Б. ГРІНЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ПЯТИЙ

Б·ГРІНЧЕНКО

ТВОРИ

РУХ

Б. ГРІНЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПОВНЕ ВИДАННЯ

РУХ — 1931

Б. ГРІНЧЕНКО

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

РУХ — 1931

Обкладинку зробив худ. В. Кричевський.

Укрголовліт № 1537(27). Зам. № 160. Тираж 5000. 34 арк.

ОПОВІДАННЯ

ЧУДОВА ДІВЧИНА.

Зелені гаї та луки. Вони весело блищать від теплим сонечком і весело бігав по їх невеличке хлоп'я. Хлопчик бігав по луках, по гаях, любув квітками, пеститься на веленій шовковій травиці. Йому весело, бо ще жадна сумна думка не заходила до його головоньки, і він бігав і любув білим світом.

І йому так гарно і так легко, немов би він на небачимих крилах летить; у високому прозорому повітрі, серед моря золотого проміння, серед дзвінких співів пташиних.

Набігався хлопчик і прийшов до матері.

— Мамо!—каже він.—Там так гарно, так весело! Квітки цвітуть, пташки співають!

— Грайся, мій синку!—каже мати журливо.—Грайсь, поки воля, поки не спіткало тебе лихо!

І хлопчик знову побіг у гай, але вже не втішався так весело, як перше. Він усе думав, чого це мама казала про лихо і нашо воно колись спіткав його.

І задуманий сів він на зелену травицю. У маленькій головоньці линула думка по думці. І мама люба, і веселі гаї та луки з пташками та з метеликами. і те лихо, що спіткав його... Погане лихо! Нащо воно? Він не хоче його, він поборе його. А може то мама так тільки казала? Може лиха не буде?

І багато, багато думок промайнуло в його маленькій дитячій голосоньці. Мрія сплівала по мрії і, заплющивши очі він забув скоро про все, що було навкруги— про гай зелений і про луки з квітками, про веселих співучих пташок...

Але що це? Здається йому, що на самому краю прогайльовини з'явилась дівчина чудової вроди. Її очі, як зорі, сіяли, а хвилі шовкові пишного волосся спадали на плечі і розсипалися вниз до стану. Зелені гарні шати вкривали її, а стан гнучкий оповитий був синім поясом. Але невесела вона була, мов хмарами було повите її високе біле чоло, а чудові очі дивилися сумно й журливо. Вона тихо підходила до його. І хлопчик побачив, що її рученята білі сковані були тяжкими кайданами. Кайдани пов'їдалися в ніжні руки і поранили до кости біле тіло...

Дівчина тихо підійшла до хлопця, схилилася над ним і заспівала йому тиху-тиху пісню. І в пісні тій було стільки муки, стільки великого горя, що маленьке хлоп'яче серце тяжко защеміло в грудях. Вона співала про те, як її скривдили сестри, як мучили її великою мукою, як закували в тяжкі кайдани...

І вона підняла свої руки, бряжчачи кайданами, і показала свої рани маленькому хлопцеві. І хлопець бачив її рани, і зрозумів її муку.

А дівчина співала й співала, і з тієї пісні хлопець зрозумів усю її долю. Повний святого почування він простяг до неї руки. І дівчина взяла маленького хлопця, і поцілувала його в розумне чоло.

— Не забувай мене ніколи!—сказала вона.—А як станеш великий та розумний, то прийди і виведи і мене з неволі.

І по цьому слову вона зникла з очей.

Нема більш чудової дівчини, не чути її пісні. Тільки віти зелені нахиляються над хлопчиком, та пташки весело щебечуть, неначе бажаючи розважити його. А він усе сидить і в його душі лунає сумна-сумна пісня, а на своєму чолі він чує дівочий поцілунок.

Вже сонце зайшло за гори і темрява почала обгортати землю. Тоді тільки очутився хлопчик, замислений вернувся додому і нічого не розказав матері, а мовчки ліг на постелю й аж до ранку не міг заснути.

Виріс хлопчик і став великий та рочумний. Але він не забув безщасної дівзнни і щодня співав він ту пісню, що вона співала йому малому. Люди чули ту пісню і глузували з його, казали, що він женеться за мрією, що дівчини тії не було й не буде. Але він не зважае на те. Він вірить, без краю вірить, святою незломною вірою вірить... І він працює, певний, що прийде час, коли з білих дівочих рук спадуть кайдани, і він побачить її знову веселу й щасливу...

1884. с. Олексіївка на Харківщині.

ЕКЗАМЕН.

Сьогодні великий день у Тополівській школі: в цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. *Тим то в школі ще з учора все готується.* І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маненька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратових аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

— А то візьме та й товче чобітьми! Де б оберігатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ними маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі й, закотивши рукава за лікті, *щиро примазував* їх рудою й білою глиною, зовсім не зважаючи на те, що така праця ані трохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазнльниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими захожувались розсипатися під школярами, та й розсипалися навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчитилеві до уваги, що коли вонн, школярі, не побережуться, то «ота гемонська задня парта коли б не обернулась, бо там ніяк не приладнаеш однієї ніжки». Та й учительському стільцеві треба було лікаря, і вчитель довг працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості—про самого батюшку й про «члена».

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було.

Сторож востанне витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і боялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

— Чого ж він приїде, той пан?—допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

— А питатиметься, чи навчилися ми...

А він який? Страшний?

Та хіба ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу,- озивається школяр до вчителя,- а він страшний?

- Хто?

А той пан, що приїде?

Учитель силується впевнити, що страшного в тому «панові» нічого нема.

А він не битиме? не покида свого школяр.

- Та ні! Хто ж тут сміє битися?--дуже зважливо впевняе другий.

— Е, не сміе! А як спитається, а ти й не знатимеш то шо тоді? Тоді й битиме...

У другому місці, де сидять шонайстарші, чути, як вони бубонять собі під ніс, ще раз прочитуючи вивчене. Кожен працює, бо кожному хочеться мати «свідоцтво».

Один маненький хлопчик заліз у куток і наляканими очицями поглядає навкруги: він заздалегідь злякався «пана».

— Я втечу, як він приїде!—шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся крик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись ні трохи сподіваного «пана», гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої,—промовив батюшка,—нехай сідають: скоро мабуть приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів дежурному покликати тих школярів, що були надворі.

Гуртом сипнули школярі до клясу і, *стовпившись коло дверей, почали скидати свитки, складаючи їх у купу на долівці в школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тута ж і пообливав одежу. Сміх і галас. З'явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось про «безрахубних шибеників», довів знову все до ладу.*

Прочитавши молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося: і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зо школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на «свідоцтво», знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ше щиріше вчать, хоч учитель і впевняє, шо їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дожидатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно,—так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька *стало* чути дзвоник.

— Їде, їде!.. —*розітнувся* шепіт проміж *школярів*.

Ту ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

— Їде вже, біля Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались і затихли. Маленький школярик, *що хотів* утікати від пана, ще більше заліз у куток і ввесь зігнувся, *неначе якось хотів* сховатись. Багатьом перехопило дух. Вони, півзлякано, півдивуючись, прислухалися до дзвоника, шо все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востанне гучно дзенькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя в багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: «Господи, поможи!».. Далі почувся Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Член учілішного совєта Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, шо через десять років він мав уже своєю крамницю в повітовому місті і, потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром має впасти, й, разом він член земської управи і шкільної ради,—тим і їздить він по сільських школах на екзамени, яко голова «екзаменаційної комісії». Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера «ѣ» та й усякі інші хитроші російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з рахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арихметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банку дало йому змогу перемогти й «дроби», і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завсігди возив з собою свій завдачник, де були папірцями й олівцем позначені завдання, які він звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До

цього треба додати хіба ще те, що силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і вкраїнську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заялозений завдачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кишені. Діти зі страхом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

І в його завдачник є!

— Перо як срібне блищить...

— Дайте список учеников,—голосно сказав член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало,—чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

— Байденко Іван!—голосно вигукнув пан член.

Викликаний хлопець схопився і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами. Ноги його якось не слухалися, чіплялися за ніжки від ослонів; видко було, що хлопець злякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну по закону,—муркнув член. —Читай молитву господню.

Хлопець тремтячим голосом почав:

— «Отче наш, іже еси...»

— Тройце!—знову звелів член.

Хлопець і ту проказав.

— А што ето таков тройця?—запитався член.

Хлопець силкується щось сказати, але не може.

— Ну-ну!—підганя батюшка.—Я ж вам ето об'яснял, как же ти не знаєш?

— Тройця...—починає хлопець і стає.— Тройця... це—бог-отець, і син, і дух святий...

— А що ж то, три бога?—допитується член.

— Ні, один...

— Ну, как же то один? Розкажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, чого ж ти мовчиш?—знов підганя батюшка;—ти ж знавш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як замружіли і змокріли очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Ето значить... обикновенно, це все *одно, що от свєт од сонця* ісходить і що того... тев... об'ясніть йому, батюшка!— докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутавсь.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священной історії...—промовив *учитель*.

— Розкажеш про Ноя і его синовей?— спитав піп.

— Розкажу,—відмовив, трохи заспокоївшися, хлопець і почав розказувати.

— А що,—зненацька перехоплює його оповідь член,—харашо сделал Хам с отцом?

— Ні...

— Обикновенно, он отца не уважая, посміялся с него... за то ему і наказаніе. А ти уважавш отца? Слушавшся?—зненацька грізно запитується член.

— Слухаюсь...—відмовляє переляканий його голосом хлопець.

— То-то!.. Всегда должно слушаться, потому отец обикновенно есть родитель!— промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося в їх перед очима.

— Тепер по арихметикє! От я вже сам его спрошу,—промовив член.

Тут уже було йому широке поле до діяльности і він, розгорнувши свого завдачника і нашукавши по прикметах завдання, почав ними мучити хлопця. На щастя хлопець знав.

— Тепер по-руському!

— Читай! — промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

— «Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки...» і т. д.

— Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

— ...вона слихала, що у людей більші руки і очки... стоїть та й крутить хвостом...

— Да, очки надєла,—додав член.—Хорошо! Будеть!—промовив він і нахилившися над реєстром, хотів писати «балли».

— Может бить, пісать ещо?—спитав учитель.

— Мм...—муркнув член, погадавши мабуть про недосяжні правила правопису.— Нехай пишеть!..

Учитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на клясовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця душено.

Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки як дійшли до арихметики, *бідолашний ніяк не міг рішити завдання*; і даремно направляв його вчитель, даремно лигаяяв член. Нарешті член не здержавсь:

— Шо ето?—зненацька крикнув він:— Арихметики не знають, щитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не дєлали! Я в училищний совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь *на одному місці. Школярі* сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосі заводи плачу. *Плакав саме той маленький хлопчик*, що ще заздалегідь хотів утікати від «пана».

— У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду!—ридаючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця. Але він не зважав на вмовляння і не покидав ридати і намагатися додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член *притих*. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на «свідоцтва», відбувся тихо, надто, що всі вони «арихметику» знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті *скінчили*. Пан член устав.

— А тех не будем екзаменовать?—спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Ннет... Та они умеють читать?..— казав утомлений член, поглядаючи на годинничка: було вже шість годин.

— Хлопці читать умеете?—запитався він у школярів.

— Уміем...—несміливо відмовили деякі.

— А щитать? Ну: дважди сем?

— Чотирнадцять!—гукнули всі відразу.

— А 25 без 7?

— Вісімнадцять.

— Ну...—промовив член, вагаючись.

— Може, закусить би...—обізвавсь батюшка.

— Обикновенно... не мішало б... Ну, дети,—знов озвався член до школярів, а тчогось повставали,—значить ви тепер поі лучите свідетельство—которие екзамен здали, а которие нет, то, обикновенно, учітеся, потому шо наука... то-есть... потому, що без всі человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику шоб знали. Потому обикновенно, арихметика—то велика наука!..—і показуючи велнкість «арихметики», яко науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і штрикнув їм у повітря.

Далі течії членового красномовства *всохли і він став, не знаючи*, що казати. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от шо... тее... почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з *інспектором на екзамені й як саме той* закінчив його:—школа у вас хорошая і я так доложу у совет. І арихметику знають, один не знаеть, ну та то вже нічево...— І член, так само, як і інспектор, подав руку вчителеві та батюшці.

— Так їх распустіть?—спитав учитель.

— Еге, да...

— Читайте молитву!—промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, тепер тее... домой ідіть—почав член.—А ми до вас, батюшка. Обикновенно треба закусить. Може б того... й волочка?

— А всенепремінно!.. Як же!.. Пожалуйте!..

— Так-так... От ми там і протокол екзаменський подпишем...

1864. VII. 3. с. Олексіївка на Харківщині.

БЕЗ ХЛІБА.

I.

Край села стояла хата поганенька, а в їй жив селянин із жінкою та з дитиною—*хлопчик був невеличкий, недавнечко* народився. Вже третій рік був, як вони побралися,—з чужого села він її взяв,—а все ніяк не могли збитися на хазяйство. У їх тільки й було худоби, що теличка, купили її торішню весну,—та й та недавно здохла. А хоч би й не здохла, то все ж годувати нічим було б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого—не то, що теличці. Поплакала Горпина за теличкою, так хіба з того поможеться?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже хто його знає, як і жити—ніхто й *позичати не став, усякий каже*:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голодні сидять, а тобі давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хто його зна що віддав би!

Раяла жінка Петрові до пана піти, найнятися. *Пішов на сусідній хутір—не взяли*: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа—лата на латі, подумав, що гольтіпака, пройдисвіт якийсь,—не схотів і говорити.

— Геть!—каже,—багато вас тут ходить таких!..

Зовсім не знав Петро, що й робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому й того не можна.

Одного ранку встала Горпина вдосвіта. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печі поратися, а Петра послала дров рубати. Порається, а сама думає:

— Якби цей тиждень так-сяк перебутися, а там, може, поміг би господь, то *поїхала б до батька в Сироватку*: може б вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня: то сіла б, поїхала, та й годі; а тепер поки то *випрохаєш у кума того коня*!..

Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає.

— *Та не грюкай бо так, дитину збудиш!* —каже Горпина.

Розтопила молодиця в печі, поставила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, *глянула*:

— Петре, а Петре!

— Га?

— А що ми оце робитимем?

— Як?

— Борошна тільки на раз, та й то хлібини на дві.

Помовчав Петро, далі каже:

— Що ж його зробиш? Я вже й сам не знаю...

— Хіба ще піти попрохати?..

— Та до кого ж іти, коли у всіх нанозичалися так, що ніхто вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Замовкли обоє. *Прокинулась дитина в колисці*, молодиця взяла її на руки, почала годувать. Воно вхопилося, голодне, та й кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже Горпина:

— Хоч би вже сами, та оцієї дитини не було, а то тільки дивишся, як воно мучиться: *сама голодна й воно голодне щодня*, бо молока нема.

Петрові самому дитячий плач мов ножем серце краяв. Так хіба жалем поможеш?

— Знаєш що, Петре? Підн попрохай старосту може він з гамазеїв дасть?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем серце крає, устав Петро, каже:

— А піду! Не здихати ж із голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки. Він знав, що староста не може сам дати, а все ж пішов, шоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

А може й дасть?—думає,—хто його знає?.. Треба попрохати добре. Шкода, що на чвертку ратушним нема.

Прийшов Петро в ратушу, увійшов, перехрестився: *«Здорові, з середою!»*—сказав і став біля порогу. Староста в кутку за столом сидів, а писар з шахви папери виймав, по столу розкладаючи. Більше нікого в ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. І збирається все Петро сказати, та ніяк не зможе, думає: «А як скажуть ні, не дам?». І як подума про це, подума, що тоді в його дома і жінка й дитина голодні сидітимуть, так і дух йому пере-

хопить, і не вимовить він нічого, тільки стоїть біля порогу, та шапку драну в руках мне. Бачивши староста, що йому чогось треба, а нічого не каже він, став сам питатися:

— А чого тобі, Петре?

Підійшов Петро ближче, вклонився.

До вашої милости,—каже.

— Ну?

— Не положіть гніва, прийшов оце до вас... От уже третій день, мало що й ївши, сидимо... Сьогодні й крихти в роті не було і борошна нема...

Ну, то що?

— Не положіть гніва... Я вже всюди прохав, так хто ж його позичить, як у самого, може, нема?.. Так я оце... чи не дозволили б з гамазеїв хоч мішечок дати?..

Глянув на його староста та й засміявся:

— Ге, хлопче! Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од начальства треба.

— Од управи земської, розумієш? -каже писар.

— Та воно так,—каже Петро. Та чи не можна б якнебудь там, хоч трошки?..

Та й чудний же ти який, чоловіче! Ти ж чуєш, що ні, ніяк не можна.

Постояв Петро, помовчав, та й каже:

— Та може воно так, і без управи?.. Хоч небагато...

— Та тобі ж кажуть, чи ні? Позакладало тобі?—визвірився писар.

А Петро все стоїть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як же його йти без нічого. Дома ж і картоплю вже за того поїдять!.. Хіба ще разспитатися?

— Та я віддав би скоро, ось тільки б заробив, так і віддав би...

Писар зовсім розсердився:

— Та кажуть же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теши, а він усе—дай та дай! Ну, люди!..

Пішов Петро з ратуші.

II.

Забавила Горпина дитину, положила,— сама з останнього борошна спекла дві перепічки, борщу та картоплі зварила. Поїлася, а сама думає:

— Сьогодні так-сяк перебудемося та і завтра... Як дадуть Петрові, то може й до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все ж на сівбу немає,—їхати не минеться.

Повиймала молодиця перепічки, хату вимела та й сіла прясти. У самої прядива не було цього року—сіяти не було де, так чуже брала від повісма. Усе за тиждень яких дві сороківки заробить, а то й копу.

— Копу заробиш за тиждень, а на карбованця з'їсти,—думає Горпина, нитку викручуючи.

Коли чує, рипнули сінешні двері.

— Мабуть Петро,—думає молодиця: чи несе ж хоч щонебудь?..

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого й не каже. Позирнула Горпина на його і відразу вгадала, що дурно він ходив.

— Петре, —каже,—нічого не дали?

— Кажуть, що без панів земських не можна...—понуро відказав Петро.

Мовчать обоє. Петро, похнюпивши голову, сидить сумний-сумний. А Горпина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро,—така вона змучена, зовсім змарніла. Жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв, та й каже:

— Годі, голубко моя, годі! Не журись...

Підняла очі Горпина, а в очах сльози.

— Ми то перетерпимо,—каже,—а дитина як? Якого їй терпіти?

Та й заплакала Горпина тихо... Згодом озвалася знову:

— Та вже ж така, мабуть, наша доля. Як бог поможе, то й перетерпимо.

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серце все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, то й не вдержався:

— Та доки ж його терпіти?—аж скрикнув.—Уже ж і так, здається, дня не минає, щоб не терпіли!

— Та вже ж, мабуть, так бог дав!—знову каже Горпина.

Петро насупився.

— Та хіба ж ми вже такі грішні, хіба ж немає вже й грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурений. Мовчить, а думи снуються в голові:

— Хіба ж то правда? За вішо ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля ж? Торік же

вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина нехай умирає!

Та й сбияла Петра злість; така злість у його в серці заворушилася відразу на старосту, що й не сказати.

— Він у достатках,—Петро думає,—та ще й краде, а я голодний, то що мені робити?

Й хто й зна, що зробив би він старості, так запалилося. Схопився похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думка не кида:

— Не вмирати ж із голоду! Моє ж добро, не чиє, там, бо й я ж туди всипав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму!

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть «візьму!».

— Не чуже ж я візьму, а своє. Коли не дають сами, треба криткома брати.

І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякався її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер і дарма,—звик. І як звик, і не став цього зовсім боятись, тоді наважився зробити так, як надумав.

— Піду, дірку в гамазеї продовбаю та й наточу!, думає Петро.

Тільки як про це Горпині сказати? Він знав добре, що вона зроду того не схоче. Він знав, що хоч як її вмовляй, а на це не підмовиш. А що ж його більше робити? Він бачив округи себе лихо, а не міг тому лихові запобігти. Бачив, що й люди не хотіли йому помочі дати. Он староста краде, а йому так не дав у позику! Усюди неправда!.. І тепер йому не здавалося гріхом украсти. А все таки боявся казати про це Горпині, бо почувався, що й він не по-правді робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось. Все похмурий та смутний ходить. Почне вона питатися, нічого не каже, або: «Та так... Щось голова болить». Іноді ж гляне понуро так на неї та й одмовить: «А з чого його веселому бути?»

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти лихові не знала чим, тільки журилася ще дужче.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли, за того вже зовсім нічого їсти буде. До батька не довелося Горпині поїхати—ніхто не дав, а пішки хіба ж легко сорок верстов до Сироватки пройти, та ще й з дитиною. А покинути дома її не можна: і так ледве жива тією краплею молока, а як покинути, тоді й зовсім хто й-зна що буде.

Бачить усе це Петро і знову сам собі каже: «Візьму! Не здихати ж, як собаці! Хай Горпина що хоче каже».

Одного разу лежить він уночі з жінкою на полу, не спиться йому, бо думки не дають. Та й думає він: «А що, як Горпині зараз скажу?»

Але не сказав, тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися.

— Чого ти, Петре?

— Нічого,—каже.

Стала вже дрімати Горпина, коли чув, кличе Петро:

— Горпино!

— Га?

— Знаєш що...

— Ну?

Став Петро, знову боїться казати.

— Та я нічого... Я хотів спитатися, чи в у нас вода в хаті? Пити хочу.

— Та в діжці ж...

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: «Сказати? Та вже ж од неї не сховаєшся—чи тепер, чи тоді, а казати доведеться».

Прийшов, знову ліг біля жінки, вкрився.

— Горпино, що ж далі робитимем?

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думи передумала, та нічого не вигадала. Тоді Петро почав, заникаючись:

— А я... я... Знаєш, що я думаю?..

— Що?

Та й знову Петро зупинився, далі відразу заговорив швидко, неначе поспішається:

— Не здихати ж із голоду!.. Їм нічого-он і староста: сам гроші громадські краде, а нам хліба шматка не дав. Хіба ж нема в нашого там? Хай! Панькатися з Їми, чи що? Хіба вони розуміють? Узяти та наточити з гамазеї!..

— Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш?

Аж розсердився Петро:

А що ж, із голоду,—каже,—вмирати?

— Гріх, Петре! На те божа воля!... Бог так дав... А чужого не руш!

— Гріх! А з голоду вмирати—як? Хіба я своєю волею йду?

— Дак що, Петре,—перетерпіти треба... Не ходи!..

Страшно відразу стало Горпині. Пригорнула вона чоловіка.

— Петре. годі! Бог поможе... Підеш сам до батька, вони дадуть... А те покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагався хоч трохи Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

— Піду,—говорить,—не кажи мені нічого,—піду!

III.

День минув, ніч насунула. Діждався Петро півночі, одягся, узяв з собою три мішки й свердел та й пішов до гамазеїв.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, вийшов на вигін. На душі в його якось спокійно було. Він уже раз наважився зробити це діло і більше не думав, про те, яке воно. «Піду та й украду»—думав він. і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначе б то про це й думати не було чого. Спокійно та сміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло вдалека. «Гамазеї»,—подумав Петро.—«У сторожа гамазинника вже не світиться,—будуть повні три мішки».

Легкою ходою пішов далі. Уже недалеко! Тільки, що це? Голосно, дзвінко відгукнувсь у повітрі крик. Мабуть сич. Знову кричить, «нявка»—ні, це сова. І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж морозом сипнуло.

— *Піймають, піймають. Злодій!..*

І знову одразу наче снігом обсипало. То сміливий був і спокійний, а тепер усе те *зникло. Він увесь тремтів.*

— Іти, чи не йти? -думав він.—А як піймають?

Він знову почав прислухатися. Але навкруги всюди було так тихо, що він міг чути, як у його в грудях колотилося серце.

Може вернутися?.. А завтра знову будемо без хліба!.. Ні вже—піду!

І він тихо-тихо почав прокрадатися до гамазеїв: підійшов до їх, ще раз озирнувсь округи. В темряві нічого не видно Тоді поліз під будівлю. Щороку зимовий зерно у засіки, знав, з якого вони боку. Обережно підліз він до того місця, ліг горілиць. Тоді наставив свердло, почав вертіти. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинився, прислухаючись. Далі знов почав робити. Свердло глибше та глибше влазило в дерево—*незабаром і дірка буде. Петро з* усієї сили натиснув на свердло, лежачи на спині.

— Агов! Семене! Е, *стонадцять кіп!..*

Петро здригнувсь. Хто це? Сторож? Серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло—Петро слухав. *Холодний піт* виступав у його на лобі. Він так і закам'янів, піднявши руки вгору до свердла. Знову чути:

— Семене! Семене!.. А, шоб тобі! Ну, я й сам, хіба мені що? Не вмію заспівати?.. Стонадцять!.. Гей!..

Ой так за байраком
Танцювала риба з раком..

П'яну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось іде, чути.

Та гей: танцювала риба з раком.
А цибуля...

— Тю на твого батька!.. Чого сюди? Ні, я сюди не хочу, додому піду!

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

П'яний пішов. Голос і хода затихли. Петро не ворушився. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухався. Ні, нема нікого. Тоді останнім натиском він довертів дірку. Налапав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно сипнуло. Трясучись, як у пропасниці, Петро понасипав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, то не можна було повні понасипати. Одначе, що тепер робити? Покинути дірку незатулену—зерно витече на землю, завтра побачать, знайдуть. Треба затикнути. І чого це він не взяв затички? Петро затулив дірку однією рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Згадав, що в його є хустка. Знайшов її, так-сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з-під гамазеї, став і думає:

— Додому нести? Ні, то дуже довго буде. Попереношу на могилу, нехай там перележать, покищо.

Могила була за селом, на цьому ж вигоні, там де колись гряниця йшла, а тепер тільки вал зостався високий. Поспішаючись, одніс Петро один клунок. Ті два клунки були менші, він забрав їх одразу. Всі три він заховав на могилі в бур'яні. Хотів був додому йти, та знову про дірку згадав? Треба взяти кращу затичку, а то хустка коли б не випала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазеїв. Підліз уп'ять, обережно витяг хустку й заткнув дірку дерев'яною затичкою. Цурпалок саме прийшовсь і міцно стремів у дірці. Петро спробував—добре. Мабуть додолу трохи зерна розсипалося. Він помацки позагортав його землею.

Вернувся додому, увійшов у хату.

— Горпино!

Нічого не чути. Мабуть спить. Ліг він на піл. не роззуваючись, тільки свиту скинув.

Горпино, ти спиш?

Ну?

Я заховав на могилі...

Про мене де хоч ховай, а я тобі у помочі не буду!

Замовк Петро.

IV.

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрасти хліб із замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невеличка, то не дуже й помітна. Бачачи Петро, що ніде нічого про крадіжку не чути, переніс жито додому. Та його стало не надовго. Уп'ять хоч знов красти йди. Та тільки тут трошки пособила доля. У сусіднього пана Петро впрохався у найми. Став він жити в пана, тільки ночувати додому ходив. Дома злидні зостались злиднями, але й за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку і досі не чуть було нічого. Петро заспокоївся.

Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже загубив свій спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні! Про неї він спершу й не думав. Тільки ж Горпина мов не та до його стала. Зникли ті розмови щирі та ласкаві,—тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день—сумна-сумна ходить. Далі й у найми пішов Петро, став тільки ввечорі жінку бачити—не пособилося. Все мовчить. То щоночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. Він не докоряв жінці: його вже самого починала гризти згадка про те діло. Удень, серед невгавної роботи ще не так було тяжко—забувалося; а в ті ночі, що він то в пана, то дома ночував, у ті похмурі ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може навіки загинуло. А воно ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло. Тільки груди пече, так пече... «Хоч би кара, та не така. Хоч би налаяла мене, хоч би докоряла, а то мовчить, нічого не наже, а як билина сохне».

Це було в неділю ввечорі. Петро сидів дома біля столу, а Горпина, на полу сидячи, дитину колихала. Каганець потроху блимав, і при його світлі жінка здавалася ще більше змученою ніж удень. Обличчя змарніло, очі позападали, і якась мука світилась у їх у той час, як вона їх піднімала від колиски. Жаль стиснув серце Петрові. Устав він, підійшов, сів біля неї.

— Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

— Горпино! доки ми будемо так мучитись?..

У його порвався голос: щось стиснуло, мов кліщами, горло. А вона все мовчала. Ледве переміг себе Петро, знову почав:

— Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилась... Скажи мені, що ти маєш на думці, скажи, бо доки ж так жити?..

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх додолу. І Петрові здалося, що той погляд досяг йому аж у серце і як ножем різонув його.

— А що я тобі скажу?—гочала вона тихо. Адже ти сам знаєш. Я казала—не роби... Коли ж не сила моя. Я любила тебе, а ти злодієм зробився...

— Нехай і так,—говорить Петро, але ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

— Я знаю, тихо відмовила Горпина. Усе те я знаю... Але що ж я з тобою зроблю, коли я не можу, коли мені не сила до того звикнути. Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!

Вона все нижче й нижче до колиски нахилялась.

— Яке тепер життя буде?.. Не життя, а мука... Чи ждала ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, припавши до колиски і *б'ючись головою об її бильця*. Злякана дитина прокинулась і собі заплакала, а Горпина мов не чула її. Довго ховала свою муку і ось тепер та мука сльозами вибухнула. Тільки ж не пособили ті сльози, не винесли лиха з душі...

V.

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його промайнуло в голові: признатися? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій? Ну, й нехай у пута закують, поведуть... А син? А Горпина? Що тоді з сином буде?

— Що! А тепер хіба краще? Тепер мені жінка—не жінка, наче й дитина—не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині може полегшає, як мене не бачитиме.

І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому все розказати, крикнути:—Це я вкрав!..

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як несамовитий і його позападалі очі іноді так страшно блищали, що Горпина *часом лякалась його*.

І ось настав час, наважився він. Це було в неділю. Строк у пана він вже вибув і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справлятися біля хазяйства.

— Хіба все сказати їй?—думав він.—Ні, якось страшно. Нехай довідається сама, як уже зроблено буде.

І він вештався надворі, не ввіходив у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так-сяк перебувся до обід. По обіді одягсь, глянув на Горпину і знов подумав: «Сказати?..» *Вона мовчки* поралась біля печі і не дивилась на нього. Він одвернувсь, перехрестивсь і пішов з хати.

Горпину здивував Петро тим, що йдучи помолився. Але вона не зупинила його: їй тяжко було з їм розмовляти. Вона й тепер *любила його і тим то ще* тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік—злодій.

Петро тихо йшов до волости. Його перестрівали люди, а він і не бачив їх,—так опанували його думки. А проте він, був якось надзвичайно спокійний Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Алеж як побачив коло волости громаду, серце заколотилося йому в грудях. Як він скаже перед громадою? Хіба підождати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наближався до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився проміж *людей аж до рундука*. *На рундуці* стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивавсь у вухах, алеж слів зрозуміти Петро не міг. Та він і не силкувався прислухатись до їх. Голова йому *палала*.

Що це? Громада загвалтувала—це писар дочитав. Уже час.

Він зняв шапку й почав:

Люди добрі!..

Громада трохи вщухла.

— Петро щось каже, слухайте!

— Та чого там йому треба?

— Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрові *перехопило* дух, він ледве дихав.

— Люди добрі! Простіть мені, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг *громаді*.

. . . . . .

Громада ледве зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що з гамазеї вкрадено. Писар *звелів* був арештувати Петра, та громада не дала:

Це наше добро, наш і суд,—гукали люди.

Але громада нічого не зробила Петрові. Він набрав три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов удруге на світ народився. Тоді громада не розумом, а якось серцем почула, як міг *дійти до такого діла*, і ніхто більше не згадував про його. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...

1884, с. Нижня-Сироватка на Харківщині.

САМА, ЗОВСІМ САМА.

Ее душа была из тех,
Которых живнь одно мгновенье...
. . . . . .
Творец из лучшего эфира
Соткал живые струны их;
Они не созданы для мира,
И мир был создан не для них.
Лермонтов.

І.

Марина встала нарешті і замірилася йти. Уже втретє вона йти хоче, та втретє й зупиняється. Чого? Вона й сама не знає. Тільки якось так важко, що й на світ не дивилася б! Вона знала, що їй треба йти шукати роботи, бо нічого їсти, знала, а не йшла. Нічого їй тепер не хочеться, ані думати, ані робити... От якби заснути, заспокоїтися хоч трохи!

А й справді їй треба заспокоїтися, бо за ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту. Вона жила в наймах, а як уже зовсім занедужала мати, то довелося їй свою хазяйку кинути, щоб хвору доглядати. Скільки ночей безсонних, думок важких та гнітючих!.. І нічого не пособилося, вмерла мати.

Далі похорон, клопіт усякий, а над усім тим клопотом одна невідчепна думка: Господи! що це?

Їй тільки шістнадцять років. Вона звикла жити з матір'ю, встаючи й лягаючи думала, шю ось в така людина, що турбується й піклується про неї, Марисю. Звісно, як батько вмер, а хвора мати не могла вже робити, то тільки Марися своїм заробітком годувала і себе й матір. Та дівчина про це якось забувала. Мати стільки перше дбала про неї: де ступне Марися, то там уже й догляд материн та піклування любе. І здавалося дівчині, що мати—то та найвища сила, що має боронити її, життям її керуючи; і такою мати й тоді їй зосталася, як уже ні піклуватися, ні дбати ні про віщо сама не могла. І недужу матір Марися доглядаючи, вбачала в їй не людину хвору, немощну, а саме ту силу вищу, що без неї вона, Марися, не могла б і жити...

І тепер ця смерть! Не сподівалася цього дівчина, не могла й думати, шоб так сталося. І вона не вірила тому. Конаючи, силкувалася мати звести тремтячу руку щоб поблагословити дочку що припадала до неї; холодіючи, змагались уста вимовити це благословення і безсило тіпались, не можучи нічого сказати; рука впала, уста замовкли, погасли очі у дочку втуплені, і, не заплющившись, застигли в довічному сні,—а Марися все не йняла віри і, цілуючи похолоділі материні руки, вона казала:

— Мамо, голубонько! Що вам? Погано?

Але мати вже не відмовила, не могла відмовити. І вже тоді, як не було ніякої надії, як смерть вирязно поклала свою страшну похмуру ознаку на зсохлому змученому обличчю,—тільки тоді дівчина скрикнула страшним нелюдським криком та й упала, як мертва, додолу біля мертвої матері.

Тепер вона сама. Вона змарніла за цей час. Бліде обличчя ще поблідішало, здавалося, аж світилося наскрізь під чорним волоссям. Очі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь таємною думкою повні, глибоко позападали, і над їми, біля правої брови, вже позначилася невеличка зморшка—перший слід муки...

Але сама вона цього не помічала, бо мало що могла й помічати. Їй здавалося, що вкупі з матір'ю вона положила в яму і своє власне серце. Вернувшися додому з похорону, мовчки й не роздягаючись вона впала на той ослін, де її мати вмерла, і певна була, що це останній день її життя був, що вона вже більше не встане, лягла, щоб умерти.

Та не вмерла. Два тижні вона мало коли й спала, і тепер сон ізміг її: вона заснула і проспала аж до другого півдня. Тоді в голові в неї немов трохи вияснилося, почала розуміти своє становище. Побачила, що не вмерла і доводиться їй жити. Та як?

Марися мало знала город. Вона зросла на селі. Її батько був чоботар, мати заробляла на поденній, бо землі в їх не було. Жили вони вбого: село невеличке було і

кожен звик латати чоботи сам, а купувати їх по ярмарках. То й жити було не дуже добре. Сподіваючися більшого заробітку, продав батько хату, та й переїхали вони до міста і жили тут більш уже як рік. Та тільки не діждався того заробітку батько: сухоти вже давно потроху точили його, а він пособляв їм, запиваючи іноді—то за малий час після переїзду він і вмер у городі.

Мати й Марина зостались самотні в чужому великому місті. Марина жила в наймах і трохи заробляла. Мати тепер то по наймах жила, то на поденну ходила, а то вже прачкою стала. Але одна біда йде та й другу за собою веде,—так і Марисі склалося. Одного разу, застудившися мати на річці, лягла та вже більше і не встала.

І Марина зосталася сама в чужому великому місті. Родичів не було. Сусіди, знайомі були, хоч небагато, та хіба вони замість матері можуть стати? Хіба вони пособити можуть? У самих їх не гурт чого ... а в кого може й є, та...

А жити ж як. Які зароблені гроші були — усі вже потрачено. Зостався тільки п'ятак на пів хліба. Вона тим жила два дні. Тепер треба шукати роботи. Де? Вона вже знала, що та хазяйка, в якої вона жила, вже іншу замість неї взяла. Піти попроситися, може б прийняла знов... А як ні? Що тоді?

Вона вчора починала молитися, прохала помочі в бога. Та молитва не дала впокою. Як була на душі вага тяжка, так і зосталася. І *дівчина несамохіть материні слова* згадувала, ті, що вона ще малою чула: на землі тільки горе, а щастя на небі. Ох, як вона тепер добре ці слова розуміє!

Марина неначе прокинулася після важкого сну та й згадала, що треба йти. Вона встала з ослону, напнулася великим товстим платком та й вийшла з хати.

Хата її була внизу, аж у землі. Марина пішла в темряві по вузеньких хитлявих східнях, держачися за стіну, щоб не впасти. *Дійшовши до надвірніх дверей, вона визирнула* з їх та й спинилася, вагаючися, чи йти, чи вернутися, бо серед двору побачила хазяїна, що в його мати світличку наймала. Він про щось із наймитом розмовляв, махав руками і видно було, що сердився. Гострі пронизуваті очі в його мов потопали за гладкими щоками, що так і лисніли від жиру. Тепер ті очі мов аж виплигували з-за щік. Товста *міщанська* постать у заялозеному пальті стояла саме на дорозі, але боком до Марини, і хазяїн ще її не бачив.

— Оце ж поприбирай мені *швидше отут* у дворі, та не гайсь довго,—казав він наймитові,—тоді приходь до мене!

— Та хіба я барюся? Я й так он скільки вробив!—виправлявся наймит, *оббиваючи* мітлу об чобіт.

— Знаю вже, знаю тебе! Одбріхуваться вмієш! Мерщій роби мені діло, ато треба обійти квартирантів, таких, що *грошей не* платять, то може кого й витурити доведеться.

— Добре!—відказав наймит,—я зараз!

І, скинувши на плече мітлу, пішов до роботи в другий кінець двору.

— Усі ви—зараз! Тільки гроші вмієте брати!—пробубонів йому навздогін хазяїн.

Марина стояла, прищулившись у сінях, боячися визирнути. Так це й до неї прийдуть, бо й вона вже другий місяць хазяїнові грошей не давала... А що як вижене? промайнуло у неї в голові.

— Хоч би пробігти якнебудь, щоб не побачив!—подумала вона і визирнула в двір.

Хазяїна вже там не було. Марина швиденько перебігла через двір і опинилася на вулиці.

II.

Надворі йшов дощ, хоч і невеликий — *мов крізь сито сіяв*. Але все небо облягло сірими хмарами і віщувало його надовго. На небі ані смужки ясної — скрізь простяглася сіра запона і ні в одному місці не розгорталася. Було холодно, і туман закривав мало не все, що можна бачити, тільки передні будинки ледве визначалися безкраїм болотом.

Марина дужче загорнулась у свій платок і пішла, обминаючи невеличкі калюжки, боячись замочити свої ноги в драних черевиках. Вона не дивилася навкруги, не хотіла бачити цих величезних будинків—вони мов *гнітили* її, холодом од їх віяло на неї, бо вона зросла серед сільських привітних, хоч і вбогих, хаток, серед зелених лук, веселих садків та *таємних лісів*. Вона йшла скоро, поспішаючись. Насамперед хотіла вона піти до своєї хазяйки, що в неї робила, та прохати, чи не візьме

вона її знову. Вона жила не близько, і поки Марина дійшла туди, то тремтіла з холоду і ноги в неї були мокрі.

Увійшовши Марина в хату, зупинилася біля порогу. Хазяйка була тут. Марині було ніяково і вона не сподівалася добра, бо вже знала, що інша є замість неї. Дівчина промовила несміливо:

Добридень!

— Здорова!—відказала хазяйка, висока й худа, неласкава з погляду.—А чого тобі?

— Я знову до вас... чи не взяли б до себе?.. несміливо питала Марина.

— Отак, голубко! На твоє місце в мене вже є. Хіба ж мені можна ждати? У мене робота не стоїть.

Марина мовчала.

— А твоя мати одужала?—спиталася хазяйка.

— Вмерли... — ледве прошепотіла дівчина.

— Вмерла? Ну, погано тобі.

Марина ще трохи постояла. Бачивши хазяйка, що вона не йде, додала:

— Хоч і не проси! Не прожену ж я другу через тебе!

Дівчина тихо повернулася до дверей.

Мабуть горе дуже виразно глянуло з її обличчя, бо хазяйці стало жалко її, і вона промовила:

— *Слухай! Он пані Луцькій*, тій, що знаєш, на Коцарській вулиці живе, треба дівчини. Спитай піди!

Марина подякувала. Вона знала ту пані Луцьку, бо ця господиня посилала до неї Марину разів зо два.

Знову трусячися з холоду, вона побігла аж на той край міста, на Коцарську вулицю. Добре втомившися, знайшла вона чималий будинок з великим рундуком. Марина підійшла до його. Двері блищали від політури та від мідяних почищених ручок. Дівчині стало страшно.

— *Чого я прийшла сюди?* Хіба ж мене тут хто знає? Проженуть та й годі! А може й ні? Ох, якби то, господи!

Дівчина зідхнула і зважилася подзвонити. Потягла за дзвоник, *підождала*,— нічого не чути. Вона вдруге дужче смикнула. *Іще хвилину підождала*,— ніхто не відчиня.

— Я погано дзвоню,—дівчина подумала і смикнула з усієї сили. Дзвоник гучно дзенькнув за дверима, так гучно, що аж ізлякав її. Їй відразу схотілося втекти, але ж вона зупинилася і *почула ходу за дверима*.

— Боже поможи! -подумала вона, чуючи, що їй уже не стає духу.

Двері відчинилися. Старий лакей, заспаний, кудлатий, визирнув ізвідтіля. Мабуть куняв, у передпокої сидячи, і оце дзвоник збудив його.

— А чого тобі? запитався він неласково.

— Пані Луцька дома? — ледве промовила Марина.

— А тобі нащо? — попитав лакей.

— Мені діло до їх є...

— Діло?—Лакей глянув на неї згорда раз і двічі і тоді сказав:—Кажи, яке діло; я доложу.

— Я хотіла б сама...

— Самій не можна!—сердито відказав лакей.—Скажи, я доложу, тоді може й звелять покликати.

— Я чула, що тут наймички треба...

Ну?

— *Так я... прийшла попитати... може б* мене найняли...

— Еге! Он що!—погордливо промовив лакей, знов усю її оглядаючи.—Ну, таких вас багато! Не треба нам наймичок, а хоч і треба, дак і без тебе обійдеться.

І, не слухаючи більше, він грюкнув дверима перед дівчиною.

Марина ще постояла трохи, тихо зійшла з рундука і тихо, без ніякої мети, пішла вулицею.

— Так і далі буде... думала вона. Так!.. Ой, мамо! Нащо ви покинули мене?

Сльози бризнули в неї з очей і полилися цівкою. Не втирала й не спиняла їх, бо не мала сили. Стомлена, змучена, вона ще держалась, не падала досі, а тепер одразу мов погнулася під великою вагою від тяжкого лиха і плакала, гірко плакала всіма наболілими грудьми.

— Ой, мамо! *Нащо ви покинули мене!*

Ламала свої худі рученята до болю і не чула, як болить, бо серце боліло дужче. Еге, *воно так боліло, бідне серденятко в* молоденької дівчини, зоставшися саме, саме на всьому світі —без помочі, без розваги...

Чи довго так тяглося? Вона не знала. Очутилась, аж тоді, як чийсь товстий голос гримнув біля неї:

— А ця чого тут стоїть?

Глянула й побачила біля себе високого здорового чоловіка—мабуть «двірника» або-що. Спершу не зрозуміла, де це вона і що з нею. Але чоловік удруге крикнув:

— Ну, якого ж чорта тут стоїш?

Тоді вже побачила, що стоїть біля чиїхось воріт.

Марина мовчки пішла далі, а навздогінці почула:

— Усяка волоцюга тут тягається—так і дивись! Ну, народ!

Вона почула, що обличчя в неї мов огнем занялося. Щож вона зробила, за що її так зневажають? І її, по-дитячому чистій, душі хотілося скрикнути:

— Ні, не лайте мене: я ж роботи шукала...

Але вона не скрикнула, тільки сльози до горла підкотилися ще дужче, і дівчина кинулася бігти вулицею.

Зупинившися Марина й оглядівшись зго-дом, побачила, що була недалечко від своєї квартири.

Змучена, стомлена, вся трусячися з хо-лоду, вернулася додому. Зранку не їла й крихти, але їй і не хотілося їсти. Поски-дала з себе одежу, роззулась і впала на ліжко. Невимовна нудьга, нудьга з страш-ної самотности обняла її, і вона, стиснув-ши руки та зціпивши зуби, наче скам'я-ніла над однією, сто разів передуманою думкою:

— Сама, зовсім сама!..

У неї тепер нічого не було в голові тільки ця думка. Вона запанувала над нею, гнітила її ще дитячі молоді груди, морозила серце. Сама, зовсім сама... Без хліба, без роботи...

Безнадійність обнімала її—чорна, без просвітку...

Зупинившись на одній думці і не можу-чи її збутися, голова почала врешті ту-маніти, похмура низенька хатка з почорні-лими брудними стінами закрутилася Ма-рисі в очах і дівчина чи то заснула, чи то непритомна стала...

III.

Широкі, безкраї простори. Легке і м'яке повітря, все пройняте й облите сонящним промінням. Те повітря неначе ходить хвиля-ми, тремтить своєю ясною блакиттю. Землі не видко, зовсім уже не видко; тіль-ки срібна блискуча смуга,—якась річка—здаючись тоненькою ниточкою, простяга-ється до величезного дзеркала—моря. А там, угорі, безкраї блакитні простори і якийсь неначе горн палає, ллє течіями сліпучий світ- -це велетень-сонце. І нічого більше, ні єдиної цятиночки,—все чисте й безкрає. А тиша яка: ні пташиного співу, ні людського голосу, ні єдиного ше-лесту —всюди величня тиша; вона й мертва, і наче в їй повно якогось могутнього схо-ваного життя—воно розливалося в цих хвилях рухливого повітря.

Ні голосу, ні цятиночки...

Вона сама, сама бідна дівчина Марися, маленька «мамина» Марися в цьому без-крайому одвічньому просторі. Сама...

Вона лине вгору серед хвиль осяйних. Лине туди, аж на небо звідкіля ллється золоте проміння.

І їй легко, й гарно, вона купається в повітрі, вона дише їм на всі маленькі груди, вона впивається їм.

Все вище й вище. Блискучий золотий горн поближчав... А це що?

Серед нерушеної ніколи тиші пролинув якийсь згук. От іще, ще... Нарізні згуки зливаються потроху в одну величню со-лодку мелодію. Це спів, божественний спів ллеться відтіля, згори. Хто це співа?

Вище! Вище! Он заколихалися, захви-лювали блакитні прозорі хвилі, он розли-лися вони, розірвалися. А з-за їх вили-нула чудова постать—одна, друга... Ой їх багато: чистих і чудово вродливих, з ши-рокими крилами, у блискучих легких ша-тах. Вони летять, побравшися за руки, і співають ту чудову пісню.

Вони прилинули до неї, беруть її і не-суть ще вище. Як високо!

Ох, яке ж золоте море, аж очі сліпить? Бідна Марися заплющує очі, знов розплю-щує і спершу нічого не бачить, опріч са-мого безкрайого золотого блискучого моря. Це сонце?

Вже очі потроху звикають до цього світу. Вже вона бачить...

Високий осяйний престіл серед того моря. Коло його навкруги такі, як і ті, блискучі і вродливі янголи з крилами. А далі скільки людей—і всі до одного в білих ясних ша-тах. Вони стоять перед престолом і див-ляться туди, вгору.

А що ж там, угорі? Хто там на тому престолі? Марися хоче звести очі, глянути і ніяк не зважиться. Немов сила яка не дає глянути. Тоді лине відтіля чудовий святий голос:

— Дівчино, підійди сюди і глянь!

І вона глянула. Боже! Хто це? Це не янгол такий, як от ті, що стоять скруги; це не людина. Це краса сама чудсва, це святість сама. Хто це? Вона його десь бачила, бачила це обличчя з невеличкою розділеною борідко ,—тільки тоді воно було стомлене, змучене, а тепер, сяє божим сяевом. І голос цей немов чула десь...

— Прийди до мене ти, нуждающаяся і обремененная, і я заспокою тебе!

Ох! згалала ж, згадала цей голос і обличчя згадала! Це ж він, це ж той єдиний учитель, це Христос, за неї розп'ятий!

І вона пала перед їм! припадає губами до його святих, *тьіздками* пробитих, ніг.

Устав Христос, підніма її з долу і бере за руку. І приводить до якоїсь жінки й каже:

— Ти не хотіла жити без матері, і я взяв тебе до неї.

Глянула дівчина на жінку,—аж це вона, справді вона, Її люба мама. І вже не мертва, не бліда—ні, гарна і блискуча у своїх білих шатах.

Кидається дівчатко до неї: Мамо! Голубко!..

. . . . . .

Де це вона? Похмурі чорні стіни, чорна закимлена стеля над нею. Де це вона? Може, в труні лежить? А мама ж де?

— Мамо!—ще раз скрикнула Марися і во сім прокинулася.

Вона б ла на своєму ліжкові у своїй темній похмурій хаточці.

Так це вона знову на землі? І то все тільки снилося? І небо, і Христос, і мама? Ой, нащо ж тільки снилося? Чому не навсправжки те все було, чому вона з мамою не зосталася?

Вона скопилася з ліжка та й упала зараз же назад. Тільки тепер вона почула, що всі кістки в неї болять, а голова палає, мов хоче розскочитися з болю. Це вона хвора

Марися знову лягла і почала думати з чого б це вона занедужала? Спершу ніяк не могла пригадати, а далі згадала, що вся змокла сьогодні вранці. Це ж вона застудилася. А що ж тепер буде, як занедужа? Грошей нема,—що його їсти?

Їсти? Їй тепер зовсім не хотілося їсти. Отак вона й не їстиме.. та й умре тут, у цій хаті-домовині, з хвороби та з голоду—одинока й забута... Умре, як мати.

Ой, ні, не дурно їй цей сон снився! Це не сон снився, а то справді мати її до себе кликала, приходила. І добре,—вона з нею буде.

І Марися вже не лякалася своєї хвороби. Так краще буде.

Тільки в голову пече і так болить, так болить!.. Хоч би ще заснути, може б існову такий сон приснився.

— Кажеш, що дома вже вона?—мов над нею хто крикнув товстим голосом.

— Еге, давно прийшла.

Хто це в неї в хаті говорить? Вона підвелася й озирнулася,—нема нікого.

Двері відчинилися, і в хату вийшов господар, а за їм наймит.

— Еге, ось і вона!—почав господар.—Що ж це ви, панно, в квартирі живете, а грошей не платите вже другий місяць?

Марися ледве підвелася й сіла.

— Підождіть хоч кілька день: одужаю, то віддам.

— Підождіть! Чули вже це! Ти ждеш, а вона живе-живе, а тоді пурх! та й полетіла! Хіба їй худобу перевозити?—ані ганчірки! А гроші пропадають!

— Та будьте вже ласкаві, підождіть! Бачите ж, я зовсім хвора!..

І, не вкидівши більше, впала й ухопилася руками за голову.

— Хвора! А мені що, що хвора?—не вгавав господар.—Мені скільки хоч лежи хвора, а гроші віддай!

Далі, бачивши він, що з Марисею тепер уже справді нічого не вдіє, промовив:

— Ну, та вже добре! Щоб після завтрього мені гроші були, а то я не подивлюсь, що хвора, а візьму та й виживаю! Гляди ж!

І, озирнувши ще раз убогу хату, промовив: «голота!» та й вийшов, а слідком за їм наймит.

IV.

Марисине бажання не справдилося: вона не вмерла. У неї була тільки велика пропасниця. Але тепер, після того сна, певна була, що скоро вмре.

То не сон був—то мама по мене приходила!—думала дівчина! і розпалена хворобою ще трохи дитяча голова вірила цьому.

Вона бажала вмерти, а смерть не йшла. Дівчина тільки мучилася—то горіла, то мерзла страшенно схудла, бо пропасниця не давала їй нічого їсти.

Хазяїн мабуть ждав, поки одужає, і не приходив з неї грошей правити. Не виганяно її з хати, та що з того? Без помочі сама лежала вона, змучена хворобою. Часом, як дуже вже пекло, їй невимовно хотілося пити, але вона нездужала встати й набрати в дворі води. З смагою на губах, дівчина кидалася по ліжку, мучачись палючими муками. І серед тих мук їй примара за примарою в'являлася, знову вона свою матір бачила і чула, як вона кликала її до себе, дівчину обнімала туга безмірна, і вона кричала:

— Мамо! мамо! Коли ж я буду з вами?

Вже третього дня, дотягшись до вікна, вона посачила в дворі дівчину шевцеву (жив швець у дворі). Покликала її й попрохала забігати хоч інколи до неї та принести води.

П'ятого дня Марисі полегшало. Вона встала опівдня. З'ївши шматочок хліба, вийшла з хати щоб хоч дихнути вільніше. Та на лихо, побачивши господар, що вона вже ходить, знову присікався:

— Або сьогодні до вечора гроші, або геть під три чорти!

Марися нічого не відказала господареві. Однаково їй тепер було, чи він її вижене, чи ні. Вона певна була, що їй не довго жити,—незабаром покине вона цей світ. Ця думка не виходила їй з голови. Чому і она так думає, того Марися і сама не сказала б, а тільки вірила чогось, що не житиме, до матері піде. Як саме це зробиться—того вона не знала і здумати того не могла.

Трохи згодом, сама не знаючи як, Марися опинилася на вулиці. Вийшла мов чепритомна. Тоді вже тільки помітила, як на ворітьми її вітер холодом обняв. Здригнулася дівчина й озирнулась:

— Куди це я йду? І чого? Треба назад вернутися.

Спинилася була, аленеж у хату не вернулася, хоч і нездужала, хоч і трусилася з поду. Їй так хотілося кудись піти, втекти з своєї хати похмурої, як льох, з тії хати що в їй стільки горя вона зазнала, що в їй так ізганьблено її. Вона пішла. А куди ж іти? Може знову піти роботи пошукати? Та де ж її знайдеш?

Роботи! А нащо ж його й роботи шукати? Хіба вона думає жити, чи що? Тільки хоч би швидше, щоб не мучитися так!

— Дівчино, дівчино! гей, чепурушко! - хтось голосно погукнув за нею.

Озирнулась: якийсь чоловік, ремесник, мабуть, уже підпилий, точачись, наздогнав її.

— Ну-ну, чепурушечка, не тікай, ходім удвох!..

І він зовсім близько підійшов до дівчини, простягаючи до неї руки. Марися полохливо поступилася назад, кажучи:

— Чого вам, дядьку, треба?

— Чого?—белькотав п'яний.—Хіба ж ти дурна? Не лякайсь мене, моя кралечко! Я ж тебе люблю, ходімо зо мною! Я за гроші, я не дурно!.. І випємо!..

П'яний хотів її обняти. Марися вирвалася й побігла. П'яний зупинився, похнюпивши голову. Тоді глянув услід дівчині і загомонів, бачачи, що вона тікає:

— Тікаєш? Ну й тікай, трясця твоєму родові! Обійдемося без вас!.. Мало хіба вас таких тут валасається? Великі цяці! За п'ятака всіх куплю! А то, бач, утекла, запишалася!.. Та в мене грошей стільки, що я й не подивлюсь на якунебудь!.. Хіба кращих нема?.. Ах ти!..

Тут уже лайка посипалася.

Дівчині стисло груди...

— Так ось уже за кого мене вважають! Ні, годі вже!.. А то ще й справді такою зробишся. Тільки ж як це зробити? як?

Вона бігла далі, не зупиняючись, з однією думкою: як?

Голосний свист, гучне гудіння вдарили їй у вуха. Вона зупинилась і глянула. Темна низка вагонів бігла по колії. Здавалося, то змій,—такий як у казках,—простягся, звивається, шиплячи, вириганочи дим. Марися спинилася й оглядівся: не помічаючи сама того, вона зайшла аж до вокзалу.

І зненацька їй у голову вдарила думка.

— Ось як! Тепер знаю! —прошепотіла дівчина.

V.

Еге, тепер Марися знала, що їй треба робити. Тепер вона думала, як би це краще зробити. Тут народ метушиться сюди й туди. Треба вийти за місто—це недалеко—і підождати другого поїзду.

Дівчина так і зробила. За півгодини вона вже сиділа за містом на горбочку, біля колії.

Сиділа й думала.

Вона спокійна була. В її молодому серці на цю хвилину зовсім погасло бажання жити. Їй навіть гарно було думати про те, що трохи згодом уже ніхто ніколи не зможе ображувати, не зможе мучити її, і вона побачить свою маму. Про смерть саму вона не думала: вона вже наважилась, що кинеться під поїзд, і більше про це не згадувала.

Навкруги був невеликий гайок. Осінь уже поклала на його свою важку руку. Жовте листя, тремтячи й коливаючись у повітрі, тихо раз-по-раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям. На землі вже лежав товстий і м'який шар такого листя. Падаючи з дерева і лягаючи на його, нове листя тихо і якось таємно шелестіло. Де це й коли Марися чула, як листя отак само шелестіло?

Згадала! Це тоді діялось, як ще вона маленькою дівчинкою була, як ще вони на селі жили. Це саме восени й було. Вона одна-однісінька йшла густим лісом, ішла без стежки, навманя, а золоте листя падало й шелестіло, як і тепер шелестить. І так, як тепер вона йшла шукати іншого, небесного життя, так і там вона шукала небо, хоч їй і не хотілося тоді вмирати. Але мати їй часто розказувала про рай, про те, що на землі горе, а на небі довічне щастя,—і шестилітній дівчинці схотілося на небо. І вона пішла туди, де небо торкається до землі,—там мусіли бути східці на небо і це було за лісом. Довго вона блукала, поки додому вернулася...

І як тепер усе це згадалося їй добре: і ліс великий, і як вона йшла тим лісом, продираючися поміж кущами; і як вона після довгої блуканини, втомившися, спіткнулася на товстий дубовий корінь і впала. І так їй навіть той корінь виразно в'явився, що вона неначе знову перенеслась туди в ті дитячі літа... Якби вона тоді знайшла небо!

Господи! Як довго дожидати! Чи скоро цей поїзд? Вона встала й почала виглядати його.

— А я ж не замкнула своєї хати!—зненацька згадалося їй.—Як хто вбереться! Піти замкнути!

— Чудна я! Аджеж мені зараз умирати.

Вмирати! А *що тоді буде, як вона вмре?* Поїзд одріже їй голову, тіло знайдуть, привезуть у поліцію, мабуть хазяїнові оповістять. Вилає він її за те, що гроші його пропали. І їй сором стало, що вона хазяїна одурила.

Марися знову сіла на землю, і думки знов її опанували. Тепер їй згадувалася мати така, яка вона вмираючи була: жовта, худа, з погаслими очима... Але дівчина більш не плакала по їй, тільки думала:

— Я скоро побачу її...

Чого ж це машини нема? Чого вона забарилася?

Ще поминуло скількись часу... Сонце вже сіло за гаєм. Останнє проміння позолотило деревам верховіття й погасло. І—воно назіки погасло!..

Зовсім уже смеркло. Усе навкруги в сіру темряву загорнулося. Тільки дерева мріють перед очима чорними стовбурами. Вгорі на небі темна сіро, ані єдиної зіроньки. Ох, як сумно на землі!.. Хоч би швидше, швидше!..

А ось таки й він—свистить! Вона встала і тихо пішла до колії. Тільки згадала, що їй ще треба помолитися. Повернувшися до *схід сонця*, стала навколішки і вдарила поклін.

— Господи! Прийми мене! Мамо, до вас іду! Ще раз припала до землі, потім перехристилась і пішла до колії. Біля неї зупинилась і глянула в той бік, звідки машина бігла. Ось і вона. Вже зовсім темно і поїзда самого не видко, — тільки два ліхтарі, як два пекельні ока, зяють у темряві.

Марися скинула з себе хустку, ще раз перехристилася, стала навколішки й прихилилася до рейки. Вона *положила* до неї шию, а сама зовсім лягла на землю. Ух як страшно гуде колія і земля труситься!..

А поїзд усе ближче та ближче, пекельні очі все ясніше пронизують темряву. Чи скоро ж?

Ще хвилина...

Ось уже чути як бряжчать ланцюги між вагонами, ось уже колеса видко. Пекельні очі зробились великі, палають.

Зараз, зараз!

Господи! Та що ж це вона робить? Це ж смерть! Їй ще хочеться жити. А це смерть! Геть відціля, ато ось,..

І вона хотіла кинутись назад.

Але щось притисло їй шию до рейки, щось різонуло страшним болем — і годі...

Вона вже нічого не бачить, нічого не чує... Тільки тепла кров з безголового трупу оббризкує колеса поїздові, а той біжить далі, закривавлений...

Марися «пішла до мами»...

1885. VI. 25. с. *Нижня* Сироватка на Харківщині.

СЕСТРИЦЯ ГАЛЯ.

Старий Іван Лаврусь скинув сбридливу сльозу, що пробігла по всьому виду та й повисла йому на довгому сивому вусі. Він скинув сльозу, сердячись,—бо хіба ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятий десяток звернуло? Ні, це бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, хоч тричі вже її розпалював, тричі вона гасла. Алеж і цього разу і довго вона стреміла в зубах у Йвана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала долі вже під ногами, і Йван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає, цей туман, ось він уже повсім заслонив йому очі, і щось гаряче побігло по щоці і знов повисло на сивому усі. Еге, п'ятий десяток доживає,—не мало, років прожив, та не плакав ніколи Йван хіба, ще як хлопцем малим був, а тепер довелося заплакати.

Та й не дурно ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, тепер її нема: вона лежить мертва у холодній ямі. Що він, старий, тепер діятиме на світі сам, одинокий, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав же господь йому щастя: всі старші повмирали, зосталися дома тільки малі,—дванадцятий рочок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці—кіть-кіть... Але він того вже не чув. «Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довелося розлучитися»...

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер: сьогодні що зробиш—завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються...

Отже не забув, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися.

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Бучне було.—тоді ще горілка дешева була. Так, весілля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так і згадалося йому Семенове обличчя,—червоне, очі вирячені, сам він до миски припав. Нащо воно згадується таке?

А як діти пішли!.. Господи! які вони раді їм були! Так ні ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була— в землю полягла...

І ось зненацька ще дужче у Йвана серце защеміло: це щось нове згадалося. Господи! І навіщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні... Тільки раз це було: він з шинку прийшов—уся громада була тоді в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто навідлі кулаком. Хотів по голові, та п'яний був—похитнувсь, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від його бита була; як стояла, так і впала на піл, мовчить, тільки за груди вхопилася, на його так дивиться... Як вона тоді дивилася!.. Він і тепер неначе той погляд бачить. Ох, навіщо ж він це зробив?..

, Мамо!—скрикнув спросоння невеличкий хлопчик, що спав на полу.—Мамо!

І він розплющив очі, подивився навкруги і, ще сонний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама?—питався він.

Далі хлоп'я замовкло на хвилину, а потім мабуть одразу йому згадавсь учорашній похорон і він скрикнув ізнову:

— Мамо! Я хочу маму!—і облився слізьми.

Дві дівчини: більша—Галя, менша—Одарка теж попрокидались од голосіння братового і повставали. Одарка зараз же почала вдвох із братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачущих дітей.

— Не плачте, дітки, годі!—промовляв він, голублячи їх.

— Я маму хочу!—не вгавав малий Василько.

— Маму!—хлипала, тручи руками очі, Одарка.

— Мами нема, дітки...—тихо, ледве промовив батько.—Мами нема: вона... пішла... до тітки Марусі. Ось підождіть, скоро вернеться...

— Ні-ні!—голосив хлопець.—Тато не так кажуть: мама не пішла, мамусю в яму закопано вчора! О, навіщо в яму! Я не хочу так,—там холодно мамі!

І діти знов облилися дрібними слізьми.

Тільки Галя, сидячи в кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючися вдержувати сльози, що так і сипалися з карих оченят і текли по білому схуллому видочку. А далі, мов перемігши себе, вона втерла сльози й сиділа не ворушачись, тільки її маленьке тільце здригалося раз-по-раз то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали та й плакали, голосно кличучи маму.

Іван не знав, що й робити. Коли це Галя встала, ще раз утерла останні сліди від слів і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятками, пригорнула їх обох до себе та й почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки уривки:

— Не плач... Я кашки зварю... Ну-ну—годі... Я тобі ляльок нароблю і «котка» заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледве вдержуючи сльози, почала співати «котка», ту саме пісню, що так недавнечко співала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких братіка й сестричку, що так, як і вона зосталися без мами.

Спершу діти мало її слухали; але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло і Галя втерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Гаразд напрацювавшися з Васильком, заходилася біля Одарки. Тут діло було легше, незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватися, бо холодно і треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та на чесання, бо й цього він не любив за те, що тоді «скубеться». Але потроху Галя поборола всі ті труднації.

— Тату, я їсти хочу!—тихенько промовила Одарка, сіпаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу!—завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику!—не згоджувався хлопець.

— Синку, нема кулешику; ось підожди—я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше,—тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько насупившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дути губи й очевидьки захоплжувався щось вигукнути. Надто в хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз!—пожалівся хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину й кожух і вдягла брата й сестру.

— І соли нема!..—дсдав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені соли!—попрсхала Одарка.

Галя густо насолила дітям хліб цупкою *сірою сіллю*.

Тепер уже поки не було чого голссити і діти на який час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Йван тим чассм думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, Їм треба чогось ізварити.

І він пішсв з хати, нарубав і виніс дров, далі почав розтопляти в печі. Що ж його варити? Кинувся шукати чогснебудь—знайшов пшона.

— Зварю хоч кулішу,—дума:е.

І він почав змивать пшоно. Змив, у горщик усипав.

— Е, *дурний! Нащо ж я всипав?* Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте,—я зроблю... Я знаю.

Іван, дивуючися, глянув на Галю.

— Годі бо, тату, не займайте, я сама впораюсь,—*казала* вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала!—відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчуся ще, а тепер якнебудь—мами нема...

Дві сльозини знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки відійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу не озираючись і дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не гаялася. Поперемивала горщики, поналивала які треба, та й почала становити в піч. Один горщик був їй важкий—вона покликала батька:

— *Тату, пособіть!*

Іван схопився і поставив горшик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок і почала поратися, як справжня хазяйка. І тут маненькі рученята не зовсім спершу слухалися, та далі звикли.

Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хазяйкою буде!..—гірко всміхаючись, промовив і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючись, гляділи на *свою маненьку сестру*. Ще *недавно* вона з Іми в ляльки гулялася, а тепер он уже порається. І вдягає їх, і годує, і варить зовсім, як мама.

— Галю, кожух ізсунувсь,—озивається *брат*.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику *звариш*?—питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю,—казала, вона гладячи його по голові.

— Ти *мене* отак, як мама, погладь! казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, як мама, а в самої сльози на очах бреніли.

Маненька Одарка й собі сіпала її за руку й жалілася:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула,—*болить*.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешика підожду,—казав голодний хлопець.

— Підожліть, підождіть, ось я зараз, відмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не надовго, бо раз-по-раз то брат, то сестра скигліли, що їм або «носа треба втерти», або «почухати, бо щось кусає», *або ще чого іншого*. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чимсь іншим задовольняла дітей...

Сумно тягнеться день.

Батько то ввійде в хату, то знов піде,—видко, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо не забалака, нагадує і йому, й дітям велику втрату. Тільки іноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в його спитаються, або пожалує їх мовчки.

Та й діти—смутні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми *ляльчами* і *почала* їх садовити на лаві. Вона хотіла гулятись так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк—ледве втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово «мамо» знов нагадало їй забуте на хвилилу власне горе і вона голосно заплакала, кинула лядьки й залізла на піч у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом,—батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві та мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату!—почав він, учепившися йому за руку.—Тату!

Його личко зробилось одразу якесь поважне, зовсім не таке, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде,—промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде!—шепотів батько ледве вдержуючися, щоб знову не заплакати.

— Вона—як мама,—знов розказував хлопець,—вона кулешику наварила, вона вдягла мене...

— Так, синку, так,—вона тобі все зробить, а ти не плач, грайся—все буде...

Уже повечеряли. Сумно повечеряли—перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене!—прохав Василько, сидячи на полу і простягаючи до сестри взуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені спідницю скинь, а то затяглась вузлом так не розв'яжеш!—озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розв'язувати затягнений вузол.

Та таки послалися й пороздягалися Галя повкладала й повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати,—скажи нам казочки!—прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову *сопілочку*,—додавала Одарка.

І Галя, примостившися біля їх на полу почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали...

— Галю? Як тебе?—перехоплює хлопець.

— Еге, *як мене*... От і *пішли вони* одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже:—понесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти,—знову каже хлопець.—І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть:—Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід а в нас нема. Давай уб'ємо її, а ягоди заберемо...—розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка підвелася трохи та, зіпершись щічкою на руку дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не відриваючи очей від сестри, пильно, жалібно слухав, бо це така гарна казка!

Он Галю вже вбито—бідна вона!—і в землю закопано. А *на могилі калина* виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав грає:

Ой помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком заховали,
Ще й ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі зплющуються, тихий сон сповива діти і схиляється Одарчина голова на подушку *поруч із братом, що* заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув.

Тільки Галя не спить—це маненьке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама цим дітям. Вона тихо стає і йде насеред хати. Вона *ще не молилася на ніч і зараз* молитися буде. І стає дівчина навколішки, і тихо шепоче молитви не розуміючи їх, калічачи слова, алеж без краю вірячи, каже їх. Ось вона проказала Отченаша, Богородицю. Більше вона не знає ні однієї *молитви*. Вона тепер так молиться сама від себе...

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а оглядаючи зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколішках.

— Господи! *Візьми мою маму* до себе з холодної ями—нехай їй у тебе гарно буде! І мені дай, господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братікові й сестриці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивуванню, немов зупи-

нився на небі, обливаючи пасмами свого сріблястого проміння маленьку дівчинку, що молилася серед хати. Чи бачив він, вічний без краю, колинебудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув то чи одніс же богові ту молитву, щоб він обітер сльози на схудалому обличчю? Хай же він і тепер віднесе, її цю молитву, туди, перед престіл довічньому, та й положить йому до ніг, яко найчистіше й найсвятіше почування маленького дитячого серденька!..

1885. с. Нижня-Сироватка на Харківщині.

А вона все молилась, у місячному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любови. А потім положивши три поклони, встала, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дивився у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки хмарка набігла й сховала його...

ДЯДЬКО ТИМОХА.

I.

Дядько Тимоха... Як живий устає він у мене перед очима... Здоровенна кудлата голова з рудою бородою, з обличчям, умазаним у киптяву й сажу, з голубими очима, такими голубими й добрими, що кожна дівчина забажала б такі мати . А проте очі ті не всякий міг помітити, бо ховалися вони під стріхою з рясних довгих брів. Голову вткнуто йому на широчезних могутніх плечах, а ввесь Тимоха держався на двох стовпах, обутих у велетенські чоботища. На превелике лихо, один стовп був дуже кривий, і Тимоха більше волочив його,ніж ходив на йому.

Дядько Тимоха був коваль, і дві його здоровенні жилаві руки з засуканими рукавами щодня, як пірцем повертали й гупали важким півпудовим вершлягом по залізному ковадлу так дуже що те гупання чути було далеко за селом, хоча кузня Тимошина й стояла аж на краю, на вигоні, Коваль він був знаючий, дотепний, тому ж то, тільки почують на селі це важке гупання, так зараз і чвалають до ковальні дядька несучи поламані сокири, необшиновані колеса, ведучи непідкованих коней. З Тимохою ніхто ніколи не торгувався, бо всі звикли до того, що коли він скаже яку ціну, то вже не скине й копійки. Коли ж хтонебудь, не знаючи його звичаю, давав йому менше ніж він заправив, Тимоха, нічого не відмовляючи, обертався до свого ковадла і починав гупати вершлягом. Чоловік, силкуючися перегукнути цей гугот, кричав:

— Ну, що ж? Беретесь?

На ці слова Тимоха своїм могутнім басом відмовляв, покриваючи голосом гупання.

— Піди , розкажи своєму дідові!

Якже чоловік, що трохи підождавши накидав йому копійку або дві, Тимоха гукав:

— Поцілуйся з своїми двома копійками!

Кінець був звичайно такий, що чоловік платив Тимосі стільки, скільки той хотів, бо другого коваля в селі не було.

Але траплялися й такі випадки.

Приносить який дядько сокиру або долото насталити, або ще що. Тимоха починає обглядати те, що йому принесено, з усіх боків.

— Гм... Твоя сокира таки зазнала лиха...

— Та було всього по хазяйству... Тільки вже настали, будь ласкав.

— Нову б тобі, мабуть, краще...

— То воно так, дакжеж на нову грошей треба. Полагодь уже цю якнебудь. Я тобі два злоти дам,—поспішається дядько, бажаючи зробити Тимоху прихильнішим до своєї сокири.

— Два злоти! Ах ти ковтьоба дурна! - зненацька визвірюється Тимоха.

— Та хіба я що? Чого ти лаєшся?.. Коли вона більш не стоїть.. -виправляється збентежений дядько, думаючи, що Тимосі здалась малою ціна.

— Два злоти!—не вгавав Тимоха.—Два злоти! Який же ти після цього хазяїн коли ти мені за таке два злоти даєш? Який же ти хазяїн, питаюся я в тебе?

Дядько зовсім уже не знав, що йому й казати, а то найбільше через те, що розпалений Тимоха пхав йому під носа безщасну сокиру.

— Два злоти! Та ти знаєш, що всій сокирі ціна коповик, а ти за ту роботу, що семигривеника коштує, два злоти даєш. У. ковтьоба! Заходь над вечір та принось семигривеника!

І Тимоха кидав сокиру в куток, а сам знову починав гупати вершлягом.

II.

Алеж не подумайте, що дядько Тимоха був сердитий і похмурий—зовсім ні, і я це знав більше, ніж хто інший. Я був тоді ще малим хлопцем і дуже часто бігав до його: він нам родич доводився якийсь й ковальня його була недалеко від нас; а найбільше те мене тягло до його, що ми з дядьком Тимохою були собі приятелі.

Було, вбіжиш туди, в кузню—темно, тільки біля горну, залитого вогнем, стоїть дядько Тимоха, чорний і блискучий од хвиль чорного полум'я, і щось поверта кліщами у горні та гука на піддувача:

— Гей, дми, Хведоре, дми! Дми дужче, веселіше! Е, біси його дядькові горить! Дми!

— Дму!—відгукався той з-за міха, з темряви.

Мені чути, як міх сопе з усієї сили. Після блискучого полум'я в горні—міха не видко в кутку, і тільки чути це сопіння; і тоді здається, наче якесь страшило дише там, у темряві, своїми величезними грудьми, дише і може готується ось-ось кинутись і поглинути всіх. Але дядько Тимоха швидко розбива ці примари:

— Ану, вшквар, Хведоре, такої що ну!

І яід тріщить, і комар пищить,
А то ж кум по куми порося тащить!!
—Кумцю-голубцю, звари мені порося,
Звари мені порося, щоб і юшка була!
І юшечка і петрушеч а,
Кума моя, кума моя, моя душечка!

— Іду, моя душечко,—вигукує Тимоха і часом навіть, розпалений веселою піснею, починав пританцьовувати кривою ногою, держачи в руках кліщі, а в їх жевріє розчервоне залізо.

У цю хвилину я витикався на двері. Тимоха завважив, що хтось застить, дивився, і гукав:

— А, це ти, Василю! Не засти ж, іди в кузню! Дивись, як ми будемо смалити!

І через хвилину два тяжких вершляги гупали по ковадлу, аж земля навкруги трусилася, а дядько Тимоха пригукував:

— І-гу! гей-гуп! гей-гуп! Іще раз! Іще два! Знайте, люди, коваля! Іще гуп, іще два! гей, бий-бий.

І вершляги гупали, а безліч блискучих іскор силалося по ковальні вогняним дощем, пронизуючи темряву і примушуючи мене затуляти рукавом обличчя.

З дядькою Тимохою ми були, як я вже казав, великі приятелі, і він щоразу, як я до його приходив, давав мені всякі шматочки заліза кругленькі, що позоставались од пробитих дірок і що звалися проміж нас, хлопців, грішми, довгенькі й усякі інші. Не раз бувало так, що, скінчивши роботу й не бажаючи йти додому (дядько Тимоха хоч п'ятий десяток год жив, а подружжя собі не знайшов,—то ж йому невелика й хіть була йти в свою хату),—так кажу, не бажаючи йти додому, він сідав у кутку, вкупі зо мною, на мішки з вугіллям, і ми починали розмовляти. Я, звісно, більше слухав, а дядько Тимоха казав. Тут і казки були—не про лисичку й півника, ні,—а про всяку «страховину» (так я нею впивався, слухаючи!), і ковальські легенди про коваля, що чорта («неприятеля»—казав Тимоха) за язик тяг, або проте, як коваль дуже хитро випитав, у чорта ж таки способа кувати, або ще про віщо і приспівки всякі чудні, і чимало дечого. І я любив дядька Тимоху, а дядько Тимоха мене любив. Через те ж, що ми так собі любились, одного дня трапився такий випадок.

Увійшовши, як то звичайно робив, до кузні й сівши в кутку, я незабаром помітив, що дядько Тимоха чогось наче сердиться на мене... Я почав був говорити до його, але він нічого не відмовив і тільки скоса, якось чудно, глянув на мене. Я здивувався й засмутився. Посидівши ще трохи в кузні і бачачи, що краще не робиться, я, зовсім зажурений, устав і пішов до дверей.

— Василю, чуєш ти?—гукнув дядько Тимоха, копирсаючи кліщами у горні.

— Додому, куди ж!—одмовив я, сердитий на його.

— Чого?

— Чого! Того, що хочу!—хотів був сказати я ще сердитіше, але почув, що сльози клубком підкотилися мені до горла.

— А, так ти додому? Так я ж тебе не пущу!—гукнув дядько Тимоха й тої ж миті дві здоровенні засукані руки обхопили мене.

— Пустіть мене, дядьку,—пустіть!—кричав я, пручаючись і чуючи, що в мене очі вже повні сліз.—Пустіть, ви сердиті!..

— А, сердитий?.. Гаразд!.. А це що?

І я опинився знову долі, а мені до ніг брязнуло щось із Тимошиних рук.

Я підняв його й прикипів до місця з радощів. Такого щастя я ніколи не сподівався. Я тільки марив про його, часто марив, і одного разу навіть признався дядькові Тимосі, але чіколи не думав, щоб він мені скував *справжню, залізну невеличку* шабельку!

— О, дядечку!—тільки й міг скрикнути я, хапаючи шабельку в руки.

Мої мрії справдилися: тепер я можу піти проміж *хлопців певний, що ні в кого нема* такої штуки, що я зовсім козак із шаблею.

— О, дядечку! Які ж бо ви добрі!

— Добрий тепер, а то сердився, луцьверинку!

Але я вже не слухав його: вхопивши шабельку, я повертав її на всі боки і розглядав свій дорогий скарб. Нарешті, *не міг ви*тримати, я крикнув дядькові Тимосі: «Я зараз»—і чим дуж чкурнув до хлопців похвастати подарунком.

Згадую тепер дядькове Тимошине обличчя, яким воно було в ту хвилину, і його добрі *голубі очі*, я не важжуюся сказати хто з нас був тоді щасливіший—я, чи він...

III.

Казав уже я, що дядько Тимоха пробував собі молодиком. Всі так звикли бачити його без подружжя, що надзвичайно здивувалися, дочувшися, що він має одружитися. Уперше я це почув у своїй сім'ї—*батько казав про це матері* й додав:

— От, на старість розуму рішився!

— Зовсім скрутила чоловіка,—промовила мати.—Пропаде він з нею ні за що!

Ці слова як ножем різонули мене. Дядько Тимоха пропаде ні за що! Мені так зробилось у ту хвилину жалко його й страшно, що я, вхопивши шапку, побіг до його. Він кував, як і завжди, тільки був тепер сам, без молотобойця. Я вбіг у ковальню і, нічого не розбираючися, не оберігаючися розпеченого заліза, кинувся до його.

— Що це ти, Василю! Бережись, попечешся!—*придержав* мене дядько Тимоха.—Чого це ти?

Але я не міг нічого відмовити й почав тільки хлипати.

— Отако!—здивувався Тимоха.—Чого *це ти рюмсаєш? Що це тобі?*

— Мені вас, дядьку, шкода...—ледве міг я вимовити.

— Мене? Отака ловись! А що ж я? Вмираю, чи що?

— Алеж ви хочете *одружитись*, і мама... кажуть, що ви .. ви пропадете...—і сльози знову полились у мене з очей.—До кого ж... я... ходитиму тоді?!..

— Так он що....—промовив дядько Тимоха, трохи помовчавши.—Ну, цього не бійся—я ще не загину, і ходитимеш ти до мене, як і ходив.

Мабуть дядько Тимоха вмів мене розважати й через який час я покинув плакати.

Дядько Тимоха одружився.

Я ходив до його в ковальню, як і раніше, і часто бачив його жінку.

Була собі вона *невеличка моторна* молодиця, чепурненька, щебетлива. Сирота без хати, без шматка хліба, вона пішла за дядька Тимоху, щоб не жити голодною й холодною, тиняючись по наймах. Так казано в нас у сім'ї і лячно її, казано, що вона одурила дядька Тимоху, що не любить його і що нечесно дівувала. Я слухав це все і, хоч не все розумів, алеж став нелюбити Пріську (так її звали) і завсігди тікав з ковальні, *коли часом вона була там*, як я приходив. Але дядько Тимоха любив її, здається, без краю—принаймні він з неї очей не зводив, як вона заходила до його й стояла у чорній похмурій кузні, серед киптяви, диму і залізних уламків, весела, чепурна, молода. А він, чорний, умазаний, кривий і старий, таким бідолашним здавався поруч із нею, що мені невимовно жаль було його в такі хвилини

IV.

Минув рік. Дедалі, то все більше та більше я став помічати, що дядько Тимоха смутний. Знаєте, дитяче серце чуле на це а найбільше ще до того чоловіка, кого любить. Так і я...

Згадую, що це було восени. Я чогось давно вже не був у дядька Тимохи, і мені схотілося побігти до його.

Ще не доходячи до ковальні, я почув, що хтось у їй кричить. Я здивувався і ще скоріше побіг. Добігаю—дядьків Тимошин голос Тільки я на двері збіг, та так і скам'янів на місці. Я ніколи не бачив таким страшним дядька Тимоху. Лице бліде, аж синє,—дарма, що на йому сажа й киптява налягли; очі страшні, блискучі, у руках вершляг. Він маха їм, іноді б'є по ковадлу, сам кричить.

— А!.. так!.. Одурити старого дурня!.. Молодший, кращий!.. Так йому, старому йолопові, й треба—не квапся до молодих!.. Так!.. Алеж і падлюка!..

І він ударив вершлягом по ковадлу.

— Одурила! Наче я не любив її... Та я її вб'ю, вб'ю прокляту!..

І він знову махав вершлягом, знову гупав по ковадлу.

Він був п'яний.

— Та годі бо вам, дядьку,—мовляв молотобоєць,—ще може й на добре повернеться.

— На добре?—ревів Тимоха.—На добре кажеш? Ні, вже тепер он на яке добре повернеться, як я їй оцим молотом голову розвалю, вб'ю її, роздавлю, як жабу!

Він кричав так люто, а його обличчя було таке страшне, що я, з остраху, кинувся геть із кузні...

Увесь день до вечера я пролежав у бур'яні на нашому городі. Ні їсти, ні пити я не міг нічого. Дома думали, що я хворий.

Уранці я не втерпів і знову побіг до ковальні, щоб хоч подивитися, що там робиться. Але ковальня була замкнена. Другого, третього дні—теж. Дядько Тимоха не робив у кузні, а в нас у сім'ї казано було, що він п'є. Я мучився і щодня по кілька разів бігав до ковальні дивитися, чи нема його там і робив це крадькома, щоб ніхто не знав. Але ковальня все не відмикалася.

Так проминув тиждень.

Одного ранку, нарешті, я діждався свого: я побачив дядька Тимоху біля кузні. Стиха я підійшов і глянув на його. Глянув і злякався: обличчя бліде, очі позападали, якась мука світиться в їх. Увесь якийсь мов пригнічений він, а зістарився так, що й не пізнаєш. Одягнений у кожусі, за плечима торбина. Стоїть, замикає кузню. Побачив мене—зрадів.

— А, Василю, і ти тут! Давно я тебе не бачив.

Замкнув, немов іти хоче.

— Дядечку, куди це ви?

— Треба йти.

— Куди йти?

— Далеко.

— Як то далеко? Чого далеко?

— Того, що в своїй хаті місця нема...

Я й сам не зчувся, як він нахилився до мене, як обняв мене і почав цілувати. Чую, сльози на моє лице капають, капають...

— Дядечку, голубчику, що це ви?

— Це я так, нічого, Василю... На старість, бач, плакати задумав... Прощавай, мій любий, прощавай!.. Адже ти один мабуть на всьому світі любив мене... Прощавай!..

І я вже плачу, ридаю, вхопившися за його руками.

— Ой, не ходіть, дядечку, не пущу!.. Не ходіть, або мене з собою візьміть!..

Але не помоглося—пішов...

Кажуть, дитячі сльози—дурні сльози. Не завсігди, мабуть...

Уже потім, як підріс я, розказувано, як воно сталося. Тимошина жінка пішла за його тільки через те, що нікуди було подітися,—*та вона недовго прожила з старим* і знайшла собі сусіднього парубка. Поки Тимоха не знав цього, то було добре, хоч і все село про те відало. Але одного разу він, вернувшися з ковальні порано, спіткав у себе в хаті того парубка й зрозумів усе. Він і слова не сказав жінці, а запив страшенно й все сварився й нахвалявся, що вб'є її. Але до неї не йшов. Вона ж сподівалася, що це перейде, і не чіпала його. *Через тиждень одначе він кинув пити*, витверезився й пішов додому.

Жінка була в хаті. Мовчки зібрався він, одягся, узяв дещо і, вже виходячи з хати, промовив:

— Зоставайся сама—хата есть, худоба якась есть—живи! Може щасливіша будеш... Тільки не одури й його, як мене одурила. Хай тобі бог простить!

І більше нічого...

Жінка зосталася—повія була на все село.

Через тиждень після того, як дядько Тимоха пішов з села, ми перечули, що він у наймах, за коваля, в якогось пана, а

місяців через півтора прийшла у волость звістка, що в полі, біля шляху, знайдено замерзлого чоловіка, а був то дядько Тимоха... Казано, що він страшенно пив і п'яний замерз у полі.

1885, XI. 12. х. Кути на Харківщині.

Я плакав гірко, як почув про це. Та й тепер сльози набігають на очі, як згадаю я безщасного дядька Тимоху, згадаю, як він любив мене і як його заносило снігом у полі одинокого, замерзлого... Сльози знов набігають, як і тоді...

К С Е Н Я.

I.

Давні-давні дитячі літа!

Тоді легше жилося, легше дихалося!. Материне пестування й любов, піклування батькове,—трохи суворий, але добрий він був,—дитячі забавки, радощі й горе—все докупи злилося, попереплітало ся, і мов малювання любе ясно-радісне,—так тії дитячі літа перед очима встають. Але визначніш од усього на цьому малюванні відрізняється одна кохана постать, така кохана й дорога, що, здається дорожча вона мені над усе, над усе на світі, опріч одного тільки... Це ти, Ксеню, тая постать,—ти, довіку дорога й кохана моєму серцю. Минули літа, минули радощі й люті муки, чимало час поруйнував і знищив у моїй душі, багато образів зникло з моєї пам'яті, а ти ніколи не зникнеш, ніколи... Та й тепер стоїш перед мене, мов жива, і така ж тиха, така ж люба...

Це було через два роки після розлуки з першим моїм другом, з дядьком Тимохою...

Але я мушу сказати спершу скільки слів про себе, щоб зрозуміле було те, що далі оповідатиму.

Сім'я наша заможня була і на селі нас багатирями вславлено. Але ми жили просто, в пани не пнулися, дарма, що й було з чого і що батько та двоє старших братів письменні були. Я найменший був у батька й матері після двох синів та чотирьох дочок,—тож і любили мене обоє вони найдужче. Бачачи, що всюди повелися школи, почалася наука, батько завсігди казав, що як довчусь я в нашій школі, то віддасть мене ще в місто вчитися. Ніпе правди сховати, мені не зовсім це подобалось і здавалося, що мати правду казала на це батькові, говорячи:

— І що бо ти, старий, вигадуєш: віддавати дитину бозна куди, бозна до кого! Буде з його й тутешньої науки—адже вчиться у школі!

— Ні, стара, не буде—відказує батько: —Годі вже нам дурнями сидіти та коритися розумним глитаям. Час і свого розуму засягти. Буде він учитися і тут, і там, щоб міг мужиком прожити, не кланяючися кожному здирці.

Мій батько був чоловік дуже відмінний од інших наших селян і любив робити все своїм робом. Він і тут свою дорогу назначив мені...

Але хоч і невелика була хіть у мене їхати до міста та в своїй школі я вчився не погано.

II.

Це було по весні...

Я тільки одну зиму ще ходив до школи Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас порозпускають, бо вже наближався кзамент. Мені страшно було його, того кзаменту, бо казано, що на його якийсь пан приїде, але бажалося, щоб швидше він приходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридло сидіти в душній тісній, похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних співів, як лука пишалася веселими квітками, як жваві метелики тріпали в повітрі своїми різнобарвними крильцями, втікаючи від хлопців, що вганяли за ними. А ми щодня мусіли сидіти до пізнього обіду в хаті. Ні, вже хотілося на волю...

Зате ж, як кінчалося вчиття і нас пускано додому, то—ніде правди сховать я, та й багато моїх товаришів, не дуже дбали про науку, а більше надолужали згаяний у школі час.

Так, це було повесні. Вернувшися з школи і кинувши на мисник книжки, я вхопив свій складаний ніж і вибіг на вулицю. Мені хотілося зробити собі сікавку. Я побіг у сад і скоренько вирізав собі цівку в бузини. Тоді, розсівшися пе ед своїм двором, я почав виробля.и сікавку. Я вже видрізав її і простромлював серединку, як зненацька біля мого вуха озвався голос.

— Та и гарний же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кутчанин Івась.

— Гарний ніж... Батько купив?

Я глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

— Авжеж, батько!

— Продаи мені!—сказав Івась і в його заблищали очі.

— Зроду ні!—відмовив я зважливо.

— Я тобі злотого дам. У мене есть:батюшка дали, як я в церкві кадило ім поправив.

— Що мені твій злотий! За ніж батько сами дали семигривеника.

Івась похнюпився. Але трошки згодом знову підвів голову.

— Ну, слухай: дай мені його хоч погратися: і я собі наробію сікавок...

Якби Івась попрохав у мене ножа через тиждень або два, то я дав би його, не вагаючись. Але тепер, тільки позавчора одержавши його я ніяк не міг наважитися розстатися з своїм скарбом.

І я відмовив:

— Ні, не дам!

Івась образився.

— У! Скупердя! Усе б собі загарбав! Дай!

— Не дам!

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку в бузини, якось зненацька зачепив Івасеві обличчя. Він, і раніше сердитий, тепер скипів:

— Чого бе'шся? Хочеш, щоб і я тобі дав?

І він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і вгородився просто мені в руку. Я скочив до Івася,кинувши й ножа. Але він уже тікав. Я побіг за ім з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він—тікаючи від кари, я—бажаючи помститися. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що спіткнувся на щось і падаю.

II.

Та я не впав.

Я вдарився об когось і хоч звалив його, але сам якось удержався. Прочумавшися трохи, я оглянувся і побачив, що стою перед чиєюсь хатою, а в землі встав небеличка, років дев ятьох, дівчинка. Я її мабуть здорово вдарив, бо вона дуже скривилася, уставши й узявшись рукою за бік але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. Як глянув я на це, то вся злість на Івася відразу десь зникла, мов її й не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звуть «сачуханими», себто, покинутими без ніякого догляду. На їй була сбідрана поганенька спідничка та чорна сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біль біле.

Я зрозумів, що вдарив її, зробив їй потано, але не знав, що казати, хоч мені й жалко її було. Нарешті, я спромігся промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так...—сказала вона, але зараз же трохи скривилась,—мабуть бік іще болів.

— Ні, я знаю, що здорово; тільки ти на мене не сердься: я не навмисне.

— Я не сердюсь...

Ми ще постояли мовчки. Я спитався:

— А як тебе звуть?

— Ксенею,—відмовила вона, піднімаючи на мене свої великі очі.

— А мене Василем звуть. Ми живемо на Завалієвці.

— Я знаю: ви багатирі... Тато завсігди так про вас кажуть...

— А в тебе є батько?

— Є.

— А мати?!

— Матері нема... вмерли... у мене мамою—мачуха..

— Чи вона ж тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі додолу

— Так ти не сердишся на мене, що я тебе вдарив?—знову запитався я.

— Ні... Ой-ой! Що це в тебе?—скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то ще забив свою врізану руку, і кров з неї тепер так і цебеніла.

— Ой, що це в тебе?—питалася Ксеня.

— Так... урізав...

Мені сором було казати про мою сварку з Івасем.

— Отже треба зав'язати, а то боляче буде,—бідкалася Ксеня.

Але хоч мечі в той час і справді боляче було, та сором було хлопцеві признатися. І я відмовив:

— Ні, нічого. Воно не болить. Прощавай! Я до тебе гратися колись прийду.

І зараз же побіг додому, щоб утекти від її питаннів про виразку і... щоб зав язати руку.

IV.

Хоч я й казав Ксені, що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зустрівся з нею вже не скоро, аж тоді, як ми сіно свсє косили.

Менша сестра не схотіла на поле їхати, то мені довелося поїхати з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, що стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до їх бігав. А як, після обід уже, вони далеко відійшли в поле, то мене покинуто берегти воза. Я зостався сам. Якби я взяв книжку, то може б оце читав, —у мене така цікава книжка була— казки всякі,—але я її забув, то тепер заходився вирізувати з куща тоненькі хвойдини— хотів возика плести. Довго я мудрував, поки сплів його так-сяк вже хотів був іще щось вимудрувати, як зненацька почув шелест попід кущами. Я глянув і вздрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро й вона мене побачила й зупинилася. Я зрадів і зараз же гукнув:

— Ти тут? Як це ти сюди зайшла?

— Тато косять, а я їм сбідати приносила, —відмовила вона, не сходячи з місця.

— Та чого ти стоїш? Іди ближче сюди та будемо гратися.

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

— Ось ба, якого я воза сплів,—утнеш такого?—похвалився я, показуючи воза.

— Ні, я ніколи не плела возів...

— А що ж ти робила? Ти граєшся як?

— Граюся... ні, не граюся...

— Як то?

— Мати не дають гратися—кажуть, що робити треба.

— А що ж ти робиш?

— Та дитину доглядаю, хату мету... корову пасу... все...

— Гратися ж тобі не хочеться?

— О, ні, хочеться, так хочеться!—скрикнула вона і оченята в неї аж заблищали; але зараз же засоромилася й стихла.

— Ну, добре, так ми будемо з тобою гратися.

Потроху Ксеня насмілилася і ми почали гратися, як треба. Ми ловили один одного, ховалися по кущах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона, нарешті, з-під куща:

— Ось глянь, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрючча.

— Давай, Ксеню, сюди—я подивлюся.

Тільки хотіла дати, а коник плиг!—утік у траву.

— О, нащо ти його пустила?—кажу.

А вона сміється:

— Я не пускала, він сама утік.

Ми почали його шукати—нема. Дивимося, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе,—догадався я та й почав штикати палічкою в нірку. І справді—цвіркун: сердиться, за палічку хапає, трохи не витягнеш, аж головку видко.

— Пане Свіргунський! Ідіть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксеня сміється:

— Багато ви наорете!..

V.

— Василю, ходімо в ліс по ягоди!

— Ходімо!

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки й поїм. Як наївся, питаюся в Ксені:

— А ти наїлася?

А вона сміється в мене:

— Та я не їла, ось квіточок нарвала.

І показує мені пучечок ягід.

— А вже час додому вертатися,—каже Ксеня.

— Чого так?

— Та мати будуть лаяти...

— От там. лаяти! Ходім далі!

І ми пішли ще далі в ліс. Бігали, гралися, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здавалося, що ми трошки походили, але ми й не зчулися, як почало вечоріти. Тоді

тільки побачили, що вже блукаємо в незнайомому місті.

— Василю, що ж ми будемо робити?—спиталася Ксеня.

— Треба стежки шукати,—відмовив я, а то скоро смеркне.

- Скоро? А тут є... вовки?..—промовила Ксеня, і великі її очі розкрилися від страху ще дужче, а біле обличчя зробилося ще більшим.

Ну, вовки там!..—одказав я, бадьорячися, хоч і сам шось не дуже спокійно мався.—Побіжімо краще назад! Ну!

Ми побігли кущами. Віти били нас по обличчях, шкрябали, босі ноги підколювалися... Незабаром Ксеня почала зоставатися позаду.

– Василю, не кидай мене... Я боюся...

Я зупинився.

— Давай руку, побіжимо вкупі.

Але бігти серед густо поросших кущів, за руки побравшися, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обоє, спіткнувшися на коріння, попадали додолу.

Повставали, дивимося навкруги—нема стежки. Ми забилися таки здорово; але ніхто з нас не заплакав; з ляку байдуже було про біль. Ми пішли помалу, шукаючи дороги. Дивимося, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорний, страшний. Ми зрозуміли що не туди йшли.

— Василю, що ж тепер робити?

— Будемо тут ночувати...

– У лісі?! А вовки?..

— Ну, там...—Я хотів сказати:—«тощо дурниця», але не зміг. Обом нам схотілося плакати. Усякі думки снувалися в голові. А що як справді вовки нападуть?.. Розірвуть!

Ксеня притулилася до мене і вже плакала. Мені хотілося її розважити, але я не міг і слова вимовити.

Так проминуло кілька хвилин.

VI.

Коло того місця, де ми стояли, був великий дубок. Я догадався що робити.

— Ксеню, зліземо на цього дуба—тут не так страшно ночувати

— Так я не злізу—високий.

— Дарма, я тебе підсадю. Лізь спершу ти!

І я, скільки було в мене хлоп'ячої сили, став підсаджувати її на дубок. На наше щастя перша гілка була не високо і Ксеня вхопилася за неї. Скоро вона вже була на середині дерева. За нею поліз і я, та тільки виліз на гілку, щось як крикне жалібно та голосно, аж по всьому лісі розітнулося. Я весь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалось, пищало у неї в кігтях. Вона кілька разів нечутно махнула своїми м'якими крилами і сховалася в темряві. Увесь трясучися з переляку, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чую вона шепоче мені.

— Василю, що то таке?

— Нічого, то сова піймала пташку.

— Страшно, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чуть. Я не знаю, чи довго ми там сиділи, тільки бачимо—на небі, над зрубом, щось займається.

— Що воно?—шепоче Ксеня.

— Не знаю; може горить де,—так проміття на небі від пожежі.

Ще трошки посиділи —палає все дужче та дужче. Ось уже видко, як щось скругле витикається з-за кущового верховіття. Більше, більше...

— Та це ж місяць!—зрадівши кажу я Ксені.—Тепер добре буде.

— А що хіба?

— Та видніше, а то бач, як темно.

Місяць потроху виплив, увесь червоний, вогняний. Далі почав більшати, піднявсь угору. Зробилося зовсім видко: листя на кущах заблищало як срібне; пробиваючись крізь густе верховіття, простяглися додолу і по землі ясні смуги м'якого світу. Веселіше немов зробилося.

Чуємо, щось затріщало долі. Затаїли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайченя, стрибнуло раз, удруге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на йому аж блищали від місяця. Посидівши трохи і понюшивши носом, воно мабуть почуло щось непевне, стрибнуло і зникло в кущах.

— Ксеню, про віщо ти думаєш?

— Так...

— А в мене думка про те, що нас мабуть, шукатимуть.

— Хто?

— Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть?—*знайдуть*!..

— А що, як справді не знайдуть?—промайнуло в голові. Мені знову *схотілося* плакати. Тільки не заплакав: страшно та й сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! Ми обоє здригнулися: тріщання, гук по всьому лісі... Що це? Вовки? Може ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. *Чую*, Ксеня *вчепилася* за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більшає, ще дужче ламається, тріщить. Ох!.. це ж, мабуть, лісовик...

— Агов!. Василю-у-у!..

— Що це? Наче мене гука?

— Василю!

— Чуєш? Немов кличуть,—*шепоче* Ксеня.

— Цить!

Знов:—Василю!—Так це ж кличуть, *їйбо кличуть*! *Ще трохи підождав*, прислухався... Батьків голос зовсім добре чути. *Знайшли*, *знайшли*! *Ми* так зраділи, що трохи не попадали з дерева.

За кілька хвилин батько вів нас обох за руки з лісу.

Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

VII.

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки любила мачуха, але ж з того часу ми не розлучалися. Брати мої були дуже старші від мене; з сестрами я й передніше не ладнав—Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли ж це вона вихопиться і від сестрої мачухи. З самою Ксенею я тільки й був тоді щасливий.

Щасливий, та *не* зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я *товаришую* з *дівчиною* та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксеніна—ця нам дошкуляла.

Батько Ксенін був батіг з клоччя: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусіла їх доглядати зранку й до вечора. Одно саме бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю—я жду. Стрінемося, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загулялися удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха *ввечорі* вздріла *гулю на лобі* в дитини і накинулася на Ксеню. На лихо тут лучилася сусіда—вона часто *бачила* нас з Ксенею на вулиці—і розказала мачусі, що ми бавимося вдвох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти! І лайка, і бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам довелося ховатись од усіх і сидіти вдвох деневдь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо щоразу, як довідається мачуха, Ксеня бита.

Мене дуже вражало це і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злості.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула, та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли зненацька почули над собою голос:

— Ах ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обоє зірвалися на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, грається! От я ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками.

— Іди, нетіпахо!

Ксеня скрикнула—мачуха потягла її.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху і стусонув її кулаком у груди.

— Як ви смієте її бити! Як смієте!—кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і, як пірце, кинула об землю.

— Ах ти ж кляте собача!.. Ба, яке!.. Ба, в ким вона подругує!.. Ну, ти ж мені знатимеш...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за ними...

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була.

Та в *нас не тільки цей ворог був*. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і

почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержався.

Була неділя і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив.

— Ну, вже цей дівчатий хвіст!—крикнув мій колишній приятель Івась.

— Ну, що хіба?—відказав я.

— Та що! За коростявою Ксенькою вже й грання всі позабував.

— Вона не коростява!—скрикнув я.

— Коростява!

Брешеш! Ти не смієш цього казати!

— Не смієш! Велика цяця його задрипана Ксенька!

— Цить!..

— Де ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлопці, який парубок—уже за дівкою ганя, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав приспівувати:

Ой ти, Василю, ой ти!
Куди до тебе зайти?
По за гуменю, Ксеню,
Сховаймось у ячменю!

Хлопці зареготалися. Я кинувсь на Івася і вхопив його за груди.

— Цить, а то битиму!

— Поки битимеш, так я тебе швидше!

І він ударив мене межи очі. Кров линула мені з носа.

Як опечений кинувся я на Івася. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину в мене удесятеро побільшало сили. Я звалив його й почав дубасити, по чому влучав, кулаками.

Ледве нас розведено. Мені й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сміявся з нас, як ми були вдвох,—боялися. Та ми й не ходили більше на вулицю.

VIII

Поминув рік.

Це було на третій день зелених свят. Наші поїхали в Таранівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів: я знав, що Ксеніні батько й мачуха теж думають їхати і заберуть з собою обох дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день. Таке свято не часто бувало нам. Ми довго грались у себе в дворі, аж поки Ксеня сказала:

— Знаєш що, Василю? Ходімо до річки в гай,—там посидимо.

Ми пішли. Ідучи думали там гратися, але як прийшли, посідали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпощеться, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксеня обняла мене, притулила свою щоку до моєї.

— Василько!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксеню.

— А я тебе, Василько, так люблю, так люблю, що хоч би ти мені що сказав,—усе б зробила.

— Усе?

— Усе! Що хоч—усе!

— Ну, а якби я сказав: плигни в річку?

— І плигнула б, хоч би зараз,—плигнула б.

І вона ще дужче пригорнулася до мене, я поцілував її просто в очі й побачив, що вона плаче.

— Ксеню, голубко, чого ти?

— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають... Он поїхали—хліба не кинули...

— Як то? Ти нічого ще не їла зранку?

— Нічого.

— Чому ж ти мені не сказала?

— Так... нащо? Я й без хліба перебуду.

Але я вже не слухав і біг додому. За кілька хвилин я повернувся з усякою їжею.

— Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти, мішаючи хліб із слізьми.

Попоїла трохи.

— Василю!

— Що, голубко?

— Знаєш... я думаю...

— Що?

— Я мабуть скоро вмру.

— Отож таки!.. Що це ти вигадала? Чого це ти?

— Не знаю... Тільки так мені тяжко. так тяжко. Мабуть якесь лихо буде.

Я глянув на неї—біла-біла, як крейда. та болесна така...

Лихо справді склалось таке, якого ми зроду не сподівалися, склалося другого ж дні після ярмарку. Пам'ятаю, я сидів дома в хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері рипнули в сінях. Одчинилися хати—Ксеня бліда, заплакана кинулась до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... дають.

— Що? Кому оддають?..

— У найми... Вчора батько на ярмарку наняли мене. Приїхав сьогодні брати... Половіч той...

— Куди брати? Як брати?

— У найми в чуже село. Ох, Василю, рятуй мене! Сховай денебудь, або я вмру, або я втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене. На крик увійшли батько. Не вспіли вони спитатися, чого це ми плачемо,—чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері—мачуха.

Ксеня закричала не своїм голосом...

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки в рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки що жива. Потім батько справді віддав мене до містечка вчитися. Як я там жив і що робив,—те не до речі тут повідати; хай, може, іншим часом. Але як повернувсь я на деякий час додому, то чув, що її батько й мачуха в усією сім'єю переїхали жити кудись у інше село. Я питався про Ксеню. Казали: не знаємо.

Що з нею зробилося? Чи вона заробля собі хліб, тиняючися по чужих людях по наймах? Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітами, а зима покрива холодним мертвим блискучим накриттям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...

Проминули парубочі літа—літа молодих мрій, молодих сподіваннів. За тим усім я забув Ксеню на який час. Але тепер, як невблагана зима скоро посипле снігом і мою одиноку голову, тепер, як я самотній, не знайшовши собі подружжя в житті, не покохавши, після мого першого найчистішого дитячого кохання, більше ніколи, доходжу, може, останні верстви свого довгого шляху, тепер усе частіше й частіше я став думати про тебе, Ксеню, частіше й частіше став уявлятися мені твій коханий образ... Він виразно стоїть перед моєю душею, бо не закритий, не затертий ніяким іншим образом... І ти довіку зостанешся в моєму серці, Ксеню, ти моя люба, моя маленька мученице!..

1885. XI. 13. х. Кути на Харківщині.

ХАТА.

Чи ти оглух, чи який тебе біс знає?! Кажуть тобі—суддів клич!

— Та й же кликав... що ж їм зробиш, коли не йдуть? Могорич запивають!

— Могорич, кажеш? Який могорич? З кого?

Те кажучи, пан волосний писар аж підскочив.

Поки старий, приглухуватий дід Опанас, волосний сторож, збереться відмовити цьому панові писареві, дозвольте мені сказати про його трошки.

Пан писар був на зріст високий, навіть занадто високий, тим жінка його мусіла щоразу набирати сірого черкасину йому на жупарку аж на аршин більше, ніж набирано усім іншим людям, і це завсігди чимало їй превеликий жаль. На широких плечах у пана писаря була довжелезна шия, а на ій чималенька голова. Найвидніший на цій голові був ніс: він стремів мало не на все обличчя. Ніс був вельми червоний, навіть подекуди синій—мабуть це з превеликої прихильности писарево до тих могоричів, що про їх він так палко зараз питавсь у сторожа. Усім іншим його обличчя було зовсім звичайне, таке, як і в усяких людей, і «особливих приміт» не було ніяких, хіба що перо стирчало з-за писаревого вуха. Звали писаря Хома Григорович, і був він вельми розумний і знаючий писар, і це він і доводив щодня «мужикам», беручи з їх «гривеників», копичники, мішечки зерна і всього іншого, що мусіло даватися йому за його писарські премудрощі, назвише від рокової плати.

— Могорич? З кого могорич? За що могорич?—знову гримнув пан писар на сторожа.

— Та хіба ж я знаю, за що? Там і Василь Трохимович з Іми.

— Василь Трохимович? Ах же вони такі-сякі! Бач, я йому все зробив, чисто все зробив, приговор написав, а він суддів покликав, а мене й забув! Ні, стривай! Я піду...

І розгніваний пан писар ухопив шапку й хотів був уже бігти, коли це його зупинив чоловік невеличкий, товстенький, виголений, з підстриженими вусами, з масними, але пронизливими очима, у сукняній чисенькій чинарці. Це був Семен Олексійович Цупченко, сільський крамар і шинкар. Він ухопив писаря за рукав і промовив:

— Хомо Григоровичу! Та хай йому, тому могоричеві! Та я вам, аби тільки справу виграти, я вам утрое більше могоричу поставлю! А суддів ще рано кликати, бо я ще не все вам про діло розказав.

— Та ні, та як же це? Мене не покликати!—лютував писар, пориваючись іти.

— Ні вже, Хомо Григоровичу, ви вже не йдіть, дослухайте мого діла,—прохав Цупченко, не випускаючи писаревого рукава.

— Ні вже, Семене Олексійовичу,—ви мене пустіть! А то як же це: без мене могорич!—не вгавав писар.

— Та, Хомо Григоровичу, та ви послухайте: зараз після суду я вас до себе, а в мене, знаєте, і очищена, і наливочка, і все таке...—спокушав Семен Олексійович.

Од згадки про «наливочку, очищену і все таке» трохи пом'якшало серце в Хоми Григоровича, і він сів, але не міг одразу заспокоїтися.

— Та це спасибі вам за вашу ласку,—казав він,—спасибі! Тільки ж і Василь Трохимович!.. і судді!.. Ну, добре!.. Я знов чу, тільки я їм колись це згадаю!

— Так ось доложу вам,—знову почав перепинену розмову Цупченко,—я й позичив гроші, тридцять і п'ять рублів, Шоломієві, а він мені розписку видав, що «по первому востребованію» верне, а коли ні, то його хата—моя буде. Тепер же він умер, дітей нема, удова сама зосталась. То чи можна мені з удови гроші виправити?

— Чому не можна. Аби розписка. Єсть у вас?—питався писар.

Цупченко розстібнув чинарку, витяг і дав писареві заяложену й пом'яту чвертку паперу. Писар уткнув у неї носа і забубонів: 18... даю сію розписку... по первому востребованію уплатить. В случае неуплаты, принадлежащее мне недвижимое имущество... остается в пользу его, Цупченка»...

— Гм... гм... Це ще як Л йно писарем був, то цю розписку писано?—спитав писар, прочитавши.

— Еге ж.

— Гм... гм... Тут, бачите, не указано—хату, а «принадлежащее мне имущество»—ось що.

— Та хіба ж хата не імущество?

— Звісно—імущество. Тільки тут, бачите, «принадлежащее мне». А всьому селу звісно, що Шоломій у прийми до Новаків пристав, то хата не його, а жінчина виходить.

— Та воно... адже вона йому жінка була, то хіба не одвіча вона за його?

— Ні. Та й хіба ви не знаєте наших? Зараз закричать: приймак, приймак,—не його хата!

— Гм... Знаєте що, Хомо Григоровичу? Моя вже дяка буде...

— Так, дяка... Що там дяка!.. Тут, бачите, діло таке... уголовне, коли що... Та й хіба я не знаю? Тридцять п'ять рублів! Горілочки-матіночки все набор, а тоді й тридцять п'ять рублів...

— Тошно, було й так... А все ж і своїх грошей хоч трохи дав! Ну та, що там казати,—синенька вже вам, а вже про могорич, то що й казати: чого схочете—все буде!

— Синенька... гм... То це вам хата за тридцять п'ять рублів буде (а хата така, що двісті рублів стоїть), а мені...

— А проценти ж, Хомо Григоровичу, а проценти? Ну, та вже хай дві троячки, так?—І Цупченко витяг з кишені калитку.

— Гм... Звісно—проценти... Тільки ж і діло таке, що...

— Та ось і дві троячки!—промовив Цупченко кладучи на стіл шість рублів.

— Так...—одмовив писар, якось надзвичайно швидко присуваючи до себе гроші та ховаючи їх у кишеню.—Тільки ж подумайте, Семене Олексійовичу, як же його у приговорі написати незаконне рішення...

— Та хіба не можна написати так, щоб воно по закону було? А в мене ячмінь цього году не поганий—я б мішечок...

— Гм... Воно як два, так і краще б... Та ще в мене кабан...—рахував писар.

— Та буде й кабанові, і два мішечки буде!

— Судді йдуть!—гукнув дід Опанас, вернувшися.—І Шоломійку ведуть.

Троє суддів уже сиділо на лаві, а біля їх ва столом, з паперами і навіть в «Своєм законові», і сам писар, як уведено у волость Шоломійку. То була ще не стара, років може тридцять п'ять жінка, але вже зістарена горем, недостатками та працею. Обличчя змучене, немов злякане, руки тремтять. Вона тихо й несміливо ввійшла в хату, перехристилася на образи, вклонилась і промовила, зупинившися біля порогу:

— Здорові були, з вівторком!

— Здорова, бабо, здорова!—гукнув один, уже трохи підпилий суддя.—Тут діло до тебе є!

— Що ж там?

— А ось позов на тебе є. *Позивають* тебе.

— Хто ж мене позивав?—тихо спитала жінка.

— А ось,—промовив писар,—Семен Олексійович!

Семен Олексійович устав із лави.

— Так... Ну, *Семене Олексійовичу*, розкажіть нам, до чого ваше діло,—попросив його один суддя.

Семен Олексійович кахикнув, випростався трохи й почав:

— Та ось, *діло таке, що* не слід би й турбувати вас, господа судді, та що ж, як люди не правдою а кривдою живуть. Як ще живий був чоловік сієї жінки, Микола Шоломій, то позичив він у мене грошей *тридцять і п'ять рублів*. І розписка ось есть... А тепер діло таке виходить, що й сам не віддав—так і вмер—і ось жінка його не віддає.

— Ось розписка,—промовив писар, даючи *судцям папір*,—*розписка* справедлива й законна.

Суддя взяв розписку, покрутив її в руках і положив знову на стіл.

— Як же, тітко? Позичала ти—чи хоч твій чоловік—у Семена Олексійовича гроші?—спитав один суддя.

— І помилуйте, і пожалуйте, люди добрі,—почала Шоломійка, вклоняючися суддям.—Не знаю я, чи позичав він гроші, чи ні, бо того не бачила... А ви самі знаєте, яке моє життя було: тільки й знала, що з шинку виглядала. І в його ж, у Семена Олексійовича, тоді й шинк був, то може він там п'яний і позичав та й пропив десять рабів.

— А розписка?—запитав суддя.

— То що, що розписка? Я її не писала і не знаю й не бачила.

— Як не знаєш? Адже твій чоловік її дав, а ти не знаєш?—гримнув писар.

— Не знаю, Хомо Григоровичу, не знаю!—*енов уклоняється жінка.*

Судді й собі не знали, що казати. Цупченко, знову кахикнувши, промовив:

— Господа судді! Дозвольте сказати! Ось вона, жінка ця, каже, що не знає, що може чоловік пропив ті гроші. Господа судді! Адже вона мужняя жона, то як же ж вона не знає й не відвічає за свого чоловіка, мужа свого? І знову каже—пропив. Ну, то хіба що, що пропив?

— Та бачите, як п'єш набор, то воно потім усе якось удвоє довелиться платити...—почав був один суддя, чухаючись у потилиці, але Цупченко не взяв того до уваги і казав далі:

— Ну, то що хіба, що пропив? Це до мене всякий п'яниця зайде, гроші візьме, пропє та й нема на його суду? Я не якнебудь, у мене розписка є. Ось позвольте, господа судді, розписку прочитати.

— *Читайте, Хомо Григоровичу!*—промовили судді.

Писар витяг з кишені хустку, голосно висякався, потім викашлявся, знову висякався й почав читати. Усі слухали мовчки *й видко було*, що опріч писаря та Цупченка, ніхто нічого не розуміє.

— Бачиш?—промовив до Шоломійки писар, дочитавши розписку,—ось сказано: усім імуществом одвічаю. Розумієш? Тридцять *і п'ять рублів* мусиш заплатити, або імущество яке є—сиріч хату—віддати.

— Хату?—промовила з острахом жінка.—Та ж моя хата, не чоловікова. Адже він у прийми пристав і це мого батька з діда й прадіда *хата була*, то й тепер—моя, а не його. І сце я своє добро віддаватиму за те, що він піячив?

— Ех! Яка велеречива та премудра!—промовив писар, перекривляючи жінку.—

Сказано тобі: жінка ти йому, то й одвічаєш за його.

— Та воно справді,—обізвався один суддя,—воно справді всякому звісно, що хата в діда й прадіда Новаків була, а не Шоломіїв. То це щось не виходить...

— Як не виходить? Що не виходить?—визвірився писар.—*Новаків* хата!.. Новаків хата!.. Ну, то що з того для діла виходить, що Новаків хата?

— Та бачите, щось воно не тее... почав був суддя.

— Не тее? Що *не тее*!—розпалився писар, підскакуючи на своєму стільці.—Що *не тее*?

— Та бачите ж:—Шоломій позичив, з Шоломія було й правити, а чого ж тепер на бідну жінку нападатися?—*боронив* Шоломійку суддя.

— *Іменно* так, як оце ви кажете: хіба я взяла, хіба я відала, де і як він позичав? А хата моя, з батька, з діда й прадіда моя.

— Ти вже мовчи, *коли тебе не питають*!—гримнув на неї писар.—Якове Івановичу! *Петро Васильовичу*! Григоріє Семеновичу!—вдався він до суддів.—Ось слухайте, що я казатиму. Вона каже: Новаків хата. Добре! Адже *вона пішла заміж за Шоломія*, Шоломієвою жінкою стала?

— Так.

— А в законі ізображено,—ось у законі,—казав писар, стукаючи рукою по «Своду»,—ізображено, *що жона есть, то-есть сказати*, рабиня мужа,—і що все, *що її було, те* його стало, *єдина* бо плоть і дух єдиний, а потому і добро все *єдине*, для обох *єдине* повинно бути. І понеже муж есть хазяїн і голова дому і єдиний властитель, то тепер уже виходить, що коли ця жінка за Шоломія пішла заміж, то не її вже хата, а Шоломієва, *чоловікова стала*..

— Та чоловіка ж мого нема...—почала була жінка, але писар грізно на неї глянув і казав далі:

— Хата чоловікова стала. І як чоловік умер, то жінка, стало буть, тільки володіє чоловіковим добром і того ради усі, які есть, довги й позички і прит нзі всякі —з цього добра повинні виськузатися й правитися. От який закон!—додав писар, утираючи хусткою спітнілого від довгої промови лоба.

Судді мовчали. Бачачи те, Цупченко промовив:

— Розсудіть уже, будьте ласкаві, господа судді, мене з нею: нехай або гроші вертає, або імуществом одвіча. Розсудіть по правді,—моя вже дяка й могорич буде...

— Та це звісно...—промовив один суддя.—А тільки якось я не второпаю, як оце так, що хата її була, а це відразу не її *зробилася*?

— Як не второпаєте? Як не второпаєте?—підскочив писар.—Я ж вам кажу: понеже і в писанії, і в законі стоїть: муж і жона вдина плоть есть і жона своєму мужеві у всьому *коритися повинна*, а *муж* єдиний голова і властитель усьому дому, то того ради це вже не її хата, а Шоломієва, чоловікова, стала, і жінка, володіючи чоловіковим добром, мусить його довги сплачувати.

— Розсудіть, господа судді,—знов почав Цупченко,—моя вже дяка буде...

— І помилуйте, і пожалуйте, люди добрі! Нічим я тут не винна,—прохала жінка.

— Та *глядіть лиш*, Хомо Григоровичу, чи так?—спитавсь один суддя у писаря.

— Так, так! Іменно так і закон ізображає, і писаніе глаголеть,—одмовив той.

Судді ще помовчали.

— *Що ж ти? Згоджуєшся заплатити?*—запитався нарешті один з їх у Шоломійки.

— Не можу я і ні з чого мені платити,—відмовила вона.

— Так ось же чуєш—хату, кажуть, *тоді в тебе відберуть, бо в розписці, бач*, як там сказано... усим, каже, мучеством, чи що, одзічаю...

— «В случае неуплаты, принадлежащее мне имущество остается в пользу его, Цупченко»,—вичитав з розписки писар.

— Чуєш, тітко, що написано?—спитавсь один суддя.

— Та хіба ж я знаю, *що там написано*, що воно й до чого? Ми люди темні. А хата наша, Новакова, спокон-віку.

— Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григоріє Семеновичу!—загомонів писар.—Ну, що тут з якоюнебудь бабою дурною базікати? Тут чоловік статечний. Семен Олексійович, ось каже—че те, що баба ця,—та й розписка есть.

— Та треба ж і її розпитати...—одказав Григорій Семенович по-писаревому, а по-простому—дядько Грицько.

— Та що тут розпитувати!—сварився писар.—Що тут розпитувати! Адже есть

вам розписка,—ну, треба писати приговор.

— Підождіть Хомо Григоровичу! А що, як ми не по правді зробимо? А що, як може, треба такого приговора написати, щоб цих грошей вона Семенові Олексійовичу не віддавала?—не покидав свого дядько Грицько.

— Як не віддавала? Як це такий приговор?—розпитувався писар.—Та ви знаєте, що це ви кажете? Та ви знаєте, що з цього буде? Коли такого приговора постановите, щоб грошей не віддавать, то раз те, що «присутствіе» його одмінить—оце раз (писар загнув палець), а друге те, що тоді Семен Олексійович може на суддів пожалітися за лицеприятство, сиріч—неправедне, задля своєї вигоди, рішення. А ви знаєте, що за таке лицеприятство по закону слідує, знаєте?

— Та де ж нам знати? Ми люди невчені, законів не знаємо...

— Тожто, що не знаєте! За це вас самих під суд, у рештанські роти віддадуть—он як! Та я й писати такого вашого приговору не хочу! А то ще й сам за написане одвічатиму.—І писар устав і пішов геть, а за ім Цупченко.

— Що його тут робити?—чухаючи потилицю, питався Яків Іванович.

— Та чуєте ж, каже, що коли такий приговор, щоб не платити, так, і писати не хоче, бо й за писання, бач, кара,—відмовив Петро Васильович.

— Це рахуба!.. І жінки шкода... То може б ти, Параско, заплатила грішми; а то ж чуєш, хату відсудить,—казав Яків Іванович Шоломійці.

— Боже мій! Та з чого ж я буду платити і де я тих грошей візьму? У мене ж і їсти іноді нічого!—жалілася жінка.

— І хто його зна, що й казать?..—бідкався знов Яків Іванович.

— А на мою думку, так усе це не по правді! Усе це Хома крутить. Хата не Шоломієва і плати за неї нема ніякої,—промовив дядько Грицько.

— І як там не по правді?! Каже тобі писар—не можна ніяк більше, ну й треба так писати, щоб Цупченкові хату.—озвався Петро Васильович.

— А правду ж де ти сховав?—спитався дядько Грицько.

— І жінки ж жаль ко... Так чуєш же—й кара, каже, за лицемірство, чи як він там говорить, велика. У рештанські роти, чуєш...—лякався Яків Іванович.

— Ну, а вже що писар цей, то не збреше; вже коли скаже, що не одмінять приговору, то й зроду не одмінять—от скільки вже так було. Ну, а вже як сказав, що зламають присуд у «присутствіі», то вже того й сподівайсь, так і буде. Хіба то давно було, як Ониська Шупуваленка за такий приговор «присутствіе» з суддів скинуло та ще й самого за малим під суд не віддало? Он як!—казав Петро Васильович.

— А тепер, бач, каже що, не те що відмінять, а за лицедирство ще й рештанські роти, чуєш, будуть!—обізвавсь Яків Іванович.—І жінки шкода, і хто його знав, що й робити?—міркував він.

— Та вже мабуть треба так, як писар казав, писати,—радив знову Петро Васильович.

— Ні, не так... ні...—казав дядько Грицько.—Не по правді буде.

Шоломійка, що увесь той час стояла мовчки, упала тепер суддям у ноги.

— Ой, помилуйте ж і пожалуйте ж! Куди ж я подінуся, як із хати мене виженуть? Чи мені під тином, як собаці голодній, здихати? Моє ж добро, батьківщина моя!—ридала бідолашна жінка.

— Оце так!..—насупилися судді.—Ну, вже й здирця цей Цупченко—хату послідню відніма. Ну, вже й чоловік!

Тільки Петро Васильович мовчав.

— Та чи не можна б якнебудь її визволити?

— Чуєш же—лицемірство...

— Якове Йвановичу! Петре Васильовичу! Григорію Семеновичу!—гукнув писар з другої хати.

— А що?—спитали судді.

— Та ось ідіть сюди, щось казати маю.

Судді пішли.

Згодом трохи і судді, і писар, і Цупченко сиділи в шинку, в кімнаті за столом. Тільки Параска Шоломієва зосталась у волості дожидати суддів. Цупченко, з пляшкою в руках, частував порядку кожного, припрохуючи й приказуючи. На столі була закуска—чехоня й хліб. Усі пили й їли. Спорожнили одну півкварту, приніс Цупченко другу. Після другої судді були вже

зовсім п'яні. Годі Цупченко почав розмову про діло.

— Так як же, господа судді?—загомонів він.—Як буде діло?

Судді не зараз одмовили. Перший озвався дядько Грицько.

— А що ж, Семене Олексійовичу, діло таке: помиріться ви з нею, поладнайте. Не по правді бо й ваше діло.

Дядько Грицько підпивши став сміливіший.

— Як же ж, господа судді, не по правді?—відказся Цупченко.—За віщо ж мої гроші пропадатимуть?

— Що там казати: не по правді?—гукнув Петро Васильович.—Як там не по правді? Адже розписка есть. А чоловік нам могорич поставив!..

— Що могорич? Могорич—дурниця! Я могорич так: чому не випити з чоловіком, коли трапляється? Коли звик пити—пий! Я сам не пив спершу, а тепер уже ось четвертий рік сулдею—навчився пити. І п'ю... Могорич що!..—казав вовсім уже сп'янілий дядько Грицько.

— Ну, а що ж—дурно могорич питимеш?—сікався Петро Васильович.

— Не те!.. А я не хочу, щоб не по правді.

— Та що там багато балакати,—викушайте ще чарочку на добре здоров'я,—пригрохував Цупченко, частуючи дядька Грицька горілкою.

— Чарку?—я чарку вип'ю... А тільки не по правді...

— Семене Олексійовичу,—стиха сіпнув трохи згодом писар Цупченка,—годі вже частувати, а то вони й до волости не дойдуть,—тепер вони саме на порі...

І справді, дядько Грицько та Яків Іванович були на порі—вони вже навдаку чи розуміли, де вони і що роблять. Тільки Петро Васильович ще не втавав і розпинався за Цупченка.

— Ну, треба у волость—діло кінчати—устав писар.

Але він мусів сказати це ще двічі, поки судді зрозуміли його. Так-сяк вибралися з шинку, прийшли у волость. Там писар вислав на який час Шоломійку геть, а сам скоренько надрапав «присуд»,—звісно такий, якого треба було Цупченкові.

— Ну, Петре Васильовичу, Якове Івановичу, Григорію Семеновичу, печаті треба прикласти, давайте!

— Я зараз!—гукнув Петро Васильович.

Яків Іванович мовчки витяг з кишені печать. Витяг печать і дядько Грицько, силкуючись вимовить:

— І я дам, тільки не по правді... Ви так робіть, щоб по правді було...

— Та по правді зробимо,—казав писар, беручи печаті, напалюючи їх на свічці і притискаючи до присуду.

Як зроблено все, покликано Шоломійку і прочитано їй присуд. Бідна жінка тільки плакала, слухаючи його, і нічого не могла вже казати. А судді вже не розуміли ні того, що писар читав, ні слів її.

II.

Параска Шоломієва живе тепер самаодинока. Дітей бог не дав викохати: один хлопчик був, та й той умер, як поминув йому дев'ятий рік. Чоловік теж нещасливо вмер; навіть роду нікого близького не зосталося—усі повмирали. Сумне й одиноке життя.

А колись же не так гоно жилося.

Сім'я її заможня була: колись старий батько по чотири паровиці у Крим по сіль водив, хазяйство чимале було, хата гарна, челядь. У батька тільки двоє дітей було: вона, Параска, та син, од неї аж на п'ять років старший. Любили їх обох старі дуже й нічого їм не жаліли. Братові було вже вісімнадцять років, як він умер, з Криму ідучи. І з того часу батько покинув чумацтво—не міг більше й згадувати про його—раз тільки сказав:

— З ліо воно в мене сина.

Та більше вже й не поминав.

Зосталася Параска у сім'ї единачкою. І тепер уся любов батькова та материна на неї повернулася—жила як у раї дівчина: тільки того не мала, чого бажати на думку не спадало. Мати тільки й жила нею, а батько хоч і журився, що синів нема і нікому буде батькового добра доглянути, а все ж тільки й утіхи було в його, що вона. Ще тільки косу почала заплітати, а вже мати підійде було до неї й дивиться довго, замислена, та й скаже потім:

— Ой, доню моя любая! красно ти цвітеш, та довелеться нам розлучитися, може пробийголові якому віддати тебе!

А батько, якщо нагодиться на той час у хаті, то так, прикро неначе, промовить:

— Згадала про те, що колись там це буде! Що то жінста!

А в самого в очах сльоза замружів...

А потім і заміж Параска пішла.

Сусіда в їх був, удовин син, двір із двором жили. Не в своїй жили хаті, у чужій, бо ахтбві були й своєї хати не мали. Парубок гарний, чепурний, та на лихо хазяйства в його зовсім не було: батько п'яниця був, то нічого синові не покинув. То Микола (так звали його) все більше по найм'ях у місті жив і заробляв потроху—тим себе й матір, поки жива була, на світі держав. Ну, а то трапилось одного разу так, що не було де найнятися й жив він дома. Двір з двором, садок з садком жила з їм Параска, часто довелося стрічатися, то й спізналися вони. І любила ж його Параска дуже,—за личко вродливе, за чорні брови та за речі ласкаві. Одно тільки лякало її —пив іноді Микола. Стала йому казати:

— Миколо, покинь пити—не буде з того добра.

— Що ж мені—за свої гроші та й не випити? На чорта ж і заробляти!

А трохи згодом роздумався, каже:

— Правду ти, Параско, мені рекла: не буду пити, а то й батько твій не відасть тебе за мене.

І справді, поки був у селі, то не пив. А як бував у місті, то там не розминався з чаркою, та про те ніхто не знав—ні Параска, ні батько її.

Рік вони кохалися. Микола на той час і в місті не жив, а в свого ж таки селянина найнявся. Поминув рік, каже він Парасці:

— Доки будемо так по сапках холопити? Треба мені хазяїном бути. Пришлю я старостів до тебе.

І прислав незабаром.

Взгалися Парасчині батько й мати, та й не трохи. Взгалися тим, що не хотілось їм, статечним господарям, свою вдиначу-дитину за безхазяйка давати; взгалися й тим, що раніше трохи негарна слава про Миколу була, хоч він тепер і був роздадним парубком. Та як розпиталася мати в дочки, і як призналася вона їй, що любить Миколу, —не схотіли старі на перешкоді рідній дитині стати,—подавала Параска рушники старостам.

Тільки все боявся батько.

— Гляди,—каже було Миколі,—віддаю я тобі Параску—не понехтуй моєї дитини! І худоба вся, яку я надбав,—ваша ж вона буде, як умру, можна хазяїном бути, гляди!

А Микола на те:

— Бог з вами, тату! Та я не знаю, як за вас господа молити!

Прийняли зять до себе в прийми. І поки батько й мати живі були, то гарно було Парасці жити. Хоч і здавалося їй іноді, що Микола немов щось не такий до неї зробився, що менше вже він до неї душею прихиляється, та мовчала.

— То мені тільки здається так,—думала.

А нічого собі хазяїн Микола вдався, а найбільше до батька вміє піллеститься. Так він коло його впадає, так йому догоджає, що вже далі й нікуди...

Умер батько, умерла мати, стали самі жити на батьковому добрі. І відколи почали самі жити, почала Параска горя зазнавати—спершу потроху, а далі й повну випила того лиха...

Як умер батько, зараз почав Микола пити, покинув коло хазяйства впадати. Казала йому про це Параска—спершу він мовчав усе, неначе сором було йому. Та так недовго було. Одного разу все вирнуло на поверх. Прийшов він п'яний. Параска щось і скажи йому про це. Як визвіриться він:

— Хіба я не хазяїн у своєму добрі? Всім мов, усьому я один хазяїн—схочу пропити, то й пропю. Досить я гнувся та плазував перед тестем батьком—тепер моя воля! На чорта ж я й брав тебе!

Зрозуміла тепер усе бідолашна жінка, та пізно тільки...

І пішло пияцтво, ледарство,—батьківщина як за водою йшла. Часом неначе б то й схаменеться Микола, мов би коло хазяйства заходиться—звісно, сером мужикові, та ще й заможньому, куповани хліб їсти, а своє поле неоране кидати,—ну й посів він так, аби на харч, а там знову... І тоді ні сльози Парасчині, ні благання її, ні докори—не пособляло нічого. Спершу тільки лайку вона від нього чула а потім і бити почав. І почалося це з того саме часу, як з удовою салдат ою він спізнався. Тоді вже всього нат рпілась Параска, всього зазнала.

І тяглися так дні за днями, тижні за тижнями. Проминав так один рік і дру-

гий, і третій. Од хазяйства зосталася сама хата, а з Параски—викоханої чепурної батькової дочки—недочасно зістарена лайкою, бійкою, тяжкою працею та недостатками жінка...

Параска Шоломіха вернулася з волости додому, мов не при собі маючись. Лихо, що несподівано впало їй на голову, зламало, придавило бідну жінку, взяло в неї всю силу. Вона тільки й могла розуміти одно, що її виганяють з власної хати, віднімають останній притулок, останнє добро. І ця думка так опанувала її, що вона нічого не могла робити, нікуди не могла піти й все думала про це. Забігала була до неї сусідка, Мотря, хотіла розпитатися, розважити, та нічого не почула від неї, тільки одно:

— Пропала я!

Але проминуло кілька день—з волости не приходять, її не займають. Перша щочасна думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, відмінилася на іншу:

— А може вони глянуться на мої гіркі сльози, на моє вбозство—може не займатимуть мене.

Так думала вона й надія потроху оживала в її побитому, наболілому серці. Їй хотілося впезнитися в цьому й вона кілька разів замірялася піти до Цупченка або до писаря, щоб розпитатися. Але ж мов якась невідома сила не пускала її, мов віщувало їй щось, що як піде вона, то доброго від їх не почує.

— *Нехай,—сказала вона собі.—Житиму* мовчки—може якось обійдеться.

І вона не йшла й ні з ким не хотіла говорити про хату, а жила тільки надією, що все буде, як треба.

Минув третій тиждень, минає четвертий. Параска трохи чи не певна вже, що зостанеться в своїй хаті.

— То вони, мабуть, тільки полякали мене, а далі бачить, що я не хилюся, то й кинули.

Так вона думає і заспокоюється тією думкою, починає навіть хату лагодити на зиму—вікна обмазує, щоб не так холодно було тощо.

Бідна! Вона не знає, що її ворог Цупченко тільки жде, щоб присудові волосного суду вийшов законний термін—один місяць.

Але вона незабаром довідалася про це...

Одного дні вона тільки пообідала й почала вимітати хату, коли чує—у дворі загавкала собака. Параска визирнула у вікно: у двір увійшов писар, а за ім Цупченко й староста. Віник випав їй з рук і, вся тремтячи й збліднівши, стояла вона серед хати.

Брязнула клямка, увійшли гості в сіни. Параска чує писарів голос, він каже:

— Ну, Семене Олексійовичу, ось ви і в своїй хаті!

Одчиняються двері, ось уже в хаті гості—всі троє; староста «при знакові».

— Здорові були, —каже староста,—в вівторком!

Але Параска не може відмовити й тільки мовчки дивиться на гостей та труситься.

— Приймай, бабо, гостей у хату, а хоч не гостей, а хазяїна,—гукнув писар і додав потім, повертаючися до Цупчечка:

— А не погана хатка, Семене Олексійовичу!—Їйбо!

— А за свої гроші—не дурно припала,—відмовив той, оглядаючи хату навкруги.

— Ну, бабо,—знову почав писар,—час-пора тобі, кажу я, хазяїна в його хату пускати. Чуєш?

— Якого хазяїна?—ледве змогла промовити Параска.

— Як то—якого? Еге, та чи ти, дурна, й досі не знаєш? Адже строк рішенню вийшов—місяць. Ти у «присутствіе» не подавала—значить хата тепер не твоя, а Семена Олексійовича. Так закон каже.

— Именно, як закон каже по закону!—додав звичайненько Цупченко.

Так от воно що! Он чому її цей місяць не займано! А тепер, бач, строк вийшов...

— Чуєш же, бабо,—загомонів уже Цупченко,—до завтрього щоб вибралася відсіля з своїми манатками, бо мені на завтра хату треба. І щоб безпремінно!

— Еге ж, безпремінно!—додав писар.—А не схочеш сама, то й за ноги виволочем. Чуєш? Ось тобі й староста—І він тобі велить. Старосто, скажіть їй! Чого ж ви мовчите, неначе вас тут і нема?

Староста не знав, на яку ступити, бо почувався зовсім погано, устрявши в таке діло, й ледве міг вимовити:

— Та що ж... І я... звісно так...

Йому було ніяково й тяжко глядіти на збліду, змертвілу жінку.

— Ото ж шоб знала, й хата завтра шоб порожня була, та безпремінно!—знову промовив Цупченко.

— Ну, ходіть уже—тепер їй уже об'явлено,—сказав писар, повертаючись до дверей.

— Ходіть!

Писар і Цупченко ще в хаті понадівали шапки й вийшли, а за ними поззду староста, похнюпивши голову.

Параска хотіла була скрикнути, щось сказати, але в неї не стало сили. Вона мовчки, як підтята, схилилася на лаву.

Так он що!

Он чого її досі не вигонено: строк не виходив!

А тепер вийшов уже той строк, і її виганяють як собаку, вигоняють з власної хати, з тієї хати, де виріс увесь рід їх, виріс її батько, виросла й вона. Кожна дощечка, кожна брусинка, кожен кілочок у цій хаті такий рідний їй був, бо з кожним сплелась якась згадка про минулі часи. Дивлячися вона на піч; згацувала, як сам старий батько її робив, і вона в'являла собі батькове обличчя, його голос, його розмову... А он божник, що вона з матір'ю колись прибивала, як батько на ярмарку нові образи покупив. Яка рада була тоді вона, ще невеличка дівчинка, цим новим блискучим «богам». З яким побожним острахом дивилась, як батько, загорнувши образи у велику хустку, поніс їх у церкву посвятити; як потім приніс їх і, побожно на їх помоливщися, поставив на божник... А он покутнє вікно поламане, гвіздками збите. Ох, як давно це було! Це тоді, як вона ще дівчиною була. Дома нікого не було—вона та подруга Мар'яна. І завелися вони ганятись одна за одною. І доти ганялися, поки Мар'яна, скочивши на лаву, спіткнулась і падаючи вдарилася плечем просто в ряму. Рама в одному місці поламалася... Полякались вони... Параска на себе сказала, й батько нічого, не лаяв, а полагодив мовчки, й он і досі міцно держиться дебело зроблена рама.

І од цього випадку Парасчина думка перейшла до всіх минулих, давніх часів, і перед нею замигтіли, заблищали, мов чудове малювання — давні веселі дитячі літа. Малювання те померхло було, затерлося в душі на який час, але тепер знову немов поновилося й віджило новим життям, і блищать на йому фарби, і сліплять вони очі бідолашній одинокій жінці, повитій мріями... І радощі, й муки тих святих часів, і сльози, і сміх, і сонце, і хмари—усе вставало перед нею і сповняло змучену душу немов якоюсь новою силою, немов знов її до життя тягло...

Тільки ось серед цих блискучих і любих малювань починають уставати інші, похмурі й смутні, де самі хмари, і нема сонця, де самі сльози, і нема сміху. Що це? Це вони, ті прокляті дні, що їй довелося прожити після батькової смерти... Вона не хоче про їх думати, бо невимовна туга обніма її, але не може... Малювання за малюванням, образ за образом знов устають і пливуть... І виразніше від усіх одно,— що ніколи не зникне у неї з пам'яті.

Параска бачить його—п'яного, розхристаного, у драній сорочці, з скуйовдженим волоссям, з побитим обличчям після бійки в шинку за ту салдатку, з безглуздими й лютими, по-звірячому виряченими, очима, з стисненими кулаками. Він стоїть проти неї...

—Я тебе вб'ю, тільки ти мені слово про це скажеш, тільки нагадаєш про неї...

І він почав бити її кулаками, по обличчю, в груди... Вона впала додолу, а він усе бив її, бив руками й ногами і кричав-ревів: уб'ю!

Здригнулася Параска й прочнулася.

Невже смеркається? Скільки ж вона згаяла часу за своїми думками! Вона встала і тут тільки помітила, що цупкий холод панував у хаті. Вона глянула й побачила, що гості не причинили дверей. Параска пішла зачиняти. Глянула—у дверях дірка, так і дме вітер. Треба заткнути чимсь, думає Параска.—Але нащо ж його затикати? —зараз же встає інша думка.—Адже тепер ця хата не її, хіба ж їй не одинаково, чи буде тут холодно, чи тепло?

Не її хата!.. Ох, проклятий цей Цупченко, проклятий він! Він її грабував і тепер грабує. Скільки він видурив ще в Миколи, як той живий був, тепер і в неї останнє віднімає. Звір лютий.

І незмовна злість, лютість зайнялася в грудях у Параски. Їй схотілося чимнебудь оддячити йому, цьому Цупченкові, що зробив їй стільки горя, схотілося помститися над ім, хоч що йому зробити—

вона все зробить, аби тільки вразити, дошкулити його, проклятого! І вона вся встрепенулась, але знову зупинилася, не знаючи, що їй зробити. Та потім згадала:

— А, ти хочеш цю хату взяти, хочеш у мене її віднять? Так не віднімеш же ти її, не віднімеш: я тобі спалю її, порубаю!

І вона вхопила сокиру з-під лави і, сама не тямлячи, що й як вона робить, почала рубати й ламати все, що траплялося під руки: і піч, і лаву, й стіну, не зважаючи ні на що, опанована однією думкою: помститися над ім, над проклятим!

— Нехай знає, нехай внає, що я йому не попущу цього! Не моя хата—так і не його ж! А я не попущу своєї батьківщини...

І вона знову рубала й рубала...

Але дедалі, то малосилі руки все дужче втомлялися, вона ледве махала сокирою, б'ючи вже обухом, а не гострієм і не помічаючи того; далі вся її істота, стомлена й змучена тяжкими турботами, не видержала, і Параска нарешті відразу впала додолу, як мертва, без слова, без стогнання.

І вона лежала серед порубаних лав, печі, столу, серед недорубків і клаптів з одежі, лежала в тій самій хаті, якої їй так не хотілося відлавати. Лежала нерухома, не почуваючи й не розуміючи нічого. А надворі вже лягала ніч, загортаючи все в чорне запинало, і бурхливий, холодний осінній вітер завив і заскіглив, немов одправляючи темний похорон над цим розбитим, роздавленим життям...

Другого дні Параска вибралася з своєї хати. Її прийняла до себе одна вбога сім'я.

Минуло кілька років.

Там, де жили цілі покоління чесних хліборобів, тепер стоїть гучний галас, чути п'яні вигуки, лайку—це тепер там Цупченків шинок.

А на сільському кладовищу есть одна могилка з незеличким хрестом. Вона притулилась одиноко в кутечку. Всени гуляє по ній вітер, мочить її дощ, зимою заміта завірюха—скоро зрівняється могилка з землею. І тоді ніхто не буде знати, де знайшло собі відпочинок бідне перемучене серце. Та й тепер уже мало хто знає, і старчиха Параска й на кладовищу така ж одинока, яка була в житті.

1886. с. Олександрія на Херсонщині.

НЕПОКІРНИЙ.

I.

Тепер уже виразно було видко, що новий учитель—чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Найсамперед—учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних), і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що тому була правда, міг посвідчити шкільний сторож, що був за сторожа й у волості. Друге—він не мав ніякого «благородного виду» і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв «по-мужицькому». Третє—він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький, граючи в їми у м'яча, граючи наввиперецки або ще які грання вигадуючи; таку «комедію» щодня міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостю. Четверте—він сам собі гарив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що вчувались в школі. Нарешті—він ходив по лісах та по лугах, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все те сбережно хогав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, чи не вержбит він який, але ж цю думку не взяв собі до уваги освічений писар, і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встр вала, купи їй не треба.

Але цього мало. Він був навіть неслухняний і невічливий до начальства. Замість, щоб удовольнятися з двох поламаних ларок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому поробдено нові парти, засклено вікна і навіть щоб покрашено стару класову таблицю, наче б то чогея те, що на їй уже крейда не пуше. І як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілився написати про

це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кишенях у волосних і не вживаються, на що треба. Управа ж поняла тому віри і прислала суворий наказ, щоб старшина, не гаючи часу, поладнав шкільну мебель і зробив усе, що школі треба. Хоча мебелі, звісно, *не лагодили і нічого не робили*, а просто тільки написали в управу, що все зроблено,—алеж такий вчинок учителів вирішено доводив, що він—чоловік балакутний.

Нарешті, волосний писар, що вже двадцять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето і знає досконале, де чим пахне, догадався, що цей учитель... тебе... Про це він *казав навіть урядникові*, що жив у другій волості, й урядник цілком з ім згодився сказавши:

— Межи нами дуже багато мошенників... вони—сицилісти, тільки так, знаєте, видають себе за вчителів.

І обіцявся незабаром усе «розслідувати», приїхавши.

Такі були провини вчителеві і так їх виясняли увечері дня... студня 188... року волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Пьовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волосний поштар Семен Олексійович Цупченко, що до його старшина, урядник, писар і староста зібрались на чарочку.

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки з того, що Цупченко розповідав своїм гостям, як він «для шутки» посилав *рохати вчителя до себе в гостину і як той* сказав, що йому ніколи.

— А *хлопець мій, що в школу ходить* теж мені,—оповідав Семен Олексійович далі,—що він *таки швенд в часом у гості*... тільки ж—як би ви думали, до кого?.. до Семена Попенка! —

— До Семена Попенка?—здивувалися гості.—Та в Семена ж і в самого ані їсти, ані пити, ані в чому походити... чим же він тебе гостей гостити?

— А стже бачите, ходить до його! І хлопця Семенового так, кажуть, улюбив, як улюбив!..

Далі потроху почали виясняти більше тяжкі провини, і всіх, хто там був, сповив *справедливий гнів на такі несвітські вчинки* нового вчителя. Алеж справжнє сбурення повстало тоді, як волосний писар Пьовшин озвався з своєю славетною промовою. Він сказав:

— Усе, що оце почув я тепер, не здається мені дуже вдивительним. Усякому звісно, що оці молоді паничики, которих земська управа нам понасилала, нічого не знають, *для того тільки і вміють* ганяти з мальчиками у м'яча...

— Ге, що правда, то правда,—перехопив старшина.—Що тепер за наука? То як старий дяк Панасович був, так ідеш повз школу—аж гуде, аж реве,—так усі тії склади складають. А тепер що? І мій хлопець у школу ходив,—та потім я його взяв... Бо приходить додому, питаюся:—«Ну, що ж ти у школі вивчив?»—Нічого, каже, не вивчив.—«А що ж вн робили?»—Та, каже, вчитель став *прости* нас та й велить: тягніть, каже, за мною: о-о-о! А ми й собі *як загудемо*: о-о-о! А він знову:—кажіть: гирр! Ми й собі як заричимо: гирр! гирр! гирр! Он яка сторія: гарчати тепер учать!—додав старшина.

Усі зареготалися, почувши про таку сміховину. Писар же, перечасувавши, поки регіт ущухнув, почав знову:

— Так ось, кажу, все це не дуже мені вдивительно. І *те не вдивительно*, що він у клясі пустився: нада ж, вжели нічого *мальчики не знають, хоч тим* себе виправдити, що лавок нету. Мені вдивительно і *страшно друге*.

Тут писар зупинився на хвилину, немов би щоб дати змогу всім слухачам приготуватися до цього другого «страшного». І справді, ті нашорошили вуха, а урядник додав нащось:

— *Дівствительно!*

Бачачи те, писар почав ізнову:

— *От Семен Олексійович* кажуть: до них не сходів піти, а до голодранця Семена *ходить і хлопця-мальчика* його полюбив. В дитє: до статечного чоловіка не пішов, а *пішов до голодранця* і голодранцевого хлопця полюбив. Що з цього виходить-*следствує? Следствує, що він* прихильється до голоти всякої і кунтанію з нею імеєть, а з голотою—звісно, які розговори: про багатих та про начальство! Чуєте, які розговори?

Писар знову зупинивсь і глянув навкруги. На всіх обличчях ще більша запанувала увага. Урядник же насупився ще

дужче й силкувався дивитися так, як дивиться сам справник. Він хотів би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить у руках усі перуни, але на превеликий жаль, нагай, яким він частенько списував селянам спини, слухався його краще, ніж язик, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

— *Дієтвительно!*—А *опісля додав*:—Возмутитель! Прокламацію пущавть...

Писар почав далі:

— Тепер другое: отчого він, як старшина або господин урядник, або я, або хто з начальства—от хоч би поштосодержатель Семен Олексійозич—іде, нікогда первий шапки не зніметь? Отчого, кажу, і што з цього виходить-следствує?

— Еге, що правда, то правда,—озвалися старшина й хазяїн,—це ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкається, мабуть жде, щоб йому вперед шапку зняли...

— Потом он што,—казав далі писар:—приходжу я раз до його—думаю так: зайти одвідать чоловіка, поговорити, як з образованим. Заходжу, а він книжку читаєть. «Здраствуйте, — говорю, — Василій Дмітрієвич!» — «Здравстуйте», — каже, а сам устав, книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув. Спрашую я вас: нашто йому ту книжку прятать, єжели вона такая, как нада, книжка? А єжели прячеть і по ночах книжки читаєть, то що *тут виходить? Виходить і слєдствує, що* то такії книжки, которії только без людей читать можна.

— Дієтвительно!—скрикнув урядник.— *І я ще осінню получив бумагу сикретную* од господіна станового пристава: Хто учичель? званія? І потом: спосібен ли к отправленію своїх об'язаностей? Конешно я отвєчав: *неспособен, потому—возмутитель!* І книжка запрещонна—всьо одно що проклямація!

— Еге! Так он воно який птах!—скрикнув Цупченко.

— Іменно!—довєдив свого писар.—Виділи, яке в його волосся довге?

— А хіба то що, як довге волосся?—запитався старшина.

— Як що? А то ж у них, у сицилістів, прикмета така, знак, значить, штоб свій свого узнавав.

— Дієтвительно!

Після цієї писаревої промови зчинилося, як я вже казав, велике обурення. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоб правдивий гнів проти вчителя ви.вився у виразніших формах. Балакано довго й багато і, нарешті, виряджено й поставлено зробити так:

а) щоб скарати вчителя за його зневажливість і непошану до свого начальства то не давати йому більше дров;

б) щоб не псував він дітей, настроюючи батьків забирати їх зі школи;

в) розпитатися по селу, *про що розмовляє* вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, якщо буде змога зазирнути потиханьку і в його шаховку з книжками (розпитуватися мав урядник, приручав це й писареві, а до вислідів у шаховці сподівались помочі від сторожа).

— А там, *когда дознаємсь, тогда можна* буде йому підпустити! Уже я знаю еті дела!—казав писар.

— Окончательно!—додав урядник.— Тогда ми доношеніє сикретное і його голубчика тогда—фіть!.. А ви, Хомо Григоровичу,—ледвся він до писаря,—неукоснительно сообщіть мнє, бо знаєте—я тут не живу і мнє за всім не вспіть, потому—сикретних дєл множество.

Урадивши так, випили ще по одній перед дорогою, *по другій на дорогу й по третій* на добре прощання і, хитаючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх хатах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

II.

Як урадили, так і вчинили. Другого ж *таки дня вчителеві не дали дров* і сторожем переказали:

— Оце щоб шанувався!

Опріче цього сторожеві звелено було не *слухати, як що вчитель казатиме робити.*

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гризся, але ж похитнути незломність духу сільських орударів не міг. Тоді він здумав був знов написати про це до земства, та волосний писар, догадавшися, що містить у собі присланий од учителя на пересилку пакет, вернув його назад додавши, що по закону волость повинна відсилати тільки такі пакети, які запечатано скарбовою печаттю.

Так минув тиждень.

Одначе, хоч і мерз учитель добре, та го непокірливість не поменшала, а догла навіть до того, що він сам хотів бувати *в повітове місто* в земську управу, еж Цупченко, звісно, не дав йому кой.

— Ну, а наняти йому, два рублі дати— з чого,—казав старшині писар,—він уже етій місяць не получає жалування, а тер у його в кармані вітри гудуть!

— Хіба зборщик не брав у його довірести на жалування, щоб з управи получити, як їздив у город?—спитався старина.

— Авжеж я звелів, щоб не брав. Побамо тепер, як він свої гроші получить!—мовив писар.

Це була правда і вчитель ніяк не міг руити з села. А надто, що після одлиги вдав мороз і зробилось таке, що їхати зовм не можна навіть підкованими кіньми. ким побитом правдива кара сільського чальства досягла своєї мети. Коли дотти сюди, що сторож, слухаючися наказу, носив у школу води й не робив там нічого, то запевне можна сказати, що й итель зрозумів, як начальство сериться.

Не так легко було виконати другий пункт исуду. Хоч староста з старшиною навіть волость кликали деяких батьків і намовили їх забрати своїх дітей зі школи(доючи до того, що за таким чи іншим дядьом було стільки чи стільки недоплатку, бто до «холодної» недалеко), хоч у школі ло холодно, діти все ж ходили вчитися, деякі батьки на перестороги та накази д свого начальства казали:

— А що я йому зроблю? Я йому кажу: жинь у школу ходити, старшина сваться! А він каже. мені треба вчителя ухати, а не старшини.

— Замічаєте, замічаєте, Михайле Степановичу?—питався писар у старшини,—мічаєте? Проти начальства возстановляє!

— Та як же вони там учаться в нетопній хаті? Там же так *холодно*, що хоч ків ганяй!—питався старшина у сторжа.

— А так: їх там багато збереться школяв, а хата маленька, то поки в школі дять, то воно і нічого,—від духу нагріється, та що й усі в кожухах та в свитх.

А сам мерзне?

— Коли мерзне, а коли хлопці йому носять з дому дрова, так топить у себе.

— Що ж це? Звелів він їм, чи що, дрова носити?

— Де вам! Прокляті хлопці так улюбили його! І воду вони носять.

— А ти їм відер не давай!—звелів писар.

— Та я й не даю. З дому хтось приніс, тимн й носять.

— А ти пильнуй: тільки котрий воду, чи дрова принесе—*по потилиці жени*.

Нарешті зостався ще третій пункт присуду. Алеж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волость.

— Што ж, как следство?—спитав він.

Ті розказали, що було.

— Нехорошо!—покрутив головою урядник.—Довжно вам приймать мери. Од вищой власти приказ—припаганду ловить і всячески преследовать. Неукоснительно старайтесь! А то будете винуваті.

І він дав їм інструкції.

Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше «ловить припаганду».

Але ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Герасим помінився дещо розказати, якщо йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель наче б то казав йому, що не погано б старшину скинути геть.

— А про багатих нічого не казав?—спитався писар.

— Про багатих?—не розумів Герасим.—*Ні, про багатих* казав... казав, що добре, як би всі були багаті...

— А книжок ніяких не давав?

— Книжок? Ні, давав і книжки всякі...

— Кому ж він давав? Які ж він книжки давав?

— Кому давав?.. Дарав... Я вже того не знаю, *кому* саме він давав, тільки давав усякі...

— Ну, а ту... як її?.. *пре... пра...* та як бо, Хомо Григоровичу?—спитався старшина в писаря.

— Прикломадія!—сдмовив той.

— Еге, приломація! Так приломації тієї не говорив, не делав?

— Як?—спитався Гарасим.—Що воно таке?

Але того не знав і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питатися, зрозумівши, що від Гарасима великого не довідаєшся. Та й усякому було відомо, що Гарасим за чвертку й рідного батька продав би і що його ловлено в брехні на волосному суді, де він часто ставав за свідка, а одного разу навіть і бито за ці брехні. Алеж, не маючи кращого, можна було, якщо потреба, і з Гарасима скористуватися, щоб скарати винного. І писар звелів Гарасимові:

— Гляди ж, не забувай того, що сказав!

— І, боже мій! З чого б я забув? Ні зроду-звіку не забуду, тільки на чвертку дайте!

Взявши на увагу, що Гарасим може ще здатися, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставалося ще одно: довідатися, які книжки вчитель читає. Але це була зовсім неможлива річ, бо виходячи з школи, учитель щоразу замикав її. Писар уже й так і сяк заходжувався, але нічого не міг удіяти.

— А може б так: при йому трус ізробити?—казав нетерплячий старшина.—Так просто: а давай, такий-сякий, які в тебе проти начальства книжки єсть!..

— Ні, Михайле Степановичу, так не можна Треба це діло потихеньку вести,—відмовляв політичний писар.

Алеж, щоб учитель не забув, що начальство всякими способами може скарати непокірного, писар дещо таки вимудрував.

Так звана «холодна» відгороджувалася від школи тільки тонкою стіною (школа, як уже сказано, була в одному будинку з волостю). З цього й скористувався писар, хоча сам він нічого не робив, а все діло звернув на старшину. А старшина того ж таки дня покликав рудого Гарасима, знов видав йому з громадської скриньки на чвертку, дав належні інструкції та й посадив його в «холодну» саме тоді, як у школі було вчиття.

Гарасим не хотів дурно брати гроші й зараз же почав галасувати, а потім і бити кулаками в ту стіну, що була до школи. Стіна була стара, складена з поганенького кривого дерева і Гарасим скоро продовбав у ній дірку і, вистромивши в школу голову і вдаючи з себе п'яного, почав на всі боки лаяти вчителя і школярів і налякав дітей так, що деякі трохи не повтікали.

Другого дня писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

— А, знаєте, Михайло Степановичу, громада лає нас за вчителя.

— Як?

— Та так, Каже: дітей зморозили і все...

— Громада?—сприкнув старшина.—Начхать мені на громаду! Я начальник! Хіба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада старшину вибирала, так я на те начхав! То колись може було так, а тепер хіба громада настановляла й настановлятиме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я єсть старшина, а старшина—начальник від справника, а не від громади. Бо не громада мені зуби лобʼє за неспрявність, а він...

— А отже громада каже, що буде жаліться,—ще лукавіше додав писар.

— Нехай! Мені те й не свербить. А ось я їм покажу! Я їм школу розвалю і вчителя викину геть к чортам!—кричав уже, зовсім розсердившись, громадський репрезентант, начальник од справника, пан старшина.

І цього ж таки вечора, випивши добре в свого кума, він зайшов по дорозі до волости і почув, що в школі хтось гомонить, навіть співає. Розлютований за такі «непорядки», кинувсь у школу. Там був учитель і трох хлопців-ночувальників,—вони й співали.

— Смирно!—гримнув старшина, відчиняючи двері і вступаючи в хату.—Смірно, я вам кажу, мат-тері вашій!.. Що ви мені тут кричите, діло робити в волості не дасте!

Алеж учитель і тут не змовчав перед начальством і насмілився сказати йому, старшині:

— Вийдіть зараз геть!

— А, так ти, такий сякий, начальство вигониш! Цить! Р-розбудеру!

Здається після такого категоричного начальникового слова кожен мусів би скоритися. Тільки ж лепачого кічим не дошкулиш. І хоч і дуже дивно буде це всім, а мушу сказати, що вчитель вигнав старшину,—так-таки простісінько взяв та й вигнав, бо був собі чоловік при здоров'ї та й палиця якась у руках у його була,—

не диво ж, що старшина, хоч і дуже п...ний був, алеж не хотів змагатися з таким бунтівником, і вилаявшися ще раз чи двічі вийшов геть.

Другого ж дня після цього в волості довідались, що вчення в школі нема, а вчитель поїхав у повітове місто.

— Хто ж його повіз?—допитувавсь у сторожа старшина, сердитий вельми, бо йому після вчорашнього вечора своя голова здавалася завбільшки з винницький казан.

— Та Грицько Дараган. Та ще й набор: сказав—потім оддасте, як свої відберете.

— Хм... Ну, Грицька треба буде провчити...

— А що,—питався старшина на самоті в писаря,—чи не скоїться чого з того, що він поїхав?

— Дурниця! Нічогісінько не буде! Сами побачите,—заспокоював писар.

Учитель повернувся, а за ім наспів і наказ од земської управи. Управа, перелічивши всі вчинки волосного старшини, прикро наказувала, щоб надалі цього не було, щоб волость уволяла справедливу волю вчителеву, а також щоб «донесла», на підставі якого права старшина робив усе «вище писане».

Писар тільки всміхнувся, прочитавши те, і сказав:

— Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас пам'ятатиме!..

«Він»—себто вчитель.

III.

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двором, старшина побачив школяра, що ніс до школи якусь книжку.

— Ану лиш, що воно таке?—подумав старшина й зупинив хлопця.

— А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з острахом одмовив:

— Учитель.

— А дай її сюди!

Хлопець тремтячими руками віддав книжку.

— Ну, йди додому,—звелів йому старшина, і сам зараз же пішов у волость до писаря.

— А гляньте, Хомо Григоровичу, що це за книжка?

Писар розгорнув книжку.

— Хм... що воно таке? А де ви її взяли, Михайле Степановичу?

— А в школяра! Вчитель йому дав.

— Вчитель? Ану, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

— «География»,—читав він заголовок.— Хм... хто його зна, що воно таке...

Потім він розгорнув посередині й почав читати:

— «Дождь происходит от паров, которые подниимаются от водяных вместилищ вверх и собираются там в виде облаков»... А, ось де воно! Ось! Чуєте, Михайле Степановичу, в цій книжці що? Не од бога дощ, а од «паров». Он що!

— То це, значить, книжка така... проти бога?

— Конешно!

— Так її й тее... і представити до начальства можна?

—А всенепременно!.. Ну, тепер, голубчику, побачимо! Тепер я вшкварю!—гукнув писар.

Але він поїхав ще порадитися до врядника. І вони вшкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як списав! Я можу переказати його чудове писання тією мовою, якою він сам його написав.

«В Н-скую Земскую Управу Н-ского Волостного Правления

Доношение.

Оное Волостное Правление имеет честь донести, что топливо для школи г-ну учителю всегда давалось в достаточности и ежели на каких два дня случилась приостановка, то единственно от недостачи общественных сум, которых недоставало. И нашот оскорблений, то никаких таковых оскорблений волостной старшина учителю не чинил, а наоборот всегда споспешествовал просвещения юношества и зайдя в школу как начальник отечески пекущийся о благосостоянии, чтоб узнать необходимое для школы, но г-н учитель без всякого на то внимания, поносными и дерзкими словами старшину изругал и выгнал прочь с устрашением палкою, каковую для совершенно неизвестных, но весьма вредоносных намерений, постоянно при себе имеет, как бы угрожая спокойствию.

И всякие другие г-на учителя жалобы единственно от того, что на волостного стар

шину и писаря злобу имеет и постоянно имеет между волостью истязание в разсуждение разных будто бы чинимых ему причепок, каковых причепок он есть причиною, а оных не существует. Сам же г-н учитель нимало в школе не учит, а лишь занимается припагандою и книжки мыслей безбожных розширяет и разные речи относительно против властей, чему примером крестянин Герасим Рудый и свидетелем»... і таке інше...

До цього додав ще й книжку, що старшина відняв: нехай начальство бачить.

Урядник же написав своєму начальству ще краще. Він просто казав, що вчитель хотів зчинити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики почали виявляти ще більшу непокірливість, бо зовсім нехотя знімають перед урядником шапки.

Це все полинуло, куди треба...

Трохи згодом начальство шкільне завітало в школу. Воно сказало вчителеві:

— Що ви тут так погано поводитесь. Книжки якісь там, розмови.

Бідолашний учитель хотів був виправлятися й доводив, що книжку ту, яку старшина, відняв, дозволила не то цензура, а й «ученый комитет» у школі, але начальство не дало йому й договорити:

— Це все добре, але ви чоловік неспокійний... Шукайте собі місця деінде,—нам вас не треба.

Учитель мусів шукати.

Волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Шендков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко могли тепер переспічитися, що ще існують способи скарати винного...

1886. VII. 13. м. Тирасполь.

НЕЛЮБ.

I.

Матері своєї й не зазнаю—трьох років мені ще не було, як вони вмерли. А батька добре пам'ятаю: високі такі, худі, борода невеличка, а очі великі, ясні та тихі... У мене, кажуть, такі очі—від батька спадщина. І все нездужали батько.

Як умерли мати, то батько через рік удруге одружився, удову взяли з нашого таки села, і двоє дітей у неї. Змалку я мачухи не злюбила, а вона мене. Та поки батько живі були, то нічого, а потім...

Шістнадцятий мені пішов, як батька восени поховали. Що то плачу було!..

Горе мені тоді стало з мачухою. Ні вдень, ні вночі спочинку нема, а лайки та штурханців до нескочу... Та не хочеться про те й згадувати!

Рік помишував,—каже мені мачуха:

— Харитино,—тебе сватати: уть.

Я як стояла, так і зомліла. А вона знову:

— Чуєш, що тобі кажу? Свататимуть тебе.

— Чую,—кажу.

— Даниленко Яків сватає. Цими днями будуть і старости.

— Я,—кажу,—не піду за його.

Як визвіриться на мене мачуха:

— Я тобі дам—не підеш!—не довіку мій хліб їстимеш!—Та й пішла з хати, дверима грюкнувши.

Боже ж мій, що мені робити? Зіпхнути хоче мене мачука. А все через батьківщину: батько як помирали, то половину всього, і хати половину, мені віддали, і люди при тому були, а вона, мачуха, каже: «Нічого твого тут немає—у скрині твій твоє». І хоче ото виперти мене, а самій хазяйнувати.

Знаю я того й Якова Даниленка—не син отецький, а так собі приймак: прийняв його Даниленко ще малим сиротою, як своїх літей не було. А там, як свої пішли, то й був у їх Яків син—не син, наймит не наймит. І намислили вони його оженити, щоб робітниця в хаті була, та й нагледіли ото мене.

Молода я ще була, не любила я нікого ще. Тоді не так було, як тепер: ще коса не заплітається, а вже до парубків горнеться. Тоді не так було, і не любила я ще нікого. А й за Якова йти не хотілося—все одно, що вмерти. Та й такий він із себе мирша-вий, нікчемний, слова доладу не промо-

вить! Усе мовчить, похнюпившись. У нас на вулиці «Сичем» його дівчата дражнили. Гірко мені було на серці, як прийшли старости, не хотіла я й виходити, та мачуха вигнала і рушники звеліла винести.

Повʼязала я старостів рушниками...

II.

До церкви мене виряджають, а я плачу так, що й світ білий мені гасне. Умовляють мене дівчата: «Не плач! Годі сумувати!» А я їх не дуже й чую за своїм горем.

Прийшли до церкви,—не чула я, як і службу правлено. Почула тоді, як покликали на рушник ставати. Повінчали нас. Я як мертва: хоч би вже швидше край,—думаю. А який край, того й сама не знаю.

Як я весілля висиділа—і не згадаю тепер. Усе туман якийсь у голові був... І все він більшав та більшав. І так уже голова мені стуманіла, що мені мов байдуже зробилося до всього. Круг мене п'ють, співають, вигукують, а я як дерев'яна. Та ще не всьому кінець. Повели нас у комору...

III.

Почала я в новій сімʼї жити.

Недривітно мені, сумно мені. До чоловіка й сватися не хочеться, і не дивилась би на його. А свекруха—чи минув день який після весілля, чи не минув, уже й коверзувати почина. Ще не світ, не зоря—будить мене:

— Уставай, дочко, у печі треба розтопляти. Уставай та порайся!

Устала я, води наносила, дров унесла, почала топити. поратись, а вона все лежить. І наварила я, і хату причепурила, вона тільки тоді встала. І снідати я варю, обідати я варю, і картоплю пішла я копати, а вона ні до холодної води. І день так, і другий, і третій. Бачу я, що вся робота на мене складається, важко мені терпіти, а мовчу, роблю поки. До чоловіка не говорю ні про це, ні про віщо. Спитається що—відмовляю, а більш і розмови в нас нема. І ходимо ми обоє з ним сумні, і не жалко мені його суму, не налягає моє серце до його. Ще й рада я немов, що він умує: не я сама нудитимусь, думаю собі, погнудишся й ти!

Місяць минув—мені не легшає, роблю без просвітку. Доки ж воно буде?—думаю собі: не поступатимусь же, не хочу. І почалась у нас сварка. Свекруха каже: роби! а я собі кажу: і ви, мамо, робіть! І доти гризлися, поки таки за обідом одного разу як гримне свекор на мого чоловіка:

— Якове, а чому ти своєї жінки не вчиш?

Мовчить мій Яків. Не можна йому оступитися за мене, бо й сам живе, як сорока на тину: схочуть,—зараз виженуть.

— А чому ти не вчиш? То я її таку-сяку навчу!—Та до мене з кулаками.

Одхилилася я набік та з хати. Поки свекор повернувся, я вже далеко була.

Сікається бити мене свекор, та тікаю я. І так з тиждень було. Бачить свекруха, що нічого не вдіє, почала й сама робити; і пораємось ми вже вдвох.

То було в нас погано в хаті, а тепер ще погіршало. Боїться свекор мене бити, щоб не кинули ми, а на Якова репетує, що він мене не вчить. А Яків зовсім засмутився через мене, що й не дивлюся я на його. Тільки свекруха все лається, а ми всі мовчимо, слова за день один до одного не промовимо.

Минув так рік—змучилася я. І Яків такий зробився, що зовсім мов у землю ввійшов—темний, пригнічений ходить. А я все мовчу і хоч сама змучилася, та радію, дивлячись на його смуток: ти мені світ зав'язав, зав'яжу ж і я тобі!

Уночі одного разу, чую, повертається мій Яків до мене:

— Харитино!

— Чого?—кажу я, а сама здивувалася: чудно якось він до мене забалакав.

— За що ти знущаєшся з мене?

— А нащо ти мені світ зав'язав?

Мовчить він. А мені дивно стало, що він про таке во мною забалакав: рік ми прожили, ні разу ні про віщо не балакали, як чоловік із жінкою.

— Нащо ти,—кажу,—мені світ зав'язав? Хіба я хотіла йти за тебе? Сам ти знав—з неволі я йшла, бо не сила моя була. Навіщо ж ти мене брав?

Мовчить він, і я замовкла. Тихо. А далі знов забалакав:

— Сам я в неволі зріс, неволею й тут зробив. І тим я винен, що неволі не зламав. Та вже того не переробиш. Треба якось жити...

Зупинився він, жде від мене слова. А я ні пари з уст.

— Харитино, чи вже в тебе й слова до мене нема?

— Нема,—кажу.

— Хіба тобі не тяжко?

— Тяжко,—відмовляю,—та не розважиш ти мові туги.

І знову мовчимо.

— Харитино, треба відділитися від старих.

— Про мене, відділяйся,—кажу.

— Хіба тобі однаково?

— Однаково,—кажу, а сама раділю, що хоче він одділитися.

Він зідхнув, а далі каже:

— Ні, тобі не однаково. То ти гордуеш мною, тим і кажеш так. А нам треба відділитися. Я давно вже намислив.

Я промовчала і він більше нічого не сказав. Тільки ж уранці пішов кудись. Довго ходив. вертається й каже:

— Харитино, в нас хати нема. Як одділимось, то треба в найми йти.

— То що,—кажу.

— Я вже поєднавсь: удвох на рік у економію.

— То й добре, коли поєднавсь.

Прийшли батько, свекруха ввійшла. Каже їм Яків:

— Тату, спасибі вам за хліб, сіль, за добро ваше!—та й кляняється їм обом.

— Як то?

— Ми підемо від вас.

— Як то підете? Чого?

— Нема ладу між нами. Підемо ми собі.

Як заверещить свекруха.

— Бач, такого-сякого вигодували, викохали, а він тепер кидати!

І почала, і почала... Свекор теж. Лають нас обох. А Яків мовчить на те, тільки каже:

— Нема ладу в нас: не можна нам укупі жити.

І скільки не лаялись і не просили,—не вгодився Яків—пішли ми. Не дали нам нічого—в чому були, в тому й пішли. Тільки скриню я свою забрала. Дивувалась я тоді на Якова: бач, сич понурий, пригнічений, а дивись—який! Як сказав, так і зробив. Дуже мені дивно те було.

IV.

Почали ми в найми жити.

Яків за простого наймита став, а я за дробинницю. Живемо собі нічого. Відпочила я зовсім після тієї гризні щоденної, веселіше мені стало, а Якову мов би однаково: як ходив смутний та мовчазний так і тепер ходить. А я на те не зважаю: думка така, що вже того не переробиш, чоловіка не збудешся, треба жити з ним. А коли він нелюбимий мені, то краще й не думати про його. А тут ще мені воля стала: народу в економії багато—з тим поговорю, з тим посміюся, а його ввесь день не бачу, бо не на одній ми роботі. І нечуємо не вкупі—не схотіла я до його в челядню ходити, у птичній собі ночую, і він до мене не вчащає. І живемо ми так, що про людей мов чоловік і жінка, а про себе як чужі.

Минув місяць, зовсім я ожила. Весела, жартівлива зробилася; хто йде проз мене—не мине, всякий зачепить, і я всякого зачеплю. Гарно мені. Був там у економії наймит один, Денис, з нашого ж таки села парубок, після нас же нанявся. Як побачила його—упав він мені в око. Високий та стрункий, брови чорні, очі великі, блискучі. Стрілися ми вперше в челядні. Як глянув він на мене, так тими очима-зорями і пропік мені душу. З того часу що не роблю, де не буваю,—стоїть він перед ме вабить мое серце.

У неділю було. Упоралася я з дробини випросилась у прикажчика та й пішла в по ягоди.—Яків мене пускав, куди схочу—слова ніколи не скаже. Сама я пішла Іду лісом, і пісні собі співаю... Тільки зійшла на прогайльовину, чую, іде хтось проти мене, кущі ламаються, тріщать; зупинилася я, жду. Виходить Денис. Затукало в мене серце та й стихло, як пташка впіймана. Стою, мовчу та на його дивлюся І він на мене дивиться, зупинився, а далі озивається:

— Здорова, Харитино! А чого тут блукаєш?

— А того ж, чого й ти мабуть!

— Справді?—каже він, сам ніби всміхається.

Не знала я, що казати. Він підійшов до мене.

— Е, та ти ягід,—каже,—нарвала. Мабуть, солодкі?

— Солодкі, та не всякому,—відмовляю.

— А мені?

Подивилась я на його,—зорять на мене його очі. Стуманіло в мене в голові. Подала я йому глечик.

- Бери!—кажу.
вяв він жменю, хотів їсти, а далі:
- Ох, утомився! — говорить. — Давай мо та відпочинемо!
ілн ми. Він ягоди їсть, а я в землю дивля та мовчу.
- Харитино, чого ти така мовчазна на?
Хочеться мені відказати йому, пошутвати, та не можу я. Ще нижче голову килила. Чую я, обніма він мене однією кою за стан
— Харитино, глянь на мене!
глянула йому в вічі та й потопла в їх. не зчулася, як пригорнув він мене, цілуги почав.
— Харитино, болить моє серце по тобі!
— А моє...
Не доказала я за поцілунком. Млосно ні і гарно мені, знесиліла я вся, а його ки все дужче та дужче пригортають не...

V.

Щаслива я була. Причарував він моє рце так, що навіки, здавалося, не відірся від його. Поки без його,—думка тільки ю його, а як із їм, то й раю мені не треба. й йде, а летить мені з їм час, і два місяці, дві хвилиноньки, пролинули. Почали про нас люди балакати, почали патякати, та мені дарма. Що мені людська слава та говір, коли він біля мене? Балакайте, скільки собі хочете, а я щаслива.

Не знаю, чи вігав про те Яків,—мабуть знав, бо дуже вже він похмурий зробився — к та хмара ходить. Тільки все ж тихий, слова мені не скаже. І не знаю, доки б воно так було, якби лиха несподіваного не склалося.

Був у нас прикажчик один з салдатів, молодий ще парубок. Упала я йому в око і почав він мене дуже зачіпати. Де не стріне, балакує, а то й пригинить іноді, жартуючи, гостинців носить. Та я їх не брала, і байдуже мені було до його. Почне він чіплятися до мене, а я йому сміючися:

— Не для тебе сад садила, ані поливала. Я для того сад садила, кого полюбила, а для того поливала, кого цілувала.

А він на те не вважа. І так уже почав чіплятися, що й просвіту мені нема. Як де я не зостануся, без людей, так і він тут кудься.

Пішла я одного разу на річку качок заганяти. А річка далеченько від окономії, у долині глибокій, ще й гайок понад нею. Тільки я в той гайок увійшла,—так немов із землі він виріс перед мене, став на стежці й стоїть:

— А куди йдеш, Харитино?

— А туди, куди тобі не треба.

— Чого ти до мене така зла, Харитино?

— М ть тому, що ти такий добрий до мене.

— А я тебе, Харитино, люблю...

— То й люби, мені хіба що? А з дороги тікай—мені ніколи.

— А з Денисом так є коли?

— Моє діло. Може з ним і є коли, а з тобою—ні.

— Не кажи так, Харитино! Чим я поганіший од його? Чом ти мене не любиш?

Ухопив мене за руку, а в самого очі так і зайнялися.

— Пусти,—кажу,—не любитиму я такого поганця зроду.—Та й хотіла я вирватися.

— А!—покрикне тоді він,—так не буде ж так! Не пустю я тебе! Хоч по неволі, а полюбиш!

І обхопив мене руками за стан. Пручаюся, вирватися хочу, так несила ж моя. А він мене давить—ось-ось ізвалить. Крикнула я не своїм голосом. Тільки крикнула, так і не стямилася, як воно й склалося. Тільки бачила я, як кинувся до нас Яків (чи він підглядав, чи так надибав нас,—не знаю), як сокира блиснула,—і відразу пустив мене прикажчик. Зупинилися ми. На Якова страшно глянути, такий він: очі палають, а сам білий, як крейда, сокира в руках, підняв її вгору. Випростався якось, зманенького наче великий зробився. А прикажчик стоїть, за праву руку лівою вхопився, а з руки так кров і дзюрить, зачепив його Яків сокирою. Стоїмо ми. Бачу, чоловік мій спуска додолу сокиру, очі в його погасають, сам немов увесь згинається... Далі взяв мене за руку мовчки і повів, І я за ним мовчки йду.

Одвів він мене на птичню; і тільки вступили ми в хату, а тут й люди набігли по Якова. Бачили, чи що, як він прикажчика рубочув, чи сам прикажчик сказав—не знала я тоді. Тільки зараз уз-ли Якова, зв'язали, повели. Наїхав у дник, далі становий — ідувателем. ене кликано.

розпитувалися. А потім повезли мого Якова в місто. А х його й не бачила: він сам не покликав мене, а мені немов сором чогось у вічі йому було глянути. Побачилися ми вже потім.

Мене розшитано і Дениса.

VI.

Одійшла я, і не було мені спершу де прихилитися.

З тиждень перебула я в жінки знайомої, а там пол ешало: обрящилось місце мені в одного хазяїна з нашого ж таки села, то й найнялася до його. Денис дома зостався і була нам тоді воля: кохалися ми досхочу. Не думала я ні про віщо смутне і про Якова зовсім не думала і не жалкувала за ним, а ще рада була, що збулася його. Хоч і не перебаранчав він мені ні в чому, таж перед очима стирчав, нудота була. Не бажала я його більше й бачити, а надія в мене така була, що запровадять його далеко.

Аж поминуло місяців з чотири, кличуть мене до волости, віддають мені повістку —у місто на суд треба їхати. Моторошно мені трохи стало, та нічого робити: поїхала я, і на тому суді була, і Якова побачила, —сидить він блідий та змучений, а біля його салдати.

Розпиталися мене знову про все, як діло було, і вивели з суду в другу хату. С джу я, дожидаю. І не довго жда ла, коли чую, йдуть люди; відчинилися двері і ввіходить мій Яків, а салдати за ним, а не біля його.

— Ну, тьстка, вот тебе муж твой!—каже один салдат.—Оправдали!

Як почула я те слово—наче мене хтось по голові вдарив...

...Того ж таки дня ми й додому пішли. Ідемо мовчки, і слова нема в нас у одного до одного. Тільки гляне на мене Яків, гляне, побачить, що я й не дивилася б на його, та й знову голову похнюпить. І так усю дорогу зійшли і вже як до свого села доходили, озвався Яків до мене:

— А що, Харитино, як ми тепер житимемо?

— Як житимемо? Хіба наймів нема?— кажу.

— Я не про те... Найми знайдуться... А я про те, як будемо жити?

Бачу я, зовсім він одра[illegible]. Передихнув трохи, тоді каже:

— Бачу я, Харитино, що не п[illegible]ється твоє серце до мене

— І ніколи не прихилиться,—ка[illegible]

— І це я бачу... То й не можна [illegible] жити... Треба тобі йти своєю воле[illegible] мене...

Я й сама думала про це часто і так моє серце не бажало, як спека[illegible] його, остогидлого. Що потім було б зо мною —я про те не думала, а тільки одно таке бажання пекуче в мене було, щоб збутися, хоч як, а збутися його. Так, кажу, хотілося перш, а тепер, не знаю через віщо сталося воно, зовсім у мене зникло це бажання, а через віщо—не знаю. Не знала я, яке слово тут треба доладу сказати, а тільки відмовила йому сердито:

— Ти мені світ зав'язав, та розв'язати не твоя сила. Не можу я своєю волею піти коли я чоловікова жінка.

Глянув він на мене пильно, подумав трохи та й каже:

— Твоя правда: не моя це сила. Будемо жити вкупі.

VII.

Нанявся й Яків до того ж таки хазяїна, де й я була. Живемо ми знову, як чужі. Прожили ми місяців зо три—есть у нас карбованців із вісім грошей. І трапився тут такий випадок.

Зустрілися ми якось із Денисом, він і каже мені, що треба йому подать платити, а грошей нема. Бачу я, що хоче він у мене грошей позичити, а не насмілиться. Тоді я й кажу до його:

— А скільки тобі треба?

— П'ять карбованців,—каже.

— Я тобі,—кажу йому,—принесу ті гроші.

Намислила я погане діло: взять крадькома від чоловіка гроші, щоб Денисові дати. Як намислила, так і зробила.

У скрині гроші лежали в гаманці, Яків їх туди положив. Обібрала я таку часинку, як сама була, витягла п'ять карбованців і віддала Денисові. А в самої думка така, що як спитається Яків, де гроші поділися, скажу, що нічого не знаю, то й подума він, що хтось чужий гроші взяв. Така була в мене думка...

Одного разу робила я на полі, картоплю копала, а Яків дома був. Повернулася я порано, а він про те не знав. Верну[illegible]

сиджу в хаті сама, бо й хазяїв дома не було. Аж чую, ідуть до хати, розмовляють. Прислухаюся,—Якова голос, балакає він із кимсь. Зупинилися біля сіней обоє, а лзері хатні трохи відхилені, то й чути мені розмову. Каже той чоловік Якову:

— Дивуюсь я тобі, Якове, як ти за своєю жінкою глядиш.

— А що?—Яків каже, голос у його неспокійний.

— Та що!.. Казала мені кума Меланка, що сама бачила її вдвох із Денисом Карпенком.

— То не Меланчине діло.—Яків сдмовляє.

— І каже ще, що викрадає в тебе Харитина гроші і Денисові віддає. От і недавнечко, каже, п'ять карбованців оддала йому на подать.

Здивувалась я; і як про це Меланка довідалася? Хіба підслухала?

Чую я, знову мій Яків каже:

— Гроші свої я лічу і вони всі цілі. А що кума Меланка каже, тому я не йму віри і не її це діло.

— Ну, як знаєш,—той чоловік каже,—діло, звісно, твоє. А мені ніколи, прощавай!

Пішов той чоловік. А Яків зараз у хату, мене не помічає, бо в кутку я сиділа, і просто до скрині йде. І як на те, тільки що вийняла я з скрині шиття і незамкнену її кинула. Відчинив він скриню, калитку вийняв, глянув на гроші і бачить, що тільки три карбованці там. Ну, думаю, що то з цього буде? Тільки я це подумала, коли вздрів він мене і повернувся до мене білий-білий, як крейда. А я мов би то нічого не знаю:

— А чого тобі,—кажу,—треба в скрині?

Глянув він не мене пильно, потім каже:

— Вийняв я гроші... Може тобі на що треба буде їх, то не питайсь мене, бери... Хай вони в тебе будуть.

Положив перед мене калитку на лаву, а сам повернувсь і з хати пішов.

Так ось як воно! Що ж це таке? Чи гордує він так мною, чи любить так мене? А що, як любить так? І тільки подумала я це, тяжко мені зробилося, а чого—й сама не знаю. Тільки немов до грудей щось підкотилося, пригнітило їх.

А що, як це він так любить мене?

І згадалося мені все наше життя до цього часу. Згадалося мені, що ніколи він мені не єдиним словом не покривдив, дурною навіть ніколи не назвав. Згадалося мені, що він, знаючи про те, що змінила я його на іншого, за мене трохи на Сибір не пішов, обороняючи мене від прикажчика. Згадалося це все і зрозуміла я, що не гордує він мною, а що любить мене так, що все життя своє за моє щастя кладе.

Устала і вийшла з хати. У дворі нема його. Пішла я на тік—нема. Повернула в садок, бачу—сидить він під деревом на колоді, голову руками обхопивши. Підійшла я до його мовчки, стала. Підвів він голову, глянув на мене дивуючись. А я як стояла, так і впала йому до ніг. Він мене підхопив.

— Харитино, що ти робиш?

— Прости мене!—прошу.

— Не мені прощати тебе. Сам я винен, що світ тобі зав язав. Прости вперед ти мене!

— Якове,—скрикнула,—що бо ти кажеш?

Та й заридала я такими сльозами, якими зроду ще не плакала, і знову припала йому до ніг.

Знову підвів він мене, посадив і сам біля мене сів.

— Виплач,—каже,—свое горе. Може бог нам щастя посилає.

І з того часу почалося нам життя нове

1887. VII. 16. х. Кути на Харківщині.

ЗУСТРІЧ.

Я вже давно оселився серед степів і рідко буваю в місті. Нема чого: забавки міські мене не ваблять, а хвилі життя розумового добігають до мене й сюди. То й байдуже мені місто.

Але одного разу, недавнечко, справа так склалася, що неминуче треба було до міста. Довелось їхати. Поїхав залізницею за сутки став, де треба.

Гуркіт, гомін, поспіх так і обняли мене, як уступив я в те місто. Санки снують скриплячи полозням по снігу, тра-

гуготить, люди туди й сюди сновигають. І все це в тісних вулицях, що високими будинками пообставлювано—і мов ярмарок у глибокому яру. Гучно, похіпно, клопітно і тісно, зовсім тісно. Ні, треба швидше звідціля тікати!

Справив своє діло, зазирнув у бібліотеку, забіг до театру—та й додому лагодюсь. Наостанці пішов дещо купити хлопцям своїм—подарунок з міста. Іду собі, поспішаюся, а вулицею багато народу йде—той тебе, а того ти зачепиш. Та мабуть я більш чіпав, бо ніколи було гаятись. Уже доходив до тої крамниці, куди мені треба, аж тут зненацька з розгону набіг на якогось добродія, що теж поспішавсь, як і я. Штовхнувшися зупинилися і глянули один на одного. Перед мене стояв чоловік чималий на зріст, у кожусі з пишним коміром, у кашкеті з червоною околицею. Обличчя повне, темна борода, очі... Боже мій, де я бачив ці очі, ці гарні карі очі? Де я їх бачив? Я згадував це і зовсім забув попрохати вибачення за свою незвичайність. А добродій, бачивши, що я втупив у його очі, і собі вупинився, вдивляючись у мене. Так було, аж поки я нарешті догадався сказати, що треба, і вже ми розходились, як я згадав, у кого були ці очі...

— Холенко! Семене!..—крикнув я.

Добродій зупинився знову, пильно глянув на мене...

Ми пізнали один одного.

— Василю! Яким способом!? Та чи це ти?

— Авжеж,—кажу,—я.

— Про тебе й чутки всі загинули! Де є єсть?

— Та оце ж тут,—кажу.

— Та ні: де живеш, що робиш. Розкажуй!

— Та що ж я роблю? Те, що й робив.

— Учителюєш і досі?

— Егеж... А ти тут як? Кажи ти: у тебе цікавіше щось має бути.

Але в цей саме час над нашими вухами розітнулося:

— Позвольте-с!—і чиясь дебела постать одсунула нас одного від одного.

— Одначе тут розмовляти не зовсім обре—краще йти. Ти куди?—спитався мене Семен.

— Та я ось тут у крамницю до Страхова.

— Ну, потім підеш до Страхова, а тепер ходім зо мною. Будемо розмовляти йдучи, а там прийдемо до мене.

— Та я...

— Що—ти?

— Їхати сьогодні лагодився...

— І завтра поїдеш. Ходім до мене!

І Семен ухопив мене під руку і потяг за собою. Хоча я й хотів їхати, але задля такої зустрічі залюбки волів зостатися і йти з Семеном. Бо я знав цього Семена здавна, ще в ті щасливі роки великих надій, великих замірів, коли

Nichts war so hoch und nichts so ferne,

куди нас не заносили крила наших мрій; тоді, як були упевнені в тому, що історичні епохи минають і надходять, аби десяток «гарних» людей забажав того, ми вірили, що вже ця нова епоха прийшла, що вже—

Німим отверзлися уста,
Прорвалось слово, як вода,
І дебр-пустиня неполита,
Зцілюющою водою вмита,—
Прокинулась!..

Ще тоді ми з ім декламували ці гарячі надії змученого серця. Потім уже ми побачили, що не потекли веселі ріки, не ожили степи й озера і що шляхи зостались верстовими, як і були. Багато тоді людей зреклося всього того, чому вклонялося, і вклонилося тому, чого досі зрікалося. Багато!.. Але Семен не зрікся, він устояв. Недурно він казав: «забвенна буди десница моя, аще...» Потім довелося нам розстатися, *та й забути один одного*. Я поїхав на село і щороку все далі й далі посувався у степові розлоги, хобаючись у рідних селах по балищах степових, а Семен зоставсь у місті. Листуватися з тієї дикої пущі, в яку мене закинула доля, було не дуже можна, і ми з Семеном зовсім розрізнилися. Але я довго не міг забути стрункої зграбної постаті, гарних карих очей з ласкавим поглядом, серця, щирого до всякого доброго поривання, рук, охочих до праці коло влюбленого діла. Ми всі любили за це Семена, а найбільше за його добру душу і за його щирість, а дехто навіть за одмітну, суто-вкраїнську вроду. Він не був генієм, навіть талантом не був, а був просто небетливою і розумною, а найголовніше—чесною людиною. Таким він зостався у мене

в згадці і мене трохи вразило, що стрів я його не такого, якого згадував. Ні його огрядність, ні борода, ні обличчя, поблідле, ані навіть одежа—не нагадували мені колишнього Семена... Тільки по очах я його пізнав, та й очі вже мов пригасли...

Це все згадувалось мені в той час, як ідучи вкупі і не знаючи, з чого почати розмову, ми кілька хвилин обидва мовчали. Я думав про те, який тепер зробився Семен, а він мабуть теж саме думав про мене, і ми ніяк не могли знайти того спільного місця, з якого почалась би наша розмова. Перший почав Семен:

— Ну, кажи ж, як живеш? Що робиш?

— А що ж я там роблю? Діло відоме. От цікавіше про те тебе спитатися.

— Чому ж це про мене цікавіше?

— А тому, що ти жив тут у місті, в осередку цивілізації, в...

— Ну-ну! То що, що я тут жив? Ти кажеш, що *твоє життя нецікаве—воно мабуть і* так, бо справді, що ж там цікавого? Доріг —нескінченні, писар, урядник, вівці, сіно солома... Докучило!

— Ого!—кажу я.—Ти он-як нацивілізувався!

— А ти думав як. Ти думав, що я й досі шукаю... ідеалів під сірою свитою? Ні, голубчику, мені вже не вісімнадцять років.

— Ну, то що, що не вісімнадцять?

— Більше років—більше досвіду, холодніший і правдивіший погляд на життя. Питаєш, що роблю? Служу.

— І високо заліз?

— Та так собі...

— З більших уже б те?

Трохи... Треба якось жити... з того, що є, задовольнятися... Я, принаймні, задоволений... Їсти-пити є що... Маю надію на більше...

— Ну, а народня просвіта, популярні *книжки для народу?.. Знаєш, колись усе* ти захоплювався?

— Е, братіку! Ніколи про це думати, *діла багато!*

І по Семеновому обличчю промайнуло мов невдоволення.

Я замовк, а Семен, вернувшись через кілька хвилин до початку розмови, сказав:

— Ось підожди, прийдемо, покажу тобі, як живу—побачиш сам, що не погано.

І він осміхнувся так, як осміхаються цілком задоволені з свого становища люди.

— Ось побачиш... Та ось уже й моя квартира.

Ми зупинились перед бучним ганком чималого будинку.

— Ти сам тут живеш, Семене?—питаюся.

— Сам.

— Одначе, ти добре живеш!

— Та побачиш!—каже.

Увійшли. У вітальні м'які крісла, гарні малюнки в золотих рямцях по стінах, килим м'який, аж ноги топнуть у йому...

За округлим столом на канапі якась пані—не стара і не *молода немов, не гар*а й не погана...

— Здравствуй, Варечка! Долго ждала?—запитався у неї Семен, руку цілуючи, і зараз і мову одмінив: на вулиці зо мною закидав по-українському.

— Моя жінка, Варвара Степанівна. Мій приятель... — рекомендує Семен і регоче*ться.—А* ти й не знав, що я оженився? А я вмисне хотів тебе несподіванкою здивувати. Ще покажу тобі *дітей—побачиш.*

Останню фразу Семен сказав по-українському. Панія здивовано глянула на його і, якось кисло ворушачи губами, запиталася в його, чого це він сьогодні так спізнився. Семен якось зігнувсь, мов йому стало трохи ніяково, і почав щось там казати спершу про якесь там діло Хотяєва в палаті, що воно його загаяло, потім про зустріч зо мною; але пані не дала йому договорити, сказавши, що обід жде, і пішла в їдальню, а ми з Семеном за нею. В їдальні вже дожидало нас троє дітей з нянькою, якась там старенька вже собі добродійка в чепці і в старечій одежі і ще якийсь добродій—видимо, урядовець—з бакенами, у відмундирі. Семен познайомив мене з обома, назвавши добродійку «тьотушкою» (мабуть, *жінчина*, бо в його тітоньки я добре знав—не було), а добродія—своїм товаришем; потім показав мені трьох дітей—*двох хлопчиків* і дівчинку—чистеньких, тендітних. Семен перецілувався з *ними*, назвав «молодцами»,—і ми всі посідали за стіл. Випили по чарці і розмова на який час увірвалася—тільки й чути було, як плямкали губи та цокотіли ложки й ножі

об тарілки. Після першої страви, як уже трохи піджившились, почалася в Семена з добродієм розмова знов про те ж таки «Хотяєвське діло», потім про якогось «столоначальника», потім ще про якусь офіціяльну справу. Добродій говорив поважно, викладав свої думки докладно—навіть графічно показував, рисуючи щось пальцем по столі; Семен реготався, часом лаяв то того, то іншого; панія щось гримала стиха на дітей, що не так щось сиділи та не так щось їли; стара добродійка мовчала і все стягала собі на плечі великий шалевий платок; я теж мовчав, бо не мав змоги вступити до їхньої спеціяльної розмови. Одного тільки разу якось розмова зачепилася за мене і панія спиталася, де я служу, а почувши відповідь, промовила: «А!»—і більше вже ніяк на мене не вважала, мов мене тут і не було. А я дивився-дивився на Семена і ніяк не міг собі уявити, що це той самий Семен, якого я знав перед восьма-дев'ятьма роками...

Обідали довго, бо Семен любив попоїсти —не дурно він так поситішав. До обіду додавалося ще путяще вино. Семен неодмінно схотів випити за нашу зустріч і випив не одну повну—зробився веселий, говіркий. Та розмова була якась порожня, нецікава—міські новини, міські події—мало мені відомі і неважні...

Пообідали. Жінка пішла кудись до себе; поважний добродій теж пішов (він знов був якийсь родич жінці Семеновій і ходив обідати до їх), а ми з Семеном пішли до його кабінету—«відпочити і кофе попити»,—сказав Семен.

За кілька хвилин Семен, попрохавши вибачення, скинув сурдута і ліг на канапку, радячи мені скористуватися з другої. Але мені лягати не хотілося... Семен же, розкошуючи після смачного обіду, спокійно пихкав цигаркою і казав, прищулюючи очі:

— А що, не погано я влаштувався? Можна жити?

— Можна, алеж...

— Росоти тільки трохи багато,—казав Семен, не слухаючи мене. А надто тепер, бо в нашій палаті всякі там одміни—новий пресус, то реформи заводять.

Дивно!—промовив я.

— Що—дивно? Реформи? Нічого дивного: заново ситце на кілочку.

— Та ні, я не про те!

— А про що?

— Дивно мені, що так з тобою сталось.

— Що з нічого зробилося щось? Це правда. І мені дивно, чого ти там сидиш у своїх степах?

— А я дивуюся, чого ти тут сидиш?

— Я?—І він широко розкрив свої очі.

— Еге, ти.

— Як то?

— Та так! Чого ти тут сидиш, що робиш?

— Що я роблю? Хіба я тобі не казав? Діло роблю!

— Я й не кажу, що ти без «діла» сидиш. Але згадай, про яке діло колись ми мріяли, до якого діла себе готували?

— Ат! Він про що! Ну, хлопче, це було, та минуло... На те були ми молоді. А тепер...

— А тепер же що? Треба затоптати все те, чому тоді вклонявся, занехаяти всі ті ідеали правди...

— Стривай, стривай! Ідеали! правди!.. Хіба я топчу правду? Хіба я живу неправдою?

— Як на чию думку... З погляду формального ти не робиш ніякої неправди—не крадеш, не вбиваєш.

— А з погляду морального—роблю?—спитав насмішкувато Семен.

—Еге. Те діло, що ти робиш, ти робиш яко наймит, і всякий наймит зробить його так само добре, як і ти, може краще навіть. Але від тебе треба було сподіватися іншого. На тобі лежав обов'язок дати більше, бо більша частина праведности одкрилася тобі.

— Так! Багато кажеш, та нічого слухати! Що ж то таке! За віщо я мусів боротися, за для чого робити?.. Стривай! Я знаю, що ти скажеш... Алеж, братіку, наука—безстороння і позитивна наука вже довела всю безпідставність національних змагань...

— Яка ж це наука?—питаюся.

— Ат, наче не знаєш!—махнув рукою Семен.

— Не знаю! Нічого не чув про таку науку. Навпаки—знаю і виразно бачу, що наше сторіччя есть саме тим часом, коли національні змагання вбиваються в силу, дужчають і з'являються там, де їх і не сподівалися.

— А, кажи! Комашині діла! Краще робити на ширшому полі.

— Та ти ж не робиш і на ширшому. Ти ж занехаяв усе те, що колись шанував, і —бибачай—уклонився золотому тельцеві.

Ці слова вразили Семена. Він аж скочив з канапки і його очі заяялися.

— Себто, як?—спитався він,—себто зробився запроданцем, неморальним лепащом?

— Ти сказав!

— Ні, ти сказав! О, звісно, ти там, живучи по своїх степах та викохуючи улюблені мрії, та удаючи з себе борця за правду і таке інше, маєш змогу так казати. Ну, так що ж? Що з того! А як інакше жити не можна? А як інакше давить, гнітить тебе? А як інакше просвіту нема?

— А хіба тепер есть тобі просвіток? Хіба тут світ?

Його обличчя мов з болю потягло. Він кілька хвилин мовчав, потім тихо сів знову на канапку і тихо промовив:

— Який можна, такий і есть. Маю що їсти й пити. А чого більш?

— Ти знаєш добре—чого: не про хліб самий...

Семен обернувся і змовк. Минуло кілька хвилин мовчки. Нарешті він озвався:

— Нехай і так: не про хліб самий... Але хіба я забув про це? Хіба я не думаю, не знаю? Хіба мене не зацікавлює розумова і моральна діяльність людська?

— Але ти сам добре знаєш, що це не те. Знаєш, що сказано: хто не за мене, той проти мене. Запитавшися свого власного сумління, ти побачиш, що мусів жити інакше. А значить...

— А значить, я раб лінивий і лукавий? Та ще й перекінчик? Так! Хай так! . Але що ви, ви, раби праведні, зробили? Ми хиталися, ми вагалися і повернули в цей бік, бо більша сила туди тягла. А ви не хиталися, ви твердо йшли, у вас мабуть—о! мабуть!—«нема зерна неправди за собою»—чом же ви не підтримали, не підсилили нас, не оживили нашого погасаючого духу?

— Ал:еж...

— Ні, не «алеж», —дай мені доказати! Я «пес недостойный и смрадный»—нехай так, алеж і пес має право оправдуватися. І я оправдовуюсь! Я кажу: де ж ваша робота? Де її послідки, результати? Де вироблена своєрідна література, що запалювала б дух усім тим, хто вагається, що єднала б усіх докупи, до одного діла? Де вона, ця *проводирка*?

— Алеж ти забуваєш, що перешкоди збоку...

— Стривай! І я тоді скажу: і про мене ти забуваєш, що і в мене були перешкоди збоку. І я *можу тим виправитися*. Може для мене особисто ті перешкоди були ще більші. Цим не виправишся. Коли вже «без зерна неправди», так «без зерна!» Коли були перешкоди, то одсунь їх; а не одсунув, *похилився*—*зробився* запроданцем,—ти сам це сказав.

— Та не хилимося ж ми...

— Хилитеся. Ще Тарас казав: «І хилитесь, як і хилились!» Хилитесь! Коли хочете нам докоряти, так уперед на себе гляньте, на своє «бревно» в оці. А перешкоди *одсунь і свого здобудь*! Тоді й я повірю в силу і правду твого діла. Бо тільки те правдиве, що виходить ціле з усіх перешкод і хоч як, а візьме гору!

— Ти забуваєш, що не завсігди так...

— Не завсігди, *але тут так! Будьте* силою—і не кидатимуть вас серед шляху! З вовкою панькатись та плакать не пособить. Jeder ist seines Glückes Schmidt! Здобудь, завоюй собі, а не кажи про перешкоди! Отоді б *інше діло, якби ви мали* таку силу, що змогла б керувати всім, змогла б направляти всіх до доброго! А тепер що?

Я чув усю правду Семенових слів, серце *моє защеміло. Але вся* правда все ж була ще не тут. І я сказав йому:

— Ти забуваєш, що ми саме тим досі не могли досягти нічого твердого і дужого, що між нас було дуже багато...

— Таких, як я? Правда, свята правда! Але ще більш було у вас (і есть) баглайства і ледарства, і недбальства!

І це була правда. Але цією *правдою* можна було тільки обвинуватити нас, а не виправити Семена. Я сказав йому це і додав те, що завсігди було моїм девізом:

— Хто витерпить до краю, той спасен буде...

Семен нічого не відмовив...

. . . . . .

Більше ми з Семеном не бачились.

1888. XI. 19. с. Олексіївка на Катеринославщині.

КАТОРЖНА.

I.

Каторжна—так її всі звали.

— Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти!—кричала мачуха.

— Геть з-перед очей, каторжна!—визвірювався на неї батько, вертаючися п'яний з шинку і заточуючися по хаті.

— За сцо ти мене стовхнула, католзна!—пищав дворічний мачушин хлопчик, б'ючи її кулаками.

І так усі!.. Навіть хлопці та дівчата на вулиці хоч і не так часто звали її каторжною, алеж і на йменння мало коли звали, а як звали, то все ж із додатком: «Ота каторжна Докія...».

Та й було за що. Відколи мачуха ввійшла в батькову хату,—ця маленька, семи років, дівчинка й разу не глянула на неї по-людському, а все з-під лоба. Може вона боялася мачухи, не знаючи ще, яка вона, а тільки тим, що вона мачуха; а потім не кидала боятися тим, що вже знала, яка вона. Може... А все ж був у неї завсігди вовчий погляд. Та й не самий погляд.

Третього чи четвертого дня після свого весілля мачуха звеліла їй горщики попереміватн, а в неї, бачите, чомусь затрусилися руки і вона впустила та й розбила горщя. Не можна ж було дурну не повчити—і мачуха дала їй штурхання. І ось після цього—хоч ти їй що, а нічого не вміє по пуття зробити: або поб'є, або наплута, накрутить і не так зробить, як треба. Довелсся вчити трохи не щодня, а далі й щодня... Так що ж вона—покається? перепросить? Така! Хоч ти її вбий,—од неї ще почуєш і ніколи не заплаче,—найгірше, що й не заплаче ніколи!

— Докіє!—(спершу ще її таки на йменння звали)—чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.

Мовчить.

— Кому я кажу? Чи я тобі не наказувала...

Мовчить, у землю очі втупивши. Убив би на цьому місці!

— Чи ти оглухла?—і мачушина рука з усієї сили б'є її.

Стоїть, мовчить.

— Так слухай же, слухай! Ось тобі, щоб слухала, щоб слухала, чуєш ти?!

Ні пари з уст! Ні сльозини з очей, мов їй і не болить! Одного разу мачуха не втерпіла:

— Хоч би ти заплакала коли, каторжна!..

А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, мовчить. І так завсігди. Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболять руки, аж тоді кине:

— У-у!.. проклята! Каторжна!..

А до батька яка вона? Ще як мати жива була, так тоді тільки до неї й мостилася, та вдвох усе плакали. Тоді хоч плакала! Та що з того?.. Така ж і мати її була—або плаче мовчки, або локоря: нащо п'єш, нащо євреєві хліб носиш!.. Давав їй він доброго прочухана, як під п'яну руч. Ну, то ж матір бив, а ця ж чого тікає від його? Не завсігди ж він і п'яний, іноді схочеться йому пожалувати її—вона ж таки рідна [illegible]тина,—сце й покличе:

— Докіє!

Підійде, голову похнюпить.

— Докіє! Дочко...—почне батько та й зупиниться: мов колода вона перед його стоїть. Штовхне її з пересердя, встане, плюне та й піде з хати, промовивши:

— Ну, каторжна!

А з мачушиними дітьми що вона виробляла? Мало вона їх била та штовхала? Як мачухи в хаті нема, так і єсть їм! А одного разу таки розманіжилась: увіходить мати тихенько в хату з городу, дивиться—сидить вона на полу і хлопчика—років півтора йому було—мачушиного на руках держить та так цілує та примовляє:

— Голубчику ти мій, манесенький! Поцілуй мене,—ніхто ще мене не цілував, як мама вмерли...

Мачуха як скрикне:

— Ба, яка ніжна! А Оришку нащо на городі вдарила? Івасику—бий її, бо вона Оришку била. Бий кулачком її...

Воно, маленьке, взяло та й штовхнуло її кулачком. Як скочить вона, як кине його на піл—трохи дитини не вбила—та з хати! Не потрапила її мачуха й побити. І більше до дітей не підходила й на руки сама не брала, тільки як мачуха звелить.

Отак же вона й на вулиці. З неї почнуть сміятися:

— А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла?

А вона зараз кулаком!

І зла ж вона була, на всіх зла! І всі їй були вороги, і вона всім ворог—каторжна та й годі! Мабуть, у неї не серце, а каменюка була.

І все ховається від людей—так, щоб не бачити. Піде в садок, аж у гущавину, та й сидить. І що вона там робить—хто її знає! Діти мачушині хотіли довідатися і назирцем одного разу побігли за нею. Так, кажуть, пролізла аж у гущавину та зараз до калинового куща—ріс там кущ калиновий великий—сіла там під ним і головою до його припада і руками його обхопила й каже:

— Калинонько,—каже,—моя червоная, рідна моя матінко! Покрий мене своїм листоньком зеленим, своїми ягідками червоними! Одна ти в мене рідная, улюблена!—каже, а сама плаче...

Еге, вона плакала тим, що в неї не камінь у грудях був, а маненьке дитяче серденько! І те серденько так хотіло любити, так хотіло! Алеж любити було нікого!.. Недоброго і часто й густо п'яного батька вона не любила, матері не було, мачушиних дітей мачуха любити не давала...

І вона плакала та обнімала червону калину, поливала їй землю своїми слізьми, і нахиляла тоді до неї калинонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає... І так вона плакала, поки почує, як мачуха кричить:

— І де вона, та каторжна, забігла?!

Тоді вставала вона з землі і втирала сльози. Відразу застигало їй обличчя, мов каменюка, і очі втуплювались у землю, і вона знову була тоді справді каторжна, що її нічим не дошкулиш—ні словом, ні ломакою. Такою вона йшла від калини.

Такою вона й тепер вийшла і відразу страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку? А може ні, може вони тільки так бігли?

Але вони не так бігли, вони знайшли, побачили, почули і розказали про все мачусі.

Днів через два Докія знову була під калиною, засиділась і не почула, як мачуха її кликала. Уже тоді почула, як мачуха знайшла її в гущавині і потягла за волосся в хату.

— Стривай же ти, каторжна; я тобі дам, як тікати від роботи під свою калину!

Вхопила мачуха сокиру й побігла в садок. Докія відразу так і заніміла. Слухає, коли задзвеніла сокира в садку, затріщали цівки—ось ще, ще...

Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, прибігла в садок, добігла до гущавини... Мачуха рубає калину.

Дівчина нежамовито скрикнула, кинулась туди і стала між до калиною й мачухою. Мачуха аж злякалась.

— Ти чого прибігла?

— Не займайте моєї калини!..

Очі їй горіли, а щоки були білі-білі, груди так і здималися.

— Ах ти ж падло! Геть!

І здорова мачушина рука відкинула геть маленьку дівчинку. Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова і впала стеблина, тремтячи листом.

— Мамо! голубонько! рідненькі! Не рубайте, помилуйте!

— Геть, каторжна!

Вона кинулась до мачухи, цілувала їй руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини.

— Геть, каторжна!..

Але каторжна обхопила руками кущ, і її тонкі маленькі пальці так і заклякли на цівці. Трохи пальців їй не поламала мачуха, поки відірвала від калини, відволокла геть і останніми разами дорубала дерево...

Так росла Докія: без милування, жалування, без ляльок, без дитячих шок, без калини,—тільки співала тихо, як знала, що її ніхто не чув, та жалібно. Де вона тих пісень учила і бог її святий знає, а вміла багато—і в жалібні—так, мов сами вони в неї з серця лилися:

Ой до кого ж би я прихилилася?
Прихилилась би я до калиноньки.
До калиноньки, до червоної.
А калинонька нахиляється.
Моє серденько розривається...

А як оце побачить кого, зараз і замовкне і знову така, як і була: очі додолу, обличчя закам'яніє...

І так минали роки...

Минули—і з маленької дівчинки виросла дорослая дівчина. Та життя їй не перемінилося: так, як і попереду, била її мачуха й зневажав п'яний батько; як і попереду—не мала вона на вулиці подруг і була всім чужа, не маючи нікого до себе прихильного, та й сама не була вона ні до кого прихильна—зосталася вона «каторжною», як і була.

Ні, була й відміна.

Колись мов закам'янілий впертий вираз на обличчю тепер неначе злагіднів. Алеж це зробилося не тим, що вона помякшала своїм серцем до людей, а люди до неї—ні: відміну ту на обличчю зробила страшна невсипуща журба, що гнітила їй душу, розривала груди і, не маючи вже сили ховатися в серці, виглядалась і на обличчю. Ця журба збілила її й тоді, як Докія була ще маленькою дівчинкою, алеж була не така дужа, та й упертість перемагала її.

Потім малу-по-малу заворушились у дівчини в голові думки. Які? Про віщо? Вона спершу й сама не знала допуття, як і про віщо вона дума: думається та й годі. А думалося все саме смутне, саме невеселе, і ось, нарешті, з цього безладдя розумового вибилася, виявилась виразніш од усіх одна думка: за що мене так мучать? А потім: хіба я гірша від інших? І ці дві думки не давали їй спокою. Вона не могла бачити, що й вона була інколі винна: коли її скривджено й зневажувано, то й вона, як мала силу й змогу, не лишала цього без помсти, а іноді й надто. Вона не могла зрозуміти, що вона сама була винна, відіпхнувши від себе Христю тоді, як та на вулиці колись підійшла до неї і казала:

— Докійко! Я... я...

Правда, всі вони—і хлопці й дівчата, і ця Христя з ними—колись особливо дошкуляли їй того вечора всією зневагою, алеж Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила:

— Докійко! Я... мені тебе... я...

Може вона хотіла сказати, що від цього часу буде вірною подругою Докії,—алеж нічого цього не сказала, бо Докія скрикнула: «Геть!», одіпхнула її і втекла з вулиці.

Вона, кажу, не могла ще зрозуміти того, що в таких випадках сама іноді була винна, не могла, бо дуже вже велику кривди зазнала від людей. І вона винуватила цих людей за все: за свої муки й сльози, за своє дитинство безрадісне, безрадісне, за свої молоді літа, що марно минули—за все, за все. І люди були справді винні. Одні пекли її мучили—така була її мачуха. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї (або їй так здавалося, що глузували)—такі були дівчата, парубки. І вона це все терпіла і не знала, чим помститися собі. І отоді прокинулась у неї в серці журба така страшна, сум, такий великий, що він палив їй усі груди, не давав спокою ні вдень, ні вночі.

Каторжна! Від усіх лаяна, від усіх зневажена! За що? Навіщо? Господи! Краще й на світі не жити!

І вона то плаче, то страшно сбурюється на людей за їх неправду і думає про помсту.

Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажа її, хто глузує з неї! А проте її серце не зле було, воно вміло любити і прихилятися до чужого горя.

Вона не дівувала так, як дівують інші дівчата. На вулицю чи на вечорниці вона ходила мало: раз те, що мачуха не пускала, друге—що вона їх не любила—тих хлопців та дівчат—і... боялася; трете—не мала в чому й піти, бо всі сміялися з того дрантя, що в йому водила її мачуха. Ні, вона не дівувала! І хоча деякі парубки таки задивлялися на її стан високий, рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови, алеж тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторжної не можна й приступитися—така зла, зараз стусанами нагодує. А сама вона про це не думала: може вона й уродлива була, може мати й дала їй брсвення та, та не дала до ї, —вона цього не знала і не дбала про це, бо про це дівчата думають і дбають тоді, як парубки їм згадуються, а їй ще ніякі парубки не згадувалися...

І так вона жила собі відлюдком з своєю журбою, з своєю мукою, а іноді—і останніми часами дуже часто—і з бажанням помститися...

II.

Одного разу мачуха послала її до тітки Одарки глечика погрохати.

У Одарки вечорниці. Увійшла Докія в хату,—аж там шахтарі. Усі в червених сорочках на випуск, у чоботях з вимереженими халявами, з пістонами та з китицями, у сукняних чумарках. Усі веселі, один на гармонію грає, а ті пісні шахтарські співають:

Позавидував мужик,
Що шахтьору добре жить:
Шахтьор пашеньки не гаптує
Коси в руки не бере!

На столі горілка, ласощі дівчатам. Це ж сьогодні на шахті гроші зароблені давано: рублів по двадцять, по двадцять п'ять за місяць шахтарі взяли та всі отут за день чи за два прогуляють. А гарно ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний—сдежа аж вилискується, а пояс так і сяє весь од блищиків та від гудзиків. А з лиця? Брови такі!.. Не встигла ще Докія й добривечір сказати, вже він угледів її та й крикнув:

— А ось і дівка йде нова!

Та як кинеться до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула—аж потемнів,—а сама навтіки. І як зарегочуться, а він за нею з хати та й пійшов у дворі.

А стій, дівчино, яка ти швидка! Хочу на тебе подивитися, чи гарна ти?

Та поставив її проти місяця—місяць ясно світив—та й дивиться їй в обличчя, не пуска. То гнівна вона була на його, а тоді вже гніву нема, сором тільки зробилося хто-й-зна й як! Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову. А він кричить:—Гіостій, дівчино, підожди! Отже їйбо ти гарна!

Утекла, та з прожогу як улетить у хату, аж мачуху злякала.

— Тю на тебе! Чи ти сказилась? Деж глечик?

Де глечик?.. Вона й забула про глечик! Сказала, що не дала Одарка.

Полягали спати—не засне вона. Усе місяць повний перед неї, просто їй в обличчя дивиться... А він нахилився до неї: чи гарна? Ой, сором! Ой, сором!.. А він же сказав, що гарна. Невже!?.. От, якби тепер глянути в дзеркало,—та не можна!.. Як його звуть? Він не з Кобалівки—мабуть *озрамівський*... Та чого він на неї так дивився?

І спала, і не спала вона... Другого дня мачуха добре попобила її за те, що стане та й стоїть, як стовпець, а діла не робить.

Та дарма! У суботу ввечорі вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він. Нема! І в другу суботу, і в третю—все його нема, і не йде він їй з думки. Коли в неділю смерком іде вона левадою хмизу набрати, аж хтось:

— А здорова, дівчино! Чия ти?

Глянула—він! Так на їй і затрусилось усе. Стоїть—з місця не рушить. А він підійшов та—

— Те-те-те! Та це ти, що я при місяцю дивився. Чого ж ти тоді втекла?

Та за руку її. Злякалася вона чогось, чи що—*хотіла бігти*. А він не пустив. Обняв та як пригорнув... Нічого вона вже потім не знала, нічого не чула, ні того вечора, ні другого дня,—нічого! Тільки чула, як їй на губах його поцілунки горіли.

Що далі було? Те, що вона покохала. Її серце, нарешті, знайшло кого любити і віддалось... Ні про віщо вона не думала тоді: нехай б'ють і лають—байдуже! Їй не болить після цілування солодкого, пригортання *широго*. Байдуже...

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко затьохкав, вишні цвітом укрилися. У садок вона вийде,—серце з грудей вирватися хоче. Небо синіє далеке й широке, хмарки по йому, як ягнятка біжать, степи, ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнімає—ох і красо ж божая, яка ж ти гарна! Ой і світе мій милий, світе веселий та красний, як же на тобі гарно жити, вірно любити!..

Заспіває вона—сама пісня з грудей рветься: серце розцвітає, душа вгору лине. А зустрінеться з ім під вербою зеленою, *під вишнею запашною*, рясно цвітом укритою,—зустрінеться—ніч їй мала, і наговориться, не намилується. Ох, і любила ж вона! *Так любила*, що всю душу віддала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій коханий! Мене ще ніхто не любив—візьми мене, бо я вся твоя! Ночі тихії, зірки небесніі. Тільки ви чули й бачили. Світе мій ясний, світе мій красний!

Минула весна, літо минає... Чи не мина з їми й щастя?

III.

Ні, ще не минуло...

Садком зеленим з повітки Докія Семена випроваджав. Дійшли до перелазу. Що

далі дівчина йшла, так люди побачать. Обвила вона йому шию своїми руками, пригорнулась до його:

— Семеночку, соколе мій! Чого ти такий невеселий став? Чом ти не такий, як *спершу* був?

Осміхнувся Семен.

— От дурна! Тобі тільки поцілунки на думці. Не все ж цілуватися, не довіку ж обніматься!

— На довіку!? Ох, Семене, що б ти сказав! А я б *умерла коло тебе... Тільки* й віку мого, що твоє кохання. Як покинеш ти мене,—*загину без тебе. Не покидай* мене, Семеночку, голубе мій, сонце моє, щастя моє!..

Та й упилась устами йому в уста... І не одірвалась би, мабуть, якби сам він не одірвався.

— Прощавай!

Перестрибнув через *тин та й пішов* улицею...

Пішов, та знов не прийшов... І тиждень, і два минуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема. Вона не хотіла йняти віри тому, що він її кинув. А вже з неї дівчата сміялися...

Вона ждала і—діждалася...

Стріла таки вона його, стріла—вдень серед вулиці. Кинулася вона до його—забула, де й коли це.

— Семеночку, голубчику!

А він:

— Тю! Чи ти не здуріла!

Та й пішов... Краще б він її вбив! Стоїть вона, коли чує, регочеться хтось. Озирнулась—двоє дівчат з неї сміються.

— Утік?—кажуть.—Він *уже давно до* Пріськи ходить...

Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся!

І пішла туди, на вечорниці. Він там і Пріська там. І не дивиться він. Вона до його, а він од неї, аж—усі помітили. Не мала змоги й слова йому сказати. Тільки як виходила, почула,—каже він:

— І чого вона, каторжна, так до мене в'язне?

Оце вже вона й од його почула це прокляте слово, і йому вона каторжна стала. Усім вона каторжна, усім на світі. Усі її ненавидять! А як вона його любила! Боже, як любила!.. І він зрадив. І він такий, як усі. О, прокляті! Розірвала б усіх, зашила б, спалила б і його, і ту Пріську, і тих парубків та дівчат, *що з неї сміялися*, глузували, знущалися! От якби було чим —вона зараз би підпалила цю хату.

Голова її горіла, думки плуталися, груди пекло...

Якби чим запалити. Чи нема в неї в кармані сірників? Вона почала шукати, чи не зосталося якого сірника, чи не сховала вона якнебудь, розтопляючи піч. Вивернула карман, витрусила—нема.

Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею і добігла до своєї хати. У вікнах не світиться, вже полягали. Сіни не засунені, хата теж. Вона ввійшла в хату...

— Хто там?—спитався спросоння батько.

— Я!—сказала Докія і зараз же знайшла на комині сірники та й побігла з хати.

— Куди ти?—гукнув батько.

Вона не відмовила, вибігла з двору, знову пробігла вулицею, але не пішла в двір, де вечорниці, а *переліза на город* і зайшла ззаду, щоб ніхто не бачив. Велика повітка була приставлена до хати. Докія зупинилася під нею.

Вона черкнула один сірник. Він зайнявся і зараз же погас. Сердито кинула вона його осторонь і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм солому у стрісі. Але солома була мокра, і сірник знову погас. Те саме було з третім і з четвертим.

— Ні, треба знайти сухої соломи. Тут есть—тут, може, як *тепло було*, він, проклятий, з Пріською спав. Ну, тепер уже не буде спати!

Вона *знайшла* сухої соломи, згребла її в купку під очеретяною стінкою і запалила. Солома затлілась і почала горіть нарешті.

— Ось коли зайнялося! Гори швидше, займайся! От гарно! Від повітки вогонь піде на хату. І всі вони згорять.

І Докії згадалася пожежа, що вона бачила,—ух, страшно! Так і тут буде. Але там ніхто не згорів, а тут усі згорять... І Санька згорить? Санька—маленька дівчинка, дочка досвітчаної матері. Докія за останній час дуже влюбила гарне дівчатко, і дівчинка любила її. Апеж і вона згорить... Така гарна, ласкава. І Докії в'явилося все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'я й кричатиме:

— Рятуйте! Докіечко, витягни мене!

Господи! Завіщо ж? Завіщо вона спалить її! Це ж гріх! Людину спалить живу. Та й не її саму.

Господи! Може все село займеться! Нащо це вона робить?..

А солома шипіла, шкварчала і починала розгоратися. Ось полум я вибухло. Ось-ось повітка займеться.

Та боже мій!.. Та нащо ж це вона?..

Треба гасить, гасить мерщій, а то все займеться. Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів. А їй уже вчувалося, як Санька кричить:

— Докійко, рятуй...

Все закрутилось їй у голові. Червоне полум'я одно перед нею. Треба його погасити. Вона відразу зірвалася з місця і впала на полум'я. Воно пекло її, на їй займалась одежа. Але вона того не чула. Вона хапала руками вогняну солому, підгортала під себе і силкувалася гасити. Але вже одежа горіла на їй. Тоді, не знаючи, що робити, вона скрикнула:

— Р туйте, хто в бога вірує! Рятуйте!— і більше нічого вже не пам'ятала...

Очутилась вона дома. Ні, не очутилась, а вперше розплющила очі. Де вона і що з нею,—того вона не розуміла.

Її обрятували парубки та дівчата, вибігши на її крик та погасивши пожежу. Вона страшенно попеклася, але того не чула: її ще дужче пекла гарячка...

Страшно вона мучилась. Усі її розпалені думки крутилися тепер круг одного осередку: їй усе здавалося, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудьми піл, де лежала, і кричала:

— Рятуйте! Люди горять! Санька голубочка згорить!..

. . . . . .

Перед смертю вона очутилась зовсім. Вона зрозуміла, що вмирає. Біля неї стояв батько. Мачухи в хаті не було. І більше не було нікого. Вона пізнала батька, але нічого не сказала. Промовила тільки:

— За що? Господи, боже мій! За що?— підвелася і, скрикнувши, впала знову на подушку. За кілька хвилин вона була мертва.

Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона всім осталась каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто й не думав одмовити собі на те питання, що вона кинула вмираючи: за що? За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?..

1888. XII. 31. Олексіївка на Катеринославщині.

СЕРЕД ЧУЖИХ ЛЮДЕЙ.

— А ти ж що матері?

— Я кажу, що не піду за його зроду.

— Брехня: підеш!.. Дівоче слово м'яке.

— А може твердіше й од парубочого? Їйбо не піду! Зроду не піду!

І молоденька, років вісімнадцяти, дівчина з довгеньким, трохи схудлим обличчям, стиснула тонкі губи, зсунула свої чорні брови, а з глибоких темних очей блиснув у неї якийсь промінь.

— А за мене підеш?—спитався високий ставний парубок, одкидаючи назад чорняву голову з чепурним, хоч стомленим і заспаним, обличчям, прищулюючи одно око. Видко було: добре знав, що дівчина на те скаже.—Підеш?

І він обхопив її за стан рукою і пригорнув до себе. Дівчина так і припала до його, тулячись та обнімаючи його за шию своїми білими руками.

Над ними було літнє вночішнє небо з незліченими зорями, з білолицим місяцем; їм кивала згори своїми зеленими вітами верба, а з ближчих садків тихий вітрець доносив до їх тонкі пахощі української ночі. То й не диво, що парубок обнімав усе дужче й дужче, дівчина тупилася все ближче, а губи зійшлися так близько, що не могли розійтися, не поцілувавшися раз, двічі, тричі...

— За тебе?.. Ох, не віддадуть мене мати за тебе ніколи: за шахтьора, кажуть, зроду не віддам. Батько б і нічого, та мати... Хтось їм про тебе сказав, що ти хочеш сватати мене, дак вони кажуть, що в тебе хати нема. Кажуть мені: тягаться по шахтах будеш?

— Як то—нема хати? Алже есть!

— Кажуть, що ти там з трьома братами, та менший візьме хату, а тебе й старшого вижене.

Ну, не дуже то й вижене!

Ой, Михайле, Михайле! Чого ми такі нещасливі, що ти вбогий, що треба тобі на шахті заробляти, а мене за тебе не віддають? А я ж тебе люблю, як душу свою!

І дівчина дужче й дужче тулилася до парубка.

- Нащо ми такі нещасливі?—знову спиталася вона.

Чого ж ми вже такі нещасливі?—осміхнувся Михайло.—Адже ти мене любиш і я тебе.

- Та хіба ж можна так довіку жити? Що як... як... у мене буде?..

Якби це було не вночі, то Михайло побачив би, що дівчина зблідла. Та він цього не бачив і відмовив сердито:

– Казнащо ти вигадуєш, Софіє! Хіба що?

Нічого... поки... А все ж... А ти мене тоді кинеш, Михайле?

— Не кажи чипухи! Ти лучше скажи, що маєш робити дома, як почнуть тебе віддавати за Трохима. Адже завтра вже й хустку давати.

- Нехай! Я її не даватиму, хай хто хоче дає!

- А як битимуть?

- Мене вже й так бито. Хай хоч і ще б'ють, а того не буде.

Михайло трошки замисливсь, а тоді глянув на Софію.

— А знаєш? —промовив він,—ходім зо мною!

Дівчина, дивуючись, глянула на його.

— Куди?

— На шахту

- Як то?

- А так: у нас артіль збирається: я з братом, Семен, Василь ковалівський та ще чоловіка скілька буде. От і йди до нас за куховарку. А вже там ми тебе виховаємо від матері й від батька.

Софія замислилася. Це правда, що вона там виховається від нелюба, тільки ж то—шахта. Тих, хто туди втікає, не хвалять. Та й батька жалко: він добрий, тільки що слухається матері...

Що, може боїшся, що й там Трохим знайде?—спитався Михайло у замисленої дівчини.

Ні, того я не боюся...

А чого ж?

Вона мовчала.

— Та кажи ж уже, чого ти ще там боїшся?

— А того, Михайле, що тоді вже не можна мені вернутися додому. Ох, ні, Михайле, голубчику!.. І так уже що зо мною буде! Що зо мною буде!.. Тільки здумаю я, так...

Дівчина стиснула в руках свою голову.

— Дурна! Навіки дурна! А нащо ж тобі вертаться додому?

— Як то?—спиталася Софія, пускаючи руки від голови та підводячи на парубка очі.

— А так там і житимеш.

— Та не довіку ж так жить!..

— Дурне! Коли так, то й звінчаємось.

Дівчина знову замислилася. А що ж, хіба не однаково, де вінчатися—чи там, чи тут? Однаково буде вона йому жінка. А тут що? Брат та мати б'ють щодня, невістка лає, щоб ішла за Трохима, а він їй такий гидкий, як гнида. Ну, вже цей Степан – дарма, що брат, а гірший за ворога! А батько слухаються матері та його, та й слова не сміють сказати. А якби без батькового благословення заміж іти? То ж гріх! А як за Трохима віддадуть? Ні, не віддадуть, вона не піде, хай хоч уб'ють її! А хоч і не віддадуть, то що з того? Адже й дитина може бути... Ох, навіщо вона так і зробила!

— Ну, чого знову задумалася?

— Ох! Михайле, не треба було нам так робить!

— Як?

— Треба було батька-матері благать, а не так...

— Ат!.. Про казнашо!.. Ти думай про те, що я кажу!

— Ні, Михайле, страшно!

— Дурне! Чого страшно? Хіба ти не зо мною будеш? І кого ти боїшся? Як звінчаємось, то тоді батько й мати простять, може й додому в село вернемось. А вона боїться—як маленька!

І Михайло відвернувся. Дівчина обняла його руксю за шию і прихилила йому голову до себе.

— Не сердься, голубе мій. Не сердься. Михайлику! Ми ще поговоримо про це, адже ти прийдеш?

— Авжеж!

Михайло пригорнув дівчину й спитавсь на вухо:

— Михайле, а коли ж воно буде?—спиталася вона в його пошепки одного разу вночі, не стерпівши довгого ждання.

— Що?—спитався нехотя Михайло.

— Вінчаться...

— Ат, одчепись,—мені спать хочеться! —одказав сердито Михайло, повернувся до Софії спиною і заснув, чи вдав, що заснув.

І так і вдруге, і втретє—щоразу, як вона питала. Дівчина мучилась, плакала і все не покидала домагатися, щоб Михайло додержав слова. Але Михайла тільки сердило це, і одного разу, чуючи він, що вона плаче біля його, сказав крізь зуби:

— А!.. Оці ще мені плаксійки! Якого ката йшла, коли думала плакати? Увірилась ти мені своїми рюмсами!

І він устав од неї, перейшов далі і ліг на іншому місці сам.

Вона вже увірилась!.. Тільки місяць тут живе і вже увірилася! Що ж тепер робити? Не додому ж вертатися! Та ні, Михайло ще її любить, він це тільки так казав, тим, що вона йому докучає.

І вона починала ховати свої сльози, починала вдавати з себе веселу і все дожидала. Михайло тоді теж мов веселішав, знов обнімав та цілував її так, як колись іще там, дома. Алеж вона дожидала, вона не могла не дожидати. Доки ж це так буде? І тільки подума про це, то знову сльози, знову Михайло сердитий, знову не хоче на неї глянути, не хоче до неї й слова сказати. Далі вона вже не стерпіла.

— Михайле, скажи по правді: думаєш ти мене брати?

— Дурна! Де ж ми будемо вінчатися? Адже дома нас не звінчають і в Василівці не звінчають.

— Чому?

— Тому, що без бомаги від нашого батюшки ніякий піп не вінчатиме, а бомаги батюшка не дасть без твого батька.

— Дак як же будемо?

— Та так і будемо.

Так он воно що!

У людини багато сили. Багато людина може перетерпіти всякого лиха й горя такого, що—здавалося—зроду його не подужа. Таким горем Софії було знати, що Михайло ніколи її не візьме, що вона просто—повія! Тяжко їй було впевнитися в цьому, ще тяжче було погодитися. Але вона погодилася. Спершу думала була заподіяти собі смерть. Та вона була ще така молода, ще так хотілося їй жити!.. Ще вона хотіла втекти додому. Та що ж дома? Як вона заговорить до батька, до матері, як вона вийде на вулицю між люди? І тільки подумала про це, то побачила, що не можна їй вернутися додому. Часто довгими ночами не спала вона, а думала, лежачи поруч із Михайлом:

— Він не любить мене,—він і не любив мене, тільки хотів підманити, одурити мене.

І тоді в серці в неї займалася лютість і здавалося дівчині, що так вона й задушила б зрадника. Та нова думка втішала все:

— А який він гарний буває, як добрий! Як він тоді її любить! Ні, не він, а вона винна, що іноді він сердитий буває.

Кохання брало гору над зненавистю і Софія не могла піти відціля.

Куди не глянь,—скрізь їй було лихо.

Вона зрозуміла, що вся її надія тепер на Михайлове кохання. І вона годила Михайлові, слухалася його, як могла. Вона робила на його, як наймичка, обшиваючи його, облатуючи та обпираючи. Вона вже ніколи не показувала, що плаче, силкувалася бути з їм веселою, вона боялася, щоб його ласки не втеряти.

А ласки тії й не було. Михайлові тільки трошки мов сором було казати дівчині, що він її ніколи не візьме за себе, але потім він був радий, що сказав, бо думав собі: «тепер вона вже знатиме і не в'язнутиме до мене». А що ж далі робити? Та що ж! —житиме собі з Софією, поки вона йому докучить, а там— «хіба їх мало? Знайдеться й інша! Аби моргнув бровою!..»

Та й усміхнеться Михайло, згадуючи свої щасливі залицяння.

А йому ще й добре було з Софією, бо вона робила на його. Спершу він був чепурив її, купуючи їй то те, то се з одежі а тепер—годі! «У тебе—каже,—свої гроші есть...»

Були в неї свої зароблені гроші, і вона вже й тратила їх на його, набираючи йому на червону сорочку або шиючи пояс цяцькований. А він те брав, мов так воно й годиться. А далі ще краще пішло: нема в його грошей, а треба тютюну, чи випити, —то зараз:

— Софіє, дай!

І Софія давала, а Михайло хвалився товаришам:

Оце в мене дівка: не я їй справляю, а вона мені, ще й грошей дає.

Любить?—питаються шахтарі.

Михайло кивне головою, а іноді після цього починаються такі розмови про Софію, що тільки на шахті їх і можна почути.

А Онисько давно вже на твою Софію оком накидає,—кажуть якось Михайлові.

Нехай!—відказує той. Як докучить мені, так я йому передам її: йому ще годитиметься й тоді...

Ті сміються...

Одного разу, побравши шахтарі гроші за працю, заходилися гуляти. На гулянку до Михайлового гурту пристало ще двоє шахтарів з іншої спілки, були бо вони з одного села з Михайлом. З їми вкупі пристала й куховарка їх.

Недавнечко вона прийшла на цю шахту, а вже всі знали веселу й жартовливу Хведоську. Вона вміла моргнути кожному шахтареві, хоча до неї й боялися приступати через високого похмурого шахтаря Кирила,—він, здається, й привів сюди цю веселу вдову.

Поприносили горілку, їжу. Пішла чарка кружляти. Софія дома ніколи не пила, а тут Михайло звичайно силував її пити. Так було й цього разу. Частував Михайло; і як чарка дійшла до Софії, дівчина сказала несміливо:

— Не хочу...

— Пий!—звелів парубок.

Софія боялась його сердити. Вона взяла чарку і доторкнулася до неї губами.

Пий усю! Чого маніжишся?—скрикнув Михайло.

Дівчина випила всю, скривилась і плюнула.

Дійшла чарка до Хведоськи. Та так і хильнула всю відразу.

Ех! От люблю! Маладчина!—гукнув Михайло. Ця не буде киснути над чаркою.

Хведоська зареготалася.

— Чарочко чепурушечко, моя душечко, як же тебе не любити, у рота не лити?—приказала вона.

— Дивись! Вона ще й з прикладами. От так дівка! гукнув хтось.

Тю на тебе!—одмовив другий.—Яка вона дівка? Вона вже й забула, чи була коли дівкою!

Усі зареготались, а Хведоська, вигукуючи, почала пісню:

Віє вітір вітерок
Із трахтиря в погрібок...

Шахтарі, сміючися, крикнули:

— Ну, завела бабською! Ану лиш іншої, веселішої та з гармонією!

Вдарила гармонія, залящала п'яна пісня —з тих пісень, що їх багато занесено вже на шахту звідкілясь, а з шахти потроху й на село. Пісня була соромицька, але така весела, що ноги в підпилих шахтарів починали ходором ходити. Хведоська, не соромлячись, вигукувала дужче від усіх.

— А ти чом не співаєш?—гукнув п'яний Михайло до Софії.—Співай!

— Не хочу... Охрипла...

— Е, чорт!.. Маніжиться!—вилаяв парубок. Ех, ось співа!—сказав він до Хведоськи, сів біля неї і хотів її обняти.

Хведоська засміялася до його і моргнула бровою.

— Геть к чортам! Не в'язни до чужої, коли є своя!—крикнув високий похмурий шахтар Кирило і штовхнув Михайла.

— А тобі що! Хіба жалко?—спитався той.

— А тобі своєї хіба ні?

— Мені? Ані трохи! Хочеш міняться? Йдьоть?

— Чим міняться?—спиталися товариші.

— Та ось кажу Кирилові: давай міняться: Хведоську мені, а я йому віддам Софію.

— Ха-ха-ха!—зареготались навкруги:—Оце дак так!

— Так хочеш?—гукнув знову Михайло, вхопив Софію і почав тягти її з-за столу.—На, бери!

— Геть!—несамовито скрикнула дівчина, вискочила з-за столу й вибігла з хати.

— Туди к чортам!—засміялися шахтарі.—Злякалась!

— А може з радощів, що такому гарному достається,—доложив один шахтар, на Кирила показуючи.

— Сам гарний!—визвірився той.—Дивись себе!

— Тю! Розвеличався!—скрикнув шахтар. Дивись, який шик! Гляди лиш!

Та годі вам змагаться!—промовив старий шахтар.—Хоч би за що добре!..

— Гей, годі вже про бабів, давайте ще про чарку.

— Добре!—скрикнув Михайло.

І чарка знову по столу загуляла, знову заграла гармонія й залящала п'яна пісня...

Софія вибігла з хати. Навкруги була темрява. Дівчина на мить зупинилася, а потім пішла. Куди? Хіба вона про те думала!

— Міняться!.. На, бери!.. Хведоську мені, а Софію тобі!..

Ці слова дзвеніли їй у вухах, не стихаючи. Вона вже добре не розуміла їх, вона *тільки почувала, що вони визначають щось* несвітське, страшне, щось гидке й ганебне без краю. Вона тільки почувала, що в неї болить серце,—нестерпуче болить,—голова горить, груди—і все через ті слова.

Віяв холодний осінній вітер. Софія вискочила в самій сорочці і той вітер продимав наскрізь сорочку, бив і холодив тіло. Небо було все чорне, ні однієї зірки, а на сході залягла важка, гнітюча хмара. Але Софія нічого того не помічала. У неї стукало в голові, всі думки переплутувались, усе навкруги обертом ішло. Вона навіть не знала, де вона, тільки йшла, не зупиняючись.

Замигтів великою звіздою вогонь. Дівчина йшла просто на його, швидко, мов поспішаючися кудись, наче їй до того вогню треба було дійти. Вже висунулась із темряви якась величезна чорна купа. Якесь важке пихкання та шипіння чути відтіля. Софія пізнала, що воно: то шахтова машина тягне вугіль із шахти. Дівчина вже бачила,—якісь люди там метушилися.

Вона повернула на бік од світла й від людей і пішла далі. Знову темрява, і дівчина йде в їй без мети, без сліду, без бажання. І в неї в душі саме така темрява, як навкруги.

Що це зупиня її?

Вона почала мацати в пітьмі й намацала якийсь тин, чи поручні. Софія почала йти вздовж загородки, держачися за неї руками. Ось загородка заверта, Софія й собі завернула. Ступнула ще двічі-тричі й одразу загогородки не стало, дівчина трохи не впала туди, всередину. Це мабуть стара шахта,—огорожа коло неї з одного боку поламана. Софія трохи не впала в шахту. Вона злякалася й оступилася назад. Що, якби впала?

То що? Убилася б! Тоді б вона не мучилась, не боліло б у неї серце,—так воно болить!.. І про Михайла забула б...

Михайло! Ось коли вона вже впевнилась, *ось коли зрозуміла, що все, що він* казав,—брехня була, бо він її не любить. Бо коли б любив,—хіба б міг він таке сказати? — Господи! Чого ж їй ще дожидати? Тільки ступнути — і вона буде в шахті.

Вона впаде туди вниз, уб'ється так, як цього тижня вбився Семен.

І вона згадала цього Семена: голова розбита, аж мозок видко, все обличчя збите— *і очей* не знать, а руки... Софія затремтіла, як *згадала ті руки: безщасний*, падаючи вниз, хапався їми за кодолу, але не міг удержатися, і кодола обірвала, обшмугляла все тіло на руках,—рани так і зяли. Острах обхопив Софію, як згадала вона це: болю їй стало страшно, рани. Ні, вона не може так умерти!

І вона оступилася назад, далі від страшного місця.

Хтось іде. Сюди? Софія прихилилась до тину, щоб її не побачено, і вдивлялась у темряву. Ось уже видко когось... Хто ж воно? Мабуть, шахтар. Ні, не шахтар: це жіноча постать. Вона пройшла проз неї, і Софія її пізнала, Хведоську, свою розлучницю, що відняла від неї все щастя. Софія вірила, певна була, що Хведоська відбила в неї Михайла. Їй здавалося, що якби не було Хведоськи, то й лиха не було б, і Михайло не покинув би її. *І в неї в грудях* закипіло зло, закипіла лютість. Тепер уже зненависть узяла гору над коханням, і взяла зовсім, навіки.

Ще хтось іде,—*знов одно*. Хто ж то? А що, як Михайло? Хведоська пішла в свою казарму,—а що як Михайло йде до неї? Не дурно вона втекла сама, і цей іде сам.

Ця думка мов *ножем її шпигнула*. Дівчина зірвалася на ноги й одразу стала перед тим, хто йшов.

— Хто це?—почувся Михайлів голос. Трохи злякавшися з *неслодіванки*, парубок поступився назад.

Софія стояла мовчки.

— Хто це?—знову Михайло спитався. І подумав: «це не Хведоська: чи не відьма?»

— Куди йдеш? хрипко ледви промовила Софія.

— Ге! Он хто! Якого ти чорта тут блукаєш?

— Куди йдеш?—знову промовила Софія.

Тобі яке діло? Іду, куди треба!

Парубок хотів обминути її. Вона вхопилася за його.

— Стривай! До кого йдеш? До Хведоськи?

Дівчина вся тремтіла. І відразу якісь дурні сльози підкотилися до горла, і вона додала, благаючи:

— Михайле! Голубе! Що ба ти...

— Геть! Хоч би й до Хведоськи, тобі що?—гримнув Михайло.—Геть к чортам! Остогидла ти мені!

Він хотів скинути її руку. Сльози відразу десь зникли в Софії. Божевільна думка промайнула в голові. Вона вхопила Михайла за шию і потягла до шахти. Це було так несподівано, що Михайло спершу й не боронився і дозволив дотягти себе аж до тину. Ще кілька ступнів—і вони обоє будуть у шахті.

— Коли не мені, так і не їй же!—скрикнула дівчина і смикнула його за шию.

— Тю, скажена!—крикнув Михайло і хотів вирвати свою голову в неї з рук.

Але в тієї мов додалося сили: Михайло не міг ні вирвати голови, ні одірвати її руки від своєї шиї.

Тоді почалася страшна борня над глибоченною ямою, сажнів у сорок завглибшки: раз не так ступни—і смерть! Зцупивши Михайло зуби, вхопившися за тин, виривав у дівчини голову, а вона тягла її до шахти. Тоді, ще держачися лівою рукою за загорсдку, він одвів праву й щосили вдарив дівчину в бік. Вона тихо застогнала. Михайло відразу сіпнув її руки, і вони рознялися. Він міцно їх стиснув у своїх.

«Швиргонути її туди к чортам, щоб не в'язла!»—промайнуло в його голові.—«Е, ну її к дияволу! Ще лиха з нею здобудеш».

Він тоді вхопив її за поперек своїми дужими руками, ступнув раз од шахти і з усієї сили кинув дівчину осторонь додолу. Софія впала як мертва. Михайло ще щось пробубонів крізь зуби й пішов тудою, кудою йшла Хведоська.

. . . . . .

Холодний вітер не дав Софії непритомною лежати. Незабаром вона очутилась і почула, що їй холодно і бік у неї болить. Вона злякалась, думала, що не зможе й підвестися. Алеж таки встала. Господи, як холодно, вітер так і проймає! Вона пішла до «казарми».

Там ще світилося, чути було гомін, гармонію. Шахтарі ще гуляли. Тільки Софія хотіла взятися за двері, коли вони відчинилися, і з їх вийшов Кирило. Не помітивши після світла Софії в темряві, він пішов швидко, озираючися на всі боки Він шукав Хведоськи.

Софія ввійшла в казарму.

— Ба, ось і наща куховарка!—гукнув один шахтар.—Ану вп'ять у кумпанію.

А другий, Онисько—він давно вже чіплявся до неї—вискочив з-за столу, вхопив її за руку й повів до гурту.

— Іди, йди, будемо гуляти!

Вона йшла мов не своєю силою.

Онисько налив їй чарку горілки:

— Пий!

Вона мовчки випила. Мов огонь по жилах перебіг.

— Пий ще!

Чому ні? Від горілки так тепло. І вона промовила:

— Давай!

Випила ше. Добре!.. Онисько вже третю чарку налива, а вона знову каже:

— Давай!

— О бач, як наші гуляють!—хтось засміявся.

— А хіба мені не можна й гулять? Іншому кому дак і можна, а мені дак уже й ні?—крикнула Софія задерикувато.

— От такої!

— Такої, якої вмію! Колись уміла кращої, а тепер уже ні.

— Гарэзд!—гукнув Онисько.—будемо гуляти! А я... що я вже тебе люблю, дак!..—і він зареготавсь.

— Любиш?—спиталася Софія, в вічі йому дивлячися.—Брешеш!

— А чого мені брехати?—і він обняв її за стан.

— Усі ви брешете... Та дарма... Тепер я гулятиму!.. Була одна стежечка до чийогось сердечка, та вже заросла. Була друга стежечка до рідного батечка, та й тії нема. Тільки гуляти! Ой, заграйте ж, заграйте на гармонію, щоб мені весело було!..

Веіть вет:р вітерок
Іс трахтиря в погрібок...

Ой гарно ж грає!.. Як там у тій пісні далі?

Улешав паллець словами...

Ні, це не та... Та однаково!.. Яка в тебе червона пика, Ониську,—а ще лізеш ці-

луваться... Та дарма, цілуй!.. Дайте мені ще чарочку!..

. . . . . .

1889. VII. 30. х. Кути на Харківщині.

Софія не вернулась додому... Вона й досі живе по шахтах. Шахтарі про неї кажуть

— А це вже наша, шахтарська...

БАЙДА.

Степан Петрович Корнієнко йшов додому з уряду, з канцелярії в губернському місті N. Хоч місто N. було і в північно-східній Великоросії, але вже і в його давно зазирнула весна, давно прогнала сніги, повисушувала калюжі та багна і наробила замість їх багато пилу по вулицях. Це останнє дуже не подобалося Степанові Петровичеві: поки перейшов він додому, його рот, ніс, уха були повні того поганого сірого пилу. Степан Петрович і так натомився за своїми офіційними паперами, а тут іще цей пил!—Хоч би швидше в хату та *вмитися!*

Ось нарешті той провулок, де він живе, ось і будинок майора Путілова, що в його Степан Петрович наймає квартиру. Звісно, краще було б не наймати її, а мати свій власний будинок; алеж Степан Петрович чоловік ще молодий (37-й рік йому), та й ранг його невеликий: тільки «столоначальник» канцелярії, та й годі. Ну, а як же його в таких літах і за таким рангом придбаєш будинка? Треба ще послужити! Але квартира в його не погана: кабінет (у йому він і спить), їдальня та вітальня, ще й хатинка про слугу. Степан Петрович думає, що чоловік має потребу робити, їсти, відпочивати,—ну, й чужу людину іноді в себе привітати. Ті всі вимоги і вдовольняє його квартира.

Він підійшов до великого будинку, де він має свої «парадні» двері з блискучою мідяною табличкою, і подзвонив. Високий рудий слуга відчинив йому. Степан Петрович був чоловік одинокий, тим і не мав потреби наймати інших слуг. Іван скинув з його пальто, і Степан Петрович пройшов у свій кабінет, коротко звелівши:

— Вмиватись!

Холодна вода одволожила обличчя Степанові Петровичеві і мов трохи зняла з його втоми. Він почував уже себе зовсім гарно, стоячи перед свічадом та розчісуючи своє коротке темне волосся та чорну невелику бороду, що так гарно облямовувала його повне обличчя. Обличчя було чепурне й поважне—таке саме, яке повинно бути обличчя в людини, що має стати чимсь більшим в урядовій ієрархії, ніж тепер є.

Розчесавшись, Степан Петрович надів на себе легеньку літню одежу й вийшов у їдальню. Степан Петрович не полюбляв обідати між людьми, тим завсігди обідав дома сам. Стіл уже був застелений білим обрусом. і на йому парувала гаряча смачна юшка Харчується Степан Петрович у господаря домового і—можна сказати—має харч дуже добрий.

Усмак виїв Степан Петрович першу тарілку юшки і вже насипав другу, як зненацька вдоволено всміхнувся. Йому згадалося те, що сьогодні трапилось у канцелярії. Чудні, їйбо, люди є на світі! А ще «правитель канцелярії»! Схотів сам написати важливий папір офіційний і забув підвести статті закону.

— Нате,—каже,—Степане Петровичу, зволіть переписати!

Глянув—аж там таке!..

— Насмілююсь зауважити,—каже Степан Петрович,—тут проминуто...

— Що?—питає.

— А от,—статті закону тут не підведено...

— Які?

— Та ось,—і розказав йому все. Збентежився, аж засоромився, бідолашний..

— Ах, ваша правда!—каже.

А ще «правитель канцелярії»!

І Степан Петрович, згадуючи все те знов засміявся тихим удоволеним сміхом Він би краще міг упорядкувати канцелярію. Та одно його лихо: не дають йому поступатися наперед так швидко, як йому хочеться і як він заробляв... А все тому, що він колись був «штрафований».

Еге. Степан Петрович справді був «штрахований». Шістнадцять років уже минуло, як він поневолі приїхав сюди. Йому не було тоді ще й двадцятьох років,—не дали й університету скінчити. А за що? Звісно, він був такий нерозумний, що міг ганяти за тією мрією, алеж можна було його й помилувати—він ще такий молодий тоді був, та й що він зробив?.. Сім років тут жив бозна як, аж поки, нарешті, дозволено йому взяти уряд. З того вже часу полегшало, хоч він тоді ще поривався їхати відціль додому. Але цього ще тоді не дозволено було. Ну, потім і цю заборону скасовано, та тоді вже сам не схотів. Неварто було, бо тут краще було зостатися: всі ті мрії розпорошилися, як од вітру полова, а уряд, «служба» зосталися,—це ж не дурничка, бо цього не швидко знайдеш по інших місцях—поткнися лиш! Та хіба не однаково, де «служити»— чи тут, чи дома, в Харкові? Ну, але все ж, здається йому, та історія, його минуле, й досі не дає йому вільно поступатися наперед.

Усміх давно вже зник у Степана Петровича з обличчя: він не любив згадувати про це, бо після цієї згадки завсігди було йому... оповивало його щось таке- чи то пересердя на себе самого, чи нудьга, сум якийсь... І чого й нащо той сум? Цього Степан Петрович зрозуміти не міг, та навіть не хотів про це й думати, бо завсігди... А, шур йому...

— Іване! Забирай!

Степан Петрович устав із-за столу й пішов до кабінету. Там любить він одпочити по обіді на м'якій канапці, -її він на те саме й купив. Так гарно: все тіло обніма тепло, впокій. Гарно куняти!

Але цього разу Степан Петрович чогось не куняв. Якийсь надзвичайний невпокій обнімав його. Відкіля це він? Це все ті прокляті згадки! Вони не дають йому спокою. А нащо вони? Він їх давно не бажає, не хоче. Він уже давно помурував мур проміждо тим, що було, і тим, що єсть. Здавалося, що мур цей досить високий. Алеж мабуть—ні, бо те, що було, не хоче забуватися. Все гірке не швидко забувається, а воно—правди ніде сховати—таки гірке було! Алеж мусить же воно колись забутися!

Запевне мусить! Якби все пам'ятати, чого за життя знаєш, то...

Ні, зовсім розійшовся сон.

Він знайшов книгу, розгорнув і почав читати лежачи. Це був якийсь юридичний трактат—Степан Петрович цікавиться юридичними питаннями (він був би юристом, якби скінчив університета). Алеж книгу писано такою важкою мовою, а по обіді голова так погано робить... Степан Петрович перегорнув одну картку, другу, а потім і не помітив, як книга тихо впала з рук на канапу, а сам він заснув спокійно, солодко..

Як прокинувся Степан Петрович, то вже смеркалося.

— Ото заспавсь!—подумав він і скочив з канапи. Він згадав, що взяв з канцелярії додому роботу -треба самому розплутати дуже поплутану справу. А проспав аж он поки!

Іване! Вмиватись! Чаю!

Нашвидку вмившись, він залюбки випив три шклянки чаю з цитриною й сів до свого столу в кабінеті.

Надворі було вже зовсім темно, і видко було, як зірки мигтіли крізь вікна. Але Степан Петрович не мав часу на їх дивиться. Він підсунув лямпу ближче до себе, розгорнув папери й почав читати. Іноді дещо записував олівцем, іноді мурмотів собі під ніс.

— Хитра шельма! Бач, як підводить!

І знов починав читати потім дещо писати. Так збігав час, і Степан Петрович і не помітив, як проминуло годин зо дві. Аж тоді помітив, як у його трохи заболіла спина. Він випростався, потягся. Засидівсь як! Устав і підійшов до вікна.

Справді те було, чи то тільки так здалося Степанові Петровичеві, але од вікна мов дихнуло на його щось. Він штовхнув вікно рукою, воно відчинилося. Запашне весняне повітря обняло всього Степана Петровича, пройняло йому груди; тихе зоряне небо глянуло на його з високої високости. У цій далекій од міського осередку вулиці не чуть ні гомону, ні гуркоту від повозів. Тихо, гарно...

Степан Петрович забув про свою роботу. Він стояв і впивався диханням ласкавої весняної ночі. І в грудях у його зробилося так гарно... Зовсім було б гарно, якби щось не защеміло там, у грудях таки ж..

Тихії зорі... Попід вікнами квітник, а в йому два-три дерева -яблуня та вишні.

Вони цвіли білим цвітом, і той цвіт здавався таким гарним при світі від тихих зір. І чого це він здається таким гарним? Біле та й годі, а гарне!

Серед тихої ночі озвався спів. Степан Петрович пізнав співця. Це син сусідин—десь у Петербурзі співати вчиться, а тепер додому приїхав. Він часто співа й гарно. Мабуть, і в його в хаті відчинено вікно, бо голос долинає зовсім чисто й виразно. Слів Степан Петрович не розбирав, але голос у пісні гарний. Ось уже й замовк. Якби ще! Степанові Петровичеві так чомусь схотілося співу—він сам заспівав би, якби не сдвик уже давно. Тепер уже нема хіті самому співати. А послухати хочеться. Знову почина. Це—відомий романс. Степан Петрович не любить таких речей. Самі вихиляси та викрутаси—більше нічого. Ну, дяка богові—кинув, не доспівавши.

Степан Петрович уже хотів був одійти од вікна, але зоставсь. Високо-високо знявся чистий голос. Одна нота, друга, третя... Що це? Знайоме щось, дуже знайоме і дуже гарне...

Ой п'є Байда мед-горілку
Та не день, не нічку, та не годиночку...

Ой, що це? Мов іскра вогнева пронизала йому все тіло. Байда! Він знає цю пісню... Так часто співав... Так багато думав... Образ цього Байди так виразно колись малювався йому в думках. Це був героя образ, з тих героїв, що світять ясним світом з далекого темного минулого на сьогочасність і підносять дух угору.

Прийшов до його цар турецький:
«Ой, що ж ти робиш, Байдо молодецький?»
«Ой, п'ю, царю»...

Який правдивий образ Козаччини! Він п'є-гуляє—чому не пити й не гуляти? Алеж надходить ворог, і з гультяя робиться герой!..

«Сватай мою дочку та йди царювати!»...

Це вже спокуса!.. Ще давно... Був тихий вечір, такий, як тепер... тільки не тут. Був у садку гурт товаришів... і всі співали. Співали й «Байду»... І потім заговорились саме про те, про таку спокусу. І він сказав, що ні одна дівчина-чужоземка не могла б йому бути дружиною. І йому тоді згадувались одні карі українські очі... Де вони тепер?.

«Сватай мою дочку та йди царювати!»...

Не піде Байда царювати, бо не можна проміняти свою Україну ні на що. Алеж він зна, що йому за те буде! Запевне зна! Та муки за рідний край йому кращі, ніж уся та пишна щана й повага від чужого народу в чужій землі.

Ой як крикне цар турецький
Та на свої слуги, слуги молодецькі!..

Ось вона кара! Алеж солодко терпіти її; знаєш, за що...

Взяли Бойду, ізв'язали
Та й за ребро гаком, гаком зачіпали...

Він уже не слухав, не міг слухати. Він обхопив голову руками і стиснув її так, мов би хотів роздавити. Але ту ж мить у його все зникло, згинуло з-перед очей. Він забув усе; одна могутня хвиля підхопила його й понесла-полинула без упину...

Як він міг так думати? І так довго думати це? Як він міг хоч одну хвилину забути те, що для його він—і тільки для його повинен був жити? А він забував це не хвилину, не дві, а роки, роки!..

Алеж не відразу він забув. Він мучився, він сподівався За віщось—він і досі не зна, завіщо саме—запроваджено його сюди, одірвано від рідного краю, від сім'ї, від усього дорогого. Але він тоді не занепав духом. Він ждав. Чого? А чи він сам знав —чого? Тільки воно повинно було бути таке, що відразу могло б одмінити все. Він ждав, і тяжко було ждати...

Листів він мало мав. Іноді писав батько, але не в його листах міг шукати він одповіді на свої пекучі питання. Та батько незабаром і вмер (матері вже давно не було), дві сестри пішли заміж і теж якось не стали писати. Та знов таки не в листах од їх він міг знайти собі розвагу. Були ще товариші, друзі—люди, що мали з їм однакові думки, однакові надії. Та від їх мало що було: декому не можна було, а дехто... Всяке було! Алеж Корнієнкові з того не легшало і ждати було тяжко, ой, тяжко!

Глухі, невиразні звістки долинули й до його. Він почув про кінець семидесятих років, почув про загальну мовчанку. Були важкі часи... Всім ледве можна було дихати. Здавалося, що все вмирало, ніщо вже не могло жити. Так йому тоді здавалося...

От тоді вперше ця ганебна думка ввійшла до його в голову. У нас нема сили, щоб

досягти свого—нас роздавлять. Ось воно! Він клав на терези на одну шалю наш убогий дух, наші лінощі, зрадництво та нелад, а на другу—могутню взброєну систему. Він важив це, і друга шаля важко й глибоко спускалася додолу. І йому в грудях кипіла тоді злість, лютість на себе самого, на весь рідний край та нарід за те, що, проживши стільки віків, цей край і цей нарід не міг вирсбити в себе нічогонічого, опріч безладного, безглуздого отарного духу. О, які це страшні хвилини були й до якого страшного виводу вони довели: надії нема! Ні, більше ще від того! Не тільки надії нема, а навіть і не варто. Не варто, бо все нікчемне, бо ця нікчемність, байдужість, безладність повила весь нарід згори аж до споду, і не може бути рятунку. Не варто!

А там уже пішло швидко. Там вже не було ніякого впину...

І йому згадалсся, як він сам собі зрікся свого бога, як він собі пообіцявся служити мамоні і як він служив... І він застогнав тяжким, страшним стогнанням.

Той, що про його пісню співають,—мук не злякався, а він? Він проміняв усе за кусь тисячу рублів щорічної плати, продав за...

За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То віддасте!..

Він оддав! Що ж тепер—він? Як звуть тих людей, що так роблять?

Тепер ніяк не звуть, тепер кажуть, що в його просто погляди відмінилися, та й годі; а колись—що тоді, як звали? Хто так саме зробив—продав матір?—Брюховецький!—Як звали Брюховецького?—Зрадник!

Він скрикнув несамовито, страшно і, простягши руки наперед, трохи не впав додолу. Але він удержавсь. Хитаючись, підійшов до столу, сів...

Він просидів деякий час не рухаючись. Йому було холодно, він трусивсь. Це було не од вікна, бо надворі було тепло...

Так... Зрадник!—І стогнання вихопилося крізь зціплені зуби.—Що йому тепер почати? Зрадника рідний край не прийме. Він не може належати до чужого краю, а свій не може його прийняти. Що ж він таке? Де він існує? Він ніде не існує, він уже вмер. Ось чого було йому холодно! в смертельний холод.

Алеж він ще дума, рухав. Що ж йому робити?

— Що робити?—промовив він голосно і сам злякався свого голосу.—А що зробив Брюховецький? Брюховецький нічого не зробив, бо Брюховецькому зроблено. А йому ніхто нічого не зробить: тепер такого не роблять. Але чому ж не роблять? Хіба зрада вже не зрада? О, нехай би краще карали зрадників найлютішими муками, нехай би! А тепер він сам повинен себе скарати...

І він зна, що зробити. Треба тільки докінчити те, що почалося. Він уже вмер, але тіло ще живе. Ну, він повинен зовсім його покинути...

Він устав холодний, зважливий. Він увесь мов застиг. Він випростався і вже простяг був руку, щоб одсунути стілець—там у його лежить...

Щось сяйнуло йому перед очима. Ясні зорі світилися на високому небі. Тихії зорі!..

Він упав назад на свое місце. Умерти, покинути все, покинути рідний край—любий, коханий рідний край! Так хочеться дихати його повітрям, гуляти поглядом по широких степах, так хочеться—о! як хочеться!—віддати себе на роботу рідному краєві, рідному народові! Темний, зіпсований цей нарід; прибитий, здеморалізований цей край, але що до того? Тепер він вірить в ідею, в її силу. Хіба може ідея не подужати? Хіба може ідею що подужати—централізація там чи багнет, чи кайдан, чи інквізиція? Все зникає, тільки ідея зостається, тільки вона подужує і тільки їй треба служити і він хоче їй служити, хоче служити рідному краєві!..

Рідному?.. Чи він же йому рідний? Алже він уже продав за шмат гнилої ковбаси, і нема йому прощення.

Невже нема? О, якби було!..

Він скочив і кинувсь до вікна. Там сяли зірки—згадалась йому пісня невільника.

На тихії води,
На ясні зорі—

І відразу зашуміли в його над головою верби, повіяло на його степовим вітром, блиснула йому в вічі Дніпрова хвиля... Як підрізаний, упав він на вікно й зник.

. . . . . .

Проминув місяць. Швидкий поїзд Курсько-Харково-Азовської залізниці біг на південь. Була ніч. На платформі вагоновій стояв чоловік. Він стояв нерухомо і дивився туди, куди линув поїзд—на південь. Він мало не всю ніч не сходить відсіля. Він жде...

Він порвав з усім, покинув усе і тепер іде віддати своє життя, їде заробити прощення...

1890 с. Олексіївка на Харківщині.

І він жде...

А тим часом ніч уже минала. Засіяли тумани. Золотий промінь пронизав їх і облив землю ясним світом. Перед самотнім подорожнім розіслався степ, а серед його здалека маячило, визираючи з-за верб зелених та садків, якесь село. Тоді, оповитий могутнім радісним почуванням, він простяг уперед руки; очі йому засяли, уста палко шепотіли:

— Край мій! Любий мій! Україно моя!..

ОЛЕСЯ.

Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в уголовині. Круг його були ліси. В селі жили прості люди, хлібороби. Якби не татари, то їм жити було б не погано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам. Іноді гнали татари з України тисячі безщасних людей.

І цьому селу довелося зазнати лиха, але поки ще тільки один раз. Село заховалося в лісах і знайти його було не легко.

На край села стояла невеличка хатка. Біля неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка.

У хатці жив старий дід Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але визволився відтіля. Тепер жив дома, пасічникував. Жінка його давно вмерла. Він прийняв до себе двох сиріт: дівчину Олесю та хлопця стрибунця Михайлика. Олеся вже була величенька дівчина років шістнадцяти.

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ім. Діти так любили, як дід розмовляв з ними. Він розказував їм про турецьку та про татарську неволю. Оце було сидить дід у пасіці, робить щонебудь, трубі чи ще що. Михайлик-стрибунець і собі щось тут лаштує, і дівчина Олеся з шиттям сидить. Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть. То оце Михайлик:

— Розкажіть, дідусю, про неволю турецьку!

А дідусь:

— Та я вже розказував—ти ж чув. Ще й не раз,—хіба тобі мало?

А Михайлик та Олеся:

— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його. Олеся схилить чорняву голівоньку на руку, а Михайлик-стрибунець уже не стриба, а теж сидить, слуха. А дід розповіда, як був він на турецькій каторзі:

— Три роки вибув я на каторзі турецькій, прикований до місця. Так от за поперек узято ланцюгом і приковано. Сидіти можна і встати можна і лягти, а піти—ні. А каторга—це корабель такий. Там гребли ми веслами, женучи судлину. А за те наші голі спини раз-у-раз доглядачі списували нагаями та колючою червоною таволгою...

— І кров текла?—скрикув Михайлик.

— Текла,—каже дід.

— Я б їх усіх повбивав, тих татар та турків проклятих!—погукне хлопець, стискаючи кулаки. Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. А дід далі:

— Покалічено тоді мене добре. А надто годували погано бусурмени: цвілими сухарями та смердючою водою. За таким життям уся сила пропада, бо мене й порубано трохи, як у бран брато. Ну, то як визволили мене козаки—не здатний я вже був козакувати Вернувсь я додому. Тут я й ваших батьків зазнав: і твого, Олесю, твого, Михайлику. Ви були сусіди. Тільки Михайлик був ще тоді дуже малий—ро

ва йому було. А тобі, Олесю, вже років сім було, і ти бігала вже швиденько. ли ви гарно. Коли це набігла татарва... о тут казати? Одбивались ми люто, та чого не вдіяли. Село татари спалили, гато людей повбивали, багато у бран забли. А дехто повтікав. Оті втікачі вердись сюди потім, та й знов тут побудулись. Мене вдарено чимсь важким по лові. Я й упав. Але я не вмер і вночі утився. Дивлюсь: місяць світить, видко. ихо скрізь. Коли гляну круг себе, аж я а пожарині, а круг мене трупи, трупи... Оййшов ранок. Пішов я поміж трупами знайшов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав біля мертвої матері. Тут і батько ій був з розрубаною головою.

— Прокляті! Ой, прокляті! -скрикув Михайлик.

— І твій тут батько й мати були, Олесю, мертві... А тебе вже я потім знайшов у лісі. Ти забігла якось туди... От і все...

Змовкне дід. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь. Дід гляне на неї та й покита головою:

Гай-гай!—каже:—Засмутив я тебе, ою ясочку. Але що ж робити! Без лиха е проживеш. Не журіться, діточки,— ваші батьки полягли доброю смертю, ідний край боронячи. Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.

— Еге, не жаліючи свого життя!..— промовить дівчинка тихо та й замислиться дужче і довго замислена ходить.

го одного разу була неділя. Олеся з Михайликом лагодились іти в ліс по ягоди. д казав:

Глядіть, діточки, далі від багновища, а те лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді, не знаючи, набреде на його людина та й утопне. Дід і боявся, щоб з дітьми чого не було. Олеся каже:

— Не бійтесь, дідусю, хіба ми не знаємо?

А Михайлик-стрибунець і собі тоненьким голоском:

— Авжеж знаємо!

Побрали діти глечики та й пішли. Дід вго дивився їм услід.

Михайлик каже:

Олесю-сестричко! Ходім аж на той ліс.

Ліс не можна було перейти, бо ж болото там було. А обходити далеко—верстов шість.

Олеся каже:

— Алеж це далеко.

Дарма,- -каже Михайлик,—так ягід там багато.

Ходім, голубонько!

То й добре!—каже Олеся.

І вони пішли. Не ввійшли у ліс, подались узліссям. З одного боку був височезний, старий, темний ліс. А з другого боку простягався степ.

Дівчина й хлопець ішли швидко. Вже верстов п'ять одійшли від дому. Коли це Михайлик скрикнув:

Глянь, Олесю, що то таке?

Олеся глянула. Серед степу їхали люди. Всі були верхи. То були не наші люди. Гостроверхі шапки маячіли здалека. Таких шапок наші не носять. Олеся багато чула дечого від діда. Вона пізнала цих людей--це були татари.

Татари! Вони приїхали на Вкраїну палити села, убивати або в неволю забирати людей. Ось-ось вони побачать їх і заберуть. Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі.

— Що то? що то?—питавсь Михайлик.

— Цить! Татари!

Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся з-за кущів бачила, як татари їхали просто на ліс, як поводили сюди й туди головами. Це вони шукають, де село. Ще кілька часу, і вони знайдуть його. Що тоді буде?

Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій! Треба бігти, треба сказати!..

Але ж татари їдуть кіньми; вони доїдуть швидше, ніж вона добіжить. Якби вони тут загаялись! Та як же те зробити, як це їй зробити?

Бідне серденько в Олесі мучилось. А татари під їздили все ближче та ближче. Уже видко їхні обличчя. І відразу Олеся надумала. Вона вхопила Михайлика за плече:

— Братіку, біжи лісом додому, скажи дідусеві, що їдуть татари. Чуєш?..

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

— Біжи, а то дідуся вб'ють.

— А ти ж?—спитався хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, кажучи:

— Я знаю сама, що зроблю,—не бійсь! Ніколи говорити—біжи!

Хлопець не думав довго. Він кинувсь у ліс і побіг з усієї сили.

Олеся зосталася сама. Вона постояла ще кілька хвилин. Обличчя було бліде. Але, вона не боялась. Вона вийшла з-за куща і пішла попід лісом зовсім не в той бік, де було її село.

Ішла так, мов не бачила татар. Але татари її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула й побігла щосили далі. Та бігла вона недовго. За хвилину татари наздогнали її, щось закричали, загукали. Їх було чоловіка тридцять. Вони зупинились і почали проміж себе джеркотіти. А далі один, високий, підійшов до дівчини. Він загомонів по-нашому, але так погано, що Олеся ледве розібрала, що він каже.

— Хороша дівчинка! Хороша дівчина! Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам скажи, де тут есть село?

Олеся каже:

— За лісом. Оцей ліс перейти то й село по той бік.

А татари їй:

— То ти нас проведи цим лісом, а то ми тут дороги не знаємо.

Олеся каже:

— Проведу.

А татарин знову:

— Та не дури і не тікай, а то бачиш оце!

І він вийняв з піхов криву гостру шаблюку і лиснув нею перед очима у дівчини.

— Бачиш оце?—голову зрубаю!

— Бачу!—каже Олеся.

Олесі накинули на шию аркан. Високий татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня і сказав:

— Веди!

Олеся повела.

Але вона ішла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді знайшла стежку, що бігла в ліс з степу і пішла по їй. Татари їхали слідом за нею. Де далі, ліс усе густішав. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.

Вона вела й думала:

— Чи добіг же Михайлик додому? Чи сказав же дідусеві? Ох, хоч би мені довше поводити їх, поки він добіжить!

І вона йшла тихо, іноді звертала убік, тоді знов назад верталась. Татари сердились, а високий кричав:

— Чого ти плутаєш? Веди гарно, а то ось!

І він показував рукою на шаблюку.

Дівчина казала:

— А ось зараз ліс скінчиться, там і село.

І вела далі. Ліс зробився страшенно густий. Алеж Олеся добре його знала. Вона часто ходила сюди по гриби, по ягоди. Вона знала, де болото. Невеличка смужка твердої землі вганялась у дряговину. Олеся повела татар туди. За деревами болота не було видко. Навкруги було темно і пуща така, що тільки той, хто добре знав ліс, міг відціль вийти, не загрузнувши в болоті. Татари ж лісу не знали.

Високий татарин скрикнув:

— Чого ж ти стала? Веди!

Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила:

— Я далі не піду.

Татарин під'їхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв. Дівчина осміхнулася:

— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.

Тії ж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, впала вона додолу.

Її головонька схилилась, і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад.

А Михайлик тим часом добіг додому. Він казав, що татар хто й зна скільки. Люди покидали все і повтікали в ліс. Дід Данило думав, що він там і Олесю знайде.

День просиділи люди в лісі. Потім їм не стало харчу. Другого дні треба було вертатися. Послали одного парубка подивиться, що в селі. Парубок вернувсь і сказав, що в селі все ціле. Люди зрозуміли, що татари їх обминули, і почали вертатись додому.

Алеж Олесі там не було. Дід Данило попрохав кілька чоловіка і всі, узброївшися, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлик привів їх до того місця, де він покинув Олесю.

Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли в лісову пущу. Довго йшли, аж поки побачили татарських коней, що позагрузали в болоті. Татар не було. Мабуть вони позлазили з коней та й потопли в багнюці.

Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертва. На шиї в неї був татарський аркан.

Тоді зрозумів дід Данило і всі люди, що вона своєю смертю обрятувала рідне село.

Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло додому.

Другого дня хоронили Олесю. Подруги-дівчата несли труну. В ій лежала Олеся убрана, як молода княгиня. На голові в неї був вінок. Навкруги співали пташки, вгорі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчю в неї сяла радість.

Еге, їй можна було радіти.

Ридаючи, провели її до холодної ями! ридаючи, засипали землею. Не сам дід Данило плакав, —плакали всі: і старі й малі, і чоловіки й жінки і подруги-дівчата.

Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більше не плакав. Обличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилкою і сказав:

— Кожен повинен боронити свій рідний край, не жаліючи життя! Дай, боже, всякому такої смерти!

1890. с. Олексіївка на Харківщині

ГРИЦЬКО.

Грицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що мабуть він був більший од Грицькової голови. А проте може це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так не часто їв бублики і все маненькі. А надто що тепер був піст—Петрівка, їсти було мало чого: хліб та борщ, та каша, або й просто хліб та борщ щодня. А тут бублик—такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь—він мов хотів довше посмакувати і почав крутити бублик у руках, нюхати, як гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смачніший буде з вишнями.

— Піду в садок—нарву ягід!—подумав Грицько і перестрибнув через перелаз з двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні,—вишень найбільш. Віти так і гнулись під спілими червоними ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти, хлопець, але низенький, присадкуватий. Це був Семен сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила суміжно з Грицьковим батьком, її садок теж був суміжно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ні к не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це в матері. Матері часто доводилося зчиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

— Якби вони не були такі вбогі, то може не були б і такі злі.

— Як то?—спитався Грицько.

— Так,—одказав батько,—як живеш, не доїдаючи щодня, та б ешся, як риба об лід заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до гуття не зрозуміг Йому здавалося, що коли добрий, то б добрий, а коли злий, то злий. А Гриць батько був чоловік не вбогий, і чере Грицько недостатків не знав. І Гри згодився з матір ю і подумав:

— Ні, вони злі.

І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не полюбляли і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди, і зупинився. Він подумав:

— І чого він тут ягоди рве? Адже у їх свій садок есть.

Семен почув, що хтось іде, озирнувсь і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід: Хлопці дивились один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькові просто в вічі. Погляд йому був сердитий.

— Чого ж ти?—промовив Семен нарешті.—Може битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав:—Ба, який злий!—і промовив:

— А ти чого поліз у чужі вишні? Хіба в тебе своїх нема? Адже у вас рясно, як і в нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно! Не дуже то й рясно...Мати не дають їсти—кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... А то, кажуть, саме рам'я на нас таке, що й люди...

Хлопець зненацька зупинився і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив:

— Не скільки я з'їв твоїх вишень—не дуже чіплячйсь, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю зароеш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів.

— Хто? Ти?—запитався.

— Я!

— Побачимо!—відказав Грицько і наготовився до бою.

— От і побачим!

І Семен стиснув кулаки. Потім він остувався до тину й крикнув:

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилася біля тину. Обличчя її було бліде, змучене, а тепер усе так запашіло з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

— Ти за що на Семена напавсь?—скрикнула вона на Грицька.

— Я не нападався!—одказав Грицько.—Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще дужче розсердилась, і її позападалі очі так і занялися:

— Не займай!—скрикнула вона.—Ба, вже й бити налагодився! Ось тільки ступни—так тобі усе волосся й обскубу!

Тим часом Семен уже поспішив перелізти через тин і, стоячи біля матері, промовив:

— Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! Я тобі дам!—кричала Семенова мати, показуючи кулака.—Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувсь і пішов. Він не любив заводитись і не задерикуватий був. Мовчки покрився у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів сісти. Але потім роздумався:

— Піду я краще до річки—там сяду над кручею та й їстиму. І їстиму, і дивитимусь—так гарно дивитись, як вода біжить. А потім скупаюся. Тільки самому погано—нецесело купаться. От якби ще хто!

Семена він кликати не хоче, та Семен і плавати не вміє—що вже то за купання без плавання! От гарно, як пливти нав випередки або пірнати хто далі випірне.

Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто уривалася згори і спадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна—тільки великі парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, то не боявсь кидатись у глибінь: випливе, як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в його був бублик, у другій бриль з вишнями. Він задивився на хвилі, як вони швидко одна за однією бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившися трохи, притулив бублик до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матері в своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був

голодний і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати в Грицька він не насмілювавсь ніколи, а тепер, після сварки, й надто. І він тільки заздро дивився, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові:

— А що якби зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька?

І він не думав довго, а зараз же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця.

Отут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулась і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала:

— Ану, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурханця—чи не шубовсне він у річку?

Але зараз же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо вийшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але недобре націлився—ухопив не за бублик, а за руку. Семена це розлютувало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточився, не вдержавсь і послизнувся у кручу ногою. Він ухопився за бур'янину, але бур'янина вирвалась, і Семен з розгону шубовснув у воду.

Страшний скрик розітнувсь позад Грицька. Він побачив Семенову матір—вона бігла до річки, кричачи, як несамовита.

— Рятуйте, хто в бога віруе!

Але Семен випірнув з води. Він силкувавсь не потопати, держатися на поверсі, та не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

— Лишенько моє!.. горенько мов!.. Сину кій!.. Рятуйте!..

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що Семен його вдарив і що в його страшенно заболіло обличчя. У його в серці закипіло зло на Семена за це. Ту ж мить він побачив, як Семен шубовснув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув:—А що! оце тобі, щоб не бився!—А через мить уже все розумів.

І бублик, і бриль з вишнями покотились додолу. І сам Грицько як був, у одежі, шубовснув з кручі в воду. Він випірнув зараз же й поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потопив і його.

— Не тягни мене! Тільки держись за мене!—крикнув Грицько.

Та Семен, здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сіпнув і висмикнув у його руку й поплив. Семен учепивсь Грицькові за сорочку.

Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледве плив. Хвилею відносило його від берега. Кілька разів наливало йому в рота води. У його вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тяг. Грицькові ноги почали спускатися униз. Семен був важкий, як каменюка. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту ж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його обрятувало. За яку хвилину він уже вхопився за камінь, що стирчав під кручею.

Що далі було—Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люди на Мотрин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутивсь, як полежав трохи на траві проти сонця. Розплющив очі і побачив, що біля його стоїть батько ще люди і Семенова мати. Грицько підвівся:

— Хвала богові!—промовив батько, а за їм і люди.

— Ну, хлопче,—добрий з тебе козак буде, моторний,—похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Ту ж мить Семенова мати підбігла до Грицька і, одразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі міцно поцілувала, промовивши:

— Дай тобі, боже, усього... усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрий змерзлий Семен.

. . . . . .

КАВУНИ.

I.

Те, про що кажу, робилося в невеликій убогій хатці. Там сиділа мати-вдова та її син Санько, хлопець років семи. Санько сидів на лаві й скиглив:

— Ну, мамо, ну, дайте чого добренького попоїсти! Дайте! Хочу!

А мати казала:

— Та де ж я тобі візьму і чого ж я тобі дам? Он хліб є.

Але Санькові хліба не хотілося:

— Що хліб! Хіба його вгризеш? У мене ж зуби після його болять, бо давній. Якби сальця!

— А як і того давнього не буде?—спиталася мати.

Санькові це не сподобалось:

— Не буде? Ви все кажете так, що не буде! А що ж мені робити, коли я сала хочу?

Малий Санько надув губи і сердито одвернув обличчя від матері в куток. Там павук снував туди й сюди свої мудрі мережки. Санько забув на хвилину про сальце, зацікавився і став глядіти на павука. Та він глядів недовго. Їсти таки хотілось Санько почав свою пісеньку знову:

— І таки хочу сальця!.. А ви все не даєте!.. Он Грицькові дає мати щоразу та ще і такий великий шматок.

— Так то ж багаті люди, синку.

— Хіба що, як багаті? Ви все не даєте.

Мати рада була б сина задовольнити, та не мала чим. Їй надокучило те скигляння вона промовила сердито:

— Кажу тобі, що нема! Хочеш їсти,— бери, що є, та й їж. а не вередуй і не скигли мені!

Санько змовк. Похнюпився, узяв з столу сухий окраєць хліба і разів зо два вкусив його своїми білими зубами. Та не їлося. Положив шматок знову на стіл і вийшов з хати. Трохи постояв біля порогу, подумав... Куди б його піти?..

А! надумав! Вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у город, а з свого городу — у Стецьків. Стецько—це був його товариш. З городу—у Стецьків двір. Сіни в хаті були відчинені,—Санько увійшов туди. З хати озвалася тітка Мотря, Стецькова мати:

— Хто там?

— Це я.

— Та хто ж?

— Нехай Стецько вийде.

— Нащо?

Але Стецько з хати пізнав Саньків голос і зараз вискочив сам. Мати була гримнула на його:

— Та куди ж ти біжиш? Стривай!

Але це було даремно, бо Стецько з Санько уже поспішилися втекти з двору.

Там, на Стецьковому городі, одиноко, поміж огірковим огудинням та картопляними кущами стояла стара груша Під тією грушею посідали хлопці й почали розмовляти. Білявий Санько казав чорнявому Стецькові:

— Знаєш що? Ходім на баштан до діда Кучми.

— А чого?

Санько тільки крутнув головою:

— От який чудний—чого! Кавунів рвати.

Стецько замислився. Кавуни—то така добра штука, а він їх ще й не куштував цього літа. Алеж баштан береже старий дід Кучма. Сердитий дід! Як піймає, то й шапки позніма. А Стецькові батько купив недавнечко новий картуз. Що, як зніме?

Санько почав умовляти:

— Ну, чого думаєш? Та ми так проліземо, що Кучма й не зчується. А кавуняччя в його яке! Так черева проти сонця й повивертало! Ми собі вирвемо такого великого, що ну! Як жар буде червоний!

Великий кавун, як жар червоний, дуже ласа штука. Стецько підскочив з землі й промовив:

— Ну, то як же? Зараз?

Санько й не думав ждати. Мати сала не дали, то кавуном треба полакувати.

— А звісно—зараз ходім!

І товариші побігли.

II.

Баштан був чималий і гарний, а старий дід Кучма, одставний салдат, умів пильно доглядати хазяйського добра. Але Санько його не лякався, то й Стецько забув про ляк.

Хлопці вже вилізли з маленького гайка, що під їм був баштан. Поки лежали під кущами і виглядали, чи не видко де Кучми.

— Він тепер спить мабуть,—догадувався Санько,—*пообідав та й спить. Ни*щечком та стиха поліземо рачки до кавуніз, а тоді котом, котом їх,—та й повикочуємо сюди.

Стецько був не такий сміливий, як Санько, *тим думав інакше.*

— А як не спить, а де в бур'яні притаївся та й дивиться на нас? Скоро ми на баштан, а він до нас.

А Санько впевняв:

— Та й чудний же ти! Ну, чого *він тепер* буде в бур'яні? Адже тепер опівдня, душно,—усі діди *на баштанах по куренях* сплять. Ну, лізьмо мерщій! Ти глянь, кавуни *які!*

Кавуни й справді були гарні, їх білі та рябі черева так і вилискувались проти сонця. Стецько трохи подумав і став з Саньком навколішки. Тоді обидва, припадаючи до землі, тихо зашурхотіли огудинням. Спершу тяглися довгі й товсті пліті з величезних гарбузів, вони стягою обходили увесь баштан з країв. За ними починалися кавуни.

— Ну, рви!—зашепотів Стецько, як Санько перший доліз до їх.

— Стривай! Це малі—он більші!—одмовив Санько.

І *він поліз далі*, ведучи перед. Але Стецько вхопив його за ногу.

— Не лізь далі!.. *побачать!.. Рви тут!*

— Не побачать, лізь!—командував пошепки Санько, випручуючи ногу у товариша з рук.

Але Стецько таки здорово боявся і казав, уже мало не плачучи й голосно:

— Я не хочу далі!.. я вернусь...

— Цить! почують, то й справді піймають!—лякав його Санько і знову сміливо поліз наперед. Стецько не знав що робити. Лізти далі—страшно, але й назад боявся вертатися без Санька. Він *подумав трохи* і поліз далі. Огудиння знову зашелестіло.

— Фю-і-і... фю-і!..—гостро розітнулося над хлопцями в повітрі. Вони відразу взирнулися, обидва були білі, як крейда.

— Фю-і-і!.. фю-і!.. фю-і!..—знову різало повітря якесь гостре свистання.

Перший Санько догадавсь, що воно *є*, і шепнув, важко віддихуючись:

— Кібець.

Над їми в повітрі справді ширяв хижий кібець, гостро й пронизувато свистячи.

От і кавуни. Санько зірвав щонайбільшого і покотив до Стецька.

— Коти!

Далі другий.

— Буде, Саньку, вже буде!

— Ще цього здорового.

Вирвали ще й здорового і тоді почали котити *по баштану назад*, плазуючи, як і перш. Кавуни часом плутались у огудинні, але котилися. За кілька хвилин хлопці були вже не на баштані, а в густій траві, що росла коло його.

— Ну, тепер добре! Оце так кав...—почав був пошепки Санько, але остання половина слова увірвалась у його з уст. Обидва хлопці щільно припали до землі й лежали, затаївши духа: недалечко від їх чулася хода та гомін. Товстий старий голос питався стиха:

— Отут, кажеш, бачив?

А другий одмовляв:

— Та ось недалечко від цієї осики.

— Боже! це ж нас піймають!..—подумав Санько і, штовхнувши Стецька у бік, шепнув:

— Лежи як мертвий!

А Стецько й справді мов умирав: дух йому перехопило, горло стиснуло, серце затріпалося і змовкло,—наче вмерло, голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його салдатські вуси так і уявилися хлопцеві. Йому здавалося, що Кучма вже його хапа. Він скрикнув несамовито, зірвався з місця і побіг.

Дід Кучма з своїм товаришем уже поминули *були хлопців, як зненацька почули* позад себе крик. Озирнулись і побачили, що Стецько тікав. Вони кинулись за ім.

Стецько побачив, що вони ось-ось ухоплять його. Кучмині руки вже сягали до його спини. Почував, що гине, і скрикнув з усієї сили:

— Це не я! не я! то він!

— Ге, тут і другий є!—скрикнув Кучма і озирнувсь а за ім його товариш. З цієї миті скористувався Стецько і вскочив у гай. Кучмин товариш погнався за ім, але зачепився за кущ і впав. Стецько дуже випередив його, перебіг уже гай. Тепер

йому нестрашно було, і він, не так уже поспішаючись, добіг додому.

А тим часом Кучма, кинувши Стецька своєму товаришеві, повернув до Санька. Він йому не дав утекти і зараз же вхопив його своїми товстими здоровенними руками за волосся, скрикнувши:

— А, ви красти! От я ж вам дам! Я вас навчу красти!

Санько рванувся з рук.

— Ге, тікати хочеш! Ні, хлопче, не втечеш від мене!—мов загарчав над їм Кучма, і його руки ще болячіше скубнули хлопця за волосся. Санько заплакав.—Ба, тепер плаче! А красти вмієш?

І товсті руки без жалю почали скубти його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручався, але даремно.

— Утік!—сказав, вертаючись. другий чоловік.

— Шкода! Ну, та дарма: цього піймали, то знатимем чий той,—тоді до батька підемо. Чуеш ти, бісеня,—чий то хлопець з тобою був?

Санько мовчав.

— Чи ти оглух? Чий то хлопець утік?

Відмови не було ніякої. Кучма розсердився.

— Кажи, чиї ви, а то кропиви дам!

Усе тіло в Санька трусилося з недавнього болю та з переляку, на очах стояли сльози, але губи були міцно стиснені.

— Скажеш, ти?

Санько трохи розтулив губи і промовив одно слово:

— Ні.

Кучма розлютувався.

— Ач, яке забісоване! Ану, Опанасе, бери його!..

Санько глянув на своїх мучителів.

— Дідусю, голубчику! пустіть мене! Їйбо не буду, ніколи не буду! Пустіть!—почав благати Санько, обливаючись слізьми.

Але Кучма не зласкавлювався і відмовив:

— Не буду? Ні, перше скажи, чий то хлопець, а тоді вже й просись. А ти чий?

Стецьків батько був сердитий. Як піде Кучма до його, то спише він Стецькові пину батогом. Треба мовчати.

— Ти чий?—допитувався Кучма.

Санько подумав, що й цього не треба казати, бо тоді Кучма піде до матері... Мати не битимуть Санька, дак Кучма лаятиме матір. І Санько мовчав.

— Ну й чортеня!—скрикнув Кучма розсердившись —А дай лозини!

Дві дужі руки звалили хлопця додолу. Гнучка лозина свиснула і врізалась у тіло. Як попечений метнувся Санько і скрикнув:

— Ой, дідусю, голубчику! пустіть!

— А скажеш, чиї ви?

Санько мовчав. Лозина знову різнула його.

— Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини,—як ножем ріже!

— Дідусю, простіть!

— Скажеш?

— Ні...

— А. дак ти так! Бий! Бий дужче!

Лозина почала шмагати. Санько пручався, борсався з нестерпучого болю, але мовчав.

— Скажеш?

Санько нічого не казав, а лозина все шмагала та шмагала.

— Скажеш?

Але Санько не міг уже нічого сказати: він зомлів з болю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він уже не ворушиться. Тоді Кучмин товариш злякався:

— Ти глянь,—чого він як мертвий?

— Ат... зомлів хіба...—відмовив Кучма байлуже, але й сам він злякався.—Полежить, то прочумається. Ходім, Опанасе!

Але Опанас не йшов.

— Стривай, я водою на його бризну.

Опанасові жалко стало хлопця. Він ухопив його й поніс до озерця, що було недалечко в гаю. Бачивши це, Кучма пішов собі до куреня.

Опанас положив хлопця на траву і почав бризкати на його водою. Те бризкання відживило Санька і він розплющив очі. Опанасові стало чогось ніяково дивиться йому в вічі, він пішов за Кучмою думаючи:

— Тепер уже й сам устане.

Санько й справді встав, але не скоро,—аж над вечір повернувся додому. Тіло побите боліло нестерпуче.

Він три дні вилежав хворий дома і тільки четвертого вийшов на вулицю...

Того ж дня він зустрівся з Стецьком

Побачивши його, Стецько похнюпився. Санько тільки промовив:

— Ех, *ти*!..

Стецько насупився і побіг додому.

1891. с. Олексіївка на Харківщині.

Але трохи згодом хлопці знов поладнали, тільки вже Санько не звірявся так на Стецька, як перш...

ПАВЛО ХЛІБОРОБ.

Легенда.

І.

Дуже давно в убогій слободі жив хлібороб Павло.

Змалку ще ввійшла йому в душу Христова наука. Парубки по вулицях з дівчатами гуляють, а Павло святу книгу в руки бере та читає, читаючи душу свою насищає неб сним словом. Не прихилялось у його серце до світового, людського, а *прихилялося до небесного, божого. Шукав* же він найбільше правди господньої, клопотався про те, як на світі жити, щоб *догодити богові. І він думав так:*

— Написано в книгах святих, як треба жити: що треба робити, а чого не треба. *Написано виразно—зараз усе розбереш.* А чого ж люди не живуть так, як там сказано? Ну, нехай неписьменні люди може й *не знають, а письменні? Адже вони* читають про закон божий, а не слухаються того закону. Чого ж це так? Мабуть це *тим так, що* написано в святих книгах, як треба поводиться з богом та з людьми і як не треба, та не показано, як же саме це зробити, як того досягти, яким шляхом до його йти. Написано: люби ближнього свого, як самого себе. А всяка людина така вдалася, *що більше себе любить*, ніж ближнього свого. Як же його так учинити, щоб самого себе переробити? Оцього й не показано! *Тим люди хоч і знають божий* закон, а додержувати його сили не мають.

Так думав Павло хліборсб і довго з тією думкою клопотався та *мучився*. Ніяк він не міг розібрати, як це воно так, що слово боже дурно гине і ніщо не показує, як те слово до діла доводити—*ніде ні* в яких книжках про це не написано. А далі впала йому в голову така думка:

— А може цього й не покажеш у книзі, а можна тільки на людині показати? А може є такі люди, що вміють жити й живуть по правді божій, а від їх треба й усім учитися?

Дуже хотілося Павлові таких людей *знайти, з* ними поговорити і від їх навчитися.

Та тільки інше діло підходило Павлові. *Він був парубок*, і *було йому двадцять* років. Батька в його не було. Було ще дві сестри, від його старші, та заміж обидві повиходили. *Мати казала синові:*

— Стара вже я стала, синку,—нездужаю робити. Одружися, синку, візьми собі дружину любу, а мені дочку милу. Буде вона тобі хазяйствечко дбати, а мені своїм щебетанням душу звеселяти. Час уже тобі одружитися.

І сам те знав Павло, що час, та тільки не знайшов собі він досі дружини гарної. Скільки дівчат у їх у *слободі було, ані* одна йому до вподоби не припадала. Та погодила йому скоро доля: їздив одного разу він до млина в чужу *слободу* та зустрів там своє подружжя. Повесні стрів, а восени звінчався. Раділа тому стара мати, та й не дурно. Гарна господиня вдалася з невістки, а ще краща дочка старій матері, а ще лучча дружина своєму чоловікові. *Прожила молода сім'я тихо та ясно* рік, і знайшовся у Христі хлопчик Семенко, а ще за рік—дівчинка Наталка. Прибував сім'я, та не на лихо, а на радість та на втіху батькові та матері та старій бабусі. Прибував й хазяйствечко, бо де праця, там і прибуток. В хаті, як у віночку, і гарно в сім'ї ведеться.

Гарно та не вкрай. А тим не вкрай гарно, що не покидають Павла його думки. Дума він так:

— *Гарно мені жити*, а чи по правді я живу? Чи зароблю я ласки в господа милосердного? Звісно, я не обдурюю нікого,

іноді кому й пособлю,—та хіба цього вже й досить? Казано по святих книгах, щоб не тулилася людина до світового добра, до багатства, щоб не жила для свого тіла, а жила для своєї душі. А хіба я так роблю? День і ніч клопочуся про своє тіло, бо клопочуся про хазяйство, а воно ж усе тільки тілові, а не душі. А про душу клопіт хіба раз на тиждень буває—як у неділю до церкви підеш. Хіба ж воно так можна?

Бачив Павло, що так не можна, а не знав, як саме треба. Довго мучився він, про це думаючи, та й заговорив про його з Христею, хотів порадитись. Христя здивувалася, а порадити нічого не могла. Вона сказала:

— Не знаю, що я тобі казатиму, чоловіче. Адже коли бог на світ людину пустив, то мабуть їй і їсти й пити можна, а на те й про хазяйство дбати.

Не вдовольнився з того Павло, пішов іще він до батюшки:

— Батюшко! Навчіть мене! Сказано: не живіть для тіла, а живіть для душі. Хотів би я не жити для тіла, а жити тільки для душі,—кинув би я й хазяйнувати, і все,—так хіба ж це можна?

Каже батюшка:

— Не можна.

Питається Павло:

— Так що ж мені робити?

Відмовля йому батюшка:

— Адже ти нікого не обдурюєш, убогим поссбляєш, церкви не забуваєш—чого ж тобі ще? Живи, як живеш! Не мудруй!

Пішов Павло додому, та не вдовольнився й з того, що від батюшки почув.

II.

Верстов за п'ятдесят од тієї слободи, де Павло жив, був манастир. Часто люди з тієї слободи в той манастир ходили. Ще замалечку хотілось Павлові там побувати, та не довелось за господарським клопотом. А цього року випало так, що весна була рання, а великдень пізній: обробився Павло з весняною роботою та й пішов у манастир одговітись.

Прийшов він у манастир, почав ходити до церкви. Сподобалось йому дуже. Гарно в церкві повряджувано, співають так, що не знаєш, чи на небі, чи на землі ти. Розголубилася душа в Павла. Дивиться він на ченців: тихі вони всі та побожні. І дума він:

— Оці мабуть уміють жити по правді божій—от якби від їх навчитися!

І дедалі він про це думав, то все більше хотілося йому поговорити про це з ченцями. Довелося йому сповідатись у ченця ласкавого та прихильного. Павло виявив йому, що в його на серці було. Ніколи було про це ченцеві на сповіді розмовляти, то звелів він Павлові до себе в келію прийти.

Прийшов Павло, і багато вони розмовляли. Хвалив ласкавий чернець старенький життя чернече, рівняв його до життя янгольського і казав, що ніде в світі не можна дійти правди божої, тільки в чернечому житті. Падали ті слова Павлові на серце так, як іскри на суху солому, і запалювали вони його до чогось нового. Потягло Павла до цього життя тихого, янгольського, до такого життя, що в йому правди божої дійти можна.

Пішов Павло з манастиря нехотя. Була тільки одна відрада, що ніс із собою книгу велику. Купив він її у свого старенького ченця, і було в їй посписувано життя угодників та преподобників, подвижників та пустинножительців.

Прийшов Павло додому та й не той зробився. Байдуже йому про господарство, мало й до жінки та до дітей говорить, а все дума про своє та книгу свою чита. Вичитує він у тій книзі, як подвижники спасалися, як своє тіло нехтували, мертвили та за те душею богові догоджали. Поривалась і його душа до цього, і він думав:

— Господи! Як би гарно було жити оце зараз у пустині, богові молитися та ні про який світовий клопіт не думати! А що, якби піти?

Заворушилась у його в голові думка:

— Не спасеш тут своєї душі за клопотом щоденним. Піду я в манастир, або куди в пустиню—буду спасатися.

З рік він держав цю думку в своїй голові і не знав, що йому робити. Бо як подума про те, що він тільки для тіла свого живе, то так його нудьга й обійме; а як подума, що доведеться йому і жінку, і дітей покинути, то з живого жалю серце розривається.

Прийшла знову весна, прийшов і піст. Пішов Павло знов у манастир. Іде він і дума собі:

— Не вернусь!

Жінці й матері каже:

— Отоді мене дожидайте!—а сам крадькома свою книгу з собою взяв, дітей нишком поблагословив та й пішов.

Прийшов він знов у той таки манастир, та не зостався надовго, бо знав, що там його знайдуть. Одговівся він тут, як і тоді, та й пішов далі. Прийшов у другий манастир:

— Прийміть спасатися

Отець ігумен подивився на Павла, розпитавсь його про все та й зоставив у манастирі за послушника.

Живе Павло в манастирі...

Живе так, що і встаючи, й лягаючи, й роблячи, бога з думки не спускає. А встає він раніше за всіх і лягає пізніше за всіх; яку роботу треба зробити та де важча вона—там і Павло; а вночі не все спить, а більше богу молиться, а коли й спить, то просто на долівці, нічого не стелючи, а в голови каменюку кладе. Проминув місяць так і другий,—зблід Павло, знесилився. Та про те йому байдуже. Не боїться він ні праці важкої, ні несили тієї. Знає він, що все те задля бога він робить, всім тим богові він догоджає. І любо Павлові на серці, любо та гарно...

Гарно, та не вкрай... Не вкрай тим,що вже почав Павло дещо помічати. І те, що він поміча, не дає йому спокою.

Як ішов у манастир він, то думав собі, що в манастирі у ченців життя янгольське. А як пожив трохи в манастирі сам, то побачив, що не так воно... Побачив бо він, що ченці живуть так само, як і всі інші люди. Так само грішать і словом, і ділом, і думкою...

Бачить це все Павло і не може з того вдовольнитися. І намислив собі так:

— Піду я з манастиря і житиму я в пустині сам. Так буде краще. Не спокушатимуся я там ні з чого, не судитиму там свого ближнього. А то тут тільки гріши.

Як намислив, так і зробив і однієї ночі втік із манастиря.

III.

Було це давно, і було тоді багато місця вільного. Були степи широкі, а по їх мало хто й жив, або й зовсім ніхто не жив.

Пішов Павло таким степом, шукаючи собі місця захисного та такого, щоб люди про його не знали. Недовго й шукав—другого дня вже знайшов. Був то яр глибокий, а в йому байрак. Зійшов Павло у яр і бачить: посеред яру струмочок невеличкий протікає, а навкруги дерева всякі, а поміж їми й з овочем є: кислиці, груші, тощо... Дума собі Павло:

— Оце й мов місце!

Почав він тоді по тому яру ходити і знайшов таке місце,що круча вривалася стрімко і стояла рівно, як стіна. Павло каже сам до себе:

— Викопаю отут у кручі собі печеру та й житиму.

І справді так і зробив.

З манастиря він узяв тільки хліба трохи і вже його поїв. Їсти йому хотілося дуже! Пішов він до кислиці,—струснув її, пішов до груші—і ту потрусив; натрусив трохи груш та кислиць, попоїв—і буде з його.

Тоді заходився робити. Копати не було чим. Виломив собі він гілляку та й став тією гіллячкою копати. Важка то була робота, бо хоч і не кам'яна була круча, а все тверда, а ломака тупа. Увесь день копав Павло, а викопав мало. Ввечорі знову груш та кислиць попоїв і втомлений ліг спати просто неба на землі.

Тиждень копав Павло, поки викопав собі печеру. Як викопав, почав у тій печері жити.

Жити він почав зовсім по-новому. Він так сказав собі:

— Житиму тільки для душі.

Як сказав, так і зробив. Жив і дбав тільки про душу. Ні про одежу, ні про їжу він не думав. Їв груші та кислиці та корінці якісь викопував у земді. Одежі ніколи не скидав.

Зранку й до вечора він молився або читав свою книгу. В книзі він читав про пустинножительців та про подвижників, як вони спасалися. І як вони робили, так і він силкувався робити.

Тільки хоч і як в н нехтував своє тіло, та все не міг його зовсім лодужати. Мусів і про його дбати: мусів рвати кислиці, копати корінці, мусів спати. І думав собі Павло:

— Господи! Як то багато часу на все гається! І все по-дурному—замість, щоб молитися, а я з своїм тілом панькаюся. Що б його зробити, щоб цього панькання менше було?

Почав шукати про це в своїй книзі й знайшов там, що тії пустинножительці мертвили своє тіло. Тоді дума собі:

— Так і я зроблю.

І почав своє тіло мертвити. Не лягає спати просто додолу, а насипле гострень-ких камінців і на їх уже ляга,—це щоб не дуже довго спати. Або ввечорі, як збереться комарів багато в байраці, скине сорочку та й стоїть по пояс голий. Комарі так і обсядуть його та вже кусають, кусають.

Болячe Павлові, але він на те не зважа, дума собі:

— Це все на славу та хвалу божу!

І радий він, що тим заробляє собі у бога спасіння.

Багато він *ще* всяких *мук собі вигадував*, щоб тіло своє мертвити і дуже радий був, що воно мертвилося, і все йому ще мало було.

Так проминуло вже літо. І спало одного разу Павлові на думку:

— А що я взимку їстиму, як ні корінців, ні кислиць та груш не буде?

Злякався він спершу, а потім дума собі:

— Це ж гріх, що я про своє тіло дбаю. Хай буде, як бог дасть!

І не став про це думати.

Коли так ізгодом трохи, днів через кілька, прокидається вранці—аж у його перед печерою хліб на траві лежить. Спершу Павло зажурився:

— Це ж,—каже—люди недалечко є.

А далі подумав собі:

— То що? Це мені бог од тих людей поміч на зиму посила.

Заспокоївся Павло і почав той хліб їсти. І з того часу, мало не щодня, то хліба, то того, то сього хтось і принесе йому. Трохи ізгодом довідався Павло, що недалеко слобідка маленька була. То з тієї слобідки якісь побожні люди помітили, що чоловік спасається, та й почали потай до його хліб та й іншу їжу носити.

IV.

Перебув Павло рік у тій печері. Про їжу він не дбає, бо то в лісі що знайде, то люди добрі принесуть; про одежу так само не дуже дбав: приніс йому хтось кожух старенький на зиму,—він у тому кожусі й зимував. Не мав він чого іншого робити, тільки молився. І молився до кривавого поту, думаючи:

— Господи! всього себе віддаю на молитву тобі, на хвалу тобі! Невже ж не догоджу тобі своєю жертвою?

І знов ще щиріше молився та все своє тіло мертвив та мучив... Проминув так ще рік, другий, а там третій... Схуд, висох Павло, волоссям заріс, очі так і блищать — тіло немощне, та душа силу має. І от надумався він одного разу:

— Три роки вже сидю я тут у печері: день і ніч бога славлю, спасіння собі заробляючи, а не знаю ще, чи догодив я тим богові. Як би мені про це довідатися?

Читав він по книгах, що подавав господь бог улюбленцям своїм ознаки про ласку та прихильність свою. І згадав він, як *читав у своїй книзі про одну святу, що вона* так богові догодила, що змогла по воді йти, як по сухому. Думав тоді Павло собі:

— Господи! Якби мені така ознака!

Що більше дума про те, то все більше бажає душа його зазнати тієї ознаки від бога. І день, і два так думав, довго мучився думками, спокою не маючи, а далі таки зважився:

— Що бог дасть!

Протікала недалеко річка невелика. Намислив Павло піти до тієї річки...

Три дні й три ночі молився він, не сплячи й крихти, а четвертого дні вранці пішов до річки. Прийшов до берега, став навколішки, зняв руки до неба та—

— Господи!—каже,—якшо моя молитва була тобі вгодна, якщо я тобі догодив, то подай мені свою ознаку, зроби, щоб я по воді пішов так, як по сухому!

Припав Павло до землі, тоді встав. Річка перед ім блищить, мов срібло сяє... Радісно в Павла на серці, дума:

— Ось зараз господь чудо своє проявить!

Зійшов з берега, ступнув у воду раз, удруге—не держить вода. Господи! Що ж це? Він далі йде, аж по груди ввійшов—не держить вода!..

Як неначе його громом ударило! Похнюплений, понурений, безсилий вернув-ся він у свою печеру та й заснув відразу, як мертвий...

Прокинувся Павло другого дні пізно, став думати:

— Не догодив я богові! Мало в мені було від душі бажаннів, а багато було

жаннів од тіла. Мало було в мене щирости, дуже я себе жалів.

І почав Павло з того часу ще дужче своє тіло мертвити. То себе мучив, а тепер уже просто катує. За тим катуванням, за тими муками та за молитвою мало й коли одпочинок мав. А їсти став удвоє менш. Проминуло так ще три роки, і хочеться Павлові знов у бога ознаки попрохати, і боїться він.

— А що, як і тепер знову так?—дума.— Та вже як господь милосердний схоче, а піду, впевнюся.

Пішов знов до тієї річки. Молився перед тим уже не три дні, а шість день і шість день нічого не їв. Тоді пішов і... знов поняла його вода!..

Ніколи ще так тяжко не було Павлові, як тоді, як він удруге вертався без ознаки божої до своєї печери. Він молився, благав бога, щоб послав йому смерть, але смерть не йшла. Мусів жити. А жити ж то було тяжко!

Але потроху надія знов прокинулась у його в серці.

— Дуже я согрішаю,—так він собі думав,—святії отці по двадцять, по тридцять років богові служили і тоді тільки ласки та ознаки божої зазнавали, а я так скоро хочу. Служитиму богові ще три роки —може тоді бог милосердний та праведний подасть мені свою святу ознаку, що роблю я так, як треба.

І знов Павло жив у печері, знов спасався, і так проминуло ще три роки. А як проминуло ще три роки, то дев'ять день постував та молився Павло і десятого дня вранці пішов до річки. Ступив він у воду,—не здержала його вода і поняла знов. З великого жалю та з одчаю скрикнув Павло:

— Прийми, боже, мою душу!

Тієї ж миті він став був потопати і запеснуло його хвилею. Але не дав бог йому загинути: сам не знаючи вже, що робить, почав Павло пливти і виплив на берег. І як виплив—упав і зомлілий лежав.

Так лежав він довго, аж поки сонце високо підбилося, угріло та обсушило його. Прокинувся тоді Павло, озирнувсь і нічого спершу не зрозумів, де він і що він. Аж далі чув, щось стогне. Устав Павло і бачить: недалечко лежить чоловік і стогне. Підійшов до його Павло, подивився: чоловік ще молодий, але поранений та знесилений. Обняв жаль душу Павлові. Ухопив тоді він пораненого та й поніс до себе в печеру, дивом дивуючи, відкіль у його така сила взялася, що так легко він його несе.

V.

Поранений був непритомний. Почав Павло йому рани обглядати і бачить: рани не страшні, а тільки крови дуже багато зійшло. Пообмивав Павло рани, позав'язував та й сів біля пораненого й дожидає, поки він до притомности дійде. Дивиться Павло на бліде пораненого обличчя, прислухається, як він важко диха, дума собі:

— От,—не дай боже,—чоловік умре!

І такий жаль стиснув серце Павлові, що, здається, зараз би віддав своє життя, аби тільки ця невідома людина не вмирала. Коли гляне, аж поранений очі розплющив, дивиться на Павла і щось губами ворушить, сказати хоче, та не вимовить. Нахилився Павло йому до вуст ухом і чує, що питається поранений:

— Де я?

Каже Павло:

— У доброго чоловіка. Дасть бог, тобі пособимо.

Нічого не сказав поранений, тільки глянув так удячно на Павла і знов затих, та й заснув. Довго він спав і прокинувся аж увечорі. Тоді розповів Павлові, що він їхав степом, і напали на його розбійники степовії, пограбували, коня відняли, а його, пораненого, серед степу кинули.

Почув те все Павло і почув, що ще більший жаль до цієї людини ввійшов йому в серце. Почав Павло, як умів, його доглядати, гоїти. За тиждень, чи за півтора рани в хворого позатягало, і він міг навіть сидіти, але ходити ще не здолав. Одно тільки горе було Павлові: їжі в його не ставало. Ні кислиць, ні груш, нічого іншого в лісі не було, а тієї їжі, що добрі люди принесили, не вистачало на двох. То віддавав усю ту їжу Павло своєму хворому, а сам увесь час тим тільки живився, що якісь корінці з землі копав та їв. Та й хворому треба було більше їжі, і він голодував. Намислив Павло віднести хворого в слободу, щоб було йому що їсти. Сказав про це хворому, той зрадів.

Узяв Павло хворого, посадив собі на плечі й поніс. Слобідка була за річкою

Павло знав брідок, і на той брідок пішов. Безпечно річку перейшов і поніс хворого до слободи. Увійшов у слободу, підійшов до однієї путящої господарської хати і зразу ж у дворі стріз господаря. Спустив Павло хворого з плеч, положив додолу та й каже:

— Так і так! Прийміть пане господарю, та потурбуйтеся. А я вам за все відроблю.

Не хотів чоловік того відробітку, та намігся Павло і робив хазяїнові за найми та, аж поки видужав хворий. Дуже дякував хворий Павлові й казав:

— Не знаю я нічого, чим за твою, чоловіче божий, послугу міг би я тобі заплатити.

Але Павло йому казав:

— З того часу, як привів мене бог у це місце, ще ніколи не було в мене так ясно на душі. От же мені заплата.

Попрощалися вони і поїхав той додому, а Павло пішов у свою печеру.

Дійшов Павло до річки, сів над нею та і став думати. І згадалось йому, як він хотів перейти її по броді і як його безнадійність така обняла, що й смерти бажав. Тепер же не було ніякої безнадійности було ясно, радісно, весело. І так хотілося павлові ще зустріти якого безщасного, здольного та й пособити йому, поклопотатися про його. Оце здавалося тепер павлові великим ділом, а те, щоб річку по броді перейти,—стало здаватися малим. Дуже собі Павло:

— Чи то ж можна, щоб задля мене самого бог світ свій переміняв—з рідкої ви щоб тверду робив? Та й нащо мені го? З його тільки муки мені були, а от тер уже його не хочеться, та й нема тих , а радісно та весело на душі, й не вмирати хочеться, а жити та служити, поки ся, людям по-братерському.

Отого думав так Павло, і чула його душа що не так він жив досі, як треба, а чим не так,—не розумів іще. Тихий вернувся він додому, сів на каменюці коло хати і тільки сів—заснув зараз. І сниться ому, наче приходить до його хтось ясний і каже:

Павле! чи зрозумів еси ознаку цю? Здивився Павло, аж то наче батько покійний.

І наче каже Павло:

— Ні, тату, але як скажете мені, то зрозумію.

Тоді сказав йому батько:

—Дитино моя! Нащо забув еси, що віра без діла мертва есть? Дев'ять років ти себе мертвив та молився, щоб показати богові, що маєш в ру. І ти прохав ознаки, і ознаки тобі не було, бо не робив ти ніякого доброго діла. Гарна твоя молитва була, діла твої злі були. Покинув ти матір стару і не доглядів її при старощах її, засмутив її вік похилий. І покинув ти жінку з малими дітьми на гірке бідування. Покинув діло громадське, що всі його робити повинні. І тут дев'ять год жив і дев'ять год треба було другим людям на тебе робити, щоб тебе прогодувати. Це діла злі. А треба богові діл добрих. Ти мертвив своє тіло, а забував, що без тіла ніякого діла ти зробити не можеш і догодити богові не можеш. Якби тіла не треба було людині, то бог не дав би його. А коли бог його дав, то повинні люди його дар шанувати.

Упав наче Павло до ніг батькові, і сказав батько:

— Дитино моя! Чи зрозумів еси тепер ознаку ту, що в душі тобі дано: тихість та спокій, та радість? Чи зрозумів ти ці слова: віра без діла мертва є?

Скрикнув Павло:

— Зрозумів, тату!

Тоді сказав батько:

— Іди і роби так!

Ту ж мить прокинувся Павло і бачить: нікого нема. Устав він і щиро подякував богові й того ж дня пішов з тієї печери. Верн вся він додому і побачив, що мати його вмерла, жінка його бідувала вельми, а діти вже позростали. Рад в він велико, раділа жінка й діти, що знову звів господь їх докупи. Зостався Павло жити дома і робив він усе, що треба було робити господареві-хлібробові й ніколи не забував, що віра без діла мертва есть. Дав йому бог життя довге та гарне і смерть тиху та спокійну. Вмер він серед своєї сім'ї й сусідів. І вся сім я й чужі люди гірко його оплакали, бо люблено його за добрі діла його...

31. V. 7. с. Олексіївка на Харківщині.

ПАНЬКО.

Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув машиністі:

— Пускай!

Цебер почав спускатися в шахту спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Він хитався на всі боки, і шахтарі повинні були часом відпихатися від стін, щоб не вдаритись об їх,—тоді б усі сторч головою могли полетіти в шахту з розбитого цебра. Але шахта була неглибока; чорні стіни промайнули швидко, й шахтарі вже були на дні.

— Ну, вилазь!—сказав Панько й сам вискочив перший, держачи в руках динамітові патрони. Товариші почали вилазити за ім із струментом у руках.

Зараз же біля сторчової шахти пробивано новий хідник. Але величезна брила кам'яна, зустрівшись на дорозі, не давала йти далі.

Шахтарі мусіли розбити цю каменюку динамітом.

За кілька ступнів вони були вже там, де треба. Нахиляючись, вони пройшли,—чи, мабуть, краще сказати—пролізли, у вочату нору.

Там було мокро й темно. Дві лямпи шахтарські, блимаючи, освічували чорні стіни і не менше чорні шахтарські обличчя, тільки зуби та очі біліли на тих сарпських обличчях.

Робітники почали оглядати камінь.

— Ну, з їм буде морока!—промовив один.

— Та здоровий!—додав другий.

— То нічого, що здоровий, а ось подивимось, як його пробивати,—сказав Панько.—Ану лиш давай свердел!

Почали вертіти камінь, б'ючи по свердлу молотком: камінь мало подавався.

— І щоб було кращий струмент узяти!—сердився Панько, що порядкував ділом,—а то цим і до вечора не зробиш дірки.

— Та й вечір недалеко,—озвався хтось.

— І добре, бо вже й кістки болять на цій чортовій роботі, додав один шахтар.

— Не журись!—одказав молодий високий парубок,—зате завтра неділя, погуляємо!

— Погуляємо!—трохи зло відказав йому чоловік з бородою. Він приходив на роботу з села і мав сьогодні йти додому, несучи свій заробіток сім'ї. Парубок же той жив на шахті і всі гроші витрачав на себе. Перший був порядний господар і не міг бути прихильний до шибайголови шахтарської.

— Погуляємо! Вам усе тільки б гульки справляти! За гульками й діла не знаєте.

— А якого я діла не знаю?—розсердився парубок.

— А от такого, що тебе посилано взяти путящого струмента, а ти взяв кавнащо.

— Велике лихо!—відмовив парубок. Як треба буде, то підіймусь та й візьму кращий.

— А воно й справді треба взяти,—промовив Панько.—Ану лиш добудь!

— Круть верть—зараз буде!—сказав парубок.—Ходім, Семене!

Другий парубок, той, що лаяв роботу, пішов з їм до цебра.

Три шахтарі посідали, прихилившися спинами до каменюки. Двоє почали зараз же крутити цигарки і позакурювали їх від лямпи, що причепили збоку на стіні.

Панько не курив. Він дуже втомився. Сьогодні йому було багато роботи. Хотілося відпочити. Поки товариші курили й розмовляли, він мовчки сидів, приплющивши очі. Залюбки згадував, що сьогодні піде додому, обмиється, відпочине й побуде в своїй сім'ї. Сім'ї всього—жінка молода та маленький син, років три йому було. Влітку Панько хліборобив, а взимку заробляв по шахтах. Цей заробіток давав йому змогу не вбожіти, ще трохи й підправляти своє господарство.

Він тепер думав про свою теплу чистеньку хатку. Вона так і в'являлась йому, а серед неї Одарка. І обличчя в Одарки так наче всміхнулося до його. Якесь любе, лагідне почування сбняло Панька і йому так схотілося швидше туди, до неї й до сина. Ну, Данько запевне спатиме, як він прийде, але завтра вже ж спитається:

— А со мені татко принесла з сахти?

Чудний! завсігди з матір'ю, чує, як на неї кажуть «вона», то і собі на всіх,—і на чоловіків, і на жінок,—почав казати «вона». Треба буде взяти йому в крамниці яку цяцю та й каже:

— А со принесла?

А Одарка дожидатиме його, хоч як пізно н прийде,—вона не ляже...

Усміх осяйнув умазане в сажу чорне личчя Панькове. Йому знову схотілося бачити Одарку зараз біля себе... Ні, мому бути зараз біля неї...

— А ось і ми!—гукнув голос мало не д самим Паньком.

Панько розплющив очі. Парубки вже рнулися з струментом. Треба було робити. охи нехотя відірвався Панько від своїх рій і встав.

З новим струментом робота пішла краще. ле все ж каменюка подавалася погано, дуже тверда була.

— Та ну його к бісу,—всі руки обшмуг-в!—промовив чоловік з бородою, спу-аючи руку з молотком.—Буде й стільки!

— Не глибоко буде, не розірве враз,— азав Панько.

— Дарма,—удруге можна, коли треба буде.

Панько позастромлював у попровірчу-ні дірки патрони.

— Ну, хлопці,—гайда в цебер! Я зараз запалюю гноти.

Чотири шахтарі пішли до цебра, поки-вши Панька запалювати. Парубок зача-в старого:

— А що, от і приніс, що треба, й не гаялись.

— Мовчи вже! Про тебе й кури сокочуть смітниках, що ти такий моторний,— мовив той.

— Та про мене хоч кури сокочуть, дядь-Андрію, а про вас і того нема!—відказав рубок, улазячи в цебер.

— Га-га-га!—зареготалися шахтарі.— так утяв!

— Утяв!—розсердився дядько Андрій, уже стоячи в цебрі в той час, як інші ще влазили.—Утяв!—Якби йому язика втяти, так ото було б добре! А то дуже довгий,— щоб не придавило коли в шахті грудякою.

Шахтарі знову зареготались, і під регіт парубок гукнув угору:

— Піднімай!

Цебер смиконуло й піднесло егору.

— Стій! стій! — скрикнув дядько Андрій,—а Панько?

За реготом та за спіркою шахтарі зовсім забули, що Панько мусить сісти з ними. Вони зирнули наниз і побачили Панька.

— Стій!—гукнув з усієї сили парубок.

Цебер спинився.

Панько все це бачив. Він одразу згадав, що патрони позабивано неглибоко, що гноти були короткі. Вибух мусить бути зараз— ось-ось. Коли цебер спуститься, то каміння вдарить просто на товаришів. Все це він зрозумів на одну мить.

— Що бог дасть! — промайнуло у його в голові. І перш, ніж товариші встигли гукнути, щоб спускати, він голосно крикнув.

— Піднімай!

Цебер знову смикнуло й відразу винесло нагору.

Панько повернувся, щоб кинутися набік у другий хідник.

Але саме в цю мить із темряви блисконуло ясним огнем, потім ударило, і важкий гугот струсонув шахту. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнем.

. . . . . .

Як дим розвіявся, товариші кинулись у шахту. Панько лежав зараз же тут, і його груди були однією великою кривавою раною...

1893. І. 17. с. Олексіївка на Харківщині.

БАТЬКО ТА ДОЧКА.

І.

Мала Маруся зосталася дома сама. Її тько пішов на роботу в шахту. Ні братів, сестер у неї не було; мати її вмерла, тим на завсігди зосталася сама, як батько ов на роботу.

Вони прийшли сюди з села. Маруся залюбки згадує той час, як вона там із матір'ю жила. Тільки це давно-давно було! Вона ледве пригадує молоде вродливе обличчя з великими темними очима. Вона пригадує, як це обличчя, без краю ласкаве, схилялося до неї, а дбайливі руки вкри

вали її тепліше, і тихий материн голос казав:

— Спи, моя голубко!—Спи, мов серденько!

Багато з того, що тоді було, позабувалося—адже їй тільки чотири роки було, як мати вмерла, -але цей чарівний образ ніколи не зника з душі бідної дівчини-сироти.

Її батька звали Максимом. Він був безземельний, бо Марусин дід, за панського ще права, був при панах, а не хліборобом, і через те землі йому не дано. Як Максим дружився, то його матері вже не було на світі, та й батько незабаром по тому вмер. Зостався Максим сам із жінкою.

У їх була тільки хатка та дворища клапоть, а землю хліборобну наймати доводилось. Поки мати Марусина жива була,—вони так-сяк господарювали; а вже як вона вмерла (тільки п'ять год за чоловіком і пожила), то тоді господарство зовсім занепало, бо й не можна було хазяйнувати без господині. Максим не схотів женитися вдруге; він оддав Марусю в сім'ю до свої сестри, а сам позабивав вікна та двері у батьковій хаті, та й подався заробляти на шахти.

У тітки Маруся вижила чотири роки. Важко їй там було жити!

Вона завсігди була як чужа, як прийначка у цій сім'ї. Там було вже четверо дітей та двое старих,—то Маруся була аж сьомою. Усім треба було надати їсти, всіх треба було якось одягти. Тітка з дядьком з усієї сили працювали, годуючи сім'ю,—то ж не дивно, що вони часом натякали Марусі, що вона не «своя». Правда, Максим платив сестрі за дочку скількись там грошей. Тітка з дядьком знали, що цих грошей стане, щоб прогодувати дівчину. А все їм здавалося часом, що Маруся—зайвий клопіт у їх; здавалося це їм того, що важка робота в убозтві зучила їх труситися над кожною крихтою.

Через те Маруся не знала жалування в цій сім'ї. Воно і свої діти тітка не дуже милувала, та все ж то були свої: хоч і покартав, та й пожалує потім. А Маруся була «не своя», хоч і родичка. Тим вона чула від тітки здебільшого саме бурчання та гримання і мало, дуже мало коли зазнавала жалування.

Еге, вона не знала жалування, того пекучого материного жалування, що так добре його видко навіть, як гляне мати, як погладить дитину по голівці. Оце саме й було найбільшим горем бідній уразливій дівчині. Тим і образ той, як мати її пестує, нахилившись до її, Марусиного, приголов'я,—зберігся в дитячій душі такий зваблива-чарівний.

Найбільша радість Марусі була, як у неробочий день часом приходив до неї батько.

Він дуже любив Марусю, завсігди приносив їй якого гостинця, садовив її до себе на коліна, як вона була маленькою, і так багато розмовляв із нею, як вона підросла. З самим батьком тільки розмовляла вона зовсім щиро, сам батько тільки й знав, чим вона журилася та з чого раділа.

І ото, як одного разу сиділи вони вдвох у садку, її журба за рідним пестуванням вибухнула відразу.

— Візьміть мене, візьміть мене до себе, татку! Я не хочу тут більше жити!—благала ридаючи дівчина, припадаючи своєю маленькою чорнявою голівонькою батькові до колін.

— Серденько мов, куди ж я тебе візьму? Адже я в казармі живу,—там тобі не можна жити,—впевняв її батько.

— Я буду там жити, я буду вам пособляти,—тільки візьміть мене!

— Дурненьке! Ти не знаєш, що то таке казарма! Там тісно, нечисто, там живуть самі великі чоловіки, а дітям там не можна жити. Ніяк мені тебе, дочко, взяти.

І справді не міг батько взяти Марусю. Казарма, де шахтарі жили—це була довга, тісна й брудна будівля. У ній жили робітники й спали всі покотом на одному полу, а піл тягся через усю хату. Будівля була дуже вузька, бо між полом та другою стіною ледве можна було пройти, щоб лягти на піл. Тут не можна було жити сім'ю—ось через віщо Марусин батько не міг її до себе взяти.

Але її сльози зворушили йому серце, він почав думати, яким би способом ізробити, щоб дочці було жити краще. Він згадував усіх своїх родичів, силкуючись угадати, хто з їх був би ласкавіший до Маруси, щоб туди віддати її, у сестри забравши. Та нічого не надумав. Таких родичів не було, були й гарні люди, та хто ж його зна, як у їх Марусі буде. Адже й сестра його людина гарна, а Марусі важко в неї жити

Та ще й те: сестра гніватиметься, коли взяти в неї дівчину, а кому іншому віддати.

Відразу йому згадалось: а що, якби й справді послухатися Марусі та й узяти її жити до себе? Тільки не в казарму, а в землянку. Бо на шахтах робітники жили то в казармі, а то ще й у низеньких, поганеньких, землею критих хатах, що звалися землянками. Такі землянки давано самим тим шахтарям, що в їх сім'ї були. А що, якби й він попрохав собі землянку?

Звісно, мабуть так буде, що її не дадуть йому, та алеж: догнав—не догнав, а побігти можна. Та й есть одна землянка пустка,—правда, така, що вже гіршої й не буває, так що ж його зробиш? А проте, таку негодящу, може, швидше й дадуть. Це вже як управитель над шахтами скаже,—як потрапиш до його в слушний час, то може й дасть.

А вже й гарно було б жити з Марусею вдвох! Погано самому, важко жити! А якби Маруся—от би добре було!.. Максим уже собі в'являв те радісне життя...

Так думаючи, подався Максим до управителя. Мабуть у слушний час він прийшов.

— Нащо тобі землянка? — допитувавсь управитель.

— Та дочка в мене маненька, дак не можна їй у казармі жити,—казав Максим.

— А чом же вона з матір'ю не живе?

— Бо нема в неї матері, а в людей важко жити, ото й доводиться мені до себе взяти її. А хіба ж можна в казармі з нею? Дозвольте вже, спасибі вам, жити в тій земляночці,—однак вона без догляду розвалиться, а ми її держатимем цілу.

— А воно й правда, що розвалиться,—подумав управитель і згодився.—Ну, гаразд,—можеш туди переходити.

Низько вклонившись, вийшов од управителя Максим, та й пішов просто до землянки. Вона справді була поганенька: шпаруни пообпадали, хворостяна покрівля (стелі по землянках не буває) погнулась усередину від землі, що на їй було насипано: одно віконце, та й те без шибок, а двері висіли набік на одній завісі.

Не дожидаючи, поки все те звелить управитель полагодити, Максим заходився своїм коштом усе, що треба, робити. Він полагодив двері, засклив вікно й навіть думав був заходжуватись хату мазати, та не було коли.

Хай уже Маруся сама вимаже,—подумав Максим і, скоро прийшла неділя, узяв Марусю від сестри до себе, у свою нову хату.

Весела була Маруся без краю. Байдуже їй було, що ця хата така обідрана: вона здавалась їй чудово гарною,—бо ж вона в їй порядкувала й хазяйнувала, як хотіла. Вона, як здолала своїми малими руками, вимазала хату, а комин помалювала червоними та синіми кривульками, що були такі, як квітки, і квітками, що були такі, як кривульки, і те малювання не то їй, а й Максимові навіть здавалося чудовим. Максим приладнав стіл та лаву,—і от уже й хата така, як треба, стала.

Вже ж мабуть і раділа Маруся, а ще дужче Максим! Який він був радий, що взяв Марусю до себе! Щодня тепер він приходив з роботи не в брудну, вонючу й тісну казарму, а в чистенький біленький захисточок, і там його стрівала дочка, і він міг відпочити й порадіти, дивлячись, як вона господарює, мов і справжня господиня.

З того часу життя Максимове та Марусине пішло рівно та покійно. Щодня вранці-рано Максим ішов на роботу, а Маруся лишалася дома сама. Вона починала господарювати.

Як жила вона в тітки, то була найбільшою дівчиною в сім'ї. Тим на неї накинуто було багато роботи, що її роблять звичайно тільки більші дівчата. Тоді їй це було важко, а тепер вона рада була, що так трапилося, бо вона навчилася багато дечого робити за справжню господиню, а тепер саме цього їй і треба було. Отож, що сама знаючи, а що батька питаючи,—вона, як уміла, варила їсти. Не завсігди їй щастило, а найбільше отой борщ дався їй у знаки,—ніяк, звичайно, не хоче бути добрий на смак! Ну, та це ще невелике лихо було, бо батько й дочка не звикли ласо їсти, а після щоденної важкої роботи в шахті Максимові завсігди добре хотілося їсти ввечорі.

Кажу—ввечорі, бо тільки ввечорі приходив він з роботи додому. Він бив вугіль, той, що ним топлять, а вугіль той глибоко в землі лежить. Щоб досягти до його, копають глибокі колодязі (шахти) та й копаються на всі боки попід землею,—скрізь такі нори та печер понароблюють. Отож як заліве

Максим у таку нору, глибоко-глибоко під землею, так уже й не вилазить звідти ввесь день—там і обіда те, що з дому візьме. А Маруся дома сама обідає—так не дуже варить, а більш учорашнє доїдає. А вже ввечорі як треба вони їли.

Як упорається Маруся, то, звичайно, шиє. Шила вона поганенько, та все ж полатати одежину яку могла,—то й досить цього було. А шити нове вона у сусіди Горпини вчилася. Чоловік Горпинин теж на шахті робив, а Горпина, часом, учила дівчат шити. Маруся замкне свою хатку, та й біжить до неї вчитися. А то, часом, дві-три дівчини-подруги прибігали до неї шити,—щоб веселіше було. Прибіжать, набалакають повну хату і звеселять Марусю.

Увечорі приходив Максим, а в свято, то й увесь день дома був. Отоді Марусі найвеселіше було. Жде, бувало,—не діждеться, як загуде машина ввечорі,—ото, щоб роботу шахтарі кидали. Тільки загуде, —вона так і метнеться готувати все, що треба. От уже й ходу чути, двері відчиняються і знайома чорна постать стає на порозі.

— Ой, які ж ви чорні, татку!—мало не щоразу скрикує Маруся, скоро батька вздрить.

І справді, не то одежа у Максима вся чорна від вугілля, а й обличчя таке чорне від сажі, як у гарапа,—тільки зуби та очі блищать на чорному.

— А тобі не до вподоби?—сміється Максим.—Ну, то давай умиваться!

Маруся тікає аж на піч, у куточок, а Максим тим часом умивається та передягається.

— От і вже!—каже він.

Маруся вилазить із своєї схованки, прибирає швиденько, що треба, і вже трохи згодом сидять обоє за столом, а на столі в мисці гарячий борщ парує.

Повечерявши, вони розмовляють.

В старовину, живучи в казармі, Максим, прийшовши з роботи, поспішався, звичайно, швидше спати. І це не через те саме, що він утомлявся, а й тим, що йому зовсім гидке було життя в казармі—з брудом, з пияцтвом та іншим. Він поспішався швидше заснути, щоб хоч не бачити того бруду й гидоти, що серед неї доводилось йому жити. А тепер йому не хотілося спати, і щовечора вони вдвох розмовляли, часом і довгенько. Маруся цікаво слухала, що оповідав їй батько про шахти, про те, як у їх роблять. Вона здригалася з остраху, уявляючи собі, як її татко лежить глибоко під землею в норі,—а та нора ось-ось завалиться й засипле його навіки,—лежить і б'є кайлом вугіль... Часто згадували вони покійну Марусину матір, і це були такі сумні, такі солодкі розмови!

Але ще більше розмовляли вони про свої заміри. Тими замірами вони жили, ті заміри звеселяли їм важке та хмурне життя.

У Максима була одна мрія. Він був безземельний, і йому здавалося, що нема більшого щастя над те, коли чоловік має клапоть свого поля. На шахти він пішов тим, що ніяк було хазяйнувати, а якби хазяйнувати можна було, то залюбки кинув би він шахти. І ото, розмовляючи одного разу так увечорі, він звірив дочці своїй мрії.

— Знаєш, Марусе, що я думаю?

— А що, татку?

— А добре було б жити не тут і не ходити в шахту, а жити дома у своїй хаті та господарювати як треба.

— Ой, і гарно ж було б, господи!—скрикує Маруся й оченята в неї блищать.

— Еге, гарно...—каже Максим.—Якби то зібрати грошей хоч трошки та купити поле...

— Ой, купіть, татку, купіть!

— Не дуже швидко й купиш! На це треба грошей. Та ще хіба з самим полем що зробиш? Треба ще й струменту скільки, пару волів або хоч коняку...

Чорнява голівка Марусина, сумуючи, схиляється, але зараз надія знову займається у дитини в очах.

— Ну, то що? Ми назбираємо грошей на струмент, і на воли, й на все.

— Не легенько його збирати, дочко! А проте—бог поможе. Уже трохи таки я й назбирав (тільки про це нікому не хвались). Заробити можна тут добре, а витрачаєм на себе ми небагато,—то й можна назбирати хоч на поганеньке хазяйствечко. Тільки доведеться ще поробитись добре.

— А довго ж?

— Та таки довгенько, дочко,—зо два чи зо три роки ще.

Маруся зовсім засмучується.

— Та й довго ж,—каже вона, знову похнюплюючись.

— Довго? Ні, це ще не довго! Та й не ожна раніше. Треба, щоб ти підросла, равжньою господинею стала. Бо хто ж мене хазяйнуватиме? Тепер тобі десять ків, а за три роки буде тринадцять. І ще мала будеш,—не впораєшся. Та арма! Візьмемо до себе бабу Оксану,— она порядок даватиме.

Баба Оксана була під літами, та ще кріпа собі жінка, бездітна, безхатня; колись ула вона хазяйкою, а як умер чоловік, шла ходити по наймах та й ходила вже років з десяток. Максим знав, що вона могла б пособити йому і залюбки пішла б до його, бо в його в хаті була б вона не за наймичку, а за господиню.

— Та навіщо ж її брати?—сперечається Маруся.—Наче я сама не впораюсь! Та я і вдень, і вночі робитиму.

— Ну, воно трохи важкенько без відпочину день і ніч робити,—сміється Максим,—а баба Оксана тобі шкоди не зробить, а порядок дасть, бо ти порядку не знаєш.

— Та вже хай приходе!—говорить врешті Маруся.—Вона не сердита.

Отаке надумали батько з дочкою та й завзялись досягти свого.

Вони зосталися на шахтах і так прожили ще два роки. Увесь цей час одно марили вони про те, як вони колись житимуть, та трохи не щовечора вишукували вони все нове цікаве в цій справі та розмовляли про його. Тими мріями та розмовами кращало життя Максимові та Марусі, а без их воно було б дуже невеселе, бо й батькові, й дочці доводилось багато й важко робити. Якби не було в їх надії, що тією роботою осягнуть вони мету бажану, було б життя їм безрадісне. А тепер Максим з усієї сили гнався за заробітком і робив часто над міру. Маруся ж не тільки клопоталася хатнім ділом (а це такій малій дівчині було важко), а ще й щиро вчилася шити,—вона бо хотіла, щоб усе вміти шити, як дома господарюватиме.

Отож поробившись Максим так ще два роки, зібрав стільки грошей, що міг би вже собі клапоть поля купити, а до його коняку та ще дещо. Він поле й купив (продавав у його слободі один чоловік), а більше нічого не купував, бо дожидавсь ярмарку весняного, що бував у ближній слободі. Як же прийшла весна, купив Максим зерна, найняв чоловіка зорати та засіяти йому ниву. А сам зостався поки на шахті, бо трапилась така робота, що дуже добре заробити можна було. То й зважився Максим перебути на шахтах весну до зелених свят, а вже тоді подаватися додому на село.

І батько, і дочка так то вже дожидалися тих свят! Маруся лічила б не то дні, а й години, що до тих зелених свят зосталися, — та шкода, що на години лічити не знала! А й довгий здався їй цей час,—довший за ті три роки, що вони вижили тут. Та вже ж хоч і як довго час той тягся, а таки йому край приходив. Сьоголні вранці полічила Маруся, що жити їм на шахтах усього шість день зосталося, і сказала про це батькові, як він ішов на роботу.

— Правда, правда, дочко, — відмовив Максим,—у суботу гроші за тиждень віддаватимуть,—а тоді гайда!

— Ой, господи! Як же ж то ще довго до суботи!—зідхнула Маруся.

— Та вже якось доживемо!—розважав її батько.—Ну, зоставайся здорова, ясочко!

II:

Пішов батько, а Маруся зосталася сама. Вона швиденько поприбирала в хаті і визирнула у віконце. Там сонечко вже зійшло. Надворі було весело та любо. Марусі заманулося туди. Та в неї була робота: вона дошивала сьогодні сорочку батькові, та таку, що с а м а в с ю п о ш и л а, а це було в п е р ш е. Ця робота була їй така люба, що вона швидше одвернулась од вікна, щоб і спокуси не було, та й заходилася шити.

Як шиєш, то можна й думати.

І Маруся думала собі про те, як вони переїздитимуть звідси, та якого це клопоту буде. Та дарма—якось воно буде, а як улаштуються—от тоді добре! У своїй хаті! Своя хата дуже більша за цю землянку та така весела! А коло хати Маруся квіток-квіток понасаджує,—от як у її матері було—це так кажуть, бо вона сама не пам'ята цього. Татко каже, що він ще садитиме садовину в тому садочку, що вже там є. От добро — свій садок! Вийдеш у його: сонечко сяє, пташки щебечуть, вишеньки червоніють -вже ж і гарно...

Маруся всміхнулась радісно та й... схаменулась. За своїми думками вона й не помітила, що вже й голку з рук пустила, і не шиє вже. Трошки засоромилась та швид-

ше знову до робсти. І так щиренько шила до обід.

Опівдні чує, - гуде машина: це обід шахтарям. Маруся й собі кинула шити та трошки підгодувалась тим, що вчора не доїли, а варити самій собі вранці не схотіла, бо дуже з сорочкою поспішалася. Попоївши, — знову до шиття. Чує й машина гуде, — це вже й татко пообідав і робити заходився.

Пошила Маруся так ще з годину. Коли чує,—машина знову загула. Дівчина здивувалась. Чого це вона? У такий час вона не гуде,—а тепер же нащо? А проте вона не довго тим цікавилася і забулася була про це, діла свого пильнуючи. Коли трохи згодом, чує гомін якийсь на вулиці. Щось наче біжить, та ще й не одно, гомонить, та кричить щось.

— Що воно за знак?—подумала Маруся й визирнула у віконце.

Дивиться, біжать люди та щось гукають. Здалося те Марусі цікаве. Вона вискочила з хати. Люди вже перебігли, й вона не могла ні про віщо довідатися. Та трохи згодом побачила,—біжить проз неї знайома дівчина туди, куди й люди побігли.

— Галько!—гукнула вона до неї. — Галько!

Галька спинилась і вздріла Марусю.

— Ой, Марусю, сестричко!.. Ой, що ж там зробилося—*шахту залило*!—*ледве по*спішилась казати дівчина, бо дух їй від швидкого *бігу забивало*.

Маруся спершу не зрозуміла й спиталася:

— Яку шахту? Де?

— Та нову шахту. Так, кажуть, водою й залило!

— А тобі хто казав?—спиталася Маруся.

— Та люди ж бігли та й кричали, що *залило*. Ходім туди!—казала Галька поспішаючись.

Маруся мовчала. Вона ніяк не могла зрозуміти, звідки взялася вода заливати шахту, коли скрізь було сухо. Та вона не довго про це думала. Інша думка вразила її: у тій шахті *робив* її батько,—то це його залило? Ця думка вдарила її, мов стрель стрельнув, і вона трохи не *впала*.

— Ой, Марусю, яка ти бліда-бліда стала!—скрикнула Галька, *підбігаючи до неї*.— От спасибі богові, що мій батько не в новій шахті, а то лихо було б! А твій, Марусю, в якій?

— У новій...

— От *бідна ти*!..—*пожаліла Галька*. - Ходімо ж туди!

— Ходім! *ходім*!—*одразу стрепенулась* Маруся, вхопила Гальку за руку й потягла її за собою.

— Та не так бо швидко, сестричко! - пручалася та,—а то я не підбіжу.

Від землянки, де Маруся жила, до нової шахти було не дуже далеко, і дівчата швидко туди добігли.

Що ближче вони добігали до неї, то більше людей їм стрівалося, що туди ж бігли, а коло самої шахти зібралася вже чимала юрба,—тут був управитель над шахтами, штегер, шахтарі, що не пішли сьогодні на роботу, кілька жінок з дітьми. Деякі *жінки плакали, навіть тужили*.

Держачися за руки, полізли дівчата *поміж народ* і з бідою дотовпились аж насередину між люди. Там вони побачили,— якийсь чоловік сидить на каменюці, на вугільний вагончик злігши. Маруся відразу його пізнала: то був Семен, шахтар, що робив у одній шахті з її батьком. Він був тепер увесь мокрий, і видко було що з ім сталося щось: чи *хворий він*, чи в шахті прибито. Біля його стояв управитель, *високий чорнявий* чоловік, і наказував штегерові:

— Підніміть двадцять чоловіка з шахт! Обидва смоки сюди з локомобільчиком швидше!

Штегер побіг. Управитель повернувся до Семена.

— Ну, та як же воно було?

— Так,—відмовив Семен, сидячи й кривлячись часом, певне з болю.—*Ми били* вугіль удвох з Іваном. Коли це як зашумить! Ми зирк, а вода *так і суне*! Кинулись бігти,—так хіба ж його втечеш? Як *ухопило нас, як понесло*!.. Зараз я Івана й загубив,—утоп мабуть бідолаха. А я *вже силкуюся* тільки, щоб далі від стін та від стовпів бути. А воно мене як закрутить та об стовп головою—лусь! Почорніло мені в очах,—от, думаю, край! Аж воно, хвала богові, й нічого—мабуть не дуже вдарило. Потім *ще не раз било*, та *не головою*. Якби була сторчова шахта,—пропав би! Ну, а з похідної й винесло на білий світ.

— А правда,—казав якийсь шахтар,— у сторчовій край! А з похідної може й винести. Щастя твоє!

— Та звідки ж та вода взялася?—допитувався другий шахтар.

Хтось одмовив;

— Та з старої шахти. Уже мабуть з рік, як вона повна води—залило ж. Вони мабуть підійшли під неї або до неї та й пробилися туди,—от воно й залило.

— А ти хіба знаєш?

— Авжеж знаю, бо в старій шахті було повно води, а тепер углиб вода пішла.

— Лихо та й годі!

— А скільки людей у шахті?—спитавсь управитель у десятника.

— Та хвала богові, не багато: було десятеро, одного винесло, а дев'ятеро там,—відмовив той.

Маруся протовпилася аж до шахти. Це була не сторчова шахта, не така, як колодязь, а була це похідна шахта, така, що як печера йшла у землю вглиб, і шахтарів не спускано в неї, як у сторчову, а вони просто ходили туди... Тепер вона була вщерть повна нечистої, якоїсь рудої води. Вода дійшла вже доти, поки їй треба було, і стояла тихо. Шахта здавалася зовсім мертвою. І справді,—вона була могильною ямою тим нещасливим, що в їй робили. І її, Марусин, батько в цій ямі.

Маруся, знесилена, сіла на вугільний вагончик, що там стояв. Галька сіпала її за руку, казала, що треба відійти від шахти, але Маруся мов не чула її, сиділа непорушно, втупивши очі в ту яму з каламутною водою, що поглинула її батька. Галька підождала трохи, а далі, бачивши, що Маруся не хоче йти з нею, відійшла.

Тим часом людей прибільшало. Поприбігали шахтарі з другої шахти. Привезено смоки, локомобіль маленький, і почали їх становити.

— А ця чого тут?—здивувався штегер, Марусю вздрівши. — Геть звідціля, тут машина стане!

Маруся не ворухнулась; він узяв її за руку.

— Чуєш, іди звідціля!

Він хотів стягти її з вагончика.

— Не займайте мене!—скрикнула вона,—там татко!

Штегер несамохіть пустив її руку.

— Що там таке?—спитав управитель, підходячи.

Та ось,—показав штегер,—дівчина. Батько її там.

— Одведіть її звідціля!—звелів управитель.

Штегер знов узявся до неї.

— Я не хочу! Я не піду!—і пручалась, і благала Маруся.—Дайте мені тут сидіти: я нічого не робитиму, я тільки ждатиму!..

Почувши спірку, жінки протовпились наперед.

— Ой, господи, чия ж то?—почулося поміж їми.

— Максимова.

— От сердешна сирота! То матері не було, а тепер і батька нема.

— Одведіть геть жінок та дітей!—знову звелів управитель.

Жінок відштовхнули назад. Але з Марусею справа була важча. Вона пручалась, кричала й не хотіла йти.

— Що я вам роблю? Я буду тут, я тільки дивитимусь, тільки ждатиму. Там татко!.. Ой, там же ж татко!

Управителеві жалко стало Марусі. Він підійшов до неї.

— Дівчино, йди звідціля,—тут становитимуть машини. Машини витягнуть воду з шахти. Хіба ти не хочеш, щоб твого батька вирятувано з шахти?

Почувши це, Маруся відразу встала й одійшла набік. Вона сіла на ту каменюку, де попереду сидів Семен, той, що вода його з шахти викинула (бо його вже кудись поведено). Звідци видко було все, що коло шахти робилося.

Смоки становили недовго. Трохи згодом машина забухтіла. Маруся здригнулася й устала.

По той бік шахти вже лилася з кишки вода, лилася просто на землю й стікала туди, наниз, до яру. Маруся дивилася довго на цю нечисту воду і врешті глянула на шахту. Вона думала, що тут води вже добре поменшало. Вона помилилася. У широкій ямі було повно води, так і тепер зосталося. Маруся знову сіла на каменюку і почала дивитися на шахту, дожидаючись, поки поменшає води. Вона мало що чула з того, що робилося навкруги неї,—уся бо її увага повернулася на одно—на воду.

Але вода не подавалась. Принаймні Маруся цього не помічала. На таку широку яму мало було цих смоків.

Проминуло півгодини, година й більш. Люди порозходились. Дві жінки, що їх чоловіки в шахті були, довго стояли й

ше знову до робсти. І так щиренько шила до обід.

Опівдні чує, гуде машина: це обід шахтарям. Маруся й собі кинула шити та трошки підгодувалась тим, що вчора не доїли, а варити самій собі вранці не схотіла, бо дуже з сорочкою поспішалася. Попоївши,—знову до шиття. Чує й машина гуде,—це вже й татко пообідав і робити заходився.

Пошила Маруся так ще з годину. Коли чує,—машина знову загула. Дівчина здивувалась. Чого це вона? У такий час вона не гуде,—а тепер же нащо? А проте вона не довго тим цікавилася і забулася була про це, діла свого пильнуючи. Коли трохи згодом, чує гомін якийсь на вулиці. Щось наче біжить, та ще й не одно, гомонить, та кричить щось.

— Що воно за знак?—подумала Маруся й визирнула у віконце.

Дивиться, біжать люди та щось гукають. Здалося те Марусі цікаве. Вона вискочила з хати. Люди вже перебігли, й вона не могла ні про віщо довідатися. Та трохи згодом побачила,—біжить проз неї знайома дівчина туди, куди й люди побігли.

— Галько!—гукнула вона до неї.—Галько!

Галька спинилась і вздріла Марусю.

— Ой, Марусю, сестричко!.. Ой, що ж там зробилося—шахту залило!—ледве поспішилась казати дівчина, бо дух їй від швидкого бігу забивало.

Маруся спершу не зрозуміла й спиталася:

— Яку шахту? Де?

— Та нову шахту. Так, кажуть, водою й залило!

— А тобі хто казав?—спиталася Маруся.

— Та люди ж бігли та й кричали, що залило. Ходім туди!—казала Галька поспішаючись.

Маруся мовчала. Вона ніяк не могла зрозуміти, звідки взялася вода заливати шахту, коли скрізь було сухо. Та вона не довго про це думала. Інша думка вразила її: у тій шахті робив її батько,—то це його залило? Ця думка вдарила її, мов стрель стрельнув, і вона трохи не впала.

— Ой, Марусю, яка ти бліда-бліда стала!—скрикнула Галька, підбігаючи до неї.—От спасибі богові, що мій батько не в новій шахті, а то лихо було б! А твій, Марусю, в якій?

— У новій...

— От бідна ти!..—пожаліла Галька.—Ходімо ж туди!

— Ходім! ходім!—одразу стрепенулась Маруся, вхопила Гальку за руку й потягла її за собою.

— Та не так бо швидко, сестричко!—пручалася та,—а то я не підбіжу.

Від землянки, де Маруся жила, до нової шахти було не дуже далеко, і дівчата швидко туди добігли.

Що ближче вони добігали до неї, то більше людей їм стрівалося, що туди ж бігли, а коло самої шахти зібралася вже чимала юрба,—тут був управитель над шахтами, штегер, шахтарі, що не пішли сьогодні на роботу, кілька жінок з дітьми. Деякі жінки плакали, навіть тужили.

Держачися за руки, полізли дівчата поміж народ і з бідою дотовпились аж насередину між люди. Там вони побачили,—якийсь чоловік сидить на каменюці, на вугільний вагончик злігши. Маруся відразу його пізнала: то був Семен, шахтар, що робив у одній шахті з її батьком. Він був тепер увесь мокрий, і видко було що з ім сталося щось: чи хворий він, чи в шахті прибито. Біля його стояв управитель, високий чорнявий чоловік, і наказував штегерові:

— Підніміть двадцять чоловіка з шахт! Обидва смоки сюди з локомобільчиком швидше!

Штегер побіг. Управитель повернувся до Семена.

— Ну, та як же воно було?

— Так,—відмовив Семен, сидячи й кривлячись часом, певне з болю.—Ми били вугіль удвох з Іваном. Коли це як зашумить! Ми зирк, а вода так і суне! Кинулись бігти,—так хіба ж його втечеш? Як ухопило нас, як понесло!.. Зараз я Івана й загубив,—утоп мабуть бідолаха. А я вже силкуюся тільки, щоб далі від стін та від стовпів бути. А воно мене як закрутить та об стовп головою—лусь! Почорніло мені в очах,—от, думаю, край! Аж воно, хвала богові, й нічого—мабуть не дуже вдарило. Потім ще не раз било, та не головою. Якби була сторчова шахта,—пропав би! Ну, а з похідної й винесло на білий світ.

— А правда,—казав якийсь шахтар,—у сторчовій край! А з похідної може й винести. Щастя твоє!

плакали, але врешті й ті пішли. Зосталися самі ті, що робили коло смоків, та Маруся.

Вона й тепер сиділа на каменюці. Її кілька разів хотіли прогнати, та все пожаліють і не проженуть. Тільки години за дві роботи помітила дівчина добре, що вода подалась нижче від країв. Тоді вона ще пильніше почала дивитися. Та даремно пильнувала. Вода подавалась так, що оком не можна було помітити. Марусю починала вже обнімати безнадійна туга. Вона довго не насмілювалась, потім таки встала й підійшла до одного робітника.

— Дядьку,—несміливо почала вона,—чи скоро?

— Що скоро?—спитався трохи сердито чоловік.

— Чи скоро воду витягнете?

Ге-ге, дівчино! Ще довгенько тобі дожидатися! Ще днів п'ять поробимось. А йди лишень звідси, не заважай!

Маруся відійшла. Ті слова її вразили. Вона сподівалася, що все зробиться сьогодні. Вона була певна, що її татко ще живий. Він певно обрятувався у який закапелок,—такий, що й вода туди не досягне,—там він сидить і дожидається, поки воду витягнуть. Але воду витягнуть аж через п'ять день. Чи вже ж цьому правда? Та'дже ж у татка нема чого їсти,—він умре з голоду, коли п'ять день просидить у шахті, не ївши.

Ой, боже ж мій! Що їй зробити, щоб пособити, щоб швидше обрятувати татка, не дати йому вмерти з голоду? Бідолашна Маруся морочила собі голову й з тугою безнадійно впевнялася, що пособити вона нічим не може, що навіть якби життя своє віддала, то й тоді не могла б і на один ступінь посунути наперед діло.

З такими тяжкими думками просиділа вона до вечора. Вона хотіла була зостатися тут і на ніч, та її взято за руку й одведено геть. Вона постояла трохи віддалік і пішла додому, мало розбираючи, що вона робить.

Вона ввійшла в свою темну хатину, сіла на лаву, зіперлась на стіл, та й заніміла так. Вона сама не помітила, як страшна втома, що відняла в неї всю силу, кинула її в сон, і вона заснула як мертва, впавши на лаву.

Вона прокинулась несподівано серед ночі.

Навкруги була темрява. Дівчина не могла зрозуміти, що з нею. Вона підвелася й почала згадувати, що сталося. Яку хвилину вона думала, напружуючи думку, й відразу згадала, все згадала. Вона скрикнула несамовито й кинулася з лави насеред хати.

Її татко в шахті, його залила вода, він умирає з голоду! Невимовна, безнадійна, страшна туга обхопила дівчину. Вона почала ридати, але ридання те подібне було більш до несамовитого крику, ніж до ридання.

Округи була темрява—чорна, важка, похмура темрява, і серед цієї темряви, долі в хаті, нікому невидна, від усіх покинута, сиділа маленька посиротіла дівчинка і, обхопивши руками худі коліна, билася об ці коліна головою й ридала, кричала з нестерпучого болю. Вона губила все, що мала в житті: оборону, любов, усе своє щастя—чи то ж могла вона не ридати, не розриватися з несамовитого плачу, не бажати, щоб розпалена голова розбилась об худі коліна?

І вона ридала.

Чи довго це було—вона, звісно, не знала. Але дедалі, плач її ставав усе хрипкіший, усе тихший та тихший. Ридання ще змагалося, ще розривало груди, але в грудях уже не ставало сили його видержувати, але в горла вже не ставало змоги виливати голосом безнадійну муку. Ридання потроху стихло. Дівчина припала головою до колін та так і заніміла, і якби не здригалося іноді тіло її перемучене, була б це мертва постать.

А тим часом ніч уже кінчалась, і похмурий невеселий день уже зазирав у вікно. Маруся не помічала цього, не помічала, як потроху білішали перед нею стіни, піч, як висувалися з темряви стіл та ікони в кутку. Але як розвиднилось добре, вона помітила світ. Підвелася з долівки і хитаючися вийшла з хати.

Вона пішла до шахти і пройшла до неї спотикаючись. Там була така сама робота, як і вчора. Маруся глянула на воду й скрикнула зляку: за ввесь час, відколи роблено, вода подалась тільки як на півершина. Знесилена, сіла вона на ту каменюку, де й учора сиділа. Та вона не хотіла коритися тій несилі, вона хотіла бути тут, дожидатися й діждатися.

І вона сиділа. Працювали, розмовляли, метушились робітники, плюскала вода, бухтіла парова машина, але все це Маруся мало й помічала. З німою тугою не спускала вона очей з ями, повної води, й ждала. Чого вона могла ждати?

Так минув день, а Марусина постать усе маячіла на каменюці. Робітники вже не прогонили її. Їм було жалко дивитися на цю дівчинку, таку без краю сумну, що, здавалось, то живий жаль, живий сум прийшов у тілі людському та й сів отут на камені, нагадуючи людям про те нещастя, про те горе, яке ховалося там глибоко попід землею, заховане, запечатане цією каламутною водою. Вони давали їй їсти, та вона не схотіла. До неї прибігла Галька, приходила Горпина,—та жінка, що вчила її шити,—вона ледве промовила з їми кілька слів. Горпина хотіла взяти дівчину з собою, та Маруся не пішла. Одначе Горпина примусила її з'їсти пиріжок, що принесла їй з дому.

Так поминув день до вечора, а ввечорі Маруся вернулася в свою хату. Не знала, що їй робити, як розважитися. Схотіла молитися. І вона молилася, проказуючи не молитву, а свої слова, свої ледве зрозумілі благання. Це немов заспокоїло її. Вона заснула. Але спала не довго і прокинулась іще вночі—сиділа й дожидала світання.

Ледве свінуло надворі,—вона вже побігла з хати. Але біля шахти було те ж: метушились робітники, бухтіла машина, хлюскали смоки. Тільки, як ближче підійшла, помітила вона й відміну: всди в ямі вже не було видко,—вона була десь там глибоко, і звідти тягли її смоки.

Маруся сіла на старе місце.

Вона прийшла з надією, і надія держалася деякий час у неї в грудях. Але потроху надія почала зникати, і пекуча німа туга безнадійная обнімала дівчину. В її маленькій голівоньці плутались безладно чорні, страшні думки. Ні, ніколи не спорожнять цієї клятої безодні! Алже вода позаливала всі закапелки,—чи то ж виберуть її звідти? А якщо й виберуть, то коли? Тоді, як татко вмре з голоду. Умре! Боже мій милий! А тепер? Може він уже тепер умер, може вже давно залила його вода? А коли й не потопила, то вже сьогодні третій день, а завтра ще робитимуть, а там ще... І татко сидітиме в шахті не ївши.

Вона починала в'являти собі страшну смерть з голоду. Там, глибоко під землею залізши у найдальшу від води нору, сидить він, зігнувшись, і голод його мучить, мучить... Далі вона про це не могла думати, бо вже й від цього самого кригою проймало їй душу.

А коли вона не побачить живого татка, коли вона зостанеться сама на світі, то що їй тоді? Хто її так пожалує, так оборонить, як татко? Ніхто! І мабуть краще було б, коли б вона не жила вже на світі, коли б і її та шахта поглинула. Коли татко вмер, коли татко лежить у шахті неживий, то нашо їй жити?

Вона просиділа ввесь цей день німа й непорушна. До неї знову приходила Горпина, їсти приносила, та не могла вона їсти.

На ніч вона не пішла додому,—сподівалася, що вночі може виберуть воду. Вона лягла долі біля того каменя, зібгавшися, як клубочок. Якийсь жалісливий шэхтар укрив сердешну своєю свитою. Але вона не спала. Вона то лежала, трусячися з холоду, то підводилась і дивилася, як біля шахти робили люди, чудно осяяні червоним світом од машини, од лямп. Вони все робили, вони не спинялись: коли втомлялись одні, приходили інші замість їх, а робота все не дороблялась, а в ямі все була вода. Маруся даремно дожидалася всю ніч.

Вранці вона знову сіла на каменюку. Сівши, почула, що їй погано якось. Вона встала. Ледве стала,—відразу здалося їй, що люди коло шахти, вагончики, шахтова будівля здалека—все це враз якось захиталося, рушило й попливло перед нею. Вона хотіла зрозуміти, шо це таке, і ту ж мить упала додолу, непритомна.

Проснулася Маруся в Горпининій хаті на полу. Спершу вона не зрозуміла, де вона й що з нею. Але зараз же побачила, що біля вікна сидить Горпина й шиє. Чого ж це вона, Маруся, тут?

Горпина озирнулася й побачила, що дівчина дивиться на неї.

— Вже прокинулася?- -промовила вона й підійшла до Марусі.—А що, як тобі?

-- Та нічого,—відмовила Маруся.--А чого це я, тітко, у вас?

А того, що ти вчора вранці зомліла коло шахти, а мій Петро там робив і тебе приніс.

— Учора вранці? А сьогодні хіба який день?—спиталася Маруся.

— Сьогодні четвер.

— Четвер? — скрикнула Маруся. — А татко?

— Татко? А *ось стривай, скоро й про* татка довідаємось,—ось-ось уже воду витягнуть усю.

— Хіба й досі ще не витягли?

— Ні.

— Четвертий день?

— Еге.

— А я ж як це?

— Та вчора вдень, і вночі, і сьогодні все спала, хвала богові. Як тобі тепер?

— А нічогісінько, я піду туди.

— Ні, *дочко, ти не ходи!* Гаразд, *що* хвороба сном вийшла. Тобі треба тепер попоїсти.

— *Ой*, тітко, я не хочу їсти. Пити дуже хочу!

— Ну, на, напийсь,—тільки не води: я тобі молока дам.

Маруся жадібно випила молоко.

— Ну, *лягай же, дочко, та лежи*,—промовила Горпина.—Відпочинь! А мені треба на часинку піти з хати. Я зараз прийду,—тільки до Мотрі збігаю.

Горпина напнулася хусткою й пішла. Маруся зосталася сама. Але вона не могла лежати. Їй здавалося, що там уже доробили все, що там уже витягають з шахти людей. *Вона мусить побігти* туди, щоб побачити, що там буде. Може вона зустріне татка.

Вона схопилася, швиденько вбулася й вибігла з землянки. За хвилину була вже коло шахти. Там народу було більше, ніж *звичайно*. Підходячи, Маруся почула слова:—Вагончиком спуститися, вагончиком!

— Так не пройдеш *туди — грязюка*, слизько; а вагончиком можна.

Марусі перехопило дух. Уже, вже! Вона проскочила проміж людьми аж до шахти.

Там готовано вже вагончик, той, що в *йому звичайно возять* вугіль. З його одірвано верхню дошку, й один шахтар сів у його.

— Ти ж гляди,—наказував йому штегер,—скоро що не так,—гукай, щоб назад тягти. Та роздивляйся добре, чи можна долізти куди треба.

— *Боже благослови!*

— Рушай!

Шахтар перехрестився. Повагом почав іти вглиб вагончик, *прив'язаний до кодоли*, що потроху розмотувалася з барабану. Та це було не довго.

— Стій! Стій! — почулося зсередини, з шахти.

Люди спинили коня, що крутив барабан.

— Назад!

Барабан закрутився назад, кодола коротшала, і за кілька хвилин вагончик з шахтарем вернувся з шахти.

— Нема ходу, братця! Всю дорогу поламало.

— Яку дорогу?

— З лощок намощену, що по їй вагончики бігають. Далі не проїдеш.

— Що його в бога робити?—бідкався штегер,—біжіть до управителя!

Один побіг. Управитель зараз прийшов і звелів спробувати пробитись у цю шахту з старої, з тієї, де вода була. Шахта була сторчова і в неї можна буде спуститися просто в цебрі.

Всі кинулись *до тієї шахти*, тягнучи за собою кодолу, барабан. Маруся бігла, щоб *не зостатися* позаду.

— Давай цебер! Чуєш, швидше!—гукав, штегер.

Поспішаючись поставили барабан, причепили цебер. Штегер сам став у його.

— Спускай!

Барабан закрутився; цебер здригнувсь і провалився у шахту. Довго крутили шахтарі барабан, а кодола все розкручувалась та розкручувалась, сягаючи аж до дна.

Врешті стали і дожидались. Дзенькнув дзвоник,—барабан закрутився знову, накручуючи кодолу назад.

Без краю довгий здався Марусі час, що проминув, поки штегера піднято з шахти.

— А *що?* як?—почали всі його питатися.

— Можна! Дірка, що вода крізь неї пробилася, страшенна. Крізь ту дірку й можна туди долізти. *Хай* зо мною ще хоч *двоє* стане.

Двоє шахтарів стало до штегера в цебер. Їм подали кілька пляшок з молоком та хліба—*це щоб* підкріпити тих, які ще живі.

— Боже поможи!

— Спускай!

Цебер з *людьми зник у ямі*.

Маруся протовпилась аж до шахти.

— Та чого це тут дівчина!—скрикнув управитель, її вздрівши. Але зараз таки пізнав її і вже більше нічого не сказав.

Маруся стояла над шахтою.

Стояла й дожидалася. Думала, що це скоро, ось зараз вернуться, витягнуть її татка. Але ніхто не вертався, не озивався. Глибока шахта проглинула людей і не вертала.

— Довго шукають,—сказав хтось.

— *Якби бог дав, щоб хоч живих найшли!*

І знову всі замовкли, дожидаючися...

Проминула вже мабуть година. Без краю довгою здалася вона всім, а найбільше Марусі! Звістки з шахти не було ніякої.

Врешті мотуз, проведений з шахти до дзвоника, заворушився, і дзвоник дзеленькнув. Всі стрепенулися.

— Тягни!

Барабан пішов спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Маруся ледве дихала.., *Хвилина... дві...* три—і ось, ось цебер!..

У цебрі стояв штегер з одним робітником і піддержував обрятованого чоловіка.

Але це був не Марусин татко.

Обережно виняли з цебра привезеного.

— Багато живих?—спитавсь управитель.

— Усіх троє,—відмовив штегер,—оце один, а двоє ще там. Забились у далекий закуток, такий, що й вода туди не досягла.

— А ті?

— Двох бачив—утопли, а більше нема. Та мабуть не минула лиха доля.

Цебер знову пішов наниз, а хвершал кинувся клопотатися коло обрятованого.

Проминуло ще з півгодини,—знову дзеленькнув дзвоник і закрутився барабан. Маруся знову вся випросталась—готова в цю мить до життя й до смерти.

Ось знову цебер—і в йому був не її татко.

Штегер сказав, що живих троє. *Третій* повинен бути татко. Не може бог так дуже не пожаліти її, щоб відняти від неї татка. Адже він добрий!

— Господи!—молилася вона думкою:—Адже ти добрий! Верни татка! А ні,—то візьми мене до його!

А тим часом цебер давно вже пішов наниз. І *як почулося «піднімай!»*—Маруся *при*тисла свої худі рученята до грудей з усієї сили і, широко розкривши очі, втупила їх в чорну глибоку шахтову яму.

Повагом піднявся цебер.

Двоє шахтарів держали того, хто там стояв, і це був—Максим.

Ледве ступив він на землю,—ту ж мить Марусині руки обхопили його. Припадаючи до його, вона скрикнула:

— Татку! любий! живий!..

І *змучена дівчина впала непритомна до* ніг батькові.

Максим пролежав кілька день у лікарні, а потім кинув щахти. Удвох з Марусею вони повернулись у своє село.

Тепер вони живуть у своїй хаті і господарюють щасливо.

1893. IV. 13. с. Олексіївка на Харківщині.

ПІДПАЛ.

I.

Уся сім'я Семенова Коломійцева ще спала, коли враз почувся *голосний крик:*

— Уставайте! Горимо! Горимо!..

Молодший з двох синів Семенових—Грицько почув той крик перший і зірвався з долівки, де спав.

— *Лукіє*, вставай: чуєш!—почав він жінку будити. Та,—йому на диво,—жінки не було там, де вона лягла звечора.

Ніколи було Грицькові про те думати, чого це її нема. Він, штовхаючи та сіпаючи, збудив брата та батька й вискочив з хати, *кричачи:*

— Уставайте! Горимо!..

Було свято,—тим ото хоч уже й світало, а Семенова сім'я ще спала. Як вискочив *Грицько, то перше, що він уздрів при* сірому ранковому півсвіті осінньому, то була його жінка, що стояла близько дверей.

— Горить!—крикнула вона й показала рукою.

Грицько глянув і побачив, що на маленькому хлівчикові, поблизу хати, вже вихоплювалося з-під стріхи полум'я. І тієї ж миті він помітив, що якийсь чоловік утікав од їх двору геть до слободи. Їх хата стояла сама собі на край села і від

неї до слободи було з гони. Отим порожнім місцем і тікав чоловік і здавався він Грицькові по знаку. Він і хотів був кинутися слідком за їм, та полум'я на хлівчикові дуже вибухнуло,—так він і метнувсь до колодязя, гукнувши:

— Рятуйте, хто в бога вірує!

Тим часом із хати повибігали Семен з жінкою, старший син Іван, його жінка, та двоє-троє дітвори. Жінки й діти зараз почали голосити та кричати: «Рятуйте!» Не могли того сусіди не почути; і вже за малу годину Семенів увесь двір був повен людей.

Люди ті кричали, метушились, витягали воду з колодязя, носили її відрами, розтягали той хлівчик, що горів, та поливали його водою, а дві жінки—у їх сили вдвоє побільшало з ляку—вже викочували з хати високі на колесах скрині.

Серед усього того розруху впала Грицькові у вічі жіноча постать. Лукія не пособляла ні виноситься, ні гасити: вона стояла, прихилившись до стіни, притиснувши руки до грудей. Грицько, біжачи з відром од колодязя, скочив до неї. Вона була як біль біла, очі мов у божевільної.

— А чого стоїш?—крикнув Грицько,—берись пособляти!

Він побіг далі, а вона й не ворухнулась і все стояла, бліда, раз-у-раз здригаючись. Вона дивилася туди, де горіло, та тільки нічого, мабуть, не бачила: її трусила пропасниця, що не давала їй ані бачити, ані розуміти.

Тим часом Семенова сім'я, гуртом з сусідами, встигла вже розтягти маленький хлівчик, не давши вогневі перескочити на хату. Двоє-троє ще перегортали уважно та поливали порозтягану пригорілу солому та дерево, боячися, щоб не захопилася де іскра. Інші вже тільки дивилися й розмовляли про те, з чого це воно сталося.

— Та звісно, з чого сталося: підпалив хтось та й годі!—сказав один.

— А ти знаєш?—сперечався хтось.

— Вжеж знаю! Усі ж спали в хаті, дівчини нема, щоб у повітці спала. Якби був наймит, то той міг би цигаркою підалити, а то й наймита нема. Видимо, що уже підпалило.

— Та я його й бачив, отого палія!—звався Грицько.—Тільки я вискочив, а він просто від нашої хати біжить на слободу. Я й хотів гнатися за їм, так і вогню ж не кинеш. І такий він—наче мені по знаку.

— А на кого він скидається?—запитавсь урядник: він жив недалеко, то вже й прийшов на пожежу.

— Та хто його зна... так не вгадаєш...—вагався Грицько.

— Ну, а в чому він був?—допитувавсь урядник.

— Та він у чумарці був і без шапки.

— Без шапки?—озвався один з людей.—Стривай лиш! Оце чую я, кричить щось: «рятуйте, хто в бога вірує!» А я вже встав і був у дворі. Кинувсь я на вулицю, коли дивлюсь—аж проз мене біжить якийсь чоловік у чумарці і без шапки. І біжить так—з вашого боку. І мені наче по знаку здавсь.

— Ну, а хто ж то?—спитав знов урядник.

— Та хто його зна... Не вгадаєш сказати: а може й не воно?

— Ну, та вже як там тобі здалось, так і кажи!

— Та здалось так, наче на Андрія Тищенка скидається, а втім хто-й-зна...

— На Андрія Тищенка? Ну, це такий парубок, що він того не зробить,—сказав хтось.

— Хто його зна—не вгадаєш...—якось непевно зауважив чоловік, що бачив утікача.—Всякого буває...

— Ви кажете, що Андрій Тищенко?—загомонів до його Грицько.—Отже й мені так здалося...—І Грицько через віщось несамохіть глянув туди, де стояла його жінка.

— Та хто з вас перший побачив це?—спитавсь урядник.

— Я перший почув, що кричало: горимо!—почав розказувати Грицько.—А хто саме кричав, того до пуття не розібрав. Вискочив я з хати, дивлюсь: моя жінка стоїть серед двору й кричить: горимо. Мабуть же вона перша й побачила.

— А де ж твоя жінка?—сказав урядник.—Ось ми її спитаємося.

— А он вона,—показав хтось із людей на Лукію, що й досі ще стояла, прихилившись до стіни.

— А йди лиш сюди!—махнув їй рукою врядник.

Лукія не ворухнулась.

— Та йди ж, коли тобі кажуть!—уже крикнув урядник і, не діждавшись, поки вона прийде, сам підійшов до неї. Люди й собі потовпились ближче до молодиці.

— Ану, скажи: ти перша побачила, що горить?—почав урядник.

Помітивши, що всі на неї дивляться, почувши, що в неї питаються, Лукія враз мов би прокинулась зо сну; але відмовити змогла аж як удруге урядник спитався.

— Я...—вимовила вона, спокійною силкуючись бути, а сама вся тремтячи.

— Ну, то й що ж ти саме побачила? Як ти побачила? Як воно було?—розпитувався урядник.

— А це що?—крикнув несподівано один чоловік з тих, що обгорілу солому розкопували та поливали: він витяг звідти жіночу хустку і показав її всім.

— Хустка, хустка!—загомоніли округи.

— Чи ти ба! А чия ж це?

— Та це Лукіїна,—скрикнула старша Семенова невістка.

— А й справді, наче її,—згодилась її свекруха.

— А давай лиш сюди!—сказав урядник і взяв хустку.

— Ану, кажи,—вдався він до Лукії,—твоя оце хустка?

Молодиця відмовила не зараз:

— Це... це не моя хустка...—ледве вимовила вона.

— Не твоя? А чого ж твої кажуть, що твоя?—наполягав урядник.

— Не знаю... Може й моя...—плутала молодиця.

— А коли твоя, то як же вона сюди потрапила, га?—допитувався урядник.

Лукія мовчала. Все її бліде обличчя з червоними очима, з тонкими тремтячими губами, виявляло велику борню душевну.

— Та кажи ж! підгонив урядник.

— Я...—почала молодиця і спинилась, мов щось їй горло здавило відразу; та вона перемогла себе й почала казати далі:— Я... сама підпалила хату... удвох з Андрієм Тищенком... а хустку впустила...

Усі відразу стихли. Он воно що! Про Андрія та про Лукію всі знали. З їми трапилось таке, як звичайно трапляється. Вони покохались, а батько думав інакше й оддав Лукію за нелюба Грицька; мати не оступалась. Лукія прожила з чоловіком з кінця зими до осени, та й зосталась чужа й чоловікові, і всій його сім'ї. Була вона весела та жвава колись, а то стихла. Хоч як свекруха або старша невістка дошкуляли,—вона все мовчала. А тепер ось виходило, що, мовчачи, ховала вона в душі далеко більше, ніж люди думали.

— Ти підпалила? Ти?—спитався, дивуючись урядник.—А нащо ж ти це зробила?

— На те... на те, що мені життя нема, що світ вони мені зав'язали—хай же й вони знають горе... Спалити їх хотіла!..

Усе це вона викрикнула голосом, що раз-у-раз їй перехоплювався. Тоді, знесилівши—після всього, що витерпіла—з цього останнього вибуху, вона відразу впала на призьбу, затулилася руками та так і заніміла.

— Візьми її у волость: там допитуватиму!—звелів урядник соцькому.—Та й по того, по Андрія треба послати.

Соцький підійшов до молодиці й торкнув її за плече.

— Ходім, Лукіє!

Вона, здавалося, не чула.

— Чуєш, ходім!—і він штовхнув її дужче.

Вона підвела голову й повагом устала. З обличчя була мов зовсім спокійна.

— То й ходім!—якось за малим не весело сказала вона, устала й сама перша пішла. Люди мовчки дивилися на все це; і вже аж як Лукія відійшла далеченько, почали потроху гомоніти; усіх те, що скоїлось, уразило, всі по-своєму силкувалися його вияснити. Тільки Грицько нічого не казав. Мовчки та непорушно він стояв і дивився услід жінці...

II

А Лукію приведено до волости і, поки слідство, посаджено в холодну. Молодиця не довго просиділа сама в тій темній комірчині. Трохи згодом двері в холодну відчинилися і туди вкинуто нового рештанта. То був Андрій.

Ледве вздріла його Лукія, вискочила з темного куточка, де сиділа, й кинулась йому на зустріч. Вона вхопила його за руку й потягла в той темний куток. Там ніхто не міг їх побачити крізь невеличку дірочку, що була прорубана в стіні з холодної в сіни і що ставала замість вікна у рештарні.

Та й дивитися не було кому, бо всі зараз повиходили з сіней, скоро замкнено холодну. І сидячи в темряві, пригорнувшись до Андрія, почала вона палко, пошепки, щоб хто не почув:

— Андрієчку, любий, ох як страшно було! Як я боялася, що хата займеться що не поспіють погасити завчасу. А потім,—ох!..

Вона вхопилася руками за голову, та зараз спустила їх і казала далі:

— Вони таки знайшли хустку, що я там кинула; так я й думала, що вона не згорить. Вже й не знаю, звідки в мене та сила взялася сказати, що це я з тобою підпалила. Ой, боже! Скільки сорому, скільки ганьби—підпалила!

Вона спинилася стурбована, а може сподіваючись од його якого слова, що додавало б їй відваги. Але він мовчав, сидячи непорушно та дивлячись у темряву. Вона почала знову:

— Та вже найважче відбули. Тепер уже що буде, а нас ніхто не розлучить.

І вона обняла Андрія за шию рукою й притулилася щокою до його щоки. Він усе мовчав.

— Андрієчку, чого ти мовчиш? Скажи що, повесели мене!

Він помовчав ще трохи, а потім почав повагом:

— Та нема чим веселити... Не знаю, чи гаразд ми зробили?.. Бо воно ж гріх! Та й сорому скільки зазнали та ще більше зазнаємо.

Він змовк на хвилину. Вона теж мовчала, дожидаючися, що він ще казатиме.

— Це воно тільки казати легко було так, як ми казали: відтерпіли та й край! Якби тілом терпіти, то воно б нічого. А то ж сорома, ганьби скільки! То люди як люди були, а тепер острожники, каторжні!

Дедалі він казав, вона все дужче відхиляла своє обличчя від його і, врешті, зовсім пустила його шию. Вона обхопила руками свої коліна та, стиснувши пальці, що вони аж затріщали, й сказала:

— А ти ж не так тоді казав!

— Еге... тоді...—почав був він.

— Стривай!—не дала вона йому казати.—Ти тоді казав, що любиш мене так, що хоч і на Сибір ладен піти, аби зо мною. А потім ти почув, як Іван Омельченко, що його за підпал на Сибір заслано, прислав листа, що йому там гарно жити,—як ти це почув, то сказав: от якби й нас туди заслано—жили б ми там удвох добре. Адже так ти казав, так?

Він кивнув головою, що так.

— Ну, ото й почали ми про це думати та розпитуватися. Ти ж сам і довідався, що коли нас зашлють навіки, так мене з чоловіком тут розлучать, а там нам звінчатися можна оуде. Тоді ми й наважили це зробити. Адже ж це так, так? Кажи!— І вона вхопила його за руку.

— Та що там балакати? Хай і так! Так тоді думав.

— А тепер уже й не так думаєш?

— А тепер не так...

— А як же тепер?

— А так, що краще було б, якби цього не робити.

— Отак-о!..—Лукія пустила його руку і встала. Не сходячи з місця, вона прихилилася до стіни, а він усе сидів укутку біля її ніг, похнюпивши голову.—Чому ж би то було краще, якби цього не робити?—спиталася вона.

— Так я ж тобі вже казав. Хіба легко острожником, палієм ізробитися? Як же його людям у вічі дивитися? І яке вже там щастя буде після цього!

— А ти хіба цього не знав тоді ще, як нічого й не робилося? Чом же ти тоді про це не думав? Чом же ти тоді не лякався його так, як тепер?

— Хіба я не думав? Я думав, та мабуть одно—думати, а інше—робити.

— Та ти ж нічого й не робив! Адже я підпалила, а з тебе тільки й діла було, що побіг, щоб люди бачили.

— Не що ж бо то й що: нічого не робив, а ганьбу терпіти доводиться нізащо!

— Нізащо? Андрію, серце, а я ж?Адже й я для тебе сибірною, острожницею роблюся!..

У голосі в неї чути вже було благання, та він не помічав цього, або не хотів помічати. Дуже вже гостро вразила його та ганьба, що він зазнав, ідучи рештантом по рідному селу, ховаючи свої очі від поглядів людських. Та ще й за яке діло! Підпал—адже це найгидчіше діло, всі так кажуть, і він сам знає, що цьому правда. І він те зробив! І як воно сталося, як він міг це зробити!

Так, вони любилися!.. Сувора воля батькова розбила їх щастя. Та їм не хотілося

вони не могли його зректися. Спершу вони не стрівалися таки довгенько, а потім почалися, здебільшого випадкові, сумні зустрічі, короткі, на кілька хвилин, у яких суточках на вулиці або де в садку. Але одного разу їм пощастило поговорити насамоті. Спинюване почування спалахнуло знову з усієї сили, вони не могли кинути надію жити колись укупі, почування штовхало їх боротися за це і здобути цього хоч як дорого. І отут то вперше й виникла божевільна думка: зробити яке злочинство, щоб за його їх заслано й можна було б їм одружитися.

Не легенька була їм обом ця думка!

Не легко було їм думати про ганьбу тую, що малося їм відбути, про розлуку з рідним краєм! І спершу вони облишили цю думку.

Але потім, в самотні часи, вона з'являлася кожному з їх і вабила їх облудною мрією: оце ваше щастя, отак-о ви можете його здобути! Хіба щастя—то така мала річ, що за його не варто відтерпіти? І що ви губите, це зробивши? Андрій—злидар, чужий наймит, йому на те хазяйство ще збиваться треба. Хіба не однаково, що там це робити, що тут? Звісно, тут зоставалися рідні, люблені люди, та в їх обох не було найрідніших, найлюбленіших людей: Андрій був зовсім сирота, а Лукії мати не любила, а батько—був той батько, що зав'язав їй світ, занапастив літа молоді. І нестерпуче-тяжкі були їй ці літа: чоловік—і так їй нелюбий—уже починав дуже її бити, свекруха, не вгаваючи, гризла.

—Мені так, що хоч і втопитися!—казала Лукія.—Або втечу звідци, або втоплюсь!

І вони зважились...

Ге, але тепер він бачить, що поспішився, що дуже він поняв віри облудній мрії, помилився і тільки себе занапастив.

Та й її ж!—щось наче сказало йому в душі.—Бо ж твоя це думка була! Звісно, Лукія з усієї сили вхопилася за неї, вона пособляла йому зважитися на це; вона навіть і зробила це сама,—та без його вона цього не зробила б,—на це треба було конче, щоб він згодився, щоб і він того забажав—і він бажав його. То він і її занапастив.

Та чого ж він її, а не вона його? Адже якби її не було, то нішо таке не спало б йому на думку. А вона нагадувала йому цю думку, вона розпалювала його зважитись, вона мов штовхала його. І все це, вся ганьба—від неї, і через неї він занапастив своє життя! Він почував, що в його вже зникає кохання до неї, а є зовсім інше лихе почування.

Лукія мовчки стояла біля його. Думки мішма йшли у неї в голові, вона почувала тільки, що нове, страшне лихо от-от упаде їй на голову. Як її за нелюба присилувано піти—то було перше страшне її нещастя. Та тоді ще надія в неї в серці не вмирала: почувалась бідолашна, що ще є щось, що за його вхопитися можна й жити задля його. Це щось—то було зганьблене, затоптане примусом, але й досі так, як і перш, палке й чисте кохання до Андрія та його кохання до неї. А тепер? Тепер о ц е нещастя незмірно страшніше, незмірно важче за перше. Усе вже вона згубила: волю, честь, рідних та подруг, бо з їми її розлучать,—усе-все згубила, тільки Андрій та кохання його їй зосталося, те кохання, що задля його вона на все лихо пішла. А тепер і він... Коли то правда все, що він каже, коли те все не так тільки, на мить, з серця казано, то й його вона губить! Що їй по цьому в житті?

— Андрію! Голубе! А що ж ти зо мною зробив?—скрикнула вона і, не сівши, а впавши додолу, припала до його, обхопивши його руками.

Але він стиха відсунув її.

— Тихше, а то ще почують,—сказав він неприхильно, устав і одійшов у другий куток.

III

Пішло слідство, допити та передопити. Після довгого першого допиту слідчий, що на село приїхав, звелів випустити Лукію та Андрія з холодної. Поки суд, повинна була Лукія у свого чоловіка жити.

Тяжке було їй це життя!

Повсякчас-годиночку знала вона й чула, що зробила зло тим людям, з якими жити має. Зло мусіло їх навіки розлучити; та їх ще поки не розлучено, то й було це важко вельми і їй, і людям тим. Вони мов боялись її мов обминали її, найбільше чоловік. Якби він бив її—може б їй було це легше, може б ота кривда, отой біль придавлював би в душі в неї думку про те, що вона винна перед їм та перед його сім'єю. Та

ніхто вже її не займав тепер, усі тільки обминали її; мов щось нелюдське. І оце-о й було найважче.

А тут ще Андрій! Відколи їх випустили з холодної—вона бачила його тільки на мить, на допитах, та раз на вулиці зустріла. Вони нічого одне одному не сказали, т'але ж Лукія почувала, що його серце від неї одвернулось.

Так! Але вона не хотіла, не могла тому віри няти, щоб він зовсім покинув її. Вона жила ще однією нерозумною надією. Вона сподівалася, що все це може ще й переміниться: вся ця справа—вона сама так складеться, що Андрій до неї, до Лукії, вернеться. Адже воно вже зробилося, його не переробиш, і хоч як, а їх зашлють. І певна вона була чомусь, що зашлють їх неминуче в одно місце. І тоді, як вона таки буде з їм—тоді його серце знову цілком прихилиться до неї,—так уже воно все складеться, що примусить Андрія до цього. Бідолашна! Вона забувала, що силою не вернеш почування, коли вже воно вмерло, і голубила цю мрію і жила нею, і нетерпляче дожидалася суду.

Ото й прийшов той суд, ото вже вона у місті, і салдати уводять її в величезну світлицю, людей повну. Спершу вона не розбирає нічого, вона не знає, що це за люди, чого це їх тут стільки назбиралося.

Невже це всі її судитимуть? Вона силкується розібрати це і потроху догадується, що ото судді, а ото люди прийшли подивитись, як її судитимуть. Вона та Андрій сидять на одному ослоні. Він блідий і не дивиться на неї; вона вся тремтить, дожидаючись, що ось-ось зараз знатиме, яка її доля.

Щось читають—вона там нічого не розбирає, тільки дочуває, що раз-у-раз там її та Андрія згадують. Потім про щось її питають—вона відмовляє мало не навмання, бо й це погано розуміє. Вона тільки каже, що винна вона, що підпалила удвох із Андрієм, вона уперто обстоює за те, що вдвох з їм, що він теж винний.

А він... він каже, що ні!

Як почула вона те вперше,—ледве вдержатися змогла, щоб не скрикнути з болю, що їй серце пройняв. Та вона перемоглась і зважилась боротися з Андрієм, зважилася здобути його собі.

Він каже, що нічого не зна, що він тільки йшов проз двір та й побачив, як Лукія щось там робила коло хлівця, а він звідти не біг, а тільки йшов.

Вона силкується показати його брехню, розказує, як вони попереду змовлялися, як удвох прийшли й як зробили. Вона тільки не каже, нащо вони це зробили, свою мету не виявляє. Як питають її про це, вона або мовчить, або каже, що зробили вони на те, щоб помститися над її свекром та над її чоловіком, бо вони їх, Андрія та Лукію, розрізнили, не дали їм звінчатися. Вона не хоче, щоб судді знали, нащо вони це зробили, боїться, що тоді стануть їй судді на перешкоді,—зашлють Андрія нарізно від неї.

Починають свідків питати. Свідки плутають, не розбереш до пуття з їх оповіді, як воно саме було. Та все ж із того, що вони кажуть, виходить так, що й справді Андрій у тому ділі був. Вона дослухається до кожного словечка, що його свідки кажуть, і радіє, як тії слова сприяють їй. Еге, вона подужає: Андрій буде виннии.

І тоді їй відразу страшенно схотілося так, що не сила перемогтися—схотілося почути від Андрія хоч одно ласкаве слово, хоч один неворожий його погляд піймати. Вона стиха торкається рукою йому до руки. Він повертається, вмить дивиться на неї, чи то дивуючися, чи то мов обороняючись од неї, дивиться як на ворога, що з їм боротися має. Вона відразу схиляється, як прибита.

Вона починає розуміти, що силоміць не любити не примусиш, вона зрозуміла, що він до неї ніколи, ніколи не вернеться! То що ж їй робити? Хоч би й в одно місце їх заслано,—однак, вони й там чужі одне одному будуть. Нащо ж тепер боротися, добиватися того, з чого ніякого пуття не буде?

Та нащо ж він бреше? Нащо він зрікається її й діла того, що вдвох його роблено? Ніколи б вона так не зробила, ніколи! А він зробив,—хай же йому за це кара, хай і йому така доля, як і їй буде.

І несподівано інше почування оживати, зростати у намучених її грудях почало. Алже вона любила його, вона його ще й тепер любить, хоч він і робить так. То, люблячи, вона йому життя занапастить? Їй уже світ заміжжям зав'язано, а він ще міг би щасливий бути... та й може ще бу-

аби вернувся додому неосуджений. І ільше вона думала, то дужче брав її живий, жаль уже не про себе, а про нещасливого, пригніченого, а все ще еного Андрія.

Подсудимый Андрей Тыщенко, что можете сказать в свое оправдание?— ється найстарший суддя.

ндрій устає й говорить тремтячим го-м:

Та що, господа судді... не винен я... се набріхано... нащо мені таке страшне робити?.. Я... ми...—Далі він плутає щось нерозбірне каже й сідає.

епер і Лукію про те саме суддя питає. на устає й мовчить спершу, не відразу ке. Та вона вже знає, що казати:

Простіть, що казала так! По-дурному на його сказала: все я сама зробила, він нічого тут не винен, він правду каже, на його з серця наказала, бо він мене нув...

Вона каже це голосно й сідає на своє місце, чуючи, як серед людей шепочуть:

— Яка вперта! Аж тепер правду сказала

Вона почуває на собі погляд Андріїв і повертається до його. Якось благаючи, як винний, він на неї дивиться. Вона перемогла себе й усміхається до його ледве помітним останнім усміхом—на довічне прощання.

Присяжні недовго радяться. Вони скоро вертаються з рішенцем: Лукія Коломійцева—винна. Андрій Тищенко—невинний. Серед панів хтось заляскав у долоні. Суддя подзвонив і все стихло. Суд читає присуд пустити на волю Андрія Тищенка, а Лукію Коломійцеву заслати на Сибір.

І в той час, як суддя останні слова у присуді дочитує, бажке придавлене ридання розлягається по великій світлиці Все на мить стихає: то, припавши головою до поручат, ридає, все на світі загубивши, присуджена до кари злочинниця.

893. IX. 28. м. Харків.

ХАТКА В БАЛЦІ.

I.

Хутір Маненький так звано тим, що в ому було всього три хати. Та згодом він де поменшав, бо зосталося тільки дві: одна горіла, то чоловік не схотів більше на хуторі жити, а подався назад у слободу.

Степова, не дуже велика, річка крутилася туди й сюди серед рівної площини а й проробила собі якось дві дороги: дну в той бік, де було село, а друга була — казати б—балка. У старовину, як води річці було мало, то і в балці сухо було; а як її більшало в річці, то вона заливала балку, а в великі дощі розливалася широко й далеко по степу, топлячи хліб. Колись, за панського ще права, пан ізвелів насипати добру греблю, щоб загородити річці дорогу в балку. Тепер уже не могла річка розливатися набік. Балка була завсігди суха,—тільки погожа вода з холодної кринички протікала по їй дзюркотливим струмочком. Панові сподобалася дуже ця балка, то він і почав заводити там хутір. Уже він посадив там трьох хазяїнів, аж тут вийшла воля, і більше ніхто не пішов у балку. Хутір стали звати Маненьким і звали так і тепер

Дві хати стояли одна від одної далеченько. Одну одній видко було добре; як гукнеш, то чути голос, а слів, хоч скільки гукай, не розбереш. Більша стояла по один бік балки, геть вище вгору й ближче до греблі. Друга, менша, притулилась із другого боку балки, мало не на самому дні, біля кринички.

Більша хата була гарно обгороджена, у дворі було повно позіток та хлівів, а в їх—товару та коней багато. Там жив заможний господар Корній Гончаренко. Він був непитущий, працьовитий господар, трохи скупий і добре вивчив приказку: «хто шага не береже, той сам шага не вартий». І він дуже беріг того шага, може аж надто дуже, бо коли б менше, то більше б Корнія люди любили, був би він сам добріший. У декого з своїх громадян він купив кілька наділів, а потім у одного панка

ніхт
обмі
и б
з
мн
І
с
д
не
не
пев

еличкий клаптик землі,—і було в його господарство, що люди приходили в о ласки, помочі запобігати, а сам він мав розкидати стару хату та вибудувати ову, кращу. У село він вертатися не хотів, бо був одлюдько великий. Ніколи ніхто не бачив, щоб він сміявся,—тільки всміхався часом своїми твердо стисненими вустами з-за чорніх усів та бороди, а його неласкаві темні очі завсігди так дивилися, мов би він усе гнівався. Він трохи не такий був, поки жила його жінка. А як вона, молода ще, емерла,— він осмутнів одразу. Але ще більше він осмутнів, як померло в його два дорослі сини. Синів любив Корній дуже, і смерть їх важка йому була: ч їм дбав господарство, думав їх людьми, яїнами порсбити. Як весни повмирали, орній не занехаяв господарства, понаймав наймитів, і хазяйство все кращало, та сам господар зовсім похмурнів, одлюдьком зрсбився. Тепер тільки й було в хаті веселого, що Марта, найменша і єдина тепер Корнієва дитина. Поки сини були живі,—Корнієві якссь байдуже було до дочки малої: він знав, що дівчина—чужа користь і мало про неї думав. Але як сини повмирали, то він потрсху став прихилятися до дочки. А дочка зрсла й почала сама господарювати; розцвіла—і почали на неї задивлятися бачачі на красу парубсцькі очі. Та тільки багатий був Корній, то не всякому вільно було й заводити очі на його дочку.

На селі Корнія не люблено, але трохи його всі боялися.

— Це такий, що як уже чого схоче, то й воду запалить, аби свого дсскочити!—казали про його люди.

І Корній жив ссбі сам із дочкою, та ше в його в хаті була наймичка та двсє наймитів. Було в тій хаті сумно,—тільки Марта, весела та щебетлива, звеселяла її. Та останніми часами чогось і Марта притихла й осмутніла...

Стоячи на горі, згорда позирала Корнієва хата на погаленьку хатчину, що тулилася на дні в балці. А хатчина була справді погаленька. Маленька, з трьсма віксницями сліпими, зморшилась вона якось, іскорчилась—три чисниці їй до смерти. І замолоду вона була погаленька, а тепер уже й зовсім як стара баба зігнулась. Огорсжа погана, у дворі мало будівлі, ще менше живого: тільки коняка показувала та свої ребра, та Рябко худий сновигав по двору.

І не диво, що хата була вбога. Покійному Грицькові, хазяїнові її, не щастило, а тоді він умер, а вже хіба вдова з малим сином що зробить? Правда, син Демко зріс, гожим та хазяйновитим парубком став,—може б тоді й покращало жити, так удові доля увірвала нитку: засипала сира земля спрацьовані руки, виплакані очі.

Зостався цієї весни Демко сам та й став думати-гадати, що йому в світі робити? У його був старший брат, записаний у ревізію, та вмер. Через те Демко мав два наділи. Та другий наділ не могла вдова оплатити, і його купив Корній. До кожного наділу мусить бути двір. Та один двір Грицьків там, на селі, уже хтось забудував, бо вдова не могла обстояти його,—зостався тільки двір у балці. Корній, як купив наділ, то спершу мовчав, а тепер став домагатися й місця на селитьбу: давай, бери де хоч, щоб було! І дуже йому хотілося забрати в Демка оце дворище, що в балці, бо воно з його селитьбою суміжне було. Демко й Корній зазмагалися, запозивалися.

Ото сяде Демко в свято під хатою та й почне думати, як то йому з недолі вибитися. І спершу дума про господарство, про коняку, про поле, а тоді вже починає думати пр сонце ясне—і як це воно світить, і що во там світить? А от небо блакитне, чи правда ж, що воно скляне? От якби в його були крила,—полинув би він туди, до блакитного неба, купався б там у сонячному світі, як ота пташечка-щебетушечка в йому ку пається. А тоді полинув би вище, вищ аж до бсжого престолу спитатися: чом нема правди на землі? І як його так жит щоб по правді жити? Демко силкуєть це робити, але робить, якось помацки, рсзуміючи, що й до чого. Хоч би чита вміти—мабуть по книжках видно, як з пра дсю не розмикатися. А ще краще, як могти злинути туди, високо, аж до неб там би про все, про все можна довідати

І довго сидить отак Демко, втоп своїм ясним поглядом у глибоку бл небесну, слухаючи пташок щебетливи ласкаве сонце перебігає промінням тим по його молодому обличчю, трох домУ, але чепурнсму та привітному соким лобом, з рівним носом та

кими вусами темними. І дивиться Демко замисленими очима на небо, про все забуваючи, аж поки схаменеться з якої несподіванки і знову до гірких дум про своє господарство вернеться.

Ох, це господарство! А тут іще Демкові до голови думка ввійшла одна, і через ту думку хотілося йому, щоб у його хата була не на курячій ніжці, а саме така, як у Корнія, щоб він міг рівнятися з Корнієм заможністю. Хотілося йому цього не тим, щоб він уже такий до багатства прихильний був, а через те, що й він був із тих, кому не вільно було зводити очі на Корнієву дочку Марту. Алеж дівчина була така гарна, так ясно блищали в неї веселі карі очі, так любо всміхалися її вуста червоні!.. І Демко, скоро де стрівав Марту,—зводив на неї очі...

Ох, це було негарно, дуже негарно, бо тим Демко робив зло Марті! Щоразу, його зустрівши, вона чогось червоніє, чогось турбується і вночі не спить, і завтра вранці встає бліда, і очі в неї погаслі... І дивується сонячний промінь, що тільки він сам сяє у Корнієвому садку, і смутніють пташечки, що тільки вони сами щебечуть-виспівують, життя молоде та соняшне та веселе уславляючи...

Ох, як то дуже погано робив Демко! Але він про те не думав,—його недобре серце хотіло ще більшу шкоду зробити бідній дівчині. І він став її словом займати, і вони почали довго стояти на леваді під вербою. Стоять та розмовляють, а проміння над їми сяє, а пташки примовкнуть та й слухають... та й слухають... І їм, співочим пташкам, стає дуже заздрісно, бо чують вони, що Демко з Мартою виспівують одне одному такі пісні, що таких ніколи не здолають заспівати вони, щебетливі пташки.

Алеж після тих пісень ще смутніше ставало й Марті, й Демкові, бо Марта була багацька дочка, а Демко— сирота-харпак. І пташки, дивлячись, як молода пара сумуючи розходилася, починали радіючи щебетати:

— А так-так! Цінь-цінь-цінь!

То визначало: так тобі й треба! Кинь, инь, кинь цю думку.

Але ні Марта, ні Демко кидати її не хотіли.

І що ж із того сталося?

Старий Корній був письменний. Він навіть любив письменство. Обидвох синів він понавчав читати,—писати й сам не дуже вмів. Як повмирали сини, то почав Корній думати про дочку не як про чужу користь, а став гадати про зятя в прийми. Йому схотілося й Марту навчити письма. А дівчина вдалася тямуща, то й навчилась.

Демка ж читати ніхто не навчив. Демків батько був неписьменний. Але Демкові страх як хотілося вміти книжки читати, і одного разу він сказав Марті:

— Яка ти щаслива, що вмієш письма!

З цього повстала розмова про письменство, а з тієї розмови повстало ось що.

II.

Одного разу Корній поїхав у неділю до міста на базар. Марта зосталася дома. Випадком сталося так, що вернувся він раніше, ніж звичайно. У хаті нікого не було. Розпрігши коня, повів його на леваду пастися. А на леваді, саме над річкою, була купка дерев, шматочок гайка маленький.

Підходить Корній до тих дерев і чує,—щось гомонить. Він пустив коня, а сам прислухався.

— Ну, читай оце!—каже Мартин голос.

— Вірую во єдиного бога...—читає поважом парубочий голос.

Ніби той голос і знайомий Корнієві, але хто це—не вгадає він...

— Кого ж це вона вчить?—подумав Корній і не міг зрозуміти.

А тим часом школяр прочитав уже якусь там частку «Вірую».

— Любий, що я тобі казатиму...—перепинив Мартин голос читання.

— Що?

— Нащо ти гніваєш батька?

— Як?

— Та так!.. Он і знову позавчора прийшов батько з громади такий сердитий. Прийшов удвох із Панасом і почали тебе лаяти.

— За що?

Та що ти за Секлету оступивсь.

— Ну, й як же ж мені було не оступитися, Марто? Хоче громада в неї землю забрати. А що ж бідна вдова тоді з малими дітьми робитиме? Твій батько каже: «Треба забрати, бо не повинні ми за неї викупа платити та відбутки відбувати».—А я кажу:—Ні, це не по правді буде. От-от син у неї підросте, на той год уже з його робіт-

ник, тоді вона потроху й оплатиться, а тепер, як однімемо,—що ж їй—у шум з головою? Це буде, кажу, не по правді.—А батько твій: «Ти знаєш правду! Тільки патякати вмієш!»—Ну, й зазмагалися...

— Отож і погано!..

— Ну, а скажи по правді: чи можна мені було не ступитися за бідолашну жінку?

— Та ні, не можна... Ох, і нащо батько так роблять!.. А що ми робитимем?.. 'Ну, годі, читай далі.

— Е, ні! Це теж буде не по правді,—відмовля школяр.

— Чому?

— Ти ж сама казала, що як прочитаю опоки, то поцілуєш.

— Ач, який пам'яткій! Це так знаєш!.. Ну, та нема еже чого з тобою робити!..

Почувся поцілунок.

Корній уже знав, хто цей школяр. Він кинувся крізь кущі й став перед молодою парою. Марта з Демком поскоплювались.

— Дак он хто тут ходе! І смієш ти сюди лізти? Геть звідси зараз, злодіяко!

Демко відразу зблід, а потім почервонів.

— Дядьку, я не злодіяка! Ми з Мартою...

Але Корній не дав йому доказати:

— Геть, ледацюго, щоб твого й духу тут не було!—гримнув він на парубка.

Демко побачив, що з Корнієм тепер ні до чого не добалакається, а сварок він не любив. Жаліючи він глянув на бідолашну Марту й пішов з левади, промовивши:

— Нехай іншим часом побалакаємо, дядьку, як ви добріші будете.

Батько й дочка зосталися вдвох на леваді. Марта стояла, спустивши очі, крутячи в руках нещасливу граматку, що призвела до такого лиха. Корній дивився на дочку кілька часу мовчки.

— Марто!—озвався врешті.

— Чого, тату?

— Гляди, щоб я більше ніколи не бачив його й близько біля тебе!

— Тату, я його люблю.

— Ти думаєш, що я тебе за його, за харпака, за ледацюгу, віддам?

Спущені додолу дівочі очі глянули благаючи на батька.

— Хіба ж Демко ледацюга, тату? А що він бідний...

— Мовчи еже! Ніколи ти не будеш за їм. Кинь ці думки і не смій і дивитися на його!

Батько повернувсь і, не глянувши й разу на дочку, пішов до хати. Дівчина зосталася сама.

Не смій ні думати про його, ні дивитися на його! Он що каже батько. Може б вона й не сміла думати, так же ж не може не думати. І хіба батькові жити з Демком? Не батькові, а їй. І вони будуть жити вкупі, будуть! Алеж який сердитий сьогодні батько був, який сердитий! І бідній дівчині відразу так важко зробилося на серці, що вона впала знову на траву й гірко заплакала. Вона плакала, а сонечко сяло над нею з неба, а пташки щебетали. Маленькі веселі пташки—вони тепер жаліли бідну дівчину і щебетали, щоб її розважити.

А тим часом Корній ішов до хати. Він був страшно сердитий. Як він смів, оцей харпак! Невже він думає, що Корній оддасть за його свою дочку? Але не дурний: уміє зазіхати на чуже добро, знає, що єдина дочка, що все їй буде. Та тільки облизня піймає!..

Скільки йому цей Демко дошкуляє в громаді своєю правдою, а оце ще й сюди притися, і тут упокою не дає! Ні, треба вже його викурити відсіля! Час уже й добро своє, дворище, в його забрати!

Дуже сердився Корній і днів кілька до дочки зовсім не озивався, а сам усе думав про те, як би йому відціля, з хутора, Демка витурити, бо він добре знав, що поки Демко житиме так близько, то не вглядиш за Мартою. Перш Корній допоминався дворища Демкового, та не дуже наполягав. Але тепер треба до цього добре взятися. Корній пішов до писаря на пораду, та й той не міг нічого певного сказати:

— Воно, Корнію Семеновичу, звісно, що вам того дворища треба, бо полагається воно при наділі; та й йому ж полагається так само, і як же його вигнати з тії селитьби, де він живе, коли в його е наділ? Воно, звісно, можна б спробувати, та... ви самі знаєте, який цей Демко зубатий у громаді, то він і по судах собі дорогу знайде. Треба щось вигадувати, треба думати...

Корній дав трохи писареві, щоб веселіше думалося, і пішов додому ще сердитіший. Вернувшися додому пізно ввечері, він побачив, що Марта йшла від Демкової хати.

— Ти куди бігала?—гримнув він на дочку.

Та зблідла, але відмовила твердо:

— До Демка.

Корній спалахнув з гнівà і почав лаяти дочку: і як їй не сором самій бігати до парубків та ще до такого ледацюги! От як попаде він її за коси, та як дасть матланки!

— Чуєш ти?—кричав він,—чуєш, що я тобі кажу: я на тобі ломаку поламаю, коли ти туди ходитимеш. Викинь його з думки!

— То ваша сила, тату: хочете бити, то й бийте; та тільки ломакою з душі нічого не виб'єте.

Усю ніч виплакала Марта: ніколи батько так до неї не говорив! А Корній сам собі казав, що хоч як, а мусить він витурити Демка звідси.

Алеж як це зробити?

Корній у голову заходив, способу до того вигадуючи, і нічого не міг вигадати.

III.

Літо було дощове. Дощів ішло скрізь стільки, що корита маненьких степових річок виповнялися каламутною сіро-рудою водою. Маненькі річечки ставали справжніми річками й заливали слободи, городи. Але хутір Маненький був безпечним, бо його захищала висока гребля. Та коли б і гребля не вдержала, то страшно було б самій Демковій хаті, а Корнієва стояла так високо, що вода не могла до неї досягти.

Була субота. Марта випрохалась у батька на завтра до церкви і вдвох із наймичкою пішла на село звечора. Вона мала там переночувати в подруги, щоб завтра рано вранці поспіти до утрені.

Дівчата пішли з дому вже смерком. Щебечачи збігли вони на гору й подалися понад балкою. Скоро високий горб закрив од їх батькову хату. Надворі вже зовсім споночіло.

— Тепер уже я сама піду,—промовила Пріська-наймичка.

— Ну, йди ж, сестричко, а я туди піду.

— Та гляди ж не барися, сестричко!—перестерегла Пріська Марту.—А може б я підождала тут?

— Ні, не треба, бо може загаюся. Я й сама прибіжу.

Ну, гляди!

Дівчата розлучилися. Пріська пішла вправоруч до села. Марта постояла трохи, а тоді завернула вліворуч і почала збігати в балку.

Вона вже заздалегідь умовилась про це з Пріською. Марті треба було побачити Демка. Треба було через те, що їй хотілося цього; потім іще хотіла сказати Демкові, як батько казав, що цієї осени мають старости в їх у хаті бути. Від кого—батько не згадував, але це було Марті байдуже, бо знала, що не від Демка. Про це та про багато ще інших—дуже, дуже важливих—речей мала поговорити Марта з Демком. Все це не давало їй спокою. Вона дві ночі мало що й спала за всякими думками. Побачитися з Демком інакше не могла, бо батько так за нею й зорить,—то мусіла випрохатися до церкви, шоб по-темному забігти до Демка й розказати що треба.

Демко ж тим часом справді вже був дома. Він мав сьогодні їхати в город на ніч, та облишив, бо товариш із слободи попрохав на день коня. Він поїхав на село, покинув там коня, вернувсь, і тепер, упоравшися, сидів на призьбі, та й думав.

Думав про Марту та про те, що вони мають робити... Про своє письменство... Він уже навчивсь од Марти читати, а самотужки й писати вчився: добув у дяка зразок і доти працював над їм, поки подужав хоч трохи писання... у його вже є кілька книжок, ще й у людей бере читати... тільки ніяк він не знайде такої книжки, щоб там посписувано було, як гарні порядки громадські завести...

Білий світ одразу осяяв Демка. Він глянув угору. Було хмарно й темно, а тепер хмари порозходилися й випустили на волю місяць. Білолиций позирнув на землю, і його погляд упав на неї сріблястим світом.

— Демку, чи то ти?— почувся біля парубка тихий голос.

Демко стрепенувся й глянув. Перед їм, уся в сяєві, стояла Марта.

— Марто!

— Тихо, не кричи!—прошепотіла дівчина.—Та ходім швидше в хату, а то так видко: йтиме хто стежкою, то побачить нас.

Проз Демкове дворище була стежка через балку. Хоч і не часто там ходжено ввечорі, та все ж Демко повів дівчину в хату.

Світити не треба було. Сівши закохані біля вікна, дуже добре могли бачити одне

одного, бо місячний світ не тільки їх повивав, але й заливав усю хату.

Парубок та дівчина сиділи й розмовляли тихо, мало не пошепки. Іноді слова стихали зовсім, як двоє вуст доторкалися одні до одних.

Про що вони розмовляли?

Вони переказували одне одному ті старі, як світ, слова, що завсігди стають нові, скоро серце прихилиться до серця. І їм ті слова були тепер *нові*, і через те вони обоє були щасливі.

— Марто, коли батько не згодиться, давай утечемо!

— Я спершу кинуся батькові в ноги, буду прохати, благати: а може вонн зласкавляться над нами.

— А як ні? Тоді втечемо?

— Куди? Чого?

— Кажуть, у городі є такий батюшка, що звінчає без батька.

— Ох, а як же то проти батька *йти*, закон ламати?

— То не ламай закону,—тоді підеш за нелюба.

— Ні, за нелюба не піду. Нехай хоч уб'ють. Свідчуся тобі богом! Або твоя, або нічия!..

І тоді полилися ті старі, але такі дорогі, такі любі, такі нові слова про те, що він її любить без міри, а вона його без краю, і вуста шукали вуст, а соловейко, сидячи біля хати в кущах, голосно та радісно видзвонював їм до тих слів свою солов'їну музику...

Спершу Марта щебетала жваво й весело, але дедалі почала притихати. Її обнімала втома. Вона прихилилася на груди Демкові й замовкла.

Демко пригорнув дівчину до себе, зіперся на лутку, і так вони сиділи тихо, нічого *не кажучи*, але щасливі, спокійні...

Іноді нахилявся Демко й доторкався своїми губами до вуст дівчини, і ті вуста злегенька відповідали *йому поцілунком*, а очі всміхалися.

Тиша була в хаті...

Молода пара забувала, де вона й що з нею...

Демко ще раз нахилився поцілувати дівчину, але її вуста не поворухнулися. Він глянув на її очі—вони заплющились.

Дівчина спала.

Демко сидів не ворушачись. *Нехай* одпочине, бо казала, що не спала дві ночі.

А йому так гарно, так любо почувати біля серця дороге серце.

Убога Демкова хата, звичайно повна самотности й суму, тепер здавалася йому *царським палацом*, бо в їй *було його* кохання. Це був палац, небесним сріблом пооббиваний. Демко прислухався до Мартиного дихання, іноді тулився злегенька щокою до її голови. Чи довго так було, він сам не знав. Він зовсім забув, де він і що він.

Чув тільки, що без міри щасливий.

Далі він помітив, що сріблястий світ погас,—хмари знову закрили небо.

Марта все спала.

Потім Демко чув щось невиразне, так мо вліс десь шумів. Він хотів подумати, зрозуміти що воно, але вже не почув нічого.

Щасливі закохані спали. Вона в обіймах у його.

А ніч обнімала їх обох.

IV.

У день Корнієві трапилося йти через греблю. Ідучи він тудою, помітив, що в одному місці крізь неї дзюрчить вода.

— Бач, таки пробило дірку!—подумав Корній.—Треба забити.

І він обглядів те місце, де йшла вода. Воно було недалеко від поверху й дуже небезпечне. Коли його зоставити, як є, то за кілька часу вода проб'є більшу дірку і нарешті зірве в цьому місці верх із греблі,—тоді річка шугне в балку.

— Треба забити дірку,—думав Корній, ідучи додому,—а то вода залле балку й Демкову хату.

А воно й не погано було б, якби залила. Вода збігла б, розваливши хату, двір зостався б Корнієві, а Демко подався б куди *інде, то й не було б клопоту* з Мартою. І це так легко може зробитися: нехай собі вода тече,—вона зробить своє діло...

Корній вернувся додому і не йшов лагодити греблі. Яке його діло? Йому байдуже, до його вода не сягне, хоч у річці її тепер і багато: мабуть десь угорі дощі великі йдуть,—тим вода все прибуває та прибуває. Ну, й нехай вона робить, що робить! Хіба Корнія приставлено греблі доглядати, що він має її лагодити?

Ну, а як вода залле балку вночі, то вона потопить і того, хто в хаті.

— А мені яке діло?—подумав Корній, але зараз же почувся, що йому до цього

діло є. Він може обрятувати чоловіка, та не хоче,—хіба це не однаково, що прийти та самому його втопити? Треба б піти на греблю, або послати наймита полагодити.

— А що, дядьку,—запитався його в двері наймит,—чи ми на завтра не поїдемо в город?

— Чого?

— Та на базар.

— А чого ми там не бачили.

— А хіба я знаю? Може чого треба.

Корній знав, чого наймитові було треба: по дорозі в город була його слобода, і парубкові хотілося в город, щоб заїхати додому.

І Корній одмовив:

— Нічого там не треба.

Наймит помовчав, а тоді додав:

— А он сусіда їде.

— Демко? А ти почому знаєш?

— Сам мені казав.

Корній мовчки відійшов геть, але на греблю не пішов, і наймита не послав.

То й добре! Нехай собі Демко цю ніч їде, а тим часом вода зробить своє діло. Він вернеться, як уже його хата буде в воді. Аби вода була добра, то її зовсім розваляє, бо то хатка на курячій ніжці. Та, здається, вода таки добра буде, бо в річці її дуже багато. То й гаразд!

Корній повештався ще по хазяйству, зробив дещо, думки все не покидали його.

Добре ж, як за цю ніч вода розмиє греблю та залле балку, а як ні? А як на ту ніч? Тоді вже Демко буде дома.

— Ні, так не можна!..

А ще й так може бути, що завтра вдень, вернувшися Демко з города, помітить, що греблю розмиває та й полагодить її сам. Тоді нічого й не станеться, і все буде, як і досі.

І так не годиться! Так довго Корній дошукувався способу спекатися Демка, і тепер так легко це робиться, саме робиться, і може з цього нічого не вийти! Треба якось радити.

Але як?

А втім... Почому він знає, що Демко тоді тут не житиме? Корній сам на себе розсердився за цю думку. Ну, певне не житиме! Як розваля йому хату, хліви, замулить садок, то тут, щоб направити все знову, стільки буде праці та клопоту, що не варто буде й панькатися. Певне подасться в безпечніше місце—на село. Корній сам дбатиме, щоб громада дала йому там хоч поганенький двір.

Та треба так ізробити, щоб таки подався.

Але як же його зробити?

Ну, сказати, там небагато й робити: копирснув залізною лопатою раз та вдруге, та витяг скільки там гнилих хворостин та й годі, а то вже вода сама зробить.

Хіба розкопирсати?

А що ж це воно буде? Хіба ж неоднаково, що хату підпалити, що це? А хіба ж він хотів бути паліем?.. Ні, нехай йому вся-чина! Облишити про це й думати.

Корній знову заходився коло свого діла, а сам тим часом усе поглядав на Демкову хату. От він бачить, що Демко викотив насеред двору воза. Далі веде коня запрягати. То наймит не збрехав—справді поїде в город.

Корній бачив, як Демко запрягав коня, ходив у хату, знов виходив і таки поїхав.

Тим часом прибігла Марта проситися на ніч на село, щоб завтра піти до церкви. Знаючи, що Демка нема дома, то й не може він зустрітися з дівчиною на селі, Корній не сперечався. Марта побігла від його весела.

— Еч, яке козеня! Як за їм углядиш, коли цей шибеник буде тут?

Корній ще походив, подумав і гукнув на наймита:

— Степане, запрягай коня!

— Якого?

— Гнідого.

— Нащо?

— Поїдеш у город.

— А ба! Я ж казав, що чогось та треба буде.

Їхати не треба було, але Корній вигадав потребу: нехай цього Степана не буде дома, а то він такий, що всюди свого носа так і вткне. Марта з Пріською підуть. Правда, ще другий наймит зостається дома, але він спить на току, та ще й так добре спить, що хоч у дзвони бий над їм, то не збудиш.

Швидше наймит повечерявши, рушив у дорогу. За їм, трохи згодом, пішли Марта з Пріською.

Уже смеркало. Другий наймит пішов спати на тік. Корній зостався сам.

V.

На небі було хмарно. Корнієві це було добре. Але треба було трохи підождати: часом бувало, що і ввечері йшов хто греб-

лею з хуторів на село, або з села на хутори. Як уздрить хто, то буде зовсім кепсько.

Корній пішов у хату й ліг на полу. У голові в його мов стукало щось. Але він усе думав про своє діло. Він візьме залізну лопату й копирсне кілька разів. Буде досить.

О, що це? Відразу ясний світ упав у хату.

Корній глянув у вікно й побачив, що хмари розійшлися і засяяв місяць.

— Лиха година його просила!—подумав Корній, розсердившись.—А це ж гріх так на місяць казати!.. Та тільки нащо ж він саме тепер із хмар випірнув? А що, як він усю ніч отак світитиме?

А втім можна зробити діло, як він зайде. Тільки треба не лежати, а то як заснеш, то ще проспиш, а другої ночі такої вже може ніколи не буде.

Але даремно Корній боявся заснути.

Йому було не до спання. Мов пропасниця починала його трусити: то морозом сипне з-за спини, то полум'ям у голову вдарить.

— Чи це я не занедужав часом?—думав собі Корній.—Та ні, це дурниця! Тільки хоч би швидше! Хоч би цей місяць за хмари зайшов!

А місяць і не думав заходити: гордо та ясно сяючи, тихо він плив на просторі серед блакитного неба. Хмари, правда, були, але з другого боку.

— Хоч би вітер повернув та знову погнав назад хмари!—подумав Корній і вийшов з хати подивитися, звідки вітер. Вітер наче й справді повернув, і хмари тихотихо, ледве помітно, знову почали насуватися на місяць.

— Ще трохи перечасувати,—подумав Корній,—то й можна буде йти.

Він вернувсь у хату і сів за стіл. Далі схопився і почав сновигати по хаті. Неспокій усе більший та більший обіймав його. Він зазирав у вікно, чи не нахмарило вже. Але там було ще й досі ясно.

— От усе складається мені на шкоду!—думав сердито Корній.

Але трохи згодом він побачив, як біле проміння, що лежало на всю хату, почало тремтіти, то пригасало, то знову сяло: то хмарки невеличкі набігали на місяць і пропливали далі. Але потім мусіла насунути вже велика хмара, бо сріблястий світ одразу погас, а далі й зовсім у хаті поночі стало.

— Уже час!—подумав Корній, насунув шапку на голову, взяв у сінях лопату й тихо-тихо відчинив двері.

Він визирнув спершу, чи не видно кого. Не було, звісно, нікого, і було таки добре поночі. Місяць потоп у широкому морі темних хмар, що залягли півнеба.

Корній постояв ще в дворі, послухав, чи не чуть наймита з току. Тоді помалу пішов до воріт. Тільки взявся за хвіртку,—щось ззаду обхопило його за стан. Корній так й похолов. Але за мить уже він зрозумів, що то собака: здоровий пес Хапай мав звичай обнімати своїми кудлатими лапами.

— Геть, ідольська тварюко! — сердито відіпхнув його Корній.

Ображений Хапай повернувсь і почапав геть.

Корній вийшов із двору і швидко пішов до греблі. Чоботи гупали, і Корнієві доводилося здержувати ноги, щоб тихше йти. Він зійшов із скосогору й наблизився до греблі. От погано він учинив, що не зробив ніякої прикмети на тому місці, де вода тече, а тепер як його поночі знайдеш? Корній знав, що це було мабуть посередині, і вийшов на середину. Почав прислухатися, чи не дзюрчить вода—не чуть. Пройшов трохи далі,—тут почув. Він тоді ліг грудьми на греблю і перехилився у прірву, шукаючи рукою, чи не намацає, де вода тече. Нема! Він перехилився ще дужче, поколов руку об колючки і сягнув нею далі. Холодна течія облила йому руку.

Є! Добре!..

Він підвівсь і глянув на річку. Води ще побільшало. Якби ще на півршина піднялась угору, то полилась би через греблю. То треба пособити їй, коли вона сама не зможе.

Корній узяв лопату в руки і спинився. Він глянув округи. Скрізь було темно; балка лежала перед їм якоюсь глибокою чорною смугою; з правого боку вгорі чорніла його оселя; вода в річці ледве блищала. Корній прислухався й нічого не чув. Тільки здалека, з слободи, чути було собаче гавкання, та й воно стихло.

— Ну, боже поможи!—промовив Корній і поставив лопату під ногу.

«Боже поможи!»—чи то ж можна тут це казати? Хіба ж бог може пособляти на таке діло? Адже це однак, що підпалити,

а хіба палій може кликати собі на поміч бога?

Корній спинився. Чи не кинути? Еге, кинь! — а він же не кине твою дочку з розуму зводити, та й зведе, а ти, старий дурню, сидітимеш сам та кулаки гризтимеш. Коли в його не буде хати, то може він і зовсім з села повіється на заробітки, щоб на нову хату грошей заробити, а Корній тим часом оддасть Марту,—тоді вже край буде. А коли тепер він його не вижене, то нічого доброго з Мартою не буде. Та й не з його, а з своєї землі він його вигонитиме, бо він, Корній, цю землю купив. Чи то ж він винен, що Демко такий упертий, і не хоче йому віддавати того, що треба? Сам заробив...

Корній натиснув на лопату. Суха, втоптана та прибита ногами й колесами земля була тверда, як каменюка, і лопата не йшла вглиб. Поки Корній прокопав перший рівчачок упоперек греблі, то добре впрів. Але треба його ширшого зробити, а то й не розкопаєш. Там далі повинно бути м'якше. Алеж і клята лопата, яка тупа!

Налягаючи Корній з усієї сили, зробив широкий рівчачок, тоді пробив іще далі вглиб. Там уже був гнилий трухлявий хворост. Корній відкидав його то лопатою, то руками. Тоді знову була глина, тільки вже м'якша, з нею легко впоратися. Нахилився і взявся руками,—глина й хворост, що під нею, були мокрі.

— Хвала богові, вже докопався!—подумав Корній, і знову згадав, що ці слова тут не годиться казати. Він звик прикладати їх до всіх своїх звичайних діл, до своєї щоденної важкої праці, але тут вони не прикладалися. І Корнієві ставало якось моторошно, як він думав про те, що робив діло—без бога...

Він положив лопату, став навколішки й почав руками ламати й витягати мокрий гнилий хворост. Трохи тріщить. Коли б хто не почув! ..

Нарешті Корнієві пальці увійшли в холодну течію. Тремтячими руками Корній почав уже не витягати, а якось ірвати цурупалок за цурупалком, поспішаючись, щоб швидше, швидше зробити. Трапилась якась велика ломака, що не ламалася відразу. Корній з усієї сили смиконув її й переломив, розідравши собі руки так, що аж кров потекла. Але скоро він викинув ломаку, його вуха зараз почули, як вода задзюрчала жвавіше й голосніше.

Корній спустив лопату в прокопаний рівчак. Він був завглибшки з півaршина.

Ще ширше й глибше! Корній ще трохи покопався. Вода вже не дзюрчала, а шуміла, пливла з річки.

— Овва! Треба самому тікати, а то як зостануся по цей бік балки, то зараз люди знатимуть, чого вода греблю прорвала.

Він перестрибнув через воду й побіг додому. І відразу страх якийсь обняв його, обсипав його холодом. От-от доженуть, от-от побачать, що це він—у тюрму закинуть... Корній біг, не озираючись, як божевільний, вскочив у свій двір так, що перелякані собаки загавкали були, але зараз позмовкали, пізнавши хазяїна.

— Цитьте, кляті!—гаркнув Корній на їх,—чого ви?

Тільки тепер він схаменувся. Чого він біг? От дурний,—наче хто гнався за їм! Гніваючись сам на себе, пішов у хату й кинувся на піл, але не міг заснути й схопився знову. Який час він сидів на полу та дивився у темряву.

А що там вода? Вийти б послухати!.. Він вийшов.

Вода шуміла.

Корній вернувсь у хату й сів на полу. І відразу він почув, що сила покидає його, що йому байдуже до всього, до всього! Вода... Марта... Демко... знову вода, вода через греблю... Боже мій! Нащо це все? Ох, не того йому треба, а того, щоб серце не боліло. Так болить...

Корній схилився і впав на піл. Сон поду жав його.

А вода шуміла, розривала греблю, заливала балку й хатку, де, на грудях у свого милого, спала чистим невинним сном Корнієва дочка.

VI.

Демко прокинувся, бо почув, що йому в спину холодно. Від його руху прокинулась і Марта.

— Отакої! Поснули!—промовила вона сміючись, і стала, але зараз же скрикнула:

— Ой, лишенько! Чого це вода в хаті?

Демко тим часом, лапнувши себе за спину, почув, що вона мокра. Мацнув по вікну—і там вода.

— Оце диво!—прошепотів парубок і глянув у вікно.

— А що це?—скрикнув він раптом.

— А що там? Що?—питалася злякана Марта.

Демко показав їй на вікно. Надворі було темно, хмарно, але все ж можна було побачити, що під самим вікном колихалося щось темне, наче вода.

Демко черкнув сірником. Захищаючи його рукою, щоб не погас, парубок глянув по хаті. Долі скрізь було води на п'ядь; з вікна дзюрчала вода і стікала на лаву.

Сірник погас, Марта та Демко зосталися в темряві. Який час вони стояли мовчки, прислухаючись, і чули, як надворі, круг усієї хати, щось шуміло, щось ніби терлось об стіни. Тоді парубок знову прихилився до вікна. Він уже догадався, що це було.

— Так і є,—промовив,—вода, по самі вікна вода.

— Та де ж вона взялася?—питалася Марта, не ймучи віри.

— Греблю прорвало.

— Та невже? А чому ж у хаті так трохи води?

— Бо двері добре причиняються: що натекло крізь шілини, тільки те й є. А от розіб'є часом шибку, то зараз повна хата буде. На горище, швидше на горище!

Брьохаючись по хаті, Демко знайшов світло й засвітив. Відчинив сіни,—і там була так само вода. Тільки надвірні двері вдержували ту силу води, що так би й линула в хату, скоро двері відчинилися б.

— Треба поспішатися!—сказав Демко й глянув по сінях.—А бодай йому!—нема драбини, зосталася надворі. Ну, та дарма! Ставай, Марто, на діжку, я тебе підсаджу.

Марта стала на діжку, що стояла в сінях, перевернена догори дном, а за нею зліз туди й Демко. Він узяв дівчину на руки й підняв угору. Марта вхопилася за горище. Демко, ще підсадив, і вона вже була там. Тоді Демко скочив із діжки.

— Куди ж ти?—злякалась Марта.

— Я зараз!—одмовив Демко й кинувся в хату.

Там, у скрині, лежало двадцять п'ять рублів грошей,—з своїх важких заробітків Демко почав приховувати на нову хату. Поспішаючись, одімкнув парубок скриню, знайшов гаманець, прив'язав до його мотузочок і надів на шию. Ну, тепер на горище глянути, що робиться.

— Де ти, Марто?—спитався він вилізши.

— Та ось,—одмовив дівчинин голос у темряві. Голос той трохи тремтів: дівчина боялася.

— Треба продерти покрівлю та подивитися з хати, що воно там робиться,—сказав Демко находячи Марту. Дівчина так і припала до його.

— Так темно ж надворі, нічого не побачимо. Місяць уже зайшов.

— Ні, де-не-де світять на чистому зірки, то трохи видно. Ану лиш, давай!

Вони вдвох почали продирати покрівлю, обдряпуючи собі руки об солому та об дерево. Продрали таку дірку, що можна було вистромити голову. Демко висунувся, глянув, але нічого не побачив.

— Треба вилізти,—промовив парубок, і почав продирати ширше. Трохи згодом він уже сидів на хаті, аж біля димаря.

Півнеба було чистого, на йому мигтіли зірки і при їх Демко побачив, що греблі вже невидно було. Вода лилася через неї, поняла вже всю балку й текла по їй широкою каламутною річкою. Де-не-де щось чорне швидко пливло по воді, то зринаючи нагору, то знову потопаючи.

— Мабуть, з греблі повикручувала вода,—подумав Демко.—Бач, як швидко пливе, це ж вода так прудко йде.

— А що там, Демку?—питалася Марта, стоячи біля дірки.

— Скрізь вода. От, якби човен!

— Що ж ми будемо робити?

— Треба щось вигадати.

— А в хаті все загине.

— І справді треба б хоч дещо з хати повитягати на горище,—сказав Демко й хотів лізти назад. Але саме в цю мить щось дзенькнуло, тоді зашуміло.

— Шкода, вже! Пропала вся худоба ні за цапову душу! Уже якоюсь ломакою розбило шибку—тепер у хаті повно води.

Жаліючи Демко та нарікаючи, швидко зліз назад на горище й глянув у сіни, повисши головою вниз над дверима в хату. Але за стіною він нічого не побачив у хаті, саму воду. На столі в хаті ще горіло світло, і видко було, що вода стояла вже високо.

Враз лямпа пихнула й зовсім погасла,—вода залила й її, тобто піднялася вище столу. Зробилося зовсім поночі.

— Пропало все,—промовив ще раз сумно Демко.—Ну, нема чого робити, треба думати, щоб хоч самим не пропасти. Знаєш що, Марто?

— А що?

— Коли вода так прибуватиме, то ми не всидимо й на горищі.

— То треба лізти на хату.

— Балка глибока, а хата низенька й маленька та й стоїть у найглибшому місці. Можемо не всидіти й на хаті.

— Ой, боже мій! Що ж його робити?

— Треба щось вигадати.

Обоє замовкли й почали думати в темряві.

Марта тремтячими руками держалася за Демка.

— Погукати б треба!—промовила вона.

Почути їх могли тільки з Корнієвої хати, та й то голос, а не слова. А все ж треба було це зробити. Демко виліз на хату й що є сили заходився гукати: »Рятуйте!» Але вода шуміла на греблі так, що біля греблі, у Корнієвій хаті, його не могли почути. Могли тільки побачити вранці, як розвиднiться. Демко вернувся назад і знову стали думати. Але з дум нічого не виходило. Добре ж як вода не сягне високо до ранку, то їх побачать, і помочі дадуть, а як же сягне? Якби він був сам, то не побоявся б кинутись у воду, щоб добитися до сухого, але Марта не вміла добре плавати.

— Стривай!—нарешті промовив парубок і знову поліз у дірку.

— Чого ти?

— Треба глянути.

Він видерся на хату й проліз на той причілок, що був од греблі. Там, біля причілкової стіни, у його лежала деревня, що він її почав уже потроху купувати на хату. Він хотів подивитися, чи її ще не занесло водою. Ні, не занесло. Зверху, на високій купі, лежала біля самої стіни здоровенна вербова колода. Вона вже хиталася на воді, але не пливла, бо вода прибивала її до стіни. На щастя, тут саме й драбина стояла.

— Не бійсь, Марто,—розважав дівчину Демко, вернувшися на горище,—у нас човен добрий буде.

У сінях на кілку висіли в його віжки. Демко досяг їх руками й зняв. Тоді знову подався до деревини, зліз до неї по драбині і прив'язав колоду на один кінець вірьовки а другий закрутив за димар. Тоді вернувся на горище.

— Я прив'язав нашого човна, щоб його не занесло водою. Як набереться води стільки, що й на хаті не всидимо, тоді попливемо.

— Куди?

Спробуємо впоперек до берега, а коли не зможемо, то куди вода понесе. Там далі в степу, вода повинна розлитися вшир де-далі, то все ширше; то вже кудись нас приб'є, до якогось шпиля, чи до скосогору.

— А здержить же нас двох колода?

— Здержить, бо здорова. Та чого ми стоїмо? Давай сідати, а то ще натомимося, як пливти доведеться.

Вони посідали. Марта притулилася до Демка. Вночішній холод, переляк—усе вкупі примушувало її тремтіти.

— Змерзла, моя голубко? Давай рученята, я нагрію!—казав Демко, голублячи дівчину.

Вона нічого не відмовляла, тільки дужче тулилася до його. І вони сиділи мовчки, слухаючи, як під ними й навкруги їх клекотіла, булькотала й щуміла вода. Ця вода забрала, знищила мало не все, що мав Демко... То був убогий, а тепер уже такий, що мотузком хліб доведеться різати. Усе, що було в хаті, тепер у воді, хату мабуть розваляє, бо хатка благенька, а деревню порозносить. Тепер гинули всі надії на те, щоб Корній оддав за його Марту. Гіркі думи снувалися в Демка в голові, пекли йому душу. Він не витерпів:

— А що, Марто, то був убогий твоєму батькові в зяті, а тепер уже й поготів, бо всього рішився.

— Коли бог дасть вирятуватися, то підемо вдвох та впадемо батькові в ноги. Коли бог над нами зласкавиться, то може й батько змилосердиться.

— А як ні?

— Тоді підождемо трохи... А тоді побачимо. Тільки знай: або твоя, або нічия.

Демко дужче пригорнув дівчину.

А вода все клекотіла, все плюскала та шуміла і нарешті сягнула до горища. Демко й Марта повинні були вилізти на хату. Там вони сиділи кілька часу біля димаря і в темряві бачили, як вода сягала все вище й вище. Прив'язана колода піднялася вже аж на хату.

— А що, серце, мабуть уже час тікати з хати,—обізвався Демко.

— Та вже мабуть не всидимо тут.

— Ну, то на одчай божий!

Демко роззувся. Марта теж роззулася.

— Ех, жалко чобіт та черевиків, а не минеться кидати!—промовив Демко,—бо як часом доведеться обернутися, то погано взутому пливти. Куди ж їх діти? А положу на димар,—може води там не буде.

І він положив зверху на димар чоботи та черевики. Потім притяг колоду ближче. Води було так багато, що колода вже билася їм об ноги. Демко спершу сів на неї сам. Марта сіла позад його й обхопила його руками. Колода одним кінцем трохи пірнула в воду.

— Ой, лищечко!—скрикнула Марта.

— Не бійсь! Пересуньмось дужче на середину, то буде краще.

Вони посунулись, і потоплий кінець і знову зачорнів над водою. Демко ще раніше виламав собі на горищі доброго дрючка, щоб кєрувати своїм химерним човном.

— Марто, добре сидиш?

— Добре.

— Держись за мене дужче!

— Держусь.

— Ну, боже поможи!

Демко розв'язав віжки на колоді—тепер вона була вільна. Тоді відіпхнувся від хати. Вода бігла прудко, і колоду понесло так, що аж закрутило. Демко хотів був привернути до берега, та колода не човен, а дрючок не весло, і вода погнала їх.

Колода була мало не вся в воді. До того вона хиталася, а як Демко або Марта перехилялися дужче,—пірнала тим або другим кінцем в воду. І парубок, і дівчина були мало не по пояс мокрі! Од води їм було холодно. Але вони на те не зважали, з усієї сили пильнуючи тільки одного,—як би не обернутися. Демко часом сягав дрючком у воду, думаючи досягти дна, але не знаходив його. Та далі балка ширшала, та й вода мусіла розливатися дедалі все ширше.

Пропливши ще трохи, Демко знов сягнув дрючком у воду.

— Хвала богові, є дно!—скрикнув він радісно.—От коли б швидше на мілкіше місце!

Вони пропливли ще далі і враз почули, що вода дуже заклекотіла у їх біля ніг, і колода попливла прудкіше. Демко спробував дрючком,—дна вже не було.

— От тобі й маєш! Чого ж це воно?

А колода ще дужче почала поспішатися. І Демко відразу пригадав, що це: колода звернула не праворуч, а ліворуч. Демко похолов. Балка тут розходилася двома гілками, і ліворуч було глибоке провалля. Туди несла вода їх колоду. Коли їх кине в те провалля, то вже вони живі не будуть. От дурень клятий він! Чому він і досі не згадав про це, чому він не силкувався навернути колоду праворуч, а тепер занапастив і дівчину, й себе.

А тим часом провалля наближалося. Його не видко, звісно, було, але вже виразно чути було, як шуміла вода, спадаючи в глиб. Треба було щось робити.

— Марто, а чи ти знаєш, куди нас жене?

— Знаю,—у провалля.

— А знаєш, що буде?

— Знаю... потопнемо...

І дівчина ще дужче притулилася до Демка.

— Голубе мій, молись, щоб бог нас простив, бо скоро смерть.

— Слухай, серце: я добре плавати вмію. Я кинусь у воду й попливу, а ти держись за мене.

— Куди ж ми пливтимем?

— Тут управоруч шпиль. Будемо націляти так, щоб випливти на його. Може потопнемо, а може й випливемо.

— Добре, кидайсь, бо ось-ось круча.

— Господи, поможи!

Демко перехилився з колоди і, простягши руки, ліг на воду, впоперек течії. Вода гнала його назад, але він боровся з нею, розбивав її грудьми. Марта однією рукою держалася за його, а другою пособляла собі пливти. Вони билися так який час, перерізуючи течію впоперек, і дуже мало посунулися наперед.

Та таки ж посунулися! Що вони справді посувалися, це їм видко було, бо якісь чорні речі—дерево, гілки, чи ще щось—пливло їм назустріч і минало їх, швидко линучи до кручі. Демко добре плавав і хоч мало що перед себе бачив, але плив і плив.

— А що, Марто, важко?

— Ні.

— Гаразд!

Але дедалі—сили меншало, це вже починав Демко почувати. Та зате й вода

мов не так прудко стала йти. Враз Демко почув, що його нога черкнула об щось тверде. Він спробував ногою.

Шпиль!

І справді це був шпиль: Демко й Марта могли стати по пояс у воді й відпочити.

— А що тепер будемо робити?—спиталася дівчина.

— Он що!—і Демко показав рукою.

Марта глянула, і в темряві замаячіло перед нею дерево. Відкіля це? Згадала!—це ж той дуб, що сам росте на степу. Тепер він їх обрятує.

За кілька хвилин наша мандрівна пара вже була біля дерева, а потім і на дереві.

VII.

Корній прокинувсь, як уже зовсім розвиднилося. Може б іще спав, та застукано до його в вікно. Він схопивсь і вибіг із хати. Там стрів наймита.

— Біда, дядьку!

— Яка?

— Греблю прорвало й балку залило водою.

Корній повернувсь і глянув на балку. Демкової хати не видко було зовсім. Сіроруда широка течія виповняла балку, текла прудко і простяглась аж геть-геть у степ. Гребля була вся в воді.

— І Демкову хату потопило. Оце лихо! А я встав та пішов до волів, коли дивлюсь...

І балакучий наймит почав розказувати, як він побачив уперше воду, як ізлякався, як застукав у вікно. Він за своєю оповіддю й не помічав, що Корній мовчить і нічого йому не каже. А втім, Корній і завсігди був мовчазний,—не було дива, що й тепер мовчав.

— Треба буде на село бігти, людей сповістити, а то тут мабуть не без нещастя!—казав далі наймит.

— Яке там нещастя!

— Та хто ж його знає, що воно з Демком сталося. Може заснув, а вода його й тее...

— Демко поїхав у город.

— Ба ні, не поїхав. Тільки думав їхати, а не поїхав.

— Що ти плещеш! Я сам бачив, як він виїздив з двору.

— Та то ж він не в город... Я спершу сам думав, що в город, а тоді дивлюсь,—уже як спати на тік пішов,—аж він іде додому. То я думаю собі: то виходить, він не в город їздив, а на село. То вже й не знаю, що він далі робив, бо заснув.

— Так біжи ж на слободу швидше!—звелів Корній.—Та швидше ж, кажу тобі! Чого ти баришся, бісова личино!—гримнув він зовсім несподівано.

Наймит кинувся з двору.

Корній пішов у хату й сів, зіпершися на стіл.

Він бачив, що наймит казав правду, що Демко справді ночував цю ніч дома. І коли він спав, то міг і не вийти з хати.

Цього Корній не сподівався. Він хотів знищити хату, прогнати з своєї землі того, хто (він так думав) не мав права на їй жити, прогнати геть настирного парубка, щоб він не в'яз до його дочки, але смерти йому він не хотів, він цього гріха на свою душу не бажав.

А зробив!

А може ж іще не зробив? Може Демко вирятувався?.. Ні, коли спав, то не вирятувався: хатка низенька, у темряві вода на неї шугнула—й край.

А він, Корній, душогуб.

Господи, невже цьому правда? Ні, цього не може бути! Парубок здоровий, плавати вміє,—чому йому топнути? Запевне вирятувався. Що там іще вигадувати!

І Корній силкувався сам себе впевняти, що так саме зробилося, як йому хочеться.

Щось затупотіло біля вікон. То поприбігали люди. Треба до їх вийти. Корній вийшов, силкуючись не виявляти перед їми свого непокою. Вкупі з людьми він пішов ближче до води. Там стояли, гомоніли про те, чого це греблю прорвало та як це її прорвало. Одні казали, що вона вже була стара, а оця велика вода від дощів як наперла на неї, то й поламала; другі доводили, що треба було частіше оглядати греблю; треті клопоталися, щоб пошукати, де Демко. Ну, та вже коли в хаті зостався, то туди не можна буде лізти, поки вся хата в воді. Нехай вода спаде, тоді й можна буде. А може поплив, і коли не виплив, то гляди, чи не прибило тіло до берега. Кілька чоловіка пішли вздовж балки понад водою, а інші зосталися вкупі з Корнієм, стояли й розмовляли про нещастя. Раз-у-раз приходили з села ще люди дивитися на лихо,—чутка про його вже розкотилася по слободі. Коли враз почулося, що хтось біжить, почувся

крик чи плач якийсь. Корній озирнувсь і побачив, що з шпиля збігала його наймичка Пріська.

— О, боже мій! Ой, лишечко ж мені! Ой, що ж воно тепер буде?—голосила дівчина, надбігаючи до людей.

— Чого ти кричиш?—спитався Корній.

Але вона нічого не відмовляла, тільки дивилася на воду, а тоді враз мов упала додолу й сіла, обхопивши коліна руками. І припадаючи головою до колін, почала голосити:

— Ой, Марточко ж моя, лебідонько моя, сестричко моя! Ой,нащо ж я тебе пускала, нащо ж я тебе з собою не забрала, а тепер поняла бистра вода твоє біле тіло!..

Корній кинувся до неї і вхопив її за плече.

— Що ти кажеш, дурна? га?—Він трусив її за плече, штовхав.—Кажи зараз, чого ти виєш?

— Ой, як же мені не плакати, коли там Марта, коли там моя сестричка!..—відмовляла дівчина своїм голосінням.

— Де—там?

Дівчина махнула рукою на воду.

— Чи ти не здуріла? Вона ж пішла з тобою до церкви.

— Ой, якби ж то вона до церкви, а то ж вона мене саму відіслала, а сама до Демка на часиночку, на хвилиночку забігла, та й досі ж її нема!..

— Брешеш, гиродко!—крикнув несамовито Корній.—Брешеш! Кажи мені зараз правду, а то я тебе тут і вб'ю! Де Марта?

— Пішла до Демка, та й не вернулася.

Корній поточився, але вдержавсь, повернувсь і пішов у хату.

Люди, вражені, мовчки стояли на березі, а серед їх сиділа дівчина.

Її голова, зіперта щокою на ліву руку, то припадала до колін, то знову підніналась, і сумний голос витяжний не переставав гужити:

— Ой, сестричко ж моя, лебідонько! Золоте моє зернятко, дорога моя душечко! Та ти ж мені вірненькою подругою була, раз-у-раз мене пораджала, а тепер ти не та стала: ні словом до мене не промовиш, ні оченьками не глянеш!.. Поняла тебе вода бистрая, холодная, твоє білеє тіло занесла...

VIII.

Корній увійшов у хату. Що це сталося? Щось страшне.

Еге ж, він утопив свою дочку.

А з нею ще одну людину.

Він утопив свою дочку... Як вона була мала, йому було байдуже до неї. Але як вона зосталася в його одна, то всю ту любов, що на неї була здатна його горда й похмура душа, він оддав їй. Правда, він не попускав їй волі, він не хотів оддати її за Демка, але то було його батьківське право, йому здавалося, що їй буде краще за Демка не йти. Він був з нею похмурий, але це така вже в його вдача була. А тепер, як він утратив її, тепер тільки він зрозумів, яка вона йому дорога була! Тепер вона була йому незмірно, без ліку дорогша, ніж як була жива.

Та ще й як утратив! Своїми руками штовхнув у яму, втопив!

От до чого довела його гордість та прихильність до багатства! За той нещасний двір він ізненавидів Демка. Його ж зненавидівши, а багатство влюбивши, не схотів і Марти за його віддати, схотів прогнати парубка геть і ось—прогнав!

Убив двох людей, і з-межи їх одна—то найдорогше, що мало його серце на цім світі, то його дочка!

Душогуб, двічі душогуб!

Корній упав на піл і застогнав. Тяжким, нестерпучим болем тупим згнітило йому серце, душу. Він мов перестав розуміти все, що круг його було, що робилося, перестав розуміти, що він живе і чув тільки одно: біль, біль отой страшний...

Наймити кілька разів зазирали в хату, дивилися, що там, а Корній нічого не чув і лежав, упавши обличчям ниць на стіл, мов мертвий. І справді, все в йому на той час умерло, тільки той страшний біль і був живий.

Прийшов час обідати, і один наймит ізважився покликати хазяїна в другу хату до обіду. Це очутило трохи Корнія. Він підвівся й махнув рукою.

Наймит вийшов. Корній устав і сів на лаві.

Уривки з думок почали снуватись у його в голові.

Що він скаже перед богом? Бог його спита, як Каїна: де ти дів свою дочку?—і що Корній скаже на страшному суді?

Ох, якби він міг вернути те, що було. Демко був би йому таким любим сином, як Марта дочкою.

Демко? Марта? Вони сплять на дні у тій балці. Корній тепер знає, що це так.

Він ізнову застогнав з того страшного болю.

Хто це плаче? Чого? Корній силкується пізнати цей голос і таки пізнає: це плаче Пріська. Вона так любила Марту. І думає, що вона тут винна. І от ще й цю третю людину він нещасливою зробив: вона каратиметься ввесь вік, ізгадуючи про Марту.

Чи в неї так болить, як у його? А хіба вона вбила свою дочку та її судженого?

Як довго тягнеться! І доки ж воно так тягтиметься?

Піти йому пошукати їх. Ні-ні, він не може, не може! Бачити, як їх витягають із води пухлих, мокрих!..

Він стогнав, він вив з нестерпного душевного болю і сам не помічав, як бився головою об стіну.

Насунула темрява, ніч,—Корній сидів. Його очі нічого не бачать і він не хоче нічого бачити...

Ні, щось є... Щось довге... Біліє... Корній силкується розглядіти його й ніяк не може зрозуміти, що воно. А воно мов виростає, стає перед їм і йде до його, і йде. То людина. Тільки яка чудна людина: одутла, пухла. Чого вона мокра? І з зеленими очима... От вона зняла руки, простягає до його. І Корній пізнає, щб то: це втоплений Демко. Ох, як він на його дивиться, як горять у темряві його зелені очі...

Несамовито скрикує Корній і кидається з хати. Помацки хапає в сінях налигач і тікає з сіней.

Швидше, швидше, а то він, той Демко, його дожене! А треба від його втекти, треба рятуватися від його, а то він і його, Корнія, затягне в ту воду. Не страшна вода, але страшний той Демко. Ні, не Демко, тільки його очі, зелені очі, як у жаби!..

Корній побіг у хлів. У темряві прив'язав до бантини налигача, зробив петлю.

А стривай: тут його нема?

Корній озирається і знов помічає те біле й довге. Він, він!.. Ні, не він... Це Марта. Ух, уся набрякла у воді...очі і в неї зелені, так і горять...

Корній не міг уже й скрикнути, тільки кинувся геть із хліва. Він спинився серед двору. Вночішній холод трохи очутив його. Ні, треба бути надворі, а то в хаті він іздуріє. Тут небо, зорі...

Корній зостався надворі. Він увесь тремтів, з острахом невимовним озирався, але не бачив тут уже нікого. Потроху притомність вернулася до його, він почав думати:

— Це вони по мою душу приходили. Смерть моя недалеко. Тільки ж ставати на божий суд—душогубом!..

Якби на його накинуто яку кару тут, на землі, щоб він, поки вмре, міг спокутувати свій тяжкий гріх! Тоді б легше було йому ставати перед бога. Алеж хто на його накине кару? Ніхто не відає, що він це зробив. Хіба покаятися перед людьми?

Корній думає про це, і ця думка ні трохи його не лякає. Ще й мов якусь полегкість він у душі почуває. Так і зробить: покається, нехай зашлють його на Сибір, може він хоч трохи спокутує свого гріха.

Але не верне дочки з водяної труни!

Він застогнав...

Уже світало, як він вернувся знов у хату. Він підождав трохи, поки зовсім розвидниться. Тепер треба йти.

Він устав і почув, що у дворі щось загомоніло. Може то вже довідалися, хто зробив, то прислано його в'язати? То й краще: швидше буде.

Він одчинив двері і став на порозі. І відразу побачив, що двоє впало перед їм навколішки.

— Тату, помилуйте, не занапащайте нас!..

Темрява обнімає Корнія і, як підтятий дуб, він падає перед Мартою та перед Демком.

Поминуло кілька часу. В балці вже нема хатки; то її вода розваляла, а то таки й не треба було: Демко хазяйнує тепер у Корнієвій хаті.

Після того страшного випадку Корній довго був хворий.

Як він устав, то це вже була зовсім *інша людина*.

Він посивів, ізгорбився, але нема вже тієї похмурости в його: він і зостався неговіркий, як був, тільки ж тепер тиха ласкавість виглядає йому з очей.

До хазяйства він не мішається. Усім порядкує Демко з Мартою, і люди не жаліються на їх, а знають, що в їх завсігди можна засягти братерської помочі.

А старий Корній утішається онуками...

1895. II. 4. м. Чернігів.

ДЗВОНИК.

Її звали Наталею. Вона була маненька, їй було тільки сім років. Мати її вмерла років уже з лівтора, батько був каліка та ще й п'яниця. П'яницею він був здавна, але поки не був калікою та жива була жінка, то він якось там хазяйнував на своєму клаптику землі. Але він, підковзнувшися, впав на льоду, переломив собі руку й тоді вже мало що міг робити. А тут жінка вмерла. Він зовсім розпився, прогайнував господарство, продав землю,—зосталася сама обідрана хатка. Він мало коли бував дома, а в тій хаті сиділа Наталя.

Сиділа й голодувала. Добрі люди помітили, що вона голодує, почали закликати її до себе обідати, а потім якось поклопоталися за бідну сироту, щоб узято її до сирітського дому. Наталю відвезено до губерні й там здано до того дому.

Добрі люди казали, що Наталі буде там краще. Вона й сама силкувалася так думати, але чогось їй страшно було туди їхати.

Як приїхала, то стало все її життя по-новому.

Дома вона голодувала часом, а як не голодувала, то наїдалася хліба та порожнього борщу з буряками, бо каша не щодня бувала; а тепер вона могла їсти добру смачну їжу щодня і скільки схотіла. Дома вона ходила в драній, латаній та задрипаній одежі, а тут була в неї одежа чистенька: влітку—легенька, взимку—тепленька, саме добре. Дома вона мерзла в обідраній, нечупарній хаті, спала на голому полу, тільки в голови підмостивши поганеньку подушечку, а тут хати були великі, чисті, теплі і спала вона на м'якому ліжку, засланому тоненькою ряднинкою. Дома її батько п'яний лаяв, а часом і бив, а тут ніхто не бився, не лаявся: коли що треба було робити, чи не робити, то начальниця просто веліла чи забороняла завсігди спокійним, рівним, однаковим голосом,—вона навіть не кричала ніколи. Це нове спокійне життя в достатках спершу здавалось Наталі, після її вбогого сільського життя, якимись розкошами, якимсь пищним, панським, трохи не царським, життям.

А все ж Наталі тяжко було жити.

Чому?

Вона була зовсім чужа серед цього життя.

З самого початку їй довелося звикати до багатьох речей, цілком їй нових—починаючи з звички їсти м'ясо не руками, а ножем та виделкою. Вона ніяк не вміла пристромити шматок м'яса в борщі виделкою, а тоді відрізати його ножем: звичайно, шматок вискакував з-під ножа і з-під виделки й ляпав додолу або на коліна Наталі, чи якій подрузі, а борщ розхлюпувався на стіл. Обляпана подруга сердилась і казала:

— От, ляпало недотепне! Селючка!

Олександра Петрівна, начальниця, завважала Наталі, що так не можна робити, що треба бути обережною та охайною. Дівчина й сама це добре знала, дак коли ж вона ніяк не могла керувати тими струментами! Зараз же другого дні вона знову те робила, а Олександра Петрівна веліла їй виходити з-за столу й обідати самій окремо після всіх. Вона мовчки покірно виходила з-за столу й сідала в куточку. Вона дивилася на дівчат, як вони в смак обідали, весело сміялися, як не було начальниці (хоч їм сміятися за обідом і заборонювано), і дожидалася своєї черги. Врешті дівчата починали вставати, соваючи та стукаючи ослонами, деякі зараз бігли з хати, а деякі зоставалися прибирати зо столу, начальниця виходила. Тоді Наталя мусіла йти обідати. Їй хотілося їсти й вона мовчки сідала за стіл. Діти часто бувають нежалісливі,—обляпана Наталиним борщем подруга, а за нею й ще дехто починали кричати на Наталю:

— Селючка обіда! Ляпало обіда! Тікайте, а то всіх пообляпує.

Наталя кидала їсти. Їй було сором, тяжко, хотілося плакати, але вона не плакала, тільки губи в неї тремтіли, і все її обличчя якось кривилося. Вона спускала свої великі темні очі додолу, її довгі вії виразно визначалися тоді на зблідлому обличчю. Так вона сиділа мовчки, аж поки дівчата облишували її й бігли в садок. Тоді вона вставала, голодна йшла в якийсь закуточок і ховалася там так, щоб ніхто не бачив, і сиділа доти, аж поки голосно дзенькне дзвоник, кличучи всіх до вечірньої науки. Вона вся здригалася з несподіванки, тоді тихо вставала і йшла.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі, але дівчата все ж дражнили її ляпалом. Це нечупарне прізвище ніяк не приставало до її тоненької невеличкої постаті з чорноволосою голівкою, до її замисленого обличчя з великими засмученими очима. Але вже як приложили, то так воно й зосталося.

І з одежею клопіт. Це була зовсім не та сільська одежа, що в їй звикла ходити Наталя,—та була така проста. А в цій Наталя почувала себе ніяково. А найгірше спершу було те, що вона не вміла якось сама в неї вбиратися. Копається-копається й нічого не вдіє. Треба дожидатися, поки Маринка, подруга до неї трохи прихильна, пособить. Але поки та поспіє, аж тут уже—дзень! дзень! дзень!—кличе дзвоник до снідання. Поспішається Наталя, руки в неї тремтять... боїться вона опізнитися, бо скоро дзвоник задзвонить, зараз бігти треба.

Та потроху й до одежі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти іншу «юпку», а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто—ту юпку, що зверху вдягають; її посилано в «чулан», а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той «чулан»; їй велено вчитися «прилежно», а вона ніяк не могла зрозуміти—навіщо це вчачися треба лежати, коли їй краще сидіти. Багато її подруг хоч і сами були такі спершу, але тепер сміялися з неї, а Олександра Петрівна звала її нерозумною й казала, що вона зовсім погано вчиться. Наталя справді погано вчилася, але не через те, що ніби нерозумна була, ні! Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла тих слів, «що в книзі пописано»... Вивчившися врешті читати, вона насмішила всю клясу, бо прочитала: «усердно занялся делом», а переказала те так: «у середу занявся дом».

— І сгорел?—спиталася глузуючи вчителька.

— І згорів...—одказала Наталя, але, почуваючи, що щось не так, і страшенно червоніючи, зараз же додала:

— Ні, цього в книзі не написано...

Голосний регіт не дав їй далі казати. Уся кляса реготалась, аж сльози втирала. І в Наталі забреніли на очах сльози, але не з сміху.

З цього часу її прозвано *середою*, а *ляпалом* звати облишили.

Уся кляса нащорошувала уха, як «середа» вставала проказувати вивчене: вона не тільки погано його знала, а ще й завсігди казала якусь кумедну нісенітницю, звеселяючи тим нудну лекцію.

А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усій клясі! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. І ця книжка робила з її головою щось дивне. Наталя блукала по їй очима й думкою так, як дитина блукала б темної ночі серед невідомого безкрайого степу, шукаючи шляху додому. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано «масло»—може це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може й щось зовсім інше: адже думала вона, що «орать»—це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною, й сказано, що це значить—репетувати; або от учора: вона думала, що «рожа», то квітка така, а їй кажуть, що це пика... Може й з маслом так буде... І потроху Наталя зовсім перестала вірити своїй голові; вона вірила тільки тому, що скаже вчителька, а своя думка в неї замирала, переставала жити, працювати. Дівчина справді ставала дурною. Знаючи себе і своє знання, вона боялася тої кляси, як огню і тим ще гірше робила собі, бо страх вигонив у неї з голови й те, що там удержувалося так-сяк.

Еге, вона боялася кляси і вся здригалася враз, почувши, як ударить голосний дзвоник, наказуючи їй до тої кляси йти. Дзень-дзень-дзень!—розкотиться скрізь, а їй так і в'явиться, як вона стоїть перед учителькою, блідне, червоніє, знову блідне, мучиться, силкується щось ізгадати—і нічого не може.

Ох, цей уже їй дзвоник! Як він їй упікся! Він дзвонив на день шістнадцять разів!

Другого ж дня, як вона приїхала сюди, її вразив цей дзвоник.

Був ранок, і вона ще спала. Їй снилося рідне село й те, що так часто бувало з нею справді.

Зелена-зелена, квітками змережена, лука, на тій луці вона з дівчатами бігає й грається. Ясно сяє над їми небо, пишно пахнуть навкруги квітки, всміхаючися до неї своїми червоними, блакитними, жовтенькими блискучими личками... Дзвінко та весело розкочується по всій луці дитячий гамір, сміх. І так їм, дітям, гарно, так без міри гарно й весело, що тільки пташкам вільним щебетливим вільніше й веселіше, ніж їм... Та й вона, Наталя, мабуть уже пташкою стала, бо ось уже вона не на луці, а на вербі гіллястій над водою,—широко-широко розлилася весняна вода, поняла луки, городи, і верба тая, де Наталя сидить, теж у воді, аж гілля в їй купає... Сидить Наталя й голосно веснянки вигукує:

Розлилися води
На чотири броди...

І далеко по воді розлягається тоненький голосок:

Соловей щебече,
Садки розвиває...

Розвилися садки та густі-густі—як ліс. І справді це вже не садок, а ліс густий, а *під дубком* сидять вони вдвох. Наталя та її подруга Оксанка... Це вони сюди заховалися від батька Наталиного: він прийшов додому п'яний і хотів Наталю бити, а вона *вирвалась* і втекла, і тут вони з Оксаною заховалися... *Вони одна одну так люблять...* Обнявшись, оповідають одна одній про своє горе й щастя... Старша й дужча Оксана *пригортає до* себе маленьку Наталю, пригортає й цілує... *Ох, як гарно, як любо!* Коли це відразу як гримне щось над їми... Озирнулися вони,—аж позад їх батько *Наталин п'яний*... Скрикнула Наталя, як несамовита, *схопилася й побігла*...

— Стривай! Куди ти? Чи вона здуріла?

Кілька рук ухопило її, держать. Вона *розплющує* очі й бачить, що нема ні лісу, ні Оксани, ні батька,—круг неї дівчата, держать її й говорять:

— Як ісхопиться сонна, як побіжить!.. Чого ти?

Наталя спершу не знає, що їй казати, тоді відмовляє:

— Злякалася... щось загриміло...

— Загриміло? От дурна! Та то ж у дзвоника вдарено, щоб ми вставали.

Озирнулася Наталя й бачить, що круг неї дівчата встають, убираються... Ще вся тремтячи з переляку, вона й собі почала вбиратися, коли це знову несподівано вдарив дзвоник і примусив її здригнутися...

Тяжко-сумний був той день Наталі. Вона почувала всією своєю душею, що минулося її щастя, що не побачить вона села рідного, лук квітчастих, гаїв зелених; не обніме її, не пригорне, не приголубить Оксанка... Сльози бризнули з очей у Наталі, як вона згадала Оксанку... Як вона житиме тут без неї? Тут і багато та всі вони не такі: всі чужі, нема рідних, нема подруги... Вона втекла від їх, забилася в куточок і сиділа там мовчки. Діти знайшли її, силкувалися витягти звідтіля, займали її, але вона мало й озивалася. Деякі сміялися з неї, що вона така дика, деякі жаліли її, але й ті, що жаліли, не були такі, як Оксанка, і Наталі вони були чужі. Вона сиділа й мовчала. Діти її кинули.

І пішли дні за днями. Серед людей жила Наталя в самотині. Жила? Ні, вона не жила. Вона слухалася—дзвоника. Дзвоник будив її—вона вставала, кликав снідати—вона йшла, велів учитися—вона вчилася, випускав з кляси після лекції і знову наказував сідати—вона слухалася. І так усе: сон, їжа, гулянки, наука—все дзвоник велів, промовляючи своїм гострим, ухові дошкульним, голосом. Тепер у неї не було своєї волі—він усю забрав. А вона не звикла до цього. Вона звикла, рано вставши, вибігати на волю і ввесь день робити, що хочеться: бігати, співати, сміятися, борюкатися, *плюскатися* в чистих хвилях оточеної зеленими очеретами річки. Ото життя! А тут нема життя, бо *він* одняв волю.

І стало здаватися, що він живий і що навіть начальниця слухається його й через те вона така завсігди однакова... Її, Наталю, дзвоник знає і вмисне так вигукує, бо хоче їй дошкулити. Вона, звісно, знала, що це не так, але не могла збутися тієї думки.

І вона зненавиділа його.

Вона зненавиділа його всією своєю душею, всім своїм серцем, всіма своїми думками. Темними ночами вона думала про те, як би його збутися. Розбити? Алеж він міцний і високо висить. Утекти від його? Не було куди.

Зненависть задавлена почала переміняти-тися на одчай. Ніколи Наталя не вирветься з тієї тюрми, не збудеться свого ворога. Хіба що надзвичайне зробиться. Може хата ця, тюрма ця, згорить? Може проженуть її відціля? Може батько схоче назад її забрати? Може... багато ще дечого думало бідне дівчатко, але нічого того не робилося, і вона знала, що нічого й не зробиться. Безнадійність страшна обняла Наталю...

А життя йшло все одним ладом. Вона їла, пила, спала, вставала не з своєї волі, а з чужого накаву. Незрозуміла їй шкільна наука пригнітила їй мозок, упевнила її, що вона, Наталя, дурна, нічого не хоче сама розуміти й повинна робити одно тільки: питатися старших та їх слухатися. Коли хочеш ступнути, то спершу спитайся, а тоді, вже ступни. Інші дівчата часто дурили начальницю: робили крадькома, не питавшися. Вона так не могла: дуже вже пригнічена в неї голова була.

Може ще занадто правдива була й занадто полохлива. І вона жила дивним життям: життям без своєї волі, без надії. З покірним, нерозумним виглядом вона слухалася всього, що їй велено, не робила нічого, чого їй не наказувано. З подругами мало коли й гралася, але часто ховалася від усіх у садку й сиділа в гущавині сама нерухомо. Спершу вона ховалася таким робом, щоб виплакатися, а тепер рідко коли плакала, а тільки сиділа й дивилася: як листя зелене коливається, як жучок лізе. Їй подобалося це: їй тоді було спокійно. Подругам і начальниці вона здавалася байдужою до всього, і дівчата вже продражнили її «сонною середою»—така вона була з погляду. Хоч вона спала мало: вночі більше лежала тихо, нерухомо і згадувала, як листя зелене коливалося, як жучок ліз... Іноді своє село згадувала... В душі маленькій дитячій глибоко й далеко від людського ок ховався тяжкий біль... І ніколи не переставало боліти.

У дворі в їх був глибокий-глибокий колодязь. Одного разу, як витягано з його воду, Наталя перехилилася через цямриння й дивилася вниз. Глибоко-глибоко блищала там вода. Як далеко!..

— Не перехиляйся, бо впадеш та й утопнеш,—сказали їй дівчата.

— То що?—спиталася Наталя.

— От дурна! То жити не будеш.

Вона знову хотіла сказати: то що?—та спинилася й не сказала.

Але другого дня, як нікого поблизу не було, вона знову підійшла до колодязя й почала зазирати в його. Її чогось тягло туди. Саме в цю мить дзенькнув дзвоник, і вона аж уся затремтіла. Але дивна річ: з того дня тільки почує вона дзвоника, зараз їй згадується колодязь, і глибоко-глибоко блищить у йому вода. Що, як упаде вона в колодязь, то чи довго падатиме, поки води досягне?

З того часу думка про колодязь не покидала її. Ворог її, дзвоник, шістнадцять разів на день нагадував їй про його. Як він дзвонив, їй здавалося, що він так і вимовляє: топись! топись! топись! Він зучив її до цієї думки, і ця думка запанувала над нею цілком.

От тільки що перехилятися через цямриння Олександра Петрівна гостро заборонила...

Алеж ця думка так її пече...

Вона мало не зовсім перестала спати за нею.

Запаморочена голова мало що стала розуміти до пуття. Вона не працювала, в їй цілком запанувало тільки дві речі: глибокий-глибокий колодязь і заборона перехилятися в його...

Одного разу Наталя обібрала такий час, що Олександра Петрівна сама була в своїй хаті. Вона підійшла до її дверей і постукала. Серце в неї замирало...

— Хто там?—озвалася Олександра Петрівна.

— Це я.

— Хто?

— Наталя.

— Чого тобі? Іди!

Вона ввійшла і стала біля порогу. Олександра Петрівна сиділа за столом і щось писала. Її худе, сухе обличчя виразно визначалося проти вікна своїм профілем. Як і завсігди, воно було спокійне, без усміху. Наталя стояла й дивилася на неї.

— Ну, дак чого ж тобі?—і начальниця повернула голову до Наталі і, з пером у руці, дожидалася, що та скаже.

— Олександро Петрівно, дозвольте мені втопитися в дворі в колодязі!—промовила несміло дівчина.

— Що?!

— Дозвольте мені втопитися...

Олександра Петрівна встала, підійшла до неї ближче і глянула на неї.

— Ти хвора?

— Ні.

— Дак що ж ти кажеш?'

— ! Я кажу... Я не хочу тут жити... Я хочу втопитися... Дозвольте мені...

— Не смій цього й думати!—аж скрикнула начальниця (Наталя ще не чула, щоб *вона коли кричала*). — Бач, що вигадала! Я тобі велю не думати про це ніколи! Чуєш?

— Чую ..

— Я тобі забороняю це. Розумієш?

— Розумію.

— Іди.

Дівчина тихо повернулася й вийшла.

Слідком за нею вийшла й начальниця наказати своїй помічниці, щоб та пильнувала *нерозумну дівчину*.

Того ж дня колодязь накрито віком і те віко замкнено.

І того ж дня Наталя занедужала, і нездужала довго... хоч і встала таки...

1897. м. Чернігів.

ПОКУПКА.

— Здорові були!

— Здрастуйте. А чого *завгодно*?

— Та он синові треба...—Голос у старого ввірвався.

Крамар Уласович глянув на сина. Молоде обличчя *років* двадцяти,—ще й вусів нема. На щоках рум'янець, як у дівчини. А сам худий, як смерть. Закашлявся, і кашляв довго, вхопившися за груди. Крамар зрозумів, що він хворий.

— Мабуть лікарства вам треба. Кажіть—якого. Всяке є: скопитар, липовий цвіт, синій камінець, грудна трава...

Уласович, проміж бакалією й крамом, держав і оті «лікарствія», бо знахарки й бабки іноді посилали до *його людей, як* у самих у їх на той час не було чого *дати*.

— А то ще є декохт: недавно з города привіз, дуже пользовитий,—додав він.

— Не хоче вже він нічого!—безнадійно махнув рукою сивий батько.

— Хіба не пособляється?

— Де там... До трьох бабок його возив, і до тройчатського Охріма, і до оврамівського лікаря... Скільки він тих ліків попив та розтирок усяких порозтирав,—нічого.

— Чихотка?

— Атож...

— З чого ж воно сталося?

— А бог його знає... Каже лікар: спав по весні на сирій землі, та й застудився. Ми на сирій землі змалку спимо, та й нічого. Де ж таки, щоб із того сталося.

— Так бог дав...— тихо сказав хворий і знову почав довго й тяжко кашляти. Батько дивився на сина. Його старе, порите *глибокими зморшками, загоріле обличчя* якось мов іще дужче зморщилося, зобгалося, а очі йому поняло безнадійним жалем.

Парубок позирнув по крамниці, де б сісти, побачив ослона, сів і довго ще віддихувався, а батько все дивився на його.

— Оце тебе так пил давить, сину. Всю дорогу пил такий був...

— Еге, пил...

До крамниці вступили двоє селян. Поздоровкалися, привітали з неділею й побачили хворого.

— Ба! Це ти, Якове, возив мабуть свого Андрія до діда?

— Де там, Панасе! Уже лічитися не хоче.

— Тату, нащо ж його лічитися, коли однак не пособить?

— Сину, та ти ж у нас один. Хто ж нашу старість догляне? Кому ж я хазяйство передам?

—Мотрі та Семенові все віддасте, тату. І то ж ваші діти.

— Е, дочка—чужа дитина, а зять—не син. Та ти ж іще молодий, сину! Тобі б же ще по степу з косою пишатися... Ти ж іще й не нажився, й не нагулявся.

— *Такий мені вік бог дав*...—одказав усе тим тихим, рівним голосом хворий, тільки його обличчям мов біль пере-

біг.—Годі про це, тату,—набирайте чого треба.

— Та нехай і так, сину... Приїхали до вас, Уласовичу, набрати йому на смерть.

— Як то—на смерть?—спитав Уласович.—Він же ще живий!

— А що ж я з їм зроблю! Хоче за життя набрати всього сам, щоб похорон був такий, який самому до вподоби. Оце їздили до церкви—висповідався й запричастився, а тепер каже набирати.

— Еге,—додав парубок,—уже ж я висповідався й запричастився... от наберу ще собі чого треба,—тоді вже на смерть зовсім готовий...

— Добре діло, добре!—промовили чоловіки:—як сам тепер схоче, так і буде.

— Ну що ж, можна й на смерть,—згодився Уласович.—Зараз вам треба попові та дякові хусток на свічку.

— І під псалтир,—додав батько.

— Глядіть же, тату, нехай псалтир читають як годиться, все, а не перекидають... А то мені погано буде й у труні лежати... Ви вже злотого якого накиньте.

— Накину...

— На хрест та на корогви треба хусток,—нагадував крамар.

— На хрест та на корогви не треба,—відказав хворий,—мати рушниками поперев'язують... Я, тату, не хочу білої труни, наберімо чого чорненького, дешевенького,—нехай виб'ють. І віко горбате нехай зроблять.

— Та це можна.

— Оце вам і чорненьке, саме годяще буде,—показував крамар.

Набрали на труну, щоб вибити, купили ще дечого.

— Ще пряників дітям треба взяти,—нехай маленькі за мою душу поласують... А мед дома є...

— Усе, синку, хвалити бога, є,—от тільки тобі здоров'я бог не дає.

— А от і забули серпанку на руки.

— Еге, забули... дайте й серпанку!

— Якби з півчими!.. Боже, гарно як із півчими ховали нашу пані!.. Несуть її в труні, а сонце так на неї й сяє, а півчі як заспівають, як заспівають вічную пам'ять!.. А народу сила... і всі плачуть.. Хто й не любив покійну, дак і той плакав... Так гарно, що всяке вмерло б, аби так поховано.

— Не стане в нас сили на півчих, сину.

— Та я знаю, тату... Ви тим не журіться,—це я так...

— Здається, ти й сам, хлопче, співав на криласі?—згадав Уласович.

— Співав... поки голос був...

— Хороша штука церковний спів...

— Хороша... усякий спів... Як вийдеш у степ та пустиш голос... Трава хвилями хвилює, сонце на їй вилискується... а воля навкруги, така воля!.. Так би й полинув, коли б крила... І співав би, і жив би, як той птах крилатий!..

— А ладану треба?—перепинив Уласович.

— Ні, ми в титаря візьмемо,—казав заїхати після служби... Усе вже тут покупили, тату? Тепер треба до титаря: свічок, хрест у руки...

— А я ж сподівався, сину, що в тебе плуг у руках буде!..

— Годі вам, тату!.. Не знаю, може ще чого треба? Коли б не забути! Може ви, тату, що здумаєте?

— Не думається мені, сину... Там титар скаже,—він сам знає, чого треба.

— Та й нам щоб не забути... Щоб усе було добре... Бо то ж моє прощання-розставання з світом білим буде...

Заплатив батько, забрав покупку й пішли. Старий звів сина з східців і посадив на віз.

— Грубий народ,—казав крамар Уласович до свого нового покупця, тутешнього вчителя.—Понімаєте: ще живий, а вже сам собі на смерть купує! Ніякого чувствія! Та я тільки згадаю про смерть, то так увесь і похолону.

— І хочеться ото вам балакати про таке! От, лучче про смерть не згадувати,—відказав учитель, і його нервове обличчя так і перекривилося.

А батько з сином поїхали до титаря: свічок купити, хрест у руки...

У руки, що мали догодувати до смерти батька й матір та й собі збудувати нове щасливе життя.

1900. м. Чернігів.

ПАЛІЇ.

Уже й не знаю, пані, як вам і розказувати про своє лихо, бо таке воно болюче, що й казати важко. Та таки треба казати... Бо ви ж таки, пані, розумні, а пан на законах знаються, то можете мене, невидющу, напутити: куди мені податися, як мені своєму гореньку гіркому запомогти? Ви ж, як у вас Харита моя служила, то нас раз-у-раз запомагали і добрим словом пораду давали. До кого ж мені, вдові, тепер і податися?

От, думала при дітях віку дожити, що й смерти моєї доглянуть, а тепер он як!.. Вони добрі до мене—і дочка, й зять,—дак коли ж лихо не минуло...

Що й почати—не знаю як... І все воно з сварки повстало,—от як посварилася наша громада з окономическьким управителем, з Паценком. Та де ж таки й не посваритися? Скільки год ми в його степ на сіно брали... Ви ж знаєте, що в нас сінця того, як кіт наплакав,—уже з початку зими не стає свого. А він узяв та торік і не дав. Він і давав, та по два карбованці на десятину накинув, та ще каже, щоб кожен хазяїн по три вози лози йому з болота привіз. Де ж таки видано таку ціну та ще й одбутки? Кинулися наші по інших окономіях, так де там! Усюди вже повіддавано. Та ще й те: округи нас усе цієї та й цієї окономії земля, а інші землі—хто й зна де. І як же нам з такої далечини сіно возити? Шукали-шукали, бідкались - бідкались, та й знов до Паценка.

— Вже й по два карбованці доточимо, і лози привеземо,—тільки дайте сіна!

Так де тобі!

— Тепер —каже,—дак і до мене, а то не хотіли. Не дам!

Давай наші просити, давай благати—ні! Як затявся не дати, так і не дав.

— Треба,—каже,—вас, мужлаїв, провчити, щоб ви знали, як слухатися. Сам покосю, а тепер у городі полк стоїть,—усе салдатам продам.

Косарів звідкись понаводив і покосив, і все, до зілиночки у двір до себе позвозив, а восени справді все у полк продав, а нам не дав нічого—щоб провчити.

І провчив же!

Наші вже бачать лихо, та так із тим сіном бережуться та потрошку товарові дають. Та хоч як береглися, а тільки до половини зими дотягли. А там хоч поріж скотинку, хоч сама хай здихає. Дехто продав, а дехто кинувся по далеких світах сіна добувати. А воно ще, як на те, не дуже й уродило торік. Поїхав і мій зять Михайло. Їздив, їздив, і таки добув два вози сіна. Та хіба ж того надовго стане? І соломи вже не стає, бо й хліб же не вродив. Поїла скотинка, що було, а сама вже така, що й ребра світяться. Як глянемо з Харитою на корівчину, так аж сльози побивають. Бички в нас були, пара доморослих—сами вигодували й викохали, такі гарні, уже на весну й у плуг можна було благословиться,—продав Михайло. Тільки корівчина та коняка й зосталися. Насилу ходять.

Молока вже нема,—діти плачуть:

— Недобрі баба, недобрі мама: то давали молочка, а то вже й не дають.

— А, мої голуб'ята! Коли б я приміла, я б вам свого серця вколупнула!.. Коли ж корівка не дає!

Пішли вони, двоє меншеньких, дівчатка, до корівки:

— А чого ти молочка не даєш? га?

А тая корівка стоїть, похнюпилась,—тільки жива. Облили мене сльози...

Так-сяк до весни дожили. Половини худоби село збулося: попродало.

Прийшла весна. Повипускали бідолашну тую тварину на зелену зілиночку. А сами до Паценка:

— Помилуйте вже, не карайте! Як дайте, то дайте.

— А, —каже, —навчилися слухатися! Добре, дам, да тільки щоб ви мені байрачок одступили, бо він не ваш, а окономическький.

А байрачок—то в нас такий клаптик серед поля є. Колись там лісок був, да вирубали, тільки три дерева стоїть та трава росте. І саме на межі з окономическою землею той байрачок. Дак ото й зачав Паценко позиватися: «це»,—каже,—«по планах виходить окономическое». А ми кажемо—наше. Позивались, позивались, й довго це було, і таки не випозивав нічого Паценко: нам той клапоть зостався. Дак

то тепер щоб оддати його. Чи то ж видано? ільки ж там і є де пастися худобі нашій, більше й ніде. Чи то ж можна за так одати його? Ні в світі божому!

— Ні,—кажуть наші,—ми байрачка не одступимо!

— Коли ж так,—він одказує,—дак нема ж вам і степу.

П'ять разів ходили до його,—не дав.

Тоді вже й наші розлютувалися. Де ж таки? Це ж усієї худоби, всього хазяйства збудься та й іди з торбами попідвіконню. Провчаєш ти нас,—ну, й ми ж тебе провчимо! Удруге вже не будеш так над нами коверзувати!

Надумали вони накарати Паценка.

А ми, жінки, того й не знаємо, бо вони від нас ховалися,—це вже тепер виявилося, як воно було.

Посходилися нишком у громаду та й давай радитися, що його робити. Рада в раду, рада в раду, а далі хтось і каже:

— Спалімо йому все сіно на степу: нехай ні нам, ні йому. Знатиме, що як нам не віддасть, то й сам не поживе,—то вдруге віддаватиме.

Котрі пристають на це, а котрі кажуть—ні. А далі всі й пристали.

— А хто ж,—кажуть,—палитиме?

Присудили жеребки на двох кинути: кому припадуть, то ті й підпалять.

Почали кидати жеребок, а наш сусіда Гапон і каже:

— Страшно, як піймають: на Сибір запровадять. Давайте не сами будемо палити, а дітей пошлемо.

— А так!—говорить.—Дітям нічого не буде, бо то діти: ані судитимуть їх, ані каратимуть, хіба чуба намнуть, як довідаються; та й не довідаються, аби хлоп'ят метких та розумних на це добрати.

Знову рада в раду, рада в раду—і таки врадили дітей послати. Тут уже годі жеребок кидати, а заходилися хлопців перебирати—які розумніші. І таких, щоб невеличких: щоб не суджено їх. Сама громада й вибрала: Гапонового Стецька, та Василя куминого та нашого Петруся. І так громада звеліла, щоб сами батьки нищечком синів понавчали, як і що треба робити, та й послали. І заприсяглись усі про те мовчати, нікому й словечком не пробовкнутися.

Ото ж як Михайло заприсягся, то вже він нічого й не сказав ні жінці, ні мені,—дак ми й не знали, що таке лихо на нашого Петруся впало. А він такий меткий та моторний хлопець, дак його й обібрано,—бодай би того обібрання й довіку не було!

Воно хоч і мале, тільки восьмий рочок йому, а таке втішне було... Все було Михайло з Харитою сваряться за його: то до себе тягне, а та до себе. А воно своєю білявенькою голівкою і туди, й сюди никає І до мене прибіжить, примиляється:

— Бабусю! А чого на вас така свита драна?

— Бо нема за що нової справити.

— Я як виросту, то зароблю багато-багато грошей та й справлю вам свиту теплу теплу, бо ви старі, дак вам треба, шоб тепло.

— А мені ж що справиш, сину?—вже не втерпіла мати й озивається.

— А вам куплю намиста й дукачів, бо ви молоді, дак щоб гарні-гарні були!..

Мати так і засяє.

— А татові шапку смушеву сиву—як у старшини...

Це ще як менше, було, то так утішає нас Мати й не наслухається його. А підросло то вже й до роботи береться само, і підганяти не треба. За погонича ходить, а на плуг поглядає:

— Тату, може б ви одпочили, а мені за плуг пустили?

Дак отож кажу... Наші люди трохи вхопили трави, та мало і дуже далеко довелося наняти. Да що вже робить? І тому раді.

Минає весна, літо вже наступає. Поросли трави високі, поросла і в Паценка трава. Скоро й косити. Покликали батьки своїх хлопців та й давай їх навчати:

— Отак і отак,—підіть і підпаліть! Тільки нікому не кажіть—і матіркам.

А хлопцям хіба що? Все малеча. Най старший кумин Василь, та й тому тільки десятий год,—де ж їм розбирати, що й для чого? Вони ще й раді.

Кумин Василь потім усе й розказував як воно було.

Серед степу був зрубок невеликий. Та поміж травою хмиз сухий валявся, а то ще наші троє батьків нишком уночі туди соломи віднесли та й розкидали поміж зрубом і далі поміж травою,—щоб швидш зайнялося. І хлопців у той зруб направили,—воно ж там і сховатися легше.

Набрали хлопці сірників та й побігли
Уже з степ. Зрубок од шляху далеко, до його
вати п*стежечка—міжник серед трави біжить.
що й ка Вони тією стежечкою хильці-хильці поміж
Бо ви жравою та й прибігли у зрубок. Притаїлись
нах зн ам та й обзирають, чи не йде хто, чи не
напути де. Діждалися такого часу, що ніде нікого
своєму не видко—ні серед степу, ні на шляху, та
ж, як й ну до роботи. Нагребли купку соломи,
раз-у-р чочали підпалювати,—добре розгоряється.
раду да Тіто пекуче було, все повиснхало. Стешько
і податк та Василь з цього краю пораються, а
От, Петрусь:
й смерт — Я,—каже,—ще з того краю в зрубі
Вони д підпалю, щоб швидше горіло.
коли ж Та й побіг.
Що й А вітер такий, аж реве! Поки там соломи
з сварк агріб та поки підпалив—може не зараз
наша г зайнялося—аж уже й з другого боку
гелем, з олум'я сухим хмизом та соломою біжить.
ритися? Він скочив , а товариші вже геть од зрубу
брали... авколішках у траві поприпадали та й
як кіт ивляться, що з того буде. Прибіг і він до
стає сво х та й собі став дивитися, як огонь огня
Він і да аздоганяє. А Василь кумин глянув на
ину на ого та й каже:
казяїн — А де ж твій картуз?
привіз. Лап він за голову,—нема картуза. А
одбутк ому батько тільки оце новий картуз ку-
оміях, ив, дак воно страх йому раде було. Ма-
ано. Та уть як вискакував зо зрубу, якась гілляка
цієї об ила, а він за поспіхом і не помітив того.
на де. І — Це ж,—каже,—я там його загубив.
озити? скочу, візьму.
ались, — Не ходи,—кажуть,—бо он уже як
— Вж низько вогонь до вогню: ще згориш.
зи пр А вогонь так і насуває, так і жере і
Так де раву, і зруб. З одного боку цей вогонь
— Теп озгорівся, а з другого той наступає.
хотіл ільки між їми ще невеличка смужка не
Давай алена.
к затяв А йому ж то жалко картуза. Як кинеться
— Тре удн!.. А вітер як ірвоне, мов буря, по-
, щоб вк м'я як бухне,—так його й покрило...
епер у ільки крикнув, та вже й нічого...
одам. Тільки крикнув...
Косарі А хлопці злякались та назад у село. При-
се, до гли, заховались у повітку до Гапона та
восени дять нишком, —уже бояться й признава-
дав н ися, що скоїлось. Приходить Гапониха.
пров — Ви чого тут?
Наші Вони мовчать... Білі-білі, та аж трусять-
. Вона таки в їх допиталась,—усе й
озказали.

Гапониха до нас. Я та Харита в хаті були.

— Ой, сусідоньки! Чи не знаєте ж ви, що ваш Петрусь ізгорів?

Ми так і поніміли. А Харита широко очі розкрила та дивиться на неї, дивиться... А Гапониха розказує... І не дослухала Харита—як крикнула, як побігла... Я за нею, а вона вже за двором. Діти маленькі гралися в дворі, побачили, що матір побігла, та в крик, та за нею... Я дітей поки припинила, а Харити вже й не видко. Побігла б я за нею,—так де вже мені, старій! А тепер злякалась так, що й ноги не несуть. Коли на ворота Михайло возом.

— Михайле, рятуй сина!

Він як почув, так і стрепенувся:

— Чого це ви, мамо?

— Казала Гапониха, що згорів у степу.

Він уже й коня завертає. Я вчепилася за віз:

— Стривай, не кидай мене!

Скочила я на віз; Михайло погнав коня так, що тільки кура по дорозі курить. Перебігли селом, вибігли в степ, аж усе небо в димах, а вже геть далеко широка смуга вогняна, довга-довга, іде понад землею, іде й жевріє, за собою чорну пожарину покидаючи.

Харити не видно: мабуть не шляхом, а навпростець міжниками побігла.

Жене Михайло коня, зуби зціпивши, блідий та страшний. Я за полудрабки держусь.

Серед пожарини кущики стримлять обгорілі. Отож і Петрусь там.

А може хлопці збрехали, або може не побачили, як він вискочив на другий бік?

Добігли до зрубу, вскочили в його. Михайло попереду біжить, а я за їм плутаюсь... Не видно Харити. Добігли на край зруба...

Лежить вона там, і Петрусь лежить, вона біля його впала...

Нахилився батько над сином. Обгоріла, почорніла білява головонька... Обличчям до землі припало. Повернув батько голову синові та й застогнав:

— Очі,—каже,—очі!..

Все личенько спік огонь і очі виїв.

— Сину!.. Сину мій!..

Мовчки підняв батько сина і поніс до воза. Ручка в його звисла, а в їй картузик недогорілий... одежа спопеліла,опадає...

Положив сина Михайло на віз, тоді жінку підняв і її біля сина положив,—вона й не почула того.

Завернув коня, веде його сам. Я за возом насилу йду.

Згодом мабуть вітер Хариту обвіяв: очутилась, підвелась, мене побачила.

— Мамо,—каже.

А далі зирк набік, а ті випечені очі на неї як глянуть!.. Скрикнула, зірвалася з воза та й подалася просто до села—біжить і кричить... біжить і кричить... Ми вже її не здогнали.

Уїхали в село,—люди обступають, розпитуються: а ми й слова не промовимо.

Уїхали в двір, уніс Михайло сина в хату, положив на полу...

Тільки положив, а тут уже й урядник набіг... А там становий, слідство, допитують усіх... І ховати не дають...

Аж на третій день поховали ми Петруся.

Усі ці три дні Харита і словом не озвалася ні до кого, і до сина не підходила, і не дивилась на його, надворі й ночувала.

Перед похоронами підійшла до труни, глянула:

— Не Петрусь,—каже. І одійшла.

Друга моя дочка вже тужить по мертвому за матір:

Мій небожику, мій соловеєчку!
Мій небожику, мій ріднесенький!
Мій роботничку дрібнесенький!
Мій орачику, мій косарику!
Та батько-мати твого зросту дожидали,
Як сонечка виглядали,
А тепер уже й не діждуться;
Та палке полум'я твоє личко спалило,
Та жаркий огонь твої очі виїв...

Я за сльозами й світа не бачу, а батько аж до землі хилиться. Тільки Харита як нема.

А нащо ж такої
Невеселої хати забажав?
Та там же тебе сонечко не зогріє,
Буйний вітер не обвіє!

Народу за труною йде—сила Усяке мало, через що Петрусь умер, дак і йшли, і великі й малі. Плачуть усі, тільки мати—ні.

І труну в яму спустили, і землею засипали,—вона нічого. Така й додому вернулася.

Тільки в двір, а урядник з соцьким та з десятником за нами та до Михайла:

— Ходім!

— Чого?

— Ще й розпитується! Підпалили панську траву, хлопця спекли живцем, а ще й не зна чого!

Потягли Михайла. А Харита в хаті і не бачить того. Я вже їй і не кажу. Поминув увесь день,—нема Михайла, а надвечір прибігає Гапониха, голосить:

— Ой, забрали ж, забрали!.. І Гапона забрали, і вашого Михайла, і Охріма... В острог повезли...

— За що в острог?

— За підпал.

Глянула, а Харита стоїть проти нас.

— За підпал?—каже.—Ні-ні, там Петруся не було, це не він. Його не було: я скрізь шукала,—нічого не знайшла... купочку... тільки купочку обгорілу... А волоссячка білявенького нема... Де воно поділося, біляве ньке волоссячко?..

І озирається по хаті...

Пані моя ласкава та добра! Порадьте ж бо мені, що мені робити? Михайло в тюрмі сидить, кажуть,—на Сибір зашлють... А як же ми будемо без його? Чи не можна його визволити!.. Ви ж учені, ви ж на то й по книжках дивитесь, щоб людям пособляти... Коли чого не знаєте,—в пана попитайте... Чи мені до лікарів дочку везти, чи мені що з нею робити? Бо кажу ж вам,—от уже другий тиждень... Люди говорять, що вона вже в божій волі... Нічого не промовить, тільки все одно... Візьме двох меншеньких дівчаток, припинить та й питає:

— Не бачили Петруся, дітки? Там його нема: там купочка тільки, попілець... де ж біляве ньке волоссячко?

1900. м. Чернігів.

ЯК Я ВМЕР.

Нехай всяке тепле серце
Нашим болем іздригнеться!
П. Куліш.

I.

Я вмер.

Про це я вперше довідався з широкого друкованого аркуша, званого «Щоденне Слово» і видаваного справді щодня в місті Дніпрові.

В цьому аркуші, серед «посмертних звісток», я прочитав такий допис:

«Нова несподівана смерть: умер Євген Сагайдачний. Хто знав його, читав його писання, той розуміє, яка це втрата. Його невеличкі поемки та оповідання віршем — то справжня окраса українському письменству. Це—літературні перлини, наскрізь просяті сумом-жалем. І така велика сила авторового таланту, що він примушує чи-тача з собою плакати й сумувати над недолею людською, та разом й високо підносить духом угору, вбачаючи ті високості, до яких може сягнути непереможний дух людський.

Але не дурно такі сумні поезії невчасно згасло автора. Тяжке було йому життя. Він мусив без спочину гибіти над нудною, некавою, нерозумною роботою, щоб добути собі і своїй сім'ї, шматок хліба. Та праця вбивала його, дратувала, вбивала йому силу. Малі невеличкі частинки свого часу міг він давати літературі.

«Останніми часами він тяжко занедужав і поїхав на село. Сьогодні наспіла звістка, що він умер, і його там уже поховано. Смерть спіткала його на тридцять четвертому році життя. Земля тобі пером, чесний робітнику, талановитий і щирий поете!».

Я не знаю, чи були правдою в цій звістці хвали моєму талантові, але все інше не було вигадкою, опріче, звісно, одного... Чи й це, ця новина про мою смерть, також мала бути правдою?

Алже я таки й був дуже хворий, тільки мені здавалося, що я не вмер, а трохи очуняв на селі. Поїхав я туди без жінки й двох моїх дітей. Всім, на жаль, не можна було: мене покликав на село Дмитренко пожити в його літо, але покликав самого... сім'я тим часом подалась у гостину до жінчиного батька, в маленьке повітове місто. Це було добре, бо не треба було платити за кватиру та своїм коштом харчуватися, а в нас останніми часами стало дуже сутужно на гроші: мої «літературні перлини» не давали мені, звісно, ніякого заробітку, службу мусив я покинути через хворобу. А як тая служба давала мені на місяць тільки п'ятдесят карбованців, то в нас, звісно, щомісяця нічого не составалося, опріче... того, що були винні в крамничку, чи ще куди... щоправда—винні небагато, бо жили обережно: які були вжитки, таке й життя.

Дак ото, подужчавши трохи на селі та занудившися вельми за сім'єю, я зважився її одвідати. До Дніпрова я доплуганився за півкарбованця з дядьком, що їхав з села у базар; звідци мав увечорі залізницею податися до міста В., де жила моя Ксеня... А поки зайшов, просто з базару, до міської читальні й попрохав собі часописи за останній місяць. Бо на селі цього добра не було: моєму приятелеві Дмитренкові політика байдуже, то він газет і не читає, а я тим цікавлюся. Почав читати й начитав...

Кинувся до інших часописів, аж і там у двох уже є звістки: умер та й годі! І всі жаліють! Навіть більше: хвалять і кажуть що вмерло щось надзвичайне.

Не можу зрозуміти!.. Може це не я?

Сиджу собі здивований серед зовсім порожньої читальні, коли це ввіходить двоє якихсь добродіїв, молоді ще хлопці: один студент, а другий у звичайній одежі. Я сидів у куточку, трохи затулений шахвою з книжками, то вони мене й не помітили. Посідали.

— А що, дала бібліотекарка останнє число «Розмови»? — питає студент.

— Ось.

— Що там є?

— Оповідання Радюкове... вірші... ось рецензія на театр...

— А некролога Євгена Сагайдачного нема?

Я нашорошив уха: мій некролог у нашому літературному органі... Якби я пішов про-

сто до Савенка —на його йде тепер мій примірник «Розмови», —то вже й прочитав би.

Але ні, добродій одказує:

— Ще нема.

— Ох-ох! Коли то ми доживемо до другого такого пишного поета!

І відразу я зареготався на всю хату.

Два читачі аж посхоплювалися з стільців, —так їх налякав мій несподіваний регіт. Вони глянули в мій куток, але, побачивши, що хтось сидить, заховавшись за великим аркушем часопису, подумали, мабуть, що чоловік щось чудне начитав. Заспокоїлись і посідали знову гортати «Розмову».

А мене все обнімав сміх, тільки я подужував його й сидів мовчки.

Я згадав свій перший виступ на літературну арену, як я, роками перед дванадцятьма, послав до «Поради» першу свою поему «Молоді надії». Це була тоді моя найголовніша праця. Я її переписував багато разів, виробляв, переробляв, не поспішаючись, бажаючи причепурити її як лялечку, і врешті послав до друку.

Півроку дожидався відповіді, а тоді попрохав вернути рукопис. Ще півроку все писав до редакції, та аж на четверте прохання прийшов до мене відпис, —я його й досі пам'ятаю до слова!

«Високоповажний Добродію!

Редакція «Поради» в справі Вашого стиротвору повідомляє, що годі то видрукувати, позаяк Ви допустилися в ему радикальних взглядів разом з маловаженєм ри греко-католицької. Легко видіти, що сі стихи:

Обридли всім плачі й зідхання,
Покиньмо гратися словами!
Де стільки лиха й бідування,
Там треба пособлять ділами!

хують собою напрямок радикальний, поік тут не згадуєсь о національні свяці і натякаєсь на ідеал соціялістичний. кож уступ:

Будь вільний духом сам, і всім
Давай на волі жити:
І тим, хто йде з хрестом, і тим,
Хто без ксьондза став робити,—

валює атеїзм, а то есть противно греколицькій релігії.

проче Вашим стихотвором ображуєсь моральність, позаяк героїня ваша цілуєсь з героєм до браковінчання.

Не можемо увзглядднити Вашого желання щодо звернення скрипту, позаяк той скрипт затратився.

З глубоким поважанєм.»

Як мене вразив цей лист! Я був тоді такий молодий, —думав собі, що це щось надзвичайне. Скільки я потім ще відбирав отаких листів!.. І врешті навчився сміятися з їх так, як сміявся сьогодні.

Ох, це справді чудово! Послухайте лиш, як воно є.

Чоловік повинен платити людям за те, що задля їх працює! Ніякий політико-економ певне не поняв би віри, щоб таке могло статися, алеж воно справді так, і це знав і знає мало не кожен український автор. Він творив, працював, а коли хотів друкувати, то мусів оплатити чорнило, перо, що в те чорнило вмочав, папір, на якому писав, пошту, яка відвозила його рукописи, часопис, до якого він посилав те писання, і за це бути свідомим, що дев'ять кращих його творів підуть до редакційного коша, а ледве десяте, найгірше, видрукується з чудовими редакційними виправками. Бо коли автор писав:

Нове чудове почування—
До краю рідного кохання
Прокинулось, і за думками
На спав він довгими ночами,

то редакція, виправляючи, «наріче українське, щоби стих був в язиці руськім» містила:

Чудне новее почуванне—
До відчини любов-кохане
Прокинулось, і ва думками !
Не спав він довгими ночами,

а друкарня додавала в останньому рядку дві манюсінькі помилки, і тоді виходило:

Чудне новее почуванє—
До відчини любов-коханє
Прокинулось і за думками
Не став він довгими ногами.

Не ліпше було й тоді, коли, добувши врешті право друкувати свою покалічену червоним чорнилом поему на Україні наддніпрянській, автор оддавав за неї в друкарню останні двадцять карбованців. І які марні були його надії не то на літературну славу, а навіть і на те, щоб вернулися ті легковажно відняті в сім'ї гроші,—про те

знали тільки миші, добрі українські миші, що завсігди берегли рідних авторів од сорому признатися, що їх книги лежать у сховищу цілі!..

І от тепер—подумайте лиш!

Я, харпак, злиденний писарчук у курній канцелярії, якого так часто зневажало «начальство», який хоч і раював іноді, списуючи свої думки й мрії, але мав яку сотню читачів і ціле море байдужости, а часом і зневаги до своїх творів, я—пишний поет! Чи це ж не чудасія?!

Очі знову несподівано зустрілися з початком некрологу: «Нова несподівана смерть. Умер»... Чортвітьщо, яка нісенітниця! І як це могло статися? Піду до Савенка розпитаюся.

Савенко був мій товариш,—ми колись служили в одній канцелярії, тільки що він згодом перейшов на ліпшу посаду до земства, а я лишився там, де й був. Він завідував господарським бюром, що мало продавати селянам усяке добре насіння та деяке хліборобське наряддя, мав там собі й кватиру і небагато роботи,—жити добре було. Я любив його за веселу, жваву, хоч і легковажну й легкодумну вдачу, і як жив у городі, то ми часто бачились і один одному ставали в пригоді.

Дак отож піду зараз до його. А втім... Зараз же можу зустріти в бюрі людей, а раз—що при людях не хочу з їм про це говорити, а друге—я ж умер, то можу такого дурня з самого себе зробити серед зовсім чужих людей, що й годі. Піду ліпше ввечорі, як споночіє і як Савенко сам буде. А поки буду мертвий. Це у всякому разі цікаво, хоча й не визволяє від почування, цілком суперечного такому становищу, також і становищу моєї кишені: почування, що я хочу їсти. Витяг калиточку, порахував, скільки мені треба буде на білет до В. і таке інше, і виразно побачив, що мій голод має право виявлятися тільки на двадцять копійок. З їми пішов до дешевої їдальні, звідти до великого міського саду. Там заліз у гущавину й читав до вечора...

II.

По вулицях уже скрізь посвітилися ліхтарі, як я зайшов у двір господарського земського бюра. Двері до Савенкової квагирі були незамкнені, і я ввійшов у темний покій, нікого не стрівши.

— Хто там?—озвався Савенко з своєї світлиці.

— Я.

— Хто—я?

Чую, як він устає, йде. Ввіходить, держачи в руках свічник із свічкою, саме тоді, як я у темному кутку скидаю з себе пальто.

— Ти сам?—питаюся.

— Сам,—одповідає він,—алеж...

Чути щось непевне у його в голосі. Піднімає вгору свічку, силкується дужче мене освітити.

Я виступаю з темряви і простягаю до його руку.

— Алеж,—одказую,—здоров!

Якби ви бачили, як він зблід, як затремтіло в його це чисто виголене підборіддя, як він подався назад!.. Як широко-широко глянули його злякані очі, а рука з свічкою так трусилася, що світло аж ходором ходило.

— Чого ж ти не хочеш зо мною здоровкатися?

Він роззявляє рота, хоче щось сказати, але чути тільки, як цокотять йому зуби. Врешті вихоплюється йому з уст якийсь згук, щось от як: ва-ва-ва-ва...

Так бояться люди смерти, так бояться того, що зв'язує цей світ з тим—невідомим нікому світом!..

Чого ж він тремтить? Він, раціоналіст, що не вірить ні в яке тогосвітнє життя!

Але мені стає його жалко.

— Дурню!—кажу.—Невже ти думаєш, що я справді вмер? Хіба брехливі некрологи мають силу вбивати хоч би й хвору людину?

Я хапаю його за руку. Він силкується вирвати її в мене, але я не пускаю.

— Я не мрець холодний,—дивись, які теплі в мене руки! Чого ти сахаєшся мене?

Потроху він очунює, починає розуміти. Ми йдемо до його в хату, сідаємо. Його чепурне, з тонкими рисами, обличчя ще нервово-неспокійне, а біла викохана рука з довгими пальцями ще тремтить ледве помітно, закручуючи русяві м'які вуса.

— Розкажи ж мені врешті, як це сталося?—каже він.

— Що?

— Та що ти... що тебе...

— Що мене на той світ ординовано? Але ж про це більш ви, ніж я, мусите знати, бо я був не на тому світі, а тільки на селі і

сьогодні звідти *приїхав. Розказуй* ліпше ти, як це все сталося!

Він починає розказувати, і виходить дуже просто й дуже незрозуміло. У «Щоденному Слові» прочитав він мій некролог. Уражений кинувся до редакції і звідти довідався, що некролога прислав Семен Лучківський, наш знайомий, просто з свого хутора, де він завсігди жив улітку. Савенко зараз же до його написав, але відповіді досі немає. Чи Лучківський вигадав такий недотепний жарт, щоб піддурити людей, чи його самого одурено,—Савенко не знав.

Враз *він ударив себе по голові.*

— Чого ти?

— Якби ти знав, що в мене має сьогодні бути!..

І зареготався. Я ще ніколи не бачив, щоб він так реготався,—так і заливається! Упав на канапу, та аж качається, аж криком кричить.

— Чи ти,—кажу,—не здурів?

— Ой!... Ой!... Ой!...—репетує,—ха-ха-ха!... І ти здуріеш... як я тобі... ха-ха-ха!.. щось скажу!..

— Кажи!

Де там! Регоче й регоче,—слова не вимовить.

— Чи ти *не панночка з істериками?* Годі!

Удовольнившися врешті з реготу, тільки сльози втирає та каже:

— А *чи ти знаєш, що в мене* сьогодні вечір з гостями?

— Ну, то що?

— І *знаєш*, через що той вечір?

— Де ж би я знав, коли я лежав у труні мертвий!

Підвівся, став, зняв руку вгору і проказав пишно:

— Сьогодні в мене літературні поминки по Євгенові Сагайдачному, нащому поетові, поминки з рефератами, співами, деклямаціями і відповідною до випадку, дуже доброю товариською вечерею, по три карбованці з особи.

— Савенку, ти не дуриш?

— Бодай би я старим «філом» довіку *дишився, коли брешу!*

Страшенно божиться!

— Стривай,—кажу,—не занапащай своєї душі,—я вірю!

Почав він розказувати, хто буде, що, як...

— А що,—каже,—лепсько?

— Чудово! —відказую.

— Мусиш дякувати землякам, що хоч вони за твоє літературне життя й не дбали, дак дуже щиро дбають за твій літературний похорон. Тризна буде пишна: за вина й за горілки дбає Папушенко,—то ж знавець!

— Та невже й цей буде?

— Не турбуйся: він рефератів не читає, навіть чужих не слухає... алеж хіба може бути вечеря без Папушенка, а український *патріотичний збір без вечері?.. Ох, і це* все мусить загинути, бо ти ожив!.. А втім..—спинився він,—*знаєш? У мене* есть ідея!

— Яка?

— Пишна й оригінальна! Сила нечуваних вражаючих ефектів!

— Кажи!

— Ні, спершу ти повинен подати мені слово, що пристанеш до мого заміру і зробиш, що я *скажу.* Не страхайся: тобі нічого не треба буде чинити, тільки сидіти й слухати. Можеш ти це?

— Можу, аби не занадто дурне слухати.

— Уже яке буде!.. *Ти мусиш бути на своєму літературному похороні.*

— Як то?

— Да так! Вечір відбудеться в залі господарського бюра. *Я* тебе садовлю осюди за стіну, в ту світлицю, де я сплю, з неї двері в залю. Вони завсігди замкнені і туди ніхто не ходить. Я їх одімкну, трохи відхилю і посаджу тебе біля їх у темряві. Тебе ніхто не помітить, а ти всіх побачиш і почуєш. А що?

— Алеж... я... не охочий до підслухів.

— Яку дурницю ти кажеш! Коли б це навіть були й підслухи, то я розумію, що це не морально про живих, але мертві... *Сподіваюся, що серед їх мусить бути трохи* інша мораль. Врешті тут ніяких і підслухів нема: ти будеш на своєму літературному похороні, а сподіваюся, що кожен мрець має ж право бути на своєму похороні!

— Більш-менш... коли він справді вмер.

— Дурниця! Ну, в'яви собі, що ти в летаргії! Це не так важко. Адже більша частина *наших* земляків лежить у патріотичній летаргії по кількадесят років, та й нічого—почуваються дуже добре і не хочуть навіть прокидатися.

— А неправда ж,—іноді й прокидаються.

— То вони тільки крізь сон белькочуть. Спробуй і ти трохи поспати. Ну, трісі! Побудеш так скільки схочеш, а тоді в одну чудову мить, одчиниш двері і вийдеш перед това-

риство. Ох, яка це пишна картина буде! Які кольористі ефекти! Серед пісноти й нудоти нашого життя... Подумай лиш, поете! Невже це тебе не приваблює?

Мене справді починала звабльовати оригінальність становища. Так воно трохи мов і не гаразд, та знов же це було таке невинне і такий, з усякого погляду, високооригінальний unicum, що я не міг опертися спокусі. Ах, український автор має в своєму житті так мало веселощів, що може врешті дозволити собі, яко виняток, таку невеличку і зовсім не шабльонову порцію сміху!..

Я згодився.

Ми пробазікали вдвох іще з півгодини, аж поки вдарив перший дзвоник. Тоді я пішов у темну хату. Вона була поруч із Савенковим кабінетом і мала двоє дверей: одні в кабінет, а другі в залю. Я замкнув перші і сів біля других. Савенко пішов одчиняти гостеві, наказавши мені:

— Тільки не поранься вийти: дослухай усе, а тоді вже й виходь.

III.

Мені добре було видко крізь трохи відхилені двері частину залі. Гості: пани й пані, молодіж і старші люди, сиділи й стояли. Серед модних дамських суконь брало очі ясними блискучими кольорами два-три українських убрання, та й поруч із білими комірчиками червоніли де-не-де з-під чорних сурдутів вишивані сорочки й кольористі стьожки. Чути було, як стиха брязкало намисто на дівочих шиях, але розмов уже не було, бо всі наготувалися слухати речника, що тільки оце сів за окремий столик. Це був Тисовський, старий сивий дідусь, симпатичний і простий, директор однієї великої інституції. Давній і давно скам'янілий місцевий україножіл, але загальноповажаний чоловік. Він казав уступну промову—коротку, просту, але чулу. Він говорив, що Євген Сагайдачний був дуже талановитий і дуже нещасливий поет. Багато він зазнав лиха, і це зібралися люди віддати його дорогій пам'яті шанобу.

У мене аж очі сльозами зайшли, як я слухав цю щиру промову. Тепер я був певен, що дідусь Тисовський справді не міг мені дати посади в своїй інституції. Кажу: *тепер*, бо в той час (то було перед трьома роками) мені здавалось інакше. Алеж мені так тяжко тоді було жити, що я певне не міг безсторонньо поглянути на речі: втративши одну посаду, я п'ять місяців шукав другої, ми продали за малим не все, що в нас було... Мені здавалось, що від одного слова Тисовського залежить дати мені посаду в тій інституції, де він був найстаршим паном, і що за ті п'ять місяців не одному він її дав... Певне, це моя помилка була...

Вмер батько наш
Та й покинув нас!..

Жалібно-жалібно озвалося по залі тужливе голосіння. Співців мені не видко, але чути їх голоси і ті слова жалю й сліз по втраті дорогого, любого... Боже мій! Це ж про мене співають, бо і я ж умер, покинув їх, а вони за мною жалкують, тужать по мені... І сльози закапали в мене з очей, мені стало жалко самого себе—моїх молодощів минулих, мого життя недовгого, але тяжкого—з короткими квітчастими хвилинами любови й могучого надхнення, з довгими осінніми роками нікому не корисної праці, що вбивала тіло, вбивала душу... Цитьте! Не співайте більше, припиніться! Бо не витримаю й заплачу голосно!..

От уже спів затих...

Хтось пішов по хаті за столик. Хто ж то? Бичик! Маленьке, в'юнке, скрізь улазливе,—отже й тут за стіл улізло.

— Високоповажне добродійство!—почав.—Мені припала сумна повинність подати вам життєпис нашого кебітного поета. Ця повинність і сумна мені і люба, бо ми були з покійним найкращими друзями, найщирішими...

(Друзями?—перепинила ті слова моя думка...—Які ж то й друзі, як тільки й того, що робили в одній канцелярії? А надто я завсігди не любив цього Бичика за його злий лепетливий язик та за те, що встрявав скрізь, куди не треба).

— Так, він був мені другом... Ну й, звісно, мені не раз доводилось пособляти приятелеві в його справах... по-приятельському...

(Пособляти? Він—мені?)

— Бо він був поет, а поет—людина бе рахубна, ніколи, знаєте, не розуміє, що берегти гроші... Як є, то розкидає,а по доводиться бідувати... Поезія й марнотр ство, то так, знаєте, дві сестри одні.

із марнотратство?!)
ім він коротенько подавав мій жит-
і казав, що я завсігди мріяв про висо-
вали.
Ну, а життя, знаєте, далеке від тих
в, так через те мій приятель мало
ів однодумців... Навіть у своїй сім'ї
рівав, бо там його не розуміли й не
нували... Я, звісно, не про діти його
,—вони занадто малі...
це він про мою Ксеню? Про неї, що
и й живе моїми думками, надіями й
заннями! Як він сміє так гидко набрі-
и? Взагалі, як він сміє про все це
ити? Яке його діло?! Ні, мушу вийти
инити це.
став був та й спинився: ні вже, дослу-
до краю хоч цього...
він говорив далі:
Ну, звісно, мій приятель таки трохи
м був винен, що не багато придбав
ильників. Бо мав таку вдачу, що!.. От,
ге, як звичайно поет, посланець небес
олом жечь сердца людей», і думає,
іколи не помиляється в своїх думках,
роняє їх дуже вже палко... І людям
то в вічі так і висловлює все, що
є, хоч би воно їм і не любе... Я вже
про це й казав, та й не раз, дак де там!
та я йому це прощав... Алеж не всякий,
те, міг його так розуміти, як я, та й
цати,—через те він і мав багато воро-
. Але ми були приятелями. Ми так
о читали один одному свої твори і він
е хвалив мої переклади з Лермонтова...
знаєте, Лермонтова вже чимало пере-
в). Я подавав йому ідеї не до одного
о поетичного оповідання віршем, а він
яв мені написане до мого перегляду й
акції... Шкода тільки, що писав він
роху і не справдив тих надій, на які
ав право його талант...
він говорив, говорив, говорив і так
хав, що мені ставало вже чудно. А люди
іривши, ще й подякували йому опле-
ми, як він устав з-за столика.
туди вже сідає новий речник. І цього
е знаю—Тищенко. Добросердний чо-
га, закоханий у мої вірші та й у мене
ху. Оцей справді мені часто пособляв
ть тоді, як я був без посади, приняв
усією сім'єю до себе на кватиру, хоч
й самому тісненько було жити (він
лював у міській школі і мав там у їй
дві маленькі світлички). Його велике щире обличчя з кудлатою бородою і дитячі добрі очі мають сьогодні якийсь особливо поважний вигляд: розгорнув верчичок паперу, читатиме критичний огляд моїх творів.

І читав докладно, широко й довго. Багато було бібліографії, багато хвали й цитат з моїх писаннів, алеж, боже мій! який дивний нетям! Я ніколи не думав, що він так мало мене розбирає, ця добряча душа! Яке нерозуміння моїх найкращих, найголовніших дум і почуваннів! Якими вбогими, шабльоновими, банально-прилизаними, обмежено пристойними появлялися вони, перейшовши через призму його «критики»! Невже я коли щось таке писав або казав? Коли такі й справді мої писання, то яке ж я маю право зватися поетом за цю банальну січку з капустою? А він усе говорить! Любий мій! По правді, я тобі вдячний за твою простомовну, не лукаву до мене щирість, алеж пожалій мої писання!..

От уже йому припліскують, навіть Савенко. То це всі згоджуються з їм?..

І коли вже треба було переглянути мої писання, то чому ж цього не зробив—ну хоч Дашецький—він же професор літератури?..

Якась панночка, процвітаючи яснокольорними стрічками та блищачи дукачами й намистом, проказує мої вірші. І після попередньої критики я в кожному їх слові несамохіть шукаю тієї шабльонової дрібнодухої обмежености, за яку мене зараз хвалено...

Що це? Невже це він буде промовляти, Котовський? Чоловік, якому я завсігди здавався запорохою в оці, який усе життя був мені найгіршим ворогом, шкодив мені скрізь, спотиньга кусаючи, як зрадлива собака! І він має промовляти й лицемірно хвалити мене, шиплячи в душі зо злости?

Так, він сів за стіл, і я бачу просто себе його викохане, випещене панське обличчя, з коротко підстриженою борідкою, з ласкавим медяним усміхом червоних губів. От чую його солоденький голос:

— De mortuis aut bene, aut nihil—святе правило, і я його шаную більше, ніж хто інший. Через те я ні в якому разі не насмілюся нічого казати про саму особу нашого небіжчика-поета. Говоритиму тільки про літературні його твори.

Мені полегшало: він мене не хвалитиме, тільки лаятиме,—це все ж ліпше.

— Всі згоджуються, що Євген Сагайдачний мав пречудовий поетичний хист, бож безперечно треба мати хист, щоб писати такі гладенькі вірші. Вірш у його справді легенький, бо автор не надуживає його і здебільшого йде туди, куди веде його вірш, одміняючи, відповідно до його, і зміст свого твору. Зміст же в його звичайно дуже цікавий, бо дорогий наш поет писав на пекучі сучасні теми, добираючи такі, які обробляли вже всі поети-сучасники, і таким робом теми ті вже мали—сказав би так—патент на цікавість. Зрозуміло, що в такій роботі він ие міг не сходитися дуже з тими авторами, що поперед його про це писали, але він завсігди брав у їх тільки найкращі, найпоетичніші місця. Це не значить, що високоталановитий автор не був оригінальний—навпаки, оригінальність його поглядів завсігди виявлялась тим, що загально дозволене здавалося йому злочинством, а загально гуджене—хвальним ділом. Через те дехто давав йому догану, що його докори задля нас неоправдані, а його поради або неморальні, або практично-непридатні. Я ж не буду ганити, бо кожен має право казати, що хоче. Твори незабутнього поета довго ще будуть у нас читатися, бо після Шевченка у нас занепад поезії, і ми не маємо кращих авторів... хоч він писав так мало, що його твори—крихотки, коли рівняти до того, що зробили інші письменники...

Досить мені вже того! Я відімкнув двері і вийшов у Савенків кабінет . У залі лящали оплески Котовському за промову. Я відчинив двері з кабінету в залю і став на порозі.

Саме в цю мить усе товариство встало (певне—це був антракт) і безладно рушило по залі, жваво розмовляючи.

Кілька чоловіка, і поперед усіх Котовський, ішли купкою просто до кабінету й побачили мене. І відразу їх обличчя відмінилися. Смертельна блідість окрила їх, очі спинилися, вирячившися на мене, рухи вмерли... Скам'яніли всі без згуку.

Тим часом заздріли мене й інші і вразилися так само. Всі заніміли, прикипівши до місця, і тільки дивилися, дивилися на мене божевільно-зляканими очима, просто страшними на цих блідих обличчях.

— А-ах!—почувся жіночий скрик, і кілька десятків людей, як одна людина, відразу кинулися назад у ті кутки, де попереду сиділи, збилися вкупу, як отара, тремтячи передвовком. Між мною та їми стала порожнява великої залі.

— Прошу сідати, панове!—промовив я, проходячи до столика.

І всі, як один, сіли, загіпнотизовані безмірним переляком.

І я сів за столик.

— Прошу ,вибачити, панове, що я перепиню вам хвилини відпочинку... Але ви так багато говорили сьогодні про мене, що був би я незвичайний, не озвавшися також.

Вони слухали, сидячи німо, нерухомо—цілком так, як от дитина посадить ряд ляльок, говорить до їх, як до живих, а вони слухають мертвими ушима й дивляться мертвими очима.

— Насамперед дозвольте направити одну важну помилку: на жаль, я не вмер, я живий, і автори моїх некрологів трохи поспішилися.

По всій залі розкотилося широке вільне зідхання півсотні людей, і обличчя, ці білі кам'яні обличчя, ожили, заворушилися.

— Дивний випадок, якого творцем був певно бог поезії Аполлон, привів мене на мою власну тризну, і я почув собі посмертний суд... Я дякую за слова прихильні та щирі до мене, які я тут чув. Дозвольте ж і мені тепер сказати трохи—не про себе—ні!—але про нас, українських письменників.

Я замовк на хвилину. В залі панувала надзвичайна, мертва тиша. Більша частина сиділа, похнюпившись, інші—втупивши в мене очі.

— Я зараз тут чув докір, що одурюємо надії, мало творимо... Правда!.. Але... У поета в голові є мозок, а в грудях почування... Ці дві речі призначено на те, щоб служити поезії во ім'я щастя рідного краю народу. Але поезія у нас має з усього тільки недогризки: той мозок з'їдає канцелярія, чи контора, а почування витрачується на еквелібристику між мріями про вільний світ широкий і порозумінням слугами запаморочення. На поезію у поет кілька сонних од утоми хвилин, як їх не забере йому хатній клопіт... На інтеліґенція! Чи є вона? Коли є, хай зн

що за скільки десятків карбованців на місяць продається мозок нервів і кров серця нашого поета! А вони ж належать рідному народові—цей мозок і ця кров! Ви чули, як продають невільниць у харемі? Гинь із зненависти до покупця, але кохай його, бо він тебе купив! Ось вам поетова душа-невільниця! Хай вона ридає, хай вона кричить, б'ючись у хижих кігтях,—ніхто їй не пособить: це ж так натурально—бути проданою на базарі,—до чого ж тут крик? Лицемірство—всякі слова про любов до рідного слова й народу, доки існує цей ганебний продаж!

Серед пустині живе в нас поет. Його слова—глас вопіющого в пустині... Як мало живих серед цих трун із трупами духовних невільників чужомовного сусідського розуму! І йде український поет своїм шляхом сам собі, а люди, а його інтелігенція сама собі. О, якби ви знали, який він сирота духовний! Йому прихилити голову ніде, бо він живе великою ідеєю відродження рідного народу, а серед вас... Це ж тільки парад, ці ваші роковини й усякі збори, парад, годящий сьогодні тільки на те, щоб завтра про його забути серед круговерті всяких ваших діл!.. Діл!.. У вас мусить бути тільки одно діло: щастя рідного народу! Де воно в нашому житті, в ваших сім'ях? Там рабство, невільництво духовне, безмірно гірше, ніж рабство фізичне. Там батько не вчить своєї дитини віддавати рідному народові всі свої сили, всі свої думи, всі свої почування—все своє щастя і всі свої сльози. Там чужою мовою говорять, чужим ідеалам душу свою віддають, чужим богам, богам забуття рідного народу, кланяються. Все чуже українському поетові в ваших кам'яницях, і труною, труною пахне від їх! І доки не огидніють вам ті пахощі, доки не станете ворогами тим людям, якими єсте тепер, доти сиротою блукатиме по світу співець величних замірів, і його пісня тяжким риданням буде, палким докором вам, що хочете спати мертвим сном тоді, як уже світає світ...

1901. III. 10. м. Чернігів.

БОЛОТЯНА КВІТКА.

Високоповажному Костеві Паньківському щироприхильний *Автор.*

І.

Микола Горинович, адвокат, вертався з суду додому. Був початок осени, саме той час, коли більша частина дерев ще зелена і тільки деякі повбиралися в жовте й жовтогаряче вбрання і стояли мов у золотих шатах. Горинович дивився на їх, проходячи великим міським садом. Це був за малим не гайок з могучими старими кленами й дубами. Якимсь чудом вони позоставалися тут, у самому осередкові великого міста, повитого тяжким повітрям, серед височенних будинків та закованих камінь вулиць. А проте сьогодні дихати було легше. Вночі йшов дощ, по небу снувалися хмари, алеж дерева стояли чистенькі, повмивані, огидний міський пил прибило тим дощем, і чисте, вогке повітря якось м'яко вливалося свіжою живущою снією в груди. Горинович широко дихав і йшов помалу-малу. Був утомлений та й так легко тут дихалося, що хотілося зостатися довше серед цих великих задуманих дерев, сісти й дивитися на їх довго і прислухатися, як вони стиха-стиха шепотять своїм, потемнілим од хмарного неба, листом. Горинович любив дерева, любив їх спокійну пишну красу, і не постеріг, як зупинився і став дивитися.

— А що це ви так задивилися, колего? Красою природньою впиваєтесь?

Це товариш, молодий адвокат, вийшовши трохи пізніше з суду, наздогнав його.

Горинович трохи скривився: зараз ні до кого не хотілось озиватися.

— Ішов додому,—відказав рушаючи знову,—та й спинився глянути на ці гарні дерева. — От, не можу, як ви, кохатися в цій мертвій природі! Що тут гарного? Ніякого руху: росте-зеленіє-жовтіє-чорніє, тоді знову: зеленіє-жовтіє-чорніє... одно-

манітно страшенно! Волію одно личко пікантної панночки за всі дерева на світі.

— Ну, певне! — засміявся Горинович, згадуючи, якої популярности зажив чепурненький адвокат серед панночок.—Але мені це подобається: тут краса і спокій... і певність, що за цією красою не ховається ніяка гидка таємниця, зрада, інтрига... А за вашими пікантними личками це дуже часто трапляється.

— Ах, ця ваша... теорія... Адже справді можна це за малим не теорією вашою назвати, бо так дуже уперто ви на це натискаєте...

— На що саме?—спитався Горинович.

— Та на вашу думку, що за цим гарним, часом блискучим виглядом, що їм до людей повернені люди, завсігди ховається якась гидка, часом злочинна таємниця.

— Не завсігди,—зідказав поважно Горинович,—а часто... частіше, ніж звичайно думають.

— Отож... Мені аж дивно: як ви можете бути на суді оборонцем, маючи такі думки? Як ви можете обороняти, коли скрізь бачите злочинні таємниці? Легше б уже бути вам прокурором!

Горинович усміхнувся.

— Навпаки! Сєме ці мої думки й пособляють мені обороняти.

— Справді? А як же то?

— Коли так часто трапляються злочинні вчинки, не покарані тільки через те, що добре їх заховано і невідомі вони громадянству, дак хіба ж можна обвинувачувати того, хто здобуває кари собі тільки через те, що або він не вміє вчинка свого добре заховати, або вчинок випадком виявиться? Різнив би я з своїми поглядами, зробившися прокурором.

— Так?—промовив панок.—Хіба що!.. Ну, та ця ваша теорія мусила пособити вам зробитися славетним адвокатом.

— Ну, славетним!..—усміхнувся Горинович, прощаючись із товаришем на розі, бо тут мали розійтися.

Пішов тоді сам і вже швидше.

Властиво цей Торський трохи й правду сказав, називаючи Гориновича славетним адвокатом. Коли він ще й не був їм, то все ж стояв на порозі того принадного храму, де живе, так звана, слава. Ціла низка важких справ судових, у яких він уміло й потужно ставав оборонцем, вчинили його ім'я знаним геть поза межі того великого міста, де він працював. Умів користуватися з найдрібніших обставин, щоб знайти в їх виправдання обвинуваченому і заплутати й збити їми з тропи прокурора, а надто ще й був видатним промовником. Тим по часописах його прізвище почало вже дедалі частіше траплятися з додатками: «наш відомий адвокат», «наш талановитий речник». Було це йому до любости, ще й несло путящий заробіток. Хоч не минуло йому ще тридцятьох п'ятьох років, убився вже в добрі достатки. Через те був вельми бажаним подружжям: мужня постать, оточене чепурною чорною бородою сміле обличчя, з високим лобом і темно-сірими променистими очима, трохи смутними. І в багатьох сім'ях батьки з матерями й дочки дуже та й дуже думали про його.

Та всі ті думки йшли в плин за водою.

Не сказати, щоб він цурався жіночого товариства. Навпаки, здавалося, що він залюбки бував серед його, хоч і не вельми часто, умів добре бавити розмовами панночок та паній і дуже їм подобався, але сам, здавалося, не вподобав досі ні однієї за всі ті п'ять років, що живе в цьому місті. Може бути, що саме через це кілька панночок та паній завсігди були більше або менше закохані в його, та ні одній не пощастило досі не то надіти йому на па тієї маненької штучки, що блищить ліпше за те, символом чого вона є, а й сто похвастатися його ласкою... Щопра озивалась, як звичайно в таких випад поголоска, ніби в Гориновича були «сторії», ніби не всі панії, яких він у своїй господі, приходили до його в вах адвокатських. Були ніби й такі їм щастило з Гориновичем більше, іншим, та ніби його палкі спершу обійм же скоро ставали холодними і врешті калися зовсім на тяжкий жаль та нарікання покривдженої тим прихильн..

Не знати, скільки в цих оповідан було правди, бо ніхто нічого певного міг сказати; правдою було тільке те, Гориновичева постать, до всіх інших п ваб, повита була ще й якимсь туманом п надної таємниці.

Чи знав про всі ці балачки Горинов чи не знав—певне тільки, що зовсім на не зважав. Жив рухливим моторним ж тям: працюючи в суді, давав іноді до

на коротким теплим по-
оду, що маленьк вій. Вона йшла смілою
на його містити трохи нахиливши напе-
Горинович п ала, іноді тільки озива-
о й сильно, як е або Гориновичеве пи-
ні виправдали об
я присуду Гори и... Я до тебе сьогодні
рів чимало зна вила Ольга, спиняючись
з його з гарною ною кам'яницею, а тоді
послідком її, ст зича:—Спасибі, що про-
стала перед їм с
натична, хоч і прощання руку, Гори-
ина, і, вхопивш
гискати, тремт що з вами познайомився...
- Спасибі вам! .. я не знаю, як...
мний, добрий, —пособила Ольга.—Її
дасних жінок. та вона не любить
за руку свою ить, щоб усі звали її
якуєш? ь: Ліна Михайлівна.
притягла Ліну б я злегка і, стиснувши
і побачив пере дужим, смілим стискан-
чу постать і м нених тим часом дверях.
ервоніле від тіє
нила серед нато III.
овіком подруга.
- Ольго, та ну ся Горинович з Ліною
вона, зовсім ходити до Гламчевських.
- Не вигадуй! кого Горинович знав і
ж знаю дуже що мав з їм невеличке
ась промова... ого чоловіка скрізь у
и: це моя подр жано серед місцевого
е... ну, ти зна оловік немолодий, слу-
а вже до подру канцелярії, потім кілька
оринович покло «головою», а тепер жив
ому руку. відпочиваючи від кло-
– Дуже радий з з достатком. Горино-
немудрі слова балось у його обличчю,
доби,—промови зовсім звичайне і при-
– Ну ну, немуд ивий, лисий, з чепурно
ь, що я аж запла дою, був дуже поваж-
вона нечувстве звичайний та ввічливий
ьки на сльози ого маленькі очі, безко-
уду? Ну, дак і вали всьому його облич-
, щебечучи, Ол ак не подобався адвока-
гу, і всі троє , Юлія Петрівна, значно
ицю. Ольга гов ка, мала саме такі гарні
чала; Горинови льки що трохи вже при-
ій дівчині, а но смутні. Була дуже
руги. Вона бул айна з гостями; Горино-
і, делікатний здавалося завсігди, що
и; прегарно вир ле в одному нерухомому
икі вуста, тро іколи не живив сміх;
боріддя. Лоб те усміх ледве пробігав
легеньким бр стиснених устах; а очі
исті й ласкав

лишалися й тоді такими смутними... ні, здавалося, тоді ще мов смутнішими. І вся її худорлява постать завсігди була якась мов чим пригнічена.

Гориновичеві здавалося, що пригнічував її саме той холодний погляд Гламчевського, що вона тремтіла перед цим безколірним тупим поглядом. Помалу-малу з усяких дрібниць, що не минали ока, звиклого до надзвичайної уважности, адвоката, Горинович усе дужче й дужче розумів, що цей такий гречний у товаристві, пан поводився з жінкою цілком деспотично, а та ледве сміла проти його словом озватися,—хоч на око все було як годиться.

Сім'я була невелика: опріч Ліни, ще тільки син—студент з медичної академії. Чув ще Горинович за стару бабусю, господинину матір, та вона була сліпа й виходила з своєї світлиці дуже не часто, чи й зовсім не виходила—принаймні Горинович досі ще ні разу її не бачив.

Певне, що не старі Гламчевські, та й не син їх (його Горинович мало й бачив) приваблювали молодого адвоката. Ліна—ось хто брав на себе всю його увагу, і через неї саму він бував у цій сім'ї, зовсім йому нецікавій. Досі ні одна дівчина не торкала йому серця так дуже, як ця—така чепурна й така багата на ту принадну жіночість, що непереможно вабить до себе мужчин і з якою жінка повинна на світ народитися, щоб її мати... І Гориновича так швидко захопила вона, що він, уже закоханим бувши, почав розважати—що вона за людина, ця дівчина.

Горинович був саме тих літ, коли здоровий тілом і духом чоловік шукає собі подружжя і має якийсь ідеал дружини. І Горинович його мав.

Перше його вимагання було—краса. Ліна була не тільки чепурна, але гарна надзвичайно, мала вроду, достойну слова поета або фарб артиста. Але, опріч цього, у Гориновича були ще деякі вимагання, і він виявляв їх трьома питаннями.

Чи добра вона?

Здається... Принаймні він ніколи не бачив, щоб вона з ким сварилася, щоб коли на кого гнівалася: завсігди однаково спокійна, однаково ласкава. Певне—добра... у всякому разі—не зла

Чи правдива?

він, Горинович, не приїхав туди? Певне ліпше б йому тут велося, ніж у Киеві.

Горинович замислився. Невеличкий губерський городок! Це, звісно, *не Одеса!* Ну, а що йому досі дав великий Київ? *Чи не буде таке ж і в Одесі?* Чи не ліпше йому справді послухатися дядька?

І таки послухався.

Там справді бракувало добрих адвокатів, і три-чотири справи, щасливо скінчені, відразу висунули Гориновича наперед. З того часу забезпечений йому був добрий заробіток, і Горинович, звикши до великого міста, хоч трохи й нудився в сіренькому нерухливому городку, але з *погляду* заробітного не мав рації від добра шукати добра.

Жив трохи самотньо: по *клюбах не бував* зовсім, бо ненавидів карти, у гостях—зрідка. За це заробив прізвище «гордого». Але знав людей багато: в адвокатів широкі знайомості.

Так він прожив два роки й на третьому трапилась йому голосна справа: *інтеліґентна* жінка, чепурна і молода, всім відома, як дуже гарна людина, вбила свого чоловіка. Помалу-малу виявилась *ціла драма:* довідалися, як той, на погляд інтеліґентний, чоловік (скінчив університета), розпалений страшенною, хоч і *цілком безпідставною*, невірою до жінки, не давав їй просвітку своїми причіпками, пильнував її вдень і вночі, не пускав з *дому*, мордував її всякими способами: бив, стягав у самій сорочці з ліжка й замикав—узимку—в холодну хижу й таке інше. Безщасна кілька разів нездужала тяжко, втікала до матері, та він її відтіля забирав. Утекла тоді в іншу губернію і стала *там за вчительку*, та чоловік листом до земства заборонив жінці вчителювати, і вона мусила покинути школу. Вернулася *додому і вбила* його того ж дня, з того самого револьвера, з якого він попереду двічі стріляв на неї й раз навіть поранив трохи. *Все це тепер* виявилось, а попереду ледве чи хто й знав про це: безщасна терпіла мовчки й навіть усяким способом силкувалася *заховати* від людей своє ганебне становище вінчаної раби. З *погляду—подружжя* здавалося так собі, звичайне, і тільки трагічний його кінець виявив правду.

Горинович боронив у суді безщасну жінку. На цю справу насходилося стільки народу, що маленька судова заля ледве могла його містити. Найбільше було інтеліґентного люду. Горинович промовляв справді *гарно й сильно, як ще ніколи досі*, і присяжні виправдали обвинувачену. Вийшовши після присуду Горинович із залі в коридорі зустрів чимало знайомих—вони поздоровляли його з гарною промовою та з щасливим послідком її, стискали руку. Саме тоді мимить стала перед їм одна знайома панночка, симпатична, хоч і занадто екзальтована *людина*, і, *вхопивши його за руки*, почала їх стискати, тремтячим голосом кажучи:

— Спасибі вам! Спасибі вам, гарний, *розумний, добрий, що так оступаєтеся* за безщасних жінок. Ліно, Ліно!—вхопила вона за руку свою подругу,—а чом же ти не дякуєш?

І притягла Ліну ближче. Горинович глянув і побачив перед себе високу стрункувату дівочу постать і молоде чепурне обличчя, почервоніле від тієї несподіванки, яку учинила серед натовпу і перед незнайомим чоловіком подруга.

— Ольго, та ну бо! що ти робиш?—сказала вона, зовсім збентежена.

— *Не вигадуй!*—*не вгавала Ольга.* Я ж знаю дуже добре, як тобі спотикалась промова... Дозвольте вас познайомити: *це моя подруга*, Ліна Гламчевська, а це... ну, ти знаєш, хто це!—промовила вона вже до подруги.

Горинович *поклонився*, *вони подали* одному руку.

— Дуже радий познайомитися і що *немудрі слова мої припали* вам вподоби,—промовив Горинович.

— Ну ну, немудрі! Кажіть! Так *рить, що я аж заплакала! Лінка не плаче*, бо вона нечувственна, ні, вона гарна тільки на сльози кріпка... Ви йдете з суду? Ну, дак і *ми з вами.*

І, щебечучи, Ольга тягла за собою другу, і всі троє вийшли з кам'яниці *вулицю. Ольга говорила не втихаючи*, мовчала; Горинович зрідка відповідав тій кучій дівчині, а сам придивлявся *до подруги. Вона була чепурна: тонкий*, мий, делікатний ніс з ніжненькими рями; прегарно вирисувані, хоч може т великі вуста, трошечки важке, але підборіддя. Лоб тепер ховався під сол ним легеньким бриликом, та карі очі, менисті й ласкаві, так принадно

нвали Гориновича коротким теплим по-
ядом з під довгих вій. Вона йшла смілою
тенькою ходою, трохи нахиливши напе-
д голову, і мовчала, іноді тільки озива-
ись на Ольжине або Гориновичеве пи-
ння.

— Вже й дійшли... Я до тебе сьогодні
у, Ліно,—промовила Ольга, спиняючись
ред великою гарною кам'яницею, а тоді
дала до Гориновича:—Спасибі, що про-
ли.

Подаючи Ліні на прощання руку, Гори-
вич промовив:

— Дуже радий, що з вами познайомився...
ьки... простіть... я не знаю, як...

— Михайлівна! — пособила Ольга. — Її
уть Ангелиною, та вона не любить
ого ім'я і просить, щоб усі звали її
ною. Так і звіть: Ліна Михайлівна.

Ліна всміхнулася злегка і, стиснувши
риновичеві руку дужим, смілим стиска-
м, зникла в одчинених тим часом дверях.

III.

Так познайомився Горинович з Ліною
езабаром почав ходити до Гламчевських.
арого Гламчевського Горинович знав і
переду, бо раз, що мав з їм невеличке
ю, а друге—цього чоловіка скрізь у
сті знано й поважано серед місцевого
нства. Був це чоловік немолодий, слу-
в довго в якійсь канцелярії, потім кілька
ків був міським «головою», а тепер жив
з ніякої посади, відпочиваючи від кло-
гу,—чоловік був з достатком. Горино-
неві щось не подобалось у його обличчю,
н на око було це зовсім звичайне і при-
йне обличчя: просивий, лисий, з чепурно
стриженою бородою, був дуже поваж-
й з себе і вельми звичайний та ввічливий
юдьми. Тільки його маленькі очі, безко-
ні, холодні, надавали всьому його облич-
той вираз, що так не подобався адвока-
ві. Жінка ж його, Юлія Петрівна, значно
лодша за чоловіка, мала саме такі гарні
, як і в дочки, тільки що трохи вже при-
лі і надзвичайно смутні. Була дуже
вчазна, хоч і звичайна з гостями; Горино-
неві через щось здавалося завсігди, що
бліде, мов застигле в одному нерухомому
разі, обличчя ніколи не живив сміх;
ьки легенький усміх ледве пробігав
ом на її блідих стиснених устах; а очі
лищалися й тоді такими смутними... ні,
здавалося, тоді ще мов смутнішими. І вся
її худорлява постать завсігди була якась
мов чим пригнічена.

Гориновичеві здавалося, що пригнічу-
вав її саме той холодний погляд Гламчев-
ського, що вона тремтіла перед цим без-
колірним тупим поглядом. Помалу-малу
з усяких дрібниць, що не минали ока,
звиклого до надзвичайної уважности, адво-
ката, Горинович усе дужче й дужче розумів,
що цей такий гречний у товаристві, пан
поводився з жінкою цілком деспотично,
а та ледве сміла проти його словом
озватися,—хоч на око все було як го-
диться.

Сім'я була невелика: опріч Ліни, ще
тільки син—студент з медичної академії.
Чув ще Горинович за стару бабусю, госпо-
динину матір, та вона була сліпа й вихо-
дила з своєї світлиці дуже не часто, чи й
зовсім не виходила—принаймні Горино-
вич досі ще ні разу її не бачив.

Певне, що не старі Гламчевські, та й не
син їх (його Горинович мало й бачив) прива-
блювали молодого адвоката. Ліна—ось хто
брав на себе всю його увагу, і через неї
саму він бував у цій сім'ї, зовсім йому
нецікавій. Досі ні одна дівчина не торкала
йому серця так дуже, як ця—така чепурна
й така багата на ту принадну жіночість,
що непереможно вабить до себе мужчин
і з якою жінка повинна на світ народитися,
щоб її мати... І Гориновича так швидко
захопила вона, що він, уже закоханим
бувши, почав розважати—що вона за лю-
дина, ця дівчина.

Горинович був саме тих літ, коли здо-
ровий тілом і духом чоловік шукає собі
подружжя і має якийсь ідеал дружини.
І Горинович його мав.

Перше його вимагання було—краса. Ліна
була не тільки чепурна, але гарна надзви-
чайно, мала вроду, достойну слова поета
або фарб артиста. Але, опріч цього, у
Гориновича були ще деякі вимагання, і
він виявляв їх трьома питаннями.

Чи добра вона?

Здається... Принаймні він ніколи не
бачив, щоб вона з ким сварилася, щоб коли
на кого гнівалася: завсігди однаково спо-
кійна, однаково ласкава. Певне—добра...
у всякому разі—не зла

Чи правдива?

Ніколи не помічав, щоб вона казала неправду, і очі в неї дивилися так ясно й щиро. І через те Гориновичзавсігди впевняв себе, що вона дуже правдива. Сам не любив брехні, і велико шанував щирість. Одного разу, проводячи її ввечорі з гостей додому, сказав їй це й додав:

— А вам я йму віри в усьому, у найдрібніщих дрібницях,—мені здається, що ви не можете сказати неправди. Адже так? І ви мені все по щирості кажете?

Обличчя її не бачив: було темно; але вона відказала певним прихильним голосом:

— Все. І я не люблю неправди.

— О, так! Я в тому певен був!—загомонів він, чомусь ізрадівши.—Бо я такий собі вдався: поки людині вірю,—то вірю в усьому, без винятку; одному слову такої людини повірю дужче навіть тоді, коли б усі казали навпроти. Коли вірю, дак уже вірю. Та вже ж коли й піймаю ту людину хоч раз єдиний тільки на неправді,—*перестаю їй вірити зовсім*, і що вище вона в мене стояла попереду, то нижче тепер упаде. Тоді ця людина про мене вже пропаща, її тоді про мене вже нема.

— Еге, це зрозуміло,—відповіла вона просто, а Гориновичвертаючись потім додому, аж сам собі дивувався; чого це він так ізрадів з її відмови і чого він так до неї говорив, ніби перестерігав, щоб вона не говорила неправди? Адже до таких пересторог він не має ніякої рації властиво.

Врешті, третє: чи вона розумна?

На диво коло цього питання він найбільше морочився. Вивчившись у гімназії, вона мала таку-сяку початкову освіту; щось там читала, переважно белетристику; проте, прочитала й кілька науково-популярних книжок, поширених тоді серед молодіжі,—от, подруги читали, хвалили, то й вона взяла. Це був її освітній капітал,—дуже малий. Гориновичдбав, щоб побільшити його, давав їй читати книжки, розмовляв із нею про читане. Щоправда, сама вона таких розмов ніколи не знімала,—все він починав. Говорив їй багато, вияснняв, вона слухала добре, зрідка щось питалася. Надія Гориновичадовідатися з цих розмов про її розум—не справдилася: вона ніколи не сказала ні одної нісенітниці—так же й казала вона мало що, більше слухала. Гориновичеві здавалося, *що вона* просто боїться говорити про науку, письменство, бо сама не певна в собі, бачачи, що знає дуже мало. Це ще не доводить, що вона нерозумна, тільки, що несмілива...

Це так міркував Гориновичпід час спокійніший, вільніший от того почування, що обняло *його до Ліни*. Здебільшого ж просто впивався нею, її красою. Дивитися на неї, почувати її біля себе—було йому безмірно любо.

— Чи таки ж може вона бути нерозумна!—думав Гориновичдивлячись на її високий, чудово зформований лоб. І сказав їй якось:

— Який у вас гарний лоб!

— *Справді?* Чого це так—мені вже не раз казано, що *в* мене гарний лоб?—одказала Ліна.—Всі його хвалять.

Це не сподобалося Гориновичеві—перше, що в ній не сподобалося йому. Через віщо? Він завсігди був тієї думки, що красу треба скрізь, у всяких формах, шанувати й... *хвалити*. Та нащо ж вона сама?.. «Всі його хвалять!» Нерозумно.

Заспокоїв себе тим, що властиво ж це вельми невинна річ,—просто їй гарно було йому, найближчій до неї людині, розказати про те, як її хвалять.

Більше не сподобався йому другий випадок. Вона зфотографувалась і, даруючи йому свого портрета, спиталась: чи добрий?

— Еге, риси всі так,—одказав,—одного тільки нема: ваших очей.

— Як то?—спиталася.

— Нема того проміння, що б'є з ваших очей і мов аж у душу засягає...

— А знаєте,—жваво перепинила вона,—мені й Липовський казав: «Чудові очі у вас: як глянете, то так і проймають!» І ще каже: «Не дивіться на мене так!».

Це вразило Гориновича. Липовський був чепурний дурень, і *Гориновичніколи* не думав, щоб Ліна могла дозволяти йому щось таке казати собі. Він гостро, за малим не гнівно, вияснив їй. як це негарно.

Вона вислухала покірно й сказала, мов прохала простити:

— Я така ще дурна! Іноді роблю щось і негарне, не *знаючи* до *пуття*, *чи можна* його робити, чи ні. Ви мене вчіть, розказуйте мені, щоб я могла зробитися кращою.

Як можна було гніватися на цю ласкаву

дитину, що прохала сама науки й направи? Ця відповідь цілком роззброїла Горинович. І більше вже нічого підхожого в їх ніколи не було. Без ніякої перешкоди він міг упиватися її красою і заслухуватися її пісень. Вона добре співала. Сівши в куточок, він дивився на її обличчя, на руки, що бігали по клявішах, а круг його літали співучі згуки її любого дорогого голосу... Як він любив такі хвилини! Ще більше, ніж ті довгі проходки в величезному міському парку тільки вдвох із нею, під віттям старих ряснолистих дерев. Та плавання човном—то було найкраще. Їдуть річкою кудись за місто, в веселому молодому товаристві, серед якого вони завсігди були вдвох. Їдуть довго попід берегами, аж поки обберуть десь гарну місцину, пристануть і тоді скільки біганини по квітчастій луці, або серед невеликого гайка, скільки крику, пісень, руху, світу, пахощів і молодости серед усього цього—вона, його чудова, його дорога, його найкраща в світі Ліна... Вертаються додому пізно ввечорі або вночі, не гребучи і пустивши човен за водою... Тегенька хвиля ледве плеще об човен, місячне сяєво срібним пасмом лягає через ясю річку... міниться й жахтить на дрібненьких хвильках... Хтось плеснув веслом повернув човен,—він уїхав у те пасмо: піднятого весла одна по одній падають, ремтячи й сяючи, блискучі краплі. Невидомі досі в темряві обличчя стають видними, ніжно матовими, з м'якими, трохи невиразними рисами... На мить це, а далі знов це зникає в темряві. Частина товариства співає й далеко несуть хвилі чудову пісню... Дзони, Ліна й він, сидять поруч, і він чує, єднаються їх душі...

Так проминула весна, літо, надходила ень.

— Чого ж я ще шукатиму?—думав собі оринович.—Хіба ж я не знайшов, чого і треба? Хіба моя повсякчасна мрія,—монія душі й тіла, щоб краса тіла єдна-ся з красою душі,—хіба вона не здійсась тепер у цій дівчині? Чи не гарна ж , як зоря пишного ранку, чи не чиста ж. краплина роси на білій лілеї? А цей ій, ця добрість її—вони ж віщують ясне, спокійне, лагідне життя з нею х! І чого ж іще дожидати, коли він її , коли він жити без неї не хоче, ні, й не може?..

IV.

І Горинович, і Ліна хотіли, щоб весілля було швидше. Та якісь там практичні перешкоди примусили старих Гламчевських одсунути його на місяць, і довелось підождати.

Поки минав цей місяць, Горинович силкувався якомога ліпше влаштувати кубельце задля їхнього життя вкупі. Наняв кватиру більшу, накупив меблів і всього, чого треба, щоб зробити з голих стін чепурне й принадне гніздечко. Серед того клопоту час поминув досить швидко, і за тиждень мало вже бути весілля.

У неділю Горинович прийшов до Гламчевських, як звичайно, зранку. Старі ще вчора виїхали на два-три дні до Києва. Він—за якимись своїми справами, а вона—дещо покупити дочці. Ліна й собі заміралась була їхати, та трошки занедужала й лишилася дома. Сьогодні Горинович стрів її вже зовсім здоровою, тільки трохи блідішою, ніж звичайно.

Вона простягла до його руки, а він почав їх цілувати. Думка про те, що ось-ось надходить день, коли він зіллється з нею в одну духовну гармонію, піднімала йому серце.

— Ліно! Ліно!.. як гарно!.. Швидше, швидше бути вдвох, тільки вдвох...

— Хочеш, щоб ми завсігди були т і л ь к и в д в о х?—пошуткувала вона.

Він засміявся щасливим, радісним сміхом.

— Ба ні. моє ясне щастя! Тільки хочу, щоб ніхто не перешкоджав нам бути вдвох щоразу, як забажаємо. А жити треба серед людей. Щоб боротись і працювати. Боротись за кращі, ясніші ідеали, ніж ті, які панують тепер серед людей. Працювати, щоб побачити ліпші, ясніші дні.

Вони вже ходили вдвох по світлиці, він обнімав її за стан і казав:

— Адже ми будемо боротись і працювати? Правда? В цьому життя, без цього тільки сіреньке існування без мети. Тільки висока мета робить життя розумним і щасливим. І ми підемо до неї,—правда?

Вона слухала його й казала: «Еге, правда!.. Ти мій коханий...Правда!..» А він, щасливий і зворушений, з піднесеними почуваннями, все говорив до неї про те, чим палала й сяла тепер його душа, дивлячись у високості...

Вони сіли в куточку—там, де стояло кілька пишних гіллястих олеандр та фікусів. Жартуючи, вони звали це «своїм садом» і любили в йому «ховатися». І тепер сіли там на маненькій канапі, притулившись одне до одного. Вони стихли, очі їм заплющились, їх голови схилились одна до однієї. І ледве Горинович почув, як до його доторкнулось це кохане чоло людини, кращої й чистішої за яку він не стрівав на світі, відразу його обняло могуче й страшне почування—мов зникає все навкруги його, мов немає ні цього будинку, ні людей, що живуть у йому, що живуть у всьому цьому місті, мов нема нічого,—тільки їх двоє: Ліна й він... І в їх двох з'єдналося все—увесь світ широкий і глибокий... Почування обнімало його, підносило вище й вище, примушувало напружуватись усю його істоту... він чув, що далі так уже не може бути, що це мусить якось, чимсь перепинитися...

Відразу Горинович почув у світлиці якесь тихе-тихе шамотіння, мов хтось ізлегка йшов, ледве ступаючи. Розплющив очі й закам'янів. Напроти його, там, у другому кінці світлиці, де були двері, стояла якась страшна істота і робила щось надзвичайне. Випроставшися рівно, вона протягала наперед свої руки, кощаві руки зсохлого кістяка, і, держачи їх долонями вниз, якось перебирала в повітрі пальцями. Перед очима в Гориновича ворушились довгі, закандзюблені, як кігті в хижого птаха, нігті; обголені по лікті руки трусились... вище ліктів брудними клаптями звисало щось,—воно колись було одежею... Голова держалася високо на бридко-тонкій худій шиї, а блідо-земляного кольору обличчя, ці кістки, обтягнені шкурою, було б обличчям викопаного з землі трупу, коли б не ті широко розплющені нерухомі очі... Біле довге волосся жіноче поплутаними нечистими пасмами падало на плечі, ледве прикриті чорним дрантям. Це дрантя висіло навкруги стану, б'ючись огидно-брудними торочками об страшно худі босі ноги.

Вона йшла наперед, стиха й обережно ступаючи, і все мацала в повітрі руками, ворушила пальцями. Між Гориновичем і нею стояв стіл, а біля його канапа й крісла. Вона дійшла до їх, її ліва рука торкнулась до одного. Вона спинилася й почала обмацувати. Горинович зрозумів, що вона сліпа.

В цю мить Ліна розплющила очі й скрикнула стиха.

— Хто тут?—хрипким пригніченим голосом спитала сліпа, перестаючи обмацувати меблю.

Цей голос мов очутив Гориновича.

— Мабуть якась старчиха,—подумав собі і, покинувши Ліну на канапі, підійшов ближче до дивної гості.

— Чого вам?—спитався.

— Хто зо мною говорить?—спитала вона, не відповідаючи.

— Та чого вам треба в чужій господі?—сказав Горинович.

— Не в чужій... у своїй,—сказала сліпа.—Моя господа... одняв її в мене...

— Хто відняв?—питав Горинович, нічого не розуміючи.

— Зять мій... Гламчевський.

І відразу Горинович зрозумів, що це мусить бути та сліпа бабуся, Гламчевської мати, що ніколи не виходила з своєї світлиці.

А вона казала далі:

— Ви чужий? Правда?.. Поможіть... коли бога в серці маєте... Бог вам заплатить!.. Обрятуйте мене!..

І вона благаючи простягала руки в той бік, відкіля чула його голос.

Гориновичеві почало здаватися, що вона божевільна. Він повернувся до Ліни, хотів спитатися, що це, що тут треба робити. Ліна сиділа на канапі, якось прищулившись, зобгавшись, зціпивши руки, біла, як стіна. Він хотів кинутися до неї, але в цю мить сліпа досягла до його, вхопилася кощавими пальцями йому за руку й казала далі хрипким голосом, раз-у-раз уриваючись, мов їй важко було знаходити слова:

— Зять пограбував... усе моє... все... і дом, і земля, і гроші... а він одняв...

— Як одняв?—спитав Горинович, силкуючися зрозуміти, що це діється перед їм.

— Жила з дочкою... Умерла дочка... Коли б не вмерла,—прийшла б... Десять років не чула її... І Ліна... дівчина... онука... всі повмирали... Ні, не повмирали...—казала Параска,—живі... А до мене ніхто... Десять років... Відколи відняв... Сліпа не бачить... Каже: окладний лист із земства... Підпишіть... Отак і тут... не бачу... Я підписала... А то не окладний лист, то документ... на все... щоб йом

ісе... Забрав, мене замкнув... Щоб нікому ие сказала... І ніхто, ніхто не... як це?.. ие одвідав... десять років... Боже!.. За що? Десять років!.. ніхто!.. Рятуйте! Ви чу-кий... Ви чужий... у вас серце... у моїх ітей нема. Рятуйте!..

Вона крикнула й захиталась. Горинович ідхопив її, більше доніс, ніж довів, до еликої канапи і положив на їй, підсу-увши під голову подушку.

Підвівшись, побачив у дверях наймичку.

— Лікаря!—скрикнув.—Лікаря швидше!

Наймичка вибігла.

Горинович нахилився над сліпою. Вона ригнулася кілька разів і стихла. Гори-ович притулив руку їй до серця,—воно билося. Вона вмерла, витративши всю лу на останній вибух.

Тоді Горинович повернувся до Ліни. она вже стояла бліда, прибита. Перед го поглядом вона спустила очі і стала рухомо. Горинович затремтів од страш-го холоду, але перемігся.

— Правда?—спитався він і сам зля-вся свого дивного голосу.

— Я... я не знаю... Я була тоді ще ма-ю,—відказала, ледве говорячи, Ліна.— тько тільки Параску пускав... Завсігди икав... Я не могла...

— Та ви ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть же!

— Еге... я... еге...

— Неправда!

Вона мовчала.

Він рванув її за руку і притяг до мертвої.

На едвабній, шитій шовком, подушці спочила страшна голова людини, що ста-лася трупом давно, ще перед десятьма роками; брудне дрантя, брудні кощаві ноги лежали на пишному червоному оксамиті.

— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими, їли й пили сласно, а вона вмирала з голоду, замер-зала в дранті! І ви мовчали? Та кажіть же!.. Кажіть же щось!.. Виправдуйтесь!..

Вона стояла перед їм і тремтіла.

А Горинович почував, що ще мить, і він зробить щось дике, щось нелюдське—вда-рить її, уб'є цю зрадливу гадину, що могла спокійно спати в одній господі з закатованою мученицею, жити з її мук і сміла казати слово: л ю б л ю.

Він чув, як огонь обнімає йому голову, груди...

Він кинувся з хати, щоб утекти від такої... щоб не бачити її!..

1901. м. Чернігів.

САМ СОБІ ПАН.

І їхав залізницею, третім класом, і, як чайно, в вагоні з написом: «Для неку-ших».

их, цей напис! Раз-у-раз доводиться вати з подорожніми, щоб вони справді курили,—це знає кожен, кому трапля-сідати до таких вагонів, сподіваючись ватися в їх од огидної отрути димом, леного листу. Будь ти дитиною, каш-від тяжкої хвороби на груди,—все ма: напуватимуть тебе тією отрутою, чися і з твоїх проханнів, і з твоїх естів.

ого разу трапилось, що в нашому ні людей було дуже мало, і з їх винявся ки один курій—високий літній селя-у кудлатій капелюсі, з-під якої бли-пара виразних, розумних очей. Він з двома своїми товаришами, і з їх розмови я довідався, що цих трьох дядьків уже не вперше посилає сільська громада до міста клопотатися за одну громадську справу. Тепер вони верталися додому і були веселі: справа клалася на добре: от-от уже добудуть свого. Трошки глузуючи, приго-дували собі, як сьогодні тупцялись у якійсь губерській писарні та розмов-ляли з панками. Дядько в капелюсі витяг тим часом з кишені критого кожуха ку-рецьке знадіб'я та й почав поважно длу-батись у кисетині, добуваючи звідти тютюн та натоптуючи його в люльку своїми тов-стими робочими пальцями. Як він узявся був до сірників, я попрохав його не курити, показавши на напис.

— Хіба?—підвів він голову і глянув за моїм пальцем, читаючи:—«Для неку-ря-щих». А й справді, що тут не годиться,

Вибачайте, не буду: коли тут таке право, щоб не курити, то й не куритиму. Бо, звісно, під яким правом чоловік є, то вже того права й слухайся. От якби тут не було тієї таблички, то хоч би ви були й дуже великий пан, я б вас не послухався і нічого б ви зо мною не вдіяли,—казав він, помалу витрусюючи назад у кисет тютюн із люльки.

— Тоді б я нічого вам і не казав, бо й я корився б тоді тому праву.

— Хіба?—спитався він, зашморгнувши зразу кисет і знову, як і перше, підводячи голову.—Оце добре, що в вас такий напрямок. А то звичайно так буває, щоб люди під право хилилися, а пан—ні. Це вже я вивірив і на оцьому курійстві, бо мені була така притичина.

— А яка ж саме притичина вам була?—запитавсь я, зацікавившись.

— То справді притичина!— засміявся старий сивий дід, товариш мого курія.

— Чудасія!—додав тоненьким голосом другий товариш, худий гостроносий чоловічок, швидкий на рухи.—Я б такого і не вдав, як Данило—не витримався б. Бо це треба як затятися, то вже щоб і не зрухнутися з свого.

— Так може б ви й мені розказали про вашу пригоду?—попрохав я Данила.

— А таки й розкажи, Даниле, панові, розкажи!—задріботів тоненько гостроносий, крутнувшись до Данила.—Воно чудне, ну й чудне!

Данило помовчав трошки, всміхаючися з-під рясного темного вуса в невеличку бороду, і загомонів:

— Та що ж там такого?.. От собі, звичайно, чоловік щось робить, а тим часом про те, то про се думає, мізкує. Отак і я... Що так воно дивно на світі: усі люди, а життя в їх неоднакове. От хоч би мужик—одно життя, а пан—зовсім інше. І шана кожному неоднакова; зараз пан увіходить куди, то лакей підбігає і кланяється, і пальто панові скидає, і говорить: «пожалуйте, пожалуйте!», ще й двері ширшенько прочиняє, щоб не зачепився, буває, пан; а наш братчик, сіром'яга, туди ж поткнися, то зараз: «Ну, ти мурло! куди прешся? завертай назад, мугиряко!»—І зараз тії двері, хоч би й навстяж зяли, то зачинить... Ну, сказати, лакей—то, звісно, панська ломийниця,—яких помий туди влий, такими й смердітиме... така вже в його душа... дак же й інші туди ж...

Чого ж воно так? Невже через гроші? Бо в пана грошей багато: зараз він лакеєві тиць у руки,—він йому й кожушинку скине, і двері прочине... Або хоч от на машині: сідаєш у третій клас, то там на тебе кондухтор нагримає, а іноді й межи плечі наштовхає, а такісінький собі мугиряка, як і наш братчик, тільки що з гудзиками... А пан за великі гроші сідає до первого класу, то вже він там на кондухтора гримає, а той тільки все—«як завгодно»... Матері його ковінька, як же воно недобре на світі зроблено!..

Ну, та вже,—думка в мене,—нехай собі там хто що хоче, а вже я дознаю, як воно так на світі жити, щоб ніхто тобою не поштурхував, а щоб сам собі пан був!

Їздять пани в первому класі, поїду й я!

Біс його бери, що воно дорого, отже я з того не зубожію. Хазяйствечко в мене хоч там і не велике, та не зовсім і мале, а син у мене один,—робочящий паруб'яга,—то все воно йому самому припаде... от там хіба ще за дочкою що дам, а більше нікого й нема.

От так собі надумавшися,—це було цієї осени,—та й лаштуюсь у дорогу, та й нікому не хвалюсь. У мене в городі було таки й діло до знайомого чоловіка. Як прийшов той день,—удяг добру чумарчину, узяв карбованців із двадцять грошей та й на станцію вже б то йти. А жінка:

— Що це ти, чоловіче, в дорогу йдеш, а куди — й не кажеш? Що воно за мода? Мабуть уже знову за якимись громадськими ділами,—тільки гроші переводиш.

А я на сміх і кажу:

— Піду панського права добувати.

— Тю, — каже,—чи ти не здурів? Чи тобі на світі жити надокучило?

— Ні,—сміюся,—тільки надокучило мужицьке право.

— Що ж ти робитимеш?—питає, а сама, бачу, вже й боїться, і роботу покинула, і не знає, що їй і казати.

— А що ж я робитиму? Де пани бувають, там і я побуваю, подивлюся, чи не можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів.

Вона як заголосить:

— Ой, лишечко! Пропав же ти, пропав же ти навіки! Та тебе ж закатують, та

тебе ж на Сибір завдадуть або на Соколиний острів запроторять!.. Та там же гадугаду, що й ступнути хрищеній душі ніде!.. (І звідки вона те знає—про той гад?) Та діточок же наших дрібнесеньких посиротять!..

А вони, ті діточки, таки й дрібнесенькі: сина цієї осени оженив, та й до дочки вже ті, що куниць шукають, рипаються... Гаразд хоч, що обох на той час у хаті не було, а то б і їх стара до лементу призвела. Уже не радий, що й признався. Почав її вмовляти, почав їй те та се... Так-сяк розважив, затихла! Затихла, а сама своє думає: як випроваджала, то так сльози і бренять на очах...

І шкода мені її, і самому неначе трохи смутно стало. Ну, а все таки того, що намислив, не кидаюсь, простую на станцію.

Прийшов.

Узяв білета первого класу... таки дали нічого й не сказали... Овва! Та й дорого ж, нехай йому всячина!.. Це так, що не дурно панське право достанеться!.. Ну, та дарма: один той день, що батько в плахті.

Вийшов я до вагонів, подивився, де синім помальовано,—сто й моє. Так просто й чимчикую у первий клас... А назустріч із вагону кондухтор.

— Не сюди, не сюди!..—гримає.—Куди пхаєшся? Наперед іди,—там третього класу вагони.

А я таки собі тиснуся.

— Чи ти чуєш, мурло, що я тобі кажу? Не тут третій клас, а спереду.

— Та чого ви гукаєте?—відказую.—Мені й не треба третього класу, а первого.— Та й показую йому білета.

— А, панові білет несеш. Ну, йди, коли так... Та не барись там, бо скоро поїзд рушить. Та й побіг далі.

Брешеш, думаю, я сам собі пан. Та й посуваюся в той первий клас.

Іду, а самому таки трохи моторошно. Увійшов туди. Бий тебе сила божа!—відразу не розбереш, куди й поткнутися. Одначе проліз тісненькою вуличкою та й уступив у таке, шо воно вже й не вагон, а таки зовсім панська світлиця: тут тобі й столики, тут тобі й постелі, тут тобі й тапчани...

Народу не дуже багато: панів кількоро та паній двоє бачу... Сидять пани,—треба й мені сідати. Набачив порожнє місце, підійшов та й сів на тапчанику та так і пірнув у його!.. Ну, та й м'яко!..

— Мужичок, а мужичок!—каже мені панок молоденький з білявенькими вусиками позакручуваними,—не туди попал: тут первий клас.

— А так,—кажу,—пане, первий.

— Ну, так зачим же ти,—каже,—сюди, коли тобі в третій?

— Ні,—кажу,—мені імено в первий, а третій мені тепер не в моду, бо в мене білет не туди.

— Што ти,—каже,—вигадуєш аби що!

— Чого б же я вигадував?—одказую.— Подивіться сами!

Та й даю білета.

Глянув він раз, два... знизнув плечима... Тоді ззирнувся з іншими панами... А ті слухають, що ми говоримо.

— Справді,—каже до їх,—у його первого класу білет.

Тут іще дехто з панів підійшов, дивляться на мій білет та дивуються.

— Хто ж це тобі дав?—питають.

— Ніхто,—кажу,—мені не давав, я сам собі купив.

— Нащо ж ти його купив? Це ж дорого, у третьому класі дешевше,—озивається товстий пан з такою бородою, що з щік теліпається, а по середині голе.

— А дешевше,—одвітую.

— Дак нащо ж ти сюди купив?

— А ви ж, пане, нащо сюди купили, не в третій? Аджеж і вам дешевше було б.

Один пан, такий огрядний собі, з чорною бородою, засміявся та й каже:

— Правду говорить.

А той товстий пан, що шлях у його серед бороди від губів до шиї, вже трохи й сердитенько:

— То ти, а то я!—навчає.—Ти не рівняй, а коли вже сів тут, дак сиди тихо та чорт зна-чого не розказуй.

— Та хіба ж то я вас, пане, зачепив. То ж ви мене зайняли,—відговорюю йому та бачу, що воно сердите, та вже й мовчу собі. І воно замовкло, і пішло в куточок до вікна та й сіло навпроти мене, тільки навскоси трохи, бо я з краю сидів.

Поки ми так оце балакали, вже й поїзд рушив, а трохи згодом і кондухтор ускочив,—той таки, що мене виряджав до третього класу. Дивиться на білети та цокає по їх. Дійшов і до мене та:

— Ти чого тут? Я ж тобі казав, що не цей вагон.

— Аж воно таки в цей,—одказую та й даю йому білета.

Він зирк та й ні в сих, ні в тих.

— Дак це,—каже,—твій... ваш білет?— не знає, як йому й казати.

Та мій же, мій,—одповідаю.

І тоді глянув так неймовірно по панах, той огрядний пан із чорною бородою, дючи книжку, та й киває з-за книги рвою:

Його, його,—каже.

вигнув кондухтор плечима, цокнув по тові та й вернув. Подався далі.

ошки згодом коли це підходить до той молоденький панок із білявими ками. Зіперся на стовпчик, утупив не очі та й питає:

А ти ж, мужичок, як це: завсігди у первому класі?

питує б то—що воно за чоловік.

Так, як бог дасть,—кажу.

Чи, може, ти козак?—питає.

Та козак.

А де ж ти живеш: на селі, чи хутір маєш?

На селі.

Далеко від станції?

Де там,—зараз і станція.

Ти ж на станцію ходиш, чи їздиш?

Як коли йду, а як треба, то й їду,— казую спокійненько; що то воно далі е?

А їздиш же ти одним конем, чи парою?

Як треба то й трьома поїду.

Возом чи, може, чим іншим?

Як треба, возом, то й возом, а як им іншим, то й іншим,—одспівую пани- ві, згадуючи свою гарбу.

Ти ж сам їздиш, чи, може, й наймит тебе є?

— Чому нема?

— А хата у тебе велика?

Докучило вже мені це.

Саме як на мене,—кажу.—А у вас, не, яка: чи велика?

Як?—говорить.

— Та хата,—кажу,—у вас велика?

А тобі яке діло до моєї хати?—вже ердиться панок.

Та ви ж за мою питаєте,—відказую бі плохенько.—А наймита ви дер- ане, чи сами на станцію їздите?

— Чортзнащо говориш!—одказав мені на те панок, та одвернувся, та й пішов.

Ну, дарма. Сидимо собі та й їдемо. Пани про своє гомонять, а я сам собі про своє думаю, та на всячину роздивляюся. Мене покинули, вже й не дивляться на мене.

Добрий тютюн пани вживають, аж пахне. Наш так смердить, а цей—як ладанець. Якби такого чоловік заживав, то жінка й не вигонила б у сіни з люлькою.

Е, а це вже не ладанець! Товстий пан із двоїстою бородою та закурив таку товстючу чорну цигарку, просто з листя кручену. Ну, та й міцна! Ця й мені дух забиває. Треба мабуть самому покурити, а то задавить.

Отак собі думаючи, та й витяг кисет, та й набиваю люльку. Набив, закурив.

Коли чую: кхи-кхи-кхи! Я й не тули то, що це мої пани кашляють уже від мого люлечного. Зараз і підбігає той паничик із закрученими вусиками.

— Мужичок, а, мужичок, а зачим ти куриш?

— Та,—кажу,—пане, покурити схотілося.

— Не можна тут курить!—говорить.

Аджеж пани курять,—одказую,—от і в вас цигарка в руках...

— То, чуєш, табак не той, а в теб'я тютюнище такой, що ввесь вагон засмердев.

— *Коли ж у мене нема іншого.* А хіба ж,—питаю,—тут мужицького тютюну не можна вживати, самий панський?

— Авжеж!

— А де ж це написано?

— Отам!—та й показує на табличку.

— Ні, пане, я письменний: там написано про те, щоб не виходити з вагону, як поїзд їде, а не про тютюн.

Коли тут як зірветься з місця той пан із двома мичками на щоках, як прибіжить до мене, як гуконе:

— Вон, мужлан, вон! Не смій курить твоєї смердючої гидоти!

А сам аж труситься зо злости, а червоне обличчя аж двигтить. Ну, мені спершу трохи моторошно стало, а далі думаю: чого? Та й кажу, пихкаючи собі люлечку:

— Ви, пане, не кричіть і не тупотіть, бо й мої такі самі гроші, як і ваші, а ота

цигарка, що в вас у руці, може вона мені ще смердючіша, ніж вам моя люлька.

Як же затупотить мій пан, як же заре-петує:—Кондухтор! Кондухтор!

Та й побіг із вагону.

За малу годину вже й з кондухтором вертається. Зараз той до мене:

— Не кури!

— А хіба ж не вільно?

— У первому класі не можна такого тютюну.

— А де це написано?

Тик-мик—і цей нічого не відкаже, тільки зсе:

— Не кури, бо я тебе виведу!

— Ні, не виведете, бо я білета маю. Нехай пани не курять, то й я не куритиму, як їм вільно, то й мені.

— Дак ти ж би хоч узяв та вийшов з вагону та постояв там надворі та й покурив.

— Коли пани виходитимуть надворі ку-рити, то й я виходитиму, вжеж!

Тут той панок із закрученими вусиками як підбіжить до мене, як кине мені на тап-чан цигарку:

— На,—каже,—кури, чорт би тебе взяв, та тільки не чади своєю смолою!

— Ні,—одвітую,—у мене й свій є, нащо мені цей? Не кидайте мені, пане, бо я не собака.

Та коп тую цигарку пальцем та й скинув її додолу. Як ізчиниться тут лемент та крик! Як збігаються всі! Пани лаються, пані дріботять та знов таки лаються, кондухтор лізе відчиняти того вітрогона; той вгорі, та собі верещить, а я мовчки сиджу та люлечку пихкаю.

— От буде станція, я тебе на станції виведу, їхати не дам далі!—каже кондух-тор.

А той пан із чорною бородою глянув на того пильно та й питається:

— Хіба ви маєте право не давати пасажирам їхати?

Кондухтор верть, поживився, як пес з рогом,—нічого не відказав, та й по-вився собі. Змовкли й пани, тільки сопуть та плюють, а той пан із чорною бородою собі десь сміється мовчки з-за своєї книги.

Загула машина,—уже й станція. Дожи-дуюся я того кондухтора,—не йде мене виводити. І поїзд рушив, а його нема. Ну, й гаразд.

Я тим часом давно вже й люльку докурив; і дим од неї розвіявся, затихли й пани мої зовсім.

Проскочили ми так іще станцій зо три,—знов заманулося мені курити. Тепер уже,—думка,—вийду справді з вагону та надворі покурю: однак же мене жінка вигонить, як я курю в хаті,—вона вже й звикла до нашого ручкового, а то ж таки пани,—з незвички то їм воно і в носі, і в горлянці тее... Треба й їх пожаліти, вжеж... А свого права я вже доказав.

Одначе, тільки сягнув у кисет, по люль-ку, хотів тут набити, бо надворі вітер,—коли це той пан з чорною бородою, що мене обороняв, пересідає до мене.

— Куди їдете?—питає.

— Та до Ч.—відказую.

— Діло там маєте?

— Атож!—кажу, а то й не признаюся, чого саме їду, набиваю люльку далі.

— Чи не хочете,—говорить,—мого?

Та й подає мені повен капшучок цига-рок панських.

— Та спасибі,—дякую,—у мене ще й свого потягне: вже коли курець, то маю свою люльку й тютюнець.

— Та свій і надалі здасться,—умовляє,—а я був би дуже радий, якби мого зажили: який він вам буде на смак.

Подивився я на його,—сміється з мене вражий пан: не хоче нюхати ручкового, дак підносить турецького. А втім, видко, що добрий чоловік,—може він, щоб сварки не було та нападу на мене. Нема вже чого мені сваритися, коли він до мене по-люд-ському озивається.

— Добре,—кажу,—коли ваша ласка, то й візьму.

Узяв, подякував, закурив та й думаю собі:

— Бач, як воно на світі діється: то як собаці кидали, а тепер уже як людині подають та припрохують. Еге-ге! Треба тільки не подаватись! Так же я тепер і робитиму!

Ото собі думаю, а тим часом машина уже й до Ч. добігає.

Приїхав я до Ч.,—у мене, кажу ж, таки й діло було там до знайомого чоловіка. До обід із тим чоловіком, а тоді покупив дещо... Увечорі б можна й на машину, щоб додому, та в мене думка не така. Треба ж іще подивитися, яково то самому собі паном бути. Куди б же мені піти?

Розпитуватись у людей не важився, щоб, *бува*, не насміялися, а надумав собі так, що піду до тіятру. Хоч я сам у йому й не був, та таки попович наш мені розказував, *що* там щтукуючи таке роблять, неначе справді воно є: і кохаються, і цураються, і миряться, і сваряться, ще й убивають одне одного... а що вже співають та танцюють!.. погано тільки, що без сорома при людях цілуються... А пани сидять та дивляться. *Отож піду й я подивитись* та й покуплю собі панське місце.

Пішов, ходжу по городу та читаю по тих стовпах, де здорові газети наліплюють з отакелезними літерами—шукаю, чи нема де тіятру. Дак усе або вчора був, або завтра буде, а сьогодні нема. От мені не щастить! Ходжу від стовпа до стовпа, як дурний... Коли таки натрапив на своє. Хоч воно й не тіятр, та таки щось на його скидається: «у залі дворянського собранія концерт».

Одміна його зна, думаю собі, що воно за концерт! Одначе, прочитавши газету, бачу, що там грають і співають,—ну, то можна й слухати.

А почому ж там платять? Є місця по півкарбованця, і по карбованцю, й по два. Ото вже саме панські, як по два.

А де ж це воно є? Написано: «В залі дворянського собранія». Це ж мабуть там, де пани-дворяни збираються... то я ж знаю, бо колись туди сам до призводителя дворянського доступався за громадською справою. Чого ж мені ще й шукати? Ото й моє—де пани, там і я.

Ну, поки ще рано, то вернувся на квартиру до знайомого чоловіка, дещо розпитався, куди та як у тому собранії йти та й, діждавшися того вечора, простую туди. Підходжу до великого того дому,—от, що, знаєте, позад собору, аж там уже перед дверима народу-народу—тиск! Раз-у-раз тії хвалітони під'їздять та все туди, та все туди! Це ж буде тіснота така, що й києм не протиснеш.

Н, думаю, голубе, держись цупко, бо тут гляди ще дужче завихорить, як на машині в первому класі! Та так сміливо слідком за одним паном у ті ж двері.

Тільки вступив, коли якесь лакейське опудало зараз мене за руку хап!

— Ти чого сюди?

— Не хапай,—кажу,—не поспішайсь!—та одвів руку, та й подався собі.

Іду далі так, як мені сказано, коли справді сидить за столом якась панночка білети продає. Підійшов і собі.

— Дозвольте мені, коли ваша ласка, білета!

— Нету, —каже,—всі попродала, тільки в первих рядах есть.

— *Отого ж мені й треба—первого ряду.* Давайте його мені.

— Два рублі,—каже.

— Дарма,—відказую,—давайте!—та подаю їй два карбованці.

Взяла гроші й дала білета.

Там пани ще роздягаються, ну, а я собі був у чумарчині, то так просто й пішов у ту залу,—не питався й куди, бо мені вже розказано, де повертати.

Як увійшов, то тут уже—не буду брехати—таки стало мені дуже моторошно.

Хата така здорова, як клуня, та де!—ще більша!.. та вся блищить,—ну, незистино ще дужче, як у церкві!.. А повнісінько стільців наставляно... народ вештається, та все пани та пані,—які сидять, які ходять... Зроду-звіку не бачив такого,—якби не намірився йти, то мабуть би вернувся, а то що дуже вже затявся...

Держись цупко!—знов кажу собі та все посуваюся, та все посуваюся помалу проміж панами та проміж стільцями, до свого первого ряду цілячи... Та ще ті панії з довгими хвостами,—ну їй же ти богові моєму,—одній так у той волок уплутався, як парубок у гарбузиння,—мало не впав... Щось мені за це й сказано, та не розібрав... Дивляться на мене всі та дивуються, одначе пускають... Помалу протюлав я до того первого ряду, знайшов свій сьомий номер та й сів. Біля мене нікого нема,—тільки геть-геть двоє якихся так, як і я, у первому ряді сидять.

Сиджу, мовчу й не озираюся. Дивлюся на ті здоровенні патрети, що по стінах, та на той хортоплян, що грають на йому... А позад мене усе шамотаються пани, усе шамотаються, і вже чую, що щось мабуть про мене гомонять, бо раз-у-раз: «Смотри! смотри!» Зирнув я так трохи через плече,—коли пани купками позбивалися, гомонять та на мене показують. А це, бачу, один наближається до первого мого ряду, крутнувся разів зо два, та й став коло мене.

— Мужичок,—каже,—ти не туди попав.

– Ні, туди: ось у мене й білет є. –відую, а сам собі думаю: точнісінько, як а машині.

– То що, що білет,—каже,—то дарма, ожна тут сидіти тільки тому, хто в панній одежі, а в мужичій—ні.

– Хіба, — доводжу, — одежа слухає? же люди!

– Та люди-люди, да тільки не в такій жі. Це дворянське собраніє, дак мужи- не годиться.

Ошкулив він мене. Стривай же думаю,— ну й я тобі карлючку. Та й питаю:

– А хіба,—кажу,—пани тут щось поробитимуть, що не можна й дивитись його?

. він собі круть, та й побіг од мене, ого не сказавши. Біжи!

оли трохи згодом тупотить знову щось мене,—здається, той лакей, що одежу анів ізнімав. Прийшов:

- Мужичок, уставай, іди!

- Чого?--питаю.

- Нідзя, тут только господам можна, ам.

- Хто заплатив за білет, той тут і —одказую.—Я заплатив, то й сиді- у.

- Іди, бо виведуть!

- Побачимо,—кажу.—Ви лучче йдіть ого діла, чого ви до мене причепились, евська смола?

біг і цей тим слідом. Може вже й годі, кинуть?—думаю собі.

же не покинули! Бачу, суне до мене хвательний, що по базару ходить та купок ганяє, аж засапавсь, аж стіль- ля,—поспішається. Прибіг та як за- ть:

Вон отсюда!

Ваше благородіє,—кажу,—ви на мене ичіть, бо я гроші віддав так, як і .

Взять його!

г де не взялись отой самий лакейчук лицейський. Ухопили мене та й ведуть. е опинаюся, бо бачу, що вже не помося.

, й сором же було проміж того панго натовпу йти! А вони, гемонські, сміються!..

ли це якісь паничі назустріч:

За що ви його ведете? Він же має

— Не ваше діло, не мішайтесь у полицейські діла!—загарчав хватальний.

Вивели мене в сіни, каже хватальний до салдата:

— Забери його в поліцію,—хай переночує, а завтра я йому по-своєму розкажу, як у концерти ходити. Еч, хамлюга, ще й у первий ряд!

Повів мене салдат.

Ідемо вулицею,—темно вже надворі, лихтарі скрізь посвітилися. Пройшли трохи мовчки.

— А куди ж оце ми йдемо?—питаюся.

— Хіба не чув?—одказує.—У поліцію йдемо.

А бодай би ти пішов круга-світа!—думаю собі, а сам питаю:

— Дак хіба це ви й справді в поліцію мене ведете?

— А веду.

— А нащо?

— Бо звелено.

— А що ж у полиції буде?

— Закину тебе в темну, та переночуєш. Хіба не чув?

— Чув,—кажу.—А як переночую, то що буде?

— А тоді надзиратель буде тобі розказувати по-своєму.

— Що ж то воно: по-своєму?—питаю.

— Хіба не знаєш?

— Не знаю.

— Ну, то завтра твоя морда знатиме.

Як почув я те, то так мені мов окропом хто в обличчя линув, а далі й дух перебило. Зроду мене не бито,—хіба коли мати, як пустував малим, сторч ганчіркою вдарила. Це вскочив по самі вуха!

Ще помовчали. Тоді я й кажу:

— А що якби я зараз оце від вас та втік?

— Який швидкий!—одказує.—Помалу, бо попа звалиш.

— Ну, а якби таки втік?—знову я намагаюсь.

— То я б тебе наздогнав і морду набив.

«А щоб ти і в старцях щастя не мав за таке слово!»—думаю та й знов у мене серце огнем узялось. Та треба терпіти, щоб не було гірше. А він на мене скоса позира та:

— Не оставайсь, не оставайсь позаду: іди лиш попереду!

— Та я,—кажу,—й не зостаюсь, а так собі думаю: що якби я вам карбованця в кишеню вкинув?

— То тоді б, наздогнавши, морди не бив, а тільки узяв за шияку та таки й потяг би в полицію.

— А якби два карбованці, то може б вам важко було бігти?

— Ні, не дуже... Ти багач, білети в первому ряді купуєш!

— Отож, що багато витратився,—кажу.— Ну, а як два з половиною, то вже мабуть заважать, мабуть не підбіжите?

— Хто його знає... А шо ж я надзирателеві казатиму?

— Скажете, *що втік по темному, а ви* зачепились, упали та й не наздогнали.

— Хто його знає... Давай три, то може й важко буде.

Вийняв я три карбованці та й укинув йому в руку.

А ми дійшли саме до темнішої вулички. Я й метнувся туди,—біжу, аж земля підо мною горить, *аж дух мені забиває. Озирнувсь*,—уже його в темному не добачу.

Тоді завернув у другу вулицю, чую,—торохтить... їде звожчик. Підождав та так на його й скочив.

— На станцію та швидше! Чи виспіємо на поїзд?

— Поганятиму, то виспіємо.

— Дак паняй же!

Поки до станції, то все боявсь, що спізнюся, а як увійшов у станцію, то вже не знаю, як і білета вхопив, як і в вагон ускочив.

І що ж би ви думали? Аж поки поїзд рушив, то трусився. Не страшно мені тих полицейських самих, та страшно тієї ганьби та зневаги.

От так я того права добувався... та й не добувсь...

Вернувшися додому, то й жінці довго не признавався. А далі таки й сказав. Вона на мене мокрим рядном, що стільки *грошей перевів*!..

— Тобі,—кажу,—байдуже, що з мене так назнущалися, тільки за гроші клопочешся!

— Так тобі й треба!—гримає,—не витівай абичого!

Ну, що ти їй казатимеш? То, як їхав, дак аж плакала, а як цілий вернувся, дак і *байдуже*,—*аби гроші*!

Та то б іще дарма, а то біда, що хоч я їй наказував, щоб нікому ані телень, одначе вона таки розказала про все своїй сестрі Хотині, а в тієї язик, як лопатень,—так усі й довідались.

Сміються тоді з мене: панського права,—кажуть,—добувався.

А воно й неправда: не *панського*, а *таки* людського. Та де воно в нас є?

1902. XII. 5. *м. Чернігів.*

ПАН КОЦЬКИЙ.

Через що в мене до всіх живих тварин на світі таке почування, *як до чогось рідного*? Через що думка про їх збуджує в мене милосердність, терпимість і любов? Через що я лічу всіх тварин до своєї сім'ї так само, як і всіх людей?.. Через що тварина зоставться мені другом, братом, товарищем, *якого я шукаю, якого люблю*?

Е. Золя.

Я не люблю котів, вони завсігди мають ворожі заміри проти пташок.

Але цей придбав мою прихильність.

Випадком трапилося, що він народився на канапі в моїй світлиці. З цього часу канапа зробилася найулюбленішим місцем, де він пробував.

На згадку про звісного казкового героя, що подужав усіх лісових звірів, його наменовано Паном Коцьким. Одначе в йому не було нічого геройського і він виявляв таку повагу до кожного звіря, що завсігди тікав од кожного, а найбільше від трьох здорових псів, бо кожен з їх мав такого

рота, що в йому вільно могло міститися з пару Панів Коцьких.

Змалку виявляв надзвичайну любов до письменства.

Лазив залюбки по великих полицях з книжками і був дуже лихий на товсті томи, коли вони не хотіли з їм гулятися, а важко й гучно гупали додолу. Коли хто працював за столом,—злазив на стіл, сідав і дивився. Так він довгий час щодня уважно слухав, як читано український переклад однієї великої поважної книги, що саме тоді готовано до друку за кордон. Але найбільше, здається, прихильний він був до повістярства, принаймні він вельми цікавився моєю повістю. Я тоді писав «Під тихими вербами». Щодня вранці в десять годин я сідав за роботу, а він стрибав на стіл,—знав, що там уже є про його місце. Сидів й дивився уважно, блищачи своєю шерстю темно-мишастою, скрізь однаковою. Уважно дивився своїми жовтими ясними очима, як бігало по паперу моє перо. Мабуть часом йому здавалося, що я не так пишу, як треба, і він граціозно й злегенька спиняв перо своєю лапкою.

— Котусю, не перешкоджай!—казав я йому, і він знову сідав тихо.

Одноманітний рух пера врешті втомляв його. Підгортав під себе лапки й лежав який час дивлячися, потім згався в клубочок і солодко засипав, смачно й голосно зідхаючи вві сні.

В дванадцять годин, чуючи, як я встаю з-за столу, він прокидався, стрибав зо столу і потягався, роблячися дуже довгим. Тоді йшов часом зо мною на прохідку в сад, але звичайно швидко мусів вертатися і то через трьох згаданих псів з занадто великими пащами і з занадто собачими замірами—схламати бідного кота в один мент. Перекидаючи з полиць важкі томи з фольклорними записами, мусів знати про початок ворогування між собачою й кошачою націями і певне гірко нарікав на того необачного свого далекого предка, що занапастивши взятий до схову білет, подав собакам casus belli і тим зробив неможливим якесь порозуміння між Паном Коцьким з одного боку і згаданими кудлаями з другого.

Уже як ми перейшли на другу квартиру, де не було ні одного собаки, міг скільки хотів бігати садком і городами і лазити по деревах. Видимо любив природу, але наш квартирний господар казав, що він любить тільки драти своїми кігтями ніжну кору на гарних молодих вишеньках. Може бути, це робилося з палкої прихильности до цього гарного дерева—так само, як ще палкіша прихильність його до пташок примушувала його страшно турбуватися щоразу, як він їх бачив.

Любив усіх—малюсіньких і великих. Але мусів любити—платонічно.

Коли бачив, сидячи в хаті на вікні, як жваві горобці метушились по землі й по гілках, або важка гава перелітала двір, махаючи своїми незграбними крилами, починав нервово крутити хвостом, не перестаючи дивився в вікно й озивався якимись дивними коротенькими згуками. Тоді відбувався діялог. Я казав:

— Коте?!

— Няв!..

— Ти чого там?

— Няв!.. няв!..

— Знов за пташками?!

— Няуу...

Ще кілька реплік з обох боків і нарешті грізна моя:

— Коте, геть зараз відтіля! Чуєш?

— Няаа!..—тонесеньке й жалібне, і бідний Пан Коцький стрибав з вікна додолу.

Трохи інакше було надворі.

Забачивши пташок і певний бувши, що ніхто йому не читатиме грізних нотацій, підкрадався до їх тихо, хитро... Ох, але вони були ще хитріші і без ніякого жалю до бідного кота зникали в повітрі.

І що ж йому після цього було робити, як не обмежитися на платонічному коханні?

Я гнівався на Пана Коцького за пташок, але дуже гніватися не міг. Люди, нагромадивши за довгі віки силу всячини про гуманність, милосердність і т. і., щодня вбивають найнемилосерднішим способом мільйони живих істот, щоб годуватися їх тілами,—чим же Пан Коцький був гірший за їх? Він навіть був кращий з багатьох поглядів...

Я певний, що він за все своє життя не піймав ні одної пташиної істоти, бо врешті—був занадто лінивий, щоб довго клопотатися з цими невдячними тваринами, коли, пішовши до пекарні, завсігди міг одержати дуже смачну порцію. З тієї ж причини цілковито гордував мишами,—

були йому зовсім нецікаві й могли собі вільно гуляти, де хочуть, аби не бігали дуже вже близько коло його носа.

На чай і на обід акуратно приходив щодня, сідав за столом на лаві біля мого стільця й дожидався, поки йому що дадуть, хоч часом і трохи нервово. Так звик бути цей час на своєму місці, що не забував цього навіть тоді, як не міг деякий час їсти. Він занедужав; зо два тижні ні рисочки не брав у рота, одвертався, навіть тікав, коли йому підносили їжу. Але скоро ми сідали за стіл, він уставав з канапи і, охлявши від хвороби й довгого голодування, ледве плентався, але таки йшов до нас, здирався на лаву й сидів увесь час з нами нещасний, засмучений і страшно худий. Видимо вважав себе за сім'янина—п'ятого в нашій невеличкій сім'ї.

Згодом, як ми вже переїхали до Києва, то не було ні його влюбленої лави, ні зайвого стільця біля самого столу. Через те сідав або долі, або на стільці, що стояв поблизу столу; але ледве дівчина-наймичка вставала, щоб принести нову страву, зараз він стрибав на її місце за столом і вельми неохоче покидав його, як вона верталась і мусила знову сісти.

Любила його вся сім'я, бо вдачу мав дуже ласкаву. Ніколи не дряпався й не кусався вмисне. До нас щодня бігало любе дівчатко чотирьох років, дочка нашої господині квартирної. Було дуже прихильне до Пана Коцького і промовляло таким ласкавим голосочком:

— Нася кіціцька, нася!..

Ходило за їм слідком, ловило його й починало носити, тягаючи способом найнемилосерднішим,—часом за задні лапи, а головою додолу, бо «нася кіціцька» була штукою занадто тяжкою для його. Пан Коцький спершу терпів, потім почав тікати від своєї щоденної любої мучительки і врешті пручатися. Тут уже часом траплялося, що якось і кігтем—правда, дуже злегенька—зачепить, і справа кінчалася драмою—плачем, а Пан Коцький чимдуж тікав на моє ліжко.

Це місце полюбив рівно з канапою і спав на йому вночі.

Страшно любив, щоб його лащено, а найбільше, як траплялось йому яке лихо. Приходив тоді й дивився такими виразними очима і нявчав стиха жалібно-благальним голосом, просячи, щоб його полащити, погладити, пустити на коліна,—тут він спав залюбки.

Ніколи не гнівався, навіть тоді, як його карано. Мав який час одну погану завичку, од якої довелось одучати його карами. Вчинивши злочинство, дуже добре розумів свою провину, турботно бігав по світлицях і дивився такими очима, які виразно говорили, що хлопець прошкодився. Кару приймав через те як зароблене, і хоч йому боліло часом може й дуже, ніколи не пручався і мовчав. Звичайно після цього його викидано. Він утікав швидко, але згодом вертався й ніколи не платив злом за зло, а приходив і жалібно прихильно зазирав у вічі: зараз ставало шкода, що й покарано його...

Опріче згаданої поганої завички, у всіх інших випадках слухався слова, хоч часом доводилось довгенько з їм погомоніти, поки він згоджувався послухатися. Наприклад, любив сідати на буфеті, а це йому заборонялось:

— Коте, чого ти там сів?

— Няв...—якимсь таким голосом, мов питає або не розуміє казаного.

— Геть відтіля, там не можна сидіти!

— Няв, няв!..—жалібно й благально.

Розмова тяглася далі, і він одмовляв на фрази своїм нявканням, щоразу з іншою інтонацією. Врешті після останньої грізної фрази нявкав зовсім уже безнадійно і зоскакував додолу, а звідти на коліна до кого або на стілець.

Ми виїздили до Києва, і він їхав з нами пароплавом. Помандрував трохи по каюті, а потім спав усю ніч біля мене. Тільки оте свистіння голосне дратувало йому нерви,—раз-у-раз збуджувався й схоплювався, і видимо не розумів, нащо люди вигадали таку турботну штуку, як оті свисти.

В Києві жити йому погіршало. Садка не було, у дворі повно людей і собак. Мусив сидіти в хаті. А надто почав нездужати. Після першої своєї хвороби ніколи вже не видужував цілком. У Києві знов занедужав так, що кілька день не їв. Видужав і навіть погладшав, але зробився нерухливий і сонливий. Хвороба через місяців два вернулася знову. Не їв три дні і почав уже турбувати нас. Ніч спав на канапі. Після третього його голодного дня я почув крізь сон, як щось упало, і потім

отусь занявчав біля дверей у перед-
. Я засвітив, він лежав перед моїми
ima.
раз він закричав-заголосив жалібно-
ним голосом і поліз з того місця, де
в. Поліз передніми лапами, бо задня
зина його тіла була паралізована і
ись за їм без життя.
вніс його в свій кабінет і положив
на плахті. Знову крик і знов попла-
з, волочачи за собою половину свого
вого тіла. Видимо, як тільки біль
нав, він силкувався втекти з того місця,
кому чув біль, думаючи, що на іншому
о не буде. Не можна було положити
на ліжко, бо раз-у-раз кидався лізти
ав би, як з канапи.
из-у-раз біль припікав його. Він то
ався лізти, то перекидався на спину,
гулився до моїх ніг, до рук. Я сидів
їм, безсилий йому пособити, хоч плач
огнання гостре й хрипке з нестерпучого
ю різали мені душу.
ікими очима, повними муки й благання,
ився він на мене! Як він розумів, що
прихильний до його і як він прохав
їм поглядом і плачем пособити йому.
жне доторкання моєї руки, кожне ла-
ння видимо заспокоювало його на мить.
щохвилини сподівався, що він умре від
ки і бажав йому смерти, щоб він не му-
вся.
Але він мучився. Він не вмирав, він хо-
жити і все благав мене помогти йому,
гувати його й так припадав до мене
рею гарячою головою, так дивився на
не благальним поглядом. Виразно видко
ло, що він вражений тим, що я не пособ-
ю йому. Погляд був такий розумний,
кий свідомий, як у людини, і я виразно
бачив, відчув усією своєю істотою, що
звірина є така сама істота, як і я, і що
хвилину найтяжчого лиха її психіка
пружилась до того, що рівняється з
одською. Це була людина, змордована
кою й німа.
Прийшов ранок. Він ще жив, але біль
итих,—стогнав він тільки часом. Я му-
в іти з дому і вернувся на обід,—він ще
ив. Плакав і стогнав з болю і плазував
і моїми жінкою й дочкою, щоб лежати
ля їх ніг, спиратися об їх головою й
очувати, як їх рука лащить його. Я не міг
з сліз дивитися на його.

Уже й передні ноги ворушилися погано. Я не сподівався, що він доживе до вечора, але він дожив. Лежав у кабінеті й мовчав у ліпші хвилини, а як дуже боліло—кидався (лазити вже не міг), хотів підвестися й падав безсило. Тоді кликав мене жалібним плачем. Я приходив, клав його й лащив, і він затихав.

Так було всю ніч. Лежав півпритомний, а потім починав плакати. Не нявчав, ні,—зовсім одмінився голос. А плакав, як дитина мала плаче—тонко, жаліючись, навіть пхикав по-дитячому. Я приходив, випростував йому лапки, які від борсання раз-у-раз підгорталися йому під тіло, гладив його, говорив до його, і він затихав на півгодини. Мій голос ще розумів, і коли стогнав злегка, а я озивався до його, зараз же змовкав. Коли я мовчав —плакав доти, поки я приходив і торкався до його. Тоді поглядав на мене вже помертвілим поглядом і затихав під моїм лащенням.

Ніч була без міри тяжка. Я почував, що вмирає істота, яка розуміє, почуває, любить і мучиться, і яка любить мене.

Попрохав води, я йому подав. Пив довго, бо ледве міг потрошку ковтати.

Мука то гіршала, то затихала. Він тепер уже плакав, мало коли й одпочиваючи. Враз його вхопило тяжким болем,—він закричав і кричав довго...

Вся задня половина тіла була вже холодна, задні лапи й хвіст заклякли й не гнулися, передні, також були мертві й холодні, хоч і не такі тверді.

Він був мертвий на три чверті, а все мучився, і мука не меншала, може гіршала. Я налив у мисочку води і крапнув туди опію, щоб він заснув і не так почував біль і вмер ві сні. Він покуштував і не схотів пити.

Я ложечкою влив йому ту воду в рот і дуже пожалів про це: шлунок зараз же вернув усе назад, і я побільшив тільки його муки за ці кілька хвилин.

Затих трохи, а потім знову плакав і дивився широко розплющеними, знову ясними очима, а часом стогнав, аж кричав.

Я то підходив до його, то втікав до себе на ліжко, щоб не дивитися на його муки. Так проминула ще година.

Враз я почув, як він почав дихати швидко й хрилко й голосно всіма грудями, всією своєю істотою. Враз голосний, тяжкий

були
вільнс
дуже
На
щодня
стіль
хоч ч
цей ч
цього
їсти.
рисся
тікав
ми сі
охля
ванн
нас,
з нас
худи
п'ятс
Зг
то н
зайв
те сі
побл
мичн
вара
і ве
верт
Л
дуж
куса
дівч
поді
до
ласі
—
Х
поч
нем
а г
шту
Ко
від
вре
лос
зле
дра
тік
на
на
П
оч

напружений стогін,—мов боровся він з ким і внемагав у останній боротьбі. І все затихло. Голова безсило одкинулась назад. Очі були широко розплющені й повні безмежної муки й страху.

Він умер, мій гарний, мій любий Пан Коцький. Не буде більше звеселяти, ба-

1904. м. Київ.

вити, розважати мене, не буде прихилятис до мене, дивитися на мене своїми розу ними очима.

Велика таємниця одлучення живого ду від матерії сталася. І вона була мені тако само таємницею, якою буде колись і мо власна смерть тим, хто її бачитиме.

БРАТ НА БРАТА.

Учитель ладинської школи Євген Корецький, прокинувшися в своїй камері 18-го листопада 1905-го року, зараз згадав, що сьогодні якраз виходить два місяці, відколи він попавсь у неволю. Він поїхав до Києва, потрапив туди саме тоді, як вийшов маніфест 6-го серпня про Державну Думу. Всі розуміли, що після всього того, що було—після кривавої війни в Манджурії, року напруженої боротьби дома, після всіх тих віч, страйків, бунтацій, пожежі й крови, несамовитих погромів і народніх бунтів,—після всього того це було занадто мало, занадто блідо. Кожен розумів, бачив, що це не може нікого задовольнити, що всі країни, всі народи величезної держави, стиснені й досі в старих путах, не заспокоюються цим малим здобутком і справа відбуватиметься й далі... Люди з запалом читали проклямації, в яких пояснялося, через що реформа не може, і не повинна нікого задовольнити...

З такою проклямацією в кишені, з купкою нових книжок на політичні теми та з папером, олівцями й підручниками, купленими в школу, їхав Корецький з Києва; і як вийшов з вагону на вокзал у своєму невеличкому городі,—зараз же його арештовано.

На допитах йому казано:

— А, вы там конституционные приговоры составляете!.. Народные избранники!.. Школа украинская!.. Контроль над бюрократиею!.. Ну-с,—так обождите немного: вы очень поторопились!..

Відома річ, що й арештовано його найбільше через ту справу з «конституционным приговором». Звісно, справник уже явно намагався в шкільній раді, щоб Корецького скинуто з учителювання... Ал все ж ця справа наробила тоді великог шелесту в їх невеличкому городі. Корець ким і його селом зацікавилися поступов люди з місцевої інтеліґенції... Пішла спра ва навіть у пресу,—ну, звісно, що все цо взято було до уваги, і Корецький мусіс «обождать немного» та й дожидає вже дв місяці...

За ці два місяці йому тільки раз дозволено побачитися з жінкою—на десять хвилин при жандармі... Навіть дітей не пустили, хоч Таля взяла була обох... Тоді ще її не прогнали з школи, де вона була в його помічницею; але тільки через те, що за неї в шкільній раді оступився Моловський... Другого разу його може не бути, і тоді... З чого ж тоді вони житимуть? А може вже й тепер треба про це питатися? Хіба він знає? Скільки вже часу ніяких звісток з волі! Спершу він мав деякі, бо приходили до тюрми нові арештовані. Знав, що з Японією вже замирили, знав про всякі розрухи... Але от уже три тижні нікого нового не приводять, забрали й тих, що сиділи з ним у камері,—ні газет, ні людей; нічого не знав, що діється за цими мурами.

Знав тільки, що там життя кипить, люди борються, добиваються... Горіла його душа, пориваючися й собі туди ж... Хотілося робити й боротися і було страшно жалко за своїм селом. Дев'ять років вибув він там у школі. Багато його школярів есть таких, що купчаться коло його й Талі, як одна духовна сім'я. Скільки книг з ними прочитано, скільки розмов було!.. Трохи знання таки дано їм... Він з Талею передали їм частину свого власного я, вони мов уже рідні їм зробилися—як же не жалко їх покидати? А надто тепер, коли ввесь

д зворушився, рветься, до кращого
я, коли їм усім так треба допо-
—словом і ділом... Звісно,—

Раз добром налите серце
Вік не прохолоне!—

не зможе знищити зовсім ту націо-
ну й політичну свідомість, яку дали
вдвох своїм учням, але все ж народ
в такій страшній темряві, що серед
легко збликатися навіть тому, хто,
ться, ніби й знає дорогу!.. І так би
лося їх усіх бачити... Найбільше Петра
кова.

де там їх побачиш, коли й Талі до
не пускають... дітей навіть!.. Чого ж
дітей не пустили? Що тії діти могли
ти? І де вони тепер усі троє? Чи здо-
? Ще ніколи не було йому так сумно,
жалісно-боляче без їх... без тихих Тали-
очей, без веселого щебетання дитячого...
оч би на хвилину, на одну хвилину
ачити!..

ірі брудні мури—загиджені, заплямані,
одні—стискали його з усіх боків. Тільки
, крізь ґрати невеличкого вікна, високо,
о не під стелею, видко було клаптик
китно-ясного неба з кінчиком білої
рки, по краях прозорої як серпанок.
нній день удався теплий, сонячний і
вся Корецькому тут, серед цієї брудної
рявої камери, не осіннім, а весняним.
мка несамохіть нагадувала обсипані бі-
цвітом вишні, запашні, блискучі ли-
чки на березах і довгі сріблясті віти
бові, похилені над молодими гоміннли-
ми хвилями веселої річки, що повилась
ед широкої зеленої луки з розкиданими
їй плямами жовтих квіток. Яке все
ю гарне, безмірно-прекрасне, весняне...
же без його жити? Хіба ж це можна?
ба ж риба може без води жити?
як він тепер розумів як добре ро-
мів, тих нещасливих!.. Непереможною
лою тягло їх з тюремних мурів, і вони
ли ні на що не зважаючи—ішли під кулі
ртових, на голод і блуканину в сибір-
кій тайзі, не спинялись перед смертю
ою, чи чужою, щоби тільки побачити
д собою широку блакить небесну, щоби
чути повівання вільного вітру, щоби
ипасти намученими грудьми до матері-
млі й цілувати її, цілувати божевільними
цілунками, ховаючи лице в пахучій мо-
лодій траві!.. О, за один такий день можна
йти на все, зробити все!..

Брязнули ключі коло дверей, грюкнув засув. Принесено звичайний уранішній чай.

— Гораченького!—промовив салдат-доглядач, ставлячи на стіл жерстяний чайник і кладучи франзолю.

Корецький нічого не відказав йому. Машинально, не думаючи про те, що робить, став поратися з чаєм, потім швиденько випив його, мов роблячи те, чого не міг не зробити з повинности, ліг на ліжко, заплющив очі і знову почав мріяти.

А що, якби справді спробувати? Не всі ж утечі кінчаються нещасливо. Бо доки його тут держатимуть, це невідомо. Може навіть зашлють кудись на північ, або на Сибір... кудись між якути... Хіба там менше небезпечности смерти? Аби грубий деспот-тюремник виявив свою грубість трохи в більшій мірі, а невільник запротестував проти цього,—от уже й готова якась якутська трагедія... А якби зараз вирватися туди—на зелені луки, під соняшне небо! О!..

Він зірвався з ліжка і обійшов камеру попід мурами, озираючи їх. О, дуже міцні! Він спинився перед вікном, подумав... Звичайно, коли перепиляв би ґрати та мотуза путящого, то можна бути внизу... Алеж унизу під вікном буде двір, а треба бути за двором. Ну, то як же?

Корецький почав пригадувати собі, що він саме бачив, проходячи двором, уявляв плян його, та ніяк не міг дорозумуватися, де саме він опинився б, коли б ізліз мотузом з вікна у двір. Здається, це вікно з причілка. Коли так, то тоді, ставши на землі, він повинен пройти до рогу будівлі, перейти двором до середньої брами, нею вступити в другий двір, тоді знову брама й аж тоді воля.

Так. Алеж саме в його під вікном ходить вартовий, біля першої брами другий, а брама замкнена і ключ у воротаря... так само й з другою брамою. Нарешті там, за останньою брамою, знову вартовий...

Що ж він з ними з усіма робитиме? Попереду усього свій вартовий, той, що під вікном... Корецький устав і підійшов до вікна... Ось чути його ходу. Він обходить частину будинка: проходить проз вікно, завертає за ріг, тоді знову назад проз вікно й завертає за другий ріг, стріваючися з другим вартовим. Ну, то треба...

А що це за галас такий там, на волі? Мов який ярмарок чи базар. Але тут,—він добре знає,—ніколи не буває ні ярмарків, ні базарів... А такий галас, мов величезне стовпище людей гомонить і вигукує... Ні, вже затихло.

Дак треба скористуватися з того часу, як вартовий завертає за ріг тюрми й не може бачити його вікна. Чи можна встигнути?

Але галас на волі не втихає. Чутн якісь окремі вигуки, тільки не розбереш що... А! догадавсь: це певне не на волі, а в дворі: привели або виводять великий гурт рештантів, вони стовпились у дворі й чогось галасують... Може сваряться проміж себе... може з начальством лаються, «неповиновеніє оказують», як каже доглядач, а може так просто галасують...

Ану, порахує ще він, скільки часу вартовий буває за рогом тюрми. Підождав, поки вартовий, здавалося йому, підійшов до рогу будівлі й почав рахувати. Раз, два, три... нарахував усього сто тридцять один. То треба держати вірьовку напоготові, прив'язану... За яких 15—20 секунд можна бути вже внизу, долі—саме тоді, як вартовий буде за заднім рогом, і пробігти до брами...

— Щоб набігти на другого вартового, що стоїть на тій брамі,—підказав він сам собі.—Ні, це дурниця, з цього нічогісінько не буде.

То це ввесь його плян руйнується й нема ніякого способу?

Але що це?.. Знов крик іще дужчий...

— Урра-а-а!..

Чого ті рештанти радіють? Не розуміє!.. Якась дурниця...

Хіба підкопатись? Ще б пак,—з другого поверху!.. Пробити поміст і пролізти в перший поверх... там сидять «уголовні»... треба, щоб і вони згодилися тікати... Ну, але з їми справа небезпечна: коли б навіть і згодилися, то в їх завсігди так трапляється, що вони когось задавлять або заріжуть... якогось вартовника, абощо... ну, а він—убивати людину... Ні-ні,—з ними треба облишити!..

Ну, а які ж інші способи? Просто коридором?..

Але все ж брами з вартовим не минеш!—знову сам себе перепинив.—Яким би способом не вийти,—завсігди вийдеш у двір, а з двору брама з вартовим неминуча. Неминуча, — підкреслив він слово думкою.

Безнадія вже вливалась йому в душу, всмоктувалась у неї, мов п'явка в тіло... Ліг на ліжку, закинув руки за голову, заплющив очі. Не хотів думати, не хотів почувати... Але почував—її, ту п'явку, що всмокталась у душу...

Скільки ще буде тут? Місяць? Півроку? Рік? Поки впаде режим?

Поки впаде!

Вірив, що це буде, що неминуча це річ, але коли вона здіється?.. Всьому є кінець, але коли він буде?

А гинути тут, або там,—серед сибірських тундр, далеко від рідного краю!..

Коло дверей забрязкало замком, грюкнув, одсуваючися, засув. Чого це вони знову пруться? Звичайно ж у такий час не ходять, а сьогодні спокою не дають!

Не ворухнувся і навіть не розплющив очей, як хтось увійшов до камери.

— Вас требують у контору,—почувся голос.

Корецький розплющив очі,—перед ним стояв один з доглядачів.

— Чого?

— Не могу знать... требують... І щоб немедлено...

— Може жандармський офіцер приїхав?

— Не могу знать...

Корецький ліниво, нехотя підвівся, взяв бриля й пішов попереду, а за їм слідком доглядач. Перейшли коридором, зійшли вниз у двір. Він був порожній. А де ж ті рештанти, що галасували?

— Що тут у дворі за крик був? Рештанти чи що кричали?—запитався він у доглядача.

— Не могу знать...—одказав той звичайною фразою, а тоді, трохи помовчавши, додав:—То не в дворі... там, на вулиці, значить... крик...

— Чого ж?..

Той стиснув плечима.

— Без понятія народ... Вольнєнія...

Може б він казав ще що, але в цю мить до їх підійшов старший доглядач, і він замовк. Пішли втрьох по східцях нагору, і незабаром Корецький опинивсь у конторі,—в невеликій брудній хатинці.

Вгорі на стінах два старі царські портрети, якісь інструкції в рямцях,—їх так

сиджували мухи, що ще мабуть і не тають ся, що там написано. Півотчинена ра з паперами... два столи, позастилу- і синім папером, обляпані чорнилом... столах *кули паперів*... За більшим си- ь начальник тюрми,—товстий, брезклий овік з заспаним обличчям. Він зиркнув Корецького.

– Тут нащот вас бумага...—Витяг па- ець і глянув у його.—Освобождаетесь...

– Як?—спитався Корецький, не ймучи и.

– Освобождаетесь, говорю... Распиши- ь в получении ваших денег и часов... Він штовхнув до Корецького якусь книгу. рецький, не читаючи, розписався трем- ою рукою, упхнув до кишені, не раху- и, гроші, годинника...

– Отведи их—пусть соберутся,—зве- начальник *старшому доглядачеві*!— гда освободить,—могут идти...

Зернувшися до камери, Корецький не кладав, жужмом покидав у кощик свої ні й ледве міг діждатися, поки салдат 'язав їх. Тоді не пішов, а більше побіг ридором і вниз по східцях,—ледве сал- г з кошиком за їм поспівав.

Тільки вони вийшли в другий двір, раз Корецький почув, що за брамою на лиці *якийсь гомін*. Та він про це не ду- в. Пас нетерплячими очима руки забар- го воротаря, що, не поспішаючись, мето- чно стромляв своїми товстими пальцями юч у замок, повертав його там, одми- в... Нарешті відімкнув, витяг замок, юкнув, одсуваючи, засувом... Корецький хилився тим часом, узяв з землі кошик вірьовку і ступив в одчинену хвіртку вулицю.

І враз опинився серед стовпища: юрма *юдей стояла коло самісінької* брами— жчини, панночки... З несподіванки він инився, дивлячись на людей.

— Корецький!—кинув хтось серед стов- ща.

– Урра-а-а!.. Корецький!.. Урра-а-а!.. І враз хтось вихопив у його з рук кошика, го самого підхопили чиїсь руки, багато к, і він заколихався над головами вели- го стовпища, що залило ввесь майданчик ред тюрмою. Просто перед Корецьким яв величезний білий прапор з написом звоними літерами: «Амністія». Далі чер- іло ще кілька прапорів—менших.

— Урра!—загриміло ще дужче.—Урра, Корецький! Хай живе свобода!

— Панове, що ви робите? Не терзайте ви так, чоловіка!.. — почувся знайомий Корецькому голос.—Треба на звожчика!..

— Звожчика!.. Давай звожчика!.. -за- гукало *кілька голосів*. *Корецького спу-* стили додолу.

Стовпище розступилося, покидаючи про- хід, і на кінці його Корецький побачив фаетон.

— Прошу вас, Євгене Петровичу,—про- мовив той же знайомий голос, і Корець- кого взяв під руку чоловік з чорною боро- дою,—добре знайомий йому адвокат Яко- венко. Між двома лавами людей—панів, робітників, паній, панночок—вони про- йшли до фаетона. Корецький сів у його, з ним Яковенко, а навпроти ще двоє лю- дей,—всі троє стискали руку Корецькому, здоровкалися з ним, поздоровляли «з виз- воленням», але Корецький не розумів, хто ті двоє, і не розбирав, що з ним діється.

— Рущай до думи!..—звелів Яковен- ко.—Швидше!

Коні рушили. Але *все стовпище посу-* нуло за фаетоном, обступило його, і він мусів їхати ходою.

— Ну, хвала богові,—таки добилися!— казав Яковенко.—Знаєте: прокурор і жан- дарми ніяк не хотіли вас випускати. А я кажу... я був у депутації од мітингу... я кажу: для самої власти краще, коли випустите його, ніж коли доведете до нещастя... Адже перед тюрмою стоїть стов- пище, готове щомить розбивати браму... Ну, *вони й самі поміркували*... Згодились... Тепер ми просто на мітинг... Всі вимагають, щоб ви там були, хочуть вас бачити...

— Який мітинг?—ледве міг спитатися Корецький.—З якого приводу?

— Як з якого?—здивувався Яковенко.— Ах! то ви, бідолашний, нічого не знаєте!.. Ви не читали телеграми... Панове!—гук- нув він у стовпище.—Він не читав теле- грами... Дайте телеграму!.. Швидше!..

— Телеграму! Телеграму!.. —розкоти- лося між народом, і кілька рук з великими аркушами простяглося до фаетона. Яко- венко взяв один і подав Корецькому.

— Ось читайте: «Высочайший мани- фест»... Конституція!..

Тремтячи як у пропасниці, почав Ко- рецький читати. Очі не слухались, якось

перескакували по словах, якийсь туман застилав літери...

— Читайте голосно!..—Голосно хай хтось читає!..—почулося гукання. — Знову хай читають!..

Яковенко взяв у когось із рук ще один аркуш, устав у фаетоні, що ледве посувався серед стовпища, і, держачись однією рукою за передок, другою піднявши вгору білий аркуш, почав читати маніфест:

— ... «Даровать населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы слова, собраний и союзов»,— одбивалося в вухах у Корецького голосне читання, але зараз же його покрили ще голосніші вигуки:

— Урра-а!.. Да здравствует свобода!.. Да здравствует конституция!..

— ... «Установить, как незыблемое правило, чтобы никакой закон не мог восприять силу без одобрения Государственной Думы»...

— Ура!.. Да здравствует Государственная Дума!..

А Яковенко читав уже іншу телеграму. Уривки долітали до вуха Корецькому:

— «Известие о подписании конституции распространилось в Петербурге... Едва они собрались, как принесли со станка оттиски манифеста... Предложили почтить народ, мужественно завоевавший свободу».

— Ура!.. Хай живе народ!.. Хай живе свобода!.. Геть тюрми!.. Амністія!.. Амністія!..

Корецькому стиснуло горло, він почував, що коли не вдержиться, то зараз, зараз у його ринуть з очей сльози. Він заплющив очі і зціпив зуби.

Процесія помалу посувалася, і Яковенко тим часом розказував:

— Уночі ми получили маніфеста в редакції... Зараз же рішили випустити його окремим плякатом... У десять годин він уже по всьому городу гуляв... Народ висипав на вулиці,—ну, звісно, мітинг... Стали *говорити. Амністія—перше слово*... Пановe,—каже доктор Лавренко,—поки дадуть амністію з Петербургу,—не забувайте, що в нашій тюрмі сидить борець за волю—Корецький. Добиваймось, щоб його випущено!.. Ну, звісно, в такі хвилини юрба не міркує довго... Так і шугнули до тюрми,—*хотіли силоміць*... Та вже ми вмовили взятися до легального способу... Ну, ото й вибрали депутацію з нас трьох: я, доктор Юрковський та Павло Семенович...— і він показує на тих двох, що сидять навпроти Корецького, і тоді тільки він пізнає їх.

А Яковенко есе говорить. Він швидко, поспішаючись, уривками переказує Корецькому події двох останніх місяців: з'їзд земських і городських діячів, повсюдні мітинги, розрухи по городах і селах і, нарешті, величезний страйк залізничників та інших робітників, що спинив, спаралізував економічний рух усієї величезної держави... Все це Корецький чує, але спершу розуміє тільки частину казаного, уривки... Та помалу починає призвичаюватися до всього того, що тут із їм трапилося, починає розуміти його і своє становище серед цих нових подій. І невимовна радість обнімає його, аж із глибу душі починає рости щось велике, гарне... непереможне... І воно хоче вирватися на волю, виявитися чимсь — криком, — чимнебудь, аби тільки виявитися!

— Стій! Стій!

Фаетон спиняється й Корецький помічає, що стовпище побільшало.

— Виходьмо... приїхали,— каже йому Яковенко.

Він виходить. Яковенко бере його за руку й починає протискуватися крізь натовп.

— Пропустіть... пустіть, панове!—говорить адвокат.—Дайте пройти до помосту,— дуже пильна справа.

Люди нехотя поступаються і пропускають у вузький прохід—щілину, що зараз знову затуляється за їми.

Корецький з Яковенком довго протискуються тим проходом, аж поки нарешті ноги їх намацують щось, ніби східці.

— Обережніще... обережніше, не впадіть!.. *Отут східець...—каже Яковенко й* тягне за руку Корецького вгору, все серед того ж натовпу.

Корецький силкується не впасти, намацує ногами серед чужих ніг якісь ніби дошки і сходить усе вище й вище, увесь час дивлячися вниз і пильнуючи своїх рухів.

— Ну, прийшли!—говорить Яковенко.

Корецький підводить голову і бачить перед собою стіл, поставлений на якомусь

лості, а за столом якогось добродія... і зараз же пізнає доктора Лавренка й зуміє, що це голова мітингу. Біля його столом ще двоє: один сидить, а другий, сім *незнайомий* Корецькому, молодий, онявий чоловік з худим обличчям, говоть промову.

враз спершу стиха, а далі все голосще й голосніше чується навкруги:

— Корецький!.. Корецького привезено!.. пустили!.. Визволено!.. Корецький!.. рецький!..

Голова мітингу Лавренко повертається й нить Корецького. Він швидко встає і іскає йому руку.

— Який я радий...—але голос уриваься йому, а навкруги змагається все жчий і дужчий крик:

— Корецький!.. Корецький!..

Чорнявий промовник замовкає. Лавренко хає обома руками на натовп, *просячи* вчання. Як трохи притихає, він голосно *ввесь майдан* гукає:

— Громадяни !Воля справді наступила... рший день нашого конституційного житвже зазначився: перед нами *вже не в* рмі, а на волі один з борців за його, за істя *народнє*,—Євген Петрович Корецький.

— Ура, Корецький!.. Ура!.. Хай живе воля!.. Ура!.. Корецький!..

Корецький бачить перед собою море лів, а над ним—геть скрізь по майдану—паючись у золотому сяйві, в'ються, то *ортаючись, то* розгортаючись, червоні апори з якимись написами... А он один лий—це той, що написано: «Амністія»... чорний... Прапори мають, море голів илюється, руки знімаються вгору—ма*ють брилями, білими хустками*... І наруги з будинків—у вікнах, на ганках авіть на покрівлях теж товпляться люди, ихають хустками, прапорцями і могучий лос визволеного народу гремить аж до яйного, радісного, *щасливого* неба:

— Хай живе воля!..

Помалу крики втихають, руки з бриими й хустками втомляються махати. орецького садовлять тут же за стіл. Чор*вий оратор може кінчати свою* промову. орецький дивиться на стовпище. Воно лило ввесь майдан і ближчі частини вуиць, що сходяться до його. *Студентські* шкети, робітницькі брилі, жіночі брилики, дорогі панські брилі, навіть цилінд ри,—все змішалося в одну величезну міша нину... Он *кілька селянських шапок*,—мабуть селяни з ближчих сіл... Он три білих хусточки сестер з Червоного Хреста... І скрізь, скрізь червоні стрічки—в петельках, на брилях і бриликах... Он якийсь хлопчик без шапки. Зліз на ліхтарний стовп і обв'язує його смужкою червоної китайки. А он два офіцерські мундири... ні, *то військові лікарі*... і в тих навіть червоні стрічки в петельках пальта... Поки Корецький роздивляється, чорнявий промовник говорить про важність моменту, про велику справу визволення пролетаріяту, та його, видимо, не дуже слухають і ледве він змовкає,—зараз зривається новий крик:

— Корецького... просимо Корецького сказати!.. Хай Корецький каже!..

Лавренко повертається до Корецького.

— Мусите говорити.

Корецький блідне і, не змагаючись, устає. Про що він говоритиме,—сам не знає, але почуває, що те велике й гарне, *що наростало й наросло у* його в душі, зараз вихопиться на волю. Він простягає руку і ввесь майдан стихає.

— Громадяни!—починає він.—Не вам мушу я розказувати, якими святими сльозами, якою благородною кров'ю змочено шлях визволення... І ніколи цих сліз і *крови не пролилося стільки, як тепер*, та зате ж і ніколи не добувалися ми такої відповіді, як тепер. Це вперше почули ми слово, що нагадує те, чого ми хочемо. Покищо—це тільки слово, на папері написане, але від нас залежить, щоб воно сталося ділом... І на це ми повинні тепер оддати усю свою силу, ввесь свій розум, всю свою любов до волі.

Він говорить і враз помічає там, серед стовпища, *просто помосту, щось знайоме*... Блакитний вуаль на простенькому бриликові, а під ним... Невже це вона? Невже це Таля?.. Так-так,—вона, запевне вона!.. Дивиться на його, сміється, кивае йому... Безмірна радість *обнімає його всього*, він усміхається широким щасливим усміхом і слова сами рвуться йому з уст:

— Тут, у нашому городі, може на цьому саме майдані, де ми тепер зібралися *відсвяткувати зорю нового життя* нашого, сходилася колись козацька рада, рада

вільного, рада визволеного українського народу. Тяжкою боротьбою добув собі народ волю, визволився з пут, щоб справдити в рідному краї ідеали громадської волі, рівности... Правда, ми програли тоді, сили темряви й неволі, сили похмурого деспотизму були дужчі за нашу молоду новороджену волю,—вони зламали її... Але ті ідеали, за які наш народ боровся, не жаліючи свого життя,—ті ідеали не могли в душі його зламати ніякий деспотизм, ніяка темрява. І та велика переміна, яка тепер робиться,—не чужа вона нам: ми ждали її, виглядали її в темній неволі кріпацтва, в тяжкому поневірянні після кріпацького життя, боролися за неї,—і ось вона прийшла, сподівана й рідна нам! І коли був час, що народ наш порізнився з інтелігенцією, то тепер цей час минувся: народ виріс, народ зробився вже свідомим творцем свого власного щастя і та свідомість об єднує його з інтелігенцією в одну велику сім'ю. І ця сім'я борців іде назустріч золотому сонцеві визволення робочих мас, визволення рідного народу і всіх народів з іржавих пут старої неволі... Воно горить, сяє вже, це золоте сонце, і кличе нас: вперед! вище! до висот щасливого, вільного, могучого робітницького життя!..

Буря оплесків, криків: «браво! слава!» громом гремить серед майдану і знову мають хустки й прапорці, і сяють радісні очі з-під брилика з синім вуалем...

II.

Вже було надвечір, як Корецький їхав удвох із жінкою додому. Вони були на майдані, аж поки скінчилося віче, потім, укупі з Яковенком, опинилися в редакції газети—Корецький трохи працював у ій, даючи туди дописи й невеликі статійки, а тепер пішов на збірку співробітників: мали обміркувати справу, як далі держатися. Постановлено було: стати цілком на той грунт, що маніфестом 17-го листопада заведено волю слова, й не посилати газети на попередню цензуру. Корецький узявся перекласти по-українському й пояснити маніфест, щоб завтра ж можна було його видрукувати й розіслати після завтрього вкупі з газетою та й так пустити між люди. Яковенко ручився за друкарню, що вона не зречеться друкувати на підставі маніфесту,—він навіть уже забігав туди по дорозі і трохи поговорив там про це. Видимо було, що пресі належатиме у всіх дальших подіях величезна роля, ще більша, ніж досі... Корецький дуже добре розумів усе те й залюбки згодився пристати до роботи. Певний був, що трохи згодом вернеться знову до своїх школярів і цього йому дуже хотілося, але покищо—газета була справою перворядної ваги. Він мав у ій говорити переважно для села, і вимовив собі право писати по-українському.

Після цього Корецького закликали ще на одну збірку, але хоч і кортіло там бути,—дуже хотілося додому. І тепер вони їхали вдвох. Поштарський возик торохтів шляхом, малий хлопець поштарів то ляскав батогом, то щось мугикав собі під ніс. Таля оповідала про те, що діялося в їх дома й на селі, поки він був у неволі. Діти були здорові, вона також... Другого вчителя в школу досі не прислали й вона, як могла, сама справлялася з усією роботою. Це було й добре: коли б прислано вчителя, трудніше було б Корецькому вернутися на стару свою посаду. Ну, але завтра він школярів не побачить: довідавшися вже опівдні про маніфест, вона зараз пустила дітей додому, зробивши їм задля такої події на завтра свято, а сама мерщій у город... Як ставилися діти до арешту свого вчителя? О, дуже добре! Він не може собі уявити, як дуже поширилася тепер свідомість у їх на селі. Пам'ятає, як перед двома роками зроблено трус у лікаревого сина-студента й арештовано його? Тоді темнота сільська казала, що він «хвальшиві бумажки робив». Тепер же, як його арештовано, то по селу скрізь так і казано: «забрано, бо за мужицьку волю оступався». Діти ж це чують... ну, та й дуже вони його, Євгена, люблять... Це, що він вертається, наробить їм багато радощів,—от він побачить...

Як їх організація? О, дух у ій чудовий! Було кілька збірок. Тричі збиралися в лісі на Петровій пасіці. Вона не на всіх збірках була, але це дарма: там тепер усім порядкує Петро. Такий, як і попереду, більш думає, а мало говорить, та кожне слово до діла. О, він знає, як треба порядкувати,—він ще дужче їх згуртував!..

І Яків... Такий талановитий хлопець, дотепний, тільки часто гострий і нетак-

ий. Дарма,—Петро все залагоджує. найсвідоміший і найнепохитніщий за буде.

Знаєш, Якова та Йвана, Петренко-Йвана... їх *кликано на допит*—за питалися... Чому саме їх, а не кого ого,—*ми не могли зрозуміти*... *Вони* арно там поводилися і тепер тільки міються з тих...

А взагалі селяни як?—питався Коький, нахиляючися до Талі і пригорши її до себе близько, близько...

Слухай, поштар же...—шепотіла вона, наючись.

Він куняє,—сміючись одказав Корець- цілуючи її в очі.—Ну, то як же взаселяни?

О, в *тому ж то й сила*!.. *Наша* організація... трьох десятків душ у ній ще ... а зуміла *пригорнути до себе все*... Тільки такі багатирі, як Семенюта, остенко, Карпенко,—тільки ті дерься окремо й вороже... вся біднота ла за нашими... У громаді—куди наші, й уся громада... Бач, я ж іще й не зала!.. Яка я роззява!.. Недавно ж громада постановила: вимагати, щоб випущено й вернено в школу... Спи- *постанову й послали*... Багатирі та полигачі—чорносотенники—хотіли бупротестувати, та громада так на їх кала!.. Урвалася вже їм ниточка!.. ші гору взяли... Ах, Геню!..

олос у Талі радісно тремтів, як вона дко про все це розказувала. Її справді імала безмірна радість,—і того, що Євген нувся, і того, що конституція, і того, в їх *на* селі так гарно!..

— Ах, Геню!.. Розумієш ти? Тепер уже *ім не те*!.. *Зовсім*!..

вона сіпала Євгена за руку, і все розувала *й розказувала, переливаючи своє* ування і в його, примушуючи й його *тіти радісним тремтінням*. І враз д оповідання засміялася, сама себе епинивши:

— Ні, ти не знаєш... Просто диво!.. ан Валюшний... *ну*, отой—Стукачів ... Розумієш, приходит колись... «Даймені соціял-демократическьку проклятію».—«Нема,—кажу,—в мене соціял-дератическої проклямації!» «Дуже по-», —каже,—«треба, щоб була, бо наша тія за демократическьку республіку стоїть».—«А яка ж *ваша партія*?»—*питаю*. «Як то—яка? Наша соціял-демократическа російська партія... До нас *агітатор* приїздив і завів у нас партію...» Думала, що побріхує, як звичайно... Розпиталася—аж ні. Служив він щось місяців зо два чи зо три в городі... чи на заводі, чи дворником десь,—не знаю доладу... Вернувся на село *вже з книжечками*, а тоді й справді за його слідом приїздив аж двічі агітатор, організував їх... На другій збірці було там кілька й наших... та вони не пристали.

Таля глянула на хлопця-поштаря, що дрімав на передку, і зовсім притулившись на груди до чоловіка, заговорила тихше:

— Був і в мене... *той агітатор*... *Умовляв*, щоб і ми до їх... Звісно, я кажу, що ні... А він усе впевняє: ввесь народ вже свідомо горнеться до соціял-демократизму і незабаром, *каже, ви опинитесь з своєю маленькою купкою зовсім самотніми «за бортом...»* *Саме воно*!—*думаю собі*!..

— Багато ж там людей?—спитався Корецький.

— Вони кажуть, що більше як сто... Але Петро довідався певне, що тільки сорок сім.

— Все ж досить багато за такий короткий час.

— О, вони дуже рухливий народ! Бігають, *метушаться*, раз-у-раз у їх збірки, літератури багато...

— Не знаєш, хто там у їх?

Таля назвала декого.

— Так собі люди,—промовив Корецький.—Ну, та все ж добре, що вони ворушать людську думку.

— Та це добре... погано тільки, *що трохи* задираються з нами... А завзятий народ. Валюшний, дак той навіть таке каже: «Знаємо ми ваш парламентаризм!»—«Та що ж ти знаєш?»—питає Петро. «Господство буржуазії»,—каже,—«а вас ми розкасируємо!».

Євген і Таля обоє засміялися, уявляючи собі Валюшного з його витрішкуватими очима, з його наївною вірою, що над скарбами *горять свічки* вночі, через те він таки найде колись скарб, і з фразами про «парламентаризм» і «господство буржуазії».

Вже смеркалося. Вони їхали в темряві м'якою *накоченою дорогою*, близенько пригорнувшись одне до одного. Хлопець-поштар *давно вже дрімав*, похитуючись на

передку, і коні сами собі бігли добре знайомим шляхом. Ось уже замигтіли перед ними вогники в вікнах ладинських хат, і незабаром вони в'їхали в село. Поштар прокинувся, свиснув на коней, ляснув батогом, і коні побігли швидше.

Дарма, що буденний день, а на вулиці було чимало народу, найбільше чоловіків, і всі про віщось жваво розмовляли. Корецький зрозумів, що це—відгук сьогоднішньої події. Він би залюбки спинився поговорити з ними, та додому тягло ще дужче. І вони швидко минали людей, здоровкаючися з ними. Дехто пізнав Корецького і в темряві чулися голоси:

— Дивись: учитель!.. Вернувся!.. Вже випустили...

Ось нарешті й школа. Та половина, де клясн, темна, а друга, де їх квартира, дивиться великими освіченими вікнами. Їх дожидають.

Коні спинилися перед рундуком. Корецький перший збіг на східці й кинувся в хату. Спинився на мить, засліплений світом... Було повно людей... Стіл серед хати, самовар парує на столі...

— Євген Петрович приїхали!..—скрикнула, сплеснувши руками, наймичка, баба Химка.

— Татоцко приїхав!.. Татоцко приїхав... — задріботіла маленька білоголова Ліда, в'ючися коло колін у батька.

Корецький ухопив її на руки, та й почав цілувати їй щоки, великі сірі очі, ручки...

Тоді спустив її додолу, натрапив на бабу Химку, поцілувався з нею, потім побачив перед себе сивобороде обличчя шкільного сторожа, діда Терешка, і з ними почав цілуватися... Враз почув поважний дитячий голос:

— Як це ти, татку, з усіма здоровкаєшся, а мене не помічаєш?

Шестилітній чорноголовий Володько заявляв претенсію за неуважність до його особи. Серед сміху покривджений вмить опинився у батька на руках, обняв його за шию... Держачи його на одній руці, другою Корецький стискав руки Петрові й Якову і цілувався з ними, а Володько вже пручався.

— Ну, тепер пусти: я ж не маленький, щоб на руках сидіти.

Знову сміх...

— Ми вас тут уже давно дожидаємо,— казали гості.

— А ви ж як довідалися, що я приїду?— спитався Корецький.

— Дак ми ж у городі на мітингу були,— відказав Яків.—Ще й Іван Петренко з нами... Тільки він ще в городі зостався, а ми зараз вернулися додому після мітингу... Та вже все село знає, що вас випущено...

Ледве посідали за стіл,—почулася тупотнява в сінях і ввійшло ще троє товаришів: один, так само, як Петро з Яковом, колишній школяр Корецького, тепер уже молодий батько, а двоє—старших хазяїнів з тих, що ходили на читання до вчителя й потім пристали до громадки. Знову почулися привітання. Таки посідали, заходилися пити чай... Говорили, уриваючи, перескакуючи від одного до одного, поспішаючись про все сказати... Петрові й Якову страшенно сподобався мітинг...

— От, якби й у нас, у Ладинці, зібрати такий мітинг!—казав палкий Яків, і очі в його так і блищали іскрами енергії й радощів.—Як би це добре було—розказати про все людям!

А Петро, завсігди мовчазний, так і сяв увесь своїм нечепурним тихим обличчям з глибокими сірими очима. Як звичайно, трохи горблячися над столом своїм міцним тілом, він казав:

— Треба!.. Дуже треба!.. Люди цікавляться... Дехто як вернувся з базару з города та як привіз звістку про маніфест, то зараз деякі кинулись до попа питатись: який там маніфест про волю вийшов.

— А що ж піп казав?—спиталася Таля, наливаючи чай.

— Не знаю.

— А я знаю,—озвався Панас, один з старших хазяїнів, високий чоловік з підстриженою бородою.—Двоє йшло—Демид та Корній...

— А, Демид!—перепинив Корецький.— А як його порубана рука? Загоїлася вже зовсім! Бо я тоді не вспів догоїти...

— Загоїлася—вже робить. Каже, що ви його знову на хазяйство настановили...

— А на читаннях буває?

— Ні, після вас ні разу не був.

— Шкода... Ну, то що ж піп?

— Ну, то вони ото пішли, дак і я з їми: ану, думаю, послухаю, що піп казатиме: Каже: все те брехня, ніякого маніфесту нема.

— От такої!—здивувався Корецький.— Та невже?

— Та хіба ж ви не знаєте, який він у нас?

— Та знаю; але щоб уже й маніфесту не признав, то цього від його не сподівався.

— І багатирі наші,—казав далі Панас,—не признають маніфесту; кажуть—то пани та «демократи» вигадали.

По хаті озвався сміх.

— Вигадали!.. Ну, вони дуже скоро побачать, що це не вигадка...

Корецький почув, що щось дряпається до його на коліна. Це була Ліда—лізла з своєю найулюбленішою лялькою. Батько посадив її на коліна.

Знову загомоніли, але дівча все вовтузилось і штовхало батька.

— Що тобі, Лідо? Нащо ти мені ляльку даєш?

— Соб татоцко грався.

В хаті засміялися, але Таля поважно пояснила:

— Вона рада, що татко приїхав, і дає йому свою ляльку.

Батько дякував дочці й обіцявся конче погуляти з нею і з її лялькою, тільки трохи згодом. А Володько, стоячи навпроти, прихилившись спиною до шахви, поважно і трохи погордливо промовив:

— Татко не може гратися лялькою... Мужчини в ляльки не гуляються... Я татькові намалював книжку.

— Яку книжку?—спитався Корецький.

— Книжку зробив і всю малюнками змалював, щоб тобі було на що дивитися... Я завтра тобі подарую, бо сьогодні тобі ніколи... А не ляльку...—І потім додав, поглядаючи на Ліду:—Страшенно маленькі дівчата люблять лазити на коліна.

— Ну, ти, великий,—засміявся Корецький,—іди краще й ти сюди, до мене.

Великий спершу завагався, але не вдержався і собі поліз на друге коліно.

Баба Химка принесла вдруге нагрітий самовар і як вона його становила на стіл, — щось завовтузилось у Корецького біля ніг.

— Катай, Катай прийшов!—закричав Володько, зскакуючи з колін.

— Собака вскочив: це ж я двері кинула!— крикнула баба Химка.

Величезний чорний пес радісно виляв хвостом, штовхав носом у коліна Корецькому і клав на їх свої товсті лапи.

— Не займайте його, не займайте!— кричав Володько Химці, що хотіла виганяти Катая.—Він прийшов поздоровкаться з татком!.. Мамусічко, дай йому булки... Адже сьогодні татко вернувся,—треба й йому булки!..

— І скибоцку... і скибоцку ковбаси!..— жебоніла Ліда.

Зчинився гамір і метушня. Нарешті Катая зоставили в хаті, дали йому булки і скибочку ковбаси, і він розлігся біля ніг у Корецького, пораючися з своєю вечерею.

Одчинилися двері і ввійшов Іван Петренко ще з двома товаришами.

— Знаєте, що в городі робиться?—попитав він, ледве вспівши привітатися.

— А що?

— Ходять по городу якісь хулігани та й розказують, що це хвальшивий маніфест,—«домократи» вигадали... А вигадали на те, що хочуть землю щоб не мужикам, а щоб євреям досталася... бо всі демократи—то або євреї, або з євреями полигалися...

— Ну, та й дурниця!—вигукнув Яків.

— Он, кажуть, у «домократическьких» бумажках написано «равноправие евреев», а землю щоб усім,—ну, значить, і євреям... А ви знаєте, скільки євреїв? То це тепер мужикові вдвоє менше припаде землі через євреїв... Це вони нашим же селянам, що в базарі були, розказують. Бач,—кажуть,—які євреї плодющі, а як дати їм землі, то й удвоє плодитися будуть; і не схаменеться мужик, як усю землю посядуть... а мужик тоді в найми до єврея... Цар хотів, щоб усю землю мужикам оддати, а демократи—щоб пополам із євреями... Це так селянам... А городським кажуть, що євреї вам торговлю перебивають та дурять вас, та десь за городом наче б то в ікону та в царський портрет стріляли... І поліцейські, чи що, якісь із тими хуліганами: так, кажуть, так...

— Оце вигадали чортвітьщо!

— Треба,—кажуть хулігани,—євреїв і всіх «домократів» бити... і всіх тих, що за демократів та за маніфест... погром треба зробити...

— Ну, ні,—погрому ми їм не допустимо зробити, — промовив Корецький. — Нам справді неминуче треба зібрати в Ладинці мітинг і все це людям виявнити.

Почали радитися, коли збирати. Завтра була середа, буденний день,—народ за

ділом... Краще б у неділю... Одначе, щоб якого лиха чорносотенці тим часом не зробили... Ну, гаразд—спробувати завтра після обід... Корецький уранці швиденько сходить на часину в редакцію, а Петро з Яковом оповістять про мітинг тим часом. Стали обмірковувати, як упорядкувати віче, хто й що там говоритиме...

Було вже пізно, як порозходилися гості.

Корецький зостався сам у своїй світлиці. Лямпа привітно осявала зо столу всю цю захисну хатку, полиці з книжками... портрети письменників на стінах... велику гравюру в рамцях: Рафаелева Мадонна в кріслі з Христом на руках... Білий Шевченків бюст на столі...

Корецький переступив у другу хату. Там стіл уже був порожній, діти спали й тільки біляву та чорняву голівки видно було з-під ліжників. Талі не було.

Він вийшов у садок і пішов стежкою. Ніч була свіжа, але не холодна. Далекі зорі мигтіли привітним промінням. Корецький пройшов аж до кінця стежки, туди, під великі дерева, де був ослінчик. Там, на тому ослінчикові, він побачив темну постать.

— Ти, Талю?—спитав він, підходячи.

Це була вона, але не відказала нічого. Сів біля неї і взяв її за руки. Враз почув, що вона хлипає.

— Талю!—злякався він.—Що тобі, серце? Ти плачеш?

Таля припала йому на груди й заплакала ще дужче.

— Талю, моє дороге серденько. Скажи, чого ти?

— Господи, невже ж таки справді... справді?—шепотіла вона крізь сльози.

— Що? Що справді?—питався Корецький, не розуміючи.

— Невже ж таки справді нічого цього не буде?

— Чого?

— Цього всього... Цих тюрем... засланців... неволі... мук... шибениць... крови... І люди будуть жити вільно—як люди, не як раби... і як брати... і ніколи воно не вернеться?.. Ніколи?.. Невже ми дожили до цього?

І вона знову вся затремтіла з ридання. А він пригорнув її, гладив і цілував їй голову і, не почуваючи, як його власні сльози капали Талі на обличчя, казав:

— Не буде, серце, не буде неволі!.. Скінчилося її панування... Буде нове життя... вільне... братерське життя... щасливе...

І вони плакали вдвох сльозами великого щастя, сльозами намучених неволею і визволених невільників...

А вгорі над ними мигтіли зорі привітним сяєвом і теж, здавалося, казали:

Не буде... не буде неволі!..

III.

Другого дня, тільки вставши, Корецький вийшов у шкільний сад. Громада дала до школи величенький двір—десятин з півтори, і за дев'ять років пробування в цій школі Корецький, працюючи то сам, то вкупі з школярами, зробив з того двору путящий садок. Молоді яблуні, груші й вишні вже третій рік добре родили і щороку на спаса Корецький робив своїм школярам, що працювали в садку, маленьке свято, наділяючи їх садовиною.

Він пройшов стежкою, поміж берегами зеленої росяної трави, аж до краю садка. Там кілька старих дубів та липа, що росли тут ще з давніх-давен, робили гарний холодок,—тут він укопав столик з ослоном. Він згадав, як учора знайшов тут плачущу Талю, і ввесь учорашній день ожив перед ним одразу. Як казка чарівний і дивний був той день... така казка, що перед нею блідли найфантастичніші з усіх казок, які він знав. Убогий парубок, що заходив у город, шукаючи роботи, і несподівано ставав там царем, не міг почувати й половини того, що почував він, Корецький, вийшовши несподівано з тюрми, щоб промовлять на вічу до визволеного народу!..

Він підійшов до краю саду, до тину. Зараз там починався яр, а по той бік його, просто саду, стояли півзруйновані будівлі старої цегельні. В одній з тих халабуд торік вони ховалися—він з Талею й дітьми,—як їх зненацька захопив дощ. Ішли від Петра й дощ ударив такий, що треба було зараз же ховатися. Забилися в найдальший куток, де не протікало, і там сиділи, сміючися, на купці старої соломи. Яр тут робив коліно попід селом, попід городами, і перія хат, видна відціля ззаду, теж робила коліно і здавалась величезною дугою, один кінець якої був школа, а другий, просто проти неї, геть далеченько—

а хата, з якої видко було сюди
покрівлю. Корецький стояв і ди-
на село, потім знову пішов садом.
епло. Він позирнув угору на синє
на сонце, що вже височенько підби-
і несамохіть почав проказувати:

Висне небо сине,
Синє, та не те;
Сяє, та не гріє
Сонце золоте.

Ні, ще гріє!—подумав він, усміха-
, і залюбки почуваючи на своєму тілі
епло.—Та й як би ж воно не гріло—
коли невільникам засяла воля?—
він і сам собі радісно засміявся.—
рирода й байдужна до наших радо-
мук, але тепер мусить же й вона
!

се ще всміхаючися, він широко дих-
запашним холоднуватим повітрям.
шется легче, в три четверти груди...»—
ився йому з пам'яті вірш Некрасова
закордонні вільні краї.

А ми хочемо й будемо дихати на всі
!—сказав він сам до себе вголос і
засміявся.

кув галас і гавкотню. Озирнувся до
и й побачив, що стежкою бігло троє:
ред усіх величезний чорний Катай;
вшися йому в спину однією рукою,
шався за *ним Володько*, а трохи
швидко-швидко лопотіла коротень-
ніжками білоголова Ліда. Катай з
кої втіхи гавкав, діти верещали і всі
ох бігли просто на Корецького.

Чаю пити мама кличе!..—силкувався
укнути Катая Володько.

Цаю, мама!.. цаю, мама!..—пищала
бі Ліда.

Гав-гав-гав!—подав своє Катай.

тай плигнув Корецькому аж на груди
азав його лапами, діти опали батька.
омирившн їх усіх, Корецький пішов
му. Назустріч їм уже *йшла Таля*,—її
ньке личко було все рожеве, вона
и щулилась од сонця, що било їй просто
ні, а біляве волосся здавалося золотим
няшному промінні.

вши в хаті за стіл, Корецький знай-
на своєму місці зшиток з написом на
ному боці друкованими літерами: «Да-
таткові Корецькому!» Це був зшиток
ольових малюнків: там були—все з
исами—і «татко, як він у школу
йде», і «мамуся Ліду веде», і сам Володько,
і баба Химка з дідом Терешком, і Катай—
усі страшенно схожі один на одного, тільки
Катай трохи одрізнявсь од інших. Усі
були вертикальні, а він *горизонтальний*.
Корецький залюбки зостався б розглядати
ці малюнки й базікати з дітьми, але вже
був час іти в город, у редакцію. Нехотя
взявся за шапку.

Але на порозі зустрів його Петро, збліді-
лий і затурбований.

Що тобі таке, Петре?—здивувався
Корецький.

— Ви нічого не чули, Євгене Петровичу?

— Нічого... А що?

— В городі євреїв б'ють...

— Та ні!..

— *Я оце тільки з городу*... Ходять хулі-
гани з дрючками, з ломами... Розбивають
крамниці, все, що там е, розтягають або
трощать на гамуз... Євреїв, які попадуться,
б'ють без жалю... Я сам одного вбитого
бачив...

— А що ж поліція?

— Поліція... По городу кажуть, що
вийшов дозвіл на три дні євреїв бити...
Поліція ходить слідком та дивиться... та
сміється.

Корецький споважнів... Видима прово-
кація...

— *Та тут ще й у нас не без лиха*,—казав
далі Петро.—Вже з тих хуліганів кілька
душ і до нас прибігло... Зібралися в Семе-
нюти... Та вже з ними і Карпенко, і Ста-
ростенко, і Валюшний...

— Як? Валюшний?.. Та він же...

— Еге, минулося!.. Тепер уже кричать
усі гуртом: «Домократи хочуть землю в нас
одібрать та євреям оддать,—не попустимо!»
Ходять вулицями, білий хлак собі поче-
пили... Приїхав становий та їм назустріч:
«А што реб'ята, какая сотня гору бере:
красная чи чорная?»—«Чорная, ваше бла-
городіє!» «*Хто у вас тут первий зачинщик?*»
Вони всі:—«Учитель Корецький!» «*Ви*
його провчіть, реб'ята!»—«Провчимо, ваше
благородіє, так, що не буде й рясту топ-
тать!» «Нет, зачем так,—штоб чего плохого
не вышло: ви его только потрепайте хоро-
шенько!»—«Та ми вже знаєм як: не буде
більш нето на мітингах, а й ніяк говорити!»
«Ну, как знаєте! Крепко держітесь...
Ура!»—Тоді всі: ура! Він поїхав, а вони
пішли під монополію та й стали там пити...

Треба поспішатися, Євгене Петровичу, а то щоб скоро й тут вони не були...

— Євгене, що ж це?..—почувся тремтячий голос. І Корецький побачив перед себе зблідле Талине обличчя з широко розкритими очима.

Корецькому теж забило на мить дух, але він перемігся. Трохи помовчав і промовив:

— Талю, тобі треба забрати дітей і піти звідси.

— А ти, Євгене?.. А ти?..

— Я зостануся тут.

— Алеж подумай, Євгене: вони ж тебе вб'ють!..

— Не вб'ють... Я повинен бути тут, щоб спинити їх, умовити, втихомирити... школу зберегти... А ти йди!..

— Ні, в такому разі і я повинна тут бути, і я зостануся!

— А про діти й забула, Талю? Вони ж можуть так їх перелякати, що на все життя зостанеться...—промовив Корецький, показуючи на Ліду, що спокійно гралася з собакою, та на Володька, що вже прислухався до розмови.

Таля глянула на дітей і похилила голову.

— Алеж ти!.. Ходім і ти з нами!—говорила вона, вхопивши його за руку.

— Не можу, моє серденько,—тихо відказав Корецький, помалу визволяючи в неї свою руку.—Не барися,—пожалій дітей!.. Іди до Петра... Візьми з собою Химку, хай вона понесе Ліду... А Петро проведе вас...

— Треба сповістити наших,—казав Петро.—Я вже до декого по дорозі забігав, та як на злість, тільки Якова та Панаса дома й застав... Василь та Дмитро в городі, Іван десь пішов... Треба ще до декого...

— Але поперед усього одведи їх...

Діти вже були готові—можна було йти. Але Таля знов спинилася.

— Євгене! що з тобою буде?

— Нічого не буде... Я їх умовлю... Ідіть!

Він поцілував жінку, дітей, що нічого не розуміли, і повів їх з хати в садок. Пішли не вулицею, а через яр. Корецький стояв на хвіртці і дивився їм услід. Підождав, поки яр перейшли раз, удруге і покрились за вербами на городах,—тоді завернувся додому.

Дома нікого не було, бо й дід Терешко одпросився ще зранку задля свого діла додому. Корецький пройшов у клясу, [illegible] шов її мовчки, вернувся назад у свою [illegible] лицю, пройшов і по їй, поторкав по[illegible] з книжками... перейшов до Талиної [illegible] поглянув на дитячі ліжка, поторкав [illegible] на вікнах... і схаменувся: чого це [illegible] ходить? Треба не ходити та дивитис[illegible] подумати, що робити.

Вернувся до своєї хати, сів біля ст[illegible] Він заспокоював Талю, але сам не [illegible] спокійний. Надіявся, що вмовить їх, ал[illegible]

Якби були товариші з громадки, [illegible] учні,—можна було б од погромників[illegible] битися: певне їх уже не так багато... [illegible] їх нема... та й оборонитися нічим—з гол[illegible] руками не оборонишся... Ні, коли він [illegible] переможе, то словом... не словом вла[illegible] а всім своїм попереднім життям, усім, [illegible] він тут робив і зробив... Адже гром[illegible] не раз йому дякувала...

Так, громада... Але він матиме тут д[illegible] не з громадою, а з погромниками—з з[illegible] чайними хуліганами або з людьми, д[illegible] деними до хуліганства брехнею про [illegible] дану євреям землю...

Ще й з п'яними... Що таким людям [illegible] його попередня робота, все його жит[illegible]

Одначе, не можна ж так зоставати[illegible] треба ж щось робити, приготуватися [illegible] боротьби!..

Приготуватися до боротьби... проти ко[illegible] Проти того народу, з яким укупі хо[illegible] стати за його право жити людським життя[illegible]

Ні, це не може бути?.. Щоб ті самі лю[illegible] з якими він дев'ять років жив, як св[illegible] працював, які знають усе його життя і в[illegible] його прихильність до їх, щоб ці самі лю[illegible] прийшли його розбивати?!. Це щось нелю[illegible] ське, щось таке, що не міститься у йо[illegible] в голові, чого він зрозуміти не може. Це [illegible] може бути!

А в душі почував, що це бути мож[illegible] певний був, що це наближається...

З улиці почувся гомін... Спершу тихи[illegible] потім усе дужчий та дужчий...

Устав, підійшов до вікна... Гомін побіл[illegible] шав, чути було багато голосів, але ніко[illegible] не було видко за завороткою.

Корецький вийшов на рундук і відра[illegible] побачив, стулнів п'ятдесят од себе, сто[illegible] пище.

Попереду, галасуючи, без шапки, ро[illegible] християний і, видимо, п'яний, швидко йш[illegible] високий худий чоловік з розкудланою [illegible]

ородою. Він вимахував руками і вигукував:
у!.. ріщу!..
а Гаврило, — Корецький пізнав
аз біля його йшов здоровий пару-
жаку, з картузом на потилиці—
старшиненко, розбишака й п'я-
лі сунула купка старіших і молод-
овіків, теж видимо не тверезих—
з десяток. В руках у декого були
а вгорі над ними теліпався на
білий хлак з написом, якого Ко-
не міг розібрати. За ними, трохи
, ще душ двадцять, а ще далі і по
итинчата, зацікавлені надзвичай-
ею. Вся юрба галасувала, ворушив-
швидко наближалася до школи.
ий зійшов з рундука і став на

він!.. Он він стоїть!..—почулися
Стовпище пішло тихще і спинилося
ка ступнів од Корецького. Галас

рові були, люди добрі!—промо-
рецький.—А що скажете доброго?
овчали,—ніхто не зважувався від-
.... Враз почувся голос із середини:
те скажемо, що не бунтуйсь!..
бунтуйсь!.. Рішу!.. —крикнув
і протяг обидва кулаки до Корець-

го ж бунтується?—спитав Корець-
стою собі спокійно коло своєї хати,
ийшли до мене з кулаками, з лома-
Хто ж бунтується?..
ище знов замовкло, а Корецький
далі:
оже я покривдив кого,—так ска-
люди добрі! Кожен чоловік помиг
: може й я яку кривду кому зро-
ехай скаже. От ви, Демиде,—оз-
ін до молодого ще чоловіка з темною
ю і з ломакою в руці,—може ви
кете? А як ваша рука? Чи не болить
Добре робите нею.
д почервонів і ніяково заговорив:
а ні... спасибі вам... як ви загоїли,
ер усе добре роблю... Дай, боже,
ров'я!
залити бога!.. А з вас, Семене, вже
зить Семенюта ті півсотні?
і, я нічого... Спасибі, що поклопо-
тоді в городі—не править...
ажіть же, люди добрі, кому й яку кривду я зробив?—*питався знову* Корецький.

— Та ні... *Кривди од вас не знали...* спасибі вам!.. Запомагали нас завсігди... То вже дякуємо...—*загомоніли серед стовпища окремі голоси.*

— Може діти не так учив? Може навчав їх красти, пити, батьків зневажати?..

— Ні, за дітей спасибі... Діти нічого... Гарні діти виходили од вас...

— Та що ви його слухаєте?—скрикнув *налазячи* Гаврило, але його зараз же спинили:

— Стривай, не репетуй!.. Дай чолові кові сказати!.. Ще поспіємо, коли що...

— Та що казать!—скрикнув сердито Семен.—Яка там кривда!.. Ніякої кривди од вас не було!.. Це нас збили тай годі!.. Маніфестом отим!..

— *Маніфестом?*—перепитав Корецький.—Гарний маніфест цар дав і сьогодні не треба нам ні гніватися, ні битися, а брататися треба. Такий маніфест, щоб не було знущання з людей, щоб виборні з народу люди кращий лад завели...

— А землю?.. А євреям землю мужицьку оддати, то не ви, прокляті домократи, вигадали?!—заверещав чийсь голос, і Корецький побачив перед себе перекривлене *зо злости обличчя* Валюшного.

— Євреям землю! Землю євреям!..—репетував Гаврило, соваючи кулаки.

— Люди добрі!..—почав був Корецький.

— Бий його, брехуна!—скрикнув старшиненко Михайло і, розмахнувщися з усієї сили, вдарив Корецького в висок.

Корецький *схитнувся*, але вдержавсь, ухопившися за штахетки.

Але ту ж мить кулаки посипались йому на голову, на обличчя, на плечі.

Він *підняв* був руки, щоб захистити голову, і враз побачив перед себе по-звірячому злобне обличчя Демидове, а в його руках високо підняту ломаку

Корецький бачив, як вона мелькнула в повітрі, як упала йому на голову,—і враз утратив притомність.

IV

Сонце дуже пекло в голову й він прокинувся.

Але сонця над ім не було, тільки голова горіла, *мов її припікало* літнє сонце. Хотів доторкнутися до неї, і почув, що руці бо-

ляче ворушитися. Таки звів руку, доторкнувсь,—щось мокре й липке застигло в його на лобі. Глянув—і побачив на руці кров.

Силкувався зрозуміти—де він і що з ним.

Вгорі було небо, засланe сірими хмарами. Помалу пересувалися, то кулчилися, то розлазилися—нудні й огидні. Дивився на їх і не розбирав, де вони взялися. Нарешті зрозумів, *що він не в хаті, а надворі. Збоку* біля себе побачив штахети, торкнувся рукою внизу,—лежав долі. Здивований хотів швидко підвестися, але в голову стукнуло так, що впав назад і мусів кілька часу полежати. Тоді помалу підвівся й сів, зіперщись на штахети.

Глянув на *школу й побачив побиті шиб*ки. Відразу згадав усе: п'яне стовпище, кулаки, ломаку в Демидовій руці... потому мабуть був погром...

Сидів якийсь час, потім посилкувався і встав. У *голову стукало*, *світ туманів у* очах. Помалу, спираючися на бильця, зійшов по східцях на рундук і ввійшов через сіни в свою світлицю.

Просто перед порогом лежали черепки з *кинутої об* поміст лямпи і смерділа калюжа керосини. Розламана на шматки полиця валялася серед хати, а замість книжок *скрізь було накидано* купи роздертого, пом'ятого, потоптаного ногами паперу. Стіл жалібно похилився додолу, держачись *тільки на одній нозі*, а все, що було на йому—папери, каламар, рамці, бюст—усе в друзках лежало долі; і білі грудочки *гіпсового Шевченка* втоптано було в чорну калюжу з каламаря. Вся хата була закидана якось мішаниною шматків дерева, *клаптів паперу*, склянок, лика з роздертого матрацу і чогось такого, що його вже Корецький не міг пізнати, чим воно було—таке воно було побите, знівечене, потоптане. *Здавалося, ніби якийсь вели*чезний страшний ціп залізний помолотив усю хату на гамуз. Дуже широ понищено *було книжки*—Корецький не міг побачити ні однієї цілої—тільки клапті та порожні поламані оправи. По всій хаті лежали великі картки з ілюстрованого Данте, а на купі побитих плашечок з шкільної аптечки лежала частина «Історії культури»,—він *пізнав її по малюнках*. Переступаючи через увесь цей мотлох, підійшов до дверей у другу світлицю і саме на порозі побачив рамці з великої Рафаелевої Мадонни: зірвано її зо стіни, кинуто так, що кінцем зіперлася на поріг, а пот лено наскрізь чоботом. Чобіт о лову дитині й Мадонні і позос тільки скалічені безголові тіла. *підняв малюнок, подивився й нак* жив його на купу потовченого

Тоді переступив у другу сві

Здалося, що то сніг. Прид побачив, що то пух білий з розі душки. Він укривав увесь поміс уламків, що лежали долі. Дв ліжечка залізних, поламані й г скорчилися, як дві калічки, *посе* а шматки порубаних сокирою м розкидано було скрізь. На одном ків та сама лялька, що вчора п йому Ліда, лежала впоперек, ро руки, але без голови; черепки з лися біля стіни: певне хтось г голову об стіну, а тоді кинув. Кон вивернувши пробиту чимсь стіну ляди з його валялися зовсім поро рожня була й одежна шахва з ви дверками, але трохи пороздиран де-не-де валялося по хаті.

У кухню тільки глянув, *проход* неї—там була купа побитого черег йшов у сад.

Зараз од вікон тяглися білі смуг ного на вітер пір'я. Далі...

Далі не було зовсім саду. Квітча ки витоптано—чорніла *порита зем* ла молодих дерев лежала викр землі, жалібно виставивши під хол нього неба ніжні обірвані корінці, шані з землею. Од більших дерев самі стовбури з пучком гілок угорі, все *було обламане, оббите лома* купи гілок то з зеленим, то з пож листом умирали коло кожного дере Тільки великі дуби й липа стояли мані; але від столика під їми з тільки стовпчик, а ослін був перел надвоє. Той самий ослін, на якому *під зоряним небом*, Таля й він г з радощів, що вже не буде більше й мук, насильства й крови...

Пройшов далі і вийшов у хвіртку. від неї збігала вниз, в'ючися по кру ребрах яру. Корецький пішов нею, ступаючи. Побачив на стежці ніж з кою; трохи нижче блищав долі загу грант з самовару.

...е несли сюди...—подумав Ко-

...ні в яру знайшов ще одну загуб-
...блакитненьку Талину хусточку.
...н підняв, спинився і, дивлячись
...очав згадувати...
Що саме він мусить зробити...
...алі... Але що саме?.. Торкнувся
...лоба, знову почув кров і спустив

Таля...
...!.. Треба довідатися, що з Талею,
...
...швидко-швидко, деручися кручу-
...ежкою вгору. Видрався скоро і
...з біля цегельні, але в голову знову
...о, почала обнімати млость. Боявся,
..., не хотів лежати тут і ввійшов у
...опу. Хитаючися, пройшов аж до
...ож туди, де колись ховався з дітьми
..., і впав там на солому, втративши
...сть.

. . . . . .

...найомих голоси:
...нема його тут,—казав один; і
...ий добре пізнав Валюшного.
...біс його батькові!..—Дали ми,
...мой, зівка!—одповідав другий, і
...таршинин Михайло.—Утьок уже!
...ло тоді вернуться до його та гля-
...тьоплий, чи вже захолов.
..., так треба ж було додому поодно-
...сказав Валюшний.
...брались бебехів тягти, а ціло за-
Я взяв часи—і довольно з мене:
...зсяку дрянь таскать.
Захарко!.. Захарко!..—зарего-
...алюшний.
...-хо-хо!—додав свого Михайло.—
...и своє покинув та за самувар!..
...горо... ха-ха-ха!.. городами,—не
...Валюшний. — А вода з його дзю-

..., брат ти мой,—дали часу!.. Хоч
...били, а дали... І попользувались
На мене піджак—як улип... А в
...пка як?..
...ийшлась,—одказав Валюшний.
...бра шапка,—похвалив Михайло,—
...ь год стане... Чорт його знає—хтось
...иняв з партаманєту... Партаманєт
...з, а деньги якийсь сукин син уже
А в учителя, должно, були... Ну,
...айдьом дальше!.. Пошукаємо ще...

Ех, єслі б найтіть: вже б я його погладив по головці оцією залізячкою.

— Добрий шворінь...

— Пайдьом дальше!..

Вийшли. Помалу затихала хода...

Корецький зрозумів: вони шукали його. Але вже не було ні страху, ні бажання втікати, чи боронитись. Якась байдужість страшенна... І втома... Сон налягав на очі. Заплющив їх і зразу ж заснув.

Прокинувся, як уже було зовсім темно. Вдивляючися в темряву, ледве, помітив трохи ясніший клаптик хмарного неба, видний крізь двері в другому кінці шопи. Підвівся і встав,—почував у собі силу. Голова не боліла вже так. Міг іти. Куди?

Відразу все згадав! Не знає, де Таля й діти і що з ними. Страх обняв його. Кинувся з шопи й вибіг під небо.

Глянув через яр на школу: ні одно вікно не світилося. Дома нема її,—мусить бути в Петра. Позирнув туди, де уявляв собі Петрову хату, але й там було темно. Невже він так довго спав, і це вже була глупа ніч? Хотів глянути на годинник, але не знайшов його. Згадав, що Михайло хвалився його годинником. А, он що; його шукають, можуть убити... треба бути обережним... Та все ж мусить зараз піти до Петра, довідатися про Талю й діти.

Враз помітив по той бік яру, коло школи щось... щось, мов чоловік верхи... Він об'їздив сад, повертав конем туди й сюди. Потім десь узявся й другий такий, з'їхалися й тоді повернули назад та й покрились у темряві.

Силкувався зрозуміти, що воно таке, та ніяк не міг догадатися. І враз його думки перепинив якийсь згук—жалібний, безнадійний... Він перебив тишу й потягся в повітрі довгою-довгою ниткою... Там, у темряві, біля школи...

— Гаву-у-у-у... гаву-у-у!..

Було стільки суму й одчаю, стільки болю в тому витті, що ставал. моторошно. Корецький пізнав голос: це був Катай.

Покинутий, самотній—він плакав на зруйнованому дворищу...

Він плакав... йому було жалко... А ті... а тим, що руйнували...

Але де ж Таля? Катай побіг тоді з нею...

Швидко пішов, простуючи до Петрової хати. Пройшов до яру, де він завертає, зійшов наниз і знову видерся просто до

Петрового городу. Переліз через тин і, плутаючись у якомусь посохлому бадиллі, пройшов до току, а з току фірткою в двір. У хаті не світилося. Гавкнув був собака й кинувся до Корецького, але, пізнавши його, зараз стих і почав *лащитися*.

— А хто там ходить?—почувся тихо Петрів голос, і з-під хати одрізнилася темна постать і пішла назустріч Корецькому.

— Це я, Петре...

Петро кинувся до його, вхопив за руку і, не кажучи ні слова, повів назад на тік у клуню. Ввійшли в середину, Петро причинив двері й мовчки повів його серед тямряви аж у найдальший куток.

— Сідайте тут! — промовив пошепки Петро й сіпнув Корецького вниз. Обидва посідали на снопи. Тоді, схилившися йому до вуха, Петро зашепотів:

— Прислано вас арештувати. Селом їздять козаки й шукають вас скрізь... Були вже в мене, в Якова, в Панаса... Кажуть, попадемо—живого не випустимо...

Корецький зрозумів тепер, що то за їздці були біля школи.

— А Наталя Миколаївна, діти—де?

— Не турбуйтесь... Вони живі й здорові...

— Та де вони?

— Одвіз я... в Гайки...

Гайки—то був хутір Талиного батька, заможного козака, сумежно з великим селом Грабівкою.

— Ми так думали, — шепотів далі Петро, — що хоч Наталю Миколаївну тут і не займають, та все ж краще їм бути, покищо, далі від Ладинки. *Вони спершу не хотіли* їхати, — все за вас журилися... хотіли вас шукати... Та я вимовив... Вони б шукали, а за їми слідком козаки їздили б... Та трохи таки, признатися, й прибрехав: сказав, що вас зовсім не занято... що ви в лісі тепер... Вони повірили... Написали до вас записку... То це недавно тільки вернувся, одвізши...

— Спасибі, Петре!.. А діти не дуже налякалися козаків?

— Ні, нічого... Ліда не зрозуміла, чого вони, а Володько, як вони поїхали, сказав: «Ну, я ж їм покажу, як виросту...»

— Наталі Миколаївни ніяк вони не займали?

— Ніяк... *Вони, мабуть*, і не догадались, що то вона... І не питались нічого... [illegible] вас побито, Євгене Петровичу?

— Трохи... Тільки по голові дуж[illegible] рено... Одначе нічого... Що в шко[illegible]

— Усе погромлено... Поки я вра[illegible] вів Наталю Миколаївну та кину[illegible] товаришах... поки туди та сюди,— [illegible] гаємо, аж тут уже перейшла орда... [illegible] дід Терешко ходить по хатах та пл[illegible] Кинулись вас,—нема... Почали ш[illegible] вас, а тут і погромники шукають... куємося так, щоб нас не помічали, [illegible] знайти вас та переховати, або мо[illegible] лікаря... Ніде нема... Де ви були?

— У цегельні... в малій щопі...

— Чи ти ба!.. А ми побачили, ш[illegible] хайло з Валюшним вийшли звідтіля, [illegible] думаємо, там вас нема... та й не піш[illegible] ди... *У школі я познаходив деякі папе*[illegible] оддав Наталі Миколаївні...

— Де лист од неї?

— Ось... тільки світити тут не [illegible] щоб не побачили козаки: вулицями їзд[illegible]

— Правда...

— Вам треба з Ладинки кудись [illegible] податися, Євгене Петровичу.

Корецький замислився...

— Нікуди, тільки до Києва... Бо [illegible] найкраще можу притулитися... Чи [illegible] пізно?

— Північ скоро.

— Поїзд уже пішов.

— Та вам тепер у город і не мож[illegible]

— Авжеж!.. Треба пройти на Горо[illegible] там сісти... Верстов двадцять буде [illegible] од нас?

— Та буде... Може трохи й більш[illegible] Дійдете?

— Дійду...

— Бо їхати воно помітніше...

— Авжеж... Я й на вранішній поїзд хочу, бо дуже помітно буде...

— Підождете до вечірнього?

— Еге. Тільки не тут... Краще я п[illegible] в ліс на пасіку твою.

— Еге, там безпечніше...

— Переночую в курені й день перебу[illegible] а ввечорі й на машину.

— Зараз хочете йти?

— Та зараз... Тільки ти, Петре, хоч свого картуза, а то я без нічого.

— Я зараз...

Петро пішов, а Корецький остався до[illegible] датися в темній клуні. Певна річ—на па[illegible]

ому найкраще. Бджоли Петро від-
ке перевіз ніхто туди тепер не прий-
ли що; то й у лісі заховатися можна...
ікля до станції Горобейки буде навіть
верстов на три...
шов Петро, приніс картуза й свою
у. Чумарка прийшлась на Корець-
аме добре, а картуза надіти було
ько, бо голова боліла.
це попоїсти... Їжте!..
і, це згодом... уже на пасіці... та
можна... А тепер нема чого бари-
раще я швидше піду.
одіть—і я з вами.
тобі чого?
, ні,—щоб я вже знав, що ви без-
до катраги добилися... Там уже не
рашно, а по дорозі то хто його зна,
е...
о щоб і тобі впало,—цього хочеш?
а нічого не впаде... Піду!..
ну, гаразд,—охітніше мені буде.

ром не так помітно...
шли з клуні, роззирнулись,—ніде
не було видко. Пішли знову горо-
годі вниз і побралися яром.
ю йшов попереду, несучи вузлик,
ький за ім, ішли мовчки, бо було
ечно подавати голоси. Вгорі було
о, тільки де-не-де проблискували
ки чистого неба і на їх сумно миг-
зірки. Чорні боки яру здіймались
, і внизу було зовсім темно. Згори
о було б їх добачити. Силкувалися
йти якомога тихше, обережніше,—
алися помалу.
раз Корецький здригнувся.
Гаву-у-у!.. гаву-у-у!..—знову роз-
ося серед темряви.
сь час, поки вони йшли яром, важко
но пливли в повітрі заводи собачого
, і від їх ставало так безнадійно, що
ося самому плакати, вити—як Ка-

івгодини йшли яром. Дедалі він ста-
се менше й менше глибокий, боки
нижчали і, нарешті, вибігали в поле
ьким ярочком. Озирнулися полем.
ький спершу нічого не побачив, але
торкнув його рукою й мовчки пока-
раворуч.
, геть далі, бованіла в темряві могила.
ліному світі від кількох зірок, довше
вдивившися, Корецький побачив на могилі щось високе.

— Козак верхи,—прошепотів Петро.

Так! Ловлять його і вночі.

Треба вертатися назад.

Завернулися і знову пірнули в темряву глибокого яру.

— До верб,—шепнув Петро.

Корецький знав цю дорогу. Яр викидав од себе гілку так само на поле, але там росли купками верби й так усякий чагарничок розкиданий був верстви на півтори,—отже, легше було сховатися і зайти далі від села, а тоді вже іншим шляхом завернутися до лісу.

Знову пішли тихо, обережно, мовчки. Дійшли до гілки, завернули нею. Тут іти було гірше, бо стежка була мало протоптана і раз-у-раз траплялися кущі. Доводилось іти дуже помалу, щоб не було шелесту й тупотіння. Вони доходили вже до краю, коли це враз почули над собою розмову. Двое козаків їхало понад яром наближаючися до їх. Поприпадали до землі й лежали мозчки, нерухомо.

— Долго еще будем ездить?—почувся голос просто над їми.

— Да чорт его знает... Должно удрал уж он...

— Проехать разве оврагом?

— Ну его к чорту!.. Ноги лошади поломаешь... Дай-ка огоньку, брат!

Чиркнув угорі сірник, блиснув світ, засмерділо тютюном...

Далі затупали знову коні, йдучи помалу, ходою. Корецький з Петром лежали, прислухаючись, як тупотнява й голоси затихали і нарешті зовсім стихли. Підождали ще з чверть години, тоді Петро торкнув Корецького.

— Лежіть тут!

І тихо-тихо поліз угору. Корецький бачив, як його темне тіло посувалося кручею і як, нарешті, його голова стала над берегом яру. Довго дивився там,—тоді вернувся так само обережно.

— Не видко вже нікого,—рушайте швидше.

І все ж снлкуючнся робити якомога менше шелесту, вони вийшли з яру в поле. Корецький глянув навкруги—нікого не видко було ніде Хіба хтось сховався. Нахиляючися і припадаючи часом до землі, пішли поміж купками чагарнику й верб

і йшли так з верству—аж поки вибились на вільне поле.

Нічим не можна було ручатися, що й тут, на дорозі до лісу, вони не стрінуть козаків, але іншого способу добитися до лісу в їх не було.

Пішли швидко-швидко полем...

А навздогін за ними лунав далекий собачий плач мов тужіння на руїнах розбитої школи...

V.

Дерева шуміли сумно й понуро, як налітав на їх вітер, а тоді затихали, шепочучи жалібно, мов на кого нарікаючи. Вітер часами хлюскав дощем у тонку городжену стінку, а як він затихав, дощ ляпотів по листю й по катразі одноманітним і докучним ляпотінням і здавалося, що йому не буде кінця. Зобгавшися на соломі, Корецький дивився в темряву, слухаючи одностайний плюскіт настирного осіннього дощу. Було холодно, вогко й безнадійно сумно. Так безнадійно, що не хотілося вже ні жалітися, ні навіть кричати з болю, хотілося тільки зібгатися ще дужче, скулитися, як старий, хворий собака під отаким дощем, заплющити очі, щоб уже нічого-нічого не бачити—і вмерти.

Дев'ять літ праці!.. Праці щирої, повсякчасної, такої, що всі її радощі й болі стали їх особистими радощами й болями. Навіть кохання їх, подружні справи—так тісно злучилися, переплелися з тією працею, що все те творило одно ціле—часом гірке й тяжке, але разом з тим таке гарне, позолочене сяєвом радісних надій!..

І все загинуло!..

Спершу сам, тоді вдвох—вони викохали кілька поколінь молодіжі, осяяної хоч невеликим світом знання й громадянської самосвідомости. Вони власним своїм прикладом, своїм життям завсігди силкувалися не різнити з тим, чого навчали людей; ішли завсігди, де тільки могли, на поміч усім, кому того треба було, ішли не через те тільки, що так веліла їм ідейна повинність, але й того, що їм любо було пірнати в народне море, заспокоювати болі; того, що вони любили цих темних, пригнічених тяжкою долею, людей і силкувалися виявити ту любов, як могли...

Може недобре? Мало?

Хто знає... Але з усієї сили—скіл змогли... І здавалося—не по-дурному. валося, вже творили круг себе ясне людей, що живуть новим, кращим і ви життям... Здавалося, що й ширша гро вже розуміла їх і виявляла свою прих ність... навіть недавно, вже як він у тю був, постановлено добиватися, щоб випущено й вернено в школу.

І ось—досить було нісенітниці, від дурниці про те, що хтось хоче мужи землі віддати євреям, щоб одразу все мінилося, щоб цей страх мужицький впустити з рук землю—затуманив го голови, забив усім памороки. І той са Семен або Демид, що може двадцять р зазнавав од його запомоги щирої бра ської—словом і ділом—цей Демид під над його головою ломаку тією самою ру що він, Корецький, вигоїв йому для чо роботи!..

Чи може що бути страшніше, безна ніше?

І хіба це з ним тільки? Он уже є звістк Петро казав—про погроми в Києві й інших городах. Скільки мук, скільки ти кої, титанічної праці й боротьби, нечува жертв во ім'я любови до волі й наро ось—тільки блиснув перший промінь в й надії на краще життя, той самий на во ім'я якого відбувалася та дивна боро відповідає на цей промінь погромами, у ваючи своїх оборонців і прихильникі слухняно йдучи на налигачі за тими, завсігди водили його в тяжкому ярмі.

Віл під'яремний, тепер він виразно к казує, що він раб не тільки споконвічни але й довічний, безнадійний.

І сонце встане
І осквернену землю спалить—

згадалося йому. Тільки тоді, коли мог сонце спалило б цю осквернену зем винищило б кодло вічно похилених р і дало б життя новій, не рабській поро тільки тоді можна було б чогось сподіват Але воно, сонце,—воно не прийде і спалить, і все буде, як було: буде р пан, кров і погроми, і кайдани!..

Якби нічого цього не було, якби в зостався в тюрмі або навіть заслано й на Сибір, хоч би й на каторгу,—і тод йому було легше, ніж тепер. І коли б умирав там,—і тоді міг би вірити, що н

о трупом таки засяє колись сонце волі
асливого людського життя!..
тепер—як він може тепер вірити?
мерти, тільки вмерти, щоб не знати,
почувати цього!..
ощ одноманітно, докучно хлюскав по
разі, дерева жалібно нарікали, мов хли-
чи стиха, і чорна безпросвітня ніч наля-
а на душу. Зобгався, скулився ще дужче
німів у невпинному, безмірному, тупо-
й безнадійному болі...
е спав, хоча й не був притомний. Як
итомнів, сірий світ похмурого ранку
зазирав крізь щілини в дверях. Устав
итаючись, вийшов з катраги. Дощу вже
уло, але земля, ліс, небо все було мокре,
, повите хмарами й туманами.
ремтів, бо було йому холодно.
есь далеко, в середині щось боліло
о й гидко, але він уже знав, чого той
; голова теж боліла, була тяжка, і не
ила нічого розуміти. Сів на пеньку біля
раги, сидів тремтячи.
омалу холод вертав йому свідомість.
ов до кринички вмитися. На голові,
вого боку, волосся запеклося в крові
шкарубло, мов кора. Позмивав кров,
можна, трохи причепурився. Вернувся
катраги й надів Петрову чумарку, щоб
ігися, але не міг.
гадав за Талиного листа й витяг, щоб
раз прочитати. Писала, що вона й діти
і здорові, прохала не турбуватися за
не одвідувати їх зараз, а їхати просто
Києва: певне й за нею є догляд, і його
уть у неї забрати. Через те саме й вона
іде аж у Київ—там легше буде поба-
ися й не навести на його слід... Раділа,
його погромники не заняли (це їй
ро сказав), підбадьорювала його, сил-
илася впевнити, що трохи згодом усе
рнеться на краще...
На краще!..—гірко всміхнувся Ко-
кий.—Де вона цієї надії набирається?..
и становище таке безнадійне!.. Краще!
н не може навіть ручитися, що не прий-
погромники й до її батька, не погром-
і його, і не порозбивають ломаками
ви Талі й дітям.
він... він нічого не може зробити, бо
б навіть він пішов туди, до їх і боро-
їх збройною рукою, то й це було б їм
ли на гірше...
стогнав з душевного болю, заскімлив,
як Катай—там, на руїнах... готовий був рвати на собі тіло... хотілося вдаритися головою об дуб, щоб розбити її вже до краю, щоб перестала вона розуміти, щоб не стало серце почувати...

Заліз знов у катрагу, туди, в куток на солому, скулився й лежав...

. . . . . .

Побачив, що надворі пояснішало. Вийшов. На сході почало пробиватися крізь хмари сонце. Спершу зазначилося блідим матовим кружалом, то меншаючи, то розпливаючись, а далі блиснуло раз... удруге... сховалося, і знову блиснуло й засяло на чистому клаптикові блакиті.

Сів проти сонця й почав грітися. Помалу входило в тіло тепло, а з ним потроху верталася й сила.

Вже було опівдні, як почув ходу—тріщали сухі гілочки під ногами. Вже наближалося; можна вже було розібрати, що йде тільки один чоловік. Нарешті, на прогайльовину вийшла людина з вузликом у руках, і Корецький пізнав Якова.

Парубок спершу не побачив учителя, бо той сидів за катрагою збоку, і покликав стиха:

— Євгене Петровичу!

— Я тут,—озвався Корецький.

Яків уже бачив його.

— Приніс вам обід...

— Спасибі!.. Сідай!..

Яків положив вузлик під катрагу, а сам сів зараз же біля Корецького на купі мокрої соломи. Учитель пильніше глянув на його бліде обличчя й помітив, що губи в його почали нервово тіпатися і враз буйні краплисті сльози одна за одною покотилися в парубка по обличчю.

— Якове, чого ти?—спитався Корецький.—Що ще сталося?

— Ні, нічого,—одповідав, ледве вимовляючи, Яків.—Нічого...

— Чого ж ти плачеш?

— Був у школі.

І, зіпершися ліктями в коліна, він обхопив лоб руками і, так похилившися, тихо, мовчки плакав...

І Корецький почув, як і в його щось підкотилось до горла, так само почали тремтіти губи й перша пекуча сльоза скотилася по обличчю на холодну землю.

Сиділи вдвох, учень і вчитель, і мовчки плакали...

Затихли. Обом стало мов трохи ніяково несподіваних сліз і обидва мовчали якийсь час.

Перший загомонів Яків—розказував, що тепер діється в Ладинці.

Погромники вчора величалися, пиячили і репетували ввесь день, але сьогодні якось притихли й не вилазять із своїх дворів. Він стрів Валюшного на вулиці,—той одвернувся, похнюпившись, і швидко проскочив далі: сором було в вічі дивиться.

Уже є звістки про погроми й по інших селах. У Солтикові погромили й зарубали сокирою лікаря за те, що він «домократ», трохи не вбили вчительки, а тоді пішли й погромили пана; хотіли й його вбити, та заздалегідь утік. Тоді солтиківці пішли до своїх сусід у Горобейку та разом з тими погромили й горобейського пана... Кажуть: «усі пани проти царя: виб'ємо їх до ноги, тоді вся земля наша буде». А пани побігли до губернатора, щоб посилав до їх козаків.

А в їх з Ладинки козаки вже поїхали. Петро чув, як вони гомоніли проміж себе на вулиці, що вчитель, мабуть, уже втік поїздом. Може їх погнали вже туди, де панів громлять, а може згодом і знов наскочать, але все ж хоч пару день можна дихнути без їх.

Усе товариство тяжко засмучене. Сьогодні збираються прийти сюди,—хочуть усі бачити свого вчителя...

А Корецький слухав його й од того щирого голосу ставало мов легше на серці, мов присипляла тая розмова огидний безперестанний біль у душі.

— Я вам приніс обідати,—нагадав Яків, показуючи на вузлик.

— У мене ще й те ціле, що Петро дав,—сказав, ледве всміхаючися, Корецький.

— То ви нічого не їли? Вже другий день? Та ви ж охлянете!

— Не хотілося.

— Давайте зараз обідати, бо й я не обідав, а на полудень нам принесуть.

Він заходився хазяйнувати: розіслав рушник, порозкидав на йому їжу... Корецький почув, що й йому хочеться їсти, і справді став обідати...

Пообідали. Яків допитувався, чи болить рана на голові й радив лягти відпочити: адже вночі він не спав і знов ніч у вагоні їхати. Корецького справді хиляла знемога. Ліг на солому і швидко заснув твердим, спокійним сном...

Прокинувся, глянув на небо крізь двері,—було вже нерано.

— Якове!—гукнув.

— Ми тут!—озвався той збоку.

Корецький вийшов і побачив з Яковом Петра й Панаса.

Вони прийшли недавно і дожидалися, що скоро й інші товариші понадходять. Справді, трохи згодом прийшов Іван Петренко навіть з жінкою—веселою білявою молодичкою, колишньою школяркою. Сиділи гуртом і переказували, що знали, про вчорашні події на селі, а Корецький розказував, що було з ним у школі. Нові приходили по одному, по двоє: треба було берегтися, щоб не помітили погромники цих сходин. Помалу посходилися... Не прийшло шестеро: двох зовсім не було на той час у селі, одного забули сповістити, а троє... не знати чого не прийшли... Та про їх не хотіли зараз думати...

Сиділи купкою й стояли, гуртуючися коло Корецького—все молоді щирі обличчя; старіших з бородами було тільки п'ять, а серед їх Панас, один з найприхильніших...

Петро говорив до Корецького, і його поважне, трохи старе обличчя ставало мов ще старіше від смутку, що й на його налягав.

— Оце ви, Євгене Петровичу, їдете от нас, а ми зостаємося... Як сироти... Самі винні, не догляділи вас як треба, не дали вам помочі... Так сталося, що й не схаменулися, а вже лихо набігло... Не гнівайтеся на нас за те, Євгену Петровичу!..

— Не гніваюсь,—тихо й щиро промовив Корецький,—бачу, що не можна було інакше...

— Та воно б може й можна було,—одказав Яків,—якби ми були кращі...

— Та вже не вернеш!..—зітхнув Панас.—Тільки вже не думайте, Євгену Петровичу, що як воно так трапилось, то це через те, що ми перемінилися, не ті стали. Ні, як уже ви нам показали стежку, то нехай хоч і колесом нас переїде, то ми свого не покинемо, будемо таки добиватися...

— Тільки ви навчіть нас,—казав далі Петро,—як нам без вас бути, як куп вдержатися й що робити...

— Все розкажіть, що робити!.. Як з чорною сотнею воювати!..—загомоніли товариші...

— І де ви будете, скажіть, щоб ми знали, до вас добитися, коли треба буде...

І тоді почалася довга розмова про те— та як треба робити. Держатися купи, в якому разі не різнити, а дружно йти м самим шляхом, що й досі... Не давати е збити з того шляху нікому—пам'ятати, що поки не буде справжньої волі, ги нічого не можна зробити для добра роднього... Скрізь ширити такі думки, домість... Погромний чад оцей, — він не, як і всякий чад... А як чад розсться, визволені від його голови знову гтимуть розуміти добре слово. Корецький ясняв права, які списано в маніфесті, зказував, як добиватися, щоб усе те ведено в життя... Навчав, як знайти го самого в Києві...

Тісно купчилися коло його, пильно слухали, ловлячи кожне слово. Почували ся винними перед ним і хотілося спокутати свою провину ще більшою, щирішою працею коло того діла, про яке він їм зав. Вірили в його; і огнем великого лю, віри й надії сяли очі цим двом яткам людей, зібраним коло свого гонеого вчителя—нишком, серед лісу...

Смеркалося, як почали розходитися... лувалися на прощання, не знаючи, коли бачаться з учителем та чи й побачаться... ходилися по одному, по двоє, щоб не ітили ворожі очі...

Довчки дивився їм услід Корецький, як тривалися вони поміж деревами, і старе ування надії й сили вже починало гріти о своїми теплими хвилями...

Тільки Яків зостався з ним, — мали ох іти на станцію. Запалили трохи зу і при його світі написав Корецький ька слів до Талі. Радив жити в батька,— и проживе. Має в себе з сотню карбованців,—покищо стане... Коли б переминилося так, що зоставлять її на вчительській посаді, і вона певна буде, що безпечно вернутися в Ладинку,—то може буде й краще вернутися. Цілував її й дітей, казав щирі і ніжні слова, силкуючися вернути їй віру на краще життя...

Хмиз догорів і погас. Оддав лист Якову,—рушили в дорогу... Сім верстов пройшли лісом і полями без ніяких перешкод. А ось замигтіла вогнями серед темряви й станція, Корецький зостався стояти трохи віддалік, а Яків пішов купувати білета. Ледве вернувся з ним,—почувся гугіт: то надходив поїзд. Вже здалека пробивали темряву два його великі вогняні ока. Вони ближчали, насували, і враз довгий змій, пихкаючи вогнем і димом, вирвався з темряви і, грюкочучи й стогнучи, спинився перед станцією.

Стиснув Якову руку і, минаючи станцію, скочив Корецький у останній вагон. Зараз же в куточку за дверима, коло вікна було місце. Корецький визирнув у вікно і трохи далі в темряві побачив самотню постать,—то був Яків. Поїзд свиснув і рушив. Перед Корецьким мелькнула парубкова постать, огні станції, і поїзд кинувся в темряву осінньої ночі.

— Але він винесе мене на ясний день... на ясний день здійснених надій, —думав Корецький.

І вже не почував у собі того тупого безнадійного болю гидкого. Все, що трапилося, здавалося тільки одним моментом з великого діла, а кінець його міг бути тільки один... І хоч який болючий цей момент, —мусять пережити й його, щоб загартуватися до краю...

А поїзд линув могучим ходом, пробиваючи темряву...

1907. VIII. 18. Святошине під Киевом.

ДРІБНИЧКИ.

У ЦЕРКВІ.

Самотній умирав він у своїй похмурій, маленькій хатині.

У його не було ні сестри, ні брата, ні дружини вірної —і ніхто тепер не стояв у головах біля ліжка й останнім земним словом не розважав останніх хвилин його життя, хвилин, що минали в муках, у передсмертному сконанні.

Усе життя йшов він самотній своєю стежкою праці і страждання. Нічия рука ніколи, здається, не стискала щиро, приязно його спрацьовану руку, нічиї очі,

здається, не всміхалися до його з коханням. І він тепер умирав одинокий, покинутий, і тільки чорні похмурі стіни мусіли почути його останнє зідхання, останнє передсмертне хрипіння в наболілих грудях.

Але ні... Було колись... Дівочі руки і його колись пригортали до серця, і він цілував колись дівочі уста. І досі він згадує це, і любить, як і тоді любив. Але ж доля розвела, розрізнила їх... І він умирає одинокий, покинутий...

Та сталося чудо. І вона, та, що з нею розрізнено його, пішла такою ж одинокою тяжкою стежкою, як і він. І вона теж любила і тепер... Дочулась вона, що він умирає самотній, і давнє почування прокинулося з новою силою: кинула вона все і прийшла до його, як він умирав, — змучена, зістарена, алеж люблячи.

І не самотній він умер...

Кохана рука йому очі закрила, кохані, колись пишні уста прошепотіли над їм останню молитву, любі очі заплакали щирою сльозою. І не самотній він умер у неї на руках...

І тепер у церкві я бачу їх обох. Він лежить у труні жовтий, як віск. Мука виявляється в його на обличчю, але ту муку покриває блаженний вираз щастя, щастя з того, що умер він не самотній, на коханих руках. Цей вираз застиг на обличчю.

Вона стоїть біля його простої дубової труни. І на її обличчю вже не видно того щастя. Бо вона не вмре на коханих руках, а вмре самотня, покинута...

Але вона молиться... Чого вона благає в бога? Чи щастя йому на тім, на іншім світі? Чи скорої собі смерти? Чн може молиться за всіх спрацьованих і обтяжених, таких, як вона та як він?

Хто вгадає!..

Незабаром рушить з церкви труна. Повезе її наймана шкапа до холодної ями на міському кладовищу. І жінка піде за труною, і кине на труну першу жменю землі. І він повернеться в землю, від землі бо взятий есть...

І хуртовина замете нову могилку, як позамітала всі, що вже насипано. І тієї жінки сліди з кладовища теж замете... А прийде час—і доля замете й останні, всі до одного, сліди її на білому світі.

І це буде тоді, як вона вмре самотня, покинута...

1885. XI. 27. х. Кути на Харківщині.

ВЕРБИ.

Тихо шумлять верби, старі, похилі, дупнасті вже, але рідні українські верби.

Що вони бачили, що вони чули на своєму віку? Багато вони чули, і багато бачили! Під цими вербами гралися й зросли он ті люди, що ходять тепер могутні й дужі. І навівали їм ці верби рідні думки, вливали їм у душу рідні почування і зробили цих людей могутніми... й щасливими, може. Тихо-тихо шумлять верби, рідні старі верби...

Ох, верби! Але чому ж вони, такі верби, над моєю дитячою головою не шуміли, не навівали рідних думок, не надихали рідною силою, як я ще малий був, щоб і я зробився такий могутній, може й щасливий? Не шуміли вони надо мною, не шуміли!

Нащо ж вони тепер шумлять, тепер, як уже пізно? Нащо вони тепер збуджують цю думку?

Ох, і плачу ж я, плачу, та сльози даремні, навіки даремні...

Верби! верби! чому ви надо мною не шуміли, як я ще малий був?

1886. V. 20. м. Тираспіль.

КВІТКА.

Її кохання боязке було і тихе. Соромлячись, ховаючись, воно зростало як пролісок блакитний, що на провесні з-під снігу свою голівку ніжну піднімає. Уже давно вона кохала, і кохала мовчки, і не було у неї сили сказати все тому, хто серце взяв її навіки.

А він не знав того, він навіть не зважав на ту маленьку квітку, що їм одним жила і дихала. І так вони розсталися, щоб знову вже не стрінутись ніколи, і він забув її, життям, новим узятий.

Але вона... о, ні! Вона його не забувала, бо не могла забути. І це тепер усе, що перш

так глибоко ховалося у неї в серці, усе, що боязке було й без міри тихе, —воно тепер одразу все устало й зайнялося, і соромливий пролісок блакитний, що ледве виставляв свою голівку з листу, —немов зробивсь трояндою рясною з барвами блискучими та пишними; алеж і з колючками. Так тихий світ став полум'ям жерущим.

І, мукою великою розпалене з кохання, вже серце не благало тихо, тільки погляду единого ласкавого, —о, ні! —воно тепер вже домагалось гордо: його кохаю я, його до себе кличу! І хай він буде мій, навіки мій хай буде!

Але даремно, вмерло домагання горде не в час розквітлого, розпаленого серця: він не вернувсь, вернуть його була не сила.

Але вогонь палив її. І так, як та троянда, що без дощу, пекучим спаленая сонцем, надламаним стеблом схиляється додолу, і сохне, і вмирає, —так і вона згоріла від огню з кохання.

Алеж, як квітка пишна та, —вона й до смерти й після смерти вродою пишала...

1886. IX. 16. м. Херсон.

ВІТЕР.

Вітер віє і стогне, квилить і б'ється об землю, в'ється над широким безкраїм степом. Він шукає собі простору, він шукає собі рідної *сили, такої могутньої й стихійної*, як і він сам.

Він шукає тієї сили, що віяла колись од вільного степу, шукає високої тирси — і не знаходить нічого, —саму понуру поорану площину. І він бачить, що ввесь цей степ, колись такий вільний, такий безкраїй і могутній, тепер лежить споганений і затоптаний *людськими ногами*. І *немає* місця, немає ступня місця вільного, незганьбленого ганебною людською рукою.

І вітер бачить, що над усім царює чоловік, що він володар над усім, і лине до осель, і б'ється коло хат, і зазирає у вікна.

І він бачить цього всесвітнього володаря такого ж пригніченого, такого ж мізерного й затоптаного, як і той степ, що його він, володар цей, споганив і затоптав; він *бачить змарнілі худі обличчя, згаслії очі*, обшарпану одежу; він бачить чоловіка, зігнутого над тяжкою працею, що вбиває душу.

І вітер, знову не знаходить тут сили, вільної, могутньої, рідної йому сили, і знов хоче линути... але куди? Він не знає! Куди? Де та сила, що чоловіка зганьбила, *стоптала, у нівець обернула? Де ця* стихійна могутня сила?

Її нема, бо чоловік сам себе зганьбив і споганив, бо він та сила, що себе сама зламала, роздавила.

І *не знає вітер, куди йому летіти*, і скиглить, і б'ється, і плаче, і нема йому притулку, нема йому спочинку.

1886. XII. 11. м. Херсон.

ЛІС.

Тихо в лісі, тихо... Вітер заснув, затих і тільки зрідка колишеться серед зеленого листя. Він колишеться й цілує листя, а воно тремтить і в'ється під його поцілунками. Але це тільки на хвилину, на одну *малесеньку хвилиночку, а там знов* усе засне, умре, ніде ніщо не ворухнеться, не стрепенеться. Тихо в лісі, тихо...

Тихо в лісі. Тільки над ним сонце горить рівним палючим світом на широкому безкрайому *блакитному* небі. Воно горить і посилає сліпучі хвилі свого ясного проміння, посилає їх туди, в ліс. І проміння падає на верховіття дерев, силкується досягти вниз у гущавину, аж туди, де кінчається цівка, і могутнє коріння *глибоко* вганяється у сиру землю. Та густий ліс, щільно й дружно поспліталися його рясні віти. І не може проміння досягти вниз, а тільки відбиває-коливається на верховіттях, золотить і *грає* їх. А *там*, долі, тихо все, тихо...

І ліс стоїть. Він затих зовсім під палючим гнітом літнього півдня. Здається, нема в йому життя, нема в йому й іскорки життя.

Нема життя? О, ні! Він, могутній старий ліс, має цього життя багато, ох, як багато! Тільки прислухайся, придивися до його!..

Прислухайсь... А найкраще подивись на його тоді, як вітер ударить по йому своїм

могутнім сизим крилом, ударить і зворухне його ввесь, од верховіття до коріння.

Здригнеться ліс усією своєю велетенською постаттю і ревне-загуде тисячма голосів, і далеко розкотиться те гудіння. Кожен лист на йому тремтить і гомонить кожна гілочка; а могутні товстелезні гілки аж стогнуть. Здається, то несвітські велетні, захопивши всю землю, зчепилися між себе, гнуть, силкуються звалити один одного, і тріщать дужі їх кістки, і гучно розбивається повітря від їх нелюдських вигуків.

І часом чути, як який зістарений борець, з підточеним уже корінням, не вдержиться в бої, затріщить, похитнеться і починає падати. Довгими руками-вітами силкується він удержатись за дерева-товариші, але не держить зламана сила, і тяжко гупає він додолу всім своїм важким тілом, і розлягається той гугот по всьому лісі, гучно й коротко хряскаючи.

А тоді знов борня, знов ревіння й гудіння встає аж до самого неба, аж до тих чорних хмар, що похмуро й важко понависали над лісом, над усією землею, і так аж доти, поки втомиться вітер скиглити, і ревти, і оббивати листя, і ляже спочити. І тоді вщухне ліс і тільки стиха й гнівливо шумить, або часом стрепенеться на хвилину, збурений тим гнівом, і знову затихне аж до ранку, до першого молодого проміння одвічного сонця.

О, лісе, лісе! Хто бачив тебе таким і тихим, і збуреним, хто прислухавсь і придивлявсь до твого могутнього життя, кому ти кивав своїми вітами і переливав до його в груди свою дику незломну силу, той не може тебе не кохати, як милий свою милу кохає, —тебе і осяйного і похмурого, і тихого і гнівливого, алеж завсігди могутнього, завсігди красою повитого!..

1887. м. Херсон.

СТЕП ГОРІВ.

Підпалена необачною рукою, закурилася трава, золота змійка пробігла по стеблинках і тисячами, мільйонами вогняних язиків гукнуло полум'я до неба, бухнуло хмарами диму, і покотилася страшна вогняна завірюха широким простором, жеручи все, що стрівала на дорозі. Жалібно вмирали ніжні квіти, звивалась на вогні буйна тирса; ревом і криком сповняючи небо, біг, спотикався і вмирав у вогняних муках дикий звір, і, безсило тріпаючи крилами, падав у полум'я вільний степовий птах.

Перебігло.

Безмежні простори лежали чорні —без іскорки життя. Смерть похмура, мовчазна.

На спалений край полилися холодні осінні дощі, і покрило його мерзле снігове накриття —біле накриття над мерцем.

І дух смерти, линучи над краєм, величезними літерами писав над просторами одно страшне слово —Р у ї н а.

То була Р у ї н а —вона, наша Руїна після страшної цілонародньої пожежі — тієї, де зникло все: і ніжні квіти поезії, і величні високості науки, і все будування нашого власного, муками здобутого, громадянського ладу.

Сльози безмірного горя спалили пожежі, кров, пролиту за долю-волю, змили осінні дощі, останній рух життя покрила білим накриттям холодна смерть.

І через увесь край страшний напис — Р у ї н а.

. . . . . .

І повіяла крилом заквітчана весна.

Водою-туманом узявся білий сніг; зачорніла з-під його похмура пожарина. І тихо-тихо крізь неї прозирнуло одно, друге, третє... пробивалось, змагалось, силкувалось зеленіти... молоді проростi...

І зазеленіли, і вкрили ввесь степ почорнілий, і веселим килимом прослався він до синіх хвиль Козацького Моря. Здригнувся степ, і дихнув широко запашним проростом, сміявся темними байраками, сміявся синіми смугами річок...

О, скільки голосів, скільки дивних: і ніжних і могучих, і солодких і гострих голосів в одному молодому хорі. До неба вони сягають божественною музикою, з сонцем єднаються, пахощами повиваються, могучою силою у дзвони б'ють, у дзвони воскресіння!

Ви чуєте їх —скрізь вони!.. Ось вони й тут озвалися, складаючи хвалу Поетові! Дзвенять до неба, звучи осяйні дні щастя, звучи славу...

І не замовкнуть!

Це степ ожив!

1903. VIII. 28. Шевченкова могила.

НА ЗАМКУ СВ. ЯНГОЛА.

В одній з пишних світлиць ватіканських палаців, закрашених чарівною рукою *Рафаеля*, Мікель-Анджельо та інших славетних майстрів, є дивний малюнок.

Величний язическький храм, мармурові колони. П'єдесталь, і високо на йому стоїть хрест з замученим тілом розп'ятого.

А долі на мармурових плитах, скинутий з п'єдесталю прекрасний римський бог. На шматки розбилося дивне тіло, відкотилась геть чудово дивна голова, і нема вже прекрасного бога, тільки на ввесь пишний храм *сяє коротким небесним сяєвом* з високо поставленого хреста замучене тіло розп'ятого.

Новий бог, бог доброти й прощення, бог великої любови запанував на землі.

А біля тих палаців ватіканських є інший палац—похмурий замок з великою круглою баштою.

Його міцні мури старезні починаються в землі, і знімається він своїм верхом до сонцем осяяного неба, звідкіля злинула на землю та нова заповідь доброти й любови.

Унизу в землі—*глибокі льохи*, кам'яні ями. Там гинули поховані такі світла людської думки, як *Джордано* Бруно і такі невинні мучениці, як Беатріче Ченчі. *Не на спокій довічний поховані, ні*—на муку, на мордування страшне.

Понад *тими льохами*—*папські покої*. Стіни помальовано веселим мальованням: як Амур кохався з Псіхеєю, як залицялися стародавні боги й богині. Там на м'якому *ліжку, серед принадного квітника* обголених жіночих тіл, одпочивав папа, прийшовши до свого міцного замку. Льохи були глибоко, і як там *пекли когось огнем*, ламали комусь кістки, рвали тіло клі*щами—сюди нічого не було чути.*

А вгорі, під соняшним небом, мов злинувши з його сюди, стояв янгол з мечем у руці і боронив той замок і все, що в *йому діялось, од кожного, хто смів зняти* на його безбожну руку.

І я стояв біля того *янгола і дивився на* Рим, що широко розлігся перед мене масивами величних палаців, церков, монументів, стародавніх руїн з зеленими садами по краях.

І мені здалося.

Здалося, ніби ввесь Рим, а за ним і вся Італія, всі країни за нею ближчі й далекі—повні таких замків і з них виходять люди *на смерть. І по всьому безмежному простору* палають тисячі інквізиційних огнів, їх червоне смердюче полум'я бухає кривавими димними язиками до високого неба, разом зо страшними криками палених людей.

І янгол, стоячи на замку, боронив усе те, що робилося в Римі і по всій Італії, і по всіх країнах за нею ближчих і далеких, боронив од безбожної руки, що сміла б знятися і погасити святі огні.

А там у пишних світлицях ватіканських, серед величного храму сяло на постаменті тіло розп'ятого, і прекрасний римський бог лежав розбитий долі.

Розбитий... Навіщо?

1907. IV. 3. Рим.

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПРОТЕСТУ [1].

— У мене є справа, і дуже нагальна!— промовив нервово Крапленко, молодий русявий добродій, місцевий статистик і співробітник «Новин».

— Прошу! — буркнув господар, зручніше вмощуючись у широкому кріслі своїм дебелим важким тілом, щоб спокійніше було слухати.

Це було в п'ятницю на звичайних громадських сходинах. Було вже мало не десять годин вечора, і через те в кабінеті чергового господаря, лікаря Тишківського, *зібралося чоловіка з вісім* громадян, розсівшися по стільцях та на канапці.

Просивий товстий Тишківський одсапувався, напрацювавшися в кріслі, і спитався байдужно:

— А що ж там?

Худий нервовий Крапленко витяг з кишені число «Новин» і спитався, розгортаючи його:

— Панове, чи ви читали цей номер?

[1] Оповідання це за життя авторового не було друковане. *Марія Грінченкова.*

– Який? —моторно залиталася лані Чубчикова—немолода вже, але жвава, маленька й суценька, з якимсь півдитячим, похожим на зморщене яблуко, обличчям. Вона підсувалась по канапці до Крапленка, бо він сидів аж із краю, соваючись та зазираючи в часопис, і казала:

— Який? 201-й я читала: там фейлетон Голубина проти дрібнобуржуазного хліборобського елементу—*дуже гарна річ*!.. І стаття Гавронського там—дуже симпатична штука,—про те, що не треба за городом села забувати...

— Ну, вибачайте,—перепинив її Крапленко,—Голубин ніколи в «Новинах» не пише, а це Гавронського була стаття і не проти, а в оборону трудового хліборобського елементу, а Голубин не за село, а проти села писав у «Слові»...

— Ото ж, ото ж—Голубин... Дуже симпатична річ!..

— І як це у вас воно так,—зморщився *Крапленко, смикаючи свою біляву вузеньку* борідку,—що й проти хліборобів дуже симпатична річ, і за роботу на селі дуже гарна штука!..

Крапленко вважав себе за безпартійного соціяліста, сварився з соціял-демократами, і його дратувало, як могла Чубчикова бгати в один жужм і «есдека» Голубина, і «народника» Гавронського.

Але пані не збентежилась ні трохи.

— Ну, то що? Кожен по-своєму правий!..

Вона читала всі газети, які попадала, плутала всі партійні напрямки, і всі вони здавалися їй дуже гарні, бо всі були «опозиційні».

— Дак це те число?—спиталася вона в Крапленка.

— Та ні бо, Степанидо Матвіївно,—зовсім не те, а сьогоднішнє,—тільки оце прийшло.

— А що ж там цікавого?—не вгавала Чубчикова, витягаючи свою коротку тонку шийку, щоб зазирнути в газетний аркуш.

— Та ну бо, Степанидо Матвіївно,—дайте ж чоловікові сказати!—не витерпів чорненький Прісченко, секретар повітової земської управи, що раз-у-раз сперечався з Чубчиковою.

— Стривай, Стесю,—нехай Олексій Петрович сам розкаже!—торкнув пані за лікоть її чоловік—Семен Якимович Чубчик, *апатичний довготелесий добродій* з коротко й нечепурно підстриженою бородою.

— Дак я бачу, панове,—знов загомонів Крапленко,—що цього числа ще ніхто не читав, а тим часом тут є одна дуже важна річ. Ця річ—то оповідання якогось Рябченка—«Сьогочасний повістяр».

— А що, хіба таке гарне?—запитався недбало Котовський, розглядаючи свої *білі* викохані руки з чепурно пообтинаними *чистими нігтями*—такі білі й викохані, що, здається, вони ніколи не бралися навіть до того пера, яким Котовський писав у тій канцелярії, де служив.

— Не літературною вартістю воно цікаве,—відповідав Крапленко,—а своїм змістом, бо він зачіпає й нас.

— Нас? І нас зачіпає? А то як?—почулися здивовані голоси.

— Може це щось таке, як от недавно в «Слові»—так наче оповідання, а описуються київські марксисти,—казала Чубчикова.—Наче б то там є такий Степовський, а в того Степовського...

— Ну, от я так і знав, що колись таки та на нас донос напишуть!—перепинив її Тройчатка, старий учитель гімназії з сірим хворобливим обличчям.—Ми таки дограємось!..

— Та що ж ми такого робимо?—спитався господар.

— А от сходимось...—правив своє Тройчатка.—Хіба ви думаєте «їм» не досить цього? «Незаконное зборище» та й уже,—от і попрогонили всіх зо служби, а то й повисилали чорт-зна куди!..

— Ну, ви вже такі страхи розказуєте!—махнув рукою чорненький Прісченко.—Сходимось та вечеряємо,—велике злочинство!..

— Та постривайте, панове!—перепинив Крапленко.—Ви ж іще не знаєте оповідання—що *саме* в йому є. Знаєте, воно невеличке,—яких двадцять хвилин читання,—дозвольте, я вам його зараз прочитаю!

— *Читайте! читайте!*—згодилося товариство, а Чубчикова додала:

— Я вже знаю, що це буде так, як у «Слові»... Зовсім не донос, а так, як у «Слові»...

Почалося читання.

У коротенькому й недотепно написаному оповіданні розказувано про сьогочасного

ра Хандолю, як він складає свої відбившись од народу, не знаючи го сьогочасного життя, він пише ю з книжок: у одного автора позикийсь цікавий тип, з другого перегарну сценку, за третім опише при- все це робить так зручно й хитро, ма ніякої змоги довести, що це—; багато людей ще й хвалять автора, і в його свіжі та нові типи і сцени; часом усе це несамостійне, все позиУся діяльність Хандолина цілком ька, а одначе він має ім'я, славу, серед людей.

іленко дочитав. Усі сиділи який час . Нарешті Котовський, похитуючи закинутою на ногу, тим же недбаном спитався:

Ну, але чим же воно зачіпає нас?

іленко крутнув борідку. Він тер- міг цього недбалого тону, викохалих рук з чепурними нігтями і цієї тої за ногу ноги в новеньких модних к. Усе це його дратувало, найбільше , що все ритмічно кивала лакованим жовтих черевиків. Але він стрии нічого не сказав.

ге, і я не бачу—чим зачіпає,—одся товстий господар.

Як то?—здивувався Крапленко?— и нічого не помічаєте?

Нічогісінько!—стиснув плечима Коий.

леж тут так виразно!—відповів енко.—Ну, от візьміть хоч прізХан-д о л я... Не нагадує воно вам го?

Нагадує! Нагадує!.. Я догадалась!— ула Чубчикова.—Назар Сто-д о л я! Ну, Степанидо Матвіївно, ну до чотут Назар Стодоля?—аж підскочив ький Прісченко.—Хіба ж Назар Стописьменник?

Ну, авжеж!..—почала була жваво кова, але зараз же схаменулась.— , це тільки про його самого... Ну, о ж? Все таки до літератури воно ить!.. Адже так, Семене?—запитана в чоловіка.

Ім...—мекнув той і трохи посовав ногою.

Так невже справді вам, панове, це ще нічого не нагадує? Хан-д о л я,—вався Крапленко.

— Анічогісінько!—промовив, стиснувши плечима, Котовський.

Всі інші мовчали, тільки господар невдоволено муркнув:

— А чорт його знає! Вгадай же його!

— Хан-д о л я, коли хочете, то й С т о-д о л я, а там і не-д о л я,—скрізь, як бачите, слово д о л я; видима річ, що «Хандоля» мусить нагадувати «Недолю»... Ну, а тепер уже зрозуміло, на кого натякав автор.

— Тобто на Недоленка чи що?—спитався Головківський.

— От що значить адвокат, юриста!—зрадів Крапленко.—Звик розплутувати судові справи, то зараз і догадавсь.

— Алеж стривайте! — запротестував Прісченко,—так можна до кого хочете всяке прізвище притулити. Ви Головківський, а я до вас притулю Лобачівського, бо лоб—частина голови.

— Вибачайте!—відповів трохи образившись Головківський.—Коли я так казав, то я певно мав серйозні підстави до того, що казав, бо оповідання справді дає деякий матеріял до такого виводу.

— Який же то матеріял?—не згоджувався Прісченко.—Узяв автор прізвище з п'єси Кропивницького,—у «Глитаї» ж є Мартин Хандоля,—та й годі, а до Недоленка воно нічим не притуляється, де ж той матеріял? Покажіть його!

— А от покажемо!.. Треба тільки розглянути оповідання, — відповів докторально Головківський, розгладжуючи свою чепурну чорну бороду.—Треба провести паралель, бо там є дуже багато підхожого до Недоленка.

— Наприклад?—питався Прісченко.

— А наприклад от...—затнувся Головківський.—Наприклад, е-е... Як воно там, Олексію Петровичу?—запитав він Крапленка.

— Та от: почнемо нашу паралель з обличчя. Про Хандолю сказано,—вичитав Крапленко:—«Мав чорні вуса й окуляри на підсліпих очах»,—аджеж і в Недоленка чорні вуса і всі ж ми знаємо, який він короткозорий і через те носить цвікера.

— Не вживайте бо галицьких слів,—зауважив учитель гімназії Тройчатка,що досі ввесь час мовчав.—Чому ви не кажете по-нашому: пенсне?

— Хіба цвікер то пенсне?—здивувалася Чубчикова.—А я думала, цвікер—то бриль, циліндер. А перія — галицьке слово чи наше?

— *Галицьке,—відказав Тройчатка.*

— Але звідки ж воно галицьке?—запротестував Крапленко.—Скрізь воно вживається.

— Я в своєму селі ніколи його не чув,—*доводив Тройчатка.*

— Та ви ж там уже двадцять або тридцять год як не були, — завважив Прісченко,—то й позабували, що чули.

— Хоч і не був, а не позабував!—не поступався Тройчатка.

— Панове!—озвався господар.—Облишмо ми поки галицькі слова,—це ми за *вечерею поговоримо, а тепер давайте кін*чати про Хандолю,—це діло важне.

— Так ось бачите, — знову загомонів Крапленко,—там окуляри, тут цвікер, чи то пак—пенсне.

— Ну, цього ще не досить!—сказав Прісченко.

— Буде й ще!—відповів Крапленко.— От слухайте далі. «Страшенно любить класичних авторів, і все їх хвалить, хоча ледве чи коли їх читає»... Всяке ж знає, як любить Недоленко і в розмові, і в своїх творах уживати латинських приказок.

— Вжеж, це така відома річ!—потакнув Головківський, а Чубчикова додала:

— Аж негарно! І нащо цей клясицизм, коли вже давно доведено, що реальна освіта краща!

— *Це ще питання,* — *завважив* Тройчатка.—Без клясиків не може бути гармонічного розвитку.

— Це ви того кажете, що сами вчите в клясичній гімназії,—кинула Чубчикова.

— Вибачайте!—сердито відказав Тройчатка,—я кажу це через те, що воно правда, і на мою думку зовсім не треба реальних шкіл.

— А як стоїть справа з нашою реальною школою?—запитався Котовський у Головківського, думського гласного.

— Я недавно бачився з головою,—каже, що відповіді з міністерства й досі нема.

— А що, як його здоров'я?—спитавсь Тройчатка.—Мені казав Яблоновський, що він хворий був.

— Панове! Панове! — знову закликав Тишківський, що з обов'язків господарських мусів бути й головою сьогодн зборів.—Кінчаймо вже з оповідання

Крапленко знов узявсь до газети

— Далі: «Писати Хандоля міг ск *хотів*, бо мав тільки одну роботу: од вати ренту...» Розумієте: натякання що Степан Іванович оддає свій маєт посесію.

— І справді воно виходить дуже *хоже до* Недоленка,—згодився Тройч

— Він! Він! Цілком він!—скрик заходивши по хаті, Чубчикова.

— Та тут іще багато є такого, що з наче з його списано. От слухайте!..—п знову Крапленко.

— Та й з того, що ви прочитали, видно, куди стріляє автор,—промови *подар.*

— А хто автор?—спитався Котовсь

— Рябченко якийсь.

— Що то за пан?

— Не знаю.

— А я знаю! Я знаю!..—не вга Чубчикова.

— Ви знаєте автора?—зацікавилися

— Я автора не знаю, але я знаю це такий чоловік, що Недоленка зн

— Ну, це ми знаємо й без вас!..— нув Тройчатка.

— Слухайте, панове!—докірливо ворив Прісченко.—Невжеж таки м жемо на підставі таких дурниць прит цю нісенітницю до поважного пис ника, недавнього члена нашої гро якого ми всі знаємо? Та це ж нег не годиться так робити!

— Вибачайте, добродію!—знов обр ся Головківський,—чого ви нам мс читаєте? Хто ж із нас може хоч на хви подумати про високоповажного Ст Івановича, що це про його написано пр

— Авжеж! авжеж!—загомоніли ніхто! Де ж таки!..

— Коли ми про це говоримо,— далі Головківський,—то тільки чере що нас обурює цей нікчемний писака, смів написати пасквіль на високоп ного діяча, громадянина нашого гор нашої громади, якого ми всі радо в вітаємо, як він хоч на короткий час за в гостину до нас... Образа такому лі є образою й нам, його товаришам і з кам, нам, що так високо становлять оригінальний талант, яким він зак

письменство, в якому його твори
ать, як самоцвітні дорогі перли всіма
рами, на втіху нам і на славу в потом-
. Ні, ми говоримо про це через те,
ємо волю справедливому почуванню
ння про таких недостойних поряд-
чоловіка вчинків, як цей пасквіль!
Так! Так!—палко озвався Крапленко.
Обурення! І ми мусимо запротесту-

Авжеж! Авжеж! Запротестувати! Та
якомога гостріше!—бігала по хаті
икова.—Пошлемо листу газету! Напи-
що мабуть пасквілянт сам так робить,
Недоленка тільки звертає!
Ні, постривайте, Степанидо Матвіїв-
перепинив її поважно адвокат,—так
жна писати,—це треба виробити доб-
і пристойний текст.
Хіба я що непристойне казала?—
зилась Чубчикова, але на це ніхто не
ив.
Слухайте, панове,—повагом загомо-
господар,—та чи треба нам протесту-

Я думаю,—вхопився за ці слова Пріс-
,—що зовсім не треба. Раз, що воно,
а мою думку, зовсім не натякає на
ленка, а друге,—хоч би й натякало,
ба ж варта протесту кожна нісеніт-
, що якийсь дурень ляпне?
А, ні, так не кажіть!—докторально
вів адвокат.—Честь людська—то ве-
і ціни річ, то коштовний перл... е-е...
нт, якого треба завсігди оберігати.
овинні оступитися за нашого земляка
ариша, щоб могли ми світлим оком
тися йому в вічі, як він приїде знову
ас гостювати.
А вже скоро й приїде,—завважив
дар,—бо звичайно він так у цьому
ні приїздить.
О, то треба нам не баритися!—ска-
Крапленко.—Треба зараз же написати
ест та й послати його до «Новин».
Давайте писати! Беріть папір, Оле-
Петровичу, та й пишіть! Гуртом напи-
! Гуртовий протест,—хай буде й гур-
редакція.
Сідайте сюди! — сказав господар,
ючи Крапленка на своє місце за

Ну, то що ж писати?—спитавсь той,
и й держачи перо над папером.

— Пишіть так,—запропонував Тройчатка:—«Високоповажний пане редакторе! Надруковане в вашому часопису оповідання д. Рябченка «Сьогочасний повістяр» видимо нагадує всім відомого повістяра д. Недоленка, а тим часом...»

— Е, ні, так негарно!—сказав Головківський.

— Ну, то вигадуйте ви!—відказав незадоволено Тройчатка.

— Може б так,—озвався Котовський, граючися елегантним ланцюжком од годинника:—«Прочитавши в Вашому вельмишановному часописові...»

— «гидкий пасквіль на Недоленка, ми обурюємося!..»—перехопила Чубчикова.

— Будьте ласкаві, не перепиняйте, Степанидо Матвіївно, а то от я вже й забувсь...

— Панове!—запропонував господар,—мені здається, що так ми ніколи не напишемо цього важного документу. А ліпше перейдімо ми до другої хати, а тут хай лишаються Олексій Петрович та Карпо Григорович,—він кивнув на адвоката,—вони дуже добре проаналізували оповідання, то вони найкраще напишуть самі собі й протест. Ми їм не будемо перебивати, а потім вони прочитають нам написане, а ми тільки гуртом проредагуємо його та й уже.

— Чудово! добре! згода!—загомоніли всі, раді, що збулися клопоту, і, випростуючися од довгого сидіння, почали переходити до другої світлиці.

Громадяни сиділи вже за вечерею, як Головківський з Крапленком принесли свій протест. В йому стояло:

«Високоповажний Добродію, п. Редакторе!

У числі 227-му Вашого шановного часопису надруковано оповідання д. Рябченка: «Сьогочасний повістяр». Невідомий нам автор цього оповідання, в особі свого героя, літерата Хандолі, безперечно хотів змалювати всім добре відомого й високоповажного письменника, якого ім'я, шануючи його, не будемо тут писати. Що ми не помиляємося, видко ось із чого:

1. Високоповажний письменник живе в Києві, також і Хандоля.

2. Високоповажний письменник має чорні вуса і окуляри, також і Хандоля.

3. Високоповажний письменник часто цитує клясичних авторів, також і Хан-

доля «страшенно любить клясичних авторів».

4. Високоповажний письменник одержує ренту з свого маєтку, також і Хандоля.

5. Високоповажний письменник друкує свої твори завсігди великими форматами, також і Хандоля, марячи про видання своїх повістей, уявляє собі «товсті томи in octavo і навіть кварто».

6. Високоповажний письменник має в своєму прізвищу, яко складову частину, слово, що є і в прізвищу Хандоля.

Ми могли б навести ще багато паралельних рис, але—сподіваємося—досить і цих, щоб видко було, на кого натякає автор. І в той же час він надає своєму героєві вчинки хижацько-плягіяторські. Ми, знаючи добре Високоповажного Письменника, його творчість і життя, з цілою силою протестуємо проти цього, цілком безпідставного й нечесного обвинувачення і можемо тільки недоглядом вияснити собі, що Ваш шановний *часопис міг надрукувати* пасквільне оповідання д. Рябченка, недостойне *порядного* чоловіка й письменника».

— Чудово! Дуже добре!—загомоніли громадяни.

— От я тільки викинув би слово «пасквільний»,—сказав господар,—щоб, знаєте, не так гостро було.

— А я думаю, *що зовсім не треба викидати*,—заторохтіла Чубчикова.—Навпаки, треба ще так написати: «оповідання такого пасквілянта, як Рябченко...»

Зчинилася спірка про слово «пасквільний» і, врешті, більшістю голосів викинено його. Зроблено ще кілька дрібних виправок і рішено, що завтра Крапленко перепише це і всім дасть до підпису.

— Я не підпишу!—уперто не згоджувавсь протестант Прісченко.

— От таки Дмитро Васильович ніяк не хоче згодитися з громадою!—докірливо сказав Тройчатка.

— Нащо я буду згоджуватися, коли це все дурниця!—відказав Прісченко.

— Як же то дурниця? Хіба громада робить дурниці?—величноз апитався Головківський.

— А то не буває?—відказав йому Прісченко питанням.

— Панове! Панове!—перепинив господар, побачивши небезпеку,—ви забуваєте, що ми всі вже трохи під'їли, а Олекса Петрович та Карпо Григорович досолодні. Поговоримо спершу з вечер, а потім уже будемо сперечатися про що хочете. Карпе Григоровичу, вам дозвите білої чи вина?

— Білої, білої,—щоб грунт був,—попрохав Головківський.

Усі заговорили з вечерею...

Минуло два тижні...

Була п'ятниця, і громада знову збралася на чергові збори в Головківського.

Зараз же спочатку розмов господа сказав, що Недоленко вже приїхав до родичів, був у його і в Тишківського, вони його *закликали на сьогодішню* збірку.

— От і добре! Чудово!—загомоніли громадяни, а Крапленко додав, кладучи на стіл газету:

— А я позавчора відібрав число «Ниви», де надруковано наш протест.

Хто ще не читав—кинувсь перечитати свій *лист* і кожне подивлялося під.

А ви таки не підписались!—докинула промовила Чубчикова до Прісченка.

— І добре зробив!—одбуркнувся той з кутка, де він сидів, не рушачи з місця.

— І зовсім недобре!—задріботіла Чубчикова.—А я дуже рада, що я першою знайшла, що, Хандоля—Стодоля—Недоля—все одно, бо скрізь доля.

— Вибачайте, Степанидо Матвіївно, перший знайшов це я!—зауважив Крапленко.

— От і неправда! Ви тільки прочитали газету, *а я догадалась, про кого* писано. Адже так, Семене?—вдалася вона до чоловіка.

— Мм... еге...—відповів той.

— Ну, панове, годі там сперечатися, хто перший, хто останній,—усі ми зрозуміли, як покривджено нашого високоталановитого письменника, і запротестуваймо!

— *Еге, запротестували!.. А ви?*—вдалася в'їдалася Чубчикова до Прісченка, що ледве вже вдержувався, щоб не вилаяти її.

Дзенькнув дзвоник, господар сам пішов одчиняти, прихиливши двері з собою. Почулася розмова, привітання.

— Він!—промовив Тишківський.

Відчинилися двері і ввійшов товстий добродій з чорними вусами та з пенсне на носі.

— А, Степане Йвановичу!.. дуже-дуже ді вас бачити!.. Спасибі, що завітали до с!.. Просимо...—загомоніли, товплячись зкруги Недоленка та стискаючи йому ку.

– Дуже радий... еге... еге... дуже!— орив Недоленко здоровкаючись і якось ково всміхаючись, але цього усміху то не помічав.

– Прошу сідати!.. Осюди прошу!..— ів господар почесного гостя на почесне це посеред канапи.

'ість сів, посідали й інші, і всі почали питувати Недоленка про Київ, про те, там діється, про нові писання Недока і т. і. Він якось невесело відповідав аз-по-раз скидав свого цвікера, протиючи в йому скляночки, та відсапуся. Нарешті господар урочистим голосом ав:

– А ми, дорогий Степане Йвановичу, і живемо не в одному городі з вами, се ж ваш образ завсігди з нами і ваша ьменницька слава дорога нам, ніби власна. От через що всі ми... мало сі... гм... гм,—і промовник злегка зирнув у куток, куди знову заховався Пріско,—були вельми обурені з того недоого оповідання безсоромного пасквіа й заложили свій протест у часописі вини»,—оце він, коли не читали ще... він подав Недоленкові газету, але той яв її. Він нервово потер пухлою рукою , що вже починав лисіти, потім знов ув і надів цвікера і, врешті, заговорив трохи нервово:

Читав... еге... Звісно, я дуже вдяч-. Еге, дуже вдячний за таку до мене ильність... Щира прихильність така а річ... і так не часто стрівається... е тут... бачите...

спинився, вийняв хустку і втер спіт лоба.

Гут,—заговорив знову,—трапилось— би — непорозуміння... Еге, деяке зуміння.

Непорозуміння?—здивувався господ Яке ж то?

стихли, повпивавшись очима в Недо-

ачите...—почав знову той, раз-у-раз чись і плутаючись,—так йому ніяково говорити.—Цей д. Рябченко, оповідання, молодий ще чоловік... тільки ще почав у літературі... Може він ще не вміє писати, це так, але... Це, бачите, мій особистий знайомий... Він мені давав читати це оповідання... Я навіть трохи справляв його...

— То виходить...—почав хтось і увірвав.

— Отож виходить—це зовсім не про мене, зовсім не про мене,—говорив далі Недоленко, і його голос тремтів, як струна.—І нічого там нема зо мною спільного-до мене підхожого... Нічого!.. Це непорозуміння, дуже прикре непорозуміння... Через те прикре, що молодого автора ображено... Він навіть посварився зо мною через це... Наговорив мені всяких дурниць, обвинувачує мене в зраді, ніби я сам призвів так, що той протест надруковано... А я...

Враз голос Недоленкові увірвався. Він знову почав нервово втирати лоба хусткою. В хаті запанувала тяжка, гнітюча тиша. Всім було ніяково, і дедалі ставало ще гірше. Чубчикова втягла свою маленьку зморщену голівку межи плечі і знишкла в куточку; Тройчатка насупився, як звір; Крапленко крутився на місці, мов його що припікало і смикав себе за вузеньку біляву борідку; Тишківський застиг, кумедно роззявивши рота; а на обличчю в господаря панувала безмежна безнадійність. Тільки Чубчик дивився так само апатично, як і попереду, та Котовський спокійно придивлявся до ритмічних рухів носка в свого черевика, яким він, хитав закинувши ногу за ногу. Врешті господар спробував озватися:

— Високоповажний і дорогий Степане Йвановичу!

Але ту ж мить Недоленко й собі загомонів, перепиняючи його.

— А я... Ви зрозумійте ж—яке тепер моє становище!.. Усі думають, що це про мене!.. Еге, що це мене там змальовано... що це я обкрадав інших письменників... Зрозумійте моє становище!.. Зрозумійте, що ви... мені зробили!..

Недоленко зірвався з місця, в його голосі чулися сльози й злість.

— Ви... ви мене осоромили!.. Ви мене плягіятором ізробили!.. Двадцять п'ять років... от уже скоро двадцять п'ять років працюю... був чесним письменником, а тепер ви мене злодієм... Ювілей!.. Гарний ювілей справили!..

Він аж вигукнув ці слова й вибіг на-середину хати, ввесь тремтячи. Всі мовчали, втупивши очі в землю.

— Високоповажний і дорогий Степане Івановичу!—знову озвався урочистим голосом господар. — Ми це робили bona fide...

— Ах, що мені до того!.. —перепинив знову Недоленко. —Хіба мені від цього легше?..

— Алеж...

— Вибачайте!.. Я не можу... у мене сьогодні... я знервований... я недужий. Вибачайте!.. Бо це, це... на ввесь вік ганьба!..—вигукнув він злим, плачущим голосом і вискочив з хати.

Господар побіг за ім. Крізь прихилені двері чути було, як він силкувався заспокоїти розгніваного, а той нервово все відповідав:

— Ні-ні, не можу... Де мій парасоль? Не можу... Вибачайте!.. Де мій парасоль?..

Видимо парасоль знайшовся, бо незабаром почулося, як одчинилися й зачинилися двері, і зараз же господар увійшов знову до кабінету. Всі ще сиділи похнюпившись. Головківський став серед хати, розставив руки і поважно й виразно промовив:

— І хто б міг цього сподіватися?

І враз, утративши всю свою поважність і забувши, що він господар, адвокат кинувся мокрим рядном на Крапленка .

— Це все ви, ви з вашою газетою! Якби не ви, то нічого б і не було!

— Це оригінально! — образився Крапленко.—Що ж ви: малі діти, чи що? Ви ж самі, Карпе Григоровичу, казали, що в оповіданні є поважні доводи за те, що це про Недоленка, сами ж паралель проводили...

— Поневолі почнеш проводити—як усі в один голос: про Недоленка, про Недоленка!..

— Та хто ж це казав? Усі? Які ж то всі?—запротестував Тишківський.

— Та от же Степанида Матвіївна,—назвався господар знову,—зараз догадалася, що Хандоля—Недоля.

— Ах, вибачайте!—огризнулася Чубчикова.—Я казала тільки, що Хандоля нагадує Назара Стодолю, а більше нічого не казала, а то все Олексій Петрович... Алже так, так, Семене?

— Мм...

— Чорт-батька зна що таке!—злісно й грубо гарикнув Тройчатка.—Наробили курячого сміху!

— Не я наробила!—не вгавала Чубчикова,—а ті, хто паралелі проводив, хто газети приносив, хто...

— Та ну вже, годі!—ще грубіше кинув Тройчатка.—Не ви! не ви! А хто не давав нікому говорити, бігаючи з Хандолею—Недолею?

— Та не я ж! Не я! Вам позакладало? Ви...

— Стесю... мм...—озвався був Чубчик але роздратована його пані не дала йому далі говорити:

— Будь ласка, мовчи! Ти вічно встряєш не до речі з своїми розмовами!

А Котовський, роздивляючись на свої чепурні нігті, недбало-спокійним голосом сказав:

— А мені здається, що Дмитро Васильович дуже винний у всій цій справі тим, що бачив нашу помилку й лишив нас помилятися, а не вияснив нам справи по-товариському.

— Оце дак так!—обурився Прісченко, вискакуючи з свого кутка.—Ще що вигадайте!.. Мало я вам казав, що все це дурниця?!

— Е, ні-ні, Дмитре Васильовичу,—знову поважно загомонів Головківський,—це таки що правда, то правда: ви не по-товариському зробили. Сами не підписали, а нам не вияснили як треба, не подали всіх доводів...

— Не по-товариському! Не по-товариському!—загуло навкруги.

— Не по-товариському!—заметушилась по хаті Чубчикова, всіх покриваючи своїм пищанням.

Прісченко так уразився з цієї несподіванки, що стояв серед хати мовчки, в широко розкритими здивованими очима. Хвилину стояв остовпівши, а тоді враз вибухнув:

— А хай йому чорт, коли так! Що це справді таке? Сами наробили, а я винен! Коли так, то бувайте здорові,—мені тут нема чого сидіти!

І він кинувся був з хати, але в цю мить двері відчинилися й покоївка стала на порозі.

— Пані просять вечеряти.

ве!—загомонів Головківський, и дорогу Прісченкові,—не будемо ! Краще заспокоймося, і за вече- воримо, як залагодити справу! сам поїду завтра до Степана

18. м. Київ.

Йвановича... виясню йому все... От ходіть, поговоримо!.. Прошу до вечері!

І він узяв під руку Прісченка й повів його з собою, хоч той трохи і пручався.

Усі громадяни вдалися до вечері.

З ЗАЗДРОЩІВ [1].

Денисович Запара таки добре пра- а своєму віку і мав тепер право ати.

ов він до Києва ще хлопцем, як ло дванадцять літ, спершу був за попихача у галянтерійній крам- рді дослужився до прикажчика, і дуже тяжко працював на хазяїнів, ав би мабуть так і довіку, та тут рохи поталанило: жила в хазяїна небога, немолода вже дівчина, і ма- а батьківщини й материзни дві рублів у банку. Семен Денисович ся з нею, як йому було двадцять ки, і на ці дві тисячі завів свою ерію. Через п'ятнадцять літ він був ом величезної дорогої крамниці, а рез десять придбав собі невеликий, арний дімок на Подолі. Поторгу- ще трохи, він подумав собі, що вже його, щоб віку дожити й покинути единій дочці, бо більше дітей у його ло. Він продав за добру ціну свою крамницю, частину грошей оддав за нтові папери, а за другу частину невеличкий хутірець, зараз же таки свого рідного села.

була його давня мрія: щоб сіль- земляки побачили його «поміщиком». р вона справдилася. З весни він пере- на хутір. Сам він не хазяйнував, але було йому віддавати мужикам землю, ати. І не тим любо, що мужики давали еї гроші,—звичайно, що заплатив же за землю, то повинні й йому платити, ак,—але не в тому сила. Любо йому , що вони приходять до його, кла- ться, просять... Он Хведько Пана- ко—колись удвох із ним вони телята ли, а з Павлом Харченком сусіди були, тарий Гудзь, бувши парубком, його, тоді малого хлопця, за чуба тягав... А тепер усі стоять, а він сидить, вони про- сять, а він може дати або й не дати їм землі. Ну, звичайно що дає, бо таки ж треба її давати... Та зате недорого,—він таки не лихий чоловік, добра в його на його вік стане,—чого йому дорожиться? Треба й про бога подумати. І він завсігди віддавав землю дешевше, як сусідні пани, а надто, коли його добре попросять, ска- жуть: «вашої милости просимо»... Йому ж таки жалко людей,—він їм іще скине... Ще й по чарці вип'ють і закусять добре на панському «бальконі», а тоді й розій- дуться: мужики раді, що взяли дешево землю, а Семен Денисович задоволений з того, що він таки зовсім, як поміщик [2]...

Улітку приїздила на хутір і дочка з зя- тем. Вони з жінкою дочку пустили зовсім на панську лінію: у гімназії вивчили й за вчителя з тії ж таки гімназії й заміж од- дали. І любо було Семенові Денисовичу, що в його такий панський зять, колезький совітник, і його зве «папашою», а стару його «мамашою».

На осінь переїздили знову доКиєва. Там уже зять жив окремо, а дочка таки раз-у- раз забігала і звеселяла хату батькові й матері. Заходив і зять, заходили товари- ші—купці... Жилося добре...

Спершу то й зовсім добре: відпочивав Семен Денисович, надолужував своє за ті довгі роки тяжкої роботи, що й думати про відпочинок ніколи було. Усмак одпо- чивав.

А далі стало трохи нудно і дедалі все нудніше та нудніше. Улітку на селі хоч з мужиками клопочеться, коло саду й коло пасіки тупцяє—не так робить, як догля- дає, щоб робилсся. А взимку в городі— що його робити? Ну, у свято там, чи при

---

[1] Це оповідання лишилося в першій редакції і досі не було друковане. *М. Грінченкова.*

[2] Десь тут про вигляд Дениса Семеновича. (Примітка на крисах рукопису. *М. Грінченкова*).

якій оказії гості в тебе, або сам підеш у гості, а в будень? Пив Семен Денисович помалу й ніколи не напивався, до карт теж не дуже охочий був... Що ж його робити? Він і до церкви на всі служби ходив, і в Лаврі частенько бував, дак то ж не робота. Коли ввесь вік чоловік робив, то нудно ж тепер без роботи тинятися.

Ще було одно діло: читання. Спершу Семен Денисович тільки «Киевлянин» читав та Біблію, житія святих і всякі такі побожні книжки та ще дуже любив читати книжку про «генералиссимуса Суворова» і якийсь старий том російської історії Карамзіна. Повістей, а надто віршів, не любив, звав їх «пустяками» і «баловством». Але одного разу знайомий чоловік дуже похвалив йому роман Лажечнікова «Ледяной дом». Семен Денисович прочитав його, як справжню історичну книгу, і страшенно вона йому сподобалася. А найбільше його вразив отой «малоросіянин», що прийшов до Петербургу шукати оборони від кривди, а його замість оборони почали на морозі обливати холодною водою й обливали доти, аж поки з його зробився мерзлий крижаний стовп. Таке знущання з «малоросіян» страшенно обурило Семена Денисовича й він одразу почув, що й він «малоросіянин». Всім своїм знайомим він почав переказувати цей випадок з роману Лажечнікова й навіть купив той роман і давав читати. Від одного з таких знайомих він почув, що про «малоросіян» є ціла книга написана—«История Малой России»—дуже інтересна: там у їй розказано і про козаків, і про гетьманів... Семен Денисович страшенно цим зацікавився й почав шукати тієї «Истории», та її ніде не було, а букіністи говорили Семенові Денисовичу, що це тепер книга «редкая и почти запрещенная», добути її дуже трудно й коштує вона дорого. Та Семена Денисовича так опанувало бажання прочитати «малоросіянську історію», що він ладен був заплатити й багато, і через деякий час справді віддав дванадцять рублів за Бантиша-Каменського. Прочитав він її не одриваючись і читав багато разів. Для його розкривався зовсім новий світ—«малоросійський». Богдан Хмельницький, Дорошенко, Сірко—от хто став тепер його улюбленцями, а герої Карамзіна та Суворов зовсім поблідли. До «генералиссимуса» став він навіть трохи неприхильний.

— Штука воювать,—казав він,—коли тут тобі все: і салдати, і гроші з казни, і правйонт, і ввесь припас, і струмент! Ні, ти повоюй так, як Богдан Хмельницький, що нічого не було, з косами та з кілками йшли, а які великі воїни поробилися, та як лущили ляхів!

І він починав розказувати, як їх «лущили» на Жовтих Водах, під Пилявою, під Батогом і в усяких інших місцях.

Одно слово—Семена Денисовича обняв «малоросійський» патріотизм і він незабаром довів його до того, що Семен Денисович став читати не то повісті, а й вірші.

Сталося це так.

Одного разу був він у знайомого купця-галянтерійника, та й розбалакались вони про «малоросійську історію». Семен Денисович і сказав, який то жаль, що нема більше про все це книжок.

— Чому нема? —каже знайомий. —А Шевченко?

— Який то Шевченко?—спитався Семен Денисович, бо він про його ніколи не чув.

Знайомий почав розказувати, що Шевченко написав таку книгу «Кобзар», а в їй списано про всіх гетьманів, козаків й гайдамаків.

— Де ж ви читали цю книгу?

— А в мене знайомий є,—тут один чиновничок із городської управи... Головко. З нашого села, звідкіля я родом, попович. Учився в семінарії та чи він не довчивсь, чи не схотів на попи йти, то тепер служить в управі... Дак у його єсть той «Кобзар». Та він і сам малоросійські стихи пише,—книжечку напечатав.

— Невже?.. Не бачив такої книжечки... Як, кажете, він зветься—Головко?

— Еге... Тільки він на книжці не так підписався, не Головком, а сявдонимом.

— Як кажете?

— Сявдонимом... Значить, не своєю хвамилією, а вигадав іншу—ота така хвамилія й називається сявдоним... Він підписався... от уже й не скажу вам зараз... азбув.. чи Чобітько, чи що...

— От якби ви познайомили мене з їм,—попрохав Семен Денисович,—я б у його того Шевченка попрохав почитаться!

— Ділов не багато! Після завтрього в їх получка в управі, дак він прийде роз-

плачуваться... Він на книжку в мене бере й щомісяця просто з управи приходить і розплачується... Приходьте в три години, то вже він тут буде.

Семен Денисович прийшов, як сказано! і справді стрів уже в крамниці Головка.

Це був чоловік так під тридцять років, при здоров'ю, *білявий*, з борідкою. Вони познайомились, і хазяїн-купець зразу ж розказав Головкові, чим цікавиться Семен Денисович.

Тому це сподобалося, він обіцяв дати йому Шевченка, а довідавшися, що в Семена Денисовича є Бантиш-Каменський, попросив і собі його прочитати:

— Я його читав уже,—ну так іще повторить хочеться.

Семен Денисович залюбки згодився і другого ж дня сам зайшов до Головка, заніс йому Бантиш-Каменського і взяв Шевченка [1].

«*К о б з а р*» йому дуже сподобався і, читаючи його, Семен Денисович зовсім забув про свою колишню неприхильність до віршів. Найбільше подобались йому історичні поеми. Прочитавши всю книгу, Семен Денисович пішов зараз до книгарні і купив її собі, щоб була своя і перечитував її багато разів.

Головкового «Кобзаря» він одніс йому. Розбалакались і Семен Денисович спитав:

— А чи немає тепер яких малоросійських писателів після Шевченка?

— Після Шевченка?—перепитав Головко.—Ну, після Шевченка вже нікого не було такого. Писав Марко Вовчок про кріпаків,—ну, воно вже тепер старе... Писав Куліш—так собі... У Стороженка є дещо веселеньке, а проте—пустяки!

— Ну, а тепер?—допитувався Семен Денисович.

— Тепер?.. Та є *тепер*, та такі все... Ну хто ж там? Кропивницький пише для театру...

— Та я був у театрі в Кропивницького.

— Ну, отож... А інші—ну, Левицький є, Мирний...—Головко назвав ще кілька прізвищ, зовсім невідомих Семенові Денисовичу.—Все таке собі... ні мови доладу не знають, ні описати, як треба, не вміють...—Він замислився був, а тоді знову:—От хіба що: дам я вам одну книжечку прочитати,—віршi. Звісно, може воно й не таке гарне, як Шевченкове, ну, та все ж не те, що ті всі пишуть. Єсть і мова, і вірш,—одно слово—настояща поезія!..

Семен Денисович дуже зацікавився й поніс од Головка невеличку книжечку віршів, названу: «Українські струни. Вірші, співи і думи П. Чобітька».

Та вона йому не сподобалася. Де ж таки йому до Шевченка,—нема того ладу!.. Там як слово скаже, то так і крає серце, а тут!.. Прізвище автора «Чобітько» здалося Семенові Денисовичу чомусь наче по знаку. Де він його чув? Ніяк не міг ізгадати спершу. Нарешті пригадавсь йому той знайомий купець, у якого він уперше зустрівся з Головком: та він же казав, що «Чобітько» це «сядоним» Головка! Так он що! Це сам Головко написав та сам же й каже, що за всіх лучче! Ще й до Шевченка пнеться! Ну-ну! Так зараз і видно, що Шевченкова хода! Хіба б Шевченко так написав:

Місяць в небі роздув щоки,
Мов уявсь у боки,
Та на землю поглядає,
Що там лихо виробляє.

Ну, а як би це Шевченко написав? У Шевченка все «білолиций»:

Білолиций місяченько
З неба поглядає,
Що на землі та з людями
Лихо виробляє.

Отак би написав Шевченко!

Хе! От Семен Денисович і сам склав вірші, кращі за Головкові!.. Таки і в його добре виходе,—пошти як у Шевченка. А що, якби й справді спробувати компонувати вірші? Ні, де ж таки!..

Одначе він вернувся до цієї думки згодом, читаючи Шевченка, і таки не втерпів. Є в Кобзарі і про гайдамаків, і про Підкову, і про Гамалію, а про Богдана Хмельницького нема. От якби скласти!..

І Семен Денисович таки почав складати пісню про Богдана Хмельницького й описував—

Що нікого на всім білім світі
Він ніколи не боявся
І до смерти із панами-панами,
Побіждавши [illegible], воювався.

---

[1] Тут десь про обстановку у Головка. (Примітка на полях рукопису. *М. Гринченкова*).

Добре він напрацювавсь, поки склав цю першу пісню, але таки склав. Після цього вже пішло легше. Семен Денисович схотів списати свою жисть: він знав добре, що вона дуже інтересна і треба про неї розказати. І він розказував:

Як він у дванадцять літ
Пішов у світ,
Та зійшовсь йому світ, як клин:
Запакували його в галантерейний магазин.

І так усе описав аж до того часу, як узявся він вірші писати...

Треті його вірші були про кохання. Адже в Шевченка скрізь є про дівчину з козаком,—значить про це треба писати. І Семен Денисович писав:

Білолиций місяченко
З неба задивився,
Як козак та у дівчину
Дуже залюбився,
Під гаєм із нею зустрівся.

Хоч і понаписував Семен Денисович вірші, та хвалитися їми людям покищо соромився. Спробував був прочитати їх своїй жінці, Степаниді Василівні, та вона до книжок була неохоча й нічого не розбирала—тільки розсердила Семена Денисовича. Тим часом прийшло літо, вони переїхали на хутір. До Семена Денисовича почали вчащати селяни за всякими справами. Одного разу, як був у його Кирило Ющенко, Семенові Денисовичу спало на думку прочитати свої вірші йому. Він спитався:

— Чи ти чув що за Богдана Хмельницького? Хто він такий був?

— А хто його зна,—сказав Кирило,—начальник мабуть якийсь... Я, як був у Києві, біля Сохвієзського собору, бачив його на коні, дак поліцейський казав, що якийсь начальник...

— Ех, ти з своїм поліцейським! Начальник! Звісно, начальник, та який?

— А хто ж його зна.

— Гетьман український, он хто!—І Семен Денисович почав виясняти Кирилові, хто був Богдан Хмельницький і наприкінці сказав: — Ось стривай, я тобі зараз про його прочитаю.

І, витягши свої вірші, почав читати.

Богдан Хмельницький був гетьман,
Над усією Україною пан,
Превеликий воїн,
Усякої похвали достоїн
Що нікого на всім білім світі
Він ніколи не боявся і т. ін.

— А що, як? розібрав? гарне?—питався Семен Денисович у Кирила після читання.

Після пояснень Семена Денисовича, Кирило дещо розібрав у віршах. Хоч вони йому зовсім не сподобалися, але як звичайний і ввічливий чоловік він їх похвалив:

— Розібрав, розібрав! Де ж таки не розібрати. Таке гарне та понятне.

І враз Кирило побачив, як обличчя у Семена Денисовича розцвіло, засяло радісним усміхом. Хитрий дядько враз зрозумів, що «панові» через щось дуже до смаку хвала, а згадавши непевну ще поки долю свого прохання, щоб «пан» позичив йому десять рублів,—почав уже вмисне з усієї сили хвалити вірші.

— Так доладу списано, так добре, що й не сказати!

Семен Денисович радів страшенно і з радощів сказав:

— Ну, я тобі ще й другі прочитаю.

Хотів був читати «про свою жисть», та спинився, бо не хотів покищо виявляти свого авторства. Почав читати про кохання.

Старому Кирилові було страшенно чудно, що старий Семен Денисович читає йому про якесь кохання, про поцілунки, про обнімання—«Ото, зовсім здурів Запара», думав він, але як скінчилося читання, він і це почав хвалити:

— Дотепно складено! Мов пісня! Та де —ще краще! Це мабуть така голова писала, що ой-ой-ой!..

Кирило пішов додому, одержавши десять карбованців на дуже добрих умовах. Він, сміючися, похвалився жінці про те, як він піддурив «старого Запару», а та розказала про це сусідці Савчисі, а Савчиха своєму чоловікові. Савка ловив рибу, і йому треба було лози на сажі, і він давно вже лаговився піти до Запари попрохати дозволу нарізати лози в його лузі. Тепер він пішов, не гаючись, і, як чоловік не менше тямущий за Кирила, почав не з лози, а з іншого:

— Казав мені Кирило, пане, що ви йому читали щось про Богдана Хмельницького таке гарне, таке гарне!

— Невже?!—зрадів Семен Денисович.

— Дуже хвалив. Дак оце й я прийшов до вас вашої милости попрохати: може б ви мені прочитали...

І Семен Денисович читав, Савка хвалив мав за те лози, скільки схотів, навіть без дробітку.

Помалу по всьому селу пішла чутка, що старий Запара здурів»: читає якусь дурницю про якогось Хмельницького та про запорубків з дівчатами і як хто похвалить, то такий добрий стає, хоч що попроси, то дасть.

Через таку поголоску слухачі у Семена Денисовича не переводились щосвята, а часом то і в будень бували, і хоча «ікономія» Семена Денисовича від цього зазнавала деякої втрати, але сам Семен Денисович страшенно радів.

— О! значить таки я щось добре написав, коли так люди цікавляться!

Це його зосмілило. Він написав ще з пару віршів, потім переписав усі чистенько, та й послав у Київ до газети. Уже другого дня ввечері, як прийшла та газета, він нетерпляче розгортав її, щоб подивитися—чи нема там його віршів уже друкованих. Але йому ще тиждень довелося розгортати газету без ніякого результату, аж поки нарешті в «Почтовом ящике» він найшов таку річ: »С. З—ре. Малорусских стихов не печатаем».

Це його страшенно обурило.

— Бач, бісова кацапня! Малоруських стихів не хоче печатати!

Довго він сердився, а як одсердився, то спало йому на думку, що добре було б, коли б була «своя малоросійська газета», щоб у їй можна було малоросійські стихи печатати.

Ця думка не покидала його все літо, а як він повернувся восени до Києва, то він з нею пішов до Головка.

— Чому ніхто в нас не заведе малоросійської газети?—запитався він.

— Чому?—перепитав Головко, всміхнувшися та підморгнувши, і конфіденціяльно пояснив:—Тому, що есть таємний наказ не дозволять—і не дозволяють: багато людей просило,—нікому не дають.

— Та через що ж?

— Бояться сепаратизму!

І помітивши, що Семен Денисович його не розуміє, Головко додав:

— Бояться, щоб Україна не одділилась од Росії.

—Та чи вони при собі свій розум мають?—цілком щиро запитався обурений Семен Денисович.

Але Головко не схотів ширше говорити на таку небезпечну тему і запитався Семена Денисовича про інше:

— А чого вам хочеться, щоб була українська газета?

— Та так, знаєте... От, ви пишите по-малоросійському... ще люди єсть... було б де печатати.

— Може й ви пишите?—хитро запитався Головко.

— Та може... трошки...

— А-а! Це дуже, дуже інтересно! Ну, дайте ж прочитати!..

— Да нема зо мною, нехай іншим разом... Та шо там,—не стоїть і читать—пустяки.

— Ні, ви дайте.

— Нехай же колись.

Але давати Головкові свої вірші Семен Денисович не поспішався. Головко всіх поетів лаяв, тільки Шевченка та себе хвалив, і Семен Денисович боявся, що правди від його не почує. Через те Головкова думка була йому не інтересна. Він усе думав про те—де б йому надрукувати свої вірші. З такими думками прочитав він одного разу в тій же газеті, що не схотіла взяти «малороссийские стихи», звістку, що вкраїнський письменник Метлицький готує до видання український альманах і просить прислати до його всякі твори віршем і прозою. Подавалася й адреса.

— Отут так приймуть!—подумав собі Семен Денисович і швиденько поперепи-сував свої вірші, послав до Метлицького та й став дожидатися відповіді. Одначе поминув місяць, другий, третій, Семен Денисович написав іще з десяток віршів, а відповіді все не було. Семенові Денисовичу хотілося піти до Метлицького та розпитатися, що це за знак, одначе він якось соромився. Розважав себе тим, що ще ж альманах той друкується, а як видрукується, то вже там він і побачить свої вірші. Од Головка він довідався, що й той посилав свої вірші і відповіді теж не має. Одначе надходила вже весна, Семен Денисович лагодився вже їхати на село, і йому дуже схотілося перед виїздом довідатися про долю своїх творів. Він нарешті зважився й пішов до Метлицького.

Метлицький був ще молодий чоловік, маленький, з темною борідкою. Жив у маленькій хатчині, обставленій полицями

з книжками. Ця сила книжок вразила. Семена Денисовича. Мабуть дуже вчений чоловік, подумав Семен Денисович і йому стало трохи моторошно. Семен Денисович почав розпитуватися Метлицького, чи друкується вже альманах.

— А от скоро піде в друк,—оповів Метлицький,—зватиметься «Ранні зорі»... Уже зовсім складений...—І потім, мов пригадуючи щось, він незважливо запитався:—Може й ви щось до альманаху давали?

—Аякже? —здивувався Семен Денисович,—я ж Запара!

Але з обличчя Метлицького видко було, що це прізвище нічого йому не сказало, що він щось пригадує й ніяк не може собі пригадати. Семен Денисович почувався так, мов його ображено. Метлицький так нічого й не згадав і сказав:

— От, така в мене пам'ять, ніяк не можу згадати... Може ви будете ласкаві сказати—які саме заголовки...

— Стихи ж мої,—ображеним голосом говорив Семен Денисович, — «Богданова справа», «Про мою жисть»...

— А так, так, так!.. Пам'ятаю, пам'ятаю!..—закивав головою Метлицький.

— Ну?—з радісною надією запитав Семен Денисович.

— Ні,—відказав Метлицький,—і видно було, що йому якось ніяково було це говорити,—вони не будуть друкуватися.

— Чому?—спитався Семен Денисович збезнадієним голосом.

— Бачите... вони для нас непідхожі.

— Та чого ж непідхожі?—допитувався Семен Денисович.—Стихи ж...

— Та стихи...

— От й Шевченка—так само стихи... Печатали ж Шевченкові стихи.

Метлицький усміхнувся.

— Бачите... то Шевченко... ну, а тоді ще й те треба сказати: ви правил віршових не додержуєте.

— Яких правил?

— Є такі правила—як писати вірші... а в вас недодержано.

— Та де ж недодержано?—питався Семен Денисович.

— Ну, от зараз я вам покажу...—Він одсунув шухляду в столі, витяг з неї якусь папку, покопався в їй і добув з купи паперів рукопис Семена Денисовича.

— Ну, от хоч би й тут,—сказав він і почав вичитувати Семену Денисовичу з рукопису та розказувати про якісь стопи, ямби, хореї... Семен Денисович нічогісінько не розумів. Він тільки почував, що йому страшно боляче, страшно хочеться, щоб вірші були надруковані. Він кинув слухати Метлицького й думав про те—як запобігти лихові. Нарешті Метлицький договорив... Настала коротенька мовчанка.

— Так... —промовив нарешті Семен Денисович—Може й справді що не так. Ну, так ви там поправте, що треба, а таки напечатайте.

— Е, ні, де ж таки... Це ж не так легко...—відказував Метлицький.

— Та вам не буде великого клопоту,—ви ж знаєте, як і що,—трохи підлещувався Семен Денисович.—А я вже, знаєте, вам за те на видання п'ятдесят карбованців дав би...

Метлицький враз почервонів і встав.

— Ні-ні, це неможливо, цілком неможливо... Ось ваш рукопис!..

Семен Денисович і собі почервонів, розсердившися, взяв рукопис і, швиденько попрощавшись, пішов. Ідучи додому лютував:

— Чорт-зна що! Правила якісь іще повигадували! Знав там Шевченко якісь правила! Із кріпаків же був,—яке тоді сбразування для кріпаків було! А мужики складають же пісні,—хіба вони ходили до Метлицького правил учитися! Слава богу, второї гільдії купець—здається єсть у мене понятіє! Шо ж: мужик більше за мене понімає чи що?

Сердитий поїхав він на село і за все літо ні разу не читав мужикам своїх віршів, хоч вони спершу й пробували знову завести літературні дні. Але приїхавши восени до Києва, Семен Денисович в перший же день побачив у книгарні на вікні чепурненьку книжечку «Ранні зорі». Він сердито проминув книгарню, але, як вернувся додому,—йому страшенно схотілося довідатися, які ж то там вірші такі понапечатувано, що кращі за його. Він не втерпів, пішов і купив книжку.

Вірші, які були в їй, не здались йому кращими за його власні! Куди ж таки: у його віршах так все доладу розказано, що не то що—і мужики все розбирали, а тут усе таке накручене, наплутане, що й ладу йому не даси. І він читав тії вірші і всміхався іронічно:

— Куди ж пак! Гарні! Ну шо воно оце таке:

Тихо, тихо срібний промінь
Цілував листки тополь...

От у мене так як треба:

Сад зелений зеленів,
Як місяць світив.
Білолиций місяченько
Світив повний над садком,
Дівчина під дубком
Цмок та цмок все з козаком!

А то промінь цілує. Чорт-зна що!

Але найбільше його вразило те, що в книзі надруковано було Головкові вірші. *Щоправда,—одні*, а Семен Денисович знав, що він посилав туди кілька, але все ж надруковано. Це запекло Семенові Денисовичу коло серця: невже ж Головко кращий за його?..

Дуже великого жалю завдали Семенові Денисовичу ці «Ранні зорі», і дуже він сердитий був на їх редактора Метлицького. Через якісь там правила не схотів надрукувати! Навіть п'ятдесят рублів не взяв! Плювать! Хіба за ті гроші Семен Денисович не може видати свої вірші окремою книжкою—от так, як Головко видав? Семен Денисович страшенно зрадів з цієї вигадки й тільки дивувався, як це раніше не спало йому на думку. Неминуче він видасть, от тоді люди хай прочитають та й побачать—хто краще пише: чи Головко та *той, що в його* промінь цілується з тополями (ну, хіба ж таки промінь може цілувати?), чи він, Семен Денисович.

Так то воно так... та трохи й боязко... А що, як і справді єсть якісь правила, а він їх не додержав? Це все одно, якби він став торгувати, не взявши гільдійського свідоцтва,—ну, звісно, зараз би йому протокола. Отак і тут можуть йому списати протокола в газеті—адже Семен Денисович читав раз, як одного такого «стихотворця чистили в газеті»—біда: і «безграмотный» і «тупые вирши» і всячина! Ні, якби про його таку штуку написали, то хоч з мосту та в воду. Звісно, якби про якого Головка, то тому байдуже, алеж Семен Денисович—то не Головко, він второї гільдії купець, скільки знайомих має—це ж соромà скільки. Хоч з хати не витикайся! Звісно, він може не підписуватися своїм власним прізвищем, а підписатися якимсь «сявдонимом», як Головко,—ну, от хоч би... Ну він Запара, а підписатися «Опара» чи там яка «Затірка»... Це можна, та тільки знов біда: адже його вірші вже й у газеті знають, і Метлицький знає, не без того, що ще кому давав читати,—зараз вони побачать, що це його, Семена Денисовича, вірші в книжці та й розплещуть і не втече таки він од сорома такого, як отому було, що в газеті.

Чорт його зна! А про Головка нічого було в газеті написано. Йому сам Головко давав читати тую ре...зенцію, критику на свою книженку, дак написано, що нічого собі. добрі вірші.

Гм... Гм... Виходить, що Головко знає тії чортові правила? Ну де б же йому, Семенові Денисовичу, про їх довідатись? Що йому казав той Метлицький? Якісь стопи все торочив та ще якісь ямви чи ямби... Де ж його все згадаєш!..

А що, якби піти до Головка,—чи не запоміг би він? Ох, не хочеться йти,—хвастовитий він! Та коли ж нікого іншого нема.

І Семен Денисович забрав свої вірші та й пішов до Головка.

Поговоривши про те та про се, він нарешті обережно запитався:

— Скажіть, чи ви не знаєте, які там є правила, щоб стихи писати?

— Аякже,—є... знаю...

— А де ж ви про їх довідалися?

— Як то де? У семінарії вчив...

— А! он що!..—сказав Семен Денисович.—І про тії ямви та хо... От забув як його.

— Хореї?..

— От-то-то! І про їх знаєте?

— Та звісно—як же б я не знав?

— Що ж воно таке?

— Ямб, це така стопа в віршах: два склади,—попереду без наголосу, а тоді з наголосом.

Семен Денисович нічогісінько не зрозумів.

— А хорей?—несміливо запитався він.

— А хорей це те саме, тільки наголоси навпаки поставлені.

Семен Денисович похилив голову. Справді, видно, є правила, і то такі, яких він ніяк не може розібрати. Одначе зважився ще спробувати:

— А де ж про їх, *про ці ямви та хореї* написано?

— А єсть у теорії словесности.

— Як кажете?

— Теорія словесности, книга така, учебник, дак там.

— Може в вас є, дак дали б мені почитати.

— Добре, пошукаю.

Головко почав копатися на полиці з книжками й, нарешті, витяг стареньку пошарпану книжку.

— Ось, маєте.

Він розгорнув і показав, де саме про вірші.

Семен Денисович ішов додому з книжкою та й думав:

— Добре, що я не показав Головкові своїх віршів—може я й сам тії правила пойму, то й без його помочі обійдеться.

Одначе тут йому не пощастило. Скільки він не читав тієї проклятої теорії словесности,—ніяк не міг уторопати й розібрати, чим одрізняється ямб од амфібрахія, або хорей од анапесту. Збезнадієний пішов знов до Головка.

— От, знаєте, прийшов я до вас, чи не поможете мені трошки. Знаєте, я трохи вірші пишу...

— Та я знаю.

— Ну, що значить я тільки почав, то може не всі правила доладу знаю... Я там вашу книжечку читаю...Ну, та це справа довга, а хотілось би вірші мої пустити в діло щвидше... Напечатати... Дак боюсь, що там щось не по правилах... Ці там ямби-хореї... Може б ви глянули.

— Чому ні? З дорогою душею.

Семен Денисович дав вірші.

— А у вас тут ще й історичні... Про Богдана Хмельницького.

— Та є...

Головко став читати.

— Д-да... у вас тут ямбичесько-хореїческа справа швах...

— Хіба?

— Ще й дуже... Тут треба добре попереробляти, щоб усе так, як треба, виходило.

Семен Денисович зовсім зажурився. Попереробляти! Якби ж він знав як! Хоч плач!

— А може б ви сказали, де саме й як треба поправить... Або й сами б, коли ваша ласка, поправили,—так, знаєте, щоб усе як слід по правилах...

— Гм... це, знаєте, діло не мале.

— Та я знаю... Це робота, а за всяку роботу, звісно, теє... Достоїн дєлатель мзди...

— Та воно звісно... Тут, бачите, все треба пересипати наново... Метр треба перевірити... він у вас неоднаковий, плутаниця всяка... Знаєте що: дайте ви мені по дві копійки за кожен вірш,—дак я вам усе оброблю так, що все так як по нотах буде,—чисто!..

— Нехай, і так,—аби було добре.

— Гаразд! через два тижні получите все готове.

Через два тижні Головко справді вернув Семену Денисовичу рукопис. Почеркав здорово,—багато посправляв, а багато й так позоставляв, як було. Семенові Денисовичу це сподобалось:

— Значить таки й я трохи знаю тії прокляті правила й місцями і в мене виходить, як треба.

Зараз же заходився переписувати і швиденько все переписав [1], та й одніс сам до цензури. Там він почав просити секретаря, чи не можна переглянути швидше—може б він, Семен Денисович, зайшов по рукопис через тиждень.

— Еге-ге!—засміявся секретар.—Таке вигадали. Та воно ж іще піде до Петербургу в «Главное Управленне по делам печати».

— Чого?—не зрозумів Семен Денисович.

— Бо по-малоросійськи,—відказав секретар.—Раніш як за три місяці і не сподівайтесь. Це ще добре, що у вас рукопис маленький, а то бі шість місяців.

Це засмутило Семена Денисовича, але не було що робити. Треба ждати.

Ждав і таки діждався. Саме різдвяними святками прийшов до його рукопис і на йому напис: «Дозволено цензурою». Радіючи побіг він до Головка похвалитися та за одним заходом і розпитатися, як ро-

---

[1] Тоді спинився: як же назвати? Попереду на зшиткові просто стояло: «Стихи і пісні», але тепер С. Д. здавалося, що варто якось квітчастіше назвати. Починає вигадувати назвища і радиться з жінкою (було пізно й до Головка не можна було піти). Та робить комічні уваги про назвища. Вибирав заголовок. Тоді вибирав псевдонім. (Примітка авторова на крисах рукопису). *М. Г.*

биться справа з друкарнею. Довідавшися про все, що треба, пішов до друкарні, умовився і здав рукопис. Головко мав *правити коректу і за це йому* Семен Денисович платив ще п'ять карб.

Хоч книжечка була невелика, всього тридцять дві сторінки нещільного друку, алеж друкарня чогось страшенно забаряла справу. А Семенові Денисовичу так хотілося швидше!

Та нарешті таки прийшов той день, що десять великих пачок з книжками привезено до Семена Денисовича *з друкарні*.

Ах, які вони були гарненькі! Семен Денисович розсипав перед себе на столі їх кілька десятків: червоні, рожеві, сині, жовті, жовтогарячі, бузкові, зелені, блакитненькі—і на кожній великими чорними літерами стояло: «.....» [1]). Все подобалося Семенові Денисовичу: і окладинка, і заголовок, і псевдонім, і вірші. Він розгортав їх і перечитував знову, вже друковані, і *вони здавалися йому тепер зовсім* іншими—такими чистенькими, гарненькими, прикладними. Він аж не йняв сам собі віри, що все те він, сам він, Семен Денисович написав!

А яке щастя було побачити другого дня свою книжку в книгарні на вікні. Семен Денисович *назнарошки кілька разів за* день проходив проз книгарні тільки на те, *щоб подивитися*, як виглядає його книжечка з вікна. Він спинявся перед вікном і подовгу дивився, мов би на всі книжки роздивлявся, а справді тільки на одну. Вона була маленька,—куди ж більші книжки й показніші там стояли, але такої чепурненької ні одної там не було. Часом, як Семен *Денисович стояв проти* вікна, підходили й інші люди, спинялися. Семенові Денисовичу так і кортіло сказати їм:

— Бачите,—яка гарненька книжечка! Це новий поет.

Але якось ніяково було займати людей.

Зате з книгарем він зазнайомився і раз-у-раз *забігав до його попитатися*—*чи* добре продається книжка. Той щоразу відповідав однаково:

— Продається, а якже.

— А скільки вже продано?

— А цього ми покищо не можемо сказати: треба пощитати... на комісію роздали багато... Це як уже будемо з вами рахуватися в кінці півріччя, дак тоді видно буде.

Семенові Денисовичу страшенно хотілося подарувати свою книжку знайомим з написами від автора—*Головко* розказав йому, що так усі автори роблять. Але він боявся виявляти своє авторство, дав тільки Головкові, і наважився підождати газетних рецензій: як газети скажуть, що добре, тоді вже... Зате до газет послав кілька штук — цього його теж Головко навчив. *Все це, увесь цей клопіт з книжечкою й сама ця книжечка, така гарненька, схвилювали, зрушили Семена Денисовича радісним і надійним почуванням.* Йому схотілося знову писати, багато віршів написати... стільки, як у Кобзарі, щоб така завбільшки книга була. От тоді й буде дві великі малоросійські книги—«Кобзар» та «.....» [1] *і в газетах писатимуть*: «Шевченко й Запара—малоросійські сочинителі».

І він писав. Писав щодня, вечорами побагато. Писалося чогось так легко—де воно й бралося. За два тижні він написав стільки, що вже стало б на другу таку книжечку. І він рахував: *що як він попи*щеться так хоч з рік,—це ж він напише *більше, ніж у Кобзарі?! Тоді вже хто буде* старший? Чи Шевченко, чи... Та ні, ні,—не треба попереду невода рибу ловити!.. Спершу треба написати!.. І він писав.

А *рецензії все не було. Минув третій* тиждень,—нема. Сгурбований, він уже бігав до Головка, розпитував його—що воно значить.

— Буде,—розважав його той,—небезпремінно буде.

— А як ні? Може, скажуть, таке, що не стоїть про *його й писати?*

— Та вже я добре, дуже добре знаю, що буде,—запевняв Головко.

Семен Денисович вернувсь од його спокійніший. І справді—через три дні, розгортаючи газету, Семен Денисович зразу ж побачив на четвертій сторінці заголовок своєї *книжки й почав читати рецензію.*

В рецензії автор писав, що українські письменники через деякі обставини стоять у такому становищу, що література ледве може розвиватися, продукція дуже мала

[1] Мусив бути заголовок книжки. (*М. Г.*).

і через те доводиться нотувати кожну книжечку, хоч би вона з літературного боку й не мала вартости. От і ця. Автор береться писати вірші, а видимо не знає доладу навіть правил віршування (кілька прикладів). А образи в його які!

Трубайло ж мигоче,
Блищить мов верцадло,
А я над Трубайлом
Волочусь мов падло!

І ще кілька прикладів. Наприкінці рецензент радить авторові попереду самому повчитися, а тоді вже для людей писати.

Семен Денисович прочитав і похолов. Йому припинило дух на хвилину, а потім одразу застукало в виски. Шо ж це таке? Спершу навіть не зрозумів доладу. І аж як удруге прочитав... Боже, яка публіка... Сором у вічі людям дивитися! Про його, «второрої гільдії купця, землевладільця», поважного серед громадянства, так писати!

Та трошки згодом він заспокоївся: адже він не підписав свого прізвища, це ж не Запару в газеті лають, а... Ніхто ж не знає, що це він. Правда, Метлицький зна, ну та він серед знайомих Семена Денисовича не буває, то вони від його нічого й не довідаються. А Головко нікому не скаже,— про це вже вони вмовилися з Семеном Денисовичем.

Але все ж—серце в його щеміло. Так його зганьбив рецензент! Невже ж його вірші такі вже погані? Він ухопив книжечку й почав знову їх читати. І чим воно погано:

«Гей збирайтесь, отамани!
Гукав Хмельницький,—
Не у Царград до султана
Поїдемо в гості,
А у Польщу ляхів-жидів бити,
Панове молодці!»

Зовсім, як у Шевченка!

А що він пише про те, що над Трубайлом блукав, а Трубайло як верцадло, то що ж тут негарного? Не мав до чого причепитися!

От ще правила.. Як же це так? Адже Головко справляв? Чого ж він не поправив усього як слід?

Він ще раз став читати рецензію і тільки тепер помітив, що під нею підпис: «І. Чоб—ко». Спершу він не розібрав, а тоді зразу зрозумів, що це ж скорочене «І. Чобітько»—псевдонім Головків. Що ж це воно таке?

Семен Денисович посидів нерухомо з хвилину, потім ураз зірвався, вхопив газету, шапку, накинув пальто.

— Куди ти?—гукнула на його жінка з другої хати.

Але він, не відповідаючи, вибіг на вулицю. В грудях йому пекло. Він не йшов би, а на крилах летів. Скочив на першого звожчика, якого потрапив, і покотив. Усе підганяв, щоб швидше.

Нарешті доїхали. Але поки Семен Денисович їхав, поки злів на четвертий поверх, де жив Головко, він засапався, втомився і через те трохи заспокоївся.

Головко був дома,—сидів за столом і щось писав.

— А, Семен Денисович! — стрів? він його.—Прошу сідати.

Семен Денисович мовчки поздоровкався й сів. Він вибіг з дому лютий, тепер уже йому стало якось ніяково. Не знав, з чого почати, і мовчав. А Головко дивився на його трохи здивований. І враз несподівано задля самого себе Семен Денисович швиргонув на стіл газету з рецензією і сказав тремтячим голосом:

— Це ви писали?

Головко глянув у газету.

— Ха-ха!—промовив він, усміхаючись.— Ну, я.

— Як же це так? —почав Семен Денисович.—Ви бралися справляти все, що треба, гроші взяли, а не посправляли... Та ще тоді сами ж і лайку написали.. Хороша комерція!.. Шо ж це воно таке?

— Як то шо? Кожен має право виявляти свої думки. Я таку думку маю про вашу книжку, таку й виявив.

— Да ви ж її сами справляли. Чом же ви того всього не поправили? Нашо ж ви мене осоромили?!

— Е, Семене Денисовичу,—як же ви собі хотіли? Хто ж лучче вміє писати? Я чи ви? —і Головко спершу торкнув себе пальцем у груди, а тоді показав на Семена Денисовича.—Коли б ви лучче за мене писали, то вже б ви мене справляли, а не я вас. Без мене ви —нічого, а я поправив — добре, і тепер виходить так: ви з мого таланту покористувались і будуть скрізь вас славить, а Чобітько пропав, нема? Вас за мій талант будуть славить! Ні, так не буде...

СОНЯШНИЙ ПРОМІНЬ.

Сонце стояло насеред неба і пекло обре,—як тільки може воно пекти в наих степах на межі між весною й літом. авкруги не було ні деревця—рівний олий степ. Ще непокошена трава степова а буйні жита та пшениці блищали ясними ольорами під золотим соняшним дощем, рали очі. Але той, хто їхав оце тепер обре накоченим шляхом, не міг нічого го бачити. Густа хмара сірого в'їдливого пилу закривала від його все, лізла ому в вічі, у ніс, у вуха. Хоч буду в фаетоні піднято було—а може й саме через е—подорожній ледве міг дихати.

— Чи скоро доїдемо?—спитався він нашті у візника.

— А ось уже скоро!—відмовив кучер махнув батогом на коні.

Коні побігли швидше, а подорожній почав дожидатися того «скоро». Захилившись куточок, силкувався хоч мало-небагато берегти від пилу очі та ніс. А сам думав им часом:

— Ну, марою приїду до панів!

Він їхав до Городинських, багатих панів, що мали тисячів із п'ять десятин землі, или здебільшого на селі і тільки взимку, сяців на три, приїздили до губерніялього міста, до того самого, звідки їхав аш подорожній, студент останнього курісторико - філологічного факультету, арко Кравченко. Він цього року кінчав іверситет і тільки деякі екзамени відонено було на осінь. Старий пан Городинський надрукував у часопису оповістку, о бажає мати вчителя синові-гімназисові. Марко Кравченко приніс йому добрі комендації, і пан покликав його до себе на літо вчити хлопця, що не здав екзамену і восени мусів здавати його вдруге. Маркові однак треба було на літо кудись їхати, бо він з того тільки й жив і в університеті себе держав, що заробляв, учачи недотепних гімназистів. Це була важка робота. Встань уранці, біжи в університет, а вийшовши з його, поспішайся верстви за три до одного хлопця з третього клясу реальної школи. Хлопець нерозумний, ще й лінивий, учити його—лишенько: але що ж робити?—це давало Кравченкові десять рублів на місяць, а деякі його товариші робили те саме й за п'ять. Та і в його був ще другий учень—геть-геть аж на тому краї міста,—і той таки вже й за п'ять. Цими п'ятнадцятьма рублями на місяць він і жив усю останню зиму й весну—аж поки були університетські лекції. Звісно, того не дуже ставало на життя, часом доводилось не обідати, а живитися чаєм; алеж Марко Кравченко до цього вже звик. Чи таки ж йому, синові міського чоботаря, боятися того? Батько тягся з останньої копійки, щоб вивчити сина, посилав його до початкової школи, тоді віддав до повітової. Там побачили, що в Марка є голова, і порадили батькові віддати його до гімназії. Довго вагався батько (матері не було вже,—давно вмерла), довго думав, а далі сказав:

— Він же в мене один! Може, колись подякує.

І він оддав свого Марка до гімназії. П'ять років ще робив він з усієї сили, кладучи увесь свій заробітак на сина. Ні, не весь, бо хоч і не часто, а був і в його гріх: він іноді пив. Оце не п'є місяць, два, три, півроку, а там випив де в знайомого чарку-другу та й почав з того часу пия-

чити. Він пив день, два, три, іноді тиждень, часом і додому на той час не приходячи. Та коли й приходив, то тільки ще більшого жалю завдавав своєму Маркові. Завсігдн ласкавий до сина, він тепер плакав, ліз обнімати та цілувати його, узивав себе падлом, п'яницею та іншими такими ж назвищами. І так аж доти, поки падав знесилений додолу та й засипав на те, щоб завтра встати, піти похмелятися та й знову почати тієї ж.

Поки жива була Маркова мати, цього не було. Її смерть була першим великим Марковим горем. Тоді було йому вісім років. Він зостався без ласкавого материного пестування. Батько був добрий, але батько був не мати. І це була перша хмара, що лягла на хлопцеву душу. Другою хмарою було те, що батько почав упиватися. Тяжко було Маркові, страшенно жаль батька, але він бачив, що запобігти тому лихові нічим не здолає. І це зробило хлопця дуже рано поважним, замисленим. З тринадцятьох років почав уже він думати про таке, що інший не дума про його і в двадцять. Він почав замислюватися про те, чого батько п'є. Довго шукав одмови і не міг знайти, аж поки сам батько натякнув йому на неї. Повернувшись одного разу п'яний, він, своїм звичаєм, почав обнімати та цілувати сина, приказуючи:

— Падло я!.. П'яниця!.. А ти, мій синочку,—хіба тобі такого батька? Аніже! Аніже! Не такого!.. І ти гляди!.. Я тебе віддав—вивчу!.. Гляди!.. Батько дурний, невчений, а ти гляди, щоб аніже, ані краплини!..

Довго ще балакав батько про це, і його балакання вразило Марка. Йому, малому хлопцеві, здалося тоді, що батько п'є тільки тим, що він невчений, неосвічений. І з цього часу наука здалася йому зовсім іншою. Досі це була просто наука, а тепер це вже освіта, що не дає людині робитися такою, як його батько. Досі Марко любив у науці тільки те, що його зацікавлювало, а тепер почав любити все—і цікаве, й нецікаве, бо воно веде до кращого життя. Не відразу з'явився в його такий погляд. Його дитяча голова довго мучилась та думала, поки що могла надумати; але як це сталося,—Марко закохався в освіті і почав бачити в ній усю мету свого життя. Він не тільки научився того, чого учено в гімназії, але читав багато, добуваючи книжки, де тільки міг. Читання було безладне, але все ж дещо давало хлопцеві, давало хоч невеличку загальну освіту, розвиток, якого не мали його товариші-гімназисти. І дедалі він читав, то все більше розсувалася перед ним завіса, що ховала від його деякі цікаві йому питання...

Але тут трапилося несподіване лихо: п'яний батько впав на вулиці і не вернувсь усю ніч додому. Вранці його знайдено замерзлого.

Страшно вразило це душу шістнадцятилітньому хлопцеві. Скільки він перемучився за той час, поки це хоч трохи забулось,—він і тепер не може спокійно згадувати. Але одно зосталося і ніколи не забудеться: те, що він намислив, сидячи над батьковим трупом. Він думав:

— У тяжкій роботі звікували свій вік мати й батько,—робота їх і в труну положила. З чого ж вони могли розважитися? Нічого—тільки праця, бідність, горе. І лишалася горілка!.. Хоч би письменний батько був, а то навіть книжки не міг прочитати.

Марко, здригаючись з остраху, уявляв собі темне безпросвітне батькове життя: праця, праця, праця—і більше нічого. Нащо ж та праця? Яка її мета? Яка мета усього батькового життя? Батько цього не знав і нема чого дивуватись, що він пив: то душа шукала хоч якого виходу з того безпросвітнього життя.

Марко згадував, що так живуть усі міські робітники. Він не знав, як живуть селяни, але думав, що й там таке саме. І він почав лякатись. Нащо ж таке життя? І до чого таке життя доведе? Йому здавалось, що доведе таке життя до здичіння...

Як же запобігти цьому? Тільки освітою,—знову здавалося Маркові. Він ще мало думав тоді про соціяльні та економічні обставини, а все звертав на освіту. І з того часу він зробився борцем за неї. Він заприсягсь у душі віддати своє життя на послугу просвіті... Згодом його погляд поширшав. Він побачив, що тут були ще й інші причини—соціяльні та економічні. Він їх почав брати до уваги, але ж це не відмінило його замірів.

На сімнадцятому році він прочитав К о б з а р я . Це була в його перша книга українською мовою і вразила його дуже.

Ту мову, що нею писано Кобзаря, уважав він досі за простацьку гомінку, думав, що нею можуть говорити тільки неосвічені люди. Нею говорили його батько й мати, бо прийшли з неосвіченого села, бо й сами були неосвічені; нею говорив і Марко; але змалечку, поки не став освічуватися. Через те поглядав на цю мову згорда. Алеж погляди, що висловлював поет тією простацькою мовою, були здебільшого Маркові погляди або—краще сказати—надхненне поетове слово так вражало чутливу душу молодому хлопцеві, що він корився йому залюбки, не змагаючись. Щира любов Маркова до матері та до батька ще побільшилась любов'ю до їх, як до нещасних затоптаних життям людей. Цю любов він переносив потім на всіх убогих та знесилених, спрацьованих та отягчених. Це був несвідомий поки йому самому демократизм. Не дивно ж, що як до його душі озвався демократизм високим поетичним словом,—ці несвідомі почування мусіли статися самосвідомістю. А як Марко прочитав:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивувшся, чому не йде
Апостол правди і науки,—

він забув, що це писано простацькою балачкою. Кілька книжок з історії української доробили Шевченкове діло: Марко Кравченко зрозумів, хто він і якої просвіти мусить бажати тому темному народові, про який думав...

Важко було жити Маркові після батькової смерти. У його зосталася поганенька батькова хатинка,—та й тільки ж. Тоді то почав він жити приватними лекціями та живе ними й досі. Того й тепер їде до пана Городинського. Двадцять рублів на місяць, кватиря, харч—чи щодня ж трапляється таке? Марко Кравченко був радий, що так добре склалося. Він виїхав учора вранці, попрощався з своїм другом, товаришем-студентом Семеном Лісовським—у місті він з ним і жив укупі—і оце тепер незабаром уже й приїде до панства.

— А он і Рашківка!—промовив візник, показуючи батогом.

Марко глянув і побачив поблизу вже слободу в балці. Похитуючись по скелястій поритій дорозі, фаетон з'їхав у ту балку і швидко пробіг невеличку слобідку, що, як і всі степові села, була вбога на дерева, а багата на глину та на камінь. На край слободи у великому саду, вздрів Марко панський будинок. Коні швидко підбігли до рундука. Марко вискочив з фаетону і зараз же побачив невисоку та огрядну панську постать у літній жовтенькій одежі та в соломяному брилі. Пан той стояв трохи набік од рундука, спиною до Марка, і з кимсь розмовляв. Почувши гуркіт, озирнувся, і Марко пізнав самого пана Городинського. У його було смугляве чепурне обличчя з довгими бакенбардами, чорними, аж блискучими, з ситим, чисто виголеним підборіддям проміж ними; карі очі, швидкі й блискучі—дарма, що панові було більш як п'ятдесят років; тільки чепурно зформована голова була трохи лиса. Він моторно пішов до Марка.

— Просимо, просимо! Дуже радий!—промовив до його, стискаючи руку.

І він повів був його на рундук. Але глянувши на Маркове обличчя та й на одежу, зупинився.

— Одначе! Ви відразу добре познайомилися з нашим пилом. Коли так, то думаю, що вам більше тепер хочеться піти у свою хату. Григорій!—гукнув він на слугу,—проведи їх до старого будинку!—і додав Маркові:—Як приберетесь,—просимо до обіду!

Виголений слуга взяв з фаетону легенький Марків кошик, трохи скоса на його глянувши, і повів молодого вчителя через двір у невеличкий старий будиночок. У йому ніхто не жив, хіба гості іноді ночували. І оце там виготувано світлицю Маркові.

Ледве вмився і передягсь Марко,—почув, що коло будинку задзвонено в невеличкий дзвін.

— Що то?—спитавсь він у хлопця, що приносив йому вмивання.

— Обід. Скликають усіх — може хто в саду, або ще де.

Марко пішов до панського будинку і знов стрів у дворі пана Городинського.

— А що? Причепурились?—згукнув той весело.—Ото добре! Ходіть же тепер обідати!

І він повів за собою Марка. Перейшовши рундук та передпокій, увійшли до великої світлиці. Серед неї стояв чималий стіл, готовий до обіду. У світлиці була вся сім'я Городинських. Пан підвів Марка до своєї жінки.

— Оце наш учитель!—весело промовив він.—Марко... Вибачайте,—забувсь!

— Марко Петрович Кравченко,—поміг панові Марко.

— Марко Петрович Кравченко! А це моя жінка—Марія Семенівна.

Марія Семенівна була висока й худа панія, убрана, хоч і на селі, відповідно до всіх вимог етикету. Колись чепурне її обличчя було тепер сухе й суворе; очі дивились неприхильно. На Маркове привітання вона подала йому руку мов з панської ласки.

— Ну, цій добродійці я, здається, не дуже до вподоби,—подумав Марко, помітивши, як панія привіталася.

— А це моя дочка—Катерина Дмитрівна. А це—ваш учень!

Пан так швидко повертавсь, що Марко не встиг навіть і глянути добре на цих двох, як він згукнув:

— Ну, а тепер сідаймо обідати!

— Може бути, що вже й мене познайомиш з паном Кравченком?—озвався хтось поважним голосом.

Марко глянув і побачив молодого панка, вишліхтуваного та чистенького, з гладенько зачесаним короткимтемним волоссям, з підстриженою по-французькому борідкою, що не без поваги виступав з кутка.

— Ото так! І забув!—сказав Городинський і додав:—Мій син!

— Іван Дмитрович Городинський!—доказав поважно панок, подаючи Маркові руку.

— Ну, сідаймо, сідаймо, бо їсти хочеться!—скрикнув пан і сам перший сів посадовивши коло себе Марка.

— Ануте лишень перед обідом, щоб краще їлося!—промовив пан, беручи карафку з горілкою. І налив старшому синові й собі; Марко не схотів.

— Отакий же з вас і робітник буде!—пожартував пан і перекинув чарку в рота.

Пан Городинський іноді, як і цього разу, вживав українські слова й приказки, і це, видимо, не зовсім подобалося панії: вона щоразу в таких випадках якось особливо морщила носа.

Почали їсти і на деякий час усі замовкли—чути було саме сьорбання. Марко міг поки трохи роздивитися. За столом сиділа вся сім'я Городинських, лічачи сюди й маненьку дочку з пристарілою панією,—за посліхом Марка не зазнайомлено з нею, але він зрозумів, що це гувернантка найменшої панської дочки, француза. Коло неї, просто Марка, сиділа старша дочка—Катерина. Біля Марка сів Іван Дмитрович, а за ним, у білій гімназіяльній сорочці, худий, на погляд сонливий хлопець років чотирнадцятьох — Марків учень. Марко перебіг по йому очима, перебіг очима по дівчинці та гувернантці і зупинився на Катерині. Як і вся сім'я, вона була чепурна. Трохи довгеньке обличчя, тонкий рівний ніс, рівні чорні брови; обличчя більш худе, ніж повне; вираз—спокійний, трохи гордовитий; на гордовитість та енергію натякала й постанова голови—трохи назад; чорне волосся зачесане було вгору просто й гладенько і тим додавало ще більше поважности цьому обличчю. Маркові воно не сподобалося; очі—їх погляд він випадком піймав—були такі ж карі, як у батька, але трохи горді.

— Панська врода!—подумав Марко і спустив очі.

— Ну, що ж у вас нового в місті?—озвався пан, виївши добру тарілку юшки та втираючись розгорненою серветкою. — Мабуть, пил, спека—таке, що й не продихнеш.

— Ну, цього добра у нас ще більше!—промовив Іван Дмитрович.

— Правда! Правда!—засміявсь пан.—Марко... вибачайте... Еге, Марко Петрович такий приїхав, що мабуть довго змивав з себе нашу степову пилюгу.

— Але в нас є таке гарне, чого в городі нема,—промовила Катерина,—наприклад, скеля.

— Вона завсігди кожну нову людину найсамперед знайомить зо скелею,—промовив осміхнувшись старий Городинський.

А хіба ж і вона не гарна?—спиталася дочка.

— Аякже? Гарна! — згодився і батько.

Ось, побачите, Марку Петровичу, я вам покажу. Це тільки Іван її не любить. Він сам петербурзький урядовець,—це він, бачите, до нас на літо відпочити приїхав,—то він сміється з нас, бо не любить села.

— Що тут гарного?—сказав на те Іван Дмитрович. — Цей степ нескінченний, ці скелі страшенні, що чогось залізли серед цього степу,—примушують вас щогодини, щохвилини розуміти, що ви маненькі, мізерні. І всюди природа гнітить і дошкуля:

сонце не хоче гріти, а нестерпуче пече. або не грів зовсім тоді, як треба; пил засипа горло й ніс; дощ лле зовсім не тоді, як його бажають...

— Наче б то завсігди вже так буває,— сказала Катерина Дмитрівна.

— Здебільшого. Ну от, наприклад. Їду я степом. Сонце пече, заносить пилом. Од сонця страшенно болить голова, пил не дає дихати. Втомлені коні ледве плентаються. Коли це несподівано дощ! Пил змішався з водою, і брудні патьоки течуть мені по обличчю, біжать за спину. Я трушусь, увесь мокрий з холоду, і не можу рушити з місця, бо потомлені коні не витягнуть з грязюки. Це твоя природа.

— Та ти зовсім белетрист! — засміялася Катерина. — Звісно, буває й таке, а ще більше буває гарного. А що ж, у твоїй канцелярії хіба краще?

— Ну, вжеж! Сидячи на м'якому кріслі у помірно натопленій, чистій та чепурній хаті, рішаючи справи, що мають вагу для всієї Росії, я почуваю себе паном, царем над цією природою, над людьми...

— Він дума, що з своєї канцелярії перероблть природу.

— Я хотів тільки сказати, що справді цивілізована людина не може почувати якоїсь прихильности до природи, а тільки до цивілізованих форм життя. Найближчі до природи бувають дикі люди, бо й живуть по-звірячому. А дедалі людина цивілізується, то все більше відбивається від природи, перестає почувати потребу в їй і... намість природи, яка панувала досі над людьми, став твердий уряд, що всім керує, все держить на припоні, все зна, до всього оглядається... і все може... Я не про урядовців кажу, я кажу про той справжній уряд, яким держиться ввесь лад громадський, про той уряд, що одним папером не може відмінити...

Вибачайте, — озвався Марко, коли не згоджуся з вами. Папери нічого не відміняють на ліпше, хоча часто псують добре. От ви нарікаєте на природу, а тим часом вона зовсім не винна, що вам так важко їздити. проведіть добрі дороги шосовані, обсадіть їх деревами, поробіть добрі екіпажі і т і., і т і., то вам і буде добре їздити. Одно слово, піднесіть угору культуру людности! А це робиться широкою просвітою, самосвідомістю й самодіяльністю громадською, — тобто цілком протилежним способом тому, якого вживають паперяні канцелярії.

— А, самодіяльність громадська!.. Це вже старе,—недбало відповів Іван Дмитрович.—Хотіли організувати цю самодіяльність у земствах,—і вийшов «земський пиріг». Ні, це не здатне! Тільки те добре, що робить тверда центральна влада, незалежна від усяких громадських впливів.

Марко нічого не міг одказати, бо почали вставати з-за столу.

— Ну, а тепер можна й одпочити!—промовив пан.—Ви, молоді люди, по обіді не спите, а мені не погано.

І він подався одпочивати. Марко теж пішов у свою хату, але, не вважаючи на безсонну ніч у вагоні, заснути не міг,—нові враження не дабали.

Минуло кілька день, поки Марко сбговтався та звик до нової обстанови, до нових людей.

Сім'я Городинських була багата панська сім'я. Старий Городинський з третього чи з четвертого класу гімназії пішов до війська, і гулянки з товаришами та карти далеко більше сподобалися паничеві, ніж скучні гімназіяльні лекції. За веселу вдачу та за те, що щедро сипав грішми,—улюблено його поміж товаришами. Батькова смерть рано примусила його покинути службу та взятись до хазяйства. Запакувавшися на селі, він дуже «омужичився», як казали про його аристократичні його знайомі, тобто—відбився од міських звичок та смаків і навіть розмовляв трохи по-простацькому, часто вживаючи українські вислови. Це однак не навчило його хазяйнувати, і хоча економія його вміла витягати копійчину зусюди і мати в твердій руці мужиків з околиці, та це робив не сам пан, а управитель. Пан же мало до чого встрявав, бо любив солодко попоїсти, гарно поспати та на дозвіллі пореготатися за веселою розмовою. Був він мало освічений, бо що вчив — забув а читав хіба «Губернскія» та «Московскія Вѣдомости» та й над останніми дрімав. А проте така була більшість сільських панів, а ще більше панків, то пан Городинський нічим і не відрізнявся од їх. Був же чоловік не злий, і мужики навіть хвалили його часом, хоча ніколи не хвалили його економії.

Його жінка була більша пані, як він. Вона була дочка з дуже багатої панської сім'ї, ще й з рідні якомусь князеві чи графові. Тим то сім'я її жила по-аристократичному. Марію Семенівну виховано в інституті і готовано заміж коли не за царенка чи князенка, то в усякому разі за генерала. Сама вона нижче генерала не спускала очей. Але в один чудовий день великий батьків маєток продав банк, і вся сім'я (чимала—сім душ з матір'ю) мусіла виїхати з блискучого Петербургу на село, де зоставсь їй ще невеликий клаптик землі, що був тепер єдине її багатство. Відміна була велика. Спершу Марія Семенівна все сподівалася, що ось-ось прилетить якийсь молодий герой—хоч не генерал, але хоч такий, що колись буде генералом—і забере її з собою до раю пишного та розкішного. Але час минав, а молодий герой не приходив. Панна спустила навіть трохи нижче: вона задовольнилась би й просто з офіцера, аби був багатий. Але й той не приходив. Так досиділа вона до двадцятьох трьох років. Життя, що здавалося дочасним, мусіло зробитися їй довічним. Минув ще рік, і вона вже втратила надію на ліпше, коли нагодився Городинський, що був їм сусідою на селі. Він закохавсь у двадцятичотирилітній вродниці і посватав її. Подружжя Марії Семенівні здавалося зовсім небажаним: що за маніри, розмова, яка грубість мужича!.. Чи могло ж це все подобатися їй, що зросла серед тонкої атмосфери інституту та петербурзьких балів? Алеж цей степовий ведмідь багатий!—казали їй родичі,—мусиш іти, бо нічого не висидиш. Вона це й сама розуміла і пішла за молодшого від неї на два роки Городинського. Вона пішла, почуваючи, що приносить жертву, і ніколи не могла погодитися з своїм становищем. І досі вона поводилась так, мов би вона голова аристократичної господи, а чоловік щось інше.

Не змігши найти в йому задоволення своїм аристократичним бажанням, бо він, одружившись, і не подумав кинути господарство та везти свою жінку на великопанські балі, як то їй бажалося,—вона вдовольняла себе хоч тим, що свої панські погляди, свій аристократичний світогляд прищеплювала дітям. Вона досягла, щоб сина віддано до одної з найаристократичніших педагогічних інституцій у Петербурзі. З сина вийшов чудовий бюрократ, кар'єра його була забезпечена, бо й тепер він уже мав чималу офіціяльну посаду. Мати пишалася їм. Вона й старшій дочці натовкла голову чудернацькими думками про вищість панської породи, про те, що вона, Катерина, призначена до блискучої долі і т. і. Вона робила з дочкою те, що роблено замолоду з нею самою, і мала великий вплив на дівчину, хоч Катерина, розумна і з самостійною натурою, не завсігди годилася з материними поглядами і не завсігди скорялася материним вимаганням. Метою материною було—виховати дочку в тому ж інституті, де вона й сама вчилася. Але інститут був у Москві, а вони жили серед українських степів, і батькові зовсім не хотілося запроторювати так далеко дочку. Що не робила Марія Семенівна, але завсігди плохий пан Городинський цього разу був надзвичайно упертий. Марія Семенівна згоджувалась уже на який ближчий інститут, але пан Городинський безапеляційно сказав, що всі інститути нічого не варті і що він оддасть дочку до гімназії, як то всі роблять. Такою думкою про інститути він страшенно образив жінку, але не відмінив свого погляду: Катерина мусіла вчитися в гімназії. А проте Марія Семенівна трохи розважилась: спершу довідалась, що у тій же гімназії вчиться й губернаторська дочка, а друге—вона примудрувалась так обставити Катеринине життя в місті, що дівчина, маючи панські нахильності, відразу опинилася в гімназії серед того невеликого гуртка, що його подруги дражнять аристократками, паніями і т. і. Тому впливові, що так боялась од гімназії Марія Семенівна, Катерина мало підпала і не «зіпсувалась» або «зіпсувалась» дуже мало.

Маркові пані Городинська не сподобалась. Завсігди мовчазна та трохи сувора, вона поводилася з ним якось особливо згорда, хоча завсігди дуже ввічливо. Через те Марко та вона мало коли що й говорили.

Не дуже розмовляв Марко і з Іваном Дмитровичем. Цей молодий адміністратор, сумуючи по своїй канцелярії, що панувала над людьми й природою, завсігди мав вигляд маненького Зевса і ніколи не говорив, а звисока навчав, мов офіціяльні накази

видавав. Цей тон страшенно дратував Марка, а Івана Дмитровича так само дратував чогось Марко. Обопільна їх неприхильність виявлялась і без розмов у холодному поводінні.

Більше зацікавлювала Марка Катерина. Врода її дуже дивувала його. Дедалі він приглядався до неї, то все більше мусів дивуватися надзвичайно артистично виробленим пружкам її обличчя. Починала вона зацікавлювати його і як натура. Вона розмовляла з ним мало, поводилась трохи горда, хоча й не давала цього виразно навзнаки. Але в її очах світився розум, а стиск губів та крутий лоб показували енергію. З усієї сім'ї вона була хлопцеві найцікавішою, і Марко, дивлячись на неї, думав іноді:

— Яка пишна врода! І жалко, що це—тільки панська цяцька!

І Маркові справді чогось ставало шкода, що це так.

Життя Маркове склалося спокійно. Після вранішнього чаю він сідав учити свого учня—затурканого, запамороченого дітючою системою класицизму, хлопця. Маркові довелось багато попанькатись коло нього, поки він хоч трохи його розбуркав і привчив розуміти те, що вчиш, а не вивчати слово до слова по книжці. У снідання, що припадало першої години, вчиття перепинялося на дві години, а тоді знов ще трохи вчилися—іноді до обід: так бажав батько. Обід, по-панському, бував не раніш п'ятої години або й пізніше, і після того Марко був уже цілком вільний. Той час він уживав на свою роботу та користувався з сільського повітря й природи.

II.

Їхавши Марко на село, мав замір ближче придивитися до селянського життя, до наряду. Йому доводилось і попереду бачити дещо, але більше на швидку руч, і він дуже старався глянути на його уважніше. Тим то, оживши з тиждень на новому місці, він другвечір у неділю пішов на слободу.

Пішов просто вулицею, цікаво розглядаючись на все. На погляд село було не дуже привітне, як мало не всі степові села. Правда, вальковані або муровані з каменю хати були здебільшого чималі, але й тільки ж того. Сірі або руді тини, складені з каміння, часом на гнояці, що стирчала з-межи каменюк, були далеко сумніші й нечепурніші од веселих тинів, що до їх Марко звик у своєму краї. Але найбільше його вражало те, що коло хат мало де й видко було яке дерево: біліли, а іноді й руділи хати, руділи тини, сіріла вкрита пилом вулиця—і ні гілочки зеленої, що закрасила б, звеселила б усе. Тільки далеко від хат, у кінці городів над річкою, видно було трохи якогось дерева—мов садовина та кільки верб.

Пройшовши Марко з гони, побачив, що на зустріч йому йде юрма парубків. Парубки були в червоних кумачевих навипуск сорочках, попідперізувані цяцькованими поясами; деякі накинули на плечі чумарки, а деякі, поверх сорочок, одягли «жакетки», некшталтно пошиті на селі з черкасину або з якої іншої сільської тканини. Чоботи були на високих корках, з довгими халявами, у деяких повимережуваними густо мідяними «пістонами». На головах кашкети, збиті на потилицю. Деякі парубки були навіть погано повмивані після роботи в вугільній шахті (з неї вони поприходили вчора увечорі додому), але видимо пишалися своєю одежею. Парубки йшли швидко, махаючи руками. Один грав на гармонії, а всі співали, вигукуючи:

Параход ідьоть з накладом,
Две Параші сидять рядом,
Вони рядишком сидять,
Папиросочки курять.

— Ось вона—сьогочасна народня поезія,—гірко подумав Марко і пішов далі. Під однією хатою сиділа купка не дівчат, а ще піддівків—років тринадцятьох або чотирнадцятьох,—і ці співали пісні, що навчились од своїх старших сестер. Марко всієї не чув,—розібрав тільки початок:

Повій, повій вітирок,
Іс трахтиря в погрібок;
Там бутилки шевеляция
А стакани говорять:
У гуляньї при компаньї,
Парінь девушку абнял...

— Боже мій! Що ж це воно таке? Нехай би вже парубки, а то й дівчата не соромляться співати такої пісні!

Він придивлявся до жіночої одежі—вона не була українська: мало не на всіх

дівчатах поверх сорочок якісь некшталтні, нечупарні «ситцеві кохти» висіли, як мішки Деякі були без кохтів, і на двох із них Марко побачив не українську сорочку: повних рукавів нема, але коротенькі, косо позрізувані, і вся сорочка пошита кшталтом городянських чоловічих сорочок.

Трохи далі Марко вздрів під хатою трьох старих чоловіків та жінку, що сиділи на призьбі. Він підійшов до їх, поздоровкався.

— Пустіть, коли ваша ласка, до себе сісти відпочити!—попрохав Марко.

— Сідайте!..—ввічливо промовив один чоловік, мабуть господар тії хати, де люди сиділи; але якось дивуючись, глянув на Марка. Він посунувсь і Марко сів. Розмова стихла.

— Що це у вас дівчата та парубки таких пісень співають?—загомонів Марко.

— Яких?—нехотя спитався господар—чоловік уже під літами, з великою бородою.

— Та негарних!—сказав Марко.

— Хто й зна... Яких уміють...

— Де вони понавчалися?—не покидав свого Марко.—Невже вони позабували старі, гарні пісні українські?

— Хто й зна... Ми не встряваємо до пісень...

Чоловік говорив нехотя, пускаючи слова крізь зуби. Марко помітив це, і йому зробилося ніяково.

— А чого це у вас садків нема?—знов запитався він.

— А де ж ми їх насадимо?..

— А он у тому краї, звідкіль я родом, там багато садків.

— А ви ж звідкіля?

Марко сказав.

— Гм...—пробубонів дехто, а господар, помовчавши, спитавсь:

А сюди ж ви як прибились?

— Та ось учителем у вашого пана,—хлопця вчу.

— А!—сказали чоловіки і змовкли. Озвалася жінка:

— Тож то я дивлюсь, що ви мені по знаку,—думаю собі: де це я бачила? Аж воно я вас у дворі панському бачила, як носила туди кури продавати. Коли це було? У середу? Ні,—в четвер...

Розмова знов увірвалась. Маркові зробилося зовсім ніяково. Він посидів ще трохи і не знаходив слів, бачачи, що люди поглядають на його скоса та дивуючись. Їх погляди, здавалось, казали:

— Якого він ката сюди приплентавсь?

Марко встав, попрощавсь і пішов далі, Трохи відійшовши, він почув за собою розмову:

— Що воно таке?

— Чуєш же: панський учитель.

— Чого ж він приходив?

— А хто його зна... Може пан послав що випитать?.. Бач—про садки питавсь...

Далі вже Марко нічого не почув, бо далеко відійшов.

— Не вмію я говорити з народом!—думав він, ідучи вулицею.—Вони мов бояться мене, чи гордують мною—не розбереш. Треба частіше ходити на слободу, добре зазнайомитися хоч з кількома селянами—тоді, може, й розговоримось.

Пройшовши Марко трохи далі, побачив коло однії хати купу людей. Люди стояли, сиділи та жваво про щось гомоніли, кричали. Чути було навіть якісь невиразні співи. Підійшовши ближче, Марко побачив, що люди пили горілку, сидячи на рундучку або на землі, а то й просто стоячи. Це був шинок. Новий закон не дозволяв пити горілку в шинку,—отож люди виходили з хати та й пили коло шинку, і цього їм ніхто не забороняв. Марко потім довідався, що про шановніших шинкових гостей, таких, як сільське начальство або крамарство, була в шинкаря окрема хата, де він приймав їх мов би с в о ї х гостей і де можна було пити, скільки схочеш. Прості ж люди впивались надворі і впивались, як бачив Марко, добре. Найдивніше було Маркові те, що поруч із старими людьми сиділи й зовсім молоді і всі гуртом тягли горілочку. Гармонія й тут рипіла, але пісня була ще гірша за ту, що чув Марко від парубків та дівчат. Дехто, похитуючись, кудись ішов, дехто вже заорав носом і слухав чмелів. Один добродій перестрів Марка. Це був старенький уже дідок, низенький, сухенький. Він скинув шапку, низько вклонився Маркові і промовив:

— Здрастуйте, барин, ваше благородія!

Марко відмовив на здоровкання і хотів обминути п'яного, але той зупинив його, розчепіривши руки.

— Ваше благородія!—скрикнув він весело, але ледве вивертаючи язиком,—гуляємо!.. Уся громада гуля! Обчество!.. Падлець, такий син Семен Олексійович, падлець: таки викрутив обчественну землю. За те погуляєм!.. Є!..

П'яний поточився і впав. Марко пішов швидше далі. Він зрозумів, що це була громадська гулянка, що Семен Олексійович видурив у мужиків за горілку громадську землю. В цьому селі була не одна громада, а аж три—тим то гуляла тепер тільки та, що «пропила» землю, а інші мусіли пити за свої гроші. Мабуть такого добродія, що пив за свої грощі, Марко й стрів, трохи відійшовши від шинку. Чоловік, п'яний, як земля, сидів долі. Біля його стояла жінка, і тягла його кричачи:

— Уставай, проклятий! уставай, іроде! П'янюго!

Чоловік силкувався устати, але не міг. А жінка все тягла його і все кричала плачушим та злим голосом:

— Падло п'яне! Усе попропивав!.. Одягтися ні в віщо! Їсти нічого! Нащо ти пшеницю одніс у шинок? А жилетка де твоя?

— П...пропив!.. Штурма Шимильов гуля! Бережись!..

П'яний простяг кулак і хотів скочити з долу, але впав зовсім і ту ж мить захріп.

Марко пішов швидше.

А тим часом уже вечоріло. Сонце сідало за високу скелю, що була по той бік річки, проти слободи, і останнім промінням золотило слободу. Вечірня прохолода починала віяти навкруги. Марко повернув додому.

Але йому не хотілося проходити знов тією ж улицею. Він звернув у провулок, і тоді пішов низом поза селянськими городами. Не поспішавсь додому, а йшов тихо, думаючи про те, що довелось йому побачити. Несподівано почув голоси: за тином стояли два парубки і розмовляли, не бачачи Марка.

— А давно ти до неї ходиш?—питавсь один.

— Та всю зиму.

- Чого ж ти бросаєш!?

— Ану її к чорту—ще дитину приведе!

— *Боїшся, щоб на тебе не сказала?*

— Кат її бери—хай каже! Хіба мені що? Мало я їх перевів?.. А так... увєрилась!..

— А я ще до своєї поки походю....—від мовив перший.

Парубки розмовляли й далі, але що саме Марко вже не чув,—він поминув їх.

Уже зовсім смеркло. На селі посвітилися. Парубки й дівчата дужче заспівали. Деякі гурти співали так близько, що Марко розбирав слова. З одного краю чулося:

Ой ти, Ваня, ти разсукин син такой!
Де ти, Ваня, сюю ночку ночував?
Чи у карти, чи в ігранти прогулял?
Чи у Каті на перинах пролежал?

А десь тоненькі дитячі голоси, тринди-каючи до танців, приспівували:

Улюбився-уресался!
Бил би ножик,—зарезался!
Давай ножик пагастрей,
Зарежуся паскарей!

Марко вернувсь у свою хату похмурий та замислений. Все, що він бачив, уразило його та ще й дуже погано. Важкі думи опанували йому голову. Він почув потребу щиро з ким поговорити і сів писати листа до свого друга Семена Лісовського. Списав йому всі сцени, які сьогодні бачив, а наприкінці додав:

«Я зовсім не того сподівався. Досі я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб — нашу мову, звичаї, поезію. Але замість поезії я почув «іс трахтиря в погрібок», замість щиро народньої мови—ламану мішанину. Про звичаї не знаю, але все, що бачив, доводить, що й вони не вдержались. І цей шинок, і ця розмова парубків про дівчат, і ці дівчата, що співають таких пісень... Сумно, Семене, сумно! Може хоч у тебе є що відрадніше—розваж!..»

Другого дні, прийшовши до обіду, Марко побачив нову людину. Це був гість, Яків Петрович Голубов. Батько його, захожий москаль, колись ганяв з України на північ гурти, а далі так розжився, що міг купити в українських степах більш як тисячу десятин землі, тоді дуже дешевої. Сам господарював мало, а більше наймав землю за грощі людям і добре з *них брав*. Помалу прикупив ще землю. Син Яків, одинець, спершу мав був допомагати батькові, навчившись трохи письма у якогось дяка, *чи салдата*. Алеж далі побачив старий Голубов, що освіта дає змогу ширше розсувати руки, далі їми сягати, хапаючи та тягнучи до себе в кишеню, і він *отда-*

сина до гімназії, а потому, як той схотів, і до університету. Син вийшов відтіля «паном» на всі боки і, одержавши незабаром після батька чималу маєтність, осівсь там та й почав хазяйнувати. А проте він не запакував себе на селі: гулящого від господарювання часу жив у місті, любив бувати поміж людьми, любив веселе панське товариство, не цурався й книжки, люблячи найбільше сьогочасних французьких натуралістів, і в інтимному гуртку казав, прицмокуючи, про «Нана»: «Се книжечка дак так!» Одягавсь пристойно, був з себе не поганий і подобався жінкам, з якими вмів розмовляти весело й дотепно про всякі дурниці. В поважнішому товаристві любив критикувати літературу та вмілість, говорити про психологію та політику. Серед панства, хоч і не найвищого, його залюбки приймано; та й більше панство не цуралось його і саме ось через що. Перейнявши від батька та поліпшивши його систему хазяйнування, він зумів так гарно господарювати, що вже купував нових тисячів зо три десятин землі, а його гроші часто йшли на позички панам; зовсім зрозуміло, що чимало панів Голубов мав векселями у себе в руках—то мусіли такі приймати його за знайомого, хоч би й не хотіли. Городинський теж щось йому винен був, і хоч пані Городинська часом і щулила якось особливо очі на Голубова, але це тільки тоді, як він не міг того бачити: знала, що без його не обійдешся, бо їх, хоч і чимала, маєтність була заставлена та й перезаставлена вже по банках.

Маркові трохи не сподобались його хитрі та швидкі очі,—з їх визирав крамарчук. Але взагалі з погляду це був освічений чоловік—гарно вбраний, з гарно підстриженою русявою борідкою, з викоханим чепурним обличчям.

Посідали за стіл, почалася гуртова розмова. Тільки пан Городинський, завсігди балакучий, тепер чогось супився. У його трапилась суперечка з людьми, він не міг її ніяк забути і нарешті таки не втерпів і розповів усім.

— Подумайте, п'ять десятин найкращої пшениці витолочили, падлюки! Сьогодні волів зайняв,—прийшли, говорять:—Одпайте!—І такі вже ласкаві та ввічливі!.. Чі, брешете,—заплатіть мені за п'ять десятин пшениці!

— Заплатять вони вам!—обізвався Голубов.—Хіба ви не знаєте цього хамства: вони раді б інтеліґентну людину з'їсти! Хіба для їх існує власність? Вони тільки с в о ю власність уміють поважати.

— А панської—ніколи!—перепинив Городинський.—Це правда. Ми і мужики—це два вороги. Мужик вишукує всякої змоги одурити, обікрасти, підвести під манастир пана.

— Невже так?—спитався Марко.

— А ви ще не знаєте?—повернувсь до його старий Городинський. — Ви ще не знаєте цих мошенників? Та знаєте ви, що у мене, відколи я господарюю, ще не було з ними умови, яку б вони цілком, так, як треба, додержали.

— То нащо ж ви з ними маєте діло?—спитався Марко.

— Як—нащо маєте діло?—здивувавсь пан.—Треба ж мені хазяйнувати, треба ж із чогось жити!

— Виходить, що ви все ж користь од їх маєте?

— Вжеж маю! Нащо ж би я й клопотався з цими падлюками! Але коли робиш діло, то роби чесно, а не щоденне одурювання!

— Вибачайте,—ви бували коли на селі?—спитавсь у Марка Голубов.

— Бував, але дуже на короткий час.

— Шкóда, що ви не були довше та не господарювали сами,—тоді ви знали б, що це за цяці. Їм нема ні законів, ні релігії—нічого святого. Це не люди, а свині.

Кров спалахнула в Марка, як він почув цю образу, кинену на його нарід. Але він здержавсь, та ще до того тут пристав до розмови Іван Дмитрович.

— Я цілком згоджуюся з вами,—промовив він до Голубова.—Я давно вже думаю про це і дійшов, укупі з найкращими адміністративними розумами в Росії, до тії думки, що тут треба якнайшвидше запобігти лихові!..

— Та чим же ти запобіжиш?—перехопив старий Городинський.

— Ось,—протяг далі спокійно та поважно син,—я зараз скажу. Мені здається, що лихо в тому, що мужик живе, не під законом,—його життя, його діяльність не зрегульовані. А це повинно бути. Повинна бути така адміністраційна система, що не дозволяла б мужицтву хитатися туди й сюди і в дрібницях реґлямептувала б

масову роботу: *щоб за погане хазяйнування*, за пияцтво, за лайку, за мошенництво, за неходіння до церкви, за неповагу до старших і за всякі такі і інші мужичі провини, була зараз кара і щоб та кара завсігди висіла над мужиком, *не дозволяючи йому* відхилятися набік.

— *Справді?* — *спитався* Марко. — І це тільки мужикові? А чому ж, коли так, і не панові? Адже й пани винні в тому.

— Чому?—жваво обізвався Голубов.— Тому, що люди поділяються на дві частини *не «стани»* — *ні, бо ця річ тільки послідок* тії чи іншої державної системи, а я кажу про те, що єсть послідком соціяльно-економічних обставин,—поділяються на дві частини: освічених, або тих, що порядкують, та неосвічених, *або тих, що працюють.* Це закон життьовий: на те, щоб процвіла культура, цивілізація, треба, щоб нерозвита маса давала свою мускульну працю. Але ми тепер бачимо, що ця маса нехтує своїми обов'язками і тим шкодить культурі. Мусимо отже запобігти цьому *лихові, присилувавши її.*

— Я додам ще одно,—почав знову Іван Дмитрович,—а саме, те що така система мала б ще й іншу вагу: вона виховувала б масу в потрібному напрямку, робила б з *неї гарну дисциплінovану робочу* силу.

— Цебто,—сказав Марко,—ви хочете виховувати нарід так, як виховують воли чи коні?

— *Чому ні?*—*зовсім спокійно відмовив* Іван Дмитрович.—Дарвін довів, що закон для звірят і для людей один. Чому ж нам систему виховання звірів не перенести на темну робочу масу? Вона ж у посуванню *наперед цивілізації* відограє таку ж ролю, як робоча товарина у нашому господарстві.

— Ні,—озвався пан Городинський,— може твоя система й гарна, *але всі ваші* системи,—бачили це ми добре за останні часи,—ні до чого не доводять. Волію вже старе кріпацьке право. То дак система була! Система слухняности!

— Ах, пала́,—*ну хто ж тепер може думати* про кріпацтво? Це тепер дико! Я кажу, що, зовсім одкинувши ті застарілі форми, можна спорудити таку нову...

— Що вона буде гірша від старої?—*перепинив Марко.—Я не розумію тільки одного:* як може людина казати про другу людину, що її можна виховувати як коня або вола!

— Я теж цього не розумію!—почувсь зненацька Катеринин голос.—Я згоджуюсь, що мужики нездатні до такого життя, *як ми, освічені люди; але все ж вони люди!* Чому ж, коли так, не вести їх і на заріз?

— Ah, mon dieu! Нащо так гаряче?— озвався сміючися брат. — Заспокойся, ніхто не буде мужиків різати, а кажуть *тільки про те, щоб зробити їх здатними* до роботи на освічену клясу, що дає всьому порядок.

— Та яке ж право маєте ви це робити? — палко спиталася Катерина, і її блискучі очі стали ще блискучіші, а щоки так і зачервонілись.—Мужики також люди!

— *Такі ж, як і так звана інтеліґенція!* — додав Марко,—в цьому я зовсім згоджуюсь з вами, Катерино Дмитрівно, і тільки мені здається що ви помиляєтесь, вважаючи нарід нездатним до культури та просвіти. *Я думаю, що простий нарід, а надто нарід* український, так само здатний до вищої культури, як і панська кляса. Що цьому правда, тому багато доводів.

— Яких?—спитавсь Іван Дмитрович.

— Та хоч би те, що *нарід дав багато* талановитих і навіть геніяльних людей. Шевченка, наприклад.

— Я нічого не читала Шевченкового, — відмовила Катерина.—Я тільки чула, що есть такий хохлацький *поет.*

— Ви, одначе, україно́філ! —скрикнув Голубов.

— Що таке україно́філ?—спиталася Катерина.

— *Україно́філи,—відказав їй Голубов,* це люди, які хочуть усіх удягти в свити, обути в дьогтем вимазані чоботи і примусити всіх розмовляти по-хохлацькому.

— І на додаток,—доточив Іван Дмитрович,—*вони сепаратисти,* бо марять про гетьманство, про те, щоб розваляти Росію і з своєї Хохландії зробити мужицьку республіку.

— Ви трошки не так визначили річ, — *засміявся Марко.*—Україно́філи, чи,—ліпше сказати,—українці, свідомі свого «я», це люди, які розуміють, що українська людність,—або по-вашому хохли,—то зовсім не є просто купа людей, що живуть *на такому там місці, а це в одно* органічне ціле, нація. Потім вони розуміють, що осві-

та народніх мас може бути тільки на національному ґрунті, і що національний індивідуум так само вимагає собі змоги виявляти своє «я», свій духовний зміст, як і кожний інший. Через те вони й дбають, щоб українські маси освічувались рідною їм мовою, а вкраїнська народність щоб придбала змогу виявляти своє «я». Однією з тих вияв є, наприклад, література. Через те ми дбаємо, щоб викохувалось українське письменство.

— Нема української мови—є тільки жаргон,—гостро відказав Голубєв.

— Як хочете називайте те, чим говорять мільйони народу,—це однаково. Важне не це, а те, чи є в цих мильйонів бажання виявити себе яко народність, чи нема. Коли є і мають вони до того силу,—досить того. Тоді являється література.

— Де ж вона у вас?—аж скрикнув Голубов. — Де ваші Тургєнєви, Толстиї, Пушкіни? Цé література, і як же ви можете зневажати її і хотіти заводити якусь іншу?

— Ми зовсім не зневажаєм її,—відказав спокійно Марко,—навпаки, любимо й поважаємо цих високоталановитих авторів, що мають почесне місце між світовими вчителями; але це не може перешкодити нам писати про свої потреби, про своє життя по-своєму, бо нам так краще. Це більше, цілковитіше задовольняє наші потреби, і через те ми так і робимо.

— І ви думаєте, що ви чогось можете досягти? Ви!..—аж скрикнув Голубов і ввесь почервонів.

— Я певний, що досягнемо,—відповів Марко, силкуючись бути спокійним.

— Чого?—спитав Іван Дмитрович.—Щоб розвалилась Росія?

— Вибачайте, Іване Дмитровичу, але мені здається, що це питання можна облишити. Ми справді домагаємось, щоб українському народові забезпечено його права як нації, але від цього і до розвалювання Росії ще дуже далеко.

— Та що це у вас така нудна розмова зайшла?—скрикнув пан Городинський.—Дзвайте або вставати, абошо, бо вже, здається, нам нічого не дадуть! Вибачайте!

Всі повставали і пішли в сад. Голубов підскочив до Катерини.

— Вашу руку!..

— Я не люблю ходити під руку,—відмовила та.

— Як вам подобається ваш студент? Справжній демагог, йому не погано б прикороччати язика.

— Я думаю, що кожен має право виявляти які хоче погляди.

— Ого! Та це він і вас швидко поверне у свою віру!

— Я не люблю такого шуткування. Ви сьогодні злі.

— А ви дуже добрі, тільки не до мене.

— Про що ви сперечаєтесь?—спитавсь Іван Дмитрович, що вкупі з Марком нагнав їх.

— Та ось,—промовив Голубов,—Катерина Дмитрівна виявляє прихильність до українофільства.

— Прихильности до українофільства я не виявляю,—промовила Катерина, почервонівши,—навпаки, я дуже бажала б, щоб українофілів зовсім не було.

— Чому?—спитався брат.

— Тому, що я люблю Росію, а ти сам кажеш, що українофіли — сепаратисти. Я тільки сказала, що кожен може мати такі думки, які схоче.

— Опріче тих, що шкодять державі!—авторитетно промовив брат.

— Сподіваюсь, Іване Дмитровичу, що ви в цій справі не втілена непомильність?—спитався сміючись Марко.—І, як по правді казати, то я ніякої шкоди не бачу державі від того, що українська народність буде розвиватися так, як сама хоче; навпаки...

— Але вона не буде розвиватися!—зло сказав Голубов. — Їй цього не дозволять!

— А на підставі якого права?—спитав Марко.

— На підставі права дужого.

— А! Ну, то в такому разі я скажу вам, що слово й думка краще подужує, ніж кулак та шабля. Я підожду того часу, коли ми зробимося дужі, і тоді скажу вам те, що ви кажете мені тепер.

— Ніколи ви не будете дужі!—скрикнув Голубов.

— Цебто: вам не хочеться цього? Ви так палко говорите про це, що можна думати—сами зовсім інакше гадаєте.

Голубов аж посинів спересердя. Катерина дивилась на його, і він тепер їй страшенно не подобавсь. Звичайно він був

:ічливий та галянтний. Але тепер йому акувало толеранції і він був навіть звичайний. Його чепурне обличчя нали-ся спересердя кров'ю і зробилося погане. зтерина несамохіть рівняла його до спо-йного, трохи блідого Маркового обличчя темними позападалими очима, з високим бом та рівним носом; їй подобалось, як окійно та впевнено поводився Марко суперечці. І вона думала собі:

— Яка різниця! Запевне—оцей студент божілого, але щиро-панського роду. Які його малі руки!..

І, зовсім не помічаючи того, що це буде охи незвичайно, вона спиталася:

— А де ваш папа служить, Марку Петро-чу?

— Мій батько вже вмер,—одмовив Мар-,—і ніде ніколи не служив: він був чо-гар, і поки живий був, держав мене гімназії тим, що шив чоботи.

Катерина страшенно почервоніла і овкла, думаючи:

— От дурна! Нащо було питатися? бре ще, що мама не чула. Чоботарський н—маєш аристократію! Алеж яка різ-ція: і той мужичий син, і той,—а хіба ж жна їх рівняти?

І вона знов подивилась на Марка та на лубова, і їй здалося, що рівняти їх справ-зовсім не можна.

А Марко йшов та собі думав:

— У цієї дівчини, здається, гарне серце; як її зопсувала панська сім'я, панське ховання! А яка врода!

Сівши того вечора у себе в хаті до роботи, сам не помітив Марко, як став думати ову про панночку.

— Їй заморочили голову всякими дур-цями,—от вона й говорить не знати що. якби їй доброї направи, то з неї людина ла б. Не може ж краса так дурити, бо са повинна еднатися з добром. А без рої науки пропаде дівчина. Яка шкода!

— Що це я?—упіймав Марко сам себе тих думках.—Чого це я так про неї ю? Хіба їх мало таких, запаморочених ким нерозумним вихованням? Чого ж так ...лію, мов вона щось надзвичайне? у лиш до роботи!

нахилився знову над зшитком, перо ігал по папері, думки виявлялися вами, але виявлялися не швидко, мов лялися десь, мов перешкоджало їм щось... І помалу-малу рука ворушилася тихше й тихше, врешті зовсім припини-лася, а Маркова думка знову пішла зовсім у інший бік:

— Де він бачив такі очі, як у її панночки? Ніяк не згадає... А може й ніде не бачив, а так—це був сон його душі—ці гарні блискучі горді очі. Горді очі... але певне вони й ласкавими вміють бути... і щасливий той буде, на кого вони глянуть ласкаво...

— Чи ти ба! Та що це я?—знову сам себе перепинив Марко.—Що мені Гекуба і що я Гекубі? Ні, я просто втомлений,—краще спатиму.

Але погано спав Марко цю ніч...

III.

Невже всі отак дивляться на нарід,—всі ті інтеліґенти, що живуть на селі?—думав Марко, згадуючи через кілька день розмову з панами.—Або: невже нарід такий зіпсований? Не хочу тому няти віри?! До панів нарід справді ворожий, але не до інтеліґенції. Тут історія винна: нарід у цих панах бачить тих, що ще недавно били його різками,—зрозуміло, що мужик з паном не ладнають. Але проміж народом та інтеліґенцією нема нічого, і аби ця інтеліґенція була національною,—нарід піде за нею, нарід злучиться з нею на спільну роботу задля добра й розвитку рідного краю...

Але все ж я мало знаю нарід. Моя спроба зазнайомитися з ним не довела ні до чого—зо мною не хотіли розмовляти. Чому? Адже я не пан і ніяких справ з мужиками не маю. А з чого нарід знає, що я не пан? Адже я живу з панами, ходжу в панській одежі,—ну, він і на мене тим же духом дише, що й на пана. Якби довше я прожив на селі та краще мене люди стали знати, то було б інакше. Шкода, що не можна довше на селі пожити! Але від кого б щось довідаться про селян сьогочасних? Від кого ж, як не від учителя! Він же тут інтеліґентна сила!

Тільки прийшла неділя, Марко вранці, розпитавшись, де школа, пішов туди. Пі шов тією ж вулицею, що йшов нею й перш, поминув знайомий йому шинк, біля його тепер не було громади, але кілька людей таки гостювало на піддашші, тоді завернув ліворуч у другу вулицю і зараз же по-бачив на їй, проміж простими мужичими

хатками під солом'яною покрівлею, будиночок під зеленим дахом з рундучком, а над рундучком на чорній дошці білими літерами було написано: «Бакалена торговль С. А. Цупченка». На рундучку стояв чоловік, на зріст не високий, але огрядний, у штанях на випуск, у жилетці та в жакетці; на животі метлявсь товстий ланцюжок од годинника. Сите виголене обличчя з підстриженими вусами було червоне, очі злі: він сердився. Перед рундучком стояв у поганенькій полатаній сорочці, скинувши шапку та покірно схиливши голову, якийсь чоловік і слухав, що казатиме сердитий добродій у жакетці. А той, задерши голову назад та виставивши праву ногу наперед, велично стояв і казав сердито, навіть кричачи:

— Для п'яниць, для обманщиков у мене нету помилува́ння! Ти обов'язавсь приставить у таке то число грощі і пристав, хоч здохни, а пристав!

— Семене Олексійовичу, та хіба ж я п'яниця, або хіба я коли вас обманював? Підождіть хоч з місяць, поки зароблю!

— Підождіть! Усі ви п'яниці та мошенники! Ви не чуствуєте благодіянія, которое вам делають.

І Семен Олексійович плюнув спересердя.

— Та, Семене Олексійовичу, ви ж знаєте, скільки я у вас позичав грошей: усього п'ять рублів, а тепер уже проценту набігло п'ятнадцять. Якби п'ять, то я й зараз оддав би вам.

— Вон! Пристав усьо, а то цінувать буду!

Ці слова образили мужика:

— Кого цінувать? Мене? А не діждеш!

— Што-о?—зарепетував Семен Олексійович.

— А те, що ти вже забрав мою землю, забрав мої воли, а тепер ще й до хати добираєшся? Не діждеш!

— А вот я тібе покажу, што єсть на вас суд!

— Кат тебе бери з твоїм судом! Єсть і на тебе суд!

— На мене? Протів тебе? Протів мужлая! Протів мошенника!

— Та й проти мене ж! Ти думаєш, як ти багатий, так тобі все можна? Ти думаєш, як ти півслободи занапастив, землю мошенницьким способом видурив, так тобі вже можна? Не діждеш!..

Мужик енергійно махнув рукою, плюнув і пішов геть.

— Ах ти ж!..—Семен Олексійович мав сказати щось дуже погане, але в цю хвилину побачив іншого чоловіка, що підходив до його.—Чого ти?—мов чвиркнув, спитавсь він.

Чоловік скинув шапку і вклонився:

— До вашої милости, Семене Олексійовичу.

— За каким дєлом!? Гавари!

— Не погнівайтесь, Семене Олексійовичу! Така біда! За викуп досі не заплатив—правлять... Дайте шість рублів!

— Ба! Як нужно мене, то «до вашої милости, Семене Олексійовичу»,—перекривив крамар чоловіка,—а як получе дєньгі, так тоді вже чортом смотрить. Усє ви такі!

Чоловік мовчав, понуривши голову.

— Вам оказуєш благодіянія, од голодної смерти вас, п'яниць, спасаєш, а од вас нікоторої благодарності!

— Це звісно, за це спасибі вам, Семене Олексійовичу, що ви нас, дурних, не забуваєте!—казав покірним голосом чоловік, втупивши очі в землю.

Семен Олексійович трохи подобрішав од тих слів. Він почав і собі ласкавіше:

— Ви, мужики, не понімаєте нікоторого благородства. Вам добро дєлаєть образований человєк, а ви йому зло!

— Це точно,—одмовив чоловік, ми, звісно, люди темні, не знаємо, как і што, — не так, як образовані люди, як ви, Семене Олексійовичу.

Семен Олексійович усміхнувсь на ті слова.

— А єжє́лі необразовані і не понімаєте, то довжні образованого чоловіка слушаться. Потому образований чоловік повсє́гда зна, как і што.

Тепер Семен Олексійович став уже зовсім ласкавий. Він гравсь ланцюжком од годинника, а сам казав далі:

— Повсегда вас, мужланов, научить может. А главноє наученіє—ви должні благодарить покорно, єжє́лі вам благодіянія дєлають.

— Та хіба я... Та я для вас, Семене Олексійовичу... повсегда благодарим покорно і послухаться радий,—казав далі чоловік.—Аби ваша милость—хоч рублів шість.

Семен Олексійович побачив Марка, що стояв неподалеці і дивився на все це,і відразу ввірвав розмову.

— Ступай у лавку!—промовив він до половіка.

І зник у крамниці, а за ним чоловік. Марко пішов далі вулицею. Вкінці її стояла школа. Школа була в невеличкій неохайній, необмазаній будівлі, що стояла на тому ж дворі, де й волость. Марко стрів у дворі сторожа і спитавсь:

— Дома ваш учитель?

— Дома! Дома! Пожалуйте, ваше благородія!—заметушився сторож, думаючи мабуть, що це якесь начальство прибуло. Він увів Марка в сіни й одчинив перед ним двері просто в клясу:

— Пожалуйте!

— Та мені вчителя треба!—промовив Марко.

— А ось вони зараз прийдуть!—відповив дідок та й побіг швиденько через сіни на другу половину будинку.

Марко зостався у клясі і почав розглядати його. Нефарбовані, погано пороблені парти, всі порізані та попписані шкляр-ськими руками; кілька заяложених малюнків з сюжетами з св. письма по стінах, шахва—от і вся школа; хата була невеличка, низька. Марко хотів був ще розглядівлятися, але ту ж мить одчинилися двері, і невеликий на зріст, з маненькою білявою боріДкою, блідим обличчям учитель увійшов у клясу, застібаючи стареньку піджачину. Познайомились. Учитель звався Карпенко, Петро Олександрович.

— Дуже радий, — промовив учитель, стискаючи Маркову руку.—Прошу до моєї хати!

Знову перейшли сіни та й увійшли у вчителеву хату. Це була світличка, перегороджена надвоє параваном старим та обідраним. У хаті було вбого, меблів мало, та й ті старі, але чисто. У кутку коло столу висіла поличка, а на їй кілька книжок; на столі зшитки, шкільні підручники.

— Ми, городяни,—почав Марко,—дуже цікавимося вами, селянами, цебто—народом і тими, хто близько біля його стоїть та з ним зв'язки має.

—Так...—промовив учитель якось несміливо.

— Ми зовсім не знаємо народу, а знати його треба. Бо тоді тільки,як інтеліґенція знатиме нарід, тоді тільки вона зможе говорити про єднання з ним, про народню просвіту, нормально поставлену.

Марко зупинився, дожидаючи, чи не скаже чого вчитель. Але той мовчав, тільки якось нервово посунув рукою по білявому зачесаному вгору волоссю.

— Мені здається,—почав Марко знову, що народні вчителі, яко люди, що живуть серед самого народу, багато можуть допомогти в справі поєднання інтеліґенції з народом. Народній учитель знає нарід..

— Еге, це правда, що нам, учителям таки доводиться знати його,—промовив нарешті вчитель.—Алеж я думаю, що дуже багато треба часу, щоб просвіта прищепилась народові. Народ дивиться на школу мало-мало як не на ворога свого. Бачили ви, яка школа зокола? Гарчав усю весну, щоб помазали, так староста каже: «Я про те й думати забув». А взимку? Насидишся і без дров, і без усього. А прикростей усяких з цим народом з поводу школи — купа! Ні, якби вони любили просвіту, то любили б і школу, та вони її не люблять.

— Алеж,—перепинив Марко,—вони посилають своїх дітей учитися?

— Чому не посилати, коли есть школа? Але якби земство школи не завело, то ви думаєте, що вони сами це зробили б?

— Думаю, Петре Олександровичу. Я маю історичний приклад: ще як на Україні не було ніякого земства, ще за козацької старовини, — усюди тоді повставали школи приватною ініціятивою.

— Може...—відмовив Карпенко.—Я того не знаю, як у старовину було... Я кажу про те, як тепер. Ніколи не дадуть хлопцеві довчитися до екзамену як треба.

— Але що ж ви зробите, коли економічні обставини їх такі?

— Якби ви знали, яково багато натерпишся через отой екзамен. Тільки ж те й робиш, що б'єшся, як риба об лід, щоб хоч так-сяк обтесати хлопців, щоб вони на екзамені не стовпцями стояли. А ви знаєте, що як мало школярів здає екзамен—це вже нашому братчикові хоч шукай іншої посади! А тепер такі часи повелися, що на науку мало начальство зважає, а здебільшого на те, щоб школярі вимуштровані були, щоб по-салдатському швидко відмовляли та начальників знали.

— Як то: начальників?—спитав дивуючись Марко.

— А от!—Учитель покопавсь між паперами на столі, витяг друкований аркушик і подав Маркові. На аркушикові посписувано було всіх начальників над школою і губернією, починаючи з найвищого, петербурзького та аж до найнижчого—кожного з повним титулом.

— Оце вчимо. Ви не думайте, що це так собі, дрібничка! Якби ви побачили, як важко дітям оце вчити,—аж жалко іноді їх стане. Ніяких тих титулів та рангів вони не знають, не розуміють і плутають страшенно. Вчимо тиждень, другий, а спитаєшся,—воно тобі і каже: «Его высокопревосходительство действительный статский преосвященный, господин директор народных округов просвещений Иван Сидорович Сидоров. А він до того ще й не Сідоров навіть, а Трьошкин.

І Марко, і вчитель засміялись.

— От воно чудно, а їйбо хоч плач іноді! Хоч як добре школяр на екзамені знає, а на начальниках збився,—все ляснуло, а на вчителя лихо: не привчаєте поважать старших, вольнодумність!.. А ми їйбо старших поважаємо, тількищо дуже важко вчити.

Хтось затупотів у сінях.

— Мир дому сьому! Чи дома ви, Петре Олександровичу?—почувся товстий бас, і на порозі виявилась висока кремезна постать у попівській рясі. Піп поздоровкався з учителем та з Марком,—з ним він уже стрівався у панів Городинських,—і сів до гурту.

Піп був ще не старий і на перший погляд подобався. Його нечепурне обличчя з кошлатою бородою здавалося Маркові добрим.

Довідавшись про що мова, додав і свого.

— Що важко, то важко вчителям, ну, та й учителі бувають усякі. У нас учитель гарний, а от... Ну, сказати—крислянський учитель: зліз серед шкільного двору на кухву, постановив круг себе школярів і скрипку взяв. Сам грає і на кухві танцює, і школярі за ним танцюють!

— А що ж там дивного?—оступився учитель.—Сидить чоловік сам, одинокий, на слободі—очортіє, ну й почне дуріти... Добре ще, як не п'є.

— А оце ще як?—знову сказав піп.—Один учитель тут поблизу... Так йому очортіло все одно та одно вчити, що він почав своє вигадувати, та й ну мучити школярів усякими такими питаннями, що на їх ніхто не може відмовити. Наприклад, з арифметики: а скільки—питається—бубликів міститься в нашій землі?

Усі засміялися, а Марко спитався:

— Та невже ж таки можна так одуріти? Адже кругом люди! Читав би!

— Не все ж за книжкою!—відмовив піп.

— Та хоч би й схотів, то й книжок у нас нема,—додав учитель. — Хіба «Ниву» та «Епархіальныя Вѣдомости» пренумерує батюшка. Так «Нивы» ж самої не начитаєшся, а «Епархіальных»—то й батюшка не чита.

— А люди—де вони?—загомонів знову піп.—Городинські—дуже пишні пани, а до мужлаїв не ходити ж учителеві... Хіба до Цупченка, той таки хоч трохи закривився на чоловіка.

— А чому ж і до мужиків не піти?—спитався Марко.

— Вигадуйте! Чого там ходити? Та й люди погані. Наголо всі мошенники та п'яниці,—махнув рукою піп.

— Ну, сказав Марко,—мені здається, що коли вчитель хоче освічувати нарід, то він повинен його знати добре і не цуратися його. Тоді вчитель не буде сидіти одиноким на селі й не одуріє з нічого робити.

Піп почав сперечатися.

— Знаємо ми їх і так, які вони! Ви думаєте, вони поважають батюшку, вчителя? Так і дивиться, щоб менше дати за требу!

Марко згадав, як навіть Городинські казали про попа, що він уже занадто багато бере за треби. Він не схотів з ним сперечитись, бо було б то ні до чого, і трохи згодом піп пішов.

Марко лишився з учителем, і вони далі розмовляли про те, через що треба єднатися з народом. Зговорилися й про те, як далеко школа стоїть від народу. Марко доводив, що вона чужа народові вже самою своєю мовою.

— От, наприклад, скажіть, Петре Олександровичу, чи добре діти розуміють ту мову, якою ви їх учите?—спитався Марко.

Де там добре!—махнув рукою Петро сандрович.—Оце читаєш з ними книж- итаешся, щб те або те слово значить,— часом одмовлять!.. Кумедія був!.. юді записую—сміху ради... Ось по- зайте!

ін знов покопався на своему столі і г звідти папірець та й почав з його тувати, як його школярі пояснюють овські слова. Читав і сам реготався, справді пояснення були часом над- айно чудні!

І сказати б дурні,—говорив учитель,— ні: поговориш з ними, то дуже тямуща ора, а от же сплете таке!

ірко скористувався з цього і почав азувати про потребу рідної мови в ні, про те, як це робиться в Галичині. тель служав, щироко розплющуючи й іноді дивуючись, питався:

Так таки і в гімназії —ну, скажемо, ку,—по-вкраїнському?

Авжеж!

І в університеті?

І в університеті.

Штука, я вам скажу!

н аж схопився в місця—так його це ил —і почав ходити по хаті, раз-у-раз ово совающи худою рукою по білявому ссю. Але потім зупинився.

Ні, Марку Петровичу,—може там так жча, а в нас ні,—сказав він зважливо.

Чому ж то так?

Де ж у нас? Нема таких людей, щоб хотіли.

А нарід?—спитався Марко. —Мільйо- народу? Ви скажете, що він нічим не ляється того, щоб він цього хотів; скажете, він сам москалиться,—то правда. Але у цього т р е б а, і коли він того не е, то тільки через те, що, покищо, розуміє сам своєї потреби. Треба, щоб це було вияснено.

А хто ж вияснятиме?—не згоджувався ель.—Нема таких людей.

Ні, є,—відказав Марко і почав роз- вати вчителеві про нову українську ігенцію, про національний рух украї- кий.

итель цього нічого не знав. Він стра- о зацікавився, і вони довго розмов- ...

ртаючися Марко від учителя, не пі- слободою, а звернув набік і пройшов аж під скелю. Слобода стояла в величез- ній балці, а балкою протікала маленька степова річка, виляючи то туди, то сюди. Один бік тії балки був положистий, а дру- гий зривався високою, у кільканадцять са- жень, кручею. Дольня половина вели- чезної скелі, припавши землею, поросла чагарями та невеликими деревами, але горішня знімалась високо та стрімко і то руділа, то сіріла своїм величезним камін- ням. Унизу, аж над самісінькою річкою, поросли більші дерева, а поміж їх вилася в холодку стежка; вона доводила аж до містка, що зроблено було через річку у панський сад. Марко пробрався тією стежкою попід скелею, але не пішов у пан- ський сад, а звернув до криниці.

Криниця била з-під скелі, з-під каміння. Тут дольня частина скелі не закривалась землею та зелом. Здавалося, неначе якась величезна сила оце тільки зараз виперла зсередини, з землі страшенну кам'яну ве- лич і поставила її навіть не рівною стіною, а так, що горішня частина вистромлювала- ся наперед і нависала. Каміння, товсте й тонке, лежало шарами, мов би його складала людська рука; навскоси проти землі, вганяючись у скелю, воно йшло вниз, і здавалося, доходило аж до осередку землі. В одному місці скеля згори аж донизу розкололася і за тією розколюватиною по- земні шари каміння ставали мало не стор- човими. І все те важко й грізно нависало над землею, і здавалося, що ось-ось воно грюконе все додолу і роздавить того не- обачного, що насміліться тут бути... А воно нависало тут сторіччя...

Ото ж із-під того величезного каміння десь узялась вода та й витікала чистою, погожою та холодною течією. Хтось зму- рував з каміння цямриння над тією кри- ничкою, ще й накрив її зверху плеска- тими каменюками. Над криничкою ви- стромилася з скелі одна каменюка — хтось поставив на їй образа. Образ був давній, і тепер на йому не було й знати малювання, але Марко знав, що не вважаючи на це, широку на зелені святки дівчата приходять уранці сюди квітчати цього образа і скелю над криничкою, а тоді вже йдуть до церкви.

Марко любив тут сидіти. Од усього цього місця віяло дикою, могутньою красою. Трохи одступивши від скелі, починався

гайок, і верховіття найвищих дерев було далеко нижче від скелі. Марко любив іноді здиратися збоку на скелю і сидіти там довго, дивлячись, як над ним сяє ясне блакитне небо, а під ногами хвилюється зелене верховіття дерев. Але тепер він не пішов туди, а зостався сидіти тут, коло криниці. З одного боку в його була кам'яна стіна, з другого—зелена стіна з дерев. Сіре, важке, нерухоме каміння та зелений, тремтячий та хисткий лист.

Марко сидів замислений і думав довго, як зненацька почув коло себе ходу. Він озирнувсь і стрівся з Катериною.

— А! Й ви любите скелю!—промовила вона, трохи почервонівши з несподіванки.

— Люблю, навіть дуже,—відмовив Марко.

— Якби скелі тут не було, то наша Рашківка ні на що не здатна була б,—сказала дівчина.—Я часто сиджу тут, роблю щонебудь.

— То оце я тепер вам на перешкоді стаю?—спитався Марко, лагодячися йти.

— Ані трохи! — відмовила дівчина. — Я завсігди тут сиділа і сидітиму ще часто, а ви поїдете і не бачитимете більше скелі. Тож я вам повинна була б поступитись, а не ви мені. Алеж, здається, ми зможемо погодитися і не вигонячи один одного: місця багато.

Вона сіла на каміння й положила на коліна до себе книжку, що принесла була читати. Марко сточв трохи оддалік, зіпершись на скелю.

Запевне, якби пані Городинська почула і побачила це, то вона дуже злякалась би— не якої небезпечности, а того, що її дочка може так поводитися з паничем, насамоті розмовляти з ним. Але Маркові дуже подобалось, що Катерина, перенявши дечого багато від матері, не переняла цього і так само просто й сміливо поводилася з паничами, як і з паннами.

Якусь хвилину обоє мовчали. Нарешті Катерина озвалась:

— Це місце навіває багато думок.

— Еге!—згодився Марко.—От, наприклад, недавнечко я рівняв цю скелю до листу.

— І...?

— І мені здавалсся, що сіре непорушне каміння то емблема довічности, незмінности; а це зелене, хистке, тремтяче листя—емблема дочасности та мінливост

Дівчина глянула на скелю, глянула н листя і сказала:

— Я з цим згоджуюсь. А ось іще я ва скажу: я часто тут читаю і завважил що не кожну книжку можу я під цією ск лею читати.

— Чому?

— Тут я можу читати тільки ті книжк що враження від їх на мене ладнає з вр женням од цієї дикої краси, а інші—н Я колись читала тут «Страшну помст Гоголеву—ота припадає до цієї скел А «Мертвих душ» я не могла б тут читати

— Ви любите Гоголя?

— Чому ні? Я всю російську літерату люблю, опріче нових.

— А які у вас нові?

— А ті, де мужик списується,—нічо цікавого нема!

— А скажіть, будьте ласкаві, ви читал Некрасова?

— Не подобається мені.

— А Діккенса читали?

— Дещо.. не згадаю навіть... шось дрі неньке.

— Ось я радив би вам прочитати з йог хоч дещо. Прочитайте спершу його «Давид Копперфільда», а тоді «Новорічні дзвони

— Добре! Прочитаю. Завтра брат їд на день до міста, я приручу йому здобут те, що ви кажете.

— Запевне ви добре читаєте по-фран цузькому?

Катерина кивнула голсвою.

— Прочитайте Віктора Гюго.

— Ми в гімназії вчили якісь вірші з Віктора Гюго,—вони мені не сподобались

— А ви прочитайте «Les misérables», «Дев'янссто третій рік», «Останні дні присудженого до смерти», «Кльод Ге», «Історія одного злочинства», «Les châtiments»— тоді може він вам і сподобається.

— Добре! послухаюсь! І це приручу братові,—сказала Катерина і потім, сс міхаючись, додала:—Але що ж це ви р дите мені читати англійців та француз і не радите свого Шевченка?

— Бо думаю, що ви й сами колись й прочитаєте,—відказав поважно Марко А він і не мій тільки, а так само й ваш тільки ви цураєтесь його.

— Не знаю, чи прочитаю я коли Шев ченка, — мабуть ні! — сказала Катерина

увши на Марка весело своїми блиску-
очима.—Бо мужицькою мовою не
бути літератури.
ірка мов хто вилаяв, як він почув ті
а. Катерина помітила це з його об-
я.
Вибачайте!—промовила вона і по-
о, і лукаво,—я не хотіла сказати пога-
ні про віщо гарне вам...
зараз же заговорила знову про фран-
в та англійців, розпитуючись про їх
ка. Так вони розмовляли, аж поки
вонено до обіду.
того часу Марко з Катериною почали
о розмовляти то про пораджені до
ання книжки, то про всякі інші питання.
ко бачив, що дівчина дуже неосвічена,
о читала, але саме тепер прокинулась,
лася в неї жадоба знати, довідуватись
те, що вона не чула і не могла чути
ед своїх людей. Ці розмови помалу
лижали їх одне до одного, зацікавлю-
и одне одним. Марко й не постеріг, як
ерінин образ запанував над його дум-
и, як її горді очі почали часто-часто
ирати йому в душу, навіть тоді, коли
не бачив дівчини, коли пробував се-
тиші самотніх дум. Дедалі, все дужче
ужче хотілося йому бачитися з нею,
орити, мріяти вкупі...
Одного разу трапилось так, що вони
ву зійшлися, трохи випадком, а тро-
несвідомо-навмисне, під скелею. По-
авши на величезному камінні, роз-
зляли. Марко оповідав дівчині на свою
облену тему про народню просвіту.
і переказував їй, як ведеться ця справа
Західній Европі, і виясняв, через що
нас не так... Дівчина цікаво й довго
хала, аж поки, глянувши несподівано
ору, скрикнула:
— Боже! Що це?
Вони так заговорилися, що й не поміт-
ли, як насунула хмара. Уже перші важкі
плі дощу впали додолу. Уже одна з їх
трапила Катерині на руку і примусила
чину скрикнути. Обоє глянули на небо.
м чорна хмара залягла все, що було
дко їм з-за скелі та з-за лісу.
— Треба додому бігти!—промовила Ка-
ина.
Але ту ж мить дощ зашумів згори, за-
пав по листю, по камінню. Бігти додому
ло далеченько і тепер уже пізно.

— Сюди! Сюди!—скрикнула Катерина й побігла під величезну каменюку, що, висунувшися з скелі, повисла над землею. Під нею було сухо. Дівчина прибігла і стала там.

— Ходіть же сюди!

— Там мало місця на двох,—одмовив сміючись Марко,—я й тут перебуду.

— Вигадки! Якби мене не було, то ви сами тут стали б. Я зовсім не хочу, щоб ви через мене мокли. Ідіть, а то я зараз вийду на дощ!

Марко мусів послухатися і пішов і собі під каменюку. Там було таки тісненько: вони з Катериною черкались одно об одного плечем. А дощ зчинився такий, як із відра. Через п'ять хвилин вода почала стікати з скелі вниз. Спершу вона текла нарізними струмками, але дедалі, тих струмків усе більшало та більшало, поки нарешті всі вони злучилися в одну водяну завісу, що швидким водоспадом зливалася з скелі. Через те, що горішня частина скелі висувалась далеченько наперед, той водоспад падав так, що Катерина та Марко стояли між вбдяною завісою та скелею; вода спадала за півтора ступні від їх, оббризкувала їх іноді, але не сягала до їх.

— Оце так!—скрикнула дівчина.—Яка я рада!

— Чого?

— Та ви ж подивіться, як це гарно! Я ніколи не була тут у дощ.

Грюконув страшенний грім, аж скеля затрусилася.

— Ой! А нас скеля не задавить?—трохи злякавшись, спитала дівчина.

— Не бійтесь, грім її не завалить!

На скелі води ще побільшало, і нова течія пробилася саме там, де стояла Катерина. Вона мусіла поступитися так, що зовсім притулилася до Марка. Згори лився цілий водоспад, далеко в хмарах грюкотів грім, а Марко чув біля себе тепле Катеринине дихання, до його торкалася її зручна, чепурна, повна життя постать. Його обнімало якесь дивне почування. Він глянув дівчині просто в обличчя, хотів зазирнути в вічі, але її очі були спущені додолу, голова похилена. Маркові стало сором свого бажання, і йому відразу зробилося ніяково. Йому здалося, що він образив цим її, Катерину, і йому зробилося погано.

— Дощ перестає...—сказала тихо Катерина.

Справді, вода з скелі лилася вже тільки струмками, але це зливалась остання вода, бо дощу вже не було. Він так швидко перестав, як і почався.

— Додому! Треба додому!—промовила якось неспокійно дівчина і, не вважаючи на холодний струмок води, вибігла з-під каміння. Марко тихо пішов за нею. Але вона йшла швидко, швидко...

Марко вийшов з-під скелі, з гайка. Осяйне сонце глянуло з-за хмари, заблищало обмите листя, занялися всякими кольорами росяні краплі. Маркові не хотілося йти в душну хату, але не хотілося вертатися й до похмурої скелі. Він повернув на стежку, що збігала вгору, і зліз на скелю. Над ним сяло чисте, спокійне небо, під ним шелестів зелений гай, радісно тремтячи блискучим листям. Кілька пташок, висвистувало в йому. Марко бачив це не один раз і міг до цього звикнути. Але сьогодні все це здавалося йому таким гарним, як ще ніколи досі. Йому здавалося, що сонце і небо, похмурая скеля і ліс ряснолистий зелений, і ті голоси, ще несміливі якось, пташок невеличких—усе це, здавалось, пройнялось одним чимсь, одним—чим саме—не знав, що воно є, він чув його тільки в кожному рухові тієї природи, що обнімала його звідусіль своїми могутніми обіймами, і те, що він чув і бачив, робило його щасливим, піднімало йому душу вгору. І йому схотілося співати, але він не зміг зробити цього, бо зараз же почув, що згук його голосу не матиме сили ладнати з тією піснею, що співало це небо й ця земля і що чув він у у своїх грудях. І він не заспівав, а стояв мовчки, стояв і дожидавсь...

І відразу він зрозумів. І сонце, і небо, і скеля похмура, і ліс ряснолистий зелений укупі з пташками малими—усе це співало одно:—він кохає!

Кохає! Кохає! Кохає!

Він почував це одно і більше нічого...

IV.

Лігши Катерина того вечора спати, багато дечого передумала. Вона почувала в собі щось нове, невідоме і те н о в е примушувало її думати, турбувало.

Досі вона жила спокійно, без турбот аж змалечку. Все робило її щасливою та веселою. Багаті батько та мати нічого не жаліли дочці-єдиначці: що забажа, те й мусить бути. Сукні, намиста, серги та інші прибори, книжки, цяцьки—все те сипалося на неї повними жменями, аби тільки їй догодити. Ще була вона малою дівчиною, а вже всі казали:

— Яка вродниця!

І вона згоджувалася з тим і була щаслива та весела.

Вона ніколи не вередувала. Вона прохала багато, але завсігди такого, що могли його батько з матір'ю дати їй. І всі казали:

— Яка слухняна та звичайна дівчина!

І вона згоджувалася з тим і знов була щаслива та весела.

Вона мала цікавий гострий розум, що змалечку часто виявляла його в розмовах з дітьми та з великими і чула:

— Яка розумниця!

І вона й з цим згоджувалася так само, як іще багато де з чим гарним, що казано про неї, і була весела та щаслива.

Бо певна була, що вона дуже гарна дівчина: і чепурна, і слухняна, і розумна, і інша там ще яка. А що батько та мати вдовольняли всі її бажання, то ще дужче впевнялася в тому:

— Справді я гарна, коли батько та мати так упадають коло мене!—Вона не думала цього тими саме словами, але така думка несвідомо жила в її малій голові. І вона виростала, горда собою, не звикши ні до якої залежности, сміліва і через те завсігди правдива та незакритна.

Перша турбота, перше горе, зустрівши її, було їй зовсім несподіваною річчю. Це було так.

Одного разу вона бігала та бавилась по саду і залізла аж у самісіньку гущавину. Гущавина ця тяглася аж до муру, що ним обгороджено було сад. Катерина продерлася туди і стала перед сірою кам'яною стіною. Вона була ще мала, і мур був од неї вищий: вона нічого не могла бачити, що робиться за ним. Силкувалася злізти на його, але не могла нічого поробити і вже думала йти назад, як зненацька почула, що хтось співа. Пісні Катерина не могла розібрати, почула тільки одно:

Ой матусю моя, ой рідненька!

слова часто вертались у пісні, їх
ки й розібрала Катерина. Співала дів-
тонким високим голосом, щиро ви-
чи, де треба; але дівчина була мала
лосок її дзвенів не дуже. Голос у пісні
жалібний, в йому чути було плач. Ка-
на не любила, як хто плаче, але тут
було такий жаль, що її зацікавила
я і заманулося подивитися на спі-
:у. Дівчина почала ходити коло муро-
ня, аж поки знайшла таке місце, де
ну висунулась каменюка. Обідравши
руки та роздерши сукню, вилізла вона
мур і глянула.
раз за панським садом починався гро-
ський вигін. На йому паслися телята.
ке близько до тину сиділа дівчинка—
ів мабуть таких, як і Катерина—де-
ох. Положивши до неї голову на ко-
, спав маленький хлопчик. Дівчина
а худа, бліда, у драній одежі, але че-
ненька. Сонце ясно світило з неба,
роміння, падаючи їй на голівку, робило
ве волосся золотим, і це сподобалося
ерині.
івчинка співала, склавши руки на ко-
іх і трохи похитуючись улад за своєю
нею. Катерина довго дивилась на неї
слухала, а далі тихо пройшла по тину
ала са́ме проти співачки. Та зараз по-
ила її й замовкла. Обидві почали ди-
ись одна на одну і мовчали. Але обидві
и зацікавлені одна однією. Сміливіша
ерина озвалася перша:
– Чом же ти не співаєш?
– Не хочу...—відказала дівчина, а сама
дивилась на Катерину.
– Того, що я прийшла?
– Н-і-і...
– А відкіля ти?
– А ти відкіля?—спиталася дівчина.
– Я? Хіба не знаєш?—одказала Кате-
а.—Усі знають відкіля.
– Мабуть з панського дому?
– Вжеж! А ти?
– А я з слободи.
– Що ж ти тут робиш?
– Телят пасу.
– Хто тебе послав?
– Батько.
– А хто з тобою?
– Брат.
– Весело тобі тут?
– Чому—ні?
– А що ж ти робиш?
– Телят пасу... Вінок сплела...—І вона взяла коло себе вінок з простих польових квіток і показала його Катерині.
– У тебе весело?—знову спиталася Катерина.
– Чому—ні?—знов так само відмовила та.
– Я до тебе прийду...—сказала панночка.
– Іди!—згодилась дівчина.

Катерина злізла з тину, ще раз обідралась і пішла до дівчини. Вона зросла одинока, тільки з старшим за неї братом, і не дуже його любила.

– Як тебе звуть?—спитала підійшовши.
– А тебе як?
– Катериною.
– У мене тітка є Катерина,—сказала дівчинка.
– Хто ж вона така?
– Тітка моя. Вона вже дівка і як іде на вулицю, то в неї такі стрічки гарні, як у тебе на платті.
– Та як же тебе звуть?—допитувалась панночка.
– Мене—Докією. Ти будеш зо мною гулятися?
– Буду!

І дівчата почали гулятися.

Нянька, кинувшися шукати Катерину, знайшла її, після довгої шуканини, на вигоні, де панночка вкупі з мужичкою завертала телят. Вельми злякалась панська нянька з такої несподіванки і поспішилася повести Катерину додому. Тій не хотілося йти, але вже наближався вечір, то мусіла вертатися додому й Докія. Дівчата розійшлись, але на прощання Катерина подарувала Докії разок якогось коштовного намиста і більше звеліла, ніж попрохала:

– Я хочу, щоб і ти мені щось дала.

Та зняла з пальця мідяний перстень, що виміняла в ганчурника за ганчірку, й віддала Катерині. Нянька змагалася проти цього, але панночка сказала:

– Я так хочу!—і цього було досить, щоб воно так і сталося.

Дочувшися про це, пані Городинська за малим не зомліла, але Катерина зважливо сказала, що вона хоче, щоб коштовне намисто було в Докії, а Докія щоб була з з нею. Хоч і як потурала мати дочці, але

тут нізащо не хотіла згодитися взяти до неї подругою мужичку. Тоді дівчина зробилась такою, як ще ніколи не була. Вона спершу кричала, плакала ввесь вечір. Мати вмовляла, але це не помагало. Як вона їй казала про те, що панянці сором подругувати з мужичкою, дівча тільки уперто відмовляло:

— Так що! А я хочу!

Другого дні вранці вона не встала з ліжка і не вийшла до чаю. Їй принесли його до ліжка, але вона сказала няньці:

— Не хочуть мені Докії дати,—а я нічого не їстиму.

Батько й мати перелякалися і мусіли сказати, що зараз же пошлють по Докію. Катерина скочила з ліжка весела та рада, кидалась цілувати батька й матір, швиденько одяглася і почала дожидатися.

Аж тут стало на перешкоді таке, що вона зовсім його не сподівалася: Докіїні батько та мати ніяк не хотіли пустити дочки. Пани давали чималу ціну, наймаючи Докію у панські покої, але її батько був упертий чоловік і за шось гризся з панською економією. Він затявсь на своєму і не поступився,—ще й подароване Докії панське намисто відіслав назад. Катерина спершу страшенно розсердилася на Докіїного батька, на матір і на саму Докію і спересердя вкинула в ставок той перстень, що їй дала Докія.

Цей випадок дуже її вразив. Заспокоївшись після пересердя, вона зараз же зрозуміла одно: есть таке, чого вона не може досягти, хоч вона й гарна, хоч батько та мати й мусять удовольняти всі її бажання. Вважала це за кривду, уявляла собі тих «мужиків», що не пустили до неї Докії, надзвичайно злими—навіть обличчя у їх уявляла якісь звірячі. А все ж не могла не дивувати дивним дивом із цих мужиків, що мали силу не слухатись ні її, ні батька та матері її. І якось похитнулася її віра в те, що вона, Катерина, дуже гарна і через те їй усе можна... і похитнули ті мужики... І золотоволоса дівчинка ніяк не забувалася,—та так і зосталася в панноччиній голові.

Гімназія мало відмінила Катерину. Дівчина жила дома по-панському, в гімназію все їздила, на вбогих подруг дивилася згорда, подругувала тільки з «аристократками»,—так звано в гімназії дуже пановитих гімназисток. Вчилася вона добре, бо була горда і не стерпіла б, якби їй хто з учителів докоряв за погане вчиття, але наука їй була зовсім не цікава. Вона знала все, що треба на екзамен, а далі не сягала. Інші думали про саморозвиток, читали силу всяких книжок, училися дома самотужки,—Катерині це було байдуже. Гордувала навіть тими, хто так робив: їй панськість сама давала їй уже право на вище місце, а все оте—про простих.

Вийшла з гімназії панянкою, панянкою прожила рік дома. Жила спокійно, без турбот. Проте, як буде жити далі, не дуже думала. Певне так само, як і досі, тільки що піде заміж колись... Зараз не хотіла... Взимку, в місті, втішалась балями...

Наприкінці року їй чогось схотілося читати. Почала читати російську та французьку белетристику. Романи Толстого з аристократичного життя їй сподобалися; прочитала Тургенєва, і той сподобавсь, хоч трохи й менше. Потім залюбки читала дошкульні на нерви романи Достоєвського. З французької белетристики прочитала кілька романів Золя, але їх не вподобала...

У цей час вона стрілася з Марком.

Марко відразу зробив на неї чимале враження. Всі його розмови були зовсім не такі, які їй доводилося досі чути навкруги. Звичайно чула про вбори, про тих або інших знайомих, про який «вечір», про господарство, про які новини, часом про театр і дуже зрідка про яку книжку. В Маркових же розмовах вона вперше дочулась про ідеал, про принципи моральности. Не можна сказати, щоб і про це вона не чула зовсім досі; алеж ідеал завсігди їй уявлявся, як щось таке, про що тільки в книжках пишуть; в розмовній же щоденній мові тих панночок, що серед їх доводилося їй пробувати, слово «ідеал» зазначало просто молодого, багатого, вродливого генерала, князя, офіцера, чи ще кого, що має прийти і взяти її з батькової господи заміж; щождо моральних принципів, то про це,—вона собі уявляла,—писано по катехизисах та попи в проповідях говорять... до справжнього життя ця річ мало притулялась, бо там, у справжньому житті,—так змалку їй торочено,—треба поводитись на підставі правил «порядности» та «комільфотности», вироблених у тому панському гурті, що серед його вона жила. До системи цієї порядности та комільфотности

іходили однаково і наука про вбори, і ,ука «не укради». Про останнє казали, що бити це—гріх; але так само звали гріом їсти скоромне в піст, а вся сім'я (опче самої матері) їла. І слово г р і х не адавало ніякої сили заповіді «не укради», як само, як і іншим деяким моральним аповідям, а надавало їй силу тільки те, що вона належала до системи «порядности» а «комільфотности». Катерина знала ще, що існіє зло й добро, але одрізняла вона дно від одного просто серцем. А що мала коч і горде, та добре серце, то помилялася в таких справах не так часто, як можна було б думати. Була ще й релігія, але... Її мати додержувала всі пости і навіть була забобонна. І на пости, і на забобонність дівчина звикла в гімназії дивитися або глузуючи, або неприхильно—і мати не могла її навчити релігії. Батько дививсь на пости та на забобони так, як і дочка, і вся його релігійність виявлялася тим, що він їздив іноді до церкви та служив часом дома молебні, як того бажала жінка; щождо брата, то хоча він казав часом, що треба підтримувати релігію, але Катерина, відколи він став дорослим, не бачила, щоб він коли і лоба перехристив, і була пезна, що він нічому не вірить. Таким побитом дома ніхто не мав на неї релігійного впливу. Не мала його й гімназія. В гімназії примушувано ходити до церкви і вчити закон божий, але що це був примус, то й не подобалося їй. Не цікаве їй те було. Додержувала і тоді, й потім релігійного обряду, але через те, що так «годиться робити», «так усі порядні люди роблять», а зовсім не тим, що в неї була душевна потреба так робити. І через це релігія не мала для неї ніякої моральної ваги і стояла зовсім нарізно від її морального життя. І це не здавалося їй дивним: як же могло бути інакше, коли всі, кого вона круг себе бачила, робили так само?

Од Марка почула вона, що ідеали існіють не в самих романах і не в самій постаті «жениха», а що ними живе людськість і що кожен мусить, якщо хоче бути людиною, силкуватися досягати їх; з принципами ж людина повинна поводитися так, мов би то була річ, що без неї й руки здійняти не можна. Цей погляд був такий новий для неї, так одрізнявся від усіх тих поглядів, що ними досі керувалося її життя, що він спершу здався їй просто нісенітницею. Але та іскра божа, що живе в душі в кожної людини, ожила, як до неї доторкнулося нове слово. Катерина почала її чути в своїй душі. Вона не знала, що це, але почувала, що це йде навпроти усього її життя. Не знала, та що це іскра, розгоряючись дужче й дужче, примушує її так уважно прислухатися до того, що хотіла б вона й тепер назвати нісенітницею, але вже не могла...

Вона почала читати те, що порадив Марко, і це читання ще більше навертало її думки на новий шлях. Найдужче їй сподобався Віктор Гюго. Його реторика дуже припала до смаку їй, що читала досі безладно, що трапилось—і Л. Толстого, і Габоріо—і не виробила собі ніякого літературного смаку. Алеж у великого поета була не сама реторика, і хоч і мало до того приготована була Катерина, та мусіла помітити за цією позверховною формою і дещо інше: велику любов до людськости та поривання до вищих ідеалів. Вона прочитала далі дещо з трьох великих німецьких поетів, і їй страшенно сподобався Шіллер. До цього додалося ще кілька публіцистично-критичних розвідок. Її світогляд поширшав, а літературний розвиток ставав на пезний шлях...

Не диво отже, що Марко, розбуркавши розум у молодої дівчини, привабив до себе її почування. Еге, він подобався їй,—вона знала це, хоч ніколи не хотіла про це думати. Їй подобалась його щирість, правдивість, щось лицарське в поглядах, подобавсь його голос, подобалось те, як він говорив, його блискучі очі, лоб... Але ловлячи себе на тому, Катерина мусіла червоніти і не хотіла думати про це.

Одно тільки їй не подобалось: велика Маркова прихильність до мужицтва. Вона не вважала мужиків за худобу і навіть обороняла їх з цього погляду від брата та від Голубова; алеж люди ділилися в неї на м у ж и к і в та о с в і ч е н и х і міждо тими й тими не було нічого спільного. Читання не зробило її демократичнішою. Марко сподівався, що прочитавши Діккенса, вона почує любов до принижених та робочих людей. І вона справді, читаючи «Давида Копперфільда», вподобала й собі і обох Пеготті, і Хама, хоча вони були й мужики; але вона ні єдиної

хвилини не думала, щоб це могли бути такі мужики, як і ті, що вона бачила круг себе щодня. Ні, це—їй уявлялося—були мужики англійські, особливі, ідеальні мужики, і з звичайними, яких вона щодня бачила, нічого спільного не мають. Одного разу тільки здалося їй, що мабуть Маркові батько та мати були такі ідеальні мужики, бо не дурно ж Марко такий гарний; але й тільки ж: більше вона ніяких виводів з свого читання до власного життя не прикладала.

Про українське демократичне прямування досі вона нічого не чула, але тепер одразу довелося їй довідатися, що тут круг неї існує н а р і д, а не самі м у ж и к и; що існує Україна, українська мова... Але як це: замість гарної панської літератури мусимо читати якогось там Шевченка? І говорити як мужики—л и х о, л и п а (вона зумисно твердо вимовляла *и*)? І буде тут, як каже брат, якась Хохландія? Ні, все це здавалося їй таким неможливим, такою дурницею, що вона навіть не могла надати йому ніякої справжньої ваги і думала, що це Марко так ссбі балака...

Алеж те, що їй не подобалось, було не таке велике, щоб сам Марко міг їй здатися поганішим. Це була дрібничка, що не варт про неї й думати.

Вперше як слід подумати про свої відносини до Марка довелось їй у той день, як вона прийшла з-під скелі, де вкупі з ним ховалась од дощу. Вона йшла під скелю спокійна, весела; вона стрілася з Марком, розмовляла з ним просто й спокійно. Але щось за той час, поки вона була там, з нею сталося. Що саме,—вона до пуття не знала, але вернувшися потім додому, чула, що якийсь невпокій її обгортає, чула, що їй чогось наче не стає, згадувала, що вона під скелею була на яку хвилину не така, як звичайно...

— Що це?—спиталась вона сама себе, почуваючись якось по-новому, цілком їй досі по-невідомому,—і не відмовила...

А Марко, вернувшився з-під скелі, почував себе безмірно щасливим. Та далі обняли йому голову всякі думки.

Еге, він любить її. Та що з того? Адже її погляди на життя людське, на повинності перед рідним краєм зовсім інші, зовсім не такі, які мусить мати його подружжя. Та нашо це кохання? Його не треба!

І зараз же лякався цієї відмови, зараз же починав упевняти себе, що він помиляється, надаючи вагу тим дівчиним поглядам, бо вони зараз же зникнуть, скоро її розвиток побільша, світогляд пошириа, а кохання вб'ється в силу. І він сподівався.

Але за цими душевними турботами Марко не забував і того, що він хотів зробити на селі: познайомитися з народом. Досі йому не щастило ніяк у цій справі, але одного разу, блукаючи в неділю коло невеликого гайка, що притулився серед степу в балочці, він побачив пару волів. Воли паслися, а пастух, лігши на живіт, чогось уважливо дивився у землю. Підійшовши ближче, Марко побачив перед ним книжку. Зачувши ходу, пастух схопився. Це був хлопець років шістнадцятьох, одягнений у звичайне святкове селянське убрання, в білу сорочку вишивану (мабуть убогий, що червоної нема,—подумав Марко), в жилетку; чумарчину розіслав він на землі і ото лежав на їй. Держачи в руках книжку, допитливим поглядом дивився на Марка цікавими голубими очима з-під чорних брів, ще чорніших од русявої голови.

— Здоров, хлопче!—озвався Марко.

— Здорові й ви!—одмовив хлопець і знов дивився на Марка, не знаючи, чого треба від його цьому панові.

— Що це ти—книжку читаєш?

Хлопець почервонів.

— Та це... ця... азбучка... Я... не читаю, а тільки вчуся читати...

— А хто ж тебе вчить?

— Ніхто, я сам...

— Чом же ти не ходиш до школи?

— Та... нікому дома... Батько в мене самі, я один в батька... нема їм помочі... А я й так вивчуся...

Марко сів із хлопцем і вони розбалакалися. Хлопець купив граматку на ярмарку, літери показав йому один школяр, і він учить їх у неділю, як пасе воли, а ввечорі дома батько не дуже дає, щоб світла не переводив. Літери вивчив, а далі...

— Далі тут склади,—він показав у книжку,—та я їх ніяк не розберу. Уже і так, і сяк біля їх—не розберу.

Марка вразила ця любов до просвіти, а хлопець йому сподобався. Він покликав хлопця до себе—вчитися письменства. Той спершу боявся трохи, та таки згодився ходити до «панича» вечорами. Учень з його

був добрий, тямущий, кожне слово так і ловив, і Марко вчив його залюбки.

Під цей час Марко одержавл иста від Лісовського. Між іншим він писав: «Маю тобі сказати новину, що буде тобі і цікавою, і гарною. Був оце я з тиждень назад у старого Овсієнка і побачив там декого з добрих людей. Та й збалакались, що нема зовсім чого народові читати. Я таки добре вилаявсь, що ось досі, за сто років, що існіє нова українська література (адже через дев'ять років буде сто літ, як уперше видано «Енеїду» Котляревського), не складено й ста добрих книжок для народнього читання (як бачиш—я скористувався з твоїх думок; побачиш, що й далі так робив). Дехто обороняв земляків, звертав, звісно, на всякі «обставини», та мусіли врешті згодитися зо мною. (Нагадав їм, як ти ніде не міг знайти видавця на твою добру популярно-наукову книжку, аж термін цензурний минув). Розказав їм, як ми з тобою постановили щомісяця давати десяту частину своїх грошей і на те, що збереться, друкувати книжки.

— І багато ж ви зібрали?—Тапчанський сміється.

— Небагато,—кажу,—але стільки, що могли вже видати Кравченкову книжку та й ще єсть рублів з тридцять. Не смійтеся: з малого велике буває.

Старий Овсієнко каже:

— Та воно шо правда, то не брехня: з малого велике буває, і як скинутись грішми, то щось буде. Але добре скидатись, як є що видавати. А ми ж що видавитимем? Хто писатиме? Та й чи пустить цензура?

І таке інше, відоме тобі, як звичайно в наших «хвилів». Тоді я взяв та й здивував їх звісткою, що вже є кілька готових рукописів у тебе та в інших, та почав ганити за всякі страхи. Змовкли про це, почали про інше. Заходився Овсієнко доводити, що кулішівка занапастила нашу літературу та що треба книжки друкувати етимологічним правописом. Почалася спірка про правопис—звісна нудота. Та таки договорились до того, що кожен даватиме щомісяцеву вкладку по карбованцю і на ті гроші видавати книжки. Усе, що від виданнів матимем, повертати туди ж таки знов. Нас було дев'ятеро, але я заздалегідь сказав, що ти будеш десятий. Мене наставлено збирати ті гроші,—і я до їх притулив і ті, що лишились після нашого видання, бо певний, що й ти це зробив би. Ну, зрадів? Таки вчимося гуртової роботи! Посилай свої рукописи до цензури!

Що ж тобі ще сказати? Здається, нема нічого нового. Старий Овсієнко і досі лає молодих, що псують мову, бо він яку чув мову ще змалку в тій слободі, де народився, то й досі тільки таку й признає, і письменників тільки тих признає, що читав ще замолоду, і таке інше, і таке інше. Стара нудота. А проте—він щирий дідусь, і я його люблю.

Тапчанський знайшов собі посаду тут; він і досі такий задерика, як і був. Кричить, верещить та все вщипнути силкується. Як я почав у Овсієнка говорити про гурт, він каже:

— Це Лісовський хоче заснувати товариство, щоб у йому головою бути.

Ну, й язик!..»

Цей лист підняв Маркові духа вгору, в його мов побільшало сили.

— Початок є!

І він нервово ходив по хаті, і в його в голові думки не могли потовпитись за думками. Він давно вже марив про якийсь гурток, що заходився би коло видання книжок для народнього читання, книжок, яких не було і яких прикро було треба. Йому вже уявлялося, як це діло ширшає, росте, як книжка видається за книжкою—все дешеві гарні книжки... і вони йдуть у нарід, і нарід їх чита, і самосвідомість починає прокидатись... Обхоплений тим напливом енергії, Марко кинувсь до столу, вхопив нескінчену роботу і почав нервово, швидко писати. Думка за думкою наплива, слово за словом, поспішаючись, лягало на папір, і в кожній думці, в кожному слові горіло бажання зворухнути темний нарід, засвітити йому в душі світло розуміння, світло свідомости й любови до високих ідеалів,—любови, що робить дива, що може зробити все!..

Він на хвилину кинув писати, бо перед ним на мить уявилася така ясна, така без міри радісна картина діяльности освіченого національно свідомого українського народу, що в його руки затремтіли, і він не міг удержати пера. Але це тільки на хвилину, а далі воно знов швидко забігало по паперу, знов почали перегортатися картки. Марко писав годину-другу

і не помічав, як линув час... Він писав би хтойзна поки, якби двері не відчинились і на порозі не став його сільський учень Корній. Треба було кидати роботу...

Після науки Корній несміливо м'явся на одному місці і не йшов додому.

— Тобі мабуть чогось треба? — спитав Марко.

— Егеж...

— То кажи!

— Та... прохали батько й мати, і я прошу, щоб ви прийшли до нас у неділю в гості.

— Спасибі! Прийду.

— Йо?—зрадів хлопець.

— Чого ж—йо? Прийду та й годі.

— Глядіть же! А то батько та мати кажуть: ти хоч би покликав свого вчителя в гості! А я кажу: хіба вони підуть до нас?

— А чом же ти думав, що я не піду?— спитався Марко.

— Так ви ж пан, а ми мужики!—щиро відмовив Корній.

— А чим же я пан?—знов запитався Марко.

— Аже ви в панській одежі... і з панами живете... і по-панському вчені.

Марко почав розказувати хлопцеві, що не повинно бути ні панів, ні мужиків, тільки люди; розказав за своїх батька й матір і страшенно здивував Корнія, сказавши, що вміє пошити чоботи.

— Йо пошиєте? — спитався дивуючись хлопець.

— Пошию. Як я був малий, то батько шив мені чоботи; а як батька не стало, а я підріс, то грошей часом не було, щоб заплатити щевцеві, то я й шив сам собі чоботи.

— І вчились у отій великій школі— ув уні-вер-си-те-ті, і шили чоботи?—скрикнув, ще більше дивуючись, Корній і широко розплющив очі.

— Чого ти так дивуєшся?—засміявся Марко.—Хіба ти думаєш, що хто вчиться, то вже повинен одрізнятись од простих людей та цуратися простої роботи?

— Ні... я... Оце скажу батькові,—скрикнув одразу Корній,—ну що вони тоді скажуть?! Та ви ж прийдете? Глядіть! Ми коло церкви живемо. Вийдіть до церкви завтра, а відтіль я вас до нас доведу.

— Добре.

V.

Другого дня, в неділю, Марко пішов до церкви. Маненька церква повно натовпана була людьми. Спереду стояли чоловіки, а позаду жінки та дівчата. Але кілька жіноцтва стало попереду ще від чоловіків. Тільки це були особи не прості, а повбирані по-міщанському. Дві дівчини були навіть у міських пальтах з великими блискучими гудзиками. Марко спершу подумав, що це якісь панни, дочки сусідніх панків; але великі прості хустки, накручені у їх на головах, доводили, що він помиляється.

Марко вистояв службу і пішов з народом з церкви. Поміж натовпом Корній ухопив його за руку.

Скоро вийшли на вулицю, Корній зараз же почав розповідати, як він дома казав, що Марко не пан:

— Я їм кажу: вони такий само простий чоловік, як і ми, тату. А батько кажуть: не можна цьому повірити, бо він з панами живе. А я кажу: у їх батько швець був, і вони сами чоботи шити вміють. А батько тоді:—Йо?—А я кажу:—Авжеж!.. А ось і наша хата.

Хата Корнієва була невеличка, але чистенька. Двір обгороджено по-степовому—камінням. У дворі стрів їх батько Корніїв і повів у хату.

Уся сім'я була дома: батько—високий чоловік з такими очима, як і в Корнія, з підстриженою темною бородою, з довгобразим українським обличчям; мати—моторна, ще не стара молодиця, та дві сестри. Одна, років десятьох, злякалась Марка, втекла на піл і стала біля печі; друга, вже дівка, вразила Марка своїм блідим обличчям.

— Сідайте, будьте ласкаві! Просимо!— заметушилась мати, вхопила ганчірку і зітерла лаву там, де сідати Маркові.—От спасибі, що зайшли! Старий усе казав, що ні, не зайдете! А я кажу: якби він був гордий, то не вчив би нашого сина.

— Та сідайте ж бо,—промовив батько,—щоб старости сідали,—додав він шуткуючи. Марко глянув на дівчину: вона сиділа на полу, склавши руки на колінах, така ж бліда, як і перш, і великі темні материні очі навіть не змигнули.

— Давай нам, стара, обідати, щоб веселіше було!—сказав батько.

— У вас хата й так весела!—промовив Марко.

Хата й справді була весела та чистенька. Піч гарно попідводжувана, стіл застелений

лою скатертиною, з хлібом на йому; рушни- на кілках і коло богів, за богами васильки на стінах кілька простолюдних малюнків релігійного змісту та царські лортрети.

— Дай боже, щоб не була сумна!..— відповів господар.

— Дочко, поможи мені!—озвалась мати від печі до старшої дочки.

Та мовчки встала, все така ж бліда та така ж мовчазна, і пішла помагати матері.

Посідали за стіл. Господар узяв пляшку й чарку і хотів почастувати Марка, та він не пив. Тоді хазяїн випив сам, приказуючи:

— Спасибі ж вам, що вчите нашого сина! Дай, боже, вам здоров'ячка, а йому добрий розум на науку!

— Дай, боже!—відказав Марко.

Більше ніхто не пив. Почали обідати. Господиня дуже щиро припрохувала їсти. У розмові Марко спитався,—чому батько не віддав Корнія до школи.

Господар почав виясняти, що через скрут у хазяйстві, а далі додав:

— Та ще й те: не влюбив я цієї школи.

— Чому? Хіба погано вчать?

— Ще й дуже вивчають!.. З нашої школи вже чоловіка десять таких, що писарювали або по волостях, або по якономіях, або прикажчикували. Та тільки все не до ладу.

— Чому?

— Бо поживе воно там год та другий, поки мале, і вже зовсім од простого звичаю одкинеться. Тоді він удіг жакетку й чоботи такі, що п'ятнадцять рублів за їх. і гармонія в його за п'ять, і треба табаку і вина, і того-сього—усього хочеться, щоб по-панському, а грошей обмаль, тоді воно що робить?—треба красти! То й проженуть. Тоді вже нащо він здавсь? Ні до бога, ні до людей! Он поблизу тут двоє таких, два брати. Один у якономії ключником був, а другий у городі у купця прикажчикував. І обох повигонено. Тепер ходять з вудками рибу ловити. Батько та мати йдуть у поле косить та в'язать, а сини під вербою з вудкою спать!

— Та не всі ж такі,—сказав Марко.

— Та не всі!—одмовив господар.—Хто так собі, не дуже вивчавсь, кзаменту не здав, той більше дома сидить; а хто здав кзамент, та ще й добре,—то того вже, дивись, і нема дома, аж поки вернеться—вудкою рибу ловить. А вже що носа задира школяр, то й батькові нема місця в хаті. От у мого сусіди син школяр, то так говорить батькові: «Ти, тату, чорт-зна по-якому балакаєш, у нас у школі не так!»

— Погано ж ваші сини роблять, коли так!—сказав Марко.

— Та воно й батьки не луччі. У нас тепер так повелось, що кожне хоче свого сина вивчить, щоб на легшу роботу пішов. І не вбогі так тільки—тим би й бог простив, бо справді,—що ж йому їсти, як на одному наділі п'ятеро або шестеро дітей,—треба кудись оддавать. А то й багаті так роблять. От у нас в один чоловік: землі своєї купив десятин з двадцять (ще батько грошовитий був), один син у нього, а вивчив,—оддав.

— Та буде вам балакать! Їжте бо!—припрохувала господиня, становлячи на стіл варене курча.

Розмова перепинилася,—всі почали їсти. А проте їли всі, опріче старшої дочки. Вона увесь обід мовчала і хоч носила іноді ложку до рота, але якось так байдуже. немов їй було однаково,—чи їсти, чи не їсти. Марко навіть чув, як мати кілька разів пошепки казала дочці:

— Чому не їси, Насте? Їж, дочко!

Але Настя їла так само, як і перш.

По обіді господар з Марком знову зняли перепинену розмову.

— Може бачили в церкві,—промовив господар,—поперед усіх вилізло дві захвойданки в пальтах. Ото ж школярки! Ми, каже, вивчились: тепер нам треба поблагородному. На вулицю вже не ходять, з простими дівчатами та з парубками не знаються, а тільки все батьків подирають, щоб їм пальта та плаття справляли,—добре, що хоч батьки придбали, то буде що переводить на плаття.

— Та хто ж у їх батьки?

— Та хто ж там! Такі ж мужики, як і ми, так, бач, думка така, що поблагороднішають через благородних дочок!—Так ото я подумав: син у мене один,—як переведеться він на от таку погань,—то що тоді буде? Та й не віддав до школи. А що оце ви вчите, то за це велике вам спасибі—не знаю, як і дякувать. Бо якби нам читаку в хату, то ми й бозна які раді були б.

— А вже що старий любить читання,—загомоніла господиня,—то й господи! Усю ніч сидів би та слухав: є тут у нас один чоловік—уміє читать; то це іноді насходиться до його мужиків, а він їм і чита.

І вже як піде старий, то поки не вичита той усе, то не вернеться.

— А що ж він чита?—спитався Марко.

— Усякі книжки чита,—відмовив господар.—Читав «Хвабийолу»... ще читав, як янгол з неба сходив та в шевця жив... про Бову королевича читав... Ну, та то така казка, абищо, а ті—гарні.

— А розбірні ж вони вам?—спитавсь Марко.

— Та не дуже. Що розбереш, а що й ні! Погано таки чита.

— А то ще й те,—сказав Марко,—що ті книжки не по-нашому, по-простому, писані, а по-московському,—тим їх і не розбереш.

— А хіба є книжки й не по-панському писані?—спитався господар цікаво.

— А є!

— От якби ви нам прочитали,—може б ми дужче розібрали!

— Та й прочитав би, та тут нема в мене книжки.

— А ви у неділю візьміть та й прийдіть до нас, то й прочитаєте.

— Нащо в неділю?—озвавсь Корній.—Аже у вівторок празник!

— І справді, празник!—сказав батько.—Приходьте до нас, почитаєте!

— Добре!—згодився Марко.

Він просидів у Корнія годин зо три і вийшов відтіль дуже радий. Як сумно йому було, як він вертавсь, уперше пішовши на село, і як весело тепер! Яка різнація проміж тим, що він тоді бачив, і тим, що тепер! Ця вбога, але видимо працьовита, чепурна, ввічлива та розумна сім'я приворожила до себе Марка.

— Ні, брешуть, сто разів брешуть ті, хто каже, що нарід зовсім зіпсувався!—казав сам собі Марко, ідучи додому.

Дома його дожидавсь гість—Петро Олександрович, учитель.

— А я, дожидаючи вас, та заходивсь оце «Кобзаря» читати,—промовив він.—Знаєте, я його ніколи не читав.

— Шкода! Візьміть—прочитаєте!

— Спасибі! Бо, знаєте, дуже мені цікаво,—казав далі вчитель, трохи заникуючись з незвички розмовляти,—дуже мені цікаво прочитати його... Я, знаєте, багато думав про те, що ви казали про школу.

— Та й щось доброго надумали?—спитався Марко.

— Думаю, що з педагогічного боку воно так... тільки ж... Тільки якось воно дуже... дуже нове!—сказав учитель.

— Що саме нове? Те, щоб учити по-українському і вважати українську мову за мову, а не за покидьок?

— Еге! Скільки ж людей треба на зовсім, зовсім новий шлях повернути!.. Яке ж це страшне, велике діло!

— Еге,—відказав Марко,—це велике діло. Та не тільки тим воно велике, що його важко зробити, а ще більше тими результатами, які з його будуть.

— Та де ж на це сила?—схопивсь учитель з місця.

— В нас самих! Не біймося, що нас мало. Все велике починається з малого! Ставаймо до великого діла, і воно само заставить нас вирости, зробитися дужими і того діла достойними...

— Та ви ж самі кажете, що цього не дозволяють!

— Звичайно, не дозволяють. Та це поки в нас такі порядки, які є. Але державні та громадські форми не довічні ж.

Учитель не зрозумів, і Марко мусів вияснити йому ширше, розповідаючи про еволюцію державних форм, яка неминуче й Росію приведе до парляментського ладу. А тоді буде інакше.

— Ну, розкажіть же мені, розкажіть!.. Як же це воно буде?—питався вчитель, і його очі блищали, а голос тремтів.

І Марко довго розказував, а той ловив кожне слово.

Він пішов од Марка з цілим роєм нових надзвичайних думок і з купою українських книг у руках.

За панським обідом Марко, проміж іншими гостями, стрів Голубова та ще одного невеличкого на зріст панка у простенькому піджачкові, років тридцяти, але з обличчям зістареним ще років на десять.

— Федір Карпович Лірський,—сказали Маркові, знайомлячи його з панком.

А!—подумав Марко,—дуже цікаво! Здається, це чоловік не тієї породи, що всі оці.—Марко чув, що Лірський їздив за кордон, слухав лекції в якомусь чужоземному університеті, а піп з учителем казали, що він заводить школу.

Голубов, як звичайно, тупцявсь усе коло Катерини, хоч та зважала на його стільки, скільки того вимагала проста звичайність.

посідали за стіл, Маркові трапилося
проти Лірського, і він зараз же по-
розмову.
- Я чув, що ви маєте завести в себе
лободі школу?—запитався Марко.
- Ет! Мав, та не маю!—відмовив той.
- Чому?—спитався Марко, але пан Го-
инський перепинив з одмовою:
- І краще! На чорта мужикові та щкола?
що розвивати в йому такі інстинкти, як
освіченої людини?
— Цілком так!—безапеляційно сказав
н Дмитрович.—Хоча я нічого не маю
ти школи взагалі, але народня школа
повинна йти далі часловця та псалтиря.
— Навіть без евангелія? — спитався
рко.
— Євангеліє... — протяг Іван Дмитро-
ч.—Євангеліє річ така, що можна вся-
ну відтіля виводити, а це річ небез-
чна... От псалтир... Не знаю, чи там
азано: «Начало премудрости—страх», але
е й є найважніше, щоб мужики звикали
ухатися та боятись. Ні-ні! Без ваших
турaльних історій та іншого, це—про-
за.
— Це мені трохи нагадує вашого мар-
алка,—сказав Марко. Я чув, що в одній
колі попечителька почепила на стіну
ографічні карти. Так він каже: «Чорт-
а що! лібералізм якийсь—карти на сті-
ах висять!»
— І правда! І лібералізм!—скрикнув
гарий пан Городинський, але Марко вже
е слухав його і знов удався з своїм пи-
анням до Лірського.
— Чому? Тому, що з цими мужиками
ічого не зробиш.—одмовив той.—Я їм
ажу: ви дурні, то я вам школу заведу.
даю свою хату й частину грощей, а дру-
у—хай громада дає,—хоч сотню карбо-
анців. Наче й згоджувались, а далі й од-
инулись. Ну, як це вам подобається? Дурні, зовсім дурні! Це якась особлива, нижча раса, не може навіть своєї власної користи зрозуміти.

— Ого,—озвався Голубов,—вони боя-
лись, що сьогодні сто, а завтра може
риста доведеться платити.

— Алеж я їм виясняв, що їм ні ко-
лійки не доведеться більше заплатити.

— Хіба вони тому поймуть віри?—скри-
кнув старий Городинський. — Хоч би пан
зійшов з неба, то вірити йому не треба»—
оце їх приказка! Вони сто разів поймуть віри своєму п'яному писареві або дурному дякові, що луплять з їх хабарі, тільки не мені або вам.

Маркові кортіло спитатися в пана Городинського, чим він саме заробив право на віру від народу, та він обачно промовчав, а відказав Лірському:

— А мені один селянин добре розказав, через що мужики байдужні до школи.

— Ану-ну, що сказав ваш филозоф у свиті!—іронічно промовив Голубов.

— Мій филозоф у свиті сказав дещо таке, що не погано було б знати його й филозофам у сурдутах. Він сказав, що школа однімає школяра в сім'ї, навчає його згорда, зневажно дивитися на своїх людей, кида його на другу роботу і робить з його нечесну людину. Це ж правда!

— Може й правда, але чому ж це так?—спитав Лірський.

— Бо школа вчить незрозумілою мовою і промовляє до дитини чужими образами. На Україні школа повинна бути українською, мовою науки на Україні повинна бути мова українська.

— Я не думаю, щоб це було важно,—скривився Лірський.

— Ніякої української мови нема!—гукнув Голубов.—А коли вони не розуміють тієї мови, яка у їх у школі, то мусять навчитися! І що більше не розуміють, то більше мусять навчитися.

— Ви самі собі суперечите,—відказав Марко.—Коли вони її не розуміють,—то через те, що вживають іншої—отже українська мова є!

Іван Дмитрович почав доводити, що коли уряд не признає якої мови, то та мова й не існіє і повинна зникнути. Почалася загальна спірка. Марко доводив, що основні принципи педагогії вимагають у школі рідної мови народу. Лірський упевняв, що це вузький націоналізм.

— Покажіть мені яку просвітню справу, яка могла б робитися без національної мови?—спитався Марко.

Лірський згоджувався, що такої справи на світі нема, але прав українській мові дати не хотів.

Спірка не втихала аж до кінця обіду. Після обід пішли в сад. Марко, йдучи поруч із Катериною, спитавсь:

— А ви, Катерино Дмитрівно, як думаєте про це?

— Я?—відмовила вона,—я не згоджуюся з вами.

Марко почав доводити Катерині своє. Розмовляючи, пройшли вони раз і вдруге довгу стежку, що перерізувала сад, не помічаючи, що Голубов мовчки йде за ними, і його обличчя все то блідне, то червоніє. Він давно вже мав заміри на Катерину і його дратувало, що дівчина прихильна до Марка. Сьогодні ж йому особливо було прикро: він не знайшов, що сказати Маркові на його доводи, і хотів хоч після обід виявити себе перед Катериною кращим, розмовляючи з нею вдвох, а цей студент не дає йому й ступнути. Він ішов, кусаючи вуси, і чув, як злість запалюється у його в грудях.

Як Марко та Катерина вже втретє хотіли, вкупі в усім гуртом, іти стежкою, підбіг Марків учень Микола і сказав Катерині:

— Мама тебе на хвилинку кличе в хатку.

— Вибачайте, — промовила Катерина і пішла.

Увесь гурток повернув тоді на крокетний пляцик, бо Іван Дмитрович з Голубовим були завзяті крокетисти. Марко теж пішов за ними, але грати в крокет не став, а, сівши на садовий стілець, дивився мовчки на гулянку, сподіваючись, що прийде Катерина. Голубов гуляв, але гуляв цього разу дуже погано і все сердився. Нарешті він кинув молоток і сказав:

— Ні, не хочу!

За його став другий з гостей, а він підождав, поки грачі загулялись, і тоді підійшов до Марка.

— Вибачайте, що потурбую вас, — почав він крізь зуби,—але я маю дещо вам сказати—без свідків...

Марко, дивуючись, глянув на Голубова. Той стояв трохи блідий, стиснувши губи. Видко було, що розмова буде не приятельська. А проте Марко знав, що Голубов його не любить,—так само, як він Голубова. Голубєв уже здавна не міг спокійно розмовляти з Марком і завсігди його зачіпав.

— До послуг вам,—промовив Марко встаючи, і вони пішли стежкою геть од крокетного пляцика. Ця стежка прямувала до невеличкої альтанки в саду. Одійшовши так, щоб їх розмови не було чути, Голубов, не повертаючи до Марка обличчя, промовив одразу:

— Я хочу просити вас виїхати з цього дому.

— А я хочу про те саме прохати вас!—одмовив Марко.

— Годі шуткувати!—здержуючи голос, гарикнув Голубов.—Я не бажаю, щоб ви залицялись до Катерини Дмитрівни.

Марко спалахнув, але здержавсь і відказав зважливим і спокійним голосом:

— Прошу вас мовчати, бо коли ви ще щось таке скажете, то я примушу вас змовкнути.

— Побачимо!—скрикнув Голубов і зупинився. Марко зупинивсь і собі. Вони стояли саме біля альтанки; Марко спиною до неї, а Голубов до його обличчям, заступивши йому дорогу.

— Побачимо!—знов сказав Голубов.—Я маю свої заміри на Катерину Дмитрівну і кажу вам: або ви зараз же дайте мені слово, що завтра виїдете відсіль геть, або я отут поламаю вам ребра!—І він стиснув свої здорові кулаки і стояв, як роздратований віл перед Марком, що на погляд був і не такий кремезний, і не такий дужий, як він.

— Геть з стежки,—сказав Марко і ступнув наперед. Але Голубов не пускав його і взяв за руку. Ту ж мить Марко вхопив його за горло й за груди, підняв од землі і враз кинув набік у густий та колючий чагарник, що ріс понад стежкою. Голубов так і пірнув серед кущів аґрусу й малини, а Марко, не озирнувшись, не поспішаючись, пішов геть стежкою.

Ні Марко, ні Голубов не знали, що всю цю подію бачила Катерина. Збігавши до матері, вона вернулась у сад і не стріла на квітнику нікого, а тільки почула, як стукають молотки на крокеті. Їй не схотілось туди йти, і вона пішла до великої стежки набік. Стежка, якою вона йшла, перерізувала ту, кудою йшли Марко та Голубов, і Катерина, перш ніж вони, дійшла до альтанки. Увійшла туди, але там було темно. Хотіла вже вернутися, але зненацька почула розмову і через кілька хвилин крізь напіводчинені двері побачила Марка та Голубова. Хотіла вийти, але те, що сказав Голубов—він саме тоді сказав, що має заміри на неї—не дало змоги вийти. Побачивши, як Голубов шу-

нув у кущі, вона вже не дивилась і, жуючи сміх, чула тільки, як тріщали і під його важким тілом, як він, вилючись звідти, лаявся найпоганішою ковською лайкою. Вона підождала ки, поки його стало не чуть, і пішла крокету. Гості гуляли, а Марко сидів стільці. Вона не могла не дивуватись у спокоєві, з яким він, мов нічого не о, почав знову розмову з того, на чому а спинилася. Дівчина дивилась на його рційне обличчя і думала собі:

— Цей не дасть себе скривдити і здолає ронити і себе, й кого іншого.

Грохи згодом, як усіх покликано до ірнього чаю, Катерина та Марко дозались, що Голубов зненацька занедужав і поїхав додому.

— Заєць!—подумала погордливо Карина.—Ні,—нахаба, що ховається, побавши більшу силу.

У вівторок, після обід, Марко з Корнієм шли до Корнія. Там, опріче своєї сім'ї, ло ще двоє людей: високий чоловік з темім волоссям та бородою, з глибоко попадалими гострими очима, і парубок,—орнієві сусіди, що прийшли слухати ижку.

— Бач,—промовив високий чоловік до Марка,—ви не по-панському з нами поводитеся—руку нам даєте...

— Бо я й не пан,—одмовив Марко.

— Вони, дядьку Хведоре, з простих, таких, як і ми, тільки що вчені,—сказав Корній.

Дядько Хведір подивився пильно на Марка і сказав:

— Хіба...

— А ви знаєте, Марку Петровичу, що дядько Хведір дуже люблять читати: як сядуть увечері над книгою, як почнуть читати та аж до півночі, то тітка Домаха й сердяться, що світло переводять,—торохтів Корній.

— А де ж ви навчилися читати?—спитався Марко у дядька Хведора.

— Та в мене й дід був письменний, і батько. Од їх я й навчився потроху. От дід у мене був,—так той ще в запорожцях був, знав про старовину все чисто,—так як почне було нам розказувати!—Тепер,—каже,—не так повелось,—казна по якому тепер, а тоді була розкіш-воля. Запорожці страшні були і ляхам, і татарам.

Марко вперше стрівав на селі людину, що пам'ятає старовину.

Одчинилися двері і в хату ввійшло ще троє—двоє молодших і дядько не дуже старий, з кудлатою нечесаною бородою і надзвичайно ясними дитячими очима.

— А! Остапе!—промовив господар до його.

— А що ж, Іване,—і я прийшов послухати, що розумні люди читають, щоб і собі розуму набраться.

— Просимо сідати!—промовив Іван, Корніїв батько.

Остап одначе не сів, а став коло дверей. Зате двоє молодших сіло. На молодших були червоні сорочки з цяцькованими московськими поясами, а поверх їх—жакетки. Один з їх—виголений, з вусами—зараз же сміливо забалакав:

— Вот і ми посліхали, што в дядька Івана читать будуть, да й сібє прийшли. Потому—когда я іщо бив на службє, то очень дуже любив читання.

— А давно ви зо служби?—спитав Марко.

— Да вот—год! Не хотєлось, знаєте, вертаться, потому—я тепер челавєк при образуванію, в полковой школє вчилсь і даже сам палковнік хваліл,—мог би сібє всякое место в городі іметь... Ну, знаєте,—дома атєц, челавєк неабразований—ступай домой!—говорить.

— Тиб атька не потріпуй!—озвався дядько Хведір, що доводився салдатовому батькові рідним братом.—Ти краще за себе згадай—чи давно пропив свій мундєр у шинку.

Усі засміялися, а салдат почервонів і одмовив сердито:

— Наплівать мінє на той мундєр! У міня їх двадцять будєть, а не то што!.. Вот заработаю.

— Атож!—не покидав свого дядько Хведір.—Давно взяв рубля в Панаса—казав: дівчині черевики пошию—грошей не оддав і черевиків не пошив!

— Што бо ви, дядьку, так нападаєтесь на челавєка, не дайоте йому й здохнуть!—озвався зненацька парубок, що прийшов з салдатом.

— А ти де «образуванія» набрався, шо так балакаєш?—спитався дядько Хведір.—На шахтах образувався?

Парубок почервонів і замовк. А Марко сумно подумав, що він не вперше помічає,

як молодіж на селі, стріваючись з людиною у сурдуті, силкується говорити «по-панському».

— Та давайте вже читати!—сказав Остап і сів на край лави, аж коло мисника.— А то дурно тільки час гаємо.

Марко сів за стіл, розгорнув «Дві московки» Левицького і почав читати. Мова відразу здивувала слухачів, що ніколи не чули української книжки. Але всі слухали дуже уважно, опріче салдата та парубка в жакетці, що все щось шепотіли і нарешті пішли з хати: їм не подобалась мужицька книжка. На їх місце прийшло двоє жінок і ще один нестарий чоловік.

— Ой боже! Вже читають, а ми й не чули!—озвалась одна з жінок.

— А не ходіть пізно!—сказав Хведір і почав розповідати, про що читали і дуже мальовничо розказав зміст прочитаної частки.

Почалося читання знову. Всі слухали, як Василь вернувся додому, і важко зідхали, чуючи його оповідь про салдатське життя. Потім сміялися з дівчат, як вони на хлопців зазирають, і навіть почали розмову, перепинивши читання, бо від дівчат та парубків у книзі слухачі перейшли до своїх дівчат та парубків.

— Які тепер дівчата та парубки?—казала палко та жінка, що жалувала, що спізнилась.—Тепер такі: чи доробила, чи не доробила свого діла дома, а як той час прийшов, то кида й печене, й варене та на вулицю.

— Порозгонити б ті вулиці! — сказав хтось з чоловіків.

— Та воно вулиці нічого,—озвавсь дядько Хведір,—а оті складки та вечорниці. Отам вони горілку навчаються пити, отам дівчата п'яні лежать такі, що хоч за ноги повиволікай. А вже звісно—яка вона чесна вийде, коли таке!

— Не так тепер стало, як уперед було. Тепер парубок не хоче робить, а все на шахту. На шахті він, бач, заробе гроші та всі й положе на себе—чоботи собі купить за п'ятнадцять рублів, сорочку червону тощо,—а батькові, бува, й нічого! Я, каже, заробив, я й витратив! А прийде додому—знай п'є та дівчат піддурює.

Марко почав читати далі і чув, як шепотіли слухачі, переказуючи одне одному свої уваги про книжку та радіючи Ганнину та Василевому щастю. Зненацька голосне, нездержане ридання розітнулось на всю хату. Всі озирнулись до полу. Старша Корнієва сестра гірко ридала, прихилившись головою до печі (вона сиділа на полу) та затуливши обличчя руками.

— Дочко! Що ти? Чого ти?—заметушилась коло неї мати, однімаючи їй руки від обличчя.

Але та ридала все дужче й дужче, і високі виводи плачу глушили всіх у маненькій хаті.

— Чого це вона?—зашепотів дехто.

— Хіба не знаєш?—почала відмовляти жінка, що сиділа близько коло Марка, і він міг чути, як вона пошепки почала казати другій:—За своїм Грицьком. Його ж у салдати взяли, а вона з того часу й в'яне, і в'яне—і не їсть, і не п'є, кажуть, ні за кого не хоче йти.

— А Грицько ж письмо прислав?

— Присилав багато за два годи і їй кланяється в кожному.

Тим часом мати вивела дочку з хати. Батько—теж зрушений—не хотів того показувати і попрохав Марка читати далі. Марко прочитав, як набігла чорна хмара—узято Василя в салдати знов; прочитав про важке Ганнине життя самотнє, про те, як сина у неї взято,—і побачив, як у чоловіків-слухачів мигтіли на очах сльози, а жінки й зовсім плакали. А як приїхав той син, то зараз у йому пізнали своїх салдатів.

— Оце й він! Отакі й наші! Жалко, що втік, а то б послухав про себе!—казали слухачі, згадуючи того салдата, що пішов з хати, не схотівши слухати мужицької книжки.

— Чи не про оцього нашого кажуть—мабуть воно й правда,—почав кудлатий Остап, втупивши очі в землю,—що побув тільки шість місяців у службі та й вернувся додому. От він прийшов та й ходить по слободі—не зна, бачите, своєї хати. А мати побачила з вікна та: —Сиочку! Сиочку! Чого ти там ходиш?—А він тоді:—Да чорт вас знаєть, ігдє ви живйотє!

Усі засміялися, а дядько Хведір додав:

— Та й правда ж! Як прийде, то такий благородний! А вже що горілку п'є та лається, та бреше... Я,—каже,—на капказьких горах був і відтіль, каже, видав, як земля на черепасі лежить.

А може ж і справді видно? —сказала
жінка.
Атож!
А на чому ж хіба земля? —спитавсь
.
ько почав розказувати, а чоловіки
тувались і трохи сперечались. Та
Марко знов удавсь до книжки. Він
про те, як Ганнине горе все більшало
ьшало, і деякі жінки-слухачки про-
ись плачем, чуючи, як ховано Ган-
Далі пішло про Маринину долю. Спер-
ухачі Марину гудили, але тепер почали
и, а почувши про її смерть, сказали:
Бідна! Без святого причастя так і
ла.
Та й книжка ж гарна!—сказав Кор-
батько.
Гарна! Гарна!—сказали й інші слухачі.
Отак знущалися з людей!—промовив
ко Хведір, згадуючи кантоністів. —
ну рідну відняли! І все то пани повига-
ли, як би мужика дужче дошкулити!
Дошкуляли вони його добре!—про-
в Корніїв батько,—та вже минулося.
Минулося?—сказав Остап, крутну-
головою. —Не дуже то й минулося!
й досі не робимо на панів? Кому
бляємо за землю?—Панам! Кому од-
яємо на десятинах?—Панам!
Нічого не поробиш!—сказав один з
віків,—у їх сила, вони багаті.
А чого ж так, що один багатий, а дру-
убогий? Чого в Городинського скільки
ч десятин землі, а в мене чотири де-
ни? Чи він більше богові приподобився,
в бога теля з'їв?—допитувавсь Остап.
Мабуть із'їли, дядьку!—сказав па-
ок.
Отже не їв, їйбо не їв, а Городинсь-
угодніший! І чому б цареві не зробити
щоб усі були рівні, щоб не було ні
тих, ні вбогих?
Як же то?—спитався дядько Хведір.
Поділити землю на всіх!—сказав
кливо Остап.
іхтс нічого не сказав і всі замовкли.
ко зрозумів, що вони ще бояться його.
ки Остап нікого не боявсь і казав:
А то що це: не вспієш з одного од-
тку вилізти, улазиш у другий, і ніколи
ими одробітками тобі просвітку нема.
Як позичали, то вже ж треба! одро-
,—сказав господар.

— Бач, — додав з комічним жалем Остап,— чому ж не пани нам одробляють, а ми панам?

Усі засміялися:

— Бач, чого схотів! Ну, цього не діждеш!

От! Не діждеш! Може й до цього доживемо!

Ні вже мабуть!—промовив зідхнувши дядько Хведір і вдався до Марка.— От, якби ви щопразника ходили до нас читати отакі гарні книжки—хот би добре було!

— Аби слухали, то я радий буду читати,—сказав Марко.

— Та слухати будемо!..А чи нема у вас часом ще якої книжки дати мені почитати? Чи нема у вас книжки про Будду—ото ще мудрий чоловік був!

— А ви де довідались про його?—спитався, дивуючись, Марко.

— Та книжку про індусів читав, дак там і про його,—відмовив дядько Хведір.— Тільки там про його мало, а хотілось би до краю довідатись, що воно за чоловік був.

— Ні, нема!—сказав Марко і подумав: коли то така книжка буде по-нашому, по-українському?

— І про Юлія Цезаря нема? То, кажуть, воїка добрий був?

Марко тільки дивувався, слухаючи дядька Хведора—так його вражали ті речі у мужичих устах; а дядько Хведір, трохи подумавши, несміливо додав:

— А про запорожців пишуть що по книжках? От би прочитать!..

— Пишуть! пишуть!—зрадів Марко, що дядько Хведір напав на таке, чим він його може вдовольнити. Я вам дам прочитати і тут прочитаю.

Ще довго розмовляв Марко з селянами і міг помітити багато дечого нового йому. Але що найбільше його здивувало, так це те, що слухачі назвали мову, якою писано книжку, п о л т а в с ь к о ю.

Спершу Марко не міг зрозуміти цього, але потроху виявилось, що дрібні відміни в мові примусили слухачів назвати Левицького мову полтавською.

— Як страшно все забуто,—думав сумно Марко, сидячи вже дома,—коли степовик не вважа за свого полтавця! Ой, роботи, роботи, роботи тут безліч! Багато щирих

та дужих сил треба, щоб прокинути зо сну цей нарід! І як його прокинеш? Освіта, тільки освіта могла б тут шо зробити! Алеж перешкод скільки!.. Дарма, —*му*-симо побороти їх!

І Марко згадав, що він уже третій день не брався за роботу—писання популярної книжки—і почервонів. Він того дня кілька годин уряд не одривавсь од роботи.

З того часу Марко мало не щонеділі та щосвята ходив у Корнієву хату читати книжки. Він прочитав Квітчину «Марусю», Гоголевого «Тараса Бульбу» в українському перекладі, дещо з Шевченка, з Левицького, кілька науково-популярних речей і бачив, як залюбки слухають його селяни, як вони зовсім звикли до «полтавської» мови; як цікаво, й сумно й радісно за одним заходом, слухали вони про свою старовину. Марко знаходив таких слухачів, що в його в душі прокидалось могутнє бажання—віддати себе всього такій діяльності—нести світ і культуру в нарід. Йому уявлялися десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, ширять їх по селах або й самі живуть серед народу, знайомлять його з письменством, з театром... Розпалена фантазія не мала впину і малювала йому високу народню культуру, таку високу, як колись була у греків... І він палко обіцявсь оддати себе цій діяльності.

А потім інше починало уявлятися йому. Починало згадуватися те, що він побачив тепер у народі. Нарід та інтеліґенція—два ворожі табори в його ріднім краї. Пан так довго панував над мужиком, так довго силкувавсь одрізнитись од його всякими способами, що нарід і в прихильній до його інтеліґенції бачить пана, ворога. І той погляд, що мав нарід на обмоскаленого довгим рядом історичних обставин, очортілого мужикові пана, переносив він і на всякого інтеліґента, хоч би він, як Марко, і не одрізнивсь од народу мовою.

Еге, на Україні було два ворожі табори—мужик та пан. Вони воювались. А воюючись, вони, звісно, ніколи не няли віри один одному. Пани Городинські казали:

— Мужик спить і дивиться, як би пана одурити.

Мужики й собі говорили:

— Панам аби жити з нашої праці.

Мужик зовсім не дивився і сплячи, як би одурити пана. Але він звик дивитися на пана, як на ворога і не вважав за гріх, якщо траплялася змога й потреба скористуватися з панської недбалости або невміння хазяйнувати або ймовірности, вважаючи її за необачність панську. Щождо почтреби, то мусіла вона траплятися часто, бо пан так користувався з своєї заможности, з тисячів десятин землі, що мужикові доводилось часто й густо скрутно. Пан—а до панів нарід лічив не тільки всіх справжніх панів, а також і новонароджених, звичайно дуже лютих до народу — спокійно побільшував плату за землю, що наймали в його селяни, за товар, що вони пасли на його пастівниках, не маючи власного, і не хотів розуміти, що, зробивши плату такою, якої мужик не міг виплатити, він саме тим примушував мужика знаходити всякі інші виходи з такого скрутного становища. Вихід був завсігди один—одурити пана, і віддавши більше, ніж треба, за пастівник, пасти ту частину товару, що з-за побільшеної плати не сила було віддати її до пана, вночі на панському хлібові або на сіножаті і т. і. І так тяглася борня, і вороги не були чесні один до одного і були роздратовані навзаєм тією нечесністю. Була борня, давня борня, її початок ховався ще в прастарих часах.

Та хоч і вороги були пан та мужик, алеж мужик мав ще один *погляд на пана. Пан* панував—у старовину своїм правом, а тепер багатством, освітою. *Мужик* це розумів і розумів, що панувати краще, ніж бути під пануванням, — і *мужик* силкувався лізти в пани; а хоч не сам ліз, так принаймні, вивчивши *свого сина* в школі, віддавав його в які писарчата або в крамарчуки до міста, маючи надію, що той син вилізе в «пани». Приклади мужик бачив і мав надію. Бачив, що пан розумніший, освіченіший од його, і він звик уважати панську мову, панську одежу за вищі, кращі мову та одежу і переймав їх. Ось відкіля йшли ті «кохти ситцеві» на жінках та дівчатах, ті «жакетки» та «пальта» на парубках; ось відкіля те на*зивання своєї мови* м у ж и ч о ю, а тієї, що нею говорили пани, п а н с ь к о ю. Звісно все це переймалося здебільшого не в самих панів, бо з самими панами близької знайомости *мужик не мав, а в тих,*

о стояв поміждо мужиками та паном. Це ли льокаї, покоївки, куховарки, окомічні прикажчики і ті, нарешті, з свого атчика, що вже хоч трохи «напанились»—амарі, шинкарі та глитаї. Можна зрозміти, яке гарне було все те позичене. Іанська» одежа, що пошили її сільські авці, була просто неможлива—така непурна, що аж гидка; «панська» мова була е гірша...

І вкупі з мовою, з одежею падало й інше. анехаювалися старі звичаї, ламалася стара мораль, відносини проміждо дівчатами а парубками зробилися погані.

Марко згадував це все і багато дечого ішого, про що він за останній час почасти овідавсь, почасти догадувавсь, і його велчані уяви, його мрії мусіли зникати темряві од цієї негарної сумної дійсноги. Але тоді він згадував Корнієву сім'ю, ядька Хведора, Остапа, згадував їх поивання до просвіти, їх розмови і починав озуміти, що під тією позверховною коою, якою вкрито з погляду мужицтво, ідбувається свій культурний процес, до кого не придивилась та й не хоче приивлятися інтеліґенція. Боротися з темявою, помагати цьому культурному процесові та направляти його на користь рідному краєві—ото була повинність інтеліґенції, важка повинність, бо на неї треба було жертви, і жертви великої—усім своїм життям. І боячись питався він себе: чи стане в його сили на таку жертву?

— Але її мусить стати!—казав він сам собі зважливо.

Та на його шляху стояло ще одно, про що він перше якось ніколи не думав, чого не мав зовсім на бачності. Це нове, несподіване—була дівчина, що стрілась йому на його життьовій дорозі, стрілась та й причарувала його своїми очима, вогню повними, своїм розумом, своєю гордою вдачею, з-за якої він добачав щиру ласкаву душу. Причарувала його, та й не знав він, що має тепер чинити.

Чи маю я право на власне щастя?—думав він, і йому здавалося, що він не має цього права. Але далі інший голос інше починав йому казати.

— Чом же ні? Я не віддамся увесь власному щастю, власному життю. Я працюватиму з усієї сили; але на те, щоб я міг робити, мушу я мати хоч трохи щастя—інакше людина не здолає робити. Ні, я маю право!

— Алеж ти казав про жертву!..—знов доводив той таки невблаганний суворий голос, і Марко не знав, що на це сказати...

Він мусить облишити всі оті мрії, забути, як блищать ті очі... Але тільки здумував, зараз же ті очі ще ясніше зоріли йому просто в серце, і Марко виразно чув, що йому не сила їх забути...

VI.

Теплого вечора в неділю вертався Марко додому з читання в Корнієвій хаті. Читання сьогодні склалося дуже гарно. Марко почув багато цікавого і багато такого, що надало його душі впокій та тиху впевненість у своїй справі. Заходив до вчителя і там побачив прихильність до того нового, що казав Марко. «Будуть з його люди»!—думав він. І він ішов, широко вдихаючи в себе свіже вечірнє повітря, почуваючись на дужу, невтомлену силу. Він пройшов через місток і вступив у панський сад. Місяць уже підбився угору і обливав срібним світом посипану білим піском стежку, верхів'я дерев та краї віт. Марко почув розмову в панському саду і догадавсь, що це пани пішли в прохідку. Йому не схотілося стрівatися з ними, і він, обминувши квітник, звідки чулися голоси, перейшов просто на той ґанок, де звичайно пито ввечорі чай. Тепер там нікого не було, і широкі, складені з великого білого каміння, східці ясно блищали проти місяця. Марко не поспішаючись зійшов ними і зовсім несподівано побачив Катерину. Вона сиділа на поручатах, уся осяяна місячним сяєвом. Ясна її постать виразно визначалась у рямцях з темної, тільки зверху сріблястої, купи листя дикої виноградини, що звивалась угору по обох боках її. Вона сиділа замислена, склавши руки і трохи нахиливши обличчя. Марко виразно бачив її рівний ніс, тонкі губи, чорні брови і темні глибокі очі. Катерина сиділа, повернувшись обличчям на той бік, відкіль ішов Марко, але вона була така задумана, що не чула, як він підійшов, і не бачила його. Марко зупинився...

І відразу він почув, яку велику силу має над ним ця дівчина. Все, що він ду-

мав досі, мов повилось у голові якимсь туманом, одійшло кудись далеко-далеко, а найсамперед стало одно—бажання бачити її, бажання бути з нею.

Вона почула його і підвела голову. Побачила його очі, втуплені в неї, і встала з поручат. Марко мовчки зійшов на ґанок.

— Доброго вечора!—тихо сказав він,—він завсігди казав це привітання по-українському, і Катерина любила його чути.

— І вам...—одмовила вона так само тихо і знов сіла на поручата.

— Я рано прийшов до чаю...—промовив Марко і сам не знав, нащо він це сказав.

— Еге, наші ще в саду...

Розмова увірвалась. Катерина сиділа на поручатах, схиливши голову, Марко стояв біля столу, поклавши руку на стілець. Катерина чула, як у неї затріпалось у грудях серце, і зрозуміла те саме, що й Марко. Вона зрозуміла, що любить його, зрозуміла, що доля звела їх навіки, і вона дожидалась. Дожидалася кінця, того слова, що скаже Марко, як схилиться перед її вродою, як положить їй до ніг свою молодість, вроду, розум...

А Марко стояв і чув, як туманіє йому голова.

— Неси скатерть стіл накривати!

Це кричав слуга, йдучи на ґанок. Катерина сердито встала з поручат і пішла в свою хату. Марко теж не зостався на ґанкові і пішов геть.

Другого дня після обід, сидячи в своїй світлиці, побачив Марко, як під панський рундук під'їхав Голубов. Відколи трапилася в його суперечка з Марком, він досі ще не був тут. Марка трохи здивувало, що він поспішився приїхати у будень. А проте він про його зараз же забув за роботою.

А Голубов тим часом уже сидів у вітальні з старим Городинським та з Іваном Дмитровичем, розмовляючи то про те, то про се. Але видко було, що він має щось інше на думці. Нарешті байдужим голосом він сказав усміхаючись:

— Одначе ваш студент дуже червоний.

— Як то?—злякався пан Городинський.

— Свої хохломанські думки тут ширить. Збира селян і чита їм свої хохлацькі книжки про Україну, про гетьманів. Мета, звісно, та, щоб підбурювати нарід проти уряду, ваблячи його вільним гетьманством.

— А ви не помиляєтесь, Якове Григоровичу?

— Та не помиляюся ж, кажу! Я недавнечко найняв з вашої слободи наймита—салдат, розумний такий. Він і розказував, що тут у вас читання і що він не схотів слухати, а інші ходять. Я випадком почув цю розмову і розпитався про все.

— Погана річ!—промовив Іван Дмитрович.

— Чорт-зна що таке!—скрикнув старий пан Городинський.—Мені, як по правді сказати, давно хтось казав, що він там щось чита, та я не зважав на це. Та в чому тут сила?

— В тому сила,—докірливо сказав Іван Дмитрович,—що ця українофільська пропаганда дуже небезпечна... і через те суворо заборонена...

— Я радив би вам,—почав знову Голубов,—подати зараз же звістку хоч становому.

— Ну, це вже вибачайте!—скрикнув сердито пан Городинський,—ще поліцію в свою господу наведу! Уже коли що там є, то гроші в зуби та й марш!—хай собі їде куди хоче. Хоча, кат його зна,—може там нічого й не було!

— А, ні!—відмовив Голубов і почав знову розказувати, що він випитав у свого салдата, добре докладаючи свого... З його оповідання Марко виходив дуже небезпечним чоловіком...

Марко ще сидів над своїм зшитком, як почув за дверима молодого Городинського голос:

— Можна увійти?

— Прошу!—відмовив Марко, встаючи та дивуючись тим одвідинам.

Іван Дмитрович увійшов урочисто та поважно. Од його постаті так і пашіло величністю.

— Вибачайте,—промовив він поважом,—що потурбував вас.

— Сідайте, будьте ласкаві,—попрохав Марко.

Іван Дмитрович сів, положивши свій панамський бриль на колінах. Марко сів проти його. Іван Дмитрович трохи посидів, спустивши очі додолу, а потім звів їх і, дивлячись ясно та впевнено на Марка, почав:

— Власне я не сам, а з приручення мого батька. Коли дозволите, я вас про дві-три

чі запитаюся, і якщо ви мені відмовите, це мене цілком задовольнить.

— Будьте ласкаві,—одмовив Марко і одумав:—«до чого це воно»?

— Скажіть, будьте ласкаві,—ви зволяте читати мужикам українські книжки? Іван Дмитрович, промовивши це, повався трохи назад головою, а його погляд це впевненіший зробився.

— Еге!—кивнув головою Марко.

— І тільки українські книжки зволите итати?

— Тільки!—відмовив Марко.

— І ви це робили вже кілька разів?

— Атож!

— Між іншим—ви читали книжки з української історії мужикам?

— Ви не помилились. Алеж і я хотів би спитатись—з якої речі ви мене про це допитуєтесь та ще й мов про яке злочинство, коли я ніколи не ховався з цим?

— Яко господар дому, мій батько,—від якого я це кажу,—не може дозволити, щоб у його робилися такі речі,—сказав з олімпійською повагою Іван Дмитрович.—Цієї україноφільської пропаганди ніяка порядна людина терпіти не може... І я думаю...

— Вибачайте, Іване Дмитровичу, тепер уже мені не цікаво, що ви думаєте. Можете далі не турбуватись. Я тільки попрохав би, щоб завтра дано мені до залізниці коней, бо, як відомо, іншим способом я не маю змоги добутися туди і виїхати від вас. Я сказав усе, пане Городинський, і більше не маю нічого вам казати.

І Марко устав з стільця. Іван Дмитрович почервонів і теж устав. Його вхопило пересердя, що цей студент розірвав усей його плян розмови, якою він думав знищити, внівець обернути його. А тепер навіть нагадує йому, щоб він ішов з хати!

— Дозвольте, одначе...—почав він, але стрівся з таким зважливим Марковим поглядом, що повернувсь і, пробубонівши під ніс:—«А проте!»—вийшов з хати так само велично, як і вступив, удаючи з себе, що він не зважив на Маркові слова.

— Оце так!—подумав Марко, як двері за несподіваним гостем зачинилися.—Фе, гидота!.. Алеж у всякому разі треба лаштуватись у дорогу.

А Катерина?—згадав він, і в його защеміло серце.—І все піде за водою?—А жертва?—озвавсь у душі другий голос.—Сама доля помагає тобі не збочити з шляху.

Алеж яка це страшна жертва!..

Він сів на ліжко і почав думати.

Так буде краще. Він поїде і все скінчиться. Їй це буде однаково, бо та невеличка прихильність, яку вона виявляла до його,—запевне не кохання. Потім—у їх не однакові погляди на ґрунтовну річ...

І він устав і почав швидко, похапцем складати свої папери, хоча поспішатись було нікуди; він ще мав багато часу до ранку. Згадавши про це, спинився... Що ж, одначе, він має робити? Треба б піти до вчителя й до Корнія—попрощатись. Але згадав, що вчитель ще вчора поїхав до міста, а Корній сьогодні на полі... Почав знову складатися помалу, впаковуючись, мов у далеку дорогу... Силкувався робити все гарно, складав доладу. Задзвонено до чаю. Марко не пішов. Через кілька часу ввійшов льокай і подав конверту. У їй Марко знайшов гроші від пана Городинського—плата за вчителювання до кінця терміну. Марко відлічив собі, скільки припадало по сей день, і одіслав зайвину назад.

Проминуло ще з півгодини—Марко вже зовсім зібравсь і тільки зоставив собі книжку—читати на дорогу. Хлопець-поштар, що возив пошту зо станції, приніс Маркові два листи. Взявши перший, Марко побачив, що він не з пошти. Розірвав конверту й прочитав: «Сьогодні, в 12 годин, під скелею, коло криниці. К».

Марко прочитав ці слова вдруге, втретє... Ось воно!.. Од того, як він одмовить на цей лист, залежало все його життя надалі.

Тепер уже не можна було казати, що вона його не любить: Марко міг бути певний, що лист був свідком нічого іншого, тільки кохання.

Поперед цього він міг порвати все. Тоді він був сам. Тепер було інакше. Кохана дівчина кликала його. Чи міг він зробити тепер те, що зробив би тоді? Чи мав на це право навіть?

Як же поєднати з цим його бажання віддати своє життя в жертву рідному краєві? Одно стає на дорозі другому.

Стає? Чому стає? Хіба ж вона не може тим самим шляхом іти, що й він?

І йому в душу глянули її очі горді, зважливі...

Вона зможе віддатися в жертву так само, як і він. І хіба ж вони не можуть зробити цього вкупі?

Він знає, що їй сказати...

Лист той був справді від Катерини. Довідавшися про подію з Марком, не промовивши й слова, вийшла в свою світлицю і почала думати. Але думалося погано. Вона тільки почувала, що любить Марка, що цього вечора все це непевне становище мусить якось одмінитися, все це мусить скінчитися. Але як? Чому він досі мовчить? І зараз же інша думка промайнула в неї в голові. Вона згадала подію з Голубовим біля ставка, і їй здалося, що Марко й справді міг подумати, мов би вона має якісь почування до Голубова. Це так натурально. І тепер оця історія. Все складається так, що може впевнити Марка, ніби вона, Катерина, гордує ним.

— А він гордий!—подумала вона.

— А завтра він їде, і все скінчиться. Все скінчиться, і те, що мусить виявитися, рішитися—не виявиться й не рішиться? І те слово, що мусить сказатися, не скажеться?

— Ні, воно скажеться!—подумала вона зважливо і, вхопивши клаптик паперу, написала до Марка листа.

— Ти трохи бліда!—сказала їй мати за чаєм.

— Голова чогось болить,—одмовила Катерина.

— У тебе руки холодні—ти хвора, піди ляж!

Катерина не була хвора, але її трусила нервова пропасниця. Вона послухалась матері і пішла в свою хату. Не роздягаючись, лягла на ліжко, погасивши світло. З широко розплющеними очима лежала вона в темряві. Руки в неї були холодні, як крига, за спиною пробігав мороз, а голова палала.

Вона чула, як розмовляли на ганкові за чайним столом. Боже мій, як вони довго сидять!

Дзвоне годинник. Тільки одинадцять! А ще ж то аж годину ждати! Раніше вона не могла: тільки вповночі все затихало в їх у господі.

Вона не думала про те, що малося бути там, куди вона піде. Думала про всякі інші речі. Почула, як дзвоне годинник, і почала згадувати, як колись вона—ще малою —розбила годинник і повиламувала з його всі коліщатка... Згадала, як стара нянька злякалася, побачивши це. Потім вона почула, як ця стара нянька, що жива й досі, щось бубонить у сумежній світлиці, де вона спить з її сестрою. І вона почала згадувати, яка нянька товста і які в неї чудні губи, як вона говорить. Потім згадала няньчиного сина—кравця, що іноді п'яний заходив до матері, і їй схотілося побувати в його хаті й придивитись, як він там живе. Потім...

Думки крутилися, приходили й одходили без ніякого зв'язку з тим, що було в неї в душі. Іноді Катерина починала ловити себе на тому, що думала, але скоро схотіла згадати свою думку, зараз же забувала її.

Половина! Це половину дванадцятої продзвонило. Катерина не могла більше лежати. Вона встала і сіла біля вікна. Підтягла темну завісу. Місячний світ упав смугою в хату й осяяв частину ліжка, комоду й двері. Катерина положила на вікно свого годинника і почала на його дивитись. Три чверті дванадцятої... Без десятьох дванадцять... Без п'ятьох... Вона встала і тихо-тихо відчинила двері з своєї хати в сад. Білий од місячного світу ґанок був перед нею. Темна скеля чорніла здалека, і тільки де-не-де по їй перебігало місячне проміння. Катерина зійшла з ґанку, перелинула квітник і вбігла в темну стежку між деревами, що тяглася до містка

Як підійшла Катерина під скелю до криниці, Марко вже дожидав її там. Він ще не бачив її межи темрявих дерев. Місячний промінь падав просто на його. Він стояв біля криниці, зіпершись на кам'яне цямриння. Катерина, не зупиняючись, перебігла край гаю, і Марко відразу вздрів її перед себе. Він випростався і ступнув наперед.

Вона попередила його. Зупинившись перед ним і тим примусивши й його зупинитись, сказала:

— Я вас покликала, бо думаю, що у нас обох єсть дещо, що маємо ми сказати одне одному...

Спинилася, дожидаючи відмови. Мить чи дві, що вона прождала її, здалися їй нескінченно довгими. Нарешті Марко загомонів. Він говорив тихо, але кожне

ово виходило з його уст виразно й ердо:

— Еге, ми маємо що сказати одно од-ому. Я вас *кохаю* і *маю не одно це* астя, а ще й друге, більше: ви даєте ені надію, що кохаєте мене. Не можу ви-овити, як вас люблю, але нащо вам мої ова?—ви й так розумієте, що без вас не буду щасливий...

Голос його затремтів... У йому почу-ося пригнічене поривання. Катерина сто-ла непорушно і мовчки слухала. Марко азав далі:

— *Алеж людина живе́ не самим* власним, собистим життям. Єсть у кожної людини вятиня вища від власних почуваннів, од ласного щастя. Такою святинею стався ені мій рідний край, моя Україна. Я при-ягався присвятити їй своє життя. І та лю-ина, що я кохаю, кого благаю з'єднати своє иття з моїм,—*повинна йти за мною до* дної мети.

Голос у його тепер не тремтів. Він зро-бився тихий, але в йому чулася сила гли-бокого, повік непорушного пересвідчення. *Замовк і ждав одмови, але її не було. Ка*терина мовчала. Марко озвався знову.

— Я знаю, я не вартий того щастя, що ви хочете мені дати. Я знаю, як я мало даю і як багато беру. Алеж...

— *Алеж, здається, хтось з нас помили*вся, Марку Петровичу!—перепинила його відразу Катерина, і її голос задзвенів неприязно та гордо.—Або, може, ми обоє помилилися. Ви сказали, що б е р е т е... Ви нічого не берете, Марку Петровичу. Я не сховаю правди. Я прийшла сюди сказати вам, що я вас *люблю, щоб і од вас* теж почути. Але такої відмови, як чую зараз, я не бажаю. На умовах я свого кохання не віддаю.

Вона повернулася і хотіла йти. Неви-*мовний жаль стиснув Маркові серце.*

— Люба моя!—скрикнув він і вхопив її за руку.

— Не смійте мене займати! І яке ви маєте право казати так!—скрикнула Ка-терина, *вихоплюючи руку.*

— На умовах! У вас і тут!.. Боже мій!..— І вона побігла була геть.

Ту ж мить Марко став їй на дорозі:

— Во ім'я того почування, що обох нас привело сюди, я благаю вас вислухати і мене! — заговорив він палко. — Нащо ви кажете такі слова? Ніяких умов я не ставлю і *не маю на це права. Я кажу тільки про* свою обітницю, я кажу, що я тоді тільки *можу* віддати частину свого життя осо-бистому щастю, коли це щастя не йтиме проти тієї ідеї, яка керує моїм життям. І *якби ви хоч на хвилину увірували в цю* святиню...

— Ніколи!—скрикнула Катерина і, од-хиливши рукою Марка, кинулась геть і ту ж мить зникла поміж деревами.

Ма́рко не рушив з місця. Він сподівався цього, хоча не хотів думати, що так може бути. Але інакше зробити, інакше гово-рити не міг. Він довго стояв на одному місці нерухомий, і в його не було думки побігти за нею, наздогнати її, ще виясняти їй. Він знав, що це не поможе, і не рушив з місця, хоч і *почував, як щось мов уда*рило у його в грудях...

Він тихо пішов відціль... Який безум! Невже він міг сподіватися свого власного щастя? Як щ а с т я може погодитися з *ж е р т в о* ю? *В його була думка з'єд*нати те, що не єднається ніколи, і він по-милився. Як він міг думати, що не поми-литься?

Він прийшов у свою хату і сів біля від-*чиненого вікна. Голова робила з усієї* сили. Розум чув, що він переважив, що почування обов'язку, повинности поду-жало. І думка працювала, як ніколи. В Марковій голові спокійно, як здавалося йому, вкладалися ті думки одна за однією, по ряду, систематично. Це були думки про рідний народ, про повинність перед ним.

Так минула ніч...

Марко бачив, як мерхли одна по одній зорі перед світом, як потім вранішній *туман повив сад, повив скелю, обложив* усе навкруги. Потім він побачив, як со-няшний промінь визирнув з-за краю балки і стрельнув у туман, а за ним другий, третій... І Марко подумав.

— *Мій промінь уже не засвітить...*

Але природа мов сміялася з його горя. Вогняною могутньою кулею зійшло сонце, розбило тумани, осяяло землю, і земля озва-лась усіма голосами—шелестом гайовим, шумінням вітровим, співом пташиним, пле-ском водяним—земля ожила. А проміння горіло ясно, гордо і сипало світло та тепло на всю землю.

— Коні готові!—почув Марко за собою голос.

Хлопець узяв його речі. Марко мовчки надів *бриля і вийшов з хати*. Коні нетерпляче пирхали перед ґанком. Він сів у екіпаж. Коні рушили і вивезли його з двору, де все ще спало. Швидко перебігли слободу, виїхали в степ. Марко не зауважав добре, що навкруги його було—і жита, і трави, і косарі, і сонце, і шлях—все це якось невиразно крутилось круг його. Зате виразно він почував, що все це живе, що у у всьому цьому могутнє життя широко розливається і що сонце світить так ясно, так весело...

— А моє зайшло...—крутилося йому в голові, і в його немов з'являлося пересердя на це золоте, веселе проміння, що. ллючися з високого неба, живило собою всю землю.

Екіпаж під'їхав до станції. Марко ввійшов туди. Було ще порано. Він почав ходити по невеличкій світлиці, далі зупинився перед списком поїздів і уважно прочитав його з початку й до краю кільки разів. Потім перейшов до других друкованих та писаних папірців, що почеплено було на цій же стіні. Він прочитав, скільки яких на цій станції меблів і що міністер доріг забороня курити... Потім він підійшов до вікна і побачив, що сонце сяло ще ясніше, ще дужче, і в його тепер уже не було ніякого пересердя і йому байдуже, чи воно світить, чи ні. Потім йому схотілося, щоб швидше прийшов поїзд, бо докучило стояти біля вікна; але поїзд не їхав, і він стояв, думаючи про те, чи давно фарбовано штахетки в станційному палісадничку і чи не краще було б пофарбувати їх не зеленою, а якою іншою фарбою. Далі він почув, як кликано брати білети, зрозумів, що це кличуть його, бо більше пасажирів не було, і пішов узяти білета й почув, як під'їхав поїзд. Сам уніс свої речі в вагон третьої кляси, за малим не порожній, бо в йому сиділо тільки троє, а хто саме—Марко не розібрав. Сів у тому кутку, зде не було зовсім людей. Ще кілька хвилин, і поїзд рушив. Марко став біля вікна і поглянув на станцію. Хотів щось подумати про цю станцію, але відразу зовсім несподівано, сльози підступили йому до горла і покотились по обличчю—тяжкі й пекучі...

VII.

— Отакої ще! Відкіля ти взявсь?—вирячив на Марка очі Семен Лісовський, як той, приїхавши вранці рано з вокзалу, стяг з його ковдру й збудив.

Він скочив з ліжка, обнявсь і поцілувався тричі з Марком, усе кажучи:

— Та кажи ж, що це? На який час, чи зовсім?

— Зовсім,—одмовив Марко.

— Чого так?

— Спершу вдягнись та вмийся, та й я вмиюся, а тоді говоритимем,—сказав Марко повеселішавши від веселого Семенового обличчя.

— І то не погана річ!—одмовив Семен, і вони почали обоє доводити себе до ладу,—Семен після спання, а Марко—після безсонної ночі у вагоні.

— Марто! Становіть самовар, та швидше!—гукнув Семен у корилор до покоївки.

Через які півгодини самовар уже кипів на столі, а біля столу сиділи за чаєм Марко з Семеном.

— Ну, кажи ж тепер, що там таке?—питався Семен, втупивши в Марка свої ясні-ясні голубі очі, що весело сяли з-під рівних брів на світ божий, роблячи завсігди веселим Семенове молоде та безвусе обличчя з цілою копицею русявого м'якого волосся на голові. Марко, з його сумним обличчям, з поважними очима, з невеличкими темними вусами над тонкими губами, здавався поруч із своїм товаришем старшим, ніж був справді.

— Ну, кажи ж, кажи,—чого приїхав?

— Бо прохали виїхати.

— Йо?

Марко розповів про все. Семен тільки слухав та хитав головою.

— Ну, хто ж тобі велів так робити?—нарешті сказав він.

— Як?

— Не треба було їм заздалегідь виявляти, що ти таке є.

— А я думаю зовсім навпаки. Годі вже нам ховатися. То страха ради іудейська, а то й просто соромлячись своєї національности, не насмілюємося ми часто казати, що ми таке є,—все ховаємося і тим примушуємо думати, що нас зовсім нема.

— Коли ж нас ганяють, як зайців!—перепинив Семен.

— Бо й справді зайці,—тим нас і ганяють. Ану лиш будемо ще чим іншим!

— Вовками?

— Нам не гріх деякий час і вовками побути,—як, знаєш, там Гайне каже про себе:

Ich bin kein Schaf, ich bin kein Hund,
Kein Hofrat, und kein Schellfisch—
Ich bin ein Wolf geblieben, mein Herz
Und meine Zähne sind wölfisch.
Ich bin ein Wolf und werde test.
Auch heulen mit den Wölfen—
Ja, zählt auf mich und helft euch selbst,
Dann wird auch Gott euch helfen.

— Ну, та про це іншим разом! А тепер, як у вас стоїть справа з нашим товариством? Як у вас тут ведеться?

— Як ведеться?—перепитався Семен і якось скривив обличчя, а очі дивились хитро й глузливо з-під вій.—Побачиш сам! Ось завтра мусіли зійтися слухати першу книжку до видання,—рішати, чи варто на неї гроші тратити. І запевне не варто, бо книжку написано чорт-зна по-якому. Так книжок писати не можна. Ніхто так погано книжок не пише.

— Мабуть книжка ця—твоя?—спитав усміхаючись Марко.

— Ти не помиляєшся!—відмовив тим таки комічно-смутним тоном Семен.—Ти, на превеликий жаль, не помиляєшся ані трохи. Книжку ту написало оце одоробало, що сидить тепер перед тобою. Книжка ця — оповідання, оповідання для народу. Але ніякий нарід на світі не буде її читати, бо таких книжок ніхто ніколи не чита.

— Та годі вже тобі скимліти!—засміявся Марко.—Розкажи хоч, що ти тут робив?

— Що я робив? Цікаве питання! Проживав ті гроші, що вислав мені мій дядько опекун.

Марко знав, що клапоть землі, з якого опекун присилав гроші Семенові і його сестрі гімназистці, був невеличкий і гроші висилано скупо.—тим і спитав:

— А як тих грошей не стало?

— Еге, їх не стало... Тоді я став бігати щодня вранці на лекцію.

— А далі що?

— А далі нічого, бо я й справді зараз піду на ту лекцію, а ти спи... От я дурна тетеря...—скрикнув він на Марка.—А чом же ти не кажеш, що тобі нічим буде жити?

— Та в мене в зароблених тридцять рублів—я не тратив.

— Ну, ті потрапиш і потім. А тепер треба нових грошей. Ти щасливий, бо гроші сами вже стрибають тоб. до рук. Один знайомий чолов'яга кликав мене вчити свого сина. Та мені й однії лекції досить. Ergo—бери бриля та йди зо мною і будеш мати діло з Самсоном Павловичем Ловченком та з його сином гімназистом.

— Це добре! Але чи не дуриш ти мене, Семене? Може ти взяв би цю лекцію сам, а тільки поступаєшся мені? Ти знаєш, що це вже було одного разу.

— Хомо невірний! Глянь на цей папірець—у йому, написано те, що я казав,—я мав би його віддати, якби Ловченка не було дома.

— Ну, вірю. Спасибі!

— Бери бриля!

Ловченко жив недалеко, і Семен швидко погодив з ним Марка. Тоді Семен пішов на свою лекцію, а Марко на місто. Найсамперед побіг по книгарнях подивитися, чи нема яких новин літературних. Перекопав усе, що було, і знайшов нового тільки два погані водевілі, що їх прочитавши, довго потім сердився. Забіг і до бібліотеки почитати нових часописів; забіг до одного товариша і на обід вернувся додому.

— Де ти так довго блукав?—скрикнув йому на зустріч Семен,—їсти хочеться, аж шкура болить!

— Здоровкався з містом,—одмовив Марко.

— А це що?—згукнув Семен і аж під ніс підставив Маркові новеньку українську книжечку, що ще пахла друкарською фарбою.

— Це де ти взяв?—спитався Марко, розгортаючи брошурку.

— Де! Це нашого гуртка перше видання—тільки-тільки оце видрукувано, так один примірник узяв з друкарні.

— Та ти ж казав, що першу книжку тільки читатимуть завтра!

— А, який ти нерозумний! Як ти не можеш зрозуміти, що я автор тії книжки, що завтра читатимуть, що це моя перша книжка—чи міг же я, кажучи про неї, пам'ятати про ту, що була попереду? Та й нарешті я несподіванкою хотів тебе звеселити.

— За несподіванку дякую, та ще до того й книжка на погляд мені подобається. Чому безавторня?

— Вчитель писав—боїться.—Семен сказав прізвище і додав:

— Але ти подумай тільки про те, що це перша праця нашим коштом і, якщо бог дасть, то цих праць буде багато, багато, багато!.. Еге, багато, коли... Знаєш,—як тільки врадили товариство, то за перший місяць мало не всі віддали гроші, а за другий,—хоч його вже й половина минула,—мало не всі не віддали. Ну, я ж їм!..

— Ге! Ти вже, здається, й до репресій берешся?

— Ще й як!.. Стривайте, дайте мені тільки попоїсти, то я ще не так забалакаю, а то я тепер охляв.—Марто! Марто!—загукав він.—Та давайте їсти, бо помремо з голоду!

— А мені що до того!—озвалася з сіней Марта.

— Як то—що до того?—Ви ж будете винні, бо через вас же помремо! Вас тоді на Сибір зашлють!

— Оце мені лихо з вами!—сміялась моторна молодиця Марта, несучи на стіл страву та весело поглядаючи на Семена,—треба вже чогось вам дати їсти.

— Не чогось, а доброго та ще й багато! Давайте, давайте лишень, що там наготували ви сьогодні з своєю господинею!—скрикнув Семен і зараз же заходився коло борщу. Але виївши кілька ложок, він кинув їсти і почав пильно придивлятися до Марка.

— Чого ти так на мене дивишся?—спитався той.

— А чого ти такий змарнілий та наче сумний?

Досі Марко з Семеном жили щирими товаришами, не ховаючи один від одного ні думок, ні грошей. Але тепер у Марка було таке на серці, що він не зважувався розповідати про його нікому. Він помовчав трохи і відказав:

— Розумієш ти, єсть такі речі, що про їх не сила говорити, принаймні—зараз?

— І твоя річ така?

— І моя. Трапилось таке... тяжке дуже... Розумієш ти мене, друже? Не гніваєшся, що не кажу?

— Ах ти, дурне, дурне!—промовив Семен, хитаючи головою та з любов'ю дивлячись на Марка своїми добрими очима.—А що ж, хіба краще було б, якби ти одбріхувавсь та сказав, що нема нічого? Та мені хочеться тебе поцілувати за щирість, і я й зробив би це, якби мої губи не були в борщі!

Другого дня надвечір Марко з Семеном лагодилися йти до старого Овсієнка,—у його повинні були зійтися й інші земляки, щоб послухати Семенову книжку.

— А знаєш що?—озвався Семен, виходячи на вулицю,—зайдімо ми по Шкляренка—мені хотілося б прилучити його до нашого гурту.

— Якого це Шкляренка? — спитався Марко.—Того, що етнографічні матеріяли колись друкував?

— Та до його ж. Він тут живе, і я оце недавно з ним познайомився. Цікава людина. Ти знаєш, він, скінчивши гімназію, не записався до університету, а пішов у вчителі на село, бо справа народньої просвіти не дожидатиме, поки він скінчить університета. Вибув щось років з дев'ять учителем, зібрав силу лінгвістичного та етнографічного матеріялу, друкував його, хоча з своїм ім'ям мало. Зрозуміло, як йому доводилось жити: і тепер у нас школи гарні, а тоді—років перед п'ятнадцятьма,—ще кращі були. Натерпівся він там лиха чимало, а наприкінці й без заробітку лишився за те, що, вчивши в школі, вживав і української мови... Довго тинявся без посади, бідуючи, а тепер має приватну роботу. Адже цікава людина?

— Цікава.

— Але він ще тим цікавий, що страшенно тепер обурений проти всіх земляків.

— Чого?

— Та ось послухаєш його самого, бо оце вже ми дійшли до його.

Вони увійшли в двір і постукали в двері в невеличкому будинкові. Одчинив двері сам Шкляренко.

— Приймайте гостей, Максиме Кириловичу!—промовив до його Семен.

— Просимо!—відмовив коротко Шкляренко і повів їх у свою хату.

Він наймав одну хатину, де тільки було ліжко, стіл, три стільці, шахва з книжками, по стінах два-три українських малюнки та Шевченків портрет. Сам Шкляренко був

дуже простій одежі. Це був чоловік се-
днього зросту, але в плечах широкий—
дко було здорову силу; худе, але чи-
ле обличчя було виразне та енергійне,
молодими очима та з великими темними
сами; високий випнутий лоб нагадував
о впертість.

Семен познайомив Марка з Шкляренком.

— Прошу сідати!—промовив той і в його голосі Марко почув якусь нотку—чи то невдоволення, чи то роздратування.

— Ми оце до вас, Максиме Кириловичу, щоб ви йшли з нами,—заговорив Семен.

— Чого і куди?

— Та до Овсієнка ж! Будуть гризти мою душу, дочку мою, мою книжку нехтувати.

— Не варто й ходити.

— Чому?

— Бо однак нічого не буде з тих заходів.

— Отже видрукувано вже одну книжку.

— То випадком, а потім усе пішло скала-мутиться.

— Та чого ж так?

— Бо всі українофіли або ледарі, або падлюки!

— А мене ж та себе до яких ви лічите?— спитавсь усміхаючись Семен.

— Хотів би до перших,—озвався зовсім поважно Шкляренко,—а проте—не знаю.

— Чи не занадто ви суворі, Максиме Кириловичу?—спитався Марко.

— Маю підстави. Років з двадцять п'ять товчусь поміж земляками—знаю багато їх. І завсігди бачив одно: справа починається широко, тягнеться вузько і кінчається нічим. Винятки з правила бувають, але це правило. Гляньте на літературу—хто робить? Півтори людини, а всі останні ледарюють, хоча могли б багато і дуже багато робити. А як видавати доведеться та книгар часом не візьме, так пошукайте тоді видавця! Ніхто копійки не дасть, а в нас є земляки, що мають сотні тисяч і кричать про свою любов до України! Так буде й з вашим гуртком... Ви гляньте — ми досі не маємо навіть виданнів творів своїх кращих письменників, не маємо книжок для народу!..

— Алеж ви знаєте: обставини від нас незалежні...

— А чого ж сиділи дурно тоді, як не шкодили ті обставини? Може якби тоді робили добре, то тепер не було б і «обставин». А, ледарство!.. Недбальство!..

Шкляренко казав палко, голосно, за малим не кричачи, і в його тремтячому голосі чути було злі сльози. Видко було, що людина мучилась над тими думками довго і намучилась дуже; видко було, що все це займа її душу зглибока.

— Тяжко, але правда,—згодився Марко.—Багато гріхів на нашій інтелігенції.

— Наша інтелігенція!—знову заговорив Шкляренко.—Де вона? Вона не знає своєї мови, вона не має своєї сім'ї, вона тільки про свято вряди-годи згадує Шевченка, чи яку пісню,—бо вона іншим живе!.. А чи є хоч крихта солідарности серед нашої інтелігенції? Ця наша повсякчасна гризня, повсякчасна колотнеча!.. Почування спільности, громадянства—де вони в нас? Тільки особисте на першому пляні, тільки моє я, а начхать мені на громадське добро!.. А як ми шануємо своїх талановитих людей, нашу славу, гордощі? Наші письменники померли б з голоду, якби не сиділи по канцеляріях, наші композитори, наші малярі,—вони марнують свій талант, свій час на біганину по приватних лекціях на... Ех! А наше зрадництво падлюче!..

— Стривайте, Максиме Кириловичу,— перепинив його Семен,—хіба ж це спеціяльно наш продукт?

— Звісно, і в інших є... Алеж де було стільки Барабашів, Адамовичів, Брюховецьких?

— Алеж ви забуваєте обставини....

— Не забуваю,—од їх починаю, завсігди їх на увазі маю! Але де більше перешкод, там треба й більше сили виявити. А ми на шеляг її виявляємо. І не через те що нема! Є вона, та йде на чорт батька зна що.

Шкляренко нервово заходив по хаті, кусаючи губи.

— Знаєте,—промовив він, трохи заспокоївшись,—оце лежу я іноді вночі та й думаю: Господи, сотвори чудо! Бо тільки так і може що зробитися.

— Ні,—озвався Марко,—я з вами не можу згодитися. Усе погане, що ви показали, є, і це все правда. Алеж не саме погане. Є таке, що навіва на душу надії.

— Що ж воно таке?—спитався Шкляренко, зупинившись та глянувши на Марка.

— Є люди, що віддають своє життя на працю... Я вам міг би сказати кілька йменнів, і ви повинні будете схилити перед

ними голову, бо це «сіль» землі нашої. Їх не багато—це правда, — але коли ж і де їх було багато? Але діло, що вони роблять, не вмирає і не вмре. Єсть борці! Єсть!

Марко говорив це щиро, палко. Шкляренко мовчки дивився на його.

— Бажав би, щоб ви були праві,—промовив Шкляренко, як Марко змовк, і в його голосі задзвеніла якась інша, люб'язніша струна.—Мені так здається, але може я помилився, бо я багато злував... Дай, боже! Дай, боже!

Через кілька хвилин Марко з Семеном ішли вдвох до Овсієнка. Шкляренко не пішов.

— Не думай, що він не робить,—сказав Семен до замисленого Марка,—він робить і тепер, а всі невеличкі свої гроші, що зостаються йому від життя, кладе або на видання якої книжки для народу, або купує наші книжки та посилає на село. Алеж він не може робити в гурті—каже, що сам більше зробиш.

У Овсієнка було вже чимало людей. Сам господар сидів у гурті і щось казав. Це був невеличкий чоловік, старий уже—зовсім сивий. Обличчя, колись дуже чепурне, було приязне та гарне й тепер; очі бистрі, мова швидка, з притиском,—видко було, що в старого збереглося ще багато вогню.

Побачивши він двох гостей, устав швидко, пішов назустріч і почав здоровкаться.

— А, дуже радий!—задріботів він,—просимо до гурту! Знайомі?—спитався він у Марка, киваючи оком на гостей, що сиділи в хаті.

Гості всі були Маркові знайомі, опріче одного—це був новий учитель з гімназії, що тільки це літо приїхав сюди на посаду, на прізвище Бійчевський. Він сподобався Маркові своїм обличчям. Опріч його були тут ще двоє синів Овсієнкових, студенти, що мало й сиділи в хаті, все кудись бігали, зовсім не цікавилися справою, бо, як знав Марко,—навіть трохи сміялися з батькового україножобства: зате Овсієнкова дочка Маруся—невеличка на зріст, але чепурненька білявенька дівчина, така ж жвава, як і батько, хоч і соромлива,—дуже щира була до всього; вона була вчителькою на селі, а тепер улітку жила в батька; був Тапчанський—низенька суха істота з глузливими злима очима та з голо обстриженою чорною головою; був Човгань—молодий професор університету, на його останніми часами багато надій мали; був Савчевський—довга постать з апатичним обличчям, багатий чоловік, хазяїн великого маєтку й кількох будинків у місті; було ще троє студентів.

— Принесли?—почали питатися Семена.

— Та приніс—шарпайте вже душу мою!—відмовив той з комічним жалем і положив рукопис на стіл.

— Хіба ви сюди й душу положили—у ці шпаргали?—спитався Тапчанський,—а сами тепер зостались без душі?

— Нема що робить! За те ви вже нікуди не положите душі,—відмовив Семен, що завсігди мав з Тапчанським війну на слова.

Семен розгорнув рукопис і зараз же почав читати своє оповідання. Оповідання було непогане, в звичайному, трохи глузливому, Семеновому тоні, але крізь той тон виразно видко було молоду щирість. Семен читав, не одриваючи очей од книжки. Як скінчив, то помалу підвів очі і глянув—Маркові здалося, що він глянув найсамперед на Марусю Овсієнкову і що та до його трішки-трішки всміхнулася.

Помовчали.

— Воно нічого,—сказав Овсієнко,—та наче трохи натуралістичне, в дусі Левицького...

Старий Овсієнко мав і погляди на письменство старі і йому рідко подобалось те, що виходило за межу романтизму.

— От і мова... Трохи теє...—І він почав перебирати окремі слова, яких він замолоду не чув у своєму селі, і через те впевняв, що їх нема.

До його пристав і Савчевський:

— Я ось що маю сказать,—говорив він по-московському, як і більшість з тих, хто тут був, страшенно тягнучи слова і так вимовляючи їх, мов би язик його щоразу прилипав у роті, і він мусів щоразу його віддирати,—ось що маю сказать: мова й мені не подобається—багато кованих слів.

— Наприклад?—спитав Семен.

— Ось наприклад—н а р е ш т і або г о д и н н и к.

— Правда!—згодився Човгань.

Зчинилася спірка про всякі ковані й нековані, народні й не народні слова. Мо-

оступились за Семена, інші за Овсі-
. з Савчевським.
всієнко кричав:
- Подивіться, як пишуть кияни! Читати
можна
.тось витяг якийсь словар, хтось до-
ив «Кобзарем» свої думки. Про Семе-
е оповідання вже й забули, далеко від-
шися від його. Маркові ставало нудно.
і устряв до спірки:
— Це правда, що ми пишемо поганою
вою, але не поможемо лихові, коли бу-
мо сперечатися про окремі слова.
— А чим же поможемо?—спитав Тап-
нський.
— Тим, що вчитимемося своєї мови й
здаватимемся на тії тільки знання,
ких можна засягти, випадком слухаючи
зою мову від селянина; вживатимемо її
завсігди в своїй сім'ї і скрізь, де можна.
то ось ми тут зійшлися, здебільшого
е по-своєму говоримо.
Дехто почервонів. Усі змовкли, бо всім
стало ніяково. Молодий учитель Бійчев-
ський озвався перший.
— Я згоджуюсь із вами, —сказав він
до Марка,—але що ж ви зробите, коли все
життя, що нас оточає, все впливає в один
бік? Що ж робити.
— Боротися з тим впливом.—одмовив
Марко.
— Це легко сказати, та не легко зро-
бити.
— Борня ніколи не була легенька. Але
я знов кажу, що ми її не починали цієї
борні, та й про те, щоб почати, не дбаємо.
І ось відціль я бачу небезпечність для на-
шої мови, а не від нарізних, хоч би й дуже
недоладно зроблених, слів. Та нарешті
треба ж дати й авторові волю—вживати
ті слова, які йому здаються кращими.
Це авторське право!
Маркова оборона помогла цього разу,
і безщасні слова зосталися в оповіданню.
Семен повеселішав і вдався до Марусі
Овсієнкової
— А що ж ви, Маріє Степанівно, нічого
не кажете?—спитавсь він.
— Я?—промовила дівчина і почервоні-
ла.—Мені дуже подобається все—і опо-
відання, і мова.
От спасиб! що оступились! —скрик-
нув радісно Семен, а Маруся почервоніла
ще дужче.

— А от ще правопис... —почав Овсієнко, витягаючи з кишені першу книжку, що видано вже було на гуртові гроші. —Ви, Семене Олександровичу, держали тут коректу, мабуть і цю держатимете, то нам треба умовитись за правопис. Ось ви, наприклад, пишете б е р е ц ц я, в е д е ц ц я, а хіба ж воно так можна? Треба писати т ь с я, щоб видко було, що воно; а то ми своєю фонетикою так зіпсуємо мову, що через десять років нас не розумітимуть.
І знов почалася довга спірка вже за правопис...
Марко спробував сказати, що це не таке вже важне питання про т ь с я, та ц ц я, щоб на його гаяти стільки часу.
— Так дивитись на діло —це значить не поважати свою мову! —скрикнув Тапчанський.
— Вибачайте, —одмовив Марко, —а чим може людина довести, що поважа свою мову?
— Як —чим? Поважним поглядом на неї!
— Отже ні! Працюючи цією мовою!— відказав спокійно Марко.
Тапчанський мусів змовкнути, бо й рядка мабуть не написав ніколи по-українському.
А тим часом спірка починала робитися надто гарячою. Здавалося, що рішалося питання, од якого залежить доля всієї України. Бачачи господар, що гості вже гризуться, поспішився зупинити:
— А годі, люди добрі, про це, бо нехай уже буде так, як я кажу!
— Чому ж це так?—задерикувато спитавсь один студент; але інші, що їм докучила спірка, зупинили його і поступились Овсієнкові,—рішили писати т ь с я.
— А що то ми будем ще видавати?—спитався Бійчевський.
Усі мовчали. Ні в кого не було нічого зробленого. Бачачи це, Марко озвався:
— У мене виготувано кілька книжок для народнього читання; якщо дозволите, то принесу їх.
— Добре!—сказав господар.—А коли ж?
Призначили ту неділю і пішли до вечері. За вечерею Семен опинився біля Марусі Овсієнкової і ввесь час любенько з нею розмовляв.
— Нема ладу!—промовив Марко, ідучи з Семеном порожніми, ледве освічуваними газовими лихтарями, вулицями.
— Де? —спитався той.

— У нашому товаристві. За кожну дрібницю— суперечки. Про що не почни—всі не в один гуж тягнуть, кожен своє...

Семен мовчав і Марко говорив далі:

— Воно не дуже й дивно, як роздумаєшся. Української інтеліґенції нема, існіють тільки українські інтеліґенти. Кожен із них виробляв свої погляди самостійно, якщо здатний був на те, або підлягав чиємусь впливові, а загального цілогромадського тону, впливу не було й нема. Тим кожен і різнить поглядами з іншими, тим кожен за ті погляди й держиться так, бо як він їх здобув сам, то вони здаються йому і дуже дорогими, і цілком правдивими.

— Еге...—мугикнув Семен.

— Ніякого гуртового діла робити не можна, коли не можна погодитися поглядами. Шкляренко каже, що кожен мусить робити нарізно і що так більше зробиш,— так, здається, він каже, Семене?

— Еге... Та про що ти кажеш?

— А про що ти думаєш? Я кажу про Шкляренків «індивідуалізм». Цей Шкляренко мене зацікавлює. Він щира людина, але не нормальна Він саме й є найтиповіший продукт нашої української розрізиености, несолідарности. Тим у його й такий погляд на гуртову роботу, але...

— А як тобі подобається Овсієнкова дочка?—зненацька перепинив Марка Семен.

Марко дивуючись глянув на Семена і невдоволений спитавсь:

— А нащо тобі Овсієнкову дочку?

— Правда,—гарна дівчина?

— Гарна... Алеж я тобі не доказав... Я думаю...

— До того ще й розумна!—знов перепинив Семен.

— Хто?

— Та Маруся ж Овсієнкова!

Вони йшли проз лихтар. Марко вхопив Семена за плечі і поставив його проти світла. Він глянув йому в обличчя і побачив, що воно сяло щастям. Марко весело засміявсь.

— А я й не туди то, дурний! Коли казати навсправжки, — вона гарна дівчина, щира—мені подобається.

— Справді?—радісно спитався Семен.— Ходім!

Вони пішли і трохи помовчали, далі Семен сказав:

— Ну, ти вже мабуть догадавсь?

— Про що?—лукаво спитався Марко.

— Що ми хочемо одружитися.

— Добре зробите.

— У нас така постанова: через рік я кінчаю курса, одержу посаду, і тоді ми поборемось.

— А старий же?

— О, ми з старим приятелі! Правда, він з грошиками, а я голодранець, але він не така людина, щоб став на перешкоді,— одмовив Семен, беручись за клямку від своїх дверей і увіходячи в хату.

Після цієї розмови проминув місяць. Марко тим часом прочитав у товаристві кілька своїх книжок. Це була белетристика, писана задля народнього читання, і дехто в товаристві повстав проти цього:

— Нема ніякої рації годувати народ казочками та оповіданнячками. Народові треба науки.

— Але що ж ви зробите, коли не сила нам подати науку? Адже всі наукові книжки цензура забороняє. Будемо поки давати хоч те, що нам можна. Нарід хоче також і красного письменства.

— Я стою за науку і через те не хочу давати грошей на це,—казав Човгань.

— А я хіба не стою за науку?—спитав Марко.—Більше, ніж хто інший і завсігди докорятиму нашим ученим, що вони багато копаються по архівах, забуваючи про живу нагальну потребу.

Човгань почервонів. Він уже три роки свого професорування справді рив архіви, одкопуючи відтіль якісь дати та ще щось до своєї археологічної роботи, і йому здалось тепер, що Марко натякає на його.

— Дозвольте спитаться, — на кого ви натякаєте?—гостро спитавсь він у Марка.

— Я ні на кого не натякаю,—відмовив той,—тільки кажу, що треба живого діла, а не мертвого. Та й діла, а не спірок.

— А які ж це спірки?—не покидав свого Човгань.

— Та бачите,—ми ніяк не можемо погодитися й на дрібних питаннях. Ми сперечаємося про слова, про літери, а забуваємо про те, що народові треба книжки і треба швидко, і треба багато. Ми забуваємо, що нарід живе в темряві, що він денаціоналізується і деморалізується, що наші во-

вживають усякого способу, аби на-альній нашій справі пошкодити, аби знищити, і сами даємо ворогам у руки евагу, гаючи дорогий час на безрезуль-ні, безплодні спірки про такі речі, що и не варті того. Ми балакаємо багато, обимо мало.

Маркові слова зробили враження—всі вкли, бо не могли нічого сказати. Але дом Шкляренко, стрівши якось Марка вулиці, сказав йому з цього поводу:

— Ось підождіть лишень, коли вони всі розлізуться, як руді миші.

— Та вже ж побачимо!—відмовив Мар-.—Не такий страшний чорт, як його люють.

Але самому було сумно, бо сам бачив, ладу у їх у товаристві дуже мало. Одначе дві Маркових книжки та одна менова пішли до цензури.

Поки це діялося, Марко вже відбув спра-з екзаменами і тепер тільки дожидався, оки настановлять його вчителем у гім-азію.—це вже йому було обіцяно. Семен усів ще рік зоставатися в університеті, о був на медичному факультеті. Нарешті Марка настановлено вчителем грецької та атинської мови в гімназії, в рідному ж аки місті, тільки не в тій гімназії, де сам чився.

Почав він свою службу з того, що по-робив візити до директора та до товаришів учителів і познайомився з усіма. Директор йому не сподобавсь—він по-начальниць-кому, трохи згорда, говорив з Марком, і новому вчителеві здалося, що йому да-вано якусь високу авдієнцію. Од учителів перше враження було невиразне: відразу багато людей довелось побачити. Дві тільки постаті відрізнились у Марка в голові ви-разніш од інших. Один був Каншін, учи-тель географії та історії, типічний москаль—широка у плечах, велика постать, лисина, руда борода, ніс з широкими, наче розір-ваними ніздрями і хитрі розумні очі; дру-гий—Гайков, учитель математики, зда-ється, українець—швидкий, люб'язний, че-пурний і через лад уже солодкий—все з медом та з маком. Обидва Маркові не сподобалися.

Призвичаївшись трохи до праці в гім-назії, Марко почав знову мати вільний час і робити свою роботу. Дві науково-популярні книжки, не мігши покищо на-друкувати дома, послав до Львова, писав туди ж і до часописів.

З Семеном і досі жив в одному будинкові, хоч і окремо, але щодня вкупі сходились до обіду й до чаю. У людей бував мало,—що ніколи, а що й не хотілося бувати по-між людьми, коли його серце було повне тяжкого горя.

Еге, поранене серце не гоїлось. Глибоко вразила його ясноока горда дівчина сво-їми очима гострими, і та рана боліла та ятрилась, не даючи Маркові спокою. Образ коханої дівчини не зблід, не затерся у його в душі—навпаки: тепер, як він її не бачив, вона ще виразніше стояла пе-ред його душевними очима. Він згадував усе, що торкалося до неї: своє життя на селі, свої розмови з нею, згадував її слова, рухи, погляди. Він проводив перед себе знов день за днем усе своє життя коло неї і переживав його знов хворим серцем. І переживаючи, чув він, що вона мов ще любіша стає йому, мов ще дорожча зда-ється серцеві. Серце дорого за неї заплатило і тепер, більш, ніж коли, бажало мати те, за що стільки віддало.

Марко лсвив себе на таких мріях, по-чинав нагадувати собі свої думки про жертву, упевняти себе, що він не має права дбати про власне щастя; але та сила, що не давала йому спокою, не скорялась тим доводам. І часто довгими осінніми вечорами, сидячи сам у своїй невеличкій світлиці перед лямпою, за столом, зака-даним паперами, з пером у руках, він одраз несамохіть уявляв собі коханий образ і тоді вже не міг нічого робити. Він починав ходити по хаті туди й сюди, і образ за образом, згадка за згадкою про-ходили йому в голові,—то мов голублячи його віблиском перебутого щастя, то роз-риваючи мукою його серце—мукою з дум-ки, що це щастя могло б бути і не було, і не буде. Тоді він починав обвинувачувати сам себе, казати, що він не так почав і не так робив діло, як треба, що він невдалий, що він сам одштовхнув од себе дівчину.

Але тверда душа його не туманіла. Він усе ж знову починав бачити річ так, як вона є, і розумів, що іншого сказати він Катерині не міг. Сховати свої пересвід-чення він теж не міг, та й нічого путящого з того не було б. Ні, він повинен просто забути про своє щастя, воно не судилось

йому. І в його з'явилось тоді могуче бажання втопити свої думки, згадки й жалі в невсипущій праці на користь тим ідеям, що викопали безодню проміждо ним та його щастям. Він тоді кидавсь до роботи і робив, мов зачарований, нічого не чуючи навкруги, нічого й не бажаючи чути. Він до обід бігав у гімназію, а вернувшися відтіля і нашвидку пообідавши, кидавсь до роботи і робив до пізньої ночі. Семен не розумів тоді, що з ним робиться, бо на всі запитання Марко тільки махав рукою.

— Бійся бога, Марку,—хіба ж так можна робити?—казав Семен.—Та ти ж занедужаєш!

Але Марко не зважав на те, і палка робота тяглася звичайно кілька день, а потім починалась реакція: Марко знесилювавсь, дух пригасав, приходила така втома, що йому потім здавалось, ніби на його находив на той час пароксизм великої апатії до всього. Але цей пароксизм був недовго—знов голова починала робити, знов думка за думкою, згадка за згадкою розпалювали її.

І так тяглося з того часу, як Марко приїхав з села. Мусіло перегоріти, пепепалитися горе, щоб очистилося знову серце.

Марко кілька разів міркував про своє становище. Він завсігди доходив до того, що інакше бути не могло, але не міг з тим помиритися. Казав собі, що повинен забути це своє особисте горе і віддати всього себе роботі для рідного краю, і віддавав справді; алеж бачив, що сила, проти якої змагавсь, була далеко більша, ніж він досі думав. Він не боявся, що вона його зламa, поверне в інший бік; того образу рідного краю, яким повна була душа його, не могла вирвати відтіль ніяка сила, тим і ніяка сила не могла повернути його в інший бік; алеж зате він невиразно поки ще почував, що ця, невідома йому досі, сила така велика, що може не зникнути, може зостатися і гризти, точити йому душу.

У такому становищі був Марко, як одібрав листа від Корнія. Марко листувавсь і з ним, і з Петром Олександровичем, учителем. Він посилав їм туди книжок, а вчитель давав їх селянам. Корній деякий час довго не писав, не писав чогось і вчитель. Одібравши тепер листа, Марко розгорнув нечепурне писання і почав читати досить байдуже—щось інше на той час було в його в голові. Але та звістка, яку він прочитав у листі, примусила його забути все, що він думав, і його серце відразу стрепенулось. У листі, проміж усякими поздоровленнями, поклонами та іншим, стояло ось що: «А ще у нас новина. Нашого пана дочка вже тут не живе, а кудись поїхала. Люди казали, що вона вчителькою поїхала».

Що це?

VIII.

Катерина не зупиняючись бігла від скелі аж до містка, неначе боялась, що Марко гнатиметься за нею. Перебігши місток, зупинилась і пішла тихше. Вона вся тремтіла з страшної образи, що зазнала від Марка. Образа здавалась їй такою великою, несвітською, що дівчина навіть не могла думати про неї поки, а тільки почувала всім серцем.

Вона вбігла у свою хатину і впала на ліжко. Серце колотилось у грудях так, мов би хотіло вискочити. Ухопилась за груди руками, наче силкувалася зупинити його, але не могла. Підвелась і сіла на ліжкові. Не розуміла нічого, голова в неї була в якомусь тумані. Так просиділа кілька часу. Спершу помічала, що в неї дуже б'ється серце; а потім якось і того не стала помічати. Втупивши в темряву очі, сиділа нерухомо, без думки, і тільки свідомість, що сталося величезне нещастя, була в неї на душі. І сама не помітила, як відразу важкий сон знеміг її, і вона впала на ліжко так, як була, вдягнена, і заснула.

Чи довго спала,—вона не знала. Прокинувщися серед темряви, спершу не могла зрозуміти, що з нею. Потім почула на собі одежу й подумала:

— То це я заснула вдягнена?

Роздяглась, лягла на ліжко, щоб спати, і відразу все згадала, все як живе перед нею уявилось. Вже не могла спати, почала думати. І враз їй зробилося все таке зрозуміле. Думки складалися так легко, одна з одної випливаючи. І так виразно це робилося, що мов чула, як думає. Але вона не помічала, що всі думки її крутилися коло одного осередку:

— Все скінчилося!—це була перша думка.—Бо він мене образив!—друга.

— Я, дівчина, прийшла сама до його признаватися в своєму коханні, а він ска-

іриймаю твоє кохання, але на умо-

кохання на умовах!

кохання треба віддавати в с е: все
життя і все, все! Вона була певна, що
ь їй сказати слово, щоб Марко зро-
е, щоб він сказав: «Візьміть усе моє
і, все, все!»
в він!..

еж у неї врода, у неї чудова краса,—
усі їй казали,—відколи вона згадає
І хіба ж врода жіноча не дає права
і мати все, що вона хоче, не дає пра-
літи! За один рух краси люди рабами
гь, життя не жаліють, хіба вона не
ла цього в книгах? А цей!.. А він
її так страшно, так безмірно образити!..
на вже не заснула. Вранці мати, по-
вши її бліду, змучену, намагалась
жити її знову на ліжко. Але Катерина
ти не могла. Вся її істота була якось
ужена, і це не давало їй змоги на-
довго всидіти на одному місці. Вона
не ввесь той день пробула в саду,
читаючи, а справді—швидко ходячи
стежках. Книжку іноді розгортала,
читати в ій нічого не могла.

ругого дня на погляд зробилася вже
ім спокійною. Але в душі в неї спокою
уло. Все ті ж незмінні думки снувалися
олові і страшенно втомляли своєю не-
ністю, однаковістю. Ці думки були
і важкі, що Катерина неначе фізично
а, як вони робили борозни у неї в моз-
і.

іминув тиждень, другий... Зло з серця
кло. Почування образи трохи зменши-
я, зробилося не таке дошкульне. І що
ьше те почування блідло, то виразніше
инала вимальовуватись перед нею Мар-
а постать. Катерина й перше цю по-
ть бачила,—вона не відходила від неї,
ьки мов туманом повита була. А тепер
яла перед нею виразно, так виразно,
дівчині здавалося, ніби вона бачить
ідрібніші риси його обличчя. І почала
зитися на цю постать...

Зперше, як з'явилась вона виразно,
герині зробилось чогось надзвичайно
лко, і вона проплакала півночі. Їй зда-
лося, що вона плаче з образи... або
на й сама не знає чого.

Потім почала дивитися. Яка спокійна,
а в собі впевнена постать. Це погано вражало, що така спокійна та впевнена. Придивлялась далі, і це перше враження зникало. Постать спокійна і... дужа. І знов це погано вражало, бо ця дужість переважила її, Катерину. Образа встала знову з закутка душі, і дівчина прогонила від себе цей образ, не бажаючи його бачити. А він знову приходив, і вона знову дивилась...

І потроху зникало в неї роздратування, потроху звикала вона дивитися на питання й з другого боку... Одного разу у неї навіть з'явилася думка, що вона, Катерина, егоїстка. Вона вимагала від Марка, щоб він оддав їй усе за кохання. А чому ж Марко не міг того ж вимагати? Ця думка здалася їй спершу нісенітницею.

— Чому?—Тому, що я дівчина, що я маю вроду...

Але трохи згодом почула якусь неправду в цій одмові. Схотіла знайти іншу, кращу, але не могла. Тільки той дужий образ не покидав її.

Поминув місяць. Тоді десь узялася думка:

— Що примусило його так зробити?

Адже він сказав, що її любить, що ніколи не буде щасливий без неї. Це вона добре тільки тепер згадала, бо перш пам'ятала з усієї розмови тільки те, що так її образило.

— Неправда!—хотіла вона скрикнути на Маркове впевнення, але не могла. Згадала його обличчя, голос, яким він це сказав, і не могла сказати, що це неправда.

А коли любить, чому ж зрікся? На кого проміняв?

Ні на кого!—відмовляла собі.—Він сказав, що є вища святиня, ніж особисте почування, і що тією святинею він живе на світі.

Та що ж було цією святинею? Химера! немолодивість! дурниця, що з неї всі люди сміються! І на цю дурницю проміняти її кохання!

Алеж ні, він такий—він не міняв. Кохання в його—інша річ, а те—друга. З тії святині глузують люди, алеж... Алеж мабуть велику силу має вона над Марком, коли він міг зректися свого щастя задля тієї святині!

Свого щастя? А відкіль вона, Катерина, зна, що вона дала б йому щастя?

Ця думка була і нова, і надзвичайна дівчині. Та за останній час вона вже звикла до того, що їй увіходять до голови надзвичайні думки, такі, що спершу зда-

ються нісенітницею, а згодом... Не дивно, що й ця думка не вийшла в неї з голови і дедалі все більше запанувсвала там, і дівчина мусіла нарешті згодитися, що вона, Катерина, ще не зна, чи мав би Марко те шастя.

Алеж вона давала йому своє кохання! Це правда. Та він живе не так, як інші люди. У його є висока мета, є святиня, що він їй служить. Катерина починала тепер розуміти, що її кохання ше не було б йому щастям, коли б вона так дуже різнила з Марком,—бо в неї не було ніякої мети...

Алеж ця мета була химера, була дурниця!

Що до того, коли вона мала над Марком таку силу? Шось є в цій дурниці, що вона подоліла цю душу дужую. А що ж саме?

І Катерина про це думала. Минали дні, тижні, і їй починало здаватися, що Маркова мета мабуть не така дурниця, як вона спершу гадала. Ше й надто: їй схотілося знати, чого саме бажає Марко.

Вона цього не знала. Він багато разів знімав про це з нею мову, але щоразу була вона до цього неуважна, навіть глузлива. Згадавши це, почула себе винною. Як багато дала б вона тепер, щоб почути знов те, що він казав тоді.

Але його вже не почуєш, а відмови треба. І вона починала згадувати все, що він казав, силкувалася звести докупи, з'єднати розрізнені вислови, фрази, кинені тоді чи тоді думки—усі ці уривки, що позоставались у неї в голові ше від того часу. Ця робота була важка, але Катерина вперто не покидала її. І сама не помітила, як її всю затягла ця робота. І їй здалося, що потроху вона дещо починала розуміти.

Саме серед тієї душевної борні, що її відбувала тепер дівчина, надійшов один випадок і тільки поскорив справу. Одного дня приїхав до Горсдинських убраний якось урочисто Голубов і... освідчився Катерині. Дивлячись на його модну одежу, на таке ж модне прибране, прилизане обличчя, Катерина несамохіть прирівняла його до Марка і мусіла згодитися з тим, що проміж ним і Марком була ціла безодня різнації, мов би це були люди не з одного світу. І ця різнація була не на користь Голубову.

Одіславши збентеженого та сердитого Голубова без нічого, Катерина знов повернулася до своїх думок, знов почала шу відмови на питання: чого хоче Марко? терина згадала, з яким пошануванням всігди згадував він про Шевченка і зва лась прочитати «Кобзаря». Нишком була вона книгу й почала читати. читала картку, дві і побачила, що мало розуміє ту мову, якою написано кн Московська наука зробила її нетяму рідної мови.

Та вона не кинула книги і зважи вивчити мову, щоб знати, на кого пр няв її Марко. Ображене кохання, враж гордість примушували її вперто про вати до своєї мети; їй хотілося довідат що написано в тій книзі, так, як одкину коханці хочеться побачити свою розл ницю, щоб знати, через кого її одкину Вона розпитувалась про невідомі їй сл у наймичок-селянок, добула десь сло Закревського і таки досягла того, що че який час стала розуміти Шевченкову мо Тоді почала читати.

Могутня поезія Шевченкова не мог не зробити впливу на чуйну до поезії д чинину душу. Вона й сама не помічал як починала плакати там, де поет хо викликати сльози, або несамохіть к рилася впливові урочистого пророч тону, яким промовляв кобзар. Вона п навала тут Марка, але все ж не знаходи собі досі відмови.

Одного разу їй довелось прочитати:

«Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні...»

Почування, яким пронято ці вірші, вр зило її надзвичайно. Вона стільки зна Шевченків життєпис, щоб відчути всю сил того почування. Вона зрозуміла тоді, я міг поет зрікатися свого щастя зад України. І вона несамохіть перенесла ту думку й на Марка...

Очі її почали бачити більше. Дика крас Гонтиного образу не могла її не вразити І вона, вся тремтячи після прочитан сцени, де він убива дітей, прирівняла Ма ка до Гонти. Еге, і цей уміє так зрікатис з-за любови до рідного краю.

З того часу вона вже не могла добре р зуміти, як ішла її думка. Образи, найбіль образи опанували її. І один з їх був обра борця за рідний край, людини, що зр

власного щастя. І той образ був ею тепер у надзвичайному сяєві. І інші образи уявлялися їй. Це були з «Несфітів», і «Відьма», і Оксана, і ама, Катерина, такою, якою вона всі знала. Ті образи або проходили одним, або йшли мішма і щоразу, лялися, покидали якийсь слід у неї .

ь — сталося! Прийшов час, коли на пробачила, що вона тепер уже шо була перш...

зрозуміла, що її врода не дає їй о права ні на що. Зрозуміла, що ода взагалі не має непереможної сили, вона думала спершу. Мусіла пробащо є дещо вище за вроду—це краса і зрозуміла, що тим Марко відійшов ї, що вона мала тільки красу тіла, мала краси душі.

тім зрозуміла й інше. Пробачила дещо від задоволення власних почувань бажаннів. І це в и щ е є має силу шу над усі інші почування та бажання. силі мусить усе покоритися.

покорилася. Зрозуміла всю красу ду- у того, з ким розрізнила її доля, і— хала його ще більше, ще кращим, ішим коханням. Покохала його, добре міючи, що проміж нею та ним перебито ку глибоким провіллям. Чи була її надія перелинути його? Вона не пи- сь, не думала про це, вона віддалась цьому всьому їй почуванню... Еге, ноу, бо це не було те старе кохання, що ликалося всю здебільшого вродою. це було любування з ідеальної, як їй валося, краси душевної її милого, це о схиляння перед ним всієї гордої го- и...

Але не це тільки. Вона зрозуміла, яке ачення для людини було те життя, що м вона досі жила, і порвала з тим життям віки, без вороту. Вона пробачила, що винна жити інакше, і з того часу всі ті ова, що казав їй Марко і що промовляв линий пост, були їй не мертвими словами, назвищами тих щирих почуваннів, що ми повне було в неї серце.

Часом обнімав її великий жаль по загубному щастю. Вона карагась, обвинувала сама себе, що не хотіла розуміти го, що мусіла зрозуміти, од чого залежало її щастя. А тепер воно загинуло, навіки! Проміж нею та Марком безодня—вона повстала після останньої розмови під склею. Вона не може переступити її, їй не сила. І Маркові не сила, бо він зробив усе, що міг, і не може мати ніяких надій. Цього не відмінить нічим, це повинно так остатися.

Але це розбивало їй серце. Чула за малим не фізичний біль, як думала про те, що сама розбила свое щастя. Та й якась гірка втіха була їй у думках про це. І думала, згадувала Марка, його обличчя, його голос, його розмови, і все вищим, все ідеальнішим здавався їй він; і все нижчою, все грішнішою здавалась вона сама собі. Зрозуміла, що розбила й йому життя.

І тоді Катерина почула потребу спокутувати свій гріх. Ця покута повинна була виявитися якою діяльністю, бо багата душа Катеринина, напрямована на новий шлях, чула, що треба їй діяльности, треба вдовольнити поривання до вияву своєї сили.

Розуміла вже, що мусить віддати свою діяльність тому рідному краєві, що його згубила була і тепер знайшла. Але що ж вона могла зробити? Чула, що Марко працює пером, але вона, на її думку, не мала ніякого хисту до літератури, до писання. Її діяльність мусить бути інша, але яка? Ще не знала.

Минали дні, і дівчина нудила світом, шукаючи відмови на своє запитання, шукаючи, до чого прикласти свої сили, чим виявити свою любов до дорогого рідного краю. А відмови не було...

Перебираючи в голові розмови з Марком, згадала, як він радив їй заходитися самотужки коло власної освіти. Зважилася зараз же це зробити. Поперед усього хотіла знати те, що знала найменше: рідний край—його історію, літературу...

Тим часом уся сім'я Городинських переїхала на зиму в місто. Брат давно вже поїхав до свого Петербургу. Катерина мала змогу читати щиро, багато. Попрочитувала все, що могла найти по бібліотеках та книгарнях з української літератури, прочитала багато історичних та етнографічних творів, і тепер уже більшменш була знайома з тим шляхом, що ним мусіла вона йти з цього часу. Потім почала вчити мову, бо її не знала, і просиджувала довгі години, складаючи свій власний словник.

Все це робила самостійно. Їй не довелося познайомитися ні з ким зі свідомих українців, бо знайомості могла вона мати тільки в господі в свого батька, а в їх бували зовсім не такі люди, щоб між ними можна було знайти того, кого Катерині було треба. Але їй не тяжка була ця самотність—навпаки: вона впивалася своєю роботою в самотині, ховаючись, як упиваються, ховаючись, своїм коханням.

Так поминула зима, прийшла весна. Повіяло новим життям і ще дужче розбуркало в Катерининих грудях бажання робити. Їй схотілося тепер іти в учительки на село. Хотіла понести туди той новий світ, що засвітивсь у неї в душі, запалити його і в темному розумові сільського робітника. Довго думала про це, міркувала всяко і зважилась досягти свого. Зважливости треба було, бо доводилось ще мати справу з батьком та з матір'ю.

Це було влітку, вже знов на селі. Гарного теплого дня вся сім'я (опрічь Івана Дмитровича, що лишився тепер у Петербурзі) сиділа за вранішнім чаєм. Звичайно, тільки під час їжі можна було побачити вкупі батька та матір, бо ввесь день батько, хоч і не хазяйнував сам, десь ходив по господарству, по обіді спав. Катерина наважилась поговорити про свою справу зараз же. Підождала, поки брат та сестра з гувернанткою пішли. Батько допивав чай і мав зараз іти.

— Постривайте трошки, тату,—мені треба з вами поговорити,—тихо промовила Катерина і трохи зблідла.

Мати, здивувавшись, мовчки глянула на неї, а батько своїм звичаєм скрикнув:

— А про що ж там говорити? Кажи швидше, бо мені по хазяйству треба!—і він розкинувся на стільці, одпихкуючись усім своїм важким тілом.

— Я хотіла поговорити з вами,—почала Катерина,—ось про віщо... Я не можу так сидіти, без ніякого діла. Мені нудно, таке життя не вдовольняє мене. Я хочу роботи.

— Якої ж тобі роботи?—запитався батько, високо піднявши з дива свої густі брови.

Мати поки мовчала.

— Я знайшла собі роботу. Я хочу вчителювати в народній школі.

Пан Городинський одразу відкинувсь од стільця й випроставсь. Він не міг ні слова сказати з превеликого дива і тільки с та дививсь на дочку, кумедно вирячи очі та роззявивши рота... Так тяглося сить довго, аж поки нарешті він ва одхакнувся і, знов розлягаючись на стіл сказав:

— Ххаа! Як ти мене здивувала... І гада таке!

— Я кажу без жартів, тату!

Мати, що ввесь цей час дивилася на д ку своїм сухим поглядом, спиталася нар неласкаво:

— Відкіля це в тебе такі кумедні жання?

— Вони, мамо, зовсім не здаються м кумедними,—тихо й твердо відмовила К терина.—А повстали вони з того, що зрозуміла, що негаразд сидіти людині б діла, що я не маю ніякого права це робит

— Ніхто тобі й не каже, щоб ти сиділ без діла,—сказала мати.—Ший, читай!

— Помагай матері в хазяйстві, — дода батько.

— Це мене не вдовольняє Мені хочет ся справжнього діла, а не іграшок з в шиванням. А щодо хазяйства,—у нас ту стільки слуг, що мені робити нема чого

— Справжнє дівчинине діло — дожида тися, поки її віддадуть заміж і тоді зроби тися доброю матір'ю та господинею!—ска зала мати авторитетно.

— Мамо,—відповіла Катерина,—це ко лись так думали. Тепер думають інакше і роблять інакше.

— І відкіля ти набралася таких поглядів?—спиталася мати, уважно дивлячися на дочку.

— А це мабуть од того шибеника Кравченка!—скрикнув батько.—Не дурно я бачив, що ти, Катерино, все з хахлацькими книжками панькаєшся!

— У всякому разі можете бути певні,—відмовила, трохи почервонівши, Катерина,—що не він мене навчив іти вчителькою. Та це й не важно. Річ у тому, що я бажала б бути вчителькою.

— Але ти нею не будеш!—спокійно сказала мати.

— Мамо! Я мушу нею бути!—знов тихо, але зважливо відповіла Катерина.—Я хотіла б упевнити вас...

— Будь ласкава, не говори і не впевняй,—зимно відмовила мати,—це ні трохи не поможе!—І вона вийшла з світлиці.

Що бо ти, Катю, надумала?—спитався докірливо, трохи жаліючи, батько. обив дочку дужче, ніж мати, і тепер ився, і жалів її за одним заходом. Тату, я вам скажу по правді: мені жити отаким порожнім життям. чилась і більше так не можу.

Та чого ж тобі не стає? Кажи, чого ще треба від нас?

Мені не стає того, чого ви мені не хотіли дати: діяльности.

Та на́що ж тобі діяльність?

На те, що я не маю права сидіти без і ще на те, що мені не сила без діла и—мене тягне до його.

Не розберу я!—розвів руками батько.—Живе в достатку, має змогу вдовольняти свої бажання... Не розумію я тебе... Вже, нехай іншим разом, а то мені тепер ніколи.

І пан Городинський встав і пішов. Катина трохи не заплакала. Та й заплакала б може, якби не прийшли слуги збирати обід.

Проминув тиждень,—ніхто не нагадував про те, що було. Катерина нудилась доділанням. Коли одного разу батько, зовсім несподівано, спитавсь у дочки:

— А що, сблишила вже свое вчительювання?

— Не облишила, тату, та й не облишу ніколи!—відмовила Катерина.

Батько аж підскочив на стільці:

— То це ти знов?—скрикнув.—Та ти ж знаєш, що то таке школа?

— Знаю.

— Бо колись раз була в нашій! Це ще значить, що ти знаєш. А школа—це ось що: це праця зранку до вечора, що після неї й ніг не підволочеш; це—мізерна плата—яких 15—20 рублів на місяць, що і до того ти по два, по три місяці не одержуватимеш з управи; це тісна, брудна вся хатина, що на неї старшина з писарем о місяцю не даватиме дров: це—п'яний старшина або писар будуть ходити до тебе школу та показувати, що вони твоє нальство; це...

Пан Городинський говорив палко, силуючись угамувати дочку.

— І ти йдеш у цю школу? І ти все це перетерпиш на собі?

— Адже інші перетерплюють,—чому ж і ні?

— Бо їм нічого їсти,—сказала мати,—а тобі, здається, цього не бракує.

— Але мені бракує діла.

— Про своє «діло» краще ніколи не говори зо мною,—відказала мати.

— Мамо, — промовила зблідши Катерина.—Я буду говорити, бо я хочу мати його! Я ніколи не покину про це думки.

В Катерині вже обурювалась гордість, що її мала вона спадщиною від матері, та українська упертість.

— Думай, про мене, а говорити про це я не бажаю.

І пані Городинська велично вийшла з світлиці і кілька день не озивалася й словом до Катерини. Одначе знову сама заговорила про те ж.

Через кілька день вона дала Катерині листа і сказала:

— Радила б прочитати уважно,—тут може знайдеться таке, що й тобі здасться.

Лист був од Івана Дмитровича. Старий Городинський написав синові про Катеринине бажання. Тепер Іван Дмитрович глузував з сестри та—без сорома казка—радив «владою батьковою та материною прогнати химерні вигадки його сестриці». Катерина віддала матері листа мовчки.

— Що ти скажеш?—спиталася мати.

— Що брат даремно це написав, а ви даремно дали мені його читати, бо все це ні трохи не відмінить моїх думок.

Мати згорнула руки на колінах і пильно подивилася дочці у вічі.

— Скажи, будь ласкава,—почала вона, протягаючи кожне слово,—скажи, будь ласкава, скільки серйозного в усій цій комедії?

Катерина почервоніла.

— Ви мене ображуєте, мамо, звучи комедією те, що мені дороге.

— Та це серйозно?

— Я давно вже це вам кажу, мамо.

— Добре! Відкіль же залізли до тебе такі думки? Од кого ти їх почула?—питалася мати таким голосом, яким учитель допитує впійманого на шкоді школяра.

— Я сама до них дійшла,—тобто: до думки про школу.

— Я цьому не йму віри,—сказала мати і ще пильніше почала дивитися на дочку, ще досше почала тягти слова.—А ска-а-жи, бу. ь ласкава, ти не-е листуєшся з тим... студентом?..

Катерина спалахнула.

— Мамо, ви допитуєте мене, як слідчий злочинця. Я не зробила ніякого злочинства, щоб мене так допитувано.

— Але ти не відмовляєш на моє питання,— тим же тоном тягла мати.

— Я й не відмовлю вам ні єдиного слова, якщо ви будете так зо мною говорити.

— Не в тім річ! Ти відповідай на питання!

— Я не відмовлю. Якщо ви пообіцяєтеся, що так зо мною не говоритимете,—тоді відмовлю!—сказала Катерина зважливо і встала, щоб іти.

Пані Городинська очам своїм не йняла віри. Правда, пещена Катерина завсігди не була слухняна і завсігди була недоторкана, але такої зважливости, такої твердости мати в неї ще не бачила.

— То ти так одмовляєш матері?—спиталась вона, придержуючи дочку за руку.

— Вибачайте, мамо, якщо я вас образила: я не хотіла.

Пані Городинська зрозуміла, що краще вдовольнитися з цієї відмови, і почала вже трохи іншим тоном:

— Ось сядь, будь ласкава, та поговоримо гарненько. Ти зовсім даремно спалахнула, і мені це гірко й нелюбо...

— Мамо...—почала трохи збентежена Катерина.

— Добре! Добре!—перепинила пані Городинська,—я бачу, що ти не хотіла цього зробити. Але ти все ж не відмовила на моє питання. Я тебе питаюсь не як слідчий, а як мати, що любить свою дочку.

— То й я скажу вам, мамо, що з ним не листуюся.

— І не листувалася?

— Ні.

Пані Городинська знала, що Катерина ніколи не казала неправди. Коли не хотіла чого сказати, то звичайно так і відмовляла, що про це вона нічого не скаже. І тепер пані Городинська не знала, що їй діяти.

— Мамо!—почала Катерина тремтячим голосом.—Вислухайте і пойміть мені віри, що я кажу правду. Я не можу, цілком не можу більше жити панянкою і цієї осени я мушу піти вчителювати...

— Я не хочу більше говорити!—відмовила пані Городинська і пішла.

— А що?—спитався пан Городинський увечорі, лягаючи спати,—яка була у вас розмова з приводу листа?

— Не дуже гарна,—відказала па вона вперто держиться свого.

— Що це значить?—спитався пан динський.

— І сама не знаю.

— Клопоту багато буде.

— Того не минеш. Шкода тільки, мушу все сама відбувати, а ти нічим не поможеш.

— Та чим же тут поможеш?

— Ти батько!

Чоловік та жінка трохи помовчали. Городинський сидів півроздягнений на ку й міркував. Нарешті почав:

— Знаєш що?

— Що?—спиталася жінка, не відход від туалету, де вона причісувалась.

— Я хотів... один плян у мене в гол є...

— Який?

— Чи не послухаться нам її?—зважи відразу сказати пан Городинський.

— А то що таке?—і пані Городинс велично повернулася до чоловіка.

— А хіба краще буде, якщо вона зроб це силоміць, без нашої волі?

— Цього не буде!—так саме велич промовила пані.

— Ти дуже добре знаєш, що це мо бути!—сказав чоловік.—Ти дуже доб знаєш, що вона дочка своєї матері, і ко ти вперта, то й вона теж... так само...

— Будьте ласкаві,—пані Городинськ як сердилась, завсігди казала чоловіков *ви*,—будьте ласкаві, залишіть критични розгляд моєї вдачі до іншого часу.

— Та хіба я... я тільки казав...—поча чоловік, трохи збентежившись, бо він бо явся того *ви*: добре бо знав, що воно віщу вало часто кілька день мовчання, погані обіди та ще поганішу хатню моркву потім. Але жінка не дала йому скінчити.

— Мені зовсім не цікаво знати, що ви там казали. Я говорила про Катерину.

— Та й я ж про Катерину!—трохи посмілішав пан, бачачи, що жінка переходить до чергової справи,—я кажу про те, що вона вміє досягти свого і... і може так статися, що в один чудовий день ми Катерини не знайдемо. Де? Втекла вчителювати. Хіба тоді буде краще?

— Алеж це скандал!—скрикнула пані.

— Запевне скандал, коли дочка втече з дому.

Наша дочка—вчителькою в мужичій
і! Що про це скажуть?! Це несвіт-
і скандал!
Алеж коли вона втече, то буде скан-
де більший.
Що ви все втече та втече!
атько й повинні добрати способу, щоб
о не було.
Та не замикати ж справді її!
Ах, одчепіться з вашими шуткуваннями!
і Городинський зовсім і не думав шут-
ати). Годі вже! Ваш плян нездатний.—
ні знов одвернулась до свічада.
- Чому ні?—насмілився іще раз пан.—
аме кажу про компроміс, тільки ти мене
ослухала. Компроміс цей був ось який:
дамо їй дозвіл бути вчителькою в гім-
ії.
— Ну, і що з того?
— Раз те, що гімназія не школа, а друге—
обути посаду вчительки в гімназії дуже
ер не легко. Може протягтися багато
су. А там...
Пані Городинська повернулась до чоло-
ка і трохи подумала.
— Може ти й правду кажеш...—з про-
гом промовила вона.
— Авжеж правду!—зрадів пан Горо-
инський, найбільш того, що зникло *ви*.
— Подумаємо... Спробуємо...
Другого дня батько почав з дочкою роз-
мову, але вона зараз же сказала:
— Ні, тату! Я в гімназію не хочу,—я
буду вчителькою в школі,—одмовила Ка-
терина.
— Ти кажеш: буду!—як неначе це діло
вже зробилося!
— Я, тату, вже наготувала прохання до
інспектора і хотіла сьогодні сказати про це
вам і мамі.
Пан Городинський зоставсь ні в сих, ні
в тих і допитливим поглядом дивився то на
жінку, то на дочку. Але пані Городинська
своїм звичаєм вийшла мовчки з світлиці.
— Таточку, голубчику,—промовила Ка-
терина, уставши з свого місця і сівши біля
батька та припавши йому на груди голів-
кою,—зробіть мені цю ласку, не держіть
мене! Ви добрі, таточку, я знаю, що вам
самим шкода мене,—умовте ж маму!
Пан Городинський дуже любив дочку
і зовсім не міг устояти проти такої роз-
мови. Стало на тому, що він дав слово вмо-
вити матір.
— Таточку! любий! голубчику!—зраділа Катерина й почала цілувати батька.
— Та добре вже, добре! Алеж ось що: з умовою! Ти їдеш тільки на один рік, а там дозвіл кінчається. Інакше я не можу зробити нічого.
Катерина зрозуміла, що мусить згодитися на це, коли хоче досягти свого.
Наслідком усієї цієї розмови було те, що пані Городинська два тижні звала свого чоловіка *ви*, якщо їй доводилось йому що сказати, а здебільшого не говорила ні до його, ні до дочки. Але після двох тижнів прохання одіслано до інспектора...
Кінець літа Катерина вжила на те, що читала педагогічні книжки та взагалі готувалася до нової роботи. Ходила і в школу, щоб порадитися про дещо з учителем, але він поїхав на літо додому і ще й досі не приїздив. Нарешті прийшла відмова від інспектора: Катерину настановлено вчителькою. Але інспектор, що мав під своєю владою не один, а два суміжні повіти, дав Катерині школу не в цьому, а в суміжному повіті. Пані Городинська спершу була запротестувала, але вже мусіла змовкнути.
Через тиждень Катерина виїхала в свою школу з дозволом на один рік, але з певною надією одержати його й надалі.

IX.

Одержавши коротку вістку від Корнія про те, що Катерина вже в школі, Марко здивувався і замислився:
— Що це? Вона ніколи не виявляла такого бажання. Це щось нове. Що ж?
А що, як вона відмінила погляди і пішла тією ж стежкою, що й Марко?
Марко почув, як у його затріпалося серце від цієї думки, але няти їй віри він не міг.
— Вона сказала, що цього не буде ніколи,—думав він.—І коли те, що пише Корній, і правда, то це могло бути просто якою модною примхою. Ні, я не можу мати ніякої надії.
А проте—написав до Корнія та до вчителя, питаючися про Катерину: чи правда, що вона вчителює і чого це так сталося? Але ні Корній, ні вчитель сами нічого не знали і могли тільки відписати, що Катерина вчителькою, але навіть де—не знали.
А тим часом життя посувалось наперед. Марко ходив щодня до гімназії, щодня

говорив про латинське та про грецьке своїм учням—і сказати правду—не чув ніякої потреби ие робити. Робота його не зацікавлювала. Надати ж їй трохи живіший характер зовсім було неможливо: начальство остро пильнувало, щоб ніхто з учителів не сдхилявсь од програму. Одного разу Марко, перекладаючи в клясі з школярами грецького автора, заговорив ширше про громадянський лад у старих грецьких республіках. Другого ж дня директор зауважив йому, що він краще зробив би, якби республік не чіпав, бо його, Маркове, діло «падежі», а не республіки. Марко зрозумів, що проміждо школярами є директорський шпик. В цьому ще більш упевнився Марко після одного випадку, що трапився незабаром.

Одного дня на останній лекції в ту клясу, де він учив, увійшов інспектор з двома доглядачами і переказав тихенько Маркові наказ од директора зробити в клясі трус, бо директор довідався, шо в одного з школярів є заборонені книжки.

— Дозвольте мені хоч скінчити лекцію,—сдмсвив Марко понуро.

— Алеж,—зашепотів інспектор,—тепер краще, а то...

— Вибачайте, мені треба докінчити лекцію,—сказав знов Марко і вдався до школярів. Інспектор стиснув плечима і вийшов з доглядачами з кляси. Він перечасував у коритарі і, пославши до других учителів загад придержати на який час у клясах школярів, увійшов саме на кінець лекції у клясу до Марка. Марко мовчки взяв свій журнал і пішов з кляси.

— Куди ж ви?—покликав інспектор наздоганяючи.—І вам же треба тут бути.

— Вибачайте! Це діло ви можете й сами з робити!

І він пішов швидко геть, і в його на серці було невимовно тяжко. Він не сподівався, що йому доведеться так близько стрінутися з таким випадком.

Другого дня була педагогічна рада. Почав її директор промовою про вчорашній випадок. Він почав ту промову дуже врочисто, надівши золоте пенсне на великий ніс і задерши вгору свсе брезкле виголене сбличчя.

— Трапилась річ, якої ми не можемо терпіти в гімназії,—промовив він,—у одного з школярів знайдено украінс книжки,—приніс у клясу, щоб давати сво товаришам читати. Цей факт... гм... гм свідчить, що... ну, у всякому разі це безпечна річ, і ми повинні якнайшвидш запобігти і не дозволити, щоб оця пр каза,—він швиргонув на стіл дві украї ські книжечки,—розповсюджувалася по між дітьми.

Марко подивився на книжечки. Одн була «Сіра кобила», а друга—Шевченко «Гайдамаки».

— Так як, панове, на вашу думку, що робити з цим учнем?—спитав директор.— На мою думку треба його вигнати.

Всі вчителі мовчали поки, тільки Гайков зараз же обізвавсь:

— Я цілком згоджуюся з цим!—і він люб'язно, трохи підводячись з стільця, перехилився на хвилину на директорський бік, а потім його швидкі очі забігали по товаришах-учителях.

— А ви, панове, як?—спитавсь у других директор.

— У всякому разі—хохлацьку пропаганду треба знищити, бо це зло!—озвавсь Каншін,—але я не знаю, чи маємо ми право вигонити за це.

— А чому ж не маємо?—скрикнув Гайков.

— Тому,— відмовив Марко,—що ні в якому законі не сказано, щоб вигонити школяра за те, що він чита українські книжки. Вибачайте, Олександре Івановичу,—повернувся Марко до директора,—я таки по правді не знаю, з чого повстав увесь цей розрух і нащо це діло з'явилося на педагогічній раді?

— Як нащо? — спитавсь директор. — Українські книжки...

— Цілком розумію, нащо,—додав Каншін,—ми не можемо дозволити хохлацької пропаганди.

А я, вибачайте, цілком не розумію, яку ви тут бачите пропаганду. Книжки цензура дозволила і продаються вони по книгарнях. Нікому з учнів купувати книжки закон не забороня. Хлопець пішов і купив. Ви могли б хіба покарати його за те, що він приніс ці книжки в клясу, бо це заборонено гімназіяльними правилами; але це річ така, що її може зробити кожен клясовий доглядач, не займаючи педагогічної ради.

Правда, правда!—озвались інші вчи-
—Нема ніякої рації робити з цього історію.
Алеж ми не можемо дозволити, щоб ярі збивалися з пантелику, читаючи нижки,—сказав директор,—ще такі, Гайдамаки». Дивуюсь, як їх дозволя ура.
Не можемо дозволити!—скрикнув і за директором Гайков.
Нема тут чого ні дозволяти, ні не оляти!—озвався старий учитель За- вський.—Це не до нашої юрисдикції ежить. Я цілком згоджуюся з Марком ровичем, що ми можемо покарати шко- а за те, що він приніс книжки в клясу, е за те, що він їх чита. Нам звелено, ми йому не давали тих чи інших кни-, а що йому д о м а дають, то не наше .
— Оце правдивий погляд!—сказав Мар-

— То ви сами українсфіл!—підскочив йков до Марка.
Марко глянув на Гайкова. У того очі і впилися в Маркове обличчя: а що, , скаже?
— А вам яке діло?—спитався Марко.
— Алеж ви українофіл? — допитувавсь йков.
— Що ви, пане Гайков, узяли на себе олю слідчого?—спитався Марко і так по- вився на Гайкова, що той мусів одійти ть.
— Так як же, панове?—спитався ди- ектор.
— А так же,—відмовили вчителі,—по- арати учня, щоб не носив книжок у клясу й році.
Директор розсердився і нічого не сказав. ате він потім накинув на того учня яку ільки міг велику кару.
А Маркові теж не минулась дурно його борона та розмова з Гайковим. Через ілька часу його покликано до куратора зроблено йому догану за те, що ширить небажані урядові думки...
— Нема нічого дивного,—відказав За- оровський, як йому це Марко розповів,— дже Гайков усе доповідає кому треба.
— І він досі в гімназії? І його досі не випхано?
— Випхано! Себе випхаєш, як із ним лочнеш змагатися, а його ні. Ех, Марку Петровичу! Не той тепер час! Стережіться, бо вже директор і так на вас оком накинув.
— За що?
— За те, що ви не Гайков, мабуть!— одказав Загоровський.—Та що тут говорити: час тепер не той!..
І старий пішов геть...
Марко сам бачив, що тепер справді «не той час».
До сумного враження від гімназії додалося інше сумне,—те, що діялось у товаристві. Досі всіх книжок було видано тільки три; гроші платились погано, поміж товаришами був нелад, були непорозуміння.
Не в один гуж усі тягнуть—ці слова, казані про всю Україну, можна було прикласти і до цього невеличкого гуртка. Спірки були щоразу, як збиралося товариство. Деякі не платили вже з півроку своїх вкладів. Деякі так за малим не зовсім кинули ходити на товариські сходини.
Але все ж якось тяглося. Прийшло двадцять п'ятого лютого, Тарасів день. Зійшлись, як і звичайно, до старого Овсієнка, зійшлось мало не все товариство. Звичайно в цей день правлено панахиду, а тоді Овсієнко закликав усіх до свого хліба-соли.
Цей день мов дужче поєднав усіх, усі були щиріші один до одного, чуть було товариський дух.
Почалися тости. Семен сказав промову про те, що шкодили ми й шкодимо самі собі, бо ворогуєм та різнимося, і закликав до єднання й праці. Ця промова вподобалась усім, навіть Шкляренкові.
Потім устав молодий студент Гайденко і почав говорити палко й гострo. Говорив про те, що так далі не може бути. Гонення й утиски безмірні!.. Дихати вже нема змоги!.. Мусимо щось робити...
Але він не скінчив. Ту ж мить до його підскочив Човгань: обличчя бліде, скривлене, сам аж труситься, як крикне:
— Як ви смієте казати це там, де єсть люди, що служать у міністерстві народньої просвіти?
Човгань аж трусився увесь зі злости. Його невеличка постать з блідим брезклим обличчям, з невеличкою рудою борідкою здалась би комічною, як би те, що він казав, не було таке гидке.
— Чудне діло,—відмовив Марко, дивлячись на його,—і я служу в тому ж мі-

ністерстві, алеж не розумію, чого ви гніваєтесь.

— Бо вам байдуже за себе, то ви й сами кричите, ще й іншим потураєте!—вигукнув Човгань.—А нам небезпечно!

— Ви просто перелякались та й годі,—спокійно відмовив Марко.—То ви краще не ходіть туди, де можете перелякатись.

— Ви мені не давайте порад!—скрикнув Човгань.—Я сам... сам не хочу більше бути в такому товаристві!..

Та з тим словом і подався з хати.

Ту ж мить піднявсь і довгий Сзвчевський:

— Я... мм... я теж думаю, що мм... краще нам кинути ці іграшки, бо вони небезпечні. Бувайте здорові!..

І він велично пішов з хати туди ж, куди й Човгань.

Деякий час тиша панувала в хаті. Трохи згодом старий Овсієнко устав з свого місця і хотів говорити, але спершу нѐ міг. Нарешті він набрався сили, і почав тремтячим зі зрушення голосом:

— Панове товариство! До сивого волосу я дожив, а досі ще не бачив, щоб коли так робили щирі земляки. Боялися й ми дечого та й боїмося, є і в нас сім'я,—то через неї іноді й побережешся; та не було досі такого поганого діла: ніхто не боявся казати свої думки серед щирих товаришів... А сьогодні сталося те, чого двадцять, десять років назад сподіватися не можна було!..

Почали про це говорити, почали обурюватись, та все ж не могли збутися прикрого, гнітючого почування. Тільки Марко трохи звеселив громаду, сказавши промову і так її скінчивши:

— А ми, ті, що зосталися, готуймо в собі віру в свої сили та викохуймо єдність проміж себе! Не вважаючи на втікачів, твердо й міцно стіймо на своїй постаті!

Ця промова трохи підняла вгору поникшого духа. Знов почалися розмови, але ніхто вже не згадував про втікачів, мов нічого того не було. Розійшлись усі, як здавалося, по-братерньому.

Отже Марко та Семен, що думали так, дуже помилилися. Надійшла неділя, і товариство повинно було зійтися в Овсієнка. Прийшовши туди, Марко та Семен стріли там тільки господаря, Бійчевського та Гайденка з другим студентом—Раденком. Поговорили сумно, сподіваючись якого лиха, то про те, то про це, та й розійшл

Другого ж дня Марко йщов з Семе і стрів на вулиці Тапчанського.

— А чого це ви не були?—спитався у його.

— Бачите,—заметушився той,—ніко було, робота... Та бачите—в мене тен грошей обмаль, то я поки не можу бу в товаристві. Там... потім... А тепер по не вважайте мене за товариша. Вибачай мені ніколи!

Та й побіг од їх «у собачу ристь», висловився про його зараз же Семен.

— Ходім до Овсієнка, скажемо про це!—порадив Семен.

Марко мовчки кивнув головою.

Прийшли до Овсієнка, але не встигли д пуття й розказати, а той уже каже:

— А в мене зараз були,—він назва прізвища двох членів,—і те ж сказал А вчора я стрів Крамаревського—те ж каж

Ці слова мов прибили всіх. Всі троє по сідали і довго сиділи мовчки, похнюпившись. А далі Овсієнко каже:

— Отак-о! розбіглися! Що ж тепер ро бити?

— Що робити?—спитався Марко, під водячи голову.—Нас шестеро: ви, Степан Гавриловичу, Бійчевський, Гайденко, Раденко, Семен та я. Я певний, що ці шестеро не зречуться свого діла. То й робімо ваші стьох!

На тому й стало.

А в гімназії тим часом діялось ще гірше, ніж перш. Марко почував там себе одиноким. Найсимпатичнішим з усіх був йому там Загоровський; але то був уже старий чоловік з великою сім'єю,—йому було не до молодих пориваннів. Інші ж учителі мало не всі приходили в гімназію, аби вдовольнити офіційним вимаганням. Розмови про віщонебудь, опріче гімназії та звичайної щоденщини, проміждо вчителями рідко коли й були. Правда, було кілька чоловік з «образом та подобієм божим», з вищими інтересами, ніж кар'єризм, але вони були залякані і ховалися з своїми поглядами. Марко кілька разів забалакував з товаришами про літературу, про сьогочасні питання, але від його відкручувались загальниками, вертаючись до розмови про карти, а то й просто мовчали. Тільки Гайков був завсігди веселий, го-

й, пускав часом ліберальні фрази, ...и на меті піймати якого дурника, що ...ся б на те. В кожній клясі теж був Гайков. Все, що робилося в клясі, ...ло відомо директорові та інспекто- і ті, не маючи нічого великого, з ...ниць робили історії. Школярі теж деморалізовані цим. Марко бачив, що не вдержиться тут, бо не може з таким ...м погодитися. Несподіваний випадок ...корив справу.

...е було вже другого року, після різдвя- свят. Два школярі з п'ятої кляси ...и в публічній бібліотеці, де гімназистам ...оронено було бувати. Розмовляючи в ...сі з товаришами, вони якось про це ...зали. Другого ж дня інспектор по- ...рав і дуже тяжко двох учнів. Марко ...йшов у клясу і побачив, що ці два до- ...слих хлопці, дуже гарні учні обидва, ...олли біля дверей.

— Сідайте!—сказав він.

Хлопці мовчали і стояли похнюпившись.

— Вони на місяць покарані!—сказали ...ші й розповіли справу.

Хлопці стояли і трохи не плакали, так ...ло їм, великим, сором стояти біля ...верей. Марко обурився.

— Сідайте,—сказав він,—і на моїх лек- ...іях не стійте!

Хлопці не знали, що робити. Вони бо- ...лись інспектора.

— Сідайте!—промовив Марко вдруге,— ...я не можу вчити, коли в мене в клясі ...сто стоїть. Я сам скажу про це інспекторові.

Хлопці сіли. Марко сів і собі, але не ...ігг почати науки. Він устав і почав нер- ...вово ходити по клясі. Учні мовчали. В клясі панувала тиша. Відразу Марко повернувсь до учнів і промовив:

— Панове, мені не довго випало щастя учити вас, але, я сподіваюся, і того часу, що я з вами був, було досить, щоб ви впевнилися, що я ніколи не вчив вас чого негарного, нечесного! Тим то я маю надію, що й тепер ви поймете мені віри, коли я вам скажу те, що думаю. Той, хто зраджує своїх товаришів, хто вказує на їх—падлюка!

Марко сів за стіл, розгорнув журнал і серед тищі додав:

— Такий не повинен бути поміж чесними людьми!

Так-сяк дотягши до кінця лекцію, Марко піщов додому з ріщенцем у голові— кинути гімназію. Тим він мало звернув уваги, як другого ж дня директор напавсь на його мокрим рядном.

— Я вам можу тільки сказати,—відмовив Марко,—що я більше служити з вами не хочу. З тією системою шпиків та доносів, яку ви завели, чесний чоловік погодитися не може!

Він піщов і більше не вертавсь у гімназію, а через тиждень знайщов собі іншу роботу—секретарювання у міському часописи. Плата була невелика, але Марко дещо й писав у газету і мав з того путящий заробіток. Життя його зробилося краще, бо він не обурювавсь і не роздратовувавсь щодня тим, що бачив у гімназії. І якби тільки не одно те, що ніколи не забувалося, то Марко міг би жити спокійніще. Алеж привабливий та гордий Катеринин образ не покидав Маркової душі...

Так поминула зима. В квітні, в суботу перед вербною неділею, Марко, прийщовши додому, стрів у себе Семена,—цей тепер мусів мати окрему домівку, бо, скінчивши університета, мав уже лікарську практику і готувавсь до сімйового життя, заручившися з Марусею Овсієнковою. Весілля відсунено до літа, бо дівчина хотіла добути в школі академічного року.

— Ось тобі листа приніс, — промовив він.

— Од кого?

— Од моєї молодої! Чи не перебивати в мене думаєш, що листуєшся з нею? Пише мені—віддай листа, але що в йому, мені не каже.

— А може й так!—засміявсь Марко,— хоча я, здається, твоїй молодій ще й єдиного слова не написав і не розумію, що міг би визначати її лист.

Марко розірвав коверту й прочитав:

«Я сидю тепер біля ліжка хворої Катерини Дмитрівни. Вона вже другий тиждень не встає. Не знаю, чи вона й устане. Вона дуже бажала б Вас бачити. Якщо Ви схочете побачити її—може востаннє,—приїздіть просто в школу в Додільну».

Далі писалося, як треба їхати.

Спершу Марко навіть до пуття не розібрав листа. Він хотів читати вдруге, але тільки прочитав перщий рядок, відразу все зрозумів.

— Що тобі? — скрикнув Семен, побачивши, як він зблід.

Марко мовчки простяг йому листа.

Семен перечитав його і глянув на Марка.

— Ти розійшовся з нею?—спитався він.

Марко кивнув головою.

— Цей лист прислала мені Маруся, пишучи, що не знає твоєї адреси. Їхати туди залізницею ніч. Завтра вранці будеш там.

Марко тим часом вхопив свій чемодан і похапцем почав кидати в його щось. Семен зупинив його:

— Друже, заспокійсь! Поїзд іде тільки вночі, і ти ще поспієш.

Увечорі Семен одвіз Марка на вокзал.

Марко говорив з Семеном, дивився на людей, що метушились круг його по вокзалу, але все те було від його якось далеко. Він думав тільки про те, що завтра буде.

Ось воно! Прийшло! Прийшло те, про що він і в голову не клав. Вона хвора, вона, може, не встане! У його в голові туманіло, як він згадував слово «смерть», і він одпихав його від себе...

А Семен щось говорив до його, навкруги метушився народ. І всі про щось гомоніли, клопотались. Маркові здавалося, що це робиться не тут, а десь, за якимсь муром, що відрізняє його, Марків світ, од того, їх світу. Мур скляний і Маркові все видно й чуть, що робиться на тому світі. Он там Семен щось каже; якийсь товстий купець каже к р а м—це слово якось піймала Маркова увага; хтось щось кричить неначе; чи всі кричать? Маркові байдуже. На Марковому світі є тільки двоє: Катерина та він... і одна думка, одна річ,—те, що він мусить приїхати до Катерини й побачити її зараз же, швидко, бо вона, може, не встане. І знов туман облягає Маркову голову, і знов він нічого не бачить.

Ось гукають білети брати. Марко згадує, що це має зв'язок з його світом і дожидає, поки йому принесуть білет.

Ось дзвонять. Поїзд важко гуготить, аж вокзал труситься, і підходить до платформи. Двері відчинено. Стовпище людське відразу посунуло в їх. Воно захопило й Марка з Семеном і винесло їх на перон.

Увіходять, товплячись, у вагон. Семен сидить який час, потім прощається, щиро стискаючи руку, і йде. Марко зостається сам. Він сидить біля вікна і дивиться в його. Там темно. Тільки вогні у вел кому місті мигтять низками у тій темря Та паровіз пробіг, палаючи своїм велик огняним оком. Хтось із лихтариком п ребіг проз вагони й зник під поїздо Стук-стук-стук!—озивається молоток н споді в вагоні. Чи скоро їхати?

Людей усе більшає та більшає. В вагон робиться душно. Хтось закурив. Дихат важко. Чи скоро їхати?

Перебіг хлопець вагоном—розносить га зети. Він вигукує вивчені назвища і каже що все це дуже цікаве. Дехто купує; здає ється, він і Маркові щось казав. Чи скоро їхати?

Вдруге дзвонять. Хто не їде, встає. По чинаються поцілунки, сбнімання, сти скають руки. Виходять і штовхають Мар ка. Та коли це втретє дзвонитимуть?

А ось і втретє. Ще півхвилини. Коротке свистіння в повітрі. Трохи струснуло,— вагон їде!

Міські вогні зникають у темряві. Тепер нічого не видко, тільки сама темрява. Ні, пробігли проз залізничну будку — миготнув на мить світ з віконця. А далі знов темрява.

Яка це станція буде? А скільки їх до Дольської? А там, здається, кіньми? Як це довго!

Довге товсте свистіння. Станція. Дехто виходить, знов увіходить. Якісь люди бігають по перону, видко червону шапку станційного начальника.

— Накладай швидше!—кричить хтось.

Дзвонять удруге і зараз же втретє. Їде. Знов темрява знадвору. У вагоні ледве блимають дві свічки. Половина подорожніх спить. Дехто розмовляє. Троє вірмен зараз же збоку біля Марка гуляють у карти. Марко чогось дивиться на їх уважно та довго.

— А што, милий челавек, схатєл в карти іграть?

Це до його, здається, кажуть?

— Што ти, милий челавек, так смотриш на карти?

Марко розуміє, що це до його, і одвертається до вікна. Промайнув червоний диск, знову станція. Як швидко! Зупинились... Знов їдуть.

Марко вийшов з вагону. Поїзд гуготить і лине, розриваючи темряву. Ось він завернувся, і стало видко паровіз, і з його

ло світом. Дим вилетів з димаря
но-чорними клубками. Вітер підхо-
його, пошматував, розніс у темряві.
рко дивиться вниз. Він бачить, як
і швидко біжить під ногами. ¡Довго
ться на неї, і в його починає запаморо-
гися голова.

Господин! А господин!—торка його
ь у плече.

ірко озирається—кондуктор з лихта-

Не дозволено стояти тут,—поїзд їде.
арко покірно йде у вагон і сідає на
місце. Їдуть... Спиняються. Станція.
з їдуть. Знов, здається, станція. Чого
так довго не рущають з неї?.. Марко ди-
ься у вікно—люди метушаться, жандар
ить. Господи, та чи скоро ж рушати?
мабуть жандар оцей держить поїзд?
Марка в грудях піднімається злість
ти жандара. Здається, вже дзвонено
ете? Це їхати. Стривай! Та яка це стан-
я? Це ж та станція, де йому треба вста-
и, до Катерини їхати! Як же це він
? Швидше! швидше! Він хапа клунок,
кить до дверей. Але ту ж мить поїзд
разу зривається з місця і лине страшенно
идко.

— Боже мій! Стійте!—хоче скрикнути
ірко і... прокидається.

Він спав. Чи довго? Він ще пам'ята
ату станцію. А тепер яка? У вікні вже
іт. Марко глянув на годинник: через
вгодини Додільна.

Як поїзд їде тихо, безмірно тихо. Марко
де-жде, і не діждеться. Це ж немило-
рдно так робити—так тихо їхати! Чи це
ке диск? Він! Ось станція. Марко ви-
га з вагону перший.

— Підвезти, пане?—зараз же хтось його
итається.

— Везіть!

З рук у його вихоплено клунок, і Марко
де слідком за високим чоловіком у чу-
арці, переходить станцію і виходить на
ругий рундук. Чоловік десь зникає,
Марко дожидає його на рундуку. Через
ві-три хвилини пара поганеньких мужи-
их коней, запряжених у віз, під'їздить
о рундука. Марко бачить на возі свій
клунок і розуміє, що це він буде їхати.
Злазить на віз.

— Но! Но!—кричить на коней чоловік
у чумарці.

Коні біжать степовим шляхом. Сонце виринає з-за обрію—велике, червоно-золоте. І траву, і коней, і чоловіка в чумарці робить червоно-золотим. Біла роса на траві починає займатися, мигтіти осяйними кольорами. Трохи похолодно.

— Далеко до Додільно?—питається Марко, але візник його не чує, кричачи на коней:—Но! Но!..

Марко вдруге питається, торкнувши візника за плече.

— Га? Що?—повертається той.

— Скільки верстов до Додільної?

— Шість—адже я вам казав!—одмовляє чоловік і знов повертається до коней.

Марко зовсім забув, що йому про це вже казано. Але тепер уже не забуває. Чоловік їде добре. Шість верстов—трохи більше, ніж через півгодини він побачить її.

Ця думка про те, що він побачить її, проймає його всього від ніг до голови якимсь гострим струсом, мов громовинна течія проходить йому крізь тіло. Він тепер уже не може заспокоїтися ні на хвилину. Вся його істота направлена на одно—на дожидання. І він жде-жде, затаївши духа, стиснувши руки.

Шлях усе в'ється сірою смужкою поміж травою, де-не-де помішаною з жовтим цвітом. Ось він заверта ліворуч, сходить трохи вниз. Вони в балці.

— Но! Но! Витягайте!

Коні швидко збігають на горб, і просто перед Марком з'являється слобода.

— Невже Додільна?—думає Марко. Йому хочеться спитатися про це у візника, але він боїться це зробити, щоб не почути: ні.

— Оце й Додільна,—байдуже говорить візник.

Коні швидко пробігають вигін, розганяючи корів та телят, що пасуться край дороги. Починається слобода.

— Так вас, кажете, в школу?—питається візник.

Марко мовчки кива головою.

— До вчительки?

Марко мовчить.

— Кажуть би то—вона хвора... А ви ж їй родич, чи як?

Візник, не маючи відмови, ляска коня батогом.

— Ось і школа!

Він показує батогом невеличкий будиночок з солом'яною покрівлею—обідра-

ний, обшарпаний. Коні підбігають до рундука і стають. Серце у Марка в грудях відразу стрепенулось і стихло.

Він швидко, чіпляючись за полудрабки, злазить з воза. Віддає візникові гроші, хапа клунок і сходить на рундук. Двері зачинені.

— Стукайте!—каже візник. Він не їде—хоче мабуть подивитися, як прийматимуть Марка.

Марко стука. Зараз же двері відчиня Овсієнківна, невеличка, з голубими очима, з кучерявим волоссям. Стискає йому руку й каже:

— Добре, що ви приїхали!

І вона веде Марка за собою через темні сіни у невеличку клясну хатку.

— Будьмо тут!—каже дівчина.—Сідайте! Вона тепер спить.

Марко хапа її за руки:

— Шо з нею?

— Тихше! Сідайте! Я вам усе розкажу.

Сідають на школярські сслони.

— Вона хвора. Дуже хвора. Не сподівається встати. Учора я послала телеграму до батька та до матері.

— Алеж чого ви мені не кажете, чим вона хвора? Чого вона занедужала?

— Ви ж знаєте, які школи в нас. У мене школа гарна,—а як приїхала вперше до Катерини Дмитрівни, так аж злякалася. Гляньте самі!—і вона показала на низеньку, тісну хатку, з трьома невеличкими вікнами, де половину шибок було побито та заліплено папером, з земляною долівкою та з пообдираними рудими мокрими стінами.—А тут робота—день-у-день кричи—заболять груди. А ще знаєте, може, наше сільське начальство? Бачите, які вікна, а на зиму других не було. Холод такий, що вода замерзала в класі. А сільське начальство не дає чим топити. Та ще й того мало. Вам ось не видко було,—за нашою школою зараз же в цьому дворі й волость. Найняли одного сторожа і на школу, і на волость. Звісно, сторож старшини та писаря слухається, а не вчительки. Не звеліли вони йому ні топити в школі, ні воду туди носити.

— Та за що ж це все?

— Катерина Дмитрівна сказала їм, що пожаліється на їх, що вони їй школи не полагодили. Вони й уїлися... Дісталось так, що як школярі води не принесуть, то хоч сама носи. І ходила колись Катерина Дмитрівна сама з відром... Може собі зрозуміти, як їй легко тут було, що звикла зовсім не до такого жит Оце повесні застудилась,—у грудях палення. Приїздив лікар земський, лічи Я їй радила додому написати, але бо не схотіла,—боялась, що як довідают про все батько та мати, то не пустять другий рік у школу. Ну, лікар вилічи вона ходити почала, та й знов таки не реглась ні трохи. І сто далі—кашель, гр ди болять і сили ніяк нема. То приїздил або й приходила часом до мене,—ми нею щиро подругуємо,—а то вже бачу, ш нема,—сама я до неї. Вона лежить, не ї жає і встати. Я тоді зосталась коло не Довго вона бідна кріпилась, а далі попро хала до вас листа написати...

— Голос у Марусі затремтів і на очах блиснула сльоза. Марко спитав тихо:

— Запевне, вона вам казала... Ви зн єте, яка вона мені дорога... Скажіть ж щиро, не хвилюючись, що з нею?

— Ест його знає...—відмовила якось непевно Маруся.—Лікаря вона не хоч кликати, а хвора дуже.

З тії хати почувсь кашель.

— Прокинулась, мабуть,—прошепотіла дівчина.—Посидьте тут, я піду подивлюсь.

Вона тихо, навшпиньки, пішла до две рей і прислухалась. Чути було, що хвор прокинулась. Маруся пішла туди. Почу лась тиха розмова. Марко силкувався зі знати у їй Катеринин голос і не міг. На душ в його було чудно. Він і не боявся, і не сподівався, він—бажав тільки одного—самому побачити її.

Проминуло з чверть години. Без краю довгою здалася вона Маркові. Нарешті Маруся ввійшла.

— Їй сьогодні краще, — прошепотіла вона.—Сказала їй, що ви запевне сьогодні приїдете,—ще не казала, що ви тут,—щоб одразу не вразити. Ще трошечки підождіть.

Вона знов пішла в ту хату. Знову з чверть години проминуло, поки вийшла Маруся.

— Ідіть!

Марко перейшов клясу і ввійшов у одчинені двері. Маруся зачинила їх за ним і сама зостався в класі.

У невеличкій хатині з одним вікном стояло ліжко, біля його столик та стілець. Але цього не бачив Марко за тим блідим

...и дорогим обличчям, що він уздрів ...й подушці.
...илий мій!—і вона простягла до ...уки.
...сною музикою здалися Маркові ті ...з її уст, сказані рідною мовою. Її ...бвилися круг Маркової шиї, Марко- ...а припали до її гарячих сухих уст.
Милий мій! Щастя моє! Ти приїхав! ...е забув!..
Я не міг тебе забути, моя кохана! ...міг тебе забути, бо ти, тільки ти—те ..., що судилось мені на світі. Як же ... тебе забути?
Ні, ні,—я знала, що ти мене не за- ...ш! Така певність у мене була. Алеж ... тебе дожидала, як боялась, що ти ...ишся!
Голубко моя, не кажи так! Скажи ..., що з тобою?
Я й сама не знаю. Я була дуже хвора, ... хвора, що думала, вже вмираю. Але ...ер чую, що віджила, що нова сила ...лась у мою душу, в мої груди, як ...обачила тебе, мій милий, мій коханий, ...ний.. Ти не покинеш мене? Ти не можеш ...е покинути...
— Доле моя!..
— Ні-ні, цить, цить! Я хочу сказати все. ...не хочу, щоб ти мене покинув. З того ...у, як ти поїхав, я тільки тобою й жила, ...бою й дихала. Ти навчив мене любити ...країну, ти показав мені мету в житті, ... мене напоїв коханням, що тоді вмре, ... я вмру. Ти все це зробив, і я твоя, ... я твоя, і я не хочу, щоб ти мене покинув, ...ки я жива! Я так довго тебе дожидала!
— Не покину, моє щастя, моя доле! Як ... можу тебе покинути, коли стомилась, ...тучилась по тобі вся душа моя, коли ... жив згадкою про тебе, коли я ніякої ...озваги не міг знайти без тебе.
— Дивись мені в вічі, мій коханий! І так люблю твій погляд. Часом соромля- ...ись я зазирала тобі в вічі і потім черво- ...ніла. Тепер я можу дивитися в твої очі, ...що зазирають аж у моє серце.
— Мила! Не будемо багато говорити: ...обі це шкодить.
— Не будемо! Не треба! Сиди тут і ...дивись на мене! Нащо говорити? Ми й так ...розуміємо одне одного.
І її рука лежала в його руці, їх погляди ...не розминалися, і вони мовчки дивилися одне на одного, і їм уже нічого не треба було казати...

. . . . . .

Хвора сидить на ліжку, за спиною в неї подушки. Біля її ліжка сидять Марко та Маруся. Катеринині очі сяють життям та щастям.

— Любий,—каже вона,—коли я досі не вмерла, то за це мусиш дякувати моїй дорогій, моїй щирій Марусі.

І вона вдячним поглядом дивиться на почервонілу Марусю.

— Якби не вона день і ніч коло мене панькалась, може ти вже мене й не побачив би...

— Годі! годі!—перепиня її Маруся,—тобі не можна багато розмовляти.

Хвора на хвилину стихає, а далі починає знов:

— Чому? Я чую, що в мене сили більшає, що я оживаю. Я хочу говорити, бо я довго мовчала. Я була нещаслива, і тоді я мовчала, тепер я щаслива, і я хочу говорити... Еге! Я щаслива! Я цілком щаслива! Мені тепер не жалко вмирати!

— Голубко! що бо ти кажеш?—перепиняє її Марко.

— Кажу, що думаю. Але ти не лякайсь. Я ще не вмираю. Я ще поки не вмру. Я чую, що житиму, що вертаюся до життя.

— Вертайсь, моя люба!—говорить Маруся і підсува їй за спину подушки.

— Я тепер не боюсь, що не діжду́сь татка й мами. Але чому вони довго не їдуть? Як ви стрінетеся, милий?—питається вона трохи турботно у Марка.

— Було б краще, якби спершу пригстувати їх до цього,—говорить Маруся.

— Ні, краще відразу скінчити діло, щоб швидше, швидше було все гарно, було все любо...

. . . . . .

З того часу все посувається надзвичайно швидко. Потім, як уже все скінчилося, в Маркових згадках цей час ніколи не уявлявся інакше, як прискореним бігом подій, що поспішались одна за однією невпинно-швидко. Вони так скоро приходили й минали, що здавалося,—кожна з них не має з іншими зв'язку, що це просто нарізні картини, що повстають перед очима одна по одній, сяєвом своїм

усю душу осяваючи або в темряву її вгортаючи; повстане одна, блисконе в душі і зараз геть зникає, щоб дати місце іншій, ще виразнішій та вразливішій. Зв'язок був—це десь далеко-далеко чулося в душі,—але блискучість, виразність та вразливість тих картин примушувала не помічати його.

Пам'ятає Марко один ранок. Це було в суботу під великдень. Катерина забажала, щоб Марко їхав з ними—з нею та з батьками—до їх і щоб пробув там великдень. І ось тепер Марко тут, знов у Городинських—уже третій день. У його в душі починає прокидатися надія на краще.

Катерина встала. Вона ледве ходить і все сидить, але, не вважаючи на всі вмовлиння, вона не хоче лягти і каже:

— Я чую, що одужую. Я не можу лежати.

І справді видко було, що з нею робиться щось надзвичайне. Бліде обличчя зачервоніло ніжним рум'янцем, очі засяли ясніше, і в їх світилася така сила життя, що всім зрозуміло, що Катерина одужує.

І в Марка є надія...

У суботу вранці, тільки Марко встав, до його ввіходить пан Городинський. Він якийсь через лад увічливий, хоча, здається, йому щось ніяково. Розмову починає незручно, якимись уривками, і Марко спершу не розуміє його. Нарешті розбира: пан Городинський дума, що проміждо Марком Петровичем і його, пана Городинського, сім'єю повстали якісь особливі відносини, і їх не можна назвати цілком нормальними, і ось він, пан Городинський, бажав би так чи інакше вияснити цю справу. Пан Городинський, звісно, не додає, що прийшов він сюди після двох вечірніх розмов з панією Городинською, і що пані Городинська вже навіть і *ви* сьогодні йому не каже. Він тільки додає, що бажав би почути, який погляд має Марко Петрович на ту справу, про яку він каже.

— Мені здається,—почина Марко,—що ці відносини досить вияснені...

— О, ні, вибачайте, зовсім ні!—похапцем перепиня його пан Городинський.—Правда, дещо казано було тоді, біля ліжка хворої, бо не можна було її турбувати, роблячи або кажучи що навпроти... але сподіваюся, що ви не вважаєте того за яку формальну обіцянку...

— Я ніколи сам не озвався б про [illegible] біля ліжка хворої,—говорить Марко. Але ви знаєте, що сама Катерина Дмитрівна почала цю розмову і бажала рішення. Я сказав, що я люблю Катерину Дмитрівну. Про інше я навіть не міг думати, маючи на увазі, в якому вона становищі. Ви знаєте, що сама Катерина Дмитрівна забажала, щоб я став її зарученим, і ви з Марією Семенівною згодились на це. Я знав, як ви дивились на свою згоду, але я дивився на неї і дивлюсь—поважно, так само, як і Катерина Дмитрівна, запевне.

— Про Катерину Дмитрівну нема чого говорити: вона хвора і тим ненормальна. Щодо тії обіцянки, до нашої згоди, то я вже казав, чого так сталося. Сподіваюся тепер, що ви зрозуміли мене... зрозуміли моє і Марії Семенівни бажання...

Пан Городинський змовка.

— Вибачайте, зовсім не розумію,—каже Марко.

— Велика шкода... Я... я бажав би, щоб ви кинули всякі претенсії і сьогодні ж виїхали...—зважується нарешті пан Городинський.

— Вислухайте мене до краю, шановний Дмитре Івановичу,—каже Марко,—і тоді скажіть по правді, що я мушу робити. Ось як стоїть справа. Ви, яко батько, і Марія Семенівна, яко мати, маєте право бажати, щоб я облишив усе. Але уявіть ссбі що з цього буде? Ви бачите, яка, Катерина Дмитрівна? Невже ви не розумієте, що коли ви скажете їй те, що кажете мені, то це її вб'є?

Проти цього пан Городинський нічого не може сказати. Він мовчить, і тільки сльоза скочується у його з ока. Він не може сперечатися. Він каже сумно:

— Не знаю... Чую, що нещастя впало на мою голову. Не обвинувачую вас, хоча якби не ви, то не пішла б Катерина у вчительки і не лежала б тепер хвора.

— Я розумію вас, Дмитре Івановичу, і не можу вам висловити, як болить моє серце з того, що так сталося. Алеж хіба я цього бажав? Навіщо ж ми будемо ще додавати лиха? Ви добре розумієте, що я, поки Катерина Дмитрівна хвора, не можу й думати, щоб справдити те, в чому ви всі тоді обіцялися, хоча—скажу щиро—я люблю і ніколи і ні за що не зречусь

ікщо доля судила мені безмірне щастя
ачити її здоровою. Алеж поки мусимо
ати у всякому разі те, чого вона хоче,
знаєте, що було б, якби я послухавсь
і поїхав відсіль.
Іван Городинський маха рукою:
— Зоставайтеся поки!.. Я поговорю
кінкою.
Він виходить...

. . . . . .

Великдень. Убраний стіл. Сонце сяє
ікно, осяває світлицю і тонку Катери-
ну постать. Вона сидить біля вікна.
е трохи знесилена, але каже, що оду-
ала зовсім і що тільки набиратиметься
ли. Батько й мати приїхали з церкви.
а столі вже стоїть свячена паска. Всі
згодяться сідати за стіл. Тоді Катерина
ере Марка за руку, і вони вкупі підходять
о батька та до матері.
— Тату й мамо! Сьогодні велике свято,—
робіть же, щоб воно було нам ще більшим..
Як через кілька хвилин щедро сяє сонце
а облива своїм сяєвом Катерину та Марка,
що сидять поруч!..

. . . . . .

Вони йдуть, узявшись за руки, по ряс-
ному свіжим молодим листом саду. Завтра
вінчання в сільській церковці, і на його
мають приїхати Семен та Маруся. Дивля-
чись у вічі своїй коханій, починає Марко
малювати їх будуччину...
— Коханий мій,—перепиня його вона,—
нащо ти про це кажеш? Я не хочу думати
про те, що буде. Я щаслива, занадто ща-
слива тим, що тепер є, і не хочу згадувати
ні про що інше. Прийде той день, тоді
й буде те інше.
Її голова схиляється йому на груди, і
вони обоє нічого не бачать і не чують.
Нащо їм бачити, як сяє сонце, коли
в їх у серці сяєво ще ясніше? Нащо їм по-
чувати, як пахнуть квітки, коли кохання
сповняє їм своїми пахощами всю душу?
Нащо їм чути, як співають пташки, коли
в їх у серцях дзвенить чудова пісня?
Нащо?

. . . . . .

Далі—маненька домівка в місті. В ій
усього три світлички, але в цих трьох
світличках живе щастя. Марко гляне на
стіни з простенькими шпалерами, на порт-
рети по стінах, на білі завіси на вікнах,
на свій стіл, що за ним він звичайно робить,
і йому здається, що все те повите якимсь
сяєвом од щастя. І він бачить тут Її, ту,
що розлива це сяєво. Бачить за чаєм уранці
її тоненький, ще досі схудлий після хво-
роби, стан, убраний у просту сукню; пиш-
ного волосся вона не встигла ще заплести,
тільки пристебнула шпилькою, і воно роз-
сипалось по плечах, обрямовуючи дороге
Маркові обличчя з блискучими «гордими»
очима, що дивляться тепер на Марка зовсім
не гордо; Марко любить її з так розчі са-
ним волоссям. Сідає біля неї і, користую-
чися з того, що руки в неї роблять діло—
наливають чай—бере волосся в руки і цілує
його раз, двічі, тричі.
— Не пустуй!—сміється вона.
— А чому ж не можна пустувати?
— Адже ти, як був учителем, забороняв
своїм школярам пустувати?
— Алеж у їх не було такої спо-
куси!..
І він хапа її руки, як вона хотіла була
одігнати його від волосся, і починає виці-
ловувати кожен палець.
— Годі тобі, бо чай уже простиг і ти
спізнишся в свою редакцію.
Марко жалібно кривиться й береться
до чаю. Справді пізно — вже вісім з по-
ловиною годин, а звичайно в дев'ять
починається робота в редакції. Треба по-
спішатися. Чай випивається нашвидку. Мар-
ко дивиться на годинника: вісім годин
і тридцять п'ять хвилин. До редакції
дійти десять хвилин; п'ять хвилин на роз-
дягання і таке-інше: коли так, то він має
десять хвилин вільного часу.
— Я мушу скористуватися з його!—
каже він поважно.
І він бере Катерину і садовить її до себе
на коліна.
— Що ти робиш!—пручається вона.
— Те, що треба робити доброму чоло-
вікові!—каже він, тулячи її до себе.
Але вже час іти і Катерина немилосердно
прогонить його.
Він доходить до дверей, озирається і стрі-
вається з її очима. Вони так дивляться, що
він не може не вернутися...
— Та підеш ти нарешті?..
— Іду!
Виходить у сіни, але зараз же вертається.
Чи ж він винен, що забув книгу?
— Я вдруге замикатиму за тобою двері
зараз, скоро ступнеш за поріг!—каже Ка-

терина, хочучи зробити сердитий погляд, і справді прогонить його.

Шість довгих годин у редакції!..

. . . . . .

Вона стріва його біля дверей, бо чує, як він іде. Тека чи книжки летять з його рук геть, а її руки вже обвиваються йому круг шиї.

Після обіду вдвох—тільки вдвох—яке щастя!—година відпочинку. Сидять укупі на канапі і говорять усяку нісенітницю, іноді читають, але так, трошки,—читати так скучно!..

Потім Марко мусить сідати робити. Вони вдвох ідуть у манюсіньку Маркову хатку, всю заставляну попід стінами книгами. Вона завсігди сіда на канапці в куточку, чита зрідка, більше шиє та дивиться на його. Марко чує на собі цей погляд, йому хочеться одірватися від писання, щоб поцілувати її, але це суворо заборонено. Марко мусить дописати ту частину своєї роботи, що її призначено на день, і тільки тоді має право робити, що хоче. Марко слухається цього наказу, одгонить од себе грішні думки, силкується робити щиро, і справді на який час його захоплює праця. Перо швидко бігає по паперу, бік за боком, картка за карткою списуються. Ось і остання картка, потім останній бік. Скінчив! Марко кида перо, відсува зшиток з українською роботою.

— Тепер моя воля!..

— Та годі вже тобі!—одбивається Катерина.—Кажи краще, чи багато написав! До чого дописав?

Він каже і потроху починається в їх розмова про ту роботу, про інші роботи, про українську літературу, про долю рідного краю. Марко справля Катерину: вона ще помиляється в літературній українській мові.

— Де ти так гарно навчився мови?—питається Катерина.—Адже не в гімназії тебе учено!

— *Моя мати говорила* по-українському добре—од неї я й навчився.

— Тим то в тебе вона й така гарна, а не роблена, як у Семена,—говорить сміючись Катерина, що дуже любить весело о та щирого Семена і тільки не може погодитися з його справді іноді чудною українською мовою.

— Він, бідний, не чув її в сім'ї,—говорить Марко.

— Тяжке лихо, що наша інтеліґенція вироста змалку такими чужинцями на своїй землі, що й мови не зна своєї.

— Еге, на собі чую, як це погано,—каже Катерина.—Але стривай, прийде інший час, підросте література, вб'ється в силу, тоді запанує рідне слово і поміж інтеліґенцією.

— Шкода тільки, що ще довго це становище не відміниться: так незмірно мало робітників на нашій ниві!—каже Марко.

— Це правда! Але є й щирі робітники. Є такі робітники, що за їх щирість я поцілувала б їх!—говорить Катерина і справді цілує його, а тоді сховавши голову у його на грудях, шепоче:

— Любий мій! Все віддала б я на світі, аби тільки ти був щасливий і міг з ясною душею віддавати своє життя на працю рідному краєві.

— Ти кажеш,—одмовля Марко,—тільки *про моє* щастя і забуваєш *про своє*.

— Та чи можна ж бути щасливішою, ніж я тепер?—говорить Катерина.—Я й уві сні ніколи не марила про таке щастя!..

. . . . . .

Святами, або здебільшого по неділях, приходять гості,—Семен Шкляренко, Бійчевський, ще дехто. Які гарні, щирі вечори!..

Згадується один.

Гостей тільки троє: Семен, Шкляренко та Бійчевський. Семен завсігди був у цій господі своєю людиною, та й ті два за малим не зробились своїми. Щоб гурт був повний—не стає ще Марусі: вона й досі в своїй школі, але швидко, як одбуде екзамен, має приїхати. Читають нову українську *книжку*. *Читання робить сумне* враження: книжка така, що ні хисту, ні мови. Ледве-ледве дотягли до краю.

— А хай їй цур! Бодай би такого й довіку не читати!—скрикує Семен.

— І друкують же люди таку погань!—додають інші.

— Чим після такого добра закусить?—питається Семен.

— А ось закусимо трошки музикою!—каже Катерина та йде до роялю.

— Оце добре! — скрикує Бійчевський, що страшенно любить музику і може слу-

хати її, не втомляючись, кілька годин.— Тільки заграйте чого українського, бо сьогодні чогось не хочеться іншого.

Через кілька хвилин урочисто згуки «Гетьмани, гетьмани»... ллються в хаті. Всі затихають, слухаючи. Всі чують, як ті згуки проходять у душу, забирають її всю, напувають її одним почуванням— любов'ю до рідного краю і невимовним жалем над його долею. То муза поезії махнула на всіх своїм крилом і піднесла всім душу вгору. Марко дивиться на Катерину, на її рівний, як виточений, профіль, на її променисті очі, і йому здається, що це вона—та муза.

— Це моя муза! Це моя муза, що надихає мені в душу все добре, що своєю поезією кличе мене до високої мети,—дума він.— Відкіля і за що мені це щастя—мати дружиною її, мою музу?

А Катерина все грає. Переграла «Гетьмани»... і почала грати народні українські пісні, стиха підспівуючи їх голосом. Вона іноді підводить очі від роялю і тоді вони стріваються з Марковими очима. Але це на мить—і вона знов грає ще щиріше, ще краще.

Останній акорд, і все тихо...

Всі дожидають, всім не хочеться кінчати.

— Ще, ще!—шепоче Марко тихо,боячись голосним словом розмаяти чари, що повили всіх.

Катерина мовчки грає ще.

Що це? Марко не чув його ніколи, але воно займа йому душу зглибока. Сумні, сумні згуки. В їх таке горе, безнадійне, безпросвітне. Зникає щастя, зникає надія!.. Стже ні! Щось інше чується в високих акордах. Чуючи їх, забуваєш те горе, що оце тільки зараз почував, забуваєш і починаєш почувати втіху. Утіха вирсла на грунті того горя, але вона дужча, але вона вища від його. Хочеться плакати й благословляти і віддати себе на жертву. Останній високий акорд, і все стихло...

Ніхто не промовив спершу й слова. Всі нерухомі. Нарешті Катерина тихо зачиня рояль і встає.

— Що це ти грала?—питається Марко в неї.

— Так собі, — власну фантазію! — відмовля вона, сяючи очима.

— Отже, я й не знав, що ви композиторка!—скрикує Бійчевський. — Чудова річ!

Усі хвалять, але Катерині мов не подобається те хваління. Вона починає говорити про інше.

Другого дня Марко вертається з роботи. Він увіходить у передпокій і чує, як Катерина грає, і знову ті ж згуки,що вчора так його вразили. Зупиняється і не йде в хату, боячися перепинити грання, бажаючи його дослухати. Ще кілька акордів, і Катерина почина співати. Маркові виразно чути слова:

У грудях смерть. Я знаю—вмру,
Життя кінчається моє:
Але на долю у душі
Жалю у мене не встав.

Я знаю—вмру, та на руках
Умру в коханого мого;
А поки я іще живу,—
Не засмучу нічим його.

І щастя все, що можу дать,
Я дам цілком тепер йому,
На горе, сльози та журбу—
Хвилини в його не вівьму.

О, милий мій, недовгий час
Судився вкупі жити нам;
Але ще поки я живу,
Усю себе тобі віддам!

Співання стихло, акорди вмерли. Марко вбіга в хату:

— Люба моя, що це ти співаєш?

— А ти чув?—питається вона, ласкаво всміхаючись.

— Чув.

— Не гаразд підслухувати! Я співала слова на ту фантазію, що грала вчора.

— Алеж відкіль ти взяла ці слова?

— Відкіль! Ви казали вчора, що я композиторка,—мусить же бути лібретто до моїх композицій.

— То ти сама склала ті слова?

— Сама. Тільки не тепер: ці слова я склала тоді, як лежала в школі хвора і ти до мене приїхав.

— Мила моя!—каже Марко,—а я еже був злякався.

— Чого?

— Ти не хвора?

— Ані трохи!

— Алеж я помічаю, що ти за останній час зблідла.

— У мене за остання час голова часто болить. Алеж це таке, що зараз минеться.

Годі про це, мій любий! Ти голодний—ходім обідати!

І, побравщ ися за руки, вони йдуть до столу.

Минає тиждень, другий. Через тиждень Марко матиме місяць одпочинку. Вони вдвох поїдуть на село до Катерининого батька. Це вже давно в їх така умова. Катерина хоче побачитися з своїми та їй таки треба й повітрям сільським трохи подихати: за останній час вона збліднла, хоча й каже, що не хвора, що це так тільки.

Одного разу Марко навіть дуже лякається. Вона говорить і відразу закашлюється дужим кашлем. Через день знов доводиться Маркові почути кашель. Він каже про лікаря, але Катерина цілком не згоджується на те, вона не вийде до лікаря, якщо він прийде.

— Чому ж так, моя люба?

— Тому, що я здорова зовсім.

— Алеж ти змарніла за останній час.

— Це так, не зважай на те. А от краще я тебе про інше попрохаю. Поїдемо на літо в Крим.

— А ти ж хотіла додому!

— Хотіла... Та то можна потім—заїхати на кілька день після Криму.

— Чого ж це ти так одмінила свов бажання?

— Дуже проста річ: мені хочеться бути тільки вдвох з тобою... Мені хочеться виїхати з душного міста. Куди ж ми поїдемо, коли не додому? Тільки в Крим. Я хочу глянути на море вдвох із тобою!

— Добре, моє серденько! Я й сам радий твоєму бажанню. Кримське повітря матиме дуже гарний вплив на щічки моєї любої дорогої дружини.

І він цілує її трохи зблідлі щоки.

. . . . . .

Вони в Криму.

Висока скеля знімається вгору. Сіре величезне каміння то йде рівною стіною, то виганяється наперед, нависаючи над землею. Здається — ось-ось воно впаде, страшно грюконувши, і розміжчить усе, що попаде під його. Але це тільки здається, бо воно висне тут сотні років усе таке ж страшне, таке ж непорушне.

Спустившися на кілька сажень стрімкою кручею, скеля ховається в буйних зелених виноградниках. Попід виноградниками в'ється стежка. Вона йде понад морем: трохи оступись, і вже море плеще тобі на ноги.

Вони вдвох ідуть стежкою.

Ідуть мовчки, побравшись за руки, повні щастям од свого кохання, од цієї чудової картини, що розгортається навкруги перед їх очима. Їх очі потопають у безкраїй блакитній морській площині, осяяній ясним сонящним промінням. Та чудова площина тягнеться далеко-далеко,—краю їй не видко.

— Як гарно, що море здається безкраїм!—говорить Катерина.

— Чому?

— Дивлячись на це, ще дужче віриш, що не край життю на цьому світі, що життя—без краю.

— Шкода тільки, що очі тут одурюють.

— Нехай тут і одурюють, але є справжня безкрайсть. Вона простяглась над цим морем, над нами. Дивлячись на ту блакить, ти не скажеш, що очі одурюють, що за цією блакиттю вже й межа.

І Катерина підводить свої очі і довго дивиться на блакитне небо.

— Милий, ти ймеш віри в тогосвітнє життя?

— Хотів би няти віри, голубко...

Її очі трохи засмучуються.

— Без цієї віри так тяжко жити... А з нею так гарно, так легко...

— Правда, я сам знаю, який був щасливий, як, не розуміючи, вірив. Але потім прийшов час страшного аналізу і—дитячу віру вбито. Як я плакав, як уперше зрозумів, що не можу тепер знаходити оборону в вірі! Я шукав заспокоєння у всяких філософських і нефілософських теоріях і не знайшов. А потреба вірити була пекуча...

— Я не можу не вірити, що в мене є щось вище, ніж оце нужденне тіло! Не вірити, що після смерти я знов стрінуся з тобою на тому світі... Ні, я не можу!

— Але чого це в тебе такі сумні думки сьогодні?

— Не сумні, а радісні. Рада, що почуваю себе не шматком м'яса, а частиною всесвітнього духа. Я завсігди так дивлюсь на людину; але п о ч у в а т и себе такою можна не завсігди, і я щаслива, коли це буває.

І вони знову змовкають і йдуть тихо, а в їх коло ніг плеще море, високо над ними знімається скеля, заквітчана виноградом,

а ще вище сяє сонце і безмежно простилається вічнее, чистеє небо, говорячи їм про безмежні простори життя...

. . . . . .

Вони на морі. Виїхали вдвох: ні він, ні вона не хочуть, щоб *проміж ними* був третій. Однорушно хвиля їм човен хитає. Марко держить весло в руках і *дивиться* на Катерину, що півлежить у хисткому човникові.

— Чого це хмари набігають? — питається *вона*.

І вони обоє дивляться на небо, де недавнечко *сяло сонце*. І тепер ще видко, як воно сяє, але його вже тьмарить ще поки невелика хмара.

— Коли б дощу не було!—каже Марко і повертa човен до берега.

Але природа моторніша за його руки. Небо щохвилини насуплюється все дужче та дужче: ссяйна морська блакить гасне й чорнішає все більше. Вітер починa зриватися, човен починa хитати.

— Голубко, тобі не страшно? — питається Марко.

— З тобою? О, ні,—каже Катерина, і Марко дивиться їй у вічі *й бачить, що їй* справді не страшно. Він наляга з усієї сили на весло, і ось уже забілів перед *ним* побережній пісок. А хмара зовсім сблякла небо, а вітер уже починa лютувати. Величезна хвиля підхопила човен і підкида *його на своєму гребені*. Але Марко добре пильнує весла, і Катерина бачить, як його дужі руки з напруженими жилами держують човен і за мить він переліта через хвилю і врізується в пісок.

Треба ще йти поки всюю,—Марко бере на руки Катерину й несе її.

— Пусти, я піду!—*каже Катерина*, як він виходить на сухе.

Але він пригорта її дужче й дужче і не дума спускати додолу. Вітер розмаяв волосся у неї з голови, прихиленої до Маркової, і волосся обвило їм обом голови, звивши їх докруги.

— Пусти!—сміється Катерина.

— Не пущу! — шепоче Марко.—Я тебе донесу, моя пташко, додому.

І він затуля їй губи поцілунком і несе її швидко та легко додому. А на небі вже грюкоче грім, блискавка роздира чорні хмари.

— О, милий мій! Який ти...

Страшний грюкіт громовий не дає Маркові почути Катеринині слова. Він ще дужче пригорта її до себе і, не давши першим важким краплям дощу впасти на неї, вносить у хату. В хаті їм подають телеграму: Семен звінчався з Марусею, і вони вдвох радіють щастю своїх друзів.

. . . . . .

Знов сяє сонце, знов вони вдвох коло моря. Хвиля за хвилею *ласкаво плеще* в берег. Ласкаво та гарно на душі. Але якась темна смужка пробігла по радісному Катерининому обличчю.

— Марку, і над оцим морем, таким чистим, таким гарним стогнали наші невільники, складаючи свої плачі? І отут лилася наша кров?

— Тут, моя голубко. Та й чи тут тільки? Де вона не лилася?

— Правда... І над пролитою кров'ю літає плач.

— А ми повинні дати своє життя, щоб замість плачу запанувала радість.

— Еге,—каже Катерина.—Без надії на будуччину хіба можна було б жити? Я вірю, і ніщо в мене не злама цієї віри, бо я бачу *тебе і розумію*, що такі, як ти... О, якби їх було більше!

— Таких, як я, *багато було б*, якби більше було таких муз, як ти.

Вона всміхаючись хитає головою.

— Як я? Що я! Коли в мені є що добре, то хто ж мене зробив такою, як не ти, моє кохання, мій обновителю? Ти і тільки ти, і я не знаю, чим я можу тобі заплатити за твоє кохання і за те, що ти со мною зробив?

— Ти вже мені заплатила, моя музо, заплатила тим, що зробила мене щасливим навіки своїм коханням. І плата ця більша, ніж...

— Годі, кохаий, годі! Не кажи про це!

І їх серця зливаються в одному великому святому почуванні,—тим почуванням держиться все життя на землі, без його не було б нічого, чим живе душа людська, чим квітчається життя наше, бо в йому джерело поезії, і воно зветься коханням. І небо, і море, і земля між ними—все, їм здавалось, на той час злилося в високую пісню, у гімн поетичний, і в йому співалось про вічне й довічне святе з'єднання двох серць закоханих, що в ту мить злилися докупи і стали одним...

. . . . . .

— Мила моя, чого ти змарніла так?—питається Марко в Катерини.—Ти хвора.

Катерина лежить на канапі. Вона схудла ще дужче, очі в неї позападали, горять якимсь гарячковим огнем, на блідому, аж білому, обличчю на обох щоках червоні плями. Еге, вона хвора і вже тепер не ховається з своєю хворобою.

— Еге, милий, *я хвора, але не будемо* про це говорити.

— *Як то* не будемо говорити?—скрикує Марко, страшенно стурбований. Тільки тепер він поміча, яка вона хвора. Сп'янілий з кохання, з веселощів та любощів, що ними Катерина повивала його за останні дні, він легко вірив її впевненням, що вона зовсім здорова. *І тепер він скрикує*:—Ти дуже хвора, треба лікаря!

По Катериниому обличчю пробіга вираз муки. Вона хоче щось сказати, але ту ж мить страшний кашель перепиня їй слова і примушує вхопитися за намучені груди. Довго вона кашля, і той кашель пройма всю душу Маркові. Страшна правда починає неначе *виявлятися* в його перед очима.

Викашлявщись, вона довго не може сказати й слова. Марко держить у своїх руках її худі похолоділі руки й не хоче вірити цій правді: ще вчора Катерина була весела, радісна, ходила, навіть бігала—зовсім здоровою здавалася; а сьогодні вона вже ледве може встати і лежить нерухомо.

— *Коханий* мій, не клич лікарів, бо це даремно. Я тобі все скажу, і ти мене зрозумієш. Сядь ближче до мене, дай мені твою руку!

Марко слухається, сіда ближче і дає їй руку. Вона важко й швидко диха, груди високо здіймаються. Вона *мовчить кілька* хвилин, заплющивши очі, і нарешті каже:

—*Не нарікай* на мене, коханий!.. Може, я помилилась... *Може*, так не треба було робити, але спокуса була велика, дуже *велика*... *Хоч* одна хвилина щастя,—але такою дорогою вона здавалася!..

Вона зупинилась на хвилину, щоб передихнути.

— Ти ще не *розумієш* мене, *я бачу*. Але зараз...

Знов зупиняється, не може казати...

Марко цілує їй руки і сам не помічає, як на їх пада його сльоза.

— Пам'ятаєш ти мою фантазію, знаєш ту, що ти несподівано почув, вернувшися додому?—питається вона нарешті.

— Пам'ятаю—говорить Марко, і холодний страх пронизує його наскрізь: він згадує, що було казано в тій пісні.

— Еге, я одурила тебе тоді. Прости мене, прости, моє щастя! Не тоді я це склала, як у *школі хворою була, а за день до того*, як ти почув. І те, що там казано було те було правда.

Вона відразу встала. Очі їй зазоріли ясно, обличчя зарум'яніло. Голос задзвенів голосніше:

— Еге, мій милий! Як *приїхав ти до* мене в школу, я відразу мов ожила. Тяжка хвороба, що сиділа у мене в грудях, точила їх, *як шащель* зерно, вже тоді була. Але я ожила! Почула в собі таку силу, таку дужість, що могла встати і думати, що я справді одужала. Я вірила в це, бо хвороба мов сховалася, я вірила в це усі святки, вірила, як ми вінчалися в церкві, і тільки тоді побачила, що помиляюся, як зробилась твоєю..

— *Чому ж ти* мені тоді не сказала цього?—скрикує Марко.

— Чому? Мій дорогий! Це страшна хвилина була, як побачила я, що не одужала що й не одужаю! Я певна була, що не одужаю, я знала,—розумієш? — *з а л е в н е* знала, що я вмру. Відкіля дозідалась—і сама не можу сказати. Але впевнилась...

...*Я знала*, що помогти мені не можна. Нащо ж я казала б тобі, отруїла б твоє життя моїм передсмертним хиріннням, мучила б тебе? Тебе, мого коханого, мого любого, того, що показав мені, хто я і що я, напоїв мою душу таким щастям, таким коханням! Милий мій! Я не могла цього зробити і зважилась зробити так, щоб ти *не знав про це, щоб і ти, і я—обоє були* щасливі за той короткий час, що нам судилося прожити ще вкупі. Я сховалася *з своєю* хворобою? Мені іноді трудно було ховатися, найбільше в останній час... Але скажи, милий мій,—не даремне я це зробила? Був ти щасливий?

— Боже мій! Та що ж це таке, що ж це таке?!—скрикує Марко, як несамовитий.

*Він кидається з хати, він біжить по лі*каря, що живе суміжно з ним, і приводить його до покірної Катерини.

— Сухоти в останньому градусі,—каже лікар.

Але Марко не вірить, не хоче вірити йому. Кидається по інших лікарях, збира всіх, яких тільки може знайти в цьому місті, затяга славетного лікаря, що на той час був там. І Катерина покірно два дні скоряється йому. Але від усіх чує Марко одну відмову:

— Надії нема!

. . . . . .

— Бачиш, милий,—ти відняв у нащого життя спільного два дні,—говорить, усміхаючись ласкаво, Катерина,—бо не поняв мені віри. Але скажи мені тепер те, про що я тоді в тебе питалася і *про що ти* мені не сказав. Скажи: був ти щасливий *зі мною*?

— Чи був я щасливий? Я не знаю, чи був хто інший *коли такий* щасливий! І після такого щастя!..—і Марко в безнадійній тузі ламле руки.

— Коханий мій, нащо нам *смутити* останні хвилини нашого життя вкупі? —каже *вона*, і *ці ласкаві слова* тяжким докором б'ють у Маркове серце. Еге, вона носила смерть у грудях і ховалася з нею, щоб не засмутити його щастя, його, що мав ціле життя перед себе,—а він тепер отруює останні хвилини її життя!

— Прости, прости мене, моє єдине щастя, алеж я не зможу без тебе жити!

— Не кажи так, не кажи! Знаю, як тобі тяжко думати про те, що ти будеш без мене, бо знаю, як це тяжко мені. Але ти зостаєшся на світі і на тобі лежить повинність: *праця для рідного краю*. Це повинно бути вище від мене, це твоя святиня.

...Не журись, не плач, милий! Я вірю в життя на тому світі. Я завсігди в його вірила, а тепер ще дужче. Бо це була б страшенна кривда розлучити нас так рано і не дати нам змоги побачитися знову. І я вірю, що ми побачимося і не розстанемося вже ніколи. Але поки прийде той час святий,—*ти повинен* зробити все на цьому світі, все те, чого вимагає від тебе рідний край. Тільки тоді ми матимем право побачитися.

...Коханий мій! Не тим мені *шкода вмирати*, що рано покидаю світ. Я так мало жила, а зазнала такого щастя! І коли я згадаю, що тисячі, може мільойни людей проживають довге життя, не зазнавши і невеличкої частини такого щастя, якого я зазнала, *то бачу, що нема чого мені* нарікати на своє життя... А того мені шкода вмирати, що сходжу зі світу без сліду, не кинувши нічого на спомин рідному краєві, не зробивши йому нічого, не спокутувавши навіть мого гріха—моєї сліпоти, що з неї ти мене вивів!

...*Не посилай до тата й до мами! Я не* хочу! Нащо я їх смутитиму? Потім довідаються. Досить, що я змучу тебе, мій коханий!

— Життя моє, кохання моє!—скрикує Марко і відразу сльози ринуть у його з очей і течуть щвидко по щоках, печучи їх, *мов розпечене залізо. Він плаче, але* це тільки на хвилину: він чує в собі силу зробити несумними її останні хвилини...

. . . . . .

Минає день. Вони все вдвох. У неї на обличчі сяє ясний спокій; його обличчя захмарювала б страшна журба, якби він *не давив її в собі. Він згадує, як вона* перемогла себе, і дивиться їй у вічі ясними очима. Пригортаючи на груди, обережно переносить її на руках до моря, на те місце під скелею, де вона так любить бути, і кладе в спокійне крісло, що там стоїть. А сам він сідає коло її ніг, і її рука спочиває в його на голові.

Тихо плеще блакитне море, ясно сяє на блакитному небі. Тихо та ясно дивиться Катерина на Марка і каже йому:

— Дивись, як здалека біліє вітрило на тому човні. *Яке воно чепурне і як би я* хотіла тепер удвох із тобою бути там, під ним. Вітер напружував би вітрило, і човен линув би з нами... по морській блакиті... А над нами сміялась би сонящним промінням друга безкрая блакить... Гарно було б!..

— Еге, мила, гарно...

— Тим гарно, що це була б емблема нашого життя: як човник увесь у соняшному сяеві лине по рівній площині, так і наше життя пролинуло, все осяяне сонцем великого щастя.

— Але нащо ж так щвидко воно пролинуло, як і той човник: його вже нема.

— Мій коханий,—не журись тим! Той *човник не згинув, він знову з'явиться*. І ми знов зустрінемось. Ти віриш у це?

— Я не вірив колись, але ти навчила мене вірити.

— Вір, коханий! З цією вірою легше буде тобі жити на світі.

. . . . . .

Вона зовсім уже не може ходити, але не хоче сидіти в хаті і каже:

— Хочу вмерти під сонячним сяєвом.

І Марко кілька разів на день, як дитину, носить її на берег до моря, і вони там сидять.

. . . . . .

Вона вже мало говорить—їй важко говорити. Тільки проха Марка, щоб він їй казав щонебудь. Хоче чути його голос. Здержуючи сльози, він починає їй казати про те, чим вона цікавиться, читати. Вона слухає жадібно, мов хоче востанне впитися звістками про рідний край, про світ широкий перед тим, як покине його. Вона лежить у своєму кріслі. Волосся розпалося круг страшенно схудлого обличчя. Дихання важке, груди високо здіймаються й низько спадають.

— *Прочитай що з «Кобзаря», милий,*— я хочу попрощатися з ним.

Марко бере «Кобзаря» і починає читати «Наймичку»,—її Катерина дуже любить.

— Ні, не це! Прочитай «Мені однаково, чи буду»...

Марко чита, а вона слуха уважно як молитву і шепоче потім:

— Ох, не однаково мені!..

— Тепер прочитай мені «Б'ють пороги»...— знаєш до того місця...

Марко чита і зупиняється на словах:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине,—
От де, люди, наша слава,
Слава України!

— Буде!.. Вже!..

. . . . . .

Сонце починає сідати.

— Мила,— говорить Марко,—вже холодно, час додому йти.

— Постривай, голубе,—я хочу подивитися, як заходитиме сонце.

І вона жадібними очима дивиться на його. Розкидаючи червоне проміння, тихо схиняється сонце до незмірної площини. Ось аруси з нижнього краю вже втопли в морі; ось і край сонця вже в воді. Хитливий водяний поверх зазолотився, торкнувшись до сонця. А воно горить, пала з усієї сили, мов бореться з могутньою безоднею, що ось-ось вона поглине його. Але борня даремна: безкрая й безодня мокра стихія втягла в себе золоте світло. Ось тільки край з його видко над морем; ось тільки цяточку золоту—і нарешті немає й тії, зникає, погасає й та.

— Скінчилось!—шепоче Катерина.

. . . . . .

Вчора погашене сонце знов сяє на небі. Море *плеще. Катерина лежить у кріслі.* Вона каже. Вона шепоче так, що Марко ледве розбира її слова:

— Сьогодні вже не побачу, як заходитиме сонце! І так краще! Прощай, моє ясне!.. Зоставайся на небі та світи ясно моєму милому! Прощавай, море! Розважай ти мого коханого так, як мене розважало. А ти, пречистее небо, нагадуй йому про інше життя, що в йому ми зустрінемося!

Вона шепоче все тихше та тихше. Вона все прощається:

— Прощавай, мій рідний краю! Недавно тебе взнала, недовго й знала! Не могла ніякого добра тобі зробити. Але прости мені це за те, що я так тебе любила. Тобі зостається мій коханий...

Марко вже не може нічого розібрати, але вона ще щепоче:

— Батько й мати—прощавайте! Милий, не врази їх зразу звісткою...

Ще кілька хвилин. Вона відразу підводиться.

— Милий! Коханий! Світе мій!.. Прощавай!..

З останньої сили обхоплює вона його руками за шию.

— Поцілуй!..

Уста їм стуляються в останньому поцілунку. Останнє зідхання віддає вона Марковим устам і її головонька пада до його на груди.

Темрява, безпросвітня темрява обнімає Марка...

ЕПІЛОГ.

Минуло кілька часу...

Був вечір. Косе соняшне проміння золотило верховіття дерев у невеличкому, зарослому вітами та листом, куточку. Воно пробігало проміж деревами і ясно сяло на позлотистому хресті, що був поміж тими деревами.

Серед їх—невеличка прогальовина, а на їй, обгороджена залізними штахетками, могилка. Прогальовина ховалася проміж деревами тільки з боків, а згори вдень ясно й радісно сяло на неї сонце.

На не дуже високій могилці, на білому надгробкові стояв золотий хрест. Навкруги цвіли трояндові кущі. Вони розрослися буйно і за ними не видко було зсередини залізних штахеток. Пишні троянди просували свої запашні головки й крізь штахетки.

Вдень, як сяло сонце, над цим куточком тріпалися крильцями метелики, у вітах співали пташки. Вдень тут цвіло й сяло життя.

Тепер був уже вечір. Тільки на позлотистому хресті грало променем сонце.

Прихилившись до надгробку, сидів Марко. Він дуже відмінився. Обличчя зблідло, зморшки лягли на чолі; біля губів визначались, поки ще ледве помітні, риски гіркого усміху. Але його очі дивились хоч і сумно, та спокійно й поважно.

Він прийшов сюди в гостину до своєї коханої. Він ходить часто сюди, у цей куточок,—він переніс у його з-над моря дорогий прах... Він любить тут бути й думати.

— Минулися сльози; минулися нестерпучі муки. Але твій образ, моє єдине кохання, не вмре в моїй душі. І я не знаю, коли ти мені дорожча була,—чи тоді, як я непритомний ридав над твоїм хлодним трупом, чи тепер... Минулися ридання, та не минулася невпинна, невтишна журба по великій згубі. І з цієї журби серце болить мов ще більше, ніж тоді з риданнів.

...Еге, ти мені дорожча тепер. Як плакав я над тобою мертвою, плакав я тільки по коханій, без міри дорогій, ніколи незабутній дружині. То ридало моє кохання до тебе. Але тепер минув час, і я міг багато думати, і я згадав тебе всю. І тепер ти мені не тільки незабутня дружина кохана, але й більше.. Ти своїм життям довела мені, що на світі може існіти щось таке, що ми за малим тільки не можемо назвати ідеалом. Ти своїм життям навчила мене вірити в те, що ідеал цей існіє на землі. І що не зробилось би зо мною в житті, які бурі не налітали б на мене, які болота не силкувались би поглинути мене,—ніщо не вирве з моєї душі цієї віри. Знаю, що є насвіті кохання таке чисте, таке ідеальне, що не ймеш віри, що його породила земля; кохання, що за його можна і треба віддати життя. А коли є таке кохання, то є і все добре на світі, бо кохання є джерело всього доброго. І тільки через тебе, моя кохана, я ніколи не кину вірити в красу, правду, добро і ніколи не згоджуся з тими, що кажуть, мов їх нема. Вони є, і я їх мав у тобі, — а хто мені може довести, що я тебе не мав? Не темрява та безнадійність панує на землі, а сяє сонце краси, правди та добра...

...І ще іншого ти мене навчила. Навчила, як можна віддавати своє життя за других. Ти була мені соняшним променем, що осяяв мені все життя моє і зробив мене щасливим. Еге, я й тепер щасливий. Хоч ти і вмерла, але вмерло твоє тіло. Вся душа твоя чиста перелинула в останнім твоїм зідханням у мою душу і навіки з'єдналася з нею.

...Соняшний промінь... Ти так завсігди любила сонце, що тобі сподобається це порівняння—я знаю. Чи не в цьому ж і мета людського життя—бути людям соняшним променем і робити їх щасливими?..

...Але на це треба таке налите коханням серце, яке мала ти, таку чисту душу, яку мала ти. Не всяке їх має, і я перший ні. Алеж усе, що я зможу зробити—я зроблю. Не забуваю ніколи твого останнього заповіту: «віддати моє життя рідному краєві»...

Він устав і припав устами до холодного надгробка.

— Спи, моя доле, моє сонце! Спи спокійно! я не забув іще одного твого заповіту—вірити в те, що ми зустрінемося на іншому світі. Ти й цьому навчила мене вірити,

і я вірю, хочу вірити, що прийду до тебе, як тільки зроблю все, що зможу зробити на цім світі. Спи!

І ще раз його уста припадають до могилки і сльози капають на холодний камінь. Такі гарячі, що, здається, пройдуть аж туди, де лежить в о н а...

Марко випростався. Останній соняшний промінь блиснув на хресті і погас.

Сонце сховалось за обрій.

Тихо вийшов Марко з штахеток, замкнув їх і пішов додому. Був уже вечір, і велике рухливе місто починало де-не-де перерізуватися блискучими низками лихтарів. Гугіт та гомін чути було здалека. Марко не любив того гуготу та гомону, але він ішов тепер туди, відкіля його було чути, бо там була та робота, що на неї він призначив своє життя. Там були щирі товариші, що робили з їм укупі коло одного діла. Марко йшов туди виконувати той заповіт, що почув він з уст коханої— віддавати себе праці задля високої ідеї: щастя, відродження рідного народу.

1890. с. Олексіївка.

НА РОЗПУТТІ.

I.

— А, нарешті й ти!

— А хоч би й я!

І два молоді інтелігентні парубки, привітавши такими словами один одного, додали потім, цілуючись:

— Здоров, здоров, братіку!

Можна було бачити з їх привітання та з осяяних радощами очей, що вони були друзями.

Той, що приїхав, був ставний, високий парубок. Зчорна-сірі очі в його дивилися сміливо, енергічно, гордо; тонкі губи стискалися твердо й міцно, та й усе молоде обличчя сяло силою, вродою та веселою певністю в собі; розум, що виразно світився в очах, проймав кожну риску на інтелігентному видові.

Другий, той, що стрівав свого товариша серед невеличкої міської світлички, був зовсім не блискучий. Постать кремезна, широка в плечах, але не дуже висока; обличчя спокійне, симпатичне, але навдаку чи чепурне; у першого самі ясні вуса, а в цього невеличка борода і очі темні сидять глибоко; крутий високий лоб, хоча його всього не видко: волосся не зачісане так поетично назад, як у першого, а вистрижено коротко і розчісано по-мужичому на лоб. У всій постаті, як спершу глянеш, брало очі тільки одно: був із себе дужий. Правда, очі дивилися хоч тихим, але зважливим поглядом, та до цього вже треба було придивлятися.

Перший був—Гордій Раденко, а другий його друг та товариш змалечку, Демид Гайденко. Обидва вони вчилися в університеті, тільки Раденко на юридичному, а Гайденко на медичному факультеті. Обидва, відколи зробилися студентами, жили взимку вкупі, а влітку їхали на село додому: Гайденко до батька, а Раденко—до свого опікуна й дядька. Раде[illegible]о матері не знав,—вона вмерла в той де[illegible], як він, її перший син, побачив світ; через п'ять років умер і батько, невеличкий панок, хлопця ж узяв до себе і виховав дядько, бо що після батька зосталося, те за позички пішло. Обидва хлопці і цього року, як здали останнього екзамена в університеті, поїхали на село; але Гайденко приїхав назад до міста раніше на місяць: батько мав одну таку справу в місті, що треба було щодня тут бути, і син узяв це діло собі. Клопочучися тією справою, працюючи в книгозборі, він дожидався свого товариша, і оце нарешті, одного веселого літнього дня 189... року, Раденко приїхав.

Обидва були раді, а надто Гайденко.

— Ну, що ж ти там поробляв? Чого так довго не їхав?

— Ат,—махнув рукою Раденко і почав розказувати, через віщо. Розказав також, що дядько дав йому тільки 500 руб. на початок господарства, переказував деякі сільські новини,—аж поки покликано їх обідати.

По обіді обидва пішли з хати. За будинком, у тісному міському подвір'ї клаптик землі заріс вишниною. Це звалося «садом», і в йому в одному місці був холодок. Туди й прийшли наші парубки та й полягали на траві.

— Гарно!—сказав Гайденко.

— Надзвичайно!—відмовив іронічно Раденко.—Кращого й бути не може над цю мізерію.

— Ну-ну, не лайсь!—усміхнувся Гайденко.—Адже сам сюди пішов—усе краще,

ніж у хаті. Не скрізь же такі сади, як у твого дядька.

— Хто вже приїхав?—перепинив Раденко.

— Тільки Квітковський у місті.

— А! Квітковський! А що ж він?

— Більше нудьгує...

— Чудні є люди на світі!—промовив, трохи підводячись та спираючись на лікоть, Раденко.—Чого він кисне? Мучиться над «світовою загадкою»?

— А хоч би й так?

— Und ein Narr wartet auf Antwort!..—промовив крізь зуби Раденко.—І не діждеться!—додав трохи згодом.—Якого тут чорта розуміти? Хіба шукати безсмертя душі, чи що? Чи може, загубивши персонального бога,—шукати бога—світову силу, як то роблять німці? Так це ж тільки німці можуть робити!

— Помиляєшся; почали це робити не німці, а греки.

— Один кат! Я зрозумів життя так, як воно є, скинув усі ілюзії, всі забобони—і дивлюсь на світ тверезо. Я розумію своє становище.

— Становище дресированої тварини,—промовив замислений Гайденко.—Таким, поглядом, такою відмовою не можна задовольнитися.

— Ти завсігди був метафізиком,—махнув рукою Раденко,—а тепер цей Квітковський ще далі, здається, тебе на той шлях посунув. Кажи—ще що у вас є?

— Кажу ж: нічого! Хіба що стрівся недавнечко з Давиденком.

— Він досі в своїй управі?

— І досі, і спріче неї більш нічого не хоче знати. Я, каже, земський діяч, і цього з мене досить.

— Якби ж з тієї діяльности була яка користь... Ну, в усякому разі—я незабаром сам усе побачу, бо ти поганий сповідач,—промовив Раденко.—Завтра зайдемо до Квітковського,—тільки я боюсь, що він буде через лад кислий.

— Ти сьогодні злий! Квітковський кислий ніколи не бува,—він тільки нервовий дуже. А тепер він навіть спокійніший—з того часу, як Ганна Михайлівна приїхала.

— Це його сестра, та, що ти з нею «друзями змалечку»?—спитав Раденко.

— Ну, друзями змалечку ми з нею не були, бо ти сам добре знаєш, що я тільки два роки у їх прожив, та й то не змалечку, а вже тоді, як у гімназії був.

— Та як ти в їх опинився? Я забув.

— Тоді ще живий був їх батько, а мій батько був знайомий з ним та й сдав мене до їх на кватирю.

— А чом же я ніколи не стрівав у Квітковського тієї Ганни Михайлівни?

— Бо ти ж знайомий з Квітковськими тільки рік, а вона саме цей рік, довчившись у гімназії, жила в своєї тітки на селі, а приїхала до брата недавнечко—ще й місяця нема.

— Що воно за дівчина?

Гайденко не відразу відмовив:

— Свідома українка... щира, запевне.

— Ну, ці панянки усі здаються щирими, поки заміж підуть.

— Не знаю...—Гайденко знов замовк, а далі додав:—Не думаю так про цю.

— Пробачимо!—відмовив Раденко, підводячись.—Але ж ходім уже в хату, бо сонце припіка.

Сонце справді посунулося по небу, і єдине холодкувате місце в «саду» зникло. Товариші повставали й пішли в хату.

Але треба трохи більше сказати про їх.

Гордій Раденко п'ятьох років зостався од батька. Одинский нежонатий дядько, багата людина, взяв до себе малого Гордія. Хлопець зросту був жвавий, моторний, але тут зустріло його життя не дуже веселе. Дядько, хоч і ласкавий здебільшого, але завжди коло діла: то по господарству, то біля своїх рахунків у кабінеті. Гордій мало його бачить. Гордія доглядає стара ключниця, але вона зовсім не цікава хлопцеві: вона тільки все грима на його та бубонить. Невесело Гордієві у панській господі.

Краще втекти з неї, побігти до річки на луки, аж туди, де старий млин був. Там уже хлопців селянських гурт. Вони здалека забачили його й гукають:

— Гордій! Гордій іде!

Гордій чує це і йому воно подобається. Він добіга до хлопців, і собі гукаючи:

— Чи багато риби?

— Нема нічого!

— Та чого ж ви тут сидите? Ходіть у ліс!

— А чого?

— От дурні—чого! Хіба в лісі мало чого: кислиці, груші, сорочачі яйця.

— У ліс! у ліс!—гукають хлопці, і вся ватага, за Гордієвим приводом, руша в ліс.

А в лісі виробляють таке, що тільки мовчи! Гордієві байдуже, що в громадському лісі заборонено рвати кислиці та груші, поки вони вистигнуть, він веде туди хлопців і не боїться нічого. Хлопці з гіллям обдирають безщасні дерева і вертаються додому з оскомою на зубах та з біллю в животі від безлічі з'їдених зелених кислиць та груш. Але це дарма: їм було весело! А Гордія вони звикли слухатися. Як він іще вперше прийшов до їх, вони привітали його не дуже ласкаво, хоча й задивлялися на його жупанок з блискучими гудзиками та на чудову іграшкову шабельку. Вдруге вони прийняли його ласкавіше, а втретє—Гордій уже панував проміж ними. І те, що він був у тому жупанкові з блискучими гудзиками, а вони, хлопці, тільки в замурзаних сорочках, і те, що в його була шабелька, і те, що він був надзвичайно сміливий,—все це примушувало хлопців дивитися на його мов би на старшого. А найбільше примушувало до цього те, що Гордій справді вмів перед вести, вмів отаманувати так, що інші його слухались. *Один випадок* запоміг йому це робити.

Одного разу він, гуртом з хлопцями, заліз на чийсь баштан. Дід-баштанник уздрів та й застукав їх біля річки в *закутку так*, що їм нікуди було тікати.

— А, каторжні хлопці,—ось я ж вам дам!—казав дід, думаючи про те, що саме він робитиме з десятком хлопців—адже не вдержиш же їх усіх.—От я з вас штанці постягаю та кропиви вам дам!

Хлопці зовсім перелякалися. Кропива страшна, але ще страшніше, як дід щонебудь з кожного зніме—якої їм тоді дома заспівають? І вони, отетерівши, стояли не ворушачись.

— Як ти смієш це казати?—зненацька скрикнув Гордій, виступаючи з-між хлопців.

Баштанник жив колись у наймах у Гордієвого дядька і пізнав хлопця. Здивувавшися, не знав що робити. Але тую ж мить Гордій гукнув:

— Тікайте, хлопці!

А сам кинувся до діда і з розгону штовхнув його. Кремезний дід з такої несподіванки поточився і за малим не впав. З цієї миті скористались хлопці і вибігли з закутка. Одбігши стільки, щоб бути безпечними від діда, вони зупинились і почали дивитися, що буде з Гордієм. А Гордій і не думав тікати. Дід зачав був його соромити, казав, що одведе його до дядька (а зайняти панської дитини не посмів), але Гордій тільки повернувся і пішов геть од його.

З цього часу Гордій зовсім запанував над хлопцями. Як же таки справді: не тільки товаришів визволя, а й сам—навіть страшного діда-баштанника не боїться, а той не сміє його зайняти! Хлопці дивились тепер на Гордія як на вищу істоту, і Гордій це знав, і це йому подобалось, і він і сам був певний, що він і чепурніший (він справді був чепурний), і сміливіший, і зручніший, і розумніший од усіх тих, що над ними він панує. Гордій був *щасливий* поміж хлопцями.

Але це щастя кінчалося, скоро він вертався до панської господи. Дядькові не подобалось, що хлопець водиться з *мужичатами*, навчився по-мужичому говорити. Він забороняв йому до їх ходити, але Гордій тікав з панських хат, а дядькові було ніколи зупиняти його. З цього сталася ще одна річ.

Дядько казав Гордієві, що до мужичат не треба ходити, що вони погані, що від *їх нічого гарного не навчишся*, що між ними бути не годиться. А Гордій навпаки бачив, *що мужичата гарні (бо* всі вважають його за найкращого і слухаються його), що він од їх навчився багатьох дуже цікавих речей, що з ними дуже гарно й весело. І уперта Гордієва голова думала, що дядько нічого не розуміє, а він, Гордій, це зрозумів, бо він тут більше знає, ніж дядько.

Але на превелике його диво—дядько зовсім не вважав його за розумного, а навпаки—дуже часто казав:

— Ти ще малий, дурний!

Малий! дурний!.. Ще як жив Гордій з батьком, трапилось одного разу, що були в їх гості. Гордій, жвавий хлопчик, ускочив до вітальні і, підстрибуючи, проскакав боком через усю хату.

— Ах як гарно! Який гарний хлопець!—сказала одна пані.

Гордій так і стрепенувсь, почувши те, і пострибав назад знов саме таким робом.

— Гарно! Гарно!—хвалила пані.

Гордій пострибав утретє.

— *Та буде тобі,—сказав йому батько.*— Іди собі, гуляйсь!

— Ах, нащо ж ви так на молодого кавалера?—сказала друга пані.—Хай! Він так гарно стриба.

Але батько не послухавсь і таки випровадив Гордія з хати. Це вразило хлопця. Він думав:

— І нащо татко це зробив? Усі мене хвалили, усім було весело дивитись на мене, що я так гарно стрибаю. Всі ж казали, що я роблю гарно, а татко каже, що ні, ще й прогнав.

Незабаром після цього батько вмер, але випадок цей зостався у Гордія в голові. І коли тепер дядько казав, що він, Гордій, малий та дурний, то хлопець ні трохи йому не вірив.

— Який же я малий, коли я більший і дужчий од усіх хлопців? Який же я дурний, коли всі хлопці кажуть, що я дуже розумний?

Це дядько не тямить, який він, Гордій, розумний.

Гордієві було дев'ять років, як одного разу він з хлопцями заліз на чужу пасіку, що *стояла* в степу, серед невеличкого степового гайка. Гордій давно вже марив *добути* меду і ось цього разу, набравши сірників, а хлопцям звелівши принести губки, зважився підкурити бджіл. Але тільки заходився був це робити, як перед його став нижчий за його, але кремезніший чорнявий хлопець, одягнений по-панському, хоча й озвавсь до його по-простому:

— Що вам тут треба?

Гордій озирнувсь на своє військо і відмовив:

— Меду.

— Як же ви можете брати чуже?—спитався зовсім спокійно хлопець.

— Чуже?—Гордій зовсім не подумав, що це чуже... А хлопець додає:

— То ви хочете красти?

Красти? Ні, цього ніколи Гордій не хотів. Він *спалахнув. Йому хотілося б гостро* відмовити, але він не міг, бо почував, що хлопець каже правду.

— Гайда, хлопці, назад!—скрикнув він.

Хлопці послухались, але знехотя: вони не розуміли, через віщо їм, коли вже не можна було взяти меду, так хоч не попобити цього чорнявого бісенята? Вони сказали *про це Гордієві, як уже одійшли* від пасіки далеко.

— А, мовчіть! Ви нічого не тямите!—сердито відмовив Гордій.

Гордій часто гримав *так на хлопців*, і вони до цього позвикали, але сьогодні це їх вразило—мабуть тим, що верталися нездобихом і що вважали себе за правих. Алеж іще більше вразило їх те, що другого дня Гордій до їх не вийшов, не вийшов і третього, і четвертого дня...

А Гордій тим часом багато дечого зробив. Пішовши від хлопців, він усе думав про того «чорнявого» та сердився на себе, що так збентежився перед ім, поступився назад. Він злував увесь день, а другого дня його потягла якась надзвичайна цікавість знов до пасіки. Він підійшов тихо і глянув з-за тину. Сонце сяло ясно, золоті бджоли бреніли проміж вуликами, а під гіллястою грушею у холодку сидів «чорнявий» і дивився у книжку. Гордій якось поворухнувсь, суха гілка тріснула, і чорнявий почув.

— Тікати? О, ні!—подумав Гордій і випростався.

Чорнявий побачив його, трохи наче здивувався, згорнув книжку, устав і підійшов *ближче*.

— Що тобі треба?—знов спитався він, як і вчора.

— Я зовсім не бажав красти в тебе мед!—одмовив Гордій зважливо.

Чорнявий трохи підняв брови вгору—мабуть здивувався—і відмовив:

— Алеж ти прийшов по його.

— *Ти думаеш, що мені нічого їсти?*—скрикнув Гордій.

— Ні, в тебе їсти є що,—я знаю!—відмовив *чорнявий*.

— А ти звідки знаєш?

— Татко тебе й твого дядька знають.

— А хто твій татко?

— Мій татко?—і очі в чорнявого засяли, мій татко—Кирило Семенович Гайденко.

Гайденка Гордій трохи знав. Він жив тільки за п'ять верстов од Гордія і часом *бував у Гордієвого дядька, але зрідка і* за ділом: дядько чогось не ладнав з ним. Гордій помовчав, а далі спитавсь:

— Це ваша пасіка?

— Наша.

— Що ж ти тут робиш?

— Пасіку бережу та читаю.

— І ти не боїшся сам бути так далеко *від дому?*—спитався Гордій. Сам він *не* злякавсь би цього, але звик, що всі хлопці

жуть боятися, а тільки він, Гордій—ні... ба так, часом...

— Чого ж я буду боятися?—відмовив рнявий питанням.

— Ти й *ночуєш* тут?

— І ночую тут, у катразі... ,

— Сам?

— Ні, з дідом Паньком.

— А! Вночі боїшся!

— Еге, вночі страшніше. Я одного разу очував сам, а дід Панько ходив на слобо-у—і було поганіше, ніж удвох

— І твій батько зна, що ти сам ночуєш?

— Ні, він цього не знав—це було вчора, я додому сьогодні піду.

— І *знов прийдеш*?

— Якщо татко пустять.

— Якщо пустять? Хіба ти його слуха-шся?

— Авжеж! А хіба ти дядька—ні?

— Ні!

Хлопці замовкли.

— Яка в тебе *книга*?—*спитався Гордій*. Він на шостому році самотужки вивчився *читати і страшенно любив* цікаві книжки. Він уже поперечитував їх багато з дядькового книгозбору, роблячи це крадькома, щоб дядько не знав.

— Іди подивись!

Гордій трохи постояв, подумав. Він вагався.

— А як тебе звуть?—несподівано спитавсь він у чорнявого.

— *Демидом*.

— Де-е-ми-дом...—протяг Гордій. Йому *не подобалось* ім'я, і він уже хотів був сказати про це, поглузувати, як то він завсігди досі робив з хлопцями, але спинився. У цьому чорнявому кремезному хлопцеві з глибокими темними очима було щось таке, що зупиняло Гордія.

— А чом же ти не кажеш мені, як тебе звуть?—спитався Демид, бачачи, що Гордій мовчить.

— Мене? Мене звуть—Гордієм!—Це ім'я Гордій вимовив навіть гордо: він уважав його за дуже гарне, за найкраще—з того часу, як вичитав, що один цар звався так, як і він. І, сказавши ім'я, Гордій скочив на тин та й стрибнув у пасіку

Через кілька хвилин хлопці вже сиділи в холодку під грушею та й роздивлялися на *книжку з малюнками*. Це був «*Шлях до північного бігуна*» Ж. Верна. Демид тільки оце зараз почав книжку і йому легко було почати її знов і читати голосно, щоб і Гордій міг слухати. Він так і зробив.

Спершу читав Демид, потім Гордій. Слухали *обидва надзвичайно уважно*. Вони читали мало не до вечора,—аж поки Гордій сказав, що йому треба йти.

— Але ти без мене не читай,—чуєш,—не читай!—казав він Демидові,—я *завтра* знов прийду.

— Добре,—відмовив Демид,—приходь!

Він був радий, що Гордій прийде. Хлопці видимо подобались один одному.

Гордій справді прийшов і другого, і третього дня. За ці дні вони дочитали книгу. *Гордієві сподобалась* вона надзвичайно. Гатерасова постать стояла мов жива перед ним.

— Якби я мав три мільйони,—скрикнув Гордій,—я теж поїхав би туди і вже я добився б до північного бігуна.

Демид похитав головою.

— А *ти думаєш*—ні?—спитавсь Гордій задерикувато.

— Важко,—відмовив Демид.

— Важко? О, я цього не боюсь! Я дуже радий, що буде важко, дуже радий! Більша слава буде! Ох, якби в мене було три мільйони!

І хлопець, не змігши всидіти, почав нервово бігати по пасіці, лякаючи бджіл.

— Гордію, *бджоли покусають*,—*не лякай* їх!—казав Демид.

Але Гордій на те не зважав,—він навіть не чув Демидових слів. У його в голові вже мигтіли картина за картиною. У його була дуже буйна фантазія. Те, що він прочитав (хоч часом і мало розуміючи) багато романів, зробило її ще дужчою. Часом уночі або і вдень, лежачи в саду в холодку або нервово ходячи, починав він марити. Мрії в його були всякі, але всі вони були міцно зв'язані з ним самим, його постать була осередковою постаттю на всіх тих малюнках, що малювала йому розпалена фантазія.

Він уявляв себе *великим* привідцею—як Наполеон, що про його він прочитав недавно. Він—*простий салдат*, але бере в бран ворожого генерала і відразу з салдата *робиться офіцером*, далі *полковником*, далі генералом... Він сміливий, розумний, *салдати за малим не моляться* на його, і він їде й воює собі царство, і стає

там царем. І бачить себе, як на пишному коні він в'їздить у повойовану столицю. Навкруги трупи ворожі, кров, але те все топче кінь копитами, а йому, Гордієві, до ніг схиляються городяни, виносячи ключі від міста.

Або уявляв себе святим мучеником з часів римської імперії. Він сміливо йде аж до царя «у сенат» проповідувати свою віру. І він докоряє цареві, розбива поганських богів, і цар велить ухопити його і вести на муку. І його ведуть, і він витерплює всі муки, тоді ведуть його на смерть. І його страчено... ні, його не страчено, бо палким словом він упевняє своїх катів, робить їх християнами, і вони всі гуртом ідуть знов до царя. І цар, здивований, вражений, устає з престолу і схиляється Гордієві до ніг, як святому, і вихрищується, а його, Гордія, робить після себе першим у царстві. Ні, п і с л я с е б е—це погано. Але не може ж цар кинути царювати, а його посадити на престолі замість себе! Ні, отак: у царя є дочка чудової вроди і Гордій одружується з нею, а як старий цар умира, то Гордій стає царем сам і царює велично...

За такими мріями спливав у Гордія звичайно дуже довгий час. Тепер же його вразила Гатерасова постать, і він уже уявляв себе серед снігів та серед криги, уявляв, як він лама всі перешкоди, як своїм єдиним словом зупиняє бунт на кораблі, як він... Але ту ж мить біль примусив його прокинутись од мрій. Він ухопивсь за шию і скинув з себе бджолу.

— Проклята тварюка!—скрикнув він.

Круг його літало безліч бджіл.

— Гордію, тікай, бо вони тебе закусають! —скрикнув Демид.—Ти штовхнув вулик.

Гордій хотів був ще щось сказати, але ту ж мить новий біль примусив його скрикнути і побігти геть.

— Прокляті бджоли, щоб вони всі виздихали!—скрикнув Гордій.

— За що ти їх лаєш?—спитався Демид.— Ти сам винен, що вулика штовхнув.

Гордій хотів був сказати Демидові щось не дуже гарне, але зупинивсь. Він тільки плюнув і почав терти собі шию руками.

Через кілька часу біль трохи втих, але Гордій мовчав: він розсердився на дійсність, що так неласкаво розігнала його мрії. І дедалі він сердився все більше та більше: зло все росло та росло, все підімалось та піднімалось у його в грудях. На кого? На бджіл, що його покусали, на Демида, що їх обороня,—а! хоч би швидше відціля піти!

Але він зараз не пішов, а трохи мовчки позлував, лежачи на траві (Демид думав, що в його нестерпуче болить шия, не займав і дуже його жалів), знов помалу розбалакавсь і знову хлоп'яча розмова повернулась до прочитаної книжки. Гордій знову почав оповідати, що зробив би, якби в його було три мільйони. Він довго й палко казав, а Демид слухав його мовчки, сидячи під грушею, прихилившись до стовбура спиною і втупивши замислені очі кудись у далечінь.

— А ти що зробив би, якби в тебе було три мільйони?—зненацька спитався Гордій, ставши перед Демидом і вдивляючись у його блискучими, розпаленими очима.

— Я?—перепитався Демид і замовк.

— Еге, ти! Кажи!—нетерпляче підгонив Гордій.

— Алеж у мене не буде трьох мільйонів,— чи то сумно, чи то поважно відмовив Демид, не одриваючи очей од блакитної далечині.

— А! Який ти!—розсердився Гордій.— Знаю, що не буде, алеж якби були?

— Якби були?—знов перепитався Демид. —Якби були... Я не знаю, що з ними зробив би... Тільки я не поїхав би на північ.

— Чому?

— Що там? Читати цікаво, а їхати не хочу. У нас краще...—І відразу якась думка блиснула в хлопця в голові—очі засяли ясно й зважливо, він випростався.— Якби в мене було багато грошей,—заговорив він голосно,—то я зробив би так, щоб убогих не було.

— Щоб убогих не було?

— Еге! Я з мамою ходив до Прокопа...

— Хто це—Прокіп?

— Чоловік один, мужик... У його була жінка хвора, і мама носила ліки. Які вони вбогі! Одежа драна, в хаті порожньо і— їсти нічого... самий цвілий сухар!

Останні слова Демид вимовив сумно.

Гордій дивуючись слухав його і—не розумів.

Але це не пошкодило хлопцям зійтися і четвертого дня, і п'ятого, не пошкодило їм потоваришувати добре. Демид не міг ходити до Гордія, бо ж Гордіїв дядько не ладнав чогось із Демидовим батьком, алеж

зате Гордій ходив до Демида. Звісно, він робив це так, щоб дядько не знав, та це ще більше його звабльовало, що воно заборонене.

Батько Демидів був панського роду. Демидів дід мав землю, мав кріпаків. Усе те він процвиндрив, прогуляв у божевільних оргіях. Кирило Гайденко, тоді малий хлопець, бачив усі ці ганебні оргії, бачив, як батько мучив його матір своїм деспотством та гаремними звичаями, і його дитяче серце проймалося симпатією до тих, хто так, як він сам, терпів од незануздяного панського норову, що мав його батько. А той розтринькав усе і вмер, кинувши жінку з двома *недорослими дітьми* без шматочка хліба. Кирилова мати мусіла піти у економки до однієї багатої панії, заробляла щоденною працею хліб собі й дітям і налила їм у душу великої любови та поваги і до себе, і до всіх, хто працює. Кирилова сестра пішла заміж, мати вмерла. Кирило став конторником у тії ж таки панії (мати могла дати йому дуже малу освіту). Повсякчасні справи з народом, коли Кирило мусів говорити до його його ж словом, привчили його так до української мови, що він і тепер у сім'ї і з селянами говорив нею і тільки буваючи поміж панами вживав іншої. Він одружився *мало не* з простою, надзвичайно доброю дівчиною і од неї мав єдиного сина Демида. Одержавши несподівано невеличку спадщину від одного родича—десятин 40 землі,—він кинув свою панію та й почав хазяйнувати. Господарював уже років з п'ятнадцять, не мав великих боргів і ледве міг дати синові таку освіту, про яку він марив—цебто довести його до університету. Батькові оргії та панська його дикість, материна саможертва, що про неї ніколи Кирило не забував, та власна добрість, укупі з давньою завичкою, зробили те, що він жив з своїми сусідами-мужиками справді по-сусідському, дуже з ними ладнаючи. У його з мужиками не було сварок ніколи, а коли й *були* непорозуміння, то вони кінчалися ладом.

Усе літо ходили Гордій та Демид укупі. Селянських хлопців Гордій давно занехав. Дядько хоч і довідався, куди Гордій біга, але нічого не міг з ним зробити. І Гордій бігав, читав, малював, навіть учивсь укупі з Демидом. Хоча в його був свій учитель—семінар, що *недавнечко* скінчив семінарію та був на селі дяком, але він у його мало що вивчив—тим мабуть, що то була праця з примусу,—і далеко більше довідався, учачи з Демидом його завдання—наввипередки, хто швидше вивчить (і мало не завсігди вивчав швидше Гордій). Тим Гордій міг через рік здати екзамен у першу клясу до гімназії та й поступити туди вкупі з Демидом. У місті товаришування не порвалось: хоча хлопці жили не в одній домівці, але в клясі сиділи поруч на одній лавці і щодня бігали один до одного.

Гімназія мало дала їм розвитку—більше тільки формальні сухі відомості, що зараз же вони й зникали з голови. Зате хлопці *сами* себе розвивали, багато читаючи. Їм довелося прочитати випадком кілька українських книжок, потім «Кобзаря». Це вже сталося тоді, як Демид жив у старого Квітковського, що сам трохи кохавсь у рідному слові і направляв хлопця на добрий шлях. Гордія він не направляв, бо здебільшого Демид ходив до Гордія (у того була краща до читання хата), але все, що читав Демид, чув од його й Гордій і, щиро приймаючи незабаром зробився «українофілом»,—таким ім'ям згорда звав себе п'ятнадцяти років хлопець. Тоді вже сам добував українські книжки, давав їх нишком товаришам читати і мав на кількох чималий вплив. На його щастя гімназіяльне начальство якось не довідалось *про це*. Здавши (*одним* з перших) екзамена з гімназії, він укупі з Демидом пішов до університету. З того часу товариші почали й жити вкупі.

Тепер обидва мали заміри шукати в місті роботи: Демид—допоминатись у земстві *посади* земського лікаря на село, а Гордій шукати судової практики. Обидва були повні надій, у *обох були в голові широкі* мрійні пляни, найбільш у Гордія. Пляни були щирі, чесні, не самолюбні: хлопці звали себе українськими народовцями... Гордій був мов ще демократичніший од Демида, ще палкіший та гостріший своїми поглядами.

II.

Другого ж дня обидва наші приятелі, пішли надвечір до Квітковського.

Петро Квітковський був ще зовсім молода людина, йому було тільки 23 роки—рік минув, як він здав екзамена з університету. Опріче Ганни в його не було ні братів,

естер. Батько його, урядовець, умер, инувши жінці з сином та з дочкою 'яницю, з якої вони могли так-сяк про-ти.

Квітковські були здавна городяни і мало чили село. Але старий небіжчик Квітков-кий вважав себе за українського патріота, оч не ворухнув і пальцем, щоб чимсь той атріотизм виявити,—то ніколи все було за недосужностію по должності і за дру-ими клопотами», як каже Возний, то—небезпечно. Та все ж старий Квітковський міг сказати про себе, що він «од рожденія свого розположен к добрим ділам», і це він виявив хоча тим, що мав десятків зо два українських книжок та Шевченків бюст у себе в кабінеті та дав ті книжки почитати своїм дітям.

Квітковський умер, як синові було 20 років, а дочці 14. Обоє вони зосталися з матір'ю—цілком пасивною жінкою. Вона зовсім не могла керувати дітьми і завсігди сиділа у своїх покоях, вітаючи там знайомих, чи розкладаючи пасьянси. Діти зросли більш-менш самостійно і пішли ще далі тим напрямком, на який штовхнув їх батько своїми українськими книжками та Шевченковим бюстом. Праці в цьому напрямку досі не виявляли ніякої: Ганна тим, що не мала на це ще й часу, а її брат може й мав би час, та якось не міг собі ладу дати. Діла ж у його було небагато: скінчивши університета, він назабаром добув собі, лекції в приватній гімназії, вони давали йому невеликий заробіток і брали всього годин три на день.

Гайденко та Раденко підійшли до великого будинку і подзвонили. Двері відчинив сам Петро Квітковський—високий чепурний парубок, надзвичайно білявий (він удавсь у матір) та ше й блідий,—і повів їх до себе в хату. В їй був чималий нелад та пил. Книжки купками лежали всюди.

— Сідаймо тут, люди добрі,—промовив Квітковський,—а як прийде людей більш, тоді переліземо на ширше місце.

— Хіба ще хто має прийти?—спитався Гайденко.

— Стрівся сьогодні з Давиденком та з Келишинським,—казали, що зайдуть,—одмовив Квітковський.

Українська студентська молодіж часто сходилася до Квітковського поговорити або почитати. Квітковський був симпатична людина, та й жив зовсім самостійно і мав зручну кватирю.

Гості не встигли ще й сісти, як почувся дзвоник біля дверей і через кілька хвилин до гурту ввійшов ще один добродій—Іван Давиденко. Це був товстенький чоловічок з швидкими очима, дуже підстриженою, маленькою борідкою, з хапливими рухами. На його колись великі надії клалися. Колись він заходжувавсь видавати часопис, щоб, як казав він,—«виясняти місцеві потреби», та через якийсь «зась» мусів дуже скоро облишити цю справу і опинився секретарем у земстві; там він сам заправляв усіма справами, бо предсідатель був ліберальний та ще й лінивий.

За їм увійшло ще двоє—один худий високий студент, знайомий і Гайденкові і Раденкові, і другий добродій. Раденко другого не знав і Квітковський познайомив їх:

— Мій родич Степан Келишинський.

Раденко глянув на Келишинського, подаючи йому руку. Це був ще молодий, років 24, чоловік, високий, огрядний. Його одгодована чепурна постать у гарно пошитій одежі пасувала до випещеного вродливого обличчя. Голова була одкинена назад, очі дивилися сміливо, чепурні чорні вуси завивалися вгору.

— Дуже радий!—промовив Келишинський, досить недбало стискаючи руку Раденкові, і зараз же заговорив з Квітковським.

Прийшло ще кілька людей, в хаті зробилося тісно і Квітковський попрохав гостей до залі. Як ішли, Гордій стиха спитавсь у Демида:

— Чи ти знаєш цього Келишинського? Що воно?

— А так собі,—ніщо, десь у суді служить, родич господареві, то мабуть і зайшов випадком.

Пссідавши в залі, почали розмовляти. Трохи згодом вийшла й Квітковського сестра, Ганна. Вона ніяк не нагадувала брата, бо вдалася в батька. Обличчя, може з не зовсім рехтельними рисами, було любе й чепурне—розумні темні очі під дугастими бровами та високий білий лоб були йому окрасою. Раденка дуже вразила її невисока, але струнка постать. Він не зводив з неї очей і зовсім не помітив, що і в Демида Гайденка очі відразу засяли, як дівчина ввійшла в хату.

ат познайомив сестру з Раденком. Гор-
лиснув на неї своїми сміливими ясними
а, і дівчина несамохіть звернула на
увагу.

Я чув,—ви недавнечко з села?—по-
Раденко, сідаючи коло Ганни.

- Еге!—кивнула вона головою.

– Я теж відтіль, і цікавий знати ваші
ження... Як вам здалося село? Що ви
йому знайшли?

— Ваше питання дуже широке, та я й
е можу сказати, що була на селі близькою
о народу: народ якось одхиляється од
нтелігентної людини...—відмовила дівчи-
на, трохи соромлячися з несподіваних за-
питаннів.

— Я виріс проміж народом,—сказав Ра-
денко,—і думаю, що вмію з їм говорити...

Але його перепинив один студент:

— *Саме це й я помічав*—мужик нам
не йме віри. І я певний, що це буде доти,
поки обов'язкова освіта українською мовою
порівняє пана з мужиком.

— Освіта українською мовою—це так,
але не обов'язкова,—відказав Гордій.—
Це був би примус над народом. З якого
права інтелігенція робитиме свої бажання
обов'язковими народові? Чи не схотів би
того й нарід ізробити?

— Ти помиляєшся, Гордію,—відказав
Демид Гайденко,—не свої бажання накида
інтелігенція народові, а загально призна-
ну правду!

— А яку ж то?

— А ту саме, що світ кращий од тем-
ряви.

— Невже ви думаєте, що народ сам, коли
схоче, не візьме цього світу? Хіба вважаєте
народ за дурня, що не розуміє власної
користи? Світ кращий од темряви! Але—
я к и й с в і т? Той, що ви бачите, те, що
ви вважаєте за світ! А може світ зовсім
не такий і може зовсім не такого світу
хоче нарід? Як же ви можете накидати
йому с в о ю просвіту, коли він, може, її не
хоче? Невже ви думаєте, що нарід дитина?
Що не має свого морального кодексу, свсєї—
коли хочете—культури? Я серед народу
народився, виріс серед його і знаю, що ви
дуже помиляєтесь, думаючи так.

Раденко говорив із запалом. Він устав,
очі йому зайнялися вогнем, од усього об-
личчя пашіло надхненням, впевненістю.
Ганна дивилась на його і, сама не помі-
чаючи того, не могла одірвати від його
очей. Бідолашний студент, що зовсім не
думав, кажучи свої слова, сягати так гли-
боко, не знав тепер, що сказати. Квітков-
ський та ще дехто пристали на Раденкову
думку:

— Правда! Народ має свою культуру
і спершу треба знати її, дослідити, а тоді
вже рішати, чий світ ясніший—наш чи
народній,—казав Квітковський. Він зовсім
не знав народу, але його нервову систему
електризувало Раденкове слово і скоряло.

— Отже я таки й тепер не згоджуюся
з тобою, Гордію,—знову почав Гайденко.—
Живе *життя не складається відповідно*
нашим теоріям. Дуже гарно було б, якби
нарід спокійно виробив собі потроху свою
культуру. Може вона й вища була б од
тієї, що ти звеш «нашою», може ми й при-
стали б на неї. Алеж ти забуваєш те, що
поки ми будемо задля абстрактних прин-
ципів сидіти, склавши руки, та дивитися,
як нарід вироблятиме свою культуру,
тисячі непроханих учителів—усі ті тяжкі
обставини, серед яких живе й псується
нарід,—*ідуть і вчать його по-своєму.*

Ганна дивилася й на Демида, як він
говорив. Вона любила це не дуже чепурне,
але щире, гарне обличчя. Вона чула тепер,
що в Демидових словах більше правди,
але Раденкові *були блискучіші.* Чогось
зідхнувши, вона згодилася з Демидом. А
Раденко вже відмовляв:

— Або мій принцип правдивий, або ні.
Якщо ти не доведеш мені, що він неправ-
дивий, *тоді можна згодитися тільки зо мною,*
бо правдивість принципів не залежить од
тих чи інших обставин.

Демид хотів був одмовляти, але знов пов-
стала загальна спірка, і хоч більшість
була на Демидовому боці, *алеж* Раденко
не поступавсь.

— *Я* вірю в нарід!—казав він.

— Справді?—обізвався з кутка трохи
глузливий, але спокійний голос. Усі озир-
нулися. *То говорив Келишинський.* Досі
він сидів самотньо, ні до кого не зи-
ваючись.

— Справді?—сказав він удруге.—А мені
здавалось, що ця фраза вже підтопталась,
так її до архіву віддано.

— Чому ж це ви так думали?—гостро
спитався Раденко, роздратований Кели-
шинського тоном.

...ло. Батькові книжки та деякі

— Бо не знаю, як можна вірити в півдикого мужика, що ладен топити відьом і ні про що не дума, тільки про задоволення своїх фізіологічних потреб. Іграшки в любов до народу вже минулися, бо минувся час усяких високо-героїчних ідеалів,—ми дивимося на життя тверезо.

— А як же саме?—спитав Раденко.

— А от як,—одказав Келишинський, трошки прищуливши одно око і одкинувшись своїм випещеним тілом на м'яку спинку в кріслі.—Ми довідалися, що всі ті ідеали тільки сухі, логічні витвори індивідуальної думки, а нам, людям, що хочуть жити справжнім, а не вигаданим життям, зостається тільки та дійсність, що справді круг нас є. Ми цю дійсність признали. Вона не зовсім гарна, але у всякому разі не така й погана, як дехто думає. Життя все ж дає людині багато втіх. Мета наша повинна бути така, щоб узяти від життя якомога більше цих утіх, якомога більше задовольнити себе.

— В цьому мета людського життя?—спитався Демид.

— Еге, в цьому!

— Ну, а якщо задоволення ваше, втіхи ваші стануть часом іншим людям за зло?

— Дивного нічого нема,—стиснув плечима Келишинський,—це закон природній.

— Вибачайте, я трохи може не зрозумів,—почав знову Гордій,—по-вашому виходить так: нема міри моральної, нема ідеалів, а є тільки просто задоволення себе і задля того, щоб це задоволення здобути, нема чого дуже церемонитися зі способами—хоч би й грабувати?

— Нащо так гостро?—усміхнувсь Келишинський.—Грабування карає закон. Я кажу про легальні способи. А що міри моральної загальної нема, то це певно. А проте, це як хто хоче, так і дума. Я в усякому разі за мріями не вганятиму.

Гордій спалахнув зовсім:

— Он як! Вільно кожному думати, як він хоче. Вільно вважати за мрію те, на що другий поклада своє життя. Вільно й вам проповідувати задоволення потреб замість усяких інших ідеалів. Але невже ви думаєте, що від цього ті ідеали зникнуть? Невже ви думаєте, що мільйони людськости, живучи безліч років та безліч років пориваючись досягти до ідеалу,—невже ви думаєте, що ці мільйони помилялися, а ви одним своїм словом знищили те, віру в що людськість довела безліччю великих мук і високих вчинків?

Келишинський трошки зморщив носа.

— Вибачайте,—те, що мільйони так думають, ще не довід. Смалили ж ваші мільйони на автодафе людей!.. Одначе, як я забалакався,—вдався він до Квітковського,—мені час додому.

Він устав, недбалими, але впевненими рухами пройшов, прощаючися зо всіма, і вийшов з хати.

— Ось воно—нова філософія!—скрикнув Раденко.

— Не нова, а тільки відновлена хіба,—промовив Демид.

Був тихий гарний вечір, і всі після чаю пішли в невеличкий садок, що був у Квітковського. Молодіж знову засперечалася за якесь питання і побігла наперед. Тільки Демид зостався позаду, дожидаючись, поки Ганна впорається коло самовара. Він діждавсь її і вони вдвох пішли в садок. Всі інші вже повтікали наперед. Демид був цьому радий. Ганнин образ давно вже запанував у його в душі, і тепер, говорячи з нею, він думав тільки про одно—про те, що треба сказати це Ганні. А Ганна йшла поруч з їм по стежці, осяяна місячним світом і здавалась йому ще кращою, ніж була досі.

— Я не можу згодитися з Гордієм,—казав Демид.—Він не помиляється, кажучи, що принципи не одміняються відповідно обставинам. Але він помиляється, прикладаючи свій принцип до цього випадку.

— Мені теж здається,—промовила Ганна.

— Було б дуже добре,—казав далі Демид,—якби все було так, як Гордій каже. Тоді ми могли б спокійно дивитися на те, що буде, спокійно дожидатися тих наслідків, що неодмінно мусять бути, а сами... хоч руки склавши сидіти! Алеж так не есть! Не можна казати про самодіяльність у людини з зав'язаними очима. А такий наш нарід. Ми повинні розв'язати йому очі. Це не легенька праця, на неї треба жертв і ми повинні їх подати.

Ганна слухала це, і нові почування вливалися їй у серце. Вона чула, що їй хочеться подати ту жертву, і сподівалась, що в неї стане на те сили. І вона тихо сказала:

— Велика мусить бути жертва!..

— Зробимо, що зможемо: віддамо всю свою діяльність громадську, літературну, сімйову на те, щоб досягти цієї мети. І ми *її досягнемо!*

— Алеж це так тяжко!..

— Тяжко досягти, але гарно і легко віддавати себе на роботу рідному народові!

— О, я думаю, що гарно!—зідхнула Ганна.—Тільки я не знаю цього та й... не зазнаю мабуть...

— Чому?

— Що я можу зробити?

— *Ви любите свій нарід й цього досить:* щира любов навчить вас, що робити.

— А ти що робитимете?—спиталася зненацька Ганна.

— Скінчу оці батькові справи, поїду на село і спробую, що вийде з того, що там житиме інтелігентна людина у повсякчасних близьких зносинах з народом. Я жду і ніяк не діждуся змоги туди їхати. І тільки *одно мене смутить...*—і Демидів голос затремтів.

— *Що?*—*спиталася* якось непевно Ганна.

— Ганно Михайлівно, я скажу тепер те, що давно вже хочу сказати. Мене смутить, що я не бачитиму вас, що я поїду туди без вас. Поїдемте зо мною! Будьте мені дружиною і зробіть мене щасливим.

Демид змовк. Мовчала й Ганна. Вона сподівалася цього. Вона бачила Демидову прихильність, була й сама прихильна до його. *Але тепер вона мовчала.*

Щось її спиняло, щось не давало їй одмовити. *Вона* йшла мовчки, похнюпивши голову. Так проминуло кілька часу.

— Ганно Михайлівно!..—почувся тремтячий Демидів голос.

Ганна вся стрепенулась. Вона чула, що мусить одмовити швидко, зараз, але відмови не було. І вона спитала:

— Коли ви їдете?

— Через місяць.

— *Підождіть з одмовою до того часу!*—! дівчина поспішилася наздогнати товариство.

Тієї ночі Ганна довго не спала: думала про Демида та про його питання. Який він гарний, добрий, розумний! Запевне він багато зробить для рідного краю, і гарно буде робити поруч з їм. Вона давно вже сказала собі, що з'єднає свою долю з його долею і бачила в цьому щастя. І хіба ж це не щастя? Еге, вона його любить...

Але ту ж мить інший, блискучий сбраз *уставав перед нею. Вона бачила перед* себе горду постать Раденкову, його осяйні могутні очі, чула його надхненну мову, і цей образ починав притягати її до себе якоюсь демонічною силою, і Демидів образ блід, і відмова на Демидове питання умирала у неї в грудях...

Довго не спав цієї ночі і Ганнин брат.

Дуже рано, з хлоп'ячих літ, загубив він віру. *В університеті—так йому вдавалося*—він рішив усі питання на підставі останніх здобутків науки, і все було так просто і так зрозуміло, а найбільш—гарно. Гарно тим, що замість сліпої віри, що доводила часто й густо до суєвірства, запанувало ясне світло людського розуму. І так просто здавалося все: слухайсь раз-у-раз власного розуму, роби на підставі великих принципів—і все буде *гарно і ти будеш* гарний.

Але так було не довго. Неминуче питання: а що ж потім? а нащо ж це все?—повинно було повстати зараз же, скоро людина заспокоювалася на самолюбній вірі у власний розум. І воно зродилося і в Квітковського.

З того часу він не мав спокою. У його була щира душа, *прихильна до всякого* добра, але тепер він не бачив, нащо він *робитиме те добро, якого бажала* його душа. Нащо він робитиме, коли все мусить *загинути, загинути* без ніякого сліду не тільки для його, але й для кожного з тих, кому він робитиме те добро?

Душевні муки давно вже попсували Квітковському нерви. Він не міг керувати їми, вони цілком над їм панували. Це, звісно, не могло запомогти йому в тій важкій душевній борні, що він її тепер *одбував.*

Він не міг пристати на холодну егоїстичну *думку свого родича Келишинського; але й* те, що він бачив кращого,—всі так звані «ідейні» заходи,—не задовольняли його, не заспокоювали його турботи...

III.

Ганна не була якоюсь надзвичайною істотою. Вона була тільки простою розумною дівчиною. Вона зростала у батька тихо, розвивалась не поспішаючись. Вчившись у *гімназії, багато думала, багато читала.* Це її розвило. Батькові книжки та деякі

розмови з Демидом прихилили її до рідного народу. Довчившись у гімназії, випрохалась у матері погостювати на село до тітки, панії вдови, що господарювала на власній чималій землі. Дівчині хотілося побачити село, народ. Але побачила його тільки зверху: мужики сахались її, як і всякого «пана». Це ще більше роздратувало її цікавість, і їй здавалося, що там, де вона не могла нічого довідатися, ховається щось, надзвичайно гарне, ідеал—який саме—невідомо, але в усякому разі—ідеал. Ставши в обороні народніх прав, Гордій Раденко саме потрапив на той шлях, що на йому була тоді й думка в молодої дівчини. Тим розмови його зробили вплив на Ганну. Та ще більше зробив на неї враження він сам. Енергія, що нею пронято було всю його постать, врода, палкість, щирість—все це надзвичайно вражало дівчину. З Демидом вона любила розмовляти, любила його слухати, бачити біля себе, але він її не вражав, він був звичайною людиною, такою само, як і вона. Не такий уявлявся їй Гордій Раденко: це було сонце, що світило і все навкруги скоряло своїм могутнім сяєвом...

Так почувала Ганна в той час, як вона вдруге стрілася з Гордієм. Це було в міському саду. Добра частина людей з міста зіходилася вечорами на прохідку в той садок. Пішла й Ганна з братом. Їм зустрівся один знайомий, колишній товариш університетський Квітковському. Він пристав до їх, і Квітковський зараз же загомонів з їм. Розмова Ганні була зовсім не цікава, і вона, трохи нудьгуючи, йшла з Іми. Так вони обійшли садок, і Ганна вже хотіла казати, що час додому, як зненачька стрункa Раденкова постать стала перед нею.

— Ганно Михайлівно! Який я радий,—озвався Гордій, стискаючи руку їй, а потім Квітковському.

Квітковський не довго говорив з Раденком і зараз же повернувся до своєї розмови з товаришем. Раденко й Ганна почали розмовляти собі вдвох і заговорились про село:

— Скажіть мені, будьте ласкаві, Гордію Васильовичу,—спитала Ганна,—ви багато жили на селі?

— Я зріс там. Моїми товаришами змалечку були мужичата. І я дуже вдячний долі за те, що вона так зо мною зробила. Без цього не знав би як треба народу, не міг би працювати для його.

— Працювати для його...—замислено, сказала Ганна, — але як? Ось чого я не знаю!

— О, праці так багато, що не знаєш, за віщо братися. Сама просвіта народня—величезна праця. Звісно, нам доводиться в цьому напрямкові робити на самому літературному полі. А хіба це мало? Скласти народню літературу—це не іграшки.

— Добре ж, як у кого є талант, а як нема?—От ви запевне пишете!—сказала, Ганна і глянула на Гордія.

Гордій справді писав, хоча й не народні книжки. Їх він не хотів поки писати, кажучи, що робитиме це тоді, як посягне повної широкої освіти. Але він складав вірші, і в його вже був чималий зшиток, віршами списаний. Він спершу зрікався, але потім признався в цьому Ганні.

— От, якби прочитати!—промовила дівчина.

— Вас зацікавлює? О, я дуже щасливий буду, якщо ви схочете прочитати,—відмовив Гордій.

Ту хвилину Квітковський знову прилучився до їх, бо вже час був вертатися додому. Гордій провів їх аж до хати.

Вернувшися Гордій додому, сказав Демидові, що стрівся з Квітковськими, але про вірші не сказав,—Демид бо (Гордій давав йому іноді їх читати) не зовсім уподобав деякі з їх, кажучи, що там більш реторики, ніж поезії. Це вражало Гордієве авторове почування, і він часом ховавсь од Демида з віршами, хоча й дуже бажав би мати його за повсякчасного слухача. Другого дня він сам одніс вірші до Ганни.

Вони були здебільшого все змісту персонального. Демидів закид про реторику не був неправдивий, але Ганна цього не помічала,—їй здавалося гарним усе, що робив Гордій. Найбільш сподобались їй двоє віршів. В одних автор казав до народу:

Ти той, що я в тобі свій ідеал уздрів,
Тобі вклонивсь до ніг твоїх;
Ти той, кого в душі я змалку вже любив
У мріях чистих молодих,
Провідцею твоїм в твоїй за світ борні
Я ще з дитинства марив бути,
І помогти тобі бажалося мені,
Щоб вбувсь своїх ти горя й скрути.

Другі вірші були змісту ще більш особистого:

І матері, і батька
Не знав я своїх
І все те кохання,
Що мав би до їх,
Віддав я, убогий
Народе, тобі,
Бо жив я з тобою
І в щасті, й в журбі.
Я мучився вкупі
З народом моїм,
Я плакав і часом
Сміявся із ним.
В дитинства мойого
Сирітськії дні
Були мужичата
Братами мені.

Про ці останні вірші заговорила Ганна з Гордієм, стрівшися з їм знов у міському саду.

— Знаєте, я вивчила двоє ваших віршів...—почала вона несміливо.

— Справді?—зрадів Гордій.—От, не варто було! Алеж які?

Ганна сказала які й додала щиро:

— Вам мабуть тяжко було жити змалку?

— Тяжко? Я не знаю, може й тяжко, але хіба це не все одно?—ніби недбало відмовив Гордій.

— Розкажіть мені про себе!..—попрохала дівчина.

Гордій замислився на хвилину, а потім почав оповідати. Він оповідав так, як його дитинство уявлялося йому тепер. Оповідав про забутого, занедбаного хлопчика, про самотнього сироту, що знаходив єдину радість у житті—братаючися з «дітьми народу». Він оповідав, як навчався працювати для його і тільки на те придбав і освіту. Він казав, що працюватиме в літературі і, опріче того, стане мужичим адвокатом: бідний мужик гине, не знаючи законів. Ганна слухала цю палку оповідь і її добре дівоче серце сповнялося пекучим жалем до того малого занедбаного сироти, а потім її очі починали бачити в Гордієві борця за народне щастя й долю, героя. І йдучи поруч з їм, Ганна думала:

— Щаслива буде та, що піде з ним укупі на цю святу боротьбу.

З цього часу образ Гордіїв уже не покидав Ганниної душі: вона носила його в собі, не могла збутися його.

А збутися вона хотіла. Вона бо вже почувала, що робить якесь злочинство проти когось. Проти кого? Знала, хоч не зважувалась поки наменувати його. Ці думки вбивали в неї всю енергію. Вона сновигала з хати в хату без діла, не мігши його собі знайти, бо її обхоплювала чи то якась важка нудьга, чи то сподівання чогось. Почувала, що щось мусить статися і це не давало їй спокою, дражнило їй нерви. Демид заходив до їх тепер не часто, він мав багато клопоту з батьковою справою і йому було ніколи. Але Гордій сам бував досить часто, познайомився з її матір'ю, і Ганна виразно бачила, що він ходить задля неї. Дожидала того часу, як він сам це скаже. Але що вона тоді йому відмовить?

Що відмовить! Якби вона знала!

Знала тільки, що вона напів зв'язала вже себе з Демидом. Вона завсігди була до його прихильна. Його тиха, але кремезна вдача, його ласкавість та щирість приваблювали її. Але тепер інший став перед нею, і той інший був такий блискучий, що Демидова постать зовсім зблідла перед ним. Демид був звичайна гарна, чесна людина, а цей був повитий якимсь героїчним сяйвом. І дівчині несамохіть згадувалися Гайневі вірші про лицарів духа святого, того духа

Що робив та й нині робить
Найдивнішії дива:
Розбива тиранів замки
І кайдани розбива.
Давні рани смертні гоїть,
Людське право знов дає,—
Через його поміж людом
Рівність, воля настає.
Він прогонить злу темноту
І примари чорні пріч,
Що псують кохання й втіху,
Нас дратують день і ніч.
Збройних лицарів багато
Дух святий собі обрав,—
Щоб його чинили волю,
Душу їм одважну дав.
Дорогі мечі в їх сяють,
Мають прапори у їх!
Ти б хотіла, любко, бачить
Гордих лицарів таких?

— Еге, і я бачу його,—казала вона собі,—він перед мене, цей лицар!

Дівчина чула, що блискуча постать Гордієва, узброєна в її мріях у святого духа лицарську зброю, запановує у неї в душі, а Демидова постать оступається далеко назад.

Але їй було сором. Вона подала Демидові надії і була через це винна. Що ж мала

робити? Чи не мусіла зректись усяких думок про Гордія і справдити Демидові надії? Алеж це було б їй занадто важко...

Саме тут набіг один випадок. Одного разу намірялися їхати в театр. Квітковський узяв ложу, бо хотіла їхати й мати. Але мати потім щось рознемоцілa і зосталася дома.

Брат та сестра поїхали вдвох. Давали якусь нудну драму. З початку другої дії Ганна вже не слухала. Її просто дратувала та нісенітниця, що балакано на сцені. Їх товариство з ложі не схотіло дослухувати і поїхало після другої дії додому. Ганна і собі хотіла була вже попрохати брата їхати з театру, як зненацька побачила, що він комусь кивнув головою.

— Хто там?—спитала вона.

— Раденко,—він мабуть зараз прийде.

Ганнине серце чомусь одразу стрепенулось і затихло.

— Нащо йому приходити?—промайнуло в неї в голові. І потім їй здалися надзвичайно довгими ті хвилини, що проминули, поки відчинилися двері і в ложу ввійшов Раденко.

— А Гайденка нема?—спитався Квітковський здоровкаючись.

— Нема—не схотів.

— Сідайте!—попрохав Квітковський і поступився Гордієві своїм стільцем поруч із Ганною, а сам сів трохи позаду. В цю мить піднято завісу.

Поздоровкавшися, Ганна повернулася до сцени і, здавалося, не зводила з неї очей. Вона не дивилася на Гордія, що сидів поруч з нею, але вгадувала всі його рухи; вона чула, що він тут, біля неї.

Завіса впала після третьої дії; Квітковський пішов з ложі. Ганна зосталася сама з Гордієм.

— Ну, як вам подобається ця премудра драма?—спитався Гордій, уперше вдавшися до неї.

— Ніяк,—одмовила вона.

— І ви не помилилися!—весело сказав Гордій.—По правді кажучи, нас одурив заголовок. А хто це грає героя? Дозвольте мені глянути в програмку.

Він простяг руку. Ганна мусіла повернутися до його. Їх очі зустрілися, рука доторкнулася до руки. Ганна здригнулась. З тих очей лився на неї такий світ, що одразу зникло з-перед погляду все навкруги—і ложа, і сцена, і ввесь театр з сотнями людських голів. Вона встала, мов хотіла оборонитись од цього впливу, що скоряв її. Але нічого не могла зробити і знесилена знов сіла на стілець. Цієї саме миті завіса піднялася вгору.

— Вам не душно?—спитався Гордій.—Може трохи відхилити двері?

— Ні-ні,—з якимсь острахом сказала дівчина і зараз же пожаліла, що так сказала Їй треба було тікати від цього впливу, бо він її—вона виразно чула—скорив цілком, але тікати вона не могла.

— Боже мій, чи довго ж іще?—думала вона. На її щастя драма була в чотирьох діях і саме це була четверта. Але поки ж скінчиться!..

А тим часом Гордій не зводив з неї очей. Його палка, вразлива натура теж тягла його до Ганни, і в його грудях займалося бажання вхопити ці малі руки і вицілувати їх усі.

— Сказати їй усе?—промайнуло йому в голові.—Чи не краще б дома? Та хіба не однаково? Хай собі там той натовп слуха драму, а вони прислухаються до тієї пісні, що в їх у душі співа.

Вони сиділи вже трохи далі, вглиб у ложі. Їх мало було видно. Гордій повернувся до Ганни, і його ясний погляд упав на неї.

— Ганно Михайлівно!—почав він і зупинився на хвилину.

Вона вся здригнулася.

— Ось воно!—подумала вона.

Але Гордій себе подужав і сказав тільки:

— Ганно Михайлівно! Завтра, якщо я прийду, то не відніму у вас потрібного на що інше часу?

— Ні,—тихо відмовила дівчина.

— Я маю дещо вам сказати,—почав знову Гордій, але цієї хвилини двері відчинились і ввійшов Квітковський. Гордій стріпнув плечем,—так у його звичайно виявлялося по серця,—і змовк. Мовчки досиділи вони до кінця дії і, не дожидаючи водевілю, вийшли. Прощаючись, Гордій палко стиснув Ганні руку, а Квітковському сказав:

— Я у вас незабаром буду.

Ганна вернулась додому зовсім іншою. Почула, що ступила на новий шлях і що з того шляху не сила звернути або вернутись назад.

Вона не спала всю ніч. Уже не думала, бо не могла боротися з тим почуванням, що її обхопило. Тільки почувала себе страшенно винною перед Демидом.

— Що робити? Що робити?—стукала їй у голові, як вершлягом, страшна думка в той час, як дівчина, стиснувши зуби та втупивши очі в темряву, лежала нерухомо на своєму ліжкові, закинувши руки за голову.

Другого дня вона не вийшла з своєї хати. Мати, побачивши її, *звеліла* їй *не* вставати, думала навіть посилати по лікаря, та Ганна *не схотіла*.

Але вона не могла й лежати. Бліда, змучена *блукала* по своїй хаті. Не вийшла обідати і тільки ввечорі стрілася з братом.

— А в нас були Раденко та Гайденко,— сказав Квітковський.—Кланялись тобі.

— Вкупі?—спиталася Ганна.

— Що—вкупі? Кланялися вкупі?—засміявся брат.—Ні, нарізно.

— А, який ти!.. Були вдвох?

— Ні, спершу був Раденко, а тоді Гайденко і навіть *останній не знав, що перший* був. Якось розминулися. А що хіба?

— Та нічого, так...

— Я сказав, що ти хвора, і Раденко обіцявся зайти завтра.

— Були обидва,—думала Ганна,—спершу був Раденко, а тоді Гайденко. Обом треба дати якусь одмову. *Одному вона вже* обіцяла цю відмову, а другий ось-ось попроха її. А *що вона* відмовить?

—Спершу був Раденко, а тоді Гайденко,— знову *зринали* братові слова у неї в голові. Еге, спершу... Але чого вона мучиться? *Хто пізно приходить*, той сам собі шкодить. Ну, і хай так буде! Хіба вона вже не *вільна*? *Хіба вона зв'язала* вже себе з Гайденком? Вона йому казала, що відмовить *згодом*, *але хіба це визначало, що вона* відмовить: е г е? Ні, треба швидше якось це скінчити!

Але як саме скінчити? Чом вона не може сказати йому: ні, та й годі. Що її зупиня? Вона не розуміла, зовсім не розуміла.

Але другого дня вона зважилась. Треба ж щось було робити. Вона вхопила аркушик *паперу* і *написала на йому швидко* один рядок...

Похапцем запхала папірець у коверту, написала адресу. Але як одіслати цього листа? Поштою не хстіла. *Скористувалася* з чоботаревого хлопця—у їх дворі жив чоботар і його гарненького *хлопця знала* Ганна і часом давала йому читати книжки. Навчивши його, куди нести *листа* та *не* казати від кого і не дожидати відмови, вона послала його.

Демид сам був дома, як хлопець пхнув йому в руки коверту і одним скоком уже вибіг із сіней.

Демид зачинив двері і глянув на адресу. *Пізнав писання*.

— Що це?—подумав він.—Чи не сталося чого? Вона була хвора!

Розірвав конверту і прочитав:

«Простіть! Не можу. Забудьте! Г. К.»

Рука з листом затремтіла в Демида. Ось і сталося! Тільки сталося *зовсім несподіване*. Він іншого, зовсім іншого сподівався. Ні, він навіть певний був. А тепер... Що ж це? Через віщо? Защо?

Демид засунув листа в коверту і сховав у *кишеню*. *Тоді підійшов* до столу, сів і, зіпершися на стіл ліктями, обхопив руками голову. Він чув, що йому треба зрозуміти те, чого він ніяк не міг розуміти...

А Ганна тим часом *дожидалася чоботаревого* хлопця (їй хотілося бути певній, що лист уже в руках у Демида) і, не мігши всидіти в хаті, *одяглась* і пішла йому назустріч.

Пройшла вулицю, завернула за ріг і відразу зустрілася з Гордієм.

— Ганно Михайлівно! А я до вас іду,— сказав Гордій, стискаючи їй руку та сяючи очима. Він помітив, яке *стурбоване* в Ганни обличчя, але вона здалася йому ще кращою, ніж звичайно, і його серце радісно затріпалось, як він подумав:

— Вона моя, вона буде моєю, ця чудова дівчина! Моя люба, моя...

— *Ви* дуже поспішаєтесь кудись, Ганно Михайлівно?—перепинив він сам себе.

— Ні,—*ледве одмовила* Ганна.

— Коли так, то пройдімось трохи, і я скажу вам, чого я йшов до вас.

Ганна мовчки повернулась і пішла поруч з Гордієм.

— Пройдімо в міський сад,—*попрохав* він.

Сад був за кілька ступнів звідси. Вони ввійшли в його. Людей було так мало, що *легко* було *знайти* захисток для розмови.

— Ганно Михайлівно, ви не догадуєтесь, чого я до вас, власне до вас, приходив?— спитався він.

У Ганни застукало в голові і вона ледве могла промовити:

— А чого?

— Скажу просто: я люблю вас. Я приходив прохати вас бути моєю дружиною.

Вони йшли безлюдною стежкою, сховані од людського ока за густими деревами. Ганна схилила голову й мовчала.

— Ганно Михайлівно!—почав знов Раденко, і голос йому затремтів:—Галю!..

Вона підвела голову і глянула йому в вічі. Перед нею була могутня осяйна врода, перед нею була людина, що сперечатися з нею вона не могла. Гордій зрозумів це, і ту ж мить його губи схилилися над дівочим обличчям...

Демид сидів за столом, стиснувши голову руками, похилившись над листом і тупим нерозумним поглядом дивився в клаптик паперу, в ті слова, що на йому стояли: «Простіть! Не можу. Забудьте!» Сидів і силкувався зрозуміти те, чого не міг зрозуміти.

Гордій увійшов у хату. Його обличчя сяло надзвичайним сяєвом.

— Ну, друже,—скрикнув він, ухопивши Демида за руки,—поздоровляй мене з моєю радістю і радій, бо я знаю, що моя радість, то й твоя. Я одружуюся з Ганною Квітковською.

Грім, що вдарив би зараз серед хати, не так би вразив Демида, як ці слова. Він зблід ще дужче і занімів. Але це тільки на хвилину. Міцна душа перемогла сама себе. Він мовчки взяв листа зо столу і стиснув другові руку...

Гордій за своїм щастям не помітив нічого. Він почув потребу розказати про нову подію і, ходячи по хаті, радісно оповідав про свої заміри, про те щастя, яке має бути, про те, що Ганна буде ідеалом дружини, що вона зможе зробити навіки щасливим того, за кого піде, і багато такої щасливої нісенітниці, що звичайно рветься з уст у безмірно на той час щасливих людей...

А Демид усе слухав, і кожне слово було йому гострим ножем у груди. Довго говорив Гордій і тільки ввечорі побіг з дому до Ганни...

Демид зостався сам. Він навіть не думав. Ні, думав, але то були вже не думи, то були найглибші почування, бо не можна було б розібрати, де кінчається дума і де починається почування.

Він завсігди марив про те, як він щиро працюватиме на користь рідній землі, але поруч з тією, що їй оддав би він своє серце. «Вона» була у. його в уяві чимсь вищим, що перед їм він мусів схилятися і без чого не міг жити.

Та, яку він знайшов, не різнила з тим образом, що змалювала йому фантазія. І він оддав їй своє серце навіки, без звороту.

Був певний, що й вона віддала йому своє. Була до його така прихильна, така ласкава! І він був певний...

Але помилився... Ще й надто. Мало того, що віднято в його щастя,—доля направила зробити це його єдиного щирого друга. І Демид почував, що його нещастя робиться удвоє важчим.

— Нащо це так? Через віщо це так?— питався він.—На підставі якого права, на підставі якого закону розбито його сподівання, зламано його життя? Де після цього розумність у житті?

І Демидові здавалося, що все це життя, що крутилося навколо його, було якоюсь безладною мішаниною, постаті крутилися, ходили, переходили, розмовляли, плакали, сміялися і все крутилися, крутилися без краю. Крутилися не круг себе, а мов у калейдоскопі. І все вихрилося без мети, без ніякої мети, без ніякої розумности. Він пізнавав навіть знайомі обличчя, пізнавав Квітковського, товаришів, Гордія, пізнавав її і навіть себе. І все крутилося, мішма безладно мішалося, штовхаючись одно об одне, завдаючи одне одному біль, рани—і все те без мети, а так, тільки тим, що туди їх крутонуло. Цей крутінь сповнив невеличку хатину, тісну, погану нору. І ця нора була той світ, що його так славлено за безкраїсть та пишність. Брудна нора, безладний крутінь.

Алеж боже мій! Скільки їх, скільки їх, скільки їх! Вони сповняють усю хату. Вони не дають йому дихати, не дають йому жити. І він не може їх прогнати, не може оборонитися, бо що ж він може зробити серед цього крутнею, серед цієї безладної безрозумної мішанини?

І мішанина крутиться, і Демид не тільки бачить, а й чує, як вона крутиться, чує безладне шамотіння одежі, чує безладний

гомін. Шамотить, шамотить, шамотить! Якось гостро: шам-шам! шам-шам! шам-шам!

І Демида мучить цей шам-шам. Йому здається, що кожний шам б'є його по голові. Він хоче затулити вуха, але не може поворухнути рукою. Він хоче кричати, але кричати несила. Ні, він кричить, але тільки голосу його не чуть—він це добре сам поміча. Тоді він збира останню силу і скрикує...

Що це? Крутінь зник, але навкруги темрява. Демид починає пригадувати собі—де він, що він. Промина кілька часу, поки він догадується, що це ніч, що він у своїй хаті.

Треба б спати, але Демид спати не може. Він починає думати, але думки знов стають уявами і знову постаті крутяться...

Глянувши Гордій уранці на свого друга, аж злякався:

— Що тобі таке, Демиде? Ти як з хреста знятий!

Демид махнув рукою, сказавши, що трохи нездужає. Йому важко було розмовляти з Гордієм. Тим він страшенно зрадів, як того ж дня приїхав до його батько. Демид сказав, що поїде з їм погостювати додому. Казав п о г о с т ю в а т и, а справді не думав до міста вертатися. Гордій мав написати йому, як буде весілля, бо неодмінно хотів, щоб Демид був боярином... Батькові треба було найменше тиждень, щоб покінчати всі свої справи. Цей тиждень був Демидові важким тижнем... Але минув і він і, нарешті, вони поїхали.

Гордій же заходився діяльно доводити до краю те, що почав. Він не мав ще ніякої посади, та дуже й не дбав про неї, бо йому кращою здавалася непідлегла адвокатура. Через місяць він уже мав таку-сяку адвокатську практику, що давала йому змогу жити вдвох із жінкою. Він написав годі до Демида, але Демид одмовив, що хворий і тим не може приїхати.

Через тиждень після цього Гордій одружився з Ганною.

IV.

Заробітку з адвокатської практики було в Гордія Раденка поки що мало: ледве вистачало, щоб прожити вдвох із жінкою, наймаючи малюсіньку кватирю з трьох світличок, з їх одна була спочивальнею, а друга—чим тільки можна: і залею, і їдальнею, і вітальнею; нарешті, третя—Гордієвим кабінетом. Світлички були тісні, та наші молоді не дуже-тим журилися: хоч грошей мало, так щастя багато.

А щастя справді було багато в цих маленьких світличках, молодого палкого щастя, що стуманює голову і примушує забувати про все навкруги, опріче себе.

Прокидаючися Гордій уранці, бачив поруч із собою на подушці вродливу жінчину голівоньку. Обличчя зачервонілося зо сна, волосся трохи скуйовдилося, довга чорна коса впала на груди. Яка тепер гарна тут його Галя! Хочеться поцілувати її, але боїться збудити. Ще рано, ще тільки сім годин, а вони вчора пізно поснули. Йому треба дещо зробити, налагодити в суд—він туди ходить щодня вранці,—а вона хай спить. Тихо, обережно встає він з ліжка, швиденько вдягається. Вже хоче вийти з хати, як чує, що дві теплі руки обхопили його з-за плечей за шию.

— А! Ти думав утекти!

Він повертається. Галя, напів підвівшися з постелі, обхопила його за шию і прихилилась голівонькою йому на груди. Він хапа її на руки, пригортає до себе і починає цілувати обличчя, шию, плечі, руки...

— Пусти!—борониться вона.—Пусти! Я вдягатимусь—іди собі геть!

Вона завсігди вигонить його вранці. Він покірливо йде і зачиня за собою двері. Хоче вмитися. Та ледве встиг взятися за воду, а вже двері відчиняються і Галя вибіга з їх одягнена, але з голими ручениятами, і сміючись вихоплює в його воду.

— А! Ти хотів утекти від мене! Раніш за мене вдягтися і вмитися! Отже не буде цього!

Але Гордій одніма в неї глечик з водою: він хоче їй зливати, бо хоча в їх і є дівчина Химка, алеж Химці він такого гарного діла не приручить. Ледве вона нахиляється над мискою, ту ж мить Гордієві губи торкаються до її шиї.

— Слухай, Гордію,—не пустуй бо!

Гордій почина зливати на руки Галі, а тоді вона йому. Ще кілька хвилин, і вони вже вдягнені, веселі, щасливі... І Гордієва рука знов якось несамохіть обвивається круг її стану...

— Алеж ти просто неможливий! Адже тобі треба йти в суд!

— Треба.

— То сідай і пиши свої папери!

— Сяду!

— Пусти, мені треба прибирати,—пручається вона.

Гордій нехотя пуска і ще більш нехотя сідає за свої папери. Поки він напише, що треба, самовар уже стоїть на столі, і вони поруч сідають до його.

Обоє вже виголодались чимало, і Гордій хотів би й чого більшого, ніж ті франзолі, що на столі. Алеж на більше треба й грошей більш, їх же поки ще мало, а життя в місті коштує дуже дорого.

— Хочеш їсти?—питається лукаво Галя.

— Чому ні?

— І дуже?—ще лукавіше запитує вона.

— Запевне!

Відкілясь у неї в руках з'являється щось блискуче.

— А то що? Мабуть сардини!

— Який ти догадливий! Але ти вгадай, де я їх узяла?

— Це дуже хитро вгадати, бо ти в мене надзвичайно мудра господиня.

— Глузуй, глузуй!

— І не думаю глузувати, а навпаки—схиляюся покірно перед твоїм фінансовим генієм.

Така розмова могла б тягтися дуже довго, якби не надходив час іти в суд. Але він, на превеликий жаль, надходить, і Ганна зостається сама.

Вона дещо прибира. Тоді сіда робити. Шие або вишива. Робить довго, щиро: це Гордієві сорочка. Шиючи, дожида його, лума про його і час минає швидко. Трохи зазирає в кухню, допомагаючи наймичці, варити не дуже мудрий обід. Опівдні снідає. У цей час і Гордій звичайно сніда- там, у буфеті в своєму суді.

— Ось ми й снідаємо!—каже Ганна.

— Ми—цебто: вона й Гордій.

Як вони поснідають, здебільшого бере книжки і йде в бібліотеку. Там перебіга очима сьогоднішні газети. Гордій тільки трохи зазирає в газету в суді,—нема часу. Але в неї дуже гарна пам'ять, і вона ввечорі розкаже Гордієві все цікаве. Адже правда, що розмовляти краще, ніж читати? Гордій каже, що все, що проходить через її вуста, робиться вдесятеро цікавішим. Вона сидить у читальні з годину, бере нові книжки і йде додому.

Часом забіга до матері. Стара самотня пані завсігди рада дочці. Вони розмовляють і мати жаліється дочці на сина: він зовсім змарнів, зробився ще нервовіший.

Ганна й сама трохи помічала, що брат зробивсь якийсь більше стурбований. Але вона жила дуже швидким, дуже щасливим життям і якось не могла спинитися над цим.

Од матері йде додому. Вже три години. В чотири завсігди приходить Гордій. Ганна цю годину перебува звичайно читаючи.

Надходить чотири—двері відчиняються, і він уже в хаті, а вона в його в руках...

По обіді—відпочинок.

Ні, не відпочинок, бо хіба ж можна назвати відпочинком те, що в їх часом буває... Посідали вдвох читати, і Гордій читати не схотів, а схотів пустувати з її руками. Вона сказала, що так не хоче і що втече, і справді втекла. Але він почав за нею ганятися і зараз же наздогнав її в тій хаті.

Після короткої борні вона скорилася, алеж за те і його скорила. Вона привела його знову на канапку до книжки...

Часом буває, що до їх дехто приходить увечорі. Дуже рідко брат, а більше чужі люди, знайомі... Алеж мабуть без їх краще.

Без гостей вечір збігає швидко, так швидко, що Гордій нічого не встига робити. Давно вже хоче заходитись коло однієї, української праці, але ніяк не добере вільного часу, щоб почати.

— Ну, та почнеться колись!—каже він,—а поки...

Це значило, що Галя у його в руках...

І так щодня. Дні всі однакові, зовсім однакові—що сьогодні, те й завтра. Але воно—все це—таке гарне, що ні трохи не надокуча: і вчора, і сьогодні, і завтра, і післязавтрього все хочеться того ж таки одного, все хочеться такого легкого рівного життя, осяяного сяєвом од гарного молодого щастя...

Але помалу й непомітно прийшла одміна.

З того часу, як одружилися Гордій та Ганна, минуло вже чимало часу. Минула зима, весна, кінчалося вже літо—мало не рік. Перший запал кохання простиг, прийшов тихіший час. Вони вже не нудилися одне без одного так, як перш, їм схотілося бачити людей. Почали вони бувати в людей

уміла його не інакше, як невпинне гаряче кохання та життя вдвох. Про дітей не думав, навіть більше: не бажав їх. Дитина — це пелюшки, крик, пищіння, купання, не зовсім гарні пахощі... Потім дитина, це — безсонні ночі Ганнині, змарніле обличчя Ганнине, відміна свіжих, молодих, дівочих форм у тілі на інші—а Гордій був греком у своїх поглядах на жіночу вроду... Далі ще, дитина—це надполовинене кохання, бо тоді вже Ганна не буде цілком самою його Ганною... І довідавшись Гордій про новину, зараз же трохи скривився. Ганна помітила це, і їй зробилося шкода і себе, і тії дитини, що буде.

Розумів, що мусять же бути у їх діти, але хоч трохи згодом, не зараз хоч!.. Дратуючись пильнував, як стан у Ганни повнішав, а обличчя худло, марніло. Навіть сердився—не на Ганну, звісно, бо чи ж вона могла бути винною?—а просто сердився, що так сталося; але його поганий гумор одбивався знов таки на його відносинах до жінки.

Чимало суперечок траплялося також з-за Квітковського.

V.

Гурток, що збирався у Квітковського, був звичайним українським гуртком: було дуже багато ідейних балачок, ще більше розмов про старих «українофілів», що вони не так робили, як треба, або й зовсім нічого не робили, що треба робити інакше; але роботи не починав ніхто, опріч одного-двох людей, що працювали самотужки. Декому це балакання вже дуже надокучило, а між іншими й Квітковському. Тим часом підскочив прикрий випадок: один з гуртка, Давиденко, виїхав до Петербургу і незабаром у псевдоліберальному і до українського письменства ворожому «Обозрезателе» надруковано статтю з його підписом...

У гурткові про цей випадок багато говорено. Одні обурювались, а інші... пішли слідом за Давиденком. Квітковський зовсім знеохотився у гурткові. Натомість його все більше й більше починали зацікавлювати останні писання Л. Толстого філософсько-морального змісту на основі по-своєму зрозумілої євангелії.

Його хистка вразлива натура вже перейнялася тими поглядами, що в їх за останній час кохався великий московський романіст. Так зване «непротивление злу», заходи, щоб полішити особисту духовну істоту і неприхильність до громадянських справ—це було тепер у його на думці. Людське щастя бачив тепер Квітковський у фізичній праці і, йдучи слідком за своїм учителем, заходжувався шити чоботи. У місті знайшлося ще з півдесятка таких людей, як він, і вони думали заснувати якесь товариство на «толстовських принципах». Гордій сміявся з цього, а Ганна обороняла любленого брата. Одна з таких суперечок особливо була в тямку і Ганні, і Гордієві.

Одного разу Ганна, вернувшися від матері, розказала Гордієві, що Петро Квітковський укупі з своїми однодумцями мають заснувати хліборобську спілку.

— Петро кидав незабаром свов учителювання і їде туди,—додала Ганна.

— А де ж вони землі візьмуть?—спитався Гордій.

— Та в одного з їх трохи грошенят є, так він уже взяв у посесію клапоть землі.

— Чорт-зна що таке!—сердито промовив Гордій,—у нас і так мало інтелігентних українських діячів, а тут ще й ті, що є, дуріють.

— Що ж ти зробиш, коли його така праця не задовольня?

— Не задовольня? А химери ганяти—задовольня? Ну, які вони хлібороби? Що з їх за путтл буде?

— Я й сама не думаю, щоб з цього яке путтл було, і мені самій сумно, що він одкинувсь од нашого гурту, але—по правді кажучи—не штука й одкинутись. У нас працюють звичайно самими язиками, а дійсної роботи нема. Ну, хоч візьмемо й нас—багато ми робимо?

Вони й справді не багато робили, і Гордій це знав. Але тепер ця жінчина увага чомусь вразила його і він відмовив сердито:

— Скільки б не робили, та робимо все ж більше, ніж ті дурні, що, латаючи чоботи, думають ущасливити і себе, і людей.

— Нехай і так, алеж нащо лаяться?—сказала Ганна.

Гордій глянув на неї і побачив, що в неї на очах сльози. Вона дуже любила брата й матір і вражалась, коли хто про їх що негарне казав. Гордій знав це, але тепер його опанувало пересердя. Він одвернувся і сказав крізь зуби:

— Ну, невелике лихо, коли й сказав так—адже з того він не подурніша. Ти взагалі ображаєшся з кожного слова, *яке* я тобі кажу про його або про матір.

— Не ображаюсь,—одмовила Ганна,—з кожного слова, але ти якось іронічно на їх *дивишся*, і *це мене обурює*.

— Ат, облиш!—сердито відказав Гордій, ти завсігди чіпляєшся до слів.

Ганна заплакала. Гордія це зовсім розсердило.

— Ну, от—тепер сльози! А чого—хто його зна!

— Того, що ти сьогодні неможливий!—відмовила плачучи молодиця.

— Я завсігди однаковий.

— Ні, ти перш був не такий!

— Це докори?

— Я... я не докоряю тобі... Але... але... це *правда*, *що ти дуже одмінився*... Я не знаю, через віщо це. Скажи мені, що я зробила тобі, Гордію, що *ти на мене* все сердишся?

— Ти мені нічого не зробила. І краще буде, якщо ми кинемо цю розмову.

— Алеж *я не можу далі так жити*! Неможу!—скрикнула з усієї сили молодиця і голосно заридала.

— А я не можу жити, коли мене дошкуляють *образливістю та плачами*,—зимно відмовив Гордій і вийшов з хати. Він одягсь і пішов з дому.

Ганна зосталася сама і могла наплакатися досхочу. І вона довго плакала і довго потім думала, рівняючи свої колишні мрії про дружинне життя до сьогочасної дійсности. Дійсність не підходила до мрій...

А Гордій, ходячи по міському саду, теж міг думати. І він думав багато. Розумів тепер, що в таких випадках, як був оце, винна не сама Ганна, а й він. Та було вже пізно. Він думав про своє сімйове життя і в його з тяжкого горя боліло серце. Ні, не пощастило йому, не пощастило! Якось не ладнається в їх, якось не підходять вони одне до одного вдачами, і ось нелад, і ось горе. Але через *віщо ж це*? Адже *він* її любить? Запевне,—хоча бувають такі хвилини, коли йому здається, що він її не любить, коли в його в душі прокидається мов би щось вороже до неї. Йому здається тоді, що вона не задовольня його. Еге, в їй є чимало такого, що не задовольня його. Надто за останній час через цю дитину вона стала така дражлива, недоторкана і дуже змарніла. Обличчя схудло, пацек *повнпиналися*, *стан* зовсім зіпсувавсь, Гордій не міг спокійно дивитись на живіт. Він *викликав у його мов якус* фізичну ворожість. Гордій завсігди уявля собі свою дружину ясною та вродливо як сонце,—а сьогочасна Ганна зовсім бул не така. Правда, це річ дочасна, але вку з тим це річ і періодична. І це обурюва його.

Існує на світі врода, краса—на те, щ давати щастя людині. І ось після кілько років такої «періодичности в цій справ ця краса мусить змарніти, зів'янути. *ясної вроди зробиться стара баба*.

І так з кожною вродою. Властиво—н світі нема краси.

Das Schöne blüht nür im Gesang!—згадавс йому вірш з німецького поета.

— Nur im Gesang? Тільки в піснях жив прекрасне?—думав він.—А в житті? справжньому житті? Нема?

В такому разі, що ж зостається ві життя?

Freiheit ist nur in dem Reich der Träum
Und das Schöne blüht nur im Gesang.

Так-так: воля тільки в країні мрій прекрасне тільки в піснях. Правда, як т відомо, теж «стоїть у порога», а ввесь сві «кривда зажерла»; добро і *таке інше та* само мабуть тільки в піснях або в країн мрій. Що ж *тоді зостається від життя*?

Життя! Хіба це життя, що в йому най вищі *добра людські*: *краса*, *воля*, *правда* живуть у самих мріях? Коли так, то нас *тільки дурено*, як у солодких пісеньках спі вано про всі ці гарні речі. Солодко співано *але все це брехня* і в житті цього нема Нащо тоді життя? Тоді життя просто гидке смердюче болото або рівна, сонцем спалена нікчемна пустиня.

І в Гордія з'явилася злість, лютість. Його одурено, він стрівае в житті не те, чого сподівавсь. Він марив про довічну вроду, а йому кажуть, що вона в самих пісеньках. Він марив про геройські вчинки, а йому доводиться думати про гербові марки, про апеляцію, про касацію, розмовляти з гладким купцем і обороняти може шахрайства його—І все це на те, щоб мати шматок хліба, а шматок хліба мати на те, щоб *жити*, а жити... Жити на те.

щоб упиватися красою, волею, правдою, добром—так думав він спершу, дурний! А тепер? Все це в самих пісеньках.

А нащо ж жити, коли так?

Він зупинився на цьому питанні. Він становив його собі вже не одного разу, але відповідь здавалася тоді не мудрою і не довго її шукано. Тоді було все так просто: старі традиції—забобони; вірити треба тільки в нові ідеали: у правду, в добро, у красу, у волю, у братерство... А з цієї віри зараз *виникала й одмова: жити треба* на те, щоб користуватися з правди, з добра, з краси, з волі, з братерства і за це самому треба було робити так, щоб і люди могли з цього користуватися. І він вірив і жив щасливий.

Еге, він в і р и в! Мильйони людей вірили в персонального бога, але такі, як він, молоді, одкинули ту віру, як забобони, і постановили намість неї теж віру—в ідеали XIX сторіччя. Замість віри знов *таки віра*.

Але в тому ж і сила, що він тепер н е м і г в і р и т и. *Коли перша віра впала,—чому* не могла впасти й друга? Правда, добро, краса, воля, братерство, рівність—це все тільки частини, дрібненькі складові частини з одного великого, незмірно великого, що без його людина жити не може, що в йому людина мету своєму життю бачить. Це *велике—щ а с т я. Ось воно! Ось чого* треба людині і ось чого вона не має. Яка ж може бути віра в частини, коли не існує ціле?

Та й частини ті, хоч і кожну нарізно розібрати,—в їх так само не можна вірити. Ні правда, ні добро, ні краса, ні воля, ні братерство, ні рівність не панують н і д е на землі, ні серед якого народу, ні серед якої держави—ніде. Існують тільки пориван*ня до їх та може* уривково часом виявляються вони в приватних відносинах. І він має вірити в те, що, відколи світ стоїть, існує тільки як ідеал і ніколи не зіходило в життя? Чому ж, коли так, не вірити в кайдани, в кров, у темряву, в неволю, в зло—вони більше панують на світі, ніж усе те!

Щастя! Щастя *людині* треба! Щастя *вона* не має! Вбачав колись щастя в правді—і бачить, що щодня ламає правду в житті, *найбільше щодо Ганни; в добрі—і чує в* себе в серці саме зло; в красі—і бачить, як краса одцвітає; в волі—і повинен бути невільником шматкові хліба! Це щастя? *Алеж* це може бути дочасним!—казав йому якийсь голос.—Ви могли з Ганною *не зрозуміти одне одного, але прийде* час, і ви погодитесь, і зло у тебе в серці одміниться на добро. А неволя з-за шматка хліба, нелюба праця—невже ж це річ довічня, невже це річ така, що її не можна відмінити? Борись і досягнеш!

Так, він може боротися і він боротиметься. Він *виборе собі волю, працю любу*, хоча мільйони людей стогнатимуть під невільною тяжкою працею. Нехай він логодиться й з Ганною. Це все добре. Але що потім? Буде потім щастя? Ні. Принаймні—в о н о н і ч о г о н е в а р т е, ц е щ а с т я.

Еге, те щастя, що його так бажає людина, що в йому вона вбачає мету своєму життю, справді н е в а р т е н і ч о г о.

Яке це щастя, коли я, напившися вранці чаю, вийду з дому і забуду застебнути пальто на верхній гудзик і через це буде якесь там запалення в легенях, чи ще якась погань, і *я* дам дуба!

С м е р т ь—це та річ, що вона собою знищує *всю вартість чого б там не було* на землі. Що може важити хоч би й найвище щастя на їй, коли смерть відразу (і щ о х в и л и н и!!) може знищити все?—і тоді темрява, ніщо...

Він згадав, як читав колись у часописах, скільки важив мозок у одного великого, що зажив собі европейської *слави, письменника*. Він не пам'ятає, скільки саме, але не забув, що в тому таки часописі описано було й те, як великому письменникові розпиляно голову, винято мозок... Не знає він, *чи поховано мозок потім* у яку золоту урну, чи просто прийшов сторож, скіпкою зскріб шматок мозку у черепок—укупі з попелом од тих цигарок, що їх анатоми курили,—і притулив черепок, до голови...

Згадав це, і його всього мов скрутнуло. Людина, найкраща людина, ідеал людини, жила й мала щастя робити *своєю працею* добро мільйонам—і ось тепер що? Брудні сторожеві пальці пхають мозок у черепок, *ні, навіть не пальці, а скіпка. А цей шматок*, що до його сторож гидує доторкнутися руками, цей шматок є те, що дало нам *ті великі твори! І все* це скіпкою, скіпкою!

Щастя! Ось він—прообраз того щастя. Він боротиметься—нащо? Щоб умерти?

Добре тим, що вірять у життя інше, тогосвітнє! Добре! О, як би він *тепер* бажав вірити, та не може! Ця віра дає надію, дає мету в житті, дає розуміння, вагу життю. А *без неї все кінчається* чорною, безнадійною, абсолютною смертю.

На який же чорт ці зорі—довічні, невмируші, цей місяць, ця земля—все це німе, мертве—і не вмируще, а я—вмируший, я—живий, тямущий? Ба ні! «Наука» (він іронічно всміхнувся) каже, що й вони вмруть, що й сонце вмре, що це все якась безодня поглине. А там? Він *хоче знати*, хоче розуміти, що там—може тоді він знайде й собі відмову. Але що там—він не знатиме і не зрозуміє—хоч не питайсь.

— Und ein Narr wartet auf Antwort...—згадалась йому його ж одмова Демидові.

Дурень дожидає відповіді,—запевне, дурень! Одмови бути не може. А коли так, то нащо це все—життя, сонце, земля, щастя, все це, що *є, що бачиш, що знаєш*? Ні*на що*! Ну й геть усе к чортовому батькові!

Гордій плюнув і встав з ослону. Він озирнувсь. Міський садок був порожній і темний, бо сторож уже погасив у йому ліхтарі. Була вже ніч.

Гордій пішов додому порожніми вулицями. У його в душі не було нічого, опріче того почування, що викликало його останню фразу: ну й геть усе к *чортовому* батькові! І прийшовши додому, він уперше, відколи одружився з Ганною, не скінчив суперечки *згодою*, навіть не *промовив* і слова до жінки, а ліг спати в другій хаті на канапі.

Тяжкі дні *почалися з того* часу і Гордієві, і Ганні. Він мучився своїми питаннями і мало коли й озивавсь до Ганни. Все, що він *помічав перед себе*, він зараз *припинав до* одного—до свого питання. Бачив, що Ганна сумує і йому навіть хотілося її розважити, але думка: «нащо? Більше, чи менше суму—однаково черви у ямі з'їдять!..»—спиняла його від того. Ця думка отруювала *йому* все, і він усюди, з-за *всього* кілька день бачив саму смерть.

Несподівано перепинила такий напрямок у думках одна річ. Мало не через два роки *після одруження* Ганна породила сина.

Як почалися породілині муки, то спершу вони не зробили на Гордія ніякого враження, але дедалі вони *все більшали та дужчали*. Уночі вони зробилися такі, що в Гордія стиснуло серце з жалю, і він одразу забув *усе, що його мучило* і мучився тепер самими Ганниними муками. З острахом, затаївши духа, дожидався він кінця і відразу стрепенувсь, як почув дитячий крик...

І як уперше взяв Гордій на руки *шматок* цього червоного м'яса, то він зараз же подумав:

— *Нащо* це? Адже...

Але ту ж мить шматок червоного м'яса заворушився, скрикнув. Гордія мов струсонуло щось. Життя! Живе житт !

І надзвичайна любов обхопила Гордія на *деякий час до цього живого життя*. Він колихав сина, він цілував його, він упивавсь його рівним диханням. І потім, положивши дитину поруч із матір'ю, він *став навколішки* біля ліжка, припав головою матері до ніг і сльози *закапали* в його з очей...

Але все це запомогло Гордієві перебути тільки гострий біль своєї душі, але не могло відвернути *його від тих фатальних*, неминучих питаннів, не могло дати на їх одмови. Правда, Гордій повеселішав, життя з Ганною зробилося рівнішим, але те, що *носив він у душі*, не покидало його ніколи, воно його гризло, воно *отруювало йому* кожну годину.

Несподівано надійшла ще одна зміна. Бездітний дядько Гордієв умер і все, що мав, одказав небожеві. Гордій робився багатою людиною.

Вернувшися Гордій з похорону, розказав Ганні, що Демид уже не йде в лікарі, живе дома, господарює... Гордій не міг до його придивитися, бо бачився з ім нашвидку, але помітив, що він *якось одмінився*. А проте Ганна мала незабаром побачити його: Гордій кидав судову практику і їхав на свій новий хутір господарювати. Він радів з цього, як дитина, він був такий веселий, такий щасливий, що й Ганну зробив щасливою та веселою, хоча їй і не хотілося через дещо їхати на хутір.

VI.

Демид Гайденко справді одмінився: немов постарішав, споважнів, а поміж бровами в його лягла *глибока риска*...

Демид радий був приїхати додому. Як його батько, невисокий, але кремезний

дідок з сивими вусами, без бороди, сидячи біля його в якомусь передпотоловому жутірському повозові, штовхнув його в бік і сказав:

— Дивись, уже наші луки видко!—то замислений Демид стрепенувся. Він почав глядіти на широкі, тепер пожовклі, луки, що по їх бігла, виблискуючи на сонці, вузенька річка, на гайок понад річкою і, нарешті, на рідну хату, що тільки верхом своїм визирала з буйного саду. Він дивився на їх так, мов би він недва місяці, як *покинув* їх, а *бачить* їх *знову після* довгої кількарічної розлуки. Якесь давнє-давнє почування любе знов обхоплювало його, і все здавалось йому таким новим і таким гарним. Колись давно почувався він так само... Але то було так давно,— і тепер мов би на його новим духом віє...

— *Що це?—подумав Демид.*—Чого це мені так покращало це все, таким рідніщим, любішим зробилось?

І він згадав, як виїздив з міста і як місто здавалось таким надзвичайно похмурим, темним, гнітючим...

— Демиде, голубчику! Синочку!—скрикнула старенька сухорлява Демидова мати, вискочивши на рундук та обхопивши сина.

— *Боже мій! Як же ти змарнів!*—скрикнула вона знову, глянувши йому в обличчя.

— Дарма,—ось ви, мамо, мене підгодуєте,—усміхнувся Демид.

— Біжи, стара, вари галушки, вареники, книші, пироги, пундики... — промовив *Кирило Семенович.*

— Бозна що ти, старий, кажеш!.. Та й де ж таки видано, щоб книші, пироги та пундики варили!—одмовила Марта Іванівна і повела сина в хату.

Демид увійшов у просту, добре йому знайому, світлицю, що звалася в їх пишним ім'ям—вітальня,—тим, що тільки в їй можна було вітати гостей,—уздрів знайомі, *помазані білою глиною*, стіни, кілька старовавніх стільців попід стінами, ще старовавніші два крісла біля столу, *канапу* стару та малюнків кілька по стінах— уздрів це все і почув себе так спокійно. Глянув на батька та на матір: обличчя у їх сяли з щастя. Демид обняв матір і поцілував щиро, потім батька.

— Ну, ось я й дома!—і правда ж, що нема і не буде ніде так гарно, як дома!

— Йо?—перепитав зрадівши батько.— Тільки тепер гляди, бережись, а то мати загодує тебе всякими своїми...

— Бозна що ти кажеш, старий!..

— А то й ні? А ти б краще спиталася, чого це Демид приїхав.

— Авжеж чого: мабуть попрощаться та на свої лікарі їхати!—і обличчя у Марти Іванівни засмутилося.

— От же й не вгадала, стара! Поганий ти угадько, поганіший за тих трьох циганових синів, що, знаєш...

— Та знаю вже!.. Але що ж там таке, коли не лікарі?—питалася Марта Іванівна.

— Лікарів, мамо, ще поки ніяких і нема, ще коли там будуть, а я приїхав просто у гості до вас,—сказав Демид.

— Оце гарно, *синку*, вигадав, хоч я на тебе надивлюся...

— Як що ми з їм не помремо з голоду!..— перепинив Кирило Семенович.

— *Ой, лишко!*.. Я ж і забула за обід!— скрикнула мати і побігла до пекарні.

— Ну, а я піду в свою хату,—промовив Демид,—трохи вмиюся,—і вийшов Його хата, та, що в їй він звичайно жив, як бував дома, *була малюсінька світличка* з одним вікном, з ліжком з одного боку та з лавою, селянським килимом укритою, з другого—з столом та з стільцем. Якщо *додати сюди* полички на книги та два-три письменницькі портрети, а серед їх великий Шевченків, то це й усе, що було в їй. Демид умився, передягся і *пішов до гурту*. Там гарячий борщ уже парував на столі. Зголоднілі подорожні так залюбки заходились коло його, що ніколи було й розмовляти. Але як трохи під'їли, то Марта Іванівна, що не зводила з сина очей, запиталася несміливо, видимо боячись лихої відповіді:

— І довго ж це ти будеш у нас, синку?

— А поки проженете!—усміхнувсь Демид.

— Ні, ти кажи!

— Та й сам не знаю... Хочеться дома побути—уже, якщо дозволите, з місяць *поживу*.

— Йо!—скрикнула радісно Марта Іванівна: вона ніяк не сподівалася такого.

— Боюсь тільки, *що нароблю* вам клопоту,—сказав Демид.

— Дарма, *сину*, мати любить клопіт, їй без клопоту, як салдатові без війни!— озвався Кирило Семенович.

— І що бо ти кажеш, старий—рівня до салдата!—промовила невдоволено Марта Іванівна. Вона завсігди воювала з своїм «старим»: він *любив її лякати* і трошки глузував, що була така товкуща, а вона раз-у-раз ображалася з того, хоча, звісно, в її без краю доброму серці ця образа держалася тільки доти, поки вона доказувала своє останнє слово про неї.

Після цього розмова зробилася зовсім весела. Батько й мати переказували Демидові усякі хуторянські новини, а Демид слухав їх, забувши на який час те похмуре гнітюче місто, що з його він приїхав.

Та лігши він того вечора вже пізно спати у своїй хатці, в самотині, почув одразу, що згадка про те місто знов починає панувати над їм, знов стискає йому серце. Але це було не надовго. З ліжка йому видко було у вікно. Осінь була суха і небо зоряне. Демид бачив, як ледве блищала здалека тоненькою смужкою річка, як темнів гай. Як він часто бігав у тії гаї, як часто купався в тій річці!.. І знов старі дитячі згадки обхопили його і занесли з собою в той мрійний, напівсонний край, де завсігди відпочивав серце людське від тих болючих ран, що завдає йому сувора немилостива дійсність. І Демидове серце відпочивало, і він сам не помітив, як заснув добрим спокійним селянським сном.

Він прокинувся другого дні вранці. Сонце тільки зійшло. Демид швидко одягсь, умивсь і пішов із хати. Батько вже десь клопотавсь по господарству; материн голос чуть було Демидові з пекарні. Нікого не стрівши, вийшов у невеличкий садок і пішов стежкою. Садок був уже пожовтий; товстий шар зовсім жовтого листя лежав *долі. Нога м'яко ступала по йому, шелестячи* сухим шелестом. Демид любив те шелестіння і пахощі від такого листя. І ці пахощі, і трохи холодне повітря, і червоне ще сонце якось гарно впливали на його, робили бадьорішим, моторнішим. Широко, вільно дихаючи, пройшов садком, переліз через тин, перейшов луки і вступив у невеличкий круглий гайок. І там було так само, як і в садку: жовто і півмертво; видко було, що за кілька часу і цього не буде, сніг *укриє все* і *все буде мертве*. Та дарма! Зараз звідусіль віяло свіжістю, бадьорістю, силою. Демид розумів—чому. Це мертве віщувало незабаром живе. Те живе, що має прийти, що неодмінно мусить прийти, чулося в усьому: і в цьому свіжому повітрі, і в тому вічно-осяйному сонці, і навіть у цьому жовтому листі, що, зогнивши, мусіло дати пожиток новому буйному життю. Ні-ні, це була не смерть, а відпочинок—відпочинок здоровий,свіжий...

Ставало гарно на душі. Він тяжко мучився досі. Вдарено його дуже, рана була глибока. Спершу здавалося, що смертельна; думав, що *все скінчилося* і *нічого не може* початися. І це вбивало його.

Але тепер, серед цієї природи повіяло на його впокоєм, повіяло свідомістю, що далеко не все скінчилося.

— Боже мій!—думав Демид,—який я себелюбець! За власним особистим нещастям, що розбивало цілком особисту частину мого життя, я забув про другу, величезну частину його—ту, що обнімає собою ввесь світ широкий, ясний та глибокий. Я марив про працю для народу, про поміч йому і про культурну роботу серед його, а скоро зазнав особистого нещастя,—зараз і забув про все!

Він вийшов з гайка. Перед їм простелося поле. Половина його була чорна, зорана. Там, де кінчалося оране, чотири пари волів тягли плуга. За їм ішов Трохим, батьків наймит. Він нахилився над плугом і державсь руками за чепіги. Він так робив це, що здавалося,—не воли, а він, попихаючи руками, різав плугом землю. Побіч волів ішов хлопець-погонич.

Угрузаючи в ріллю, Демид перейшов аж до орачів.

— Боже поможи!—промовив він, підійшовши до Трохима та йдучи поруч з їм.

Трохим, не одриваючи ні рук, ні очей од плуга, кивнув йому головою, промовивши:

— Спасибі!

— На зяб?— спитався Демид.

Трохим знову кивнув головою, не покидаючи свого діла. Воли тихо тягли плуга, Трохим з напруженими руками керував їм. Демид ішов поруч з Трохимом. Так вони дійшли борозни. Хлопець завернув воли. Трохим витяг плуг із землі, підняв його. Воли потягли граділь убік, колішня завернулася. Трохим заніс плуга і поставив, як треба.

— Стій!—сказав він і випростався.

— Здорові були, Трохиме!—промовив, *Демид, подаючи йому руку.*

— Та в мене руки умазані!—відмовив невисокий, але кремезний, з невеликими чорними вусами, моторний Трохим, подаючи на свої руки, умазані в землю.

— От ще *вигадуйте!—сказав Демид*, стискаючи йому руку.—А дайте я за вас поорю.

— А не забули?—спитав Трохим.

— Чому забув?—відмовив Демид і взявсь за чепіги.—Ви покуріть, а я піду. Ану!

Погонич *ляснув батогом і плуг рушив.* Хоч Демид і сказав, що не забув орати, *але* зараз же почув, що трохи одвик. Він вивчився орати в кінці цього літа, як орано на озиме—вивчився, звісно, не з якої там потреби, а більше задля гімнастики, бо, яко лікар, вважав фізичну працю, та ще *й надворі*, за *потрібну* людському здоров'ю. Але тепер він чув, що руки його не так певно керували плугом, як тоді.

— Демиде Кириловичу!—гукнув Трохим, набиваючи люльку,—а то ж нащо огріх?

Не буду!—відмовив Демид, але замалим зараз же й другого не зробив. Мерщій наліг з усієї сили на чепіги і поставив плуг, як треба. Земля здималась поперед плуга, репалась і одверталась чорними *соковитими скибами набік.*

— Глибше!—гукнув Трохим.

Демид ще наліг на плуг—скиби потовщали.

На новій борозні Демид почув, що вже впевненіше *керує плугом.* Хоча Трохим, накурившися добре, ходив за ім і казав, щоб він віддав йому плуга, але Демид не послухався і орав доти, аж поки прибігла наймичка кликати їх снідати. Демид довів *борозни, витяг, струснув плуга* і перекинув його на бік. Погонич повиймав занози з ярем і налигані воли пішли пастися.

— Ну, ходіть! — промовив Трохим, — тепер і *попоїсти можна.*

— Чому ні?—відмовив Демид і почув, що в його трохи болить спина і страшенно хочеться їсти.

— А вам, тату, ще багато орати на зяб?—спитався за *сніданням Демид.*

— Та спізнилися, сину: один наймит не дожив, кинув... Сам Трохим усього не вхопить. От і завтра доведеться його відірвати від оранки та послати в город. А *другого наймита не хочеться наймати.*

— Так ви, тату, вже візьміть Трохима *куди вам треба, а я сам поорю,—сказав* Демид.

— Ну, вигадав ще!—відмовив батько.

— Та чого ж там вигадав?

— Та наче справді нікому робить!

— *Адже сами кажете, що спізнились.* Та мені й хочеться трохи поробитися—саме тіло просить фізичної праці.

— Так це ж важко, увесь день орати!—впевняв Кирило Семенович.

— *Колн й буде важко, то тільки спершу.* Оре ж Трохим.

— Ну, гляди!

— Бач, приїхав відпочивати, а сам он що!—невдоволено сказала Марта Іванівна.

— Та *воно, стара, оце саме й відпочинок* від книжок!—заспокоїв її Кирило Семенович.

А проте, ні Кирила Семеновича, ні Марту Іванівну не здивувало Демидове бажання. *Демид і завсігди, ще змалечку, схоче брався* до простої роботи. Помагаючи батькові та матері в господарстві, Демид давно ще вивчивсь молотити і любив цю роботу. Та й сами старі Гайденки, хоч і не зважали *ні на які там наукові досліди про те, що* треба людині фізичної праці, а просто з неминучої потреби брались часом за граблі та вила, а Кирило Семенович і до плуга. Звісно, батькові й матері трохи було дивно спершу, що чоловік, *скінчивши* університета та мігши бути людиною великою (так вони думали про Демида),—ішов орати, та потім звикли і коли тепер вони й умовляли Демида не робити цього, то просто думаючи, що це буде *йому дуже важка* робота.

Поснідавши, Трохим пішов до іншого діла, а Демид, з погоничем удвох, до плуга. Демид орав увесь день і страшенно втомився: спина, *руки й ноги дуже боліли*, найбільше спина. Він заснув, як мертвий, *але встав другого дня до схід сонця вкупі* з батьком—свіжий та дужий. Трохи здригаючися з холоду, побиг до возівні, витяг плуга і запріг удвох із погоничем воли. Їхати тепер треба було аж на другу ниву—*далеко, тим на ввесь день.* Жаліслива Марта Іванівна ще звечора бідкалась, що Демид не обідатиме дома, і хотіла була прислати к обіду по його коня, та Демид зважливо повстав проти цього. Зате вже *обід вона йому добрий прислала.*

Демид за цей день утомився далеко менше, ніж учора. Аж до неділі орав він щиро і встиг доорати все вчасно і тим не трохи здивував скептичного свого Трохима, бо той думав спершу, що це тільки так— пустує панич.

Але панич не пустував. Навпаки, Трохим міг бачити, що він дедалі все щиріше та щиріше береться до простого діла. Після оранки Демид заходився коло саду і, нанявши собі хлопця до помочі, почав копати та перекопувати та садити. В один час з усіма робочими людьми на селі уставав він уранці і йшов до роботи. Здорове осіннє повітря проймало його спершу холодом і примушувало щиро братися до лопати. За чверть години йому було вже душно, а к сніданню в його з лоба капав піт. І так спливав у роботі ввесь день. Демид почував себе здоровим і спокійним. Він думав тепер мало про останні політичні новини, або й зовсім про їх не думав: зате його дуже зацікавлювало, що в його не ставало соломи, щоб захистити на зиму від морозів молоді деревця та виноградові кущі. Читав він трохи ввечорі й святами й та неділями— більше не мав часу.

Таке життя подобалося йому. Властиво він не думав про те, чи воно йому подобається, чи ні, а просто йому було так спокійніше жити і він жив так. За фізичною працею та за щоденним клопотом від його якось відходили ті важкі згадки, що завсігди, як з'являлися, несли з собою муку...

А тут незабаром ще робота настигла. Одного разу, шпортаючись у саду, Демид побачив, що до його йшла мати, а з нею якась селянська жінка.

— А кинь на хвилину, синку, та йди сюди!— гукнула мати, не хотячи лізти між покопані ямки.

Демид кинув лопату і підійшов.

— А що, мамо?

— Та ось молодиця прийшла— чоловік ногу врубав— так чи нема в тебе такого, щоб кров зупинити?

— Дуже врубав?— спитався він у жінки.

— Та там так, що не доведи й мати божа,—так кров і цебенить! Уже ми й стару Хомиху кликали, щоб замовила кров— замовляла-замовляла—ні, нічого! Будьте вже ласкаві, поклопочіться!

Жінка вклонилася Демидові.

Він збігав у хату і взяв дещо з своєї невеличкої аптечки.

— Ходіть! Ви далеко живете?

— Та ні: сьома хата од краю на нижчій перії! Хіба ж ви не знаєте?—ми Карпенки.

Вони пішли. Невеличка слобідка починалась, трохи оступившись од Гайденкового двору. Демид ішов швидко поруч з Карпенчихою, що, не кидаючи схлипати та нарікати на свою долю, розповідала йому, що її чоловік Грицько рубив до воза люшню і врубався; що вони вбогі, що дітей у їх нема, сама дочка Оришка, та й з тієї не яка там ще поміч—усього 15 год їй та й здоров'я мало... Вона може ще й більше розповідала б Демидові, так уже дійшли до хати.

Грицько Карпенко лежав у хаті на полу блілий, ледве притомний, бо з його дуже багато витекло крови. Ліва нога нижче коліна була гола і вся закривавлена. Кров стікала на піл, капала додолу.

Демид позасукував рукава і мовчки почав розглядати ногу Мабуть чоловік стоячи рубав щось проміж ніг і сікнув собі добрий шмат од литки. Демид захотів спинити кров і за кілька часу досяг цього. Він обмив ногу, пересунув з кривавого місця хворого і почав зав'язувати рану.

— А дайте мені голки!—сказав Демид і підвів голову.

Він несподівано вздрів перед себе дівчину, невеличку на зріст, з надзвичайно тонкими, «панськими» рисами в обличчі. Ще дивніші були дівчинині очі— великі та карі, що, широко розплющившись, з якимсь несамовитим острахом дивились на кривавеу рану Грицькову; обличчя було бліде, худі руки зціплені і міцно притулені до грудей.

— Орисю! Де ти голку діла?— озвалась Карпенчиха до дочки.

А Орися мов не чула і все стояла на одному місці, біля лежанки, не зводячи очей з батькової рани.

— Орисю, чи чуєш? Та ось вона!— сказала жінка і сама подала Демидові голку.

— Чого ти тут стала на дорозі?—торкнула вона дочку за плече.

Дівчина мов прочумалась і тихо відійшла далі від печі, спустивши очі й руки.

— Ну, ось і край,—промовив нарешті Демид, добре завивши ногу в полотно.— Якби ви, тітко, дали мені руки помити.

— Орисю, біжи в сіни, набери швидше води!

— Та нащо ж набирати сюди води?— я піду надвір та там і помию. Ходім, Орисю!

Дівчина глянула на Демида своїми великими очима, узяла кухля і пішла за ім з хати Помивши руки, Демид знову вернувся до хати і почав розказувати Карпенчисі, як треба поводитися з хворим, і сказав, що навідуватиметься до його. Карпенчиха вислухала все, перепиталась і, нарешті, дякуючи випровадила Демида з хати.

— Бувайте здорові, тітко! Бувай і ти здорова, Орисю!—ласкаво сказав Демид.— Йому було жаль дівчини, що так налякалася з батькового нещастя, і він додав:— Не журись: ми батька вигоїмо!

Орися, що досі ще ні слова не сказала, тільки почервоніла.

Демид пішов додому, але з того часу щодня навідувався до хворого. Рана гоїлась не дуже швидко і за той час, що Демид ходив до Грицька, він добре придивився до його сім'ї.

Проста селянська сім'я, не зовсім убога, але й не заможна. Жила день по дню з власної праці. Грицько і зроду був не дуже говіркий, а тепер за хворобою мало й бажав озиватись, зате надолужала Грициха, і незабаром Демид знав добре не саму цю сім'ю з трьох душ, але і всіх її родичів, сватів, кумів та сусід—знав, з ким Грициха ладнає, з ким лається, з ким позивається і чий годований кабан порив їй увесь город. Але Орися мабуть удалася в батька: все мовчала. Вона була зовсім не така мала, як тоді, вперше, йому здалося— була навіть трохи старша на погляд од своїх літ. Чепурна, в якусь не простою, не мужичою вродою. Найбільше і досі вражали Демида її очі—великі-великі. Дівчина завсігди ховала їх під довгими віями, але як вона часом підводила вії, то з-під їх мов щось блискало; з Демидом вона не розмовляла, тільки відказувала на здоровкання та прощання, навіть не дивилася на його. А проте Демид упевнився, що вона не дивиться на його тільки тоді, як він на неї дивиться, бо одного разу він, зненацька озирнувшись, побачив такий запитливий та цікавий погляд з тих великих очей на його втуплений, що аж здивувався. Дівчина ж почервоніла густо, і на очах у неї аж сльози набігли і прудко, як сайгак, стрибнула вона з хати. Але скільки Демид не зачіпав її розмовою, вона завсігди викручувалась отими «еге» або «ні».

— Та вона в нас дика!—зацокотіла одного разу Грициха, побачивши Демидові заходи.—Чужого чоловіка сахається! І чого, дурна?—вдалася вона до дочки.

Але дочка почервоніла і, як звичайно, втекла з хати.

Бачивши те Демид, дуже зацікавившись цим гарненьким дівчам, прибрав інший ярміс і став поводитись так, мов зовсім її не поміча. Це помогло, бо трохи згодом він побачив, що Орися вже не тіка, скоро він увійде в хату, не кидає своєї роботи, а робить, що й робила. Одного разу вона навіть щось сама хотіла сказати Демидові, але зачервонілась і втекла. Тиждень днів через два вона вже заговорила до Демида, а наприкінці Демидового ходіння до їх, вже й зовсім розмовляла—хоча обоє вони ще «політикувалися».

Грицькова рана гоїлась погано і тільки через два тижні міг Демид не ходити щодня та й Грицькові дозволив уставати. Тим часом, йому доводилось мати діло уже не з самим Грицьком—чимало вже селян приходило до його з усякими хворобами та по всякі ліки. Це було й перш, щоліта, з того часу, як Демид став учитися в університеті—тим селяни з Костівки (так звалася та слобода, де Гайденки жили) знали Демида яко лікаря, а він їх. Тепер він залюбки ходив часто по всяких хатах до хворих. Опріче цього до його (так бувало звичайно, як він приїздив) почали бігати і чоловіки, і жінки з справами писарськими—тому листа прочитати, а тій написати, а тому «прошення» до судді, чи ще куди скласти. Усі ці речі робив Демид дуже охоче і щодня бачив, як затягало його це хуторянське життя: фізична робота, лікарська чи писарська поміч селянам (хоча останньої було й небагато) забирали в його ввесь час і робили його життя повним, бо задовольняли Демидову потребу—мати живу, людям корисну діяльність. Ось він її мав тепер...

Еге, він її мав, і в його потроху виявлялася, та й зовсім, нарешті, виявилася думка: а чого ж йому ще? Купи йому щейти? Чи не краще йому зостатися тут,

де всі його знають і люблять, і він усіх знав і любить, і працювати на користь цьому рідному куточкові, аніж їхати серед інших, незнайомих ще людей? Він хотів бути лікарем од земства на селі. Алеж лікарем він може бути й тут, хоч і не од земства. Правда, там у його була б плата, а тут доводиться на батьковій шиї сидіти...

Серед цієї невсипущої праці одержав він листа від Гордія—той кликав його на весілля. Він не поїхав, не здолів поїхати, але все те, що мов затихло, приспалося, тепер одразу прокинулось і загомоніло в його в серці. І йому ще дужче схотілося зостатися тут, у цьому тихому рідному закуточкові. Але він не хотів заважати батькові. Правда, землі в бэтька було стільки, що можна було прожити й більшій сім'ї, ніж три душі—прожити, звісно, по-простому, алеж Демид був би все ж зайвим ротом. Т'алеж тут сам батько поміг йому.

Це було вже взимку перед різдвом. Мати давно вже випрохала в Демида, щоб він зостався у їх до різдва. А тепер батько почав домагатись, щоб Демид зостався ще хоч на рік, на два і тоді вже, коли схоче, їхав на свої лікарі.

— Ти й мені, старому, поможеш у господарстві, а то я вже підтоптався,—казав батько.—Останься, сину!

— Алеж, тату, я буду у вас тільки зайвим ротом.

— Ну, що ти вигадуєш? Хіба все, що маємо, не твоє? Та й кажу ж—я вже старий став, поможеш мені.

Ще більше намагалася мати. Їй так не хотілося, щоб її любий син їхав од неї—вона ж на його й не надивилася: то все вчився та вчився, а тепер їхати хоче. Демид остався дома на більш-менш довгий час.

Він не нудьгував дома цієї зими, хоча й мало мав господарської роботи. Зате він читав, писав, хворих лічив. До міста не їздив ні разу—його туди не тягло. Так проминула зима, прийшла весна, літо. Демид увесь уліз у господарювання. Старий батько справді вже підтоптавсь і радий був, що син стане замість його. А Демид знаходив у цьому щоденному клопоті, в цій здоровій праці якесь заспокоєння від усього, що його мучило. Чув, як ця праця зміцняла не саме його тіло, а й дух, і був радий...

Демид за роботою і не побачив, як проминуло літо, як прийшла осінь. Дорід цього року був дуже добрий, і доводилося працювати багато. Зате один цей надзвичайний дорід одразу підняв угору господарство в Кирила Семеновича і він шуткуючи казав, що це через Демида—як почав той господарювати, так і покращало; з цього батько виводив, що Демид і далі мусить тут господарювати. Але й без батькових доводів Демида не тягнуло нікуди звідси, навпаки—не хотілося покидати рідного гнізда. А надто, що нова цікава праця нагодилася йому.

VII.

У слободі Костівці було тільки двадцять п'ять хат,—тим Демид знав усіх костівців, а вони його. І ні разу він не бачив, щоб який костівець держав у руці книжку. А це того, що на всю слободу був тільки один письменний—Охрім. Він вивчився читати якимсь дивним способом, наймитуючи ще замолоду в дяка у Радівці, а писати й зовсім не вмів. Був одначе досить значною особою на слободі—найбільше, як салдати присилали до своїх родичів листи з «сахарнымъ поцылуями» та з «прозбою: прешлитѣ 15 руб. дѣнигъ» і треба було ті листи читати. І тільки в Охріма й була одним одна книга на всю слободу—якась стара російська граматика, видрукована ще за царя Митрохи, як людей було трохи. Вона завсігди лежала в його на полиці, але часом у свято він стягав її звідти, струсював пил і клав перед себе на столі.

— Хороша книжечка,—казав він,—треба почитаться.

І, послинивши чорний палець, він силкувався перегортати картки. Але пальці, задубівши на повсякчасній роботі, не слухались Охріма, не гнулись, і тільки після довгих труднацій картка, нарешті, перегорталася, і Охрім починав читати:

«Грамматика есть руководство къ правильному словоупотребленію въ разговорѣ и письмѣ. Грамматика раздѣляется на 3 отдѣленія, кои суть сіи: первое: словопроизведеніе, изъясняющее, коимъ образомъ слова составляются въ рѣчи. Второе: словосочиненіе, изъясняющее, коимъ образомъ слова совокупляются...»

Охрімова жінка (дітей у їх не було) тихенько сідала трохи далі від чоловіка на лаві і, підперши щоку рукою та журливо похитуючи головою, слухала чоловікове читання.

— Хороша книжечка!—казав Охрім, дочитавши перший бік і починаючи перегортати картку на другий.—Тут наука!..—Якби її головою постиг (дякове слово), то розуму на це треба повну голову.

Але «постигнути» книжечку Охрімові тактаки й не доводилось, бо далі другої картки він ніколи не читав:

— Хороша книжечка! Тільки в очах щось мружить,—хай удруге колись дочитаю.

І він згортав «хорошу книжечку» та й клав її на полицю, щоб знов зняти місяців через два і знов прочитати першу картку. Зате Охрімова жінка, сівши того дня на призьбі під хатою вкупі з сусідками, зненацька, серед іншої розмови, казала так, мов би це їй було байдуже і зовсім не вдивовижу:

— А мій старий сьогодні все книжку читав.—Спо-о-ди, мудра: і довіку не розбереш! А він її так і чита, так і чита!

І вона скоса поглядала на сусідок, пильнуючи, як воно їм здається. А сусідки думали самі собі, а потім, уже без Охрімихи, і казали одна одній:

— А вже й несеться Охрімиха з своїм читанням! Як він учений і всяку мудру книжку зна, так уже й казати щоразу.

На цьому й зупинялася просвіта в Костівці, і всі люди, що жили в ній, мали такий погляд на книжку та на письменність —мов би то річ зовсім не цьогосвітня. Тим дуже здивувався Грицько з Грицихою, як одного разу Демид сказав їм:

— А давайте я вивчу Орисю читати та писати!

З дива вони спершу нічого не могли сказати, але Орися зараз же скрикнула:

— Не хочу! Не хочу!—і вибігла налякана з хати.

Демид знав, що коли сама Орися не схоче, то не поможуть ні батько, ні мати,—тим і обпишив її. Але одного разу був він у гостині в Петренка. Петренко, заможний господар, мав трьох дорослих і двох малих синів—та ще й одного онука.

— Чому ви не вчите своїх дітей?—спитавсь Демид у його.

— А де ж би я їх учив?—одмовив той питанням.

— Де? А ось давайте, я вам навчу!

— Ви?—Петренко здивувався і більш нічого не сказав.

— Чого ви так дивуєтесь? Хіба думаєте, що в мене не стане розуму навчити?

Господар одказав:

— Ні, не те... А бачите,—як же таки ви, такі вчені, будете дітей учити?

Петренко за увесь свій вік знав тільки одного вчителя. То був радівський старий салдат. Петренко бачив його тоді, як він п'яний лежав коло шинку і старшина звелів «укинути його в темну». І всякий учитель уявлявсь йому саме в такій постаті—тим його й здивувало, що Демид береться вчити дітей. Та потроху Демид вияснив йому справу.

Петренкові це сподобалося. Але обачний господар спитався:

— А яка ж буде плата?

Демид досі не думав про цю річ докладно і відмовив:

— Я ще не знаю, яка вона буде; якщо школярів буде менш, то плата буде більша, а якщо школярів буде більш, то плата буде менша.

Демид одмовив це навмання, та зараз же й подумав:

— А справді: дурно я вчитиму, чи за плату? Чи не здасться їм дуже дивним те, що я, ні сіло, ні пало, берусь учити діти дурно? Та чи не треба, щоб і їм, батькам та матерям, чогось коштувала наука—тоді вона здаватиметься їм дорожчою?

Одначе сказав:

— Собі я плати не візьму, бо я з того не забагатію, а воно мені буде за забавку вивчити скільки там хлопців читати та писати—ще веселіше з їми буде—однак зимою нема роботи. А от на книжки та на папір доведеться вам дати грошей.

— А багато?

Демид порахував і нарахував од кожного школяра сімдесят п'ять копійок.

— А книжки ж нам будуть?—спитавсь Петренко.

— Ні.

— Вам?

— І не мені. Будуть шкільні: даватиму їх читати хлопцям і тоді, як у школі вчитимуться, і тоді, як і не ходитимуть у школу.

— Так це дарма... Тільки якби ж ще хто... А то самому якось ніяково...

— Чому ніяково? До доброго діла й самому можна, а до поганого й гуртом не треба.

— Та це так.

— Та й не сами ви будете. Онисько Шапувал оддасть свого.

— Хіба казав?

— Еге. Та я ще й другим казатиму про це, може хто й схоче. Хлопці та дівчата в на слободі.

— Хіба й дівчат набиратимете?

— А чому—ні?

— Та нащо воно здалося дівчині?

— На те, на що й хлопцеві.

— Та хлопцеві ж хоч що записати, євангелію почитати, молитви вивчити.

— А дівчині або жінці того не треба? Хіба їй не довелось би чого записати?

— Та ні, сказати, буває так, що й вони забувають, а якби записано, то може й не забули б.

— Ото ж то!.. А хіба євангелію та молитви жінці не треба знати? Адже і їй треба навчити діти молитись.

— Бач!..—промовив Петренко і замисливсь, а трохи згодом додав:—А воно, коли хочете, то може й так...

Демид ще довго розмовляв про це з Петренком. Петренко слухав його, сперечався іноді, але видко було, що Демидове слово його переважує. Демид був цьому дуже радий. Придбати собі за прихильника такого поважного чоловіка та заможного господаря було річчю не малої ваги. А що Петренко був справжнім його прихильником, то в цьому Демид незабаром упевнився, почувши, що він клопочеться на слободі за школу. Через місяць після покрови Демид уже рахував вісьмох певних школярів: сімох хлопців і—що найважніше—одну дівчину.

Одного разу, як Демид оповідав батькові про свою школу, той спитавсь:

— А що, сину, цього не заборонено: вчити дітей?

— Ні, тільки під попівським доглядом.

— То ти б з'їздив до нашого батюшки.

Демид подумав і сказав:

— Еге, так буде краще... Поїдьмо, тату, у неділю вдвох до церкви та й до його заїдемо.

У неділю Демид з батьком справді поїхали в Радівку до церкви, а відтіль до попа. Піп був з старих і нічого не знав, опріче звичайної служби церковної, бо що знав, усе позабував. Одбував службу, дбав про добробут своєї великої сім'ї. Про нововигадані церковні школи озивався неприхильно, бо така школа могла б йому тільки клопіт зробити. На його наполягали, щоб він завів її в себе, а він усе відмагався, а дома казав, що ці всі школи тільки на те повигадувано, щоб нові хабарі з батюшок лупити: коли не хочеш школи,—вези хабар. Як сказав йому Демид, що хоче дітей учити, він спершу не зрозумів його, навіть злякавсь, думаючи, що той говорить про церковну школу в Радівці, але розпитавшися, махнув рукою:

— Та вчіть скільки хочете! Алже, кажете, по закону можна? Молитов тільки добре навчіть та внушайте, щоб слухались. А то тепер мужик—страху на його нема. Тоді страх був, як поміщики були... Тоді мужик духу боявся... А тепер що?..

Батюшка ще довго говорив на цю тему, шавкаючи беззубим ротом та трусячи білою головою з короткою кіскою.

Нарешті десятеро хлопців і двоє дівчат прийшли до Демида. У дворі в його була хата, що в їй ніхто не жив. Її вимазано, натоплено, поставлено там столи і таким побитом в неї сталася школа.

І радіючи, і страхаючись, почав Демид науку. Боявся він, що не вмітиме навчити дітей, як бажав би. Але вже наприкінці першого дня його страх мало не ввесь зник. Його школярі були такі слухняні, такі уважні, так кожне його слово вухами ловили, що Демид одразу почув себе своєю людиною серед цих маненьких людей. Як же поминув тиждень, то й діти, і вчитель зовсім уже породичались. Школярі—все діти 10—13 років—звикли до «дєдька»—так вони звали Демида,—а дядько до їх, і тільки ще дівчата трохи осторонь держалися. Хоч посувалися й не дуже швидко, та працювали весело й розумно.

Зате в Демида з'явився зовсім несподіваний ворог. Одного разу, як Демид учив, зненацька відчинилися двері, і Охрім уступив до школи. У його в постаті було щось особливе, голова гордо задиралася вгору.

— Здорові були, з вівтірком!—промовив він.

— Здорові! Просимо!

— От, прийшол посмотрить на вашу школу,—забалакав Охрім, і Демид злякувався,—з якої рації він почав ламати язика.—Подозвольте посмотреть!

— Просимо! Дуже радий!—промовив Демид увічливо і, посадовивши Охріма, почав знову вчити. Охрім посидів, згорда підвівши голову, в годину, а далі, нічого не кажучи, встав, попрощавсь і пішов. Через кілька день Петренко розказав Демидові, що Охрім підбурює людей проти школи.

— Хіба то школа?—каже.—От як я вчився,—зараз азбучку, тоді склади, тоді молитви, а це що? Окають та гакають та й годі.

— Це він на вас сердиться!—додав Петренко.

— За що?—здивувався Демид.

— А за те мабуть, що ви не пішли до його порадитися!—сказав сміючися Петренко.

Хоч Петренко й сміявсь, але цьому була правда. Охрім, уважаючи себе немов би за міністра народньої просвіти в Костівці, образився, що його обминуто в справі народньої просвіти ж. Тепер він з усієї сили змагався так чи інак здискредитувати перед селянами школу. Мабуть через те двоє батьків тільки пообіцяли прислати своїх хлопців у школу, а не прислали. Навіть більше. Школярі вивчили вже половину літер, як один багатий чоловік зненацька забрав свого сина зі школи. Демид ходив питатися, чого це так, умовляв, але почув одно:

— Мені його дома по хазяйству треба.

— Це брехня!—сказав потім Демидові Петренко.—Це його Охрім направив. Він ще й інших підбурює. Дехто з батьків ремствує, що місяць діти вчаться, а й азбуки не вивчили.

— Та'дже вчать!

— Так у вас якось не так... Охрім каже, що зараз треба всю азбуку вряд вивчити: аз, буки, віди... Навчає, щоб брали дітей з школи... Може й забрали б, ну, так кажуть: уже заплатили.

— Ну, а ви як? Не ремствуєте на мене?—спитався Демид у Петренка.

— Та вже ж підождемо кінця, а тоді й будемо казати,—хитро відмовив той.

Демидові трошки гірко було чути це, а ще гірш було почути від своїх школярів, що деяких з їх не пускають з дому батьки, і вони то виблагають, то одурять батьків, а таки втечуть у школу.

Проміж цим клопотом мав Демид нагоду ще й вітати в себе гостей. Одного разу Демид почув у себе в дворі дзвоник поштарський, і пара коней під'їхала до школи. Двоє якихсь добродіїв устало з поштарської чортопхайки і увійшло в школу. Попереду йшов високий кремезний чоловік з великою лисиною і з довгою бородою. За ім невеличка людинка з сірим потомленим обличчям та з рудою борідкою. Перший був у гарній селянській чумарці, а другий у якомусь татарському «халаті» чи в пальті. У першого на мідяному ланцюжку висіла на шиї так звана по селах «мендаль». Гордо задерши свою велику голову, він увійшов у школу, мовчки озирнув усіх начальницьким поглядом і, голосно одкахикнувшись, промовив:

— Здрастуйте!

Школярі поздоровкались, Демид підійшов до гостя.

— Радовськой старшина!—промовив той, подаючи Демидові руку.—А це мой писар,—він кивнув на заднього.

— Дозвольте рекомендуваться,—забалакав той, трохи образившись такою неповагою до своєї особи,—валастной писарь, секретарь Радовской волости—Іван Іванович Попов.

— Ось що... Гм!..—голосно одкахикнувся старшина і важко сів на Демидів стілець, хоча Демид ще його й не прохав сідати; писар зараз же притулився на лавці біля школярів. Старшина задер голову ще вище і взявся в боки лівою рукою. Тоді знов голосно одкахикнувся і почав:

— Гм... Як старшина, то есть начальник у волості, прослишал: школа. Конешно, просвіщеніе юношества і наставленіе на серце... Як отець волости жалаю посмотрить, какім сложеніем у вас діло йдьоть.

І пан старшина знову велично позирнув по всій школі. Демид хотів був йому відмовити, але йому не дав другий пан—пан писар. Цей, закинувши ногу на ногу, дивлячись на стелю, почав:

— Конешно, многожилатільнее було б, ежелі би ви здєлали спервоначала сношеніе з канцелярією Радовской волості, которая заведуєть усєми етіми ділами. Но у всяком случаї любознательно, сказав би, обревизувать просвіщеніе юношества...

— Дуже радий!—промовив Демид і почав далі вчити.

Та він добре знав, з ким має діло,—тим, скінчивши лекцію, озвався до гостей:

— От поки школярі там бігають, а ми підемо та закусимо. Я, знаєте, сам у цей час снідаю, та й вам треба з дороги підживитися. А там знов у школу.

— Гм... Авжеж... Закусить усігда ползительно... е... е... як вас... того... ім'я-отчество? — спитався старшина. — Я не знаю.

Демид сказав і додав:

— А я ось так ваше знаю!

— Нічого удивительного нема!—одмовив старшина, трохи приплющуючи очі.—То ж я—один на всю волость!

Демид поспішився повести «одного на всю волость» з його «секретарем» до себе. Тільки вже вони більше не вернулися в школу. Демид відав, що вони можуть йому нашкодити гірш, ніж хто інший, і зовсім навіть зупинити його діло. Він уконтентував їх так добре, що поїхали вони від його цілком задоволені. Тепер Демид знав, що з цього боку він поки забезпечений.

Але Охрім тим часом робив своє діло. Демид бачив, що й цей може йому пошкодити, і він наважився припинити його відразу. К різдву всі школярі вже вміли так-сяк читати й писати. І ото Демид запрохав усіх батьків і навіть Охріма до себе в школу в один день. Як усі посходились і посідали на стільцях, він сказав:

— Я беру ваші гроші, то й повинен робити діло. От я й попрохав вас прийти, щоб подивились, чи справді є з нас пуття. Посидьте в нас, послухайте, що ми знаємо та й попитайтеся, коли хочете.

Охрім іронічно всміхався. Демид почав питатися школярів. Він кожного питав спершу молитви, тоді казав йому читати, нарешті писати на клясовій таблиці слова та цифри. Усі школярі знали, що треба. Батьки страшенно здивувались, бо ніяк не сподівалися такого. Чули, що по старих школах, де вчили салдати, першу зиму вчилися читати, другу писати і хіба на третю аж починали писати «номері»—себто: цифри. А тут це все за півтора місяці! Вони голосно почали хвалити школярів та дякувати Демидові. Охріма мов що вщипнуло. Він зблід, потім почервонів і нервово, тремтячою рукою поліз у пазуху і витяг відтіль якусь книжку.

— Читають!—промовив він іронічно.—Вивчили те, то й читають. Ні, нехай вони о ц е прочитають!

І він кинув книжку на стіл. Це була славетна «Грамматика». Демид дав її читати школярам. Перший прочитав, за ім другий, третій, четвертий...

— А що, Охріме,—спитався глузливо Петренко,—мабуть школярі вже більше за тебе знають?

Охрім сердито вихопив книжку з рук у п'ятого школяра і засунув її за кожух. Тоді промовивши: «А все ж не по правилу!» повернувсь і вийшов з школи.

Люди засміялися йому вслід. З цього часу костівці стали вважати Демида за надзвичайно гарного вчителя, і другого ж дня приведено до його ще трьох нових школярів.

Таким побитом Демид мав тепер досить діла. Зранку він уставав удосвіта, вештавсь по господарству аж до снідання; поснідавши, йшов у школу і вчив у їй годин до чотирьох з перепиною на обід. Як школярі розбігалися, Демид знову робив що по хазяйству або столярував: він за останній час почав учитися столярства. Часом його кликано до якого хворого. Тепер у його вже була чимала аптека—ліки з неї доводилось йому продавати, а за те, що сам ходив, звичайно, не брав нічого. Спершу його вважано за простого і дуже доброго пана, алеж трохи... дурненького мабуть, бо де ж таки: кинув панство та взявся за мужицтво (так про його казано). Але кілька розмов про це з Петренком та з іншими селянами, потім те добро, що він людям робив, примусили й людей глянути на його іншим оком. Його часто кликано в гостину до селян і він, звичайно, не цурався.

Одного разу зайшов до його Петренко. Він часом заходив до Демида в неділю, чи в свято побалакати про всячину: про те, що воно таке «телеграм», про те, чи правда тому, що скоро «ревизія» буде і таке інше. Він був чоловік розумний, і Демид іноді залюбки розмовляв з ім, хоча й помічав, що Петренко йме йому віри, як він оповідає про те, що по «газетах чути», але зовсім поки не хоче няти віри, щоб сила в «телеграмі» і в хмарі була одна. Зайшовши тепер, Петренко своїм звичаєм не зараз почав про те, а вже далі сказав:

— А вам новий школяр находиться.

— Хто?

— Та родич мій один... Ви його таки не знаєте, бо він не тутешній, з Радівки,— Андрій Кодоленко прозивається. Так він мені рідний племінник. Мою сестру та взято заміж у Радівку за Кодоленка. Дітей у неї було тільки оцей парубок та дівчина підстарша. Та тільки він боїться, що дуже великий: йому вже дев'ятнадцять год.

— То нічого, ще швидше навчиться...

— Та мабуть швидкий до вчиття буде. Там пам'яткий такий, що аж дивно! Усю службу в церкві зна, а читати не вміє. Ми стоїмо в церкві—де вже нам замічати—і не розуміємо нічого, а він усе зна. Так хочеться ще й читати навчитися. Оце випрохався в батька, щоб у школу ходити. Я, каже, не пожалію й десятьох рублів, аби вивчили.

— Ні, плата буде з його така як і з інших. Хай приходе.

Через кілька день Андрій справді прийшов до Демида. Це був високий, ставний, трохи схудлий парубок, не поганий з обличчя, чорнявий, з розумними ласкавими очима, але такий несміливий, що Демид ледве міг з їм розмовляти: за кожною відмовою він страшенно червонів. Демид зараз же посадив його до трьох нових школярів і почав учити вкупі з їми. Але другого дня, страшенно червоніючи та соромлячись, Андрій сказав:

— *Я це знаю.*

— Що знаете?

— Азбучку...

Він знав по ряду всі літери, але по-старому: бе, ве, ге... Демид почав йому виясняти, через віщо його знання не здатне. Андрій сумно похнюпив голову. Але в Демида ту ж мить сяйнула в голові одна думка. Він ухопив три рухомі літери і поставив їх до читання.

— А гляньте сюди, Андрію, які це букви?

— Ес, о, ен,—одмовив Андрій.

— Ось слухайте ж сюди: це вони тільки так звуться — ес, о, ен, а як читати, то вимовляти їх треба так: ес треба вимовляти с, це—о, а ен треба вимовляти н. Розібрали?

Андрій мовчав: він не розібрав. Демид вияснив ще раз.

— Цебто в кожної букви є своє ім'я?— блиснувши очима, спитавсь Андрій.

— Еге ж, еге!—відказав Демид.—Але як читати, то ім'я не треба казати, а треба вимовляти так, с, а оце о, а оце н. Вимовте так!

— Сс... оо... нн...

— Ну?

— Сс... оо... Ссс... Сон?

— Еге, сон.

— Той, що сниться?

— Хоч і той.

— То це я й прочитав?

— Авжеж!

— Оце й усе?

— Усе!

— І кожну книжку читатиму, якщо знатиму, як букви вимовляти?

— Атож!

— Кажіть же швидше, як вимовляти!

Демид почав казати, а Андрій з блискучими очима, увесь випроставшись, проказував за їм.

— *Ще, ще прокажіть!*—*попрохав він, як* Демид скінчив уперше.

Демид проказав.

— А нуте, тепер складіть що!

Демид склав одно, друге коротке слово. Андрій прочитував.

— Ще! Довге слово!—У Андрія горіли очі, спинялося в горлі дихання.

Демид склав с о р о ч к а.

Андрій подумав і сказав:

— Сорочка! сорочка! сорочка!—він трохи не танцював.—І оце все?

— Все!

Важко дихаючи, Андрій сів на своє місце.

— А я ж думав!..

За три дні Андрій одвик од б е, в е і хоч не швидко, ледве тягнучи, а читав. Зате далеко важче було йому писання. Він неодмінно хотів навчитися писати, а його зашкарублі на важкій праці руки не слухались очей та голови і зовсім не туди, куди треба, вели писало. Воно стрибало в Андрія туди й сюди по таблиці. Алеж у парубка був не самий розум, а й терпіння. Він упрохався у Демида ночувати в школі і ввесь час, до вчиття і після вчиття, сидів над писанням, аж поки подужав його трохи.

Тоді заходився читати; читав з запалом і перечитав не саму маленьку шкільну бібліотечку, а багато й Демидових українських книжок. Найбільше вражали його такі книжки, як «Дещо про світ божий».

Він не зрозумів її спершу. Демид звелів йому читати при собі і виясняв, що треба. Андрій розібрав усе, і світовий лад одразу мов устав у його перед очима.

— Он воно що!—скрикнув він і все обличчя в його засяло.—Як же воно і мудро, і... просто...

Але зненацька якась думка зупинила його.

— А це не гріх?—*спитався він одразу.*

— Що?

— Оце все взнавати... Це ж од бога...

— Ну, то що? От ви зараз сказали, що мудро *світ збудовано. А хіба ж може бути* гріхом довідуватися про божу премудрість?

— Ні...—одказав Андрій і замисливсь.

Видко було, що якась нова думка з'являлась у *його в голові.*

— То виходить,—почав він не скоро,— що наукою догоджаєш богові, бо взнаєш його та прославляєш.

Хлопець знову замислився, а згодом, сказав:

— Це правда. То я нічого про бога не тямив, а тепер мені бог такий... такий!..

Андрій схопився з місця, очі в його занялися, але він не міг висловити свого почування. Він зідхнув і знов сів.

— Ні, я не вмію сказати цього,—промовив він стиха.—Тільки бог такий мені тепер великий!..

Він знову замислився.

— *Так он воно що!—промовив згодом.*— Наука ба яка! Ні, я тепер нікому не пойму вірн, як хто мені брехатиме на науку!

VIII.

А тим часом якось непомітно наблизилась і весна. Школярі з школи порозбігалися на весняну роботу, та й Демидові вже було ніколи вчити. Демид потроху робився справжнім господарем, не цураючись простої хліборобської роботи. Селяни спершу дивувалися тому, але як часом хто з їх питався про це, то Демид казав, що служити не хоче,—лучче йому на своїй землі робити, ніж наймитувати; надто ж на тіло здоровіше, коли чоловік робить просту роботу.

Ця відповідь не зовсім задовольняла їх, але далі вони звикли до Демидового життя, то не стали й дивуватися.

Влітку Демид мало мав часу на книжну справу, та воно швидко й проминуло те літо, за господарською працею. Але восени і взимку він полеречитував усі літературні новини за рік та доводив до ладу свої роботи. Він зібрав чимало етнографічного та лексичного матеріялу і тепер упорядкував його. Ще почав чималу працю політично-економічну про селян. Школа складалася в його тепер уже з двох кляс, бо були школярі другого й першого року. Андрій, маючи дома роботу, вже не ходив до школи, *але часто одвідував Демида*, читав часом з їм удвох книжку, або брав книжки додому. Він читав уже досить добре. Кілька історичних книжечок познайомили його трошки *з українською історією. Він зацікавився* дуже і почав прохати в Демида такої книжки, де «усе було б списано про Україну». Такої книжки не було, але Демид пообіцяв розказати Андрієві все, що він схоче. У першу ж неділю Андрій прийшов слухати. Трапилось так, що саме тоді, як Андрій прийшов, у Демида сидів Петренко та Онисько Шапувал—молодий господар з Костівки, що перший після Петренка згодився віддати свого сина до школи. Демид став оповідати при їх, що знав з української історії, з самого початку. Всі слухали надзвичайно уважно та цікаво, часом перепиняючи Демида та просячи щось ви снити. Бачачи таку увагу до свого слова, Демид промовляв щиро, з запалом. Як він доказав, що хотів, слухачі в один голос почали прохатися прийти і на ту *неділю послухати далі. Радий Демид* залюбки на це згодився. Але другої неділі йому не довелось казати далі. Петренко привів з собою ще двох нових слухачів, костівців, і всі гуртом прохали проказати знову спочатку.

— Дужче замітимо,—сказав Петренко.

Хоча Андрієві цікавіше було б слухати далі, бо він і так добре все це «замітив», але не було чого робити—слухав і він удруге. Зате через два дні було невеличке *свято, і Демид міг повести* своїх п'ятьох слухачів далі. Кілька свят та неділь викладав він своїм слухачам українську історію, ілюструючи її кобзарськими думами та деякими поетичними творами українських авторів. Довівши до краю цей виклад, Демид ще прочитав своїм слухачам кілька історичних повістей та драм: «Чорну раду», «Тараса Бульбу», «Марусю Богуславку» та інші. Та на цьому не стало. Відмовляючи на питання, Демидові довелось промовити

кілька лекцій з космографії та з географії. Демид, сміючись, звав своїх п'ятьох слухачів «Костівським університетом». Але нова весна припинила лекції в цьому університеті й погнала на поле і професора, і студентів.

Андрій одначе не покидав частенько заходити до свого вчителя. Одного разу, прийшовши в неділю (це було рано по весні) та згадуючи зимові лекції, він сказав Демидові:

— Я все оце думав і дивно мені було, що ось скільки лилося крови за народню волю, а тоді знову народ у панській неволі опинився. Я думаю, що воно так: якщо відразу смикнути, то воно чуть; а якщо потрошку затягати петлю, то його мало й помітно, наче й не чуть,—а так затягне, що потім і не зворухнешся. Он ви подивіться,—і тепер так. Багаті люди не смикають одразу, а потрошку затягають петлю. Бідному чоловікові ніяк і ворухнутися,—де вже там йому пручатися.

— А що ж хіба тепер?—спитався Демид.

— Та що? Он ви гляньте хоч у нас, у Радівці. Там старий пан ні до чого не мішавсь, а все отой Галушка, управитель робив... та й тепер робить... Ну, от він з нами, радівцями, і зазмагався. Нам землю так вирізано, що вся кругом у панській та й годі. Куди не повернись, так зараз худоба до панів у шкоду і вскоче. Чи скубнула, чи не скубнула там що, а вже об'їзний з нагаєм біжить і по спині тебе лата, і худобу займа, а тоді—плати.

— Чого ж ви не жаліетесь, коли вас б'ють?

— Еге, пожалієшся! Він так б'є, щоб насамоті, щоб ніхто не бачив, або хоч і бачать, так економическі люди,—хіба ті за нами руку потягнуть? Ні, де вже його жалітися—хіба сами парубки зберуться та оддубасять

— А хіба трапляється?

— А чому—ні? Так одного разу об'їзному боки полатали вночі!.. А то й Галушку самого... Одного разу пасуть наші люди воли—восени діло було—і я там був. І всі ми парубки здорові. Коли це набіга Галушка верхи, нагай у руці, а сам один,—мабуть десь їхав та й побачив нас. Набіга та зараз:

— Ви, такі-сякі,—нащо пасете на панському?

Та як підскочить та мене по п. нагаєм, а тоді другого парубка. А д зирк,—аж воли не на панському, а ті біля межі. Я тоді як скочу та як сми в його з рук нагай та його тим нага раз! А другий парубок підбіг та т його з коня. Та тільки й здоровий каторжний Галушка: висмикнув у й руку та як дасть коневі ногами в боки так той кінь, як змій, і стрибнув на н замалим не подавив,—ледве оступили а Галушка втік.

— Ну, що ж він тоді?

— Та що? Він уже давно уївся в наш людей, а тоді ще дужче почав дошкуляти Був у нас клапоть луки. Він зазмагавс за той клапоть: якономическький та й як номическький. А він—наш. І вже так, щ й мірщика кличе. Приїхав мірщик, поча міряти і той клапоть до якономії міря Ми тоді громадою зібралися—не даємо мірщика прогнали...

Андрій спинився і обличчя в його від разу похмарніло.

— А тоді ж що?—спитався Демид.

— А тоді він у суд! Оце вже другий год позиваємось... Він править не то йому землю, а й гроші щоб заплатили за неї— по 20 рублів за десятину, бо воно лука,— говорить,—сіно... а тієї луки 10 десятин, то щороку це 200 руб., а ми ту луку косимо, відколи воля вийшла,—то хіба це мало нам платити? А наша радівська громада невелика, 300 душ.

Андрій замовк, і обличчя в його зовсім осмутніло. Трохи згодом він махнув рукою і ще щось хотів був казати, алеж ту мить двері відчинилися, і новий гість уступив до хати.

— Здоров, Демиде!

— Гордій!

Це був справді Гордій. Демида не здивувало, що він прийшов, бо знав з його останнього листа, що він має приїхати. Товариші поцілувалися.

Андрій почав прощатися і пішов.

Товариші цікаво розглядали один одного. Гордій був такий, як і перш, тільки щось лягло на його обличчя таке, що зараз брало очі, скоро на Гордія глянеш. Щось невпокійне, мінливе пробігало по тому обличчю, дивуючи Демида.

Гордій теж дивувавсь на товариша. Той заріс дужче бородою, обличчя йому по-

ло. Очі які були спокійні, такі
. Але вся його постать, одягнена
вичайну Гордієві панську одежу,
льську чумарку,—якось покремез-
, змужичіла.
а й селянин же ти зробився!—вимо-
решті Гордій.—Та тебе й не пізнаєш,
був коли городянином. Що ж ти
як ся маєш? Чув, чув, що ти тут
ся народнім просвітником, ще й
овцем».
Нащо так казати і виясняти те, що
бимо, неодмінно чужим впливом? І чи
нового в тому, що я кажу, чи роблю?
же це різнить з Шевченковими пог-
и на себе: бувши інтелігентом (адже
ув інтелігент!), зоставатися мужиком,
житися з мужичкою, а не з «панночкою
ованою»? Ні, не від Толстого світогляд
іде, а від Тараса Шевченка. Він не
зняв націоналізму од демократизму.
думаю й я. Коли б я прийшов до
оду «паном», хоча б і ліберальним, то
мені віри не поняв би і мої слова хоч
лухав би, але думав би, що я брешу
очу його піддурити. Я й зважився спершу
робити цю велику річ—народню віру.
робити ж її можна тільки виявивши себе
одиною, що робить практичне діло, таке,
о його годує, виявивши себе тим, що народ
ве словом х а з я ї н. Найзручніший до
дього шлях був заходитися коло своїх
осподарських справ. Я й заходився.

— І вірять же тобі?

— Як тобі сказати? Дехто вірить, напр., оцей Андрій... А інші... наш нарід хитрий дипломат у відносинах до інтеліґенції. Інший добродій знатиметься з тобою кілька років, розмовлятиме часто і, здається, вірити-ме всьому, що ти скажеш, а потім виявиться, що, слухаючи тебе, він до кожного твого слова додавав «брешеш».

Гордій зареготався:

— Ну, братіку, так далеко не сягнеш!

— Еге, але це доводить, що якомога більше такої роботи треба. Що більші мури повстали проміж інтеліґенцією та народом, то більшої праці треба, щоб їх розваляти, бо тільки тоді, як їх не буде,—тільки тоді ми виграємо справу.

— Виграємо!—промовив зідхнувши Гордій.—Боюсь я, що мало ти можеш зробити при всіх таких обставинах. Що важить твоя діяльність проти роботи всіх тих сил, які держать маси в темряві, в некультурності?

— Звісно, я сам о д и н — нуль; але я певний, що не буду сам, за мною йдуть і прийдуть інші.

— Знаєш, ти вмієш упевняти,—сказав Гордій, стискаючи руку Демидові і почув, що смуток наліг йому на серце. Колись і він, Гордій, умів упевняти. А тепер, слухаючи щирого Демида, йому хотілося сказати: Це все добре, але нащо? Адже... Але він нічого не сказав і тільки сумно похнюпив голову. Враз підвів її.

— Але я добра роззява: забув переказати, що тобі кланялась жінка.

— Спасибі! Я ще більша роззява,—навіть не спитався, чи здорова вона.

— Еге, здорова.

— Алеж, Гордію, я тобі багато дечого,—казав про себе, а ти про своє життя нічого,—промовив Демид.

— Про своє?..—Гордій трохи скривився.—Хай колись, іншим разом...

В сю мить їх покликано до чаю.

Випровадивши після чаю Гордія, Демид не вернувсь у хату, а став на рундуку: йому не хотілося йти з цього трохи вогкого, але здорового свіжого вечірнього повітря. Вийшов у свій сад, перейшов по кладці невеличку річечку,—струмочок, що перерізував сад,—повернув ліворуч і вийшов з саду на шлях. Той шлях був у Радівку і зараз же зникав у невеличкому лісі, що ріс над річкою. Демид озирнувся круг себе.

Ліворуч біленькі хатки на слободі, мов у оправі з темно-зелених садків, золотилися в останніх промінням сонця, що пишно й червоно сідало за слободою. Праворуч, скільки оком сягнеш, слався степ—часом чорний—то рілля, а здебільшого зелений; просто перед Демидом тремтів молодим. ще трохи блідим листом, чепурний, стрункий ліс.

Демид широко потяг собі в груди м'яке весняне повітря і зупинивсь. І слобідка, і степ, і ліс, і пестиве повітря, що обвивало їх,—все це складало одно ціле і таке гарне, таке гармонійне ціле. І Демид чув, що й він теж частина сього цілого, і йому було і легко, і гарно. Умисно широко дихаючи, перейшов він невеличкий клаптик безлісного шляху і вступив у гай. На його повіяло пахощами лісовими, пахощами від.

ıодого листу, від молодої кори. Він ınув угору. Листя вже зчорніло: сонце о за обрій.

— Пізно вже...—почулося Демидові десь ло його.—Пусти, голубчику!

— Не пустю ще, моє сердечко, моя ясочко! з рано. Ми й так не часто бачимося.

Демид зупинивсь. Йому зовсім не хотіся сполохувати якусь закохану пару, зін не знав, чи йти йому далі, чи вертися, бо не розбирав ще, відкіль саме лоси—здавалося, наче вони позаду. Деід озирнувсь і справді побачив трохи бік од шляху, за деревами, дві постаті. ɔнка дівоча постать здалася по знаку емидові. Стан дівчині обвивали парубві руки, голова, трохи закинена назад, ɜжала під парубковими губами. Голосний ɔцілунок почувсь у лісі.

— Ой, не дуже бо, Андрію!

— Серце, Орисю,—ніхто не почує, бо ікого нема.

— Еге, а щось недавно їхало...

Орися! Андрій!—відразу пізнав обох Демид і пішов далі, щоб їх не полохати. Одійшовши геть, звернув у гущавину. Сів а пеньку. Голова йому палала. Перед їм дразу, мов жива, уявилась інша картина: к він, Демид, ішов садком з Ганною питавсь у неї, чи хоче вона піти за його.

І невимовна туга обхопила його. Туга ıо зруйнованому щастю, по вбитих надіях. Не можна жити без щастя, не можна жити без надій. А він жив ось скільки часу думав, що можна. Та досить було йому ıобачити на мить справжнє людське щастя, щоб зараз же впевнитися, що він помилявсь, що він не має сили зректися т а к о г о щастя, що він хоче його мати. Але він його не матиме. І через кого? Через Гордія! Через того, кого він звав своїм другом! Друг, що одняв щастя! Гарний друг!

Демид чув, як його обхоплювала злість, як повставало вороже почування проти Гордія. Йому хотілось оддячити Гордієві за своє нещастя, зробити йому якесь зло, таке зло, яке він, Гордій, зробив йому, Демидові!..

Темрява давно вже обгорнула ліс, давно вже десь нявкнув сич, а Демид усе сидів, нічого того не помічаючи. Сидів, аж поки повний місяць виплив на чисте безхмарне небо і закинув свій срібний промінь у ліс. Промінь упав просто Демидові на руки і відразу вони засяли. Демид сахнувсь:

— Якого ката!—подумав він сердито і глянув угору.

Крізь листя ледве видко було клаптик осяяного неба. Демид устав важко і пішов додому. Вийшов з лісу, знов увійшов у сад. Вікна в хаті світилися,—старі батько та мати дожидалися Демида. Але йому не хотілося їх бачити. У грудях щось росло, піднімалось. Якась нова сила мов обхоплювала його. Зла сила. Демидові хотілося когось дошкулити—за те, що він такий нещасливий, за те, що всі, опріче його, мають щастя-долю. Він тоді переміг себе, сказав собі, що не личить розумній істоті віддаватися так дуже своєму особистому горю і так перемагався увесь цей час. Але тепер годі вже! Він хоче щастя, бо інакше не може бути, бо всі мають щастя, а він сам тільки... Але де ж те щастя? Де його взяти? Де? де? де?—стояло перед Демидом пекельне питання, мучачи його несвітською мукою.

Щось блиснуло долі. Він підійшов ближче,—це було там, де він ще вчора копав з Трохимом канаву, а блищала проти місяця вибіляна у землі залізна лопата.

— Бач, кинув лопату!—подумав Демид про Трохима і відразу почув до його таку злість, що трохи не побіг зараз же з лопатою до наймита. Але зупинився і нащось глибоко всадив лопату в землю, надавивши її ногою. Звиклі до роботи руки перехилили лопату і вивернули груду землі. Не розуміючи сам, нащо він те робить, Демид знову поставив лопату під ногу і наліг на неї. Лопата вгрузла в землю. Демид вивернув землю і знову застромив лопату й вивернув. І він почув, як та сила, що була зараз у його в грудях, уся повертається в оцей бік, до оцієї землі, й йому схотілося робити, робити. І, напруживши всю свою мужню силу, він почав копати далі канаву. Лопата за лопатою одверталися швидко, але Демидові здавалося, що він дуже повагом робить, і він усе швидше та швидше совав лопатою. Піт крапав йому в обличчя, але він того не помічав і все кидав та кидав лопатою, різав та різав нею землю.

Почув нарешті, що втомився дуже. Кинув лопату, утер спітніле обличчя і сів на купу землі, важко дихаючи. Стало спокійно. Зовсім не так, як там, у лісі Почав

знов думати. Що сталося? Що відмінилося? Нічого: все так само, як і було. Там, глибоко в душі, болить — правда. Алеж воно боліло ввесь час. Сьогодні тільки вражено наболіле місце. Перещемить,—затихне. Він не має щастя, а всі його мають. Усі? Як йому не сором було це думати! Стільки горя на світі, щб перед тим горем його маненьке лихо!.. Ну, нехай він сам нещасливий! Чому? Тому, що він любить Ганну, а вона не його, а Гордієва? Алеж хіба од цього він менше любить її? Хіба це не дає йому любити її? А в цьому, в любові, уся й сила! Аби любов, а де любов, там і щастя! Це так просто, так зрозуміло, так гарно. Аби в його в серці любов панувала, то й щастя буде. Він був там, у лісі, нещасливий. І це тим, що тоді в його в серці тієї любови не було. В його в серці був тоді самий егоїзм та ще заздрість. Еге,—він з а з д р и в тій молодій любій парі, заздрив Гордієві. Та хоч би заздрив, а то!.. Чим винен Гордій, що Ганна покохала його, а він Ганну? Та й хіба Гордій знав, що в його було на серці? Хіба він, Демид, сказав про те Гордієві, як другові? І він ще міг після цього нарікати на Гордія!.. Він усе ж любитиме Ганну,—хіба це не однаково?

— Брехня! Сам себе дуриш!—кричало в його в душі.—Дуриш, а добре знаєш, що ні, що не однаково, що тобі іншого щастя, іншого кохання хочеться.

Ну, то й що? Правда! Та це вже не переміниться. Але заздрити, злувати—як це недостойно путящої людини! Коли болить,—хай болить, але заховається глибоко, не вилазить на світ, не псує душу, не заставляє заздрити навіть Орисі та Андрієві!

Любі, молоді, щасливі—по-своєму щасливі, а він по-своєму. Хай же вони будуть щасливі! Який гарний цей Андрій і яку гарну він собі дівчину знайшов. Вона буде йому доброю жінкою. Шкода тільки, що неписьменна. Та дарма: Андрій навчить. Будуть щасливі,—любі, гарні!

Демид устав. Було йому легко. Був навіть радий, радий з усього. І з того, що на небі *ясно й пишно* сяв місяць (він засміявся, згадавши, як вилаяв місяць), і з того, що навкруги листя шелестіло, і тому, що Андрій та Орися будуть такі щасливі. Він скинув лопату на плече і пішов у хату, бо йому хотілося бачити людей, розмовляти з їми. Але біля дверей він зупинився:

— А чи піду я туди? Чи побачу я її?

Яке питання! Вжеж він піде і побачить! За що він ображуватиме друга, що не зна нічого? Нема чого боятися, що їм ніяково буде зустрітися з Ганною: нічого не буде, бо нічого не одмінилося: вона любила Гордія і любить його; він любив Ганну і любить її. І він піде, і побачить її, і все буде добре.

І він одчинив двері, переступив двома *ступнями темні сіни і ввійшов у хату.*

— Мабуть дожидалися мене!—промовив він весело.

Батьки справді його дожидалися.

Не вважаючи на те, що завтра був день робочий, Демид довго ще не спав, то розмовляючи з старими, то сидячи потім сам з своїми думками біля одчиненого вікна.

Першого ж свята Демид пішов у Радівку. Він ізнов проходив тим лісом і поминав те місце, де побачив Орисю та Андрія, і тепер інші *почування* панували у його в душі...

Дійшов до Радівки, поминув слободу і підійшов до панського одноповерхового будинку з ганком та з колонами. Зараз же в дворі його стрів Гордій:

— А, от спасибі, що прийшов!—скрикнув він, *щиро стискаючи Демидові руку.*— А я вже думав: якщо сьогодні тебе не буде, то в неділю поїду та силоміць заберу тебе. Ну, ходім же до хати.

І Гордій повів Демида в хату і вони обидва посідали у невеличкій, з старими меблями, але чепурненькій вітальні.

— Ну, що поробляєш?—запитавсь Демид.

— Та те ж таки, що й казав: господарювати думаю. За останній час дядькового життя було так, що дядько мало до чого й мішавсь, безконтрольно всім порядкував Галушківський. Ну, а тепер треба розплутувати, бо і з рахунками, і з чим іншим чимало понаплутував. Не знаю, чи доведеться держати його далі.

— А от бач—і я згадав, до речі приходиться,—сказав Демид.—Твій Галушківський *ще* за дядька запозивався з радівцями: одсуджував у їх там клапоть луки і гроші за неї—щось тисяч шість, чи що. *Не міг би ти роздивиться уважніше* на це діло, бо, здається, цей Галушківський

тут наплутав і увесь цей позов повстав -за особистої образи, щоб помститися за е, що його побито.

— Це мабуть тобі той... Андрій, здається, казав?—спитався Гордій.

— Еге.

— Добре, я це зроблю, і це дуже може бути так, як ти чув, бо я ж кажу,—цей Галушківський ні про віщо не дбав, опріче власної кишені. Але що ж це я роблю? Треба ж Ганні сказати, що ти прийшов. Зона буде дуже рада. Ось, коли хочеш, поки прийду,—і Гордій посунув до Демида купу нових газет та журналів.

Гордій пішов, а Демид, розгорнувши один розповсюджений, але поганий російський часопис, уславлений своїм вилянням туди й сюди, відразу не стямився з дива, побачивши там підпис: И. Давиденко. Стаття була—проти громадської ініціятиви; автор доводив, що уряд зробить усе ліпше за громадянство. Демид випустив часопис з рук і замисливсь.

Увійшов Гордій і відказав на його здивування:

— Та хіба ж ти не знаєш, що він давно вже там пише? Спершу в «Обозревателе», а відтіль уже не важко було перейти і до цього смітника. Не він сам, їх багато таких. Час такий і Давиденки—це ознака часові.

Двері відчинилися і ввійшла Ганна. Демид устав. Обличчя в неї схудло, але було таке саме чепурне, як і перш. Їх очі зустрілися. Демид побачив, що на мить у їх перебігло щось жалібно-допитливе, але зараз же зникло. Вона просто й щиро стиснула Демидові руку і сіла.

Розмова про Давиденка та про сьогочасний рух почалася знову. Ганна мало розмовляла, більше слухала.

— А що, пак, Петро Михайлович поробляє?—спитався Демид.

— Та я ж тобі чи казав, чи хотів казати, вони—він і кілька однодумців—заснували толстовську колонію хліборобську у Переїзному.

— Справді? Я чув, що він зробився «толстовцем», але не знав, що він так близько.

— От! Не мав чого робити!—промовив Гордій.

Якесь невдоволення з'явилось у Ганни на обличчю. Вона посиділа ще трохи мовчки і вийшла, бо її покликано до дитини.

Вернулась тільки на обід. І за обідом, і після обід Демид несамохіть придивлявся до Ганни та до Гордія, ще невідомих йому в цих нових відносинах—чоловіком та жінкою. Вони поводилися спокійно, навіть весело, але і в Ганни Демид помітив на обличчі саме таку риску турботи, невпокою, невпевненості, що й у Гордія. Цю риску можна було особливо гарно помічати тоді, як Ганна мовчала і обличчя в неї несамохіть набирало свій звичайний вигляд.

— З чого це?—думав Демид.—Чи в їх яке горе? Нещасливі вони чого?

Вже ввечорі він пішов додому. Ганна та Гордій схотіли випровадити його. Всі трсє пішли шляхом.

— Ти ж, будь ласкав, частіше до нас ходи,—чого тобі там сидіти сиднем? З нудьги згинеш!—казав Гордій Демидові.

— З ділом не згинеш з нудьги,—одмовив Демид,—а я ходитиму, якщо не докучатиму.

— Що ти плетеш!—одмовив невдоволено Гордій.

Але Ганна зрозуміла, що Демидові слова належать їй. І вона додала:

— Гордій тільки й говорить усе про вас, а я буду дуже рада, якщо ви нас часто одвідуватимете.

— Добре!—відмовив Демид весело.—За це спасибі! Тільки ж і я вас дожидаю колись у свою хату. Глядіть!

— Гаразд! Ми не забаримось!—одказав Гордій і почав прощатися.

IX.

Багато дум передумала Ганна тієї ночі. Їй не хотілося їхати сюди, але мусіла. З початку подружнього життя з Гордієм вона могла б сказати йому все про Демида, але не сказала, бо боялась пошкодити їх приятелюванню. Вона знала, як Демид її любить, як глибоко вразила вона йому серце. Почувала себе винною, але їй не хтілося згадувати про це, хотілося забути. І вона забула його в перші часи серед палкого кохання...

Далі знову згадала,—вже тоді, як ті перші часи минулися, як хвилини палкого кохання почали перемішуватися з хвилинами ворогування. З того часу частина Ганниної душі цілком і навіки закрилася від Гордія і в тій частині було й усе те, що торкалося до Демида.

Сьогодні вона побачила Демида в вікно. Він ішов не поспішаючись, і його завсігди трохи нахилена голова і зігнені плечі тепер навпаки—випростались. Ішов рівно й легко, і Ганна виразно бачила його загоріле, вітрами обвіяне, мужнє, навіть трохи змужичіле обличчя. Її обхопив острах перед цією дужою істотою, і вона відскочила од вікна саме в той час, як Демид зустрівся з Гордієм і стискав йому руку своєю здоровою мужичою рукою.

Ганна злякалась. Як вона поводитиметься, що вона робитиме?

На це не могла собі відмовити і сиділа мовчки, зціпивши руки.

Саме тоді Гордій покликав її.

— Іди, я зараз.

Мусіла ще заспокоїтися, та не змогла. Дуже тремтіло у неї в грудях серце, як увіходила до вітальні. Але досить їй було трохи посидіти там, почути Демидів голос та глянути йому в обличчя, щоб зрозуміти, що вона помилялася, боячись Демида.

Обличчя в його справді змужичіло, погрубішало, алеж погляд був саме такий тихий і м'який, як і перш. І відразу увесь острах Ганнин зник. Розмовляла з їм, розпитувалась про його життя, оповідала дещо про місто, і їх розмова втрьох була весела й жвава.

— Який він добрий, гарний!—думала Ганна, і їй хотілося сказати це Демидові. Він поводиться зо мною так, мов би я йому нічого не зробила, а видко, що йому й досі важко... Який він добрий!..

Алеж потім, як вона зосталася вночі сама та як згадала все, що було цього дня, вона знов злякалася. Тільки тепер уже не Демида їй страшно було, а самої себе. Згадала, як хвалила Демида, і їй здалося, що робить погано, цим ображує Гордія. Почувала себе винною перед Гордієм і мучилась тією винністю.

І кілька день вона була надзвичайно ласкава до чоловіка. Вгадувала його бажання, була весела, як він бував з нею, силкувалась нічим не захмарити йому обличчя. Та Гордій мало те помічав.

Він одвик це помічати. Після того, як народився син, життя у його з Ганною трошки покращало, але тільки на якийсь час. Потім знов стара пекуча думка запанувала над Гордієм. Вона не відходила від його, не покидала його й на хвилину—та думка. І все, що він бачив на світі, все, що давало йому життя, не мало задля його ніякої ціни, ніякої вартости, бо і він, і все те м у с і л о в м е р т и. У його в душі тепер не було віри ні в віщо. Він не бачив ніякої розумности у всьому тому, що робилося на світі. Світ здавався йому якоюсь мішаниною, якимсь крикливим стовпищем. Там люди кричали, бігали, цілували чи вбивали один одного, але нащо те все вони робили—невідомо. Нащо вони вчились, мучились над книгою по десять, двадцять років? Нащо вони один одного садовили в тюрми, кували в кайдани? За те, що той того убив, а той того обікрав? От дурниця! Смерть усіх уб'є і всіх обікраде—чи не однаково ж, що тепер, що тоді? Навіщо вони кохались? Адже прийде час, і та врода, що вони її на п'єдесталь становлять, зробиться старою, зморщеною, беззубою огидою з тремтячим підборіддям! І знаючи, з а п е в н е з н а ю ч и це, можна кохатися? О, дурні!..

Він не міг уже. Він навіть і тепер уже в молодій двадцятилітній, пишній вродою Ганні, вишукував те, що мало віщувати той страшний кінець. Кожна Ганнина хвороба, кожен пухирчик, що іноді набігав у неї, вражав його аж у серце, бо він думав:

— Ось воно те—вже починається!

І в його в серці запалювалася злоба, лютість на те, що так робиться. Ця злоба й лютість повинна була вилитися на щось, але того, против кого вона мала вилитись, того, що все це лихо робило, вона не могла досягти, і Гордій сам не помічав, як його злість поверталася на Ганну. Він жалів Ганну, як вона була хвора, але ще дужче і незмірно дужче сердився за це на неї, і якби він розібрав, яким шляхом він дійшов до цього, то помітив би таку думку: вона винна за те, що вона хвора, бо кожна хвороба наближа її до страшного кінця. І Гордій то вкидався увесь у клопіт про Ганнине здоров'я, змагався з нею за те, що вона не береже його, бажаючи хоч якимнебудь способом удержати своє єдине добро—її вроду—на можливо довгий час; то, занедбавши все, по кілька день не озивався до жінки.

Вони змучились обоє. Тим обоє дуже зраділи, як прийшла весна і могли їхати на село. Хоча Ганна й боялася стріватися

з Демидом, але справді вона була рада відміні хоч якій: «хоч гірше, та інше».

На селі зараз же обхопив їх господарський клопіт. Треба було влаштовуватись на новому місці. Це влаштовування та дитина брали в Ганни увесь час, одбивали її від тяжких думок і зробили трохи спокійнішою. Саме так було й з Гордієм. Він увесь укинувсь у господарство—він з Ім уперше тільки зблизька знайомивсь—і це була друга річ, що через неї він не помічав Ганниної ласки до себе. Він сидів то в конторі з своїм управителем Галушківським, то їздив на степ чи в ліс дивитися на сзою землю, на роботи господарські. Розбираючи конторські рахунки, він бачив, що Галушківський його одурює, але бачив також і те, що сам він не знавсь зовсім на господарському ділі і тим мусів держати поки Галушківського, бо йому здавалося, що новий управитель з несвідомим господарства хазяїном тільки плутаниці наробля́ть. Він з усієї сили намагався стати добрим господарем, щоб не мати потреби держати Галушківського.

Сидячи одного дні в конторі, він спитавсь у його:

— Яке тут окономія має діло з радівцями?

Галушківський, присадкуватий, трохи посивілий, з підстриженою борідкою та вусами, колишній панський оконом-кріпак, а тепер пан-управитель, глянув на Гордія хитрими малими очима з-під густих нависли́х брів і, своїм звичаєм, одмовив питанням, щоб виграти часу:

— А яке ж там діло?

Така відповідь визначала, що Галушківський ще не знав, як саме треба казати Гордієві, і хотів, гаючися з одмовою, тим часом зрозуміти його замір. Гордій страшенно не любив цієї відмови. Він насупивсь і сказав сердито:

От—про луку!

— А в, в!—моторно забалакав Галушківський:—мужики захопили панську луку і двадцять сім років хазяйнували на їй.

Що ж ви?

— А мені покійні—царство небесне їм! (Галушківський перехрестився)—Никодим Петрович звеліли подати в суд.

Гордій знав, як Никодим Петрович, його дядько, «веліли» Галушківському. Він спитавсь:

— Що ж суд?

— Присудив нам землю і три тисячі плати з їх за те, що нашою землею пользувались.

— Але як же суд міг присудити вам землю, коли ви кажете, що селяни аж 27 років хазяйнували на цій землі—адже десятилітня «давність» минула.

— Ми свідками довели, що перші вісімнадцять год вони володіли нею од окономії наймаючи, і нам присуджено з їх грошей тільки за дев'ять з половиною год.

— Алеж ви самн кажете, що вони володіли тією лукою 27 років.

— Чому ні?..

— Так як же ви могли довести, що цього не було, а що вони володіють менш як десять років?

— Так свідки сказали...

Галушківський сидів, як невинний.

— А свідкам же хто звелів так казати?

Галушківський стиснув плечима.

— Свідчили, як хотіли.

Спокійні відмови Галушківського, його невинний вигляд укупі з словами, що з їх було виразно видко, як він одурив суд, поставивши брехливих свідків,—усе це обурювало Гордія і йому так і хотілося зараз же крикнути:

— Геть відціль!

Але він здержавсь і тільки спитавсь:

— У якому становищу тепер діло?

— Окономія мав вже сполнительний лист од суда і може повсякчас оддати його судебному приставу, щоб той зіськав.

— Давно?

— Місяців скільки...

Видима була річ, що Галушківський придержував того «листа» доти, поки довідається, яка людина його новий хазяїн.

— Ось що,—сказав суворо Гордій,—я бажаю це діло цілком зупинити. Всі документи до його зараз вийміть з конторських паперів і віддайте мені. А на луці тепер хто хазяйнув?

— Поки—мужики.

— Хай і хазяйнують! Давайте папери!

Галушківський ані оком не змигнув і так, мов би все це було йому байдуже, пішов, витяг папери і подав їх Гордієві. Гордій побіжно глянув на їх, щоб упевнитися, що це те, чого йому треба, і положив коло себе.

— Ну, тепер давайте доглядати ті рахунки, що ми їх вчора не догляділи.

Почали проглядати. Як і завсігди у Галушківського, рахунки були цілком непомильні,—причепитися в їх не було до чого,—принаймні Гордій не знав, до чого. Але шо вони були шахрайські, то це була річ певна, бо тисяча десятин чорноземлі, що нею заправляв Галушківський, давала досі ледве дві з половиною тисячі рублів щороку. Гордій це розумів, але він ще не стільки знав господарство, щоб помітити, де і скільки Галушківський зменшує прибуток та побільшує трати. Сьогодні, як і перш, він лічив, рівняв рахунок до рахунку, але ні до чого не міг долічитися. Галушківський і навзнаки не давав, що помічає Гордієві заходи. Так посиділи вони до обід. Зоставалося ще кілька рахунків. Гордієві не хотілося їх кидати, і він сказав Галушківському:

— Ідіть обідайте, а я додивлюсь це сам. Шахов не замикайте,—може що треба буде.

Галушківський мовчки вклонився і пішов укупі з конторником обідати. Гордій зостався над рахунками сам, поспішаючись, щоб не дуже загаяти обід. Але не додивився він ще й половини першого рахунку, як двері трошки відхилилися, і крізь їх у хату вистромилась невеличка голова на тонкій шиї з прилизаним, присмальцьованим волоссям та з гострою борідкою. Це був економічний прикажчик, на прізвище Олійниченко.

— Що вам?—спитався Гордій, підводячи голову від паперів.

— Я до вашої милости, Гордію Васильовичу,—промовив Олійниченко і вступив у хату.

— Чого?

Олійниченко не відразу відмовив. Спершу він причинив добре за собою двері, далі озирнувсь по всіх кутках, чи нема де кого, а тоді вже підійшов ближче до столу і, схилившись до Гордія, стиха промовив:

— Зволите щоти провіряти?

— Еге ж. А що?

— Я, бачите, про те... Я, бачите, свої щоти маю...

— Як то—свої?

Олійниченко ще раз по хаті озирнувсь, а тоді сказав:

— Так... Управитель своє про робочих, а я своє. Він собі записує, скільки щодня робочих брато, а я всю зиму й весну—ссбі. Він собі—по чому поденні, а я—собі...

— Покажіть!

Олійниченко поліз у пазуху, витяг з-під чумарки сувієць якихсь паперів і подав Гордієві. Вони пахли «махрою» і були добре висмальцьовані. Гордій розгорнув їх і почав переглядати. Це були досить порядні щоденні записи робочих, зовсім такі, як і в Галушківського. Гордій витяг з шахви управителеві записи і прирівняв їх до цих. Різнація була чимала. Щодня Галушківський записував поденних мало не вдвоє, та й ціну їм становив більшу від тієї, що в Олійниченка. Гордій бачив, що коли рахунки не брехали і коли Галушківський з усім так поводився, як з цим, то половину того, що давала окономія, він клав до власної кишені.

— А ви не помилялися?—спитався Гордій у Олійниченка.

— Боже мій! Чого б я помилявся?!—аж підскочив той.—Та ви тільки, Гордію Васильовичу, розпитайтесь у конторщика—тільки насамоті,—так він вам і не таке ще скаже.

— Рахунки ці хай будуть у мене,—сказав Гордій Олійниченкові.—Але коли виявиться, що ваша неправда, то я вас не зоставлю більше в окономії.

—Я за правду не боюсь! Мені не страшно. Ви тільки в конторщика розпитайтесь, Гордію Васильовичу! Він вам усе скаже!—задріботів Олійниченко.—Та хіба саме це? Та боже мій! Якби ви тільки знали, як він людей мучить. Він б'є їх нагаєм так, що кров виступає.

Гордія мов що штрикнуло.

— Ви правду кажете?

— Та боже мій! Та спитайтесь, Гордію Васильовичу, кого хочете! Та нема з тих, що в окономії жили, чоловіка не битого. А позаторік хіба він не побив у полі чоловіка так, що той трохи не вмер: три тижні лежав хворий.

— Та чому ж він не жалівся?

— Еге, жалівся! Він бив його насамоті.

Олійниченко дедалі все насмілювався і розповідав такі управителеві вчинки, що коли всьому тому була правда, то Гордій не міг і дня держати Галушківського.

— Добре! Якщо цьому правда, то дякую вам, Олійниченку!—сказав Гордій і пустив прикажчика.

Другого дня Галушківський поїхав на поле, а Гордій зостався з конторником сам. Він без передмов сказав:

— Ці рахунки писано, щоб мені показувати, а де справжні рахунки, де написано, що справді трачено в економії?

Конторник не здивувався, бо запевне був у одній спілці з Олійниченком. Він сказав:

— Рахунки справжні є, але в управителя і він їх нікому не дав.

— Чом же ви мені цього не сказали?— спитавсь Гордій.

— Простіть, Гордію Васильовичу!—вклонився конторник.—Ми люди під чужою волею. Ви самі знаєте—у мене сім'ї зо мною дев'ять душ, та все малеча. Хоча воно й правда була б, якби я вам сказав усе, та тільки буває, що й правду брехнею зроблять. Управитель велику силу мав за покійного Никодима Петровича... А що, як мені не поймуть віри, його сила переважить,—де я тоді з своєю дрібнотою подінуся? Хоч з мосту та в воду!.. А тепер, як ви мене, Гордію Васильовичу, питаєтесь, то мені не страшно вам і всю правду сказати.

— Кажіть усе, що знаєте!—звелів Гордій.

Конторник почав казати. Розказував здебільшого теж таке, що й Олійниченко, але займав діло більш з боку рахункового. Витяг купу й своїх записів та іншого і показав Гордієві. Тут були і власною рукою Галушківського писані речі—такі, що він мабуть забув про їх та й кинув, або конторник їх украв у його. Вони виразно свідчили, що Галушківський крав. Гордій спитавсь, як поводиться управитель з людьми. Конторник сказав те, що й Олійниченко.

Од конторника Гордій удавсь просто до наймитів та до інших, до яких міг, людей, що мали діло з економією. Всі наймити жалілися, що Галушківський б'ється та погано годує. Гордій звелів ключникові показати йому той харч, що видавано робітникам. Він був гнилий, сало часом з червяками. А в рахунках усе було записано за таку ціну, що за неї можна було мати все те найкраще.

Того ж дня Гордій звелів Галушківському здавати економію, а через тиждень його вже не було в Радівці.

Шукати управителя було тепер ніколи. Гордій зважився господарювати сам. Польове господарство добре знав Олійниченко. Гордій завів новий рахунковий лад у конторі, а сам увесь укинувсь у господарювання—то їздячи зранку й до вечора полями, то читаючи господарські книжки. На це в його йшов увесь час, і він мало про що інше міг думати, а вночі засипав, як мертвий. Та був і радий цьому, бо так було спокійніше...

Тим часом і Демид мав клопоту не трохи. Школа, звісно, з весни замикалася, але з господарством було роботи багато. Демид це літо ще щиріше працював, почуваючи, що в праці знаходить спокій од багатьох турбот душевних. З Гордієм та з Ганною він бачився не часто, але Андрій мало не щонеділі приходив до його. Прийшовши одного разу, він усе чогось м'явся, видимо бажаючи щось сказати, та не насмілюючись. Нарешті сказав, що має про щось попрохати Демида, і після довгих передмов признався, що думає тут, у Костівці, сватати «одну дівчину», тільки не на цю, а аж на ту осінь.

— Чому?—спитався Демид.

— Та бачите... Я перепитувався через людей—батько та мати вбогі, то й не думають віддавати дочку цієї осени. Та й я не багатий... Отож я й надумав: випрохаюсь у батька та й піду цього літа на закоски у Донщину, на зиму наймусь де, на те літо знов на заробітки піду—якщо бог дасть урожай, то за літо можна рублів п'ятдесят заробити, а я два літа заробляти му та ще й зимою десь наймусь. Батько тут і сами хліб упорають—у нас хазяйство невеличке. Тоді вже й свататиму.

— Мабуть ви не дуже любитеся, що так весілля одсуваєте,—пошуткував Демид та й сам злякався. Андрій зблід, тоді почервонів і знову зблід. Він який час мовчав, а далі сказав тремтячим голосом:

— Ми вбогі і без заробітків не вживеш... А я не хочу, щоб, одружившися, я, з нічого їсти, вів свою жінку на чужу роботу! Я хочу жити хазяїном, а жінка моя щоб була хазяйкою, а не наймичкою.

Заміри в Андрія були такі. Він має надію заробити за увесь цей час не менш як сто двадцять рублів. Рублів п'ятдесят піде на весілля, а за ті сімдесят рублів купить у одного чоловіка два наділи з садком. Купить, хоч що, а купить. Тоді в його буде три наділи—землі стане. Хоча їх з

батьком тільки двоє робітників, але це байдуже—упораються й з трьома наділами. Тоді він хоч не піде кланятися панові та прохати в його землі, а сам собі паном буде... Багато ще своїх мрій оповідав хлопець і нарешті сказав, хто його дівчина і *про що має він прохати: він писатиме* листи дещо й про Орисю,—дак щоб Демид їй переказував. Восени він вернеться. Демид згодився. Почувши про замір Андріїв, спершу він хотів був позичити йому грошей, щоб він міг усе це зробити цієї ж осени. Але потім згадав, що нема гіршого щастя, як позичене, і нема кращого над зароблене—і не сказав про це нічого. Він тільки слухав, радіючи, гарячу оповідь Андрієву, слухав про те, як Андрій казав, що він навчить Орисю читати, що він неодмінно зробить так, щоб і вона знала все те, що він знає, щоб вона побачила, «що світ держиться душею людською...» І багато, багато іншого.

Демид стиснув руку Андрієві і сказав:

— Ідіть і заробіть собі щастя! Нема нічого кращого над зароблене щастя.

Андрієві треба було йти, але Демидові хотілося ще з їм поговорити і він пішов його випроводжати. Загомонівшись, непомітно дійшов аж до Радівки. Йому схотілося зайти до Гордія. Він не часто туди ходив, надія його, що легко буде погодитися з тим, що існує, одурила, бо щоразу, як бачився з Ганною, старі муки повставали знову. Але тепер йому схотілося зайти до Раденків та поділити з їми свою радість.

Він стрів самого Гордія, з газетою в руках. Ганни не було, але вона увійшла трохи згодом. Демид почав оповідати про Андрія. Гордій вислухав його мовчки і нарешті сказав:

— Щось не йметься мені віри, щоб це справді, як ти кажеш, народжувалась сільська інтеліґенція, та й вдналася з нами, з міською інтеліґенцією. Досить бути в сурдуті, щоб вони не йняли віри ні єдиному твоєму слову, хоч би ти й найсвятішу правду казав.

— Ну, не завсігди так!—сказав Демид.

— Думаю й я, що не завсігди,—тихо обізвалася Ганна.—Я мало знаю нарід, але мені довелось зазнайомитися де з ким, і *я зненависти не* бачу.

— Дуже зрозуміло, що не бачиш. Баби бігають до тебе по ліки або ще по які там сторії, і ти сама їм часом носиш якісь там подарунки—зрозуміло, що коли ти даєш, то не будуть же вони до тебе свою зненависть виявляти.

— Я їм нічого не даю... Яка дурничка там...

— Та вже ж хоч і дурничка, а коли ти обула Панасову дівчину, то не кине ж вона тобі в вічі після цього—я вам не вірю! Але взагалі—панові віри не ймуть. Ну ось хоч би та лука, що про неї ти колись мені казав. Як ти знаєш, я це діло зупинив. А мужики тепер розказують, що окономія зупинила діло, бачивши, що невидержка: тим не жене їх з луки, що не випозивала нічого.

— Мені цього не доводилось чувати,—відмовив Демид,—принаймні від Андрія,—навпаки, він вдячний... Ну, а коли й справді кажуть так, то нема тут нічого дивного. Вони звикли за Галушківського до ворожих відносин, то й тепер так на це дивляться. Бо й справді ж, така окономія, яка була за Галушківського, могла зупинити справу тільки через те, про віщо кажуть твої радівці. Тебе ж вони ще не знають.

— Не знають, а поводяться зо мною так, як неначе вони мене знають з найпоганішого боку. Нащо вони вважають мене за свого ворога, та ще й такого, що з їм треба боротися не зовсім чесними способами?

— Якими?

— Ну, наприклад, хоч би такими, як рубати мій ліс, або пускати свій товар мені на поле на озимину?

— Та не з тобою ж вони поводяться так,—знов кажу,—а з твоєю окономією. Її вони знають, і вона їм здається, чи справді є, їх економічним ворогом. Та ще й те. Мені здається, що в таких випадках казати: «мужики» або «радівці» буде не по правді. Звичайно, такі шкоди чинять окремі деякі люди, а *не* вся купа людей. Скажу, напр., про себе. У мене теж бувають шкоди. Але я ніколи не обвинувачую за їх усю громаду, бо добре знаю, що в тих шкодах винен або Охрім, мій давній ворог за школу, або Панько. Як же хто інший ускочить в шкоду (це буває дуже не часто), то я запевне можу наперед сказати, що це сталося без ніякого бажання, а просто через *недогляд*.

— Ну, я не розбирав,—одмовив Гордій—хто саме руба в мене ліс, або воде коней

та волів до мене на озиме пасти, але запевне знаю, що це не самий Петро або не *самий Іван, бо на їх двох усіх тих шкод було б дуже багато.*

— Звичайно, у твоєї економії мусить *бути багато* ворогів. Та й як же могло б бути інакше при наших обставинах?

— У всякому разі я з цим погодитися не можу. Це мене обурює, виклика мою злість,—те, що вони так *не шанують чужої* власности. Причини можуть бути такі, як ти кажеш, але факт з того не покращає. Ну, та хай *йому цур*! Давай краще про інше!

Заговорили про інше.

X.

Літо минуло і Демидові, і Гордієві у *звичайному* господарському клопоті. Демидові той клопіт був уже не новий і подобався йому. Взимку він був більш інтелігентом, а влітку мужиком. Здорова мужича праця морально освіжувала його. Влітку Демид одержав од Андрія з-над Чорного моря лист. Парубок пересилав через Демида окремого *листа до батька*, а Демидові писав, що заробляє добре і прохав переказати од його привітання Орисі. Демид пішов *до Карпенків* і, *піймавши* таку хвилину, як дівчина була сама в хаті, сказав їй про це. Вона страшенно почервоніла, але спиталася:

— А чому ж він *не написав нічого?*

Демид зрозумів, що вона каже про лист до себе і відмовив:

— *Мабуть тим*, що ти не вмієш сама читати, а він не хоче, щоб ще хто інший знав про те, що він тобі напише.

Орися почервоніла ще дужче і осмутніла, але нічого не сказала, *бо батько ввійшов* у хату. Демид написав про це Андрієві. Той не відписував довго, а на осінь знов *прислав листа*. Писав, що знайшов собі дуже добру роботу на пристані коло кораблів. Робітників мало, і він заробляв по рублю на день. Зостанеться там, поки буде такий гарний заробіток—хоч і на всю зиму. Орисі Андрій прислав коротенького листа, а в йому писав: «Це правда, що я не пишу тобі тим, що не хочу, щоб хто інший читав мої слова до тебе. *Навчись сама* писати!»

Орися, почувши це, знов осмутніла. Осмутніла *тим*, що Андрія довго не побачить і тим, що він їй знов докоря, що вона непись*менна*. Алеж як Демид сказав: «Хочеш; вивчу тебе читати?»—вона не відмовила нічого, тільки сльози затремтіли на очах... і зараз вийшла з хати.

Щодо Гордія, то йому цього літа клопоту *було багато* і, *здебільшого, не зовсім любого*. Спершу він думав, що, вигнавши Галушківського, зробить усе, але тепер побачив, *що помилився*. Сам він мало що тямив у хазяйстві, а Олійниченко та конторник хоч і не крали, здавалось Гордієві, алеж і ладу економії не давали. Та й не хотіли про це дбати, а більше казали:

— Нехай, нехай спробує сам!

Вони трохи не полюбляли Гордія. Їм не сподобалося, що Гордій зупинив позов за луку та оступився за харч наймитам. Як на їх думку, мужиків треба було провчити, і *вони зовсім не розуміли, як це можна зректися* права, випозиваного вже; щож до харчу, то сами вони й за Галушківського мали *його добрий*, а *той* бариш, що зоставався од робочого харчу, потрапляючи до калитки Галушківському, хоч не дуже, але зазирав до кишень і їм. Тим вони на Галушківського й узлились, що він *не любив* ділитися, що мало доскакувало до їх кишень; вигонячи його, вони мали надію на більше, бо Олійниченко *сам націляв сісти* замість Галушківського. А воно склалося так, що й те з рук пішло, що досі мали. Правда, *вони вже знайшли* змогу надолужати це на чому іншому, але все ж мали рацію сердитися на Гордія. Тим вони, наче дбайливі при йому, без його мало про що дбали, опріче власних кишень; *Гордій цього не* знав, хоча й бачив, що в господарстві чимале безладдя.

Але далеко гірший був Гордієві інший клопіт—з селянами. Відколи став у радівській економії Галушківський, не втихала щоденна борня, щоденне ворогування в економії *з мужиками*. *Зрісши при панах*, Галушківський зовсім одбився од народу, звучи його мужланами, а себе вважаючи за пана і був тим, чим звичайно бувають такі добродії на Україні—глитаєм. Маючи волю за покійного Гордієвого дядька, він робив, що хотів. І він завів у економії *справжні* глитайські порядки. Це зробити йому було легко, бо вузьку стягу мужицької землі з трьох боків обхоплювала панська і неминучі були повсякчасні «шкоди».

Ці «шкоди» давали Галушківському—не грішми, а здебільшого відробітком—чималий бариш, але він його клав до своєї кишені, бо хоч йому роблено дурно, він таки записував за те плату. Та ще землю радівці мали не дуже добру і повинні були брати поля в окономії і віддавати в окономію воли й корови на пасовища. За все це плата була—і грішми, і одробітками—добра. По інших окономіях було дешевше, та ніхто не смів податися, бо всі знали добре, що коли який радівець сбмине радівську окономію, то Галушківський цього йому ніколи не забуде і чи тепер, чи в четвер, а таки дошкулить так, що заболить. Та й ще одна річ: доводилося позичати в окономії гроші на податки—звичайно взимку, а влїтку, в жнива, відробляти за їх. За таку літню роботу Галушківський давав зимою півціни. Як скласти докупи оте все, то й виходило, що на підставі вільної умови Галушківський міг так часто постукати у вікно до радівця й звеліти йому йти на панську роботу, як йому хотілося.

Ось через віщо сталося так, що окономія та радівська громада були довгий час запеклими ворогами і ніколи не покидали чигати один на одного. Галушківський мав силу і гнітив мужика тією силою; мужик її не мав і дошкуляв Галушківського тим. що, де міг, там користувався з панського добра, кажучи:

— Все це наше, бо з нашої крови та поту.

Галушківський ненавидів його, а він Галушківського. Галушківський, де міг, латав його нагаєм—без свідків—і мужик одного разу спробував це зробити. З того повстав позов за луку, і ворогування ще побільшало.

Отак стояла справа, як Гордій сам загосподарював. З самим Гордієм радівці мало діла мали, більше з Олійниченком, тим і знали його мало. Що Гордій не займав їх за луку, вони, знаючи, як досі окономія з їми поводилась, вияснили тим, що мабуть панові не пощастило. А Олійниченко та конторник, хоча й випхали Галушківського, але сами поводилися з людьми ні трохи не краще, коли не гірше, роблячи це, звісно, так, щоб про те Гордій не знав. Олійниченко, так само як і Галушківський, мав завсігди при собі нагая і не минав дурно випадку шмагнути їм кого з наймаиих робітників, чи з таких людей, що худоба їх була у шкоді. А надто ще мав звичай завсігди нахвалятися:

— Стривайте ви! Уберемо ми вас у шори, мужлани!

Ці слова він позичив у Галушківського і себе за мужика не вважав, а думав, що він уже «на управительській лінії» і задля того скинув чумарку і ходив у «жакетці».

Конторник же користувався з усякої змоги обдурити людей, записуючи дні або рахуючи плату, і вмів так робити, що бариш од цього йшов до його в кишеню.

Правда, все це Гордій міг би помітити, якби пильніше придивлявся. Але його досі зацікавлювала сама хліборобська робота,—він залюбки їздив на поле і ходив дивитися на окономічні роботи, але клопіт з наймаиими робітниками і т. ін. він кидав на Олійниченка та на конторника, бо не мав у тому нічого цікавого і думав, що досить, якщо він переглядатиме їх рахунки. Окономія зосталась до радівців замалим не такою, як і була, то й радівці поводилися з нею так, як і за Галушківського, і «шкоди» на полі, в лісі, на баштані були досить часто. Спершу Гордій терпів усе це, але один випадок обурив його.

Одного разу, після кількох уже шкод, Гордій пішов сам на поле і вздрів у молодій пшениці пару коней. То був час сіножатній; суміжно з цим Гордієвим полем починалася мужича земля, а на їй якийсь добродій з радівців косив сіно. Недалечко стояв порожній віз. Гордій підійшов до добродія і сказав:

— Чи то ваші коні?

Добродій—великий рябий чоловік з понурим поглядом,—повернувся до Гордія, глянув і вздрів одразу своїх коней у шкоді.

— А, бісова худоба!—закричав він і побіг до їх. Гордій швидко пішов за їм. Рябий мужик добіг до коней і хотів їх ухопити. Але коні злякались, що він так на їх наскочив та й кинулись набік, без жалю толочачи гарну пшеницю. Це ще більше вразило Гордія. Рябий мужик почав ганятися по пшениці за кіньми, кленучи їх на всі заставки, але вони не давалися. Добра частина лану була вже змережана стежками від кінської та від людської біганини. Нарешті мужик піймав спершу одну, а тоді другу коняку і повів їх до воза. Але Гордій, не спускаючи його з пшениці, переняв його.

— Ні, так не можна робити,—сказав він, беручись рукою за поводи.—Ви вдень тут косите і не бачите, що ваші коні у шкоді, а тоді ще витолочуєте стільки пшениці. Я не дам вам коней, аж поки заплатите мені за спаш.

— Гетьте, пане!—відмовив рябий мужик, одкидаючи Гордієву руку.—Хіба я їм велів туди йти, чи що, що ви до мене причепились?

— Я того не знаю, я знаю тільки те, що ви не маєте права мені пшеницю витолочувати. Я не пустю.

І Гордій знов міцно вхопився за повід. Мужик сіпнув його з рук. Гордій не подавався. Мужик зненацька пустив зовсім повід, скинув шапку і почав прохати:

— Пустіть, пане,—їйбогу не доглядів! Вона, проклята личина, така, що її й не вздриш, куди втече. Пустіть, спасибі вам!

Мужик почав кланятися, хитро поглядаючи на Гордія. Але той дуже вже був роздратований і не хотів поступитись.

— Ні!—сказав він.

— Пустіть,—поклонюсь вам!

— Ні!

— Так геть же к чортам!—скрикнув несподівано мужик і штовхнув Гордія так, що той поточився і випустив поводи з рук. Ту ж мить мужик ухопив коні, смикнув їх і за хвилину був уже коло свого воза.

Навкруги не було видко нікого. Сам Гордій не міг нічого зробити. Він повернувсь і пішов додому.

Цей випадок страшенно його обурив і він зважився першого ж, кого застукають у шкоді, позивати. Дожидати цього довелось не довго. Через кілька день Олійниченко заняв волів. Пішло діло до суду. Опріч Олійниченка, свідками було ще кілька радівців, що робили на полі, тоді, як Олійниченко займав воли. Олійниченко казав, що заняв їх на Гордієвому, а радівці, що ні, що воли тільки коло межі були. Суддя не міг дорозумуватися правди, але бачачи, що таких свідків, які обстають за обвинуваченими, більше, виправдав їх. Страшенно сердитий повернувсь Гордій додому і знов таки через кілька часу, піймавши двох у своєму лісі, як вони там рубали, подав до суду. Цього разу свідками були наймити з економії і мусіли обстати за Гордієм. Суддя, вважаючи, що обвинувачені ще й одбивалися, присудив їх обох—Семена Голованя та Петра Кавченка—до тюрми. Гордій не сподівавсь такого суворого присуду і сам не радий був йому; але другого ж дня він міг знову обуритись, бо, помщаючись за цей присуд, Кавченкові та Голованеві парубки, вкупі з іншими, загнали більш як десять пар волів до Гордія в хліб на всю ніч і витолочили не одну десятину.

Таким побитом ворогування проміждо громадою та економією зробилося гостре. Гордія це все страшенно дошкуляло, і він звичайно обурювавсь на Демида, як той казав, що цього могло б і не бути.

— Та як же ж могло б і не бути?—сперечавсь одного разу Гордій, сидячи удвох з Демидом у його в садку.—Адже не я їх займаю, а вони мене.

— Звісно, відносини, ненормальні в ґрунті, не зробиш нормальними, і пана-земельника не поєднаєш з хліборобом, алеж можна хоч не доводити діло до такої гострої сварки. Ні з того, ні з сього людина не полізе гризтися так, як тут у вас.

— Ат! Це все ідеалізм твій! Ні, я бачу, що треба дуже й дуже переглянути свої погляди на нарід, на мужика. Тепер тільки бачу, що одна річ—читати наших белетристів-мужикофілів, а інша зовсім—жити з тими ж таки мужиками.

— Чим тут винні наші белетристи?

— Бо вони мене дурять. Вони описують мені мужика не такого, який він є справді, а іншого, повитого поезією. Такого мужика тільки й знаєш, такого тільки й любиш, а як роздивишся на справжнього!..

Гордій махнув рукою і хотів устати, але Демид припинив його питанням:

— Ну, та що ж справжній?

— А справжній живе диким способом, пхається в пани, нівечить свою мову, одежу, звичаї... ламає найелементарнішу мораль!..

— Це тільки показує, як багато треба нам працювати задля того, щоб усе це повернути на краще. Треба...

— Ат, треба!—перепинив його одразу Гордій, мало не скрикнувши,—а нащо треба?

— Як, нащо?—хотів був сказати Демид, але Гордієві не треба було відмови.

— Еге, нащо треба?—ще раз запитався він.—Адже, правду кажучи, все це брехня. Я сиджу оце з тобою і базікаю про нарід, про просвіту, про інтеліґенцію, а там у душі повсякчасне питання: нащо? Це все

нісенітниця! Ні, ти мене не розумієш. Я бачу. Алеж ти не можеш мене розуміти тим, що не знаєш, що що б я не робив, що б я не казав, думки в мене завсігди про одно: нащо це все? Бачиш: не просвітня чи яка інша діяльність—нісенітниця, а нісенітниця єсть усе те, що ми робимо. Усе, і твоє теж! Ну, сидиш у школі, лікуєш, освічуєш народ,—ну, а нащо це все?

Гордій скочив і нервово заходив по стежці.

— На те,—відмовив Демид,—що я бажаю цьому народові добра, що я хочу, щоб ці люди були щасливіші—більше любили та менше злували. І ще на те, що я люблю свій край і хочу, щоб він зробився дужий та щасливий. На те, що я люблю Україну.

Гордій одразу повернувсь назад і став перед Демидом коло столика.

— Україна!—скрикнув він.—І я колись любив її, молився на неї! Алеж слухай: ти вмреш і що тобі тоді Україна? Хіба ти її понесеш із собою в труну? Не кажи мені, що вмирають одиниці, а нарід живе! Що м е н і, т і й о д и н и ц і, з того, що нарід житиме і тоді, як мене їстиме гробаччя? Та й її ж колись із'їсть. Ну, нехай вона зробиться величною й славною—що з того? Чи не був пишний Єгипет? Чи не прославилась по світах красою й розумом Греція? Чи не панував могучий і блискучий Рим? І що ж од їх зосталося? Нікчемні недогризки. І що зостанеться від України? І що зостанеться від усіх людських Україн? І що зостанеться від усіх людей, од усієї землі?

— Ну, ти зазираєш на мільйони років наперед.

— Та як же інакше? Зрозумій же ти, що в усьому цьому нема мети! Зрозумій же ти таку річ! Л ю д и н а робить, і бідкається, і силкується придбати собі найбільше щастя, алеж це щастя скінчиться смертю і все повернеться в ніщо. Н а р і д дбає про свою культуру, силу—про своє щастя, алеж він умре і все повернеться в ніщо. Л ю д с ь к і с т ь колотиться, відколи світ стоїть, теж за своїм щастям, алеж і вона вмре і все повернеться в ніщо. І навіть з е м л я, що на їй людськість живе, вмре—і навіть, кажуть, уся світова система завалиться. Що мені до того, що це зробиться через мільйони років, коли я знаю, що в с е, ц і л к о м у с е, що я почав би робити, п о в е р н е т ь с я в н і щ о, бо його присуджено до знищення, до смерти. Як я можу щось робити, коли я знаю, що все, що я зроблю, веде тільки до смерти, до знищення! Скажи!

Гордієве обличчя зблідло, губи нервово тіпались, очі палали.

— А чому ти знаєш,—спитався Демид,—що все це справді так, що вся людська діяльність кінчається тим актом, що ми звемо смертю?

— Бо не бачу нічого, опріче цього акту!

— То що? Людям теж здавалося, що на тому місці, де є планета Нептун, нема нічого, аж потім виявилось, що таки є.

— Ну, а тут же що є? Чим воно, усе це кінчається?

— А ти знавш, чим воно починається?— спитав Демид.

— Я не знаю нічого, всі ми нічого не знаємо! Де це? У «Фавстї», здається, сказано:

> Was man nicht weiss, das eben brauchte man.
> Und was man weiss, kann man nicht brauchen:

Демид похитав головою.

— Як же ж ти можеш так безапеляційно рішати питання, коли ти нічого не знаєш.

— Алеж ніхто нічого не знає. Про твого Нептуна, так там хоч математичні пророкування були, хтось там вирахував, що мусить він конче бути. А тут...

— І тут так само. Був час, коли ніхто про Нептуна не пророкував; а ще давніше було так, що люди думали, мов би з е м л я то всесвітність, а все широке небо з мірядами світів, то тільки додатки до цього світу, каганці для землі. Щодо справи про життя й смерть нашу, ми стоїмо тепер саме в такому початковому періоді.

— Та зрозумій же ти, що ніхто нічого і н е м о ж е знати.

— Т е п е р — еге. Але звідки ти знаєш, що минуть віки й становище не переміниться і таємничий Нептун, відповідь на наше питання, не виступить з темряви? І невже ти думаєш, що те, що повстало, повстало без ніякої причини? Все, що ми бачимо круг себе, доводить нам, що б е з п р и ч и н и н і ч о г о н е п о в с т а є. І коли такий закон панує в ч а с т и н а х, то невже логічно буде думати, що ц і л е, світ, могло б повстати без причини?

— Себто: існує бог?—зло спитався Гордій.

— Існує бог!—одмовив Демид тихо.— Існує причина.

— Покажи мені його!—скрикнув Гордій, ставши проти Демида з стисненими кулаками.

— Я не можу тобі показати його самого, я тільки показую, що він існує.

У Демида затремтів голос, обом їм перехоплювало дух.

— Існує! Коли він існує, так нехай скаже, навіщо він присудив усе до смерти! Хай покаже мені свою мету!

— Коли існує причина, існує й послідок, існує і мета!

— Яка?

— Не знаю, але певен, що мета ця—добро, і що прийде час, коли люди зрозуміють її, але зровуміють не самими міркуваннями, а шляхом невтомної, впертої праці.

— Ха-ха-ха! Існує мета! Що ж мені до того, коли ми її не знаємо? Мені треба знати її—тоді я тільки й можу спокійно жити, тоді тільки можу щось робити. А поки все це іграшки, нісенітниця—всі ці школи, ліки, книжки! Все це нічого не варте!

Гордій зупинився і змовк на хвилину, а далі почав знов:

— Еге, не варте! Хоча, звісно, ти можеш сказати, що ні трохи не вартніше гризтися з мужиками... Алеж зло моє гризеться, зло! Ат, ну його к чорту!—скрикнув зненацька Гордій з невимовною лютістю і кинувся геть. Демид не спиняв його. Виоух цей і здивував, і не здивував його. Він уже давно помічав, що з Гордієм робиться щось непевне, але не думав, щоб ті безвідрадісні думки так опанували його. Думав, що Гордій вернеться, але як проминуло кілька часу, то побачив, що той утік зовсім додому. Демид зостався в саду тихий і нерухомий, аж поки сонце, сідаючи за обрій, заграло йому на обличчі червоним одсвітом. Він підвівся. Великим огняним колом заходило сонце, цілуючи на прощання золотим промінням і землю, і води, дерева і квіти, людей всіх і Демида.

— Алеж воно встане і засяє знову!—думав Демид.—І хто ж після цього мене впевнить, що ми не встанемо знову після того, як зайдемо за обрій свого тутешнього життя?!

І, заспокоєний з цієї думки, він вернувсь у хату.

Але Гордій не міг заспокоїтися. Літо з своїм клопотом щоденним пригасило було такі думки в його, але тепер, восени, він мав досить вільного часу, щоб думати, і стара мука знов запанувала у його в серці з нечуваною ще силою. Він ніколи не міг спокійно жити навмання, жити, не знаючи нащо, а тепер таке життя було йому й надто важке. Вага була така велика, що він навіть добирав усякого способу, щоб хоч як одурити себе. Починав впевняти себе, що важне не тіло, а дух, і що тільки там треба шукати безсмертя. Упевняв себе, що добрі діла людські стають безсмертними, бо довіку впливають так чи інак на людськість. Або доводив, що безсмертя можливе тільки в довічній переміні індивідуумів і що він, Гордій, безсмертний у своєму потомстві. Але таких упевнень ставало хіба на кілька день, бо зараз же Гордій починав думати, що добрі діла, довіку невмирущі,—це тільки абстракція, а він хоче невмирущости як справді жива реальна істота, та що й добрі діла довіку жити не можуть, бо вмруть укупі з людськістю; так саме й син його буде зовсім не те, що він сам, і що він, Гордій, хоче безсмертя не як син його, а як він сам є; та хоч би навіть задовольнитися і з життя в потомстві, то все ж таки умре й уся людськість. І доходило до того ж таки знов кінця—до загальної смерти, і всяка розумна мета в житті зникала; усяке діло, за яке взявсь би, було цілком ні до чого, бо нащо його робити, коли він умре і все умре? І знов безнадійна, ще лютіша, ще гірша туга сбхоплювала Гордія.

Ще лютіша, бо знав, що всім цим не самого себе мучить, а й Ганну.

Ганна!.. Колись його укоханий у мріях ідеал!... Що від його тепер зосталося?

Розбираючи довгими безсонними ночами самого себе і свої відносини до людей та до Ганни, Гордій мусів казати собі, що Ганна не одурила його—з формального боку. Його ідеал був—жінка вродлива, щира, розумна та освічена, талановита і щоб палко його кохала. Все це було в Ганни... Але чому ж він холодний до неї, чому тепер вона зовсім не на ідеальному п'єдесталі? Гордій мусів побачити, що не вона в цьому винна. Правда, і в неї були свої вади,—наприклад, вона була дуже горда і не нахилялась перша до згоди; але хто ж

без вад на світі? Не в тім річ була, а тільки в тім, що Гордій знав, що і ця врода, і цей розум, і це кохання—вмруть, зникнуть зо світу, але поки ще зникнуть зовсім, існітимуть на світі старою руїною. Гордій не знав, навіщо він має кохати Ганну, жити як чоловік із жінкою, плодити дітей, коли всьому кінець—смерть. Гордій не бачив мети в сімйовому житті, але бачив, що це життя накидає на його деякі обов'язки, і воно йому огидло. Так було з Гордієм духовним, але був ще й Гордій—тіло. Це тіло казало: коли я мушу вмерти, то принаймні хоч поки живу, бажаю задовольняти всі свої потреби і найбільшу—кохання. Те, реальне кохання: задоволення з жіночого тіла, з його краси, вроди, з його пишних форм. Гордій, як стародавній грек, любив красу в людському тілі і розумів Ренанову думку, що найдосконаліша форма краси людської це жіноче тіло. І він хотів мати це тіло, хотів упитися втіхою з ним—він хотів мати в Ганні коханку, а не жінку. А її тиха, спокійна, трохи бліда, може, натура зовсім не підходила до цього. Вона могла кохати і бути гарною жінкою, але коханкою мала силу бути тільки місяць чи два. Далі їй уже хотілося щоденного тихого, лагідного життя, хотілося з колисковою піснею на устах звивати тепле, але тісне кубелечко на сімйове життя. А Гордій і досі поривавсь до якоїсь далекої мети і йому хотілося коханки, що йшла б поруч з їм до бою, а потім п'янила б його своїм коханням. Або такої, щоб і день і ніч воркувати з нею, щоб вона не могла на світі прожити без його помочі, без його повсякчасної оборони, щоб він її носив як дитину на руках—от як Дора у «Давиді Копперфільді», але тільки не така дурна та вередлива. А Ганна не була ні тим, ні сим і могла бути тільки вірною дружиною в тихому сімйовому кубелечку. І Гордієві надокучила Ганна, і він не знаходив з нею навіть того щастя дочасного, земного, про яке він думав.

Ось через віщо Гордій та Ганна жили вкупі, стрівалися й розмовляли, навіть здебільшого як чоловік із жінкою жили, але все це була сама декорація, що ховала за собою безладдя. Тим і не диво було, що Гордій часом по кілька день не озивавсь до Ганни, не казав їй тих навіть нічого не вартих фраз: про синів ніс удряпнутий, або про чай, абощо... Щодо інших розмов, то вони зрідка хіба розмовляли про літературу чи про політику, чи про яку іншу річ, таку саме далеку від їх особистого життя. Хіба як хто чужий заходив до їх, то тоді при йому розмовляли охочіше, як добрі друзі, але не насамоті... Те, що вони могли одне одному сказати, здавалось їм не вартим того, щоб його казати; а те, що варте було і що треба його було сказати, того вони вимовити не мали сили. І вони мовчали...

Важко було так жити. Ганна часто плакала, мучилась, не сплячи ночі, але зарадити лихові не могла. Вона мало розуміла, через віщо це все так сталося. А зрозуміти вона хотіла і вся її гордість обурювалася проти такого життя. Спершу вона думала, що тут якесь непорозуміння і що досить вияснити те непорозуміння і життя у їх тоді одміниться. І вона збирала всю силу й питалася в Гордія: через віщо це так? Що вона йому зробила, що він став до неї такий? Але щоразу з таких питаннів нічого путнього не виходило.

— Що я тобі зробила, що ти став такий?—питалася Ганна.

— Ти мені нічого не зробила,—відмовляв Гордій.

— Алеж ти сумний і похмурий і від тебе слова не почуєш. Чого ти сумуєш чи сердишся?

— Та нічого нема,—голова болить,—одмовить Гордій і на тому розмова кінчається. Але часом і не кінчалася. Часом Гордій кидав Ганні який докір—щонебудь не так вона зробила, яку дурницю. От, на питання про те, чого ти сумний чи сердитий, скаже:

— А чого ж ти не зважаєш на мої слова?

— Як?

— Я ж казав, щоб ти не держала більше ції наймички.

— Алеж, Гордію, вона гарна дівчина і працьовита.

— Та розумієш же ти, що її батько своїм ходінням та своїми випрохуваннями увірився мені! Ні, та я вже про це багато говорив і говорити більше не хочу, бо завсігди так буває, що тебе не впевниш.

— Завсігди?—дивується Ганна.—А коли ж то так?

— Та ось, наприклад, хоч би...—і Гордій каже приклад один, другий. Ганна відповідає, починаються від обох докори, а

ді сльози Ганнині. Сліз Гордій страшенно
з любив і часто обурювавсь проти їх,
оча йому й шкода було Ганни. Він починав
розважати, і вся спірка кінчалася зго-
ою,—не довгою, звісно. Зараз же, з дру-
ого ж чи з третього дня стара холодність
отроху запановувала і панувала до нової
акої сварки.

Ганна *помічала, що й сама вона від-*
ілнилася до Гордія. Перше палке кохання
никло десь навіки; нове, тихе сімйове
очування Гордій одкидав, не хотів його.
Де мучило Ганну, і вбивало її почування
о чоловіка. Та вона цього не помічала
це поки.

Душевна Гордіева борня їй була мало
ідома: вони один од одного ховали свою
душу. *Але все ж про дещо Ганна догаду-*
алась, бачивши, як Гордій часом мучиться.
У такі хвилини їй було невимовно жалко
його, *хотілося підійти до його, приголу-*
бити, розважити; але першого холодного
погляду Гордієвого було досить, щоб вона
не зважилася це зробити. Вона знову
ховалася сама в собі і так жила. Навіщо?
Вона про це не питалася так, як Гордій,
бо хоча не була дуже релігійна, але ніколи
не губила віри, прищепленої до неї ще
змалку. А ця віра в те, що єсть щось вище
і од його залежить усе, запомагала їй у
тяжкому житті. Не бачила, яким способом
могла порадити собі, але вірила, що ще
може все на добре повернутися, і вона
сподівалася... Але силкувалася менше ду-
мати про це і тим залюбки вкидалась
у роботу, панькалася з дитиною, коло хат-
нього господарства, ходила до знайомих
селян запомагати хворим тощо. Але все
це, звісно, тільки трохи і тільки на деякий
час затуляло від неї справжнє важке її
становище.

Гордієві ж ця зима особливо далася в
знаки, ніколи ще так тяжко йому не було.
Вага була така велика, що в його з'явля-
лися думки винятиз шухляди в столі револь-
вер і скінчити все це відразу. Але мов
якась таємна рука ще спинила його. Ще
була надія, маленька надія: а може?..
А може я ще знайду, чого шукаю, може
я ще матиму відмову? Ця надія та жива
життьова сила, що ніколи вона не покидає
необожеволілої людини, спиняла йому руку.
Але все ж інша сила так тягла Гордія до
цього, що одного разу воно за малим і не
сталося. Подумавши потім про те, *що було б*
із Ганною після цього, і боячись, щоб
і справді коли чого не сталося, Гордій
поїхав у місто і зробив *формальний акт*,
віддаючи ним усе, що мав, Ганні. Не хотів
записати на сина, бо йому здавалося, що це
було б образою Ганні, матері того сина.
Але зробивши це і приготувавшися,—так
йому здавалося,—до смерти, Гордій не-
сподівано почув, що він якось заспокоївся
неначе.

Тоді була вже весна,—зійшов сніг, за-
зеленіла перша травиця, задзвенів перший
жайворонок, і живущим повітрям повіяло
на Гордія. В його знов прокинулося бажан-
ня жити, що було примерло холодною
зимою. Йому схотілося щастя, втіхи... Але
щастя, втіхи не було, і Гордій знову почи-
нав мучитися, злувати і казати самому
собі свою стару думку:

— *Нехай так, нехай я не* знаю, навіщо
існую на світі, алеж я існую і не маю
сили не існувати. І принаймні на цей час,
поки існую, я бажаю щастя, бажаю впитися
цим життям. Чом же й тут мені перешкода?

Ніколи так, як тепер, не бажалося йому
щастя,—не довічного, ні,—він на те вже
не мав надії—а хоч дочасного, але такого,
щоб голова палала й крутилася, щоб усьому
горіти й згорати, не помічаючи, як живеш,
не чуючи, що з ран, здобутих у борні
з життям, ллється кров. Якісь нові образи,
нові прагнення зароїлися в його душі.
Йому схотілося знову кохання.

Кохання? А Ганна? Невже...

Нащо брехати? Йому її жалко, він часто
мучиться, думаючи про її горе, але не вона
може дати йому щастя, те палке щастя,
таке, щоб у обіймах у його Гордієве серце
спопеліло, і Гордій не став існувати на
світі. Не вона!

Могутньою силою тягло Гордія до такого
щастя. *Прагнення обхопило* його цілком.
І потім знов якась надія, маненька, ледве
помітна—а може? А може, як с п р а в-
ж н ь о г о щастя зазнає (бо він не був
досі щасливий с п р а в д і), то якось воно
й та відмова наблизиться до його. А може?—
казав він сам собі, добре розуміючи, що
це та приказкова соломина, що за неї
хапається людина втопаючи.

Але й цієї соломини не було: щастя не
йшло... Зате вкупі з весною почався і той
господарський клопіт, що так дошкуляв

Гордієві. Знов почалися шкоди в лісі та на полі, почалася гризня з радівцями. Гордій знов уже двічі їздив до суду і виграв справу. Але зате радівці мстилися над їм ще дужче. Це все роздратовувало Гордія, і він казав:

— От воно, те щастя!

Але він не кидав свого і таки боровсь, таки гризся з мужиками.

XI.

Орися журилася.

Все літо і всю зиму Андрія не було з нею. Немає його й досі. Ішовши він, правда, казав, що все це робить задля її ж щастя:

— Горличко моя, треба йти, бо хочу, щоб були ми хазяями, не кланялися нікому. Зароблю я там грошей, то будеш ти, моя ясочко, в достатках жити.

Алеж він обіцявся на ту осінь вернутися хоч на який час, і не прийшов! І тепер знову зостався там, у тому місті, пише, що живе по вісім рублів на місяць і житиме аж до косовиці, а в косовицю піде знову косити, і в жнива, а додому вернеться після жнив і тоді вже, восени свататиме її. Алеж скільки дожидатися ще! Вона вже ждала, так довго ждала! У неї так стомилася душа за це довге ждання, а він каже: ще жди! Їй не треба грошей тих, їй треба тільки його бачити, говорити з їм. Скільки парубків сватає дівчат, не йдучи спершу на заробітки, і живуть щасливо. Нашо ті гроші? Хіба й без їх не були б вони хазяями?

А дожидати так тяжко, так тяжко плакати в самотині і не мати кому про свої сльози розказати. У Орисі не було такої подруги, що їй могла б вона звіряти свою душу. Орися до всіх дівчат була закритна і в самотині терпіла своє горе. А як же то важко самій терпіти!

Починала перебирати в голові всіх своїх дівчат і про кожну сама себе питалася, чи сказала б вона їй усе, і про кожну відмовляла, що—ні. Як вона їм сказати може, коли вони навіть сміялися колись, що до неї Андрій ходив, а тепер покинув.

І вона зоставалася сама з своїми думами. А ці думи були ще важчі, бо дівчина не певна була, що Андрій і цієї осени вернеться. Так само він писав і про ту осінь. Уже коли б йому хотілося бачити її, то вернувся б. А то й тепер може йому трапитись гарний заробіток і він зостанеться там ще на зиму. Ні-ні, йому байдуже про неї, бо якби не байдуже, то він давно б уже був з нею.

Якби він знав, як вона мучиться, як вона ночі не спить, зрошаючи свою самотню постіль білу гіркими слізьми.

Постіль біла, стіна німа,—
Ні з ким розмовляти!—

згадується Орисі з пісні і ще дужче стискає серце їй. Господи, яка нудьга! Ой, боже ж, нудьга! Через цю нудьгу огидло Орисі все: і дівчата, і пісні, і робота, і все!..

Вона дожидала його к великодню, так дожидала!.. Всі очі вигляділа, його визираючи, а він не прийшов. І знов його немає, немає... до осени!.. І чи прийде ж восени? Іноді здавалося, що зовсім не прийде, іноді, що неминуче мусить прийти і до того ще й дуже скоро—на зеленій неділі. Чому саме на зеленій неділі, вона цього до пуття не знала, але так якось воно почувалсся. Не може ж воно довше так бути! У душі щось пекло, щось поривалося невимовними муками—зараз же, скоро побачити Андрія. Одного разу здалося, що коли не побачить його на зеленій неділі, то щось має зробитися, щось має статися. Ця думка якось урізалася їй у мозок, не покидала голови.

Дедалі все більше та більше зростало її пекуче бажання побачити Андрія і все певніша та певніша вона ставала, що це буде на зеленій неділі. Дожидалася того свята, як ніколи ніякого доти. І ось воно прийшло...

В неділю пішла Орися до церкви. Молилася, щиро дякуючи богові, що прийшло свято, певна, що воно принесло з собою її щастя. Тиха та радісна вернулася додому, пообідала і вийшла у невеличкий садок, що був у їх коло хати.

— Сюди прийде!—подумала і зважилась тут його діждатися. Дерева зелені, травиця м'якая, і сонце ясне, таке тепле, і щебетливі пташки—усе мов казало, що тут він буде. І вона дожидала.

Пробігло сонце вже більшу частину свого шляху на небі, а вона все дожидала, а він усе не йшов. Турбота почала вже обнімати дівчину, та вона силкувалася задавити її в собі. Ні, він прийде, хоч як, а прийде! І ждала...

Ждала, поки мати покликала в хату за
мсь ділом. Тоді вже більше не верталася
адок. Але всю ніч не спала і другого дня
ала як не своя. Чула, що в неї якось
струни в душі понатягалися і всі вони
ніли одним почуттям, одним бажанням.
, він мусить прийти, він неодмінно
сить прийти, бо як ні, то вона вмре або
сь зробиться, щось страшне подіється.
чого не могла робити, не чула, як мати
зрилася на неї, що не помага їй поратися.
льки тинялася по хаті, беручись то за
, то за се і нічого до пуття не можучи
обити. Мати, розсердившись, гримнула на
ї, щоб вона краще нічого не займала,
ли має так робити. Орися покірно кинула
е і пішла з хати в свій садок. Увесь час
обід і після обід вона висиділа в йому.
е дивилася ні на сонячне небо, ні на
рева, тільки прислухалася—чи не чути
обре знаної ходи... У вівторок вона ще
евніша була, що він прийде, що він не
сже не прийти. Він не прийшов і в середу.
тепер ще виразніша стояла перед нею
умка: або він прийде, або щось страшне
одіється. Вона й цього страшного дожи-
алася, палко бажала, щоб коли вже не
Андрій, то хоч воно сталося, щоб хоч як,
прийшов край цьому нестерпучому трем-
тінню усіх струн у неї в душі, що ст-от,
здавалося, порвуться. Четвер, п'ятниця,
убота здались їй роками. Впевнила себе,
що Андрій забарився в дорозі і неминуче
мусить настигнути в неділю. Але вже далі
неділі не може бути ніяк. У неділю, або...

Легше висидівши в неділю за обідом, Орися побігла з хати. Сказала, що йде на пасіку. У їх була невеличка пасіка—з десяток вуликів, у гаю, аж на горі. Вночі її берігбатько, а вдень часом і Орися там сиділа. Любила це місце: тут стрівалася колись з Андрієм... Убралася в кращу, святкову одежу, бо йшла стрівати Андрія... Городами перебігла до річки, перехопилась через неї хисткою кладочкою і була в гаї. Не спиняючись, добігла до пасіки і тільки вбігши в неї, стала задихаючись.

Пасіка була на невеличкій прогальовині на горі, серед лісу. Вискі дерева, оточуючи її з усіх боків, робили круг неї таку стіну, що тільки, підійшовши аж до пасіки, видко було, що в їй робиться. І на самій прогальовині стояло кілька дерев, росла трава, в квітками рясно помішана, стояло з десяток вуликів; тут був і невеличкий курінь. Сонце сяло з неба, і золоті бджоли бреніли в повітрі.

Орися спинилася на хвилину, шоб одихатися. Потім підійшла до куреня, зазирнула в його, немов думала, що там хто є. Нікого не було. Дівчина сіла біля куреня на пеньок.

Ліс тихо шелестів, якась пташка щось висвистувала, тихо та любо гули бджоли, купаючись у сонячному золотому промінні. Та Орися те мало що й помічала. І очі, і вуха в неї повернулися в той бік, відкіля вона дожидала Андрія... Просиділа так скількись,—нічого не було чуть. Зненацька щось, мов хода, почулося здалека. Там, у лісі, низом ішла стежка,—дорога з Костівки в Радівку. Хтось ішов. Орися вся так і нашорошилась, уся зробилася слуханням. Вона прислухалася довго і чула, як ті згуки потроху затихали, і знов нічого не стало чути—тільки шелестіння та висвистування та бреніння. Орися чула, як щось велике росте й росте у неї в грудях, більшає та більшає і ось-ось розірве їй груди. Це було дожидання. І відразу вона знову почула... Ні, вона нічого не почула, то їй так здавалося.

— Не дивитимусь, не слухатиму, заплющуся, закриюся, і він сам до мене прийде, певне прийде.

Затулила обличчя руками і зіперлася ліктями на коліна. Так буде добре. Ще підожде і не прислухатиметься так до кожного шелесту. Ну, оце щось тріснуло—це запевне не він, іще не йде. Ці бджоли так гудуть, що зовсім не дають слухати. Алеж вона й не хотіла слухати—уже ж Андрій не мине її, а як прийде, то почує вона його неминуче, ніяка бджола тоді нічого не зробить. А оце ще щось чуть!.. Ні, і це так собі. Алеж дужче—хтось іде, бо йде! Та вона не дивитиметься—хай іде...Алеж ніхто не йде, бо вже затихло... Ні знову... то воно мабуть ставало,—а тепер чути виразно ходу.

Не одриваючи рук від обличчя, вся схоплена якимсь острахом з безмірного дожидання, слухала Орися виразну ходу. Ближче, ближче... Ось уже проти неї... Звертатиме зараз сюди...

Але воно не звернуло. Хода почала затихати і помалу зовсім затихла. Орися почала дожидати знову. Сонце підбилося

аж насеред неба, а тоді пішло наниз і сідало все нижче, нижче, нижче... І наче западала кудись углиб, наче крізь землю йшла та її віра, що він прийде. І знов: або прийде, або щось зробиться. Що саме,—не знає, але чув, що так більше не можна... Безнадійність уже починала якось холодити її всю, і той холод примушував труситися. Трусилася, як у пропасниці, цокотіла зубами.

Сонце котилося далі наниз. Щось дивне було з нею. Вже не тремтіла з холоду, якась байдужість обняла її. Почула, що в неї заболіла спина так сидіти, і встала. Ще бреніли бджоли, ще золотилися від сонця дерева... Ще воркувала десь горлиця. Ох, якби втекти, сховатись од усього цього!

Якби втекти!.. Не прийшов же!..

Тихо пішла з пасіки і останні слова зосталися в неї в голові і вона, мов якось не розуміючи їх, усе проказувала думкою: «не прийшов, не прийшов, не прийшов»...

Страшний пекучий біль пронизав їй душу. Зрозуміла тепер, що вона самотня, покинута, і відразу їй увесь світ погас і схотілося тільки одного—щоб ця мука скінчилася, швидше, швидше. Скрикнувши несамовито, побігла вниз і за хвилину була коло річки. Не спиняючись, вона з усього розгону кинулася в неї.

Але тієї ж миті дві чиїхсь дужих руки обхопили її за стан і одкинули назад. Тремтячи всім тілом, дівчина глянула: перед нею стояв високий, ставний панич, з блискучими очима.

— А що це ти робиш, дівчино?—спитався панич.

Орися мовчала трусячись.

— А хіба ж так годиться робити? Хіба вода на те, щоб занапащати життя? А життя хіба на те, щоб його занапащати?

Орися не відмовляла нічого. Чула, що її обхоплює щось чорне, що вона зомліває... За мить вона впала паничеві на руки.

Він підхопив її. Це був Гордій. Він вертався пішки від Демида і, йдучи стежкою, чув, як скрикнуло щось, потім побачив Орисю. Кинувся за нею і поспів саме вчасно.

Гордій обережно положив зомлілу Орисю на траву, а сам, нахилившися до річки, набрав у пригорщ води і помочив дівчині голову. Вона розплющила стуманілі очі.

— Погано тобі дуже?—спитався Гордій.

— Ні...—ледве одмовила вона, але видно було, що їй ще не сила підвестися.

— Відкіля ти бігла?—спитався Гордій.

— З пасіки—там угорі,—відмовила дівчина.

Не кажучи нічого, Гордій ухопив легеньку Орисю на руки і поніс. Дівчина не пручалася, була зовсім безсила і мов у якомусь тумані—мало й розуміла, що робиться з нею. Голова впала Гордієві на плече, довгі коси позвисали. Поспішаючись Гордій ішов з нею на гору. Увійшовши в пасіку, положив Орисю на траву.

— Ну, лежи, відпочивай тут, дівчино, а то там би може знов що непевне схотіла зробити. А тут я від тебе не одійду, аж поки заспокоїшся як треба. Ти така молода, що тобі ще рано вмирати, ти ще можеш бути щасливою...

Голосне ридання перепинило його. Дівчина відразу підвелася, сіла і, вхопившись за голову руками та прихиляючись до колін, голосно заплакала. І плач, і слова вихоплювались у неї з уст. Спершу Гордій нічого не міг розібрати. Але трохи згодом уже розбирав. Яке може бути їй щастя після такого горя? Їй і сонце вже погасло! Яке щастя? О, якби хто знав її горе! І сама не помічаючи того, мало розуміючи, що каже, ледве притомна, мішаючи слова з слізьми, дівчина почала нарікати на свою нещасливу долю. Вона казала уривково, не доказуючи, але Гордій все ж зрозумів про Андрія, що Андрій не вертається, запевне він її покинув!.. І знову голосне ридання, і знов мішається воно з поплутаними словами. Як Орися очутилась, то Гордій сидів біля неї і держав у своїх руках її похолоділі руки. Зрозуміла, що вже все сказала і їй зробилося сором, вона вихопила в Гордія руки і затулила ними обличчя. Гордій тоді озвався тихими щирими словами. Казав, що розуміє, як важко жити без того, кого любиш, розуміє, як вона, бідна, мусіла намучитись, поки аж наважилась таке зробити. Та не треба цього! Вона така ще молода, така вродлива, ще багато щастя мусить дожидати її на світі. Може ще Андрій і не кинув, може ще прийде восени. (Дівчина заплакала знову). А коли б і справді трапилось таке нещастя, то не навіки ж умерло в неї серце, ще вона знайде іншого, кращого. Дівчина заплакала дужче і Гордій одмінив мову. Є ж у неї

евне батько й мати,—вони її люблять,—
що ж вона хотіла їх засмутити?
Слова Гордієві мов зцілюща вода лилися
змучене дівчинине серце. Вона тихо
акала, але то були сльози вже не важкі
пекучі,—ні, вони несли з собою полег-
сть. Дівчина почула вдячність до цієї
відомої їй людини, що обрятувала її
д смерти, від страшного гріха. І тихо
ромовила:
— Спасибі вам!..
— Нащо ти кажеш мені—в а м? Адже я
бі кажу—ти?—промовив Гордій, бо його
кось вразило те «вам».
— Алеж ви з панів...
— Що тобі до того, з кого я? Зви мене
ордієм, а не пансм. А тебе як звуть?
— Орисею...—тихо промовила дівчина.
— Ну, моя бідолашна Орисю,—скажи ж
ені правду щиру: якщо я піду од тебе,—
е зробиш ти більш того, що хотіла?
— Ні!
— Глянь сюди, щоб я бачив, що ти правду
кажеш!
Орися несміливо відтулила сбличчя і гля-
нула на Гордія своїми великими очима.
Красою та горем повіяло відраву на його
від цього погляду.
— От і люба!—промовив Гордій, беручи
її руки в свої. Вона не віднімала—перебуте
вкупі з невідомою їй людиною нещастя
зробило їх відразу близькими проміж
себе.
— А то я б тебе не пустив саму додому,—
казав Гордій:—мабуть ти з Костівки?
— Еге... А ви... звідки?
— З Радівки.
— Мабуть з окономії?
— Еге!—відмовив Гордій, не бажаючи
виявляти, що він пан, та зоставляючи дів-
чину з тією думкою, що він яке писарча
з радівської сконсмії.
— Мені треба додсму,—прсмовила дів-
чина, встаючи.
— Хіба?—сказав Гордій. Йсму чогось
не хотілсся, щоб Орися так швидко пішла.
— Еге, треба, треба!..—нервово казала
Орися.—Прощавай... Гордію... Я тобі повік
дякуватиму... Я... я...
Не змогла нічого більше сказати і кину-
лася бігти з пасіки. За мить її вже не видко
було за густими деревами.
Гордій зсстався сам. Трохи псстсяв і
почав і ссбі зіходити з гори. В голові снувалася думка за думкою. Все, що зро-
билося, було таке надзвичайне. Орисина
постать мов стояла ще перед їм, уражаючи
його своєю дивною вродою. Великі очі,
повні сліз, мов ще дивилися на його. Але
запевне він з нею більше не стрінеться,
бо й нема чого зустріватися, і випадку не
буде. І Гордій, тихо зідхнувши, пішов
швидше додому, бо вже вечір надходив.
Вернувшися Орися додому, і того дня,
і другого, і далі почувала себе якось над-
звичайно. Дуже багато плакала, але чула,
що їй мов полегшало, мов скинула вона
з себе якусь вагу, облишивши дожидати
Андрія. Еге, вже більше його не дожидала.
Певна була, що забув її, покинув. Плакала
довго й тяжко. Щоразу після такого плачу
їй легшало. Потім згадувала свій страшний
вчинок і вся здригалася з ляку. Тоді Гор-
дієва постать уявлялася їй, його ласкаві
очі, його тихі слова,—і серце в дівчини
повне було щирої вдячности до Гордія
за те, що він її обрятував двічі: раз—од-
тягши од річки, а вдруге—розваживши
своїм ласкавим словом, бо вона тоді була
така, що хоч би й знову вдруге в річку.
Орися згадувала всі його слова, уявляла
собі його обличчя. І їй було шкода, що вона
більш з Гордієм не зустрінеться.
— А хто він такий?—думала дівчина.—
Казав, що з окономії... Мабуть з контори.
Який гарний та ласкавий! Чи є в його
мати та батько, чи він сам? Казав, що
в усякої людини є горе,—то і в його? Може
він сирота? Спитається в його, як побачить!
Ст, дурна! Де ж вона його побачить!..
А той, про кого дівчина думала, тим
часом товкся та клопотався по господарству.
Воно вже починало йому здорово обридати.
Нічого особливо гарного в йому не бачив—
клопіт та гризня. Тим він тепер більшу
частину свого діла склав на Олійниченка
та на конторника, а сам думав про те, що
треба б знайти управителя: окономія да-
вала не дуже більше як за Галушківського,
а клопіт був гірший. Утікаючи від цього
клопоту, Гордій одного дня взяв рушницю
та й подався з дому. Власне він не по-
лювати йшов, а так, поблукати. Ходив
полем, виходив увесь байрак у степу і
нарешті звернув до костівського лісу. Опи-
нившись у йому, зараз згадав про пасіку
і йому схотілося знову побачити Орисю,
впевнитися, що вона жива, здорова і вдруге

нічого такого не зробила, як тоді. Пішов нагору і звернув до пасіки.

— Ну, та запевне її тут нема,—думав Гордій,—чого б вона тут щоразу сиділа? Тільки гляну і зараз вернусь.

Уступив у пасіку. Орися сиділа біля куреня й шила. Побачивши Гордія, дівчина відразу скрикнула і зірвалась на рівні ноги. Два бажання: бігти чи зостатися боролися в їй. Але Гордій уже був коло неї.

— Здорова була, Орисю! Злякалася мене?

Дівчина почервоніла і спустила голову.

— Здорові були...—тихо одказала вона.

— Ти знов мене за пана маєш,—промовив Гордій.—Так не годиться! А я оце зайшов сюди подивитися, чи ти жива-здорова, та думав, що й не буде тебе тут.

— Я тут пасіку бережу...

— Завсігди?

— Ні, коли батько, коли я... Тепер усе я бережу, а батько вночі...

— Утомився, треба відпочити,—промовив Гордій і сів на землі. І дівчина сіла, де сиділа.

Гордій почав розказувати, що зовсім випадком зайшов сюди і якби не заблукав у цей ліс, то мабуть і не прийшов би до неї. Йому й хотілося її бачити, та не насмілювавсь прийти. Чи вона на його не гнівається, що він прийшов? Ні? То він радий. І він почав розпитуваться: про її батька, про матір, про неї саму... Ледве згадано Андрія, Орися залилася слізьми. Гордієві знову довелося її розважати і він робив це, як і перше, держачи її руки в своїх руках...

Дивна була дівчина Орися. Така ляклива, така недоторкана звичайно, вона ставала враз цілком щирою до того, до кого схилялося її серце. Андрій вразив її гордість, занехавши її почування, скоривши їх потребі,—вона не могла з цим погодитися. Дожидала пекучим дожиданням. Але як її надія не справдилася, як Андрій не прийшов,—більше терпіти не могла. Мусів надійти вибух, і він надійшов. Страшно втомленою духом, мов розбитою почувала себе після його, але знала, що вдруге вже цього не буде. Те, що було, порвалося, щоб не вертатися ніколи. Ще плакала, згадуючи про Андрія, але це не були сльози за милим, сльози з розлуки—ні, це були сльози по розбитій надії, по загубленому щастю, та ще це були сльози з образ з кривди, якої вона зазнала. І не див що вона щиро прихилялася до Гордієви слів. Адже він обрятував її від смерти душу їй оджив своєю щирою розумно розвагою і якби не він, то що б з нею було Така вдячна була до його і через те так прихильна. Розмовляли довго то про реч сумні, то зовсім про дурниці. Орися весе лішала, розмовляючи з Гордієм зовсі вільно і звучи його ти. Вже звикла до тіє думки, що хоч він і служить у конторі і в панській одежі ходить, але сам мабут з сільських парубків,—не дурно він гово рить по-простому. І вона поводилася з їм як з звичайним сільським парубком.

Щиро, часом навіть весело пробалакали вони доти, поки Орися скочила з місця, скрикнувши:

— Ой, ненько ж моя! Скоро батько прийдуть! Іди, Гордію, швидше, бо щоб тебе не побачили.

— Так скоро?—промовив Гордій.

— Де тобі скоро, коли вже вечір!

— Але невже ж я оце тебе вже й не побачу?

Дівчина спустила очі. Гордій узяв її за руку:

— Скажи, Орисю,—можна ще прийти до тебе сюди погомоніти?

Орися то червоніла, то блідла мовчки. Врешті озвалась:

— Не знаю...

— То я прийду!—поспішився Гордій.— Адже ти будеш тут у неділю після обід?

— Буду...—тихо відмовила дівчина, ще нижче спускаючи голову.

— Гляди ж, прийду! А тепер справді поки—бувай здорова!

Йому хотілося поцілувати її, як сестру, в чоло, але не посмів цього зробити. Він тільки стиснув їй на прощання руку і пішов з пасіки.

XII.

Гордій вернувся додому з новим почуванням. Чув, що Орисин образ починає запановувати у його в душі. Дівчина не йшла йому з думок. Згадував її рухи, її слова. Нетерпляче дожидався, коли знову з нею побачиться. Треба було ждати три дні, до неділі. Але ці три дні здались йому довгими, найбільше тим, що за їх Гордій мав якось дуже багато господарського кло-

оту,—між іншим кілька наймитів поки-али роботу, занісши незароблені ще гроші; е вже була не першина, і Гордій не знав, ю з цією історією робити,—хоч позивайся кожним наймитом. Але ще краща річ коїлась у суботу. Гордій надвечір був конторі і, кінчаючи роботу, вже хотів ти додому, коли зненацька почувсь грюкіт коло дверей і в контору вступив Олійни-ченко з двома об'їзними. У Олійниченка все обличчя було в крові, у одного об'їзного рука була на поясі, зав'язаному через шию.

— Що це?—спитався Гордій.

— Лихо, Гордію Васильовичу,—хоч пропадай! За малим, за малим не вбито і мене, і об'їзного. Хоч зараз у труну!

І, не вважаючи на свої останні слова, Олійниченко дуже жваво махав руками.

— Та що ж там такого?—кажіть уже!

— Поїхав я та два об'їзних у ліс. Думаємо—сторожа вивірити. Ну, я, значить би то,—в ліс, а вони, об'їзні, значить би то, в поле, що за лісом. Тільки ми до лісу, аж чуємо: ляп!.. ляп!.. ляп!..—Стій!—кажу,—хлопці, та це ж ляпа!—Ляпа,—кажуть.—Мабуть руба?—А мабуть.—А ходіть?—Ходіть!—Пішли ми та швидко та тихо, а коні, значить, оддали подержати нашому ж пастухові—був тут поблизу. Ну, небагато й пройшли, бачимо—четверо чоловіка з сокирами. Ми—хильці, хильці поміж кущами, підійшли ближче. Глянули, коли це Семен Головань з трьома синами. Раз одсидів уже в острозі за наш ліс,—та йому того мало здалося. Ну, думаю, це діло—ну! Ми тихенько, тихенько та до їх, а тоді одразу:—А що це ви тут?—Ліс рубаємо.—А чий же ви рубаєте?—Божий.—Та чий же він є?—Та божий же!—Це ліс окономическький.—Окономія його не садила.—Давайте сокири,—кажу,—нема чого багато балакати.—А він, Семен, як почав тут виражати таке, що його слухати не слідуєть. Я до його сокири, а він геть. Я його за руку, а об'їзний за другу. А один син Семенів як підскочить та мене кулаком по пиці лясь!—так я й заюшився! А ті сини двоє на об'їзних!.. Та як почали нас молотити—тільки живих пустили.

Олійниченко, звісно, не додавав того, що не Семен його, а він Семена перший ударив нагаєм і що вже тоді його вхоплено за руки. Він це поминав і все оповідав далі, як їх бито та як вони втікали. І все втирав кров з розбитого носа та ще більше розмазував її по обличчю.

— Ну, добре,—підіть до хвершала—хай він подивиться, що у вас,—сказав Гордій,—а я цього діла не покину.

— Зділайте милость, Гордію Васильовичу!—низенько поклонивсь Олійниченко, виходячи з хати.

Цей випадок страшенно вразив Гордія. Бачив, що йде війна справжня і що це діло важке. Він колись не хотів війни. Але якось воно само потроху так склалося.

Обурений, роздратований, повернувся Гордій додому. Був зовсім похмурий увесь вечір. За вечерею Ганна спиталася в його:

— Що там таке знову скоїлось?

— Ат! Ну їх к чорту!—зло відмахнувсь рукою Гордій.

— Мені здається, Гордію, що ти дуже вже натягаєш струни.

— Себто?—спитався Гордій, трохи здивувавшись: Ганна досі ніколи не говорила з їм про господарські справи.

— Я буваю на селі і до мене часом ходять жінки. Я чула дуже багато поганого про Олійниченка. Кажуть, що він сам б'ється і погано поводиться з людьми.

— Цікавий я знати, як би міг поводиться Олійниченко з людьми після того, як йому розбито пику?

— Може Олійниченко й сам цьому винен... У всякому разі—мені здається, що струни дуже вже натягнені.

— Ти радиш мені ласкавіше поводитись з такими добродіями, як оцей Головань, що з сокирою кидається на людину?

— Ні, я кажу взагалі,—з усією радівською громадою.

— Це й ти набралась од Демида його думок?—глузливо промовив Гордій.

Ганна трохи почервоніла.

— Це не Демида Кириловича думка, а моя власна, хоча вона може й однакова з його.

— Це все нісенітниця!—гостро відмовив Гордій,—і я тільки можу дивуватися, як ти, бачачи все, що тут робиться, поняла віри Демидовим фразам.

— Знов кажу, що це моя власна думка,—промовила Ганна.—Та й через віщо ж те, що Демид Кирилович каже,—фрази? Адже й він господарює, адже й він має досвід, і не така він людина, щоб кидати словами.

— О!.. Ба, якого оборонця знайшов Демид!—засміявся Гордій.—Можна подумати, що у вас з їм «наступательный и оборонительный союз» проти мене.

Ганна знов почервоніла.

— Не «союз»...—почала вона.

— Але чого ж ти червонієш?—перепинив її Гордій. Йому докучила ця розмова і він хотів хоть чимнебудь спинити Ганну. Але питання це вразило її. Вона не мала чого червоніти за свої відносини до Демида, а червоніла від зневажливого Гордієвого тону.

— Я кажу, що не «союз»...

— Але чого ж ти червонієш?—знов перепинив її Гордій: йому подобалось не давати їй говорити.

— Я червонію того, що ти так зо мною говориш!—одмовила Ганна і в неї на очах заблищали сльози.

— Он ба!.. Я не сподівавсь, що ти так образишся! Чим же це я тебе образив? Чи не тим, що насмілився так зневажливо озватися про Демида Кириловича, що заробив у тебе особливої ласки?

Ганна похилила голову. Ці натякання на Демида обсипали її то снігом, то жаром. Вона була чиста думками і ділами, але чула за собою ту провину, що давно не сказала Гордієві про те, що Демид її сватав. Тепер їй здалося, що в Гордієвих словах ховаються якісь натякання. Її проста щира натура не могла стерпіти такого становища. Вона підвела голову, глянула чоловікові у вічі і сказала:

— Гордію, мені не подобаються твої якісь на щось натякання.

— Але чому ж саме тобі мої слова не подобаються?

— Скажу щиро. Як я ще була дівчиною, Демид Кирилович сватав мене. Я не пішла за його. Я тобі це кажу, щоб ти, може зовсім нехотя, не дошкуляв мене такими натяканнями, що я їх можу зрозуміти зовсім не так, як треба.

Гордій помовчав.

— А коли ж це було?—спитавсь він.

— Перед тим, як подала тобі слово.

Ось воно що! Тепер Гордій відразу зрозумів усе те, що здавалось йому дивним у Демидових вчинках.

— Але чому ж ти мені досі цього не сказала?—спитався він.

— Спершу думала сказати, але мені шкода було розрізняти тебе з товаришем, з другом—бо мсже б ви розрізнилися після цього... А потім...

— А потім?—перепитавсь глузливо Гордій.—А проте, час лягати спати! Пізно, а я втомивсь. На добраніч!—і він устав, спокійно та недбало пішов із світлиці.

Вийшов з хати,—не міг у їй висидіти. Хотілось дихати свіжим холодним повітрям, щоб хоч трохи прохолодити розпалену голову. А проте думав, що він спокійний. Спокійно взяв він бриля, спокійно вийшов з хати і лішов кудись навмання в поле і так само спокійно почав думати.

Річ була стара, але відразу вона ставала виразніша, пекучіша, неминучіша. Він так чи інакше мусить сьогодні рішити питання. Ось поблука і рішить.

Глянув на небо. По йому снувалися важкі хмари. Було навкруги темно. Ніщо не віщувало ясної години. Треба було дожидати дошу, грязюки. Дощ тепер неначе нависав над землею. Але Гордієві було про те байдуже.

Він міркував. Ось як склалася річ.

Колись він марив про роботу на користь народові. Колись марив про спільний шлях з цим народом. Тепер же, сьогодні, він востанне і цілком упевнився, що в його з народом війна, та ще й завзята. Таким побитом його надії на щастя в громадській діяльності розбито.

Колись він марив про щастя особисте, про життя в сім'ї. Він малював собі любу постать своєї ідеальної дружини. Думав про те, як житиме з нею одними думками, одними почуваннями, робитиме одну з нею роботу. Становив коханий образ на п'єдестал, молився йому. Це все були самі мрії. Щастя, що мав з Ганною, було тільки блідим одбитком того щастя, про яке він марив, та ще й було таке коротке, так швидко перемінилося на повне, важке нещастя. Побачив, що таке щастя, яке собі малював, справді неможливе. Упевнився, що жити обом одними думками та почуваннями не можна. Кожна людина—це окремий самостійний світ, окреме самостійне життя, і злитися докупи два таких світа, два таких життя не можуть. Ще й надто: він не знайшов хоч би й такої-сякої гармонії, бо вони цілком різнили з Ганною... А сьогодні довідався, що навіть і ті перші хвилини щасливі були оманою. Вона ховала

від його випадок з Демидом і, значить, мала рацію ховати. Може вона його, Гордія, навіть не любила тоді, а... Гордій чув, як уся кров закипала в йому від цієї думки, але казав собі:

— Стривай, ще не час,—треба спершу розміркувати.

Міркував. Доходив,—йому здавалося, цілком логічно—до одного: таким побитом і всі його надії на особисте щастя теж розбито.

Що ж йому зосталося після цього? На чому він може зіперти свою розвагу? Той, хто вірує, спирає її на нагороді на тім світі. А він?..

Глянув навкруг себе, мов би чогось шукаючи. Ішов степом. Темні купи—копиці—виринали з чорного тла. Але далі це тло *робилося* таке чо́рне, що вже нічого не можна було розібрати. Погляд ні на чому не міг зупинитися. Гордій кинув дивитись.

Алеж на чому справді може він заснувати свою розвагу, свою надію? У віщо може вірити і що зна?

Was man nicht weiss, das eben brauchte man,
Und was man weiss, kann man nicht brauchen.

Запевне це так. Що знаємо,—те ні до чого, а чого нам треба,—того не знаємо. І знати не можемо. А коли так, то йсму нема на чому заснувати і єдиної, і поганенької надійки.

Безнадійність, цілковита безнадійність! Життя—порожня темна темрява; ще гірша, ніж та темрява, що тепер його отсчає.

Але що з цього виходить? Що робити?

Одно тільки справді розумне: розбрататися якомога швидше з усією цією темрявою і зникнути.

Ця думка вже не вперше заходить йсму до голови. Але ніколи вона так не запановувала над їм, так не пекла його, як тепер! *Ніколи так добре не розумів*, що більше йому нічого не зостається, опріче смерти.

Смерть! Колись його це слово лякало. Йому страшно було смерти, бо не знав, на́що вона, і не знав, що вона і що буде після неї. Але тепер дарма! Адже й про життя він не знав ні того, що воно, ні того, що буде після його. Бачив тільки позверховні вияви того життя—так само, як бачив позверховні вияви смерти. Чим же смерть страшніша від життя?

У його заболіли ноги. Мабуть давно ходить і мабуть далеко зайшов. Глянувши навкруги, не пізнав місцевости. Зробилось наче трохи видніше, і він виразно бачив, що навкруги вже ніде не було копиць. *Поблизу стояло* якесь дерево одиноке серед поля. Гордій підійшов і сів під їм, зіпершися на його *спиною*. Заплющив очі і почав думати про цікаву йому річ—про смерть.

Думання було безладне. Образи мішма йшли з думками, і абстрактні думки робились йому в уяві образами. Думав про неможливість зупинитися в житті на чому такому, що давало б хоч малу надію, і слово «неможливість» викликало в його відразу ббраз. Йому уявлялася ця «неможливість», він її побачив тут, серед степу. Вона була жінка, щось підхоже до Тургеневської «Природи» з «Поезій у прозі», са́ме з таким «металевим» голосом. Сама навіть була металева, хоча й жива. І вона гнітила, нищила його... Потім подумав про смерть, яко протилежність рухові, і знов ця «Протилежність» ставала перед їм—безкрая і непорушна, безформна неначе, як придивляєшся, з цілком виробленими формами, як не приглядаєшся... І знов інші думки та інші уяви, і Гордієві було цікаво. Мов у театрі глядач, розглядав те, що перед їм було...

Як довго це тяглося, він не знав. Увесь час він сидів з *заплющеними очима*. Розплющив їх, як почув свіжий вітрець, що подихнув на його. Глянув і очам своїм не поняв віри. Замість темного хмарного неба—ясне осяйне блакиття. Як гаптування дороге розкинулись по йому блискучі зорі. Місяця не було, але через те ще блискучішою, яснішою була зоряна небесна шата.

Гордій зірвався з місця. Відразу повіяло на його усією пишною таємницею цієї ночі і відразу в його заболіла душа солодким болем з надії, що починала розцвітати. І йому здалося, *що тепер*, серед цієї краси світової, серед цього сяєва, він знайде, неминуче знайде собі відмову. Вся його намучена душа відразу стрепенулася. Стрепенулася з надії, за малим не з певности, що ці зорі, це небо дадуть йому відмову. І, підлягаючи йому самому незрозумілому потягові, він *простяг до неба руки* і промовив:

— Дайте, дайте!

Але небо стояло блакитне й нерухоме, ясно й нерухомо сяли зорі.

— *Боже мій! Боже мій!*—*застогнав* Гордій. Він не вміє прохати! Треба прохати, *треба* благати!

І він упав навколішки. Уся його душа розкрилася і слова палкого благання зривались у його з уст.

— Господи! Якщо ти є, скажи мені це! Дай мені яку ознаку, щоб я міг знати, що ти справді єси, і щоб я міг розуміти, нащо я живу і нащо цей світ! Боже мій, господи! Скажи! Я змучився, мені все *огидло*, але одного твого святого слова досить буде, щоб мені відразу все відмінилося і щоб я, не жаліючи сили, віддав усього себе на служення тобі. Боже мій! Господи *святий*!

Плутані вже, незв'язані одне з одним слова почали вихоплюватись у Гордія з уст, і все те були благання.

Але небо висіло вгорі непорушне й осяйне, і не *було відмови*.

Гордій припав до землі. Простягся зовсім *по їй*.

— Господи! Як прах, як червяк останній, я перед тобою! Але я червяком у тебе краще хочу бути, ніж людиною без тебе, бо тільки з тобою спокій і надія! Господи! Дай!.. Дай!.. Скажи!..

Гордієве тіло здригалося на землі, а уста все щось шепотіли, щось казали. І Гордій чув, що його душа гине з несвітської туги, з несвітського прагнення—душа прагнула відмови, прагнула бога. А відмови не було, а бог не зіходив.

— Господи! Я знаю, що я—ніщо. Але й задля *таких нікчемних*, як я, робив ти колись чуда. Зроби його мені!

І довго ще лежав Гордій долі, дожидаючи якогось небесного з'явища, але нічого не було. Тоді мов одним порухом зірвався він одразу з землі і глянув угору.

— Боже!—скрикнув він востаннє.

Але небо сяло і висіло непорушно і мовчки, зорі блищали холодно.

І, стиснувши праву руку в кулак та піднявши її високо, Гордій скрикнув одразу:

— А! Так!.. Прокляті!.. Прокляте це небо, ці зорі... Все прокляте, прокляте, прокляте!.. І я проклятий!..

І він, як підтятий дуб, упав додолу.

. . . . . .

Світало... Помалу-малу опритомнював і зрозумів, що довго так лежав. Підвівсь, як *хворий*, з землі. Ще ледве сіріло, густі тумани котилися навкруги. Гордієві було холодно, він увесь трусився. Цокочачи зубами, пішов звідти швидко. Не знав, де був і кудою саме мусить іти додому. Він подумав мить. А! Та однаково! Кудись вийду, а там уже видко буде.

Пройшовши гін з десяток, справді забачив здалека знайомий йому ярок та копи на своєму полі. Пішов швидше і незабаром дійшов до ярка. Зараз за їм був невеликий шляшок. Гордій зійшов на його. Трохи згодом перед їм замаячів маленький гайок, а під їм у тумані якісь постаті.

— Що воно?—подумав Гордій і пішов просто туди.

Постаті були—двоє коней, що паслися в хлібові, *під гайком спав і пастух-парубок*. Гордій повернувся, щоб іти далі—йому тепер було байдуже до цього. Але парубок, почувши ходу, відразу прокинувсь, зірвався на ноги і вздрів Гордія. Йому здалося, що Гордій займає його коні і він кинувсь був до їх. Це вернуло Гордія до дійсности. Він швидко заступив парубкові дорогу і спитавсь:

— Нащо ти пасеш тут?

Парубок зупинився, понурився і мовчав. Він мав той покірний вигляд, який (Гордій це добре знав) буває в селянина, як він ускочить у халепу і, не маючи ще способу обрятуватись, тільки вишукуючи його у голові, вдає з себе покірного. Цей вигляд обурив Гордія.

— Нащо ти на хлібові пасеш?—питавсь він далі, стискаючи кулаки.—Яке ти маєш право знищувати чужий хліб? Хто тобі дозволив тут пасти?

Парубок *мовчав, бо не мав чого відмовляти*. Але саме це мовчання обурювало ще більше Гордія. Він чув, як з кожним питанням у його все зростає й зростає якесь непереможне, люте бажання зробити зло цій зненависній йому людині. Чув, як сам увесь тремтів. Хотів перемогти себе, озватися спокійно і почав:

— Чом ти...

Але ту ж мить мов стуманіли Гордієві очі, якийсь огонь перебіг по всьому тілові, і він, якось не замахнувшись, а рванувши рукою, вдарив з усієї сили кулаком парубка по обличчю.

і. Знав, що б'є, добре це тямив, але спинити себе не міг: якась зла сила, незмірно дужча від усієї Гордієвої сили, як громовина проняла його на мить і підвела руку. Кулак упав парубкові на вухо важко—голова хильнулась на бік, картуз спав, і все тіло так схитнулось, що хлопець трохи не впав. Так само, як і Гордій, і він не сподівався цього ніяк. Відразу, мов прокинувшись, він упав Гордієві до ніг і скрикнув:

— *Паночку, голубчику*, простіть!

Але ту ж мить Гордій повернувсь і пішов геть швидко, швидко. Не встиг парубок підвестися та оханутись, а вже Гордій був далеко від його.

— Чи ба,—подумав парубок,—це ж він побіг мабуть по об'їзного: буде лихо!

Парубок метнувсь до коней і за хвилину і він, і коні зникли в тумані.

А Гордій біг додому. Рука в його нила тупим болем—він забив її, б'ючи парубка. Цей біль нагадував йому про вчинок.

— Боже мій! Що це я зробив?—була перша Гордієва думка.

— Ударив! Ударив людину, як який Галушківський!

Важке почування обхопило його, чув себе страшенно винним, і ця думка гнітила його. Але зараз же схотілося збутися цієї думки, цього важкого почування, схотілося виправити себе.

— А вони як роблять?—думав він.—Гарно? А з Олійниченком що зробили? Що я їм учинив, що вони з самого першу почали поводитися зі мною як з ворогом і досі так поводяться? Не я перший почав війну, а вони. А коли війна, то нема церемоній!

— Алеж це... Невже можна було думати, що я колинебудь це зроблю? Я, той, що...

— Ха-ха-ха!—зареготався він.—Яка нісенітниця! А чому ж би так і не робити? Чому краще простити, ніж ударити? Чи бий, чи прощай—кінець один і відмови ні на що нема—ні на те, на що прощати, ні на те, чому не бити. Чому ж би й не бити?

А тим часом туман розірвався на сході і відразу з його вилинуло, сяючи пишною красою, золотеє сонце. Проміння вогняні як стріли сипнули в туман, розірвали, пошматували його, впали на поле, на гайок. Все сіре та невиразне засяло блискучими ясними фарбами; ледве чутні несміливі пташині голоси відразу стали чутнішими і до їх почало вже додаватися перше дзижчання польових комах. Теплий сонячний промінь упав на Гордія, сяйнув йому просто в вічі. Гордій сердито заплющився.

— Пху, ідіотизм!—вилаяв він промінь і швидше пішов додому.

Дома вже повставали, але Гордій пройшов у хату садом, щоб його ніхто не бачив, і ліг спати. Заснув зараз же і спав довго—аж до обід. Після мовчазного обіду знову пішов у свою світлицю і хотів був уп'ять лягти, але згадав, що сьогодні неділя і що він має йти до Орисі.

— Нащо? — подумав він.— Щоб грати плаксиві комедії?—Вагався який час.

А проте... Узяв бриля і вийшов з хати,

— Чому б то й не піти?—думав він ідучи.—Чому б і не піти, коли хочеться піти?

Йому справді хотілося піти, побачити Орисині очі, почути її тихий голос. Йому подобалось, як ворушились її губи тоді, як вона говорила. Він зараз уявив собі їх і йому схотілося поцілувати їх.

— Чому б і не так?—голосно сказав він.— Чому б і не скористуватися зо змоги ехопити крапельку щастя, коли ця змога є? Адже всі люди так живуть, мільйони людей. Нащо жити і до чого—кат його зна. Але коли вже існуєш на світі і коли ще не прийшов час цокнути себе кулею в лоба, то візьмемо все, що життя може дати.

Щось наче ворухнулося в душі в Гордія, якийсь протест неначе, мов питання: чи чесно це? Але на те Гордій тільки зареготавсь так, як тоді вранці.

Через годину Гордій сидів з Орисею в лісі і держав її руки в своїх. Вони вже багато дечого переговорили, як зненацька Орися, нахиливши свою гарненьку голову (тим часом, як Гордій любував чепурною, як виточеною, шийкою), тихо спиталася:

— А скажеш ти мені, як я в тебе спитаюся щось?

Гордій, не одриваючи очей од шиї, відмовив:

— Скажу.

— Ти казав колись, що в тебе є горе... Скажи яке?

Гордій на хвилину зупинився.

— Сказати яке?—почав він повагом,— як же його скажеш яке, коли воно вже не одно, а їх уже два.

Орися, не розуміючи, підвела на його свої оченята.

— Уже два? А то було одно?

— Було одно, а тепер два.

— Скажи!

— Одно скажу, а друге—ні.

— Чому?

— Так...

— Бач, який ти щирий!.. А я тобі сказала!..

Орися знов похнюпилась і знов тонка шийка стала в Гордія перед очима.

— І нащо це намисто? Тільки ховає!—думав Гордій і його тягло впитися губами в те місце, де намисто не ховало шиї. Гордій притяг Орисю до себе ближче за руки і одмовив:

— Не сердься, моє любе!

— А ти кажи!—відмовила вона,—тоді й не сердитимусь.

— Перше моє горе... те, що хотів би я, щоб хто мене любив, та нікому мене любити...

— Як нікому? Хіба в тебе нема батька, матері?

— Нема! Та й нащо батько-мати?

Нашо батько-мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовляти?

— А друге?—спиталася Орися.

— Друге?.. Другого я не скажу.

— Чому?

— Тому... тому... тому, що ти розсердишся.

— Гордієчку, їйбо не розсердюся—тільки скажи!

— І не проженеш мене від себе?

— Ні!

— Ну, коли так...—у Гордія перехоплювало дух, од Орисі на його мов якесь полум'я виходило, він чув, що в його туманіє в голові.—Коли так... Друге моє горе... Стривай, я скажу тобі його на вушко, щоб і ліс цього не чув.

Він прихилив її голову собі до обличчя і тихо прошепотів на вухо:

— Друге моє горе те, що люблю я дівчину, та не моя вона буде!

— Хто та дівчина?—спиталася Орися тихо-тихо.

— Ти!

Орисі відразу спинило дихання. Вона сиділа без слова, вся бліда. А Гордій, зовсім уже сп'янілий з того почування, що воно його обхопило, шепотів:

— Що ж?.. Мені більше сюди не приходити?

— Чому?—прошепотіла Орися.

— Тому, що я тебе люблю, а ти любиш іншого.

Сльози закапали в Орисі з очей. Тихо стало, тільки чути було, як шелестіло вгорі листя та якась пташка цвірінькала. Відразу Орися вся стрепенулась і скрикнула:

— Так ні ж! Не люблю я його більш, не люблю! Нащо він кинув мене?

— Не любиш?

— Ні.

Ту ж мить Гордієві руки обхопили Орисю за стан, притягли її до його на груди. Гордій глянув у заплакані очі Орисині і закрив їх поцілунком. Тоді він припав своїми палкими губами до її тремтячих губ.

— Мила моя! Серце моє! Ясочко моя! Сонечко моє!

Кохані слова мішалися з поцілунками і туманили сбох так само, як і поцілунки...

А вгорі над їми сплілися зелені віти, і листя тихо шуміло; сонячний промінь іноді пробігав крізь його, край неба блакитного видко було... Орисині руки обнімали Гордія за шию, її уста шукали його уст...

XIII.

Минуло два місяці. Клопоту й турботи за ці два місяці було багато. Гордій зовсім посварився з радівською громадою. Що божого дня зчинялася яка сторія.

Гордій позивав Голованя з синами за те, що рубали вони ліс, а Олійниченко та об'їзний, що їх побито. Але свідків, що бачили б, як бито, не було—на суді виявилось тільки те, що обвинувачені не давали сокири. Суд одкинув Олійниченків та об'їзного позов, а за ліс присудив до тюрми і синів, і батька, що сидів уже там за те ж. Засуджені пожалілись на присуд, а через три дні після суду Гордія збуджено вночі грюкотом у двері та криком:

— Пожежа!

Гордій на швидку руч одягся й вибіг. Економічні комори, що були на другій половині двору, палали. Вогонь обхопив усю велику комору і перекинувсь уже на меншу. Вогняні язики високо знімались угору в темному повітрі. Нарід метушився коло буліві, але тільки кричав, а нічого ще не робив. Гордій кинувсь туди:

— Пожарку! Швидше! Запрягайте коні!

Кілька чоловіка побігло запрягати пожарку. Поки вони добігли, поки притягли пожарку, поки привезено води—всі чотири комори були в полум'ї. Можна було боятися, що вогонь перекинеться на оконечічні хати і на Гордіїв будинок. Гордій звелів кільком чоловікам позлазити на хати і гасити іскри, а сам почав порядкувати коло комор. Але тут робити не було вже чого. Вогонь обхопив усе і однією пожаркою можна було тільки гратися. А надто, що всі наймити якось надзвичайно ліниво та неохоче бралися до діла. З Радівки не прибіг ніхто, і навіть волость не висилала своєї пожарки. Гордій бачив, що комор не оборонищ, і силкувався тільки не пускати вогню на хати та на будинок. Він звелів половині всіх людей лізти до тих, що вже були на хатах, і поливати їх, не перестаючи. За годину від комор зостався самий жар. Тоді тільки приїхала пожарка з Радівки, але коло неї було всього двоє людей. Вони заходились укупі з Гордієвими наймитами заливати недогарки, і ця робота тяглася аж до світу. Тільки вже як зовсім розвиднилось, Гордій, поставивши варту, пішов одпочити. Але заснути не міг—через лад уже велике враження було від усього того, що він зараз бачив. Пригадував собі все, що сталося, і зло більше та більше обнімало його. Йому жалко було не грошей, хоча шкоди було на кілька тисяч рублів. Думав про інше. З уривкових розмов проміж своїми наймитами він цілком упевнився (перш тільки догадувався про це), що його підпалено. Певне—хтось із радівців, бо ніхто інший не мав з їм суперечки. Не дурно ж із Радівки, що була за яких двісті ступнів од панського двору, не прибіг ніхто на поміч, а пожарка приїхала на сміх на кінець. Гордій певний був, що вся радівська громада спочувала не йому, а тому, хто підпалив. І в його в грудях уставало зло на радівців.

— Що я їм зробив?—думав він.—Я приїхав сюди з найщирішими замірами, але мене відразу зустріто як ворога. Мені довелося воюватися, хоч я й не хотів. Та навіть і воюючись,—чи не на своєму боці мав я правду? Я обороняв своє право, а вони ламали його. В якій моралі написано, що обороняти своє право не можна? Які дурні всі ці так звані «народники», що розпинаються за нарід, пишуть про його жалібні оповідання та повісті! Багато жалю! Прийшли б вони та глянули сюди! Глянули б на цю вину, що всяку правду ламає!.. Ні, далі так не може зоставатися. Треба чимсь скінчити.

Почав думати, чим і як він міг скінчити. Він обрахував усе добре. Могло бути тільки три способи: або облишити все, продати землю і їхати відціля геть; або почати самому згоду з громадою; або нарешті примусити її поважати чуже право.

Щодо першого, то Гордій нічого не мав проти його. Він радий був би облишити ввесь цей клопіт, зоутись усієї цієї гризні. Алеж це зробити було не так легко. Маєтність була в заставі і грошові справи Гордієві не були в особливо доброму становищу. Треба було пошукати путящого, щедрого покупця, щоб продаж був на користь Гордієві. А такі покупці (та й взагалі покупці) не часто стрічаються. Таким побитом цей вихід міг бути не тепер, а хіба колись.

Щодо другого—піти на згоду з громадою, то проти його повставала вся гордість Гордієва. Не він кривдив,—його кривджено. І він ще мав би кланятися? Він одкидав геть цей спосіб.

Зоставався третій. Але як може одна людина сама примусити цілу громаду не чіпати її? Закон? Суд? Гордій удавався до закону, позивав. Суди карали винних, та від цього було тільки те, що радівці дихали на Гордія все важчим та важчим духом. Гордій міг боротися проти окремих людей, але нічого не міг поробити з усім гуртом, що йшов проти його; цьому гуртові досить було, нічого не роблячи самому, використувати тільки те, що окремі люди робили, щоб цілком переважувати Гордія. Видима річ була, що тут Гордій звичайним способом не міг нічого поробити.

Алеж і так зоставатися—далі вже нікуди. Сьогодні спалено йому комори, а завтра й його самого спалять. Так чи інак, а треба було вчинити щось сміливе, щось дуже, щоб примусити відразу, за одним замахом усіх втихомиритись. Але що? Такою річчю (Гордій, звісно, думав про борню на законному грунті) міг би бути тільки виграний позов проти всієї громади. Алеж усієї громади він не може позивати за ті

шкоди, що йому роблено, бо хоча Гордій був певний, що мало не вся громада складалася з охочих до шкодіння людей, алеж це вони, окремі люди, їх робили, а не громада. Що ж робити?

Втомлена голова не могла нічого вигадати. Сон починав змагати Гордія. Заснув і проспав довго. Уставши, пішов на пожарину. Там тепер самі головешки чорніли. Але була й новина. Олійниченко знайшов біля великої комори, що перша занялася, сірники, розсипані в кущах, що росли за коморою. Гордій обглядів місце. Вогонь обсмалив кущі, але не спалив. Кілька сірників лежало долі і видко було слід од чобота. Олійниченко казав, що треба оповістити про це урядника, але Гордій зовсім не бажав безрезультатного клопоту. Сказав, що це дурниця, і звелів тільки забрати звідти сірники. Але сам тепер уже зовсім упевнився, що це підпалено.

Він вернувсь у хату. Еге! Тепер, після цієї пожежі ще неможливіше було продати маєтність, бо самі комори з тим, що в їх було, коштували не менш, як сім тисяч. Гордієві схотілося подивитися про це в записах. Він почав копатися в своїй шахві, шукаючи рахунків. Рахунків не знайшов, але знайшов щось інше, що дуже зацікавило його. Це була судова справа з радівською громадою про луку. Гордій сів і почав переглядати її. Справа була цілком скінчена. Суд присудив економії луку і гроші з радівців—більш як три тисячі рублів за те, що вони володіли тією лукою. Узято навіть було «исполнительного листа». Досить було віддати його кому треба, щоб діло довести до краю.

Так! Цим можна скрутити громаду, показати їй, що Гордій має силу і може примусити поважати його право. Правда, з боку юридичного економія була не права, бо радівці володіли луксю більш, як десять років. Але, в усякому разі, не з боку морального. Ця лука мусіла бути Гордієвсю, і коли він десять років міг одняти її у радівців, то через віщо не може він одняти її після десятьох років, одняти в того, хто пограбував його. Запевне з боку морального цей позов не був чимсь неможливим. Юридичний же бік Галушківський зумів так гарно по-своєму впорядкувати, що суд присудив те, чого Галушківський бажав. Не Гордій сам починає цю справу. Він тільки візьме те, що вже тепер і юридично його. Власне, йому не треба ні тієї луки, ні тих грошей. Просто це буде радівцям наука. Він помилився, що спинив тоді справу. Вони подумали, що в руках у його нема сили і що їм можна робити з економією, що схочуть. Час їм показати, що помиляються. Може тоді й згоді легше буде статися.

І того ж таки дня Гордій з усіма документами поїхав у місто і, вернувшися, дожидав тільки кінця. Але поки той кінець прийшов, скоїлася ще одна подія така, що її ні Гордій, ні Ганна не сподівалися, хоча Гордій і міг би сподіватися.

Після тієї неділі в пасіці, що про неї вже казано, Гордій та Орися бачилися часто, здебільшого в свято або в неділю. Не можна сказати, щоб Орисі легко було все це робити: за нею доглядалася мати, а ще гірш—десятки жіночих очей. Але Орися кохала Гордія і цього було досить, щоб вона досягала свого. Гордієві ж труднацій було мало: він давно жив з Ганною так, що вона не знала, що він робить, а йому було байдуже до неї. Йому легко було зробити, щоб вона й не думала догадуватися про те, що робиться.

Далеко важче було сховатися взагалі від людей. А од їх сховатися було треба. Уже через те треба, що Орися *не знала*, що він жонатий; а якби люди довідались про їх кохання, то *виявилось би й це*. А тоді...

Гордій і *сам добре не знав*, як це склалося, що Орися вважала його за парубка... Спершу він *не хотів* казати, хто він і відкіля, тим і не справляв Орисиної помилки, *що мала його за якогось* писаря з контори. Вона якось допитувалася його, чи з Радівки він, чи ні. Гордій, боячись, щоб перша його брехня про те, що він з писарчат, не виявилась, сказав, що ні, а що він з другої, невідомої Орисі, слободи. Далі, як уже зробилося все, Гордій не міг, не мав сили сказати правду. Що з цього всього буде, Гордій не знав. Але вертатися назад було нікуди. І Гордій, не маючи відповіді на питання: що буде?—вважився дожидати подій і жити, поки живеться, так, як живеться. А надто Гордій дивився на те, що Орися зробилася йому жінкою, як на більш-менш звичайну річ, як на вінець кохання, і перші часи раював. Але

Орися мучилася багато. Вона знала, що дівчата з парубками так не люблять, і це її гнітило, топтало її на власні очі в багно; але її кохання з Гордієм було таке палке, так туманило голову спершу, що дівчина й сама не помітила, як це сталося, що вона все віддала Гордієві. А потім, як ці перші хвилини минулися, питання, що буде далі?—почало її мучити. Вона одного разу спиталася про це в Гордія. Але він одмовив:

— Будем кохатись, кохатись, кохатись!— і затулив рота поцілунками. Вона ще спробувала спитатись—знов теж. Це її стурбувало, та все ж була певна, що Гордій таки її свататиме.

Так тяглося з місяць. Там трохи одмінилося.

Орися побачила, що Гордій мов не той став. Він навіть двічі не прийшов, а казав, що прийде. Потім виправлявсь, що йому було ніколи, не можна було. Але вже був якийсь не такий ласкавий, мов йсму Орися надокучила. Орися це помітила і одного разу сказала йому це, ще й заплакала. Гордій спершу розсердився: він ходить сюди до любої розмови, а не до рюмсів! Потім йому шкода стало Орисі, він почав її розважати і вони помирились. Але трохи згодом Гордій знов не прийшов обіцяного дня і навіть уряд ще й другого. Орися багато плакала, та не виявляла Гордієві своїх сліз, боялася. Та несила була й терпіти далі. Вона знову спиталася в Гордія про те, чом він дссі нічого не каже—що має на думці. Гордій насупився:

— Я вже тобі сказав: я нікуди не втечу і ходитиму до тебе.

— Та й тільки?

Орися зблідла, але очі в неї так і заняглися. Вона не сподівалася такої образи. Вона розуміла тільки одно кохання—те, що кінчається весіллям. Вона вірила Гордієві і певна була, що іншого кінця й тут не буде. А тепер!..

— Так ти й не свататимеш мене?—спиталась вона гострo, але тремтячим гласом.

— Що це тобі заманулося про це говорити?—спробував одвилятися Гордій, але Орися зараз же спинила його:

— Як то—заманулося?—скрикнула вона, ихопившись у його з рук та зірвавшись а ноги.—Хіба я про що кажу? Хіба ти не повинен мене сватати? Хіба ти... хіба тобі... хіба можна...

Сльози підступили їй до горла і не дали доказати. Вона заридала. Гордій насупився знов.

— Я бачу, що ти сьогодні якась чудна,— промовив він наче недбало.—Заспокойся. Поговоримо про це іншим часом. А поки—прощавай!

Хотів притягти її до себе, щоб поцілувати, але вона відштовхнула його геть. Він промовив:

— Ну, як хочеш!—і пішов з пасіки.

Орися чула, як він ішов і як нарешті його не чуть стало, але вона його не зупиняла. Вона ридала тяжко, гірко...

. . . . . .

Плакала, аж поки виплакала всі сльози, а полегкости не знайшла. Згадала тоді, що мати звеліла їй зайти в Радівку—взяти в крамниці заполочі. Треба було йти, і вона пішла. Ідучи, вмилася з річки і змила свої сльози. Прийшла в Радівку швидко, зайшла в крамницю, купила, що треба, повернулась, щсб вийти, і відразу зупинилась. На другій перії, трохи навскоси від крамниці, був панський будинок. Двором коло його йшов—Орися відразу пізнала—Гордій. Він зійшов на рундук і увійшов у будинок. Хіба це контора?—подумала Орися і спиталася про це у єврея-крамаря.

— Ну, яка там контора,—відмовив тсй,—то панська хата,—отож і пан пішов.

— Який пан?—спиталася Орися.—Стой панич?

— Нуда, гарним дівчатам усе паничі сняться,—відмовив єврей, сміючись.—Коли ж то не панич, а пан.

— Як то пан?—ледве вимовила Орися, чуючи, що в неї ноги трусяться.

— Ну,—як пан? А так пан, що він тут пан, у оцій окономії. Якби він був панич, то він був би панич, а то він мав жінку й дитинку, ну, то він пан.

Світ обертом пішов Орисі. Вона ледве могла встояти, але перемогла себе...

Не помітила, як перебігла Радівку, але вийшовши з неї, почула, що в неї нема сили далі йти. Сіла під вербою, що росла за селом над невеличким струмочком.

Не розуміла спершу, що саме зрсбилося. Тільки чула, що зробилося щось велике й страшне. Так, мов би все завалилось. Але дедалі, вона потроху починала розу-

міти своє становище. Зрозуміла, що той, кому вона так без краю вірила і все віддала,—обдурив її. Тільки грався з нею, бо в його є «жінка й дитинка». «Жінка й дитинка»—ці слова, мов грім з неба, вдарили її, і вона й тепер усе їх чула, вони й тепер дзвеніли їй у вухах.

Так ось як: все, що було, це омана. Всі його поцілунки та впевнення—це дуріння, брехня. Й о м у все це було так, як і не було, але їй!..

А може всього цього й справді не було? Орися до пуття не знала, чи було воно, чи не було. Силкувалася згадати, але думки, образи тільки плуталися в голові. Може це сон був?

А, ні, не сон! Було! Було, бо вона, Орися, вже не та! Ой, боже ж! Боже! Божэ!

Так це була брехня? І як він цілував—це брехня? І як він казав, що вона йому рідніша над усе на світі, що вона ясочка, сонечко,—то це була брехня? І як він *дивився їй у вічі своїми зорями-очима, то* це теж була брехня? Ні-ні, вона цьому поняти віри не може, це якась помилка, це не те! Це єврей помилився. Може він не пізнав Гордія, а може Гордій чого до пана прийшов. Треба впевнитися, треба довідатися! Та як? У людей розпитатися? Ні, люди збрешуть або помиляться, або догадаються. Треба самій, самій!

Схопилася з місця і *кинулася назад*, у Радівку. Перебігла край слободи і опинилася перед Гордієвим будинком. Не зважаючи ні трохи на людей, що ходили в дворі, кинулась на рундук і вбігла в хату. Перше, що зустрілось їй,—була Ганна з дитиною на руках. Дівчина зупинилася на мить, а далі, вхопивши тремтячою рукою *Ганну за руку, вона благаючи промовила:*

— Скажіть, скажіть: ви йому жінка? Це його дитина?

Страшенно здйвована Ганна тільки дивилася на дівчину.

— Ганно!—промовив Гордій, виходячи з другої хати, і зупинивсь: укупі з Ганною була Орися. Вона теж уздріла його і кинулась до його.

— Так ти мене одурив? Це твоя жінка? Жінка й дитинка?

Дівчина ще раз глянула на злякану Ганну, на скам'янілого Гордія і зрозуміла, *що помилки не було.*

— А-а!—якось несамовито, гостро скрикнула вона і прожогом кинулася геть із дверей, перебігла двір, слободу і побігла геть у поле...

Тієї ж хвилини, як Орися вибігла з хати, вийшов з неї й Гордій. Ганна безсило схилилась на канапу. Все зрозуміла, але вона цього не сподівалася. Правда, їй давно вже тяжко було жити. Але це!..

Дитина заплакала в неї на руках. Ганна встала і понесла її в свою світлицю. Без думки про те, що робити, положила її на ліжечко, приспала. Дитина тихо заснула, а Ганна зосталася над нею непорушна. Силкувалася подужати себе. Хотіла бути спокійною, бо так багато треба було рішити питаннів, а *проміж їми одно—таке*, що від його залежало тепер усе її життя.

Хотіла сама собі вияснити своє становище. Почала згадувати минуле, збираючи *факти, роблячи виводи.*

Еге, вона давно нещаслива. Чому? Адже як вона йшла за Гордія, то любила його і він її любив. Чому ж так сталося?

У їх давно нелад. Вона добре сама знає свої вади, але знає також і те, що Гордій не дбав про згоду, а навпаки, за останній час видимо відрізнявсь од неї. Вона це бачила і навіть ніби розуміла, що мусить щось зробитися таке, що якось дасть вийти з цього важкого становища. Але такого не сподівалася!

Нащо він її так образив? Коли всякі почування у його в серці до неї вже вмерли, коли він міг знаходити щастя тільки з іншою,—чому він не сказав цього просто? Вона того ж дня поїхала б відціль, і діло зробилося б просто, щиро, найголовніше—щиро, без цієї плутанини з брехні, серед якої опинилися тепер усі троє: і Гордій, і вона, і та бідолашна дівчина. Ганна згадала собі Орисю, і їй зробилося шкода дівчини. Її обличчя, її слова, її скрик—усе доводило виразно, що її тяжко одурено. І хто ж одурив? Гордій!

До дівчини почувала жаль, але до Гордія зовсім інше. Думки її про те, що Гордій буде героєм, не справдилися—це знала вже давно, вже й звикла до того, що Гордій не герой, а проста людина. Але тепер!.. Тепер вона довідалась про таке, що відразу скидало його з усякого п'єдесталю, і Гордій на́віч їй падав... А обурене почування вимагало задоволення. Вона знає

добре, що тут їй більше нема місця. Вона сьогодні ж скаже йому про це і, як тільки можна буде, швидко поїде до матері.

Устала, щоб знайти його і сказати йому. Дожидатися не могла—їй здавалося, що тут помости печуть їй ноги. Вийшла в другу світлицю, обійшла увесь будинок,—Гордія не було. Почала дожидатися, але він не приходив. Ганна побачила у вікно в дворі наймита і спиталася про Гордія. Наймит сказав, що Гордій поїхав на поле.

Він вернувся зовсім уночі і Ганна навіть не бачила його.

А тим часом Орися, вибігши з Радівки, як божевільна бігла шляхом, не дивлячись ні на кого, не розуміючи нічого. Двоє-троє людей перестріло її на дорозі, але вона того й не помітила. Бігла так, поки втомилась, а тоді пішла. Прийшла додому страшно стомленою, віддала матері заполоч, а сама полізла на піч.

— Чого ти?—спиталася мати.

— Холодно...

— Оце—влітку! Та ти мабуть хвора?

— Пропасниця...

— Ну, вкрийся ж гарненько рядном та полеж,—сказала мати і пішла з хати.

Увесь час, поки мати поралась коло корови та коло овець, Орися висиділа на печі. Там було душно, але вона того не помічала і трусилася, мов би лежала взимку на кризі.

Прийшов батько, посідали вечеряти. Орися не сіла і з печі не злізла. Її мучило те, що до неї говорять, що її питаються. Дожидалася, поки всі поснуть. Нарешті діждалася. Батько йде лягати надворі, мати, упоравшись, лягає на полу. В хаті робилося темно й тихо.

Вона й досі трусилася, зуби цокотіли в неї. У голові стояло тільки одно, все одно: «жінка й дитинка». Ці два слова вбили її. Що вона тепер?

Чи думала ж вона? Чи гадала ж? Певна була, що він казав правду, звучи себе чарубком. Певна була, що її свататиме. Хіба ж могло інакше бути?

Але сталося інакше. Тепер вона вже певна. О, тепер вона вже йому не пойме віри, нехай там що хоче каже! А він так гарно вміє казати і так у його зоріють очі, як він каже! Але нащо він це каже і нащо тепер їй ті очі зоріють? Вони вже не зоріють, вони печуть її, пекельним огнем печуть! Та й хіба це його очі? Це не його—он!.. он!.. Це не Гордій! це т о й!.. Це пекло...

Орися несамовито скрикнула. Мати заворушилась уві сні. Але звикши, наробившися, цупко спати, не прокинулася. Скрик мов зовсім розвіяв примари Орисині. Пекельні очі зникли. Знову трусилася з холоду.

Але що ж буде? Що буде? Не знала... Але буде щось страшне! Страшне!.. Боже мій!..

А Андрій? Він їй одразу згадався. Він же має прийти, він же сказав, що прийде, що прийде, що свататиме її. Її? Т е п е р?..

Але що ж їй робити, як він прийде? Що їй казати йому? Ну, нехай вона не вийде до його, алеж він прийде в хату, він до неї говоритиме. Що тоді?

А коли він прийде? Мабуть скоро, незабаром. Вона мов бачила все наперед, як воно буде. Ось іде. Йому треба йти через їх слободу. Схоче побачитися з нею. Виглядає, чи не стріне де. Та вона ховається від його добре—аж у куток на піч. Він іде додому. Але завтра неділя. Убравсь гарно і йде з Радівки. Вона бачить—уже вулицею йде. На йому нова чумарка, пояс червоний. Вона була надворі. Побачила його і біжить у хату. Іде він до хати.

Боже мій! Що вона йому казатиме? Вона повія! Як вона може глянути йому в вічі! Ні, краще смерть, ніж дивитися йому в вічі! А, боже мій, боже мій! Де б його сховатися, де б його сховатися? На піч, у куток, у куток — аж у самий куток. Отут уже він її не знайде! Але він уже в хаті. Про неї питається. Та її не побачить. А нащо ж він каже, що дожидатиме, поки вона вернеться? Це буде довго. А що, як він зазирне на піч та побачить її? Ні, треба відціль утекти. Ось мати вийшла кудись. А він з батьком. Обидва не дивляться сюди... Вона починає тихо злазити з печі—тихо, так тихо, щоб ніхто не почув. Що це на полу наче хтось спить? День, а спить.

Обережно, щоб не збудити ту людину, що спить, злазить з полу. Не зводить очей з Андрія та з батька, затаївши духа, ледве ступає, йдучи до дверей. Але ту ж мить Андрій повертається до неї. Вона скрикує і прожогом кидається з хати. Вибіга в двір, перестрибує через тин, біжить садком. Чує—хтось наздоганя її. Озирається—Андрій. Вона скрикує несамовито, страшно

і кидається бігти з усієї сили. Ще трохи— і вона вже коло річки. Далі ж куди? Краще в річку, ніж до його! І вона кидається в воду.

— Господи! Що це я? Втопаю?—промайнуло Орисі в голові, але ту ж мить вода залива їй рота. Орися силкується її проковтнути, задихається і через мить уже нічого не розуміє й не почуває.

. . . . . .

Другого дні Гордій зараз же поїхав на роботу на поле. Ганна знову його не бачила. Він приїхав на обід. Ганна вийшла до обіду, сподіваючися тут його зустріти. Він і справді прийшов—трохи блідий, але спокійний. Сів мовчки на своє місце. Куховарка, подаючи борщ, сказала:

— А в нас нещастя... дівчина втопилася.

Гордій увесь здригнувсь.

— Що ви кажете?—перепитався він.

— Дівчина, кажу, втопилася в Костівці, Карпенкова Грицькова, Орина. Уночі батько бачить, щось біле садком побігло до річки. Він туди. Добіга, а вона в воду...

Куховарка ще щось казала, але ніхто її вже не слухав. Все, що хотіла казати Ганна, все те здалося їй таким нікчемним і таким недоречним тепер, як вона глянула на скривлене з муки Гордієве обличчя. Вона зрозуміла відразу, яка страшна вага впала йому на душу, і її власне горе поблідло перед цим горем.

— Гордію...—промовила вона, доторкуючись йому до руки, як куховарка вийшла з хати.—Гордію, любий...

— А! Ну його!..—скрикнув Гордій і, зірвавшися з місця, вибіг з хати.

Того ж вечора Андрій Кодоленко вернувся додому.

XIV.

В неділю після обід мало не вся радівська громада зібралась коло волости. Були якісь справи, що треба було громаді їх залагодити, але не вони зібрали стільки людей, а звістка про те, що пан Раденко подав кудись «бомагу», щоб таки одібрати у радівців луку, ще й виправити за неї гроші Треба було порадитися—що робити. Поки вийде з волости староста, люди стояли, чи сиділи на рундукові, на колодках, що лежали коло волости, або й просто на землі. Вони порозбивались на купки, і кожна купка розмовляла про своє. Але здебільшого говорено про погану новину та про окономію.

— Ну, не обороняй!—скрикнув у одній купці якийсь не старий ще дядько на другого.—Може він тебе й не бив, а Павленкового парубка хіба ні?

Розмова була про Гордія. Павленків парубок був той, що його справді вдарив Гордій.

— Та всі вони одного заводу.

— Ні, сказати, сам пан досі не бився...

— Так зате Олійниченко та об'їзні нанущались.

— А б'ються ж прокляті!

— Чуєте ж, мене,—казав якийсь уже старенький дідок,—як луснув нагаєм по спині, так сорочка й прикиліла. Прийшов додому,—не скину. Оддирай, жінко! Жінка оддира, а я сичу!

Дехто засміявсь, а один запитав:

— Та за що це так він пригостив тебе?

— Та таки за лозу. Пішов я вирізати на болотищі лози на саж. Де ж його візьмеш лози? А вона ж у їх там гниє і гнитиме, поки й світа—хіба її окономія коли рубала? Вже Галушківський був лютий, а й той нічого не казав за лозу.

— Чортові ненажери, усе пожерли б!

— Ге! Панські очі завидющі, а руки загребущі.

— Панської та попівської кишені нічим не сповниш.

— Ну, вас, діду Корнію, хоч за лозу,—озвавсь той дядько, що казав спершу, щоб не обороняли Гордія,—а в мене защо гроші ляснули?

— А защо, Грицьку?—спитався дід Корній.

—Порядились ми в окономію камінь бити,—почав Грицько.—Од сажня—два рублі. Ну, б'ємо та й б'ємо. Коли приходить Олійниченко.—А що ви, хлопці, каміння не приставляєте?—Як—не приставляємо? Куди?—Та в окономію!—Тю на тебе! Хіба ми ставали з приставкою?—Авжеж з приставкою. Глядіть же!—Сказав та й пішов. Ну, ми думаємо, це він пошуткував. Б'ємо ми знов. Прийшла субота, треба нам по гроші йти. Приходимо. Давайте гроші!—Скільки сажень набили?—П'ять.—А приставили?—Нас наймано без приставки.—Ні, вас наймано з приставкою!..—Змагалися, змагалися, та нічого не пособилося: дали за п'ять сажень тільки сім з поло-

ою рублів. А ми—хоч і запрнсягтись аз!—без приставки ставали!

— Та хіба не знаємо? Це по піврубля сажня положив собі в калитку та й ий. Хіба це першина!

— Авжеж і дурять!

— Ось слухайте: пішов я...

— Та ні!—перепинив високий поважний овік під літами вже, сивий,—той, що його Грицько казав, щоб не оборонявна.—Воно це правда, що погано окономія ить. А сказати й так: є і в нас такі дці, що....Ну, чого його лізти в панський ?

— Коли свого нема, діду Степане?

— Чужого не руш, хоч і свого нема!—мовив дід Степан.—Або чого в шкоду зти?

— Та хіба ж його хочеш? Як сама това-на вскоче.

— Коли вскоче, а коли й навмисне.

— Та воно, звісно... Та де ж його й пасти?

— Ех, люди добрі!—похитав головою дід тепан,—неправдою не здобрієш.

— Іменно дід Степан *правду каже*, що правдою не здобрієш!—озвався невисокий, е ситенький собі чоловічок у гарній чу-рці. На животі в його теліпався ланцю-ок од годинника. На голові був новенький ртуз, а з-під його визирало хитре об-ччя з швидкими очима. Він якось не-одівано винирнув з-проміж громади і оце пер забалакав.—Іменно—свята правда! отому *що хто ж їм винуватий*, вжелі вони ми лезуть безспрося?

— Ну, ти мовчи!—забалакав до його воро дід Степан.

— А почему б я должен був мовчать?—дерикувато спитався той.

— Того, що якби менш було таких, як , то може не так треба було нашому рату і в шкоду лізти.

— А я чим причиною?

— Тим, що людей дуриш! Мало ти вже *аділів покупив у добрих людей?*

Громада зацікавлена прислухалась до пірки. *У кутках покидали балакати і пі*ійшли до діда Степана. Його всі знали, ю він кожному в вічі правду каже,—тим зацікавлювалися його спіркою з сіль-ьким глитаєм: сами вони цього добродія яли тільки поза очі. Почувши докір ро землю, добродій «при часах» сердито ирхнув.

— Разві я винуват, що лежобоки про-дають!

— Та вжеж!..—*Де ж таки видано, щоб* Артемко Гугняй був винен!

— Я тобі не Артемко і не Гугняй! Я тобі Артьом Яковлевич Семйоненко!—скрикнув той, почервонівши з серця.

— Та вжеж: є такі дурні, що й так тебе звуть!—спокійно відказав дід Степан.—А я так тебе зватиму, як тебе звано тоді, як ти панським попихачем був. Бо ти не думай, що як завів бакалію та шинк, та п'яних людей дуриш, то вже й покращав. Хіба не знають люди, що ти з Олійниченком накладаєш?

— Як ти можеш такое виражать? У нас свої дєла, кумерчецькі!—одмовив Семененко.

— Кажи кому іншому—я не маненький! Ото ж твоя й кумерція, що окономія грошей наймитам не дає, а до тебе квитки дає.

— А мені какое дєло до окономії? Коли вам квитки не наравлються, то не беріть.

— Еге, не беріть!—озвався хтось із смі-ліших,—як чоловік з того живе, а грошей не дають. На,—кажуть,—квиток і набери у Семененка чого тобі треба, а ми, як будуть гроші, Семененкові заплатимо. Поневолі чоловік іде та й бере.

— Ну, та не дурно ж твої гроші про-падають!—виправлявсь Семененко.

— Вжеж не дурно, та тільки ти на квиток даєш так, що стоїть руб, то за його півтора береш—от тобі й бариш. Та й Олій-ниченкові бариш, бо ти йому за те з рубля *платиш*, щоб він не гроші, а квитки давав.

Цьому була правда. Такий порядок був за Галушківського, а за Гордія зник був, поки Гордій сам видавав гроші наймитам. Але з того часу, як він усе більше та більш одбивавсь од набридлого йому господарства і віддав виплату наймитам до рук кон-торникові,—*цей порядок знову запанував*, хоч Гордій про це й не знав. Семененко тепер не міг нічого на те сказати і тільки огризнувсь:

— Не вигодно—не бери!

— Знаємо ще й те,—не покидав свого дід Степан,—як ти взяв скуп з окономії.

— Откуда ж би то ти знав?

— А знаю! Люди хотіли в окономії брати землю, та не давали стільки, скільки окономія хотіла. А тебе Олійниченко під-прохав, а ти прийшов та наче б то взяв

ту землю. А ми повірили та й заплатили дорого, щоб у тебе переняти. Хіба не правда?

— Мало чого люди не накажуть! Хотів узять, бо думав, що вигода буде, а як ви дорожче дали, то й беріть!—промовив Семененко і, одвернувшись, пішов геть.

— *Добре!—загомоніли люди.*—Оце так вичитав! Спасибі дідові Степанові!

Тим часом вийшов староста з писарем. Люди повставали,—починалася громадська рада. Писар, відомий уже нам Іван Іванович Попов, заходився вичитувати щось із паперів, та люди мало те слухали, маючи все одну думку. Як писар, повичитувавши своє, завернувсь і пішов у волость, громада зупинила старосту.

— Стривайте, дядьку Герасиме,—а що ж про луку?

— Та що ж про луку?

— Та що там чуть?

— Та хто його зна, що воно чуть...— одмовив староста, скидаючи шапку та чухаючи потилицю.

— *Кажуть, подав пан бомагу?*

— Та кажуть...

— Та хто ж казав?

— Та я од людей чув...

Громада не знала, що робити. *Справді*, офіціяльно нічого не було відомо, а погомоску про луку пустив Олійниченко, маючи своє на думці.

— Кажуть,—почав Грицько,—що хтось приїде, одбере у нас луку і гроші за те, що косили її. А якщо не дамо грошей, так цінуватиме.

— Овва! Підожде!

— Де таки видано, щоб усю громаду цінувати!

— Авжеж—ні!

— Такого й закону нема!

— Нет, есть!—озвавсь, як Пилип з конопель, Семененко.

— А ти хіба знаеш?

Пішли до писаря. Писар довго морочивсь, вишукуючи, що треба, та гримаючи на мужиків за те, що не дають йому робити діла, але таки знайшов десь, що є такий закон.

— А що?!—спитався Семененко.

— Так то ж тоді, як громада справді винна, а *не* тепер.

— За свою землю та ще й будемо платити!

— Та вона ж наша з діда й прадіда!

— Дозвольте, люди добрі, мені слово сказати!—озвався *чийсь голос.*

Молодий парубок, скинувши шапку, виступив з громади. Хто знав його перше, тому важко було б пізнати в йому Андрія,—так одмінився він—постарівсь і змарнів. Глибока зморшка лягла між бровами, але очі тепер мов палали.

Люди озирнулися на його. Хоча парубки й не можуть мішатися до громадських справ, але Андріїв батько був хворий і в громаду не виходив,—тим Андрій міг тут бути.

— Кажи!—озвався хтось.

— Ще аж ту весну,—почав Андрій, втупивши очі в землю,—був я у Гайденка.

— Це в того, що в Костівці?

— Еге! І говорив я з їм про цю землю. *Він мені казав, що це суд неправий.*

— Авжеж ні!

— Казав, що на землю є десятилітня давность. Оце коли хто проволодів землею десять год як хазяїн, і ніхто до його не чіпавсь і землі тієї не однімав, то вже й не одніме, хоч би земля і не його була.

— Он ба! А це ж земля наша, з діда й з прадіда!

— *Ач, який мудрий!*—скрикнув Семененко —Які закони познаходив! Де ти їх вичитав? Чого ти бунтуєш громаду? Хіба можна проти начальства йти!

— Проти начальства я не йду, бо ще й начальства ніякого нема,—відмовив Андрій і очі йому блиснули,—а тобі, панський полигачу, кажу: не в'язни не в своє діло, коли хочеш, щоб до тебе були добрі! Коли ти одкинувсь од цього діла з самого спершу, то чого ж тепер в'язнеш?

— Іщо би я чужую землю трогав!

— Ну, то й не в'язни, коли не хочеш гіршого!

— Ба! Він ще й нахваляється! Та я тебе в суд! Та я!..

— Та цить, Артеме,—озвавсь дід Степан,—бо він правду каже! Дай і людям казати! Кажи, Андрію!

— Ну, попадьошся ти до мене кагдась!—просичав Семененко, ховаючись за людьми.

— Так я й дізнававсь, як це діло вийшло,—почав знову Андрій,—так каже Гайденко, що ніяк не зна, а що тільки не по правді. І *казав мені* Гайденко, що він тоді прохав Раденка, щоб той діло припинив, і той

зав, що припиню. І справді—припинив аж на год, а тепер он що—знов!..

– Та й до Гайденка вже щось не став ити.

– Мабуть глек розбили.

– Та Гайденко не такий, як він.

– То чоловік простий і до нашого брата—костівці кажуть—дуже добрий.

– Ну, та не перепиняйте парубкові,—і каже.

– Кажи! Кажи!—вдалися знов до Ан-я.

– Так ото ж я й кажу: позов не по івді. Не будем поступатися! Хіба мало : тягано? І оце нам тепер оддавати ту ку? Хіба ж воно годиться? Ні, луки повік не віддамо! Хай приїздить той став, чи хто там такий. Ми йому ска-мо: отак і отак: ми не десять, а тридцять і маємо цю землю і поступатися нею хочем. Почує та й поїде.

– А тоді ж що?

– А тоді побачать начальники, що не ступаємось, і возьмуть собі в голову: буть суд не по правді—треба пересудити. й пересудять.

– А пересудять же?

– А не пересудять, то ми подамо од ie знову прошения. Бо невже ж таки поступиться? Держімося свого!

– Так! Так!

– Добре каже!

– Хоч молодий, а не дурний!—загомо-ли громадяни. Їм сподобались Андрієві ова, всім здавалося, що так зробити, Андрій каже, буде добре.

– Авжеж не поступатися! – кричала омада.—Ми за своїм правом хоч до царя йдемо!

Постановивши не «поступатися», громада зійшлася.

Андрій пішов і собі додому. Тяжко в го на серці було. Чув, що життя його обито.

Змалку бачивши важке мужицьке бідування, навчився вибитися з його, зро-тися зовсім самостійною людиною. А та-ою міг він стати тільки маючи землю— ь через віщо всі його думки повернулися цей бік. Він кохав Орисю дуже, але міг бути з нею щасливий, не досягши сеї мети. І він кинув її на рік, пішов чужину, робив як на каторзі, часом вдень, і вночі, і досяг нарешті свого: заробив стільки грошей, що міг вертатися додому з певною надією на забезпечене щастя. Уже малював собі це щастя в думці, уже уявляв собі любе Орисине личко. Страшно, невимовно страшно й люто розбила доля всі його мрії!..

Орисина смерть викликала безліч розмов, безліч згадок. Жіночі язики цокотіли і потроху виявлялося, що той або та бачили Орисю з якимсь паном і якась дівчина навіть підгледіла, що то був Гордій; нарешті всім навіч прибігала Орися до Гордія в Радівку і відтіля побігла, як божевільна. Все це впевняло Андрія в тому, що ворогом йому був Гордій. Парубок ходив як божевільний, але ні на що поки ще не наважившись. Він кілька разів брався за сокиру, ладен зараз же побігти і розрубати нею Гордієві голову, але спинявсь; брався і за сірники, але йому гидко було йти нишком і підпалювати. Його страшенно тягло до помсти, але рука не знімалася на злочинство. Почував, що не може не помститись, але як—не знав. Другого дня він був у громаді і відразу назначив собі свій шлях. Йому шкода було своєї громади; а надто ще громада йшла проти його ворога. Йому здавалося, що він мусить обурити громадян проти Гордія, щоб вони не поступались. А тоді, як оборонить громада своє право, то він, Андрій, візьме в громади папери і позиватиме Гордія за ввесь той клопіт, що зробив він своїм позвом громаді. Він випозива і... Але що ж далі? Душа в Андрія палала, він чув, що такої помсти йому мало.

– Нехай буде, що буде!—казав він собі.— Але треба спершу це довести до краю. А там нехай не здивує!

Андрій досі не був у Демида. Пішов до його порадитися другого дні після громадської ради. Але як на те Демид ще зранку виїхав у місто і казали, що на кілька день, бо має там діло. Цього Андрій не сподівавсь і це йому було дуже погано: він певний був, що такого порадника, як Демид, другого не знайде. Треба було дожидатися його. Але ще не встиг Демид вернутися, а вже приїхав «пристав» з становим. Вони звеліли зібрати громаду, поки сами обідали в Гордія. Пообідавши, пішли у волость. Громада вже стояла, дожидаючись панів, і розступилась на два боки, щоб дати їм пройти до рундука.

Пани посиділи трохи у волості, а далі вийшли на рундук і «пристав» почав читати якийсь папір. Громада нічого не розуміла—чула тільки, що про неї та про Раденка.

— Розібрали?—спитався пристав, прочитавши.

— Ні!—як одна людина одмовила громада.

Пристав здивувався.

— Ну... ну, так я вам удруге прочитаю!..

І він знову почав читати.

— Розібрали?

— Ні!

Пристав був зовсім збентежений.

— Алеж ви чуете: «по указу...»,—і він знов почав вичитувати і дочитав би аж до краю, якби становий не зупинив його.

— Стривайте, Григорію Григорійовичу,—може так буде краще. Слухать!—гукнув він на громаду і почав казати, що вони, мужики, повинні віддати панові Раденкові луку і заплатити три тисячі рублів. Йому здавалося, що мужики його зрозуміли (він і не помилявсь), але як він доказав своє і пристав знову спитавсь:

— Ну, розібрали тепер?—уся громада відмовила знов:

— Ні!

— А, скоти!..—вилаявся становий.—От я вас навчу розбирать!

Старий дід Степан виступив з громади і вклонивсь.

— Простіть, пане,—ми люди темні—де нам усе розібрати.—Цебто ви про луку?

— Та вжеж!

— Так вона наша, з діда й з прадіда наша.

— Була ваша, а тепер—ні!—відмовив становий.

— Ні, вона була наша й тепер наша!—відказав йому дзвінкий Андріїв голос.—Наша буде!—додав він, виступаючи з громади.

Становий так і стрепенувсь.

— Що? Ти смієш так казати? Бунтовник! Старосто, візьми його в холодну!

Ніхто й не ворухнувсь.

— Та що це тут?—скрикнув становий, збуряковівши.—Де староста? Старшина?

Але і староста, і старшина на той час десь зникли.

— А, ви так! Я ж вам! Іди сюди!—крикнув він на Андрія.

— Чого?—спитався той.

— Іди сюди!

— Чого?

— Громадо! З'яжіть цього чоловіка!

Громада не ворухнулась.

— Та що це—бунт?—ще раз спитався становий.

— Не бунт,—скрикнуло кілька голосів, а нема за що його в'язати, бо ми всі так кажемо, як він.

— Ах ви ж...—вигукнув становий лайливо і ту ж мить, стиснувши кулаки, кинувся з рундука і вдарив з усієї сили в обличчя першого, хто стрівсь йому. Перший був дід Степан; кров залила йому обличчя і він упав додолу.

Громада мов здригнулася, мов щось загуло в їй і стихло.

— А, ти бунтувать!—скрикнув становий і замахнувсь на Андрія. Але Андрій як залізними кліщами вхопив станового за руку.

— Пане! Нас цар визволив од бійки!—промовив він, важко дихаючи.

— Що?—заревів становий і ту ж мить лівою рукою з усієї сили вдарив Андрія по щоці. Не тямлячи сам, що він робить, Андрій смикнув станового за руку, і зараз мить той лежав долі.

Пристав побачив це, кинувсь у волость та й чкурнув другими дверима аж до Гордія в двір.

— Стій, не руш!—крикнула громада на Андрія.

— Пусти його!

Андрій нехотя пустив. Становий устав.

— Старшина! Урядник!—хрипко закричав він.

Ніхто не приходив.

— А! Так, бунтовники!—вигукнув він.—Я вам!..

І, швидко повернувшись, збіг на рундук і побіг слідком за приставом. Безпечно добіг він до Гордієвого будинку і там стрів блідого з переляку пристава.

Через півгодини обидва вже їхали в місто. В місті вони наробили галасу...

А тим часом і радівська громада не гаялась. Як люди побачили, що становий утіка, то кілька голосів тюкнуло на його, а вся громада зараз загомоніла:

— Як це так? Защо він б'ється? Мало вже він і так бив? Та то хоч б'є так, кого нападе, або десятників, як у його на стійці бувають, а це вже й у громаді почав битися.

Громада обурилася.

— Де писар? Будемо писати прошення на станового.

Але і писар, і старшина кудись утекли. Кинулись їх шукати, та ніде на знайшли.

— Нехай Андрій пище!—гукнуло кілька голосів.

Зараз же винесено з волости стіл, поставлено на рундуці, і Андрій сів за його. Громада казала йому, що саме писати, вислухувала написане, виправляла або додавала. Годин за півтори папера, написано. Це була скарга і на Гордієву економію, і на суд, і на станового. Написано її кшталтом громадської постанови. Треба було підписуватися. Але як до того дійшло, то виявилось, що в старости нема печаті, а старшина з писарем так таки десь і поділися,—а вони повинні засвідчити постанову. Хоч хотіли, хоч не хотіли радівці, а мусіли відсунути цю справу і постановили зійтися завтра знову, привести старшину й писаря, попідписувати й засвідчити громадську постанову і зараз же їхати з нею дідові Степанові та Андрієві в місто аж до губернатора, «а коли можна, то й вище».

Ось через віщо другого дня після обід (було якесь свято) вся громада радівська знову стояла коло волости. Тепер людей було більше, ніж учора; чимало жінок з дітьми посідало тут таки поблизу, лузали насіння та клепали язиками. Громада дожидалася свого отамання, але його й сьогодні не могли знайти. Не дожидаючись, поки знайдуть, громадяни почали підписуватись сами. Письменні почали одбирати руки в неписьменних, щоб підписатися за себе й за їх. Андрій стояв над папером і показував, де і як треба писати. Підписування вже кінчалося, як зненацька задзвенів дзвоник. Всі нашорошили вуха.

Волость стояла край села: нею кінчалася верхня перія, але проти волости далеко ще тяглася перія нижча. Рундуком волость стояла до нижчої перії. А позад волости, мало не зараз же за нею, починалася панська земля, а на їй ліс. Ліс був дуже близько від волости, сажнів на сто. Цим саме лісом і був шлях у Радівку з губернського міста і звідти й чути було дзвоник усе дужче та дужче. Але відразу він стих і хвилин з п'ять нічого не було чуть, а тоді знову задзвеніло і ту ж мить з лісу вихопилась коляса, запряжена чотирма баскими кіньми.

Вони як змії підбігли до волости.

— Бережись!—крикнув кучер.

Громада розступилась. Коляса підбігла до рундука. З неї вискочив молоденький панок з «хрестами» і той пристав, що вчора був. Коляса трохи від'їхала і стала зараз біля рундука. Андрій узяв свого папера і зійшов між люди.

Пани стали на рундуку і повернулись до громади. Молодий панок сміливо й весело згукнув:

— Здравствуйте, миряне!

— Здорові були, пане!—промовили люди, поскидавши шапки.

— Я—чиновник особых поручений и приехал по поручению его превосходительства для улажения возникших здесь недоразумений.

І панок і далі такою само зрозумілою мовою почав з прихильним любим усміхом виясняти громаді справу.

— Надеюсь, что вы поймете меня, что вы обязаны исполнить мои законные требования...

Громада мовчала.

— Что же вы молчите? Разве вы не поняли того, что я вам сказал?

— Ні!—в один голос гукнула громада.

Пристав глянув на панка і іронічно осміхнувсь, а панок, трохи збентежившись, почав знову:

— Как же вы не понимаете,—ведь это очень просто! Поймите,—это очень просто...

— Та то вам, пане, просто,—озвався, хтось із громади,—бо це не ваша земля і не з вас гроші правлять, а нам воно зовсім не просто.

— А, так! Так!—загомоніла громада.— Земля наша здавна, а це яким правом у нас її однімати? Ні, пане, ми цим не поступимося! Ми жалітимемся! Ми написали вже бумагу.

— Подайте сюда!—звелів панок.

— Ні, ми вам не подамо, бо це не вам, а губернаторові.

— Но ведь я же прислан...

— Е, ні! Не воно! Це до губернатора.

— А то й до царя, коли губернатор не тев...

— Но, послушайте, господа!—почав знов упевняти панок,—вы совершенно забываете, что судебный приговор, для приведения

в исполнение которого я вот с господином судебным приставом приехал,—он должен же быть приведен в исполнение.

— Ми того не знаємо. А землі не віддамо.

— Я вам еще раз говорю следующее: желаете ли вы добровольно уплатить три тысячи господину Раденко или нет?

— Ні!

— В таком случае мы должны будем приступить ко взысканию. Господин судебный пристав, пожалуйте!—Где же старшина и урядник? Пусть они ведут нас для оценки имущества.

— Люди добрі!—скрикнув Андрій, знімаючи над головою папір з громадською постановою.—Чи ви чуєте? Вони хочуть нас цінувати! Невже ми попустимо?

— Цінувати? Зроду-віку не попустимо!

— Не попустимо! Не буде цього! Сідайте, пане, в свою коляску та їдьте туди, відкіля приїхали. Сідайте! Сідайте! Нас цар буде судити, а не ви!

Громада насунулась до рундука.

— А, так?—сказав панок і свиснув у щось голосно та гостро. Тієї ж миті перед здивованими громадянами ліс за волостю заворушивсь і з його виступила купа якихсь людей у білому з червоним. В руках у їх було щось блискуче.

— Стройсь!—почувся голосний вигук.

Велика купа заворушилась і за мить простяглась однією лавою.

— Шаг-о-ом—марш!—розітнувсь знову вигук.

Уся купа сколихнулася і, рівно одбиваючи ступні, мірно й чепурно почала наближатися до волости.

— Салдати! Салдати!—сполохнулась громада.

— Ружья на пере-е-вес!

Стальові шпички блиснули на сонці і перехилились гострями до громади.

Почулася ще якась команда, салдати розбились на дві купи і за хвилину обидві, обійшовши волосний двір, стали з того й з того боку біля громади, держачи рушниці напоготові.

— Вы видите, общество,—почувся голос з рундука,—что я не намерен шутить. Немедленно разойдитесь по домам.

— Панове громадо!—голосно згукнув Андрій,—не слухайтесь! Вони нас розженуть по хатах, а там і пов'яжуть поодинці. Будьмо в гурті, так нам нічого не зроблять.

— Не розійдемось!—загукала громада.

Панок з рундука кивнув рукою. Салдати почали тихо насувати на громаду, держачи багнети проти людей. Громада подалась од волости. Салдати заступили вулицю перед волостю. Їх начальник зійшов на рундук і став коло панка.

А громада тим часом подавалась усе назад та назад. Так перейшла вона вузьку вулицю і дійшла до другої перії. Попереду був Андрій.

— Вы видите, что я употреблю силу!—кричав панок з рундука.

— Не сміє він!—казав громаді Андрій.—Не має він права!

Але салдати почали знову насувати з своїми багнетами. Їх мовчазна одностайна маса з однаковими рухами грізно наступала на рухливу, обурену громаду

— Та що ж це таке?—скрикнув хтось у громаді.—Беріть, хлопці, коляки та обороняйсь!

Ту ж мить затріщали тини і в руках у людей з'явилися коляки.

Салдати насували.

— Стой!—розітнулася команда з рундука.

Салдати зупинились.

— Если вы сию минуту не разойдетесь, солдаты будут стрелять,—почулося з рундука.

Громада мовчки ламала тини.

— Рота-а-а—'товсь!

Брязнули рушниці, цикнули патрони. Громада затихла.

— Разойдитесь!

Громада мовчала. Поперед неї стояв Андрій.

— Господа,—смикнув панка за рукав зблідлий пристав,—да ведь это кровопролитие будет.

— Только у каждого десятого боевой патрон, а у остальных на первый раз холостые,—одмовив сфіцер.

— Но все же...

— Рота-а—пли!

Голосний стріл з рушниць розлігся далеко. Дим заслав на хвилину все з-перед очей. Але зараз же почулися скрики, і все стовпище кинулось врозтіч бігти вулицею.

Як вони відбігли, пани з рундука побачили серед вулиці кілька трупів.

Один мертвий і досі держав у руці якийсь папір, лежачи ниць на землі.

То був Андрій з своєю громадською постановою.

. . . . . .

— Ой, рятуйте ж! ой, голубочки!—несамовито кричала дівчина, вбігаючи на економічний двір та кидаючись просто в будинок. На порозі вона зустріла Ганну.

— Що там, чого ти, Харитино?

Це була наймичка Ганнина. Тепер вона вся тремтіла з лясу, нижні щелепи трусилися і вона ледве могла говорити.

— Б'ють!..—вихопилось у неї.

Ганна ще нічого не знала. Вона не знала про те, що мусять прийти салдати, та й Гордій про це не знав. Ганна, правда, чула якийсь грюк (волость була аж на другому краї слободи), але ніяк не могла догадатися, що воно таке.

— Хто б'є? Кого?—спиталася вона.

— Салдати! ой лихо—салдати!.. Пани з города привели... Як почали стріляти!.. Народу так і валяється побитого...

Ганна зрозуміла все. Вона швидко повернулася, вона хотіла йти до Гордія і відразу зустрілася з ім. Він стояв у дверях з другої хати—білий, як стіна.

— Гордію, що це?—хотіла спитатися Ганна, але в неї не стало голосу. Вона тільки глянула на Гордія і простягла до його руки. Але він повернувсь і вийшов з хати.

Пішов у свою хату і замкнувсь.

Еге, і він зрозумів усе. Він почував, що сила кидає його, але переміг себе. Почав ходити по хаті з кутка в куток. Почував, що прийшов той час, коли мусить зробитися все. Він знав, що цей час прийде. Знав ще тоді, як утопилась Орися. І тепер він прийшов.

У всякому разі треба позводити рахунки.

Його актив... Справді, який його актив? Хіба кілька гарних фраз, та й то в старовину звісно... Роботи на користь людську він не робив ніякої.

А пасив? Чи злічиш його ввесь? Ну, хоч що з більшого.

Більшого—трое: Ганна, Орися і селяни.

Ганна!.. Він любив її тіло, а не душу. Мало не чотири роки прожив з нею, її не люблячи. Звісно, ховав це. Але всього не сховаєш... А було так, що він навіть виразно виявляв, що гордує нею... Вона мучилась... Защо він її замучив? О, цього одного досить, цілком досить!

Він підійшов до столу, одімкнув у йому шухляду, вийняв звідти револьвер і положив на столі. Тоді вхопив папірець і, не сідаючи, написав:

«Ганно, прости, якщо можеш! Сам не насмілююсь прохати тебе про це. Прости! Сподіваюся, що так буде краще. Таким, як я, нема місця на землі. Дозволь, хоч я цього й не заробив, поцілувати тебе і сина моїм останнім поцілунком. Прощавай! Гордій».

Положив цього листа у коверту, заклеїв і написав адресу.

Потім на другому клаптику кілька слів поліції.

Тоді взяв револьвер...

Ну, алеж він не скінчив рахунків. Чи треба ж?

Невимовний холод пробіг йому по всьому тілі. Згадав, що вбив другу людину. Боже мій, як він її обдурював!.. Алеж хіба саму її він убив? Хіба сама вона проклинала його перед смертю? Хіба цього не робили ті мертві радівські громадяни та й уся громада? І все це зробив він! В і н, той, що...

Йому запаморочувало голову. Невжеж він людина після цього? О, який би він радий був, якби хто прийшов і роздавив його ногою, як червяка гидкого! Але цього ніхто не зробить, бо це міг би тільки зробити бог, а бога він не знає.

Якийсь скрик, галас почувсь йому... А, це все наробив він і не може цього зупинити. Алеж бога нема,—через віщо ж його, Гордія, так убиває те, що він наробив? Значить в щ о с ь, якась м і р а, що нею людські вчинки міряються? Може це бог? А! все одно! все одно! Пізно вже, пізно! Не тепер розбирати. Якщо бог є, то він довідається про це т а м.

Підняв револьвер і притулив рулю до виска.

Один порух пальцем і нічого цього не буде. А може ще рано?.. Рано?! О, падлючний червяк! Тебе вже роздавлено, те щ о с ь тебе роздавило вже! Так гинь же!

Голосний стріль розітнувсь по хаті і бездушне Гордієве тіло важко впало додолу...

ЕПІЛОГ.

Вільної практики міський лікар Демид Гайденко дожидався ввечорі гостей. Мали бути старі й нові міські знайомі, а з-межи їх: Марко Кравченко, його приятель Семен Лісовський з жінкою, учитель Бійчевський, старий Шкляренко, Квітковський—цей давно вже покинув своє толстовство і тепер знову шукає шляху. У найбільшій світлиці поставлений був стіл з тарілками та іншим обіднім знаряддям. Сам Демид не був у цій хаті,—його тільки видко було крізь напіводчинені двері, як він щось писав, нахилившись над столом. Коло столу ж у великій світлиці клопоталась його жінка, Ганна Михайлівна...

Минуло вже два роки, як Ганна пішла за Демида. За цей час вона видимо поздоровішала, щоки почервоніли, в спокійних очах видко було щастя. Вона моторно ставляла всячину на столі, посилаючи наймичку принести то те, то інше. За Ганною, чіпляючись їй за сукню, бігав хлопчик років п'ятьох: це був Гордіїв син,—більше дітей у Ганни не було.

— Мамо!—лепетав хлопчик.—Мамо!

— Чого тобі?

— Мамо, нащо то стіл великий?

— За маленьким не сядемо всі.

— Чого?

— Того, що буде багато гостей.

— А чого?

— Бо сьогодні свято.

— Свято? Це так, як великдень? Таке свято?

Ганна бере хлопця на руки і підносить його до великого Шевченкового бюсту.

— Оцього дідуся звуть дідусем Тарасом. Він був дуже добрий, ласкавий. Він дуже любив таких маленьких дітей, як ти; завсігди їх бавив, жалував. І він і всіх людей любив і всім нам дуже багато добра зробив. За це всі ми його шануємо й любимо. Сьогодні його іменини і ми цей день святкуємо.

Хлопець замислено й довго дивиться на бюст і нарешті питається:

— Мамо, а де тепер дідусь Тарас?

— Він умер, синку.

— Мамо, я хочу дідуся Тараса поцілувати.

Ганна, всміхаючись, підніма сина і дитина цілує «дідуся Тараса» в білі губи. Тоді мати спуска хлопця додолу, але він усе стоїть перед бюстом і дивиться на його...

— Ну, все, здається!—дума Ганна, озираючи востанне стіл і сіда на хвилину відпочити, дожидаючи своїх гостей, що мусять зійтися на Шевченкове свято.

Але як же це сталося, що Демид та Ганна не на селі, а в місті святкують його?

Вже чотири роки минуло з того часу, як вона покинула село, але й досі, тільки згадає вона його, страшний холод починає стискати їй мозок. А тоді...

Вона спершу була як божевільна. Та може й збожеволіла б, якби не Демид. Він приїхав зараз же, довідавшися про страшну пригоду. Він дуже запоміг тому, щоб справа з радівцями скінчилася швидше і не так тяжко для селян...

Тільки через тиждень, поховавши Гордія, могла виїхати до матері. На підставі формального акту, все, що мав Гордій, припадало Ганні. На неї падала повинність упорядкувати справу з радівцями. Та в неї не було зараз сили на це діло, і вона звірила Демидові робити з усім, що він хоче.

Як Ганна виїхала, Демид зараз же заходився коло діла. Він попрогонив усіх до одного, хто досі служив в економії, і почав порядкувати сам, взявши собі на поміч двох-трьох чесних людей. Та сам він не хазяйнував,—усю землю повіддавав селянам. Спершу взяли костівці, потім і радівці. Добра слава Демидова і мала ціна, за яку він оддавав землю, дуже швидко залагодили цю справу.

Разом з тим Демид і своєю особистою лікарською роботою, і матеріяльно запомагав усіх тих, хто зазнав якого лиха через погром. Він сам ходив по хатах, лічив, присилав хліба і ще чого треба було тим сім'ям, яких батьки були в тюрмі. Помалу він прихилив до себе всю радівську громаду.

Так проминуло більш року. Можна вже було говорити з Ганною про радівську справу і, приїхавши одного разу в город, Демид заговорив про неї. У його був добре обміркований плян, і Ганна цілком на його пристала, вся радівська земля повинна була належати радівцям.

— Але чи не думаєте ви,—завважав Демид,—що ваш син, зрісши...

— Мій син,—перепинила його Ганна,—повинен і ногою не ступати на скривавлену землю.

Через півроку Демид ніби продав радівцям формальним актом увесь маєток. Та з цього склалася несподівана халепа. Громада не схотіла приняти до свого гурту Семененка, він послав на Демида доноса. Демида арештовано і хоча швидко випущено, та заборонено жити на селі. Але радівська громада таки зосталась хазяїном землі.

Демид переїхав у город і почав лікарювати, не поривающи зв'язків з своїми сільськими приятелями. Через два роки після Гордієвої смерти він одружився з Ганною.

І ото тепер вони дожидались гостей на Шевченкове свято.

Мав бути реферат, деклямації, співи... Та не в їх була головна вага цього вечора.

На йому мало обмірковуватися одно дуже важне питання—про те, шоб злучитися в ширший гурт, з якого мусіла вирости українська політична партія. Це нарис її програми і перегладав востанне Демид, сидячи в своєму кабінеті.

Зробивши все, що треба, він вийшов до великої світлиці. Хлопчик кудись побіг, Ганна сиділа сама, похиливши голову.

— Щось досі гостей нема,—промовив був Демид і враз припинився, побачивши, що Ганна плаче.

— Що тобі, голубко?—спитався Демид, обнімаючи її.

— Знаєш... я... згадала, що в цей день звичайно й він святкував своє народження...

Демид знав, що вона говорить про Гордія.

— Знаєш,—казала вона далі,—у мене з голови не йде думка... думка про те, що він умер, певний, що його всі проклинають...умер, зробивши стільки зла...

— Мила моя!—промовив Демид,—не журись! Хто мав серце, той не проклинатиме його. Він зробив зло не тим, що бажав його зробити (тоді б він не вбив сам себе), а тим, що стояв на розпутті, не знав, куди йти. Не мав одмови на такі питання, що, не рішивши їх, несила жити. Кожне рішає їх по-своєму, але перш, ніж те рішення знайде, чимало намучиться. У його ж натура була занадто палка і багато бажала. Ось через віщо він не встиг рішити питання так скоро, як йому було треба, і зробив зло. Алеж душа його любила правду і шукала тієї правди невпинно. Не вона винна, що тієї правди не знайшла і заблукалась. Але не думай, що саме зло після таких людей зостається. Навпаки! Хіба він сам стояв на розпутті? Подивись навкруги, подивись на нашу інтеліґенцію!.. Всі ми на розпутті! І ось ми бачимо, що такі, як він помиляються і бережемось такої помилки. Він—жертва, що принесено її світовій силі за змогу не помилятися. Без жертв же, ти сама знаєш, не робиться ніяке діло. І якщо я подумаю про все, то не проклинати мені його хочеться, а великий жаль та прихильність росте в мене в серц до його. А зло те, що він зробив... На ц у людському серці є завсігди одно велике святе почування—прощення. Правда, коха на?

— Правда, милий!—одмовила вона, під вівши голову

В цю мить дзенькнув дзвоник.

— От і гості!—промовив Демид.—Будем згадувати великого вчителя початком но вого великого діла...

1891. XII. 20. С. Олексіївка на Катеринославщині.

СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ.

Частина перша.

ЧУЖЕНИЦЯ.

I.

У хаті в Пилипа Сиваша за столом сиділа бéседа: брат Охрім з жінкою, сват Манойло з свахою Килиною, кум Терешко Тонконоженко, сусіда Струк із своєю сердитою Стручихою, дядько—старий Корній Грабенко та своя сім'я. Не того Пилип беседу завів до себе, що сьогодні неділя, а того, що вернувся додому з салдатів середульший син його, Роман. Дочок у Сивашів не було, але трое синів, як соколів: найстарший, Денис, уже давно жонатий, добрий хазяїн,—удався в батька; середульший—отсж Роман; а найменший—Зінько. Роман знав, що йому йти в салдати, і не схотів женитися, щоб жінки самої дома не кидати, сказав, що як вернеться, тоді; Зінькові ж давно треба було одружитися, бо і в салдати йсму не припадало йти та й жеребок він уже брав, дак що ж, коли не хоче? Нема—каже—йому пари. Батько сердився; десь у своїх книжках начитав мабуть такого. Мати хоч і гнівалась, що нема їй помочі, та не дуже, бо працьовита й тиха Денисова Дсмаха—он та білява молодиця, що тепер порається коло печі—годила свекрусі. А так докорити Зінькові нічим не можна було: і тихий, і працьовитий парубок, і непитущий... че такий запальний хазяїн, як Денис, алеж таки хазяйновитий. Та найдужче мати любила оцього Романа: таке воно змалечку було моторне та цікаве і з себе гарне,—то вже було мазунчиком у матері. А далі на службу пішов, на чужині понеділірявся,—хіба ж і не жалко? І стара Параска, забуваючи, що їй треба взяти з припічка та й постановити на стіл миску з варениками, спинялася біля печі, дивилась закоханими материними очима на сина і думала:

— Боже, яке гарне! Брови як на шнурочку, вус чорненький, ще й угору трохи закручений. Панич та й годі!

І батько радів, що син вернувся. Сам він прожив уже півсотні й шість літ, але сивина ледве починала проблискувати в його у темному волоссі, а оці три сини—такі косарі, що й трава перед ними горить. Хазяйство в його добре було, а тепер ще покращає. За такими синами й забагатіти можна. Пилип уже трохи випив і тепер, частуючи гостей, радісний та добрий, розказував:

— Випийте, люди добрі, за здоров'я моїх синів!.. Вони в мене—як золото!.. Хоч старших бог забрав, дак же цими щедро наділив, спасибі їм!..

— Що правда, то правда, сусіде,—дай, боже, щоб усе було гсже!—твої сини такі, що в кожного батька серце росло б, на їх дивлячись,—так проказував довгий і сухий Струк, беручи в Пилипа чарку.

Інші гості, потакуючи, кивали головами, а сини сиділи горді тією хвалою. Старший—уже поважний, з бородою, здоровий, як робочий віл; менший—ще молодий парубок з невеличкими чорними вусами й задуманими ясними очима; ті очі дуже нагадували батькові, тільки що в батька вони вже пригасли за довгі літа клопоту й праці, а в сина сяли цілим сяєвом молодого вогню. Але найбільше дивилися люди на Романа. Він сидів на

покуті пишний, у піджаку, обстрижений і розчісаний набік по-городянському, а гарний вус аж блищав на йому. Тепер цей чепурний вид почервонів, бо парубок випив не одну чарку горілки; та він міг пити побагато і ще не був п'яний, а так— тільки починав хміль голову розбирати, і Роман дедалі ставав усе веселіший та хвалькіший на язик.

— Чого ж це ти, небоже,—питав його дядько Охрім,—не зараз додому вернувся, як службу відбув? Адже за малим не год іще прогаявсь.

— Такое дело случилось, — одказував Роман.— Как вийшол я з служби,— зараз должность мінє предложили, очинь даже хорошую: триста рублів жалування.

— О, це добра служба—триста рублів!— озвався сват Манойло.— А яка ж то служба?

— А така—швейцаром при палаті. Ну, я там почав служить, а потом затосковался по своєму роду. Нивжлі—думаю—я в свойой родинє не могу приличной для себя должности получить? Бросил усьо і пришол.

— І добре зробив, синку,—сказала мати,—бо й нас ізвеселив.

— Тепер тільки одружиш, свату, дітей та й забувай горе!—сказав до Пилипа Манойло.

— Та я з дорогою душею,—всміхнувся Пилип:—аби сини?

— Пождіть, батюшка,—будемо й жениться: вот только должность получим,— одказав Роман.

— Образований чоловік може завсегда собі должность получить,—озвався Денисів кум Терешко. Він колись, ще за панського права, був біля панів у дворі, то іноді й сам любив закидати «по-образованому». Йому дуже подобалось, як говорить Роман, і самому хотілося докинути слівце, щоб знати було, що й він не абихто. Батько й інші гості думали: «Ач, як набрався Роман науки! Так і ріже по-панському!» Їм здавалося, що Роман дуже добре потрапляє на панську мову. Тільки сивому мовчазному Корнієві Грабенкові та Зінькові не подобалось, що салдат ламає язика.

А Пилип із Пилипихою все припрохували та частували. Обличчя в гостей почервоніли й спітніли, язики починали чіплятися за зуби, хоч голоси дедалі ставали все гучніші та гучніші. Тільки Зінько був зовсім тверезий, бо він не вживав горілки; та Роман бадьорився Але й йому вже так ударило в голову, що аж млосно стало, і він пішов з хати на прохолоду. Зінько й собі вийшов мов би за їм, а просто того, що не любив дивитися на п'яних. Обидва вийшли в двір.

Була неділя і на вулицях вешталось чимало народу. Ішли парубки в святкових чумарках і добрих поясах, сміялися й погукували на дівчат, а ті, хихикаючи й щебечучи, проходили вулицею, маючи ясноколірними стрічками. Попід хатами, на призьбах та на колодах скрізь сиділи жінки, лузаючи насіння, часом і чоловіки з люльками в зубах і розмовляли про всякі новини та про хазяйські й хатні справи. І під Сивашевим двором лежали колоди,—добрий хазяїн Пилип давно вже стягав деревню на нову хату синові,—і чути було звідтіля гомін. Через низенький тин цікаво зазирало на нового салдата кілька дитячих і дівочих, білих і заквітчаних по-святному голів. А в дворі у сусіда Струка стояло біля тину й дивилося двоє дівчат: Струкова дочка з його наймичкою Левантиною.

— А, дівчата!—гукнув Роман.—Нада й їм празник устроїть. Брат Зіновій! Получай рубля і бігай у лавочку! На всього рубля купуй канхветов, пряників, орехов—для наслажденія девушкам. А ти, мальчик,—кивнув він на хлопця, що зазирав через тин,—получиш п'ятак: катай до музики Матвея, пущай іде сюда. Пущай дівчата знають, кагда вернувся со служби Роман Пилипович Сивашов!

Хлопець метнувся по музики, а Зінько якось нехотя пішов до крамниці.

— Дівчатка! Хадеть сюда, веселиться будем!—закликав Роман.

Дівчата соромились увіходити, хоча Струкова дочка вже вибігла з свого двору на вулицю, витягши за собою й Левантину. Роман вийшов з двору. Між дівчатами було кілька й парубків. Роман покликав і їх.

— Хадеть, щоб дівчатам веселей було!

Парубки не хотіли йти без дівчат, а дівчата соромились без парубків. Врешті білява Химка, жвава й моторна, схо-

пила подругу за рукав і потягла до Сивашів у двір.

— Коли йти, так уже ходім! Що там ще трихи-мнихи мняти!

За нею посунули й інші дівчата й парубки. Незабаром прийшли музики—дві скрипки й бубон. Зінько приніс ласощі. Романові хотілося сьогодні показати себе. Метнувсь у хату, виніс пляшку горілки, почастував музик, хотів частувати й дівчат. Вони пищались, одвертались і казали:

— Оце ж таки! Хіба ж таки ми П п'ємо? Таку гірку!

І не схотіли пити.

На складках деякі таки ласувалися на чарку, але тут було сором.

— Не хочуть горкого, дамо їм сладкого!—гукнув Роман, беручи цукерки, пряники та горіхи.—Получайте, дівчата!

Дівчата й досі соромились, і ні одна не хотіла брати перша.

— Ех, ви! Такі несмілі!—посміявся Роман. Побачивши біля себе Левантину, він силоміць упхнув їй у руки торбинку з ласощами й промовив:

— Роздай подругам!

Делікатне довгеньке Левантинине обличчя відразу взялося полум'ям. Вона держала в руках ласощі і не знала, як би їх збутися. А Роман стояв перед неї, сміючись до неї в-під вусів, блискаючи на неї сміливими очима. Левантина спустила свої темні очі, довгі вії виразно зачорніли на рожевому личку. Роман зареготався й оліяшов, а Левантині зробилося ще дужче ніяково. Дівчата почали штовхати її, шепочучи:

— Ну, чого стоїш? Роздавай!

Та вона мов не чула того і все стояла нерухома, а дівчата сміялися.

— Оця ще!.. мбнеться!—скрикнула Химка і вхопила в неї з рук ласощі.—Ось я, дівчата, роздам!

І почала роздавати. Кожній хотілося взяти більше, але всі брали потроху, бо соромились. Тим часом озвалася скрипка, вдарив бубон. Танцюриста Химка кинула й ласощі.

— Отже не вилержу!.. Ой, танцювати хочу.

Парубки вже тим часом випили з Романом по чарці. З-межи їх вирвався і вийшовся один до пари Химці.

— Ех, гуляй душа!—скрикнув він і вдарив ногами об землю. Химка танцювала гарно й легенько, парубок силкувався не податися перед нею. Молодіж оточила їх колом. Дедалі пара танцювала все палкіше й палкіше, запалюючи до танцю й інших. Незабаром в натовпу вирвалася й друга пара. Перший парубок натомлений скоро кинув танець, але Химка не вгавала. Вона крутилася, як стрічки високо замаяли в повітрі, вхопила Романа й потягла його в швидкому танці, сміючись і моргаючи на нього веселими очима. Але Роман, проходячи проз Левантину, що стояла не танцюючи, вхопив її та й закрутив у тому танцюристому крутені. Збентежена в такої несподіванки, дівчина спершу ніяк не могла потрапити в лад, але зголом якось утрапила, і самі ноги, слухаючись музики, робили, що треба. А їй чогось було так сором, і вона не гляділа ні на кого і все думала про те, що Роман танцює перед нею і дивиться на неї своїми сміливими, аж незвичайними, очима, і не могла звести на його погляду. Їй ставало все більше і більше ніяково, здавалося, що всі її саму тільки й пильнують, що вона так довго танцює з Романом. Вона вихопилася в танцю й поринулася в гурті. Не востаралася й в дівчатьми, а зараз же нишком подалася через перелаз у двір до свого хазяїна.

А музики тяли тим часом в усієї сили, парубки й дівчата танцювали, аж подвір'я гуло, різнокольорові стрічки маяли в повітрі, бряжчало намисто на задиханих грудях, а з заквітчаних голів падали на землю квітки, і дівчата й парубки топтали їх ногами.

Почувши музику й танці, вся бесіда давно вже вийшла в хати подивитися на молодіж. Старий Сиваш забурчав спершу, що не слід було вулиці робити в дворі, але мати оступилася за Романа:

— І-і, старий, мовчи вже! Тільки сьогодні дитина прийшла, повеселиться схотілося, а ти вже й гнівається! Може він собі тут пару знаходить. Давай краще сядемо на призьбіта подивимось, як молоді веселяться, томоже й ми помолодшаємо.

Пилип тільки рукою махнув. Старі гості подивилися на молодіж і почали гомонітися, бо вже вечоріло. Молодіж ще трохи потанцювала та й подалася в двору на вигін, там кінчати свято. Дома матірки

ьки сварилися, що вже вечір, а дочки
ни не йдуть корів доїти та товар напу-
. Але тим було не до того: Роман
ав ще по горілку, почастував сього
й дівчат, і довго чути було на вигоні
ику й співи, танці й голосний моло-
сміх.

але Зінька там не було. Побачивши,
Левантина втекла од танців, і знаючи,
в неї в дворі нікого немає, він пішов
себе на тік, з току перескочив у свій
ок, а з свого садка в Струків,—чи не
бачить там дівчину.

Мати нападається на його, що він досі
одружився. А коли він і справді собі
ри не може знайти? Є й гарні дівчата,
роботящі... навіть є й багаті... та все
ому не під мислі. Йому треба таку жінку,
об він про все з нею міг говорити, щоб
ою свою душу міг їй одкривати... А то
ін тут так живе, що ні з ким і погово-
ити по щирості. Щоправда, про хазяй-
тво і про все таке можна і з батьком,
з матір'ю, і з братом розмовляти, так
цього йому мало. Йому хочеться все знати,
все розібрати: як воно і через віщо і нащо
робиться. Колись заманулося йому вивчи-
тися читати. Так схотілося, що не мав
упокою, аж поки вивчився. Школи в їх
тоді ще не було, дак він оддав дякові
рублів із десять мабуть, аж поки той
навчив його. Тепер Зінько читає, та тільки
якось не дуже ще розбира тії книжки.
А хотілось би йому розібрати і знати
багато... про все... От хоч би й про те—
чого так люди живуть? Тут тобі такий
убогий, що нічого їсти, а там такий багач,
що гроші міркою міряє. Один кривавим
потом умивається та робить та дбає, а
другий, ледащо, лінується... або ще п'є...
а то й красти піде... Невже не можна
кращого порядку завести? Мабуть про це
в книжках пишуть, та тільки він не зна-
тих книжок. Де ж таки, щоб гони в таке
мале село та подоходили? Тут про їх
ніхто й не чув. Хотів Зінько про це кого
розпитатися, дак кого ж? Дяк саме бо-
жественне знає; писар—самі волосні діла;
крамар усе на щотах кидає та записує
гроші. До батюшки Зінько не посміє піти,
а до вчителя ходив, дак і вчитель же...
хоч по книгах знає і всяку науку, а як
Зінько попитався його про своє—як би
кращий порядок завести,—то він тільки
рукою махнув: «Це,—каже,—не твоєї го-
лови діло. За порядком начальство догля-
дає. А ти, коли хочеш добре жити, роби,
не пияч,—от і все!» Це Зінько й сам знає,
та тількищо цього мало...

Де ж це Левантина? Чи не в хаті захо-
валась? А він хотів би погомоніти з нею.
Тиха, роботяща, добра дівчина... І з себе
гарна... Якби йому таку жінку та тільки
щоб не таку вже... просту... Колись він
заговорив з нею про дощ, що він буває з
пари, а вона тільки засміялася та й утекла...
Як же він розмовлятиме з нею про те, що
йому душу займає? А втім... вона ще
молода... сиротою по наймах ізросла, ні-
якої науки їй ніхто не давав... Ще й дивно,
що вона такою доброю дівчиною зросла!..
А якби Зінько з нею одружився, то може б
її й читати можна навчити... і до своїх
думок прихилити... Так думав Зінько про
Левантину і почав придивлятися до неї,
зачіпав її розмовами. Дівчина червоніла,
але розмовляла з ним залюбки. Та Зінько
був дуже несміливий з дівчатами і все
боявся зайняти Левантину так, як парубки
займають тих дівчат, що люблять.

Тепер йому дуже схотілося погомоніти
з нею... От, щоб хоч забути ту п'яну
беседу!.. Не любить того Зінько... Але
дівчини нема ніде—ні в садку, ні в дворі.
Може куди пішла... Зінько перескочив
назад через тин у свій садок.

Незабаром мати загукала його. Упо-
равшись по хазяйству, Зінько пішов спати
в садок,—беріг садовину. Та тільки засну-
ти не міг: все тії думи його не покидали.
Може Роман... він чудний якийсь... не
подобався Зінькові, що він так вели-
чається й язик ламає... А проте—мабуть
він багато бачив, багато знає. Бо й справ-
ді—по великих городах бував, письма
в с[illegible]тах навчився. Мабуть він зможе
розказати Зінькові про таке, чого Зінько
сам не здоліє розібрати. Треба з ним
поговорити... Не сьогодні, бо сьогодні
мабуть він іще не скоро з вулиці вернеться,
а колись...

Небо давно вже сяло над землею своїми
зоряними шатами, а Зінько все не спав.
Дума за думою снувалися в голові, ішла
одна по одній, як хвиля за хвилею... По
хатах давно вже сплять, затихли вже й
дівчата й парубки на вулиці... і дерева
дрімали, схилившись над ним, і дрімала

зелена трава, і ввісні лоскотала йому обличчя, як він доторкався до неї, ворушачись... А високе й глибоке-глибоке небо жахтіло й тремтіло живим світом, і зорі здавалися великими розумними очима блискучими... Вони дивляться так ясно, мов хочуть зазирнути Зінькові в душу, подивитися, що там є. Дивляться такими великими-великими очима... як у Левантини... тоді, як вона співає сумної пісні... Вона дивиться й співає... і любо, любо стає... і хиляться віти... і всміхаються зорі...

І Зінько заснув під Левантинин спів, не знаючи, що Левантина справді вийшла в свій садок і співала, приваблена сяєвом безкрайого неба, напоєна солодкими пахощами чарівної ночі—тихої, як сон маленької дитини, ласкавої, як погляд матері...

II.

Другого дня Роман устав пізно. У його боліла голова, бо вчора таки добре випив. Він почав згадувати минулий день, лежачи на соломі в стодолі, і гнівався сам на себе, що «завів кумпанію» з парубками й з дівчатами. З дівчатами воно ще нічого, до дівчат Роман охочий, а от на вулицю не треба було з їми ходити. Йому не годиться запанібрата з їми бути, а він учора, хильнувши, це й забув. Ну, да це ще не біда, він зараз покаже, що він не те, що вони, а бери вище.

Роман устав і пішов у хату. Батько з Денисом та з Зіньком уже поснідали й поїхали на поле останні копи забирати. Мати метушилась біля печі.

— Виспався, синку?—ласкаво озвалася вона.—Сідай же та будеш снідати.

— А от умиюся..

Умився, розчесався і сів за стіл. Мати подала галушки з салом. Роман зарання не робив, то й не виголодався, а галушки були з простого гречаного борошна і здавались йому несмачні. Із'їв галушку, дві та й положив ложку.

— А що ж це ти, синку, вже й не хочеш?—здивувалась мати.

— Штось їсти не хочеться,—одказав Роман і встав із-за стола.—Треба пойтить проведать старих знакомих,—додав.

— Піди, синку, піди, одвідай!

Роман надів піджака й картуза з білим верхом, тоді глянув на чоботи.

— Ех, вакси просять!.. Ну, нехай д гим разом!—і пішов з хати.

Вийшовши Роман з двору, спинився, знаючи, куди йти. У його були коли товариші парубки,—тепер уже всі жона хазяїни,—та йому не хотілося до їх іт що там од їх він цікавого почуе? Хі піти, щоб побачили, який він тепер ста Дак же нікого дома нема,—всі на робот Ну, та вже вийшов з двору, то пройдетьс селом, а там може й надумає, куди піти І він подався вулицею. Ішов помалу, мо туди-сюди роззираючись на село, а справд дивився, чи хто його бачить, чи ні. Та всі люди поїхали на поле, тільки деякі баби поралися по хатах. На вулиці бігали самі діти. Один маленький хлопець, побачивши Романів піджак і чоботи з блискучими рівними халявами, гукнув через вулицю до трохи старшенької дівчини:

— Дивись! Дивись! Пан іде.

Роман усміхнувся,—йому це сподобалося. Але дівчина глянула на його і відказала своєму товаришеві:

— Дурний! Со ти казес? То не пан, а салдат Сивасенко, мені мати казали.

— Еч, чортова патяка,—подумав Роман,—слова не вміє сказати, а ще й пащикує.—Він сердито глянув на дівчинку, крикнув: «Ну, ти тут!» і пішов далі, а та, перелякана, спершу мовчала, аж поки Роман одійшов геть-геть, а тоді, підбігши до хлопця, сказала:

— Людоцки, який страсний!..

А «страшний» ішов далі. Йому по дорозі була крамничка, а біля неї стояло двоє троє чоловіків і жінка. Роман знав, що треба поздоровкатися, проз їх проходячи, але подумав собі: «От іще чорт зна кому куражку скидать!» і поминув людей так, мов би їх і не помітив.

— Що це воно пішло?—спитав один дядько.

— Та це Сивашів салдат.

— Чи ба, яке пишне: іде і не здоровкається.

І дядьки з жінкою почали проміж себе судити Романа, що незвичайний; але він того не чув, а чимчикував далі і звернув на другу вулицю. Там побачив серед солом'яних покрівель залізний дах на невеличкому будинкові. Вгорі над дверима прибито було дошку з написом: «Народное училище».

— А зайду до вчителя!—подумав Роман, хоч зовсім учителя не знав.

Увійшов у чималі сіни з кілочками й гвіздками по стінах задля школярської одежі. Став, не знаючи в які двері йти, бо перед ім було їх двоє. Одні були трохи відхилені і крізь їх чути було розмову. Сердитий голос, говорячи «по-панському», кричав:

— Почему ты мне сапог не почистил?

— Двір чистив,—одповідав другий, мужицький старечий голос.—Хіба я вам лакей? Я—сторож.

— Нанялся сторожем, — должен быть учителю лакеем. Каждый день сапоги чисть!

— Та що це таке справді? Я громаді пожаліюсь.

— Плевать мне на твою громаду! Иди сейчас до Сучка и купи две колоды карт!

З дверей вийшов, бурчачи собі щось, сивий сторож.

— Чи дома вчитель?—спитав Роман.

— А он!—показав сторож на двері і пішов з школи.

— Кто там? — почувся з-за дверей голос.—Верно опять кто-нибудь притырил мальчика! Ну й идиоты! Хоть не говори им, что еще рано!

Двері відчинились від штурханця ногою, і на порозі став молодий хлопець з закрученими вгору вусиками, без піджака й жилета, в самій сорочці, позакладавши руки в кишені в штани.

— Тебе чего?—спитався він, але, побачивши на Романі не мужицьку одежу, повернув інакше:—Вам чего нужно?

— Моє поштеніє!—сказав Роман, простягаючи руку:—Сивашов.

Учитель дав йому й свою руку і покликав у хату. В невеличкій світличці, з ліжком, столом і кількома стільцями, був нелад, порозкидувана одежа, недокурки з цигарок, на стіні гітара й рушниця, на столі стояв недопитий чай і пляшечка з написом: «Ром»; під столом спала собака. Учитель попрохав гостя сідати і надів піджак.

Роман сів, закинув ногу за ногу, витяг коробочку з цигарками, відчинив і простяг до вчителя:

— Не вгодно-лі—хорошое разліченіє.

Учитель взяв цигарку, і вони закурили. Роман, ламаючи свою мову ще дужче перед «образованим чоловіком», почав виясняти, чого він прийшов. Вернувся з города, ну, а на селі «скучно», бо скрізь сама мужва і нема такого чоловіка, щоб із ним можна було про «образованіе» речі розмовитися,—тільки й є, що вчитель та врядник, та ще писар... Дак от він і прийшов.

Учитель почав уже розуміти, кого він перед себе має,—спершу він подумав, що це щось інше. Сам учитель був з таких, як і Роман: через двоклясову сільську школу потрапив до вчительської семінарії. Як довчився в їй, то його мали настановити за вчителя в його рідному селі, але він сам того не схотів, бо там з ним усі будуть запанібрата. Був з тих учителів, що, вилізши з «мужиків» у «пани», силкуються якомога дужче відрізнитися від мужика, сахаються, як нечистої сили, знатися з ним і виглядають собі якої багатої управителівни, чи дочки грошовитого глитая з мужиків, чи хоч удови якого полупанка, щоб, оженившися, покинути нелюбе й нудне вчителювання та й перейти зовсім на «панську линію». Роман був перед ним уже занадто низький, бо вчитель нижче писаря, врядника та крамаря Сучка і не дивиться. Тільки він ще непевний був, чи справді Роман мужик. От прізвище його... Сивашов... Сивашов... Не чуть у нашому селі Сивашова... Але враз ізгадав:

— Та ви должно Пилипа Сиваша син?

Роман трохи почервонів і почав виясняти, що хоч цьому й правда, але всі його на службі звали «Сивашов», бо як простий чоловік, то буде Сиваш, а як «образований», то—Сивашов.

Тепер учитель уже знав, що нема чо йому знатися з Романом, — це тільки п шкодить йому, принизить його перед йо «панськими» знайомими. Надто він був сьог дні сердитий: учора звечора він мало не до світу гуляв у карти в батюшки і програв сім рублів. А в його саме не було тепер грошей, бо влітку на гроші скрутніше: взимку школярі (вони в його муштровані) раз-у-раз носять йому всякі ковбаси, сало, а то так і сахар навіть, то менше доводиться витрачати. А тепер усе з готовеньких грошей! Добре ж, як він сьогодні (має покликати всю компанію до себе) та оді-грає, верне своє, а як же ні? Все це гнівало вчителя, і він сердито сказав Романові:

нічого не сказав, і ціпи знову за , али

— Ну, мне теперь некогда... У меня дело есть...

Роман почервонів і встав ображений.

— Как завгодно...

Він простяг був знову руку, *але тепер* уже учитель не дав йому своєї. Зовсім збентежений Роман швидше пішов з хати *і чув, як слідом за їм учитель пробубонів:*

— Всякий тебе хамлюга *лезет знакомиться!*

Поки вийшов Роман на вулицю, його збентеження минулося, і *він тільки був* страшенно лютий на вчителя за образу... —До кого ж би мені ще піти? —думав він і побачив зараз же біля *школи волость.* Повернув до неї.

Тут уже йому пощастило, бо виявилось, що писар був його *колишній товариш.* Батько його ще хлопцем оддав до школи, аж у містечко,— там він і вивчився на писарі! Цей сам добре *вмів «по-образованому»* і радий був Романові?

— Сідай, брат, сідай! У нас у волості нікого нема: старшина, староста, і всяке начальство подалося снопи возить, —дак я сам тут і старшина, і староста, і все.

Роман сів біля столу, покритого зеленим, старим, скрізь чорнилом заляпаним, сукном. Писар, Григорій Павлович Копаниця, *був таких літ як* і Роман, але вже добре відпасся на волосному хлібі, і його заялозений піджачок був *вузький на гладкі* плечі. Він крутив свою руденьку борідку і залюбки розказував Романові, *який йому великий клопіт* у волості, що старшина дурний, він сам усе мусить робити, і за себе, і за старшину *справлятися,* а плата мала, а «так собі посторонній доход тоже не значительно большой». На домик так-сяк збився, а більше й ні з чого.

Тоді почав розказувати Роман, як він жив у городі—спершу в салдатах, а тоді на службі в палаті; тільки він уже не казав тепер, що був швайцаром, а говорив, що був «таким служащим, што, знаєш, надзираєть за йзданіем».

Тоді збалакались за мужиків, і писар їх лаяв, *що народ став неслухняний* і все хоче, щоб на дурничку йому роблено, мов і не тямить, що опріч годової плати, треба *писареві і за кожну* роботу —чи за пашпорт, чи за розписку, чи ще за що— окремо заплатити... а мужик *коли* й скаже, що принесе мірку картоплі, то прийшле тільки півмірки, і отак усе...

Гомоніли довгенько, аж поки *писар* сказав:

— *Ну, знаєш* що, Романе Пилиповичу? Хадьом до мене обідать! Пошаную тебе для нового знакомства!

Роман тому був дуже радий. *Вже виходячи,* стріли на порозі урядника Івана Ілліча, трохи старішого за їх обох чоловіка, непоганого з себе, з підстриженою гострим клинцем борідкою. Писар зазнайомив його з Романом та й теж покликав до себе обідати. Цей хоч і пообідав, та не мав зараз чого робити, то пішов...

Писар жив у гарненькому домику, прибраному по-міщанському, з стільцями, з тапчаном, з комодою та стареньким «буфетом», з яснофарбованими малюнками під склом по стінках. Видко було, що добрсдій Копаниця даремно звав «так собі посторонній доход» «незначительно большим». Гостей стріла писарка—молода, одгодована і свіжа молодиця-моргуха.

— *Улясю,—сказав весело писар,—давай* нам обідать та ще й швидко! Та ще й доброго!

— Буде й добре, *буде й швидко!*— сміючися привітно, відказала молодиця і побігла в пекарню.

Незабаром справді сиділи за столом. Писар витяг з кишені пляшку горілки *і поставив на стіл.*

— Доброхотное даяніе?—спитав, підморгнувши, урядник.

— З капосного Омелька,—відказав господарь,—нада було б больш, та вже хай буде й стольки.

— Всяко даяніе благо, а надолужити можна не тепер, то в четвер,—порадив урядник.

— Істинно!—згодився писар.

Випили по чарці, і хазяйка чарочку хильнула, і тільки взялись до борщу, аж у сінях щось затупотіло.

— *А чи дома хазяїн?* почувся звідти товстий голос.

— А, Михайло Григорович!—сказав писар.—Ідіть! Ідіть! *Дома!—і він одчинив* двері.

У світлицю ввійшов невисокий, але товстий рудий чоловік, *убраний у гарну чумарку,* з картузом у руках. Цього Роман знав: це був крамар Сучок. Хазяї почали

садовити його за стіл. Він повагом, з протягом вимовляючи кожне слово, упевняв спершу, що вже посбідав і зайшов за ділом, але таки сів. Випили знову й почали їсти смачний борщ. Поки під їли, то мало розмовляли, але потім уже, по четвертій випивши (і писарка Уляся щоразу по півчарочки), зробилися всі веселі й гомінкі. Роман бачив, як Уляся все моргала на урядника та припрохувала його. Сучка не припрохувала, але той і сам добре їв, важко сопучи. Пообідавши, позакурювали і пішли в садок—господар із Сучком попереду, за їм Роман, а позад усіх урядник з писаркою. Озирнувшись випадком Роман побачив, як урядник займає Улясю за стан, а вона, сміючися, свариться на його пальцем, показуючи, що побачать передні, і Романові одразу стало заздро й шкода, що не він займає червонощоку веселсоку писарку.

В садку полягали й посідали на траві і знов почали розмовляти, кожен здебільшого про свої діла, і всі якось чіплялися за мужиків: одному мужики тим не догодили, другому іншим. Сучок казав, що мужик хитріший за чорта, а урядник доводив, що хоч він і хитрий, але дурний, і розказав, щоб підперти свою думку, про дурного Хому, як він мило поїв. Усі страшенно реготалися, а засхочений оповідач докидав одну по одній ще й інші брехеньки про мужиків: про те, як мужикові перемінили його хахлацьку голову на чортову; про те, як салдат і хахол кипіли в пеклі в казані; чорт сказав:—Салдат!—А салдат:—Ась?—Ну, вилазь!—Тоді до хахла:—Хахол!—Шшчо-о?—Ні, сіді іщо! Вот тібє за хахлацький язик—у пеклі сиди!

Всі знову реготалися, а писарка навіть кричала тоненько:

Ах, прелість! Ах, прелість!

Вона служила в панів за покоївку і там навчилася так кричати.

Потім повернулися в хату і пили чай, і знову весело гомоніли...

Сучок пішов, бо йому треба було в крамницю, але Роман з урядником досиділи аж до вечора.

В хатах уже посвітилося, як Роман вертався додому. Як увійшов у хату,—сім'я саме вечеряла.

—Бач, от де й наш приблуда!—озвавсь, ласкаво сміючися, батько.—Де це ввесь день швендяв?

Ет, хіба в його нема тут добрих людей, знайомих!—і Роман почав розказувати, що він ходив до вчителя і так гарно з їм познайомився; а тоді був у писаря, і як добре його там приймано... Мати раділа, слухаючи, як її сина гарно вітають; інші мовчали.

— Та сідай уже, синку, ближче до столу та вечеряй!—припрохувала мати.

— Вот, я таких страв наївся у писаря, што вже мінє вашої вечері не хочеться.

Матері це трохи не сподобалося, що син понижає її страви, але він того не помітив і знов почав розказувати про писаря: як він добре живе та як добре бути писарем.

— Та воно добре,—озвався Зінько,—та тільки ще краще було б, якби писарі більше по правді робили, а то... он і цей такий, що примів би,—дві шкури з тебе драв би.

— Ну, це братуха, пустяк дєло,—одказав Роман,—на то щука в морі, штоб карась не дрімав. Кажен з свого ремесла можнть сібє бариш брать.

— Нехай і бариш, та не здирство,—озвався батько,—а то цей був такий харпак, що сіряк на хребті не держався, а тепер уже бач у які достатки з тих баришів убився. Ти б, Романе, краще не водився з ним: він тебе на добре не напутить, а люди про тебе погане казатимуть.

— А какоє мінє вніманіє до людей?—сказав Роман, здвигнувши плечима.—У нас своя кумпанія. Ну, што там роз балакувать: врем'я спать.

Забрав одежу і пішов спати в клуню. Умощуючись на соломі, згадав, які високі й м'які подушки, квітчастою ковдрою застелені, він у писаря бачив. І йому стало заздро, і схотілося такої само гарної світлиці, м'яких подушок, доброї страви з горілкою і червонощокої жінки... А хата батькова здавалася такою негарною й чужою... та й люди в тій хаті... Велика штука, що вони йому свої. Коли ж вони такі... мужики! І по правді урядник та писар з мужиків сміються, бо вони живуть так, зовсім «без понятія, как настоящая несбразсванная животная». Хіба ж він може так жити? Коли ж він тепер зовсім інший чоловік став.

нічого не сказав, і ціпи знову загупали

сбравованни.

Він усе думав про це і не міг заснути. Поруч із тим, що він бачив сьогодні, згадувався йому город, вулиці з лихтарями, світлиці в палаті, де він був за сторожа... цирк—от туди щодня ходив би! А тут ця тісна хата з лавами, з рогачами... Цей батько або Денис, що як скаже слово, то так і верне язиком «на верле»... Репана мужва—аж смердить! А там, у городі, зовсім не такі люди... А дівчата! І він почав згадувати городянських покоївок та куховарок, які були до його ласкаві... Ах, чорт його знав, Машка мабуть плаче тепер!.. (Гляди, що ще дитина буде!..). Та хіба сама Машка? Були й поперед неї...

Устав, не можучи лежати, накинув піджака і вийшов з клуні. В кінці садка, що був зараз же суміжно з током, якийсь чистий молодий голос виводив пісню.

— *Що воно співа в нашому садку?*— подумав Роман, перескочив через тин і пішов садком. Співало не в їх, а в садку в сусіди, в Струка. Роман переліз Струків тин і пішов поміж деревами вниз до річки на той голос. Незабаром він побачив дівочу постать. Видно, що прийшла по воду, бо на землі стояли відра, але вона забула про їх, причарована цією тихою ніччю і ніжно-звабливим плюскотом темних хвиль біля своїх ніг... Стояла й співала.

— Мабуть Струкова наймичка,—подумав Роман, і йому згадалось її делікатне обличчя з довгими віями і тоненький стан,—так він тоді в танці обкрутив її, *сбхопивши за стан рукою... Вся зачервонілася*, задихані молоді груди високо здіймаються... вихопилась і втекла...

Роман тихо-тихо підійшов до дівчини. За співом вона почула його тільки тоді, як уже біля неї стояв. Жахнулась:

— Ой, боже! хто це?

Хотіла вже тікати, але він придержав її за рукав.

— Це я... Роман...

— Чого ж це ти... ви тут?

— Паслишал, как пайош та й прийшол.

— Атож! Чого б то ви до мене прийшли!

— Того, што харошінька!—і він хотів *обняти її* за стан, але вона випручалася.— Как тибя звуть?

— Левантиною...

— Харашо!—і *таки обняв її й притулив* до себе. Але вона зараз одіпхнула його, вирвалась і, покинувши й відра, як коза дика, втекла, покривщися за деревами.

— Еч, яка прудка!—подумав Роман.— Моторна! А ловка дівчинка,—треба б заходитися коло неї!

Постояв ще трохи, дожидаючи, чи не вернеться по відра. Не верталась. Пішов додому в свою клуню.

Туди ж тим часом прийшов спати Зінько.

— Я думав, що ти *вже спиш, Романе*, а ти ще ходиш.

— Не спиться какось.

— От і мені часом не спиться. Усе думки обнімають, та й спати не дають.

— Думки?—сказав Роман і Зінькові на мить здалося, немов сказав трохи глузуючи:—Што за думки?

— Та всякі... От учора я все думав, *як його так ізробити*, щоб усім людям добре на світі жилося? А то от хоч би сказати про землю... Такого народу на*множилося і дедалі*, то все більше й більше людей на світі став... Людей більшає, а землі не більшає... Ну, тепер скрутно людям жити, а дедалі—все скрутніше, все скрутніше буде... *і так колись* ізробиться, що не ставатиме людям того, що земля може зародити... Що ж тоді робити людям? Хоч з голоду гинь!

— Вот штука!—відказав Роман.—Не станить тут чого есть, прикажуть переселяться на другое место та й шабаш!

— Та я ж кажу: а як і на другому місці так буде? По всій землі так? Що *тоді буде? Може* про це в книжках, або що, пишеться? Тебе добре навчено в салдатах, Романе, то ти це повинен знати.

— В яких там книжках?—одказав Роман.—Вот будуть іщо такії книги печатать! Про ето начальство само знаєть, как і што.

— Ні,—не згодився Зінько,—от я читав одну книгу про чужі краї, так у їй...

— А, пустяк уніманія!—перепинив його Роман.—Лучче давай спать!

Він одвернувся, мов хоче спати. Він був мало письменний, книжок не читав, хіба часом анекдоти про Балакірева. Тепер він бачив, що Зінько за його більше письменний і щось знав таке, що Роман його не знав, і йому стало ніяково. А Зінькові *здалося, що* Роман менше знав, ніж спершу він, Зінько, думав про його.

Другого дня вранці батько зайшов у уню, збудив Зінька й Романа і звелів ом іти на тік молотити. Зінько зараз тав і пішов, а Роман довго ще огинався. ому зовсім не хотілося молотити, трохи віть сором було до чорної роботи бра- ся. Що це батько собі дума? Що він де йому в гною риться, волам хвости рутити? Не піти оце та й годі!

Одначе цього разу ще не зважився спе- чатися з батьком і пішов на тік. Сонце едве починало визирати з-за обрію, було осяно й холодно, Роман аж тремтів. На оку вже були батько й брати.

— А що, брате, холодно? —озвався Де- ис.—У вас там по городах тепер іще лять. Та дарма! Як ціпом попомахаєш, о так угрівшся, що й потом тебе вмиє.

Роман нічого не відказав, узяв ціп і тав ближче до Зінька. Ударило чотири іпи: три сміло й важко, один якось не о ладу. Роман зовсім одвик од цієї ро- оти. Він не потрапляв улад, замість щоб уцілити бичем, бив у сніп кінцем іпилна, а бич завертався вгору і заска- кував назад. Він розсердився й гупнув з усієї сили. Бич одірвався, відскочив і вдарив Романа по руці дуже боляче. Роман кинув ціпило й лайнувся.

— Еге, синку,—озвався батько,—та я бачу, що тобі треба довго привчатися, щоб ізнову добрим молотником стати.

— На чорта я буду привчатися?—визві- рився сердитий Роман.—Разлі ви думаєте, што я буду гупать тут із вами по остюках цепом?

— А хіба ж ти думаєш, що хліб сам буде робитися, сам і в рот кластиметься?

— І без етого дурацького дела сит буду!

— А ну як?

— Разлі я сібе служби не знайду? Вот пойду в їкономію і прикажчиком поступлю.

— А що ж, добра штука,—відказав спокійно батько.—Аби прийняли.

— Іщо би! Їм сбразованих людей нужно.

— Та... казала й Ганна, що вона рада за пана, дак пан, клятий, не бере!— засміявся Денис.

— Ет, ви з вашими мужицькими ви- гадками!—розсердився Роман, кинув ціп і пішов з току.

Батько з синами озирнулися, але ніхто нічого не сказав, і ціпи знову загупали по повноколосих снопах, далеко озива- ючись у свіжому живучому повітрі ве- селого, сонцем осяяного ранку.

Сердитий Роман, не заходячи в хату, подався просто на село й опинився в уряд- ника. Там він потрапив на чай, напився його добре, потім ще посиділи та побала- кали. Романові хотілося, щоб його остав- лено й обідати, дак господарі або не дога- дались, або не схотіли того. Довелося йти обідати додому. Прийшов, як уже всі пообідали й обідав сам. Мати, щоб йому догодити, зарізала й зварила курку. Виголодавшись, Роман не зоставив з неї нічого. Поївши, зараз подався ізнову з дому.

Почув, що сьогодні тільки прийшов до Гриценків їх салдат, дак і повіявся туди. Він з їм не в одному полку був, та те дарма: салдат то вже однаково що й то- вариш.

Гриценки були вбогі люди і не закли- кали беседи так, як Сиваші, але і в їх були гості: двоє-троє родичів. Білявий поганенький салдатик сидів за столом ра- дий такий, що аж сяє, і розпитував про хазяйство, про родичів, про товаришів, бажаючи знати все, що сталося на селі, відколи його не було дома. Романа поса- дили за стіл, шанували...

Вернувся Роман додому аж увечорі і ліг зараз спати. Другого дня пішов зранку, поблукав по гаях до обід і прийшов додому так, щоб ізнов обідати самому. Вже кінчав обідати,—ввійшов батько з току.

— А де, Романе, був, чи не в їкономії?

— Де був, там був! Поспіємо ще з їконо- мією... Современно все зробиться.—Та й вийшов з хати.

— А що, стара, робитнемо з синком-салдатиком?—запитався Пилип у жінки, як Роман вийшов.

— А що ж там робити?—відказала Па- раска питанням, мов не розуміючи, бо це справа її мазунчика була.

— Де та як будемо добувати, щоб йому на панування настачити?

— Оце ще що вигадай! Дитина тільки приїхала, натомилася,—і відпочити не дасть. Оклигає, то й до роботи візьме- ться.

— Ні, каже, що не хоче братися, а буде в їкономію прикажчиком поступати.

— А може ж і поступить! Він же в нас сбразований.

— Треба там таких!

— Ти вже нападешся! Перечасуй, то й побачиш, що все добре буде. А то ти як почнеш гримати, то тільки сварка зчиниться.

— Добре, я перечасую, помовчу трохи,— побачимо, які з його люди будуть.

І батько справді замовк і не казав Романові нічого.

III.

Три дні минуло тихо; на четвертий Роман попрохав у батька карбованця.

— Нащо?—спитав батько.

— А што ж я без копейки жить буду? Покуда дайшов,—витратился. І папирос нє за што купить!

— Ге, хлопче! Як ми будемо на панські цигарки гроші переводити, то скоро в нас і хазяйства не стане,—відказав батько.— Нема в мене грощей.

Роман грюкнув дверима та й подався на село. Він гнівався на батька й на братів страшенно, лаяв їх мужвою нетямущою, що не розуміють, як повинні поводиться з образованим чоловіком. Але він знав добре, що як батько затнеться, то вже з їм нічого не зробиш. Грошей він не дасть.

Треба справді піти в Їкономію: а може пощастить. Їкономія була велика і людей там служило багато. Роман зараз же пішов у контору до управителя.

— А що скажеш?—спитався той.

Роман почав висняти, що служив на службі і хотів би мати якусь пристойнішу, ніж проста хліборобська, роботу.

— Яку ж то роботу?—попитав управитель.

— Хотів би прикажчиком.

— Еге, не треба нам прикажчиків, бо всі е. Та й хіба ж ти знавш хазяйство? Був у салдатах, служив десь швайцаром, а до хазяйства пнешся!—і управитель повернувся був до свого діла, але зараз же знов озвався:—Хіба що... От у контору мені треба одного чоловіка... Тільки щоб добре письменного. Письменний?

— Так тошно.

— Сідай, пиши.

Роман сів і взяв перо в руки, а управитель, не дивлячись на його, а записуючи щось у велику книгу, почав проказувати йому, що писати. Ні перо, ні пальці ніяк не слухалися Романа, і ледве встиг він вивести дві перші слові, а вже той наговорив йому їх зо два десятки.

— Позвольте, я не послишав, как вы сказали...—припинив його Роман.

— Не оставайся позаду!— Управитель проказав йому знову все спочатку.

Роман знов ухопив кілька слів, а все інше загубив.

— Позвольте,—не вспішусь.

Той глянув на писання і побачив, що з усього проказаного написано кілька перших слів великими недотепними кривими карлючками: Роман ледве вмів писати.

— Піди ж спершу навчись писать, а тоді приходь. У контору не годишся. Коли хочеш, ставай до молотилки.

— Ні, до молотилки не хочу.

— І добре, бо лінивих мені не треба. Іди собі!

Роман вийшов зажурений і сердитий. У його ще було в кишені трохи грошей, він зайшов у монополію, купив горілки і випив з горя зараз же під хатою на вулиці.

Другого дня вранці стара Сиващиха полізла в скриню, довго там щось перекидала аж на дні, а тоді витягла якийсь вузлик. Звідтіля вив'язала карбованця і, як Роман увійшов у хату, віддала йому.

— На тобі, синочку, карбованця, бо батько не дасть, а тобі треба.

— От спасибі, мамо, хоч ви по-людському до мене,—не так, як батько.

— Та тільки ти, синку, шукай собі роботи, а то буде в вас гнів та сварка з батьком та з Денисом.

— Ходив вже в Їкономію.

— А що ж?

— Взяли б з дорогою душею, дак усе прикажчики есть. Хоч я й салдат, ну—невозможно для миня чоловєка прогнать.

— Правда... От лишенько... А може ще де пошукати?

— Найдьом! Не поспішайтесь! Усьо будет у свою припорцію і на небольшом разстоянії.

А сам собі Роман думав: мабуть у матері не один вузлик з карбованцями. Треба так підкрутити, щоб вони його рук не минули.

Збігло ще тижнів з півтора. За цей час Роман дужче зазнайомився з крамарем Михайлом Григоровичем Сучком. Спершу він тільки в крамницю до його заходив,

алі й додому,—раз навіть обідати його тавлено. Їли добре,—через те мабуть і й гладкі були і сам Михайло Григо-ич, і його жінка Агахвія, і дочка їх рпуша, дівчина років дев'ятнадцятьох. чкові Роман розказував, що він поки собі, нічого не робить, розглядається чого братися: чи службу брати, чи ко-рцію заводити і натякав, що в його є ту комерцію гроші. Це він вигадував те, щоб Сучок його мав не за абищо. той йому так: і вірив, і не вірив, а проте себе пускав.

Зазнайомився ще Роман і з дяком та якимись «служащими» на залізничній танції. Туди Роман ходив розпитатися, и не треба на залізниці жандарма,—отів ще туди податися, але на ті посади рано тільки унтер-офіцерів, а він був простий салдат. Роман раз-у-раз ходив до своїх знайомих і радий був, як трапля-ося там напитися чаю або щось смачне з'їсти, бо дома того не було. Дома він так-таки нічого й не робив, тільки поспра-вляв собі вудки і ходив на річку рибу надити. Щб вловить, приносив матері, а вона йому варила юшку,—«вухою» він її звав,—або пекла рибу в сметані. Він підлещувався до матері, щоб видурювати в неї грошики, і мати справді йому давала з своїх схованок—поки було що давати. Він їй розказував, що його скрізь так гарно приймають і ось-ось уже він матиме служ-бу, а зараз не можна, бо... щось там вига-дував...

Тим часом по селу пішла чутка про те, як Роман ходив наймthemся в прикажчики, і як управитель давав йому писати. Па-рубки й дівчата на вулиці почали глузу-вати з Романа,—звісно не в вічі, бо він на вулицю не ходив. Але одного разу це почула й Левантина. Вона оступилася за його.

— І чого б я сміялася? Як не поща-стило чоловікові, то хіба вже він і поганий? Та може ж те все ще й брехня!

— А ти це з якої речі так його боронити заходилася?—крикнули дівчата й парубки та й почали сміятися вже з Левантини, прикладаючи до неї Романа. Вона роз-сердилася.

— Тю на вас! Чи ви не подуріли? Чого ви мені його на шию чіпляєте? Подавіться ви своїм Романом!

Бачачи, що вона сердиться, облишили її.

А Левантина, як одсердилася та вер-нулася додому, то знов їй стало жалко Романа. І через що його так усі на глузи взяли? Такий гарний з себе!.. Чудний трохи з своєю «образованою» балачкою, та це всі салдати такі, як прийдуть, а як поживуть трохи дома, то й знову по-людському говорять. Тільки погано, що він рукам волю дає. От уже вдруге він її перестріва в садку. Вперше вона його таки добре турнула, то вдруге він тихший був, хоч і не зовсім. Вдруге вона вже від його так швидко не втекла, і вони трохи постояли, погомоніли...

Так думала Левантина про Романа і згадувала його гарні вуса, і чорні брови, і стан рівний.

А Роман і собі згадував Левантину. Вона йому дуже до вподоби припала. Якби її ьбрати в панську одежу, то зовсім би як панночка була. Куди! Не всяка й панночка зрівнялась би з нею! Та її й дражнять на селі панночкою. А це того, що мати поро-дила її, дівчиною бувши, як служила в па-нів за наймичку. Казали за якогось панича. Мати вже вмерла, а дочка, як і матір, ходить тепер по наймах.

Роман був не дурний і незабаром поміг-тив, що дівчині не подобається його за-надто сміле поводіння і непроста мова. У городі дівчата до того позвикали, а тут—ні. Роман надумав поводитися з нею так, як звичайно поводяться з своїми дівча-тами сільські парубки. І говорить з нею почав тільки по-простому.

Дівчина помітила, що Роман до неї вже не такий став, і сама подобрішала трохи до його. А що про його погане ка-зали,—вона те за водою пускала. Хіба люди не набрешуть? На неї саму таке раз-у-раз наплещуть!.. А він їй так усе гарно розказує про себе. Хоч він тепер і без служби, дак що? Прийде та година й служба в його буде, і житиме він паном діло. А що він дома нічого не робить, дак раз, що він одвик од простої роботи, а друге, що він хоче краще навчитися писати, дак не можна чорної роботи ро-бити, бо від того пальці задубіють, зашка-рубнуть, і ніяк не виведеш пером. Роман не дурив цим Левантини; він і справді разів кілька сідав учитися писати, та

довго не міг висидіти, бо це було таки нудно. Він і в салдатах учився більше з примусу.

Розпитувався Роман Левантину і про її життя. Тяжке це було життя. До семи років мати тягала її з собою по наймах, а після семи й саму віддала в найми. Поки жива була мати, то тяжко було жити: все по чужих хатах та по чужих людях. Та скрізь поштурхують та шматком хліба дорікають. А вона того шматка хліба ніколи дурно не їла; тільки на ноги зоп'ялася, то вже й велять хазяї менші діти хазяйські глядіти або посилають гуси пасти чи телята. Мати за гроші живе, а вона за харч своїм малими руками й ногами відбувала, хоч матері за те плачено менше, що вона з дитиною була. Та як умерла мати, тоді вже й світ бідній дівчині потьмарився. Мати хоч і погримає, і поб'є було, та й пожалує,—Левантині й сонечко засміється. Тоді було Левантина гнівалася на матір, як та часом ударить, а тепер би й руки тії цілувала, якби била. Та важка земля в матері на грудях. У наймах, кажуть, і батька не вжалієш. А вже сироту, то й не думав ніхто жаліти. Ходила й по снігу боса, їла й такий хліб, що собаці треба розмочити в помийниці, та й тоді вона не схоче. Що вже на вулиці хлопці та дівчата прикладки до неї прикладають, загадки:—Вгадайте—що на світі найшвидше біга?—Левантина, як її хазяйка потилишниками нагодує. —Панночкою та приплентачксю дражнять...

Дещо з цього Левантина розказувала й Романові. А він жалів її, що вона така гарна та молода та поневіряється в наймах. Зона йому така вдячна була за ту ласку, бо мало її бачила, і казала про те, як їй тепер важко жити в Струків, що дуже з неї знущається сердита й лаюча Стручиха. А одного разу Роман застав її на леваді, як вона сиділа й тяжко плакала. Стручиха попобила її качалкою ні за що: тось з хазяйських дітей побив лямпадку біля богів, а хазяйка звернула на неї. Левантина плакала й нарікала на свою долю, а Роман розважав її ласкавими словами і пригорнув до себе. Вона вже не пручалась і не зчулась, як він став її цілувати, і вона його цілувала... плакала й цілувала і звала братіком, і милим, і рідненьким... і їй так гарно, гарно стало... і вона забула Стручиху з качалкою і все забула... сиділа з ним обнявшися і розмовляла... і ззиралася з ним очима при місячному сяеві...

З того часу Левантина вже вважала Романа за свого парубка, за жениха і поводилася з ним так, як звичайно дівчата на селі з своїми женихами поводяться. І як звичайно на селі бувало, він став ходити до неї ночувати в повітку, і вони так любо розмовляли довгими ночами. І їй здавалося, мов того Романа, що так негарно займав її спершу, вже й не було. Він був такий, як і всі сільські парубки, поводився з нею чесно, по правді. І де-далі, вона його дужче та дужче кохала.

А Роман, вертаючися від Левантини з повітки додому, раз-по-раз думав: «Доки ж воно так буде?» Його розпоганеній городським життям вдачі вже докучало чесне кохання, озивалася його звіряча природа...

А бідна дівчина того нічого не знала, не розуміла, віддала йому всю свою душу і не помічала, що вона вже надійшла аж на край страшної безодні: ще раз ступни тією стежкою наперед, і враз зникне земля і, скрикнувши страшно, як птиця підстрелена, впаде вона туди вглиб, хапаючися руками за повітря, обриваючи тіло об останню в її житті скелю та й ляже на дно безодні вже бездушним покаліченим трупом...

Увесь цей час батько не займав Романа. І синам звелів не займати. З Зіньком це легко було, бо удався лагідної вдачі та й сам так думав, як і батько. Але Денис лютував страшенно: він, такий невсипущий хазяїн, працював до кривавого поту, відпочину ніколи не знав і не знав, а цей дармоїд, це ледащо буде переводити добро, надбане його, Денисовою, працею, дурно їстиме хліб, зароблений його руками! Та вже хоч би їв мовчки, а то ще й величається, ще й несеться! Де ж таки це видано? Як це можна терпіти?!

Денис цього не розумів і сперечався з батьком та з матір'ю. Він був з тих селян, що поза господарством нічого не бачать, а всю свою силу, всі свої думки й почування віддають одному—аби придбати більше, аби стати заможним хазяїном. Працюючи тяжко, не жаліючи ні себе, ні своїх, вони не розуміють ні інших думок, ні інших

пориваннів, опріч тих, якими сами живуть. Через те Денисові Зінько здавався трохи дурним з його думками про книжки та про всякі інші, не хазяйські, справи. А вже тих, що стають їм на їх тяжкій дорозі, перешкоджають їм своїм недбальством, ледарством досягати більшого,— таких людей вони ненавидять як найгірших злочинців і лиходіїв. Проти таких людей озивається криком кожна крапля їх трудовницького поту, кожний рух їх натомленого важкою працею тіла. І в їх немає тоді жалю...

Але батько заборонив займати Романа,— сам хотів з ним, як прийде той час, говорити. Денис досі звик слухатися батька, то скорився й цього разу, хоч серце в його й кипіло, і він так поглядав на Романа, що той і без слів добре розумів, яким духом на його Денис дише. Брати мало розмовляли, мало бачились, але проміж їх уже зростала сліпа зненависть, поки ще німа, але дожидала тільки часу, щоб виявитися, вибухнути. І той час настиг.

Одного разу Роман, проспавши після безсонної ночі з Левантиною трохи не до обід, увійшов у хату і саме натрапив на батька з Денисом.

— А що, Романе, як же твоя служба?— поспитав батько.

— Прийде колись і служба!—відказав нехотя Роман.

— Чи вона прийде, чи ні, то ще хто його зна,—не вдержав язика Денис,—а поки виходить так, що ти собі паном діло живеш, а ми на тебе робимо.

— Атож! На то я богу-государю служив, щоб тепер з вилами до гною йти?!

— Не кажи дурниць, Романе!—озвався знову батько.—Адже інші салдати роблять мужичу роботу—он і Петро, і Карпенко, і Гриценко,—а тобі ж чом не можна?

— Коли роблять, то й хай собі роблять, а я не можу.

— Ех!—не втерпів знову Денис,—пан благородний!.. Вони не можуть мужицької роботи робити: біленькі ручки покалють! Дак не живи з мужиками, а йди до панів!

— Денисе, цить!—сказав батько,—я буду говорити.

Але було вже пізно.

— Ти мені не указ!—визвірився Роман на Дениса.—Можеш ти знать понятіє, необразована ти мужва!

Денис зовсім скипів. Побілів, зірвався з лави, стиснув кулаки і сказав, задихаючися зо зла:

— Тату, виженіть його з хати, а то я його зараз битиму!

— Ти смієш мене бить?—скрикнув Роман і кинувся до Дениса.

— Романе! Денисе! Покиньте! Що це ви робите?—спинив їх батько. Мати скрикнула, а білява Денисова Домаха так і заніміла, стоячи біля полу.

Брати на все те вже не вважали. Вони стояли один перед одним білі, як крейда, постискавши кулаки, важко дихаючи.

— Ти смієш мене бить?—казав тремтячи Роман.—Ти, негодяй, хам!

— Я—негодяй? Ах ти падло салдатське!—скрикнув Денис, але в цю мить Романів кулак ударив його по обличчю і припинив йому слова.

Денис скрикнув дико, як поранений звір, і кинувся на Романа. Але той здоровий, одгодований, не знесилений на праці, в один мент збив його додолу під себе і придавив йому коліном груди.

Жінки заголосили, діти закричали і вчепились за матір, батько кинувся відтягати Романа, але нічого не міг ізробити: розсатанівши, той ухопив брата за горло, а Денис силкувався відірвати його руку від своєї шиї.

У цю мить увійшов у хату Зінько. Побачивши лихо, кинувся він до Романа і штовхнув його з усієї сили. З несподіванки той упав набік, і Зінько відтяг його далі.

— Романе! Що ти робиш? Чи тобі й бога не страшно?—скрикнув він.

Роман зірвався на ноги і стояв усе ще зо стисненими кулаками, ладен зараз же знову кинутися на Дениса.

— Нехай не в'язне!..—хріпко, крізь зуби сказав він.

Денис стогнучи встав і сів на лаві. Домаха припала до його, голосячи. Роман плюнув і пішов з хати.

Ішов вулицею і сердився сам на себе, що вернувся з города на село. Як йому там добре було на службі! Звісно, він службу не по волі кинув, хоч і ховався з цим на селі. Він справді служив при галатіі хоч не швайцаром, дак сторожем. Якби швайцаром, то нічого б і не було.

А то надало йому раз полаятися з швайцаром (*таки випивши був*), а той і пожалівся на його, ще й виказав, як він одного разу піймав Романа, що той продавав казенні дрова. Тоді йому Роман дав карбованця, дак він мовчав, а тепер виказав. *Велика сторія, як продав який оберемок* дров! А сам швайцар хіба того не робив?— тільки що ховатися добре вмів! Звісно, як прогнали Романа, то вже після цього важко було в городі знайти службу, а все ж *лекше, ніж тут. А тепер он-як тут* жити!

Роман побачив перед себе монополію, зайшов туди і купив пляшку горілки. Тоді пішов до «лавки». У «лавці» горілки не можна було пити, дак зараз біля «лавки» лавушник мав хатку і пускав туди людей,—так, ніби своїх гостей, а за те мав од кожної випитої пляшки плату. Навіть сам бігав по горілку. Роман прийшов туди і зустрівся з писарем. Цей хоч уже й випив попереду, а зараз же пристав до Романа, як той почав його частувати. Добули закуски, випили пляшку, а тоді писар послав по другу. Роман жалівся на батька й на братів.

— Чудний ти, Романе Пилиповичу!— відказав йому писар.—Як отак тобі колотиться з їми, то нехай тебе батько відділить та й годі. Тоді як хотітимеш, так і *житимеш*.

Романові ця думка сподобалася. Боявся тільки, що батько не послухається. Але писар упевняв його, що дурниця, що мусить послухатись.

Роман повернувся додому вже пізно ввечорі п'яний і з заміром зараз же вимагати, щоб батько його відділив. Але, підійшовши до хати, побачив, що там уже погашено світло. Поторгав за двері,— засунені. Вилаявся і пішов спати в повітку.

Другого дня вранці ввійшов у хату, як там була вся сім'я Ні на кого не глянувши, сів на лаві і сидів який час мовчки, горохтячи пальцями по столу. Всі мовчали, а батько, трохи дивуючись, поглядав на його, думаючи, що може покаявся та прийшов помиритися з братом. Не казав нічого,—ждав, поки сам озветься.

— Знаєте що, тату?—почав Роман,— как так нам жить, дак ви лучче одділіть мене. Оддайте мою часть, то я сам собі житиму, а ви сами собі.

Це все він казав якось так, мов би то батько був винен за те все, що було вчора. Старий Сиваш помовчав, а тоді спитався:

— А що ж ти з своєю часткою робитимеш?

— То вже моє діло,—що схочу, то й сделаю,—одказав саме таким робом, як і попереду, Роман.

— Та ще ж вона поки не твоя, то ти вже мені *скажи, щоб я знав, на що давати*.

— Тату!—озвався Денис.

— Мовчи!—перепинив батько, боячись учорашнього.—Я й без тебе знаю, що робити. А коли не вдержиш язика, то з хати вийди!

— Може хазяйнуватимеш, Романе, на своїй частці?—питався знову батько.

— Не хочу я хазяйнувать,—кумерцію заведу,—відказав Роман.

— Кумерцію?.. Яку ж то кумерцію?

— Какую схочу, таку й заведу, а ви повинні мені мою частку оддать.

— *Повинен, кажеш?*—*спокійно говорив* батько.—А як не віддам?

— То пойду в волость, то вас і присилують оддать.

— Ну, поки там присилують, а тепер я тобі ось що скажу: підожди ще трохи; навчися поважать батька й братів та не кидатися з кулаками; навчися спершу знову робити, шанувати зароблене добро та не ходити в шинок, то тоді я тобі й дам частку, як побачу, що з тебе хазяїн став. А поки цього не буде, то й з нашого добра нічого тобі не буде.

По тій мові батько повернувся та й пішов з хати.

Роман остався ні в сих, ні в тих. Він тільки сказав:—Ну, я так не дозволю! Це грабіж!—устав і пішов мов слідом за батьком.

Трохи згодом батько вернувся.

— А що, вже пішов?

— Пішов!—одказав насмішкувато Денис, радіючи, що так обійшлося.

— А як на мою думку, тату,—сказав Зінько,—то ви краще б ізробили, якби справді відділили Романа.

— Чого ж то так, що краще?—спитав знехотя батько.—Оддати, щоб він узяв та розмантачив працею-кривавицею зароблене добро?

— Та вже, тату, як він сам себе не направить, то ви його не направите. Воно ж

і його частка тут є,—і він же робив. А може він, як стане сам хазяїном, то візьметься й до роботи, шануватиметься.

— Авжеж! Саме такий!—глузуючи промовив Денис.—Видно й збоку!

— Та вже ж і ми його луччим не зробимо, а тільки буде сварка та лайка, та бійка. А як візьме свою частку, то що там уже з нею буде, то буде, а хоч у нас у сім'ї стане тихо, злагода знову буде,—доводив свого Зінько.

Мати встряла в розмову, хотячи допомогти Зінькові.

— А Зінько правду каже, старий. Послухайся його! І нам лучче буде, і Романові.

— Нехай же спершу покориться та пошанується!—сказав батько.—А марнотратові нічого не дам, і говорити більше про це не хочу.

З тим повернувся та й пішов з хати до роботи, а сини слідком за ним.

Роман тим часом сидів уже знов у «лавці». І сьогодні знайшлись товариші, і як Роман вийшов на вулицю, то в його голові вже здорово гуло. Ішов і думав собі:

— Кат його знає, що його робити! Батько впертий, как пень. І громада потягне руку за ним, а не за мною. Ех, как би дав йому добре так, как Денисові, то може тоді помнякшав би!

Роман був такий лихий на батька, що ладен був би його попобити. Як його тепер жити? Що його вигадати?

Його думка навернулася знову на ту стежку, що на їй уже колись попереду була. Боявся тільки починати, бо мало надії, що пощастить. Але боявся, як був тверезий. Тепер же йому здавалося, що справа вже не така безналійна.

Хіба як він купець, то така вже велика ця ця? А Роман—салдат! Пишеться: Сучков. Хе! Такий Сучков, як Роман Сивашов! Та ще й Горпуша та його пристаркувата, і з себе погана. Ще нехай дякує, що посватає. Нехай оддає швидше, а то зостанеться на насіння. А його, Романа, Сучок за товариша собі прийме. Роман торгуватиме. Ого-го! Він там такий порядок дасть, що ну! А не схоче товаришем приймати,—хай грошей дасть. Вжеж дасть. Одна дочка, та щоб не дав. Та ще й задля такого зятя!

Роман повернув праворуч і пішов у двір до Сучка.

Як він увійшов до хати, то там нікого не було. Роман голосно кахикнув. З другої світлиці визирнула Суччиха Агахвія.

— Моє нижающее!—поздоровкався Роман.—Как би мінє Михайла Григоровича побачить.

— Він у лавці,—підіть туди.

— Невозможно в лавці: дєло секретне,—треба на самотє.

— Що ж там за діло?—зацікавилася Агахвія і вийшла до Романа.—Кажіть і мені!

Роман усміхнувся.

— Отличное дєло! Будете й ви, Агахвія Івановна, знать современно, а тепер позвіть мінє Михайла Григоровича.

Агахвії закортіло довідаться швидше, яке там діло, і вона пішла в крамницю. Незабаром відтіля прийшов Сучок.

—А за яким же це ви ділом?—спитався він, як поздоровкались та посідали.

— Пречудесне дєло! Ось слухайте, Михайло Григоровичу, що я вам скажу!

— Кажіть!

— Єсть у вас кумерція?

— А єсть.

— А помішник вам у кумерції єсть?

Сучок зідхнув.

— Нема!.. Не дав господь сина.

Він завсігди журився, що в його нема сина.

— А я вам найшов помошника та ще й доброго.

— Хто ж то?—спитав Сучок, чудуючися з Романових слів.

— А хто ж? Я!.. А що, хіба не ловкий кунпаньон?

— Та воно, звісно...—якось непевно відказав Михайло Григорович.—Та... тольки як же це воно буде? Ви какой копитал маєте, абощо, дак хочете, щоб у кунпанії?

— Нашо там копитал? Ми й без копиталу таку вдерьом штуку, шо первий сорт! Бо я сам—копитал. Оддайте за мене вашу Горпушу, а я буду вам помошником.

Сучок вирячив на Романа очі. А той, не помічаючи цього дивування, питався:

— А шо, правда,—хароша вигадка?

— Та воно хароша... та только, бачите, ми ще не думаємо дочку віддавать.

— От вигадки! А до каких пор будете держать? Вона ж і так пристаркувата.

— Найдуться люди!—відказав, трохи вже *образившись*, Сучок і додав:—Знаєте що, Романе Пилиповичу? Киньте ви це діло, бо це один пустяк!

— Пустяк? Шо ви думаєте, шо я не зумію торгувать? Дак ви дайте мине за Горпушою денiг, то я сам заведу торговлю таку, що тільки ну! Ого-го!

— Ну, це тоже пустяк діло!—зважливо сказав Сучок і встав.—*Прощайте*,—треба в лавку.

— Та постойте, Михайло Григорович, чи ви не розбираєте, чи що, що я вашу Горпушу сватаю?—спиняв його Роман.

— Почему не розбираю? Даже очинь харашо розбираю.

— Ну, дак чого ж ви?

— Нема мого жаланія за вас її оддать.

— А почему ж би то й нєт?—спитався, дратуючись, Роман.—Чоловек я образованний, понімающий... А што родітелі в мене мужики, то ето нічого: я об них тогда буду без униманія.

Сучок починав уже лютувати і дедалі дужче сопти. Він уже чув, як поводиться й ледарює Роман, знав про бійку з братом, бачив, що в Романа грошей нема, і розумів, куди він тепер ціляє: перевести, розтринькати всі ті грошики, що він, Сучок, надбав. Обличчя в крамаря з гніву почервоніло, і він, сам того не сподівавшися, *крикнув на всю* хату:

— Та шо ти собі думаєш? Ах ти голяк! Іще й примазується до порадошних людей! Ступай, ступай, скудова *прийшов*!

Так гримнув, що Роман збентежився враз і, ні слова не кажучи, пішов з хати. Тільки вже біля дверей схаменувся.

— Ти тоже не очинь!—крикнув він, повернувшись до Сучка.—Сміеш ти салдата, который кров'ю своєю вас, хамов, защищал, так оскорблять? Наплювать мінє на тебе й на твою дочку!

— Вон! Пошов *во-он*!—аж затупотів ногами Сучок, але Роман уже був у дворі, а далі й на вулиці. Сором і злість мордували його: сором, що так *ним погордовано*; злість—за цю зневагу й за те, що ні звідки він не бачив помочі. Усі вони однакові: і батько, і Денис, і цей Сучок! Життя за їми нема, способу ніякого нема! Так би їх усіх!.. Не знає й сам, що він зробив би їм, тільки віддячив би так, щоб аж запекло, щоб аж заскавучали вони!.. Вони—всі, всі ці прокляті мужлаї!.. Які вони дурні й гидкі тепер здавалися Романові!

Він не пішов ні додому, ні до кого, бо на всіх *лютий* був. Знов довго блукав поза селом, ходив у байраці і вже над вечір вернувся додому.

Пішов просто в садок і стрівся там із Зіньком.

— А я тебе дожидався, брате,—сказав Зінько.

— А що? —*спитавсь нехотя Роман*.

— Хотів щось тобі сказати.

— Кажи!—промовив Роман байдужно, лягаючи на траву під деревом.

— Бач, Романе, що я думаю,—заговорив Зінько *й собі сівши біля* його.—Почались у нас у сім'ї сварки... А дедалі, то ще й дужчі будуть. Тобі недобре, та й батькові невесело так із тобою жити. Він би тебе й одділив, якби не боявся, що ти все переведеш. Дак ти так зроби, щоб не боявся батько.

— А как же його зробить? З таким *батьком разлі що зробиш*?

— А неправда ж, Романе, нема чого нарікати на батька, коли сам погано робиш: своїми гордуєш, кудись у пани пнешся... З того доброго нічого не буде.

— *Понімаєш ти там*!

— Та вжеж, може трохи й я тямлю. От ти розбери сам. Служби тобі ще ніякої нема, може й довго не буде; одділяти тебе батько не хоче. Доводиться тобі поки в нас жити. А яке ж воно життя буде, коли раз-у-раз сварка?

— Пущай мене не зачіпають!

— Та де ж вони тебе зачіпають? Воно ж таки правда, що треба ж щось робити. не можна дурно хліб їсти. І Денисові кривдно: він же робить. Уже от ви й *билися, а далі ще гірше буде. Що ж воно* з того доброго? Краще ти, Романе, помирися з батьком та з братом та постарайся хоч трохи в роботі... поки знайдеш собі службу. А там батько, бачивши, що ти шануєшся, і одділить тебе... Хоч крутись там на роботі, я вже тобі постараюсь так, що вони й не *знатимуть, аби шоб сварки* не було.

Зінькова прихильність таки зачепила за серце Романа. Ходячи сьогодні по байраку, він уже багато думав про те—як він далі житиме в сім'ї. Нічого не міг

вигадати, хоча й бачив, що так далі жити не можна. Він одказав Зінькові:

— Як же я покорюсь? З мене ж люди сміяться будуть.

— Чудний ти! А тепер із тебе люди не сміються? Та все село тебе взяло на глузи. Чого ж ти тепер не боїшся того сміху, а тоді його страшно? А я тобі так скажу: тепер з тебе сміються і дурні й розумні, а тоді коли й сміятимуться, дак самі дурні.

Роман подумав трохи й відказав:

— Ну, пущай... Може б я й зробив... Не задля їх, а задля тебе, шо ти такой до мене добрий... Так как же його зробить? Не пойду ж я до їх кланяться!

— Та й не ходи. А тільки візьми та й вийди завтра на роботу, та й роби. А там воно вже якось само станеться...

— Пущай же подумаю, може й вийду...

І справді другого дня вийшов городити тин із Зіньком. Денис глянув на його з-під лоба, батько здивувався, але ніхто нічого не сказав. Тільки Зінько дуже зрадів, клопотався з Романом, гомонів і все зводив, щоб і з батьком та з Денисом у їх розмова була. Мати йому допомагала. Одначе ті мовчали.

Роман робив увесь день. У його заболіла спина, руки, ноги. Другого дня він вийшов був на тік, але робив тільки до снідання. Поснідавши, він уже не пішов туди і більш уже не брався до роботи. Зінько і вмовляв його, і прохав, та нічого не помагалося. Романові здавалося дуже важко робити, батько не зласкавів одразу, та й сором було перед селянами, що він високо літав, а тепер низько сідав.

Тим часом чутка про його сватання в Сучка пішла по селу. Дочулась про це й Левантина. Вона одного разу почала плакати й казала Романові, що він її покидав, бо сватає Сучківну.

— Тю на тебе!—відказав Роман.—То все дурниця! То я був випивши та для щутки й пішов, щоб посміятися. А вони з великого розуму думали, шо я справді на їх ступу-Горпушу оком накинув.

І він почав її цілувати і пригортати і казав, що він її ні на кого не зміняє і свататиме скоро—от зараз, тільки службу знайде... Все це вона вже чула, та й не раз, але кого любиш, тому хочеться вірити. І вона вже вірила йому й казала:

— Гляди ж, Романочку, не зрадь мене! Бо як ти не пожалієш, то хто ж мене пожалів? Находь службу швидше, бо...

Левантина замовкла, а Роман знова почав її улещати, і вона забула свій сум.

Ідучи Роман од неї додому, сам собі думав про те, що треба справді службу швидше знаходити та тікати звідсіля. А то гляди, ще Левантина дитину знайде, то клопоту повна голова буде.

І другого ж дня пішов у сусідню економію. Сього разу йому пощастило. В економії був ліс, а в лісі два сторожі. Один несподівано покинув службу й пішов додому саме в той день, як Роман туди прийшов. Зваживши на його салдатський білет, управитель узяв його за підстаршого сторожа до лісу. Не вподобалась Романові ця служба, та іншої не було. Жити доводилося в лісі в одній хаті з старшим сторожем. Цей раз-у-раз посилав Романа на ніч обходити ліс і вартувати там. Спершу Роман ходив, а далі йому очортіло, та й за Левантиною занудився. Однієї ночі, замість щоб обходити ліс, майнув до неї (верстов з вісім туди було) і з того часу почав навідуватися до неї ночами частенько. А тим часом люди з того села, де була економія, заходились коло Романа. Вони були дуже вбогі на дерево, то часто крали його в панському лісі часом нишком од сторожів, а часом, як сторож був не лихий, то купували в його дерево за дешеву ціну: дадуть йому якого рубля, чи піврубля, та й нарубають чого треба. Ліс великий, то не скоро помітиш кожне зрубане дерево. А сторож ніби того й не знає. Романа вони недовго вмовляли, і він почав добувати собі таким робом гроші. Він зовсім не берігся і попускав рубати стільки, що вже й видко стало. А тут іще один чоловік, не поладнавшися з Романом за ціну, та й виказав на його. Все виявилось, Романа прогнано зо служби, ще й грошей не віддано... хоч він небагато й заробив, бо не прожив там і місяця. Довелося знову до батька вертатися.

IV.

А на селі страшенно сміялися й глузували з Романа, лаяли за лежні та за те, що високо нісся. Його приятелі—писар, урядник, дяк та інші—були до його при-

хильні, поки в його бряжчало в кишені і він частував їх горілкою. Та він давно вже повитрусював свої кишені, витрусив і материну скриню. На селі скрізь почали звати Романа голодрабом, ледащом. Приятелі почали одвертатися, стріваючись на вулиці. Про те, щоб хто його в гостину до себе закликав, Роман забув уже, коли це й було.

Дуже це йому було прикро. І не через те, що з тих приятелів якесь йому добро було, а так, сором, що от з усіма в товаристві був, а тепер занехаяно його. Він не знать що дав би, аби хоч трохи де добути грошей та знову привернути до себе своїх приятелів зрадливих... привернути, повеличатися трохи, щоб усім заціпило, а тоді хоч і з села.

Надто, що й обірвався вже. У його тільки й було одежі, що на йому. А одного разу вночі, через тин перелазячи, розідрав свого «піджака». Хоч і полата мати, та вже не вдержиш його цілим, як почалося дратися... уже он і лікті видно... Грошей, хоч кричи, треба, а де їх візьмеш?

Це було через скілька день після того, як вернувся Роман додому з лісу. Одного разу місячної ночі, ідучи від Левантини через тік до повітки спати, він побачив на току ворох пшениці. У його промайнула в голові думка:

— Якби набрати цієї пшениці та віднести до Рябченка!

Чого йому спав на думку цей Рябченко? От, і сам він не знає... Так, чогось ізгадався.

Рябченко був такий собі чоловік у їх на селі. Він мало хазяйнував, трохи шив чоботи, а більше—подейкували люди—накладав із злодіями. Певно довести того ніхто не міг, але на селі кожне звідкись знало, що хоч він сам і не краде, дак злодійське передержує. У його кілька разів і трус був, та не могли нічого знайти.

Ото ж він і згадався Романові. Цей купив би пшениці, якби однести. Звісно, воно так неначе крадіжка... а в тім... яка там і крадіжка? Адже й він один з трьох братів, то й йому ж належить частка. Хіба ж він винен, що батько та Дечис не дають йому тієї частки? Коли не дають, то він може й сам узяти.

Таке думав Роман, лежачи в повітці, а далі встав та й пішов у клуню шукати мішка. Знайшов, прийшов до вороха та й зупинився. Чи брати, чи не брати? Ет, що буде!..

Він набрав з вороха мішок пшениці і хотів нести до Рябченка. Та ні,—треба спершу попитати його.

Нишком, обережно перелазячи через тини, пройшов городами до Рябченкової хати. Там уже було погашено. У Романа забилося турботно серце, як він злегенька постукав у вікно. Ніхто не озвався. Він заторохтів дужче.

— Хто там?—почувся голос із хати.

— А вийди, дядьку, сюди!

Трохи згодом двері на двір одчинилися і крізь їх просунулася кудлата голова.

— Хто це? Це ти, Романе?

— Я.

— А чого?

— Пусти в сіни,—не хочу стояти на видноті.

Розкудлана голова сховалася, і Роман увійшов у темні сіни.

— Кажи, чого треба?

— Хочеш пшениці?

Рябченко не відразу відказав. Він зрозумів, яка то має бути пшениця, але вагався, не знаючи, чи Роман його не підводить. Може вмисне, щоб потім урядника навести? Темна постать Романова нічого не могла йому про це сказати: обличчя видко не було.

— Якої пшениці?—запитав врешті.

— З дому.

— Не брешеш?

— Чого б я став брехать?

Рябченко ще подумав і згодився:

— Добре!

— По чому даси?

Рябченко сказав півціни.

— Дешево.

— Знайди дорожче!

Роман знав, що дорожче не знайде, і сказав:

— Добре, зараз принесу.

— Трохи згодом, як місяць зовсім зайде!

— Та він уже заходить.

Поки Роман вернувся додому, то місяць і справді зайшов.

Цієї ночі Роман одніс до Рябченка три мішки пшениці, і в його в кишені забряжчали гроші. Тоді з упокоєм заснув.

ругого дня Денисові здалося, що пше- в воросі наче поменшало; але потім подумав, що мабуть помилився, і му нічого не сказав.

оман справив собі нобу черкасинову етку, і в його нічого не зосталося з грошей, що взяв за пшеницю. Мусів у ходити до Рябченка. Цього разу року вже не було нічого, то він набрав комори, з засіків, добравши до замка ього ключа. З цим ключем він і потому рав ще до комори, але робив це обе- кно, щоб ніхто не помічав.

Одного разу старий Сиваш уранці ла- ив двері в повітці. Було до схід сонця одно, то вдяг кожуха. Як сонце зійшло, епліло,—скинув його та й забув у зітці. Там він і лежав увесь день.

Другого дня Роман лагодивсь іти ще якусь окономію шукати служби. Устав но,—ще всі спали. Було холодно, а го драненьке пальтичко висіло в хаті. ав він у повітці і побачив тоді біля дверей тькового кожуха... Удяг його.

В окономії нічого не добувся: там уже али про те, як він був сторожем у лісі.

— Ех, жисть мотузяная!..—нарікав, ртаючися додому. Сонце вже припіка- ,—довелося скинути кожуха й нести.— якого я чорта ноги бив? Ще кожух тягни! іду в город та хоч продам його, щоб урно не ходити! Ніхто ж не бачив, як я дягав його.

Завернувсь і пішов у город. Від окоио- ії туди було верстов чотири. Швидко їх ерейшов і подавсь у город просто на азар. Там євреї торгували ношеною оде- кею, сидячи кожен над купою свиток, кожухів, чумарок, жакеток, штанів та іншого старого дрантя, кинутого долі або на брудному рундуці. Покупців не було, сами євреї й єврейки завзято шваркотіли проміж себе. Роман підійшов до одного.

— Єврей, купи кожух!

Єврей подивився на кожуха.

— Скільки хочеш?

— Десятку давай!

— Оддай його своєму батькові,—може на онучі здасться,—і він кинув од себе кожух.

А ти ж скільки даєш?

— Два.

— Нехай же твій батько ними пода- виться!

Роман пішов далі, до другого єврея. Але перший єврей щось зацвенькав до цього.

— Ну, се такий козух, со одна смусина од другої смусини—як нас город од Одес.

— Що ти брешеш? Він іщо зовсім новий, мало й ношений.

— Якби він був новий, то я б тобі за його дав десять рублів, а як він такий старий, як беззубий собака, то я тобі дам за його десять злотих.

Ледве продав добрячий кожух за три рублі. Гаразд пообідав, випив пива і пішов додому.

А дома батько вранці кинувся кожуха й згадав, що забув його в повітці. Пішов туди—нема.

— Мабуть те ледащо вдягло,—подумав Сиваш і не став більше шукати.

Але Роман прийшов увечорі без кожуха.

— Ти хіба не вдягав кожуха?—запитав його батько.

— Стану я вдягать ваші кожухи! На чорта він мені здавсь!

Кинулися тоді всі шукати, тільки Роман—ні. Не знайшовши старий Сиваш кожуха, почав лаяти Романа:

— Коли вже нічого не робить ледащо, то хочби вже, йдучи, двері в повітці зачинило! Мабуть собаки затягли, а хтось потім узяв.

Роман аж розсердився:

— Що я буду за всяким доглядать та прибирать! Сами розкидають, а я сдвічай!

Усі дивувались: хто б міг украсти? Нема, здається, і злодіїв поблизу, а вкрадено.

Трохи згодом Роман устругнув нову штуку. У їх у сінях висіло велике сало—пудів зо два. Двері з сіней у двір засувалися засувом. Він уночі нишком одсунув ключем засув, зліз по драбині на горище й зняв сало. Не гаючись, потяг його до Рябченка. Але той не схотів прийняти:

Буде трус, може й мене труситимуть, то знайдуть. Цього не хочу, це не пшениця. Заховай денебудь, нехай перележить,—тоді візьму.

Роман пішов од його лихий. Візьме, як перележить! Байдуже йому тоді! Тоді Роман і сам одтаска його в город та й продасть дорожче. Роман уже сердитий

був на Рябченка, що той дешево платив.

Одначе, не нести ж сало назад. Треба десь його заховати. Де б же? Хіба в байрачку, що праворуч од дороги, як іти в город? Там є одна нора... Недавно Роман її бачив, як ходив там. І добре буде потім узяти, щоб нести на базар.

Роман пішов не вулицею, а городами і вибрався за село. Півверстви від села до байрачка перейшов швиденько. Знайшов знайому печерку, запхав туди сало, закидав хмизом, листям сухим. Тоді мерщій вернувся додому.

Другого дня Сиваші сполошилися: сало вкрадено! Мати аж заголосила,—так їй жалко було: таке сало товсте та гарне! Батько теж бідкався і ніяк не міг зрозуміти: де ті злодії беруться? Тільки Денис не бідкався, але страшенно лютував, не казав ні слова і щось собі думав. Роман покищо любісінько спав.

І Послали Зінька покликати старосту. Прийшов староста з людьми. Подивилися на сіни, подивилися, що в їх нема сала...

— Отут і висіло?—розпитував староста.

— Отут і висіло.

— І забрано?

— А забрано ж, забрано, бодай йому руки покорчило!—кляла стара Сиваշиха.

— Мабуть же його таке забрало, що вже й заховало добре!—сказав староста.

— А мабуть!—додав хтось з людей.

— Шкода ж, коли так, і шукати!—і староста повернув, щоб уже додому йти.

Але Денис зазмагався:—Як же то так? Таку шкоду зроблено, та й покинути, та й не шукати?

— Та де ж його шукати?—дивувався староста, бо йому не хотілося клопотатися.

Денис намігся, щоб потрушено Рябченка. Покликали урядника, пішли до Рябченка. Той страшенно розсердився, кричав, що вони не сміють його «порочити», не дозволяв трусити і вимагав, щоб Денис заложив десять карбованців, а тоді вже й трусив. Денис такий був певний знайти в його сало, що заложив гроші; десятьох не було, дак хоч три. Хитрий Рябченко радий був і тому.

Почали трусити. Обнишпорили хату, хліви, город—скрізь. Нічого не було. Денис сам по кілька разів перекопав усі закапелки і все ж не знайшов сала.

Рябченко радів: три карбованці зоставалися йому—несподіваний бариш. А Денис пішов додому розлютований, бо пропало сало, пропали й три карбованці. Дома він мокрим рядном напався на батька:

— Як собі хочете, тату, а я так далі жити не буду! Нащо ви потуравте Романові? Розледащів, нічого не робить, та ще й краде!

— Як то—краде?—спитався понуро батько, начуваючися нового лиха.

— А так, що це Романове діло з салом... та мабуть і з кожухом.

— Як то Романове? Хіба в Романа що знайдено?—спитав батько ще похмуріше, хоч у самого тремтів голос.

— Хоч нічого не знайдено, та я знаю, що воно його рук не минуло.

— Та як же ти смієш це казати?—гримнув батько, зірвавшися з лави.

Денис глянув на його і аж перелякався: батько стояв перед ім блідий, очі палали якимсь непевним огнем, увесь аж трусився, стиснувши кулаки.

— Як ти смієш це казати на свого брата, нічого не знаючи? У нашій сім'ї зроду не було злодіїв і нема,—чуєш ти! А ти сам на свою сім'ю будеш неславу пускати?!

Денис схаменувся, побачивши, як роздратував батька.

— Та нехай і по-вашому, але нащо ж ми з жінкою будемо робить на ледацюгу? Або проженіть його, або нехай робить, або мене відділіть! Що це таке справді?! Ледащу такий потур давати! Це треба розуму рішитися.

— Мовчи ти, блазню!—знову розсердився батько.—А то я тобі такого дам, що в тебе останній твій дурний розум з голови вискочить!—Еч, розумніший уже за батька зробився! І сам без тебе знаю, шо треба зробити, і зроблю.

Саме на цю розмову наскочив Роман.

— Слухай, Романе, що я тобі казатиму!—озвався до його батько гнівно.—Годі вже панувати! Або берись до роботи, або йди собі, куди знаєш!

— То що? І піду!—відказав Роман так спокійно, мов це йому байдуже було.—Піду в город,—там собі швидше службу знайду. Як розвеличались!.. Обійдемось і без вас!

Повернувся та й із хати.

Зін цього сподівався, що таки Денис лись під'юдить батька вигнати його,— і певний був, що батько це говорив з прави. Ну, та не таке вже воно й лихо. де в город, продасть там сало... Поіве трохи, поки службу знайде... А ли й не знайде... ну, там видно буде, о робити!..

Але Денис на тому не перестав. Мав а Романа велике пересердя і за сало, і а пропащі три карбованці. Пішов до трука та до кума Терешка Тонконоженка розказав їм усе, що думав про Романа. оді втрьох заходилися його сочити: куди ой не піде, то все якийсь з їх на його ком накидає, пасе. Батько ж із Зіньком ічого про це не знали, бо звелів Денис е казати їм про це.

Днів через два Роман пішов у город. Так зібрався й пішов, що сім'я й не знала про це, ні з ким і не попрощався, навіть з матір'ю. У непевних Денисових поглядах він бачив, що Денис думає за сало на його,—боявся, щоб не присочив. А тепер, пішовши нишком, думав, що вже буде і в городі, поки дома побачать, що його нема.

Але три його вороги за малим не назирці ходили за ним ці дні. І Струк таки присочив його, як він подався з дому. Зараз кинувся до Дениса.

Ще Роман тільки виходив із села, а вже вони втрьох, пробігши манівцями, сиділи біля дороги в кущах у байрачку.

Недовго й дожидалися: іде Роман та просто в байрачок. Двоє зостались там, де сиділи, а Струк поплазував обережно поміж кущами слідком за Романом. Він був стрілець, то звик по лісах до звіря підкрадатися.

Роман ішов сміло, не боячись нічого, Струк рачкував за ім здалека. Ось Роман спинився, озирнувся,—нікого не побачив. Положив долі свою торбу і почав одкидати хмиз од печерки. Поодкидав і витяг щось велике. Струк догадався, що це сало, і мерщій метнувся до своїх.

Вони заховалися на доброму місці: Романові неминуче треба було проз їх іти, бо вони сиділи аж на тому краю байрачка, що до города.

Роман вийшов з байраку на шлях, знов озирнувся туди й сюди,—нікогісінько нема. Тоді швидко пішов у город.

Трое товаришів незабаром почули його ходу... от уже й видко його: іде і щось мугиче собі під ніс. Сало на плечах.

Одним скоком вони стали круг його.

Роман спинився вражений і одну мить, з несподіванки, не знав що робити.

— А куди це ти, Романе, сало несеш?— спитався глузуючи Денис.—Може тобі пособити?

Здоровенний Романів кулак ударив Дениса по уху, що аж каганці тому засвітилися. Денис поточився, трохи не впав, а Роман тим часом, кинувши й сало, побіг шляхом.

Очманівши від кулака, Денис на мить спинився, не розуміючи, що сталося. Але зараз же побачив.

Попереду біг Роман, а за ім, дуже близько, Струк, а трохи віддалік Терешко. Денис кинувся за ними.

Але Роман добре бігав і незабаром далеко покинув назад себе і Терешка, і Дениса. Тільки Струк гнався за ним близько, зігнувшись наперед усім своїм довгим тілом, закидаючи назад швидкі цибаті ноги.

Він розпалився. Так він колись біг за вовком підстреленим: ніколи було вдруге рушницю набити, щоб стрельнути, і він напружував усю силу, щоб наздогнати закривавленого звіря і добити з рук, розтрощивши йому голову. Так він біг і тепер, сам не розуміючи, не думаючи про те—нащо йому ловити Романа і що йому той Роман зробив. Біг і кричав інколи:

— Не втечеш!.. Задавлю!..

У його перед очима, не перестаючи, швидко мелькали п'яти, притискалися до боків висунені назад лікті. Ці лікті все ближчі, ближчі стають... Струк виразно чує, як важко дихає втікач... почуває це дихання... Напружується з усієї сили— от-от досягне; але й Роман напружується... Та не надовго. Одним останнім стрибом падає Струк на спину Романові, валяє його додолу. Але тую ж мить Роман вивернувся й зірвався на ноги. Струк, лежачи на шляху, вхопив його за ноги обома руками. Роман схитнувся і знов упав, і вони зчепилися проміж себе, качаючися в пилу на шляху.

— Не втечеш!.. Не втечеш! — хрипів Струк.—Не попущу!

— Чого тобі від мене треба? Що я тобі зробив?—так само хрипів Роман, пручаючися.—Пусти!

Враз іще двоє впало на його, вхопило його, притисло.

— А, дак ти так!—ревів розлютований Денис.—Красти!.. биться!.. тікати!.. Злодій!.. Душогуб!.. От я ж тобі покажу!..

Роман *визволив праву руку і почав* бити кого й по чому попадя. Його пригнітили так, що він застогнав, і скрутили йому назад руки поясом.

— Тепер тікай!—знущався Денис,—да *тільки* не в город, а до волости!

Підвели його і стояли, відпочиваючи, всі четверо, задихані, знеможені, в подраній одежі, з умазаними обличчями у кров, змішану з шляховим пилом. У бійці Денисові розбито носа, а він поплямив своєю *кров'ю інших*.

— Ходім!—смикнув Денис Романа.

— Не піду!

— Ходім, бо потягнемо, як падло!

— То й тягніть!—Роман упав на шлях.

Але Денис ухопив його за вірьовку й потяг по шляху, що аж руки тому вивертались. Роман ойкнув.

— *Уставай же, бо ще гірше буде.*

Роман устав. Пішли до села. На дорозі *забрали* покинуте сало. Терешко йшов з ним попереду, а далі Роман, а за ім Струк із Денисом, держачи його за кінець пояса, що зв'язував руки. Мовчали всі.

Так увійшли в село.

— Куди ж іти?—спитав Струк.

— У *волость*,—*одказав Денис*.

— А може б до батька його? Нехай повчить!—порадив Терешко.

— Такий, що повчить!—сказав Денис.—У волость!

Повернули до волости. Здивовані люди спинялися, поглядаючи на цю чудну, незвичайну процесію, і не могли нічого зрозуміти. *Дехто підходив і питався, але ті*, поспішаючися, йшли далі.

Увесь час Роман мовчав. Але як уже підійшли до волосного рундучка і він ступив на його ногою,—тоді повернувся до Дениса:

— У, ірод!—і плюнув йому межи очі.

Денис рвонувся був до його, але зараз же спинився.

— Постривай, побачимо, що в холодній заспіваєш!—утерся, і всі вкупі вступили до волости.

Там були писар, старшина, урядник. Вони аж не стямилися з того дива, що побачили. А Денис, не зважаючи на те, почав оповідати, що ось вони піймали злодія з салом, і вимагав, щоб написано протокола і *посаджено злодія в холодну*. Говорив так, мов би це не про брата, а про когось зовсім йому невідомого й чужого.

— Що ти, Денисе? Бога ти не боїшся, людей не страмишся! Брата?!—дорікав йому старшина.

— А хоч і брат, та коли таке ледащо...

Тоді озвався Роман: вони на його напали, калічили, нівечили його!.. Денис завсігди пеклом на його дихав... І тепер хоче занапастити... *Зовуть його злодієм!* А почому вони знають, як у Романа те сало опинилося? Може йому батько сам його дав.

Волосні з урядником не знали, що їм робити. Їм було жалко Романа і гидко Дениса слухати, а проте все ж це було злодійство. Допоміг писар:

— По закону так: *коли б син у батька* що і взяв, а як батько простить, то й суду нема ніякого.

— Це правда, так!—додав урядник.

— А коли так, дак що тут казати?—озвався старшина.—Це не наше діло, а батькове. Сторож, розв'яжи його!

Сторож укупі з Струком розв'язали бідолаху. Струк тепер уже зовсім прохолов і сам на себе гнівний був, що в таке встряв. І Терешкові було ніяково.

— *Ми всі тут діло бачили й чули: коли* що треба буде, то всі будемо свідками, а протоколу нема на що списувати!—рішив старшина.—Ідіть собі з богом!

— Спасибі вам, господин старшина!—подякував Роман і зараз вийшов з волости.

Понурившись, вийшли за ім Струк і Терешко, а позад усіх Денис.

Денис гнівався на волосних. Голова в його боліла, закривавлене обличчя розпухло і щохвилини нагадувало про Романа.

Як він увійшов у свою хату, то там були всі дома.

Зінько аж з місця зірвався, побачивши Дениса.

— Денисе! Що це тобі?

Не відмовляючи йому, Денис *промовив* просто до батька:

— Ото ж ваш синочок наробив.

— Хто? Роман?—спитав батько.—Знову билися? З чого ж це?

— А з того, що ми—кум Терешко, Струк та я—піймали його з салом у байраці.

У старого Сиваша затремтіли руки.

— Та й били його?

— Або він нас бив, поки йому руки назад скрутили.

— Нащо ж ви йому руки крутили?

— Щоб у волость одвести. Шкода тільки, що старшина не схотів у холодну посадити.

— І ти вів його зв'язаного... через село в волость?

— А то ж би ніс,-чи віз на собі?

І відразу всі очі повернулися до старого батька. Він устав білий, увесь тремтячи, як лист під вітром, і звів угору проти Дениса руку.

У хаті зробилось так тихо, мов усі перестали й дихати.

— Бодай же ти довіку був...

Але слово прокльону спинилося на устах у безщасного батька, і він, як стояв, упав на стіл головою і заплакав старими, тяжкими, як камінь, як огонь, пекучими сльозами.

— Так мене зганьбив!.. Увесь рід наш чесний так зганьбив!.. Брата не пожалів!.. Хоч би мене, старого, пожалів!.. Мою стару голову таким соромом, такою ганьбою покрив!..

І ні слова більше. Тільки чути було, як мати хлипала, стоячи вкутку біля дверей. По Зіньковому обличчю котилися сльози...

Частина друга.

СЕРЕД НОВОГО ТОВАРИСТВА.

I.

Вийшов Роман з волости, повернув знов у город.

Ще ніколи він не був такий лютий на брата й на селян, як тепер.

Йому, бувши вже не простим мужиком, зазнати такої ганьби, такого сорома́ перед цілим селом!

І все через його, через цього клятого Дениса! Якби він його зараз отут, серед шляху стрів—задавив би його, розтоптав би, як гадину!

Та гарні й батько з Зіньком, потураючи такому хамлетові, як Денис. Вони могли б одділити його, Романа, дати йому що треба,—він би пішов од їх і нічого б тоді не було.

А тепер!..

Та всі вони, всі йому за шкуру сала залили!.. Всі ці мужлаї кляті!

Він повернувся до села, що вже поринало в долині, визираючи з-за горба солом'яними покрівельками, з білими димарями, розкиданими серед ясно-зелених куп густих верб і темного листу садків. Зняв кулак угору, і крізь затиснені зуби вилетів якийсь півзвірячий згук лютости й зненависти. Повернувся і пішов швидко, швидко.

Довго йшов, поки хоч трохи втихомирилося серце і міг думати і про щось інше.

Що саме зараз робитиме в городі?

У кишені в його бряжчало трохи грошей,—зосталось од попередніх крадіжок—але їх не могло стати надовго.

Ет! там видно буде! Стукатиме скрізь,—десь та відчиниться.

Але як він увійшов у город і проходив вузькою вулицею, поглядаючи на невеличкі одноповерхові будиночки, пооббивані дошками і помазані сірою фарбою, то не знав, у які саме двері має почати стукати. Всі були однаково непривітні, однаково замкнені від кожного чужого.

І так ішов усе далі, аж поки дійшов до невеликого базару, засміченого, захараще-ного шопами й рундучками, обставленого великими й малими бакаліями та крамницями. Ці бакалії й крамниці надихнули йому думку: а що, якби туди в прикажчики?

Недовго думав і зайшов зараз же у велику бакалію. Там було кілька покупців, крамарчуки метушились, поспішаючися все подати, не баривши покупця. Один підбіг і дуже ввічливо озвався до Романа:

— А вам што угодно?

— Та мені хазяїна.

Обличчя в крамарчука зараз одмінилося, скоро виявилось, що це не покупець. Він недбало кивнув рукою на високого худого чоловіка, що стояв за касою:

— Он!

Роман підійшов до хазяїна, поздоровкався.

— А що скажете?

Роман почав був казати, але ще й не доказав усього, а вже хазяїн замахав руками:

— Не нужно! Не нужно! У нас усі прикажчики есть.

Роман вийшов з ції крамниці і подався у другу. В другій хазяїн спитав:

— А рекомендації есть?

Цього в Романа не було.

— А по какой часті ви служили?

Роман одказав, що швайцаром.

— Та ні, по торговой часті... чи в бакалейной, чи в мануфактурі?

— Та я по торговой савсьом не служил.

— Е, дак ви нам не підходите,—відказав хазяїн і одвернувся у другий бік.

Роман вийшов знову без нічого. Але він уже наважився походити сьогодні по крамницях і почав заходити в кожну підхожу по черзі. Здебільшого ніде не треба було прикажчика, а як часом і не відсилано його відразу, то зараз же виявлялося, що він торговлі не знає, і після цього вже годі й говорити. Обійшовши так десятків трохи не зо два крамниць, Роман побачив, що тут йому нема чого сподіватися. Треба було це облишити.

Почувся на втому й голод. Купив на базарі хліба, тут же сів на рундучку їсти. Базар був порожній, бо було вже пізно і день не базарний. Коли-не-коли тільки перейде засміченим майданом який чоловік, але ніхто не займав Романа. Міг їсти як хотів помалу і думати скільки хотів.

Думав усе про одно. Завтра піде по палатах тощо: чи не треба там сторожа. Не дуже до вподоби Романові було те сторожування, та вже ліпше це, ніж нічого. Пішов би й сьогодні, та пізно: з усіх палат члени уже порозходилися. Щоб так-сяк добути день до вечора, походив по городських бульварах, почитав на стовпах афіші та інші оповістки та розпитався, де тут є «ночліжний дом». Скоро почало вечоріти, пішов у той «дом» ночувати за три копійки.

Не сподобалось йому там. Велика світлиця була така нечиста й темна, що ліпше було б її темницею звати. На стінках колись були шпалери, але це було дуже давно, бо тепер од їх позоставалися тільки де-не-де великі й малі клапті. Обдерті стіни були такі занехаяні, обпльовані, помазані роздавленими блощицями, що Романові гидко було на їх дивитися. Чорні, затоптані грязюю помости попрогнивали. У вікнах найнижчих шибок зовсім не було: їх так часто бито, що хазяїн позатулював там дощечками. По всій хаті стояли широкі ослони з дерев'яними приголовачами—і серед хати й попід стінами. Котрі були порожні, а на котрих, на якомусь дранті, сиділи або лежали люди. Під чорною від сажі стелею висіла поганенька лямпа і ледве освічувала тьмяним світом цей притулок людського вбозства.

Роман обібрав собі порожній ослін під стіною в кутку. Скинув пальто, послався і мовчки ліг. Ще було рано спати, і він, лежачи, почав роздивлятися, серед яке товариство потрапив. Були старі, зовсім сиві діди, були здорові дужі люди і хлопці років шістнадцяти-сімнадцяти. Простої сільської одежі було мало,—більше всяке городянське вбрання. Які сиділи або лежали сами собі, а які купками, розмовляючи—певне знайомі. Он недалечко троє лагодяться вечеряти: порозкладали перед себе на якійсь ганчірці порізаний хліб і ковбасу, а один зручно вибиває з пляшечки затичку, вдаривши дном пляшки об долоню. Притуляє пляшку до губів, і Романові чуть, як булькає горілка. Надпивши трохи, передає другому... Романові починає страшно хотітися вилити чарку горілки і закусити отією ковбасою.

— Ти чого тут?—зненацька гримнув над їм страшний басюра.

Роман глянув і побачив, що біля його стоїть здоровенний чолов'яга, убраний у широке й довге літнє пальто, руде, заяложене й обдерте. На голові пом'ятий чорний бриль. Здорова пика з бородою.

— Ти чого тут ліг?—знову зикнув новий гість.

— Того, що тут место било,—відказав Роман.

— Ах ти болван неучений, стультусяка халдейський! Хіба ти не знаєш, що це моє місце, га?

— А скудова ж би я знал?—сказав Роман, нехотя встаючи.—Я сьогодні тут у первбй раз.

— У первбй раз!—перекривив здоровило.—Тебе нечиста мати принесе мабуть сюди ще мільйон разів, то знай, що на це місто в мене давність земська, понімаєш? Я тут ночую, я Патрокл Хвигуровський!

— Чого ж це там уже бурса розвоювалася?—озвався хтось із другого кутка хати.

— Сердиться!—додав другий.

— Цитьте, ви, суси тупорилі! До сих пор не можете розшёлепать того, де бурса, а де семінарія! Бурса!..

— Ну, ти вже, Хвигура!—одказав перший голос.

— Да, Хвигура. А знаєш ти, азінус клапоухий, що значить хвигура? Вид, сбраз, все одно що образець! Понімаєш ти: образець, примір для вас усіх, сервуси ви червяковські!

Регіт покрив слова Патрокла Хвигуровського. А він, не зважаючи на те, почав мсститися на своєму сслоні, бо Роман перейшов на інший. Тепер уже Роман роздивився на його дужче. Здоровенна голова з русявим кудлатим волоссям, з розкуйовдженою бородою. Обличчя з товстим носом сдутле і червоне від випитої горілки, але зовсім не лихе. Роман іще й далі роздивлявся б на його, але новий гість хотів спати, бо в його добре гуло в голові: умостившись, ліг, повернувся до стіни і незабаром захріп так, що один сонний аж жахнувся.

А Роман не міг заснути,—то від думок, то від усякої погані, що за ніч скусала йому геть чисто все тіло. Заснувши, спав погано і зараз же прокинувся, скоро ночліжани заворушилися в хаті. Поспішився вмитися і вийти на вулицю.

Було ще рано кудинебудь іти за ділом. Роман пішов на базар ізнову, купив собі снідання й попоїв. Пробавившись годин до десятьох, пішов «по палатах».

Тут уже рекомендацій не треба було: дссить що він салдат, бо сторожів же й беруть найбільше з колишніх салдатів. Та на лихо, в маленькому губернському городі небагато було тих «палат», а які були, то скрізь уже народу повно й без Романа.

Він виходив увесь день і вернувся ввечорі до ночліжного без ніякої поки надії на службу.

В ночліжному були й нові гості, і ті, що їх Роман бачив учора; тільки не було Патрокла Хвигуровського. Роман подався на своє вчорашнє місце і зараз же ліг утомлений.

До його підійшов парубок—високий, безвусий, у старенькому піджачку та в полатаних на колінах штанях. Обличчя зовсім молоде, але якесь не виспане, брезкле, з великим синцем під оком.

— А шо, земляк, не тутешній?—запитав.

— Нє.

— А скудова?

— З Дибльов.

— А! Чи не служби шукаєш?

— Та служби...

— Ну-ну!.. Етого іщо попошукаєш!

— Разлі трудно?

— А то нє? Я сам уже з місяць шукаю... Витратився, ободравсь увесь...

Вони розбалакалися. Роман розказав парубкові про свої городянські пригоди, а той і собі оповідав, що він там та там бував, прохав, та ніде роботи нема,—хоч пропадай з голоду! От сьогодні він ще не їв нічого.

— Чи нема в тебе, земляк, хоч гривеника? Позич пожалуста! Зароблю—оддам. А то так воно—не євши...

Роман і сам був голодний.

— А гдє б тут можна купить чого закусить?—спитав.

— Можна! І закусить, і випить!—відказав парубок.—Давай збігаю!

Роман вийняв четвертака, щоб той купив на двадцять копійок їжі, а п'ятака здачі приніс. Парубок метнувся швидко, але довгенько проходив. Приніс оселедець і булку, але без здачі.

— А п'ятака,—прости земляк!—і сам не знаю как—випустил з рук... отут у дворі. Шукал-шукал—темно, не найдеш. Нехай уже завтра пошукаю.

— Та вже пущай,—сказав Роман, але йому чогось здалося, що від парубка не пахло попереду горілкою і що його п'ятак лежить тепер не надворі, а в шухляді в монополії.

Порізали на шматки оселедець, розділили на двоє булку й почали їсти.

— О, дикі неуки!—озвався біля їх, підійшовши несподівано, Патрокл Хвигуровський.—Їдять оселедець, *не пивши* попереду! Ще в древніх хвилозопів сказано, що риба любить воду. І коли не можеш дать їй води, то дай їй хоч водки.

Його здорова лапища простяглася між два їдці, ухопила шматок оселедця і вкинула його в величезний рот. Простяглася знову, вломила половину парубкової булки і послала її слідом за оселедцем.

— А сами ж зачим їсте, когда водки не пили?—запротестував невдоволений з таких заходів парубок.

— Дурень еси!—одказав Патрокл, чвякаючи на всю хату.—Водка вже там есть, і через те нехай ця твар іде в мою горлянку.

І знову шматок оселедця зник за густою щетиною його рудих вусів.

— Не гнівайся, *земляче*,—*озвався до* Романа,—що так, не питаючи, беру, довлієть бо пища алчущому оної. І коли ти цього сервуса червяковського і неключимого годуєш такими смашними оселедцями, то вже мені й бог велів.

—Сідіться!—одказав Роман.

Патрокл сів на ослін і моргнув на парубка:

— Моторний хлопець! Уже й напав на свого!

— Как там напав!—одказав сердито парубок.—*Позичил* у його грошей, пойшол та й купил.

— Ну-ну знаєм!—припинив його Патрокл.—Позичив, бо роботи нема, витратився... А скільки загубив?... Він постоянно роботи шукає і губить чужі гроші—до себе в кишеню,—сказав він уже до Романа.—Багато твоїх загубив?

— П'ятака,—відказав Роман.

— П'ятака? Дурак, що губив такий пустяк! То—так він і по карбованцю губив. Одначе треба поспішатися, а то цей каніс ненажерливий сам усе похапа.—І він знов укинув собі в рот шматок оселедця й булки.—Ех, чорт його зна! Все таки треба рибі води! Лукаш! Получай три злоти: пляшечка та й закусочка! Загубиш хоч *одну копійку*,—*не* дам ні крихотки, ще й шию наб'ю!

Лукаш зник, але вернувся тепер дуже швидко, несучи кусок ковбаси, хліб і горілку. Почали випивати й їсти. Розбалакались із Патроклом, і Роман мусів і йому розказати про свої ходінки й шукання.

— *Жалію, амікус, тебе. Но не рюмсай* і возвеселись: терплять і кращі за тебе. Глянь на мене! Кончив два кляси семінарії, греки й латини читав і думав ученістю превище всіх превознестись і—пропав!

— Чого ж ви пропали?—спитав Роман.

— Чого?.. Чув ти моє ім'я?

— Чув...

— Ну, то через його.

— Та каким же образом?

— А таким... Того, що ім'я геройське.

— Как—ім'я геройське?

— Ти цього понять не можеш. Герой був такий... Патрокл: і Трою воював, і багато совершив діл славних... Так і я, іменем його названий, повсегда був прихильний до геройських діл.

— І *совершали*?

— Стультус!.. З Вакхом у компанії побив морду езуїтові інспекторові і за те поневіряюся й досі. І ушелепкався в цю бездну гнусности, де кишать тварі, подобні цій, богам зненависній, мармизі!—І він штрикнув пальцем просто в пику Лукашеві.—Но не розквасюй губи, бо то подла манера. Як зазнаєш усього, і не знайдеш нічого, і схочеш уже наплювать на цей город, приходь до мене, і Патрокл Хвигуровський дасть тобі достойную тебе роботу.

Роман глянув неймовірно на обідрану постать Патрокла Хвигуровського і подумав собі, що ледве чи можна чого від його сподіватися. Той зрозумів його погляд.

— О, азінус клапоухий і Хома невірний! Не витріщай своїх сліпаків на мою костюміровку, а дивись на мої діла, і будеш подобен мені і не пропадеш з голоду!

Поки, одначе, діла героя з поганою костюміровкою обмежились на тому, що він найбільше за всіх порався коло чарки й закуски, прибрав геть чисто все, що міг прибрати, а потім захріп по-вчорашньому на своєму ослоні з «земською давністю».

Три дні ще ходив Роман та шукав собі служби, а на четвертий зостався з п'ятаком у кишені. Ще одно можна було йому зробити: стати на базарі.

Щодня на одному звичайному місці на базарі стояла купка людей. Всі виглядали заробітку. Сільські парубки і дівчата,

поприходивши в город шукати наймів, стояли поруч з городянськими куховарками й покоївками, що покидавши старих хазяїнів, дожидалися нових. Кілька старіших людей, з сокирами за поясами—це були дроворуби. Тут же стояли й міські обідранці з таких ночліжних домів, як отой, що в йому Роман ночував. Ці й собі виглядали, але вже не наймів,—хто ж би їх наймав?—тільки поденного, або хоч на один раз якого заробітку. Сільські дівочі вбрання з ясними зеленими, синіми, червоними кольорами, парубочі свити, чумарки, шапки й брилі мішалися з обдертими лахманами нечепурної загидженої городянської одежі. Уся ця купа товклась серед базарових яток на засміченому, закиданому недоїдками і всякими покидьками майданчику,—люди стояли, сиділи, часом лежали на порожніх рундуках. Дівчата цокотіли проміж себе завзято, парубки пошгурхували дівчат, і ті верещали голосно й весело. Городянські куховарки та покоївки у «кохтах» та в «палітах» тримались трохи осторонь і проміж себе судили й лаяли на всі заставки хазяйок та навчали одна одну (а часом і сільських дівчат), як треба поводитися з хазяйками, щоб не давати їм волі, як прикидати більшу ціну до того, що купуєш на базарі... Було голосно й весело: кому й не щастило, то соромився перед людьми сум виявляти. Але все ж часом було чути смутне нарікання на нещасну долю, що й роботи нема, і їсти нічого, і нездужає... Бліді й змарнілі обличчя траплялися серед цього натовпу часто. Обідранці часом і собі встрявали до гуртової розмови, але більше стояли сами собі; часом вони приносили пляшечку «монополькн» і зараз же, на якому рундучку сівши, а то й навстоячки, випивали її, закусюючи гнилою ковбасою або смердючим оселедцем. Іноді підходила до дівчат і куховарок яка панія, або й пан,—вибирали собі підхожу і починали з нею вмовлятися; якщо єднали, то вели з собою. Тоді ті, що позоставалися, лаяли панію чи пана: казали, що вони й сліпі й дурні, бо взяли найпоганішу, а не взяли ні одної з їх. Часом хто приходив наймати дроворуба—пиляти й колоти дрова, а хто кликав і обідранців — найбільш переносити щось важке. Дроворуби стояли тут щодня. Обідранці—теж щодня, хібащо ходили часом по базару, доглядаючи, щоб панії та куховарки добре ховали гроші: котра не робила цього, тую карали, бо зараз ті гроші потрапляли до рук обідранців, і вже тоді кілька день не видко було його на точку. Всі інші стояли—поки хто найме; а з сільськими бувало й так, що як докучить стояти ненанятому, то й піде воно собі знову додому.

Серед цієї купки мусів стати й Роман. Тепер уже він думав про те, щоб поки знайти собі хоч поденний заробіток, бо йому не було чого їсти. Але доля була до його неласкава: він простояв увесь перший день до вечора і не вистояв нічого.

П'ятака проїв,—не було з чим іти й до ночліжного. Роман думав, думав і пішов у великий міський сад:

— Засну десь у кущах!—гадав собі.—Поки ще не холодно.

Вишукуючи в садку ліпшого затишнішого місця, натрапив на чималу будівлю, що стояла там серед прочищеного майданчика. Зроблена з шальовок, в однім місці зовсім не було стіни—самі поручата. Роман перескочив через їх і пішов усередині по помосту. Силкувався йти тихо, щоб не почув сторож садовий. Ішов у темряві і відразу почув, що падає вниз.

Упав, але більше злякався з несподіванки, ніж забився. Встав, почав мацати руками. Був у якомусь дощаному коритарі неглибокому. Виліз із його легко і пішов обережно далі. Дійшов до якихось дверей і відчинив їх. Засвітив сірника: невеличка дощана комірчина, мов хижка, попід стінами лавки.

Зрадився тут заночувати. Ліг на лаву, положивши шапку в голови.

Уночі кілька разів прокидався, не розуміючи, де він. Тільки вставши вранці, побачив по видному, що це був літній театр, покинутий уже тепер, порожній, старий і обдертий. Мусів бути йому притулком і надалі на той час, коли не буде грошей, щоб ночувати де інде.

Сьогодні він продав за три рублі своє пальто. Осінь тільки почалась і була суха й тепла,—можна доки було й без його прожити, а далі... що буде! За карбованця купив сокиру і вийшов на базар... Його зараз же взято колоти дрова. Роман дуже зрадів цій роботі. Але поки він

наколов купу дров та заробив півкарбованця, то в його так заболіли крижі й руки, що він кляв свою роботу всякими словами. Ввечорі пішов у ночліжний, стрів там Лукаша і з горя проїв і пропив з ним увесь свій заробіток.

Щодня Роман стояв на точку, та не щодня його брано. В який день не було заробітку, Роман жив з тих грошей, що зостались йому від пальта. Це діялося тижнів зо два,—аж поки знову так сталося, що в Романа не було й трьох копійок заплатити за ніч у ночліжному.

— Доробився!—гірко нарікав на свою долю Роман, ідучи ночувати знов у той садовий театр. Тепер це було не так добре, як попереду, бо вже пішли дощі і зробилося враз дуже холодно. Роман страшно намерзся, стоячи на базарі і був голодний. Він увесь трусився.

Дотягся до театру, переліз через поручата і пішов у свій закамарок. Ідучи темною сценою, він спіткнувся на щось і трохи не впав.

— Який тут стультусяка ссбачий ходить та людей колошкає?—несподівано гримнуло з темряви.

Роман пізнав голос Патрокла Хвигуровського: це він на його спіткнувся.

— Це я, Роман,—одповів.

— Який Роман, азінус?

— Та тот, що з вами в ночлежному ночував.

Увесь цей час їм не довелося стріватися.

— А чого ж ти тут?

— Та должно, шо нету на ночлежний деньог.

— Резон, хоч ти й болван!

— А чого ж я болван?!

— А того, що повинен тут ночувать.

— Та й ви ж тут ночуєте.

— Я—інша річ. Я братіку, так собі... ще вдень сюди зайшов, а був трошки вилявши... та як ліг—та й досі!.. Ну, а все таки я це місце, правда, знаю добре.. Дак це вже ніч?

— Ніч.

— А чого ж ти зубами ухналі куєш?

— Бо холодно.

— Холодно? Ну, сідай біля мене та погрійся! Чого стоїш? Сідай! За це платити не доведеться.

І він у темряві піймав його за руку й потяг униз. Роман сів біля його.

— Еге, та ти, парубче, без пальта!

— Атож...

— А де ж воно?

— Загуло.

— Ну, і ти ж скоро загудеш.

— Куди ж я буду густи?

— К чортовому батькові в зуби! Пропадеш без одежі.

— Продал... топор нужно било купить... Що ж міне було дєлать?

— Клапоухий азінус! Попитайся мене, то я скажу, шо тобі треба робить.

— Говоріть!

— Я тебе поведу до добрих людей.

— Ведіть!

— Там, покищо, получиш кватирю й харч. Заплатиш згодя, як будуть гроші.

— Хароша штука, спасибі вам!

— Не кажи—хароша, поки не з'їв! Як будеш розумний, то матимеш і роботу.

— Какую?

— Кращу за ту, яку робиш. Тоді знатимеш.

— Пущай і так!

— Тільки одно...

— А шо таксє?

— Чи зостанешся там, чи ні, чи візьмеш роботу, чи ні, а що побачиш, про те мовчи!

— Ето можно.

— Заприсягнись!

— Пущай мене хрест побйот і сира земля не прийметь, єжелі кому скажу.

— Добре! А коли зламаєш присягу, то я тобі зламаю шию... І під землею знайду. Ціла голова на буде. Цього не забудь!

— Не забуду.

— Гайда!

II.

Довго йшли через увесь город, аж поки прийшли до якоїсь темної і грязької вулиці. Перейшли її всю. Наприкінці вулиця відразу падала вниз і звертала в якийсь яр. По обидва боки яру, попід глиняними кручами, блимали маленькими віконнами невеличкі хатки. Лихтарів не було,—тільки й світу на вулиці, що з тих віконечок. Ноги грузли в глині, розмоченій дощами. Роман уже набрав у свої драні чоботи стільки води, що всі ноги були мокрі.

— Іди сюди попід тином,—сказав Патрокл,—бо тут така халдейська калюжа.

І справді, всю вулицю залила величезна калюжа. Це було найнижче місце в яру, і вода стікала сюди з усіх високостів.

З бідою, чіпляючися за хворостяний тин, просунулись повз калюжу.

— Ну й грязюка!—жалівся Роман.

— Ще й лучче:—як упадеш, то не заб'єшся.

— Та куди ж ми зайшли?

— У Рівчаки!

— Какії рівчаки?

— Так зветься... Іди за мною!

Він звернув до двору. Одчинив хвіртку, впустив Романа і по-хазяйському зачинив за їм. У дворі хата, здається, гонтом крита, праворуч —якісь шопи, чи що.

Загарчав у темряві собака.

— Цить, Хамло, цить! Це я.

Здоровенний пес, пізнавши Патрокла, почав лащитися до його.

— Що? Хіба давно не бачив мене? На вже, на!

Витяг щось із кишені і дав Хамлові.

— Добрий каніс! Гарний собацюра!.. Ну тебе к чорту! Хвостом усю пику заляпав.

Підійшли до хати, і Патрокл загрюкав у засунені двері.

Чути було, як хтось вийшов з хати, і чоловічий голос озвавсь у сінях:

— Хто там?

— Одчиняй, то й побачиш!

— Патрокл Степанович?—запитав стиха голос.

— Атож!

Хазяїн упустив гостей і зараз же знову засунув двері. Увійшли в хату. Це було звичайна міщанська світлиця: велике ліжко праворуч під стіною, ліворуч стіл, а круг його прості дерев'яні, помазані рудою фарбою, стільці; ближче до дверей—праворуч піч, ліворуч—шахва. Стіни обліплено поганенькими, нечистими вже шпалерами; на стінах три малюнки без рямців, прибиті просто гвіздочками: копієчні базарові ляпанці, всі помазані мушиними слідами. Якась жінка, мабуть хазяйка, бліда й худа, клала спати дитину в колиску, а за столом сидів Лукаш.

Поздоровкались і посідали.

Тим часом увійшов з сіней хазяїн. Не такий здоровий, як Патрокл, але кремезний і дужий, з великою блискучою чорною бородою, з дужим закандзюбленим носом. Блиснув на Романа гострими холодними очима.

— Чого ти так на його дивишся?—спитав Патрокл.—Оце тобі привів чоловіка. Ходить без роботи. Коли зараз нема в нас діла,—треба дать йому квартирю й харч.

— А талалая з білих берез не буде випускать?

— Каже, що припне.

— Хай ночуєть.

— От і гаразд! А тепер знаєш що, Ярошеє? І він голодний, та й я, як вечір побачив, то розласувався на вечерю.

— Ану, Варко, давай там, що єсть!—звелів Ярош господині.—Ми ще й самі не вечеряли.

Жінка, мовчазна й якась дивна, почала готувати вечерю. Хазяїн вийшов у сіни, а за їм Патрокл і довго щось там балакали, тоді вернулися вдвох.

— Ану, сідаймо!—покликав хазяїн. Гості посідали за стіл, а він тим часом витяг з шахви пляшку з горілкою.

— От чудесна штука, що й аква віте є!—зрадів Патрокл.—Мабуть ти знав, що я змерз?

— А должно ти й не пив би, когда б не змерз?—шуткував Ярош.

— Та... Мене покійний батько завсігди навчав: чарка—ворог твій! А я ворога де не побачу, там і стребляю: не люблю ворогів.

— Варко! А ти ж чого не садишся?—озвався Ярош до жінки.

— Не хочу.

— Знов завередувала? Іди й садись!

Жінка мовчки сіла за стіл і почала нехотя їсти, ні на кого не дивлячись. Чоловік позирав кілька разів на неї з-під лоба, але нічого не казав.

Роман мало говорив, більше слухав, силкуючися зрозуміти, до яких людей він потрапив. Але ні обстанова в світлиці, ні звичайна міщанська одежа у хазяїв, ні розмови—все про щось невідоме Романові—не казали йому нічого.

Повечерявши, зараз полягали спати: хазяї на ліжкові, гостям послали долі рядно, а під голови дали подушки.

Другого дня, як Роман прокинувся, то в хаті нікого не було: тільки він та Патрокл спав. Але в сінях чути було розмову. Жіночий голос казав:

— Знов уловили грішну душу, як нечисті в пекло!

— Цить! Не твое дєло!—відказав чоловічий голос.

— Бодай би вам стільки кар було на тому світі, скільки ви людей занапастили!

— Варко, кажу тобі—цить! Давно в тебе ребра тріщали?

— Покарав мене бог таким чоловіком!

— Ти таки добалакаєшся!

Погроза злякала жінку і вона змовкла. В хату ввійшов хазяїн.

Роман заплющив очі, мов спить.

— Ге! Час уставати!—прокинувся Патрокл.—А ну лиш, братіку, вставай!—штовхнув він Романа в бік.

Повставали. Жінка внесла з сіней самовар. Посідали пити чай.

— Ну, дак хочеш до нас у кунпанію пристати?—спитав Романа Патрокл.

— Почему нєт—аби добра кунпанія.

— Добра! Комерческа,—сказав Ярош.

— А какая комерція?

— Кінська.

— Каким образом?

— А таким,—вияснив Ярош,—лошадей дешево купляєм, а дорого *продаєм*.

— А порадошно заробляєте?

— Та вже ж не без бариша.

— А где ж ви купляєте?

— Разве по селах мало коней?

Роман не зрозумів.

— Ти, Яроше, погано йому розказуєш,—перепинив Патрокл,—бо в тебе чортма ельоквенції. Слухай, парубче! Знаєш, як коні найдешевше купують?

— А как?

— Так, щоб за їх зовсім не платить.

— Каким образом?

— Таким: як стемніє, то зайти в гості до якого багатого стультуса-мужика. Потвоєму—треба поторгуваться з мужиком, а по-моєму—зовсім того не треба, бо він дуже дорого буде править. А я нищечком повітку відчинив та на коня сів та й гайда в степ... то так найдешевше обійдеться.

— А чого, парубче, замовк? Може вови та хохи боїшся?

— Нє, я вови, положим, не боюсь, а так...

— Дак вави?

— І вави не боюся.

— Дак грішки, чи що?

Роман мовчав.

— Болван, белбес і стультус!—гримнув Патрокл.—Що то гріх? Як хто заповідь ламає божу. Що заповідь велить? *Поділись з ближнім твоїм!* Діляться багачі? Одвічай! Діляться багачі з нами?

— Нє...

— Ото ж вони роблять гріх, бо ламають заповідь. А ми, як возьмемо в багача коні, то що зробимо?

— Та що ж? Украдем!

— Азінус клапоухий! Ми поділимо з ближніми багачевими добро його,—а цього хоче заповідь. Значить, він її ламає, а ми направляємо. Розібрав?

— Та нащот цього розобрал, а тольки...

— Ну що «тольки»? Ти не толькай, а слухай розумних людей! Жив ти на селі? Жив. Що з тобою батько й брати зробили? Цілували-милували тебе? Ні, побили мордяку та й випхали без нічого. А де ж твоє добро, шо ти в гурті з їми заробив? Братік ріднесенький украв! Що тут треба зробить? Узять їх добро та й поділить так, щоб і тобі досталося.

— А почему ж у заповідях написано: «не укради»?

— Шо тн мені заповідями очі вибиваєш? Ігнорантус мізер, або неук малоумний! Я їх лучче за тебе знаю. А як вовк у тебе теля вкраде, то ти не прийдеш та не вб'єш вовка, не віднімеш у його теля? Не вкради у чесного, а в злодія своє одбери! А ти глянь: старшина і староста гарбають обчеські гроші—злодії! Мужики цуплять панський ліс—злодії! Пани хапають казьонні гроші—злодії! Шинкар обдурює тебе в шинку—злодій! Брати замотали братову частку—злодії! Усі промишляють, як хто втне. Ти тепер он з голоду пухнеш, а вони там собі горілочку попивають, аж облизуються, та пундики-мундики тріскають, та з Романа сміються,—аж черево догори дметься,—шо такого дурня халдейського, таку лемішку гречеську знайшли, що не вміє свого добра в їх вирвати. Піди лиш, позивайся з їми! Випозиваєш?

— Чорта випозиваєш!

— Дак не будь же роззявлякою, а піди та й візьми сам.

— Та конешно, то моя часть, ту можна взять... А так, хто й зна в кого, то ето вже...—вагався Роман.

— О, сервус малоголовий! Ти хіба ж не бачиш, що всі так роблять, як твої брати, то *всі й крадуни. А в крадуна не*

гріх і забрать. Нема правди в світі, а есть сама хапанина: хто швидше, хто більше вхопить! І хто вхопить—той багач, хто не вхопить—той харпак! У старовину лучче було: прийшов грек, розбив Трою та й каже: я герой, бо Трою спалив, троянців побив, а добро їх пограбував. А тепер кожен слебезує: я по правді і по закону! А один з одного по три шкури деруть!.. Ів ти людей?

— Ні!..

— Брешеш! У старовину всі люди людей їли, а тепер усі брешуть, що ні.— Неправда: тріскають так один одного, що аж за ушима лящить! Бо homo homini lupus est!

І Патрокл грюкнув з усеї сили по столу, аж дитина жахнулася й заплакала в колисці і все на столі задзвеніло, а очі в його *спалахнули злим* огнем.

Помовчав трохи, похилившися, заспокоївся, а тоді знов озвався до Романа:

— Ну, та нехай! Ми вже тебе на чужих не займатимем, а от давай поділимо тебе з братами та з батьком.

— *Каким образом?*

— Та так! Адже сам казав, що в твого батька трое добрих коней. Дак ми поділимо тії коні так, що твою частку з їх тобі віддамо. Якщо добрі коні, то можна й добрі гроші взяти.

Роман мовчав. У його в голові кўйовдилися всякі думки, але він ще й сам собі боявся їх виявляти. Він нічого не відказав Патроклові і пішов з хати. Йому не сиділося: треба було кудись іти, самому подумати.

Зоставшися Патрокл з Ярошем сами в хаті, спершу дожидали Романа, що він знов увійде, але згодом побачили, що він кудись подався з двору.

— Ой,—сказав Ярощ,—чи не подложить нам свині отой кавалер?

— Ні чорта!—відказав Патрокл.

— А вслі в поліцію?..

— Ну то й шо він там скаже? Що ми підмовляли його коні красти? А свідки де?

— Та так...

— Хіба поліція не знає, що ти вміеш верхи їздить? Добре вже це розшелепала, хоч тебе тоді за Стеценкові коні й не осуджено.

— Та положим... Да тольки не будет, должно, з його людей.

— От побачиш, що буде! Погуляє, погуляє та й вернеться, бо йому іншого ходу нема.

— Конешно, він би нам так стежку показав, що ой-ой! Нема лучче з таким робить, що добре село знає,—промовив Ярош.

— *Ще б пак!* Ти, *отамане*, звели *хлопцям*—нехай хлопці напоготові будуть: днів зо три помине, то він явиться.

А *Роман тим часом ішов куди очі*, і голова в його розпадалася від думок. Все минуле, все, що він прожив, одбув уже,—так мов насунуло на його, знов ожило.

До салдатів він жив дома так, як і всі парубки, і робив щиро. Там у хазяйстві й його праці багато лежить. Чи він же винен, що тепер не може по-такому жити?

Кожен чоловік шукає кращого, а живши в городі, він добре побачив, де те краще. Мужича робота важка, нечиста, часом голодна й холодна. Та кожен чорт в тебе знущається, та нема такого начальника, що б тобі до пики з кулаком не ліз! А городянське життя не таке: і робота легша, і менше з тебе воду варять, і заробіток більший. От і він шукав цього заробітку, шукав того кращого життя. Коли ж не щастить! Ані батько, ні брати не хочуть його розуміти, не хочуть допомогти йому. Якби вони йому віддали його частку, то може б він уже давно чоловіком був. А то призвели до того, що хоч з голоду пропадай. Та ще як зганьбили! Якби не втік — різками вибили б! Його — різками!

Роман зовсім не думав про те, що він *погано* зробив, а згадував тільки кривду від брата. Гарний брат! Ну, сказав би батькові—нехай би батько, як там схотів, покарав, а то зараз у волость зв'язаного, як рештанта.

Роман згадував, як його ведено селом з скрученими назад руками, як люди показували на його пальцями!.. І велика злість, лютість знову його обнімали так, як і тоді, як він покидав своє село. Там то мабуть було про його балачок, усі мабуть казали: еч, думав панувати, а став злодіювати! Знає він цих *мужиків*! *Раді в ложці води один* одного втопити! Правду казав Хвигуровський, що сами вони гірші за всяких злодіїв. Так і брати не віддали його частки,— однаково, що вкрали її. А як злодій украде,

дак хіба хазяїн не може справді в його свого добра взяти? Отак і він у братів може...

Роман, не помічаючи того, сам собі переказував те, що говорив йому Патрокл.

Так... Але через що ж йому чогось ніяково те зробити, до чого його *прихиляють*?

Гріх воно, звісно, хоч і свсе, але таким робом брати.

Гріх... це так... А то ще й *так: вони* собі там ласо їдять, тепло вдягаються, на печі зиму лежатимуть, а він, Роман, мерзне, голодує, поневіряється тут. Якби не оці... злодії, то може б і з голоду пропав. Хіба ж це по-правді? І хіба нема в його права, щоб силоміць свсе взяти? Тільки свое, тільки в батька та братів,—ні в кого іншого він не хоче, а в їх самих...

От *іще тільки одно страшно*. Добре ж, як усе гаразд сбійдеться, а як піймають? Острог, рештанські роти.

Романові сипнуло поза шкуру снігом.

І хто його ще знає, що воно за *люди*— оцей Патрокл та Ярош. Може вони ще в таку справу його вплутають... Певне за їми й поліція доглядається, бо вже мабуть знає їх... Що якби піти та виказати на їх? Звісно, він заприсягся Патроклсві нічого нікому не казати, та хіба ж він тоді знав, що то коноводи? Одначе... хоч *би й пішов* у поліцію, але свідків у його нема, то нічого з того й не було б.

А як він пристане до їх, то тоді й йому суда не минути... А в тім... не всі ж і попадаються... Мужики в таких випадках страшніші за суд. Бо як піймають коновода, то вже так його катують, що—буває—тут йому й каюк.

Ні, нехай йому всячина! Краще він перетерпить якось цей час, хоч на поденну походить, а там може яка служба знайдеться, то буде він чоловіком жити. А то...

Роман пішов на базар і став знову на точку. Тільки не багато вистояв: узяли переносити шахви з однієї квартирі в другу та й годі,—більше й не було роботи. Одібрав злотого та ото й усього заробітку. Він його проїв, а спати пішов у сад, у театр. Уночі більше мерз, ніж спав.

Другого дня було ще гірше: ніхто за ввесь день і не попитав його. На селі вже обробилися, насунуло в город парубків: робітників було більше, ніж роботи,—не достовпишся. Роман був не ївши до вечора. Не ївши пішов ночувати туди, куди й учора. Але як він підійшов до театрової шопи і побачив темну сцену—мов велику роззявлену пащу,—його обняло холодом. Згадав, як він мерз минулої ночі. Тоді ж хоч не голодний був, а тепер... Обняла його безнадія.

Отак поневіряться, мучитися! І через *що? Тільки через те, що брати* не схотіли йому віддати його ж добро!

Ну, дак він сам його візьме! Годі вже!..

Він *уже не думав* більше ні про гріх, ні про страх. Він був голодний.

Повернувся і пішов швидко-швидко на другий кінець города—туди, в Рівчаки.

III.

Другого дня вранці Роман іще спав у Ярошевій хаті, як рипнули двері і в хату всунувся Патрокл Хвигуровський. Поважний *тезко грецького героя* мав сьогодні сбличчя квітчастіше, ніж звичайно, бо під лівим оком процвітав у його величезний синяк.

— Де це?—кивнув на синяк Ярош.

— Ат!—нехотя відказав і махнув рукою.

— *Чи не в Левона?*

Левон—то був таємний шинкар і помічник усяким злодіям, що в його збиралися пити.

— А то ж де хіба є такі скажені?—одповів питанням Патрокл.

— Должно уп'ять з Левдиком?

— Не з *яким* же дияволом!—одказав Хвигуровський, ходячи по хаті туди й сюди.—Сточортове опудало сміє сікатися! Ну, я ж йому й дав!

Проходячи проз Романа сплячого, моргнув на його:

— А що, не казав я? Тут уже! Ходім лиш у сіни!

Вийшли.

— Сам прибіг?

— Сам... учорашнього дня...

— Що ж він *каже*?

— Що братам одомстить... Тольки їм, а чого другого не хоче.

— Та це вже звісно. Кожен азінус думає, що тільки оцей раз, а більше вже й не буде. Ти йому вчора підніс?

— Авжеж: сьогодні дам опохмелиться.

— Тільки добре дай!

— Знаю плепорцію. Не гаразд перебо́рщать, а то й на вечір негодящий буде. Три йому хлопців не хочу збирать... Хай не знає всіх...

— Авжеж.

— Перекажи Лукашем, щоб над вечір зібралися в шопу. Хай прийдуть провулком та попід кручею,—щоб йому з вікна не видать було. Я загадаю—кому шо.

— Гаразд, отамане.

Поки вони розмовляли, Роман усе спав, дарма що Ярошева жінка ходила проз його по хаті, пораючись. Знеможений утомою, голодуванням та горілкою, він спав ще довго, аж поки встав, щоб знову залити горілкою останні іскорки сумління.

Над вечір того ж дня у Яроша в старій шопі, що була колись возівнею, зійшлося п'ятеро людей. Дожидаючись Яроша, посідали на старих недоламаних санях, діжках та на іншому мотлосі, що їм захаращено було возівню. Тут були Патрокл, Лукаш і ще троє обідраних добродіїв. Прийшов Ярош.

— А де ж Левдик?

— Хто його зна... кудись завіявся... Мабуть п'є,—сказав високий похмурий чоловік.

— Сволоч! —вилаявся Ярош. — Тепер його саме нужно. Ну, слухать, хлопці, приказу!

Усі замовкли.

— Кучма, Лукаш, Семен та Кулач—на сю ноч у Панасовку. Ти, Кучмо,—вдався він до того похмурого,—знаєш Панасовку, дак ти будеш їм за отамана... Слухать його замість мене! У Охріма Бичка—багатий чорт—четверо добрих коней. Коней узявши, не ведіть до Гапона, а скорей на полтавський шлях... на Полтавщину... как той раз,—знаєш? (Кучма кивнув головою). Та глядіть, щоб більше двох чарок на дорогу ніхто. Щоб не було, як тогда з Лукашем... (Лукаш похнюпився). Розходьтесь, хлопці, да только тихо, поодному.

Ярош з Патроклом пішли в хату.

— Ну, Романе, нам треба у дорогу, щоб не спізнитися.

— Чи в дорогу, то й у дорогу,—сказав зважливо Роман.—А хто ж ідьот?

— Та от ми троє.

— А Лукаш?

— Обійдеться й без Лукаша! Нашо нам більше як трьох?

Ярош виніс із хижини свитку й чемерку.

— А нуте, вдягайтесь, щоб потеплей било! Та шоб і городом од нас не так пахло.

Усі троє повдягалися в сільську одежу.

— А у вас там коней замикають?—спитав Романа Ярош.

— Замикають.

— Ну, треба взять і такого, щоб одімкнуть.

І він приніс із сіней великий залізний шкворень.

— А то ж для какой надобности?—спитав Роман.

— А прибой вирвать, коли замкнуто де,—зрозумів Патрокл.

Незабаром уже все було готово.

— Ми вдвох з Романом підемо,—сказав Хвигуровський,—а ти, Яроше, згодом сам вийдеш—щоб не так помітно.

— Добре. За городом, за цегельнею станція.

— Іди ж ти, Романе, попереду,—звелів Патрокл,—та помалу, а я тебе нажену біля церкви. Все люди менше вкупі бачитимуть. Бо вони, яко Аргуси стоокі, або Цербери пекельні, так пащу й розявляють, щоб неповинну душу вхопить.

Як Роман з Хвигуровським підійшли до цегельні, то Ярош був уже там, пройшовши ближчими вулицями. Надворі зовсім смеркалося.

— Ну, гайда!—скомандував отаман.

Всі троє пішли шляхом. Ніде нікого не видно було. Разів два їм зустрілися селяни возами і байдуже поминули їх: з погляду троє злодіїв здавалися звичайними селянами-хліборобами, що були в городі і тепер верталися додому. Патрокл підморгнув на їх:

— Чи це не ті коні, по які ми йдемо?

— Нє, не ті,—відказав Роман.

— Та я таких і не хочу. Це дуже погані.

Увійшовши верстов з вісім, сіли відпочити під гаєм.

А шо, половину ввойшли?—спитав Ярош у Романа, як посиділи трохи.

— А должно.

— Ну, гайда вп'ять, щоб на полноч виспіть. Тогда найлучче мужикам спиться.

Рушили знову. Була північ, як перед Романом зачорніли хати його рідного села. Щось немов торкнуло його, немов шепнуло йому стиха-стиха, чи не облишити це, чи не вернутися? Але було вже пізно, вороття не було.

Ніч сприяла їм. Місяць давно зайшов, по осінньому небу пересувались раз-у-раз хмари, тьмарючи і той світ, яким блищали з неба на землю зірки.

— Я пойду попереду, а ви за мною,— сказав Роман товаришам.

Силкувався говорити спокійно, а самого трусила пропасниця, як підходив до крайньої хати.

Аби перейти першу довгу вулицю, щоб хто не стрівся, а далі—там уже скрізь можна горбдами.

Швидко й обережно перейшли вулицю. Стріли таки стукача, але він любісінько задрімав на одному піддашші.

— Через тин!—скомандував тихо Роман.

Перескочили так, що й не тріснуло. Роман ішов попереду знайомими стежками, обминаючи всякі небезпечні місця. Ще раз перелізли тин і опинилися на луці.

— Тепер ми дома,—сказав Роман.—Просто лукою дойдіть до того провулка, що мимо наш двір... У провулок—ворота з току.

— А на току, в клуні, спить у вас хто?— спитав Ярош.

— Не знаю.

Дійшли до Сивашевого току. Роман одчинив ворота і впустив товаришів.

— Прихиліться отут под тином, а я пойду гляну, чи не спить случаем хто в клуні.

— Я з тобою,—сказав Ярош. Він ще не певний був, що Роман не зрадить, і боявся пустити його самого.

— Нільзя,—відказав парубок,—міня собаки знають, а ежелі з вами, то вагавкають. Я сам коні виведу аж сюди.

Доводилося коритися.

— Нэ, шкворінь,— може прибої вирвать доведеться.

— Давайте!

Ярош з Патроклом прихилилися біля плоту в затінку. Роман з шкворенем у руках тихо, обережно підійшов до клуні. На їй висів замок. Це добре. Роман підійшов по других воріт, одчинив і ввійшов у двір. Там було темно й тихо. Собаки загарчали були, але Роман обізвався до їх стиха, кинув їм хліб. Пізнавши його, вони замовкли й почали їсти хліб. Роман тим часом підійшов до кінниці. Замкнено. Заложив шкворінь одним кінцем і здорово смикнув до себе за другий. Поганенькі прибої давно вже поїржавіли і один зараз одскочив. Одчинив двері і ввійшов. Він знав, що коней звичайно прив'язують до ясел, бо один був такий, що з тими двома не мирив. Роман налапав їх морди руками,—всі троє дома. На двох були вуздечки, на третьому оброть. На звиклому місці на кілку знайшов вуздечку й надів на коня. Обережно вивів двох коней і передав їх товаришам. По третього, баского жеребця, вернувся знову. Вивівши його, зачинив кінницю і притулив прибой,—мов нічого не займано. Тим часом товариші вже були верхи в провулку. Роман по-хазяйському позачиняв за собою ворота, думаючи:

— А то як кинуть, то ще стукач побачить.

Скочив на коня, і всі троє тихо посунули провулком. Уже городами не перескочиш,—треба було їхати вулицею. То було найгірше. Але сон пригорнув усе село. Ніде ні лялечки, ніщо не шелесне. Тільки чуть було, як по хлівах чмихає товарина. Стукач десь стукав, та далеко. Гавкнула була раз-два чиясь собака. Серце в Романа стислося, мов перестало озиватися в грудях. Дух забило. Але собака мала поганий ніс і не дочулася чужого. Загарчала та й замовкла. А вулиця була все довга, без міри довга. Такою довгою вона ніколи Романові не здавалася. Дві перії покрівель тяглися, скільки видно і зникали в темряві. Здавалося, що їм і там нема краю. Ось Миколина хата... Семенова повітка... Як далеко ще... Роман ударив би коня, полетів би з усієї сили, але не міг цього зробити, мусів їхати тихо слідком за отаманом... Замаячила Костенкова клуня... За нею ще три двори... Ось уже й останню хату видко...

— А хто це? Стій!

Висока постать ураз виявилась серед темряви перед Ярошевим конем і вхопила його за вуздечку. Роман побачив, як Ярош, не спиняючись, зняв угору руку з шкворенем і вдарив униз. Чоловік застогнав і впав біля коня. Знову ввелася

)ука, шкворень упав коневі на бік. Кінь звонувся і полетів наперед, за їм два нші. Роман припав до гриви, б'ючи но-ами коня в боки. В один мент опинилися ıа селом, як вихор полинули рівним шля-ком. Аж вітер у вухах свистів.

Добре вигодовані коні гнали з усієї сили і бігли довго. Перескочили верстов з п'ять. Ярош припинив свого коня і пустив його ходою, щоб дати хвилину відпочинку. Роман та Патрокл під'їхали до його.

— Чорт його знає,—погана штука!—сказав Хвигуровський.

— Що?—спитав Ярош.

— Та оцей стукач. По чому ти його вдарив?

— По чому..! Чорт!.. По тому, по чому зрийшлось,—по голові!

І знову погнав коня.

Романові стало моторошно. Невже це чоловіка вбито? Тоді йому здалося, що Ярош ударив стукача по руках, щоб вирватися від його. Але як по голові і той упав...

Звернули з шляху і погнали вліворуч. Дорога збігала в яр. Куди це вони? Роман силкувався вгадати, пізнати, що це, і якось не міг. Замаячила купа дерев, далі хата велика..: Пізнав таки: Гапонів хутір.

Якийсь Гапон тут жив. Як його звали справді, Роман не знав, а всі називали Гапоном. Таке собі: ні пан, ні мужик. Мав свій хутірець, трошки хазяйнував... Щось про його люди гомоніли, та Роман тепер не міг ізгадати. Чого ж вони туди їдуть?

Під'їхали до двору. Ярош скочив з коня, сам одчинив ворота і впустив товаришів у двір. Підійшов до хати і почав стукати в вікно:

— Одчини!

Мабуть хазяїн пізнав, чий голос, бо зараз вийшов, накинувши наопашку свиту.

— Ти, Яроше?

— Атож.

— А хто ж з тобою?

— Патрокл Степанович та ще хлопець... новачок.

— А шо?

— Трое добрих,—одказав Ярош.

— Звідки?

— З Диблів... од Сиваша Пилипа.

— Можна до завтрього?

— Не, катай зараз. Твої хлопці дома?

— Дома. А хіба що?

— Нещасливо случилось: довелось одбиваться.

— Погано,—цмокнув Гапон.—Треба, коли так, поспішать. Зайдете в хату?

— Не,—відказав Ярош,—не рука: нам лучче тепер дальше од вас буть.

Тим часом Хвигуровський з Романом завели коні у хлів.

— А для какого дєла?—питав Роман у Патрокла.

— А шо ж ми сами їх будемо вести? Ми гайда додому. А тут товариство і одведе, і продасть, а ми грошики получимо. Зараз як чкурнуть, то до світу верстов за шістдесят будуть.

Підождали трохи Яроша, поки він нишком розмовляв із Гапоном, і пішли швидко назад. Незабаром вийшли на шлях до города.

— Чуєш, наші коні поїхали,—тихо промовив Патрокл до Романа.

Роман прислухався і почув справді тупіт кінський унизу в яру.

— Молодці, що не баряться,—сказав Ярош.

Усі замовкли, бо всіх обняла думка про стукача. Найбільше ця думка турбувала Романа. Він сам на себе лихий був. Зважився на це діло, і зараз же й видко, яке воно погане. А що, як Ярош убив чоловіка? Уже ж шукатимуть, а як найдуть... Не минеш каторги, Сибіру.

А в тім... Не такий страшний чорт, як його малюють. Не кожного ж і ловлять. Може ще так минеться.

Тільки вже не треба товаришувати з Ярошем та з Патроклом. Хай їм біс! Відбере свою частку з батькових коней та зараз же й піде собі геть од їх.

Шляхом проз їх проїхали якісь селяни, торохтячи возами,—мабуть у город на базар.

— От, якби ці клалоухі стультуси знали, звідки ми йдемо!—сказав Патрокл.—Ото б тоді було! Постраждали б ми за правду!

— Какую правду?—спитав Роман.

— А такую! Якби вони знали, звідки ми йдемо, то знали б, шо ми забрали коней, і це було б правда, і за цю правду вони б нам бебехи повідбивали. От і страждання за правду!

Роман та Ярош *зареготались*. Усі троє почали весело базікати. Роман зовсім забув про свої страхи, мов нічого й не сталося.

Уже зовсім розвиднилось, як вони ввіходили в город. Щоб їх не помічено вкупі, кожен пішов сам собі іншою вулицею. Але Роман прийшов таки до Яроша і вдвох із їм спали довго—аж до півдня.

Уставши, Роман пішов на точок,—не так, щоб заробити, а більше, щоб не дуже бачено його в Яроша. Він почувався якось *чудно*. Оце й нічого неначе, а тільки все мов щось муляє його і таке негарне якесь, нелюбе... І сам не знає що, аж поки згадає: це ж тая краділжка... Так мов вона на йому висне. Не сказати, щоб йому було сором, чи щоб він на гріх почувався, а тільки погано, що мов довбню над собою чуєш; от-от виявиться... от-от щось погане, *важке* станеться...

Минув день, і вже про їх справу пішла поголоска, і на базарі розказувано, що коноводи вбили чоловіка. Роман *сказав* про це Ярошеві.

— Пустяк!—одказав той.—Сьогодні з тих країв був знакомий чоловік. Стукач живий. Тільки памороки забило, як ударив. Кажуть, як упав, то лежав довго, бо таки трохи й голову... Та вичухається!..

Романові полегшало: хоч чоловік живий. А все страшно. І він спитав Яроша:

— А що сильно шукають?

— Пойди та спроси в тих, хто шукає. Ти вже й боїшся? Ого-го! Тепер пущай шукають! Першої ночі не піймали, то вже *чортового батька знайдуть*,—*пропало* навіки!—Тепер уже коні тричі продано. Скоро й денежки получим.

Після цієї розмови Романів страх десь подівся і вже ніщо йому не муляло. Стукач живий, їх не найдуть,—чого ж іще? Незабаром Ярош оддав йому двадцять карбованців. Продано коней рублів за вісімдесят, бо коні були добрі, але частка з їх припадала Гапонові, а Ярош одібрав тільки п'ятдесят п'ять рублів. Ці гроші треба було поділити на все товариство, та Ярош дав самому Романові двадцять карбованців, щоб заохотити його до цього діла.

— А що, брат, за одну ніч двадцять рублєй заробив! Будеш розумний, то й не так зароблятимеш.

Роман і сам уже бачив, що це і добрий, і легенький заробіток. Так ловко *багато* грошей мати! Роман купив собі пальто,—причепурився трохи. Ну, а тепер що?

Він спершу так думав, що як візьме гроші, то буде з чого жити,—тоді покине Яроша і знову служби шукатиме. Коли так думав, то так і зробити треба, хоча *тепер уже він чогось трохи байдужий* до цього став. Ну, а в тім,—треба ж!..

Пішов знову туди-сюди... походив, поникав... «Ніде нічого нема й тепер..» Це дратувало Романа: всі його мрії про те, щоб зробитися паном, вибившись з мужицтва, блідли й зникали... Ні з чим не щастило! Оце його й дошкуляло. А щоб *не так було дошкуляння чути*, брався Роман до чарки, скоро брався, то незабаром було все добре...

А гроші недовго держалися в руках. За малий час у Романа стало їх саме стільки, скільки було тієї ночі, як ішов по коні до батькового двору. Заробітку не було, та Роман уже й не шукав його. *Він просто пішов до Яроша і тієї ж ночі*, вкупі з ними, знову подався на здобитки...

Не минуло й місяця, а вже коноводи прийняли Романа до свого злодійського товариства. Товариство це тепер складалося з вісьмох чоловіка, рахуючи й Романа. За отамана був Ярош—зручний, смілий і хитрий коновод. Він умів *завсігди викручуваться* з усяких, навіть найважчих, справ і хоча за свій вік чимало переводив коней, але до рук судові потрапив тільки раз, та й то так замотав, заплутав справу, що вийшов з суду не осуджений. Сами коноводи дуже його берегли. Не одного разу так було, що за Ярошеву справу відсиджував хтось інший: і відав винного, але мовчки приймав і відбував кару, знаючи, що виказувати ні на кого не треба, а надто на отамана. Не сказати, щоб вони його любили, але поважали за злодійське завзяття й сміліcть—так само, як поважають проміж себе *люди палкого робітника*, чи смілого вояку. Слухались його невідмовно, і він умів порядкувати над людьми, умів *нагнати страху й накарати, коли* треба. Не вмів жаліти, але цього від його ніхто й не сподівавсь, а навпаки, всякий, знаючи, *що він його не пожаліє, слухався дужче*. Через це ні в одному товаристві злодійському на всю округу не було такого *ладу й послуху, як у Яроша*.

Товариство здебільшого не вкупі ходило на здобитки, а так, що одна частка йшла з Ярошом, а друга з Патроклом, або з Левдиком. Хвигуровський, дяків син, справді колись учився в семінарії, але будучи вже в підстаршому класі, напився якось укупі з товаришами горілки і, п'яний, вилаяв ректора, а інспектора штовхнув. Його вигнали з семінарії, та ще й з «вовчим білетом», що більше вже нікуди й не мав права піти вчитися. Та він і не міг би цього зробити, бо в семінарії вчився коштом духовенства, а в батька грошей на науку не було. Вернувся він додому,—батько так на його напався, що хлопець утік з дому в город шукати якогось заробітку... Але вигнаному семінаристові не так легко було його знайти, а надто—що він звик пити. Через те він, як і знайшов роботу (в якійсь конторі писарчуком), то недовго на ій удержався. Почав тоді міняти одну службу на другу; був і прикажчиком, і листоношею, і кондуктором на залізниці; починав був торгувати дрібною копієчною бакалією, але скрізь йому не щастило: або погризеться з хазяїном п'яний, або в рахунок наплутає (собі на користь), або ще щось... а бакалію свою—дак він здебільшого пропивав. Нарешті зробився вже він писарем шинковим: за кілька десятків копійок, чи за півкварти писав неписьменним селянам «жалоби» та «прошенія». В одному з цих шинків доля й звела його з Ярошем... У товаристві його поважали, що «вчений» та що здоровий: він мав велику силу й не раз ставав нею товариству в пригоді. А що був і сміли́й, то Ярош часто приручав йому замість себе отаманувати в тому гурті товариства, який ішов на здобитки окремо.

За це з Патроклом ворогував Левдик—добрий і хитрий коновод, але ще гірший п'яниця, ніж Хвигуровський. Як він був тверезий, то Ярош завсігди ладен був приручити отаманування йому; але як напивався, то вже не кому, як Патроклові. Це дуже брало за серце Левдика, і він, улившись, часто заходив у сварку та в бійку з Патроклом, а надто, що той іще й дражнив його раз-у-раз та лаяв незрозумілими латинськими словами.

Але і Патрокл, і Левдик були рівними з іншими товаришами, як доводилося ділити здобуті від крадіжки гроші. Тільки отаман мав більшу частку.

Опріче товаришів, були ще й так собі помічники; цих не приймано до товариства, вони навіть не знали, що є спілка, але кликано їх, коли треба було, на поміч у якій справі, і за те їм плачено. З-межи цих людей часом вибирали собі годящого і до товариства приняти. Так було й з Гапоном.

Таких товариств на широкому просторі нашої землі було не одно. Вони мов сіткою покрили край. Кожне мало свого отамана, було самостійне, і кожне мало свою округу, свою частку землі, території і тільки на цій частці товариство й мало право робити свов діло. Скоро воно переступало межу, захоплювало щось з території сусіднього товариства, то з цього зараз повставала проміж двома товариствами сварка, а часом і бійка: коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без жалю било їх і проганяло. Поділ цей краю на частки був давній, і те чи інше товариство, обороняючи свої межі, покликалось на те, що це їх частка «з давніх давен»...

Але було дещо, що й зв'язувало проміж себе товариства: вони одне одному допомагали переводити якомога далі від крадіжки коні й продавали їх. Крадучи Ярошеве городянське товариство коні, не вело їх продавати в свій город, а передавало іншому товариству, а те часом знов іншому, і бували такі випадки, що за одні сутки вкрадена коняка опиниться за яких двісті верстов, у третій уже губернії. В цій справі дуже допомагав Гапон. Сам він коней не брав, але мав двох дорослих синів і вкупі з їми передержував крадених і одводив їх до товариства, або й просто на продаж. І Гапон, і кожне інше товариство, продавши коні, зоставляли собі звичаєм установлену частку грошей за «комісію», а все інше передавали тому, від кого мали коні. І так гроші передавалися аж доти, поки доходили до того товариства, що вкрало коні. Контролю тут, звісно, не могло бути, але всім коноводам дуже залежало на тому, щоб по змозі все було без одурювання, і через те ці справи роблено більш-менш чесно. Та коноводи завсігди знали, скільки за яку коняку можна б

узяти, то вже коли грошей приходило менше, часом сварилися, і це примушувало інших бути обачнішими й чеснішими.

Коноводи, поруч з паліями, були завсігди нашому селянинові найлютішим ворогом, бо вони руйнували йому хазяйство. Як вовк набігає на село, хапає що зможе, і знов утікає, так і тії коноводи. Як до вовка не мали селяни ніякого змилування, ніякого жалю, так не мали вони його до коновода. Аби попали, то вже так його не пускали. Що там суд! Суд хоч і засудить на рік, чи там скільки, в острог, дак що з того? Вийде злодіяка на волю та й почне мститися на людях, то ще гірше їм буде, ніж як його суд і не карав. Жіба ж мало такого бувало, що коновод, одсидівши в острозі, приходив у те село, де його піймано, та й палив його так, що й зовсім усього рішалися люди? Через те селяни карали такого злодія сами.

Серед коноводів раз-у-раз оповідано страшні й правдиві пригоди з тими злодіями, які потрапляли до рук селянам. Піймано одного серед степу, як уночі хотів забрати коні, та зараз же кийками його і вбито! І так люто бито, що всього на гамуз потрощено, з людського тіла зроблено страшну купу кісток, м'яса й крови. Найдено цю купу на полі, довго поліція шукала, хто це зробив і кого це вбито, але нічого не могли знайти. Знало, хто й кого, багато людей: знали про це коноводи, але мовчали, щоб самих себе не виявити; знало чимало селян, та хто ж би з-проміж їх став виказувати?

Але все ж убивати було небезпечно: могла виявитися справа, і тоді винні йшли на Сибір. Через те коновода карано здебільшого інакше: бито й мордовано так, щоб уже здоров'я не могло до його вернутися, і він або в тюрмі, або незабаром після неї попрощався з цим світом і не міг уже більше нікому шкодити. І як тільки не мордовано безщасних! Одному повикручувано руки й ноги, другого пекли сірниками, третьому стягли і зв'язали докупи голову з ногами і так покинули лежати всю ніч... Вигадали ще так бити, що признаків на тілі не було, що бито,— ніхто тоді й не причепиться. Візьмуть, прив'яжуть чоловіка спиною до дошки, і тоді піднімуть дошку з їм та й кидають на землю. Піднімають та й кидають,— аж поки вдовольняться. На тілі нема ніякої признаки, що бито, а в катованого коновода все всередині повідривається. Мало таких, що виживали після того довго.

Громадянство викидало, виригало з-проміж себе людей, що не змогли з їм поладнати, не змогли знайти собі «чесного» шматка хліба—чи то через нещасливі обставини особисті, чи через визискування інших, чи через нещастя мати спадщиною із батьків і дідів нахильність ламати загально додержувані закони власности. А ці, викинуті з звичайного ладу, люди мстилися тоді на громадянстві, ставали йому ворогом і завзято боролися з їм— чим могли. Так саме боролися за право жити, існувати, як і громадянство.

Такими людьми були й коноводи. Вони нападали на мужика, мужик оборонявся. Щоб мати з чого жити, вони віднімали в мужика способи до його життя, а мужик однімав у їх життя, чи хоч здоров'я, волю. Це була повсякчасна боротьба, війна часто кривава, а гірша за звичайну війну тим, що вона ніколи не кінчалася згодою...

Роман також пристав до цієї війни і незабаром зробився в їй воякою. Дужий, зручний, смілий і нахабний—він подужував скрізь і щасливо вискакував з небезпеки. В своєму товаристві він був дуже корисний чоловік ще й тим, що він був з Диблів. Ярошеве товариство так добре вичистило свою частку повіту, так обурило проти себе мужиків і примусило їх день і ніч берегти свої коні, що вже треба було трохи перечасувати, поки все це затихне, та поки мужики розживуться на нові коні. Самі Диблі якось зоставалися досі незаймані. Роман знав там кожен двір, кожного хазяїна і через те був чудовим проводирем товариству. Незабаром після першої крадіжки вони дуже щасливо вивели ще четверо коней, а тоді знов трое... Роман мав добрий заробіток, жив на окремій квартирі, у тих же таки Рівчаках,—перед людьми удавав, мов ходить на якусь там роботу, а справді мав тільки одне діло...

Жив добре, не сподіваючися біди, чи не думаючи, забуваючи за неї.

Але вона за його не хотіла забувати

IV.

А що ж тим часом робила Левантина? Левантина марно все шукала про те, що сталося в Романом, як його відвезено в місто, як він загубився. Тепер усі, що їм вже горнулися, були раді видати йому за те горнування якнайшвидше чи найдужче. А найбільше старалася за це рідний брат Денис. Той був такий злий на Романа, що вголос про його добрего слова не мав, а гадьбив, як міг, змушувався, що брат на брата так устає. Ясно,—казали.—Романа ледащо, нероба й ще й хвалькуватий: адеж і Денисові не годилось би так за його заступатися. А вже обставляли за Дениса, кажучи, що такого, як Романа, і жінчурити не можна—не та вдача!

Усе те мусіла слухати й Левантина, слухати й мовчати. Обзватися словом за Романа вона не сміла. Уже й так про неї й про його славу пішла, а то ще гірше буде. Треба мовчати, щоб угомонилося.

А серце не угомонювалось, не могло погодитися з тим. Йому Роман здавався іншим.

Що погане він зробив, що сало вкрав у батька, та ще ж не діло не таке вже й страшне. Та'дже раз-у-раз і дочки й сини беруть з дому потихеньку і дають. І борошно, і сало, і курей—усячину. Як повідомиться батькові—потрапить трохи та й усе. І всі про це знають, і мовчать. А тут ону бучу вбили, ніби в парубка вчинили, хотіли в колодку посадити, рідним батьком! Чи то ж правда? Звісно, Роман не на сміхацку брав, а так. Аякже... то ж із дому, так же й його, Романове. частина була. Хоч і мізерно, та як же було йому не взяти, коли йому з дому нічого не давали? Правда же, щоб оддячити, так ні! А як би ж гарно було! Роман казав їй, що тоді б зараз почав торгувати биками. І побрався б. А тепер—що стало? Хто винен? Денис та батько й вини... Звісно—ні, бо він добрий тільки він сам і оборонець Романа. Денися сатана.

Такими думками силкувалася виправдати очевидну кривду бідолашна дівчина. Вона сама почувала що троха не так, що і Роман грішний у всій цій справі з сином. Та ж його і так усі ненавидять,—навіщо ж і вона ще ненавидітиметься? Вона, що так його любить?!

А любила вона його дуже. Так його любила, що все вибачала...

І що ж тепер буде? Невже Роман так її й покине і не вернеться більше? Ні-ні, цього не може бути, вона в тому певна. Звісно, не може він тепер знову вернутись сюди: так його зневажено! Він піде у город, шукатиме собі службу. І певне найде город—не село. Хоч, може, і не відразу, бо ждуть. І так пошукати йому треба. А як найде та влаштується, то й приїде по неї.. або просто покличе її до себе.. Так вони повінчаються та і житимуть собі добре, забувши про це село і про невдачі у йому житті.

Тільки, вона б спершу він не зробив, щоб не сталося. Бо як сталося—ой, сором, великого сорому завдав вони тут усім! Де ж таки: покритка! Яка мати, скажуть, така й дочка. Уже ж як її вибивали ото тісно біленькою матір'ю, то забудь її дуже й не так скоро вгомонеш! А тоді то вже й поготів! І погане слово гавкотиме.

— Ой, Романе, Романочку! Який ти гарний, що я дуже тобі вдячна, а який ти невдячний, що не повідав і вічочка вічочого! Якби не ж, зосталася б тобі, вигнічилася б тобі сміхачки, сміло б у вічі всім дивилася, не боялась би за тебе словом обмовитися, від якого дороги тобі оборонити! А тепер... Та вже не вернеш! Тільки як повідаєш мене, покинуть мене тепер. Бо ти ж мені тепер і батько і матінка. І друзяка вірний. А я ж тобі вірна, я ж тебе дожидатиму!

Вірила й дожидалася..

А про Романа не було й чутки. Дибаючи вівсом на базар чи до міста, а до більшого великого містечка, то мало що і знала про той город, як там і що там. То й про Романа нічого не знала: як пішов, то так вона більше Левантина вже й прислухалася й приглядалася, але й розпитувалася якось обережно—ні, нічого не чула.

Мабуть йому, бідному, не пощастить там, мабуть він згуляє, та нічого заробити не може. Це буває. От Степанко Гаврилечко розказував що одного разу аж місяці тільки й жив в того, що на повітній поштово-конній заробітків так нічого й не добувся у городі та й вернувся додому. Коли б його й Романові не було! Поможи йому, мати божа!

А місяці минали...

От і різдвяні свята... Яка рада звичайно Левантина різдвяним святам бувала! *Як весело, випросившися*, вимоливши в хазяйки, бігати з дівчатами по селу, колядувати, сміятися, гуляти на волі!.. А цього року й колядувати не пішла: сказала дівчатам, що хазяйка не пустить. Може б і пустила, та Левантина й не питалася.

Вона все дожидала: може різдвяними св тами Роман прийде. Може досі де службу добру має, то й прийде з родичами помиритися. Вона позирала через тин до Сивашів у двір і *вбиралася в святий* день, думаючи: причепурюся, а може...

Та ні, нема... Минув новий рік, минуло водохрище... Уже й не буде...

Пішов не попрощавшися... Невже ж і побачитися не доведеться?.. А що ж із нею буде?

Сумна та нерадісна збігла зима, не було радісніше й по весні. Сонце з неба сміється, а в Левантини рясним дощем сльози капають; квітки радісно вітають життя молоде, а бідолашна своє життя проклинає... Дівчата над річкою весняночок вигукують, і далеко-далеко несуть їх голос лепетливі хвилі, а безщасній Левантині не до співу, в неї одна думка—тяжка, пекуча...

Так, вона повинна стати матір'ю.

Матір'ю! *Не матір'ю, щасливою своїми* дітьми, не дружиною, радісною з свого чоловіка, хазяйкою у власній хаті!.. Ох, яке це велике, велике щастя! Але не такою вона буде.

Не пишатися вона буде своєю дитиною перед людьми, а ховатися з нею, очей не сміючи звести на людей!

Сором!.. Ганьба!..

А за віщо? Невже це такий великий, непрощений гріх? Хіба то не бог ізробив так, що дівчина стає жінкою, матір'ю? Якби бог хотів, щоб у самих тільки вінчаних були діти, то він би так і зробив. А то ж не зробив! За що ж люди карають, глузують, знущаються?

Левантина не могла зрозуміти, не могла найти відповіді на ті питання, тільки мучилась їми тяжко, мучилась уже самими думками про те лихо, що мало ще прийти, впасти на неї.

А лихо йшло помалу, не поспішаючись, але не перестаючи наближатися, неминуче, невблаганне. Бідолашна щодня оглядала, навіть міряла поясом свій стан і плакала, плакала... *Скоро всі вже побачать!..*

Вона того не знала, що цікаві давно вже побачили, давно вже плели про неї всячину. Не знала, аж поки сама почула одного разу. Розмовляло двоє дівчат на вулиці й не помітили, як вона наблизилась, бо темно було. Вона почула, як Химка сказала:

— Гляди, щоб і з нею не було так, як з Левантиною!

— А що?—питала Вустя.

— *Ото, дурна! Хіба ти не помітила?*

— Абож ні!

— Так змарніла з обличчя, а стан який повний—скоро ходитиме, як та копиця.

Тікала від їх, землі під собою не чуючи, і ридала тяжко, страшно, забившись головою в солому в тій самій повітці.

Господи! Невже він *покинув* її? На поталу ворогам, на глум, на ганьбу! Хоч би розпитати кого про його, хоч би довідатися—де він, що він?

Незабаром на селі почали розказувати, що Романа в городі нема, що він покинув свій край зовсім, а поїхав на службу в той город, де був салдатом. Сплів хтось, як звичайно плетуться серед людей усякі неправдиві звістки. А Левантина поняла *тому віри.*

От тепер вона знає, що покинув, забув. Коли так *далеко пішов, то не вернеться.*

А може... Може так трапилось, що тут ніде *не міг роботи знайти*, мусів податися аж туди, де його знають і дадуть роботу. Тоді вернеться і візьме Левантину.

Хоч би як безнадійно все стояло, а людина завсігди *силкується вдержати в себе* хоч крихтину маленьку надії, тих солодких пахощів *зрадливих, що* завертають нам голову, щоб ми не так гостро почували *мордування невблаганного, немилосердного життя.*

А час минав. Бачили вже всі Левантинине лихо. Дівчина ховалася від людей, але від хазяйки не могла сховатися. Уже їй та щодня вичитувала.

Наближались жнива. Левантина повинна була *в'язати.*

Одного разу ввечорі вона пішла в хижку щось узяти. Враз почула гострий страшний

ль, що пронизував увесь живіт і крижі. ік заболіло, що ледве встояла. Але льки на мить, бо зараз же й перестало. Левантина зрозуміла, що починається оно, те страшне. Хоч вона попереду ала, що це неминуче, що воно вже наблилося, але думка, що це буде ось зараз, ого вечора, що вже почалося, обняла її ов огнем. Не думаючи, не розбираючи, о робить, Левантина кинулася з хижки, искочила з двору й побігла аж на другий кінець села.

Бігла, нічого не тямлячи, не бачачи, еред темряви. І враз почула знову той іль, ще страшніший, захиталась і впала, е вдержавшися від швидкого бігу. Упала росто животом на якусь колоду, що ежала під хатою... Мало не зомліла з олю.

На щастя ніхто її там не побачив. Очутившись, підвелася і попленталась уже поалу. Сама не думаючи про те, якось забігла вона аж на той куток, де жила тара баба Олійничка, її хрещена мати. Пізнавши її хату, ввійшла в сіни і не важувалась йти далі.

— Хто там?—запитала баба з хати і зараз же відхилила двері.—Левантино!.. Чого це ти ховаєшся?

Левантина вступила в хату і впала бабі до ніг:

— Матіночко-голубочко!..

Новий біль перепинив їй слова...

В ночі Левантина породила кволу дочку...

Стручиха довго дожидалася в хижі Левантини і не могла діждатися.

— А вже мені ця проклятуща дівка! Піде та й сидить, бодай ти каменем сіла! Сій піду зажену так, що аж спотикатимешся!

Пішла, але хижка стояла відчинена, а Левантини не було. Стручиха почала гукати,—не озивається.

— Мабуть побігла на вулицю! Тільки й справи в побігунці! Бодай тобі ноги поплутало!

Лягла спати, лютуючи і присягаючись сплатати завтра Левантину так, щоб довго згадувала. Але і вранці Левантини не було. Сипала тоді прокльонами мов горохом з решета.

— А, ідолова байстрюча порода! Саме перед жнивами кинула, сучого виводу дівка! Бодай ти скрутилася і круга світу пішла, як ти від мене пішла! Щоб тобі руки покорчило та посудомило, як ти мені роботу кинула!

— Кого це ви так кленете, кумо?—озвалася з вулиці до Стручихи її кума Віврдя.

— А кого ж, як не ту світопоганку Левантину, бодай би її всю болячками взяло! Покинула мене саме в жнива.

— Еге, вже й не вернеться, кумо!—відказала Віврдя.—Кажуть, у баби Олійнички з дочкою лежить.

— Та невже? От я ж їй дам!..

І хоч робота аж кричала, а Стручиха так і метнулась із двору

— Куди ти, дурна? Куди?—кричав Струк, але не помагало: розпалившися, баба бігла вулицею, як скажена. Струк подивився їй у слід, плюнув:—Ну й бісового заводу!.. З гадючих спинок ізшита!..

А Стручиха тим часом уже була далеко. Вбігла до Олійнички в хату така люта, що забула й поздоровкатися з господинею. Левантина лежала на полу, біля неї дитина. Старенька, сухорлява бабуся поралась в хаті.

— А, ти тут, голубочко!—зашипіла Стручиха до Левантини.—Бач, як по-панському вилежуються! Людям жнива, а вони відпочивають, нажирувавшися з паничем, та з ляльками панькаються! Що ж, панича чи панночку—яку цяцю набігали? Бодай би воно тобі попухло!

— Ось слухайте, Секлето,—озвалася до неї поважно бабуся.—Ви не кричіть так! Це вам не своя хата, а чужа. Та й дитини не займайте, бо воно вам нічим не винне. Воно як янголятко, а ви до його з нечистим словом. Ось як видужає Левантина, тоді вже з нею будете говорити. А тепер або сідайте та гомоніть по-людському, або йдіть собі з богом!

— А бодай би вас усіх лиха година забрала!—крикнула Стручиха і прожогом кинулася з хати, грюкнувши дверима так, що й шпаруни посипались.

Уже ж і лаяла вона Левантину кожному, з ким стрівалася цими днями! Баби похитували головами й казали:

— Боже мій, який світ настав! Таке молоде, а таке непоштиве! Як ми були молоді...

І вони починали хвалитися, які то вони гарні та звичайні були замолоду, і як

тоді все добре було, а не так, як тепер, що парубок і з дівчиною тільки моргнули одне на одного—вже й дитину нарядили.

Судили Левантину, глузували з неї, а таких, що жаліли, було мало. Жалів парубок один.

Цей *один був* Зінько.

Несміливий з дівчатами, так він і не *зважився* тоді заняти Левантину, а там заняв її Роман. Ночуючи часом із ним удвох, він помітив, що той кудись уночі ходить, а одного разу побачив його з Левантиною і зрозумів, що до неї саме протоптав Роман стежку.

І йому зробилося жалко й сумно...

А далі почали про Левантину та про Романа говорити всячину, надто як той пішов з села. Зінько *почував*, що цьому може бути й правда, і знов йому стало сумно й жалко дівчини. Стрівши її одного *разу саму*, *хотів* поговорити з нею. Та вона засоромилася, щось нашвидку відказала і втекла. З того часу обминала його.

А тепер він дочувся, що сталося. І сам не знав через віщо, а *обняв його* такий жаль, мов за сестрою рідною. Пропала дівчина! Загризуть її, заклюють. І як же не гріх Романові, що занапастив її? Занапастив і кинув, бо це вже видко, що він до неї не вернеться. За що загине молоде, нічим не винне життя дівоче? Йому б красуватися та пишатися, як квітці під теплим сонечком, а от же мусить гинути.

І дедалі, Зінькові все жалчіше та жалчіше Левантини було. І немов усе кращою та дорожчою вона йому ставала. Він і сам не знав, чого це йому так, що він не спить *ночами* і все думає про Левантину. Думає, як би лихові запобігти, як би їй допомогти.. *Але як би ж? Коли* б він знав!

Піти в город, знайти Романа, розказати *йому про* все, посоромити, щоб вернувся та взяв її? Такий Роман, що послухається! Нічого з того не буде! Та кажуть же, що його й немає в цьому городі, що вже подався кудись.

А без його—хто тепер її візьме? Ще добре, коли знайдеться який старий удівець з купою дітей, то хоч за їм поневірятиметься. А то й того *не буде*. Бо хто ж таких бере?

Алеж хіба то *по-правді*? Хіба *вона* така негарна дівчина? Хіба цього не може бути з кожною? А *вона ще* й сирота: нікому було її доглядати, напутити, остерегти. Може вона багато ліпша, ніж які дівчата, що чесними заміж пішли, тільки що поняла віри такому... Дак чому ж би не знайшовся такий чоловік, що взяв би її?

Тому, що не всі так думають, як він.

Ну, а він думає так, як треба, то... Чому б він не міг її взяти?

Він почав думати *про це*, і чого *не* могло зробити молоде парубоцьке почування, *те робив тепер глибокий людяний* жаль...

Алеж вона любить Романа! Чи любить же? Тепер, як уже побачила, який він єсть?

Зінько *міг би бути щасливий з нею*, та й їй було б добре.

А сміятимуться з його?

От так! А хіба не сміються з того, що він горілки не п'є?

І дедалі він думав, то вже більше й більше йому здавалося, що так і треба *зробити*.

Довідавшися, що Левантина вже встала з пологів, він перечасував ще кілька день, а тоді пішов до неї.

Баби Оліїнички в хаті не було, як Зінько туди прийшов, а Левантина саме сповивала дитину. Побачивши парубка, страшенно збентежилася, почервоніла і не знала, що їй робити й казати.

— Здорова була, Левантино!—промовив до неї Зінько, але в неї тільки губи заворушилися, щоб одповісти на привітання, а вимовити нічого не могла.

— А що баби нема дома?—питав далі парубок.

— Нема...—ледве вимовила дівчина.

— То й добре: мечі її й не треба, бо я прийшов не до неї, а до тебе, Левантино...

Левантина почервоніла ще дужче, їй чогось стало так *ніяково після цих слів*, що вона ладна була б крізь землю піти.

— Сідайте! . *прошепотіла*, *не дивлячись* на його і не відходила від полу, *нахилившись над дитиною*, мов усе її сповивала. А Зінько й собі не знав, як йому *почати*, *і сидів мовчки*: почував, що так же не можна, що мусить же озватися, а не *знав як*. І враз, несподівано собі самому, встав і підійшов до Левантини.

Вона стояла спиною до його й не обернулася, тільки голова їй схилилася ще нижче.

Зінько став біля неї, і вони вдвох нахилилися над малесеньким, зморщеним личком нової на світі людини. Вона спала, якось жалібно, болісно скривившися.

— Левантино, хочеш, щоб я був йому *батьком?*

Вона почула цей трохи тремтячий голос, ці дивні задля *неї слова, але не могла* ще їх зрозуміти. А він казав далі:

— Я буду йому таким батьком, мов би це моя рідна дитина була. Я ніколи тобі не згадаю... Я тебе *любитиму й шануватиму*... Підеш за мене?

Вона вже гляділа на його, все ще не розуміючи того дивовижного, нечуваного, несподіваного, що він казав. І відразу зрозуміла.

— Ні-ні!—скрикнула, оступаючись назад.—Я не хочу! Не хочу!

І простягла поперед себе руку, мов обороняючись од його. А він, здивований, вражений цим гострим і несподіваним «ні», не знав що казати, мовчав кілька мить, аж поки знайшов слова:

— Левантино, хіба я тобі такий нелюбий? Хіба я тебе коли покривдив чим? Не покривджу й тоді, як будеш мені дружиною. *Подумай, Левантино*, яке тобі життя буде—покинутій дівчині з дитиною! А підеш за мене, будеш мені жінкою—я слова не дам про тебе сказати. Будеш господинею, як і всі.

Голосний плач, ридання озвалося на ті слова. Вона плакала, припавши йому до плеча, обнявши його, мішаючи слова з слізьми. А він пригорнув її і слухав ті *безнадійні* слова, більш угадуючи, ніж чуючи їх серед плачу:

— Зінечку, братіку ріднесенький! Не можу я тобі бути дружиною!.. То в тебе *серце золоте, душа твоя* свята... А де ж мені дружиною тобі бути? Та з тебе люди *сміятимуться*, просвітку тобі не буде... братову покритку взяв...

— Що мені до людей?.. Хай люди що хочуть говорять, аби мені ти люба була. А кривдити тебе я не дозволю нікому.

— Та людям рота не замажеш... казатимуть, що схочуть, бо на мене тепер вільно казати... Не хочу я, щоб через мене світ собі зав'язав... Візьми собі дівчину гарну, чесну,—вона тобі буде дружиною...

— Ти мені миліша за всіх.

Перестала плакати, випручалася з рук.

— Сядь, Зіньку, сядь там! Не займай мене!

Сів на лаві.

— То твоє серце добре озивається, так каже. Хай тебе бог благословить!.. Щастя з любою дружиною дасть!.. А мене, братіку, *не займай! Моє вже пропало*... Дружиною тобі не буду... ніколи... Тільки рано й вечір молитимусь за тебе.

Стояла як біль біла, тільки очі великі *й глибокі сяли* якимсь дивним сяєвом на схудлому, змарнілому обличчю...

А він умовляв її, силкуючися добрати слів таких, щоб заняти їй серце зглибока. І займав, займав так глибоко, *що може* й сам того не знав як, але не міг її слова побороти.

З тим пішов із хати.

А вона, сама зоставшися, похилилась на піл, припала до дитини та й заніміла... тільки здригалося тіло, знеможене хворобою й пекучим горем, тільки боліла душа так, як ще ніколи не боліла, мов прощалася з усім, що є красного та ясного в житті, усіма пахощами, теплом і світом його.

Зінько йшов і думав про те, що йому робити. Не любив покидати того, що починав. *Постановив* перечасувати, поки Левантина заспокоїться та роздумається, побачить, що так ліпше, як він каже. А тим часом мав порадитися, поговорити про це з батьком.

І незабаром, бувши з їм на самоті, заговорив, що хоче сватати Левантину.

— Як то?—спитав старий Сиваш, дивуючися.

Зінько почав розказувати, як і що він про це думає... Старий аж розсердився.

— Що це ти, сину, вигадав? Хіба ж так годиться? Чи тобі нема отецької дочки, що ти якусь хвойду з дитиною береш?

— То ваша онука, тая дитина, тату.

— Що ти мені вибиваєш очі *тією онукою*? Хіба я їй велів Романа до себе пускати? А тобі гріх великий, що *ти надумав* братову покритку брати.

Увійшла мати, довідалася, *про що* мова, і ще гірше напалася на Зінька:

— І не вигадуй мені! І слухати того не хочу! І очі мої на неї не дивляться! Поки я в хаті—вона в хаті не буде

Зінько починав сердитися.

— Вам хочеться багатої собі невістки, а про те не думаєте, що нам усім треба дбати, щоб Романів гріх спокутувати, занапащену дівчину обрятувати.

— Ніхто її не занапащав!—оступалася за Романа мати,—сама до його бігала. Коли набігала, то нехай з тим і панькається, а в моїй хаті не буде її!

— Якби її Роман брав,—озвався батько,—я не то не боронив би йому, а ще й звелів би. Може вона мені й не під мислі, та вже коли так сталося, то треба. А тобі не годиться, гріх!

— Гріх?—сказав Зінько.—Ніякого, тату, гріха тут нема. Гріх—покинути покривджену дівчину на поталу людям; а зробити їй добро, покрити тую кривду—це не гріх.

— Авжеж! — розсердився Сиваш. — Ти знаєш! Мудрі такі поробилися, що за батьків розумніші. Споконвіку гріхом було, а тепер уже в вас добром стало!

— Не все, тату, те правда, що споконвіку правдою серед людей славлено.

— Цить уже краще! Не дратуй мене! Не за нас воно сталося, так не за нас і перестане. А ти мені те й з думки викинь, бо я того ніколи не попущу!

Зінько побачив, що батько вже затнувся, то тепер не переважиш його. Надумав поки мовчати, а самому своєї думки не кидати.

А тим часом у Левантини новий був клопіт: дитина нездужала. Баба Олійничка казала, що це мабуть того, що Левантина тоді впала. Воно до того й підхоже було, бо дитина кволилася й кволилася, та вижившн тільки два тижні, умерла.

Левантина йшла за маленькою труною і плакала гірко. Бо це вже не дівчина була, що їй дитина світ зав'язала, а була це в ту мить уже мати, що втратила частку самої себе...

Другого дня ввечорі Левантина пішла до Струків. Увійшла в хату і несміливо стала біля порогу. Сім'я саме вечеряла, і за столом сиділа нова наймичка. Та Левантина й сама не хотіла жити в Струків, а за іншим прийшла.

— А, здорова! Чого тобі?—відказала Стручиха неприхильно на її здоровкання.

— Прийшла вам подякувати за службу, тітко, та щоб ви мені гроші мої віддали.

— Які гроші?

— А за вами ж моїх зароблених шість рублів.

— Ба яка швидка! Покинула саме в жнива, я повинна була за дорогу ціну наймати, а тепер ще й гроші править! Нема в мене твоїх грошей! Які були, то пішли на дорогу ціну оцій дівці.

То була правда, що Стручиха поєдналася з новою наймичкою дорожче, ніж із Левантиною, алеж вона не хотіла пам'ятати, що на всьому селі ніхто так дешево не жив, як у неї Левантина.

— Тітко,—озвалася дівчина,—а бог же бачить!

— Що ти мені тим очі вибиваєш? Іч, яка язиката зробилася, як з паничами зазналася! Іди собі, йди, відкіля прийшла!

Струк розсердився:

— Що ти справді, стара, вередуєш? Коли дівчина заробила, то віддай. Ну, відверни там, що переплатила Гапці, а то віддай!

Стручиха почала знову верещати, але Струк сам вийняв три карбованці й віддав Левантині. Тим і здобріла дівчина замісто шістьох.

— Піду я з цього села!—думала Левантина, вертаючися до баби.—Піду світ за очі! Тільки тут і є добрих людей, що мати хрещена та Зінько, а то хоч би воно все й завалилося, опріче церкви божої! Піду,— де знайду роботу, то там і стану.

Випрохала собі в волості білета, заплативши за його два карбованці з своїх трьох, поклонилася в ноги матері хрещеній, за ласку і поміч дякуючи, та й пішла.

Вийшла з села, стала, озирнулася. А на небі саме сонце сходило та й сипало золотим своїм промінням і на хатки біленькі, і на верби кучеряві, і на далекий темний гай, і на широке поле... І все, що спало або ще сонне було, неозбуджене,—набиралося сили, жвавости і озивалося до могучого, без краю високого й без краю животворчого світила тисячма рухів, голосів, пахощів, кольорів... Мов земля здригнулася, і заблищали й заплескали хвилі світового життя.

Тільки в душі в Левантини ніщо не озвалося радісним голосом, ніщо не прокинулося, опріч іще більшого болю.

Поглянула на село.

— Не зазнала я в тобі щастя-долі, тільки слізоньками стежечки свої зросила. Нехай ті стежечки зелена рута покриє, а оця дорога до тебе терном заросте, щоб і нога моя сюди не ступила більше!

Пішла не озираючись.

V.

А тим часом, поки Левантина боролася з своїм лихом, у Диблях був розрух великий і заколот. Зроду-звіку не чути, щоб так коней крадено! Бувало, звісно, що коли-не-коли і вкрадуть... та й то бувало на степу; хлопці пасуть, не доглянуть, а воно й поведе. А тепер це лих година та нещаслива настала! Де ж таки! Просто в двір ідуть, беруть коні— за малим не з-перед очей та й ведуть. І це можна й спинити, страшно: усяке згадує, що сталося з дідом-стукачем: провалили голову та й уже. Воно дід не вмер, та добре ж, що незручно вдарено. А то й каюк дідові був би. І то з місяць у лікарні пролежав та й тепер кволиться. А боронитися якось треба. Бо де ж таки! Тільки чоловік зіб'ється, стягнеться на ту конячку горюшну, а вже її і нема. Не можна бідолашному в пера вбитися. Он уже в скількох забрано коні: у Сивашів троє, у Хоменка двоє, у Грицька, у Оксена... Руйнують та й годі прокляті коноводи! Уже й засідали на їх, і стерегли—не пособляється. І не знати хто,—хоч би відав чоловік, де шукати. А то як украли, то вже й пиши— пропало.

Найбільше за всіх клопотався Денис. Та й було чого! Скільки працював, дбав, щоб збитися на добрі коні, збився, придбав і—ст тобі, маєш! В одну ніч— як вода вмила!.. Після крадіжки він аж плакав з жалю й зо злости. І досі як згадає, то так серце вогнем і візьметься. А надто ще... одно... Та цього він нікому не казав, не признавався... сам собі думав по слушного часу.

У голову заходив, міркуючи, що б його згубити.

Нарешті йому таки пощастило.

Після того, як украдено коня в Оксена, то на який час затихло було,—аж поки люди забулися трохи та не так коней берегти стали. А вже так після жнив украдено знову пару добрих коней у Денисового кума Терешка Тонконоженка. Скоро Денис про халепу дочувся, зараз пішов до його. Кум такий, як хмара Почав його Денис розважати, а далі каже

— От що, куме! Скільки люди не шукали коней, ніхто досі не знаходив А ми давай таке зробимо. Є в Чорноусі знахар Гострогляд. Кажуть, що до його багато людей ходить ворожити, як коні або воли пропадуть, то як скаже де, то там і найде чоловік.

— Та невже?—зрадів Тонконоженко.

— Їйбо, правда! Угадає, мов там був. Ходім до його!

— А що ж йому треба нести?

— Грошей. Кажуть, що треба положити скільки там рублів.

Кум Терешко швиденько вбрався, взяв грошей та й у дорогу вдвох із Денисом. Поки йшли до Чорноуса, то Дениса брала страшенна нетерплячка, ще більше, ніж Тонконоженка: що то скаже знахар?

Увійшли в Чорноус,—зараз чоловік воли жене,—вони його й питають за Гострогляда.

— А нащо вам? Чи не коні шукаєте?

— А вже ж не що!—і вони почали йому розказувати про своє лихо і питали, чи може тут Гострогляд допомогти.

— Такий не може?! Як скаже, то як ув око вліпить! Такий знахар, що на всю округу. Спершу він так помагав людям— од хвороби, тощо, а це взявся й за злодіїв ворожити. Народ до його так плавом і пливе, бо як сказав, що ні, то вже ні, а як сказав, що буде, то вже в тебе коні дома.

Балакучий дядько залюбки розказував, який гарний знахар Гострогляд. Йому довподоби було, що в їх у селі живе такий великий чоловік,—от цілком так, як город там якийсь хвалиться іноді своїм славетним ученим, чи що. А наші подорожани залюбки його слухали і з великими надіями підійшли до знахарової хати. У хату вступили не то з повагою до неї, а з деяким навіть страхом.

Хазяїн був дома. Сидів за столом і розкладав якесь сушене зілля. І по стінках на кілочках скрізь висіло те зілля.

Увійшли в хату—знахар мов і не чує їх,—і не гляне. Несміливо поставали біля порогу й промовили:

— Здорові були, дядьку!

Знахар ні пари з уст, мов нікого і в хаті нема. Обом гостям стало якось моторошно.

Стояли і несміливо поглядали на дивного хазяїна. Чоловік іще не старий, з невеличкою бородою руденькою, в чемерчині. Бере зілля і зв'язує пучечками. Позв'язував усе, що було на столі, зложив докули. Тоді глянув на їх.

Глянув—і Денис одразу зрозумів, за що Гостроглядом його прозвано: такий у його погляд, що як зирне, то так тебе й пройме всього.

— А, здорові, дядьки! Що скажете?

— До вашої милости,—гості вклонилися.

— Сідайте та кажіть!.. Хоч я...—припинився і так пильно на обох поглянув,— і знаю, чого ви прийшли, та все ж кажіть.

Посідали. Тонконоженко почав розказувати. Гострогляд слухав мовчки, іноді тільки покивуючи головою, мов потакуючи.

Вислухав, подумав...

— Побудьте тут, а я піду подивлюсь.

Пішов з хати. Дожидаються куми, і кожна хвилина того дожидання за годину їм мабуть здається. А знахар усе не йде та й не йде.

— Довго щось дивиться, мабуть не легенька штука. Гляди, ще скаже—пропало.

Рипнули двері,—Денис із кумом здригнулися. Увійшов знахар, сів мовчки за стіл, подумав...

— Так-так-так... Одна коняка була гніда, з лисиною на лобі?

— Вона!—скрикнув Тонконоженко.

— На передніх ногах мички білі?

— Їйбо вона!—Терешко аж зірвався на ноги, не міг висидіти.

А знахар спокійно та байдуже казав далі:

— А другий кінь вороний,—добрий кінь.

— Ой, добрий!—зигукнув бідолашний хазяїн доброго коня.

— Так... Знаю, де твої коні. Можна знайти.

— Дядьку! Будьте милосердні! Скажіть—де! Я вже вам не пожалію!.. —прохав Тонконоженко, стурбований надією побачити знову свої коні.

— Та що ж...—байдужно, не поспішаючись одказав знахар,—можна й сказати... аби було за що.

— Та я хоч і зараз ладен... Кажіть—скільки!—поспішавсь Тонконоженко.

— Двадцять п'ять карбованців положи,—матимеш коні.

— Ой, це ж наче б то й дорого буде!—зажурився Тонконоженко.

— А коні ще дорожчі. Мабуть, за кожного рублів по сорок дав?

— За одного сорок, а за другого сорок і три.

— Ото ж бачиш. А тепер ще подорожчали коні, то вже за їх не вісімдесят три взяв би, а може й сотню. І я ж не можу дурно робити: воно й мені стоїть. Та про мене—як знаєш...

Устав і почав знімати з кілочків зілля та розкладати на столі, мов йому вже й байдуже про Тонконоженкові коні.

Жалко було Терешкові таку силу грошей давати. Та бачив, що інак не поможеться. Спробував ще поторгуватися з Гостроглядом, дак той і не озвався. Довелося витягати гроші. Не було з собою всіх, дак позичив ще в Дениса. Так-сяк удвох наскладали, положив їх Тонконоженко на стіл. Знахар мов і не глянув на їх.

— Сьогодні в нас п'ятниця...—почав казати,—так отже в понеділок, як сонце зійде, підеш у Чорний яр... Знаєш?—Там будуть твої коні стояти, прив'язані до великого дуба, що росте посеред яру, аж на дні.

— А як не будуть?—несміло спитав Тонконоженко, бо йому стало страшно: а що, як гроші пропадуть?..

— Кажу, що будуть, то будуть,—сердито відказав знахар.—А коли не ймеш віри, то хоч і назад гроші забери,—мені однаково. Тільки вже тоді й коней не побачиш.

Тонконоженко злякався й змовк.

— Та нікому й словечком не пробовтнися, аж поки й додому коні приведеш. Тоді кому хоч кажи. А скажеш раніше, то й коней не побачиш, і сам біди не минеш. Чуєш?

І так подивився своїми гострими, пронизуватими очима, що Тонконоженкові мов поза спиною снігом сипнуло.

Денис спитався:

— А чи не можна б, дядьку, так, щоб і про злодія довідатися—хто він такий є.

— Ге! Чого схотів! Буде й того, що коні знайдуться!—одказав знахар.—Того не можна. Воно, сказати, можна й те, да тільки тоді вже повік-вічний коней не побачиш, бо воно так, що або про те, або про те можна ворожити,—тільки про одно.

— Та бог з ним! Мені еже хоч би коні!— махнув рукою Тонконоженко.

Попрощалися й пішли. Жалко було грошей Терешкові, та веселило хоч те, що коні знайдуться.

Пішли наші додому, а згодом, слідком за ними подався й Гострогляд. Узявши палицю, та й пішов полями та гаями зілля збирати. Збираючи зілля, дійшов до Гапонового хутора: він же був біля дороги з Чорноуса в Диблі.

— А що, клює?—спитав Гапон, увівши гостя в хату.

— Тонконоженкові коні... Ось двадцять і п'ять...—Він розказав про те, як приходили Терешко з Денисом. Двадцятка вам, а п'ять рублів мої. Нехай ваші хлопці виведуть коні у Чорний яр,—так, щоб на понеділок на схід сонця були там прив'язані до того великого дуба.

— Ото ж то й біда мені, що коні вже не в мене. Бо я знав, що до мене становий мав приїхати за ділом, дак я, щоб тихше було, відіслав їх до Лабзи. Та й з хлопцями клопіт: один хворий лежить, а другого далеко послав за ділом.

— Шкода... Якби ж я знав, то я інак якось...

— Ну, та дарма! Мені треба поїхати в город. То перекажу Ярошеві, щоб хто з його хлопців вивів коні.

— Ото й добре!..

Приятелі розійшлись.

А тим часом Денис уже думав про знахаря. Він не дивувався, що знахар і коні які вгадав, і все знає,—бо через те ж він і знахар, що може вгадати,—а дивувався, як це коні у Чорний яр потраплять. Де вони там візьмуться? Хто їх туди приведе? Може злодії там коні ховають? Дак ні,—не зручно... Хіба сами прибіжать? Ні, не впада, бо казав знахар, що коні будуть прив'язані—уже ж вони сами не прив'яжуться. А хто ж їх прив'яже?

Ці думки не давали Денисові спокою. А що, якби піти та заховатися там поміж кущами та й допильнувати—де коні візьмуться? Може таким робом викрив би він і коновода. Ото було б добре!

Тільки страшно! А що, як то нечиста сила туди коні приведе? Денис боявся нечистого, хоч і знав, що від його легко оборонитися хрестом. Та хоч би й не нечистий, а сами коноводи, то хіба тих не страшно?

Та хіба вже так він і попадеться? У тому яру можна так заховатися, що й не побачить ніхто. А то можна вдвох із кумом Терешком піти—охітніше буде. Денис пішов з цим до кума, але кум ніяк не хотів пристати до його.

— Ні, вже,—каже,—як знахар сказав, то так і зроблю. А то як не послухаюсь, то й гроші пропадуть, і коні не вернуться. І ти, куме, не ходи, прошу тебе!

Денис сказав, що не піде, а сам своє думає. Так-сяк суботу перебув, а як прийшла неділя, то нема йому впокою: муляє його той Чорний яр. Чи йти, чи не йти?

Чи вже ж таки він маленький, що боїться піти? Що буде, а вже піде!

Уже коли хто коні приводитиме, то цієї ночі,—під понеділок. Він піде звечора.

Більше нікому вже не признався. Дома сказав, що піде на ніч у Чорноус за ділом,—вигадав уже там діло. Узяв з собою добру киюру й завидна ще подався з дому. Поки дійшов до Чорного яру, почало вже трохи смеркатися. Озирнувся, глянув геть навкруги полем—ніде ні лялечки. Тоді тихо пішов у яр.

З поля Чорний яр здавався просто лісом, а як увійдеш у той ліс, то це байрак глибокий. Дуби, клени, осики, берести та всякий чагарник густо поросли й позчіплювалися гіллям. На полі ще було трохи видко, але тут була вже ніч. Денис ішов помацки, находячи ногами знайому вузеньку стежку, розхиляючи гілля руками, заплющившися, щоб хоч по очах не хвиськало вітами.

Він знав того дуба, де мали коні стояти, і простував до його. Але поки дійшов, то добре увесь вид йому подряпало. Нарешті вийшов аж на дно яру,—тут була невеличка прогайльовинка, а посеред неї той дуб.

Велике старезне дерево, чорніючи своїм могучим стовбуром, розкинувши чепурно проти стемнілого неба нерухоме шатро сонного листя, стояло, як і попереду, самотнє, і ніяких коней біля його не було.

Де ж би його сховатися так, щоб усе побачити, а самого щоб не видко було? Треба недалечко. Почав роздивлятися й незабаром ізнайшов собі добру місцину

поблизу дуба, в кущах. Звідти видно й дуб, і всю маленьку прогайльовинку. Відкіля б що не прийшло до дуба—воно Денисових *очей не мине*.

Положив біля себе кийок і ліг. Хотів закурити, та побоявся: тютюн далеко чуть, то *щоб не сполохати злодія*. *Терпітиме* вже.

Ну, а що він робитиме, як побачить злодія? *Біда, що темна ніч. Якби по-видному*, то пізнав би—хто, чи хоч би добре роздивився, коли невідомий. А то, як на лихо, і місяця нема, і зірки за хмарами не дуже світять. Уже ж не спиниш злодія та не спитаєшся—хто. Погано зробив Денис, що послухався кума і нікому не сказав. Треба було зібрати чоловіка п'ятеро людей та тут і заховатися, отоді б вони вже піймали злодія. А так не буде діла.

Чи не вернутися додому?

Подумав трохи Денис. Ні, *вже буде* тут! Хоч побачить, що буде, а там уже знатиме, що робити.

Хслодне вночішнє повітря було в яру зовсім вогке, і Денис аж ізмерз од його. На селі тепліше вночі, дак він і вдягсь у чемерчину, а треба було свиту взяти. Устав з землі, позастібався гарненько й сів, зіпершися спиною на якийсь пень. Раз-у-раз дивився на прогайльовину й на дуб, але нічого не бачив. Почали втомляться очі.

По тому клаптикові неба, який видко було Денисові, снувалися хмари; зірки то потопали в їх, то знову виринали, ледве блимаючи.

— Ще дощ буде,—подумав Денис.—Це кепсько: змерзнеш так, що й не висидиш.

Великі дерева понависали над їм своїм кудлатим чорним гіллям. Товсті стовбури мріли в темряві. Здавалося, що якісь здоровенні люди, якісь велетні похмурі й страшні поставали навкруги мовчки і попростягали над Денисом свої величезні лапи, щоб його вхопити. От сама над головою нависла така лапа, широко-широко розіп'явши товстючі волохаті пальці-кігті. Тільки трохи нижче—і вхопила б його. І враз ті пальці почали ворушитися, вся лапа схитнулася, мов кидаючися вниз йому на голову. *Денис хотів вискочити з-під неї*, але ж ту мить побачив, що всі ті страшні чорні лапи ожили, заколихалися і простяглися до його, ворушачи своїми довгими пальцями-кігтями... Холоднийважкийстрах притис до землі Дениса, не давав йому поворухнутися... Зашелестіло, зашуміло, озвалася навкруги вся темрява... Ще мить..

Денис зірвався на рівні ноги, і враз розвіявся ввесь той страх. Тільки вітер тихо шелестів листом, *колишучи віти* Денис зідхнув глибоко, мов що важке з себе скинув, плюнув, думкою сам себе вилаяв, що так перелякався з дурного розуму, і знову сів, перехрестившися.

Не дурно цей яр Чорним звуть: у йому й дерева страшні.

А давно ще прозвано його Чорним. Батько розказував, що колись, у стародавню давнину ще тут розбійники жили, кишіло їх у цьому яру було. Бо тоді тут не такий ліс був,—це вже його вирубано тепер. Був такий ліс, що й не долізе ніхто сюди було. А вони мабуть отут, саме біля *цього дуба й жили, ті розбійники*. То вдень у яру сидять, а вночі на здобитки йдуть, людей розбивають. Переймуть, хто їде, та й пограбують, а то так і вб'ють.— А одного разу, кажуть, дак їхав пан багатий, молодий та з молодою панією... вночі... І семе проз цей яр проїздили. А розбійники й вискочили на їх. Пана ж убили, а пані отаман розбишацький, Чорний на прізвище, собі взяв. Уже вона прохала-благала, щоб він її не брав, казала, *що й викуп за себе прийде*... Дак дуже гарна була, закохався в неї отаман при місячному сяєві та й повів її з собою в оцей яр. Вона спершу пручалася, кричала, а далі й затихла. Як приведено її в яр, то була ще ніч, і отаман узяв її до себе в шатро. А розбійники спати полягали, сміючися та заздрячи отаманові. Поспрокидалися вдень—не чуть отамана. Зазирнули в шатро, аж отаман лежить і кинджал стремить йому в груди, а в другому кутку пані вроплива мертва: сама себе зарізала, отамана заколовши. Похсвали розбійники обох тут у яру, а собі вибрали нового отамана. Дак що ж? Не могли вижити. Як ніч, так і ходить мертва пані, ходить і плаче й проклинає за свою недолю розбійників. І такий страх їх узяв, що вони покинули цей яр та й подалися кудись *далеко*. А *пані*, кажуть, щороку тієї саме ночі, як зарізалась, виходить з ями та й іде байраком. Тихо, тихо йде, вся в чорному, ледве чути її...

І йшло тихо, ледве чути. Але Денис це очув. Дух йому забило, полізло догори олосся... Тупотить... Здалека ще чуть, к щось тупотить... Ось уже й на пройльовині...

Якась купа велика чорна наближається. Іенис силкується зрозуміти, що то, але емрява не дає йому роздивитися. А купа се насуває, все насуває... Ось одно... вое... Та це чоловік з парою коней!..

Денисові знову забило дух, але вже не страху, а з думки: що то зараз буде, що о він довідається?

Підвів чоловік до дуба коні й почав маати—до якої гілки б краще прив'язати. Прив'язав одного, тоді другого. Постояв вилину, мов подумав, щб йому далі рити і пішов стежкою в той бік, де був Іенис, трохи навскоси від його.

Втече! От зараз піде, покриється, і Іенис нічого не знатиме, даремні будуть сі заходи, знову нічого він не довідається ро те, хто його ворог. І враз мов імпетом ло кинуло Дениса назустріч невідомому оловікові. Вискочив і став перед їм, івою рукою вхопив його за горло, а праою, держачи кийок посередині, розмахув і вдарив з усієї сили в бік. Чоловік пав, і Денис опинився на йому.

Але даремне на свою силу важив. Далеко ужчий за його був чоловік. Відразу вивернувся з-під його, збив його під себе пригнітив коліном.

— А! Ти мене будеш бити!—захрипів знайомий Денисові голос.

— Роман!—скрикнув Денис.

І змовкли, вдивляючись один одному обличчя: той на землі, під коліном, а той нахилившися над їм, з рукою на горлі. Дивилися серед темряви хмарної ночі, силкуючися пізнати знайомі риси.

І враз пізнали...

Денис почув, як Романова рука ще дужче стиснула йому горло, але тільки на мить. Як звір дикий, одним скоком Роман зник в темряві.

Денис підвівся, хитаючись. Груди в його боліли від Романового коліна. А, проклятий! Як пригнітив! Здоровий, як бугай!..

Денис увесь трусився—з напруження, зо злости. Тепер він знає, хтб коні бере. То догадувався, а тепер і побачив. А, лодію, коноводе, харцизе проклятий! Не инеш ти тепер Денисових рук!..

Денис повідв'язував коні й повів їх з яру...

Була ще ніч, як він уїхав у двір до кума Терешка й постукав до його в темне віконце.

— А вийди лиш, куме, сюди!

Пізнавши Тонконоженко голос, зараз вийшов. Перед дверима стояв Денис і держав пару коней.

— А що це?

— Твої коні.

— Ой! Та ну?

— Дивись!

Тонконоженко кинувся до коней і хазяйським оком зараз же пізнав їх, хоч і в темряві.

— Та як же то? Нічого не розберу.

— Замкни коні в повітку та ходім у хату, то розкажу.

Дочувся Тонконоженко, як усе сталося, і радів поверненим коням і трохи боявся: а що, як це знахаря розгніває?.. А як Денис сказав, що він хоче направити урядника на Романа, то він і зовсім перелякався:

— Ой, куме, не роби цього! Хіба ж ти не знаєш того Гострогляда? Та'дже всі люди кажуть, що його не можна займати, бо як схоче, то таке поробить чоловікові, що й жити не дасть. Кажуть, хворобу насилає і на товар моровицю.

Денис почав сперечатися. Адже тут нема ніякої нечистої сили. Певне знахар у спілці з коноводами. Діло звичайне, людське.

Та кум ніяк того не слухав. Нехай там і людське діло, та знахар має нелюдську силу.

Щоб не сперечатися більше, Денис замовк. Він заночував у кума, а вранці вернувся додому.

Було свято. Домаха пішла до церкви. Мати поралась біля печі, батько й Зінько були в хаті.

— От, тату, викохали синочка-коновода!—озвався Денис до батька.

Старий мов здригнувся.

— Що ти кажеш, Денисе? Про кого це ти кажеш?

— Про кого ж я казатиму, як не про те ледащо, злодюгу клятого!—злісно відповів Денис, роздягаючися і сердито кидаючи чемерку на піл.

— Не лютуй, а краще доладу розкажи!—звелів батько.

Денис почав розказувати. Він і поперед цього ще думав на Романа. Та що ж? Не

можна було довідатись. А от тепер уже довідавсь... І він поряду оповідав усю подію.

А старий Сиваш слухав, похилившись кінець столу, про свою ганьбу від рідного сина, та й не помічав за великим смутком, що пекучі сльози котилися йому по обличчю, по бороді й падали великими ясними краплями на спрацьовані почорнілі руки.

Дожився! Хіба він того сподівався, того дожидав? На старість йому сиву голову таким соромом син покрив, перед усіма людьми і його, і ввесь рід ізганьбив!.. Ніколи цього не було, щоб із-поміж Сивашів злодії були. А отже...

Мати стояла біля печі, прихилившися в кутку до рогачів, та й собі втирала сльози. Зінько сидів такий, як перед смертю. Тяжка хмара налягла на всю сім'ю.

А Денис усе оповідав, не помічаючи того нічого, розпалений своїм оповіданням, згадкою про відбуту боротьбу. Він доказав і змовк, і всі мовчали. Тільки материне хлипапня чути було серед тиші. А Денис, не зважаючи на те, правив своє:

— Цього не можна так попустити. Це він і далі буде все село грабувати та й нас. Я піду у волость. Хай їдуть у город та щоб там забрали його до тюрми.

— Денисе, чи ти розуму не згубив?— понуро спитався батько.

— Чого б я розум ізгубив?.. А що ж я— подарую йому троє коней, чи як?

— Ех ти, безсоромний, безсоромний!— гірко й докірливо промовив батько тихим голосом, що ще тремтів од недавніх сліз.— Дак ти підеш ото самого себе поганити, людям розказувати, що Сиваші злодії?

— Та це ви через те так кажете, що ви старі, вам байдуже про хазяйство, а нам із Зіньком треба своє добро берегти.

— А ти, Денисе, на мене не здавайсь!— озвався поважно з притиском Зінько.— Мені честь миліша за добро. Хоч би й тридцятеро коней пропало, я на брата не піду виказувати, самого себе ганьбити.

— Хі! Яка ж то й ганьба! Алже не ми крали, а він. Ну—як собі знаєте, коли такі добрі та багаті! А я того не подарую, бо мені ні з чого дарувати. Я зараз до урядника! —і він почав удягатися.

Мати заголосила на всю хату, кинулась до Дениса і вчепилась за його:

— Денисе! Що ти робиш? Не пущу я тебе! Не ходи!

— Одчепіться, мамо! — сердито гаркнув Денис і вирвав у матері свою руку.

— Облиш його, стара! —озвався батько.—Слухай ти!—загомонів він до Дениса, і голос його задзвенів так гостро, що той враз спинився.—Я тобі того не дозволяю і велю не робити того. Поки я живий, то я тут хазяїн у своєму добрі, а не ти! Підеш казати—проклену і сьогодні ж викидаю тебе з усіма твоїми манатками з хати, щоб ти мені її не ганьбив! І нічого не дам.

Денис знав батька. Він був звичайно тихий, але як отаким голосом заговорить, то вже що скаже, те зробить. Денис сердито швиргонув чекерку знову на піл і пішов з хати мовчки, тільки дверима грюкнув так, що аж шпаруни посипались.

Він справді облишив іти до урядника, але не міг утерпіти й розказав декому про випадок у Чорному яру. Незабаром поголоска пішла по всьому селу. Довідався й урядник і пішов спершу до Тонконоженка. Але той, боячися знахаря, сказав, що нічого він не знає, а коні сами знайшлися в яру. Покликав урядник Дениса, але й той не сказав йому нічого, бо знав, що не мине батькової кари, як скаже. Так урядник нічого й не міг зробити. Звісно, можна потрусити і знахаря, і Романа, та хіба в їх що знайдеш? Все село говорило про їх, але заняти не можна було, ні до чого причепиться.

А люди, довідавшися, що то свій злодій краде, ще більше почали турбуватися. Цей знає всі закуточки й суточки, то від його ніде не заховаєшся. Треба добре берегтися. Стукачів ще більше найняли. Ночували завсігди біля коней, кладучи коло себе коляку або киюру добру, а як хто мав, то й рушницю. Всі були на Романа дуже лихі; хто й обороняв його передуду, то той тепер лаяв. А вже що ті хазяї, яких він коней позбавляв, то ті кляли так, що й кісточки в його не клятої не лишилося. Двоє через це зовсім зубожіли, а всім іншим довелося позичати грошей на коні. Тепер Романові страшно було й поблизу Диблів проходити, коли не хотів головою наложити.

Але після події в Чорному яру крадіжки притихли: чи то коноводи полякалися, що їх викрито, чи то їм не було ходу за пильною вартою.

Так думали люди; а Роман думав собі інше.

Частина третя.

ЛЕВАНТИНА.

I.

Левантина не знала, куди саме їй іти. Ішла в сусідне село,—може знайде там роботу. Тепер жнива, то скрізь рук треба. До села тільки вісім верстов, і вона вступила в його ще до снідання. Проминула кілька перших дворів і спинилася перед великою, на дві половині новою хатою, з двором, забудованим по-хазяйському зробленими повіткою, возівнею й хлівами. *Серед двору стояв запряжений* кінь.

— Мабуть заможний господар живе,—подумала дівчина.—Зайду до його.

Несміливо вступила в двір, і саме в ту мить з хати вийшов господар, кремезний, пробсивий чоловік в короткою підстриженою шпичакуватою бородою, з кудлатими бровами. Лагодився сідати їхати на поле і вздрів Левантину.

— А чого тобі, дівчино?

Вона низенько вклонилася, здоровкаючися, і тремтячим голосом сказала:

— Роботи шукаю... Чи не треба вам наймички?

— Роботи? А відкіля ти?—спитав господар, позираючи на неї неймовірними очима з-під кудлатих брів.

— З Диблів.

— А чия ж ти?—і так він випитував про все в Левантини, розпитався й про те—через що кинула хазяїв. Вона сказала, що занедужала, а тим часом хазяї взяли іншу наймичку. Хазаїн ще подивився на її білет,—видимо письменний був,—вернув його, а тоді сказав:

— То що, зоставайсь хоч і в нас. Роботи тепер багато... Дам тобі три карбованці *на місяць*.

— Дядьку, а тепер же дорожче роблять,—насмілилась озватися дівчина.

— Може де й роблять, дак піди ще пошукай—поки його знайдеш тієї дорожчої ціни. А тут робота готова.

Подумала Левантина: і справді—поки ще його знайдеш! Може довго ще попохсдиш! Згодилась.

— *Іди ж у хату та снідай та й поїдемо* зараз на поле!

Пішла Левантина в хату. Немолода жінка поралась там.

— Оце, *стара, несподівано* бог послав наймичку,—озвався до неї хазяїн.—Давай їй снідати та візьму її в поле...

І не зчулася Левантина, як проминув місяць на роботі в Бовкунів (так *звалися* ці люди). Праця була тяжка, як звичайно по селах у жнива, та Левантина хоч і була собі утла й тендітна, але не боялася ніякої праці. Хазяї й хазяйські сини й дочка, бачачи, що вона добра робітниця, *а дівчина звичайна й соромлязна*, були до неї добрі. А що за працею не геть було коли й думати про щось інше, опріче роботи, то Левантина таки трохи заспокоїлася й на серці,—не так неначе стали її дошкуляти оті кляті думки про минулі лиха та зла. Про подію у Чорному яру і про все, що потім у Диблях сталося, вона нічого не знала—це зробилося вже після неї. Тут цього нічого не було чути. Левантина думала, що й довго житиме у Бовкунів, але помилилась.

Одного разу, як усі сиділи за сніданням, рипнули двері, і в хату ввійшла якась дівчина:

— Здорові були! Ось і я вернулась.

— Ге, Параска!—зраділи хазяї.

Виявилось, що тая Параска, це—Бовкунова наймичка. Занедужала в неї мати, дак вона й пішла на який час додому, а тепер мати подужчала, то вона й назад.

Левантина зосталась ні в сих, ні в тих, бо господарі знову брали Параску. Вона не вдержалась:

— *Чом же ви, дядьку, не сказали*, що у вас наймичка є? Може б я тоді у *вас і не* стала, а деінде шукала б служби.

— Еге, дівчино! Того ж я й не казав, що ти тоді не стала б, а мені,—сама бачиш—рук було треба, аж кричало,—по щирості відказав Бовкун...—Та не журися! Я оце завтра їду в город, а в мене там є родич, брат у перших, бакалією торгує... Я оце як був у його, дак він мені казав, що йому треба наймички. Їдьмо завтра в *город*, то я тебе одвезу до його: може він не знайшов іще дівки, то тебе візьме. А не візьме він, то візьме хто інший,—у городі людей багато.

Чи в город, то й у город!—подумала собі Левантина. Вона там зроду не була, дак їй трохи страшно було туди їхати, алеж там був заробіток, а тут уже відбули жнива, то не дуже треба найманих рук. Вранці поїхали з Бовкуном у город.

Чомусь той город здався їй *не таким* пишним, як вона думала. Такі будинки вона бачила і в панів у своєму селі, тільки що тут їх *було дуже багато*: дерев'яних, кам'яних, сірих, білих, жовтих... так і миготять у вочах... Та все один до одного попритулювані—ні горбдів, ні садків. По вулицях снують салдати та пани, лаються якісь москалі; віз торохтить по камінні та підкидає на ямках—аж не вседиш. Не подобалося те все Левантині.

— Тпру!—припинив Бовкун коні.

Стали біля невеличкої крамниці.

— А ну злазь, Левантино, бо оце вже ми й приїхали.

Бовкун прив'язав коня до лихтарного стовпа і вдвох увійшли в крамницю.

Крамниця була підхожа до тієї, що Левантина бачила і в себе на селі, тільки *більша*. По їй крутився хазяїн, Степан Іванович Квасюк, чи то пак—Квасюков,—це вже так він себе тепер звав. Чорнявий, з банькатими очима, з підстриженою по-городському борідкою, не дуже гарний з себе, та й не поганий.

— Здоров був, Степане Івановичу!—*привітався* гість.

— А, здрастуйте, здрастуйте, Платоне Григоровичу! Заїздіть же в двір,—чого ви на вулиці стали?—запрохав хазяїн.

— Нема коли, треба на базар поспішатися,—відказав Бовкун.—А ось я, коли хочете, дівчину вам привіз. Чи може вже *наняли собі*?

— Ні-ні, ще.

— Дак *оця* хоче у вас стати. Служила в мене місяць,—добра робітниця. Я й далі б *оставив*, та не можна,—і він почав розказувати, через віщо мусів Левантину відіслати. А Квасюк тим часом поглядав на неї банькатими очима, і Левантині чомусь не подобався той погляд.

— А яку ціну візьмеш, дівчино?—спитав він.

— Три з половиною на місяць,—несміливо сказала Левантина.

В *городі* жили по чотири та по п'ять карбованців, але Квасюк побачив, що Левантина того не знає, і сказав, що більш як три карбованці не дасть, та ще щоб вона й на своїй одежі була. Левантина не довго думала й поєдналась. Квасюк забрав у неї пашпорт і одвів її в кухню до своєї жінки.

Квасючка, висока й худа жінка, дуже старіша за свого чоловіка, глянула такими сердитими очима на Левантину, так до *неї* озвалась, що в тієї аж у душі похололо.

— Боже мій,—думала вона.—Які ж тут непривітні люди! Як я тут житиму?

Хазяйка зараз же поставила її за роботу до печі. Кілька разів нагадала, що селючка і нічого не тямить, хоч Левантина робила все, як треба. Левантина їй не подобалася, бо була молода й гарна. Квасюк був на десять років молодший за жінку і оженився з нею через гроші. Ті гроші він давно забрав собі до рук, завів на їх цю крамницю, а жінкою почав поштурхувати. Вона йому вже наприкрилася, бо вона була стара й негарна. Як він наймав молоду наймичку, то Квасючка лютувала і силкувалася витришкати її геть усякими причіпками та знущанням. Вона б старих наймичок, бо до тих цей клятий бабій не в'яз би. Але Квасюк проганяв старих так само, як вона молодих. І через те в їх у хаті завсігди кипіло, як у казані.

Того ж вечора вона сказала чоловікові, що Левантина селючка, нічого не тямить, то вона її відішле. Але Квасюк знав уже, через що це.

— Не вередуй!—крикнув.—Через тебе наймички не вдержиш. Щоміщі нова. Одішлеш цю—зостанешся зовсім без наймички, бо ніякої тоді не найму.

— Про мене краще без наймички, ніж із такою, як ця!—кричала розлютована Квасючка, бо в їх ще ні одної наймички не було такої чепурної, як Левантина.

— Та мені байдуже до тебе, чорт тебе бери, хоч би й сама все робила—як кобила здорова! Дак же *не поробиш усього сама*, то мені через твої вереди кумерції вред буде.

— *Кумерції вред! Якось тобі кумерція* в голові! Знаю, чого треба! Дак я за тобою і вночі слідком ходитиму.

Двоє дітей—хлопець шести років і дівчина семи попрокидалися і слухали сварку, слухали не вперше. Не зважаючи на їх, Квасючка кричала:

— Я тебе вночі з постелі не пущу! Не думай, що тобі пособиться, коли ти її зоставиш.

— Тю на тебе скажену! Я тобі кажу: одправиш цю дівчину, я її знову—тобі на злість—ізнайду, а тебе з хати вижену,—йди геть ік твоєму дурному батькові, що пустив на світ таку пришелепувату дочку!

Квасючка замовкла, пам'ятаючи, що вже одного разу чоловік її вигнав був, а батько не дуже привітав, то їй довелося вертатися додому й коритися чоловікові. Вона знишкла, але наважилась так дошкуляти Левантину, щоб та, не витерпівши, сама втекла.

І справді дошкуляла. Левантині просвітку не було за роботою, за лайкою та за штурханцями. Сердита Стручиха була така добра проти цієї худої, як суха тараня, носатої, рудої крамарки, розпаленої заздрістю й невірою до чоловіка. Левантина мусіла вставати вдосвіта, як ще темно було, а лягати опівночі,—і ввесь день на роботі. І що не зробить, як не ступить—усе було не так, усе не до ладу, за все гримання, а то й штурханець межи плечі. Квасюк же був до неї добрий і, як не було жінки, то все так поглядав на неї, як кіт на сало. Левантині від того погляду ставало моторошно, що вона тоді бажала, щоб швидше повернулася Квасючка з своєю лайкою. Вона силкувалася не стрівatися з ним на самоті, а він робився до неї ласкавіший та ласкавіший і нишком сиромiць пхав їй у руки кілька разів цукерки з крамниці. Левантина любила ласощі, але ті цукерки були їй чогось гидко їсти і вона віддавала їх дітям, або викидала. А одного разу хотів подарувати їй гарну червону стрічку. Вона не взяла і втекла від його.

Проминув місяць. Левантина стомилася так, шо наважилася кинути службу і сказала про це хазяїнові. Той здивувався:

— *Чого? Через що?*

Вона почала казати, що дуже важко жити, що ніколи спочинку нема, сама лайка, а то й бійка. Але Квасюк ніяк не хотів її пускати.

І не вигадуй! І не видумлюй! Що це ти? Яке ж ти маєш право кинути мене без наймички? Мусиш бути, аж поки я *нову знайду*. А *що тобі важко, дак цього* більше не буде.

Мусіла Левантина зостатися, і справді їй покращало: хазайка вже не годувала її потиличниками і менше лаяла, хоч позирала на неї ще лютішими очима, бо як засварився з нею чоловік за Левантину, то аж попобив її.

Але сам Квасюк почав чіплятися дужче. Скоро Квасючка одвихнеться з дому, він зараз посадить дітей у крамниці, а сам до неї та й починає підлабузнюватись. Одного разу хотів обняти, дак вона йому такого стусана дала, що аж поточився.

— Оце яка сердита!—каже, немов ласкавенько, а в самого банькаті очі так і занялися.

— Не в'язніть, дядьку!—закричала Левантина,—бо їйбо втечу!

— Дурна ти!—відказав Квасюк, знову підходячи до неї та заступаючи їй дорогу так, що вона опинилась аж у кутку біля печі.—Чого тобі тікати! Не будь така сердита до мене, то я тебе как куколку наряжу, а хазяйка не посміє й слова тобі сказать. Любить буду так, що аж!..—І його нахабні очі зажевріли, впиваючися в неї.

— Не займайте мене, бо кричатиму!

— Пустяки! Развi я звер якой, чи що, щоб од мене кричать! Та я й займать тебе не буду, коли ти не хочеш. Я до тебе добрий, то й ти будь до мене добра.

Левантина почала совати рогачем у печі, а він тим часом ущіпнув її за руку.

— От одійдіть, *дядьку, бо їйбо оцим рогачем* так і дам!—скрикнула вже зовсім сердито Левантина.

— А я рогач у тебе одніму, а тогда тебе поцілую.

— У вас є жінка,—її й цілуйте, а не мене!

— Стану я таку погану цілувать!

— А нащо брали?

— Бо глупой тогда був.

— Ну, то будьте ж тепер розумні та *не в'язніть до мене!*

У другій хаті почулась Квасюччина хода, Квасюк зник із кухні в двір.

Прийде Левантина в крамницю чогось узяти в хазяйство,—він їй знов те співає. Вона вже була рада, що Квасючка не допускала її до крамниці, а сама туди ходила. Та те мало помагало, бо він завсігди *так прирозуміє, щоб де самому* її застукати.

— Дядьку,—казала Левантина, — коли ви до мене чіпляєтесь, то давайте мені рощот!

— Не дам.

— То я втечу,—хай вам і гроші зостаються.

— Не втечеш потому, що в меня твой пашпорт, а без пашпорту тебе в одну минуту в поліцію заберуть.

Левантина бачила, що вона в неволі, все думала, якби з цієї неволі визволитися, і не могла нічого вигадати.

II.

Як хазяїн виходив чого з крамниці, то замість його сиділа хазяйка, а як і хазяйки не було, або їй ніколи, то, на другий місяць служби Левантининої, Квасюк став посилати туди Левантину. Замкне шухляду з грішми та й посадить дівчину, поки сам увійде. Згодом, привчившися, вона було часом дещо і продасть іноді—таке, що йому ціну знає.

Одного разу вона сиділа у крамниці, коли ввійшло щось. Був осінній хмарний вечір, а скупі Квасюки шкодували рано світити,—у крамниці було поночі, і Левантина тільки й побачила високу постать якогось чоловіка в пальті.

— А дайте чвертку табаку!—попрохав покупець.

Левантина здригнулася вся, всією істотою.

Перед нею стояв Роман.

І він пізнав її і спинився здивований, навіть вражений, не знаючи, що казати. Та швидко схаменувся.

— Левантина!.. Штука! Каким таким образом тут очутилась?

Вона стояла перед ним нерухома і щось не давало їй дихати, не давало говорити.

— Служиш тут, чи так?

— Служу...—ледве вимовила вона, і в цю мить увійшов Квасюк.

Роман зараз же кинув розмовляти з Левантиною, і вона пішла з крамниці. Але Квасюк, увіходячи, дочувся, як вони розмовляли, покликав згодом Левантину і почав її допитуватись—хто цей парубок і через що вона його знає. Вона сказала, що з одного з ним села.

Здавалася зовсім спокійною, хоч уся холола. Дожидала ночі як бога, щоб зостатися самій. Зосталася, та не полекшало. Не могла заснути. Все минуле, все тяжке й болюче встало, ожило новим життям і пекло її, мордувало.

Присягання, божіння, і тоді зрада й ганьба, неслава, сором!.. А він живе тут, нікуди не поїхав, гарно вбраний... живе добре мабуть... і покинув її, забув, мов то не він присягався, не він занапастив їй життя!..

Нащо доля знову їм зустрітися судила? Краще б вона його не бачила, не чула про його нічого,—тоді б вона думала, що може він умер, або живе десь далеко, у злиднях, у горі й нічим не може їй допомогти. Тоді б б їй було лекше. А тепер!..

Пекучий жаль обнімав її за молодим занапащеним життям... жаль на себе й на його... зрадника...

Самий жаль на його. Якби вона могла його клясти, може б їй було легше. Але вона не могла.

Вона казала собі, що не любить його більше після того, як він так із нею зробив, але зла, зненависти не було в неї до його.

А ті згадки, ті прокляті згадки минулого, недовгого і так страшно розбитого щастя!.. Це ж усе минуло, його немає й не буде вже ніколи... Навіщо ж їй згадується, як його очі зазирали їй у вічі при місячному сяєві.. Бачить той погляд... чує його палкі уста на своїх устах... і як його дужі руки, обнявши її, забравши її всю цілком, пригортають так могуче і так боляче-солодко!..

Безщасна кидалася по ліжку, сон утік од неї далеко, зляканий палкими неспокійними образами... образи минулого щастя мішалися з образами перебутої ганьби й сорому... ішли один за одним, як хвилі в річці, і не було в неї сили припинити їх, прогнати від себе і хоч на мить угамувати цю муку.

І довго це діялось...

Крізь маленьке віконце вже починалс сіріти першим уранішнім світом. Чути було, як хтось уже проїхав улицею, а Левантина ще не спала, знеможена без краю своїми думками. Лежала, заплющивши очі, а його очі стояли перед нею і дивились, дивились на неї... пильно, нерухомо.. такі великі... аж горять на чорному Романовому обличчі... Яке воно страшне ста-

ло!.. А очі все більшають і все наближаються і печуть її, печуть!.. Хоче скрикнути—*не може; хоче ворухнутися—не здужає*. А вони все печуть аж у саму середину серця, і його страшна рука, чорна *така, як і обличчя, бере її бідне серце* і стискає дуже, і хоче вирвати з грудей.

Крикнувши, зірвалася на рівні ноги і *стала серед хати, вся тремтячи.*

То був сон, що на мить одну до неї злетів, але який же страшний сон!..

Стояла і тремтіла.

— Левантино! Чого висипляєшся? На базар треба!—озвалася з другої хати Квасючка.

Левантина схаменулася. Провела тремтячою рукою по чолу і стала вбиратися.

Убралася, взяла кошик і вийшла. Надворі вже було зовсім видко, скрізь ішли на базар люди.

Ледве завернула на ріг вулиці на другу, перед нею став Роман.

З несподіванки злякалася так, що аж спинилась, і на мить чорне обличчя з минулого сна промайнуло перед нею, та зараз же й зникло, бо живий Роман ні трохи не нагадував тієї страшної примари. Він стояв перед нею з білим викоханим обличчям, ще чепурнішим, ніж воно було на селі, і всміхався:

— Здорова була, Левантино!

Він видимо дожидався на неї, стояв тут, *поки вона вийде.*

— Здоров...—одказала, не дивлячись на його.

— А шо, не думала, що встретіш меня тут?

— Ні...

— Дак ти служиш у городі... Та чого ж ми стали? Іди, куди йдеш, а я немножко пройду з тобою... Так давно служиш?

— Третій місяць...

Вона відказала тихо, спустивши очі додолу, йдучи з їм поруч.

— Штука! Зроду не думав!.. Каким же це ти образом попала сюди?

Він ще питається!...

Але перемогла себе і відповіла, силкуючися говорити спокійно:

— Як умерла... наша дочка... то я й не схотіла вже зостатися в всьому селі... і пішла по наймах...

— Дак дочка була... умерла!..—сказав Роман, трохи помовчавши.—Ну, царство їй небесне!.. Ето вона й харашо зділала, шо вмерла.

— Нащо ти так кажеш, Романе?

— А разлі б лучче було, как би вона зав'язала тобі світ?

— Не вона мені зав'язала світ, а... мій дурний розум та... ти, Романе...

— А ти не нападайсь на мене! Разлі я *про тебе не думал?* Сколько раз! Може б полетів до тебе, дак чого летіть? Случалось по сколько день голодному ходить... Шо я *тебе*—голодувать позвав би? А квартиря була така—сад на ноч, а на день—базар та вулиця. Куди б же я тебе брав? Тольки *недавнечко* бог дал службу таку-сяку знайтить; думал—розживусь немножко, а тогда вже й до тебе вість подам, щоб приходила.

— Невже ти думав мене кликати?—спиталася Левантина і радіючи, і віри *не ймучи.*

— Ну от так! Атож как? Разлі ти думаєш—я какой?

І *він почав* їй розказувати, що він за нею журився, та як він шукав роботи та бідував, і скрізь прибільшував своє лихо та розтягав його на довший час.

— А я, боже ж, дожидала тебе на різдво!

— Ну й чудна ти! Как же б я до тебе прийшол, когда меня дома вором об'явили?

— Дак хоч би звістку подав—де й що ти, щоб я хоч знала.

— Ну й чудная ти! Ну й какую б же я подав звісточку? *Що голодний* та холодний? Не стоїть того дела! Та й так сказать: *не хотел* озиваться, щоб Денис та волосні не довідались, де я: вони б же мене тогда січас у холодну запакували, а то й у тюрягу. Разлі ж я *дурной, щоб в огонь* самому лезть?

Левантині все, що він казав, здалося правдою. Та тільки гірко, що воно так усе зробилсся.

— А шо ж ти *тепер робиш, Романе?*—спиталася вона.

Роман загомонів швидко, мов поспішаючися мерщій промнути це питання:

— Вот видиш, я тут на службі служу... Тут, знаєш, есть такой лісной склад, дак я там... за прикажчика... Не очень щоб прекрасно й жить—ну та живейсм как-небудь.

Цю казку він усім розказував, хто не знав його.

— Отут недалечко й живу,—у Рівчаках... Приходь когданебудь.

Левантина махнула рукою. Минулося! Буде вже й того, що зазнала.

Він почав упевняти, що зовсім лиха їй не хотів, що робив з нею по щирості. Говорив ласкаво, прихильно, і Левантині здалося, що перед нею оживав той давній Роман, якого вона так кохала.

А він усе прохав прийти до його.

Що він вигадує? Хіба вона яка, щоб до парубка в хату йти? Та й коли б вона йшла? Їй просвітлої години нема за роботою.

Але він не покидав свого. Коли до його прийти не хоче, то нехай випроситься в хазяйки в неділю. Вони пішли б удвох на прохідку,—от хоч би в городський сад... Він їй так багато має розказати. Вона його робить винним, а він її любить і не хоче, щоб вона так про його думала.

Вона мов того не чула.

— Куди це ми зайшли? От я за балачками, замісто базару, бог зна куди пішла.

— Поспєєш іщо на базар!

— Не можна,—хазяйка лаятиме.

Вони повернули до базару, і він ще трохи її провів, усе просячи вийти. Наприкінці сказав, що в неділю ввечорі, годин у п'ять, дожидатиметься її коло воріт у городський сад, і з тим пішов.

Вона не відказала йому нічого. Але ввесь тиждень думала про це. Піти, чи не піти? Після всього, що він їй заподіяв? І чого? Він кликав її, але ні словом не озвався—що тепер думає робити. І чого ж вона піде?

Чудна вона, стрілася з ним раз на вулиці на якусь там часинку і хоче, щоб уже все зробилося. Може ж він на те й кличе її, щоб це все розказати та порадитись, як зробити.

Думки хилилися туди й сюди. Не знала, на чому стати, і рада була, думаючи, що однак хазяйка її не пустить. Та зовсім несподівано сталося інакше. У суботу приїхав з свого хутора хазяйчин батько і забрав дочку до себе та й надовго: її мати занедужала.

У неділю Левантина не мала за думками спокою з самісінького ранку. Проситися, чи не проситися в хазяїна? Цей певно пустить. Ні, мабуть не треба. Коли Роман не зводить, а справді по щирості хоче що зробити, то зробить, а їй нема чого назустріч йому бігти.

Може й так, а може й не так. Як тепер вона не вийде, він подумає, що вона й зовсім одкинулась од його, та й облишить усе. І впустить вона з рук те, що могла б мати.

Таки надумала: вийду, чи не вийду до його, а попрошусь у хазяїна.—І справді попросилася погуляти, подавши ввечорі самовар. Квасюк, бажаючи придобритися до неї, зараз же пустив, тільки наказав недовго ходити.

Прийнявши самовар, Левантина вбралася в що було краще та й пішла з дому.

Вийшла на вулицю, а все з тою думкою, що може вийде до його в сад, а може й ні.

Помалу йшла вулицями, не дуже й дивлячись, куди йде, і опинилась перед мережчатою брамою великого саду.

У саду нікого не було. Почалася вже осінь, накрапали часом дощі, і городяни кинули ходити в цей сад, що розрісся аж на краю города, а товклися по посипаних піском стежках бульвару в середині міста. Не було нікого й сьогодні, хоч на дворі була й година.

Перед Левантиною лежала стежка, що вганялася в глиб гаю з гарних великих дерев. Постояла трохи і пішла нею.

І відразу голос знайомий промовив над ухом:

— Спасибі, серденько, що прийшла!

Він уже йшов біля неї, вийшовши з маленької стежечки збоку. Обвив їй стан рукою, але вона тихо визволилася з тих обіймів, і вони пішли поруч під рясним верховіттям старих високих дерев. Надворі вже смеркалося, і на стежці було темно.

Дійшли до якоїсь будівлі.

— Отут я ночував, як не було деньог на ночлежний,—показав на будівлю Роман.

— Бідненький!—промовила Левантина і схотіла подивитися всередину.

Роман одігнув гвіздок той, що їм забито було дверці, і вони ввійшли в порожній партер. Перед Левантиною ледве мріли в темряві стіни, а там, у тій чорній пащі, де була сцена, якісь стовпи... Вони підійшли ближче до місця, де був оркестр;

хода їх гучно озивалася по дощаному помосту, котилася луною туди, в темряву, і щось там затріщало,—мабуть двері зарипіли...

— Ух, як страшно!—скрикнула Левантина і несамохіть притулилась до Романа.

Він знову хотів її обняти, але вона зараз же повернулася й вибігла з театру.

— Боже!.. І як тобі не страшно було тут ночувати!—промовила вона, йдучи з ім далі стежкою.—Я б зроду не пішла сюди,— краще б на вулиці!

— На вулиці паліція не дозволить,— нада ховаться туди,-куди вона не загляда.

І він знову почав розказувати про своє минуле життя в городі, багато прибріхуючи, казав, що він її любить і ніколи не покидав любити. Вона слухала те, їй згадувалось, як він покинув її на поталу, на глум людям, але вона зараз же проганяла від себе ці згадки, і вони зникали, а вона впивалася його солодкими словами... Він малював їй краще життя. Казав, що незабаром хазяїн дасть йому кращу посаду, він одбиратиме аж триста рублів на рік, і тоді вони могтимуть жити вкупі.

Левантині здалося, що вони могли б жити вкупі й тепер, або хоч звінчатися, але вона це тільки подумала, а чомусь не сказала...

В саду було таємно й тихо, високе склепіння з віт схилялося над їми так захисно-прихильно, і вони були тільки вдвох, і вона так хотіла йому вірити. І сама не помітила, як його рука обняла її стан, і дівчина вже не пручалася. Вони йшли, близько-близько притулившись одне до одного. Якась солодка знемога починала опановувати її всю від цього доторкання, від його ласкавого голосу... І його губи нахилились їй до уст і, заплющивши очі, вона відповідала йому на поцілунок...

І відразу розгорнулися вгорі віти, і темне, поважне, високе небо глянуло на їх своїми очима-зорями. І цей погляд мов одразу розігнав Левантинині мари. Вона вирвалась од Романа, відскочила і, простягши поперед себе руку, мов хотіла від його оборонитись, скрикнула:

— Ні, Романе, ні! Не займай мене!.. Не хочу!.. Зроду не хочу!..

Вона вся тремтіла. Ще раз сказала:— Не хочу!— і пішла швидко, мало не побігла, назад, мов боячись його, мов уті-каючи від його. Він поспішався слідом за нею, кажучи, що вона дурна, що нема чого боятися. Але вона йшла хутко, нічого не кажучи, не дивлячись на його.

Незабаром вийшли з саду. Левантина мов заспокоїлася, пішла тихше. Роман почав говорити про інше, розказував дівчині, що він був у театрі, і як там гарно, і що то театр. Вона спершу тільки слухала його, потім почала й розпитуватися, зацікавившися. Про те, що було в саду, вже більше не згадували.

Він повів її додому іншими вулицями, не тудою, кудою вона йшла. Як проходили проз один двір, він показав на невеличку хатку:

— Отут я живу.

Левантина нічого не сказала, тільки швидше пішла далі, мов боялася, щоб він не повів її до себе. Як вийшла на свою вулицю, попрохала його не йти вже за нею, і швидко дійшла додому.

Вертаючися Роман од неї сердився, що йому так не щастило. Але це ще більше розпалювало його. Він зовсім не сподівався, що Левантина буде така вперта. Думав, що як у городі сама собі, то ще краще... Бери, каже, та вінчайся... Туди к чортам! Саме тепер йому женитись та дітей заводити!

Але нехай не бришкає! Його рук не мине.

І він почав учащати в крамницю—чи не побачить Левантини. Але Квасюк помітив, що цей парубок не дурно зробився охочий у його купувати, і не став зовсім покидати в крамниці Левантину. Роман почав тоді стерегти дівчину на вулиці в тсй час, як вона мала йти на базар. Вона знала це і боялася тих зустрічів, та разом і бажала їх. Перш, ніж вийти з хвіртки, страхаючись, позирала, чи нема де Романа, обходячи іншими вулицями, а не стрівши його, почувалась так, мов її надія одурила. І сама... гнівалася на себе за те почування...

Але іноді йому щастило переняти її. Тоді він проводив її до базару, силкуючися спершу завести дівчину на які інші вулиці, щоб довше ходити. І все так гарно до неї говорив і прохав вийти.

Якби вона не бачила його, то їй би легше було, вона б його потроху забувала. Але оці зустрічі, оці втікання від зустрі-

чів і жаль за їми, оці розмови й думки, думки про його та про його слова—не давали їй спокою.

Лихо було Левантині з Романом, а ще гірше з Квасюком. За ним не було їй просвітку. Відколи Квасючка поїхала—в'яз до неї, як шевська смола, ліз обнімати й цілувати її. Вона звичайно штовхала його, втікала з хати й сідала надворі, аж поки він ішов знову до своєї бакалії. Добре хоч те, що не міг довго сидіти в хаті.

Уночі вона защіпала на защіпку двері з кухні в світлиці. Але одного разу прокинулася, почувши біля себе когось. Схопилася з просоння, як божевільна.

— Не пужайсь! Не пужайсь! Ето я...—озвався знайомий гидкий їй голос, і вона почула на собі його руку. Зірвалася з лави та—з хати! Перебігла двір і заховалась аж у другому кінці його за сажнями дров.

Була боса, в самій сорочці та в лихенькій спідничині.

Вона сиділа там довго, тремтячи зо страху й холоду, цокотячи зубами, сиділа, аж поки подубіли з холоду ноги, і всю її, мов трясця, трусило. Тоді догадалася злізти на горище над кінницею і закопатися в сіно. Там зогрілася, і, дрімаючи та прокидаючись, пролежала до ранку.

Уранці, тільки рипнули дверима в кухню, Квасюк зараз же вийшов з другої хати.

— Где ето ти бродяжиш по ночах? Давно надо по хазяйству пораться, а вона біга.

Так говорив, мов би сам нічого й не зробив, а вона була винна. Не стала з ним сперечатися, тільки сказала:

— Оддайте мені пашпорт та зароблені гроші, то я піду від вас.

Він зареготався.

— Іш, какая умниця! Хазяйка з дому, а вона будеть рощитуваться, без роботниці хазяйство покидать! Дав би я їй дєньги й пашпорт! Нічого не дам! Хочеш ітить—іди такая, какая єсть, то посидиш у поліції, та по етапу додому пошлють.

Левантина боялась поліції та етапу. Вона згадувала, як одну з їх села дівчину приведено додому етапом. Боже, якого сорома було! А скільки назнущалися з бідолашної в поліції!

— А шо? Вже й спужалась?—казав далі Квасюк.—Ну єслі ти така ніжна, то я тебе больше й не займу. Живи сібє,—я до тебе й не торкнуся.

І почав божитися й присягатися, що не займатиме. Вона не знала, чи вірити йому, чи ні. Якби не той пашпорт та гроші, то зараз би втекла. А так—що вона робитиме?

Зважилася зостатися, але того ж дня купила за свої гроші кільця до дверей і замок, бо защіпку можна було відкинути з Квасюкової хати в щілину. Прикрутила кільця і замикала на ніч двері, але не могла спокійно спати. Раз-у-раз прокидалася, бо їй усе марилося, що хтось увіходить до неї.

Стрівшися Левантина з Романом, похвалилася, що їй погано жити, що хазяїн до неї в'язне.

— Дак що? Бросай тут та ставай на другую службу!—порадив той.

— Як же я кину, коли він ні пашпорта, ні грошей не віддає?

— Скверная штука: без пашпорта ніхто не прийметь... Ну, а ти таки бросай та й переходь до мене жить. А тим часом пожалуємось у поліцію, що вон пашпорт не оддайоть. Поки пашпорта получиш та службу найдеш, то живи в меня.

Левантина не приставала на це і все думала, що його робити. Правда, ось уже кілька день хазяїн її не займає, але хто його зна, як воно далі буде.

І справді, далі не було нічого гарного. Квасюк нишком висмикнув з дверей кільце і знову його застромив,—аби держалося. Левантина не помітила цього.

Вночі він попхнув двері, кільце вискочило, і він увійшов у кухню. Левантина почула це вже тоді, як він обхопив її руками. Вона скрикнула, прокинувшись, і схопилася, але він зараз же знову звалив її на ліжко. Вона почала відбиватися з усієї сили, але тієї сили було мало, щоб подужати здорового чоловіка. Вона вже знемагала в останній боротьбі. Його гидка пика лежала їй на обличчі. Сама не знаючи як, ухопила його зубами за щоку і стиснула зуби так дуже, що він скрикнув з болю і розняв руки. Вона відіпхнула його і чула, як він упав додолу, загрюкотівши. За мить вона вже була на дворі. Страх так опанував її, що вона вибігла з двору на вулицю і тільки там пішла тихше.

Ішла вулицею і вся трусилася з страху, з турботи, з холоду. Після першого випадку з Квасюком вона спала завсігди вбрана, але була боса, і холод дошкуляв їй у ноги. Пішла швидше вулицями без ніякої мети, не знаючи, що робити. Було вже нерано. На порожніх півтемних вулицях догорали ліхтарі, ледве блимаючи. Де-не-де блукали стукачі, розганяли свій сон, калатаючи в калатушку; а деякі вже спали, прихилившися до дверей на якому рундучку.

Левантина йшла, все йшла вулиця за вулицею, без ніякої мети, аби не стояти, аби йти. Ходила так довго, аж поки втомилася і сіла на ослінчику під чиїмись ворітьми, підобгавши під себе задублі з холоду ноги. Не довго посиділа, бо зараз же стукач прогнав її звідти.

— Іди, йди! Багато тут таких шляється! Не огинайсь, бо свисну, то прибіжить городовий,—забере в поліцію.

Левантина пішла далі. Перейшла кілька кварталів і знову притулилась уже на рундучку. Тут посиділа трохи довше, бо стукач з цього кварталу десь заснув. Але нарешті таки прогнав, ще й вилаяв погано. Ходила тоді знову з вулиці в вулицю, аби якось доблукати до світу. Хоч не знала, що вона мусить робити й світом.

Вернутися до Квасюка? Але тільки подумала про це, то всю її почало трусити. Краще з голоду вмерти, замерзнути, ніж од його пропасти!.. Піти зранку ж наймatися, на точку? Хто ж її там візьме босу й простоволосу, ще й безпашпортну? Вернутися додому в своє село? Але туди її так само не навертало, як і до Квасюка. Та поки вона дійде, то й задубіє на дорозі.

Думки мучили її так само, як холод та втома. Вона вже кілька ночей спала дуже потроху і тепер почувала, що сон так і хиляє її:—от-от упаде й засне на вулиці. З усієї сили бадьорила сама себе і все йшла, йшла...

Все вулиці, вулиці, вулиці... Мертві вулиці... Такі чужі, як і люди... Ні душечки рідної!..

Яка самотня, яка покинута... На всьому світі...

Без помочі, без надії... Хоч би куточок теплий!.. Хоч би людина добра!.. Тільки вулиці темні, холодні і щось торохтить-торохтить-торохтить...

Спіткнулася і трохи не впала. Вона спала, йдучи. Не спала, а так—голова туманіє... Люди їдуть з сіл на базар—торохтять. Уже починає світати.

Хоч би де прихилитись! Куди вона. Ох, як тяжко,—все тіло болить!.. І душа... Хоч би і вмерти... Хоч з мосту та в воду—он з того мосту...

Зійшла на його, перехилилась через поручата. Дивилася вниз.

Сіра, нечиста вода пливла ліниво, заспано під уранішнім туманом... Така холодна, негарна... Далі, далі!..

Зовсім уже видко, по городу метушаться люди. Де це вона? Неначе вона тут була, а не пізнає... Стала й дивиться. Хатки й поганенькі обшарпані будиночки тислися в яру попід глинистою кручею. Згадала: Рівчаки... Ті, де Роман... Чи не його це й хата?..

Тепло у його в хаті... Піти б туди, бо там тепло... І заснути можна...

Хитаючися перейшла двір і пішла в хату.

III.

Романові з товариством останніми часами не щастило. Пішли вони в Диблі і зовсім уже налагодилися вивести пару добрих коней. Коли тут нечиста нагнала гурт п'яних перезвян, і вся справа ляснула. Аж до світу куйовдилася перезва на тій вулиці, де булі коні, і на ближчих, а товариші мусіли сидіти, притаївшися в суточках. Добре попотрусилися, боячися, що їх там побачать, а вже якби побачили п'яні чоловіки, то певне, що живими не пустили б. Ледве пощастило помалу-малу вибратися звідти та винести цілу душу.

Після цього, трохи згодом, Левдик з двома хлопцями подався в Ріпак, і їм дуже добре пощастило вивести троє коней. Але зараз же за селом норовиста коняка скинула Лукаша і втекла в поле. Мусів він плуганитися в город пішки, а ті двоє поїхали, щоб одвести коней до Гапона. Та їм на лихо надворі був туман такий густий, що вони зблукалися, проблукали всю ніч, не потрапили до Гапона, а заїхали в Чорноус і аж тоді схаменулися, як побачили перед собою хати. По вулиці вже вештались люди, і зараз же їх припинили. Спершу чорновусці подумали, що це просто собі з якої слободи люди зблу-

калися, почали їх розпитувати—відкіля, та куди, та чого їдуть. Ті щось не так одказали, щось наплутали,—вони їх у волость, почали допитуватися, а ті ще більше плутали, і виявилось, що це коноводи. Бито їх дуже, а потім одвезено до тюрми.

Товариство не боялося, що вони викажуть на суді інших: то добрі хлопці і цього не зроблять. Алеж їх замкнуть найменше на рік до тюрми, а то так і зашлють, бо вони вже не вперше в суді, а товариство тоді втрачає двох добрих робітників. А друге—здобич вискочила з рук іще раз.

Після цього отаман з Романом та з Лукашем знову подалися в Диблі, але й сього разу нещасливо: перешкодили стукачі, бо всю ніч ходили по вулицях, не даючи підступитися ні до одного двору. Бо хоч п'яні перезвяни і не догледілись тоді до коноводів, але потім удень люди побачили, що по городах походжено, і ходило щось чуже. Догадались, які то гості були, і додали варти.

І це вже так два місяці товариство сиділо без заробітку. Пооб'їдалися й пообносювалися так, що вже далі нікуди. Тільки Ярош жив, як попереду, бо він завсігди пив потроху і не дуже шинкував грішми, як вони йому потрапляли до рук. Через те всі до його приходили позичати грошей, і він помагав товаришам потроху. Саме за такою позичкою зайшов до його ввечорі Патрокл Хвигуровський та похмурий Кучма. Сиділи, нарікаючи на лихі часи, коли почули, що хтось іще йде, і незабаром у хату вскочив новий гість—Лукаш.

Він був ще обідраніший, ніж попереду, а на довгих ногах не було чобіт: він уже давно їх пропив «з горя» і тепер ходив так, що одна нога була в резиновій калоші, а друга обгорнена онучкою та ув'язана мотузком. Дарма що так, а був веселий, ускочивши, махав руками й вигукував:

— Здрастуйте вам! Чого киснете? Дела—первий сорт,—кричав він п'яним голосом і брязнув на стіл кількома срібними грошинами, що вони аж розкотилися по столу, і дві впало додолу. Перелякана дитина заплакала в колисці, і бліда й мовчазна Ярошиха нахилилась над нею, щось дитині шепочучи, голублячи її. А Лукаш став посеред хати з шапкою на потилиці, руки в боки і всміхався безглуздим п'яним усміхом.

Ярош із Кучмою глянули, дивуючись, на його, а Патрокл Хвигуровський підняв ті монети, що попадали додолу.

— Чи ти ба!—скрикнув,—гляньте лиш: карбованець і три четвертаки! Де це ти добув хлопче? Може в кого «загубив»?

— Овва! Как уже я, то й не можу добуть! Пальто первий сорт, а двері лакей не запер, а я пальто надєл та й пошол на базар, как пан!

— Еге! Лукаш старовину згадав, свсє давне ремесло.

— А чим старе моє ремество погане?—питав задерикувато Лукаш.—От ви з своїм новим без копєйки сидите, а в мене бряжчать!

— Величається! — гарикнув похмурий Кучма.—Поцупив якесь дрантя та й радий. Чортвітьщо!

— Чого ж воно—чортвітьщо?—питав сбражений Лукаш.

— А того, що чортвітьщо та й годі! Наше діло старосвітське, вільне... Вивів коня, сів на його—як майнув полем-степом... гей!.. А то лазь по вікнах та витягай манатки! Пху!..

Кучма плюнув і сердито одвернувся. Він був старий конєвод і не любив лигатися із звичайними міськими злодіячками, що жили з дрібної крадіжки.

— Бросьте спориться,—перепинив Ярош.—Єслі Лукашу щастя, то й гаразд.

— Нехай лиш становить могорича!—озвався Патрокл.

— За первий сорт!—крикнув Лукаш. Ухопив гроші й метнувся з хати.—В одну мить!

— А стой, Лукаш!—гукнув йому навздогін Ярош.—Позови там по дорозі Романа!.. Чуєш? Должно не слишал,—подрав как сумашедчий... Ну, покудова нема Лукаша, то розкажи, Патрокле Степановичу, про Левдика!—звелів Ярош.—Відал ти Лазька?

Лазько то був арештант, що ходив з тюрми на роботу в город; через його Левдик подавав про себе товаришам звістку.

— Бачив... Я й забув пак розказати... На бульварі палічку в руки та й іду ссбі—от, кавалєр на гуляння,—туди-сюди палічкою крутю... А вони ямки там копають, дерево садити. Ну, я сів на ослоні зараз біля Лазька—одпочиваю б то. І він мене бачить, і я його бачу, та проклятий сал-

ат стирчить... А, каніс, пекельний! Хоч и тебе тричі Тартар поглотив!.. Одначе ивлюсь—одходить-одходить салдат геть алі... Тоді вже Лазько й сказав... Чіпляться до Левдика не за самі Ріпаки, а ще і за Панасовку,—пам'ятаєте,—він тоді хотив? Дак каже,—треба свідетеля, що ту ніч він дома був...

— Та-ак!... Свідетеля... Кого ж би то го?..—замисливсь Ярош.

— Кого ж? Хведорченка! — порадив Кучма.

— А й правда! Дак я завтра зайду до Хведорченка, скажу, щоб готовий був до слєдователя йти, а Патрокл Степанович пойде уп'ять на бульвар та перекаже Лазьком.

— Гаразд!—одказав Хвигуровський.

Це була звичайна справа: коноводам, як вони потрапляли до тюрми, треба було таких свідків, щоб виправляли їх. Здебільшого їм щастило переказати товаришам, чого саме їм треба, а ті постачали свідків з своїх же людей.

Тим часом прийшов Лукаш з двома пляшками й з закускою, а за їм і Роман. Стіл заставили пляшками, чарками, тарілками, заложили всякою їжею. Патрокл, не гаючись, одіткнув поламаною двохзубою виделкою пляшку й налив. Почали лити й їсти.

Побачивши, скільки принесено горілки, Ярошева жінка подала мерщій на стіл усе, що треба, а сама, поки ті пили й закусювали, нишком узяла дитину, вискочила з хати й подалась до сусіди. Вона звичайно так робила, як Ярош гуляв. Він пив не часто, але під час великої гулянки бувало, що й добре випивав і тоді бив її й нівечив тяжко за те, що вона завсігди гребувала його ділом і товариством.

— А слихали—вже Микита вийшов на волю?..—попитав Роман.

— Хіба? Ні, не чув,—одмовив Патрокл.

— Вийшов?—спитав злісно Кучма.—Що ж, це так йому й минеться?

— Нє,—відказав Ярош,—так не минеться. Слєдуєть наказать. От зберемось гуртом та подумаєм, що з ним дєлать.

Микита—це був теж коновод з їх товариства. Його піймано, суджено, і він виказав ще на кількох душ—ті й досі відбували кару в острозі. Звичайно коноводи не прощали такої зради.

— Треба так накарать,—говорив Кучма,—щоб уже більше не міг такого робити. А то тепер страху ніякого нема. Устаровину не так було,—встаровину строго було.

— Ну, а как же встаровину карали?—спитав Лукаш.

— А так!.. Одного разу... давно було... год десять... Тоді в нас був отаманом Хоменко—от запальний був!.. А гніздо в нас було під Борзною. Дак один на суді й прошкодився так, що через його двох у Сибір заслали. Ну, ми підождали, поки він вийшов з острогу. Вийшов він і не подає знаку, а сам на Чернігів побрався. А отаман каже:—Невже ж оце він і втече наших рук? Не попустімо, хлопці!—Ну, зараз двоє й сбізвалось: один та ще другий молодий був хлопець, Грицько... а здоровий був, як тур!..—Ми його, кажуть, приставимо.—І приставили!

— Та как же вони його приставили?

— А так, що на дорозі переняли. Переняли та назад руки скрутили та рота ганчіркою заткнули, та й ведуть... Довели до нашого ярка.. був там у нас такий ярок, що ми в йому збиралися... Один же побіг товариство кликати, а Грицько берегти зостався.

— Зачим товариство?

— Щоб суд був... Не хотіли сами порядкувать... Ну, збігав... Мало не все товариство зібралося. Стали кружка, а його посередині... Одіткнули йому рота,—кажи, коли хочеш!.. А він стоїть проти місяця—білий, білий та труситься...

— Ну?

— Ну й присудили!—і Кучма вихилив чарку.

— Що ж йому зделали?

— Що зделали, то зделали, а только більше нікого не паскудив!.. Як закопали на тому ж місці, то так і зогнив,—ніхто не шукав... А хоч би й знайшли, то ніхто б не виказав, бо всі були хлопці добрі та й били всі... по черзі кожен брав кийок та й бив... шоб усім винним бути...

— А ви там були?—спитав Лукаш.

— Може був, а може й ні,—одказав Кучма, наливаючи нову чарку.—Так устаровину було! А тепер розпуста пішла, ніхто не шанується, ніхто чести не знає: виказав на товариша та й прав і ходить

собі на волі, мов і нічого не зробив. Хіба що попоб'ють та й то не дуже...

— Ну, не очинь то й тепер будем прощать...—стиха, але гостро промовив Ярош, і його холодні, злі очі блиснули.

— Ні, що не кажи, а встаровину не так було!—знов правив своє Кучма.—Тоді ти знав, що ти в товаристві воїн, і що всі за тебе як один стоять! По правді робили! А тепер такого вже нема... І того не було, щоб коновод поганив руки пальтом яким, або що. Тоді кожен знав—наше діло степ! Там ти собі вольний,—шукай вітра в полі! Та й коноводи які були! Хоменко, отаман, дак той раз за одну ніч сам вивів п'ятеро коней!.. Ото люди!... А тепер що? Пху!.. Дрібнодухи всі!..

Кучма вже здорово випив, а випивши, він завсігди вихвалював старовину, що як добре тоді було, і лаяв молодих...

— Брехня!—гримнув кулаком по столу Патрокл, аж пляшки й чарки задзвеніли.—Брехня! Є й тепер такі коноводи—орли!

— А де ж ти їх бачив?—спитав, глузуючи, Кучма.

— Де? На Кубані!

— А хіба ти там був?

— О, стультус малоумний! Да ти спитайся—де я не був!

— Ануж-ну, розкажіть про Кубань!—попрохав Роман.

— Слухайте! Почну аб ово, з початку. Ото як турнули мене з кондукторів, заходився я торгувати. Голки-шпильки, пундики-мундики, табачок-сірничок,—ат, чорт знащо! Воно не підходить ні до мого імені, ні до моєї хвамилії, ні до мене самого. Бо ім'я в мене геройське, хвамилія—образець, та й сам я такий, що хоч зараз іди троянців воювать. А тут голки-шпильки!.. Чортзнащо! Ліквідація і аква віте.

— Що, що?—питали Роман та Лукаш.

— Азінуси й стультуси! Те, що продав свою бакалію, а гроші з горя прогуляв. Ну, зоставсь у мене в кишені, якось завалявся, карбованець. Подивився я на його: ге-ге, братіку, з тобою довго не проживеш!.. Ні, тісно тут жити!.. Махну на Кубанські степи! Хоч з черкесом буду битьсяся,—усе лучче, ніж із п'яницями в трахтирі. Ну—йду до знакомого кондуктора:—пусти на Кубань! Посадив у кондукторську, а на другий поїзд другом кондукторові здав... От я вже на Кубані...—Добра штука Кубань, да тільки біда, що й останнього карбованця в дорозі проїв. Найнявся до одного багатого пана, а в його табунщик Артем Гайда. А ви знаєте, що воно там табунщик? Чорт а не чоловік! Як вирветься у широкий степ з орканом у руках, дак він там орел! Скаженого коня-неука піймав, сів на його стиснув коліньми—ех! аж степ гуде! Кінь б'є і передом, і задом, та де йому скинути Артема! З скаженого—овечкою стане! А вже нічия чужа коняка не стрівайся з Артемом у степу—його буде. І було в нас товариство добре: шестеро нас, та такі!.. Одного разу тридцятеро коней вивели, за одну ніч за двісті верстов перекинули, продали і в обід другого дня дома були.

— Ну, та невже?—почулися здивовані голоси.—Та як же це ви зробили?

— Уже знали—як!.. Ех, отам справа! Там коновод не злодіячка—такий, що перед поліцією труситься, як от ми, клапоухі азінуси. Там він нікого не боїться, а його всі бояться! Вийдемо на ярмарок—гуляй душа без кунтуша! Морем коло нас горілка, танці, музика біля ятки на майдані, а люди збираються!.. а дівчата задивляються!.. Ах, сто чортів!.. А ми гуляємо, гопака витинаємо, до дівчат залицяємось, та величаємось, та хвалимось—як коней перемкнули та які були коні...

— Ну, це вже брехня!—перепинив Кучма.—Тобто стали розказувать: де коні брали? Та зараз би й вас самих забрали.

— Суса тупорилого у хвіст поцілували б, а нас не забрали б! Там не на нас, а від нас страх був. Там на всю округу звісно, хто такий Артем Гайда, а його зроду ніхто не займає, люди шапки йому скидають, бо бояться. А пан аж просить: Оставайся в мене, Артеме, жити!—Бо пан знає, що як у його свій коновод житиме, дак цілі будуть коні свої, а до чужих йому байдуже.

— От там жисть!—скрикнув Роман.

— Вольне, веселе життя!.. Коли бувало й нападуть на нас, дак ми знали, як оборонятися... Раз як застукали нас в очеретах! Два дні оборонялись... рушниця добра в Артема була і пістолєтики в мене... Вони до нас посунуться, а ми—бах! Вони

й заховаються, бо кулька не дулька,— як вразить, то заболить. А на третій день умкнули од їх, ще й з кіньми!.. Го-го-го! Аж степ застогнав, як у копита вдарили!.. Гей, розкіш-воля!.. Сто чортів!..

І він знову гримнув кулаком по столу. Стан йому випростався, вся його кудлата велика постать дивно відмінилась під впливом згадок про минуле, дикою степовою силою справді повіяло від неї. І обличчя в цього п'яниці й злодія мов осяяв якийсь світ, очі йому заблищали дивним блиском...

Всі гляділи на його зачудовані. Роман увесь час слухав, втупивши в його свої палкі очі, боячися словечко згубити. І як ударив по столу здоровенний Патроклів кулак, парубок враз так і кинувся й скрикнув:

— А що ж справді? Разлі ж і ми не люди? Разлі ж уже как ми, дак і не зуміем нічого зробить? Да я вам таку штуку вшкварю, шо на всю губерню бахну, а в карманах аж засмійоться!.. Хочете? Завтра в Диблі і п'ятеро коней возьмемо.

— Ну-ну, ти не очень заривайся!— промовив Ярош неприхильно.—Знаєм уже, как там брать...

— А я вам кажу, що возьмемо! Слухайте. Коло мого двора живе сусєд Струк. А в його на шпилі клуня. І так вона стоїть, що з усього села її видно. Ну, я запалю клуню, народ побіжить на пожар, а ви тим часом виведете коні.

На хвилину всі стихли, а тоді враз— Ура!—зарепетували Патрокл, Кучма й Лукаш.

— Тихше! Цитьте! З улиці почують!— припиняв Ярош.

— Дарма! Чорт їх бери! Нехай чують!— не вгавав Патрокл.—Романе! брятіку! амікус любезний, дай я тебе поцілую!

І його величезні лапи обхопили Романа, а щетиняста пика притислася до парубкового обличчя.

— Випиймо ж!.. Випиймо ж іще!..

І він пив сам, наливав Романові.

— От так молодець!.. Це понімаю!.. Щоб наша слава не пропадала!.. А, прокляті дерії!—репетував уже зовсім п'яний Патрокл.—Ви раді б нас у ложці води втопить, бо ми злодії, а ви чесні! Брешете! Сами ви злодії, усе по закону крадете. А ми не злодії... Треба їсти,—приходимо й беремо!.. Так, беремо!.. І воюємось з вами!.. Ви нас убиваєте, а ми з вами воюємось!.. Хто подужає, той і прав. Homo hominі lupus est. А хто воює, той— герой! А ви чортзнащо, мужлаї!.. А я— Патрокл Хвигуровський... Патрокл—герой, Хвигура—образець...

І його п'яна голова вже схилялася на стіл.

IV.

Роман хоч і ліг звечора п'яний, але хазяї, клопочучись під вікном, збудили його дуже рано. Ледве прокинувся, згадав про вчорашній свій замір, і думка про це нове діло вже не дала йому спати. Йому не лежалося. Він схопився, одягся... У цю мить почув, що хтось береться за двері і хоче до його ввійти. Двері відчинилися.

— Левантина!..

— Романочку! Братіку! Не займай мене!.. Дай мені відпочити!.. Я від хазяїна втекла... Усю ніч блукала... Не займай мене... Забожись, що не займеш!..

— Ну, та що ти! Та хрест меня побей, коли я щонебудь!..—забожився швидше Роман, ізрадівши.—Іди та лягай спать! А, бідняга!..

Його маленька світличка перебита була в кінці, і за тією пересічкою шальовочною він спав. Туди він і повів Левантину. Вона впала на ліжко і зараз же заснула. Він постояв, подивився на неї, усміхнувся, тоді зачинив за нею двері в світлицю і пішов з дому, замкнувши квартирю.

Ішов вулицею такий задоволений та радий. Сама прибігла! Ну, нехай виспиться,—однак вона його рук не мине. Та тепер йому й не до неї. Адже він учора забожився, що сьогодні підуть у Диблі. Треба вмовитись, щоб хлопці були готові.

Він пішов до Яроша, але того не було дома. Не знала й жінка, куди пішов. Роман зазирнув до «чайної»,—і там його не знайшов. І де він у чорта подівся?

Роман пішов блукати по городу по всяких закутках, де міг зустріти Яроша. Ніхто ніде його не бачив...

А Левантина тим часом спала. Спала довго, до пізнього обіду. Щось її нарешті збудило. Розплющила очі, глянула на хату і спершу не могла зрозуміти, де вона. Чи це ще ніч? У маленькій комірчині темно. Ні, он крізь не зовсім при-

хилені двері видко щілину світу. Чи це їй сниться? Ба ні, за дверима щось гомонить... Романів голос... Відразу згадала все.

— Я в тебе два раза бил, усюди шукал,— казав комусь Роман.

— Ходил до Хведорченка, щоб за свидєтеля бил,—одповів хтось невідомий.

— Да, я й забул... Ну, а в Диблі хлопці готові?

Диблі? Левантинене село?

— А ти таки думаєш?—питався незнайомий голос.—А єслі не пощастить?

— Ще й как пощастить!—одказав Роман і почав упевняти свого гостя: розказував усе, як треба зробити, доводив...

Спершу Левантина мало що розуміла. Але дедалі, все виразніше й зрозуміліше виявлялося їй те діло, що мало статися...

— Я вас бросю в ярку,—сказав нарешті Роман.—Как запалю, то ви немножко посидіть, пока народ згвалтується та побіжить на пожар. Тогда вже й ви... Найлучче беріть у третій хаті скраю злєва,— Панас Гаман,—у його ха-ароших коней троє. От трьом і будєт робота. А скольки всєх нас будєт?

— З тобою шестеро.

— Харашо. Дак двом приказать, щоб сєлі аж возлі млина. Знаєш? Там саме возлі млина у Середенка коні—велика хата, а возлі неї тополя... Усє люди й сторожі будуть на пужарі, то вам воля будеть!

— Смотри, сам не попадись!—перестерігав гість.—Тепер вони знають, хто в їх коні брал, то будуть на тебе засідать.

— Чортового батька попадуть меня!— відказав Роман.—Я знаю, куди тікать... Ат, чорт!—схаменувся він.

— Чого ти?

— Та я й забил, що ми не сами в хаті.

Він підійшов до дверей і зазирнув у щілину.

— Нє, спить.

— А хто там?

— Дєвка одна.

— Туди к чорту! Чого ж ти не сказал? От роззява! Усєм би ти мастак бил, єслі б только не так панькався з бабами. Ну, що єслі послишала?

— Нє, так спить, що не послишить.

— Хадьом у сєні, чи що.

Вони вийшли і розмовляли довгенько ще в сінях. Тоді Роман вернувсь у хату мабуть по шапку, і кудись удвох пішли.

А Левантина чула вже досить, щоб зрозуміти все... Тепер вона знала, чим зробився Роман і хто брав у їх на селі коні... Коновод!.. Злодій!..

Боже єдиний! Защо ти так караєш її? Покарав коханням, покарав і коханим!..

Злодія покохала!..

Тяжким болем проймало їй душу, розривало серце. Мало вона зазнала, дак ще це!

Зірвалася з ліжка: тікати! тікати звідси!

Побігла до дверей, торкнулася до їх,— двері були замкнені. Кинулася до вікна, воно не відчинялося.

Вона сиділа, як у тюрмі.

Вона ж мусить тікати відсіля швидше. швидше. Мусить бігти в своє село, перестерегти Струка, перестерегти людей, щоб береглися, щоб запобігли лихові. Всна повинна сказати...

Що сказати?

Що Роман—злодій, палій? І його візьмуть до тюрми, судитимуть, може й на Сибір зашлють... І вона пошле його на Сибір?

Ця думка відібрала в неї враз усю ту силу, що була прокинулась. Знеможена відразу, сіла і схилилась на стіл.

Не вважаючи на все, що було, у неї в серці завсігди жевріла іскра ксхання до Романа і останніми днями ця іскра розгоралася все більше й більше. Еге, вона тепер так добре, так виразно почувала, що вона його кохає, що вона ніколи не покидала його кохати.

І вона пошле на Сибір того, кого кохає!

Того, кого кохав? Вона кохала Романа, хоч і грішного проти неї, але чесного парубка, а не коновода, не злодія, не палія! А тепер вона вже його не...

Але ж ні! Вона його любить, любить такого, як він єсть, і не може вирвати, викинути з себе того.

Любить! А нащо ж вона його любить, що з тієї любови буде? Хіба він буде їй дружиною? Хіба вона піде за злодія, за палія?

Що ж їй робити? Що?

Ухопилася за голову руками. Голова палала, розскакувалась од думок, але не давала поради.

А може... були всякі грішники та й каялись... Чому ж би Роман не міг покатитись і знову чесним зробитись?

Вона його прохатиме, благатиме, вона йому руки цілуватиме, аби тільки не робив того, не йшов туди, покинув своїх товаришів... Вона благатиме його доти, аж поки він послухається її, покине все, і тоді вони будуть знову щасливі...

А як же не послухається?

І щось починало їй казати, що даремна її надія, що не має вона такої сили, щоб вирвати Романа з того багна, в якому він опинився. Вона силкувалася задавити цей голос, та не могла...

Чи послухається, чи ні, а вона його благатиме. Коли не поможе, тоді—дійся воля божа! Вона вже нічого не здоліє тут зробити.

Як то? То він тоді піде, підпалить село, обкрадатимуть людей? І вона та знатиме і нічим не перешкодить тому, не оборонить людей? Та хіба ж тоді не впаде й на неї той гріх? Люди кидаються в полум'я, рятуючи людей, а вона не обрятує їх, хоч їй і в полум'я не треба кидатись, а тільки побігти в Диблі й сказати...

Гріх страшенний, непрощенний гріх—задля свого кохання попустити занапащати людей. І вона хоче зробити той гріх!

Але ж боже мій... Вона ж його любить!

Билась головою об стіл, не знаючи, як поєднати кохання з повинністю—з тим, чого вимагало сумління.

Таки наважилась. Вона благатиме його, а коли він не послухається, побіжить у Диблі.

Цим трохи заспокоїлась. Та не надовго. Бо нова думка знову розбила ввесь той спокій.

Коли вона скаже йому, що все знає, то він же не пустить її з хати, зв'яже її, замкне... Як же вона тоді побіжить у Диблі?

І мучилась цією новою думкою довго...

Нарешті зачула, як брязкає на дверях замок. Утекла в темну хатчину і сіла на ліжко.

Увійшов у хату, відхилив до неї двері:

— Устала вже?

Сів на ліжкові біля неї.

— От не надіявсь, щоб ти до мене прийшла сьогодня! Савсьом не думал! Що ж там здєлалося з хазяїном?

Вона почала розказувати—все, як було...

— О, дурненька, дурненька! Чого ж ти просто до мене не прийшла?

— Та... адже прийшла...

Він обняв її й поцілував. Перший рух її був—випручатись. Але зараз же вона припинила сама себе і скорилася його поцілункові—одному, другому. Він радів з цієї несподіваної ласки, вона це бачила, і нова надія прокинулась у неї; вона цим не пустить його від себе.

— А я тобі єсти приньос. Хочеш? Хадьом!

Вийшли вдвох. На столі лежали пироги, ковбаса, хліб, яблука. Надіючись Роман на здобич, позичив грошей у Яроша.

— Я тут в одного знакомого харчуюсь, та сьогодня хочу з тобою обідать, дак вот і приньос того-сього.

— Спасибі, моє серденько!

Посідали за стіл. Він їв добре. Їй шматок не йшов у горло, та силувала себе їсти.

Вона тулилася до його, зазирала йому в вічі, всміхалася, хоч у неї хололи й тремтіли руки. Вона заживала всіх хитрощів, на які була здатна, бо це був останній спосіб затримати, вдержати його, зберегти його собі. І зважилась іти до краю... Сьогодні не пустить його, а там... побачить, що робитиме.

Короткий осінній день уже наближався до вечора, як вони пообідали.

— Як мені гарно, Романочку, що ми вдвох, і будемо вдвох увесь день сьогодні... Адже не проженеш мене, коли я зостанусь у тебе ночувати?

— Чого б я то тебе проганял? Та я такой рад!.. Жаль толькі, що не доведеться сьогодні дома ночувать. Уже скоро і йти нужно.

— Чого? Куди?

— Хазяїн посилаєть... На машину...

— Надовго?

— Завтра дньом вернусь.

— Ой, Романочку! Як же я сама буду? Не їзди!

— Нельзя, Левантинко: хазяїн велить.

— От, велике лихо, що хазяїн велить! А ти занедужав та й не можеш їхати.

— Нє, йому то без надобності... Должно єхать, дак єдь...

— Романочку! голубчику! братіку! не їдь! Зостанься зо мною! Будь зо мною увесь день сьогодні, всю ніч!

— Завтра буду ввесь день і всю ноч і завсегда потом буду.

— Що завтра! Сьогодні я хочу!

Вона обвилась круг його як хмелиночка, зазирала йому в вічі, цілувала його, обсипала ласкавими закоханими словами чарівними, обхоплена *непереможним, мало* не божевільним бажанням затримати його, не пустити... Її розпаленій, знеможеній думками голові здалося чомусь, що в цій ночі вся сила: аби тільки він сьогодні зостався, аби сьогодні, а тоді вже все, все добре буде!

Ніколи ще вона з ним не була така,— навіть там, на селі. У його туманіла голова.

— Нельзя, серце!.. Когда б можна—я б і слова не сказал... Ну, а то ж нікаким *спосєбом*.

— Який ти недобрий!.. Зостанься, Романочку, серденько дороге! Що хоч зо мною роби, цілуватиму тебе, милуватиму тебе, тільки не ходи сю ніч!

— Та що вона тєбє, ета ноч, така дорога? Почему?

— Так хочу! Хочу, *щоб ти ні з ким* сьогодні не був, тільки зо мною! Ми такі щасливі, такі щасливі будемо, якщо ти *зостанешся* зо мною сю ніч. І тепер, і потім щасливі будемо!

Він пригортав її, цілував, але вирвався нарешті.

— Ну, нужно йтіть!

Вона так і припала до його.

— Не ходи! Не пущу! Зоставайся зо мною!

І цілувала його без ліку, силкуючися тими поцілунками сп'янити його, примусити забути про все, зостатися з нею.

— Коли *зостанешся сю ніч зо мною*,— буду твоєю, не піду від тебе. А підеш— утечу зараз. Сю ніч! Тільки сю ніч...

У цих, стільки разів уже сказаних, словах «цю ніч» чути було стільки *благання* й натиску, що Роман почав прислухатися до їх пильніше. Він ще держав її в себе, як малу дитину, на колінах, цілував їй очі, губи, шию, голова ще туманіла, а вже якась непевна думка ворушилась там. І відразу він повернув її обличчя до себе.

— Ану, глянь мені в очі!

Вона глянула.

— Левантино, ти *не спала* тогда, как я приходил первбй раз?

Вона почервоніла враз, піймана на гарячому вчинку.

— *Дак он що!*—Він зсадив її з колін.— А що ж ти чула?

Все загинуло, все!.. Тільки одне зостається...

Вона *кинулася* перед ним навколішки, обхопивши йому коліна *руками*.

— Романе! братіку! рідненький! не роби цього!.. Не ходи з ними!.. Не занапащай людей!.. Не занапащай *своєї душі*!.. Покинь їх!.. тих, недобрих!.. Забудь усе те!.. Будемо чесно жити!.. По вік вічний не розлучуся з тобою!.. Тільки *не ходи*!.. Втечемо від їх!.. Утечемо зараз!..

Роман устав, одірвав її руки від своїх колін і відійшов.

— Брось чортзнащо патякать!

— Ні, *Романочку, не кажи так!*—Вона лізла за ним навколішках, чіпляючись за його.—То ж гріх!.. Підпалити!.. Красти!.. Боже мій!.. Чи я ж думала?.. Не пущу тебе! Покайся!.. Треба, Романсчку, покаятися, *спокутувати* свій гріх!

— Прсч!

— Не відпихай мене!.. Мій братіку! Мій рідненький!.. Ти ж мені милим був!.. Я ж тебе благаю!.. Та помилуй же ти й мене!.. І *людей же*! Вони ж *не винні*!.. Хіба ж не можна з іншого жити? Ми будемо працювати, заробляти... Я робитиму... ночі не спатиму... Романсчку!.. Романсчку!..

І *не пускала* його колін з рук, дивилася на його знизу, благаючи слозами, очима, сльозами...

— *Левантино*! Не дурій! Устань січас! Слухай, що я скажу!

Вона підвелась.

— Що ти чула, що виділа,—щоб тольки ти сама йсто чула й *виділа*. *Щоб* ніхто більш! Єслі ж ти хоч одним слозом кому пробовкнешся, хоч натякнеш, то задушу, своїми руками тебе задушу і крикнуть не дам!

Стиснувши кулаки, увесь трусячися з гніву, він стояв перед нею такий страшний, нелюдський... А її мов грім побивали ті його слова, знімали в неї мову, рухи...

— Чула?

— Чула...

— Смотри ж! Або мовчи, або на світі не будеш жить! Та знай—то не шуточки! Я шутить не вмею! Сиди тут до завтрього. Тікать не думай! Я тебе замкну і скажу хазяїну, щоб доглядав... Єслі б тольки здумала навтьок, то он тебе з'яжеть: у його ключ од хати будеть. Розумієш?

— Розумію...

— Дак єслі хочеш на свєті жить, то сиди тихо. Не будеш сідєть,—задавлю і в речку вкину. Ну, марш туди в закамарок і не смєй студова виходить!

Слухняно пішла. Він зачинив за нею двері і замкнув їх на замок. Сам ще щось узяв і пішов з хати. Левантина чула, як він замкнув і другі двері.

Прислухалася до того, як пішов. Сиділа на ліжкові пригнічена, зламана усім тим, що сталося. Чи могла ж вона цього сподіватись! Він, Роман, нахваляється задавити її! Він—пропащий, злодій...

Все, що було в неї в душі гарного, ясного, купчилося в її згадках про того давнього Романа з перших днів кохання. І він розтоптав те все немилосердною і нечистою ногою!..

Думка знову верталася до подій цієї ночі. *Що ж воно буде? Він запалить* село, погорять люди, пограбують їх. І вона нічим не може запобігти лихові!..

Вона схопилася з місця. Та не можна ж ж так!.. Вона буде кричати, стукати, поки її випустять,—тоді побіжить...

Але ж він оддав хазяїнові ключ. Хіба ж її хазяїн випустить? Ні, не так, а треба нишком утекти.

Але ж її двічі замкнено!

Вона підійшла до тоненьких шальовочних дверей і поторсала їх. З того боку *біля них були кільця, замкнені* невеличким замком,—це було видко, бо двері трохи відхилялися,—вона могла просунути в щілину палець.

Левантина з усієї сили натиснула на двері плечем раз, удруге, втретє, силкуючися, чи не вирве таким робом кільце. Двері тріщали, але кільця не вириваліся. *Вона спитувала ще кілька разів,* напружуючися щосили, але нічого не помагалось. Задихана сіла знову на ліжко.

Якби в неї тут було щось—сокира, молоток—вона б тоді знала що зробити. Почала нишпорити по закамарку, мацаючи в темряві руками, але не знаходила нічого. Нарешті після довгої шуканини, аж у далекому кутку, під ліжком, налапала якусь залізну річ. Витягла її *на* світ до дверей: це були старі обценьки.

Левантина спробувала просунути їх крізь двері, але вони не пролазили. Повернула тонкими кінцями і змогла заложити їх у кільце. Тоді почала розхитувати його. Робити було дуже незручно, кільце хиталось вельми мало, але таки хиталось. Ще трохи такої роботи, і кільце вискочило з дверей. Двері відчинилися, Левантина була в другій хаті.

Кинулася до других дверей. Але ці вже не на кільцях замикалися. Важкі, дебелі двері зачинені були щільно і замкнені мабуть на засув абощо: Левантина поторсала, але нічого не зрушила їх.

— Буду штовхати плечем,—подумала собі,—а може відхиляться хоч трохи, щоб просунути обценьки.

Почала штовхати, силкуючись якомога *тихше робити.* Спершу натискала не поспішаючись, але з усієї сили. Двері стояли нерухомі. Почала тоді *штовхати палкіше,* б'ючися об двері плічми, оббиваючи їх до синяків, до крови під рукавом сорочки. Забула, що її можуть почути, і била на одчай плечима, ліктями, в запалі мало почуваючи біль, сама розуміючи, що це не помага, але не можучи покинути, бо хотіла вирватися з цієї тюрми. *Билася об* міцні двері, як пташка-невільниця б'ється об невблагані грати клітки-тюрми.

Нарешті знеможена, знесилена, спинилася, похилившись на ті двері, важко *дихаючи. Побиті плечі й лікті дуже* боліли. Відпочивала так кільки часу.

Крізь невеличке вікно бачила, що надворі вже смеркалось. Підійшла до вікна і стала його оглядати.

Шибки були такі маленькі, що якби видавити одну, то не можна було б пролізти, а зроблено вікно було так, що не *відчинялось.* Поламати його?

Чи вона подужає те? А коли б і здоліла, то почують же хазяї, як тріщатиме вікно, бряжчатимуть побиті шибки. Почала роздивлятись у вікно надвір і побачила перед себе якусь замкнену шопу, чи возівню. Людей не бачила, що б ходили. Але можуть поблизу ходити, отут зараз таки, то й почують її.

А якби все вікно випхати,—може б це тихше було?

Воно було прибито знадвору гвіздками. Але гвіздки ті давно вже поіржавіли, а як Левантина натисла на вікно з одного боку, то вони поламалися, і вікно зараз же почало випнратися з луток.

— І якого тобі чорта треба?—гримнув під вікном просто Левантини сердитий товстий голос.

Дівчина вмить захилилася за стіну і стояла вся похоловши, тремтячи. Це ж побачили вже її, це ж хазяїн.

— Ходи поночі, вишукуй! Чорт батька зна що!—казав той голос знову, і Левантина почула, як забрязкав замок біля возівні.

— Та вона тут скраю зараз і лежить,— одповідав жіночий голос.

Левантині полегшало: це не до неї, це мабуть хазяїн з хазяйкою щось із возівні беруть. Прислухалася, як вони відімкнули, ввійшли в возівню, сперечаючися, знайшли якусь річ, замкнули і пішли геть. Все знову затихло.

Перечасувавши Левантина трохи, знову заходилася біля вікна. Обережно, помалу натискаючи, вона вихитала вікно з луток так, що могла в щілину просунути руку спершу з одного боку, тоді з другого. Вийняти вікно і поставити його на землю надворі було вже тоді легко.

Тим часом надворі вже зовсім стемніло. Прислухалась одну мить, чи не чути кого, і легко й обережно вилізла з хати в двір.

Тремтіла зо страху, що зустріне зараз когось. У дворі нікого не було і ніхто не беріг її, бо то Роман збрехав, що віддасть ключ хазяїнові. Перейшла двір хутко й опинилася на вулиці.

Вона бігла б, та боялась, що її припинять, догадаються, що тікає. Але пішла швидко, як могла, силкуючись іти в темряві вулиць, і незабаром була за містом.

Спинилась на хвилину передихнути і побігла по дорозі до Диблів. Пробігла верстов зо дві.

І враз думка одна припинила її: та й вони ж цим шляхом ітимуть. Що, як наженуть її? А що як вони вже попереду неї? Що, як вона спізнилася?

Вона знала іншу дорогу, через ліс, тоді через байрак. Ця дорога була коротша дуже, але тудою ніхто не їздив, бо не було шляху, тільки ходили люди вузенькою стежкою. Левантина теж нею ходила, але вдень, з людьми, а тепер... Іти вночі лісом—це було занадто страшно.

А йти тут, то знов—або вона спізниться, або її наженуть, Роман піймає її,—що тоді буде?

Глянула ліворуч,—там ліс чорнів темною похмурою хмарою на кінці неба. Збочила з шляху і побігла туди.

Поки бігла полем,—було нічого. Але як підійшла до цього, вночі такого понурого лісу—обняв її страх. Вона знала куди йти, вона стояла на початку стежки, але ця стежка втопала в таку чорну й страшну темряву, що в бідної Левантини стискалося перед нею серце.

Але вагалася не довго. Перехристилася і вступила в ліс.

Тут уже не бігла, бо раз—що втомилась, а друге—боялась збігти з тропи й заблукатись. Але йшла швидко поміж величезними стовбурами старого лісу. Зрідка тільки розривалося вгорі посплутуване гілля, і тоді видко було їй клаптик неба з двома-трьома зірками. Зважилась не дивитися набік, не прислухатися, а все йти, йти...

Але очі несамохіть зазирали іноді вбік, уха ловили таємничий голос великого лісу. А він озивався тихими шептами, шелестами і зідханнями, і кожен такий згук одбивався голосно, гостро в напруженому вусі бідолашної дівчини.

Вона все йшла. Осінь уже струсила з дерев частину їх літнього вбрання і насипала на землі м'який килим мертвого листя. Левантині добре було ступати по стежці, хоч вона часто боляче била свої босі ноги об невидне їй коріння. Та вона на те не зважала і все йшла.

Часом перед очима мріялись якісь чорні величезні постаті, часом їй здавалось, що от-от засвітяться перед нею дві свічки вовчих очей... Вона тоді заплющувала свої очі...

Вона часто ходила в цей ліс з дівчатами по ягоди, як жила в наймах у близькому від лісу селі, і добре його знала. Коли б не це, то заблукалась би давно.

Нарешті їй здалося, що вже підходить до краю. Тоді, сама не знаючи через що, враз кинулася бігти, збиваючи до крови ноги, обдряпуючи собі гілками руки, облич-

чя. Бігла, *бо гнав її великий страх*,—аж поки вискочила на поле. Втомлена впала на землю і трохи полежала, відпочиваючи. Але не довго. Зірвалась і пішла знову. Та не пішла вже через *байрак*, а *збочила* вправоруч і зійшла знову на шлях. Це було трохи далі, але ж байрак був страшніший за ліс.

Ноги починали дуже боліти, але вона не сміла спинитися. Кожна хвилина вгайки могла занапастити всю справу. Треба йти, хоч трохи й тихше. Скільки ще їй зосталось? Верстов чотири?

Ішла... Щось замріло ліворуч. Оце ж і байрак під Диблями. Ще верства, і вона в селі.

Що це?

Темне осіннє небо зажевріло скраю—там, над селом. Це місяць зіходить? Еге, мабуть місяць... Так ні ж бо, місяць не звідтіля сходить... Усе більше й більше... Вогняні пасма вибиваються вгору, стріляють по небу. Пожежа!..

Левантина скрикнула як несамовита і побігла назустріч страшному червоному промінню.

V.

Ярош таки трохи боявся тієї штуки, що вигадав Роман. Дибляни стали вже такі злі на коноводів і так їх пильнували, що було небезпечно так скоро туди потикатись. Але Патроклові Хзигуровськму та й усьому товариству довподоби *припала тая вигадка*. Патрокл, трохи випивши звечора, всю дорогу, поки йшли до Дяблів, був страшенно *веселий*, смішив товаришів своїми жартами й лайками і все зачіпав похмурого чогось отамана. Але той мовчав на всі його вигадки. Поділилися вони так: Ярош з Патроклом та з Лукашем в однім гурті сіли в ярку, чигаючи на троє коней Панасових Гаманових, а Кучма з одним хлопцем захзвався біля млина, взявши на свій пай пару Середенкових. Роман, підпаливши, повинен був зараз же тікати в город.

Трьом у яру було дуже добре сидіти, бо не видно було їх *нікому*, *але вони* бачили той шпиль, де мала бути Струкова клуня, і звідки Роман повинен подати *їм своє вогневе гасло*. Хоч отаман і не дозволяв розмовляти, але в голові в Патрокла ще гуло від горілухи, то й язик у його ніяк не хотів одпочивати, а все шепотів ло Лукаша. Той пирхав зо сміху, а розлютований Ярош нарешті не витримав:

— От как дам шкворенем по голові, то *ти швидко замовкнеш!*—*прошепотів* він, штовхнувши тим шкворенем парубка в бік.

Тоді обидва замовкли, знаючи добре, що з отаманом не завсігди можна жартувати, бо часом заробиш за жарти такого, що й довіку згадуватимеш.

Усі сиділи мовчки, втупивши очі в той бік, звідкіля дожидались ознаки.

Сидячи так довгенько, помітили, що їм стало видко далекі верби на почервонілому небі. І незабаром жарке полум'я вдарило вгору, осяваючи купи сонних хат і дерев. Скрізь по селу загаласували, забігали люди, загавкали собаки. Спершу крики й тупотняву чути було й поблизу, але згодом усе вщухло тут, і тільки там, де ясно шугало вгору полум'я, чути було *невгавний* поплутаний галас людського стовпища. Коноводи зрозуміли, що люди з близьких до краю вулиць уже побігли на пожежу.

— Ану лиш!—промовив тихо Ярош.—Та швидко!..

Мало не біжачи, перейшли невеликий клапоть вигону від яру до перших хат. По лівій перії третя хата з краю—Панас Гаман.

Швидко й мовчки ввійшли в покинуті *відчиненими ворота*, *вступили в двір*. Велика повітка з кіньми була перед ними. В дворі нікого не було, тільки собака вискочила з-під хати і кинулась, загарчавши, просто на Яроша. Він убив її за одним махом, розбивши їй голову шкворенем. За одну хвилину він своєю дужою рукою, заложивши за прибої шкворінь, одірвав їх, і кінниця відчинилася. Лукаш із Патроклом убігли в середину і не довго барилися, вивівши трох коней. Скочили на їх і були всі вже за воротьми.

— Ану, припусти!—сказав отаман.

Але в цю мить сталося несподіване.

Четверо людей в'їздило верхи з поля в вулицю. Це *ночліжани*, *побачивши* з луки пожежу, кинулись у село.

— Лови!.. злодії!.. коноводи!..

Ярош бив коня без жалю шкворенем, а *Лукаш та Патрокл шмагали своїх нагаями*. Коні бігли з усієї сили. Але видко було, що в ночліжан коні кращі, чи не

такі потомлені. Вони насідали на шию коноводам, ось-ось наздоганяли їх. Ярош озирнувся й побачив, що даремна річ утікати. Треба було іншим робом рятуватися.

— Пускай коні!.. сами—в яр!—крикнув до товаришів.

Саме добігли до яру. Стрибнули на одчай душі додолу. Коні порснули в поле, а за ними й ночліжани.

Троє коноводів попадали на землю трохи не під копита коням, та, на їх щастя, тільки Лукаша зачепив кінь заднім копитом. Попадали саме над краєм і, встаючи, не можучи вдержатись, покотилися вниз у яр. Та їм цього й треба було. Спинились аж на дні і зараз же посхоплювались на ноги. Не чули, що й забилися, хоч гупнувся кожен здорово. Але були цілі, нічого не поламали собі.

— Яром дальше!—звелів Ярош.

Побігли яром і думали, біжачи, що кудись же той яр виходить, то туди й вони вийдуть. Пробігши чимало, почули, що в їх під ногами вже не земля, а каміння. Яр нижчав, глибшав, і враз вони опинилися в якійсь кам'яній ямі, а перед ними стрімко й високо, як кручі, стояли кам'яні стіни глибокого яру, і ніде не було виходу.

Задихані втікачі спинилися.

Вони піймалися в пастку, не знаючи цього проклятого зрадного яру.

— Назад! Може вспієм вискочить!—крикнув Ярош.

І всі троє повернули назад і побігли скільки сили. Не перебігли й половини яру, аж перед ними зачорніло кільки верхівців і людських постатів пішо. Це двоє ночліжан, побачивши, що коноводи вскочили в яр, покинули гнатися за кіньми, лишаючи їх двом своїм товаришам, і вернулися до яру. До їх тим часом надбігло кільки чоловіка з села, почувши їх гукання, бо увесь час вони не покидали лементувати, скликаючи людей.

Не сподіваючися того, коноводи так і наскочили на їх у темряві.

— Бий! бий! вони!—загукано враз, і кільки кийків гупнуло по плечах і по руках коноводам. Вони відскочили назад, повернулись і, як захоплені в суточках звірі, не знаючи вже з одчаю, що робити, побігли від ворогів знов туди, в кам'яний куток яру.

Тепер селяни були певні, що вони від їх не втечуть. У цьому яру пан бив колись камінь на свою кам'яницю та й вибив оту глибоку яму з кручуватими стінами. Звідти вже не вискочиш.

Галасуючи, побігли всі слідом за коноводами.

А ті вскочили знов у ту яму і постали нерухомо, щоб хоч передихнути.

— От коли так пропали!—промовив Лукаш.

— Ну, ти! Патяка!—визвірився на його Ярош.

Хмари розійшлися, і з-за них визирнув місяць, осяваючи все навкруги. Втікачі були серед набитого дрібного й великого каміння. Деяке було поскладане сажнями, деяке згорнене просто купами. В одному місці, мало не біля самої стіни, каміння було наложене стовпом сажнів на півтора. Патрокл глянув на його.

— Беріть каміння, накидайте, щоб можна було злізти на це!—скомандував він.

— Нащо?—спитав Лукаш.

— Стультусяка чортів! Бери швидше!—і він загріб своїми лапищами цілу купу каміння і лотяг до стовпа, муруючи там немов східці. Лукаш допомагав йому.

Та тільки почали робити, а вже дибляни набігли, махаючи кийками й ломаками та гукаючи:

— А, бісові шкуродери, попалися!..

Бігли просто на коноводів. Їм не видко було за стовпом, що робили Патрокл та Лукаш, але вони бачили Яроша. Витягши з халяви великого ножа, він держав його в лівій руці, а в правій був напоготові залізний шкворень. І як селяни, з розгону набігши, були від його за три-чотири ступні, він скрикнув, стрибнув наперед і вдарив переднього своєю простою, але в його руках страшною зброєю. Чоловік ойкнув, захитався... Ярош одскочив. Селяни теж на мить подались назад, одбігли, але зараз же схаменулись.

— Дак ви так!—загукали розлютовані.—Бий їх! Бий на смерть!..

І вони кинулись знов з піднятими вгору кийками.

— А, падлюки, пси!—ревнув страшний Патроклів бас, і ту ж мить здоровезна постать вискочила поперед Яроша, широко розмахнулася рукою і пошпурила важку каменюку. Один з селян скрикнув, ухо-

Прибігли на пожежу разом з ним і вихлюпнули на вогонь усі троє по відру води. Бухнуло в гору димом, але за мить огонь заграв ще дужче, ясно осяваючи тік, двори, вулицю. Провулком, вулицею й городами вже скрізь збігався народ, збудившися від Стручишиного лементу. Більша частина бігла з відрами, хто з сокирою, а хто й з порожніми руками. Почався крик, плач, метушня. Дехто метнувся по пожарку. Стручиха бігала й голосила. Струк ходив од чоловіка до чоловіка й благав:

— Люди добрі, порятуйте! Там же мій хліб!.. Ми ж у старці підемо!..

Але що могли зробити ці люди? Бігали, носили відрами воду, хлюпали на вогонь, а він горів усе дужче. Суха солома, як порох, бралася враз огнем, скоро він до неї доторкався. Пожарки все не було.

Тим часом Денис кинув гасити, бо вже й без його народу товпилось багато, та й сіпнув свата Манойла за рукав:

— Треба паліїв шукати. Це неминуче підпал.

Горіло так ясно, що скрізь було видко, як удень. Вони почали дивитися, чи не видко де слідів. Біля самої клуні вже нічого не можна було розібрати, бо скрізь позатоптували люди. Вони відійшли трохи далі—Денис до городів наниз, а сват Манойло до садка—і почали придивлятися.

— Ось! Ось!—крикнув враз Манойло.

Денис підбіг до його. На сирій від осінньої вогкости землі виразно вимаскалися сліди пари городянських чобіт на кривий копил, з високими корками.

У Дениса й очі засвітились, як він побачив їх. Він побіг додому і приніс ліхтар. Пильнуючи сліду, пішли за їм аж до перелазу в Струків садок. Зазирнули через перелаз—слід і там. Денис, поспішаючись, перескочив через перелаз, вони перейшли увесь Струків садок, тоді Сивашів і нарешті перелізли на Сивашів тік. Слід ішов через тік наче до воріт, що були з току в провулок, але тоді виразно завертав до Сивашевої клуні, обходив її кругом і зникав перед воротьми з неї. У клуні хліба вже не було, вона була незамкнена, але Денис добре пам'ятав, що він замість замка залежив кілочок Тепер кілочок було витягнено,—видко було, що ворота відчинювано.

— Бачите? — пошепки казав Денис. — Він тут. Хотів утекти воротьми в провулок, та мабуть або нас з Зіньком на току побачив, або вже люди провулком бігли, дак він звернувся та сюди й сховався. Я постою тут, а ви біжіть, людей кличте!

Манойло побіг, а Денис накинув знову ворота і заложив кілочком. Він був цілком певний, що піймав злодія, і боявся, щоб той, одразу вихопившися, не втік у його з рук.

Манойло повернувся незабаром, ведучи за собою чоловіка п'ять людей.

— А що? де? як?—питалися всі.

— Тут вовчик! Піймався!—казав Денис.—Увіходьте обережно, щоб не вискочив.

Не дуже відчиняючи ворота, всі поввіходили і знову їх зачинили. Тоді почали обдивлятися скрізь у клуні. Нікого не було видко.

— Шукайте в соломі!—сказав Денис.—Світіть лиш!

Почали розкидати солому, топтатися по їй,—нікого не було.

— Що за знак?—здивувалися люди.—Отже чи не помилився ти, Денисе?

Але Денис певний був, що не помилився

— А от ходіть туди!—сказав він і повів людей у найдальший куток, де лежала купа соломи. Манойло присвітив, а Денис одкинув верхній шар соломи. Перед шукачами зачорніла людська спина й голова. Чоловік лежав ниць, урившися в солому, сховавши обличчя в руки.

— Ану лиш уставай!—крикнув Денис і вдарив невідомого чоботом у бік.

Той здригнувся, але не встав.

— Треба його звести,—сказав Тонконоженко і вдвох із Денисом ухопив чоловіка під груди, зводячи його на ноги. Невідомий не пручався, але й не вставав, а був здоровий, і вони вдвох ледве здужали поставити його. Він стояв, але не відтуляв від обличчя рук.

— Чи ба! Неначе дівка на сватанні, засоромився!—сказав Денис.—Ану бо покажіться, паничу, які ви єсть!

І він враз ірвонув йому руки від обличчя.

Тоді відступив вражений: перед їм стояв Роман.

— Еге-ге-ге! Та це Роман!—скрикнув Манойло, а за ним і інші люди.—Дак он хто! Ну, вовчику-братіку, тепер попався!

— Чого ви до мене причепились?— *озвався Роман хрипким голосом, дивля*чися несамовитим поглядом.—Що я вам ізробив? Я нічого не знаю... Я прийшов у село і тут хотів заночувати.

— Добре! Добре! Коли ти не знаєш, то ми тобі покажемо, що ти зробив. Ходім лиш!

Кільки рук ухопило його міцно і потягло з клуні до пожежі.

Він не пручався, йшов, перелазив через перелази, але часом казав:

— Пустіть мене до батька... Я прийшов до батька і заночував у клуні...

— Еге!—глузували з його,—був би же у хату йшов, а не в клуню!.. Коли за батька озвався!.. А то так не знав, чи є в його батько.

Як вони підводили Романа до пожежі, то вже всю клуню обнімав огонь, і вона палахкотіла до темного неба величезним *огняним стовпом*. Маленька пожарка бризкала на неї тоненькою течійкою води, і та вода, нічого не погасивши, зараз же бралася парою і зникала вкупі з димом у повітрі. Кілька душ чіпляли двома гаками за клуню, силкуючися її розтягти, але нічого не помагалося, бо сухе, пересипане соломою, дерево горіло, упавши купою на землю.

Підгорілі *крокви* затріщали з *одного* боку, вся покрівля враз скривилася на бік, посунулась одним причілком униз, спинилася на хвилину, потім страшенно затріщала з других боків і провалилась наниз, у середину, розвалявши стіни стодоли. Бухнув дим чорною хмарою, покриваючи *собою й полум'я; на всі боки* повіяло рясним дощем величезних іскор, шматків горючої соломи, розкидаючи їх на людей і поза людей. Стовпище опинилося серед завірюхи, диму й іскор, залементувало, закричало й шарахнуло геть. Але полум'я вже знову звивалося високо, *жарко лижучи* чорні челюсті вночішнього темного неба. Дим розвіявся і люди знову *насунули ближче, галасуючи, клопочучись* і нічого путнього не роблячи, безсилі щось ізробити. В цю мить позад їх загукало;

— Пустіть! Пустіть!.. Палія ведемо.

І, протискаючися поміж натовпом, купка людей витягла Романа аж до самого вогню.

— Хто це?.. Хто?.. Роман?.. Сивашенко Роман!—почувсь крик, і люди, зацікавлені й розлютовані, насунули ближче, щоб подивитися на злочинця. Тонконоженко з Манойлом поставили Романа саме перед огнем. Старий, увесь сивий, дід Карпо став перед Романом.

— Романе!—сказав він, показуючи на пожежу,—чи твій то гріх?

— Ні.

— А хто ж би то зробив, коли б не ти? Признавайся, твій то гріх?

— Ні.

Враз зовсім, з другого боку, почулися *якісь крики* і скудовчений, задиханий чоловік вибіг наперед, репетуючи:

— Коні поведено!.. Коні!..

— Коні?.. Які коні? Що ти кажеш?— озвалися навкруги.

— Троє коней... У Панаса... Вивели й подались... Наші побігли верхи навздогін.

Люди на мить затихли. Тоді мов буря вдарила своїм дужим крилом по хвилях, і заревли вони, зашуміли,—так враз озвалося, загаласувало, залементувало, лютуючи, стовпище:

— Дак он воно що!.. Цей палить, а ті тим часом коні ведуть!. Убить його!.. *Як собаку!..*

Розлютована юрма насувала на Романа, а двоє здоровенних чоловіків міцно держали його. Червоні від полум'я обличчя, повирячувані страшні очі, стиснені в кулак руки... ще мить—і кинулись би всі, щоб розірвати того, хто тепер не мав уже *сили ні шкодити*, ні боронитися.

Але дід Карпо махнув рукою:

— Стривайте, стривайте!—гукнув до людей.

На мить усі спинилися, а він знову почав питати Романа:

— Романе! Признайся хоч тепер! Твоє це діло?

Роман одну мить мовчав... Як блискавка *швидка, промайнула в його го*лові думка: Виявилось!.. Коли признається, може не катуватимуть. І він промовив хрипким, здавленим голосом:

— Моє... Винен...

І враз учинилося щось незрозуміле й несподіване, щось без міри нелюдське.

Натовп знову сколихнувся, залементував, завив... Десятки рук простяглися до Романа, *вирвали його в тих, хто держав*, і штовхнули, мало не кинули його—туди, просто в полум'я.

Чоловік пірнув в огонь, щез у йому, тільки страшний крик озвався звідтіля.

Але за мить він уже вискочив назад, димлячи, тліючи одежею, волоссям.

Але стрів перед собою несамовиті, позвірячому люті обличчя, і дужі неминучі руки знову кинули його в пекло.

Він так само вискочив удруге. Він уже горів.

— Скажені! Що ви робите?—скрикнув Карпо і, вхопивши відро води, вилив на Романа. Одежа погасла, тільки диміла.

Безщасний стояв і трусився з болю, з нелюдського страху.

— І правда, — озвався хтось, — нащо його палить? Тільки одвічать будемо.

— А що ж помилувати його, чи як?— кричали інші.

— Нам треба, щоб він своє товариство виказав, щоб гніздо вовче видушити.

— Правда! Правда!

— Ну, дак чого ж ви дивитесь? Роззуйте панича гарненько та погрійте йому панські ніжки—поки признається...

Ще порадник не доказав до краю, а вже з Романа стягнено обгорілі чоботи, хтось розгріб купу жару. Четверо людей ухопило недогорілого чоловіка і поставило босими ногами на жар. Мордований пручався, одбивався, звивався, як вуж, у руках у своїх ворогів, але в натовпу була більша сила, ніж у його самого. І в той час, як ноги йому горіли, його страшні з муки очі бачили перед себе спокійну Денисову постать.

— Признавайсь! Ти попереду крав коні?

— Я.

— Хто в тебе товариші були?

— Я сам! Все, що було у вас попереду крадено, все то я сам!.. Все!. Нікого товаришів не було!.. Пустіть мене!.. Пустіть!..

Те страшне «Пустіть!» покотилося далеко, і його почув Зінько. Так трапилось, що він саме в цей час був далеко,—то коло хати, то біля стогів, укриваючи їх мокрими ряднами, і нічого не знав про Романа. Почувши тепер те нелюдське «Пустіть!», він кинувся крізь натовп, розкидаючи, валяючи людей.

Роман, босими ногами на жару, бився в руках у своїх катів, а Денис стояв проти його і мовчки дивився.

Одним скоком Зінько штовхнув двох од Романа, а двоє других, з несподіванки, пустили мордованого з рук. Він вискочив з жару.

— Каїне проклятий!—крикнув Зінько на Дениса,—брата вбиваєш! А ви, душогуби!—повернувся до людей,—катюги! Що ви робите? Як ви бога забули й совість? Геть, звірі люті, бо першого, хто його займе, я самого кину в полум'я.

Вражене стовпище на мить притихло. Але тільки на мить.

— Що ви його слухаєте? Такого вовцюгу жаліти? Печіть, поки викаже всіх!

І знов штовхнули Романа, і він упав руками просто на жар.

І враз стовпище мов розбилось надвоє, пропускаючи когось, хто біг сюди, мов його гнала якась надмірна сила. Дівчина, задихана, з розмаяним од довгого й швидкого бігу волоссям, вискочила перед пожежу... Роман підводився з огню... Несамовиті очі, змінене тяжким болем обличчя, почорніла голова й руки, ці страшні, печені, пошмугляні в боротьбі, криваві руки, а з їх висіла обгоріла шкура...

Голос вирвався з грудей з надлюдською силою, покриваючи і гомін стовпища, і гугіт пожежі одним несамовитим, божевільним криком—і дівчина впала як мертва додолу, під ноги стовпищеві.

ЕПИЛОГ.

Троє суддів, прокурор і судовий секретар посідали за довгий стіл, покритий червоним сукном. Ліворуч од їх, на двох м'яких канапах, сиділи присяжні. Просто суддів трохи далі посіла публіка: кілька панночок і паній, двоє-троє паничів, якийсь пан з газети, кільки міщан... Праворуч стояло зроблене з дерева щось підхоже до клітки з двома загородками, в одній було ще порожньо, а в другій, зіпершись на пульт, сидів оборонець од суду.

Звелено ввести обвинувачених.

Перший увійшов високий кремезний чоловік у сірій арештанській куцині, з чор-

ною, в тюрмі зрослою, бородою. Увійшов і став рівно, випроставшись, як салдат на муштрі. Силкувався триматися непорушно, але його очі турботно перебігали від суддів до присяжних і знову до суддів.

За ім увійшла дівчина. Насунута наперед хустка ледве давала бачити худе, змучене обличчя; її очі дивилися додолу, і довгі вії виразно лягали на білих як біль щоках. Нервово закривала свої схудлі груди гидкою сірою арештанською свитою.

Питають їх про ім'я. Його звуть Роман Сиваш, її—вона каже: Левантина, суддя виправляє: Валентина,—Тополівна.

Вибрано присяжних: двох мужиків, чотири міські крамарі, а то якісь панки-урядовці. Секретар читає про обвинувачених—чим вони винні.

Розказується все поряду, як Романа Сиваша піймано на підпалі, як сам він признався в злочинстві та ще й у тому, що крав коні.

Валентина Тополівна допомагала йому. Це було видко ось із чого. Вона мусіла бути в городі, у хазяїна в наймах, а опинилася в Диблях на ложежі. Там її так вразило мордування над Романом Сивашем, що впала непритомна і з місяць була після того хвора. Досліджуючи справи Сивашевої, слідчий натрапив на цю подію і вияснив, що Тополівна була коханкою Сивашеві, що її бачено раз-у-раз із ним, що вона жила в Струків, була зла на їх, бо вони не віддали їй усіх зароблених грошей; знаючи все в дворі у їх, могла провести туди Сиваша на підпал. Дійшовши до цього висновку, слідчий звелів забрати Тополівну до тюрми, скоро вона одужала, і оце тепер мають її судити.

Роман Сиваш каже, що він винен, але сам він, більше нікого з ним не було. Хоч його тоді мордовано так, що потім два місяці в лікарні гоєно, але й тоді і тепер він каже одно: тільки він сам і винен, більше ніхто.

Левантина Тополівна каже ледве чутним голосом, що вона не винна.

Приводять свідків. Серед їх нема ні одного, хто міг би сказати щось доброго про Романа або про Левантину. Слідчий дбає про те, щоб обвинувачено, а не про те, щоб виявлено невинність тих, кого він посилає на суд.

Перший свідок—Денис Сиваш. Суд каже, що він може не свідчити, бо він брат обвинуваченому, але Денис сам того хоче. Він починає розказувати про брата, як той нічого не робив, обкрадав усіх і нарешті підпалив. Оповідає всю подію з пожежею, але каже, що Романа ніхто при йому не мордував, що сам він признався в своїх злочинствах. За ім ідуть інші свідки, селяни з Диблів, і всі вони кажуть те, що й Денис. Про Левантину всі говорять, що вона справді була коханкою Романові, мала від його дитину, пішла слідком за ім у город і вернулася на село тієї ж ночі, що й Роман.

Після селян—городяни. Це насамперед Квасюк. Він каже, що не один раз бачив, як Роман приходив до Левантини, бачив, як вони вдвох по городу ходили, а за ніч перед пожежею Левантина втекла від його не знати з чого. Квасючка свідчить, що Левантина була дівчина негарна, гуляща, лінива, що як вона покинула їх, то чимало дечого в хазяйстві не стало.

— Бога бійтеся, хазяйко... — починає щось Левантина, але найстарший суддя спиняє її, кажучи, що вона може питати свідків тільки через його. Левантина не розуміє, змовкає і вже більше не питає нічого, а тим часом свідчить той хазяїн, де Роман на квартирі був, що бачив Левантину в Романа вранці—либонь вона в його й ночувала.

Якийсь присяжний питається в Левантини, чого вона опинилася тієї ночі в Диблях? Вона каже, що хотіла перестерегти про пожежу.—Почому ж вона про це знала?—Довідалась од Романа.—А чого вона була в Романа?—Вона червоніє й мовчить. Присяжні й судді певні, що вона все бреше.

Починає говорити прокурор. Йому легко обвинувачувати Романа Сиваша, бо видко його провини. Але як на його думку, то й Левантина не може бути невинною. Зіпсована, лінива дівчина покидає одних хазяїв, покидає других, охоча до того, щоб і чуже заняти, вона знаходить собі такого ж коханця, як і сама, іде за ним слідком у город і, хоч живе окремо, але раз-у-раз із ним бачиться, а нарешті й допомага йому в страшній злочинській лолії—запалити село, щоб покрасти коні. Щождо її впевнення, мов би то вона прибігла на село перестерегти про по-

жежу, то, знаючи все інше, ми можемо тільки дивуватися тій безсоромності, яка дозволяє їй так нахабно перекручувати правду. Видко цілковито зіпсовану душу, і не можна таку небезпечну громадянству людину лишити на волі, щоб вона не могла й далі шкодити людям. Не можна віддати наш безпорадний убогий народ на жижацтво цим ворогам людського добробуту. Палії й коноводи—це найбільші вороги нашому мужикові і, кому дороге його щастя, кому дорога мужицька кривава праця, той мусить обвинуватити не самого Романа, а й Левантину, бо скільки з погляду вона невинна й гарна, стільки вона злочинниця в душі. Через те він сподівається, що присяжні не дадуть ніякої пільги їм обом. Він говорить гарно, мальовничо, з запалом і сідає, вдоволений з себе, рахуючи сам собі, що коли присяжні послухаються його, то Сиваш піде на каторгу, а Левантина—на заслання в Сибір.

Встає оборонець. Він сам (думкою) за малим не цілком згоджувався з прокурором щодо провин обох обвинувачених, але має обороняти їх і говорити проти прокурора, то й говорить, силкуючися скористати з усього, з чого можна, щоб якось виправити тих, кого боронить.

Питають обвинувачених, чи не скажуть ще чого. Роман мовчить. Левантина говорить тільки:

— Я нічого не знаю... Я нічого не робила...—і змовкає плачучи.

Говорить довго найстарший суддя. Каже, що хоча Романа й помордовано, але за це винні відбудуть належну кару, а присяжних це мордування не повинно спиняти, коли б вони схотіли обвинуватити Романа: це мордування не есть обвинуваченому кара, бо воно беззаконне, через те його не можна рахувати, його перед законом нема, а треба Сивашеві накинути кару законну.

Виходять присяжні, суд, з половини й публіки. Роман та Левантина зостаються там, де й були, і коло їх два салдати з шаблями.

Левантина сідає знеможена. Вона нічого не зрозуміла з усієї цієї судової справи. Розуміла тільки, що їх хочуть покарати. Але вона сиділа в тюрмі, і там уже їй розказано, що значить, коли присяжні візьмуть папір і підуть у свою хату. Вона має ждати присуду.

Вона його дожидала вже п'ять місяців у тюрмі. П'ять довгих страшних місяців...

Тяжко відбувати кару навіть за зроблену провину. Ще тяжче відбувати її невинному. А надто тяжко, а страшно, як загин душі—відбувати її від людей за те, що схотів допомогти людям.

Левантина відбувала її за це.

Вона все життя відбувала кару.

Малою—як була попихачем-байстрючкою, ображуваною й кривдженою.

Дорослою сиротою,— тиняючися по наймах, зазнаючи тяжкої роботи, бійки, лайки і того, що гірше за все це.

Коханкою,—віддавши все тому, хто занапастив її.

А нарешті тепер,—схотівши оборонити людей від ворожого заходу.

Це був кінець і вінець її земних пригод, найвища болюча нота в тужливій пісні її замученого життя.

Найвища й остання...

Гостро вдарив дзвоник.

Сповнилась світлиця людьми.

Ввійшли присяжні.

Вони обвинуватили Романа, а Левантину... Вони були добрі: всі, опріче одного, були певні, що вона винна, не може не бути винна, але пожаліли її, помилували...

Але що їй з того?

Вона вернулася до тюрми, щоб скинути арештанську одежу, і скоро дійшла до свого місця, що на йому промучилась, убиваючи своє тіло й душу п'ять місяців, упала й не могла встати. Занедужала тяжко і вже не звелась на ноги ніколи. Зінько, приїхавши по неї з села, не побачив навіть її могилки.

Умерла серед похмурих огидних стін з гратами.

Ні один соняшний промінь не осяяв їй обличчя в час смертний.

Ні одна рідна щира рука не стиснула їй руки.

Над нею схилились тільки попсовані неволею й гріхом обличчя.

Це були обличчя таких безщасних, як і вона... хоч і не таких прекрасних і чистих душею.

Тихо і тяжко і сумно без міри затихала й затихла пісня покривдженого людського життя.

Без сонця затихла, і те, що творило ту пісню, сховалося в землю під невеличкою могилкою на острожному кладовищі.

Без сонця вмерла дівчина, і тільки її могилку цілує сонце. Воно світить ясно і добрим, і злим; світить і на її могилку, і Романові в далекому Сибіру, і тим, що відбувають кару за його мордування, і тим, кого судять, і тим, хто судить. Сяє однаково і над хатами, і над городянськими будинками—скрізь, де люди зробили собі з широкого й ясного світу тісний світ неволі й темряви, звірячої боротьби за шматок хліба, за право жити—там, де щедра рука могучої природи розлила багатство життя і способів до життя, і де люди силкуються всіма можливими заходами завдати один одному якомога більше муки, неволі й кривди.

Думки про це не покидають і Зінька. Сумно тепер у Сивашевій сім'ї.

Дениса вже там давно нема: не могли простити йому, що не оборонив Романа, сам оддав на мордування. Живе Денис окремо, багатіє. Старий батько згорбився, білий як молоко зробився, за малий час зовсім постарівся. Осумнів і Зінько і, вкупі з батьком та з матір'ю, часто згадує і Левантину бідолашну, і безщасного Романа, що блукає в холодному Сибіру, нудьгуючи за рідним краєм. І думає Зінько про те, чи то люди сами такий лад проміж себе завели, що як кому так і гарно серед його жити, а як кому, так ніяк не можна. І треба б, щоб краще зробити, та як?

Думає попростому, по-мужицькому, але його думки займають зглибока те, що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим загадкою людського життя, натомленим працею задля того, щоб здійснити людське щастя...

У Чернігові, 1900.

ПІД ТИХИМИ ВЕРБАМИ.

Частина перша.

Наступає чорна хмара,
А другая синя...
Нар. пісня.

ЧОРНА ХМАРА.

I.

Минув уже четвертий рік, відколи Денис Сивашенко відділився від батька й від Зінька, меншого брата... зараз після того, як середульшого брата Романа заслано на Сибір. Погана це була історія!.. Розледащівши Роман у салдатах, не хотів дома нічого робити, посварився з батьком та з Денисом, пристав, пішовши в город, до злодійського товариства, водив коні, пійнався, суджено його й заслано на Сибір. Денисові це не пошкодило, бо раз що йому з батьківщини більше припало, а друге—всі знали, що він сам і впіймав Романа, і виказував на його, то нікому й на думку не спадало вибивати йому очі Романом... хоч воно таки й погано, як люди знають, що брат у Сибіру... ну, та дарма! Хай краще в Сибіру буде таке ледащо, ніж дома через його колотнеча. От тільки, що з батьком Денис посварився.. Дак же він у тому не винен: за те, що він не покривав Романа, батько, мати й Зінько зненавиділи його й годі!.. Та це й дарма, бо таки все, що йому припадало, все віддали. Та він би й не попустив, бо там же й його праця. Він і радий був, що пішов од їх: йому вже давно треба було хазяїном бути. Поставив хату на новому ґрунті, далі від батька, аж з другого краю села, та й хазяйнує собі. І добре хазяйнує: за ці чотири роки зріс він угору високо: з Дениса—Денисом Пилиповичем ізробився, з малого хазяїна—багатирем. Своєї землі тридцять десятин та ще вдвох із тестем Манойлом посесію держать... От що! Нехай лиш той дурень Зінько облизується, дивлячись на його заможність. Сам живе як харпак, мабуть нічого й не придбав, одколи батько вмер, самою батьківщиною старою й держиться. Ха-ха! А Денис он цього року до хати приробив ще другу половину—з великою світлицею та з кімнатою. І в світлиці в його так прибрано, що хоч і станового, то не сором прийняти: два тапчани, стільці чорним покрашені, по стінах малюнки великі—віддавав за їх Денис щетинникові не то по злоту, а й по півкарбованця, бо там такі є, що й з золотом... самих генералів аж п'ятеро, і війна турецька, і страшний суд із змієм, і «вид города Тулы»... і всі за склом, у великих червоних та в зелених рамцях... А вікна в хаті такі, що відчиняються, а не відсуваються, і на вікнах завіски теліпаються ситцеві,—зовсім як у панів. І ліжко тут стоїть—високе й широке, на йому аж три перини і заслані зверху червоним «одіялом» (п'ять карбованців ціна); а чотири здоровенних подушки за малим не до стелі знімаються, та всі в ситцевих пошивках з здоровенними лапатими квітками,—це вже Домаха Денисова набирала,—дуже гарні, ситець аж по злоту. Ніхто на цьому ліжкові не спить (бо всі ночують у противній хаті), а стоїть воно так, закрашає хату, чи то пак—«комнату»,—щоб видко було, який хазяїн живе, не харпак... Та й дочок же в Дениса дві,—то це ж їм Домаха надбала: хай люди бачать, що есть. Надбано, хвалити

бога, і на дочок, і на синів: є в чому походити, є *що з'їсти й спити. Не сором, ні, не* сором покликати до себе людей, хоч би й таких замежних, як оце зараз сидять у світлиці за столом, п'ють, їдять та й про діло гомонять.

Не малі ж то й гості!

На локуті сидить старшина Григорій Павлович Копаниця,—той, що колись писарем волосним був, а тепер старшиною. Ге-де! тепер уже йому не писарювати, тепер уже він багатир на всю губу: своєї землі скільки! Як їде в город, у земське собраніє (бо він же там гласним), то так убереться в сіртука, що пан та й годі! Та йому ж і треба цього: поміж панами крутиться. Та хоч і на селі, то без жакетки й з хати не вийде.

Зараз біля його сидить Сучок Михайло Григорович. О, то не маленький Сучок! Є в його й крамниця, і земля, до своєї дочки Горпуші прийняв собі в прийми затя, да так удвох тепер орудують, що ну!

А далі ще сидять Денисів тесть Манойло Гаврилович, Домашин батько, біля його сват Остап Колодій, кум Терешко Тонконоженко та Яхрем Рябченко—все багатирі, гарно повдягані, в синіх чемерках, у таких, як і в Дениса, тільки Рябченко по-городянському—в жакетці.

Тесть та кум Терешко—то старі приятелі Денисові: з їми він здавна в спілці, він їм, а вони йому пособляють. З Копаницею Денис заприятелював тоді, як пособив йому вилізти на старшину; тоді ж і з Сучком *зазнався дужче.* А от з Остапом Колодієм та з Яхремом спілка не с-так іще давня.

Остап Колодій, чепурний високий чорнявий чоловік,—він родич Денисові, чи то пак—сват, бо за його брата Зінька віддав свою дочку Гаїнку (Гаїанія її охрищено, а це вже так по-простому *стали* звати). Думав Зінька перенадити, на свій бік перейняти, щоб він з їм у спілці був,—дак хіба ж того дурня навчиш? Через те Остап не любить Зінька, а з Денисом родичається.

А Яхрем Рябченко... ну, це штучка! *Вони були зовсім у сварці—Денис та Яхрем.* Колись на Яхрема скрізь подейкувано, що він крадене передержує. Дак як узято в Сивашів сало, Денис і намігся, щоб потрушено Рябченка. Нічого не знайдено, а ворожнеча проміж їх стала велика. Хто й зна, *що б* воно виникло з цього, та незабаром після тієї історії з салом Яхрем пішов кудись на заробітки... з рік його не було, а тоді вернувся й грошей з собою приніс... та щось, кажуть, і не трохи... І зараз купив собі два наділи... Проминув іще рік, чи два,—аж гульк!—Яхрем узяв у глушківського пана триста десятин землі в посесію. Як це так сталося,—ніхто не міг зрозуміти. Наймала ту землю в пана громада, наймали багаті люди,—не віддав пан: більшої ціни хотів... А ті собі затнулись: пождеш, пане, пождеш та віддаси й за нашу ціну! А Рябченко підскочив, щось там прикинув панові та й узяв на себе. І де він грошей добув, щоб панові третину наперед заплатити, дак ніхто й зрозуміти не міг,—усі дивом великим здивувались. От же добув і взяв!.. І *не дурно:* сам не став хазяйнувати, а почав землю давати за гроші людям; а саме тоді земля зробилась дорога,—*по два карбованці бариша* взяв на десятині! Та як пішов з того часу, то все йде та й іде вгору! Ого-го! Тепер уже ніхто і не згадує про те, що колись баби плескали, мов би то він крадене передержує! Де там! Тепер він Яхрем Семенович, багатир... скрізь у кунпанії буває... І з Денисом помирились. Чого їм сваритися? Що було, те минуло, а з сварки добра не буде, а в пригоді один одному вони можуть стати.

Дак отакі гості сиділи в світлиці в Дениса Пилиповича Сивашенка за столом, повним усякої страви. Господиня, немолода жінка, мовчки подавала на стіл страву, іноді тільки припрохуючи гостей призволятись; господар був гомінкий, веселий, частував і припрохував залюбки. Це ж такі дорогі гості! Не голота яка з Зінькової кунпанії, а поважні кремезні господарі,—*з їми хоч* яке діло робити можна,—подужають! І грішми-достатками вони—сила, і в громаді сила.

Домаха вже *пішла* в другу хату лагодити самовар, а Денис усе частував і казав:

— Істина правда, що каже Григорій Павлович, наш господин старшина: ніякого покорства тепер у мужика нема. (Денис таки навчився поміж «образованими» людьми і собі «по-образованому» закидати). Всяка голота пнеться рівнятися

з путящим, порадошним хазяїном. Що більший харпак, то більше в громаді галасує проти заможного чоловіка. Того і в голову собі не кладе, що коли б нас не було, то як би й вони прожили? У кого землю взяти на хліб?—У нас!—До кого скотину пасти віддавати?—До нас!—У кого грошей позичити?—У нас таки ж! Що ж би вони робили без нас?

— Імено! Істинна правда!—відказували гості.—Подохла б клята харпачня без нашої помочі.

А кум Терешко (він же при панах був, то знає, як сказати) доточив:

— Настоящая благодіянія оказується, настоящая!

А Денис казав далі:

— Отож бачите!.. А ще й дибки проти нас стають! Тільки порадошний чоловік схоче що зробити—чи в громаді, чи так,—зараз крику, галасу, репету такого нароблять, що настоящая бунтація та й годі! От, сказати, як Остап Дорохвейович,—він кивнув на Колодія,—хотів, щоб йому громада віддала волость нову робити,—лишенько! який крик ізробився! Кажуть: багатіти нашим коштом буде!.. А все брехня!..

— Авжеж брехня!—сказав старшина, а Остап тільки рукою махнув.

— От так і я,—говорив Денис,—хотів би зробити одно діло мале-невеличке, та й боюся з їм потикатися в громаду, щоб і лиха не здобуться Хіба що вже ви, господа хазяїни, пособите мені.

— Кажіть, кажіть, яке там діло!—загомоніли гості.—Що доброго надумали?..

— От же ви знаєте,—розказував Денис,—що як пішли пересельці на Амур, дак позоставалися від їх наділи. Громада ж тоді не дозволила пересельцям тієї землі продавати, а взяла на себе.

— Хотіла на всіх рівно поділити!—гукнув кум Терешко, вже трохи п'яненький.—Ге! А ми не дали, да тобі в арендное содержанів оддали—на три года,—от тобі і вся біда!

— Імено, імено! І досі дякую вам,—спасибі за це! Хоч воно з тієї земельки невеликого й добра, ну, а все ж земелька.

— Та ще й добра!—додав старшина.—Не соромляйся, Денисе Пилиповичу! Перед нами нема чого критися: ми знаєм усе діло. Свої люди.

— Так, так!.. Що й казать!.. Вам би—та ще й не знати!.. Дак ото ж я два года вже держу цю земельку, а оце й третій наступав, а там і край...

— А там і знову буде крик та гвалт у громаді, щоб тобі не давати,—сказав Манойло.

— Отож то й то! Як наймати, так і крик, так і крик! Все репетують і ніяк того репету не збудешся,—говорив Денис.

— А що ж ви зробите? Нема способу!—промовив Остап.

— Так воно можна б і способу добрати,—натякнув Денис.

— Ану, якого?—запитав старшина.

— Та такого: взяти та й продати землю ту кому з путящих людей.

— Так...—сказав старшина, і всі на мить замовкли. Всі зрозуміли, що Денис хоче сам ту землю купити і думали, чи можна на це пристати.

Воно таки підходило, щоб Денисові вона впала. Раз—що він уже держить її в посесії; друге—що всі ті наділи сумежні з його наділом,—так трапилося; третє—що він же свій чоловік, і як пособити йому тепер, то й він колись у пригоді стане. Може декому хотілось би замість Денисові собі ту земельку придбати, та бач, тоді доведеться посваритися з Денисом, та й з тестем його Манойлом, та й з кумом його Терешком... А вже як серед гурту заведеться в їх сварка, тоді голота переважувати почне. Вони поти дужі, поки вкупі.

От такі й підхожі думки плутались у кожного в голові, як старшина знов озвався:

— Так, Денисе Пилиповичу!.. А що ж, діло добре! Цим уже навіки заткнемо їм рота. Може б ти й за купця був, га?

— Та я... як ви, господа хазяїни, скажете,—говорив Денис:—а я, звісно, узяв би... хоч мені й сутужно тепер на гроші, ну, та вже розстарався б...

— Розстараєшся!.. Розстараєшся!..—загомоніли гості.—А ми тобі пособимо в громаді: не попустимо, заткнемо горлянки ротатим.

— Спасибі вам, господа хазяїни, спасибі!—кланявся Денис.—Я на вас—як на бога!.. Уже тепер ви мені, а колись і я вам, дасть бог, чимсь пособлю.

— Істинна правда,—ска
і додав панської
моїть.

— Правильно!—промовив старшина.—Постановить продать переселенческі наділи Денису Пилиповичу Сивашову.

— Продать! Продать!.. загули гості.

— А голоту, котра буде верещати,—скрутить!

— Скрутить! Скрутить!

— Щоб не сміли морди куди не треба пхати,—по мордяці їх!

— По мордяці! По мордяці!

І все товариство зареготалося. Голосніше за всіх реготався сам старшина Григорій Павлович, і його товсте сите обличчя з поганенькою руденькою борідкою аж двигтіло все, закинувшися назад. На ввесь

Г
Єт
дс
дал

Гав
сва-
ножо
гар-
ких
горс

тел
він
ни
сс
і
К
д

ня
то
да
щ
зв
бі
да
Ос
ди

Вон
рем
що
р С
пстр

еготав і кум Терешко, сміялися Ма- з Остапом, радісно-дрібненько сміявшироку русяву бороду Денис, а чей одутлий Сучок додавав свого ного — го-го-го-го, — мов порожня гула. П'яні червоні обличчя, бливід поту й смальцю, що на їх повиякось чудно розтягалися, очі заювалися, а замість їх широко зяли ервоних пащ-ротів з жовтими вемиими зубами, вискаленими з-під щетиих усів.

Т мий Яхрем Рябченко не реготав, тільледве всміхався. Увесь час він сидів ки, погладжуючи свої чепурно закручі темні вуси, або чистенько виголене боріддя, та блискаючи своїми пронизуатими очима. Тепер, як регіт трохи вщух, він озвався:

— По мордяці... Давай йому сьогодні по мордяці, а завтра воно знову лізе. От так, як свиня: ти її бий, а вона кувіка та таки лізе крізь тин на вгород.

— А ти таки бий по мордяці, поки почує та назад поверне!—сказав Манойло.

— А одвихнувсь,—вона знову там.

— Ну, дак що ж його робити?

— А що свиням роблять, щоб на вгород не лазили?—спитав Рябченко.

— Та що ж? Колодку прив'язують...

— Ну?

— Що—ну?

— А те, що прив'яжімо й ми їм колодку!—сказав Рябченко.

— Отакої!—здивувавсь Остап.—А як же то?

— А хотіли б? лукаво спитав Рябченко.

— Ще б пак!.. Чого б то чоловік не схотів!..—загомоніли всі.—Якби то!.. Та як?

— Та воно невелика й штука,—спокійно й не поспішаючися почав Рябченко.—Ви, Денисе Пилиповичу, та ви, Манойле Гавриловичу, держите в посесії комарівську землю?

— Держимо.

— А у вас, Григоріє Павловичу, біля комарівської своя земелька?

— Єсть.

— А в мене посесія біля вашої—глушківського пана.

— Правильно!

— А з другого боку комарівської землі ті пересельські наділи, що Денис Пилипович купує?

— Авжеж!

— А за їми земля Вавилова, Івана Івановича?

— Так! Так!

— А між нею та глушківською землею пана Горянського земля?

— І то правда.

— Ну, а де ж громадська земля тепер? Га?—питав Рябченко.

— Громадська?.. А громадська... де ж? У середині...

— Ну?—спитав Рябченко.

— Дак що ж?—не розуміли слухачі.

— Овва! А ще й розумні люди!—засміявся Рябченко.—А те, що всі ці землі круг громадської з усіх боків. Вона серед їх як острів серед води. Візьмемо в посесію Горянського землю та покличемо до себе в кунпанію Вавилова,—тсді вже диблянам без нас не буде ніякого ходу.

Всі притихли, вражені надзвичайною, дивною думкою. Притихли, силкуючися збагнути, чи гаразд вони розібрали справу, чи не помилилися. І тоді враз загомоніли моторно, весело, радісно.

Дак це ж дуже добре! От вигадка, дак вигадка. Щоправда—Горянського земля велика,—дві тисячі з половиною десятин,—але гуртом узяти можна. Тоді громада буде в такому кільці, що з його не буде ходу. Куди ні ступни,—навкруги все їх земля буде. Тоді які вони схочуть, такі й ціни на землю будуть—і за випас товару, і за роботу, і за все! Бо де ж тоді мужик візьме землі, як не в їх? Йому іншого ходу не буде. Тоді вже не посміє ніхто галасувати в громаді. Робитиме громада, що вон

лять. В о н и будуть тут пани. Ого-го! панували пани-поміщики, тепер ще треба сподам-хазяїнам попанувати!

- Ловка штука буде!—казав весело паниця —Та це можна самими відбути так зробити, що просто як панщина е та й годі! Ну й голова в тебе, Яхреме еновичу! Дай я тебе поцілую.

Копаниця захопив лівою рукою Рябка за шию, нахилив до себе і почав цілувати товстими масними губами.

Голова! Голова!—загомоніли навкруг та й посіяли цілуватися спершу з Рябченка, а тоді й самі поміж себе. Плечі штовхися, червоні обличчя стулялися, ялось одне об одне замащеними вусами й сдами, дихали одне на одне п'яним гочаним духом, що їм уже повна була світлиця.

— Дорога голова!—кричав кум Терешко.—Цить и нема!..

Потроху посідали знову та й почали міркувати, як воно буде. Їх тут семеро. Вам буде всьомий. Та чи пристане ж він? чоловік чужий, захожий здалека моль. Був колись за об'їждчика в одного па, тоді за прикажчика, тоді за впрателя, а там уже й свою земельку купив. му до диблян байдуже. А в тім, як розчаться, то й не байдуже, бо і в його ж ляни землю беруть... Поміркували туди сюди:—мабуть, пристане.

Зісім чоловіка—це буде товариство. Воскинуться грішми і за ті гроші найть Горянського землю. Хто скільки гроший дасть, стільки тому й землі буде. жна хазяйнувати й гуртом, хоч краще кному зокрема. А радиться про все том, так як у громаді, справи рішати... й не про саму цю землю, а й про інші: а яку ціну віддавати десятину, і яка а на наймитів та на косарів, і які відки. І як і що робити в громаді, то й про спершу в своєму гурті радитися...

Це все розказував їм Рябченко і додав:

Тогі нас ніхто не подужає... Одно ьки . Хоч ми й гарно міркуємо, та ь одна карлючка.

– А яка ж то? Кажи!

– С один чоловік такий, що може нам иксї шкоди наробити.

– Ой! А хто ж то? Ану, кажи!—почали атися. .

— Та хто ж? Дениса Пилиповича брат, Зінько.

— Хі!—що б то він і зробив?

— Почне каламутити в громаді, почне коверзувати, може лиха наробити.

— Та він уже тепер притих,—озвався Сучок:—відколи оженився. Чи так я кажу Остапе Дорохвейовичу?

Остап покрутив своєю чепурною головою.

— Ой, ні! Як я за його дочку давав, то думав: буде сім'янин, то вже до свого діла й прихилю його. Дак де там!

— Цурається?—спитав Копаниця.

— Ні, він нас із старою й не цурається: і в гостях із дочкою буває, і в себе приймає, а так, щоб у яке діло зо мною пристав, то ніяк! Я,—каже,—того не хочу, бо через великі гроші сльози ллються. І вам,—каже,—тату, радю тих багатирів покинути та по-божому жити.

— Іч, ідолова душа!—обурився Терешко.—Муляють йому ті багатирі!

— Ну,—сказав Рябченко,—а я таки думаю, що нам його не минути. Бо він крутитиме в громаді. Пам'ятаєте, як було з Стецьковою справою? Через його ж, через Зінька ж усе сталося.

— Дак що ж із ним робити?—спитав Денис.

— Прийняти до нас у спілку,—відказав Рябченко.

— Отакої!

— Іншого нічого не вигадаєш.

— Та в його й грошей нема.

— Можна йому гуртом позичити, аби рота затулити.

— А як не схоче?—питав Манойло.—Он же чуєш, який голінний?

— Треба так зробити, щоб схотів,—обстоював за своє Рябченко.

— Ну, та як же ти зробиш?—не розумів Копаниця.

— А треба, щоб йому був тут великий бариш,—відказав Рябченко.

— Уже ж більшого, як усім, не буде!

— Коли цей йому здасться малий. то треба й більшого дати.

— Чого ж то так?—спитав неприхильно Денис.—І гроші йому позич, та ще й бариша з свого заробітку прикинь! Це вже буде зовсім не по правді!

— Що ж ти маєш робити,—казав спокійно Рябченко,—коли таке діло? Та вонс

не так і страшно, як здається. Коли треба буде, то ми йому попустимо тепер більший *бариш*, щоб він не зіпав у громаді за пересельські наділи, тощо... Цим його від товариства відлучимо. Бо він через те тільки й силу має, що з ним товариство таких,як і сам, гольтіпак. А як він їх раз зрадить, то вже вони його зроду не приймуть, поневолі тоді буде з нами, хоч і без великих баришів.

— То тоді йому хвоста вкрутимо?

— Авжеж!.. А як він од їх одкинеться, то сами вони довго не вдержаться.

— Бо він же в їх голова, старшина!..— зареготався Копаниця.—Що правда, то правда,—нам треба його збити з плигу. Бо воно—блоха, ну, а й блоха як почне кусати, то спати не дасть. Нехай Остап Дорохвейович коло його заходиться,—йому це найзручніше.

— Та що ж, і заходюсь,—згодився Остап.—Тільки ви мені скажіть, що йому говорити.

Почали міркувати, якими баришами можна краще спокусити Зінька. Наказали Остапові торгуватися, спершу давати менше. А Денис казав, що занадто багато йому дають.

— Дарма, аби впіймати!

— А там скрутимо йому в'язи!

— Щоб не бришкав!

— А коли й з колодкою полізе:—по мордяці!..

— По мордяці! По мордяці!..

І знов усі зареготалися,—так їм до вподоби був той жарт. Сміялися всмак,—аж здорові жовті зуби поблискували серед щетинястих, умазаних у смалець, вусів та бороди.

II.

ЗІНЬКО.

Зінько Сивашенко йшов полем. Ішов, не поспішаючись, бо була неділя, а поробившися добре ввесь тиждень, любив у неділю відпочити. І відпочивав справді, йдучи нога за ногою, упиваючись ясносоняшним *весняним днем*, не душним, бо живущий вітрець розвіював духоту. Був кінець весни, саме той, як і хліб, і трава зростуть уже досить угору і блищать під соняшним промінням свіжим зеленим кольором свого молодого соковитого тіла.

Зінько зупинився, задивившись. Перед ним широко розлягались поля зелені з буйними хлібами. Вітер гуляв по їх, бив по їх своїми м'якими невидимими крилами, дихав на їх своїм запашним дужим диханням. Він грався з їми, він обнімався з їми, а вони, веселі, радісні, повні молодої сили, молодого життя, звивались під його обіймами, перекочувались моторними ясно й темно зеленими хвилями.

Хвилювало, хвилювало зеленеє море. Утікали хвилі од вітру. Котилися, котилися не перестаючи, все біжачи туди, в далеку далечину, аж де небо схиляється до землі. Вони прибігали до його і плескали в його і цілували його. А воно сміялось до їх широким, безмежним блакитним усміхом, і той усміх спадав на їх золотим дощем сонячним, несучи їм життя й силу.

А *вітер, веселий і дужий, шугав* між блакитним небом і зеленим морем і перекидався, і купався в просторах, і спознав Зінькові груди так широко, вільно, і все тіло, міцне як сталь, трепетало тією силою, здригалося від одного могучого пориванння кудись кинутися, щось зробити—щось велике, дуже і гарне-гарне!.. І Зінько й сам не помітив, як те поривання до руху, до діла вихопилося в його з грудей голосним криком:

— *Гей-гей!*—*далеко розкотилося полем*, і Зінькові здалося, що голос його долинув аж туди, до краю зеленого моря, і плеснув об берег блакитного неба, і небо всміхнулось до його, до Зінька, так само, як до того зеленого моря, як до тих ярів і байраків, що мріли здалека, як до тих пташок, що дзвеніли в повітрі, як до тих метеликів, що тріпотали кольористими крильцями над зеленими хвилями.

Ой, та й гарно ж жити на світі, та й легко ж, весело!... Та як же й хочеться жити! Жити й працювати, робити щось гарне—таке, як оці поля красні! І він їх робить, тут є й його праця,—от він здалека бачить, як хвилює й його поле, полите його потом... Хвилює не згірше за інші, ні, ще й краще...

Ой, гарно ж, радісно, легко! І небо сміється, і поле сміється, і сміється щастя. Чому кажуть, що нема на світі щастя? На світі багато, багато щастя! Треба тільки його здобути. Все *треба здобувати*, ніщо само до рук не йде,—так і щастя.

Все треба здобувати. Голова його спинилася над цією думкою. Чи це тільки зараз він до цього дорозумувався,чи й попереду знав? Авжеж знав, тільки що, може, не думав про це так... розбірно...

Все треба здобувати, ніщо само до рук не йде. Здобудеш,—щасливий будеш, не здобудеш,—знидієш або загинеш.

Зінько почав думати, чи сам він завсігди робив так, почав згадувати минуле життя, перебирати одна по одній події. Почав з найближчих, що трапились сьогодні, вчора, і йшов далі, далі, пірнаючи в те море *минулого життя* то ясних, то затуманених згадок. І потроху забував, з чого почав думати, самі згадки опанували його цілком, і *минуле стало перед їм*, як намальоване, як живе.

Почув у своїй душі біль, згадавши про те, *про що ніколи не міг спокійно* згадувати, хоч по тому минуло вже кільки років.

Його брат Роман, покинувши чесну *працю, руйнував, укупі з товаришами*-коноводами, своє село, забираючи в людей коні, і врешті підпалив у Зінькового сусіди Струка клуню, *щоб народ збігся на* пожежу, а його товаришам-коноводам вільно було тим часом брати коні. Його *піймано, мордовано, палено страшно, вимагаючи*, щоб він виказав товаришів. Він не виказав нікого, витерпів, був довго *хворий од мордування*, а тоді, засуджений, пішов на Сибір. Суджено й тих, хто його пік, покарано тюрмою... Це все *минулося вже, а й досі стоїть перед Зіньком*, як живе: і цей попечений, змордований брат, і другий брат, Денис, що дивився на те мордування *залюбки*, ще й допоміг, щоб воно сталося... Ох, цей Денис!..

Якби він не гнався так за тією копійкою, не сварився б із Романом, лагіднень-ко нахиляв би його знову до роботи, дак може б і не було нічого. А то жадоба тая несита: все б зажер собі,—от і давай *випихати Романа, щоб більше батьківщини* припало... Зненавидів його так, що примів би,—в ложці води втопив би... І таки й утопив...

Боже! Скільки горя було тоді в сім'ї! Батько занедужав тяжко і вже ніколи не видужав зовсім,—за рік умер з великого болю, з несвітського сорому.... Мати й досі *плаче*...

Не міг батько після того Дениса бачити. Вигнав його від себе, не дав, а кинув як *собаці його частку*—усе, що *той* схотів, і з того часу не хотів і чути за його і не згадував ніколи. З тим і вмер. Зостався Зінько хазяйнувати вдвох із матір'ю. Хазяйнував так зо два роки, а мати все нарікала, що стара вже, не може сама господарювати... а хоч Зінько наймав наймичку, та наймичка не господиня, і треба Зінькові женитися.

А він не хотів. Бо не знаходив собі пари. Відколи парубкував, тільки одна дівчина й припала йому була трохи до вподоби—то була вбога сирота, байстрючка, наймичка Левантина—тиха, боязка і ніжногарна. Та її звів Роман, покинув з дитиною... Зінько таки хотів її взяти, та вона, поховавши дитину, втекла від його... згодом умерла тяжкою смертю—так, що Зінько тоді й не знав... Він не знає навіть, де її могилка. Але згадка про неї жила в його серці і не давала змоги думати про одруження.

Та минув час, затих біль... Одружився Зінько, і тепер є старій матері відпочинок. І Зінькові добре. Було б зовсім добре, якби не одно: якби не ті думки!..

Думки посідали Зінька, не давали йому впокою, гнітили йому серце, розсаджували голову. І не міг він їм дати ладу, хоч усі вони крутилися коло одного. От так, як у тій пісні співається:

Нема в світі правди, правди не зіскати:
Що тепер неправда стала правдувати.

От саме так: стала н е п р а в д а п р а в д у в а т и, бо кривду вважають за правду. Зінько приглядався до сільського життя і бачив, що там саме так і є.

По сім'ях не було ладу. Діти змагалися з батьками і пусто йшли. Кожне порівалося виходитися з свити та вскочити в панське пальто. Думали не про те, щоб бути хазяїнами, а як би, щоб не бути простим. Кидалися на заробітки в город, а вертались часто неробами розлоганеними. Брати проміж себе гризлися, а найбільше за тую батьківщину, як собаки за маслак. Були й тихі сім'ї, що жили в згоді, та таких *було менше*.

Не добре діялось і в громаді. Там верховодили Копаниця, Денис, Рябченко та інші такі жмикрути, дбали не про добро людське, а тільки за свої бариші: що їм

на руку,—за те репетували, билися, з рук ірвали, не думаючи зовсім, що в іншого через те сльози ллються. Та все ж таких багатирів було мало, а якби вони самі були, то певне нічого не могли б зробити з громадою, бо громада великий чоловік. Та на лихо сама громада їм пособляла. Одні стояли за їх через те, що були їм винні, напозичавшися багато, то не мали сили й змоги проти їх іти, другі змагалися й собі вибитися вгору на більше багатство, то держалися багатирської купи, сподіваючися, що та їм швидше пособить перевагу взяти над іншими громадянами; третіх багатирі купували за горілку, і таких було трохи чи не найбільше. Зоставалася невеличка купка самостайніших людей: але одні з їх не знали, як обстати за своє право, а другі були вже занадто малосилі, щоб могли гору брати. Через те в громаді багато гукали, репетували, сперечались, але подужували завсігди багатирі з своїми прибічниками й полигачами. І дедалі—вбивалися все в більшу та в більшу силу. Народу намножилося стільки, що вже йому не ставало тієї землі, яка в його була, а багатирі силкувалися підгортати під себе й ту, скуповуючи її в убожчих хазяїнів, або забираючи за позичені й невернені гроші. Дедалі кожен з їх ставав усе потужніший та потужніший, і Зінькові здавалося, що може прийти такий час, коли вони посядуть усю землю громадську, і громаді доведеться на їх робити.

Такий лад здавався Зінькові поганий. Хіба ж не могло бути краще? Але як?

Цього Зінько не знав. Але він певний був, що це можна знати і що десь хтось його знає. Де й хто? Може його знають пани, великі генерали? Може вчені люди? Може де по книжках написано? Адже по книжках списано всяку науку: і як у бога треба вірити, і як по закону треба робити, і як та з чого що сталося на світі, все! Чому ж би не було там про те, як завести ліпший лад на селі?

До панів, великих генералів не можна Зінькові доступиться, хоч мабуть вони й знають про все, чого йому треба. Про вчених людей—не про панів, а таки про справді вчених людей—Зінько тільки чув, що вони є, але зроду ні одного не бачив, не зна й які вони і де їх шукати. Лишаються хіба книжки. Багато про все це Зінько думав. Ще змалечку він не такий удався, як усі: був тихий, замислений хлопець. Слухняний, робив завсігди, що наказувано, тільки великий забудько був. Оце пасе телята й доглядає добре, щоб як у шкоду не вскочили... А навкруги трава зелена, небо широке, пташки летючі... Як вони літають? Через що вони літають? А якби чоловік собі крила приробив, то літав би? Мабуть ні, бо якби можна було, то давно б уже всі люди поробили собі крила та й літали б,—це ж краще, ніж ходити або їздити. А чого ж пташкам можна? Вжеж люди розумніші за пташок, то певне колись вигадають так, що й літатимуть. Ото б добре було! Аж до неба можна було б долинути та й подивитись, що там є... на бога й на янголів глянути. Еге-ге! Тепер він знав, чого люди не можуть літати: бо якби могли, то й кожен грішний чоловік замісто пекла залітав би в рай та й надокучав би богові. Тим то бог так і зробив. Хоч воно й не по правді, бо й між пташками не всі ж праведні, а є й грішні. Он шуліка—кожну пташку роздирає. А може ж йому то від бога звелено, щоб пташки їсти? Так як людям можна їсти вівці, воли, кури... Як чудно на світі: одне одного їсть: вівця їсть траву, а чоловік та вовк вівцю; пташка їсть комашок, а шуліка та чоловік їсть пташок, риба їсть черваків, а чоловік рибу... Штука!—чоловік усе їсть, тільки його ніхто не їсть! Хіба ніхто? А вовк та медвідь як піймає, то й з'їсть. коли чоловік його не вб'є. Он як: одне одного їсть, одне одного їсть.. А це погано, бо воно болить, як різати. або вбивати. Чому б не було так на світі щоб ніхто нікого не їв, а їли або хліб, або садовину, або городину, або траву... Ха-ха-ха! Це б тоді люди паслись як телята!.,

— Ой-ой-ой! А де ж це телята?

Гляне, аж вони давно в шкоді. Біжить Зінько завертати... Побачить сторож або хазяїн, таких духопелів йому надає... Бувало так, що й займано, то Зіньковому батькові доводилось платити за спаш... Батько гримав, а Денис і бив за це...

Зріс трохи Зінько, парубком уже був, заманулося йому вивчитися читати. Школи в їх тоді ще не було, так Зінько з свого заробітку дякові платив, аж поки той навчив його так-сяк читати. Писати він і сам трохи привчився: купив собі пропись у го-

роді та й навчився самописки... Помалу пише, але все ж пише. Читає краще. Він уже багато книжок попрочитував. З святих книг евангелію найбільше вподобав. Здорово тяжко розбирати, а книжка справді свята, бо написано, як по правді жити, людей не кривдити. А з не святих книжок найбільше йому до смаку припало, дві. Одного разу він був у городі на базарі і купив там дві старенькі, в поганеньких палітурках, книжки. *Одна була менша* і звалася «Роберт Оуен». Важко було її розуміти,—Зінько й тепер ще не все в їй розібрав. Але оце він розібрав добре: є така земля Англія, а в тій Англії на фабриках та на заводах робочому народові дуже погано було жити; дак винявся такий чоловік, Роберт Оуен,—він усе клопотався, щоб людям краще жити було і всякого способу до того добирав, самого себе не жаліючи. І Зінькові цей Реберт Оуен здавався таким гарним чоловіком,—трохи чи не святим: де ж таки—багатий пан, міг би собі сласно їсти й пити, хороше ходити, ні про що не дбавши, а він за вбогих людей так клопочеться! Зовсім як святий! В книжці Оуенів портрет. *Зінько вийняв* його звідти, оддав завести в рямці під скло і почепив на стіні. Дивився на його й думав:

— От бач же, винявся там такий чоловік, що за вбогих людей обстав. Чому ж у нас нема такого, щоб обставав за наших хліборобів та й позаводив серед їх кращі порядки?

Друга книга була Зінькові така зрозуміла, така зрозуміла, як ще ні одна в світі: кожне тобі словечко в їй Зінько тямив, *розумів і почував*, бо воно йому якось до душі, до серця промовляло. Звалася та книга «Кобзар Тараса Шевченка», і як Зінько читав її, то так мов батька рідного чув, або до пісні, що кохана дівчина співає, прислухався. Так гарно! І написано про такі прості речі і про простих людей, а гарно! Через те ж і гарно воно Зінькові було, бо йому сподобалося, що про простих людей однаково, як і про панів великих, говориться. І Зінько так собі думав:

— Велика душа в того чоловіка була, *що цю книгу списав*, бо він розібрав, що й ми люди, та й каже про нас, як про людей.

І він вийняв з книги портрет Тарасів Шевченків та й його почепив поруч з Оуеном у рямцях за склом. Дивлячись на його, згадував раз-у-раз усякі його щирі слова (знав з голови багато); а як згадає такі, як от:

Обніміте, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!

—то йому аж сльози бреніли на очах. Дух переймало йому й тоді, як читав:

Учітеся брати мої,
Учітесь, читайте—
І чужого научайтесь
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забував,
Того бог карає.

Спершу він не розумів, до чого це тут матір ізгадується, але далі, багато разів прочитавши «Кобзаря», за малим не вивчивши його всього, думавши про його часто, таки зрозумів...

І тоді сказав сам собі, що буде він *поважати свою хату, не хоче відбиватися* від своїх людей і буде в ч и т и с я.

Вчитися! О, цього бажала вся душа *його, до цього поривалася вся істота його!* Вчитися, щоб знати, як і що є на світі і через що воно так. Учитися, щоб знати, як залобігти лихові, як зробити, щоб не кривда, а п р а в д а п р а в д у в а л а! Він певний був, що наукою цього зможе дійти, бо не дурно ж той, хто написав «Кобзаря», люблячи так дуже правду та вбогих людей, велів усім учитися. Він знав, нащо це казав, і Зінько хоче його слухатися, за його приводом іти вчитися.

Але як? Де? Від кого?

До школи вже пізно було йти такому, як він. Через те *пішов до вчителя*, просячи, щоб той учив його самого, а він за те йому платитиме.

— Чого ж тебе вчити?—запитав учитель.

— Усієї науки, яка є на світі!—відказав Зінько.

Учитель засвистів, а тоді зареготався.

— Дурний ти!

— Та я знаю, що я дурний,—тим і прийшов, щоб ви мені розуму *доточили*.

— Хіба ж можна всіх наук навчити?

Та й почав лічити, які є науки: і така, і сяка, і он яка... Аж моторошно Зінькові стало...

Одначе, все ж згодився вчити Зінька дечого, і справді за рік навчив його трохи математики та підучив дужче розуміти книжки... Та незабаром Зінько побачив, що цей учитель і сам не дуже більше знає... та й до книги мало коли зазира, а все то в карти гуляє, то в беседі горілочку цмулить, то з собакою качок диких стріляти бігає... А ще більше не сподобався він Зінькові тим, що на кожного селянина, *хоч би якого старого й поважного*, каже «ти» та величається перед мужиками, що він пан... Покинув Зінько до його ходити. *Наважився вчитися сам.*

Купив собі аритметику, щоб і далі вчити її, купив географію, бо хотів знати про *всякі землі*... Купував іще багато всяких книжок. Які були в його гроші, що міг би на парубоцькі вбори витрачати, або що,—*все віддавав за книги*. Купував на базарі, в щетинників і в поганенькій книгарні в городі. Купував, не знаючи, які вони, а так—яка до вподоби припаде своїм заголовком. Купував і читав багато і *врешті* кинув. Здебільшого йому траплялися недотепні, а часом і гидкі книжки. Зінько не находив серед цього мотлоху того, чого шукала його розумна, світу прагнуща голова. Над «Кобзаря» та над «Роберта Оуена» книг не знайшов, хоч не збувся надії колись таки вишукати чого треба. Знав бо, що є добрі книги, але сам не тямив, по чому їх пізнавати і де знаходити. Зрозумів, що мусить засягти поради в якогось тямущого чоловіка.

Де ж він? Де його шукати?

Навкруги, поблизу Зінька, його не було. Учитель сам не дуже дбав за книги, батюшка не любив розмовляти з селянами ні про що, опріче церковних справ; панок Глушківський (поблизу жив) тільки й знав, що ганяв з хортами за зайцями, то Зінько й не сподівавсь там нічого доброго почути... та й не смів до його, до незнайомого, йти.

— У город хіба піти?—думав собі парубок часом, але зараз же й покидав цю думку: раз, що він якось не полюбляв того города після нещасливого випадку з *Романом* та з *Левантиною*, а *друге*—до кого б же він і там удався? Все невідомі люди, не схочуть з ним і говорити. І зостався Зінько сам із своїми думками...

Хоч і не зовсім сам. Таки були деякі товариші, що він міг з ними розмовляти *про те, що турбувало його розум і серце.* Найбільше з Карпом та з Васютою.

III.

НА ПАСІЦІ.

Починало ставати душно, бо сонце давно вже звернуло з півдня. Піт проймав Зінька, а вітер уже не прохолоджував, бо й сам такий гарячий, мов з печері.

Зінько вже бачив поблизу серед поля невеличкий гайок. Там холодок, там так гарно,—хоч би швидше дійти.

Він скинув чемерку, щоб не було так душно, і зостався в самій гарно й рясно вишиваній сорочці з тонкого полотна. Відкотний комір злегка обнімав йому загорілу шию. Загоріле було й обличчя, худе трохи, але молоде й чепурне, з темними вусами й чуприною, що не зовсім ховала його лоба гарного, хоч і була розчісана наперед. З-під чорних рівних брів (*заздрощів дівочих*) *сяли розумні променисті* очі. Він вдивлявся тими очима в близький уже гай,—чи не побачить там, кого йому треба. Не побачив нікого. Додав ще ходи й незабаром став біля гаю.

Маленька стежечка вбігла з поля поміж дерева. Зінько вступив на неї, і його враз обняло таким гарним, любим холодком, що він аж зідхнув широко й легко. Пішов тоді помалу, впиваючись тією живущою прохолодою, тихо ступаючи по м'якій стежці. Трохи згодом дерев поменшало, і незабаром перед Зіньком розіслалася прогайльовина, вся осяяна соняшним промінням.

Це була пасіка. Десятків зо три вуликів, понакриваних покрівлями, череп'яними й з кори, стояло серед гайка. Золоті бджоли бреніли в золотому соняшному промінні, *купчились на вуликах біля вічок*, гули весело. Ліворуч стояла невеличка катрага, а перед нею, трохи ближче до Зінька, в холодку під великою гіллястою грушею, сиділо двоє.

Просто Зінька сидів, нахиливши порите глибокими зморшками чоло з сніжистою стріхою, зовсім білий дід. Велика борода спадала йому на товсту білу сорочку і на їй ще біліла як сніг. Худорлявий дід мав широкі плечі і могучі ще, жилаві руки. Він з упокоєм зложив ті руки на колінах, і не поспішаючись, оповідав тихим рівним

хлосом, іноді киваючи злегка головою, тоді Зінько бачив, як з-під його білих удлатих брів блищали чорні, надзвичайно молоді очі.

Слухала його пильно, втупивши в його свої темні крійні оченята, дівчинка, що сиділа перед ім. Ні, не дівчинка, бо на голові в неї був маленький святковий очіпок,— більки здавалась дівчинкою,—така була з обличчя молоденька, за малим не дитина. Сиділа боком до Зінька, просто на землі, підобгавши під себе ноги. Зінькові виразно видно було її високе, як і в діда, чоло, мов намальовану, чорну брову і маленький, ледве горбатий носик, червоні губенята та ніжно обведене легеньке підборіддя. Трохи загоріле обличчя так і зашіло рум'янцем. Коло вух і на шиї вилося, вибившися з-під очіпка, непокірне русяве волосся. Тонка шия вгиналася під рядками кольористого намиста й дукачів. Блискучою хвилею спадали вони на високі груди, на білу тонку сорочку з мистецьким вишиванням. Тоненький стан стягав червоний плетений пояс, коліна обнімала картата старосвітська плахта—зеленими, червоними, синіми, жовтими картами. Молодичка заслухалася дідового оповідання. Її маленькі рученята лежали на колінах нерухомо. Перед могучою постаттю обсипаного снігом старечої зими діда його маленька слухачка здавалась якоюсь рясноцвітною ніжною весняною квіткою

О, як він П любив, цю квітку, він, Зінько! Любив і зараз так само, як і тоді, як уперше П зустрів, уперше глянув на неї та й закохався відразу й навіки. Цьому поминуло вже мало не півтора року; але Зінько й досі мов бачить перед себе ту першу зустріч.

До того часу він П не помічав. Бачив раз чи двічі, але давніше, маленькою ще дівчинкою. Вони жили далеко від Сивашів, зовсім на другому кутку села. Зінько й на своєму кутку не дуже ходив на вулицю, а на чужий, то й поготів. І в церкві бувавши, якось недобачав П. Аж одного разу послав його батько на поле в пасіку до діда Дороша Колодія попитати, чи не продасть він йому в пару вуликів. Зінько прийшов на ню саме пасіку, але нікого на ій не було. Озирався туди й сюди, чи де не вгледить діда, коли несподівано перед себе побачив дивну дівочу постать. Саме в цьому вбранні, що й сьогодні, тільки без очілка, з вінком на голові, з довгою пишною косою, стояла вона на краю прогайльовини, готуючись вийти з гаю на пасіку. Розхиливши кущі руками, спинилась, зустрівши несподіваного гостя і дивилась на його мовчки. Йому здалося, що перед ним стала якась гайова царівна—така, про яку оповідають у казках: гарна, як квітка, легенька й полохлива, як пташка. Він з нею ще слова не сказав, він тільки глянув їй у вічі і вже почув, що кохає її, що вона йому дорожча за всіх людей на світі... І вони стояли одне проти одного мовчки, мов зачаровані, охоплені одним могучим почуванням.

Тільки тоді він зрозумів, що він нікого й ніколи не кохав, що Левантина була йому тільки сестрою—нещасливою й люблено сестрою... Тепер він знов стоїть у тій же таки пасіці і перед його—дід Дорош, а вона, Гаїнка, його кохання, його дружина, його щастя, сидить і слухає.

І стиха, чолом киваючи, оповідає дід:

— А в лісі живе Полісун. Ходить з великою пугою і ганяє вовків, бо він вовчий бог. Де війна, то він туди й турить їх на прокорм... Такий, як чоловік, тільки великий, як дерево... І від його тіні нема: усе має тінь, а він—ні... А в полі живе Польовий—і то нечиста сила... А в очереті над річкою Очеретяник—вибігає з очерету білим бараном і лякає людей... А в воді живе Водяник—цей у зеленій кушир уплутаний, пакості чинить, греблі рве... А в болоті живе Болотяник—такий замурзаний та вкаляний... Уночі затягає в болото чоловіка... вогником світить серед болота, а чоловік думає, що там люди, іде туди, а воно все далі, далі... аж поки заведе в таку ковбаню, що й загрузне бідолашний чоловік... А в скелі живе Змій. І це нечиста сила. Сім год живе гадиною, другі сім год—полозом (така велика та страшна змієка), а треті сім год живе змієм із крилами,—такі великі, як у вітряку... І тільки трохи махне крилами,—схопиться вихор і закрутить по шляху, і як стріне чоловіка, то підвіє, і вхопить, і кине, і скалічить навіки. А як дуже махне крилами та вилетить із скель, то зареве буря і ламаються дерева і розвалюються хати...

— Ой, страшно!.. Боже!..

— І в хмарах є нечистий,—збирає хмари маленькими шматками і зносить їх докупи, аж поки збереться велика хмара... А як буває в нечистої сили весілля, дак він тоді збирає багато снігу і сипле й крутить їм,— того й завірюха.

— Бач, чого воно буває! А я й не знала!..

— А ще нечистий літає Зміем-Перелесником. Як побачиш на дорозі стрічку або поясок,—ніколи не бери. Одна жінка знайшла та й заховала в скриню. А то був змій-перелесник: виліз та до неї вночі... З того часу став літати до неї і жити як чоловік із жінкою, а вона зсохла, змарніла і вмерла... А скарбу, як хто закопає, береже Скарбник: не попустить нікому заняти... А дома живе Домовик...

— Що людей уві сні давить?

— Еге, давить, як гнівається... А щоб не гнівався, треба становити йому окріп— п'є... А то, як розгнівається, то й спалить...

— І, господи!—аж сплеснула руками Гаїнка.—І скрізь, де не ступнеш, ота нечиста сила: і в воді, і в землі, і в лісі, і в очереті, і в бузині, і в руїнах, і в скелі, і в хмарі—скрізь, скрізь, скрізь! І все на шкоду людям! І нашо бог пустив її на світ? Адже з неї нема добра, сама шкода?

— Нема... Трошки є... Щодня, як сонце сходить, дак вони, куцаки, викочують його. А воно горить, а воно їх пече!.. Щодня тисяча їх там робить, а мало який живий зостається.

— Де ж вони знову набираються?

— Який живий зостанеться, то той купається, а купаючись,—бризкає позад себе, поки набризкає тисячу капель,—і з кожної краплі зараз народжується гаспид.

— Боже! То це кожен щодня народить їх аж тисячу! Дак це ж скоро за їми й ступнути не можна буде!

— А ти ж думала як? Та хіба тільки ці? А ще Мана, що манить людей, аби збликалися, та Мара—голову їм заморочує, та Манія—дратує їх, Моровиця—така, як корова, або як кінь, да тільки самі кістки, без шкури... Як пройде по селу вночі,—корови ревуть страшно, а всі собаки мовчать— бояться... І обходить усе село, і де стане,— там скотина і гине, і гине...

— Ой, страшно!.. Це ще страшніше за русалок, дідусю... Я страх боюсь, що мене русалки залоскочуть.

— Дак то ж на русалчин великдень.

— А мавки?..

— Та й мавки ж... І русалки, і мавки— все з нехрищених дітей... По полях, по лісах, по водах живуть.

— І скрізь таке, що його й не бачиш, а воно живе... От диво!

— Чому—не бачиш? Як хто, то часом і бачить. Доведеться й тобі колись побачити.

— Ой, ні, ні, ні!.. Не хочу! Не хочу! Не хочу!..—І вона затулила обличчя однією рукою, а другою махала від себе, мов боронячись од нечистої сили.—Не хочу, бо я боюсь!..

У цю мить Зінько підійшов до неї і обхопив за плечі.

— Ой!—скрикнула вона несамовито, зірвалась на ноги, відскочила й глянула з-під руки.

— Зіньку!.. Капосний, поганий! Як ти мене злякав! Геть, геть, геть відціля!.. Чого ти сюди прийшов?.. Тільки лякати мене!..

І вона кинулась до його та й почала відпихати від себе. А він однією рукою обхопив її, маленьку, за стан і підняв угору...

— Геть!.. Чого ти причепився?.. Діду! Та скажіть йому!.. Оце ще вигадки!..

Вона пручалась, одбивалась своїми маленькими рученятами.

— Ах ти ж кошеня дряпуче!—скрикнув Зінько і вмить схопив другою своєю рукою обидві її руки.—От же тобі! В неволі!..

— У неволі!.. Який гарний!.. Пусти!.. Здоровий як ведмідь,—дак і радий... Пусти, а то плакатиму!..—казала вона й справді плачущим голосом.

Зінько пустив. Вона враз вихопилась од його, відбігла геть далі й зареготалась веселим дзвінким сміхом.

— Одурила! Одурила! А що?! Я й не думала плакати і не плакала б... А одурила!..

І вона аж стрибнула з радощів, а Зінько й сивий дід дивилися на неї ніжно-ласкавими очима, веселі й щасливі. «І де вона в бога, оця ясочка, взялася?»—шепотів дід. А ясочка вибігла на сонце, стояла вся променисто-золота, і золоті бджоли бреніли, вилися круг неї, не займаючи її.

на хитала маленькою чепурною голі-
ькою, кивала рукою на Зінька й казала:
— А що? Втекла! І не доженеш тепер,
не доженеш!.. Бо по пасіці бігати не
ьно,—дідусь не велять! А що?
— Годі вже! Я не наздоганятиму. Іди
сідай з нами!
— От! А ти мені знову руки крути-
меш?
— Іди, іди, я не дам,—казав дід.
— Ну, йди ж!—закликав і Зінько.
— А не займеш?
— Та не займу, кажу ж тобі! Ось я ля-
у,—сказав Зінько і справді ліг, розки-
увшися в холодку.—Ну, та й гарно як
ут після спеки!
— Бач, гарно!.. А чого досі не прихо-
ив сюди?—сказала Гаїнка, сідаючи біля
ого.
— Поки справився дома—та те, та се...
Вона почала ховати під очіпок непо-
кірне русяве волосся, що вилося круг
усієї голови:
— Ат, це мені волосся!..
Цей гайок і пасіка були Колодіїв, але
Зінько становив сюди на літо й свої вулики.
А Дорош, Гаїнчин дід, беріг пасіку. Дід
Дорош був старий, але ще кремезний чо-
ловік. Усе літо він жив на пасіці, мало коли
й навідуючись додому. Він таки й не лю-
бив бути дома; усе там було йому не до
вподоби. Син його Остап, Гаїнчин батько,
заводив там такий лад, що, як на дідову
думку, з його не могло бути нічого доброго.
Замісто щоб хазяйнувати по-божому, він
заприятелював із Денисом, із Копаницею,
з Рябченком, почав давати на проценти та
на відрсбітки гроші, почав притискати
людей... І сам жити став уже не так, за-
кривився на якогось чи міщанина, чи бог
його й зна на кого... в горілку став уки-
датися... Все те не подобалося старосвіт-
ському дідові.
— Земля—мати, — казав він, — шануй
її, то вона тебе озолотить, а оті генделі
всякі, то чортзнащо. То від лукавого!..
З того добра не буде!..
Він давно віддав синові все хазяйство,
через те не встрявав до його. Що правда,
одного разу він сказав Остапові, що не
туди він верне, дак той йому й одрізав:
— Не ваше діло, тату! Ви своє відро-
били; а тепер, коли здались на мене, то
вже я робитиму так, як схочу.

— Аби розумно та по-божому,—від-
казав старий і більше вже й не озивався
за це. Він сам мав таку вдачу, що коли
робив яке діло, то щоб ніхто не встрявав
і не перешкоджав робити як хочеш. Че-
рез те не мішавсь і до сина. Щоправда, він
міг зовсім одібрати в його хазяйство і
знову почати самому хазяйнувати, дак же
раз, що був таки вже старий, а друге, що
тоді повстала б у сім'ї сварка та незлагода,
а дід Дорош цього не любив і як чуми
страхався. Умерти хотів по-божому, в
упокої та в злагоді з усіма. А що синові
порядки йому не подобались, то таки не
вдержувався, щоб часом не докорити:
скаже щось, мов кине слово, та й пішов і
не слухає вже, чи йому відкажуть, чи ні.
А дивиться на все те не хотілось,—через
те він, скоро починалась весна тепла і
бджолу з омшаників заходжувались вий-
мати, зараз переїздив жити в цей гайок,
у катрагу, і вже рідко коли й зазирав до-
дому, бо йому сюди й сорочку білу при-
несуть щонеділі, а їсти він і сам собі зва-
рить. Так жив аж до осени, аж поки бджо-
ла переїздила до омшаника,—із нею вер-
тався й дід до села.
Сьогодні, зараз по обіді, Гаїнка побігла
з дому до матері, а звідти—до діда, на па-
сіку. Зінько ж не схотів іти до тестя, а
прийшов просто сюди і лежав тепер у хо-
лодку під деревом, упиваючись свіжим
запашним повітрям, а біля його сиділа й
щебетала Гаїнка, а дід Дорош докидав
часом і собі слівце.
— А батько питались,—казала Гаїнка,—
чому ти до їх не прийшов... Якесь у їх
там діло... Питалися, чи ти дома будеш?
Ні, кажу, і він до дідуся піде...
— Яке ж там діло?—цікавився Зінько.
— А хіба я знаю? Казали—діло... Та
вони сюди прийдуть сьогодні, то сам і по-
питаєш.
— Гаразд.
— А що, сину,—питав дід Дорош,—
який хліб?
— Хвалити бога,—добрий. Думка, що
неврожаю не буде.
— Коли б то бог дав!.. А то все невро-
жай та неврожай,—зведуться люди ні на
що!—бідкався дід.
— А зведуться, діду, коли не будуть
дбати про те, щоб краще господарювати...
А то ліси рубають, а земля сохне, і дощів

меншає... І виробилась земля, витратила всю силу, а вони їй не вертають...

— А як же їй силу вертати?—*питав* дід.

Зінько почав був розказувати, що прочитав недавно в книзі, але дід і слухати не хотів, тільки рукою махнув:

— Ат! *Вигадки!* Колись і вчених не було, та які врожаї були! А тепер через те й неврожаї, що вчені понаставали, не вірять нічому старосвітському, все в їх дурниця! Гнівається земля,—тим і не родить! От що!..

— Хіба земля жива, діду?—спитала Гаїнка.

— А ти думаєш—ні? Вона все чує й знає. Усі гріхи людські бачить і вгинається, як по їй грішник іде... а як якого, то й з ями викине мертвого. Як люди гарні до неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається.

— Та чого ж вона гнівається?—спитався, усміхаючись, Зінько.

— Того, що її не шанують! Вона—наша мати, вона—свята! її цілувати треба, кланяючись!.. А в нас що роблять?—Не то дитина дурна, а й здоровий лобуряка сяде та й давай кийком гатити по їй. Іграшки йому!.. Або... колись було, молодиця як несе обід орачам, то вбереться як на великдень: візьме плахту гарну, розпустить намітку довгу, бо так треба до землі йти. От воно й родило і на вгороді й на полі. А тепер іде молодиця просто, господи, як та росомаха: у самому очіпку, ще й начоси повипускає, а замість плахти задріпана спідниця. Ну, хіба ж це шана землі? Ну, вона, свята, і гнівається.

Гаїнка глянула на свої коліна і побачила там плахту; тоді лапнула себе за голову: *неслухняне русяве волосся* все вилося з-під очіпка. Вона мерщій ухопила хустку, що лежала біля неї, і напнулася.

— Ні, діду,—відказав Зінько,—тут не в тому сила.

— Ат!—перепинив його дід.—От я тебе люблю дуже, Зіньку, що ти добрий чоловік і гарно, по-божому, живеш, а того вже не люблю, як ти з книжок почнеш верзти всячину. То вже від лукавого, оті книги.

— Адже й євангелія—книга,—сказав Зінько. Дід розсердився:

— Що ти рівняєш? То євангелія, а то казнащо!.. От уже не люблю!..

По стежці від поля лочулася хода.

— Батько, батько йдуть!—скрикнула Гаїнка.

І справді, незабаром на краю гасіки стала висока гарна постать Остапова.

— Здорові, тату! З неділею!

— Здоров, сину! І тебе з неділею.

— І ти тут, Зіньку? Здоров!

— Здорові, тату!

— А чом же ти до мене з Гаїнкою не прийшов? У мене до тебе й діло є.

— Казала мені Гаїнка. Яке ж там діло?

— *Нехай же згодом*,—*одпочину* трохи.

Сів до гурту і почав розпитувати діда Дороша про пасіку. Погомонівши, сказав до зятя:

— А ходім, Зіньку, до того лану, що біля кривої балки, я там щось хочу тобі показати.

— І я з вами,— скочила Гаїнка.

— Ні, ти не ходи,— звелів батько.— Ми зараз вернемось.

— Ну, дак вертайтеся ж швидше!

Тесть із зятем пішли з пасіки. Вийшовши на поле, пішли помалу серед високих житів. Зінько мовчав, дожидаючись, поки тесть сам озветься з своїм ділом. Як уже відійшли трохи геть, той загомонів:

— От що, Зіньку: є в мене одне діло дуже добре.

— Ану, скажіть!

— Знаєш ти Горянського землю? Добра земля?

— Ще б пак!

— Що якби нам її в посесію взяти?

— Еге! Де ж таки? Дві з половиною тисячі десятин! Хіба ж то на нашу силу?

— Аби схотіли, то буде й на нашу. Збе-ремо такий гурт, товариство, візьмемо землю, а тоді поділимо частками,—скільки кому треба.. Адже тобі треба?

— Та трохи таки треба...

— І гаразд! І добре!— зрадів Остап.— Візьмеш, скільки схочеш.

— Або ще й на скільки грошей вистачить.

— За гроші *не* турбуйсь! — *одказав* Остап.— Коли в тебе зараз усіх нема, то можна на який час позичити, здобути... А там земля їх верне... Це вже я тобі грошей добуду.

— Спасибі вам, тату!

— Дак виходить—пристаєш?

— Чому—ні? Як уся громада пристане, то й я.

— Та ні ж бо! Це не вся громада братиме землю, а так—товариство, гурт.

— А як на мою думку, то краще, якби вся громада... Ну, а хто у тому гурті?

Остап почувався, що тепер він аж у самих суточках. Одначе не виявляв того, а казав певним голосом:

— Та люди все гарні, заможні,—нема чого боятися, що невидержка буде з грішми, як панові платити.

— Хто ж то?

— Та ось я та ти... Тонконоженко Терешко... сват Манойло Гаврилович... Ну, вже тут, знаєш, не минеш і Дениса... Хоч ти його й не полюбляєш, та таки ж він тобі брат, то треба вам родичатися...

— А ще хто?—допитувався Зінько.

— Та мабуть і всі...

— Ні, цих мало: не подужають.

— Та ще буде старшина... та Яхрем Рябченко... Вавилов... Оце поки й всі... Може ще кого доведеться прийняти,—того вже не знаю. Діло баришовите! Тут так, що можна на карбованець — два заробити.

— А чого ж то воно таке баришовите?—випитував Зінько.

— Отак! Та земля ж яка там добра—це раз. А друге—ціну на землю тоді вже ми самі, яку схочемо, скажемо, бо навкруги, не буде такої, щоб нашим диблянам брати... Ну, дак скільки тобі десятин?

— Ні скільки,—відказав спокійно Зінько.

— Як то?—здивувався Остап.—А ти ж казав, що пристанеш.

— І пристану, коли вся громада візьме землю.

— А з нами ж чому не хочеш?

— Бо це багацьке товариство. Воно хоче підгорнути під себе громаду, а я того не хочу. І вам раджу, тату, до таких негарних людей не приставати.

— Що ти мене вчиш? Я старіший за тебе!

— Дарма, тату,—аби я до діла казав.

— Чортзнащо ти кажеш! Ти лучче покинь оте все та приставай!

— Ні, сього не буде.

Остап почав умовляти, рахувати, які бариші будуть, як Зінько забагатіє.

— Нащо ви мені, тату, це кажете? Хоч бариш і добрий, дак грішний.

Тоді Остап зовсім розсердився. Що він, Зінько, все носиться з своєю правдою? Чи він думає, що сам за всіх розумніший та святіший? Нехай лиш слухається старших за себе людей!

Зінько не змовчав і відказав, що не все, що старе, те й добре. Остап украй розгнівався, покинув Зінька серед поля і, не попрощавшись, пішов сам додому на село.

Зінько повернувся на пасіку і був там аж до вечора.

Вже зірки позасвічувались на темно-блакитному небі і роса лягла важкими краплями на траву й на хліб, як Зінько з Гаїнкою верталися вдвох із пасіки додому, ідучи вузенькою стежечкою поміж високими житами.

— Що тобі батько казали?—питала Гаїнка, тулячись до Зінька.

— Закликали, щоб пристав до їх у товариство: батько, Денис, Тонконоженко, Манойло, старшина, Рябченко, Вавилов... щоб гуртом наймати землю.

— А ти ж?

— А я не схотів.

— І не приставай, серденько, до їх. Бог з ними! Бо такі страшні люди—оті Денис, старшина та Рябченко.

Зінько засміявсь.

— Чого ж вони страшні?

— Я не знаю... Тільки я їх, було, боюся, як вони приходять до батька та нишком про щось говорять.

— Страшні вони справді тим, що людей кривдять,—зітхнув Зінько.

— Хоч би вже батько з їми не приятелювали,—казала Гаїнка.—А то їх усі люди кленуть, а батько все з їми. Може це й гріх, що я про батька кажу, да тільки ж... Ну, от я раз бачила, як до батька приходила Марчиха... усе за ті гроші, що ще покійний Марко позичав у батька... Та як упала навколішки та плаче-плаче бідна, та батькові ноги цілує, шоб землі не брали... От же взяли... не помилували!.. Як згадаю, дак і тепер так би й плакала за нею!... Як же його не сказати, хоч вони й батько?

— Через те ж і я ніколи не пристану до їх.

— І не треба... Глянь, глянь: зірочка!.. Ясна яснюня!.. Ой, зірочки—сонцеві діточки!..

— А хто ж їм батько?

— А хто ж? Місячко. Сонце, красна панна, пішла заміж за місячка... Їх дванадцять братів-місяців, дак вони по черзі й світять.

— А сонце ж як: за одним братом, чи за всіма дванадцятьма?—спитав, сміючися, Зінько.

— *Ну, що ти вигадуєш?* Чого ти з мене глузуєш? Де ж таки видано, щоб дванадцять чоловіків було?—*казала невдоволеним* голосом Гаїнка.—От я вже знаю, що ти зараз скажеш, що це все вигадки, що сонце кругле, як кавун, а зірки... а зірки як дині, чи що? Ха-ха-ха! Ну, де таки видано: сонце як кавун!.. То сонце—красна панна, зірочки—діточки, а то кавун!.. *Це ж зовсім негарно!..А що: ти кажеш*—русалок нема, а дідусь кажуть, що таки є.

— Чув, що сьогодні казано було... То все вигадки.

— Хіба дідусь брешуть?

— Ні, тільки помиляється. Ти ж бачила, що він помиляється: сама ж казала вже, що відьом нема.

— Еге ж, Зінечку, нема... Тільки... Ну, а що, як є?

— *Ну, от знов!*—загомонів Зінько невдоволеним уже голосом і почав розказувати їй, через що всі ті оповідання *про відьом* та нечисту силу—неправда. Вона помітила, що йому це прикро і слухала покірно, і казала сама собі думкою, що мусить із ім згодитися, бо Зінько такий розумний, усе знав—де ж таки, щоб він неправду казав! І гнівається на неї за це—так, трошечки, іноді, але гнівається... Як же вона не слухатиметься його? Треба ж уже їй розібрати: вона ж уже велика, сімнадцять років ось-ось буде... і заміж пішла вже...

І вона стиха, як маленька дитина, промовила.:

— Еге, Зінечку, я більше вже тому не віритиму...

— І добре!.. От ми неодмінно про це книжку прочитаємо,—сказав Зінько.—А то ти давно вже й книжок не читаєш. Нащо ж я тебе й читати вивчив?

— А неправда ж! — палко відказала Гаїнка, рада, що повертає розмову на іншу стежку.—Я читала недавнечко «Катерину»... читала й співала її.

— *Як то: співала?*

— А так: дивлюся в книжку та й співаю.

— А на який же голос?

— А хто його зна... на який набіжить... Ось слухай, як я співала!

І вона почала співати перші куплети Шевченкової *поеми:*

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі—чужі люди,
Роблять лихо з вами.

Вона співала на якийсь голос, що сама вигадала, але Зінькові подобався її спів.

— А що, гарно?

— Ще й дуже.

— *Невже?*

— Їй бо, добре! І як це ти вигадала?

— Хіба я вигадувала? Воно—саме... Так, так усе рядочками пописано, рядочками пописано, то так і хочеться співати.

— Та ти моє співоче!..

Гаїнка й справді була дуже співлива. Але тепер вона похитала головою й відказала:

— Ні, як коли... А чуєш,—он на селі співають.

Вони *вже підходили до села і відтіля* справді чути було дівочі й парубочі співи.

— Весело їм... гуляють!..—промовила Гаїнка.

— Може й тобі хочеться до їх?—спитався Зінько.

— Ой, ні!—відказала, хитаючи головою.—Як я з тобою, дак мені вже нічого не хочеться.

І вона, ідучи, притулилась до його ще дужче.

— Справді?—спитав Зінько.—А буйного доброго намиста, такого, як у Горпини?

Вона не зараз одказала...

— Буйного доброго намиста таки трошки хочеться...

IV.

НА ВУЛИЦІ.

Вони ввійшли в село. Темні верби й садки *дрімали над хатами, а осяяні віконечка* весело всміхалися з-під чорних стріх і кидали впоперек вулиці ясні смуги свого білястого світу. Під однією хатою зібралася купа дівчат та парубків, чути було *веселий* гомін.

— Зіньку, ти?—озвався голос із тієї купи, висока постать вийшла з неї...

— Я, Васюто,—відказав Зінько.

— А я заходив до тебе,—думав, сьогодні почитаємось... аж тебе нема.

— На пасіці в діда Дороша були.

— Ще й одну штуку хочу тобі сказати.

— Кажи!

— Ні, зараз не хочу. Приходь завтра ввечорі до Карпа, і я там буду,—дак і поговоримо.

— Гаразд. Бувай здоров!

Гаїнка з Зіньком пішли далі вулицею, а Васюта вернувся до товариства. Там чути було регіт та крик: усі сміялися з Микитиних вигадок. Микита Тонконоженко, Денисового кума Терешка син, верховодив тепер поміж парубками, відколи вернувся з городу. Років із п'ять він там був, бо як вивчився в школі та підріс трохи, то зараз його батько туди віддав. Жив там і за сторожа, і за прикажчика, та якось прошкапився: щось продав із бакалії нишком од хазяїна, собі гроші приховавши, а хазяїн довідався та й прогнав. Поблукавши по городу без служби, вернувся до батька. Дома нічого не робив і до хазяйства не брався.

— Вот, мене хороше место ждьоть, а я буду в гною руки поганить!..

Батько сам потурав тому:

— У мене син образований!

Сам робив, а «образований» син лежав під грушею, дожидаючися, щоб груші самі в рот падали. За те дивував Микита всіх на вулиці своїм убранням: чоботи «бутилками», штанці-галанці вузенькі, сорочка ситцева червона на випуск, ще й поясом синім з китицями підперезана, а зверху ще й «паджак з іскрою»,—так він сам його звав.

— Яка ж у йому іскра?—питалися проміж себе дівчата.

— А що ребенький...

З себе Микита був здоровий, червонопикий, а на язик гострий,—кожному забивав баки. Над парубками верховодив, бо одні вподобали його «образованость» та ще він їх часто напував горілкою, а другі боялись його здорових кулаків. Тільки Васюта ніяк його не шанував і часто глузував із його, і за те Микита ненавидів без міри не то самого Васюту, а й усіх, хто з їм приятелював.

Тепер Микита стояв серед гурту парубків, у боки взявшись, одставивши ногу, ще й виляючи носком, і патякав:

— Ну й баба ета Гаїнка! Ну, прямо така, што уместо сахару чай би з нею пів.

— Ха-ха-ха!—реготалися парубки.

— Їйбо—не я буду,—одоб'ю її в етого дурака Зінька.

— Тю на тебе!—озвавсь якийсь парубок.—Вона ж чуже подружжя!

— Вот—пустяк униманія, нуль обращенія! Какое нам до етого дело? Аби мінє понаравилась,—моя буде! Це по-вашому, сельському, дак нікак нільзя, ще й нівозможно, а в городі—го-го! Там, брат, кожна барыня свого любовника ймеїть і даже не то що баріні, а й горнишні й кухарки. Мені один лакей знакомий розказував. Діла—первий сорт!

— Дак це ти і в нас. чи що, хочеш таке завести?—спитав Васюта, ставши проти його.

— А тобі што за дело? Хоч би й хотів! Што ти мінє—переп'ятство йзделаєш, чи как?

— Я тобі якогось там переп'янства не робитиму, а коли ти ще раз так озвешся за Гаїнку, дак і зуби визбираєш!—сказав сердито Васюта.

— Хто—я? Хів-ва! Бальшая барыня твоя Гаїнка! Наплювать мені! Не таких видали!

— Да й ті на вас плювали!—доточив Васюта, починаючи вже своїм звичаєм глузувати.

Парубки й дівчата зареготалися.

— Оце дак утяв! Ану, Микито, ану—одкажи йому!

Микита позакладав руки в кишені в штани, відкинув голову назад і промовив:

— Штука мені йому одказать! Как би одказав, то й носом би землю зарив, да не стоїть з'язуватиться з усяким какимнібудь!..

— А знаете, хлопці й дівчата,—не вгавав Васюта, я навчився нової пісні, та й ловкої!

— Ану-ну! Якої?—загомоніли всі, цікаві на нову пісню.

— Слухайте ж! Я буду співати, а ви розбирайте добре, бо це пісня городська, дак гарна. Ех, біс його батькові!—нема в мене двох кишень у штанях—нікуди обох рук позакладати!.. Ну, та дарма,—гаразд буде й так! Ну, роззявляйте рота та слухайте!

І він почав триндикати:

Закладає руки в брукн
Та й говорить,што вон пан,
Розсмотрівшись хорошенько—
Настоящий шарлатан!

— Ха-ха-ха!—загаласувала вся купа, а Микита аж затрусився.

— Ти будеш мені шарлатана притулять?!—скрикнув він і кинувся до Васюти з кулаками.

— Тю-тю на тебе! Оханись! Та він несамовитий... Свят! Свят!..—казав Васюта, поступаючись назад та христячи Микиту.— Чого ти до мене причепився? То ж не я, то ж пісня моя!.. А ти її до себе тулиш? Де ж таки? Хіба ж воно на тебе похоже? То ж про пана, чи пак про шарлатана, а ти ж мужлай репаний, такий самий, як і ми, тількищо, знаєш, ізверху тією ваксою помазаний, — отією чорною, що смердить так, що й носа не навернеш.

— Мовчи!—скрикнув Микита, все стоячи з затисненими кулаками, але не зважаючися вдарити, бо й у Васюти були не згірші.

— Ой-ой-ой! Уже занімів!—і Васюта затулив рота рукою... і враз крикнув:

— Ґвалт! Горить!..

— Де горить? Де?—заметушилася перелякана молодіж, ладна вже бігти на ложежу.

— Паджак з іскрою горить!..

Уся вулиця гримнула реготом.

— Пху на тебе, собако паршива!—крикнув Микита, одвернувся й пішов на другий бік гурту, а Васюта репетував:

— Стривай! Стривай! Гаситимем!.. Іскри розгоряються!..

— Ні, не здержить Микита проти Васюти,—казали парубки.—Проти всіх здержить, а проти тебе, Васюто, ні.

А з Микитою тим часом одділилося кільки парубків і пішли гуртом на другу вулицю.

— Ну, і уїдається в тебе цей Васюта!—казав один парубок!—І чому ти його не провчиш?

— Рук поганить не хочу,—вот што, Ванька!—одказав іще заклопотаний Микита.

— Здоровий, як тур!—промовив другий парубок,—сам ще й не подужаєш його.

— Дак давайте гуртом попадемо та й одлатаємо!—порадив той, що його Микита Ванькою звав.—Їйбо, Микито, ми тобі поможемо.

Микиті стало веселіше.

— Вот спасіба, камаради! Как би їх обоїх із Зіньком!

— Дак що? І Зінька можна! Нехай лиш не величається! А то такий праведник: усе йому парубки поводяться погано,— не так, як йому завгодно.

— Бо він города не видав, дак у його й мужицьке понятія,—сказав Микита.

— А скажи, Микито, невже справді в городі так живуть, що хто з ким хоче, з тим і любиться—чи вінчаний, чи невінчаний—однаково?—спитав званий Ванькою.

— Ще й як!

— От штука!

— А што, харашо? Не журись, Ванька,— і в нас завидьом! Вот только нимного поживу з вами, дак ми такоє завидьом, що только ну, да й оближись! А то ви царамонитесь! Вот я вас навчу!

Ішли далі, і він подавав їм науку.

А тим часом Зінько з Гаїнкою підходили вже до своєї хати.

— Ой, щось свариться!—сказала Гаїнка.

Справді сварилося. Товстий роздратований чоловічий голос кричав:

— Брешеш! Брешеш! Не коситимеш ти, бісова тінь, того жита! Я його скосю, бо на моїй землі.

— Отже вже Момоти за землю лаються,— сказав Зінько.

Момоти були сусіди Зінькові: з одного боку Струк, а з другого Момоти. У старого Момота було троє синів: старший—Грицько, тоді—Панас, обидва жонаті, а тоді Іван, парубок—отой «Ванька», що ходив з Микитою по вулицях. Грицька батько давно вже відділив, оженивши, випрохав йому в громади ґрунт на краю села, поставив там хату, дав клапоть поля й трохи худоби. Одначе батько видав не все поле, що мусило йому припадати: десятини не додав, бо ще на свою частку зоставляв, а вмираючи торік, при людях сказав, що Грицько мав взяти собі ще одну десятину, тоді в кожного брата буде рівно землі. От же брати не схотіли віддати йому тієї десятини, кажучи, що батько йому все віддав ще тоді, як одділяв його. Грицько пішов, одміряв сам собі десятину

та й посіяв на їй. Панас з Іваном довідалися про це тоді, як Грицько вже й заволочив. З того часу почалася запекла сварка проміж двома братами—Грицьком та Панасом. Де б не стрівалися вони, то зараз якось зачепляться за ту землю, та й почнеться суперечка, за малим не бійка. Іван, менший, був не такий запеклий, та все ж обстоював за Панаса (він з їм і жив).

Така спірка зчинилася й тепер. Грицько йшов улицею, а Панас, стоячи в воротях, зачепив його.

— А не діждеш ти,—відповідав Грицько.—чужого хліба косити! Я буду працювати, а ти будеш моє добро забирати!

— Бо не сій на чужому! І заберу, а ти дулю з'їси!—одгукнувся Панас.— Їстимеш дулі: тебе так ними нагодую, що аж репнеш. А хліба не їстимеш, бо я його заберу, на всій десятині заберу.

— І на поле не пустю!—відказував Грицько.— У мене коса в руках буде.

— Побачимо ще! Не пустиш мене на моє поле, дак сам зогниеш у землі,—нахвалявся Панас.

— От таки вони справді поріжуться колись!—промовила Гаїнка.

Тим часом Грицько вже проминув Панасову хату і був коло Зінькової.

— Добривечір, дядьку,—озвався до його Зінько.

— Добривечір!.. А хто це? Зінько!.. А я за тим шибеником і не добачив тебе.

— І хочеться ото вам, дядьку, змагатися з їм!

Грицько махнув рукою.

— Ти ж кажи! Отак собі йшов додому проз його хату і в голову того собі не клав, щоб сваритися, а він зачепив.

Грицько вже відсердився трохи: він звичайно скоро прохолоняв, не так, як Панас: той як розсердиться, то вже злий буде хто й зна поки і все проти того чоловіка копатиме: а як розлютується іноді, то хто й зна що робив би. На його багато людей ремствувало: чи свиня чия до його вбралася, то він уже їй спину переб'є; кіт до його внадився чужий—лапи йому повідрубує. А одного разу засварився з чоловіком за якусь там дурницю і все нахвалявся: Ну, будеш же ти без худоби! Той чоловік і байдуже, а одного разу вранці встає, пішов у повітку,—аж коні його—пара добрих коней—здихають: хтось уночі влїз та ножем кишки їм повипускав... Усе село знало, що це Панас ізробив, а нічим довести,—так і пропало. Через те дибляни не любили Панаса, трохи навіть боялися його, і в спірці з Грицьком більшість до старшого брата прихилялася, надто ж, що Грицькова й правда була. За те в Панаса був оборонець—Копаниця.

Грицько тим часом, стоячи в Зінька перед ворітьми, оповідав, як почалася сьогодні сварка і додавав:

— От ти кажеш: не сварись! Як же мені не сваритися—сам ти подумай! Це ж моїтруда! А земля? Вона ж моя,—це ж усяке знає. А в мене ж діти! Як же я поступлюся нею? Тепер усяке над землею труситься, бо народу багато, а землі мало, а я так і покину її?

— Та ні, я того не кажу,—відповідав Зінько.—Знаю, що земля це ваша, що вам її треба. Тільки що як почнете ви сваритися та битися, то не буде нічого з того доброго. Ви своє робіть, а коли він до вас чіплятиметься, тоді позивайте його.

Грицько подумав...

— Хто його знає, чи випозиваєш що... промовив, зідхнувши.—А в тім—воно справді тоді лучче видно буде, а тепер не варт змагатися... Бувайте здорові!...

— Бувайте й ви!

— Шкода чоловіка!—промовив Зінько.— І путящий чолов'яга, а не щастить йому.

Грицькові справді не таланило. Все було йому якесь лихо: то в його коняку вкрадено, то віл здох, то гряд ниву побив—і так мало не щороку якась біда йде та й другу за собою веде. Напосілася недоля на горопаху. Зовсім підбився чоловік, а найбільше тоді, як йому жінка вмерла, покинувши троє малих дітей. Бився він, бився з їми щось більше як рік, а далі таки оженився удруге. Сам він і не хотів того, бо й досі журився по першій жінці, та люди кругом казали і сам бачив, що не видержить без господині з трьома дітьми та з хазяйством. Та яка ж на троє дітей піде? Нараяно йому покритку Івгу—чепурну й здорову, але з дитиною. Та то б іще не лихо, та погано про неї говорено на селі. Та що було робити Грицькові? Хіба інша піде? Добре, що й така трапилась. І оженився. Та щось і тепер не дуже великий лад у його в сім'ї...

Мати вже спала, як Зінько з Гаїнкою вернулися додому. Вони не стали її будити. Гаїнка *потемки познаходила в хаті вечерю*, винесла, і вони сіли вечеряти на призьбі. Місяць уже високо підбився вгору і було ясно, хоч голки збирай. Голодні й щасливі, вони повечеряли тим, що зосталося від обіду, і полягали спати на примостці в садку, що починався в їх зараз од хати.

— Зіньку, чи правда, що на місяці брат брата *на вилах* держить?—*спиталася* Гаїнка, лежачи горілиць та дивлячись на місяць.

— Казав же тобі, що ні!—відповів Зінько, вже трохи дрімаючи.—Спи лиш, а то завтра рано вставати.

— Хі, який робочий! Гляди лиш, чи сам устанеш, коли треба!

Зінько вже давно спав, а вона все дивилася на небо та думала про Віз блискучий—хто на йому їздить? Бог? Чи святий Ілля? Може саме тим возом він і їздить, як грім гримить? А ото Квочка... Чого вона на небі, тая квочка? Певне—це божої матінки квочка з курчатами. Отже й на небі є дробина... Не дурно кажуть, що бог любить хазяйство... Адже і в колядках співають, що Сус Христос землю орав і сіяв, а божа матінка обідати йому виносила... Правду дідусь кажуть, що землю шанувати треба, бо її ж сам бог орав і засівав... *Земля—мати, вона нас* любить... І я її люблю... І вона... і я...

Думки плуталисъ. Гаїнка заснула.

V.

ЗІНЬКОВЕ ТОВАРИСТВО.

Прокинувшись другого дні рано вранці, Зінько справді побачив, що він оставсь позаду: невсипуща господиня Гаїнка давно вже встала вдвох із матір'ю, відогнала корову до череди і, поки мати порпалась на вгороді, помалу полючи старими руками картоплю, Гаїнка заходилася топити. Саме як Зінько прокинувсь, вона в старенькій спідничині, з закачаними по лікоть рукавами, вибігла з хати вхопити дровець.

— Чому ж ти мене не збудила?—гукнув до неї Зінько.

Вона, заслоняючи очі рукою від сонця, що саме сходило червоним півколом, глянула в його бік.

— А ти вже встав хіба? У, сонюжище! Спить, що вже й сонце сходить!

— Кажу ж: чому не збудила?

— Добрий хазяїн сам знає встати!—*сміялася* Гаїнка і стояла вся червоно-золота, позираючи з-під руки на Зінька. Потім додала:—*І чого б то я тебе будила?* Однак великого діла тепер нема,—ну й поспи!

І побігла брати дрова.

Зінько, трохи засоромлений, що заспав, кинувся швиденько садком до річки, мит*тю скупався* і моторний та здоровий, не заходячи в хату, пішов під повітку. Він трохи столярував, як не було хліборобської роботи—от так, сам собі навчився та й робив. Тепер заходився майструвати собі велике ліжко. Це не легенька штука була, бо Зінько ніколи такого ще не робив. Але він хотів зробити і навипрохав собі на деякий час у дяка старе поломане ліжко дерев'яне. *Розібрав усе на частки* і тепер і собі робив саме такі частки і певний, що складе з їх ліжко—так само, як зробив собі колись шахву на книжки, тоді —війку. Наняв у чоловіка війку, щоб перевіяти свое зерно, роздивився, аж воно й не мудра штука. Заходився робити. Що залізне, то те йому коваль поробив, а дерев'яне все сам. І зробив. Побачив один чоловік, що добре війка віє,—купив її в Зінька, а той собі знову зробив ще кращу. І так він аж чотири війки зробив: одну собі, а три людям.

Стругав і думав про вчорашню розмову з тестем. Що тестеве товариство хоче взяти в посесію пана Горянського землю, то те Зінька не дивувало: вони були заможні люди, здоліють це зробити, а добра земля дасть їм і добрий заробіток. Чому ж і не взяти, коли є сила? Але дивувало Зінька, що тесть закликав й його до спілки.

Що правда, скоро Зінько одружився з Гаїнкою, її батько не раз та й не двічі нахиляв зятя, щоб той ішов з їм однією стежкою. Та Зінько швидко розібрав, яка то стежка, і нею не пішов, а Остап Колодій не згірше розібрав, що він помилився на зятеві: він рахував, що як письменнии Зінько пристане до його, так вони вдвох таке заведуть, що ну! Бо йому, Остапові, тільки письменства й не ставало! Аж далі побачив, що Зінько не туди зовсім дивиться, *то й облишив його* жити, як тому хочеться... надто, що Зінько ніколи ніякої помочі в його не прохав. Через те *вони жили* з

Зіньком так, що не сварилися, та й не ладнали проміж себе, а йшли кожен сам собі.

Тим Зінько ніяким робом не міг і думати, щоб тесть, знаючи вже його добре, та знову заходився закликати до якоїсь спілки. Одначе ж закликав. Через що ж?

Щоб зробити Зінькові добро? Може бути.. хоча... Остап Колодій не з таких, що робить дурно добро, хоч би й родичеві...а надто такому, що нічого в його не прссить і може сам собі прожити.

Може не подужають сами землі взяти? Може. Але Зінько, негрошовитий чоловік, не здолає тут нічого пособити: коли б уже вони шукали помочі, то знайшли б не одного заможнішого за його.

А все ж кличуть! То виходить, що їм таки треба на щось Зінька, саме його, а не кого іншого.

На що ж? Зінько думав про це, думав і нічого не міг вигадати. Тільки почував, що тут щось непевне.

Ввечорі Зінько пішов до свого приятеля Карпа. Карпо був молодий чоловік, недавно жонатий. Був письменний: як і Зінько, навчився читати в дяка. Страшенно любив божественні книжки і чимало мав їх у себе купованих. Інших не любив, думаючи, що то все дурниця, казки та й годі. «Нащо воно нам»?—казав. Розмовляв більше про божественне та про громадські справи і був великим і завзятим ворогом старшині Копаниці за його вчинки з громадою. Жив у своїй невеличкій, але чепурненькій хатці за малим не вбого, хоч працювали обоє з жінкою широ. Жінку собі обібрав не дуже чепурну, але ласкаву, мовчазну й працьовиту і був щасливий з своєю Катрею та з маленьким сином. З себе був нечепурний, худий, з коротко підстриженою русявою борідкою, з великими зморшками на чолі, але з глибокими розумними очима.

Увійшовши Зінько до його, побачив там уже й Васюту. Це був парубок увесь білявий, з надзвичайно веселими блакитними очима, із цілою копицею настобурченого русявого волосся на голові, з поганенькими білявими вусиками. Був уже немолодий, да що був дуже русявий, а вуси не росли, то здавався молодшим за свої літа.

— О, і вся кунпанія невеличка, але чесна! промовив він, уздрівши Зінька. Був би жінку свою привів, дак тоді б уже всі тут були. Треба так, щоб як нам зіходитися, дак щоб з жінками.

— Дак ти ж спершу оженись!—пожартував Зінько.

— Коли ж ні одна не приходиться до мене! Одна проти мене дуже висока, а проти другої я дуже довгий.

— Дак хіба ж уже нема таких, що однакові з тобою на зріст?—засміялася Катря.

— Чому нема? Є! Дак що ж? Одна дуже товста, а друга дуже тонка. Однієї не обніму, бо руки не сягнуть, а другої не стає на обнімання. А коли й знайдеш на свою мірку, так знов лихо: одна дуже мовчазна—ні з ким буде мені й розмовляти, а друга балакуча, дак за тією й я не поспішуся слова сказати.

— Ну,—засміялися в хаті,—де б то вже така й знайшлась, щоб тебе переговорила!

— Отже й я так казав, дак же вирискалась! Я за нею тоді ну гнатися, ну гнаться!.. Гнавсь, гнавсь—де тобі!.. Коли ж у неї такі довгі ноги! Узяла та в Чорновус і втекла. Дак я вже тоді й годі ходити та дівчат на свою мірку міряти.

Все село знало цю історію з Одаркою Момотівною, як Васюта закохався в неї, а вона його водила, водила та й пішла в Чорновус за багатиря. Васюта й досі не міг її забути, але глузував сам із себе.

— Чи є таке на світі,—спитався Карпо,—щоб ти, Васюто, та з його не сміявся?

— От щоб я здох, коли не плакав над цибулею!

Зінько з Катрею сміялися, усміхавсь і Карпо, а Васюта сидів поважний.

— От що, братіки,—озвавсь нарешті Зінько,—я до вас прийшов з однією новиною... Не знаю, як вам іздасться, а мені вона віщує щось недобре.

— Молодице! Нашорошуйте вуха, бо новина буде: є з чим по селу побігти!—гукнув Васюта на Катрю.

— Ну, ця молодиця не з таких,—одповів йому Зінько.

Катря справді була дивом на селі, бо ніколи не носила ніяких новин, і за це найбільше і влюбив її Карпо.

— Ну, коли вона така, що свого жіночого діла не знає, дак я за неї розбрешу!—не вгавав Васюта.

— Ха-ха-ха!—не вдержалась Катря.—З тебе б і глухчй сміявся, Васюто.

— Де там сміються?—сердяться! Я вчора приходжу до свого глухого сусіди, а він ворота на току лагодить. Здорові, діду, були!—А то ж чиї, коли не твої волиі?—каже.—Уже вдруге на току! Я їм роги позбиваю!—Та я *не про воли, я кажу*: Добридень!—Сам ти,—каже,—злидень, а я хазяїн!..

Катря знов засміялась, а Карпо аж розсердився.

— *Та годі бо вже тобі штукарити*!.. Тут чоловік про діло, а ти... Слухаймо краще Зінькової речі!

Васюта замовк і тільки поглядав чудно на Катрю та силкувався крутити білявого *вусика, хоча з тим йому й менше* щастило, як із жартами.

Карпо сів на лаві, зіпершися ліктем на стіл, а головою на руку—спрацьовану й худу руку, велику й кощаву, і налагодився слухати, втупивши очі вниз.

Зінько розказав про свою вчорашню розмову з тестем і виявив, через віщо справа *здається йому* непевною.

— Що непевна, то непевна!—промовив Карпо.—Блажен муж, іже не йде на совіт нечестивих,—добре й ти єси учинив, що до їх не пристав.

— Та не в цьому тепер сила,—відказав Зінько,—а в тім, що вони щось заміряються робити.

— *Лихий* чоловік і вдень, і вночі лихе заміряє,—сказав Карпо.

— А я вам іще одну штуку доточу,—озвався Васюта.—Твій, Зіньку, брат Денис заходжується купувати ту землю, що пересельці, виїздячи, громаді поздавали.

— Невже? А звідки ж то ти знаєш?

— От штука знати! Я ще вчора хотів сказати вам... Вони вже й Захарка пустили, щоб людей до того нахиляв.

Захарко був собі такий немолодий чоловік, п'яниця пропащий: за чвертку горілки вигукував у громаді, що йому звелено.

— Боїться моя душа, чи не хитріша це штука ще й за Горянського землю,—промовив Карпо.—Денис і так уже вбився у силу велику, а скоро купить пересельську землю, то запанує тоді він із своїм товариством нечестивим так, що й шиї нам крутитиме, мов волам у ярмі.

— Не треба попускати йому цього,—відказав Зінько.

— А як вони кусаються, та й ще більша їх сила в громаді?—сказав Васюта.

— Треба, щоб нашої було більше,—обстоював Зінько.—*Вони Захарка п'яного* послали людей збивати, а ми самі будемо виявляти людям, яка з цього шкода, та прихиляти їх на свій бік.

— А й справді, братця,—скрикнув Васюта,—*не можна ж давати* їм собі на шию сідати! Давайте з їми, чортовими синами, воюваться.

— Знову ти почав т о г о згадувати!—докорив йому Карпо. Він не любив, як *хто згадував «чорта»*, а надто в хаті, а балакучий Васюта раз-у-раз про це забував.

— Не буду вже, їй-бо, не буду!—присягався він.—Хай йому чорт тому чор... Ой... Ну, скажи на милость божу,—так тобі на язик і лізе.

— Правду кажеш, Зіньку, що годиться нам за своє обстоювати,—загомонів Карпо, облишивши Васютині присягання.— Та лихий то розум у воїна буде, коли війну починає, а як подужати—не відає.

— От штука!—не втерпів Васюта.—Сам же все кажеш, що господь і младенці вмудряє, *не то що, а ми ж таки здорові* лобуряки!

Зінько засміявся, але Карпо озвався поважно:

— Не перекручуй святого письма, коли не тямиш, бо й до рук ніколи його не береш! Не знаю вже, нащо ми вдвох із Зіньком і читати тебе вивчили! Тільки й знаєш, *що казочки гортати*.

— Давайте людей до себе прихиляти,—перепинив Карпову науку Зінько,—турчатимем їм у вуха, умовлятимем їх,—вони ж повинні побачити, що їм краще.

— Сліпі вони мають очі, глухі вони мають уха,—відказав Карпо.—Прихиляються вони тільки до лихого,—немає *доброї стежки* до голови нерозумної. Одначе не можна й так покидати. Робитимем, як кажеш, маючи надію в бозі.

— Неминуче це треба!—казав Зінько.—Бо в нас багато такої бідноти, що їй хоч і зараз давай тієї землі, а як попустимо її в багацькі руки, то тоді вже вдруге не наживемо.

— Не попустимо! Подавляться вони нею!—підбадьорював Васюта.

Товариші ще довгенько про це розмовляли, а другого ж дні справді почали

всім розказувати про Денисові заміри та підбурювати людей, щоб не поступалися тією зем..ею. Всі люди лаяли й Дениса й його товариство, але як хто з трьох приятелів запитувався такого чоловіка, чи він озветься проти цього заміру в громаді, то звичайно чоловік виляв на всі боки і силкувався нічого на це не відказати. Наші приятелі дуже добре розуміли, через що це так: один винен був щось самому Денисові, чи кому з його товариства; другий мав у Їх позичити; третій—узяв чи думає брати землю... І кожен не хотів проти тих людей навпростець виступати. Тільки сам Грицько Момот сказав Васюті по щирості:

— Що ж, братіку,—я б із дорогою душею до вас пристав, дак коли ж несила моя. Ти ж сам знаєш: пропав у мене віл, пропала й коняка... Напозичався я по самі вуха, що вже й нікуди далі. У Дениса я позичив двадцять карбованців на коня, і оце мені за тиждень виходить їх оддавати. А в мене ні копія. Як не зласкавиться Денис, не відсуне строку, то що я робитиму? Забере він у мене коня за ті гроші, та ще й тим не оплачуся... У мене ж діти дрібні! Якби я міг оддати ці двадцять рублів,—обстоював би за вас, а тепер мовчатиму.

Васюта почув, що Грицько правду каже, і не знав, що йому й відказати.

Але були люди й зовсім незалежні від Денисового товариства. Такі казали, що стоятимуть у громаді проти Дениса, і їм можна було вірити, та таких було небагато, і мала поки була надія на перевагу.

Зійшовся Карпо з Васютою до Зінька, почали один одному переказувати, як ведеться справа. Васюта розказав і за Грицька. Зінько замислився мовчки.

— А що, братця,—озвався врешті,—якби ми Грицькові та пособили?

— Як то?—спитався Карпо.

— Та так, скинулись би грішми та й позичили б йому, щоб він міг Денисові гроші вернути. Бо, бачите,—раз, що чоловікові пособити—завсігди добра штука, а друге—що нам тепер кожен новий прихильник дуже дорогий.

— Отже їйбо правда!—скрикнув Васюта.—Щоб я здох, коли він не добре радить!

— Розумна твоя рада,—промовив і Карпо.—Та чи стече ж у нас на тев грошей?

— Якось скиднемось! Уже ж для такого діла гріх не стягатися, бо воно таки справді добре діло буде, куди не глянь,—упевняв Зінько.

— Скільки ж йому: двадцять карбованців треба?

— Еге ж.

Карпо подумав.

— От що вам казатиму!—промовив нарешті.—Малі в мене тепер гроші; немає спромоги більш як п'ять карбованців позичити.

— І то добре!—сказав Зінько.—А ти, Васюто!

Васюта хоч і парубкував, та був дома за хазяїна, бо в його батько вмер, а сам він був найстарший у сім'ї.

— Та що ж? Уже ж і я більш як п'ять не нашкрябаю.

— Ото десять. Ну, гаразд: у мене тепер десять карбованців знайдеться, то я й дам десять, — казав Зінько. — Усього й буде двадцять. Так і скажемо Грицькові, що це йому гуртова запомога, щоб він міг там оплатитися і до нас пристати.

— А не одурить же він?—спитався Карпо.

— Похоже, що ні, бо то щира душа,—відмовив Зінько.—А ти, Васюто, як думаєш?

— Хі! Та я Грицькові йму віри більше, ніж собі! Коли мені вірите, то йому й поготів!—одказав той.

— Коли так свідчите, то й оддаймо йому гроші цій,—сказав Карпо.—Підемо всі втрьох до його, певніше й поважніше буде, як усі з їм говоритимем. Видно й йому тоді буде добре, що не сам Васюта за це стоїть, а товариство обстає.

— Правда!—згодився Зінько.

Не гаявшися й пішли.

Увійшовши троє товаришів у вбогу хатку Грицькову, освічену поганенькою тьмяною лямпою на стіні, побачили там усю сім'ю. Четверо дітей лагодилось уже лягати спати на полу, а Ївга слала їм. Грицько сидів за столом. У хаті було нечепурно, сорочки на блідих дітях та на Грицькові були чорні, ловмазувані, а Грицькова жилетка — лата на латі. Сам Грицько трохи вже згорблений від тяжкої праці, з худим обличчям, поритим зморшками, зарослим темною бородою і з глибоко позападалими сірими очима, зда-

вався старішим, ніж був справді: не було ще йому й сорока років, а видавалося, що мав їх із півсотні. Здавалося, мов щось пригнічувало і цю тісну хатку, і людей, що в ній жили. Сама Івга не пасувала до *сього темного* закутку вбозтва й пригнічености. Висока, гарна з себе й здорова, вона була і вбрана краще, і по хаті ходила мов чужа, мов гостя. Вона не любила Грицька і *пішла за його*, аби де прихилитися з дитиною, а тепер шкодувала, що так ізробила. Ця понура хата, цей похилий Грицько і четверо галасливих дітей очортіли вже їй без міри,— якби могла, то й не зазирнула б сюди!

Привіталися гості, посідали. Грицько зараз почав розказувати про свою суперечку з братами за землю. Він ходив до суддів, казав, що брати нахваляються його жито покосити на тій десятині. Дак судді *кажуть*: ще ж не *покосили*, дак чого ж ти нам і голову морочиш? От ти їм і пожалійся! Тепер він бачить, що вже правди не шукай. Буде сам оборонятися, як ізможе.

— Оборонишся! Де ж пак! Їх двоє, а ти сам!— промовила Івга неприхильно і *мов радіючи, що такий безсилий був* Грицько. Вона перемивала на лаві біля мисника ложки і ввесь час, поки Грицько довго розповідав про свою сварку з братами, все мовчки поглядала на Зінька, блискаючи на його своїми смілими звабливими очима,— він бо сидів на лаві крайній, біля неї. Слухаючи Грицька, не бачив її поглядів, але тепер, як вона озвалася, глянув на неї, і їх очі ззирнулися.

— Знаєш ти там!— одказав їй сердито Грицько.

Але вона вже його не слухала, а дивилася все на Зінька. Він їй подобався. Грицько знову провадив своє, Васюта з *Карпом розпитувалися* його, а вона тим часом стиха озвалася до Зінька:

— Чом ти до нас ніколи не заходиш?

— Я?—спитав, трохи дивуючись, Зінько.—Та так... діла не було.

— Та ти ж так недалеко живеш,—казала вона так само півголосом, мов співаючи, а очі так і грали, так і променилися *до Зінька*.—Близенько живеш... Заходь, то й мені веселіше буде.

— Добре! Спасибі!—відказав Зінько й зараз же пристав до гуртової розмови.

Грицько, розставляючи порепані чорні руки, казав:

— Я й сам бачу, які вони дерилюди. За їми ніде правди не знайдеш. Ні до старшини, ні в суд—нікуди.

— Отже бачите, дядьку,—озвався Зінько,—самі кажете, що через те нема й суду на ваших братів, що й судді на багатирський бік хиляться. Дак коли так, то не треба нам попускати їм ще в більшу силу вбитися. Бо тоді вони нас ще дужче *в шори* візьмуть та ще й з усіх боків: і судом, і землею, і скотиною—всім. Через те й *треба* нам дбати, щоб не попустити цього.

— Та я б і радніший, дак же...—почав був Грицько, але Зінько перепинив його:

— Знаю, через що вам нема змоги. Дак цьому лихові й запобігти можна. От ми скинулись грішми та й принесли вам двадцять карбованців. Візьміть та й оддайте Денисові, а нам вернете по спромозі і без проценту.

Зінько положив на стіл гроші. Грицько подивився на їх, помовчав.

— Дак як же це так,—спитався нарешті,— через що ж це ви мені даєте гроші?

— Через те запомогу цю вам подаємо,— відказав йому Карпо,—що як оддасте позичку свою *Денисові*, то можна буде вам у громаді проти його ставати, щоб не попустити йому землі громадської.

— Так...—якимсь непевним голосом тяг Грицько.—А вам же та земля як: ви її самі, чи що, хочете купити?

— Та що це ви, дядьку?—скрикнув Васюта.—Хіба ж я вам не казав?

— Що казав, то казав... я й думав собі, що й справді це аби тільки Денисові не дати... Ну, а тепер бачу, що ви гроші приносите, то воно якось...

— Що—*якось*?—*спитав Карпо*, зовсім уже сердитий.—З щирого серця запомогу вам приносимо, а ви пеню на нас ізводите, що замість Дениса хочемо лукавим способом громаду одурити! Сами не ходите мабуть у правді, то праведного і на світі не хочете добачати. Мов і правди ні в кого нема,— сама жапанина. Не терпить моя душа такого! Ходіть, братця, звідси! Блажен муж, іже не йде на совіт нечестивих!

Карпо встав з лави та й хотів уже був іти, але Зінько його припинив:

— Стривай, брате! Ви, дядьку, справді не гаразд кажете. Не про себе тут дбаємо,

а про громаду. Та, коли хочете, і про себе: буде громаді легше жити, полегшає й нам. Кожному поодинці важко чогось домагатися, то треба гуртом. І що більший гурт буде, то легше доможемося.— *Через те й вам пособля*ємо до нашого гурту пристати. Вам це краще, та й нам. бо нашої сили побільшає.

Карпо стояв серед хати з шапкою в руках, гнівний, ладен щохвилини вийти звідси. А Грицько, похиливши голову, думав. Враз підвів голову.

— Та невже це ви справді, братіки, за громаду?

— Тю на вас, дяльку, їйбо!— гукнув Васюта.— Чи нам землю їсти, чи що, присягаючись? Як так граться, то це вже й хатку краще розвалять!

Грицькове обличчя враз мов би сяєвом осяяло.

— *Ну й добрий же ви народ!*—скрикнув.— Їйбо, таких людей я ще й не бачив! Та я з дорогою душею!.. Мені аби з Денисових рук, а то я!.. Ну, зрсду і не вгадав би, *що ви це за громаду*. Як принесли гроші,—так і думав, що собі землю хочете. Аж ви, бачу... *Спасибі* ж вам, братіки, таке, що й хто його зна яке!..

Після цього всім стало весело, почали говорити про те, як і що вони в громаді робитимуть та кого ще можна на свій бік прихилити!.. Ївга ввесь час сиділа в кінці лави, схилившись трохи на мисник, та *дивилась на* Зінька.

Пізно вернувся додому Зінько і пішов у садок, думаючи, що Гаїнка давно вже там спить. Але її не було. Пішов був до хати і стрів жінку на порозі.

— А ти ще й досі не спиш?

— Та я була лягла оце зараз спати та й устала,—боюся.

— Чого?

— Щось ходить в садку над річкою... Ще й учора ніби щось ходило,—так мені здалося... Та думала собі,—то так учувається... А сьогодні тільки лягла, коли воно—трісь, трісь у саду,—по сухих гілках іде. Он чуєш,—знову.

Вони прислухались. Справді чути було, що в саду щось є. Зінько шепнув Гаїнці, щоб зосталася тут, а сам швиденько й тихенько побрався поміж деревами вниз, де чути було ходу. Ніч була не місячна, хоч і зоряна, і треба було добре придивлятися, щоб побачити щось серед дерев. Зінько приглядався і *нічого не бачив*. Коли враз почув, що затріщав тин у той бік, де був Струків садок. Глянув і побачив, що хтось перелазить через тин. Велика *темна постать* на мить з'явилася над плотом і зараз же шугнула вниз, у Струків садок.

— А хто там ходить?—гукнув Зінько, але почув тільки, як хтось швидко затупав ногами по той бік тину.

Гаїнка спиталася, як він вернувся:

— А що, бачив?

— Бачив,—щось у Струків садок плигнуло.

— А не пізнав?

— Де ж там! *Темно та й здалека*. І чого б тепер ходити? Сказати влітку, дак хоч садовина, а тепер?—дивувався Зінько.

— *Дак може на кого воно скидається?*— допитувалася Гаїнка.

— Де ж там розбереш! Так нагадала мені чогось Микиту Тонконоженка,— мов такий *здоровий*, як він... та тільки чого ж йому тут ходити? Хіба до якої Струківни?

— А й справді може до Струківни,— сказала Гаїнка й додала:— Ну, та й не люблю я цього Микити! Як стрінешся з їм де на вулиці, то так на тебе гляне, що аж гидко.

— Не люблю й я його,— відказав Зінько,— поганий парубок.

— І все як зустрінеться зо мною, то раз-у-раз словом займе, а я не люблю його й голосу. І очі в його якісь такі, як... у Ївги!..

Зінькові згадалися на мить Ївжині очі— як вони на його сьогодні блискали. Але зараз же й забув за їх. почавши розказувати Гаїнці про те, що в їх було з Грицьком...

Проминуло ще кілька день, і вже десятник ходив і загадував на неділю в громаду. Лишалося *нашому товариству* тільки три дні. Вони клопотались з усієї сили, щоб за той час нахилити якомога більше людей до своїх думок.

VI.

ГРОМАДА.

Вже вся громада зібралася коло волости. Деякі сиділи на колодках попід *тином*, деякі, сидячи й стоячи, купчились на волосному рундуку, а більше стояло нав-

круги, гуртуючись купками, переходячи туди й сюди та жваво розмовляючи. Говорили голосно про всякі новини, про надії на хліб та врожай та про інші свої справи, тільки не зачіпали справи Денисової, бо сам Денис був уже тут. Він крутився поміж своїми людьми, усміхався та примиряючись до їх та нишком іноді казав кому щось. Зінько вмисне прийшов у громаду дуже рано, бо при йому не так вільно було Денисовим прихильникам збивати людей. Одначе скоро він помітив, що десятник раз-у-раз нишком кликав цього або того дядька в середину до волости, де давно вже сиділи Копаниця, Сучок, Рябченко, а часто зазирав туди й Денис. Видимо, що вони там усі гуртом умовляли таких людей, яких іще не встигли або не змогли досі вмовити. Зінько озирав громаду і лічив, на кого можна рахувати, що обстануть не за Дениса, і виходило дуже мало.

— А бачиш, Зіньку,—озвався до його стиха Васюта,—ні Павла, ні Оксена, ні Юхима нема.

Справді кілька чоловіка таких, що подали слово стояти вкупі з Зіньковим товариством, зовсім не прийшло в громаду, побоявшися виступати проти багатирів.

— Лукаві душі!—промовив Зінько.—А чого ж це досі Грицька нема?

— Он іде,—відказав Карпо.

Грицько підійшов і став просто біля їх. Віддавши він позичку Денисові, тепер не боявся його і ладен був змагатися з ім з усієї сили. Він подивився по громаді й промовив:

— Мало наших!

— Мало,—сказав Зінько.—А все ж треба змагатися—що бог дасть.

— Глянь, Грицьку, — промовив Микайло, один з молодших господарів, що стояли при Зіньковому боці,—глянь, як твій братік з Денисом!

Справді Панас був у тому гурті і ходив слідком за Денисом.

— Чи ти ба,—який багатир винявся!—сказав другий чоловік, Савка.—Туди ж хається!

— Не диво,—промовив Грицько.—Спосівається, що ті пособлять одняти в мене оле.

— А гляньте, де Кирило!—промовив Карпо.

Всі глянули й побачили, як Кирило виходив з волости.

— Кириле!—гукнув Васюта.

Але він, мов не чуючи того, дивився в другий бік, збіг швиденько з рундучка і зник у Денисовій юрбі.

Оця зрада була дуже прикра: і Зінько, і його товариші дуже рахували на Кирила, бо був чоловік не дурний, прорічистий та сміливий. За ім потягли б руку й багато інших, а тепер вони або підуть слідком за ім у той гурт, або мовчатимуть.

Тим часом Захарко, у новішій полатаній, а не драній, чемерці, ще не п'яний, тільки трохи випивши, крутився серед людей, скрізь показуючи свою одутлу з червоним носом пику. Він махав руками, моргав очима і щось істиха казав то тому, то тому. Васюта нишком зайшов до його з-заду і прислухався.

— Держіться, хлопці, за Дениса Пилиповича! — умовляв п'яниця.— Бо це, знаєте, вигода громаді... Ну й пошанує вас Денис Пилипович: дві відрі, сказав, поставлю. Зараз із сходки пожалуйте!

І йшов далі, всім, кому треба, кажучи про дві відрі горілки могоричу.

— Старшина! Старшина! — загомоніли навкруги.

Розмови стихли, всі глянули на рундук і поскидали шапки, здоровкаючись. Там стояв Копаниця з знаком на шиї, а біля його писар, держачи в руках якісь папери, та староста. Громада зовсім ущухла, дожидаючися, що скаже старшина.

— Ну, сходка починаеться!—промовив Копаниця голосно.—Семене Семеновичу, читайте бумаги!

— Предписание уездной земской управы от 19 апреля сего года за № 1829. В виду появления на рогатом скоте эпизоотии ящура, озаботиться...—читав писар щось мудре, а громада слухала...

— Розшелепали?—гукнув Копаниця.—Хвороба, дак щоб береглись!

— Яка ж хвороба, коли про ящірок?—питався хтось серед людей.

— Дак ото ж і звелено, щоб не їла скотина ящірок, а то буде така хвороба, пизотія називається,—розказував хтось мудріший.

— Та де ж це видано, щоб скотина ящірки їла? Таке вигадають!—сказав якийсь дід, махнувши рукою.

— Ат! Які там ящірки?—не згоджувався один дядько.—Хіба не чуєш? Про я щ у р а, а не про ящірок написано. Щоб дівчата й парубки не гуляли по весні в ящура, а то на скотину моровиця буде.

— Пху, чорт-батька зна що! І за дідів, і за прадідів наших гуляли в ящура, та й не було нічого скотині, а тепер маєш: уже й того не можна! Що ж це за напасть така?—сердилися люди.

— Не розсуждай! Коли пишуть, спольняй і больше нічого!—гримнув старшина.—Продолжайте, Семене Семеновичу!

— Предписание господина станового пристава первого стану от 15 мая сего года за № 2734 о немочении конопли в реке... под угрозою штрафа в два рубля, для чего выкопать бассейн, собрав на этот предмет по двадцать копеек с двора.

— Чуєте? Щоб конопель не мочили в річці, а то штрапу два карбованці!

— Та де ж ми будемо мочити? Оце лихо! Хіба ж нам без конопель жити?—почулися голоси.

— Не вигадувать!—гукав старшина.—Сказано не мочить, дак не мочить! Спольняй і більш нічого! Як зберете по двадцять копійок з двора, то тоді волость дозволить мочить, де хочеш.

— А що там іще сказано копати?—допитувався хтось.

— Нічого не копати: знести на волость по двадцять копійок з двора та й мочи, де хоч, а не принесеш,—штрап і в холодну!—відказав Копаниця.—Продолжайте, Семене Семеновичу!

Семен Семенович іще чимало «продолжал», вичитуючи і про те, щоб заплатити земству гроші за пожарку, і про те, що «розискуються беглі рештанти» і про всячину іншу, але всі слухали це мало, більше пускаючи крізь уха, бо добре знали, що не про це їх сюди покликано. Врешті, як уже все попрочитувано, Копаниця спитав писаря:

— А що, Семене Семеновичу, більше нема ділов?

— Нема, усе.

— Ну, дак і додому можна... А в тім, стривайте!—припинив він громаду, мов тільки тепер ізгадавши те, що хотів казати:—Ще одно невеличке діло є... От ви знаєте, що в нас в переселькські наділи... Ми за їх громадою платимо поземельне і всі відбутки відбуваємо, а за що? Бог його святий знає! Чи не краще було б нам узяти та продати...

— Продати! Продати! — зарепетували з усієї сили Денисові прихильники, але зарепетували занадто рано, бо Копаниця зараз же гримнув на їх:

— Цитьте ви! Дайте сказати!.. Бачите: якби найшовся добрий чоловік, та продати йому, то був би нам бариш, а тепер маємо саму втрату. Ми б на ті гроші могли б щось добре зробити. Як ви про це думаєте, *люди добрі*?

— А яку ж ми маємо втрату,—задзвенів із громади Зіньків голос,—коли ми тую землю наймаємо і тими грішми і всі оплатки відбуваємо, ще й зостається?

— Хто це говорить?—зикнув Копаниця.

— Я!—промовив Зінько, виступаючи з громади.

— І я!—виступив за ім Карпо.

— Та й я! І я!—озивалися один по одному Васюта, Грицько, Дмитро, Михайло, Савка і ще кільки голосів із стовпища.

— І я! І я!—перекривив старшина. Роз'якались як! А ви ж по чому знаєте, що ще й зостається? А може ж іще і не стає!

— А по тому, що Денис платить за десятину більше, ніж із тієї десятини оплатків іде,—сказав твердо Зінько.—Хіба не так? Хіба цього не записано в книгах? Коли не записано, дак треба довідатися, куди ті гроші йдуть.

Старшина побачив, що наскочив на слизьке і зараз звернув у бік:

— Гроші всі цілі і записуються, куди, треба,—ти мені того не розказуй! Як ти можеш казать, що гроші кудись діваються? Мені вся громада вірить, мені все начальство вірить, а ти мені смієш казать, що в мене гроші пропадають! Та я тебе зараз у холодну закину!

— Стривайте бо, не так швидко закидайте!—відказав спокійно Зінько.—Я не казав, що у вас гроші пропадають, а це ви сказали, що не стає грошей на оплатки, дак я й хочу знати—куди ж вони йдуть?

— Я кажу тільки,—перепинив йому старшина,—що вигодніше громаді ту землю продати та мати з грошей процент.

— Вигодніше! Вигодніше!—зарепетували Денисові прихильники.—Продати!.. Продати!.. Аби чоловік добрий знайшовся!.

— Та є такий чоловік,—гукнув старшина.—Он Денис Пилипович мабуть купив би.

— Гаразд!.. От і добре!.. Продати Денисові Пилиповичу!.. Продати!..

— Не продавати!—гукали з другого боку.—Не хочемо!.. У нас скільки безземельних!.. Краще їм частками роздати... Не хочемо й наймати більше Денисові, не то продавати!..

Зчинився такий галас, крик, що мало що можна було й розібрати. Справа була вельми важна й пекуча, і через те всі були дуже роздратовані. Говорили всі враз, то до гурту гукаючи, то двоє-троє сперечаючись проміж себе. Денис тим часом опинився вже на рундуці біля старшини. Там уже стояли і Остап, і Рябченко з Сучком, і все інше їх товариство. Вони говорили до старшини та до тих людей, що поблизу їх стояли. Карпо, Васюта, Грицько ходили поміж людьми, підбурюючи їх, щоб *не продавати. Зінько тим часом* протиснувся до рундука і помалу, серед натовпу, зіходив на східці.

— А годі вже вам галасувати!—гукнув старшина.—Слухайте, що скаже Денис Пилипович!

— Цитьте! Цитьте! Слухайте!—почали люди спиняти самі себе, але інші кричали навпаки:

— *Не хочемо його й слухати!* Не треба!..

Так позмагалися ще який час, аж поки все таки втихомирились. Денис викашлявся й почав:

— Господа хазяїни! Я не набиваюсь із своїми грішми. Це як ви собі хочете: хочете—продавайте, хочете—ні. Я ту земельку купив би, а не схочете продати,—я за свої гроші й іншу знайду. Гроші така штука, що за їх скрізь чого хочеш знайдеш. Я тільки через те й купую, що думаю собі: однак мені купувати, а як у громади куплю, то це ж я їм поміч дам. От що! Ціну мою ви знаєте за десятину,—ціна добра,—і гроші зараз же приставлю в волость. Ото ж як знаєте.

Тільки він договорив своє, іще ніхто не встиг нічого й сказати на те, коли це несподівано перед громадою, заступивши Дениса, став Зінько і озвався голосно:

— Люди добрі, панове громадо!

— А цей чого тут?—скрикнув старшина.—Геть ізвідци!

— *Денис казав,—казатиму й я!..*—відповів Зінько:—чого ж це так, що йому можна, а *мені*—ні? *Вільно кожному.*

— Денис землю купує, а ти що?

— А звідкіля ж ви знаєте, що я не хочу її купити? Може ж і я купуватиму! Я такий хазяїн, як і Денис,—одказав Зінько, не повертаючись до старшини і не виступаючи з свого місця, а тоді знов озвався до громади.

— Панове громадо! Коли я що не в лад скажу,—простіть мені і навчіть, чим помилився, бо я ще чоловік молодий, треба *мені розуму від старших учитися. Може б* і й промовчав, дак не можна ж і не сказати: як ідеш проз хату та бачиш, що вона займається, а хазяїн спить, то чи годиться ж не побігти та не збудити його? А наша громадська хата займається!

Всі слухали уважно, цікаві, що буде далі. Тільки дехто пошепки питав у сусіди, штовхнувши його ліктем:

— *Про яку це він хату говоре? Де* займається?

— *Слухай уже!*—відказував сусіда.

— З іскорки малої починаються пожари,—казав далі Зінько,—*а тоді вже стає* полум'я. От і в нас така іскорка проскочила. Широку народу більшає, а землі—ні. Тепер на душу припадає вдвоє менше землі, ніж було спершу. У нас і тепер безземельні зараз би порозбирали ту землю, а ви її продаєте одному. Чи то ж по правді? Продайте, чи *дайте по десятині, по дві* тому, в кого землі мало або й зовсім нема, а не збагачуйте того, хто й так багатий, а другий дуже бідний? Тоді громаді добре, і усі в достатках.

— Правда! Правда!—озвалися навкруги голоси.—Хоче в око вліпив!

А Зінько, насмілений хвалою, казав палко далі:

— Кажуть: громада великий чоловік. Треба ж, щоб у великого чоловіка й сила велика була, а то він буде малий. Хай він не вбувається своєї сили. Наша сила—земля. Коли вона буде в громади,—буде й сила; коли ж громада її віддасть комусь, то свою силу змалить, а чужу збільшить. Тоді великим чоловіком буде не громада, а хтось інший, а громада буде в його попихачем. Хто хоче зробити громаду попихачем,—хай продав землю, хай підпалює громадську хату! Оце й усе!

Зінько зійшов із східців у стовпище. Громада мовчала, на хвилину притихши. Всіх уразили Зінькові слова. Помалу почав озиватися то той, то сей:

— А що ж, хіба й не правда?.. Не можна їм попускати!.. Не треба продавати!.. Не хочемо! .

Озивалося все більше й більше. Вся громада вже гула, як бджоли в улику. Тим, хто за горілку згоджувався стати за Дениса, тепер сором було згадувати про це. Та й хто сидів у неволі в Дениса, чи в його полигачів, забув на ту мить про те. Кожний почувався громадянином. Кожний розумів, що він тут має силу і любо йому було це почувати. Денисові полигачі мовчали, а голосно озивалися прихильники громадські. Зінько й товариші ходили проміж людьми і додавали їм ще до того, що вже було казано.

— А цитьте ви! Слухать!—зикнув з усієї сили старшина.

Громада вщухла, дослухаючись, що він іще скаже. Але загомонів не він, а Денис:

— Коли не хоче громада продавати, то я за свої гроші й деінде знайду,—плакати не буду. Тільки вже як громада до мене, так і я до громади. Нехай уже тепер ніхто не ходить до мене по землю, та й тим не буду далі ждати, хто мені гроші винен. От що!

Проказавши це, відійшов назад і сів на рундуці на ослінчику. За їм виступив Рябченко.

— І по-моєму громада не по правді робить з Денисом Пилиповичем. Коли так, то й я слідом за їм: землі нікому не дам і з позичками царамониться не буду.

— Та вже й я не інак робитиму,—озвався Остап, а за їм і Денисів тесть Манойло, а за Манойлом—Сучок.

Всі ті похвалки падали на громаду, як довбня волові на голову. Голова запаморочувалась.

— От так, як зараз казано,—так і я робитиму з вами!—гукнув Копаниця.—Чули?

А вони це так добре чули, що відразу не знать де й поділася вся та сміліть, той громадський запал, що тільки оце зараз обхолив їх. Стояли, похнюпившись, і кожен думав про те, скільки він винен Денисові, чи кому з його полигачів, де він візьме грошей, щоб вернути ту позику, в кого він братиме восени землю, куди віддасть на пашу товар...

— Чули?—гукав Копаниця —Коли не позакладало, то тепер бачите, куди треба завертати! Отже хто хоче продати Денисові Пилиповичу Сивашеві землю,—зоставайся там, де стоїш, а хто не хоче,—виходь ліворуч за колодки.

Зінько, Карпо, Васюта, Грицько та ще чоловіка десять, а серед їх Дмитро, Михайло та Савка, перейшли ліворуч. Всі інші, величезна більшість, стояли мовчки, похнюпившись.

— Люди добрі!—скрикнув до їх Зінько. —Та що ж це ви робите? Ви ж сами себе продаєте?

— Мальчать!—крикнув старшина.—Що ти мені тут бунт заводиш? Я тебе в холодну закину! Я тебе в стан одішлю!

— Годі, годі!—відказав Зінько.—Що це ви так з холодною розносилися, що все мене закидаєте? Я не бунтую, я правду кажу. Панове громадо! Сором вам, що ви такі боязкі! Невже ж ніде нема правди на світі, тільки в багацькій кишені?

— Десятники! Беріть його в холодну!—репетував старшина.

Десятники нехотя підійшли до Зінька.

— Братіки,—промовив до їх Васюта,—не будьте свинями! Бо щоб я здох, коли першому, хто до його торкнеться, не погладжу його свинячу морду оцією штучкою!—і він підняв свого здоровенного кулака.

Десятники стали, не знаючи, що їм робити. Але й старшина, бачачи, що вже починається щось непевне, облишив Зінька, мов забувши за його, і гукнув на писаря:

— Семене Семеновичу! Пишіть приговор о продажі обчеської землі Денису Пилиповичу Сивашу!

— Ще вчора написав!—одказав писар.

— Одбирать руки!—звелів старшина.

Двоє письменних пішло в стовпище відбирати в неписьменних руки. Звичайно підлисувались за їх і без цього, але що тепер було таке карлючкувате діло, то старшина звелів зробити й це. Двоє людей штовхалося серед стовпища, а стовпище стояло похнюплене, понуре...

Зінько мовчав, не знаючи вже, що діяти, бачачи добре, що тут уже ніщо не поможе. І враз мов полум'ям обняло йому голову і він, сам не знаючи, нащо це робить, ки

нувся до Дениса і, стискаючи кулаки, скрикнув:

— Дерилюде! Всіх проглинути хочеш? А бодай би ти подавився на цьому місці!..

Ще одна мить, і Зінько вдарив би Дениса, збив би його додолу, під ноги... Але Денис, ізроду не бачивши Зінька такого роздратованого, злякався й скрикнув.

— Господин старшина! Я протестуюсь... Він мене вб'є!..

Це перелякане обличчя, цей повний страху голос одразу спинив Зінька. Він спустив руки.

— А, так!—скрикнув старшина.—Десятники! Роти пороззявляли, стоять як стовпці.. Беріть його!

Але поки десятники наблизились, Карпо взяв Зінька за руку і вивів його з громади.

— Ходім, брате! Нема вже чого нам тут робити!..

Вони пішли.

— Ну й падлюки!—лаяв громаду Васюта.—От свиняча порода.

— Вивішав би всіх!—похмуро й прикро сказав Карпо.

— Таку землю, таку гарну землю та й віддати!—бідкався Грицько.

— А ми ще клопочемось за їх, за громаду,—вона доброго слова не варта.

Зінько нічого не сказав, тільки важко дихав, стискуючи зуби.

— Усі в їх у руках, як риба в волоці в матні, от що!—казав Грицько.—Схоче випустить, а схоче—в юшці з'їть.

— Були там такі, що й не в матні, та й ті в свинячий слід побігли,—відказав Васюта.

— Праведний чоловік ніякого лиха не злякається, а злочестивий і без лиха лихо діє,—правив своє Карпо.— Чого ж ми будемо за їх клопотатися, турбації собі завдавати? Не дурно сказано, що покиньте мертвих свої мерці ховати,—отак і це.

— Ат, облиш бо, Карпе!—відказав гірко Зінько.—Неправду ти кажеш, та нехай іншим разом, а то тепер...

Він не доказав, що йому було тепер так тяжко й гірко, що не хотілось і розмовляти.

Довго не спав тієї ночі Зінько за думками. Не раз та й не двічі доводилось йому нещасливо ставати в громаді проти тих людей, що й сьогодні, але ніколи не було йому це так тяжко, як цього разу. І не через те тільки, що саме діло було не маленьке, задля громади важне. Ні, дедалі, все дужче й дужче опановувала Зінька одна думка і не давала йому спокою: думка завести в громаді такий лад, щоб по правді все робилось, хотілось бачити свою громаду в усіх справах розумною, правдивою та дружньою. Тоді б усім було добре, всі щасливо та гарно жили б. Багато вже думав Зінько про те, яким робом це зробити, та не міг ні до чого путящого додуматися, до такого, щоб одразу воно взяло та й повернуло всіх людей на кращий шлях. Додумався тільки до того, що йому самому треба завсігди робити так, як він хотів би, щоб усі робили, та й інших нахиляти до того. Та цього ж мабуть мало. Бо отже й він, і товариші його того додержували, а нічого сьогодні не вдіяли...

А якби він із своїм товариством цього разу подужав у громаді, то це великого важило б! Тоді сміливіше було б усім стояти проти тих, хто хотів сідати на шию. А тепер буде гірше, дуже гірше!.. І надія на те, що в громаді покращає, поладнішає, відсувалася ще далі!..

Та все ж Зінько не хотів зрікатися тієї надії, не хотів покидати того, чим повна була вся його душа. Повинна таки правда подужати кривду! Хоч не скоро, а подужає—це Зінько добре знає. І як знав, так і робитиме,—якось уже воно буде...

А там, далеко, на майдані, галасував народ. І той галас долинав і до Зінька. То громада пила Денисову горілку. П'яніючи, галасуючи, точучись і лаючись, вона забувала про те, що сама себе віддавала в попихачі кожному, хто хотів нею попихати...

Частина друга.

Зажурився соколонько:
Бідна моя головонько,
Що я рано в вир'я вийшов,—
Ніде сісти, гнізда звити,
Малих дітей розплодити,
Бо по горах сніги лежать.
Нар. пісня.

I.

ГАЇНКА.

Гаїнка гнівалася:

— Поганий, поганий, поганий,—казала, одвертаючись од Зінька.—І не кажи, що гарний: ти поганий!

— Я й не кажу, що я гарний,—усміхаючись одповідав Зінько, лежачи в свсєму садку під гіллястим дубом та дивлячись на делікатні риси чепурного жінчиного обличчя, на її тонкий, мов дитячий, стан. Вона сиділа на траві біля його, повернувшися боком, надимала губки, випинаючи їх наперед, і через те її обличчя здавалось Зінькові таким чудним, що він зареготався.

— Чого ти смієшся?—швидко повернулася вона до його.—Ну, скажи, чого ти смієшся?

— Того, що ти сердишся.

— А дак так!.. Дак так!..—скрикнула.—Я сердюся, я гніваюсь, а він сміється, а йому смішки! Ну, дак я ж піду від тебе, піду! —

І вже була схопилася, щоб бігти, та зараз же й спинилася.

— Злий!.. Недобрий!.. Глузує!.. От я ж тобі дам!.. От я ж тебе... битиму!..

Кинулась до його, вхопила за плечі та й почала з усієї сили трусити й товкти його своїми маленькими рученятами.

— От тобі!. От тобі!... Щоб не глузував!.. Щоб не сміявся!..

А він реготав іще гірше, вхопив її дужою рукою за стан і пригорнув на груди та й почав цілувати в очі, в щоки й уста.

— Геть!.. Геть!.. капосний!.. Не хочу! Не займай!..

Вона відбивалась, не давалася, але згодом затихла, заплющивши очі, знеможена його поцілунками, аж поки враз вихопилась із рук, одбігла трохи, стала і подивилась на його: чи не гнатиметься за нею. Він не гнався.

Вернулась, сіла біля його на траву, а він, лежачи, зіперся на лікоть і дивився, як вона ховала пальчиками під очіпок неслухняне русяве волосся, що оточало вже все її рожеве личко.

— Ат, це мені волосся!..

— Ну, і чого ж ти на мене сердишся?—спитав Зінько.

Вона почала докоряти.

— Бач, примилявшся, а сам який зробився? Мало коли й дома сидиш: як те перекотиполе, все гуляєш. Я за тобою й дух роню, а ти за мене забуваєш.

— Дурненьке моє! Як же я за тебе забуваю?

— А так, що то було як вечір, як неділя, як свято, то ми все вдвох, як орішки-близнята—або говоримо, або читаємо, або співаємо... А тепер!..

— А тепер?

— А тепер ти і ввечорі, і в свято або сам ходиш то до Васюти, то до Грицька, то до себе наведеш їх повну хату!

— І яка ж то й повна хата, як двоє, або трсе! А хіба ти їх не любиш?

— Чому? Васюта такий гарний, добрий... та чудний-чудний!

— Ну, от бачиш! А Карпо?

— От, Карпо твій!.. Катря гарна, а Карпо твій як почне вичитувати, мов з книжки: «Пам'ятай, жено, і стаючи й лягаючи, і за стіл сідаючи, що гріх тебе вловлює і во уста вступає, і з уст виступає, і до носа приступає!..» Ха-ха-ха!..

Вона так чудно вдавала Карпа з його навчальним голосом, що й Зінько засміявся.

— Що ти вигадуєш?! Коли ж таки Карпо казав на Катрю: жено?

— Отже казав,—я сама чула... А ми з Катрею як зарегочемось!.. А він розсердився, та грюк дверима, та з хати!..

— Ну, а Грицько який тобі?

— Я Івги не люблю!—відрубала Гаїнка швидко.

— Дак я тебе не про Івгу, а про Грицька.

— А Грицько... Грицька... мені жалко... Та вони всі гарні, а тільки я не люблю, що через їх та ніколи й поговорити з тобою, мов у жнива!..

— Не так то вже й ніколи,—засміявся Зінько.—Хоч воно, може, трохи й правда, бо останніми часами було стільки клопоту: то з товаришами треба було радитися, то в город їздити, то ще що. .

— От бач! От бач!.. А я все сама, як вербиченька в полі.

— Та ти ж із матір'ю... І добре ж знаєш, що я не з примхів те роблю, з задля громадської справи так треба.

— Задля громадської справи...—почала була щось непевне Гаїнка, але Зінько перепинив її, кажучи своє далі:

— А ти ж у мене розумна, ти ж не така, як інші жінки, що їм байдуже, що там поза хатою робиться: ти розумієш, що кожному громадянинові треба за добро громадське дбати.

В гарненькій голівці Гаїнчиній оця штука—громадське добро—була якась занадто невиразна—от як туман: біліє, а підійдеш ближче,—нічого нема, розвіється, чи що. Але що Зінько її хвалив (вона так любить, як він її хвалить!), то й вона подобрішала задля того премудрого туману, задля громадського добра: зараз же знову сіла біля самісінького Зінька, взяла його голову і положила собі на коліна. Сама ісповажніла й промовила:

— Воно, звісно, як громадська справа, то треба... Тільки знаєш, Зінечку, якби так, щоб громадському доброві манюпусінька часиночка, як ніч у жнива, а нам удвох—велика, як день улітку.

Зінько засміявся.

— Моя ясочко! От упораємось якось із тією землею, та й буде все гаразд. Мої ти щебетушечко!

Вона голосно засміялась і засипала йому все обличчя й голову дощем квіток, тільки-що нарваних унизу на леваді.

— А сьогодні ж ти не довго будеш у Грицька?—спиталася.

— Ні, не довго.

— Гляди ж! Не сиди до півночі! У! Я через тебе тільки квітки мої порозсилала! Бачиш,—от братік та сестриця: це брат із сестрою побралися... Боже ж, гріх який! А тоді як розпиталися, хто вони! Дак брат і каже:

Ходім, сестро, горою,
Розсівмось травою:
Ой ти будеш синій цвіт,
А я буду жовтий цвіт...
Будуть дівки квітки рвать,
Нас з тобою споминать...

Оце я кажу, а може вони чують мене!..

— Хіба ж квітки чують?—спитав, сміючися, Зінько.—Адже вони неживі.

— Атож, неживі!.. А чого ж то як садовина не родить, то на святий вечір дідусь беруть сокиру та й ідуть до груші або до сливуні та й нахваляються, що рубатимуть: «Як не родитимеш, то зрубаю і в піч уметаю, а попіл на вітер порозпускаю!» Дак воно злякається та й родить.

— Та це байка! от заговори зараз до цього дуба, то нічого не розбере.

— А може ж і розбере? Береза хвалилася своєю корою та й каже дубові: Давай міняться! А дуб каже: Не хочу: мене тільки кора на світі й держить.

— Дак вони ще й розмовляють?

— А то ні? Воно все говорить проміж себе. Один чоловік та знав розбирати і звіряний, і пташиний, і травинний, і всякий голос... дак, було, йде, а вони, зілля, проміж себе розмовляють: Я.—каже одно—від того. А те: а я від того.. я від голови... я від любощів... Так і розмовляють... Найбільше вночі... Зіллячко до зіллячка прихилиться, зіллячко до зіллячка озивається... І-і! Аж дивно й страшно, як подумаєш!

Вона аж іздригнулася.

— Чого ж тобі страшно?

— Воно не страшно... а так... як от на великдень усі люди й батюшка перед церквою стоять, перед дверима зачиненими, та: «Христос воскрес!» А воно відтіля, як з того світу: «Воїстину воскрес»!.. Та й одчиниться... Ой! І дивно, і страшно, і весело!.. Усяка травинка на світі жива... От ходиш так, думаєш,—воно так собі, як камінь, аж воно—живе: чує, розбирає... І земля чує, і трава чує, і дерево чує... А ми не чуємо їх... Може й вони мене не чують, тільки себе... І я серед їх як травинка, манюсінька травинка...

Вона заплющила очі і знову здригнулася: Ух!..

— Чого ти?

— Мені вже здалось, що я травинка.

— Серденько моє, це все казки. Воно не так на світі, як ти думаєш.—І Зінько почав їй розказувати, що він у книзі читав про те, як рослини живуть. А вона, втупивши в його свої мрійні оченята, слухала мовчки і їй уявлялося, що вона така травиночка дрібнюня-дрібню-усінька на цьому широкому світі!.. Така манюня!.. І хтось прийде та й зірве її, а їй буде боляче-боляче!.. Ох, може їх і рвати гріх, ці билиночки-квітиночки?.. Ці билиночки, ці квітиночки, що ростуть-цвітуть серед долиночки.

— Зіньку, скажи, чого це так: іноді нічого не заспіваєш, а іноді само складається?

— Що складається?

— Пісня... От, кажуть, на морі є такі морські панни—співають так гарно... повипливають на хвилі—самі гарні-прегарні—та як заспівають, то й море стихає... слухає... А люди ходять понад берегами та дослухаються тих пісень та й собі перейнмають... З того й пісні, кажуть, на світі... А от я тих дівчат морських і не чула, а пісні складаються...

— Та як же то?

— Та... от... Ну, от дивишся на щось... або от згадуєш щось, а воно одно до одного й тулиться... і співається...

Вона заплющила очі й почала стиха співати:

Ой билиночка до билиночки прихилялась,
А до милого та милесенька пригорталась.
Травка хилиться та синенькими квітоньками,
Мила дивиться та ясненькими оченьками.
Удвох будемо, ой билиноньку, проквітати...
Удвох будемо, ой милесенький, пробувати!..

От, бач: це про тебе та про мене пісня!..

— Дак ти ще й пісні складаєш?

— Хіба я її складала? Воно само... От так почне, почне тулитися... нижеться, як *разок намиста... а тоді щось і вийде...*

Зінькові сподобалось це. Він почав просити Гаїнку, щоб іще щось заспівала. Але вона схопилася з місця і замахала руками.

— Ні-ні! Не хочу!.. То так, як само набіжить...

— Гаїнко! Гаїнко!—почувся голос у садку.—Де ти?

— Мати кличуть,—промовила Гаїнка й побігла до хати.

Зінько зостався сам. Була неділя, і він одлочивав. Лежав нерухомо і дивився перед себе. Його хата й садок були на горі і звідси видко було йому за малим не все село. Біленькі хатки з темними й жовтими *солом'яними* покрівлями визирали, весело всміхаючись, з невеличких садочків, що зеленіли мало не в кожному дворі,—мов дівчата позаквітчувались та й повиходили на вулицю всім гуртом. Біля хаток де-не-де ворушилися люди: по дворах вештались, вулицею помалу йшли або сиділи під хатою, *розмовляючи*. За все вищі були великі верби гіллясті: вони широко розкидалися вгорі і над хатками, і над тими садочками, зеленіючи ясно на блакитному небі. Їх так багато було, що вони затуляли частину хат і все село здавалося якимся садом-гаєм, що серед його побудовано було оті маленькі людські оселькн.

Було надвечір. *Сонце не пекло вже*, тільки гріло ласкаво, вітрець ніде не прокидався, ні один лист не ворушився.

Тихі дерева стояли нерухомо, похилившися над селом, мов замислились-задумались про щось. І все село обіймав упокій, тихий святковий упокій-одпочинок, такий любий *робочому селянинові*.

— Як любо! Як тихо!..—думав собі Зінько.—Як верби гарно похилились. Так, мов дивляться—що там робиться внизу, по тих хатках та по вулицях, та й собі радіють, *що люди відпочивають*, що їм затишно та гарно. Добра штука дерево,—аж веселіше стає, як воно над тобою схиляється! І добре жити під тими тихими вербами, усмак наробившись, усмак і відпочивши!

— Зіньку! Хочеш полуднувати?—гукнула Гаїнка десь із-за дерев.

— Не хочу, зараз піду.

Підвівся, став і глянув у другий бік.

Внизу, під садком, широко простилалась *велика* зелена лука, по їй вузенькою стежкою звивалася річечка, то поблискуючи ясно проти сонця, то ховаючись під похилими вербами... он завернула колiном, уже й зникла з-перед очей, тільки очерети значать її *шлях*—геть-геть потяглися сірозеленою стінкою аж туди, в далиню, де аж на крайнебі хмарою темнів великий ліс. *Широко й гарно й любо* глянути!..

Та треба ж і йти!

Він підняв з землі й накинув на плечі чемерку, взяв бриля й пішов. Не заходячи в хату, перейшов двір і вийшов на вулицю. Зачиняючи ворота, зупинився на мить, глянувши на свій двір.

Добрий двір, великий! Ще батько побудувався на йому, а Зінько тільки додав дечого. Праворуч тік із стодолою великою, ліворуч біля його комора добра, а коло неї хліви й повітки; ще лівіше, трохи віддалік, хата, а зараз од неї починався і йшов аж униз сад. І скрізь по двору попід плотом зеленіло дерево, хоч уже й не садовина. Багато з усього того Зінько понасаджував ще за життя батькового і тепер дивився, радіючи, на свою працю. А квітник біля хати—це вже Гаїнчине діло. Стільки квіток, що й ступнути скоро ніде буде. Не дає й близько возом під'їхати: ставай оддалік! Цвіт королевий, нагідки жовті, барвінок хрещатий стелеться, високими стеблинами рожа червона стоїть, а синенькі паничі кручені круг неї в'ються... он зірочки червоніють, а он троянди кущ... Щоб не пошкодити квіткам, Зінько вже загородив Гаїнці перед хатою заборонку маленьку, плотик такий низенький чепурненький... А оце вже сам посадив хміль біля піддашшя, що над дверима: розрісся хміль так буйно, що й піддашок укрив, і на хату поп'явся... Гілки від здорового клена та отой хміль так покрівлю затуляють, що хата зеленоверхою здається. Васюта каже, що в Сивашів хата і гілляста, і листата, ще й окатa,—бо величенькі вікна...

Причинивши ворота, пішов улицею...

Не сиділа дома й Гаїнка. Скоро Зінько з дому, то й вона швиденько накинула на себе юпчину та й побігла на Заваліївський куток до баби Мокрини. А баба Мокрина—то була собі така знаюча баба, на все село знахарка. Чи в кого яка хвороба, чи в чоловіка що пропало, чи якій дівчині від любощів, чи до любощів треба,—всі до неї, до тієї баби Мокрини йшли. Стара вже була, а ще моторна й бачуча на все така, що ну! І вже як підеш до неї, то й не думай нічого брехати, бо однак вона вгада, що брешеш,—тоді вже й пособляти не схоче:

— Іди, іди!— скаже:—я не пособляю таким, що мене дурять. Треба по правді, а неправди я не люблю, не дай боже, як *не люблю!* І сама ніколи не кажу, та й мені ж нехай ніхто не каже.

І вже тоді як розсердиться баба за брехню, то вже й пособляти не хоче, ніяк не хоче! Хіба як хто такий багатий тадобре вже дасть їй, то тоді, може, зласкавиться....

Через те хто йшов до баби Мокрини, то той уже їй усю правду повідав, як на сповіді. І як вона що казала, то так уже до кожного словечка її прислухалися, так уже їй вірили, що попові й з-половини так не йняли віри, як їй.

І Гаїнка дуже їй віри доймала. Звісно, *Зінько казав, що баба Мокрина нічогісінько не тямить, тільки людей дурить...*

Гаїнка знала, що Зінько розумний... дуже розумний!.. Як на її думку, то навіть і на всьому селі розумнішого не було, бо вона сама бачила, що Зінько, з ким схоче, може заговорити: чи з писарем, то й з писарем, чи з попом, то й з попом... і з паном... і з кожним... А розумно говорить, так аж страх!.. І ніхто так гарно книжок не читає, як Зінько... Це так, правда тому всьому... ну... ну, а вже що *про ворожок та про відьом, що він не вірить*, то то вже помиляється... хоч як, а помиляється!..

Де ж таки! Це ж усьому світові звісно, що відьми корів доять і з сохи молоко *доять, і в комин літають,*—це ж кожне знає, хоч кого спитай!.. А хіба мало людей бачило, як вони перекидаються то собакою, то свинею, то копицею... Це ж і дядько Охрім бачили, і Петренко... А в Чорновусі йшов один парубок, а вона, така здорова біла собака, та лапи йому на плечі... А він її за лапи та в хату притяг та й повідрубував їй лапи... Ой, боже, який же й немилосердний!.. Тоді пустив... Аж уранці глянуть, а в удови-сусіди пальці понадрубувано... Та що тут і казати!.. Це ж усяке знає!.. І про ворожок звісно, що правду кажуть і пособляють... Ні, це вже Зінько помиляється!..

Та хоч і помиляється, а все ж вона боїться йому признаватися, що до баби Мокрини бігає. Та він би її засміяв, та він би їй такого наказав!.. Ой-ой-ой!.. Та їй і самій сором іздумати!..

Сором... ні, воно не сором... а так... якось...

Вона сама не дуже й хоче того... Чи то пак так: раз хоче, а вдруге не хоче. Звісно, як побачить вона Карпову Катрю,—це ж її й приятелька,—як та дитинку пригортає та вчить її ходити, то їйбо так чогось і Гаїнці схочеться, щоб учити дитинку ходити, свою дитинку, не чужу... і цілувати його... такого маленького... Цілувати *його в щічки, в носик*, в оченята, в ніжки, в ручки... і тулити його до себе—так дуже, дуже!.. А воно пручається—ніжками й ручками...

Пручається рученьками,
Всміхається оченьками,
А озветься губоньками...

Таке гарне!..

Ну, а вже як ото кричить та вмажеться, та треба його мити та чепурити,—ну, ото вже й не гарно!..

А Зінько дуже хоче сина!.. Так хоче, так *хоче* «хоч поганенького», каже, смію-чись. Поганенького! Ні, вона поганенького не хоче: коли вже син, дак щоб гарний!.. Та де ж вона йому візьме, коли нема?

А хочеться дружині догодити!.. Вона й почала питати людей, дак її Катря ж таки й *нараяла: підн, каже, бо баби* Мокрини—пособляе.—А ти хіба ходила? — Ні, мені не треба було... люди кажуть...

Ну, вже ж, щоб Зінькові догодити, то треба піти... хоч він би й сміявся, капосний, коли б довідався!.. Ой, сміявся б!..

Та дарма! Вже їй знахарка казала, що пособиться. Вона вже їй давала такого зілля пити і звеліла, як вип'е—прийти, то ще дасть. Оце ж вона і йде. Уже ж щось та буде, щось та буде! Тоді вже не Зінько з неї посміється, а вона з Зінька. А що,—скаже,—не віриш ворожкам, а от тобі син!..

Щоб ближче йти, Гаїнка перескочила через пліт, тільки намисто брязнуло, і пішла городами й левадами. Закувала зозуля.

— Зозуле-зозуле! Скільки мені год жити?

Зупинилась і стала лічити. Зозуля накувала п'ять, десять і кувала далі, не перестаючи, аж до тридцятьох і трьох.

— Ой-ой-ой! Як багато! Це добре! Бо на світі гарно жити! А от тій мабуть негарно було, що з неї зозуля. Як бо це воно? Князівна та *закохалася* в козака. А князь того не знав, бо якби знав, то і в темницю дочку завдав би...

Ой завдав би у темниченьку
Свою дочку єдиниченьку.

Дак вони зійдуться в гаю нищечком та *й сидять там, цілуються-милуються*... То сміються, з закоханнячка свого радіючи, то плачуть, свою нещасливу долю згадуючи. А самі такі—як сонечко... А батько князь ішов гаєм, як чорна хмара... Вже довідався!.. А козак, лиха не чуючи, до неї й каже: «Ти ж моя зозуленька!» та й пригорнув. А князь як кинеться туди: «Будь же — каже—ти, проклята, навіки зозулею!» Дак вона—лурх, та й полетіла з рук у козака... І літає тепер пташкою-сиротою, та й плаче... Боже ж, нещаслива доля! Чому про все пісень співають, а про це—ні? От якби й про це пісню співати!..

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії заміж ідуть,
Що люблять та кохаються!
Одна така та князівночка
Та в козака закохалася,
У гайочку та в зеленому
Цілувалась-милувалася...

— Ой, боже мій! що ж це я?—припинила сама себе Гаїнка.—Чи не дурна? Серед чужої левади стою й пісню співаю. Та й забарилася як!.. Треба бігти мерщій!..

Перебігла леваду, доскочила до струмочка дзюркотливого. Десь мабуть хлопці затягли кладочку, що через його була. Гаїнка спинилася:

— Як же ж і дзюрчить весело!.. Водоводичко святенька! Скажи мені, чи гарно тобі *жити в твоїй* хаті підземній? Озвись!.. Мовчить, не озивається!.. Мабуть я грішна, що до мене вода не говорить.

Скинула черевики й побрела через неглибоку, чисту як сльоза, течійку, що бігла попід вербами рясними та осокорами високими. Осокори гордо знімались до неба, а верби, нахилившися над поточком, стиха зазирали в його.

— Хі, як видивляються в воду на свою вроду!—мов дівчата... Гарні, гарні!.. Годі вже видивлятися!—озвалася до їх Гаїнка, знов узулася та й подалася далі.

Незабаром була вже знову на вулиці. Он уже й хату бабину Мокринину видко.

Ой! Що то вона Гаїнці скаже? Гаразд, як добре, а як же ні? А неминуче, неминуче треба Зінькові сина! Бо як же він, бідний, буде без помочі? Неминуче!..

II.

СПОКУСА Й ПРАЦЯ.

Зінько йшов до Грицька Момота.

Звичайно товариші зіходилися в Зінька, але трапилося несподіване лихо: Грицько вибив собі ногу і мусів сидіти дома. Це сталося так: Панас та Іван Момоти все нахвалялися забрати жито з тієї десятини землі, що за неї сварилися з Грицьком. Одначе не поспішилися цього зробити. Грицькові дало поміч товариство: Зінько, Васюта, Карпо та сам Грицько як заходились учотирьох, то так і перелетів хліб з поля на тік до Грицька. Панас тільки тоді оглядівся, як уже сусідин хлопець убіг у хату та йому сказав. Вискочив з хати, вхопив дрюка та вулицею до Грицькового двору. Прибіг, як останні вози вже до воріт під'їздили. Став на воротях, підняв ломаку:

— Назад! Назад!.. У мій двір... Моє жито... Голову розвалю!

Махає ломакою, що й справді страшно приступити. Позбиралися люди, почали його вмовляти, а він одно:

— Не підходь!.. Уб'ю!.. На гамуз спину поб'ю, щоб і на світі не смердів!..

Кинувся з ломакою за Грицьком, а Грицько поза возами: бігають круг возів,—той не втече, а той не дожене. Коли Грицько спіткнувся та й упав. Панас підбіг, замахнувся ломакою... Всі так і похололи: от уб'є!.. На щастя Васюта підбіг ззаду, вхопив Панаса та й звалив, а тут люди наскочили, відняли в його дрюка, самого відвели геть. Він пручався й репетував:

— Пустіть!.. Я їм голови позриваю!.. Повбиваю!.. Потрощу!.. Пустіть!

Далі вже й слова не міг сказати, тільки харчав. Зо злости аж трусився.

Тим часом вози проїхали; люди одвели Панаса додому.

Дак ото, падаючи, Грицько вибив собі ногу і довго вона в його боліла,—все не міг ходити.

Тим Зінько йшов до його.

Поминуло вже три місяці, відколи зависелась суперечка за ту пересельську землю, а справа ще й досі ніяк не розплуталася. Зараз же другого дня після громадської ради Зінько довідався, що сам писар ходить із десятником по хатах до таких письменних, що не були тоді в громаді, та й примушує їх підписувати громадську постанову. У волості служило писарча, що доводилось якимсь родичем Зінькові і зазнало колись од його, при лихій годині, доброї запомоги. Вдячне писарча списало тепер задля Зінька тую постанову і всі підписи громадян. Серед тих підписів Зінько знайшов кільки таких, що люди ті не жили на селі вже здавна, а одного вже й мертвого... ще й за кількох письменних Рябченко розписався мов за неписьменних. Зінько бачив, що це вже якесь крутійство, але нащо його зроблено,—спершу не зрозумів. Не зрозумів і того, нащо замісто однієї постанови написано аж три, і землю Денисові продавано мов не всю враз, а якось частками і мов не в один день. Зінько поїхав у город і купив там собі книжку з законами. Довго її гортав, шукав, мало що розбираючи, але нарешті таки дошукався, через що так зробила волость. Треба було, щоб аж дві третини всієї громади згодилися продати землю, а коли до двох третин не ставало, то й невільно продавати. Отож і поприписувано тих мандрованих та мертвого, щоб більше було людей, а як не ставало ще, то приписали й письменних—таких, що не хотіли розписуваться,—за їх Рябченко черкнув мов за неписьменних. Тепер з погляду постанова була законна, але це тільки тому, хто не знав, кого там попідписувано. А що на три частини волость поділила землю, так і це була мудра штука: як на великі гроші продати громадської землі, то треба дозволу аж од міністра з Петербургу, а як поділити на три частки, дак виходила кожна на малі гроші, то й не треба було посилати справи далі губерні. Певне, що Копаниця з товариством не сподівалися тут ніякої зачіпки, бо зверху все було гаразд, по закону.

Долюбавшися Зінько до того всього, розказав про його й товаришам. Погомонівши, вирадили подати жалобу до начальника і про все як треба в тій жалобі списати. Як уміли, так і списали, Зінько

ам одвіз у город, сам і подав її начальникові. Той розпитався про все, сказав, що всю справу розбере і звелів Зінькові з товаришами сидіти тихо й дожидатися. Після того товариство чуло, що старшину кликано в город до начальника, і Дениса чи теж кликано, чи сам він здив. Як і що там рсбилося, Зінько того не знав, аж трохи згодом тев ж таки прихильне писарча нищечком дало йому копію з паперу, що волость послала начальникові про його, про Зінька. У папері було написано, що Зінько баламутний чоловік, що він чинить у громаді всякий непад, підбурює молодіж повставати проти статечних людей і раз-у-раз бунтує народ; начальства не поважає і нібито часто каже: «наплювать мені на ваше начальство!» «А онсе неуваженіе к начальству, — сказано було в папері, — «не только в исказаніи вышеупомянутых ругательств оказується, но даже и в многих других поступках развратных и соблазнительных, о которых даже неудобно и поносно в служебном рапорте выражать. Которая его жалоба на общественный приговор не от чего, только от вышеупомянутой развратности и поносности поступков произошла».

Порадившися Зінько з товариством, наважився поїхати просто до начальника, щоб вияснити всю справу. Начальник допустив до себе, та зараз же почав на його гримати:

— Ты народ бунтуешь! Ты развратничаешь! Тебя под суд!

Кричав таки довгенько і багато говорив, а Зінько все слухав. Як утомився вже начальник, тоді Зінько й собі озвався:

— Чи під суд, ваше високоблагородіе, то й під суд, аби було за що. А що ж, як ваше висоблагородіе під суд мене завдасте, а виявиться, що то все брехню старшина на мене написав?

— Як брехню? Як брехню? Він присяжний чоловік, він не може збрехать!

— От же й чорновусівський старшина був присяжний чоловік, а пішов на Сибір за покрадені громадські гроші, — відказав спокійно Зінько.

— Що? Як? — скрикнув був начальник, а тоді зараз істих, одвернувся й пробубонів: — Ну, то друге діло!..

— Та найлучче, — казав далі Зінько, — прошу ваше високородіе, зробіть слідство. Нехай усі старі люди, вся громада скаже, чи воно тому правда, що про мене написано. Нехай докажуть: коли й кому я що казав або робив погане. Тоді й видно буде, чим я завинуватив.

Начальник подивився на Зінька, подумав...

— Ну, гаразд, — каже, — от скоро у вас буду, все зроблю.

І справді незабаром приїхав. Зібрав громаду і розпитував про Зінька: чи він бунтує народ і чим, і як він живе, і що він за чоловік. Рябченко та Манойло почали були лаяти Зінька, але інші зараз же припинили їх. Громада сама почувала, що розминулася з правдою, продаючи Денисові землю, що Зінько був правий, і їй було сором ще й вигадувати на чоловіка щось негарне. Всі озвалися за його добре, а Рябченко з Манойлом хоч і лаяли його, та ніяких поганих діл Зінькових не могли показати, — то так це й зосталося. Поїхав начальник, нічого Зінькові не сказавши.

Наші товариші думали, що оце вже й справа з землею піде тепер куди треба, аж ні. Не чуть із города нічого. Денис та старшина ще кільки разів їздили туди, — уже ж не без того, що коїли все лихе та недобре та на свою руч навертали справу. Але що саме вони робили, — Зінько з товариством не міг довідатися. Видимо тільки, що поступатися й гадки не мали.

Зінько йшов тепер помалу вулицею і все морочив собі голову думками про те, що його тут робити. Думати було коли, бо він пішов не просто до Грицька, а мав спершу зайти до свого родича писарчати, розпитатися, *чи не знає той чого нового*. Розпитався, аж і той нічого не бідає. Тепер вертався аж із другого краю села знову на свою вулицю до Грицька.

Зненацька почув здалека якийсь галас, спів, музики. Прислухався.

— Це ж мабуть весілля Хоменкове, — подумав собі.

Прийшов ще трохи і побачив, що справді весілля. В дворі й під двором була сила народу. Які *дивилися*, товплячись; які сиділи на призьбі під хатою. На призьбі ж сиділи й троїсті музики та й тяли з усієї

сили до танцю. Дві парі швидко рухалися серед натовпу—то вони танцювали. За людьми Зінько бачив тільки їх голови й плечі, але ось люди розступилися чогось, і йому стало видко танцюрів. Серед їх він зараз побачив високу чепурну постать—то Івга була, Грицькова жінка. І вона, повертаючись, угляділа його і мов на мить спинилася.

Чимало п'яних вийшло з двору і, точачись, попленталось улицею. Щоб обминути їх, Зінько звернув до знайомого чоловіка в двір: звідти можна було пройти городом аж на луку, а лукою вийти або до своєї хати, або хоч і просто на край села, до Грицькової. В дворі зустрів хазяїна і затримався з ім трохи, розмовляючи,—ще той провів його й через свій сад. Попрощавшися, перескочив Зінько через пліт, стрибнув на луку та й пішов поза городами трохи вже протоптаною людськими ногами стежечкою.

Ішов замислений, похилившись, не дивлячись навкруги. Коли враз почув:

— Зіньку!

Глянув, зупинившись, і побачив перед себе Івгу.

Кільки верб, вирісши над криничкою, оточивши її навколо, чинили з себе маленький захисток, недоступний людському окові з луки. Через цей захисточок пробігала стежка і на їй тепер стояла перед Зіньком Івга. Її висока струнка постать, гарно збрана, з повною шиєю блискучого намиста й дукачів, мигтіла ясними кольорами на сіро-зеленому вербовому листі. Зачервонівшись од бігу, а потроху й од чарки, стояла перед їм уся рум'яна, дихала швидко, аж тонкі ніздрі роздималися, і високо зводилися з-під розхристаної керсетки груди. Великі сміливі очі дивилися ще сміліше, ніж звичайно, своїм палким звабливим поглядом.

— Зіньку!—промовила знову, і Зінько почув, мов його пройняв той погляд пекучий.

— Чого?—спитався.

— Ой, не передихну!.. Бігла... побачила, що ти сюди пішов... хотіла перестріти...

— Хіба яке діло є?—спитав Зінько, почуваючися невпокійно.

— Діло!.. Ой є, ще й велике!—І вона приступила до його ще ближче.—Хіба ти не бачиш, яке діло? Хіба ти сліпий?..

Вона спинилася на мить,—їй увірвався голос.

— Хіба ти не бачиш, що я за тобою гину?.. Що я... і день, і ніч тебе перед себе бачу!.. Твої очі, твої брови бачу!..

Вона нахилилася до його, шепочучи ті слова несамовитого запалу, і від усього її молодого, дужого тіла повійнуло на Зінька тим пекучим запалом.

І враз вона обхопила його за шию рукою і припала до його грудьми, вся тремтячи, і впилася в його уста своїми устами. Він почув, що в його туманіє голова.. На мить... А тоді вхопивши її обома руками за плечі, відштовхнув од себе, скрикнувши:

— Івго! Чи ти не збожеволіла? У тебе ж чоловік!..

— Що мені чоловік? Я його ненавидю, я тебе люблю!—і вона знов простягла до його руки.

Але він дужим рухом одхилив її на бік і обминув, промовивши:

— Гріх тобі, Івго, таке казати! Не буде цього ніколи!

І пішов швидко і вже був поза вербами на луці. А вона дивилась йому в слід, уся тремтячи, простягши до його руки.

— Зіньку!—скрикнула.—Вернись!

Він і не озирнувся.

Вона постояла мить, мов сподіваючись іще, мов думаючи, що може й вернеться. А тоді стиснула руки в кулак і, сварячись на його, скрикнула.

— Ну, стривай же ти! Я ж...

Ту ж мить їй стиснуло горло, перепинило мову, і вона як стояла, так і впала на землю і, притиснувши руки до грудей, заридала тяжко...

Стиснувши зуби, не подавала голосу, тільки хлипала, усім тілом здригаючись.

Врешті почала затихати, притихла...

Не одного вона любила вже, та ні за одним не пропадала так, як за Зіньком.

От і недавно—Микита Тонконоженко—яким гарним він їй здавався, поки цього Зінька не побачила... А тепер їй Микита просвітку не дає, переймає та нагадує старе цілування, а її аж верне від його...

Звикла до того, що на кого оком гляне, то і її. А цей один не глянув на неї ласкаво, не прихилився ніколи до неї, і може через те й покохала його так, як ще нікого не кохала.

Вже не вперше займає вона його потроху, закидає йому словами, а він мов не бачить, мов не чує, мов не розуміє!..

А сьогодні... Вона сама не знає, як це сталося... Вона не могла вдержатися, її всю обняло божевільне почування, жадоба кинутись до його і цілувати... цілувати... скоро побачила його там, на вулиці... І ось тепер!..

Невже ж вона його причарувала так, тая недоросла Гаїнка, і він не бачить, що вона, Ївга, краща, чепурніша за неї? Чи він боїться жінки? Ні, він не з боязких... То це любить її так!..

Вона знов застогнала, стиснувши зуби...

Коли любить, то що ж із їм зробиш!

Та невже ж так і покинути? Та вона ж пропаде!

Коли не привернула вона його своїми очима, то приверне чим іншим. Є ж зілля... Піде до баби Мокрини — та їй дасть... дасть такого, що як вип'є він, то від Гаїнки так і одверне, а до неї, до Ївги, прихилить. Бігатиме він за нею, як і всі інші бігали... От тоді вже не відіпхне так, як сьогодні відіпхнув! Тоді вже вона попанує над їм!..

І дедалі вона думала, то все більше й більше здавалося їй, що це добре буде до баби Мокрини піти. А що Зінько буває в їх у хаті, то легко буде й дати йому— чи спити, чи з'їсти.

Ця думка розважила її.

Устала, обтрусилася. Тоді підійшла до кринички і вмилася холодною водою, щоб не знати було сліз. Ще причепурилася трохи й пішла. Виходячи з верб, побачила здалека на улиці якогось чоловіка—ішов дорогою. Здалося, що Рябченко. Байдуже їй було до його. Перескочила через тин та й подалась ізнов на весілля.

Зінько прийшов до Грицька, як уже всі позбиралися: Грицько лежав на полу з вибитою [redacted]гою, а на лаві сиділи Карпо та Васюта. Почали розмовляти зараз же за Денисову справу.

— А бачили?—попитав Карпо.—Денис уже оре пересельську землю.

— Невже?

— Сам бачив. То дожидавсь, боявсь мабуть, а тепер уже засмілився.

— Це ж виходить—він уже впевнявся, що справа на його руч повернеться,—сказав Зінько.—Бо коли б певний не був, то не орав би навмання.

— Ге-ге! Він тепер, з'їздивши в город, так підняв морду, що й кочергою не достанеш!—сказав Васюта.—Тільки треба йому назад її нахилити.

— Провчити їх треба,—промовив Карпо,—провчити наукою доброю, бо порозсобачувалися без міри, немов ті пси.

— Еге, провчиш їх!—одказав Грицько.—Коли в їх отой клятий Рябченко такий мудрий на вигадки, що крізь сито й решето пройде.

— Ну, людина!—крутнув головою Васюта.—Мав вилупиться чорт, та півні заспівали—вродився чоловік. Так тобі й риє, так тобі й крутить, мов той рогатий анциболот у чорторії.

— Васюто!..—гаркнув Карпо.

— Не буду... їйбо, не буду!.. Хай йому всячина!..

Васюта замовк, сів і почав крутити білявого вусика.

— Кажи, Зіньку, ти що думаєш?—питався Грицько.

— Як на мою думку,—відказав Зінько,—то підождемо до покрови: у той день йому строк виходить. Коли тоді не здасть землі громаді, то зараз пошлемо жалобу до губернатора.

— А як і губернатор нічого?—спитав Карпо.

— Тоді далі... у санод!.. — одказав Грицько.—Хоч до царя!.. Нехай Зінько пише!

Карпо, сидячи кінець стола і зіпершися на свою кощаву руку велику, похитав головою.

— Ні, не такої їм треба науки, не такої!

— А якої ж?

— Кажіть і робіть уже ви, а як вам не поталанить, тоді я з своїм словом серед вас оззуся.

Почали гуртом говорити про ту жалобу і таки договорилися, щоб списати її й готову мати, а зараз після покрови, не гаючись, і в губерню.

По цій розмові озвався Грицько:

— От що, братця: позичив я в вас двадцять карбованців... Спасибі вам, що такі добрі, зарятували мене дуже!.. Тепер я трохи заробив, трохи хліба продав, то спроможен вам оддати.

Витяг гаманця, розшморгнув, добув ізвідти два червінці і положив біля себе на полу.

— Візьміть, спасибі вам, бо сам не встану!.. Візьми, Васюто!

Васюта взяв гроші.

— Е, братіку!—скрикнув,—так не годиться! Ми тобі давали все такими здоровими та білими, та стільки їх надавали... що поки я доніс, так і поперек у мене за малим не луснув! А ти даєш тільки дві маленькі жовтенькі кружалочки! Я так не хочу.

— Бери, яке дають!—одказав Грицько сміючися.

— Ні, не хочу!

— Отже й я не хочу!—озбався Зінько.— Щось я надумав,—не знаю тільки, чи до ладу буде моє слово. Нам тепер не так уже сутужно на гроші, хвалити бога, хліб зародив, то не будемо бідувати. Мабуть можна буде нам так обійтися, щоб не брати зараз оцих двадцятьох карбованців, а повернути їх на одну добру дуже штуку.

— А ну-ну, на яку?—цікавилися товариші.

— От ви самі бачили,—казав далі Зінько,—що ці гроші непогане діло зробили: і чоловікові запомогли, і дали йому спроможність, не боявшися глитаїв, за громадську справу обстати. Тепер то в нас нічого собі, закривилися ми на людей,— ну, а може так трапитися, що нам на гроші буде сутужно і треба буде помочі так само, як от Грицькові треба було. І добра б річ, коли б завсігди ми могли в пригоді товаришеві пособити, щоб він не йшов кланятися глитаям.

— Дак що?—і пособимо, коли буде на той час чим пособити,—сказав Карпо.

— Отож то й то: коли буде! А треба, щоб завігди було, повсякчас. Нехай оці гроші та до нас не вертаються, а будуть у нас товариськими грішми. Кожен нехай кине п'ять карбованців і положимо ті гроші в касу в городі... Є там така зберегательна каса, що як гроші в їй лежать, то й процент на їх іде. От і на ці гроші буде процент іти. А скоро кому з нас треба буде якої запомоги, то хай візьме їх або всі, або скільки потреба.

— І нехай він той процент, що й каса, платить: тоді в нас грошей не меншатиме, а більшатиме,—порадив Карпо.—Як з процентом, то чоловік і гроші швидше вертатиме.

— Ні,—відповів Зінько,—може й не той, а трохи менший.

Усім ця вигадка дуже вподобалась. Грицько сказав, що й він пристане до цього. Зараз у його грошей нема, дак він просить Зінька: нехай підожде йому п'ять карбованців, а з тих десятьох, що він йому вернув, п'ять заложить за його в касу. А Грицько, скоро розстарається, зараз йому верне. Зінько пристав на те.

— Шкода тільки, що мало в нас грошей буде: тільки двадцять карбованців,—сказав Зінько.

— Дак же нема з чого нам по більше й давати,— відмовив Карпо.

— Це так,—згодився Зінько.—То треба, щоб товаришів у нас більше було.

— О, дак у мене зараз є такий товариш!—скрикнув Васюта.—Гарний чолсвік, кращий за мене—куди! Дмитро Василенко— він мені й родич... такий собі: нашого коваля уперших слюсар. Та те дарма, а тільки чоловік гарний і... отого, що з хвостом, не любить ізгадувати... (Васюта моргнув на Карпа). Він уже давно мене питає, чи не пускали б ми його слухати, як книжки читаємо, та я все забував сказати, бо в мене така дірчата голова, як старе решето... І читати просить щоб навчити його.

— А що ж,—промовив Карпо.—Дмитро справді чоловік добрий, він і в громаді за нас був.

— І я так думаю, що його треба прийняти,—згодився Зінько.

— Він і до каси пристане... От тільки скажу, то й дасть п'ять карбованців,— упевняв Васюта.

— А я читати його навчу, — сказав Зінько.

— А хіба такий старий навчиться?— спитав Грицько.—Йому ж так, як і мені— год тридцять і п'ять, а мо трохи й більше.

— А чому не навчиться? Аби схотів!

Грицько подумав трохи, а далі озвався несміливо:

— Дак може б тев... може б і я?.. Може б і мене ти, Зіньку, прийняв та вже двох одразу б і вчив?

— І дуже радий!—зрадів Зінько.—Бо треба, щоб усі в нашому товаристві були

письменні. Тоді не будемо темними стежками ходити, а добиватимемося собі ширшого світу та кращої долі.

Усім чотирьом товаришам стало якось *весело на серці. Раділи, що так гарно* складається і подавали один одному слово не розлучатися, щиро гуртом за кожного обстоювати і в громаді завсігди за правду стояти. А гроші приручили Зінькові одвезти в город та й положити в касу.

Тоді Грицько почав розказувати про свій суд із братами—усе за тую нещасну десятину. Його справа повернулася добре. Панас позивав. Усіх трьох братів покликано на суд. І старшина й судді дуже нахилялися, щоб у Грицька землю відібрати, бо їх Панас добре попереду могоричив. *Дак що ж?* Грицько каже їм: Як присудите забрати в мене землю,—жалітимусь далі. *Вони покрутились-покрутились* та й кажуть: «Не можемо вас розсудити,—ідіть до вищих!» А то вони розсудити можуть, та тільки не хочуть. Бо вони з братів Грицькових та взявши скуп, не хочуть Грицькові землю присудити; а знов же бояться й того, що він жалітиметься далі, коли вони братам його присудять.

Цьому була правда, що Грицько казав. Копаниця, заплутавшись у справу з Денисовою землею, не хотів поки встрявати ще й у це діло,—через те хоч і взяв доброго хабаря від Момотів, а їм землі не відав Грицькової. Момоти страшенно через те розлютувалися і на його, і на Грицька.

— Таке тепер на мене зло, таке зло, що й годі!—розказував Грицько.

— Лютий рід і немилосердний,—промовив Карпо.

— Це такі, що зубами на світі живуть,—доточив Васюта.

— Що люті, то так,—*промовив Зінько,*—а то таки ще й те треба сказати: дуже *сутужно вже на землю* стало. От люди й сваряться за кожен клаптик.

— Так сутужно, так сутужно, що ой-ой-ой та й годі! І нащо ті й люди плодяться? Уже б, здається, і годі!—вигадував Васюта.—А то мабуть скоро лани будуть такі куценькі, як заячий хвіст. Давайте краще читати, або що, а то вже й на мене суму нагнали.

— Та ні, вже пізно,—відмовив Карпо.

— Справді таки пізненько,—згодився і Зінько.—Нехай уже в четвер—свято... Тільки знаєте що, братця? Треба так, щоб *не самим ми сходилися читати*, а й жінки наші. А то як у мене читають, то моя жінка *служа*,—а *скажемо*—Карпової Катрі вже й нема. А як у Карпа читаємо, то моєї нема.

— Ну, моя така, що не піде!..—махнув рукою Грицько.

Зінько згадав, що йому трапилося з Їв-гою сьогодні і подумав собі, що й добре, коли не піде.

— Вони того й читання не дуже розберуть, а ще ми раз-у-раз про *громадські* справи проміж себе говоримо,—не є то їх діло! Жіноча річ—коло припічка,—казав Карпо.

Він хоч мав жінку дуже гарну людину, та якось ізгорда на жіноту дивився і казав, *що і в письмі святому* написано, що з жінок усяке лихо встає, та ще й починав *проказувати*: «Реку горчайшу паче смерти жену,—благій пред лицем божіїм взиметься от нея, а согришаяй ят будет от нея».

— Нехай і те слухають!—відказав йому Зінько.—Треба й їм щось тямити про громадські справи.

— Та... нехай!.. Будеш ходити?—спитав Карпо свою жінку.

— А чому ж? Буду!—відказала та, почервонівши.

— Про мене!..

Вернувшися Зінько того вечора додому, довго розказував Гаїнці, що *робилося* й казалося на сходинах у Грицька. А Гаїнка розказала йому свою новину,—не про бабу Мокрину, ні,—про це вона ані згадала. Казала тільки, що була в матері і там при їй сталася спірка в діда Дороша з сином, з Гаїнчиним батьком. Дід навідався *додому з пасіки* і саме нагодився на той час, як прийшла знову Марчиха, вже не сама, а з сином-парубком. *Почали* прохати, щоб Остап вернув їм ту землю, що забрав за позички; казали, що виплачуватимуть *йому гроші помалу*, частками. Остап одказував, що не верне, бо повинен був покійний Марко в строк *заплатити* всі гроші, а коли б не заплатив, то мусить за те Маркова земля йому, Остапові, бути,—*так у розписці написано*. Марко не заплатив, то земля тепер його, Остапова. Шкода вже й говорити про це!

— А вони бідні плачуть—сльози як горох—та аж у ноги батькові падають та просять,—розказувала Гаїнка.—А батько тільки відвертаються. А дідусь слухали-слухали, та як побіжать у свою хату та зараз і назад:—«Не просіть його,—крикнули.—Нате вам гроші, віддайте йому, а він нехай вам верне розписку!» Та и кинули Марчисі в руки гроші. Батько почервоніли та:—«Не мішайтесь, тату,—це не ваше діло!» Толі дідусь бліді-бліді зробилися, як стіна, та як закричать:—«Оддай, я тобі кажу, оддай! Бо я тобі!..» Та й не доказали, тільки так і затрусилися... Дак батько вийняли розписку та й оддали, а гроші забрали... Марчиха з сином, плачучи, дякують дідусеві, хотіли руку їм поцілувати, а дідусь тільки махнули:—«Ідіть, люди добрі, подякуйте богові та обминайте цей двір десятою вулицею, бо тут живуть не люди, а дерилюди!..» Та й вибігли з хати, а за їми й Марчиха з сином... Тоді батько як заходилися лаяти дідуся!.. Господи! і як то тяжко слухати!.. Я мерщій утекла...

III.

ВОРОЖІ ЗАХОДИ.

Яхрем Семенович Рябченко, вертаючися в неділю з Чорновусу, ішов собі помалу лукою. Дивився на сільські садки й городи, що збігали від хат униз до луки, дивився на ту купу верб, що поросла над криничкою. І враз побачив, що з тих верб хтось швидко вийшов. У Рябченка були добрі очі: придивившися, пізнав іздалека, що то Зінько. Не здивувався, бо там була стежка і всі люди з Сивашевого кутка часто тудою ходили, бо було ближче, ніж вулицею. Ішов далі, про своє мізкуючи, і знов згодом уже уздрів, що з тих же верб, тільки вже з другого боку, вихопилась молодиця, перестрибнула через тин на Демченків город та й подалась угору. Був тепер уже ближче до верб і відразу пізнав, що то Ївга.

— А що ж то?—подумав.—Удвох там сиділи, чи як? Уже ж ніяк, як удвох, бо я не бачив, щоб вона йшла туди після його. Ге-ге! Дак он воно що! А я й *не туди* то, чого це наш праведник до Грицька вчащає ще й грошей йому позичає! Аж воно *Грициха*!..

Зрадів Рябченко. Та як же не зрадіти, коли виходило, що Зінько зовсім не такий праведний, як здавалося, що він хоч і кричить про правду, а сам робить так, *як і всі грішні*. *Бач*, де збігаються! Ну, хіба ж не направлю Микиту Тонконоженка з парубками!.. Той уже йому дасть! Бо він *сам до Ївги підлабузнювався*, а тепер вона його зрадила. Стривай же ти, братіку!..

А *куди ж цей братік пішов? Певне не* додому, бо свій провулок проминув. Мабуть таки до Грицька. Бач, як мудро: *з жінкою в одному місці*, а з чоловіком у другому. Мабуть там зібралися всі та знов які каверзи вигадують. От якби послухати їх так, щоб вони не знали! Що вони там вимудровують? Ну й клятий народ! І чого в'язнути? Що цей паршивий Зінько дак на шовкових подушках спав би, коли б до їх пристав! Дак ні! Йому не того, йому чогось іншого *заманулося*! Кунпанію з харпаками завів, товариство все більшає. Скільки клопоту з пересельською *землею наробили* горлопані ідольські! Ну, тут іще так-сяк зарадили лихові... дак що ж? Пожаліється куди далі (і як це він і досі не догадався?), то й знов начувайся клопоту. Та хіба це саме? Скрізь уїдається! Намагається, щоб двічі на рік волость щитати! Якби він іще сам був, то не так би шкодив, а то горе, що в їх гурт, і гляди, що цей гурт дедалі більшатиме, набиратиметься сили. І може колись так ізробиться, що й їм, Рябченкові з товариством, увірветься бас у громаді. Не можна цього попустити, ніяк не можна,—треба щось робити.

— Та що саме? *Уже й багато він про це* розумував... та таки щодня думає!.. Думає, та нічого не вигадає... Він ото прирозумів дати донос на Зінька, що він і такий, і сякий. І ловко було б, дак коли ж начальник, замість щоб просто поняти тому віри, та заходився ще громаду *питати*. Ну, все й ляснуло!

Після того був старшина в начальника, дак що ж?—Я—каже—знаю, що ти справний у мене старшина, а приговор таки не по формі. Коли б ніхто не жалівся, то я б і не знав, кого ти там понаписував, так би воно й пішло, а як пожалілися, то не можу ж я тієї жалоби затаїти, бо вони ще й далі жалітимуться.—

Старшина почав йому і те й се, що це жалоба—«пустяк униманія, бо то писав такий ябедний і нестоющий чоловік розуратний»,— так що ж ти з їм зробиш, коли він каже, що громада про його, про Зінька, *не так озвалася і нікоторого доказательства* нема? Ну, старшина таки догадався, що йому сказати. «Пождіть,— каже,— ваше *високоблагородіє, ще трохи: ми вам* доказательства про його найдемо такі, що первий сорт».— А не брешеш?— «Буду стараться з усієї сили, ваше високоблагородіє».— Ну, гляди ж: іще трохи підожду, а там уже як знаєш!

Добре сказав старшина, та таки ж треба й справді тії доказательства вишукати. Що б же його вимізкувати? Хіба сказати, що до церкви не ходе? Дак ходе ж... Якби так, що проти начальства щось робив або казав! Дак свідків же треба буде... а вони, бач, які: всі галасували, а як треба, то й поховалися в громаді!..

Ех, якби їх проміж себе посварити, то б найкраще було! Тоді б їх гурт розбився і розлізлися б вони, як руді миші. Тоді пропала їх сила, бо вони поти страшні, поки в гурті, а кожного поодинці з'їсти легко—ого-го! Порізнити їх, каторжних! Та чим? Якого способу добрати?

Ішов Рябченко вже вулицею і проходив проз хату своєї родички, баби Мокрини, *знахарки. Саме як він її проминав*, із хати вийшла молодичка, а за нею, випроваджаючи її, баба Мокрина. Довела її до воріт, попрощалися, баба вернулася знов у хату, а Гаїнка,— бо це вона була,— пішла вулицею.

— Чого це вона до баби Мокрини ходить? — *думав Рбяченко.* — *Певне, якесь* ворожіння, або що. Ой, хитра ця баба Мокрина!.. Так уміє видурити грошики! Та за що вона в цієї видурює? Що вона їй бреше?

Рябченко думав про це так собі, от бо думалося. Відразу спинився. Якась надзвичайна думка стрельнула йому до голови. Та невже? А що, якби справді? От би шутка була! Тоді Зінько певне посварився б із Грицьком. Оце вже була б у їх у гурті одна сварка, та ще й не маленька. А там і другу можна б притулити... хоч би й таку ж саму... Ні, про це треба поміркувати, гарненько поміркувати!..

Він пішов веселий, усміхаючись, а днів через кілька ввечорі пізно застукав у віконце до баби Мокрини.

— А відчиніть, бабо!

Баба вже лагодилась лягати, та зачувши Яхремів голос, зараз пустила.

— Здорові були, бабо!

— Здоров, синку, здоров! Сідай у мене!

— Як ся маєте, бабо!

— От, як там! Старому—аби день до вечора: однак скоро вмирати.

— Ну, ви, бабо, ще такі, що хоч і заміж!

Баба засміялася великим ротом, повним дебелих жовтих вубів. Вона хоч і стара була, та ще кремезна і ніколи не вживала ніяких тих ліків, що сама наділяла їми людей.

— А я до вас, бабо, за ділом.

— Скажеш, синку.

— Хочете заробити карбованця?

— От, чому б не хотіти?

— Дак я вас питатиму, а ви мені кажіть Якщо прийдеться до діла, дак тоді я вам і скажу, як заробити.

— *Питай, синку: що можна, дак і ска*жу, а чого бог не велить, дак вибачай. Бо в мене так буває, що що можна, а що то й гріх казати.

— Знаю, знаю, бабо... Та це не гріх... Ану: чого ходить до вас Гаїнка Зінькова.

Баба глянула на Рябченка неймовірним поглядом.

— А тобі чого до Зінькової Гаїнки? — спиталася.

— От! Я казав, що я питатиму, а ви відказуйте, а тепер ви сами питаєтесь! Мені до Зінькової Гаїнки нічого не треба, а тільки кортить знати, чого вона ходить. Чи не того, щоб до себе Зінька привернути?

Баба засміялася.

— Ні, не того. Їй цього не треба. Коли за цим хто й ходить, дак не вона.

— Дак це до вас Івга за цим ходить?

— Ти вже й знаєш!—гостро глянула на його баба.

— Я багато дечого знаю... Дак ходить?

— Була.

— Хіба Зінько до неї не привертається?

— Каже, що ні.

— Хм... А я думав, що вони вже теє... Ну, та дарма! А чи знаєте ви, бабо, що вони зіходяться на луці, у вербах над криничкою?

— Ні, не знаю.
— Дак я вам це кажу.
— А нащо мені його знати?
— А коли до вас Гаїнка прийде знову?
— Завтра ввечорі я їй звеліла прийти.
— Дак ви їй розкажете про те, що у вербах над криничкою... Проте, що до вас Івга приходила, ви ні їй і нікому нічого не кажіть, а про верби добре розкажіть— так, щоб вона побачила, що Зінько зовсім прилип до Івги.
— Ну?
— Ну, то й матимете за це карбованця.
— А тобі нащо це?
— От, бабо: ви такі старі, а ще постаріти хочете! Так мені треба! За це матимете карбованця—його вам треба.
— Гаразд, синку.
— Ну, а не чули про Гаїнку: вона сама ні до кого не нахиляє? До Васюти там, чи ще до кого?
— Ні, не чула... Що не чула, то не чула,—не буду й грішити, ні!..

Баба аж головою закрутила, так не хотіла грішити.

— Ну, дак почуйте тепер, що Васюта до Гаїнки липне, а вона до його. Якби так ізробити, щоб про це Зінько довідався? Га, бабо?

Він прищулив одно око та й поглядав на бабу, хитро всміхаючись.

— Та воно... не знаю, чи не гріх тільки воно буде...—вагалася праведна баба Мокрина.
— Ні, бабо,—який же там гріх? Це ж ви не сами вигадали, це ж ви од людей почули!.. А треба ж чоловікові знати, що його жінка робить... а жінці так само про чоловіка треба знати.
— Та воно... та тільки...
— Усе гріх? Та я вам дам ще й другого карбованця, то ви за його свічок до церкви купите, то й одмолите гріх.
— Хіба що так!—згодилася баба Мокрина.
— От і добре! Тільки це так треба зробити, бабо, щоб Зінько й Гаїнка не від однієї людини про це чули, а щоб скрізь про це люди гомоніли... щоб пустити луну по всьому селу...
— Знаю вже, знаю!
— От як та луна й до мене докотиться, то зараз вам і принесу два карбованці.
— А не одуриш?
— Ні.
— Забожись!
— Побий мене хрест!
— Коли добре зроблю, так купиш назвище від плати ще й чорний платок у ярмарку на покрову?
— Схотілося платка. От таки підуть баба заміж! Та вже нема що робити: куплю.
— А коли купиш, то й усе буде, чого хочеш.

Веселий пішов Рябченко від баби Мокрини. Та бувши він чоловік обачний, зазирнув ще й до Захарка. Той здорово знемагав на похмілля, не міг і голови звести голопаха. Був сам у хаті.

— А хочеш, Захарку, похмелиться?
— Ой!..

Рябченко дав йому злота. Той так був і метнувся з хати.

— Стривай, не біжи! Спершу послухай, що я скажу!

Наказав йому те, що й бабі Мокрині, і помінився, коли добре справиться, ще на півкварти дати. Цей був дешевший за бабу.

Усміхаючись, ішов Рябченко додому й думав собі:

— Ну-ну, побачимо, любесенькі, як то ви тепер ладнатимете!

Другого дня ввечорі Гаїнка прибігла знову до баби Мокрини: мала їй баба зварити зілля, дак прийшла забрати.

— На ж тобі, дочко,—казала баба,— зілля та пий його щодня по півчарочки натщесерце вранці, то воно й пособить. Пособить неминуче, аби тебе чоловік любив.
— О, він мене любить, бабусенько! Так любить!
— І добре, дочко, коли любить,—казала баба, завірчуючи в папірець якесь зілля і не дивлячись на Гаїнку.—І добре, коли любить! Я сама так думаю, що то все брехні, що по селу про його плещуть.
— По селу плещуть?—спитала, дивуючися, Гаїнка?
— А що ж там про його по селу плещуть?
— А хіба ти й не чула?
— Нічогісінько!
— Так-так, дочко... Це правда, що кому треба найпершому знати, дак той звичайно останній довідається... Ох, бідолашна ти, моя пташечко!

Баба вже загорнула свій верчичок, сіла лаву і, підперши голову рукою, сумно ...кивала над бідолашною Гаїнчиною долею.

— Та ну-бо кажіть уже, бабо, що там ...ке!—аж скрикнула Гаїнка.

— Ох, не поспішайсь, моя дитино, не ...оспішайсь!—казала баба з медом та з маслом солоденьким голосочком,—бо може про ...ке довідаєшся, що й знати його не схотіла б,—хай би воно собі йшло на очерета та на болота, хай би воно каменем а дно в глибоку воду сіло!..

— Бабо!..—благала Гаїнка, притиснувши рученята до грудей.

— Та не знаю вже, як і казати... Трохи воно й ніяково... Ну, та вже я тебе, дочко, так люблю, що ти така до старих людей ввічлива та приятна, від тебе не втаюся... Хіба ж ти не чула, моя бідолашечко, моя горличко сивесенька, хіба ж тобі ніхто не казав, моє серденятко, що твій чоловік та до Ївги ходить?

— До Ївги!.. Що це ви, бабо? Та то він до Грицька ходить—читають вони там та розмовляють.

— Так-так, дочко, і читають *вони*, і розмовляють, і говорить він, що до Грицька, а там Ївга йому так на шию й висне.

— Неправда ж бо! Неправда!.. Все це брехня!.. Я знаю, *він не любить* Ївги! Він сам мені казав це!

Гаїнка говорила це гнівно, дратуючись. Баба й собі вигадала образитися:

— Оце так, дочко!.. Спасибі тобі!.. Мені, старій, та брехню завдала! Шостий десяток доживаю, зроду мені й старі люди такого не казали, а тут довелося від дитини почути! Я їй як добрій, любивши її, а вона!..

Гаїнці стало сором, що вона так на стару крикнула. Червоніючи, промовила:

— *Ні бо, бабусю*... Я ж не кажу того... То ж я не про вас,—я про людей... що то люди брехні повигадували...

— А якби це брехні були, то я б тобі цього й не казала,—навчала баба Мокрина *докірливим* та *поважним* голосом.—Баба Мокрина знає, що брехня, а що—ні. Від баби Мокрини ні з чим не сховаєшся,—вона й не бачивши все знає. І з цим твій Зінько не сховався. Він тобі каже, що не любить Ївги,—ото ж на те й каже, щоб лучче тебе дурити, щоб ти й не подумала... А ти йому віри не ймИ, ти пильнуй сама: як на його Ївга поглядає, а він на Ївгу... Та й придивляйся, чи він такий до тебе й досі, як був, чи ні... От що!.. Тоді й побачиш, чи баба Мокрина правду казала, чи ні...

— *Ох, бабусенько!* Та *не можу ж* я тому віри поняти!..

Бідолашна не сказала, а якось аж застогнала. А баба правила своє:

— От ти кажеш, що вони до Грицька читати та розмовляти збираються. А вони, Зінько з Ївгою, на луці, у вербах біля криниці, зіходяться... Там їх люди бачили, як вони відтіля порозбігалися...

IV.

ЗРАДНИК ТА ЗРАДНИЦЯ.

Як непритомна виходила Гаїнка від знахарки. Все в неї в душі, в голові плуталося. Вона не вірила, не могла тому віри няти, бо вона йому, Зінькові, няла віру без міри, без краю... І він би її зрадив? І він би говорив ласкаві слова, а сам би ненавидів і до іншої думкою линув? І він *би зазирав їй у вічі, а йому б зоріли інші*, чужі очі? І він би обнімав її, а сам би про іншу думав?.. Ой, ні-ні-ні! Цього *не* може бути!.. Бо... бо... не може!.. Бо як так, то як же його й жити?.. Ні-ні!.. Вона тому не йме віри, то все брехня, гидка брехня!..

Не йме віри...

А чого ж нема їй спокою? Чого ці думки не покидають її, печуть?

І так подумати: баба Мокрина не брехуха, та й з якої ж би речі вона стала їй, Гаїнці, брехати? Нащо їй це? До чого їй воно? Не з пальця ж вона виссала те, що *казала*! Щось *вже воно* та є, коли вже й люди загомоніли... Та й баба Мокрина: це ж правда, що вона знає, таке, чого й не бачила. Хіба ж вона не знахарка?

Каже: пильнуй! А що ж їй пильнувати? *Хіба Зінько не такий до неї, як* був? Щоправда, він тепер заклопотаний, сумний часом, дак то ж через громадські справи...

Через громадські справи... А що, як ні? *А що, як він сумний*, заклопотаний через те, що живе з нею, а думає про Ївгу? І дума, чого ця Гаїнка раніше не вмерла,—тоді б я з Ївгою одружився?

І вона почула, як од цієї думки обняло її мов огнем усю, таким страшним пекучим огнем, що трохи не закричала. Ні-ні! Не треба про це думати,—так страшно!..

Але як Зінько того дня пішов до Васюти, то вона подумала:

— А що, як не до Васюти він пішов, а до?..

І не стямилась, як вибігла з хати та з двору та швиденько на край улиці до Грицькової хати. Убігла в двір, зазирнула в вікно: Грицько з Івгою дома, Зінька нема. Мерщій тоді назад! Ой, боже! Гаразд, що ще ніхто не побачив її.

Сіла дома вдвох із матір'ю шити. Чи шила, чи не шила:

— Мамо, я води принесу піду!

— Та в нас же є вода.

— Та там трохи,—я ще принесу.

Схопилася та з хати та за відра й опинилась на вулиці.

Чи не дурна ж вона? Чого це вона вискочила? З відрами знову буде до Грицькової хати бігти, чи що? От, вона зовсім стерялася та й годі за цими думками. Треба хоч води справді набрати.

Чи набрала води, чи не набрала,—на те не дуже дивилась, а дивилась уздовж улиці, чи не йде Зінько і відкіля: чи від Грицька, чи від Васюти.

Коли справді йде—і від Васюти!

Скочила мерщій у хату, а як увійшов... Ой, яка ж вона йому рада була! Ой, яка ж то все брехня, що баба розказувала! При Зінькових очах Гаїнка так добре це розуміла! І вона щебетала до його щасливим щебетанням, сміялася так, мов би то був і сміх, і плач, і дивилася в його добрі, ясні, правдиві очі, що ніколи не дурили!.. На його любі вуста, що ніколи, ніколи не казали їй неправди!..

Поминуло два-три дні. За цей час чутка про Зінька та Івгу та разом і про Гаїнку з Васютою широко розкотилася по селу. Кумасі плескали язиками, аж одляски по всіх улицях пішли.

Микиті Тонконоженкові сам Рябченко про те розказав. Ну й лютував же парубок! Та й як же не лютувати? Йому ще з весни дуже впала в око Гаїнка. Він уже й на вулиці її займати хотів, і по саду в Сивашів уночі лазив,—думка така: а може Гаїнку саму застукає. Де там! Нічого не пособилося! Не покидаючи думок про Гаїнку, зачепився з горя за Івгу. Ну, ця така, що довго не тупцявся,—сама слідком бігала. Все літо з нею прокуйовдив, аж тут на тобі: почала від його тікати! Він спершу й не туди то—чого воно аж тепер уже бачить, що тут Зінько став на заваді. Що ж це воно таке? Івгу в його Зінько відбив, а Гаїнку Васюта... Ах же вони хамлети! Ну! Хіба вже він цього Зінька не попаде колись у руки! Дасть він йому доброї матланки! Та й Васюті...

А з Гаїнкою дедалі було гірше. Пішла до своєї подруги, Катрі Карпової.

— Що це ти, Гаїнко, мов ізмарніла? Чи не хвора?

— Ні... я здужаю...

— Дак чого ж ти така? Щось тобі є.

— Ні... ні... мені нічого... я...

Та й заплакала!.. Аж Катря переляклась, кинулась до неї, обняла, пригорнула, як малу дитину.

— Що це ти, боронь боже! Чого це ти?

— Я... я... я не знаю...—казала хлипаючи Гаїнка.—Про Зінька...

— Що про Зінька?

Помалу-малу випитала в неї Катря все. Почала її тоді вмовляти:

— Не вір тому, Гаїнко! То все брехні, то хтось навмисне вигадує, щоб вас посварити. Твій Зінько так тебе любить, що він би й слідочок твій промітав. Та він же такий щирий,—він би тебе не дурив.

Ті слова мов зцілюющою й живущою водою кропили бідолашне Гаїнчине серце. Слухала вона рівний Катрин голос ласкавий, і їй ставало легше, легше.

— От, людям заздро, що ви гарно живете,—ну й плещуть. Я це знаю. Мені раз так було, що й про Карпа мого набрехано... Запекло й мені в серці. Аж потім і виявилось, що брехня... Дак я тепер знаю вже... Не вір тому!

І Катря, трохи старша і завсігди поважніша за Гаїнку, гладила її по обличчю, а Гаїнка, мов дитина, тулилася до неї.

— Скажи, сестрице,—питалася, зазираючи в тихі очі Катрині,—скажи: ти нічого не помічала?

— Та нічогісінько! От, яка ти неймовірна! Ну, хочеш: я доглядатимусь, пильнуватиму їх обох,—от побачиш, що нічогісінько не буде.

Веселіша вернулася Гаїнка від Катрі додому, веселіша й далі була. Та не довго.

Зустріла вона свою куму Вустю. Були тільки вдвох, і Вустя зараз і поспішилась *розказати їй те, що* й баба Мокрина. (Вона чула ще й про Васюту, та про те розказувала *кому іншому*). Гаїнка розсердилась і докорила кумі, що та каже дурниці. Одначе її знов уразило те слово:

— Не віриш? Дак пильнуй сама, придивляйсь!

Що вона пильнуватиме, до чого вона придивлятиметься, коли він усім-усім такісінький, як і був!

Та як повернулась додому, то ввесь той упокій, що надихнула їй Катря своїм словом, *мов розвіявся* десь, а страшенна турбота знов обняла її, трусила, мов *пропасниця*.

А Зінько тим часом пішов до волости—*поніс подать*. Ідучи, зустрів родича, діда Корнія Грабенка—і той туди йде. Пішли вкупі, розбалакались.

— А що це, Зіньку, я чув, про твого приятеля Васюту говорять?—сказав дід.

— А що там говорять?

— Він у тебе як: вірний приятель? Ти *його добре знаєш*?

— А добре: парубок гарний дуже, чесний, путящий.

— Ну, то й гаразд!—сказав дід Корній —Я через те, бач, питаюся, що люди почали за його всякі дурниці плескати.

— Ет, люди,—як люди: усе щось ізмислять!—махнув рукою Зінько.—Що ж там?—попитав, хотівши *таки знати*, бо певний був, що це вже Денисові полигачі щось ізнову вимудрували.

— Та таке, що трохи ніяково й казати... Говорять, що він до твоєї жінки стежку топче.

— От чорт-зна-яка падлюшна брехня!—*обурився* Зінько.

— Та й я так думаю, що це брехня,—по щирості сказав дід,—*ну*, а *одначе* перестерегти хотів, бо вже про це по селу баби плещуть. Певне—*брехня*; *ну*, а все *таки ти* накинь там коли-не-коли оком, бо, кажуть, що наче б то десь і бачено їх удвох... Хто озирається, *той* не кається.

Зінько вертався додому, зовсім не думаючи *про* цю розмову... себто думав, але зовсім не так: він Васюті й Гаїнці вірив зовсім, та не міг дорозумуватися, з чого пішли ці брехні. Одначе, прийшовши додому та побачивши Гаїнку, трохи здивувався, що вона, якась... наче їй щось не теє...

А Гаїнка й собі дивилася на Зінька та й думала:

— Такого я його ще ніколи не бачила... Щось у його й погляд якийсь... непевний... Та невже ж? Ой, боже! Ні-ні!..

І знов та страшна думка обняла її вогнем.

Полягавши вони ввечорі спати, ніяк не могли розбалакатися. То було не говорять звечора хіба вже як дуже потомлені—в жнива, або що,—все було як почнуть, то одне одного аж спиняє, що вже треба спати, а тепер—лежить кожне собі мовчки. І кожне думає: «Чого це так попереду не було?..»

Врешті Гаїнка озвалася:

— *А що ти сьогодні в волості* чув?

— Та так... нічого... оддав гроші та й вернувся.

— А у Васюти не був?

— Ні; а чого б я мав у його бути?

— Та хіба ж я знаю?.. Та ж у вас усе справи... Та й давно вже в його не був...

— Давно? А вчора?

— Чи то пак: він у нас давно не був.

— А хіба ж *як я до його піду, дак* то він у нас буде?

— Та ... *ну... може прийде*...

— А нащо тобі той Васюта?

— Да так... *він такий гарний, веселий*, балакучий...

Гаїнка, заплутавшися з тим Васютою, плела аби плести, а Зінько думав:

— Чого це вона так його вихваляє?

І додав уголос, аби не мовчати:

— Прийде колись...

Гаїнка помовчала, а тоді озвалася несміливо:

— А до Грицька ти часто ходиш...

— Ще й частіше ходитиму, бо треба ж *учити його читати*... А *завтра* ввечорі вдвох підемо—читання гуртове буде.

Ця відповідь запекла коло серця Гаїнці. Хотіла щось сказати і не змогла. Лежала, зціпивши зуби, і мовчала. Удавала, немов спить. Зінько й собі лежав тихо. Довго не спали обоє—кожне за своїми думками.

Другого дня Гаїнка *не мала спокою* з самісінького ранку. Коло одного так і крутяться, так і плутаються в неї думки: все коло того вечора, що Зінько піде до Ївги... чи то—до Грицька... За тими дум-

ками не могла нічого робити. Почала поратися коло печі, дров положила, а підпалити забула: горщик у піч засуває, а дрова не горять. Аж мати посміялась:

— Оце дак так! Нова мода: щоб не топивши зварити.

Узяла горщик вимити, а перед очима—Івга вдвох із Зіньком у вербах над криничкою... Затрусилась уся, горщик з рук—гул! та й розскочився.

— Ой, шкода горщика!—пожалкувала мати, а Гаїнка стояла над черепками і не знала, що їй робити...

Так-сяк поставляла що треба в піч. Узяла миску, щоб змити пшоно, насипала його туди, стала наливати води, а Івга каже: «Здоров, Зіньку!..» Миска додолу,—вода полилась, пшоно з черепками розскочилось.

— Та що це тобі, дочко?—метнулась до неї мати.—Чи ти хвора, чи що? Ой, яка ти бліда!..

— Я нічого, мамо... мені нічого... То так чогось руки затрусилися...

Сама стояла, як біль, біла.

— Оце лихо!—бідкалась мати.—Хоч би Зінько швидше вертався!

— Ні-ні, мамочко! Не кажіть йому нічого, нічого!.. Це я так... це дарма!.. Я здоровісінька... Я зараз поратимусь... Тільки не кажіть нічого Зінькові!..

І справді заходилась удвох із матір'ю поратися і так-сяк наварила обідати. Зінькові мати нічого не сказала, але сама все придивлялася до невістки. Та силкувалася не появити перед Зіньком нічого, навіть удавала, ніби їсть за обідом, хоч їй і в губу не йшло. Але ввечорі, як прийшов час іти до Грицька на читання, почулася, що не може йти, що не зможе ввійти в ту хату, глянути на Івгу... не здоліє висидіти там... Одмоглася тим, що болить голова, і лишилася дома. Зінько пішов сам, а Гаїнка думала:

— Там Катря буде... Вона пильнуватиме... Вона мені скаже...

Поки Гаїнка була в хаті з матір'ю, вона силкувалась нічого не виявляти. А вже як спати пішла!..

Вона з Зіньком спала окремо в противній хаті. Гаїнка так любила цю хатку, чистенько-чепурненько попримазувану, з квітками й голубами, помальованими синім та червоним на білому комині, з паперовими квітками біля образів, з патретами та малюнками по стінах, з маленькою шахвою на книжки та з ліжком Зінькового роблнва, з старими липовими лавами. Так було тихо, та гарно, та любо, як у віночку, в цій хатинці, в цьому гніздечку, де вона вдвох із Зіньком воркувала!.. А тепер!..

Яке воно все похмуре, непривітне, негарне, мов і стіни на неї падають. Які великі довгі діди поставали по кутках,—аж страшно. Як неприхильно навис комин,—мов і піч гнівається. І боги так похмуро неначе поглядають з божника своїми виразними біластими очима. Не хоче, не хоче вона нічого цього, не хоче на його й дивитись!..

Погасила мерщій лямпу, щоб і не бачити. Сиділа, зіпершись на стіл, у темряві.

Нащо їй це все, коли він її не любить, коли він пішов до тієї!

Вона ж як голубка покинута... Нікуди їй і полинути: ні до батенька, ні до матінки, бо не вернуть вони дружиноньки!..

А він там, а він усе там!..

Як без міри довго!..

А може ж... це все й брехня? А вона на його таке вигадує!.. На свою дружину!.. Це ж гріх!.. Треба не потурати серцеві!.. Вона ляже, спатиме...

Лягла справді, заплющила очі, силкувалася не думати про це, силкувалася заснути. Та не могла. Все дослухалась, чи не йде.

Заторохтить миша в сінях, а вона вже думає, що він за клямку береться. І дух притаїть, дослухається... Ні, не він!..

Хтось улицею йде. Оце певне він. Причувається до ходи: туп-туп-туп... Ось проти хати... Ну-ну,—завертай у ворота!.. Уже береться за ворота... Ні, пішло... пішло далі!..

Чи не в вікно хтось стукає? Зірвалась, підбігла, відсунула віконце.

— Зіньку, це ти?—попитала стиха.

Не чуть нікого, ніхто не озивається.

Вернулася на ліжко.

Ой, боже! Як же він довго!..

Ні, вона не так ізробить: вона проказуватиме молитви... всі, які знає... і як усі перекаже, то він прийде.

Почала проказувати з «Во ім'я»... Казала помалу, кожне слово добре вимовляючи... «Царю небесному», «Тройцю», «Отче-

наща», «Богородицю»—усі, всі!.. Казала й «Воскресного бога», і «Вірую», й «Помилуй»...

Уже й усе, а його нема. Проказала ще заповіді. Прислухалась,—не чуть...

Ой-ой, вона ж, здається, у «Вірую» проминула там слова!.. Того ж воно так і швидко.

Вернулася назад і почала з «Вірую» проказувати знову все аж до краю. Вимолила всі, які знала... і ті, що від матері ще малою дитиною навчалася і яких нема по молитовниках...

Ось він уже йде... Ще нічого не чуть, та треба ж трохи підождати, поки підійде ближче. Коли зараз прийде,—дак не ходить до Ївги, а коли не прийде... Це вона так загадала.

Лежала, вдивляючися широко розплющеними очима в темряву, і вся трусилася мов з пропасниці. Нічого вже не думала, тільки слухала... Слухала й трусилася.

Скрізь було тихо. Він не йде.

Тоді підняла руки вгору, заломила їх, і вони впали за голову на подушку. Страшна безнадія німа стиснула їй душу... Душа холоділа, застигала, як крапля на морозі, вмирала...

І враз почула, що Зінько відсуває ключем сінешні двері.

Кинулася на ліжкові, підвелась і впала знову, причаїлася, затаївши й духа.

Зінько ввійшов у хату тихо, тихо скинув чемерку, роззувся й ліг.

— Ти ще не спиш, Гаїнко?

— Ні...

— Я забарився, серденько... Зачиталися... А в тебе й досі голова болить?

— Ні, вже нічого...

— Я й Грицька вчив... Він страх береться до науки.

Почувала, що мусить щось сказати, відповісти на ці слова, та не могла розімкнути вуста. Одначе перемоглася.

— Добре, що береться...

А думала інше: «Якби він і довіку не брався!» Одначе не сказала цього, тільки промовила:

— Коли хоче навчитися, так чом же він не ходить до тебе, а ти до його?

Напружувалася з усеї сили, щоб не тремтіти, щоб говорити спокійно, а воно таки подужувало і раз-у-раз струсювало мов страшною трясцею.

— Соромляється при чужих,—одказав Зінько,—говорить, що йому лучче дома. Та й нога ж у його ще болить, не можна ходити.

— А жінки... хіба не соромляється?

— Ні.

— Коли ж ви вчилися? Як ще всі не посходилися?

— Еге ж.

— А Катря була?

— Була.

— А вона... тут сидить, як ви... вчиться?

— Хто, Катря?

— Ні, та, Грицькова...

— Як коли: буває й ні.

Зінько подумав про Ївгу. Після тієї події в вербах йому не хотілося до Грицька й ходити, щоб з нею не стріватися, та не можна було. Одначе вона сама почала його обминати, на дивилась йому в вічі. Він думав, що покаялась, не знаючи, що вона добирає способу, як йому зілля дати.

— Не люблю я її!—сказав він до Гаїнки.

— А чом не любиш?

— Бо в'язне до мене..

Гаїнку мов імпетом підкинуло, але вона зараз же примусила себе знову лягти й спиталася:

— Як то в'язне?

— Тепер, оці дні, сказати—ні. А то дак була штука.

І він по щирості розказав Гаїнці всю подію в вербах.

— Я вже так наважився,—казав далі Зінько,—як буде чіпляться, то хоч і Грицькові скажу... Чи може краще йому, бідоласі, вже не казати такого? Як ти порадиш, серденько?

І враз Зінько почув, як маленькі руки вхопили його, почали тягти, торсати, смикати.

— Ой, Зінечку, який же ти любий!.. Ой, як сонечко!

І вона стискала його, пригортала, цілувала.

— Ой, серце мое! Ой, дружинонько моя вірна!

— Гаїнко, голубочко! Яка ти гарна!

— Я погана! Я нікчемна! Я лиха! Ти—як сонечко праведне, як барвіночок зеленесенький, а я як... як... як хмара чорна!..

— За що ти так себе лаєш?

— Мені наказано, що ти ходиш до Ївги, а я...

— А ти повірила?

— Не повірила, тільки... тільки сумно було, страшно, як у темній пустці самій... Ні, я трошечки, трісі-трісюні повірила—як на мачиночку дрібнюню!.. Ой, прости ж мене, моє дороге, моє щире, єдине серденько!..

— Ну, дак я ж тобі скажу, що й мені про тебе наказано.

Вона так і схопилася.

— Про мене?! Про мене?!

— Що до тебе Васюта стежку топче.

— Васюта?.. Ха-ха-ха!..

— Цить, дурне, а то мати почують.

Гаїнка реготала так дуже, що й справді мати могла почути, хоч і в другій хаті.

— Ой не вцитю!.. Васюта!.. Ха-ха-ха!..

Ледве втишив її.

— А ти ж повірив?

— Чи я ж дурний?

— От бач! От бач!—почала вона стукати себе кулачком у голову.—А ця голова дурна, як пень, бо повірила!.. повірила!..

Забрав її руки, щоб не била себе.

— Це ж, Гаїнко, хтось нас посварити хоче. Хто тобі казав?

Розпиталися. Зінько подумав...

— Гляди, що тут думка була не самих нас посварити, а й усе наше товариство проміж себе... Стривай, стривай! А ти ж чого була в баби Мокрини?

От так ускочила! Ой, якби тепер була не ніч, де б вона тоді очі поділа?!

Пригорнулася, притулилася до його, знітившись, як кошенятко.

— Я... я... я хотіла... я думала...

І врешті призналася цілком. Зінько й сміявся й сердився. Вичитав їй добре.

— Ну, хіба ж ти не бачиш, що ця баба брехуха? Отже наказала тобі про Ївгу.

— Е, дак що? То вона наказала, що від людей чула, а в хворобах вона таки зна...

Довго вони не спали...

Другого дня вранці Гаїнка прокинулась перша. Тихо, як пташечка, скочила з ліжка й стала посеред хати. Сонце било золотим промінням просто в вікно й осявало всю світлицю. Боги з божника ласкаво й прихильно всміхалися до Гаїнки, усміхався й дід Шевченко з-під смушевої шапки, і стіни, і комин, і лави—все блищало в золотому промінні і сміялося до неї привітно, гарно... А вона стояла серед того проміння, розчервонівшися після сну, з променистими очима, і їй було радісно, весело, ясно—так ясно, як там, на тому блакитному небі, де грало те проміння золотесеньке, теплесеньке...

—Зіньку! Вставай! Ми заспали...

Мати аж уразилася, побачивши Гаїнку: вчора була хвора, як біль біла, сьогодні так од неї й б'є рум'янцем та сяєвом...

Після снідання Гаїнка сама віддала Зінькові пляшку з зіллям, а він його вилив і пляшку побив. Їй було таки трошки жалко: а може б пособило?

Тоді побігла до Катрі. Ускочила в хату як шуря-буря.

— Здорова, сестричко!

— Здорова!—відказала Катря, стоячи з засуканими рукавами біля печі.

— Питай мене, чого я до тебе прибігла!

— Хіба не знаю? Довідатися, чи не догляділась чого. Ну, дак скажу. що я й придивлялася, я й прислухалася,—нічого нема, все брехня.

— Ха-ха-ха!—зареготалася Гаїнка на всю хату, аж дитина в колисці жахнулася, та й Катря здивувалася.

— Чого це ти?

— От і не вгадала! Уже мені не треба того придивляння та прислухання... Ха-ха-ха!

— Та чого ж ти смієшся?

— Бо мені і весело і чудно... Ой!..

Ухопила Катрю за стан рукою і покрутнула її по хаті так, що в тієї аж спідниця замаяла.

— Чи ти присуственна?—сміялася вже й Катря, пручаючись.—Кажи вже, що там є!

Гаїнка розкала їй про все... і про Васюту...

Брехні про Зінька з Ївгою та про Гаїнку з Васютою таки ходили по селу ще деякий час. Та ні Зінько, ні Гаїнка вже не чули їх, навіть не знали про те. На щастя й до Грицька воно не добігло: у хату до його ніхто з тим не зважився піти, а сам він ще тільки по двору дибав, а нікуди не ходив, бо нога й досі боліла. Помалу-малу й затихло все.

Хоч і баба Мокрина, і п'яниця Захарко не дурно взяли від Рябченка свою плату,

а його гроші видимо пропадали ні за апову душу. Він це бачив, лютував все думав, вимізковуючи якісь нові виглі...

А Зінькове товариство тим часом трохи обільшало: став туди ходити Дмитро Ваиленко.

V.

БРАТИ.

Панас Момот страшенно лютував. Як на його думку, то це була непрощенна кривда, що Грицько забрав собі ту десятину землі. Грицько був старший, батько його відділив першого, віддав йому все, що треба, а те, що зосталося ще в батька, повинно цілком усе належати йому, Панасові, та меншому братові Іванові. Вони жили при батькові, доглянули його смерти, вони й повинні були поділити проміж себе всю, яка зосталася, батьківщину. І дуже не по правді зробив батько, що, вмираючи, звелів Грицькові забрати ту десятину. Дурниця яка, що Грицькові тоді менше припало землі! Уже скільки припало, то припало, а як одділений, то одділений: знай своє, а до чужого не встрявай! Не по правді зробив батько, що відказав ту десятину Грицькові, а ще більшу неправду вчинив сам Грицько, її взявши.

Панас на таке пристати не міг. Він і сам усякими способами змагався з Грицьком, і меншого свого брата Івана до того нахиляв і дратував проти старшого. Найбільше лютував тепер Панас через те, що йому не пощастило забрати з тієї десятини жито Грицькове. І в які дурні він, Панас, пошився, націлившися забрати жито вночі під вівторок і побачивши в понеділок уранці, як Грицько з товаришами віз уже останні копи! Якби не оте прокляте товариство, то зроду-віку сам Грицько не встиг би перевезти, а тепер... І найгірше, що ніякого способу не добереш тепер із Грицьком. Сам він нітрохи не поступається, а старшина крутить:—Що ж, я не можу... одвічатиму... не по закону...

Не можу... А скуп узяв, дак те міг?.. Не по закону!.. А то по закону, що чужу землю загарбано?

Ходив Панас і до Рябченка порадитися: той же такий хитрий, що й бісового батька одурив би. З пекла сам родом, ба ще три милі з-за пекла!.. Дак і той слебезує:—Як судитися, то трудно висудити, бо по закону Грицько правий. А перечасуй трохи, поки втихомириться справа з Денисовою покупкою,—тоді старшина тобі пособить.

Пособить! Усі вони пособлять! Поки було треба, щоб він за їх у громаді галасував, дак вони його манили всякими обіцянками-цяцянками, а тепер дак і ждениками годуйся, здобрій тим, що «перечасуй!» Гарне слово! А як же йому ще «часувати», коли Грицько вже знов сіє на тій десятині? І знов те буде, що й було: посіє, а на той рік хліб забере. І тоді вже хоч не кажи, що то їх, Панасова та Іванова, нива. Скажуть: та йому батько її відказав, та він уже давно там сіє, та чого там колотнечу заводити, та те, се—хіба він їх не знає? Перечасуй, пособимо! Чортового батька вони пособлять! Не вірить він їм і крихти! Бо вже так одурити, як вони його з судом одурили, то вже годі!.. Так і тоді буде, і зостанеться земля в Грицька, а вони, менші брати, дулю з'їдять!..

О, стонадцять йому болячок у печінки! І він оце попустить тому дурному Грицькові отак із себе знущатися? Попустить, щоб оті Івжині вишкварки на його батьківщині хазяйнували? А не діждуть бісового заводу вилупки! Не попустить він Грицькові *верховодити* над собою! Ні, зроду-віку! Він щось вигадає, вимудрує... Тільки що?

Хоч би цей Іван був моторний! Таке вайло, батіг з клоччя, лемішка чортова!.. Оце іноді й розпалиться на Грицька:—Та я йому!.. та я його!.. Се та те!.. Та зараз і прохолоне. Так таки просто й каже:—Та може б ми вже це облишили, брате?—Облишили! Як це можна облишити?! Що ж це—копійка тобі, чи п'ятак пропадає? Це ж земля, це а ж д е с я т и н а з е м л і! Де ж таки видано, щоб землю з рук пускати? Та тепер кожен за землю і руками, і ногами, і зубами держиться! Над кожною грудочкою труситься. А як полюднішає, то ще гірше буде. А в його ж, у Панаса, сини, та й Івана цієї осени мають женити, то й там же не без дітей буде. І всім треба буде землі! Де ж вони її наберуть, коли й тією нещасною десятиною поступляться тим клятим виплодкам Грицьковим? Та ще хоч би його, а то ще й її,

тієї задрипаної захвойданки, тієї пройди Івги? Чи то ж із *розумом вони будуть*, коли пустять з рук такий шматок землі?

Ні, зроду-звіку!

Та що робити? *Слова Грицько не слухається*; позивав—не пособилося. Нехай же послухається кия, коли не слухається кива! Їйбо! *Піймати його та відлатати* так, щоб аж ребра крізь шкуру повилазили, то він тоді вже не піде сіяти на чужій землі. Та й тут *перешкода*! Сам того не зробиш, а цього дурня Івана, хіба нахилиш? А добре було б!

Можна так ізробити: застукати його десь самого і бити, аж поки заприсягнеться й землі з'їсть, що поступиться тією десятиною. Тоді вже гаразд буде; раз,—боятиметься, щоб знову не било, а друге: як заприсягнеться, землі з'ївши, то такої присяги ніхто не зламає. Тоді вже певне не встряватиме в цю землю. Тільки *таким робом* і можна щось удіяти, а іншого й способу нема. І нехай собі там Іван як хоче, а *мусить на це* пристати. А коли не хоче, то ось що: через його в Панаса пропаде півдесятини землі (бо тую, що в Грицька, вони на двох поділили б), ну, то хай Іван поступиться *йому півдесятиною* з своєї частки, дак тоді вже Панас і облишить цю справу. Тільки не поступиться він, *ні*! Ну, *то мусить* пристати до його вигадки.

І Панас заходився біля Йвана...

У неділю в Чорновусі був храм. Грицькова Івга, однісши свого сина до сестри, *пішла туди ще* звечора: там були в неї родичі, дак вона мала в їх переночувати. Грицькові діти уже *намагались, щоб і їх* узяти на храм. Де ж таки!—той храм давно вже їм снився! Сусідина дівчина Пріся там була і розказала їм про все: що там ярмарок, а на ярмарку такі великі *пряники продають*: риби золотопері, коні такі здорові-здорові:—хоч їж, хоч верхи сідай!.. і всі золотоголові!.. І *ще* продають намиста і стрічки, і круг церкви з охрестами ходять, в її сестри,—її сестра в Чорновусі живе, дак, боже, гарними пампушками її нагодовано!.. А ще продають *ріжки солодкі*... і сопілки... Та хлопцям кращого над золотоголові коні не було. Ті коні їм уже й снилися. А дівчинці мріялися такі довгі стрічки, що аж до п'ят, і ріжки... вона дуже *любила* ріжки!.. О, прохали ж вони мачуху, щоб *узяла*! Дак де там!.. Та як вона пішла, вони всі до татка: нехай він їх одведе *до* тітки: вона добра, вона їх забере на храм. Тітка, Грицькова сестра, була справді добра людина. Побачивши таку *кулу* дітей, вона спершу сплеснула руками, а потім наважилася забрати на віз і свої діти й Грицькові та повезти всіх на храм—от, нехай уже дітвора побавиться. Семеро *дітей зчинили* з радощів страшенний галас, і Грицько так і покинув своїх на ніч у сестри, бо другого дня треба було їхати рано, то тітка *й зоставила в себе* небожат. Грицько дав кожному по дві копійки на коні золотоголові, риби золотопері, ріжки, бублики, намиста, стрічки та всякі інші ласощі й окраси, що мріялися бідолашним *дітям при словах* «храм» та «ярмарок».

Грицько вернувся додому сам. Упоравшися зовсім по хазяйству та *повечерявши*, він іще не міг спати. Сів за столом і *замислився*. В хаті була тиша. Аж чудно стало Грицькові, що то завсігди повна хата дітей, а тепер так тихо. Посидів трохи, а тоді, знявши з стіни й постановивши на стіл поганеньку жерстяну лямпочку, що ледве блимала своїм *вузеньким* гнотиком, розгорнув перед нею книжку. *Він од Зінька* вже навчився всіх літер, умів з їх і слова читати, тільки ще дуже важко йому було вимовляти все слово і розбирати, що воно саме за слово. От і тепер він ніяк не міг прочитати, що воно виходить із оцих літер: с-т-а-р-о-с-т-а. Вимовить кожну літеру, а ціле ніяк не складається. Довго мудрував, аж поки домудрувався: с т а р о с т и. Зрадів і схотів ще раз прочитати. Та зараз же помітив, що наприкінці стоїть, а, а не и,—виходить, що не с т а р о с т и. Заходився коло того слова; знову довго мордувався, аж поки таки вичитав:

— *Староста*! *Он що*! Староста—той, що від парубка ходить дівчину сватати. Ловко! Ну, далі!

І почав читати далі, тяжко працюючи над кожним словом, що аж піт його пройняв. Та був радий з тієї праці, певний, що вона дасть йому колись те, чого він *шукає*: *більше розуму, краще життя*. Вірив, що аби подужав розбирати книги, то вже з їх він вичитає все-все, що йому

треба: і як по закону боронитися від лихого *напасника*, і чи мають право брати в його землю віднімати, і відкіля цей світ узявся, і що Христос людям казав, і все-все. Книга здавалась йому чимсь великим і велико-поважним джерелом усієї, яка тільки може бути на світі, науки, премудрости й правди...

Враз він почув, що ніби щось тихо ступає в його під вікном. Прислухався—нічого не чуть. Він знову *схилився до книги*, але ще й слова не прочитав, почув, що сінешні *двері стиха відчинилися*.

— Чи не Зінько йде?—подумав Грицько.—Дак ні,—він казав, що сьогодні йому не можна.

Тихо відчинилися двері в хату і на порозі став Панас, і Грицько догадався, що другий, за їм у темряві, був Іван. Грицькові стало моторошно. Ні слова не кажучи, вони кинулися обидва, вхопили його й почали крутити йому руки назад.

— Панасе!.. Іване!.. *Братіки, що* це ви робите?

Він силкувався пручатися, але нічого не міг зробити проти двох таких здорових. Мовчки й швидко вони витягли його з-за столу, скрутили назад руки й зв'язали *вірьовкою*. Тоді положили його на спину додолу.

— *Слухай!*—*промовив* Панас, достаючи з-під свити сокиру,—тільки писнеш, тільки крикнеш, так тобі цією сокирою й розвалю голову. Розумієш? Мовчи ж!

Грицько мовчав збентежений, зляканий, тільки дивився на їх широко *розплющеними* очима.

— Затуляй вікна!—звелів Панас Іванові.

Один ухопив Грицькову свиту, другий—чемерку й рядно і позатуляли три невеличкі *віконця*. Тоді посідали на лаві, а Грицько зв'язаний лежав долі серед хати.

— Слухай же ти,—озвався до його Панас,—чого ми до тебе прийшли! Одступись од землі!

— Не відступлюсь,—одказав Грицько.

— *Дослухай спершу!* Відступись од землі, заприсягнись, що не займатимеш більше її і не позиватимеш нас, і нікому не скажеш про те, що ми в тебе були! Заприсягнись перед іконою і святою землею! Іване, *зніми ікону!*

Іван поліз до божника і зняв. Панас узяв ікону в його і підійшов до Грицька.

— *Ось ікона*,—*присягайсь!*

— Не заприсягнусь.

— Слухай, Грицьку!—загомонів Панас: його вже обнімали лютощі.—Слухай та поміркуй про те, що я зараз тобі казатиму, добре поміркуй, щоб потім не жалкував. Коли ти зараз не заприсягнешся,—мордуватиму тебе доти, аж поки скоришся. *Подумэй про це, да тільки не довго*, бо я довго не ждатиму.

Він положив ікону на стіл, а сам сів на лаві. Іван стояв у порога, похнюпившись. Грицько мовчав, тільки важко дихав. Страшно бліде обличчя його здавалося мертвим.

— Ну?—попитав нарешті Панас.

— Не заприсягнусь...—хрипко ледве вимовив Грицько.

— Дак брешеш же! Заприсягнешся!..—скрикнув Панас, зірвався з місця й кинувся до Грицька. Ухопивши за налигач, що їм зв'язано було тому руки, він звів *його на ноги і тоді відразу штовхнув*, кинув додолу. Безщасний упав, але зараз же Панасові руки *знову звели його та й* знову кинули. Важко вдарившись об долівку, Грицько застогнав.

— Квокчеш!—лютуючи гиркнув Панас і все підводив і кидав його, підводив і кидав.

— Брате! — прохрипів нещасний.—Брате!..

Панас припинивсь.

— Ну?

— Змилосердься!..

— Заприсягнешся?

— *У мене діти малі*...

— Заприсягнешся?

— Брате! Є ж бог на світі!.. Він же все бачить!.. Він покарає... Брате, змилосердься!—на губах у його зачорніла кров.

— Заприсягнешся?

— Ні.

— Дак на ж тобі!..

Панас ізнову вхопив його за налигач і з усієї *сили штовхнув іще раз*. Грицько впав головою просто на ріжок скрині, вдарився об його і тоді зсунувся вниз, додолу, лігши ниць.

— Ну, ти, повертайсь!..

Панас *копирснув його ногою й перекинув* на спину. Тіло простяглось без життя, голова закинулась назад.

— Ну, вдовольнився? Кажи тепер, що наду мав?

Грицько не озивався. Тіло не ворушилось.

Іван увесь час стояв, немов скам'янілий. Не міг ворухнутися, ступнути, озватися. Мов хтось його скував, пригнітив. Тепер, ледве вимовляючи слова, сказав:

— Він мертвий...

— Мовчи, дурню!—відказав Панас, а тоді знов удався до Грицька!—Ну, ти, кажу тобі,—не вигадуй, а озивайся! Чуєш? А то я тебе зведу!

І він з усієї сили вдарив його чоботом у бік. Грицько мовчав.

— Уставай, кажу тобі,—крикнув Панас несамовито.—Уставай! Уставай! Уставай!..

І за кожним «уставай» він бив його з усієї сили в бік чоботом, аж посувалось тіло по хаті, але не виявляло життя. А Панаса обняла лютість, страшна лютість на це бездушне тіло за те, що воно не ворушиться, не озивається. Він не хотів цьому няти віри, він мукою хотів примусити Грицька виявити життя, розвіяти його, Панасів, страх. І бив його, топтав ногами, не розуміючи вже й сам, що робить, і хрипів.

— Уставай! Уставай! Уставай!

Іван стояв біля дверей, спідні щелепи ходили в його ходором, він увесь трусився, а все не мав сили ступнути, ворухнутися. Тільки стояв і дивився божевільними очима.

— Уставай! Уставай! Уставай!

Але він не вставав.

Нарешті Панас зупинився знеможений, важко дихаючи... Стояв, стиснувши кулаки, і дивився на мертвого брата. Тоді враз мов схаменувся, нахилився до Грицькових грудей, припав до їх ухом...

Груди не дихали.

Помітив на голові, на виску чорну пляму, ямку, саме в тому місці, де вдарилася голова об гострий ріжок залізом обкованої скрині.

Панас підвівся й повернувся до Йвана:

— Слухай, ти! Коли ти мені хоч словечком кому пробовкнешся, що ми тут були, то буде й тобі те, що йому!

Хотів іти, але завернувся, сів на лаві, став думати. Нарешті озвався до Йвана:

— Піди в сіни, знайди там віжки, перекинь їх через трамок.

Іван не йшов, а стояв, трусячись.

— Ну, йолопе! Чого стирчиш? Іди, кажу тобі!

Іван вийшов. Поки він там порався, Панас розв'язав Грицька. Тоді витяг труп у сіни, виніс туди й лямпочку. Перекинуті через трамок віжки вже теліпалися серед сіней. Панас зав'язав на одному кінці петлю, взяв під пахви Грицькове тіло, підтяг під вірьовку і надів трупові на шию петлю.

— Тягни!

Іван узявся за другий кінець віжок. Вірьовка шморгнула через трамок, труп підвівся головою. Панас піддав його. Труп заколихався над землею, витягшися ввесь, руки повисли, голова нахилилась наперед.

— Я подержу його так, а ти по драбині злізь на трамок, зав'яжи там віжки.

Панас держав труп, а Йван приставив драбину, поліз на трамок і зав'язав віжки. Тоді Панас одійшов.

Труп заколихався серед сіней.

Панас узяв за руку Йвана і, як дитину, вивів із сіней.

Лямпочка, покинута в куточку на водянці, блимала помалу тьмяним світом, освічувала сіни, а серед їх—трупа зо звислими руками.

Він ще колихався рівно й тихо: ра-аз... ра-аз...

VI.

ХТО ВИНЕН.

У неділю рано-вранці Зінько лаштувався їхати на ярмарок у Чорновус. Оглядівся, аж нема того лантуха, що треба було взяти з собою. Почав був шукати та й згадав, що його позичив Грицько ще на тому тижні та й досі не вернув. Було ще рано, і Зінько пішов по лантух до Грицька.

Одчинив двері в сіни і побачив, що серед їх висить чоловік, спустивши руки й нахиливши наперед голову.

— Що воно?—подумав Зінько, не зрозумівши, що саме бачить.

Приступив ближче, пізнав Грицька, побачив вірьовку на шиї.

— Грицько повісився! — промайнуло йому в голові.

Він скочив, щоб пособити, щоб зняти, і доторкнувсь до рук холодного трупу. Пособляти було нікому: Грицько був мертвий.

Зінько кинувся з сіней. Ледве вибіг, побачив, що в двір увіходить сусіда Грицьків, Юхим.

— Грицько повісився!—крикнув йому Зінько.

Той, чи не дочув, чи не міг іще зрозуміти такої надзвичайної речі і спитався:

— Що ти кажеш?

— Грицько повісився,—кажу.

Юхим спинився вражений.

— Як то повісився? Чого?

— Не знаю... Висить мертвий у сінях...

— Та ну?

— Іди, глянь!

Вони вдвох підійшли до сіней. Юхим глянув.

— Оце, не дай боже!—промовив, перехрестившись.—Ходім швидше до волости та скажемо!

Юхим не схотів переступати й сінешного порогу. Причинили двері і зараз же вдвох пішли до волости. Там не було нікого, тільки сторож. Послали його по урядника та по старшину. Урядник жив поблизу і прибіг швиденько. Поки вони розказали йому справу, прийшов і Копаниця. Розказали й тому. Старшина гукнув на сторожа, щоб біг до писаря, а сам, лаючись, що не доведеться побути на ярмарку, пішов з урядником, з Зіньком, з Юхимом та з понятими до Грицькової хати.

Тим часом чутка про подію вже розкотилася селом, а надто, що люди бачили, як волосні, з юрмою людей, ішли до Грицькової хати.

Оглянувши тіло, урядник із старшиною поставили біля його двох десятників, щоб нікого не пускали туди, а сами пішли до волости. Там уже був писар, і вони заходилися писати про страшну пригоду слідчому, становому та лікареві. Незабаром двоє поштарів уже бігло верхи, везучи тії звістки. Зінькові та Юхимові звелено сидіти дома й дожидатися, поки їх покличуть на допит.

Тим часом Рябченко, їхавши на ярмарок, проїздив проз Грицькову хату. Побачив у дворі натовп народу, найбільше жіноти. Люди тислися до хати, та два десятники з ломаками стояли біля дверей і не пускали нікого.

— Що воно за знак?—подумав Рябченко і припинив коня.

— А слухай, Йосипе,—гукнув до чоловіка, що саме в той час виходив з двору.—Чого це тут такий тиск народу?

— А хіба ти не чув? Грицько повісився... чи повішено його... хто його зна!..—відказав той та й пішов собі вулицею.

— Що це?—подумав собі Рябченко.—Чи не здурів цей Йосип?

Одначе встав з воза, прив'язав коня до воріт і ввійшов у двір. Десятники не пустили його в сіни, та він з порога побачив мертвого і помітив кров на сорочці.

— Ну, це штука!—думав він, ідучи назад до свого воза.—Це не Грицько сам коло себе порався, а хтось інший, бо чого б же була кров? Це така штука, що мабуть хай поки ярмарок підожде, а я піду лиш до волости.

Ударив коня і побіг швидко. У волості був уже сам старшина, бо урядник шатнувся по селу—чи не довідається чого про подію, а писар таки хотів хоч одним оком глянути на ярмарок, поки гоприїздять пани,—тим і метнувся мерщій додому. Копаниця, лютуючи, ходив по волості і собі лагодився йти додому, хоч на ярмарок уже не думав їхати, бо лікар та слідчий могли прибігти й швидко.

— А що, Григоріє Павловичу, бачили?—спитався Рябченко, поздоровкавшись.

— Та бачив, бачив,—бодай би й його, і того, хто це зробив, чорти побачили, як мені через це ярмаркувати не доведеться! Хто вбив, а я одвічай!—одказав сердито Копаниця.

— А хіба не сам Грицько повісився?—попитав Рябченко.

— Де ж там сам, коли голову пробито!—відказав старшина.—Убив хтось, а тоді й повісив, мов би то сам Грицько.

— Хм... Воно й мені так іздалося... Дак, кажете, дуже треба на ярмарок?

— Так треба, що аж кричить!—лютував Копаниця. Але Рябченко не зважав на те.

— Ну, з ярмарком якось помиримося... А це таке діло, таке діло, що...

— Що—що?—спитав роздратований Копаниця.

— Що може за його й два ярмарки самохіть оддасте, не то один!—одказав Рябченко.

— Чого ж то так?

— А от давайте спершу розпитаємося! Як на вашу думку, Григоріє Павловичу, чиє б це могло бути діло?

— Хм... хм...—закрутився той на стільці.—Кат його знає!.. Усе в хаті ціле, нічого не пограбовано... Це не чужий чоловік, не злодіяка який, а так... з своїх чоловік... Хтось із Грицькових ворогів.

— І я так думаю,—потакнув Рябченко,—що хтось із Грицькових ворогів.—Та хто ж?

— А мара його знає! хіба вгадаєш?—туди думка, і сюди думка... А втім.. Гляділь, чи не братів це діло? Вони ж із їм усе заводилися...

— Що заводилися, то заводилися, а таки я на їх не думаю... бо все ж таки вони йому брати, то не зробили б такого... Тут треба чужого чоловіка шукати.

— Ну, а які ж іще в Грицька вороги?—згадував Копаниця.—Здається, що й не було.

— А хто його знає... Хіба ми всі його справи відаємо? Може ж і були... А скажіть, хто перший убитого Грицька побачив?

— Та Зінько ж Сивашенко.

— Хм... І не сусіда йому, а перший побачив... Сусіди ще не кинулись, а він уже й побачив...

— Та й Юхим же слідком за їм, бо він,—каже,—в двір, а Зінько з сіней!

— Ото ж то й то, що Зінько з сіней! А як на вашу думку, Григоріє Павловичу,—мабуть і той, хто перший побачив, той найбільше й зна про це діло?

— Тобто щоб Зінько?—здивувався Копаниця.

— А що ж? Хіба Зінько такий святий, шо не може цього зробити.

— Та ні... а тільки не впада на його... Нащо б йому це робити?

— Нащо? Хе!—засміявся Рябченко.—Ну, скажемо так: ходить Зінько до Грицькової молодиці,—це ж ви чули?

— Та чув... Про це по всьому селу плещуть...

— Отож: ходить до Грицькової молодиці. Ну, а шила в мішку не втаїш, коли вже все село його бачить. Побачив його й Грицько.

— Ну?

— Ну, от як ви думаєте: чи то йому дуже вподобалося, що його жінка в гречку скаче?

— Та ні... Дак що ж?

— Як то дак що ж? Хіба вам цього мало?

— Та я не розберу, чим воно притуляється до цього душогубства?

— От такої! Ну, скажемо так: поліз Зінько нишечком до Ївги, а натрапив на Грицька. Ти чого?—«Я—не я, я—так собі...»—А, дак ти до моєї жінки,—на ж тобі!.. І завелись!.. Ну, куди ж Грицькові проти Зінька?! Та ще може він удвох із Ївгою на його. Бехнули його добре, так той і ліг.

Старшина дивився на Рябченка здивованими очима й мовчав. Нарешті озвався.

— Глядіть, що й приходиться... Ну, а як же не він?

— Ну дак що? А як не він, то й не осудять його. Посидить трохи на царській квартирі та й вийде. А поки він сидітиме, дак ми всі свої справи так підкрутимо, що вже йому уходу не буде, хоч би й вернувся. Вам же треба на його доказательство постачити? Оце ж і воно.

Копаниця аж із місця зірвався.

— Ну й митець із тебе, Яхреме Семеновичу! От митець!.. Це штука!.. Та це й місяць у голові длубатися, то такої штуки не видлубаєш! Це справді, що заля такого, дак можна начхати й на ярмарок. Ну, як ув око вліпив! Іменно, іменно, іменно так! Попався, голубчику, попався! Не викрутишся!

— Стривайте лиш, Григоріє Павловичу, на радійте бо відразу так дуже! Бо це, бачите, ми з вами так говоримо, а як про це слідствуватель скаже?

— Слідствуватель? Та там таке молоде та дурне, що йому що хочете можна в голову натурчати. Я йому таке подозріння накрутю,—побачите!.. А ви, Яхреме Семеновичу, тим часом підіть та чоловіка чотири направте таких, щоб вони на нашу руч казали, та вкупі з їми й приходьте до волости, як слідствуватель прийде.

— Гаразд! Тільки треба ще так пильнувати, щоб уже ніхто не вискочив у свідки такий, що на інший бік хилитиме... Щоб ніхто не згадував, сказати, про сварку з братами... Бо як слідствуватель про це довідається, то щоб іще в той бік не повернув... Дак треба таких назад, назад!..

— Зіб'ємо й назад!—одказав Копаниця.—Це добре, що ви нагадали: буду пильнувати.

Після полудня прибіг слідчий з лікарем. Не спиняючись у волості, звелів старшині везти себе до Грицькової хати. Старшина примостився на передку з поштарем, і всі поторохтіли туди, а урядник підтюпцем побіг за ними. Слідчий не хотів нічого розпитувати, аж поки сам побачить убитого. Він був дуже молодий і дуже певний, що вміє розплутувати найзаплутаніші справи. Насамперед узяв собі до уваги «обставину злочинства». Видима річ, що Грицько не сам завісився, а вже мертвого його повішено. Кров на сорочці, пробитий висок, усе тіло побите,—видно відразу, що воно було. Була якась боротьба, покійник за життя ніби змагався з кимсь, вельми дужчим за себе, і той його пом'яв, понівечив. Хто це зробив? З хати не взято нічого. Виходить, що це зробив не злодій, а такий чоловік, що йому життя Грицькове було на заваді, ворог убитому.

— Старшина!

— Ізцесь, ваше високоблагородіє!

— Що цей... Григорій Момот... як він: ладнав з людьми? Не було в його яких ворогів, або що?

— Хто його знає, ваше високоблагородіє,—здається не чуть було...—якимсь непевним голосом одказав старшина.

— Бреше! Видимо бреше! Силкується покрити справу,—подумав слідчий, бо мав таку гадку, що слідчий завсігди мусить никому не няти віри, тільки собі самому,—тоді найшвидше збагнеш справу. І він сказав:

— Як же це так? Чоловік завсігди має ворогів,—без цього не можна. Коли не він, дак жінка.

— Хіба що через жінку... Це іменно, ваше високсблагородіє, що через жінку... бо жінка... звісно... вона...

Копаниця плутав умисне, мов не хотів виказувати, а слідчий думав:—Брешеш, не викрутишся!

— Ну, кажи ж! Чого став? Хто з ім через жінку ворогував?

— Та тут один чоловік... Зінько Сивашенко...

— А через що ж він ворогував?

— Та якось і казати ніяково, ваше високсблагородіє... Воно... так, бачите...

— Не мни ото язиком, а кажи просто!—крикнув слідчий.—Мені треба все по правді казати,—як батюшці на сповіді!

— Та що ж... ваше високоблагородіє й самі вже бачите... Що ж вам уже й казати?.. Звісно, Зінько Сивашенко та злигався з Грицьковою жінкою Євгою,—ну, через те в їх і ворожнеча була... Це все село знає...

— Таки виказав! От так їх треба ловить!—подумав, радіючи, слідчий і додав голосно:—Бач, усе село знає, а ти думав од мене сховати!

— Простіть, ваше високоблагородіє,—я не догадавсь, що вам про таке діло треба знати,—відповідав Копаниця, спускаючи очі додолу та покірненько кланяючись.

— Не догадавсь! Ви всі такі, що не догадуєтесь, поки аж примусиш вас догадатися! Ну, гляди ж, щоб тепер мені все по правді казав! Сам Григорій Момот знав про це?

— Спершу ні, а тоді вже, як усе село знало, то не інак, що й він довідався... Ну й сердився здорово покійник на жінку...

— Ну?

— Сварилися часто... Бо вона за тим Зіньком пропадала... Оце той самий, що первий побачив сьогодні вранці вбитого...

— Ах, дак це той самий!—сказав слідчий, а вислухавши, що сусід Юхим зустрів Зінька, як він виходив од убитого, подумав:

— Ну, тепер видима річ: злочинців тягне на те місце, де злочинство вчинено... І дітей одведено, щоб не були на заваді...

Він почав розпитувати Копаницю далі і «таки примусив» його сказати, що він ні на кого не думає, тільки на Зінька.

— Так їх ловити, так!—думав слідчий і звелів старшині привести Зінька, Юхима, Євгу та ще кількох свідків, яких простісінько підказав йому «нехотя» моторний Копаниця. Тим часом лікар скінчив свою справу, і вони вдвох подалися до волости,—допитувати свідків.

Свідки вже були там готові. Євги самої ще не було з Чорновусу: ніяк не могли її там знайти.

— Діло просте!—думав собі слідчий, сідаючи за стіл.—Один з грубих сільських романів та й годі. Ну, треба трошки напружити нерви в героя цього роману,—тоді легше буде його піймати. Облишимо ж його на сам кінець, на закуску.

І почав допитувати Юхима.

Свідків усіх добрано таких, що вони в один гуж тягли. Дедалі слідчий упевнявся все дужче й дужче, що він ніяк не помиляється. Найбільше—Р.бченкове свідчення подавало йому силу дрібниць, з яких можна було скласти щось суцільне, і те суцільне зовсім обвинувачувало Зінька.

Він хотів би допитати його навіть після Івги, та Івги все не було? Доводилось заходитися спершу коло його.

— Зіновій Сиваш!

Зінько давно вже дожидався на волосному рундуці своєї черги і трохи дивувався, що всіх допитано, а його так довго держать. Зрадів, як нарешті почув своє прізвище. Увійшов у волость, уклонився двом панам, що сиділи за столом, і став біля дверей.

— Ти Зіновій Сиваш?—спитався слідчий.

— Я.

— Підійди ближче!

Зінько підійшов.

— Ближче, ще ближче! Аж сюди!

Зінько підійшов іще ближче.

— Дак ти—Зіновій Сиваш...—сказав іще раз слідчий, вимовляючи слова з протягом та з притиском і гостро дивлячись на Зінька.—Дак он який ти, Зіновій Сиваш! Скажи мені: це ти перший побачив убитого?

— Я.

— І ти знаєш, хто його вбив?

Зінько підняв угору брови з дива.

— Ні, не знаю,—відповів.

— Ну, не знаєш, дак не знаєш. Добре! А розкажи, як ти його побачив!

Зінько почав розказувати. Слідчий слухав і дивився, не одводячи од його очей і мов трохи всміхаючися глузливо. Зінькові ставало якось ніяково від того прикрого погляду й від того незрозумілого усміху. Це його збентежувало, і збентеження відбивалось йому на обличчі.

— А бач!—додав собі, радіючи, слідчий.—Уже йому ніяково стає від мого погляду, вже почав плутати. Стривай, голубчику—я тебе ще не так припечу.

— Так!—промовив він уголос, як Зінько доказав своє.—Тепер ось що скажи: чи до цієї ночі Грицько Момот знав, що ти ходив до його жінки?

Зінько широко глянув на слідчого. Він спершу здивувався, потім обурився і відказав ізгорда:

— Цьому неправда! Я його жінки не займав і ніколи до неї не ходив.

— Справді?—глузливо запитав слідчий.—А ось зараз її приведуть, то ми і в неї розпитаємося, чи що там у вас було, чи не було. А поки я тобі щось вичитаю.

І він почав вичитувати Зінькові коротенькі уривочки з того, що казали свідки:

— Терентій Тонконоженко виказав, що ти з Івгою Момотовою жив, як чоловік із жінкою... Михайло Сучков... виказав, що про це все село знає... Старшина Григорій Копаниця—те саме... Захарій Забігайко бачив не раз, як ти вночі йшов од її хати... Єфрем Р.бченко—що бачив вас і піймав на вчинку на луці в вербах... Уляна Петренкова—що бачила вас у саду... Коли хочеш, я тобі ще прочитаю, та буде й цього. Що ти на це скажеш?

— Що це все падлюшна брехня та й годі!

— Ге-ге! Який ти палкий! Ну, тепер же слухай, що я тобі скажу!

Слідчий одхилився трохи назад на стілець, утопив свій погляд у Зінькові очі і промовив, мов одбиваючи язиком кожне слово.

— Зіновій Сиваш! Розкажи, за що ти вбив Григорія Момота!

Хоч уже з того, як слідчий з їм поводився, Зінько бачив, що той ніяк не дойме йому віри і не знати нащо питається не про діло, а про Івгу, але цього питання він ніяк не сподівався. Воно здалося йому таким чудним та недоладним, що спершу якось навіть не злякало його. Він тільки широко глянув і промовив:

— Як?

— Хіба ти не чуєш?—удаючи гострого голоса, щоб уразити тим «злочинця», казав молоденький слідчий.—Я тебе питаю: за що та як ти вбив Григорія Момота? Сам, чи вдвох із його жінкою?

Тільки тепер Зінько цілком зрозумів, яка на його напасть. Його пройняло холодом, та він одмовив поважно:

— Питайте, пане, того, хто це зробив, а не мене.

— А хто ж це зробив?

— Не знаю.

— Так я ж знаю!—скрикнув слідчий, устаючи.—Знаю і кажу тобі: ти!

І щоб уразити більше злочинця, він до голосу грізного ще й показав на його пальцем.

— Ти вбив його, і я тобі розкажу як. Ти прийшов уночі до його жінки, думав, що буде вона сама, а зустрів його. Ви посварилися, почали битися, і ти вбив. Тоді повісив, щоб подумали, що сам Момот повісився. Це все я дуже добре знаю й без тебе. А тепер мені треба знати тільки оце: чи ти сам його вбивав, чи вдвох із Євгою Момотовою? Ну, кажи, як? Сам, чи з нею? Ну!

Слідчий стояв перед Зінькoм, грізно впиваючись у його очима. Зінько, трохи тремтячим голосом, одказав:

— Ні сам, ні з нею. Нічого цього не було, а коли хто вам і сказав, той брехун та й годі! Даремне ви, пане, нападаєтесь на мене... Я не винен нічим,—шукайте винного деінде.

— Добре! Ми знаємо, де шукати,—промовив глузливо слідчий.—Урядник! Арештувати його і відіслати в город!

Урядник підійшов до Зінька.

— Ваше високоблагородіє,—промовив Зінько.—За що ви з мене знущаєтесь? Хто ж то докаже, що це я зробив таке страшне діло? Ніхто не може, а ви мене до арешту берете. Це ж гріх вам од бога буде, що ви невинного занапащаєте!..

— О, язикатий, язикатий!—казав слідчий.—Дарма: посидиш трошки в острозі,—там тобі язик прикоротшають! А за те, щоб доказати, не журись: докажемо! А поки тих доказів шукатимем, дак ти, братіку, посидь! Урядник! Виведи його!

— Люди добрі!—озвався Зінько.—Свідчусь богом, що я не винен! Я буду жалобу подавати, що мене так ізганьблено й знехтувано!..

— Ну-ну, йди, не розпатякуй!—потяг його урядник із світлиці за рукав.

Слідчий сів писати постанову про те, щоб арештувати Зінька.

Поки це робилось у волості, Гаїнка вештались собі по хазяйству і нічого того не знала. Виглядала Зінька й дивувалася, що так довго не вертається. Треба було їй води принести—вхопила відра й побігла до колодязя. Підходячи до його, бачила купку жінок: вони про щось жваво розмовляли, а забачивши її, зараз притихли. Вона як думала за Зінька, зараз і попитала:

— Чи ви не були біля волости, не бачили там мого чоловіка? Як пішов туди, та й нема.

Жінки глянули на неї якось чудно, потім іззирнулися проміж себе. Гаїнка здивувалася.

— Що це ви на мене так дивитеся?

— Та вона нічого не знає,—промовила стара баба, а потім загомоніла до Гаїнки:—Так ти нічого й не знаєш, дочко?

— А що ж мені знати?—спиталася Гаїнка, дивуючись та трохи злякавшись.

— Ой, нещаслива ж твоя доля, дочко! Нещаслива твоя доля!—захитала головою і мало не заголосила баба.—Та вже ж везуть твого Зінька, везуть його в город до тюрми!

— Зінька?.. В город до тюрми? Що це ви кажете, бабо?

— Правду, серденько, правду! Уже й коні запрягають, везуть його... бо виявив слідчий, що Зінько Грицька вбив.

— Брехня! Це брехня!—скрикнула Гаїнка.

Відра брязнули додолу, а вона сама полинула вулицею.

Бігла до волости. «Вже коні запрягають, везуть... везуть»...—це тільки було в неї в голові і било в голову, як молотом. «Перейняти!.. Перейняти, щоб не повезли!.. Щоб поспіти!..»

Бігла так, що люди лякались, побачивши її, та вона того не помічала.

Ось видко волость... от рундук... он підвода перед рундуком... люди... Зінька нема...

Вже добігла до рундука, як його побачила: виводили з волости з ізв'язаними назад руками.

Кинулась до його, припала, обвилась коло його мов хмелиночка. Дух перебивало, не здужала говорити, аж поки змоглась:

— Що це? Нащо це? Зінечку, за що це?

— Кажуть, що я Грицька вбив... Везуть... в острог...

— Неправда, неправда!.. Ти не вбив Грицька.. Ні, я знаю, що не вбив!.. За що ж тебе? Так не можна!.. Зв'язали... Ні, не можна. Я розв'яжу!..

І вона почала розв'язувати йому руки.

— Геть, молодице, не чіпай!—сердито відштовхнув її десятник.

Зінько стояв блідий, як крейда, не можучи промовити слово. А вона пручалась у руках у десятника і казала все тим задиханим тихим голосом, мов упевняючи кого:

— Не можна ж!.. Не можна ж так!.. Треба розв'язати!.. Пустіть мене!.. Я розв'яжу... Йому треба додому... Швидше пустіть мене!..

— Одведіть її геть!—почула Гаїнка чийсь голос і побачила на рундуку якогось пана. Зрозуміла, що це його тут сила й воля. Вихопилася з десятникових рук і підбігла до пана. Зупинилась перед рундуком і, дивлячись до пана вгору, говорила:

— Паночку, лебедику мій! Ви ж бачите, Зінько ж не винен... Ви ж знаєте,—він же не такий, щоб це зробив!.. Його треба пустити,—нащо вони його зв'язали?

Благала тихим голосом, говорила, як дитина до великих, просячи не карати, змилуватись.

— Твій Зінько чоловіка вбив, за те його й зв'язано!—відказав пан.

— А неправда ж!.. Так гріх казати! Це ви не знаєте Зінька... Він добрий... Він такий добрий!.. Він милостивий!.. Пустіть його!..

— Не можна!.. Одійди!—звелів пан, додавши крізь зуби:—Ідіотська сцена!

Але вона не відійшла. Упала навколішки, досягла руками йому до колін, дивилась на його поглядом, повним безмірного благання й сліз.

— Ой, пустіть же!.. Пустіть, паночку!.. Я за вас бога молитиму... щоб він вам щастя послав... де ви поглядом глянете, де словом обернетесь... Пустіть!.. Пустіть!.. Пустіть!..

Вона задихалась, а руки, тремтячи, стискали ті невблаганні коліна. І враз почула, що віз рушає. Зірвалась на ноги, озирнулась,—Зінько сидів уже на возі.

— Прощавай, Гаїнко!.. Молись богові!..

Віз рушив... Вона кинулась до його, та чиїсь дужі руки вхопили її ззаду, не пустили. Вона дивилася услід тому возові, як він поторохтів улицею... докотився до поворотки... завернув... востаннє обличчя Зінькове бачить... зник...

— Ох!..—промовила тихо і впала додолу.

Вже нічого не чула й не бачила...

VII.

СВОЯ ВОЛЯ.

Рябченкові з товариством була тепер воля. Зінько вже два місяці як у тюрмі і похоже так, що й не вийде звідти. Зоставшися молоде товариство без його, притихло. Та хіба ж би й не притихло? Раз—що Зінько з-проміж їх був і найрозумніший, і найписьменніший: за його порадою всім було добре, а тепер вони не могли дати справі ніякого ладу. А друге: не було в їх без його того духу смілого, бадьорого, надійного, що він якось умів надихати їм. Було одно слово тільки скаже, то вже так і хочеться і робити, і добувати чого треба, а тепер не було кому того слова казати. А найбільше їх пригнічувало те, що через яке діло Зінька в їх нема. Якби він просто кудись пішов або поїхав, то це не так би було їм прикро. Але на Зінькові страшною хмарою налягло обвинувачення... та ще яке!

Щоправда, товариші тому не няли віри і голосно проміж себе і всім це казали. Найпалкіше отступався за його Васюта. Він навіть їздив у город, хотів одвідати Зінька в тюрмі, ходив до слідчого, прохав,—не пущено. Почав був упевняти слідчого, що Зінько не винен, та той і слухати його не схотів і з хати пішов. Васюта вернувся засмучений, але ще дужче сперечався, навіть сварився з тими, хто обвинувачував Зінька. А таких було багато. Рябченко, Копаниця, Тонконоженко та інші такі обвинувачували через те, що їм того треба було та й вельми вже вони ненавиділи Зінька; інші—через те, що звикли тим багатирям у всьому потурати й потакувати; ще інші — тим, що завсігди вони раді, як є хто поганіший за їх, і завсігди в їх винен той, кого обвинувачують; врешті, найбільше було таких, що от—усі говорять, то й вони говорили. І зараз познаходилися такі й жінки, і чоловіки, що бачили, як Зінько і до Івги ходив, як і цілував її. Жінки найбільше нападалися на Івгу. Її того ж дня, що й Зінька, посаджено було до тюрми, та недовго держано, бо незабаром виявилося й доведено, що вона ще в суботу вдень пішла в Чорновус і там ночувала. Та хоч і вернулася з тюрми, та не на добре: бачила, як її обминають люди, чула, як про неї плетуть плітки. А їх плетено так, що незабаром усе село знало, та й добренько знало, коли та яким поводом Івга принадила Зінька, як вони вдвох Грицька дурили, як вона забула перестерегти його, що йде на ніч у Чорновус, а Зінько прий-

шов до неї та й натрапив на Грицька; як Грицько з їм засперечався, а далі почали вони й битися, аж поки здоровіший Сивашенко таки і вбив Грицька. Це ж тепер кожне знало й мале. Доточувано ще й багато іншого. Одні казали, що в Сивашів уже сім'я така: один—коновод, пішов на Сибір, другий от чоловіка вбив, а третій такий, що й з живого шкуру дере. А про те, що Зінько ж повставав проти того Денисового шкуродерства, дак уже й незгадувано, мов того й не було. А те добре згадувано, що Зінько завсігди не такий, як люди, був: що старі люди казали, дак те все в його дурниця, брехня, вигадки; тільки що в книжках поначитує, дак те правда. І про відьми брехня, і про чорти брехня, і горілки не пий, і в громаді правди нема,—таке, що й купи не держиться, півтора людського та й годі! А що вбив, то вже певна річ: коли ж воно все так до того приходиться!

Все до того приходилося,—це бачили й молоді товариші, і це їх збентежувало найдужче. Вони не няли, не хтіли няти тому віри, та навкруги всі як один про це говорили, всі були певні... а воно й робило нагніт на їх душі, а воно й лишало слід їм у серці—непомітно їм самим, а таки лишало. Вони не няли віри, та й сами не постерегли, що там десь глибоко-глибоко, аж на дні душі, ворушилося страшне питання: «А що, як цьому правда?»

Зінько був у їх головою, а тепер усе село закидає цього чоловіка болотом. І частина цього болота падає ніби й на їх, мов би то й вони були негарні, слухавшися людини, що сплямила себе таким злочинством. Цього їм ніхто не казав, а якось мов би видко було його по людях...

І все те страшенно пригнічувало духа трьом товаришам: Васюті, Карпові й Дмитрові. Тільки троє їх тепер і лишилося. Думка була, що з п'ятьох душ їх товариство скоро виросте до десятьох, до двадцятьох і все ростиме, ростиме, аж поки візьме гору в громаді; а от тепер і тих п'ятьох уже нема, тільки троє... І ці троє ходили засмучені й зрідка зіходились докупи, а коли зіходились, дак громадських справ уже якось не зачіпали. Не ходили і в громаду...

А громадські справи стояли погано. Про тую жалобу за продану Денисові землю ніхто тепер і не згадував—вона вже пішла в непам'ять. Денис господарював на тій землі, як справжній хазяїн. А все їх товариство, вкупі з Вавиловим, узяло в посесію Горянського землю. Тепер уже громадська земля опинилась усередині: багатирська колом круг неї обвилась, і те коло починало вже стискати громадян таки дуженько. Зараз же побільшено ціну на землю аж на два карбованці. Дибляни не схотіли спершу брати, зчинився великий крик. Галасували довго і наважилися попитати землі в дальших панів. А ті, дочувшися, що в диблянського товариства земля подорожчала, прикинули ціни й собі, хоч уже й не по два, а по карбованцю на десятині. А як зважили дибляни, що це за яких двадцять верстов треба возити з поля снопи, то й зовсім пожурились. Побачили, що воно чи й обійдеться панська земля дешевше проти тутешньої. І зараз же дехто пішов та й узяв в Рябченка, чи в його полигачів, а побачивши теє, кинулися й інші туди ж. І так сталося, що дибляни, погалас увавши трохи, таки почали платити по два рублі зайвих за десятину.

Це одно, а тоді виявилось і друге. Декому довелося вже в лилипівку позичати гроші. Звичайно брали на відробіток. Думали ж, що відробіток буде такий, як і попереду, аж воно ні: побільшено його мало не в півтора рази. Знов дехто кинувся деінде пошукати грошей, та де ж їх знайдеш? Тільки в того, в кого вони є, а ті всі одним духом дишуть. Як з землею було, так і з грішми: походили-походили, та й повернулися до своїх, на все згодившись.

Це все обурювало диблян, а дехто тямучіший починав уже розуміти, через віщо Зінько з своїм товариством так повставав, щоб не продавати Денисові землі. Тепер уже видко було виразно те, про що тоді й Зінько ще тільки догадувався: цим продажем громада віддала себе до рук Денисовому товариству, бо позамикала собі всі шляхи й стежки до землі. Може б тепер, якби Зінько був у громаді... Але Зінько був у тюрмі...

Сумувала громада, а Рябченко з гуртом раділи. Щоправда, було й серед їх таких двоє, що їм було трохи ніяково через подію з Зіньком. А це були Денис та Гаїн-

чин батько. Денисові ніяково було, що один його брат у Сибіру, другий налагодився у тую ж дорогу; Остапові ніяково, що його зять виходить душогуб-острожник. Та вже що сталося, його не переміниш, і не їми воно сталося, вони тут нічим не винні. Хоч і ніяково такого родича мати, ну, а з того, що його до тюрми запаковано, чому ж би й не скористуватися? То вони й користувалися, ще й раділи вкупі з іншими, що в громаді стало їм тепер просторо і все зробилося, як урадили ще по весні. Вкупі з іншими й радились, як та що мають далі робити, щоб диблянських мужиків у шори зовсім узяти. Тепер у їх був такий лад, що хоч кожен сам собі на своїй землі господарював, а проте ціну на землю, або які відробітки,— це вже визначали вони всі гуртом; мало бути так само і з цінами на робітників, за випас товару й за все інше, за що дибляни мали їм платити. Вони вже заздалегідь рахували ті ціни і певні були, що тепер Диблі у їх з рук не вискочать—сидітимуть, як риба в матні, та відроблятимуть таку панщину, що ну-ну!

І Диблі вже чули це...

З неприхильників Зінькових був тільки один чоловік, що мучився думкою про Зінькову неволю і палко бажав, щоб Зінько з неї визволився. Цей чоловік був Іван Момот.

Парубок не мав спокою після тієї страшної ночі, як він удвох із Панасом замордував брата. Ете, замордував і він, а не сам Панас. Упевняв себе спершу Йван дуже, що він не винен, що все те Панас ізробив сам, та сумління сказало йому інше.

Щоправда, Іван ніколи так не ворогував проти Грицька, як Панас. Але він скорявся Панасові, слухався його, йшов не своїм, а його робом, чинив усе за його приводом—от і сталося!..

Будь вона проклята, тричі проклята нещаслива тая нива, що через неї таке сталося! Бодай би вона довіку нічого не вродила, бодай би вона запалася, крізь землю пішла, та й його, Йвана, поглинула з собою, аніж має він мучитися, аніж має він бути душогубом!

Пізно, пізно тепер Іван побачив, що йому не треба було слухатися Панаса, не треба було змагатися за землю,—бо тут Грицькова правда була,—а найбільше не треба було тієї ночі йти до Грицька й пособляти Панасові.

Ой, боже!.. Боже!.. Боже!..

— Мовчи, а то й тобі те буде, що Грицькові! — Це так Панас йому сказав. Він каже, що не хотів убивати Грицька, а тільки полякати, щоб поступився землею. Це вже так на лихо пішлося, що Грицько вдарився об скриню, пробив собі голову та й умер з того. Панас того не бажав і за те він не винен. Та коли вже воно сталося, то не треба нікому цього казати. А що Зінька взято до тюрми, то то дурниця: подержать та й випустять. А поки треба мовчати, ні словом, ні поглядом не виявляти людям, щоб і подумати нічого не могли. І Панас був на похороні, ще й Іванові звелів із собою йти.

Була це Йванові найбільша мука. І якби тут, біля його, не стояв Панас, якби він по всяк час не почував на собі його погляду гострого, то він, Іван, не витримав би: впав би перед цим знівеченим трупом навколішки та й покаявся б, виявив би правду перед усім народом.

І чому він цього не зробив? Побоявся кари? Та ніяку ж кару не було б так тяжко відбувати, як самому тепер каратися!

Занапастив брата, посиротив його діти і занапастив ще чоловіка—Зінька...

Не міг ночами спати. Цей страшний труп, з обвислими вниз головою й руками, з розявленим ротом, не покидав його. Бачив його перед себе, аби зостався на самоті в темряві. Бачив так, мов справді він був тут, висів. Парубок уставав, сидів на постелі та, обхопивши коліна руками, сидів і дивився на труп, а в голові в його, як молотом, стукало два слова: «Убив брата! Убив брата! Убив брата!..»

Тільки два слова!.. Боже! тільки два слова, два словечка, а чого ж вони так його мордують, так печуть, шо йому хочеться вибігти насеред села і гукнути на ввесь світ: «Я вбив брата!..»

І ледве задрімає, а вже знов мов щось його штовхне і він стрепенеться, і вже перед їм випливають із туману сіни і серед сіней—він, брат...

Одного разу він молотив. Ціпи влад токотіли по току: так-так-така! так-так-така!.. І враз замісто того «так-так-така», Іван зовсім виразно почув, як ціпи го-

рять: «Убив брата! Убив брата!»—так, : вимовляють. Глянув на снопи, аж там місто снопа лежить Грицько мертвий. :рикнув, кинув ціп і втік.

Тієї ж ночі він нишком викрався з дому й пішов на кладовище. Мов злодій, хоючись попід тинами, перейшов улими, вийшов за село. Місяця не було, льки зірки поблискували на темному небі олодним неприхильним блиском. За їх ітом Іван бачив уже перші крайні хрести могилах. Увійшов серед їх. Боявся переду вночі бувати на кладовищі. Раз ксь з парубками, та й то чогось мотошно було... А тепер ішов сам і не бовся. Його вело те, що страшніше за всякий страх. Блукав поміж могилами й хрестами, вишукуючи того невеликого дубового хреста. Холодні зорі присвічували ому з ворожого почорнілого неба. Знайшов.

Ось під цією купкою землі Грицько замордований лежить.

— Грицю, братіку! Чи чуєш ти мене? Не озивається.

Припав до землі, обняв могилку руками.

— Грицю, братіку, чи чуєш ти мене? Озовися до мене, бо гину, нема моєї сили!..

Він бився головою об землю, він цілував її, він благав:

— Прости мені, мій братіку, мій порадничку добрий! Прости мені, що тобі муки завдав, твої дітки маленькі посиротив!.. Та якби ж я те знав, що воно так буде, то я б же світ-за-очі лучче пішов, ніж щоб оте сталося!.. Та моїй же карі і краю нема!.. Та тобі ж, братіку, і гріхи бог простить за таку смерть, а моя мука і на цім, і на тім світі!.. Та ти ж, братіку, у раю з богом будеш пробувати, а я ж у смолі кипітиму!.. Та прости ж мене, мій рідненький, та прости ж, бо несила моя, бо душа з тіла виходе!.. Та прости ж! Та помилуй же!..

Слова уривалися, мішалися з риданням. Знеможена, змордована душа билася, як пташка в кігтях у кішки—отак вона билася в пазурях у тієї муки несьогосвітньої.

Високе й широке небо простиралося над великою й широкою землею. А на землі, в темряві, під маленьким хрестом, простягся малий знеможений чоловік і благав собі спокою.

— Та помилуй же!.. Та якби ти був тепер живий, то я б твої й слідочки цілував!.. Накинь на мене покуту, яку хочеш, тільки прости!.. Ой, лучче б я сам тут ліг, легше мені було б!.. Як тепер мені каратися!.. Ой, міри ж нема тій карі!.. Не витерпить моя душа... гине... Братіку!.. Грицю!..

Благання вмирали без одповіді. Холодна мовчала земля. Холодне зводилось угору, мовчало чорне небо. Холодні, ворожі блискали зірки.

Ніде—ні серед того широкого неба, ні на цій великій землі—він не міг знайти спокою.

Ридання затихло, слова змовкли. Хоч не було спокою,—приходила втома.

Врешті все затихло. Тільки знеможене тіло ще лежало, припавши головою до купки землі. Чорні хрести поставали круг його, попростягавши в темряву свої рамена. Стояли і дивились мовчки довго...

Підвівся, пішов...

Одначе пособилося. Прийшовши додому, вперше після тієї страшної ночі заснув як треба,—так твердо, що нічого не пам'ятав і не чув, аж поки його збуджено. Другого дня аж сам дивувався: був зовсім спокійний. Смутний, та спокійний, не мордований такий, як попереду. Минув цей день, минув другий, третій, тиждень... Усе однаково: мара вже не приходить, на душі смуток, але й упокій...

— Ой, братіку! Невже ти мене простив?

Так проминув місяць. Іван аж поздоровішав. Спав добре, усе як треба робив, тільки на Панаса й глянути не міг. Найнявся в економію, щоб не бачити його. Нічого й там,—можна жити, не турбує його.

Одного разу, наробившися та натомившися, спав добре. І враз почув, що його мов імпетом кинуло: ш-шморг!

Підвівся, сів і прислухався: ш-шморг! От зовсім як вірьовка по дереву шморгає, коли тягти її. Де це шморгає? Що це?

Почав прислухатися дужче і зовсім виразно чув, як вірьовка знову: шморг... І не чуть... А тоді знов...

Невпокій обнімав його, стискав йому груди. Чого воно шморгає. Нащо? Адже він дуже добре знає, що так само, точнісінько так шморгнула вірьовка тоді, там...

Он-он-он... він уже бачить: із темряви виступила бантина, а через неї перекинуто віжки... Шморг! Віжки потяглися вгору, а на кінці їх заколихалося щось довге, важке... Грицько...

І він колихався перед ім у темряві з обвислими руками... Іван розумів, що це не Грицькові сіни, що це панська пекарня, що круг його люди сплять на полу, що тут нема бантини... А Грицько колихався на ній, тихо, мертво колихався, і Йван бачив його серед тямряви так добре, що добачав навіть ту смужку крови, що витекла йому з уст по бороді за комір.

Іван не скрикнув, не схопився. Він тільки трусивсь увесь і дививсь, як Грицько тихо хитався перед їм: ра-аз... ра-аз.. ра-аз...

І зрозумів, що все знову вернулося... З того часу міг спати тільки звечора. Після півночі шморгала по бантині вірьовка, і він прокидався. Лежав і дивився, а над їм колихався Грицько: ра-аз... ра-аз... ра-аз...

Він звівся ні на що. Ходив, як мара, блідий, з божевільними, неспокійними, блискучими очима. Хоч удень йому тепер все ж було нічого... Вночі—щоночі, а вдень—ні. Тільки людей бо вся, тікав од їх. Здавалося, що кожен знає, що кожен хоче його спитатися: «А що, і цієї ночі був у тебе Грицько?» І того питання він через щось боявсь іще дужче, ніж Грицька...

Молитися давно кинув. Тільки спершу силкувався. Та не молилося... Однак він зна, що бог не приймає душогубової молитви.

А вже чув, що далі так не витримає.

Щось ізробить... щось мусить ізробити...

Частина третя.

Чому, кури, не піете?
Чому, люди, не чуете?
Турки село звоювали,
Громадами людей гнали.
Нар. пісня.

I.

СУМНА ХАТА.

У той страшний день, як забрано Зінька, люди підняли Гаїнку непритомну з землі, понесли й положили на *волосний рундук*. Почали жінки бризкати їй в обличчя водою, аж поки вона очутилась. Розплющила очі, помалу підвелася. Не розуміла спершу, що з нею сталося, де вона й чого вона. Сиділа на ослоні, дивлячись померклими очима на людей, що круг неї стояли. Потроху притомність верталася до неї, і врешті вона згадала все. Глянула, озирнулась—ні коня з возом, ні Зінька вже не було. Устала мовчки й почала зіходити з рундука.

— Гаїнко, куди ти, стривай!—припинили були її жінки.

Але вона відхилила їх рукою і пішла сама собі швидко, хоч і хитаючись, додому. Не бачила нічого перед себе, тільки почувала, що треба швидше, швидше дійти до своєї хати. І дійшла таки, відчинила двері й стала на порозі. Стара мати глянула на неї та аж перехристилася: перед неї стояла не Гаїнка, а якась мара бліда, страшна.

— Боже! Дочко, чого це ти?

Стара кинулась до неї, але вона мовчки злегенька відхилила її рукою, перейшла хату і сіла за стіл. Здивована мати, не розуміючи, що з нею сталося, підійшла знову.

— Доню, Гаїночко, скажи, що тобі?

— Нічого, мамо.... Зінько в острозі...

— Як то в острозі?—вжахнулась стара.—Що це ти? Бог з тобою?

— Еге, в острозі... Люди сказали, що він убив Грицька, дак його до острогу забрано...

Вона говорила не рівним тихим голосом і так, мов це була звичайна річ і нітрохи не займала її зглибока. А очі божевільно-нерухомі втупила в одну якусь цятку і так сиділа, мов витесана з білого каменю.

Мати, почувши страшну новину, і сама спершу заніміла, а потім заголосила, затужила...

— Не голосіть, мамо,—тим самим рівним байдужим голосом промовила Гаїнка, —я вже голосила: не пособилося, забрали вони.

— Хто ж забрав, дочко?

— Люди... пани... Вони сказали, що він убив Грицька, та й забрали його до острогу.

— Та хто ж сказав? Де ж це видано, щоб на Зінька таку напрасну вигадувати? Ой, боже ж мій, боже!.. Ой, горечко нам нещасливим!.. Одного сина забрали, занапастили, та й другого тепер забирають!.. А що ж я, бездольна, при старощах моїх робитиму?..

І тяжке материне тужіння озвалося знову по хаті. Одна тужила, схиливши свою стару сиву голову на чорні, худі, порепані від тяжкої довгої праці, руки, а друга сиділа кінець столу, випроставшися, сиділа нерухомо, і очі її нерухомо дивилися в одну цятку...

А на світ насувала темрява. Зайшло сонце за обрієм, покинуло землю, і воля тепер була темряві обнімати покинуту своїми широкими чорними крилами. Останне проміння зляканого світу тікало слідком за сонцем, а вона запановувала, а вона вступала скрізь у кожну місцинку землі, покривала степ чорним накриттям, загортала в його ліс і сповняла глибокі яри й долини.

І до їх у хату вона зайшла—по кутках чорною марою стала, стіни позапинала і сповнила всю хату і обняла їх обох,— і ту, що там на полу здригалась од ридання, і цю, що біля столу сиділа нерухома. Обняла тіло, поняла й душу.

— Мамо!—почувся серед темряви рівний голос —Там темно...

— Де?

— В острозі... Там темно, нема світу...

Рівний голос замовк, а в другому кутку ще голосніше озвалося ридання...

Темна хмарна ніч була на світі...

. . . . . .

Прийшов ранок похмурий, сірий, з косим холодним дощем. Він сіяв з набряклих гидких хмар, що понависали над землею і гнітили її своїм мертвим широким поглядом. Віконця в маленькій хаті плакали, великі краплі сліз раз-у-раз котилися по їх і зникали, щоб попустити місце новим...

Мати пішла до волости розпитуватися про Зінька.

— А чого тобі, бабо, треба?—гукнув на неї Копаниця, побачивши її біля порогу.

Вона сказала, чого їй треба, низенько та покірно кланяючись.

— Щэ ж бабо,—ми того нічого не знаємо,—відказував Копаниця, розлігшися в кріслі за зеленим столом.—Слідствуватель звелів одвезти його в острог,—ми й одвезли, а більше нічого не знаємо.

— Та він же не винен!.. Та за що ж його забрано?..

— То не наше діло розбирати, чи він винен, чи ні, і ти нам голову цим не мороч. От ти кажеш, що ні, а слідствуватель говорить, що винен. То вже там суд розбере що та як,—на те й суд.

— А коли ж той суд буде?—питалася бідолашна.

— І того я тобі не скажу. Як ісхоче сам суд, так і буде. Схоче завтра,—буде й завтра, а схоче через два годи, то й через два. На те й суд.

— Та невже ж оце йому аж два годи сидіти?

— По десять год сидять,—не то по два. Як заробив, так хай і одвічає, а ти начальникам голови не клопочи, кажу тобі, своїми пустяками! Іди вже собі додому, бабо!

Мовчки пішла, до землі хилячись, безталанна мати.

Другого ж дня вона занедужала. Стала горіти, все тіло болить. Лежала на полу, стогнучи, не здоліючи підвестися. А Гаїнка мов і не бачила того: сиділа, очі втупивши в одну цятку і мовчала.

— Гаїночко, дай мені води!

Подала і знову сіла.

— Гаїнко, ти б топила вже піч.

Слухняно внесла дров, затопила піч, стала й дивилась, як огонь перебігає по дереву.

— Гаїнко, а чого ти горшків не становиш?

Почала Гаїнка горшки приставляти— порожні.

— Ой мені лихо та горе!—стогнала Параска.—Що мені тепер робити?

Саме на це вбігла в хату Катря Карпова.

— Що це ви, бабусю, хворі?

— Та тут хвора, а тут таке лихо з Гаїнкою сталося!— почала розказувати стара.

Гаїнка чула все, що про неї казано, і мов і не чула. Катря загомоніла до неї:

— Гаїнко, що тобі, голубочко?

— Нічого.

— То ти журишся. Ти не журись. Це все людська неправда,—воно виявиться. Зінько вернеться.

Молодиця розважала подругу, а та слухала мовчки і нічого не чула. Катря, придивившись до її нерухомого погляду, аж ізлякалась.

— Оце лихо!—подумала собі.—Вона ж непритомна! Вона ж ні до якої роботи, а мати хвора.

Кинулась Катря до печі:

— Ось постривайте, я вам пособлю!

Поробила, що треба, *поприставляла до* вогню горщики.

— Спасибі тобі, дочко!—дякувала Параска.

— Гаїнко, дивись, щоб горшки не збігли!—наказала Катря,—я зараз вернуся.

Метнулася додому, розказала про все Карпові, забрала дитину та й знов до Сивашів. Поралась, аж поки наварила обідати, *поприбирала* все в хаті. Гаїнка сиділа й дивилась на те.

Другого дня, швиденько впоравшися дома, Катря знову прибігла.

— Погано, що Гаїнка так сидить усе з своїми думками,—міркувала Катря.—Хай щось робить, воно думки розбиватиме.

І почала наказувати їй те або те робити. Та слухалась.

Два тижні, поки стара Параска була хвора, Катря щодня бігала до Сивашів поратися, зазирала і ввечорі. Мати не могла їй іздякуватися.

— Спасибі тобі, дочко! Яка ти добра та гарна! Якби не ти, то що б ми й робили, бідолашні? Дай тобі, боже, вік довгий та щасний за твою добрість!

— От, бабусю, що там такого, як я забіжу до вас на яку хвилиночку! Та мені це ще й в охотку,—веселіше, як серед людей, а то все дома та дома!—відказувала Катря, хоч їй часом було дуже скрутно розриватися на дві хати, а веселощів у Сивашів було стільки, як на кладовищі.—Аби ви та Гаїнка швидше остербували, ото добре було б!

І вона клопоталась, бігала, пособляла, завсігди така щира й привітна, мов би коло своєї дитини. Не стало в Сивашів грошей,—вона вирядила Васюту повезти в город та продати трохи хліба. За ті гроші покупили що треба, ще й у волость повіддавали оплатки.

Помочі добрі люди давали, жити було можна, та не могли вони дати помочі душі людській, не могли розважити її горя великого. Катря силкувалася розважати і матір, і Гаїнку. Матері мов легшало від тих розмов, а Гаїнка хоч і слухала, та мабуть нічого не розуміла.

Вона не плакала, не тужила, не нарікала. Вона мовчала. Робила все, що їй загадувано, і помалу звикла все робити, як треба: поралась, шила, давала їсти,—так, мов і звичайно. Тільки вона ніколи не думала про те, що робить: воно робилося само. Вставала вранці й думала: «Вже день». Друга думка: «Боже, який довгий... хоч би вечір!» Тоді бралася робити все, що їй наказувала Катря або мати. Скаже: «порайся!»—порається, «ший!»—шиє. А як нема чого робити, сяде біля столу сама собі та й сидить, випроставшися, і дивиться в якусь цятку. А в думках тільки одно: «Уже минає день, от уже вечір...» Приходив вечір, приходила ніч... Іноді вона спала, як утомлялася; іноді лежала безсонна всю ніч і дивилася в темряву.. Дивилась і думала:—«От уже ніч почалася... яка довга! От уже минає... От уже ранок буде...»

А нащо їй та ніч, той ранок, той день,—не знала... Вона розуміла дуже добре, що Зінько в тюрмі, що його судимуть, можуть у Сибір заслати... розуміла, що він невинен... Знала, що їм без його жити не можна... Потім знала, що буває день, і вдень треба поратись, скотині їсти давати, хату мести, води приносити, шити... потім приходить ніч, і тоді спати... ще треба їсти вдень... Все це робила... Все це треба робити... аж поки прийде той день... той суд...

Не ходила нікуди, не любила озиватися ні до кого. Мовчки обминала людей. З матір'ю жила так, що тільки відповідала на питання. Здавалася кам'яною.

Тяжка туга, мов хмара, налягла на Зінькову хату, сповнила її всю. Здавалося, що й стіни тут сумували, понуро

дивлячись неосяяними ясним світом віконами. Туга визирала з кожного куточка, промовляла померклими жіночими очима, озивалась розбитим людським голосом. Дві пригнічені безмірним горем жінки ходили, як дві марі, ворушились, робили щось, іноді вдавались одна до одніеї словами, видко було, що живі. Але хто зазирав до цієї хати, тому здавалося вона труною.

Та й зазирало небагато. Спершу то бігали деякі кумасі цікаві: людям таке нещастя сталося, то треба ж подивитися, що вони та як вони після його... подивитися, щоб було що й людям розказати. Та Катря не вельми їх вітала, а дуже цікавого їм нічого не виявилось, то вони скоро й покинули бігати. Заходили Карпо з Васютою. Васюта хотів був раз своїми жартами смуток розвіяти, але в цій хаті його шуткування плачем озивалося і здалося всім і йому самому таким дивним, що він зараз же змовк. Одвідувала Гаїнку Лукера, її мати, але батько ніразу не зайшов. Часто зазирав дід Дорош. Гаїнка була його влюбленіця здавна, і тепер їй лихо було дуже тяжке дідові. Він дивився на неї, хитав головою, думав і казав:

— До знахаря треба, от що... Тільки доброго треба, щоб умів одшептати.

І почав умовляти Гаїнку поїхати в Чорновус до Гострогляда. Гаїнка спершу не зрозуміла, куди й чого їхати, а зрозумівши, відказала:

— Не хочу...

Умовляв-умовляв дід,—не пособилося. Мусів облишити.

Параска потроху оклигувала, та дуже помалу. Казала, що хоче піти в город до панів, щоб пустили її до Зінька, але не могла йти і дома ледве чапала по хаті.

А про Зінька не було чутки. Викликав слідчий на допит ще декого з диблян,—вони приносили старі звістки, що Зінько все в острозі—дожидає суду.

Одного разу надвечір Гаїнка була в своєму садку аж над самою річкою,—пішла витягти діжку, що там замокала. Ще не дійшла до річки,—почула, що хтось іде. Озирнулася й побачила Микиту Тонконоженка. Став перед нею, сміючися:

— Здорова, Гаїнко!

Ледве вимовила: «Здоров» і хотіла йти далі, обминувши його. Але він припинив її.

— А й давно я тебе не бачив, Гаїнко! А хотілося бачити! Ех, та й молодичка з тебе—первий сорт! Што хароша, то хароша, —вот тільки плохо, што побледла трошки. Ну, не біда,—вот прайдьот!.. А я за тобою скучив, вот чесноє слово—скучив!

Вона слухала мовчки, мало розуміючи його слова. А він думав, що їй хочеться слухати, і провадив своє далі:

— Не повериш? так скучив, що аж!.. Я про тебе завсігди думаю... потому што такої молодички у нас—ну, просто нема, нету та й годі всьо! Ех, знаїш што, Гаїнко! Ти хароша, та й я не поганий,—давай любов завидьом!

Він обхопив її за стан і хотів поцілувати. Вона вдарила його ліктем у груди, аж він одхилився, вихопилася з рук і в одну мить вискочила на гору. Перелинула садком аж до хати, тоді озирнулася, чи не женеться.

— А що ж, дочко, де діжечка?—спиталася мати, виходячи.

— Там... я не взяла...—відказала Гаїнка, тремтячи.

Мати хотіла була спитатися, чому не взяла, та як глянула на її обличчя, то побачила, що краще її вже не посилати. Пішла сама.

Всю ніч Гаїнка не спала. Трусила пропасниця так, що аж зуби цокотіли. А далі голову мов полум'ям обняло. Блудила словами, кричала щось несамовито—про Микиту... про Зінька... голосила... проклинала чи себе, чи когось... Тільки перед світом заснула твердим сном і спала аж до обід. Мати не будила її. Прокинулась, підвелась...

— Це вже день, мамо?

— День, дочко.

— Це я так довго спала?

— Аби на здоров'я, то спи дочко.

— Ні, я встану.

— Добре! Ось зараз обідати будемо!—казала мати, радіючи, що Гаїнка озвалася й розмовляє,—це було вперше від того дня.

— Ні, я не обідатиму—відказала Гаїнка,—мені треба до Зінька йти.

— Як то до Зінька?—спиталася мати та аж похолола: їй здалося, шо Гаїнка ще й досі блудить словами.—Що це ти кажеш, дочко? Як це ти підеш до Зінька?

— Я піду, я хочу його побачити.

— Та як же ти його побачиш? Ти ж не знаєш, куди й доступитися.

— Я, мамо, піду в город. Прийду до острога, а як там доступитися, то вже знатиму. *Я хочу його бачити, хочу знати*— що йому, як йому.

Мати заплакала. Вона вже бачила, що Гаїнка не блудить словами, а говорить як треба.

— Піди, доню, піди, моя дитино! Ти молода, ти доступишся. Тільки не ходи сьогодні,—ти ще хвора. Іди завтра.

— Піду сьогодні.

— Пізно вже: поки в город дійдеш, та те, та се, то й смеркне. Треба йти зранку.

Мусіла послухати Гаїнка. Але не спала всю ніч, так обняли думки та той невпокій, тев поривання, шоб швидше, швидше йти до його, побачити, одвідати!

— Боже мій! Що ж я наробила?—думала вона.—Чого ж я досі не пішла! Та чи я скам'яніла, чи я заніміла, що сиділа дома? Моє сонечко там поневіряється, а я й з місця не рухнуся!..

Вона не розуміла, як це так сталося, що аж до вчорашнього вечора справді мов кам'яна була. Тільки вже як отой гидкий зачепив її,—вона вся стрепенулася, душа мов огнем занялася. Пекло її, мордувало всю ніч... І тепер пече!.. Ой, боже! Яка довга ця ніч! Хоч би швидше, швидше ранок!

Ще й не розвиднилось, а вона вже схопилась.

— Уже йдеш, дочко?

— Іду, мамо.

Засвітили. Вона вбиралась, поспішаючися.

— Ти поснідай, дочко!

— Не хочу, мамо,—в душу не йде.

— Дак візьми в город,—уже ж там увесь день будеш, то схочеться їсти.

Таки примусила взяти харчу трохи, ще й три карбованці грошей:

— *Може дозволять Зінькові дати...* Та й так, гляди, комусь доведеться давати, бо вже без того не обійдешся.

Перехристилася Гаїнка, вдарила поклон перед образами та й пішла. Мати хотіла випроваидти її аж за царину,—не звеліла, сама побігла, бо самій лишитися хотілося.

Пішла вулицею. Довгі перії хат простягалися далеко і зникали в темряві. Хати ще спали, понасувавши на голови великі покрівлі. Стіни ледве білілися з-під кудлатих острішків, мов обличчя з-під великих брів, що звисали вниз на заплющені очі. І враз одна хата блимнула тими очима, розплющила їх, і дві смуги світу лягли впоперек улиці перед Гаїнкою. Трохи згодом тьмяно, мов позіхаючи зо сну, глянула на вулицю друга хата, далі третя. Поки одні ще дрімали в останньому досвітньому сні, інші прокидалися вже, і кожна *перегороджувала вулицю пасмами* світу. Гаїнка переходила ясні смуги, поспішаючись, то вступаючи в сяєво, то пірнаючи *знову в темряву, і темрява здавалася* тоді ще гіршою, мов безнадійність після проміння боязкої надії. По дворах скрипіли *двері, ворота, де-не-де зачорніли* вже людські постаті. Село розбуркувалося, а Гаїнці хотілося бути від його далі, далі, *аж там, у городі, куди вела її не*певна надія, то оживаючи, то згасаючи в душі.

Нарешті вона перебігла останню світляну смугу і зовсім пірнула в темряву. Чи скоро ж світатиме? Глянула на небо: хмар не було,—клалося на годину.

Ішла в темряві, добре знаючи дорогу. Перейшовши мабуть з версту за село, побачила, що перед нею починає сіріти своїми курними колодовбинами шлях. Праворуч, на темному просторі, виразно зазначилася чорна купа великого лісу, а просто неї в полі—високе самотнє дерево.

— Це той дуб над ярком,—подумала Гаїнка і йшла, *дивлячись на його, як він* усе більше та більше визначався, а темний простір ставав усе менше та менше чорним. *Ще згодом*—і якийсь сіро-сріблястий світ мов почав наливатися в темряву, і темрява, мішаючися з ім, ставала з чорної попелястою, з попелястої білою. Уже добре видко стало траву над дорогою,—всю в сріблястих непрозорих перлах; праворуч попід лісом клубками котився, сходився й розходився білий туман; дихати було мокро: похолоднішало. Гаїнка *пішла швидше, щоб нагрітися.*

Незабаром червона смужка зазначилася ліворуч над польовим обрієм. Ще трохи— і червоне проміння сипнуло, бризнуло по небі. Туман під лісом заколихався дужче... заклуботався і почав розходитись, блід-

нути й зникати. Сріблясті перла на траві замигтіли ясно-червоним, синім, зеленим, золотим... тремтячи й граючи кольорами...

Гаїнка вже була далеко, йшла швидко, моторно, і мов якась нова снага, нова міць уступала в неї,—мов не йшла вона, а сами ноги її несли. Вона піде, вона побачить його—цієї думки було їй поки досить. Що там далі буде,—вона не знала. Тільки здавалось їй чомусь, що далі буде щось любе, ясне—таке, як ця роса мигтюча, як те сонечко праведне тепле, що підбивається вгору, гріє й світить. А лихо, а горе—воно, як той туман перед сонечком, розвіється...

Пізнього снідання була вже в городі. Не знала навіть, де острог,—мусіла й про те питатися. Попиталася в якогось міщанина.

— Острог?—поглянув на неї, дивуючись, і додав.—А хіба ти туди хочеш?

— Я... ні... я...

— А чого ж тобі туди треба?

— Я... мені... треба мені...

Міщанин придивлявся до неї пильніше.

— Ну?—питався.

А вона стояла мовчки, почервонівши, не зважаючися сказати, чого їй туди треба.

— Дак ти, бачу, за таким ділом, що й сказати не можна!—промовив міщанин.—Ну, дак питайся ж кого іншого, коли так.

Повернувся та й пішов, промовивши крізь зуби: «Еч, захвойданки бісові!»

Гаїнка подалася далі. Побачила на вулиці салдата-поліціянта з шаблею.

— Попитаю цього,—подумала.—Уже ж він знає, то може скаже.

Підійшла й попитала несміливо, ще й уклонилась:

— Скажіть, спасибі вам, дядьку, де острог?

Поліціянт оглянув її добре.

— А тобі нащо?

— Чоловік мій там сидить...—промовила тремтячим голосом Гаїнка, бачивши, що треба признатися.

— Чоловік?.. Гм... А чого ж він там сидить?

— Ні за що...

— Авжеж, ні за що!.. Знаємо вас таких! Обікрав або вбив та й ні за що! Шахраї прокляті!

Поліціянт лаявся, бо був гнівний (від старших йому сьогодні добре впало), а з гніву вкинув зайву чарчину, а надто хотів повеличатися перед селючкою, щоб вона не подумала, що й він з такого ж села, як і вона.

— Падлюки!.. Злодії! Путящому чоловікові спокою через вас нема!.. Валасаються!.. Чого стала? Марш! Щоб тебе зараз тут не було! Шарлатани!.. Шалапути!..

Перелякана Гаїнка далеко вже відбігла, а він усе не вгавав.

— Боже мій!—думала собі,—що ж це мені робити? Да тут такі люди, що я не допитаюся... Ой, ні, треба допитатися!.. Питатиму, аж поки таки довідаюсь. Попитаю ще панів.

Назустріч біг якийсь панок із ціпочком у руках. Озвалася до його, але він і не спинився навіть. Вона пішла помалу вулицею, вдивляючись в обличчя: котре не таке страшне буде? Незабаром побачила якусь невеличку дівчину в темній сукні з книжками в руках.

— Здорові були, панночко!

Білявенька панночка, дивуючись, глянула на неї своїми ясними очима. Очі були ласкаві і Гаїнка не даремне оповідала перед їми про свою пригоду. Панночка так добре розказала їй куди йти, що вона враз утрапила простісінько до острогу.

Високі товсті мури оградою, а за їми здорова біла кам'яниця. Гаїнку аж холодом пройняло, як вона на їх глянула.

— Отут моє серденько гине, як квіточка в льоху попідземному!..

Перед великою залізною брамою стояв салдат. Підійшла до його, вклонилася.

— Здорові були!

Поглянув на неї повагом, не озвався і одвернувся мовчки.

— Я до вашої милости...

Солдат мов не бачив її.

— Тут мій чоловік у тюрмі сидить...

Він не слухав. Вона витягла семигривенника, положила йому в руку.

Він подивився на його, повагом заховав у кишеню, тоді повернувсь до неї й промовив:

— Ну?

— Адже це острог?

— Ну?

— Тут мій чоловік сидить... Зінько Сиваш...

— Ну?

— Пустіть мене побачити його!

— Гм... Дурна баба!.. Проходь далі,— тут так не пускають.—І *він одвернувся.*

— А як же тут пускають? Скажіть, спасибі вам!

Але салдат ізнову не чув. Гаїнка ще витягла срібну грошинку. Заховавши й цю, він повернувся.

— Твого... Зінька, чи як там його? судили вже, чи ні?

— Ні...

— Ну, так треба бумагу від слідствувателя,—тоді й пустять.

— А може б ви мене й так пустили? Та *я б за вас* бога молила!..

— Дурна баба! Кажуть тобі: принеси *бумагу від слідствувателя*, тоді й пустять... А тепер—марш собі,—не стій тут, не можна!

— Та де ж слідствуватель живе—хоч би мені знати!..

— Не моє діло!.. Геть ізвідси, бо не можна!.. Геть, *кажу тобі*!..

Гримнув так, що Гаїнка аж відбігла злякана. Ішла вулицею й думала:

— Коли б послав мені бог ізнову таку панночку, щоб вона мені розказала, де *той слідствуватель* живе!

Одначе цього разу пощастило їй дужче: зараз же якийсь добрий пан і розказав їй. Трохи зблукалась, а таки знайшла. На рундуку сидять *люди, дожидаються*. Підійшла, поздоровкалась. Почали люди розпитувати, чого прийшла, вона їм розказала...

— Буде тут вибігать такий писарчук, викликати нас... *кого, значить, слідувателю кличе*, дак він того викликає... дак ти йому й скажи про себе. А поки посидь.

Вона сіла. Незабаром вибіг і писарчук:

— Сидір Харченко!

Один чоловік устав і пішов усередину, а Гаїнка вдалася до писарчука:

— До вашої милости...

— Чого тобі?

— Мені чоловіка побачити.

— Якого чоловіка?

— Мого... Зінька Сиваша... він у острозі...

— А! Ну, добре... посидь тут, підожди!..

Вона сіла ждати. *Довго ждала*. Уже всі люди перейшли, тільки двоє зосталося, уже й сонце підбилося вгору та й униз *почало сідати*,—вона все дожидала. Питала й писарчука, як вибігав, але все одно від його чула:

— *Підожди!*

— Знаєш що, молодице?—сказав один чоловік.—Я вже бачу, що з твого діла нічого не буде: оце нас покличуть, а тоді писарчук вибіжить та й скаже: приходь завтра,—*слідствувателеві ніколи сьогодні!*

— Ой, боже мій!—злякалась Гаїнка.—А що я робитиму? Мені ж треба сьогодні!

— Та що робити? Півкарбованця вкинь йому в руку, то й скаже слідствувателеві про тебе, дак той і покличе. А то й три дні ходитимеш, та нічого не буде.

Гаїнка послухалась і вкинула півкарбованця в руки... Її покликано до слідчого.

— Що тобі?

Вона *низько-низько вклонилася*.

— Паночку, чоловіка хочу побачити... Зінька Сиваша... пустіть!..

— Не можна його бачити.

Вона так і похолола.

— Не можна бачити,—казав слідчий,—бо він дуже впертий, ніяк не признається.

— Та як же йому признаватися, пане? Він же не винен!

— Розказуй там! Знаю я *таких невинних*! Накоїв лиха та й не признається, *хай признається, тоді й пускатиму* до його родичів. А тепер—ніяк!

— Паночку! Змилосердіться! Помилуйте!..

— І не проси, і не кажи!.. Іди собі!

Слідчий повернувся та й пішов з хати...

Пізно ввечорі вернулася додому Гаїнка. *Увійшла в хату*, не роздягаючись, сіла біля стола та й похилилась на його

— Дочко! Дочко! Що тобі?—злякалася мати.—Що тобі сталося? Чи ти бачила Зінька?

— Не пустили, мамо... *кажуть: не признається*... Як признається, що вбив Грицька, *тоді пустять*...

— А бодай же й вони сами і їх діти такої ласки від людей зазнали!

А Гаїнка тільки стогнала...

Поки отаке робилося в Сивашевій хаті Остап усе *щось думав. Була в його одного* разу така з Терещком Тонконоженком розмова:

— А що, Остапе, чути за твого зятя?

— Та той такий мій зять, що хоч би його в *мене й зовсім не було*.

— Ну, одначе,—що ж саме за його чути?

— Да така чутка, що вже й не вернеться.

— Ну, таке діло... А що ж тоді твоя дочка? Адже вдовою буде...

— А буде...

— Знаеш що, Остапе, я тобі скажу? Що якби нам та сватами бути?

Остап глянув на Терешка.

— Як то?

— Да так: Гаїнка твоя вдовою буде, а в мене Микита такий, що давно вже треба б оженити його та приставити до хазяйства. Бо бачу, що поки не оженю, то з його пуття не буде. А надто,—це вже я знаю,—що він до Гаїнки прихильний... От би ми тоді вдвох діла́ робили!..

Остап подумав...

— Треба підождати суду.

— А заведено! Дак виходить так?

— Нехай буде й так.

— Чудесна штука буде! Оцього тільки боюсь: що як вона та схоче за їм слідком іти?

— Ну, то дурниця!—відказав Остап.— Я не попущу.

— А як же ти не попустиш, коли вона піде до тих судейських та й сама скаже?

— Гляди, що й зробить, бо так любить канальська молодиця того свого мудрагеля, що біда. Ну, та дарма! Я цьому лихові запобіжу. Візьму її жити до себе, та й не пускатиму нікуди.

— І пречудесна штука!.. Глядіть же, свате, нехай ваше слово кріпке буде!

— Буде, свате, кріпке.

— А свасі... поки нічого не кажіть... А то знаєте—жінота ця... Якби не попсували справи...

— Гаразд!

І нові свати розійшлися, раді з самих себе.

Другого дня після того, як Гаїнка ходила в город, Остап увійшов в хату до Сивашів.

— Здорові! З вівторком!

— Здорові, свате!—відказала Параска, а Гаїнка ледве озвалася, сидячи на полу.

— Що це ти, Гаїнко,—хвора чи що?

— Таке вже наше здоров'я!—відказала за неї стара.—Он учора ходила в город, хотіла побачити Зінька, дак не пущено... Сідайте бо в нас!

— Не пущено, кажете? Гм... Ні, я не сідатиму, бо на часинку зайшов. Дак чому ж не пущено?

— Кажуть ті іроди, що як признається, що Грицька вбив, дак тоді пустять.

— Гм... так... А я по тебе, Гаїнко, прийшов: іди до нас,—мати тебе кличе.

— Не піду я тепер.

— Іди, бо дуже треба!

Узяв за руку та й звів з полу, як малу дитину.

— Убирайсь!

— Та може б ви її, свате, тепер не займали?—промовила Параска.

— Не можна... Треба дуже. Ну, вже убралась? Ходім!.. Бувайте здорові!

Він повів її з хати за руку.

II.

У ТЮРМІ.

Маленькі віконця темряві з залізними ґратами попускані в товстелезних мурах. За тими ґратами блакитне небо мусить бути, але його звідсіля не видко: просто віконець другі такі ж само товсті й понурі мури. Навіть соняшний промінь мов боїться тих ґрат і зазирає сюди на одну тільки часиночку—тоді, як сонце вже високо-високо підіб'ється вгору. Тоді золотий його па́рус упаде поміж двома мурами, несміливо зазирне крізь ґрати, ледве всміхнеться до тих блідих обличчів і, злякавшись, тікає швидше назад із цієї темниці—туди, серед безмежні простори блакитносяйного вільного неба.

Тут не небо, тут низька, запилена, задимлена чорна стеля, тут брудні від усякої гидоти, важкі, вогкі стіни, а в їх маленькі дірочки з ґратками. А в тій кам'яній труні сірі постаті з сірими, без сонця поблідлими, обличчями. Які лежать на великому гуртовому полу серед брудного хламіття, які сидять там, гуляючи в карти, які снуються без ніякої мети по кутках.

Це—злочинці.

Серед їх Зінько.

Якби йому хто сказав коли давніше, що він буде тут, яким би він брехуном його назвав! А от же сталося.

Тепер він спокійніший, тихший; але перші дні... йому навіть згадувати їх страшно.

Ці зв'язані руки, ця ганьба перед усією громадою... Гаїнка... погляд її божевільно-безнадійний... руки до його простягає... Потім тяганина по поліціях... і нарешті—ця темниця.

До блакитного неба безкрайого, до зеленого поля широкого, до лісів холодкуватих, до садків квітущих запашних він ізвик, а тепер *тільки мури товсті, холодні*, тільки грати залізні, тільки тяжкий сморід гнилої тюрми!..

А люди... Боже...

Он той високий, з здоровенними дужими руками, з великою чорною бородою,—він же двох людей убив, щоб пограбувати їх!.. Цей білявий парубок з маленькими ще вусами задавив свою дитину від дівчини... Цей он підпалив село... Отой дід старий, п'яним бувши, пробив своєму сусіді колякою голову, що той і вмер... Цей знову щось страшне зробив... І так кожен...

І він, Зінько, серед їх, невинний, а ніхто йому навіть і віри не йме, що він не винен, тільки сміються з його... І його дожидає така ж кара, як і їх!.. За що? Де ж та правда, коли можна карати чоловіка за ніщо? Коли однаково терпітиме і отой чорний, що, сміючись, розказує, як він сокирою розрубав голову, і він, Зінько, що хотів тільки одного: щоб людям було краще, хотів добра людям!.. Без ніякого доводу його обвинувачено в страшному *злочинстві*, зганьблено, *закинуто* в тюрму, судитимуть і каратимуть його! На́що ж тоді ввесь цей лад на світі, ввесь цей порядок, коли через його можна карати, мордувати невинних? Адже Зінько знає, що не з самим їм так бувало,—він про це і чув, і читав. А коли так, то навіщо людям ці всі суди, ці всі *начальники*? Чи не краще було б, якби цього нічого не заводити, якби люди сами собі жили, громадою *лад і суд давали*?

Громадою! А яка ж і громада, як не така ж? Чи вона ж його, неповинного, оборонила? Ба ні, хіба ще глибше втоптала в це багно!.. Чи вона по правді громадським справам лад давала? Ба ні: Дениси, Рябченки, Сучки—от кому серед неї вільно й ласо живеться, а чоловікові чесному та вбогому—ні!..

Нема й у громади правди!.. А де ж? Де?.. Може не серед людей, може в бога? Так усі кажуть... Але ж бог бачить, як у громаді неправедні люди, глитаї панують,—*чого ж їх не зупинено? Адже Зінько* невинний,—чом же цього не виявлено? Чом?

І страшні думки вставали в Зіньковій голові... Він жахався їх, він прогонив їх од себе, а вони обнімали його все дужче й дужче, а вони пекли його, палили, що аж *розум* йому туманів, що аж обморок його брав.

Нема правди в світі, а коли вона часом де й озветься, то там їй рота затуляють, там її згнічують, затоптують, винищують.

І н і х т о не зробив так, щоб вона подужала. А тим часом є ж така сила, що могла б це вчинити? Чи і в тієї сили правди нема? Чи тієї сили нема? Дак навіщо ж тоді й люди живуть, родяться, сміються й плачуть, борються й вмирають? Навіщо?

Відповіді не було, а голова розскакувалась од божевільних думок.

Не знати, що сталось би з їм через ці думки, якби їх не розбивали на який час оті допити в слідчого, де він повинен був боронитися, та життя з людьми, з якими мусів пробувати в одній хаті. Найбільш оці люди...

Він спершу й боявся їх, і гидував їми. Вони здавалися йому людьми, одмінними від його самого, цілком одмінними, бо це були злочинці, лиходії. Йому здавалося, що звичайні люди—то по один бік, а злочинці—то по другий; що в звичайних людей усе *так, як і треба в людей, а в злочинців* усе інакше: і правда в їх не така, і хочуть вони не того, що всі люди, та й уся в їх душа не така, а гірша—лиха, темна, ворожа. З такими думками прийшов Зінько до тюрми, а як побачив ці обличчя, позначені острожною неволею, а часом і гріхом, як уздрів ту одежу, завсігди йому страшну, то мов іще виразніще почув, що *ці люди*—зовсім не те, що він, і не можуть бути тим. Кров у їх на руках, кров і на душі. І були вони йому страшні. А ще гірші сталися після однієї події. Ото тільки вкинуто *його в цю півтемну кам'яну яму*, ще не встиг він добре й розглянутись, а вже його звідусіль оточено. Роздивлялися на його зацікавлені, розпитувалися, як звуть, звідки, за що потрапив сюди.

— За ніщо потрапив,—одказав Зінько.—Хтось убив чоловіка, а мене винного зроблено.

Овва! А ти хіба його не вбив?

Якби я його вбивав, то не казав би, не винен!—одмовив Зінько.

Фю-фю! — засвистів чорний арештант.— Кожен, братіку, перед слідством, каже, що він не винен, бо нікому скочеться на Сибір мандрувати, а тут річ. Ми це діло добре знаємо — нас дуриш.

Я й не думаю вас дурити.

От штукар!—казав той таки арештант великою чорною бородою.—Я аж двом рою голови розколов та й то не хося, а він одного придавив, та вже якався. Ха-ха-ха!

орний арештант зареготав, за ім іще о. Зінько сидів то червоний, то білий рейда. Він бачив, що не впевнить цих ей, що даремні будуть усі його слова: ши сами брехати й ховатися з своїми не викритими злочинствами, вони й ому не няли віри. Зінько замовк, але ці люди стали тепер йому такі огидні!.. н жив серед їх тихо, ні з ким не сваося, та ні з ким і не ладнав. Щоправда,— його не займали. Він з того був радий ми, сидів собі в темному куточку та ів свої тяжкі думки... А арештанти и своїм життям: гуляли в карти сто за їх лаялись, а то й бились, ополи один одному про свої пригоди, доли десь тютюну й горілки і часом ли п'яні. Якось трапилося, що один тант програв другому півкварти. До її і постановили випити гуртом—усім що гуляли того разу в карти. Серед ув і Онисько—той молоденький біляхлопець з сірими очима, що задавив ну. Випивши він дві чарки, трохи нів і сидів, похнюпившись, спустивши руки.

Чого розманіжився?—штовхнув його штант, що сидів біля його.—Ех, ти! не вмієш!.. Уже й п'яний!

Я не п'яний...—озвався якимсь плаким голосом парубок.

Ну, а чого ж ти розквасив губи?

Сумно...—відказав тим самим голопарубок.

Сумно! Ха-ха-ха!—зареготалися п'яні танти.—До мами схотів? Чуєш?

зони почали його смикати, штовхати.

Одчепіться! Душа моя не терпить... важко мені!.. Ой, тяжко!..

Він обхопив себе руками за голову і хитав нею, приказуючи:

— Ой, горечко ж мені!.. Ой, лишенько моє!.. Ой, що ж мені робити?.. А воно ж озивається! А воно ж озивається!.

— Що озивається, ти, рюмсало?

— Воно... як янголяточко... А я ж його задавив... а я ж... Ой, боже!

— Дак нащо ж ти його давив, слинявий? Коли вже народили з дівкою дитину, дак і нехай буде дитина, а то ще давити!—казав той палій, що підпалив село.

— Та хіба ж я хотів... Та я ж і не думав того робити... та я ж...—парубок уже плутав, хлипаючи.

— Та чом же ти її не взяв?—питав палій.

Парубок ще раз хлипнув, помовчав, а тоді відказав:

— Я б її й узяв... Коли ж вона наймичка та така вбога, що в їх не хата, а хлів... а мій батько багатир на все село. Каже мені: «І в голову собі того не клади, щоб Химку сватати. Ніколи того не буде!» А мій батько такий, що як що сказав, то так уже й є. Я й знав, шо батько не дозволить сватати, а все ходив... усе ходив .. бо так і порива... Ну, а то раз я на баштані був... баштан стеріг... Прибігає вона до мене: «Ой, Ониську, прийшла по мене смерть!»—Чого ти?—«Утекла з дому, бо там мене вб'ють, як побачать». А в неї батько такий лютий, що як розпалиться, то й чоловіка вб'є, а мачуха ще його й піддрочує... Ну, там у курені й народилася дитинка... Взяла його Химка, положила до себе на коліна, загорнула в попередник. Лежить воно, пхикає, пищить з холоду, а ми над їм плачемо. Знаємо обоє, що не можна Химці з їм додому прийти. «Я—каже вона—піду в город».— Як же ти підеш туди без пашпорта? Та й хто ж тебе візьме з дитиною?—Як почала ж вона тужити, як почала!.. Дак у мене так серце й крається!.. А далі як почала мене клясти!.. І жаль мені її, і вже чую, що й мене за серце вхопило.—«Цить,—кажу,—не клени! Хіба мені самому легко?» А вона: «Та ти ж устав та й пішов, та взяв собі другу та й житимеш із нею вік свій у добрі та в щасті!.. А я ж піду попід тинню!.. Та мені ж через його тільки з мосту та в воду!.. Та бодай би тобі сонце праведне не світило, як ти мене занапастив!.. Я тебе просила, я тебе благала,

щоб ти пожалів мене!.. А ти ж не послухав!.. Тепер бери його та роби з їм, що хочеш!..» Та взяла тую дитину та й положила мені на коліна, а сама все своє!.. Ухопило мене за серце, обняло мене огнем,—як ухоплю я ту дитину, як струсону нею:—«Через тебе,—кажу,—прокляте, все це сталося»!—Та й кинув його до неї знов... А воно... бідненьке... і не... не писнуло... і притихло... Сидимо, мовчимо вже, а воно лежить... І не ворухнеться... Химка до його: «Ой боже ж! Дитина нежива!..» Та тоді знов у плач!.. Це ж я його струсонув, то й дух із його витрусив. Сидимо над їм та тужимо... Тужили-тужили—трохи не до світу... а тоді... закопали його... От так... От і все..

— Ну, а як же довідались?

— Собаки вигребли та й витягли... Ой, боже мій!.. Боже мій!.. оце спати ляжу, а воно мов коло мене тут пищить... пищить!..

І парубок ізнову почав хлипати, а його великі сірі очі зайшлися сльозами. Арештанти всі притихли, не озивалися. Враз чорний гукнув сердито:

— Чорт батька зна що! Слухають того плаксія!.. Писціть! Писціть!.. Плюньте ви на його!.. Допиваймо, що є!

І, покинувши парубка, взялися знову до горілки.

Але з того часу чорний і просвітку не давав Ониськові. Тільки зуздрів, що той сів собі в куточку або просто замовк, нічого не говорить,—зараз починав:

— А що? Вже пищить? Га? Пищить?

У безщасного від того нагадування все обличчя якось бгалося, стискалося в один вираз страшної, пекучої муки, сірі очі туманіли... А чорний, не зважаючи на те, знущався:

— Придави його дужче, щоб не пищало!

Онисько стискав зуби та аж вився з болю.

Дехто з арештантів іноді казав:

— Та ну бо годі! Чого ти причепився до його?

Здебільшого ж не зважали на те. Чорного всі боялися.

Одного разу, під час такого мордування, Зінько вже не стерпів більше. Він підійшов до чорного і промовив тремтячим голосом:

— Не кажи йому цього!

— А тобі яке діло? Ти що за пан?—звірився той.

— Таке мені діло, що ти його муч Отже не муч!..

— Чи ба, який милостивий!—зар тався чорний.—Плювать мені на т Хочу казати й казатиму!

— Ні, не казатимеш!..—Зінько по що голову в його мов огнем обнімав.

— А що ж ти мені зробиш, як к тиму?—глузливо питав чорний.

— Зроблю, що тобі зациnить!

— А поки те буде, дак я з твоєї мо зроблю настоящого партрета! Бачиш І він пхнув йому під ніс свого здоров ного кулака.—Нюхай!

Арештанти притихли, всі обличчя пов нулися до Зінька й до чорного. Цей такий здоровий, що Зінько здавався пе їм трохи не хлопчиком. Видко було й зараз, хто подужає, коли прийде бійки.

— Геть з кулаком!—промовив Зін голосом, що дзвенів і тремтів, струна.

— Нюхай!—і чорний штовхнув його лаком у зуби.

Ще одна мить, і Зінько відштовхнув від себе нахабного, і тоді мусіла б по тися бійка. Але враз чиясь рука дала кого штурханця чорному, що той аж точився й одскочив на бік. Перед їм ст палій.

— Ти чого штовхаєшся?—крикнув ч ний, кидаючись до його з кулаками. А ще не встиг і вдарити до пуття, а вже с здобувся такого стусана по вуху, що гова його відразу схитнулася на бік і с він, поточившися, за малим не впа Розлютований, скаженіючи, ухопив важку кавратку, що нею арештанти пи воду, і кинувся знову до палія. Але ту мить кільки арештантів вчепилось за й ззаду, не пускаючи.

— Пустіть мене! Пустіть!..—пручав він у їх у руках.—Пустіть, я йому голо розвалю!.. Гетьте!..

— Ану, розвали!—казав палій, стоя зважливо і ладен щохвилини збити зно чорного додолу, хоч і сам був блід як крейда.—Або я тобі пельку зат шоб ти більше не в'яз до хлопця.

Тим часом арештанти відняли в чор кавратку й, хоч він пручався, одвели

посадили геть далі в кутку. Помалу затихло.

Чорний з того часу зненавидів і Зінька, лопця, і палія, але не займав уже ого: почував, що там більша сила. Зінько того ж вечора розговорився з па-м, і той по щирості розказав йому про ю пригоду. Вона не здалася Зінькові ною й була дуже проста.

Давидові (так його звали) було тільки ять років, як його батько вмер, а за незабаром і мати. Їх було тільки двоє, ат та сестра,—обох їх громадські опі-ни породавали по наймах. У батьків-у хату пустили якогось чоловіка, а лю віддали другому. Як парубок, ви-ши, схотів оженитися і домагався свого ря, то міг вернути собі самі голі посб-лубані стіни батькової хати. Уся ху-ба десь розтеклася, а той чоловік, що лись узяв його землю, тепер її не відда-в. Почалися позви, судова тяганина. видів кривдник напував сільських суд-: горілкою, давав, де треба, хабарів, гії судді скрутили всю справу. Пози-вся-позивався Давид та, зневірившися всім, що зможе вернути своє добро, ви-в старшину і суддів; старшина кинувся го бити, а Давид, обороняючися, вдарив го. За це він одсидів з рік у тюрмі. Вий-вши з неї, не вернувся додому, блукав заробітках, аж поки одного разу ста-ся так, що йому не вислано з волості шпорта. Яко безпашпортного, його «по пу» одведено додому й приведено туди ештантом. Виявилось, що в волості стар-на (давній ворог Давидів) удвох із писа-ми завели такі порядки, що хто не пришле трьох карбованців, дак тому не посилю-ють пашпорта. А що Давид тих трьох рбованців не прислав, то за те мусив ходитися додому. Він знову вилаяв ршину, а той його знову побив і замк-в до холодної. Втікши з неї вночі, Да-д підпалив старшину, а з ім згорі-о й і ще гато хат...

— Тепер я пропав навіки!—казав Да-д.—Зашлють на Сибір та й годі,—запа-ють! Якби тепер, то я б уже його й не лив—нехай йому лихо! А тоді, дак так серце вхопило, що й не тямив нічого. чу, як за старшиною ще людські хати ймаються, та й не жалко мені їх, аж ра-ю: так вам і треба,—думаю собі,—по-пускаєте кривдити людей отаким глитаям—отже маєте!.. Таке запекле серце тоді було. А тепер жалко... Як ізгадаю, скількох людей і хати й худоби позбавляв, то так стане погано, що аж... Віриш, іноді вночі як здумаю, дак хоч по-вовчому вий та й годі!..

Давидові Зінько розказав усю пригоду з собою,—досі він ніксму її не оповідав. Цей йому віри поняв одразу:

— Дак це виходить, що й з тобою таке зроблено, як зо мною!—сказав він.

Від його довідалися про Зінькову справу й парубок Онисько, а тоді дід Клочко—отой, що голову сусіді пробив. Цей теж ускочив у лихо так, що й не схаменувся: напившися п'яний та й хекнув колякою по голові. Тепер він усе зідхав та молився вночі. За ім незабаром і всі арештанти знали про Зінька. Більша частина няла йому віри, інші мовчали. Чорний лютував, але не зачіпав. За Зінька зараз би оступилися і Давид, і Онисько, і Клочко, може й іще хто.

Міркуючи Зінько тепер про своїх товаришів темничних, трохи інакше вже гадав про їх. Тепер ці люди здавалися йому не так уже лихими, а більше нещасливими. Бо й справді ж! Ну, хоч оцей Онисько: і сам не хотів того, а зробив. Якби він не був такий роздратований та трохи зручніше вхопив тую бідолашну дитину, то й не було б нічого. Таке, як з Ониськом, то з усяким може трапитися. А ще більше може трапитися таке, як з дідом Клочком. Хіба мало по селах напиваються п'яними та й б'ються, та ще й як! Поб'ються та й живі зостаються, а цьому трапилось так, що вдарив незручно—і вбив чоловіка. Хто п'є горілку, то тому й може це трапитися,—а хіба їх багато таких, що не п'ють? Та й Давид... хоч він і дуже погане діло зробив, підпалив,—так же його призведено ло того! Нащо ж його стільки кривджено, що вже й терпець увірвався чоловікові? І пограбували, і в тюрму закинули, і по етапу тягали, а тоді ще й пашпорта не дають! Чоловікові ж треба щось їсти, треба десь заробити, а йому не дають змоги й заробити. Звісно, чоловікові й пам'ороки заб'є з такого горя... От і сталося... І якби так добре розібрати, через що той та цей злочинець своє лихе діло зробив, то може б і за кожного щось можна б ска-

зати... Говоримо *на вовка*, та *скажімо* й за вовка!..

І згадався Зінькові ще один злочинець—його брат рідний Роман. Досі про його Зінько тут не згадував якось... а тепер згадав... Погано робив Роман, а отже сам Роман *не такий уже поганий був*... Поки він дома жив, то був гарний і робочий парубок, а як пішов з дому та побув серед *поганих людей*, то й схитнувся... А тут іще Денис пáлу додавав. Якби Роман не потрапив серед лихих людей... Еге! Якби ж *то тих людей не було*!.. Та ще щоб і Денисів таких не було!.. Тоді був би з Романа чоловік, а тепер... Це він, Зінько, тепер уже добре розуміє; а хто не знає цього та гляне на Романа, то здасться, що той сам тільки й винен. А воно до всього треба додивлятися: через що воно саме так ізробилося?

От *хоч і про цих людей*: через *що вони* такими поставали? Ця думка все муляла Зінька, він так і інак, на всі боки про це думав. І не міг нічого іншого вигадати, тільки те, що от дід Клочко пропав через горілку—це зараз видко. І багато-багато людей через горілку пропадають і добро своє занапащають, і тіло, і душу. Треба, щоб люди не пили горілки, то тоді цього й не буде. Ну, і про Давида, то можна розібрати, через що він загинув: через громадську кривду. Треба, щоб кривди цієї не було, щоб усе по правді робилося. Це так... А вже от Онисько, то це така справа, що нелегенько розплутати її. Мабуть так треба думати, що це через мачуху: якби вона не така люта була, то Химка не пішла б з дитиною до Ониська і нічого того не сталося б... Ні, не виходить: буває так, що занапащають дітей і без мачух... Тут найголовніша штука, що батько Ониськів через своє багатство та не хотів убогої невістки. Знов таки оте багатство й тут нашкодило. А... буває ж так, що й не через багатство не хочуть якої дівки за невістку—от, нелюба та й годі!.. Або й сам парубок одкинеться від дівчини, а вона й занапастить дитину—з сорома. Он воно що: з сорома́ це робиться. *Тільки через що ж це так, що парубкові* можна грішити і ніхто його за те не карає, а дівчину всі так ганьбують, що вона ладна й дитину втопити, і самій утопитися? Це не по правді! Якби й парубків так ганьбували, то вони б не відкидалися т легко від дівчат,—не було б ніякого лих Виходить, що тут винна н е о д н а к о в правда: до дівчини така, а до парубк інша. А треба так: чого не можна дівчин того не можна й парубкові, бо правда п всіх мусить бути однакова.

Еге, треба, щоб правда була однаков про всіх... треба, щоб громадської кривд не було... треба, щоб люди горілки н пили... Усе треба, усе треба, а як ж його зробити, щоб тому требові догодити Це якби всі люди пристали на те, що та краще жити—без горілки, без кривди, т тоді б усе добре було. Так же люди тог не розуміють, а *коли й пристають до ці* думки, то потроху.

Та таки ж пристають! Як розберут добре в голові та як своїми очима поба чать, що так ліпше, то й пристають. Ви ходить, треба людей до того нахиляти— і направою, і ділами. А хто ж те робитиме Та мабуть кожен, хто розуміє, що цьог треба. От і він, Зінько...

Та чи може ж він багато зробити? Лю дей така сила, а він сам. Як то сам. О уже в його є товариство... воно більша тиме, ростиме... кожен з їх прихилятиме ще людей, аж поки все село займуть.. А за одним селом—ще села, а за селами й далі... І перед Зіньковою душею ставал інше життя: таке, де всі люди будуть тве резі, працьовиті, розумні, письменчі... ус погані порядки попереміняють на кращ і житимуть так, як у *євангелії сказано*.. щоб свого ближнього, як самого себе любити... Тоді не буде того лиха, тоді ці бездольні *люди не сидітимуть у тюрмі*, і він, Зінько...

Ой, боже, боже, боже!.. Він наміряється людей прихиляти, товариство збирати, а сам у неволі в тюрмі, в розлуці з тим, хто йому найдорожчий за всіх на світі!.. Мати!.. Гаїнка!.. Що з їми діється? Як вони живуть, бідолашні? Та нема ж кому їм пособити, та нема ж кому їх оборонити!.., А люди ж лихі, нерозумні,—вони ще й знущатимуться з їх, безборонних! «Чоловік твій душогуб! Син твій душогуб!»—от що казатимуть їм люди, а в безщасних аж душа вмиратиме від того слова. І за що ж це все? Яке право було в цих людей у Копаниці, в Рябченка, в слідчого—з мати, знівечити так йому і всім їм жи

О, прокляті, прокляті кривдники!.. І страшне обурення, лютість обнімала Зінька на цих людей, така лютість, що він, здається, зараз би пішов і помстився над їми, зробив би їм щось!..

Але трохи заспокоївшися, почннав думати інакше. Помстився! Зробив би людям зло та й годі, а нічого не направив би. А давно він думав, що треба прихиляти до добра, до правди і словом, і ділом... Яким же ділом? Хіба злим?

І він знову починав живити в собі ті думки, щоб людей до життя доброго доводити. Оце буде робота богові вгодна, а не помста! Оцим людська душа спасеться! І він починав молитися, благаючи, щоб бог послав йому сили відбути це лихо і присягався палко й щиро: дбати, як вийде з тюрми, щоб правда ширилась серед людей, дбати про це щодня, завсігди, дбати так, як люди дбають про свої діти, про своє хазяйство!..

Так, дбатиме... тоді, як вийде з тюрми...

Чи вийде ж?

Ніякої полегкости, ніякої й малесенької надієчки досі нема! Слідчий мордує його допитами та лає, що не признається. Тільки й є надія на суд, що той по правді все розбере і визволить його... А як же й суд—ні? І він задзвонить кайданами і піде туди, на Сибір!..

Страшний холод проймав Зінькові душу, несила обнімала його, стискала, до землі хилила... Не міг часом ворухнутися, лежачи на брудному полу ниць... Ні їсти, ні пити... На людей якби не дивитися, не чути їх... Умерти, отак лежачи, щоб не боліло...

Але не вмирав... Тільки безнадія холодна зазирала йому в душу своїми сірозеленими очима, нерухомими, мов скляними... і дивилась на його душу, і дивилась, а душа в'яла, сохла...

Хоч би хто ходив до його, одвідував!.. А то мов повмирали всі!.. Ні мати, ні Гаїнка, ні товариші! Невже ж вони забули за його, що не прийдуть?!..

Ні-ні! Не забули. Це щось не так, це або їх не пускають, або вони хворі. Боже, боже! Хто ж їм пособить, хто ж їх догляне? Може їх уже й на світі нема?

Тяжкі безнадійні думки мішалися з згадками про минуле, про любих, серцеві дорогих людей. Мов намальоване ставало перед їм життя на волі... Заплющував оч і бачив сам себе серед поля широкого. Весело та дружньо йдуть воли дужі, глибокс плуг лемешами впивається в чорную землю за скибою скиба лягає, а Зінько йде за плугом, руки на чепігах і радісно йому розкривати землянеє лоно, щоб кинути в його золотеє зерно... Кидає, сіє, і от уже сходи зеленіють, от підбиваються вгору, колос викидають... Красується колос і відкрасується, і похилиться важкою повнозернистою головою додолу. Дзвенить коса, покіс лягає...

— Гаїнко! Не оставайсь!—сміючись, гукає Зінько.

— Зіньку, швидше, а то за ноги пійманю!— відгукує Гаїнка, поспішаючися в'язати з усієї сили.

Спинився він косу погострити, глянув позад себе: самі снопи лежать на постаті, нема не пов'язаного, а Гаїнка стоїть і втирає рукавом піт із чола...Обличчя загоріло, почервоніло, сорочка пилом припала, і той пил зостається в Гаїнки на лобі. Помальоване обличчя стає чудне, але таке воно любе, таке гарне Зінькові!.. Ой, щира ж та гарна робітниця з його маленької Гаїнки!..

Ніч прийшла, зорі замигтіли... Вечеря вариться в казанку... Мати дрова підкидає, Гаїнка стоїть уся червона від огняного світу... Як їсться смачно після тяжкої роботи, а ще смачніше спиться під зоряним небом променистим, на снопах запашних!.. Спить він і крізь сон чує, як її головонька спочиває в його на плечі...

І тяжко робити, та й солодко зробивши!.. Прийде неділя, дак справді свято, і весело вийти в той садок, своїми руками саджений, поливаний, глянути на свою роботу, глянути на село під тихими вербами задуманими... Або з Гаїнкою вдвох на тій пасіці опинитися, де сонечко золотом сипле і бджоли золоті гудуть, і пахощами віє і квітом процвітає, а вона, Гаїнка,—найкращий квіт над квіти,—стоїть уся в золотому промінні і сміється, мов дзвоники срібні дзвонять:

— А не піймаєш!..

Та таки ж піймав!.. Удвох ідуть додому, а дома вже товариство вірне дожидає—на любу розмову, на науку зійшлося, на пораду про справи громадські...

А Гаїнка побігла садком до річки по воду і чути, як співає... аж до хати лине

та любая пісня, і не сидиться в хаті, вискочив би туди в садок і дихав би пахощами солодкими, дивився б на небо, як воно зорями променіє...

І кинеться він, схопиться, а перед їм холодний мур тісний, а круг його ніч темна, ворожа... смородом задушливої тюрми гнітить...

Криком би кричав, головою об той мур бився б, аж поки розбив би її, щоб нічого не знати, не почувати, не мучитись...

Гаїнко!.. Мамо!.. Де ви? Нащо ви покинули його самого вмирати, гинути в цих гнітючих мурах?..

III.

ТЕМНІ ДНІ.

Забравши Остап Гаїнку з Зінькової хати, пішов з нею помалу вулицею, розпитуючися про те, як вона ходила в город та що там чула. Вона не дуже йому відповідала, бо знов почувалася такою пригніченою та знеможеною, як і попереду, ще до города. Вона навіть не цікава була знати, чого саме її мати кликала, і забула про це, а йшла, куди ведено.

Дома зустріла її мати радіючи. Ликера була собі людина тиха й добра, та дуже боязка, несмілива. Через те корилася чоловікові в усьому, що він робив, чи велів. Найстарша з дітей, Гаїнка, була в неї єдиною дочкою, і мати дуже її любила; любила й зятя й зовсім не знала про нові чоловікові заміри. Відкóли Зінька забрано, вона не один раз до Сивашів забігала, та не могла ані розважити дочку, ані вмовити, щоб одвідала батькову хату. Тим ізраділа тепер дуже, побачивши Гаїнку в себе. Та радіючи й журилась, дивлячися на цю людину, що ходила й розмовляла, мов сама не помічаючи того, мов не живучи зовсім; або живучи не тут, а десь в іншому краї пробуваючи. Завела дочку до себе в кімнату, поплакала над її й над своєю недолею...

Тим часом Остапові чогось було трохи клопітно на душі. Він трохи боявся жінки. Хоч вона й звикла його слухатися, та, бач, тепер справа була така, що здорово вже її зачіпала... Дочку дуже любить і до Зінька прихильна... Коли б якої шкоди не сталося!..

— Ет, дурниця!—відказував сам собі Остап, вештаючись по хазяйству.—Звелю, то й буде все, як схочу! Треба ще Гаїнчину худобу перевести до себе завтра... Ні, не завтра,—доведеться ще трохи підождати з цим... аж поки суд буде, а то репетуватимуть—і Сиваишха, та й так люди... От, чорт його зна, як оце погано, що й на того зважай, і на сього зважай! То зробив би, як схотів, а то крути та мудруй то туди, то сюди! Чортвітьщо!

Остап був сердитий. Останніми часами все його якось гнівало. З батьком недавнечко посварився за свою кумерцію та за отого ж таки слинявого Зінька. Не подобається старому, що так Зінька занедбали, не клопочуться про його, тощо... Як же там іще клопотаться? Коли не винен, дак і випустить суд, а коли винен, дак сам знав, нащо робив: як заробив, так хай і відбуває. Дуже комусь треба того Зінька! Не туди вже закривилося!.. І так того клопоту повна голова, а тут іще старий в'язне! З самою Горянською землею скільки мороки! Воно, звісно, хліб цього року вродив, дак же й подешевшав здорово: то лічив Остап, що он скільки візьме, а тепер уже й геть менше. А тут лихо за лихом. Ув Остаповому млині та прорвало греблю,—довелося гатити: то ж десяткою не відбудеш! А вчора знов найкращий віл пропав! Такий викоханий, домороелий!.. Та ще хоч би як там пропав, а то задавився. Мабуть падлюшний Михайло так прив'язав його і не доглянув, що налигач якось обкрутнувся круг шиї та й задавилася товаряка. І попобив він Михайла, і прогнав його, грошей не віддавши, дак хіба те поможе? Михайлових грошей яких там дванадцять карбованців, а віл такий, що за його й п'ятдесят мало. Ну, проклятий наріл ідольський! Нема того, щоб хазяйського добра доглянути, а жерти або спати, дак того їм подай!.. До цього торгу й пішки...

У двір убіг наймит із батіжком.

— Ти чого це?—спитав Остап.

— Та біда, обламались!

— Тули к лихій годині!.. Де?

— У ярку.

— А бісового сина сини, прокляті роззяви! Ви мені всю снасть позанапащаєте, попереводите!—гримав Остап.

Це він послав до свого млина пшеницю, а вони, везучи додому борошно, та й обла-

малися! Поки там наймит брав нове колесо, Остап сам пішов подивитися. Прийшов,— туди к нечистій матері! Мало, що обламалися, а ще бісові лежні так позав'язували мішки з борошном, що як віз похилився набік, один мішок, скотившися, розв'язавсь і мірка або й більше пречистого та прегарного борошна пшеничного в калюжу пішла! Ну й дав же він їм! А додому вернувся такий лихий та гнівний, що й не знать що робив би!

Тільки ввійшов у хату, аж Гаїнка лагодиться йти.

— Куди це?

— *Додому.*

— Не вигадуй! Зоставайся, бо вже тепер у нас житимеш.

Гаїнка, дивуючись, глянула на батька.

— Ну, чого вирячилась, як лисе теля на нові ворота? Уже твій Зінько не вернеться, то не будеш же там до віку жити,— однак же доведеться переходити до нас. Ну, дак і зоставайсь!

— Я не хочу!.. Прощавайте!..

Вона пішла до дверей, але батько переняв її, вхопивши за руку.

— Як то не хочеш, коли я тобі велю? Хіба я тобі не батько? Чого ти там сидітимеш? Покинь про свого дурня й гадку! Житимеш у нас, то кращого знайду.

— Ай, пустіть мене!..

— *Та ти чуеш, що я тобі кажу?* Зінькові твоєму вже амінь, на Сибір піде,—от що!

— І я... туди, де Зінько...

— Тю, дурна!.. Кажуть тобі: не витребенькуй, живи в нас!

Вона пручалась в його руках.

— Пустіть, тату!.. Пустіть!..

— Не пущу!

— Пустіть!..—вона вже кричала.

— Не кричи й не пручайсь!

— Остапе! Та що ба ти робиш? Пусти її,—прохала мати.

— Одчепись, не в'язни!—гарикнув на неї Остап.—Я сам знаю, що роблю... А ти й не думай утікати, бо я тебе за коси відтіля притягну.

— Ай!—скрикнула несамовито Гаїнка і рванулася в його з рук, але він таки її *вдержав*.

Двері з кімнати відчинилися і висока постать з білим волоссям, з довгою білою бородою. стала на порозі. Дід Дорош зирнув по хаті. Гаїнка билася в руках у батька, а її мати, не сміючи нічого зробити, тільки хлипала.

— Що це ти робиш?—понуро спитав дід у сина.

— Зоставляю цю дурну жити в нас, а вона тіка.

— Дідусю! — *скрикнула* Гаїнка, — рятуйте мене!.. Не хочу я тут!.. Розлучають мене з Зіньком!..

— Пусти її,—*так само понуро звелів* Остапові дід.

— Не встрявайте, тату, не в своє діло, відкасніться ви від мене! Коли дають вам хліб, дак їжте мовчки, а не...

Далі Остап вже не міг нічого вимовити. Дідова рука вхопила його за горло, стиснула й відштовхнула так, що він аж поточився, випустивши Гаїнку. Та миттю вискочила з хати.

Дід Дорош стояв увесь блідий, огнисті очі грізно блищали, руки, стиснуті в кулаки, трусилися.

— Іроде!—скрикнув до Остапа.—Не муч дитини!.. Не забувай, що я тобі батько! Запакували нещасного чоловіка в острог, а тепер іше й з жінкою розлучаєте!.. За грішми, за баришами нічого не бачите! Тільки гроші гарбати!.. Очі мої не хочуть *на тебе* дивитися! Нема в тебе бога в серці, саме здирство прокляте!.. Жери ж сам, глитай, тріскай!.. Я тобі не буду на *перешкоді*, піду від тебе, бо нема вже в мене мочі жити з тобою!.. Піду!.. Та тільки ж знай, що коли ти Гаїнку займеш або що проти Зінька коїтимеш, то от присягаюся тобі на цьому місці, що вернуся додому і вижену тебе, як пса, бо не забувай того, що я ще хазяїн і коли хочу, то й у двір тебе сюди не пущу!..

Дід стояв ще яку мить, мов іще щось хотів сказати, *але не сказав нічого, вхопив* з кілка шапку й вийшов з хати. Вражений з несподіванки Остап мовчав остовпілий. Ликера, *прихилившись до стінки, тихо* плакала...

А дід Дорош тим часом уже йшов улицею. Гнів його помалу втихав, але роздратовані думки куйовдилися в голові, вихоплюючись іноді словами:

— *От же* не дав дожити віку спокійно!.. Защо мене господь покарав таким сином? Невже я такий великогрішник? Мабуть це вже страшний суд наближається, що дері гору взяли. Траплялися й попереду

цього лихі люди, та якось не таке вже здирство було. А тепер задля того бариша, дак і дитини рідної не жаліє. Бач, йому зять не до вподоби, що з їм не хоче в один гуж тягти, дак уже й з жінкою його розлучає. Це такого ще й не було чути! Ні бога не боїться, ні людей не соромляється.

Дід доходив уже до Зінькової хати. Перед двором спинився на хвилину.

— Іти, чи не йти? Як увійду, то вже не вернуся в свою хату... А вона ж таки мені рідна!.. а хазяйство ж, і все... та так і покинути?. Та хто його зна, як іще й тут буде!.. Кажуть, що зять—не син, а коли вже тепер і діти такі, то...

Дідові стало жалко покидати тую хату, де він вік ізвікував, з старою своєю в злагоді стільки прожив, дітей повикохував, жалко стало того хазяйства, що він його своєю працею надбав... Та подумав про Остапа, про повсякчасну незлагоду... та й махнув рукою.

Що бог дасть!.. Зінько й Гаїнка добрі діти... Хіба стара?.. Ну, та що бог дасть!..

Увійшов у хату. Гаїнка, як була вдягнена, лежала на полу, а стара Параска щось клопоталася коло неї.

— Здорові були,—промовив дід.

— Здорові!—одмовила Параска. — Ой, свате, що це з Гаїнкою зробилося? Прийшла, та як упала, то й слова не промовить!..—бідкалася вона.

— Диво, що не промовить!..—одказав дід.—Коли таке з нею батько виробляє!

І він розказав про всю подію.

— Оце лих ! Це такого ще не чувано!—скрикнула Параска.—Де ж таки: від живого чоловіка силоміць жінку відлучати!

— Отже й таке ще почули! Та дарма!.. Ти, внучко, не бійся! Поки я живий,— не займе вже тебе батько, не візьме з цієї хати.

Він підійшов до Гаїнки та й почав гладити її, як малу дитину, по плечах, по обличчю своїми старими поморщеними руками. Гаїнка підвелась, прихилилася до його і відразу заридала в голос... Плакала вперше, відколи розлучилася з Зінькoм...

Дід сів біля неї і дав їй плакати досхочу. Плакала довго, тоді помалу-малу почала затихати, вже тільки хлипала, тільки здригалося їй усе тіло.

— От і добре, що виплакалася!—казав дід, все жалуючи її.—Як виплачешся, то воно полегшає. Сльоза змиває горе, меншає його після сльози,—от воно й легшає людині. Плач, моя пташечко, плач, скільки хочеш!..

І вона плакала, тільки вже тихим, спокійним плачем. А дід тим часом говорив до старої Параски:

— А що, свахо, я вам казатиму? От ви спитайте мене, чого я до вас прийшов!

— Та чого б не прийшли, то ми раді вам,—одказувала Параска.—Скажете.

— Раді! Ще може надокучу, то й у потилицю старого доведеться вибивати,—жартував дід, а Параска аж скрикнула.

— Оце ж таки, не дай боже!.. Що це ви кажете?

— Оте, що чуєте!.. Бо я до вас прийшов не аби-чого, а от чого: прийміть мене до себе в прийми!

— Як то—в прийми?—питала, не розуміючи, Парасака.

— Дак так, бачите: хазяїна у вас тепер нема, то поки прийде,—є у вас упале місце... дак ви мене на те впале місце... Хоч не за хазяїна, дак хоч за попихача... Он що!.. Бо як правду казати, то я вже там не виживу... Або самому від сина піти, або його вигнати, бо не можу я на все те дивитися... Ну, як мені на старості літ його вигонити та бешкет робити?.. Та він і не покається,—однаковий буде... То краще я втечу від лиха в тихший захисток... Отож, коли хочете, дак нехай ця хата й буде мені захистком!.. Га? Чи, може, не туди, а он куди?

— Та боже мій!.. Та ми з дорогою душею!—зраділа Параска.

— А ти ж, Гаїнко, чому мовчиш, нічого не кажеш? Може не хочеш діда в хату пустити?

Гаїнка знову пригорнулась до діда, шепочучи:

— Дідусю... зоставайтесь!..

— Ну й гаразд... спасибі вам!.. Буду у вас жити... А як вернеться Зінько, то в його проситимусь...

— Ой, дідусю! Чи вернеться?..

— Мабуть йому вже не вертатися!—додала мати, втираючи сльози.

— От і зарюмсали!.. От уже й не люблю!.. Ну, сказати, це—мале, дурне! А ми ж із вами, свахо, таки, спасибі богові, пс

жили вже!.. Ні, тепер новий порядок щоб у нас в хаті завівся: щоб і думки тієї не було, що Зінько не вернеться! Хіба ви не знаєте, що бог бачить неповинних, то й верне його? Воно викриється, хто це зробив,—шило в мішку не втаїться! Хоч не відразу, а таки неминуче виявиться! Та й сам Зінько хлопець моторний—він знає оборонитися.

І дід усе казав двом зажуреним жінкам усякі слова розваги й надії, надії хисткої, але тяжко жаданої змученими душами; розваги може непевної, але дорогої кожному засмученому серцеві. І вони впивалися тими словами,—любими, як вода кринична погожа літнього пекучого дня чоловікові, згагою знеможеному...

Другого ж дні Дорош забрав дещо своє з рідної хати, попрощався з невісткою, з онуками—тільки з сином не схотів прощатися,—утер нишком сльозу з старих очей, та й оселився зовсім у Сивашів. З їм укупі оселилася там і надія,—невеличка, щоправда, та все ж вона давала спромогу дивитися трохи ясніше на світ, ніж дивилися бідолашні жінки досі.

Чутка про те, що дід Дорош од сина перейшов до внуки, швидко розкотилася по селу. Багато люди говорили, нарікаючи на Остапа, тільки своє товариство його боронило. Трохи через цей людський голос, трохи боячися батька, Остап уже більше не займав Гаїнки.

— Треба перечасувати,—думав,—а там, після суду, то вже моя воля буде!

А Сиваші тим часом жили собі тихо. Дід правив за господаря, давав усьому порядок; Карпо й Васюта завсігди з дорогою душею охочі були послухати, запомогти. Було б і добре, якби не було сумно. Спершу, як пристав до їх дід, і Гаїнці й матері стало не веселіше, але спокійніше трохи. Той упокій породила надія, а надто збудив своїми словами дід Дорош. Обидві жінки думали: «От уже скоро... От, може, завтра, позавтрьому вернеться Зінько...»—Ні завтра, ні позавтрьому він не вертався.—«Ну, то в неділю або в середу...»—Минала без нічого і неділя й середа... Бідолахи дожидалися, виглядали щодня, і щодня надія їх дурила, і щодня вона пригасала, пригасала... І помалу-малу душа в матері окривалася старим безнадійним смутком, помалу-малу Гаїнка знов застигала, як крапля на морозі, знов робила такою кам'яною, як і попереду. І зно минали покволом забарні похмурі но похмурі безнадійні дні...

Так минула осінь понура, прийшла зи біла й холодна... Наближалося різдво

Надійшов і той «святий вечір», що йо так побожно і радісно дожидає на се кожне, бо в кожного з тим вечором по налися любі й серцеві дорогі згадки п щось святе й радісне, про якусь любу дію й тихий упокій. Він витає тоді, т тихий упокій, над усім селом, над усіма тами, зазирає до кожної в середину, за рає в душу кожному своїми ласкавими хими очима—такими ласкавими, як ус євангельської дитини, і такими промен стими, як тая зоря вечоровая, що її сві з такою побожною надією дожидають того вечора.

Так, скрізь упокій зазирає, в кож хату, в кожну душу... Тільки в Сиваше хату він не зазирнув, тільки в хаті не всм нувся він ні одній душі.

Діждалися й там зорі вечорової... Дав в хаті було поприбирано й чисто, дав вже блимала перед образами воскова чечка, осяваючи потемніле малювання, блискучи на шатах, на білих, густо шиваних, рушниках, що їми колись п квітчувала Гаїнка образи... На пок давно вже стояла серед сіна кутя, а зас лений білим убрусом стіл дожидався чері,—та вечеряти ніхто не сідав.

Стара мати не знать уже в який раз реставляє на миснику горшки й мис то внесе в хату, то винесе щось,—так, іще не все вона поробила, мов ще д в неї дуже багато. І дід Дорош усе з ходить собі роботу: то він утрете вже волів чогось навідується, хоч уже дав їм дано їсти; то ступу на пшоно заходи нащось переставляти в сінях з одн кутка в другий, то йому свитки й кож не так висять на жерці, як треба... І їнка якусь дуже загальну роботу с знайшла: знімає з кілочків та знов чіп рушники та розгортає, щоб вишиване в ко було... вікна тоді уже втрете заходит витирати...

Та таки поробили все-все, що не ви кували, що не вигадували, аби загаст аби діждатися, чи не почують швидкої х знайомої в дворі, чи не рипнуть две

Ні, ніхто не відчиняв їх...

Дід вийшов іще раз із хати, постояв, ослухав надворі... Вернувся, не поспішаючись, скинув кожуха, положив на лаву. Тоді до обох жінок промовив тихим, жіночим голосом:

— Давно вже зоря... час вечеряти...

Остання надія зникла.

Мовчки посідали за стіл. Біле волосся і борода дідові не біліші були від обличчя дівчиного, а старе, потемніле, як давнє малювання, змарніле від праці, хвороби і смутку обличчя материне здавалося ще чорнішим біля того, за малим, не прозорого і дивно нерухомого обличчя.

Старий дід Дорош узяв чарку тремтячою рукою та й почав промовляти:

— Дай же, боже, того року діждавши, сісти до святої вечері в доброму здоров'ю всім... всім — щоб... А тепер дай, боже, добрего здоров'я тому, хто неповинно з неволі поневіряється!.. Нехай...

Та й не доказав дід,— перепинили слова сльози... Гаїнка озвалася голосним плачем і вибігла з хати. Мати, впавши на стіл, почала тужити:

— Сину мій! Сину мій!..

Дідова рука спустилася з чаркою на стіл, біла голова похилилася, а буйні сльози котилися з старих очей і падали на чорний убрус...

Але дід перший себе переміг:

— Годі, свахо, годі! Плачем не посомо. Господь милосердний йому поможе, не ваш плач. Будемо вечеряти, як закон велить, та його згадувати, то йому легше буде, бо й він же нас ізгадує. Кличте, свахо, Гаїнку!

Параска пішла по Гаїнку. Та стояла в сінях, припавши в кутку до стіни голосно, і вся здригалася від плачу...

— Гаїнко, дочко, ходім у хату!

Вона не відповідала нічого. Мати взяла за руку й повела. Привела, посадовила на стіл.

— Гаїнко, внучко люба, не плач!— казав дід.—Візьми в уста вечері—як закон велить...

— Не можу!—скрикнула Гаїнка, знову вирвалася та й побігла в другу хату...

Довго тієї ночі бідолашна мати била поклони перед потемнілими образами; довго на ліжкові в другій хаті здригалося від плачу знеможене людське тіло і душа йому ще більше знеможена була.

І темна ніч холодна слухала мовчки тих молитов, того плачу... байдужна, гнітюча ніч.

Була ще одна душа,—і вона мучилася тяжко, безмірно того «святого вечора»,— то була душа Іванова Момотова.

І тіло його змарніло, зсохло,—ходив він марою. З братом ніколи не розмовляв, обминав його, коли де стрівався. Скільки разів він казав собі: «Піду, признаюсь!..» Та й зупинявся... Через що? І сам добре не знає. Якийсь страх перед тим признанням обнімав його. Розумів, що скоро переступить цей поріг, зараз тоді повинен зректися всіх надій, бо зруйнує все життя своє, перестане бути вільною людиною, зникне зо світу і житиме тільки на те, щоб одбувати кару... І через те спинявся...

— То не мені. То людям побожним, чесним, а не душогубам.

І він зрозумів, що всі радощі цього життя, все, що є в йому гарного, ясного— все н е й о м у, все те належить невинним, самим невинним. А в його на душі страшна й пекуча вага, і вона з'їдає, вбиває йому душу. О, якби йому скинути ту вагу!..

Почував, що може скинути тільки одним—покутою.

Тепер уже не було в його думок про те, що він зруйнує своє життя: зрозумів тепер, що він уже зруйнував його ще тоді, тієї ночі, як удвох із Панасом пішов до Грицька. Ніщо, навіть покута, не зможе повернути йому занапащене... але жити так і далі була незмога...

І він зважився спокутувати.

Саме на свят-вечір він зник із села. Він пішов у город...

. . . . . .

Першого дня різдва Гаїнка не пішла й до церкви. Безмірне горе давило її. Ніколи воно ще не було таке тяжке. Не могла вона молиться, не могла на людей дивитися. Вже вона всі молитви перемолила, всі благання переблагала. Ні одного слова до людей у неї не було.

Покликали її до обіду,—не пішла. Не вийшла з своєї хати, лежала на ліжкові нерухома й мовчуща Не хотіла озиватися навіть до діда й до матері Померкли очима дивилася кудись і нічого не бачила. Ні, бачила... Там, десь, були білі стіни... по стінах партрети... малюнки... образи... рушники... вікно... шахва...

з книжками... Це було десь далеко-далеко, мов по той бік великої річки, мов за якоюсь скляною стіною... Звідти й голоси озивалися—дідів, материн... А тут коло неї, коло Гаїнки, не було нічого: ні хати, ні людей, ні голосу... Вона сама була, така сама, що навіть не розуміла, як можна бути не самій...

Нащо її займають, щось до неї кажуть? Вона ж од їх далеко і не буде вже близько ніколи... ніколи... ніколи...

Вона буде сама, все сама... сама вмиратиме, сама зникатиме, аж поки не стане й її, як не стало Зінька... був і не стало, і вже ніколи не буде... ніколи... ніколи...

І їй здається, мов уже починає душа її часточками зникати—розтає, розвіюється, як туман серед широких безмежних просторів, як біла хмарка серед блакитного неба: он розпливається шматочками... он розтає... он зникає... зникла...

А блакитне небо почина гаснути, тьмаритися... Помалу гасне, і за їм гасне й зникає все; партрети на стінах... стіни... стіл... лави... вся хата... Нічого нема, все розвіялось, зникло, потопло...

Тільки далеко-далеко щось плаче... От уже дужче й дужче, ближче й ближче .. Ой, так тяжко тужить, що аж голосом голосить—співав... Ой, то ж на тому світі плачуть-тужать... Чого? Може над нею, що вона вмерла?

Затихло... вже й не тужить... Нічого не видно, нічого не чути, все зникло...

І відразу щось мов зашуміло і тужіння озвалося знов—голосно...

Зірвалася з ліжка й стала серед хати. Вся тремтіла. Що це?

Помагай біг тобі, пане хазяїне!
Святий вечір!
Пане хазяїне, славний пахарю!
Святий вечір!
Застилай столи, клади пироги;
Святий вечір!
Будуть у тебе славні гості...
Святий вечір!..

Дівчата колядують... Та вона ж цю колядку сама співала, колядуючи в одному гурті з Ім, з Зіньком!.. Та він же, коло неї стоячи, її співав, а тепер де він? Де він?

А дівчата співали далі про того ж славного пахаря:

Не багато пожив, та й слави нажив:
Білим залізом двір обгородив,
Поставив ворота з щирого злота,
Помостив моста все чавуні,
Поставив стовпи все срібляні
Повішав коври все шовкові,
А сам поїхав на горду війну...

Ой, боже ж мій, боже!.. Не на війну він поїхав, не на війну!.. А пішов він темної темниці, як до сирої землі, як глибокої ями!..

Як несамовита вона кинулася через сіни в другу хату.

— Мамо!—скрикнула,—припиніть!..Нехай цього не співають!..

Двері тихо відчинилися, на порозі стоїть чоловік у запорошеній снігом одежі з великою чорною бородою. Скидаючи шапку, промовив тихо:

— Добрий вечір!

Здригнулися враз усі троє від того голосу: і дід, і мати, і Гаїнка і замерли на одну мить, тільки на одну мить. А за мить Гаїнка кинулася до його, припала до його:

— Зіньку!

А дівчата все співали:

Да вертав ж він з гордої війни:
Застукали мости все чавуні,
Заззяли стовпи все волотії,
Забряжчало жердя все сріблянеє,
Замаяли коври все шовкові.
Що люди кажуть: королевич їде!
Матінка каже: мій синок їде!..

Ні, вона не казала... Вона тільки рида припавши до його так, як і Гаїнка, я білий дід Дорош...

IV.

НОВІ НАДІЇ.

В церкві вже повно було народу в того дня різдва, як Зінько з Гаїнкою ввійшли туди. Помалу протовплюючись, ступились вони в середину і стали вде

— Глчнь, Зінько!..—почувся шепіт.

— Де?

Та он же!

Люди поверталися, дивилися і незаба шепіт, мов хвиля під вітром, покоти по церкві:

— Зінько вернувся!.. Зінько!..

Очі поверталися в той бік, де сто щаслива пара. Зінько, хоч блідий і ху та чисто виголений, гарно вдягнений у к тий кожух, стояв спокійний та пов

...й. Від Гаїнчиного обличчя так і било ...ввом безмірних радощів, безкрайого ...стя. Та й було чого! Вчора—острож-...кова жінка, сьогодні—дружина чесного, ...винно покривдженого чоловіка. І він, ...й без міри коханий, дорогий, стоїть ...руч із нею, і ніколи, ніколи вже вона ...ім не розлучиться! Як же їй було не ...діти, коли в неї вся душа всміхалася ...до цих людей, що, навкруги стоячи, ди-...лися на неї, і до цієї церковці старень-...кої, здавна їй рідної, і до того соняшного ...іяння, що з узенького заґратованого ...на пасмом простягався по церкві, ви-...скуючи на позлотистому іконостасі, ...р потемнілому малюванні. Її уста не ше-...тіли молитов, вона забула христитися. ...Се вся душа її поривалася радісно-мо-...ктовним почуванням безмірної вдячности..

—Помалу занишкло шепотіння, вже знову ...стало тихо—аж до кінця служби. А ледве ...на скінчилась, і народ посунув з церкви — ...раз на рундуці обступили Зінька з Га-...кою люди. Здоровкалися з Зіньком, ...здоровляли, дехто цілувався з ім, роз-...ьотували, чи давно вернувся. Карпо з ра-...м щів аж заплакав. Помалу посуваючися ...ред натовпу, Зінько з Гаїнкою вийшли ...цвинтаря на вулицю, а натовп ішов за ...слідком, і вони повинні були відпо-...дати на всякі запитання людям, що ці-...ові були знати, як та що з Зіньком ро-...лося, яким робом він визволився. Він ...лам того до пуття не знав: учора від слід-...го прийшов папір такий до тюрми, щоб ...ька випущено, бо він не винен, бо ...сь інший знайшовся. Оце все, що ...ько знав. Та людям ще дужче закортіло ...дати: хто ж той інший? Почали до-...туватися, домислятися...

— Пустіть! Пустіть!..—ураз почув Зінь-...ко, побачив, що йому назустріч, штовхаючи ...дей, без шапки, в самій чемерчині, бі-...ть Васюта.

— Зіньку!.. Братіку!..—і кинувся його ...увати.

Люди почали шуткувати, сміючись:

— Тю! І шапку загубив, бігши!

— Та то він забувсь узяти, як із хати ...скочив.

Васюта й справді забувсь її взяти. ...ора з вечора ніхто не довідався, що ...ько прийшов, а Васюта в церкві сьо-...ні не був. Уже сідав обідати, як поба-...чив у вікно Зінька серед натовпу: в чому був, у тому й вискочив.

— Та піди вдягнись!—гукали на його люди.—Мороз же здоровий!

Але Васюта й не думав іти. Хтось ускочив до його в хату і приніс йому шапку й свиту.

З гуком та з гомоном провели Зінька до хати. Гаїнка росла, і аж ушка в неї сміялися.

Щасливий та веселий обід був у Сивашевій хаті того дня. Усі почували мов крила в себе за плечима. Гаїнка як зоря сяла, як квітка розцвітала. Стара мати й не їла та все дивилася на сина, а дід Дорош, усміхаючись своїми молодими очима з-під білих кудлатих брів, казав:

— Штука! Усі позбирались обідати, а ніхто не їсть, тільки ззираються одне з одним. Що це за мода така? І пилипівка минула, здається, а все постують.

— Ат, дідусю!—казала Гаїнка і бралася за ложку, та зараз же забувала за неї, щебечучи до Зінька. Учора вона вмирала, кам'яніла, сьогодні аж променіло від неї життя, аж пашіло схудле личко, рум'яніючи, зірками висвічувалися темні очі, а з маленьких уст падало слово за словом, дзвенячи радощами, сміхом...

Зараз по обіді почали приходити люди. Перший прибіг Васюта, за ім Карпо й Дмитро з жінками, тоді Михайло; з родичів були: Ликера, Гаїнчина мати, дід Корній Грабенко та ще троє. В хаті стало повно, як у вулику. Увіходячи, всі поздоровляли Зінька з щасливим поворотом.

Після всіх прийшов Савка.

— Де це ти був!—напався на його Васюта.—Казав, що зараз прийду, а сам зачепився за пень та стояв увесь день, витрішки ловлячи.

— Та таки й стояв,—одказав Савка,—та дивився, як Панаса забирано.

— Як то забирано? Куди? Нащо?

— Набігли якісь поліцейські з города та й забрали... бо це він убив Грицька—з Іваном удвох... дак той сам пішов у город та й признався, а це й цього забрано...

— Дак он воно що!.. Брат—брата!..

Всі затихли на хвилину... Тоді загомоніли відразу. Це вже не жарти! Засварилися так, що і вбивати один одного почали. І все за тую землю. Яка то вона дорога людям стала! І як то досі ніхто

не догадався, що це Панас? Воно таки на його і впадало, та здорово перебивалося тією брехнею про Зінька та про Івгу. Цьому люди поняли віри, то за Панасову сварку з братом і забулися. Що ж воно далі буде, коли й тепер уже таке через землю починається?

Суворим похмурим голосом озвався Карпо:

— Нечестиві на праведних війну напускають,—а що ж праведним чинити?

Якби ж то знати, що чинити! Зінько радив наймати в панів усією громадою землю, а згодом купувати її,—адже й банк на те є. А надто не попускати громадської землі в чужі руки.

Дід Корній Грабенко не згоджувався: не попустиш, коли з рук ірвуть! Он пересельську вирвали. Підмогоричив кого треба та й амінь! Дбати, щоб горілки люди не пили? Ну, це вже Зінько абищо вигадує!—увесь світ п'є, а ми сами його переробимо! Та й не можна без горілки: упиватися не треба, а як закон велить на весіллі пити, то треба. Що? Зінько каже, що й весілля без горілки можна? Ну, це вже дурниця, це вже він закон ламає.

Дем'ян, другий родич Зіньків, був не від того, щоб горілку пити кинути, дак же однак не пособиться: заробітки малі, а всякому хатньому требові й краю нема,—хоч і не питимеш, то підеш до багатирів кланятися. Хіба що ото скидаться грішми, як Зінько радить, та завести таке товариство, щоб один одному пособляв,—це справді добре було б.

Одначе Корній Грабенко і з тим не згоджувався. Та його не слухано, а слухано, як Зінько розказував про товариство запомоги, то він і пішов собі додому, а за ним ще двоє родичів. Порозходилися додому й жінки, бо треба було по хазяйству. Опріче чотирьох чоловіка товариства, зосталися тільки Михайло, Савко та Дем'ян. Ці троє пристали до гурту і навіть зараз же подали по п'ять карбованців у складку. Дід Дорош усе дослухався мовчки, а далі й собі озвався:

— Слухав я вас, слухав та й думаю: люди хоч і молоді, а роблять до ладу. Їйбо до вподоби мені! Та тільки не знаю: чи самих молодих у вас до гурту приймають, чи може й старих, га?

— Та як же! Вжеж і старих!—загомоніли навкруги.—Ще й раді будемо, коли старі нам поради даватимуть.

— Поради! .—всміхнувся дід. — Такі мудрі поробилися, що де вже нам, старим, радити!.. Ну, а одначе прийміть і мене до свого гурту!

— Та невже, діду? І ви пристаєте?—зрадів Зінько.—Оце так добре!

Усі уже звеселилися, а Васюта гукав на всю хату:

— Восьмеро нас тепер, восьмеро!

— Було б дев'ятеро, якби бідолашний Грицько жив!—промовив Дмитро.

— Так! — сказав Зінько. — Нехай же вічний упокій буде його душі, а ми його, нашого любого товариша, будем повсяк час *ізгадувати добрим словом у своїй громаді.*

— Будемо! Будемо!—відказало товариство.

Згадали тут і дітей Грицькових. Вони зосталися *без путящого догляду.* Івга давно їх покинула,—пішла з своїм сином додому. Громада настановила над їми опікуном Панаса Момота. Він старшого хлопця віддав у найми, а тих двох забрала Грицькова сестра,—добра жінка, та в самої гурт дітей, та не гурт чого їсти; чоловік її гнівається, що чужих дітей набрала. А тепер, як Панаса взято, то й діти, і худоба зосталися без опікуна. Треба подбати, щоб настановлено доброго чоловіка, та допомогти сиротам. Надто ж, що Грицько їх товариш був. Урадили й наважились досягти, щоб у громаді опікуном наставлено або Зінька, або кого іншого з їх товариства.

Тоді вже загомоніли про пересельську землю. Надумали списати нову жалобу просто вже до губернатора, а на їй попідписувати яко мога більше людей—може це пособить.

— Тепер,—сказав Савка ,—багато пристане, бо вже всі побачили, куди Денисове товариство хилить. Тепер таких буде більше, що за нами обставатимуть.

Зараз же Зінько почав писати жалобу, вичитував написане, а кожен докидав, чого треба ще додати.

Наприкінці довго ще говорили знов таки ж про тую горілку і таки вирадили, щоб ніхто з товариства не пив її і в себе в хаті не мав.

Порозходилися товариші вже пізно ввечорі. Позаду усіх лагодилися йти Васюта з Карпом.

— Ходім уже, Карпе, додому, абощо,—казав Васюта,—бо ти мабуть дуже спати хочеш: увесь вечір мовчки сидів, надувшися, як сич.

Карпо справді ввесь час був дуже похмурий та мовчазний.

— Я не спати хочу,—відказав,—а невесело мені, що так воно робиться...

— Отакої!—гукнув Васюта,—тут треба радіти, а він сумує. І Зінько, прийшов і товариства нашого побільшало.

— Це то добре, та от лихо: мала в нас сила дуже, нічого не вдіємо проти їх.

— А я думаю так,—одказав Зінько,—що як переважимо їх за пересельську землю, то до нас тоді багато пристане.

— Поки сонце зійде, *роса очі виїсть*,—так само похмуро не згоджувався Карпо.

— Ну, а що ж по-твоєму треба робити?—питав Васюта.

— Силу їх занапастити. У багатстві великому сила їх велика: *розвіяти* їх багатство за вітром,—не стане в їх сили, тоді й нас нівечити не будуть.

— Отакої! Як же ти його розвієш?—питав Васюта.

Карпо помовчав трохи. Вони були тільки втрьох, бо вже й дід Дорош пішов спати.

— Глядіть же, братчики: що я казатиму зараз, *так* щоб воно не йшло далі вух ваших,—промовив згодом.

— Да що це ти, Карпе, мудруєш сьогодні?—засміявся Зінько.—Ми ж уже на те всі пристали, *що* в нас говориться, того ніхто щоб не знав.

— До того кажу це, що тільки двом вам звіряюся, а більше й з товариства щоб не довідався ніхто.

— Ну гаразд, гаразд,—кажи вже!

— Думав я, братчики, довго думами великими та й надумав: нема нам способу іншого, тільки цей один: попідпалювати всіх, то з димом розвіється і багатство їх.

— Карпе, що це ти? Схаменись!..—скрикнув Зінько.

Карпо, не відповідаючи, сів біля столу і зіпер голову на велику свою кощаву руку.. Втупивши очі в діл, сидів мовчки; дві зморшки глибокі виразно лягли поперек нахиленого лоба. Врешті загомонів якимсь гострим неприхильним голосом, більше протягаючи слова, ніж звичайно:

— Чого б я мав *схаменутися? По правді* кажу вам: не мені схаменутися, а вам треба,—прийшов уже той час... І не-недбайте його, бо коли занедбаєте,—всім буде!.. Нема іншого способу на людей... Треба їх судити божим судом, суди людські на свою руч вони повертають. Хіба не бачать цього очі ваші Грицько з їми по правді чинив,—вони вбили його; Зінько за правду став—вони в волю його завдали.

— Завдали, та *не вдержали*: і вернувшов же!—відказав Зінько.

— Хвали бога, що Йван признався, а затявся б він,—може б і на Сибір ти не мандрував у неволю довічно. Немає в нас *змилування*. *Нехай же* їх *божий* суд, огонь, судить, бо таких—не гріх зогнати й зо світу цього.

— Ото!—скрикнув Васюта.—Глянь, наш побожний Карпо розгнівався! Це мабуть *такого з божественних книг начитався*.

Карпо підвів голову, глянув на Васюту, і справді гнівний огонь блиснув йому в очах.

— А ти, Васюто, коли не знаєш, то не смійся. Ти божественних книг не тямиш, а я тобі скажу, що якби прочитав то все з їх дещо, сам єси побачив би, що моя правда, що по-божому кажу я.

— Хіба ж палити, чи вбивати—то по божому?—спитав Зінько.

— Ні, нехай він каже, по яких це божественних книгах написано, щоб так робити?—допитувався Васюта.

— *Скажу*!—відповів Карпо, знову спускаючи очі додолу.—Написано: рече Господь Саваоф до Саула: нині одомщу народові Амаликові за все, що сотворив ві Ізраїлеві. І звелів бог іти й поразити Амалика і не пощадити його, повбивати всіх—і чоловіків, і жінок, і молодіж—аж до младенців малих; і знищити все добро їх і воли їх, і верблюди, і осли, і виногради.. все! І не послухався цар Саул: усіх побив, а царя амалицького помилував і не знищив добро найкраще. Тоді прийшов Самуїл і розсік мечем сам царя того, а бог одвернув за цей гріх од царя Саула лице своє... Отож бачите, що вбивати бог велить нечестивих і добро їх знищувати.

— А хіба й тобі, Карпе,—хитренько спитав Васюта,—бог сказав, щоб ти їх попідпалював або повбивав?

Зінько всміхнувся, але Карпо сидів похмурий.

— Ні,—загомонів Зінько,—так не виходить. Христос уже після історії з Амаликом звелів нам любитися, а не вбивати, чи підпалювати. Добра злом не зробиш. Та й що з того було б? Адже їх багатство не в самій хаті: є в їх земля, є гроші в позиках та банках,—згорить хата, то вони нову побудують та й знов почнуть хазяйнувати: а коли це вони, дак їх діти; не їх діти, дак інші... А ти свою душу занапастиш, ще й на Сибір підеш,—яке ж то добро?

— Ну, а що ж його чинити?—питався Карпо.

— Оте, що робимо. Свого права домагатися.

— Добре! Хай поки буде й так. Побачимо, що з цього буде.

Устав, попрощався й пішов, за ім Васюта.

Зінько бачив, що Карпо своїх думок не покинув, тільки змовк, бо товариші не пристають на те. Боявся трохи Зінько тих думок і не до вподоби вони йому були. Спершу дивувався, як то така гарна людина, як от Карпо, та могла таке надумати. Був чоловік чесний дуже, правдивий, ніколи нікого й на макове зернятко не обдурив, сам завсігди робив по правді, як її розумів, і від людей того вимагав, а тепер он що вигадав! Так уже дуже роздратувала Карпа тая кривда людська! Ні, треба такі думки його припинити, бо з їх саме лихо буде, а припиняться вони зараз—аби з оцією морокою, з оцією переселькою землею досягти свого. Тоді й Карпо побачить, що цим робом чинячи можна досягти свого, а не тим, про який він каже.

І Зінько з усієї сили заходився якомога більше людей гуртувати до жалоби. Савка справді не помилявся, що тепер люди, побачивши лихо, дужче пристануть до неї. Не минуло й тижня, вже тая жалоба була в губернатора. Цього разу товариству пощастило. Губернатор давно вже гнівався за щось на того начальника і зараз же взяв до уваги жалобу з Диблів. Через те незабаром до диблянської волости прийшов наказ: припинити справу з землею і відібрати її локи в Дениса.

Ця несподіванка так уразила Дениса з товариством, мов грім із неба ясного дня. Вони не сподівалися такої халепи, певні бувши, що вже переважили. Денис уже по всьому селу величався й вихвалювався, що «дав по морді свині»,—тобто Зінькові з товариством, а тепер он якої пинхви йому піднесено! Сором і в вічі людям глянути! Так було ніяково, що Денис не пішов у громаду, як вона зібралася незабаром після того. Трапилося, що саме у той день не було в громаді ще трьох із його товариства: Копаницю начальник несподівано викликав у город, Рябченко лежав хворий, а в Тонконоженка брат оддавав дочку, дак Терешко, добре випивши на весіллі, спав саме тоді п'яний. Через те й Зінькові прихильники насмілилися в громаді дужче, і як Васюта озвався за діти Грицькові, то й не вельми важко було зробити, що громада опікуном над їми настановила Зінька.

— А що, Карпе,—сказав Васюта, йдучи з громади,—отже бачиш, що не все вони нам, а й ми їм, можемо, вкрутити хвоста. З землею облизня вже піймали, а й тепер знову тертого хріну піднесли їм такого, що довго в носі крутитиме. От побачиш, що й далі духопели від нас їстимуть, та таки й не дамо нам у кашу наплювати.

— Не хвались так, Васюто,—відповів своїм поважним голосом Карпо,—короткі бо очі людськії, не видно їм кінця ділові.

— Тобто: кажи гоп, як перескочиш? Та вже якось перескочимо! А як часом коли й увірвемось у рів, дак видряпаємось. Отже й тепер: зовсім уже «сідай на дно» були, а тепер пішли наші вгору! Ой, хочеться мені посміятися з проклятих дерів!

І Васюта таки й не втерпів: хоч із старих дерів і не поглузував, дак, пішовши того вечора на вулицю, причепився знову до Микити Тонконоженка. Цьому недавнечко притичина трапилася. Останніми часами серед парубоцтва завелися карти: не то великі парубки, а й хлопці підпарубочі такими картниками поробилися, що як де зійшлися, так зараз і гулять, звичайно на гроші. Микита, звісно, був у цій справі поперед усіх, і одного разу трапилось, що за вечір тридцять карбованців програв.

Двадцять оддав, а десятки не стало. До батька не посмів іти, дак добрав ключа до батькової скрині, де гроші були, а батько саме тоді сусіль у хату. Хоч і як потурав синові, але за це попобив дуже. Васюта зараз і вчепився за те. Побачивши на вулиці серед парубків та дівчат Микиту, гукнув:

— Агов, хлопці й дівчата! Слухайте лишень сюди! Буду віршу проказувати.

— Яку віршу? Хіба тепер святки, чи що?

— Дарма, що не святки, а ви слухайте!

Розсівся на колоді, зіперся руками на коліна, втупив очі в землю та й почав вигадувати,—він був мистець на такі прикладки:

— Як був собі чоловік Трандита, та була в його сіра мужицька свита, а він каже: чорт-батька-зна яка паскудна одежа: не можна хліба їсти лежа! ..

— Ха-ха-ха!—зареготався дехто, зрозумівши, куди це Васюта ціляє. Догадався мабуть і сам Микита, та не виявляв того. Став навпроти Васюти, однією рукою підперся в боки, а другою держав цигарку, пихкаючи димом та раз-у-раз чвиркаючи через губу.

— Дак не можна, каже, хліба їсти лежа... Якби мені хоч драна ганчірина, да з панського коліна, бо я сам уже здорово на пана закривився, як серед панів нажився: от будь я мужицький син, коли не чистив панський гній три годи й один!

— Ха-ха-ха!—знову розкотився регіт, а Васюта, мов то й не він чинив усе лихо, поважно проказував далі:

— Де б мені такої взяти ганчірини, щоб сіромужицької не вдягати свитини? Чи мені батька-матір продати, чи в їх від скрині замки повідбивати, чи в карти навигравати?

Всі хлопці й дівчата глянули в той бік, де Микита, але Микити вже не було; бачачи, куди воно йдеться,—покрився нишком та й утік.

— Микита втік, нема Микити!—загомоніли.

— Утік? Хто втік?—питав Васюта, підводячи голову.

— Микита втік од твоєї вірші!

— Од моєї вірші? Хіба ж то про Микиту? То про Трандиту! А ви й не розібрали? Бодай же вас, який у вас курячий мозок! Дак коли ви не вмієте доладу розбирати, то я не хочу далі й казати!..

Хоч і не казав далі, але як вертався сам додому, то почув, як йому біля вуха зашуміла каменюка: хтось із-за тину добре швиргонув, та не добре вцілив. А за тином щось затупотіло, втікаючи. Зрозумів, чия це ласка, і гукнув навздогінці, зупинившись:

— Та й дурний ти! Хіба ж так ціляють? Вернись, я тебе навчу, дак і зуби визбираєш,— от щоб я здох!— визбираєш, як намистечко!..

Але Микита не вернувся.

Зінько зараз же заходився коло справи з Грицьковими дітьми. Пішов до Грицькової сестри,— та була рада збутися небожат, бо й своїх дітей копиця. Та й сиротам у неї не було добре, бо справді таки ніколи було їх доглянути. Вона порадила Зінькові замісто себе одну далеку родичку Грицькову й свою. Зінько знав цю Килину. Діти й чоловік у неї померли, а брати і свої, і чоловікові— позабирали в удови і землю, і хату, і всю худобу. Убога жінка ходила по наймах: жила то за няньку в панів, то ставала просто робітницею. Саме тепер їй виходив рік. Зінько вмовлявся з нею так, що вона житиме в Грицьковій хаті, доглядатиме діти, до роботи їх привчатиме, ходитиме коло городу й садка, а за те і сама тим харчитиметься і до зросту тих дітей буде в хаті за хазяйку, ще й матиме невелику плату. Зінько знав, що Килина була людина путяща, працьовита й чесна і до дітей прихильна, то й не боявся дати їй до рук сиріт. Сама ж Килина така була рада хоч трохи пожити господинею, а не найманою попихачкою, і силкувалася все робити так, щоб добре було. Зінько з Гаїнкою раз-у-раз навідувалися до Грицькової хати. Старшого хлопця Зінько лищив, щоб він уже добув строку в хазяїна, а потім мав узяти до себе, привчати до хазяйства та й до книжки. Землю Грицькову Зінько до хлопцевого зросту наняв і з тих грошей мав одягати діти й платити Килині.

Хоч Рябченко з своїми полигачами й репетував, що Зінько нетямущий опікунства, тільки лиха накоїть, але тепер вони якось притихли, бо всім було видко, що зроблено гаразд. Ще й надто: побачивши громадяни, що Зінько так доладу впорядку-

цю справу, почали про його озиватися ке добрим словом: хто поперед лаяв глузував з його, тепер уже часом залив. Не гудили вже й за те, що гоки не радить пити, хоч сами, звісно, и.

Дома в Зінька було все гаразд. Дід Доі так і лишився в його жити. З дідом о добре, тільки з тестем ніяк: одколи ько вернувся з тюрми, він до його хату не зазирнув. Зінько й собі дуже зився, довідавшися про Остапові заи розрізнити його з Гаїнкою. Спершу обурився, що не думав до його ніколи зиватися. Та почала дуже теща намаися, щоб помирити зятя з чоловіком, Зінько поміркував собі, що таки він ько Гаїнці, і наважився не сваритися и зовсім, тільки не хотів до його йти, аючи, що Остап зрозуміє таки, як ве- провинив перед дочкою й зятем. кось тую провину направить. Одначе апові й на думку не спадало становити винним перед дітьми, а що йому таки ково було стріватися з Зіньком, то инав його, де міг. Коли часом і зустрівся на вулиці, то до шапок торкнуться: рові!»—«Здоров!»—та й годі, вже й пішаються швидше розійтися.

Так минав уже другий місяць, одколи ько повернувся з тюрми додому. З поку третього наспів і кінець справі про есельську землю. Постанову громади скасовано, землю зовсім забрано від иса. І Копаниця й Денис кинулись були ород, щоб зарятувати справу, та нічого могли зробити. Одним тільки й повеили їх: сказано, що касується тільки постанова громадська, а коли б громада ву таки продала Денисові землю та танову доладу написано, то тоді вже скасують.

Довідавшися Денисове товариство про зараз зійшлося на пораду в Рябченка. Тепер, маючи дорогу через свою переську землю, дибляни знову могли мати землю в пана Добровольського, треба їм було їхати до неї тридцять тів, обминаючи болото: це ж і припио їх, як земля в Дениса була. Таким ом усі заміри Рябченкового товариства ли, і диблянська громада вихоплювали їм з рук. Це вже й видко було: Зінька жають більше, ніж їх. Еге, кажуть, і вас можна збити! Ми, кажуть, цих старшину й старосту й писаря поскидаємо,—інших настановимо: Зінька та Карпа. А курс і старшині й старості кінчається цього року восени. Коли б їм пощастило справді своїх людей настановити, дак це була б пропаща справа. Тоді, що хотіли б, те з їми ті горлопані й робили б. Звісно, не с-так то легко й скинути хоч би й Копаницю,—багато в його сили і тут, і в городі,—ну, все ж, як то кажуть, береженого й бог береже.

От так куди не глянь, а все треба тую землю вдержати в своїх руках. Та як? Громаду можна зібрати хоч і завтра, та що з того? Нема чого й думати, щоб вона тепер удруге продала землю. Надто, що дехто, приставши до Зінькової спілки, оплатився вже з своїми позичками перед заможнішими людьми. Тепер уже цих не так легко притиснути, а далі їх ще побільшає.

І визволила ж нечиста цього Зінька з острогу! Не велике було б лихо, коли б його, замість Панаса, запроторено,—в селі б тихо стало. І що вже почав вигадувати, щоб горілки не пили, щоб могоричів не було. Так і поступитися цим! Хіба з тверезим що зробиш? От як налив його, дак тоді вже й бери за шияку та й у ярмо. А то без могоричів!..

— Істино розсобачується мужик за такими шибениками, як оцей Зінько!—казав Сучок. — «Я — плеще—подать заплатив, одбутки всі поодбував, нікого не займаю, горілки не п'ю—що ви зо мною зробите?»— І верно: що ти з їм, паскудним, тагда йздєлаєш? Одно слово: розуратство!

— Имено, имено правда!—потакував Копаниця.—Нікоторого тобі над їм слествія нема. Ти його в холодну, а він тобі кричить: «яке ти право маєш?». Значить—покажи йому, де твоя законная основанія! А сто чортів! Да якби в мене була полная законная основанія, дак я б тебе, ідолового вишкварка, на дерть подрав би й свиням викинув би, а не то що в холодну, хамлетська ти морда!

— Законники пойшли,—промовив Тонконоженко,—та праведники такі, що біда!

— А як на мов разсужденіє,—казав Сучок,—дак провчить їх, падлецьов! Щоб притихли!

— Та як же їх провчиш?—питав Копаниця.

— От *штука*!.. Хіба *ви* цього не знаєте? Позвать його в волость:—Зачим ето у *тиб'я* куриця дохлая проти двора на вулиці валяється?—«Ні, не валяється».—Как ти, *марзавець*, *смеїш* мені говорить, когда я сам видів? Начальство заприщаєть, санітар приказано, а ти що? Щоб нюхало начальство? Да ще й брехню начальству задайош!.. Марзавець *ти*!.. падлець!.. нигадяй!..—Ну, послі такого наставленія уже ж він не втерпить, щоб чого не сказать, *грубе яке слово*, —*тоді його в зуби* та на десятників гукнуть та й усипать гарячих, не жаліючи.

— *Невозможно*!—крутнув головою Копаниця.—Одно, що не грублять: ти його хоч і вилай, то він каже: «Господин старшина, *ви не лайтеся, бо я на вас жалобу* проізнесу»; а друге: хоч і зробиш, так він таку тобі кутавасію з перцем підніме, що хуже буде нежелі за Дениса Пилиповича землю. Ні, це не йдьоть!

— А мені здається,—*озвався Рябченко*,—що Михайло Григорович таки правду *каже*: *имено* їх треба провчить. Хоч не всіх, дак хоч самого Зінька. Тільки не так трохи треба заходжуватися.

— Ну, а як же?

— Нишком, щоб ніхто не бачив та щоб і він не знав, хто його провчив. Щоб знав, за що, та не знав хто. Так йому й сказати: оце тобі за те й за те, а хто *каже*—чорт його зна. Тоді йому жалітися ні на кого й ніяк, а боятися буде. Не до смерти його бити, ні, а так—добре пополохати, щоб трохи полежав та почухався.

— А що ви думаєте? Воно й правда!—доводив Тонконоженко.—Поки ми їх не *почнемо вчити*, *дак нічого діла* не буде. А як одного та другого провчимо,—тоді його страх возьметь,—нишком сидітиме.

— І не висьма важна штука,—розказував Рябченко.—Це можна так ловко зробить, що *моє поштеніє*!.. *Тільки щоб* Григорій Павлович подозволив, бо без господина старшини тут ніяк нельзя.

— Хто його зна,—казав Копаниця,—це, коли хочете, непорядок і даже буйство... Ну, та *задля такого діла*,—засміявся він,—можна й манюсінькое буйство соченить.

— І чудесно,—задовольнився Рябченко.—За тиждень, за два і готова штука буде. Зінька положимо, а сами тим часом у громаді крутнемо.

— Ну, *тольки знаєш*, Яхрем' Семенович, *ти тоже* не вісьма-очинь! А то що так не було, як із Панасом.

— Ото ж таки! Хіба я такий дурак, як Панас? *Акуратно* все так *ізделаєм*, шо *ну*! І *науку* получить, і живий останеться.

Товариство повеселішало. Чарка жвавіше заходила з рук до рук, наче і горілка в їй посолодшала. *Довгенько ще* випивали та закусювали...

Проминуло з тиждень.

Одного разу *Рябченко прийшов у свят* до церкви, вистояв утреню, а тоді, не хотівши йти додому та знов приходити до служби (бо *йому таки далеко було*), зостався підождати в сторожці,—там звичайно дожидали люди, поки вдарять до служби. Та цього разу людей *було* мало: троє дядьків та Микита Тонконоженко. Сиділи та гомоніли гуртом, а далі так трапилось, що ті повиходили, а зостались вдвох Рябченко з Микитою.

— От і добре,—подумав собі Рябченко,—хотів був до його сам піти, та тут лучче буде побалакати: *хай люди не знають*, що від мене до його стежка є.

І він загомонів до Микити:

— А що, Микито, не пощастило тобі Гаїнку зачепити:—вернувся таки Зінько?

— А *штоб* вон луснул!—сердито гаркнув Микита.

— Ну, а вже ж і жіночка була б тобі хороша! Одно слово—як лялечка!

Микита тільки плюнув зо злости.

— І все цей Зінько тобі на заваді стає,—правив своє Рябченко.—От тоді в тебе Ївгу одбив.

— Падлець, одно слово!—вилаяв Микита.

— Все Васюту настренчує, щоб із тебе на вулиці знущався.

— Нигадяй!—і Микита аж побілів із серця, згадавши віршу про Трандиту.

— Настоящий нигадяй. І таке зловредне, що кожному шкоди наробить. Тепер таке почав, що як виграє справу, дак ми всі хоч з торбами попід віконню йди.

— Та ну?—здивувався Микита.—Нивжлі таке є плохоє дєло?

— А ти ж думав як? Коли в Дениса одніму землю, а мужики почнуть брати собі в *Добровольського*, дак тоді, брат, наша земля, що в Горянського ми наняли,—вона їм без надобності. Ми тоді на льод

ли, бо нам нічим буде Горянському затить. А в контрахті тисяча рублів встойки—он що! Поцінують тоді, брат, с усіх та й тебе з батьком.

— Вот так штука!—аж ізлякався Мита.—Дак через такого падлеця да нам ем пропадать?

— А що ж ти зробиш? Якби його чорка винесла куди, хоч на який місяць бо два, дак ми б могли собі раду дати і пехсельську землю вдержати, а так—нема ду: що не почнемо, що не зробимо,—н і переб'є, він і переб'є! Хоч би захворів, або що... то все якось би впорались... х, Микито, як я гляну на теперішніх арнів, дак один пустяк та й годі! Якби парубкував, дак хіба б я попустив так із себе сміятися якомусь там Зіньовій, як він із тебе насміявся? І Гаїнку Івгу... Ех!..

— Ну, а щоб ви ізделали?—спитав, почервонівши, Микита.

— Хі, не знав би що! Зобрав би хороших парнів три-чотири душі та й дав би йому доброї матланки—от що!

— А що ж ви думаєте, що я етого не могу? Вот возьму да й ізделаю!

— Поки хвалько нахвалиться!..

— Какой я вам хвалько! Вот возьму да й моминтально ізделаю. Месяць буде чухаться—не вичухається,—такого вгощенія дам!..

— Хто його зна... Звісно, була б це штука славна, і не самому тобі було б добре; поки Зінько вичухався б, то ми б у громаді по-своєму крутнули... А то поцінують нас...

— Будь я первой падлець, если не ізделаю!—скрикнув Микита.

— Та ти не гукай так: це, брат, тихенько треба робити,—припинив Рябченко та й почав нишком розказувати, як та що треба робити, щоб усе було добре.

На церкві бовкнув дзвін.

— О, вже й до служби!—сказав Рябченко, і обидва з Микитою перехрестилися.—Треба йти... Тільки ж ти гляди, Микито! Понімаєш? Ні я тобі нічого не говорив, ні ти мені...

— Понімаю! Усьо буде в плипорцію і аджарим так, що мов вам паштеніє, ще й зделайте одольженіе.

— Та не забудь: по голові ані-ні-ні!.. Ніяк не можна!..

— Пускай голова йому остається, а ми нижче лупньом!..

— Ходім же до церкви!..

VI.

НАПАД.

Приходила весна.

Сніг лежав уже по самих ярках та затінках, а то скрізь позбігав лепетливими дзюркотливими струмками. Серед пучечків торішньої трави де-не-де визирали вже блакитними оченятами проліски, але вся земля лежала ще чорна, дожидаючися, поки пресвітлеє сонце обніме її своїм палким промінням та й убере в пишні зеленоквітчасті м'які шати. Лежала ще півсонна і зідхала до неба теплими грудьми, і теє зідхання злітало вгору легенькою білястою парою. Пара линула вгору, збиралася там у хмари, і хмари тьмарили небо, затуляючи землі сонце. Так молода жінка, думаючи про розлуку з своїм подружжям, плаче гірко, і сльози застилають їй світ, і вона не бачить, що той, кого вона так палко дожидає, що він уже вернувся, вже стоїть тут, біля неї—ще мить, і він одним дужим рухом пригорне її до себе на груди, обійме її сяєвом свого соняшного погляду, і вони поєднаються в одному прекрасному, як мрія, поцілунку. Так земля зідхала за сонцем і не знала, що за малу годину вона потопне в його золотих обіймах, і ті сльози-тумани розвіються, зникнуть од одного ясного променистого погляду.

А поки ще хмари темні,—але теплі весняні хмари,—снували по небу. Землю приспала ніч. Не видко було місячка, спали й зірки, заступивши за хмару. Тихий упокій панував скрізь, той дужий і радісний упокій, що схиляється над землею перед новим весняним днем, повним соняшного сяєва, блискучих кольорів, співу, руху, могучої праці...

Пішовши ще вдень у Чорновус, вертався тієї ночі Зінько по-темному додому. З вулиці повернув через Карпів город нанив, щоб швидше дійти, бо забарився. Ішов лукою, звичайною стежкою попід городами. Вже близько й провулок на гору. Увійшов у ті верби, що росли над криничкою. Там було ще темніше.

Щось зашелестіло, і враз перед Зінькoм зачорніла чиясь висока постать.

— Хто це?—поспитався він, припинившись.

Здорова постать замахнула руками вгору, і Зінько почув, як щось тверде штовхнуло його болюче в груди так дуже, що він схитнувся. Але ту ж мить ударено його і в спину. Зінько скочив наперед і встиг ухолиться за коляку, що здоровий чоловік уже піднімав удруге. Вирвав коляку і відстрибнув набік.

— Не підходь!—крикнув, піднявши коляку вгору.

— *Який страшний!—озвався глузливо* чийсь голос, що здався Зінькові по знаку.—Оце тобі за жалоби губернаторові!

І троє з коляками кинулись на його. Зінько зачепив когось своєю, але його вдарили три враз, вибили йому з рук ломаку і почали бити його в груди, в спину, в боки, молотячи, як сніп ціпами.

— Рятуйте!—*скрикнув Зінько і впав* додолу непритомний...

. . . . . .

Гаїнка того вечора довго дожидалася Зінька з Чорновуса.

— Мамо, чого це його досі нема?—питалася.

— Та *мабуть, лочко, зостався там ночувати*,—бачить, що ніч темна, йти погано,—ну й зостався.

— Ні, він казав, що сьогодні вернеться.

Та мати й дід певні були, що Зінько заночував у Чорновусі і, не турбуючись, спали всю ніч. Гаїнка ж не могла заснути: лежала й прислухалася, чи не йде Зінько. Кільки разів їй чулася хода, вона схоплювалася, підбігала до вікна і дивилась у двір, у темряву. Ніхто не йшов. Одного разу вчулося навіть, що він уже ходить у дворі, щось робить. Вона вибігла, гукнула стиха,—не було нікого. Вернулася й лежала, все ловлячи вухом тую знайому їй ходу. Ніколи так не було, щоб Зінько сказав «вернусь» і не вернувся. Тільки раз це було—як його до тюрми взято. А тепер?..

Німий страх дивився на неї великими, як темрява, очима, обнімав її холодними обіймами.

Вже світало, як її, знеможену, поборов на хвилину сон.

Ураз щось застукало в вікно, аж шибки задзвеніли. Гаїнка схопилася з ліжка і стала серед хати, не розуміючи зо сну, що це.

— Зінько!—враз подумала і кинулась у сіни відчинити. Відчинила,—перед нею стояла сусідка Стручиха.

— Нещастя!—скрикнула.

— Яке? —спиталася, вся похоловши, Гаїнка.

— *Зінька твого на луці знайдено... побитого...*

Гаїнка захиталася і впала б, якби не вхопилася за одвірки.

З-за Стручишиної постаті побачила: у двір увіходило троє людей і несло... Струк із Васютою держали за плечі й за голову, а Струків наймит за ноги.

Гаїнка дивилася на їх, *як вони вступили* в двір і йшли обережно, помалу. Дивилася, не одводячи очей, вся закам'янівши, не можучи ворухнутися.

Вони підходили ближче. Тіло трохи згиналося посередині вниз; безсило хиталася, звисаючи, одна рука; голова з мертвоблідим обличчям одкинулася назад і лежала трохи боком на Васютиній руці; від уст, трохи розкритих, значилася по щоці і потім на білому комірі сорочки темно-*червона смуга.*

Вони підійшли до хати. Стручиха оступилася, а Гаїнка стояла нерухома і все гляділа.

— Гаїнко, оступись,—промовив Васюта.

— Ай!—скрикнула та, вхопившися за серце, і впала.

Стручиха кинулася в сіни, вхопила попід плечі Гаїнку і відтягла її від дверей. Чоловіки понесли Зінька в хату.

Трохи згодом Васюта вже біг верхи в Чорновус по лікаря...

Зінько лежав на ліжкові. Він опритомнів уже, але був такий знеможений, що не здужав озиватися і лежав, заплющивши очі. Кров з обличчя йому змито, але сорочки, всієї закривавленої, не зважилися скинути: вона прикипіла до тіла; скинули саму чемерку. Гаїнка сиділа біля ліжка в ногах і дивилася застиглим нерухомим поглядом. Їй здавалося, що він уже вмирає.

В другій хаті мати, припавши навколішки перед образами, молилася. Благала не віднімати в неї останню надію в житті...

А надворі Струк розказував дідові, як він ізнайшов Зінька на улиці, як покли-

кав на поміч наймита й Васюту, що на той час ішов вулицею...

Аж після обіда приїхав лікар. І то довго вмовляв його Васюта: все не хотів їхати, казав, щоб Зінька до його привезено.

Увійшовши до хворого, зараз повисилав обох жінок геть, «щоб не рюмсали», лишив тільки діда та Васюту і почав оглядати побитого. Треба було скинути сорочку. Дід із Васютою обережно підвели Зінька, а лікар почав скидати. Сорочка поприкипала до тіла вкупі з кров'ю. Лікар став її віддирати. Зінько злегка застогнав.

— Не маніжся! Не маленький!—гаркнув на його лікар.

Але як скинув сорочку, то побачив, що було чого «маніжитися»: спина, груди, плечі—все було в страшних синяках, все попухло, тіло побито так, що поробилися великі рани криваві.

— Добре вціймав!—крутнув головою лікар.—П'яний мабуть побився в ким?

Хворий мовчав.

— Хто тебе побив? Чуєш?

— Не знаю...—простогнав хворий.

Лікар ще поглянув, припав ухом до грудей...

— Хм... У середині багато пошкоджено... Треба тобі переїхати до Чорновуса в лікарню... Не буду ж я до тебе щодня їздити!

— Не хочу... я буду дома...—прошепотів Зінько:

— «Не хочу, я буду дома!»—перекривив його лікар.—Усі ви боїтесь тієї лікарні, як чорта, а чого? З'їдять тебе там, чи що? Та хіба вам що втовчеш у дурну довбешку!.. Як знаєш!.. То жінка твоя тут сиділа? Покличте її!

Васюта покликав. Увійшла Гаїнка.

— Ну, слухай!.. Та не кисни, бо терпіти не можу рюмсання!—гримнув лікар, хоч у занімілої Гаїнки й сльозини на очах не видко було.—Ось тобі ліки...—і він почав розказувати. Гаїнка мало що розібрала з його московської мови, тільки останні слова добре зрозуміла: щоб доглядала, а то вмре.

Як лікар виходив, дід Дорош із Васютою припинили його в сінях.

— Скажіть, пане,—спитав дід,—чи він буде жити, чи ні? По правді!

— Як вичухається, то буде,—відмовив лікар.

— Пане!—загомонів Васюта,—що хочете візьміть, тільки вигойте його!—і сльози закапали йому з очей.

— Не рюмсай!., Що ти йому—брат, чи родич який?

— Товариш...

— Дак чого ж і киснеш? Я не бог!.. Поналиваються, поб'ються, а ти їх воскрешай!.. Дав же ліки... Як не стане,—знов приїдеш...

Лікар вийшов з сіней і скочив на бричку.

— Рушай!

Дзвоник задзеленчав.

Дід махнув рукою.

— Чорт-зна-що! Нічого з цього лікаря не буде.

— Чому ж не буде?—спитав Васюта.

— Ну, що вони тямлять, ці лікарі? Нічогісінько! От тільки до одного й голінні: як попадеться до їх чоловік, то зараз йому руку або ногу відрізати, а то й зовсім требушити бідолаху... Хіба я не знаю, нащо йому Зінька в лікарню? Хотілося подивитися, як там у середині побито! Дав би чогось, що той би й сконав, а тоді б і покарбував. Різники та й годі!..

— Та постривайте ж, діду,—може ж цей іще й не такий?

— Усі вони однакові!..

Тим часом Гаїнка сиділа біля хворого. Він лежав нерухомо, все заплющивши очі, хрипко дихаючи, не озиваючись. Іноді тільки прохав пощепки пити, і Гаїнка подавала йому тремтячою рукою води. Підводила йому голову, він на хвилинку припадав смажними вустами до кухля і знову лежав, як мертвий.

Приходили Карпо й Дмитро—він не озвався до їх, та вони й не займали його...

Насунула ніч. Гаїнка все сиділа біля ліжка й дивилася на Зінька. При темряві світлі від маленької лямпочки його обличчя здавалося ще блідішим, ще мертвішим. І таким помертвілим був тепер Гаїнці ввесь світ. Він жив і озивався до неї тільки тоді, як жив і озивався Зінько.

Як же він лежав такий нерухомий, тоді і в Гаїнку вступала тая нерухомість. Мов усе тіло обважніє, застигне, не ворухнеться. І вкупі з тілом застигає, німіє душа і озивається тільки на Зіньків рух, на Зіньків голос.

У голові тільки одна думка: оті лікареві слова: доглядай, а то вмре.

Страшна була тюрма, як у їй сидів Зінько, але це страшніше. Коли б Зінько пішов навіть у Сибір, то він був би живий, і вона пішла б слідком за їм, вона жила б із їм. Тюрма вернула б іще їй Зінька, смерть не верне.

Доглядай, а то вмре! Вона доглядала. Пильнувала кожного його руху, дослухалася до кожного подиху... Він ще дихає, ворушить устами, живе... Живе й вона...

Так проминула ніч, проминув другий день. Увечорі мати й дід хотіли положити її спати. Вона мовчки похитала головою і зосталася біля ліжка.

Сиділа знову всю ніч, не помічаючи нічого навкруги, тільки бачила Зінька, тільки прислухалася, як його палке дихання вихоплювалося з піводкритих уст.

А він спав і дедалі дихав рівніше, спокійніше.

Удосвіта його дихання зробилося таке рівне й тихе, що Гаїнці здалося, мов уже він перестає дихати... Нахилившися над їм, слухала довго...

Розвиднілось. Зінько поворухнувся, розплющив очі і вперше озвався голосніше:

— Гаїнко!..

Він звів руку і за шию прихилив її голову ближче до себе, промовивши:

— Моє серденько...

І враз Гаїнка скрикнула голосним плачем і вибігла з хати. Мати й дід Дорош злякалися й кинулися до Зінька, думаючи, що він уже вмер.

А Гаїнка вибігла в противну хату, впала перед образами і ридала так, що аж груди їй розривалися. Але почувала, що з тим плачем верталася до неї сила, оживала душа, як земля, морозом згнічена, від сонячного погляду оживає.

Він озвався!.. Він буде живий!.. Це вона знала і оживала сама...

Дід знайшов її й привів знову до Зінька...

Ввечорі Гаїнка таки намагалася сидіти ніч, але й сама не помітила, як заснула, схилившись на лаву,—це була вже їй четверта ніч без сна.

Мати з дідом пильнували хворого...

Другого дня йому трохи полегшало, та тільки ж трохи. Минув тиждень,—Зінько все лежав. Тяжкі думи снувались у його в хворій голові. За що? Що він лихого зробив людям? Він тільки оступався за правду, а вони ганьбили його, в тюрму закинули і тепер трохи не вбили, здоров'я збавили. Чи то ж правда є на світі? Коли тепер таке, то далі ще гірше буде: і зовсім його вб'ють. Добуватиметься, досягатиме чогось, а смерть ураз усе зруйнує... Та й чи добудеться чого? Коли в їх така сила і нічого вони не страхаються робити. Ой, чи на краще воно буде не змагатися вже, облишити це все, та, коли бог дасть йому здоров'я, тихо жити, нікого не займаючи, щоб і його не займано?

От і хазяйство. Тоді більше як три місяці згаяв, у тюрмі сидячи,—воно ж у господі не побільшало, а поменшало. А тепер? Хто його зна, доки ще він лежатиме. А надворі ж весна вже зеленіє, треба ж і сіяти й орати. Хто ж те все зробить? Будуть вони цього року без хліба сидіти!..

Як гарно, як добре було торік по весні, як іще нічого цього не починалося. Зінькові згадався той день, як він ішов торік полем на пасіку та озирав хліб високий та буйний, що хвилями котився поперед їм. І так мов запахло Зінькові тими пахощами польовими, мов повіяло на його тим вітром теплим і потягло його в поле неперемежною могучою силою... Підвівся, хотів устати—і гострим болем пройняло йому груди,—упав назад, на подушку...

— Земленько моя рідна, ти ж неораная-невпорана лежиш! Та хто ж тебе зоре, хто ж тебе засіє, хто ж тебе житами-пшеницями покриє? Лежить твій робітник, як колода, рукою не рухне, ногою не ступить на тебе, моя земленько!.. Сиротою ти зостанешся недоглянутою, а ми без хліба святого.

І буйні сльози котилися в його по обличчю...

Треба щось же йому думати,—так же не можна. Прохав діда, щоб той наняв наймита, удвох із наймитом хоч трохи впорали б землі. Дід казав: «Добре! Добре!», а наймита Зінько так таки й не бачив—от уже три дні, а все нема.

Увечорі Зінькові так полегшало, що він уже сидів на ліжкові з закладеною за спину подушкою. На столі блимала лямпочка, а біля неї, з шитвом у руках, сиділа Гаїнка. Зінькові виразно було видко її схилене до роботи обличчя, поблідле за турботами та за безсонними ночами.

— Як ти змарніла, Гаїночко!— промовив Зінько.

— Мовчи вже! Сам гарний!—відказувала вона жартом, удивляючись у знеможене Зінькове обличчя, що здавалось іще страшнішим у темнішому куточку.—Сам гарний: жовтий, як віск, а худий, як скіпка, ще й очі позатягало, а під їми мов хто чорним попідводив.

— Може ти?—шуткував Зінько.—Ти ж примазувала оце колись.

— От, не мала б чого робити!.. Он треба тобі сорочку к великодню пошити, щоб ти не був такий сердитий, як вітер, що як йому мати дасть торсту сорочку, то він зараз розпустить губи та й почне з серця віяти, що аж дерева стогнуть... Стривай, он хтось іде!

В сінях справді щось тупало. Двері відчинилися, і в хату вступили Карпо та Васюта, а за їми дід Дорош.

— Здоров, брате! Що не спиш? О, та ти вже сидиш. Пішли наші вгору, як той циган!—вигадував Васюта,

— Сиджу... Сівайте й ви!..

— Спасибі... Таки тобі полегшало, Зінько?—питався Карпо.

— Полегшало...

— Дай боже, щоб і встав швидко! Тоді зараз можна буде позивати тих, хто гобив тебе.

Зінько махнув рукою:

— Про що думати!.. Хоч би одужати!.. Та й на кого ж жалітимусь? Хіба я знаю, хто це зробив? Я ж нікого не пізнав.

— Повинен урядник знайти!.. А коли не знайде, то в город жалітися. Не можна ж так лиходіям безбожним попускати. Не послухали тоді слова мого, а істино воно було кари на їх великої треба: хоч би й смерти завдати лютим, то й того вони заробили гріхами своїми.

— Годі бо, Карпе, облишмо це!—прохав Зінько. Йому було тяжко тепер про це говорить.

— І справді, хай йому, Карпе!—сказав Васюта.—Говорімо краще, чого прийшли. Адже ми до тебе за ділом.

— Скажете.

— То видавай лиш нам зерно!

— Яке зерно? Нащо?

— Ото—нащо! А ще хазяїн! Щоб сіяти, хіба ж нащо?

— Та де ж його сіяти?

— На твоїй ниві. Ми вчора та й сьогодні ще орали.

— Як то?

— Чи ти не знавш, як орють? За чепіги руками та й гей-соб, мурий! . Карпо та Дмитро, та з Савкою Михайло-помагайлс, та оцей Васюта, що говорить тута, та оцей дідусь Дорош, що над їми командував, та заходилися орати та й виорали, а ти, пане господарю, добре тепер дбай та їм порядок давай—де та що сіяти!

Зінько похилив мовчки голову і сльози забреніли в його на очах.

— Ну, от і похнюпився! Та ну бо, глянь веселенько та розкажи нам гарненько, що робити!

— Браліки мої рідні, спасибі вам за велику ласку! Поки живий буду,—не забуду її!.. І вам, і дідові.

— От гляньте ви на його!—засміявся Васюта. —Наговорив сім мішків гречаної вовни, а все півтора людського, що й купи не держиться! Ти йому про діло, про зерно, а він тобі про ласку! Та нам не треба ніякої ласки—нам треба твого зерна!

— Ви, братчики, мов удруге мене на світ оце народжуєте!..—казав Зінько.—Бо тепер мені легше й на сонце дивитися за таким щирим приятельством.

— А як же ти єси думав собі?—загомонів Карпо.—Одно в нас товариство, одним дишемо духом, та чи покинемо ж товариша в притузі великій? Не треба було б і товариства ніякого, коли б ми в помочі не ставали один одному, про себе самих тільки дбаючи.

— Правду, Зіньку, хлопці кажуть!—озвався дід Дорош.—Отак і треба по-людському, а не то що дери з кого попадя без ніякого жалю! От бо веселіше й жити на старість став, таких добрих людей бачивши, як оці хлопці?

— Хлопці та й хлопці!—гукнув Васюта.—Що це за напасть така, що все на хлопців? Наче я дурно робив Зінькові, чи що? А ні же! Ось нехай лиш устане, а мене тим часом поб'ють,—бо вже вдруге каменюкою хтось кидав,—то буде він робити на мене, аж кректатиме! От побачите!.. Я його запряжу!..

Всі засміялись, а Васюта сидів поважно й щипав свого білявого вусика.

— Мої ж ви добрі!—казав Зінько з блискучими ще від сліз очима.—Нехай вам

так бог допоможе, як ви мені допомогли! Якби ви знали!.. Ви мені й душу немов оживили!.. От присягаюся: поки віку мого, поти з вами!.. Будемо своє робити, як бог велить,—нехай і повбивають нас! Ми своїм не поступимося... Що бог дасть!

— Не поступимося ні в вік!—промовив Карпо міцним поважним голосом.

Стихли враз, тільки у всіх блищали очі, променіючи одним почуванням. А Гаїнка чула, як їй поза спиною сипнуло морозом, і їй *стало так дивно і так страшно, як* у церкві перед сповіддю. Кілька хвилин було тихо, аж поки озвався дід Дорош:

— Дасть бог, усе буде гаразд! Може й нічого страшного не буле,—хіба ж таки все кривди нам терпіти! Дай, боже, щоб далі легше та веселіше жилося!

— От святе слово!—скрикнув Васюта.— Дай, боже, веселіше жити!

І справді всі повеселішали за тим словом і довго ще гомоніли.

Довго й Зінько не міг тієї ночі заснути. Думка думку назбоганяла. Найбільше на себе ремствував. Хіба ж не согрішив він, думаючи облишити все, покинути всю справу! А товариство його так не покинуло! Себе жалчіше йому зробилося, а не правди. А забув праведних людей—вони ж і муки терпіли, їх несвітським катуванням мордовано, на вогні палено... Його тільки побито, а вони *вмирали, а своєю правдою* не поступалися. Знали, що хоч сами помруть, так їх смерть інших до правди прихилить і таки направить людей, куди треба... Де ж вона та правда й візьметься, коли кожен зрікатиметься за неї обставати? І як це він чудно думав жити, нікого не займаючи, щоб і його не займано! Хіба ж *кривда чіпляється через те,* що її займають? Вона сама хоче заняти чоловіка, під себе його підгорнути, забрати собі його силу. Хоч як ховайся, як обминай її,—вона сама тебе знайде! Ні, не можна так прожити. Треба з нею змагатися, а там... а там—що бог дасть!..

VII.

ЛІКИ.

Зінько наче й одужував, але вельми помалу. Кашляв і казав, що болять груди. Чапав іноді по хаті, більше то за стіни, то за комин держачися; вибирався на призьбу, сідав на сонечку... посидівши трохи, казав, що йому вже важко, і вертався на ліжко. *Тяжко-помалу верталося* здоров'я. Васюта їздив раз у Чорновус, привіз ще ліків та вони щось мало пособляли. Сам лікар більше не заїздив.

Дідові Дорошеві лікар дуже не вподобався. І не через те, що був непривітний,—от, як на дідову думку, то всі пани такі, що ніколи по-людському, тихенько-лагідненько слова не скажуть, а все з криком та з гуком,—то це не дивина була, що й лікар такий. А оте дідові не вподобалося, що кільки він уже лічить Зінька, а полегкости ніякої нема. Де ж таки! Це так як одужувати, так без ліків швидше остербаєш. Та як на дідову думку, то всі лікарі такі—ніякого з їх добра нема, *хоч би їх і зовсім не було.* Нічого вони не тямлять, тільки людей псують. Дід пам'ятав, як його одного разу, ще замолоду, побито... Так тоді гоїв його Герасим Савчук—ото був превеликий знахар! Зараз до ран ранника поприкладав, а пити дав такого зілля... Ну й за тиждень він здоровий був,—от що! А то гоїть, гоїть от уже третій тиждень, а нічого помочі нема. Це так Зінько й до осени не вичуняє.

Ге! Якби Герасим Савчук живий був! Дід Дорош зараз пішов би до його, попрохав би того зілля, дав би Зінькові, так уже давно б чоловік ходив та робив. Так же вмер Герасим—от лихо! А тепер таких знахарів і не чути щось. Хто ж би тепер? Панасенко? Куди!.. Баба Мокрина? Де там їй!.. Далеко куцому до зайця! Та й Радько... Ні, нема такого!..

Хіба... От хіба глушківський Семенюк? Кажуть, добре знається на зіллях... Та таки дід і сам був одного разу в його,—пособилося... Може в його й те зілля є, що від побитого? Хіба піти до його та попитатися? Догнав—не догнав, а побігти можна.

І все думав дід про глушківського Семенюка. Слухав, як Зінько кахикає, дивився, як він дибає по хаті, і бачив, що неминуче коли не до Семенюка, то ще до якого, знаючішого, знахаря вдаритися.

Прийшла неділя. Дід сказав, що піде до родича, а сам махнув у Глушківку і вернувся геть пізно ввечорі. Другого дні викликав Гаїнку з Зінькової хати в противну і показав їй пляшку.

— Бачиш, унучко, це?

— А що ж то?

— Здоров'я твоєму Зінькові.

— *Як то?*

— Дякуй дідові! Бито колись і мене замолоду, да я не кволився стільки, як *Зінько. Бо мене лічив* не лікар нетямущий, а на всю округу знахар, Герасим Савчук.

І дід оповів Гаїнці широко про Герасима Савчука.

— Як дав мені зілля, як випив я раз та двічі, та тричі,—стрепенувся та й пішов.

— Дак може ж вас не дуже побито було, дідусю?

— *Знаєш* ти,—не дуже! Може ще й гірше, ніж Зінька!.. А якби мене такий паршивий лікар лічив, як його, то й мені б *те було. Да* я оце дивився-дивився на його та тоді собі й думаю: добуду я й *йому* такого зілля. Та й добув!

— *Де ж ви* його добули?

— Де добув, то добув. У Семенюка. Не такий знаючий, як Герасим, а таки *тямущий чоловік*. Тільки сказав йому, чого мені треба, — так зараз: — знаю, каже, знаю! Цим я багато пособляю людям.— *Я йому тоді* про Герасима: якби—кажу—такого зілля, як у Герасима!—Дак оце ж воно й є!—каже.—Я—каже—від Герасима *цього й навчився*.—Дак оце й налив пляшечку.

— Зінько не буде цього пити, дідусю.

— *Хіба я твого* Зінька не знаю? Такий мудрий, що й знахарям не вірить. Знаю, що не питиме, а ми зробимо, що таки вип'є.

— *Як же ви зробите?*

— А так: ото Васюта як нові ліки від лікаря принесе, дак ти йому їх не давай, а цих *чарочку всип та й скажи*, що це від лікаря, то він і вип'є.

— Ой, боюсь, дідусю!.. Як би шкоди не було!

— Яка там шкода буде? Ніякогісінької! Казав Семенюк: зразу одужувати почне. От сама побачиш! Як видужає Зінько та розкажемо йому, то ще й дякуватиме *нам*.

І дід усе впевняв Гаїнку, а вона все не зважувалася. Якби це вона хвора була, то *зараз би хильнула та й край*,—і не думала б! А Зінько... Він же їй завсігди казав, що знахарські ліки дурниця: якже їх йому давати?

Але тоді й інші думки поняли їй голову. Добре ж, як воно й без того пособиться! а як же ні? Лікареві ліки не дуже посо-бляють... не самому Зінькові, *а й так*, як хто лічиться в лікаря, то мало помочі.. Зінько говорить, ніби це через те, що лікарі неприхильні до людей, то й роблять так, аби швидше, *а якби* схотіли, то могли б дуже добре помагати. Ну, дак коли ж не хочуть! Однак нічого й не буде. А вж як знахар, *то пособить*, а надто ці ліки про їх уже й дідусь знає, що помагають на собі досвідчився. І мати кажуть. Звісно, *Зінько їх не схотів би*... ну, а як йому не полегшає, та він умре, то тод як же? Чи не винна ж вона буде сама, *не давши йому зілля*, що здоров'я б йому вернуло?

І вона боязко, турботно прилягалася до *Зінька — як йому*: чи легшає? чи видужує? А він усе кволився, все нидів. Минав день, другий, третій — йому не *легшало*.

Четвертий день був дуже соняшний, веселий. І Зінько мов побальорішав: сам не держачись навіть, почапав по хаті і вийшов на призьбу. Гаїнка й собі сіла біля його.

Сонце весело сміялося з неба золотим сміхом. Біленькі хмарки пливли по блакитному морю, купаючися в теплому світлі. Деякі дерева, заспавшися за довгу зиму, ще чорніли проти неба голим гіллям, але верба вже розбуркалася і скрізь простягала до сонця блідо-зелене листячко. По горбочках та по шпиликах густа трава й собі піднімала маленькі головки вгору. Горобці на хаті й по тинах цвірінькали так весело й моторно, мов хотіли сказати, що й вони знають, коли весна. З високого двору Сивашевого видко було пів села. По городах скрізь метушилася, порплилася жінота, вулицями їхали люди з боронами й мішками зерна на возах. Зінько дивився на все те і йому дедалі все ставало сумніше й сумніше.

— Боже! Все оживає, все робить, тільки я мов камінь лежу, ворухнутися не здолію!—промовив він гірко.

— Не журись, Зінечку! — розважала Гаїнка,—от скоро-скоро й ти все робити меш—і дома й на полі... от побачиш!..

Вона його розважала, а в самої щеміло серце, а *сама думала*: чи правду ж вона каже?

— Дерева вже розпукуються, — казав Зінько, дивлячись на свій садок,—а я ж цієї весни ні одного деревця не посаджу!

— Восени посадиш, чи на ту весну,— не журись! Такий сад, Зінечку, посадимо, що як гай буде!.. А ти в йому як сокіл будеш літати.

— Атож, літатиму! — промовив гірко Зінько, дивлячися, як, поблискуючи крилами проти сонця, линули кудись у позітрі пташки—легенькі та вільні. І він подав думкою:—От так жити б хотілося, так вільно, легко!.. Полинути б, кинутися до діла!

Він поворухнувся, — груди заболіли дужче.

Безмірна журба, туга за втраченою силою обняла його...

— Гаїнко! Поможи мені в хату... не хочу я тут...

Вона пособила йому встати, ввійти в хату, дійти до ліжка. Він ліг і заплющив очі. Чорні круги попід їми визначилися ще виразніше; обличчя зробилося таке бліде, мов уся кров його покинула. Спершу дихав важко, потім заспокоївся, дихання ставало все рівніше тихше... ледве чути... Гаїнці здалось, що вона вже його зовсім не чує, що вже смерть визирає з того блідого обличчя... Що Зінько вже зовсім, як мрець. Кинулась до його, вхопила за руку:

— Зіньку!

Він іздригнувся, розплющив очі.

— Що тобі, серце?

— Нічого, нічого... це я так... Я тебе збудила... Спи, серденько!

— Ні, я не спатиму .

Але знов заплющив очі і знов лежав, як мрець.

— Ні, не пособить лікареве гоїння!— думала Гаїнка.—Треба послухатися діда, що вже... страшно, страшно й здумати!..

І вона зважилася.

Того ж вечора Васюта привіз із Чорнуса ліки. Вона не внесла їх до Зінька в хату, а замість їх поставила туди дідову пляшку...

Одначе не зважувалася довго. Раділа, що Зінько заснув звечора і не треба було йому давати ліки. Але як прокинувся й сказав дати, то мусіла дати.

В неї так трусилися руки, як вона наливала зілля що пляшка цокотіла об велику чарку. Налила і дуже довго затикала пляшку, аж Зінько попитав:

— Що це ти там робиш, що не даєш?

Тоді вона віднесла йому чарку, він підвівся, взяв і випив одразу. А її вхопив холодний страх і не помічала, що він подав їй порожню чарку. Врешті взяла. Він ліг ізнову, заплющив очі й затих. Лежав тихо.

Їй потеплішало,—вона починала заспокоюватися. Одначе не лягала спати й не гасила, а сиділа на ослоні біля його. Він, здається, спав.

Враз він розплющив очі, підвівся, вхопився рукою за горло:

— Ой!.. Дихати!.. Давить!..

Гаїнка кинулась до його:

— Зінечку! Де давить? Що?..

— Горло .. в грудях пече... Дай води!..

Вона подала йому кухоль з водою. Він випив трохи і впав на подушку. Вона стояла над їм і дивилася на його широко розплющеними очима. Він лежав тихо кільки часу, а тоді знов ухопився за груди.

— Води!..

І відразу його скорчило всього так, що він ледве не впав з ліжка. Гаїнка вхопила його.

— Діду!.. Мамо!.. Рятуйте!..—крикнула несамовито.

Крик був такий страшний, що й дід, і мати попрокидалися і вскочили в хату.

— Що це?

— Зінько...

Вони глянули,—Зінько лежав у неї на руках, і на блідих губах червоніла в його кров.

— Зіньку! Сину! Що тобі?..—питалася перелякана мати.

— Води!..

Йому подали води,—він пив жадібно. Тоді впав знесилений на подушки.

Та небагато перепочив. Нові корчі вхопили його, і він забився в матері на руках і знову зачервоніла на губах кров. Дід кинувся до його з водою. Почав затихати, припав устами до кухля.

— Ой, боже, що ж я наробила!—скрикнула Гаїнка несамовито і впала навколішки перед ліжком.—Ой, що ж я, проклята, наробила —я ж тебе, Зінечку, отруїла!..

Його очі розплющилися, глянули на неї дивним поглядом.

— Що ти сказала?—ледве вимовив.

— Це ж я тобі не ліків дала, а знахаревого зілля!..

— Ти.. знахареве .. А я ж казав...— простогнав хворий.

— Я ж думала, що воно пособить... я ж не знала, що таке лихо... я ж...

— Діду!—промовив Зінько,—або сами... або біжіть до Васюти,—хай до лікаря... зараз...

Переляканий дід кинувся, ні слова не кажучи, з хати. Зінько лежав, заплющивши очі, і тяжко дихав. Гаїнка все стояла навколішках біля ліжка, притиснувши руки до грудей і дивилась нерухомим поглядом на Зінька. Він мовчав довго. Врешті промовив:

— Мамо... нехай.. вона піде... Ви самі зостаньтесь зо мною...

Гаїнка встала і вийшла з хати.

Вийшла в сіни, повернула в хижку і забилася там у найдальший куток. Сіла долі і сиділа так у темряві, обхопивши голову руками, прихиливши її до стіни.

Чула, що вмирає. Вмирає, бо він умирав і прогнав її від себе.

Знала, що заробила це.

Вороги вбивали,—не вбили, а вона вбила, вона своєю зрадною рукою подала йому смерть.

Знала, що нема й кари на таке лиходійство.

Душогубові-розбійникові є кара, а їй нема, бо ніхто такого не зробив, як вона.

Знала, що їй уже нема нічого на світі, сама темрява.

І *вмирала в темряві.*

Не могла ворухнутися, не могла скрикнути, у неї не було вже сили, її тіло вже не жило, тільки душа жива боліла так...

О, *як без міри, без краю!..*

Ця ніч, ця темрява,—вона гнітила їй душу, роздавлювала, знищувала, а душа все почувала, все боліла.

А там Зінько вмирає. І вона не сміє туди піти.

Боже, боже! Нащо ця душа невмируща? Хай би вона вмерла!.. Тільки б не ці муки, не це мордування!..

Хоч би кричати здужала!.. Нема голосу...

. . . . . .

Дід вернувся від Васюти з поганою звісткою: саме як Васюта ще вдень був у Чорновусі, лікар побіг поштою на станцію, на машину: на три дні їхав у губерню, в город!

Помочі не було! Зінько вислухав цю мовчки.

А дід, стоячи над їм, казав:

— Зіньку! Сину! Прости мене!.. Ц я тебе занапастив!.. Це я добув зілля в знахаря і Гаїнці звелів...

Говорив, хлипаючи, і ввесь трусився.

— І ви, діду!—тільки промовив Зінько та й не сказав більше нічого.

*Усю ніч мати з дідом були коло хво*рого. Раз-у-раз його корчило, пекла згага і він пив, силкуючись її залити.

Перед світом сказав:

— Ноги обважніли...

Мати торкнулася до ніг,—вони були хо лодні. Він зрозумів це з її погляду.

— Холодні, може? Це вже смерт іде.

— *Синочку мій! Не кажи так!*—просто нала безщасна мати.

— А що ж, мамо, коли воно правда Я сьогодні вмру

В хаті настала тиша.

Темряве світло осявало бліде обличч хворого і дві прибиті горем постаті кол його ліжка: мати сиділа, дід Остап стоя похилившися.

Враз він схилився до землі і вдарив по ред ліжком поклона.

— Сину! Зіньку! . Прости мене!..

— Бог простить, діду́сю,—я на вас н гніваюся!.. Тільки не кажіть про це н кому, нікому!.. І Гаїнці звеліть, щоб н казала...

Дід, хлипаючи, встав.

— Сину,—промовила мати: — Поклич батюшку,—може через то бог полегкіст пошле.

Хворий помовчав, тобі сказав тихо:

— Добре... А ви, діду́сю, підіть, покличт моїх товаришів, усіх... А до мене ха Гаїнка тим часом увійде...

Мати й дід вийшли з хати, а трохи зго дом туди ввійшла Гаїнка. Тихо спинилас біля порогу.

— Гаїнко... Іди!.. Сядь отут... біл мене...

Вона підійшла покірно і сіла на лі кові.

— Дружинонько моя, поцілуй мене! —п *прохав хворий.*

Вона зірвалася, впала навколішки, обопила йому ноги і почала цілувати їх ювчки.

— Встань, Гаїнко!..

Вона не вставала, а уста шепотіли, прикадаючи до ніг:

— Ніженьки мої... слідочки ваші цілувала б, якби ви ходили!.. Не ходите!... била!.. Отруїла!..

— Сядь тут біля мене!.. Поцілуй в ста!..

Нахилилася до його, цілувала в уста, очі, в руки.

— Не ти мене, дружинонько моя вірна, труїла... Ти мені здоров'я хотіла, моя бра... Любив тебе на цьому світі і на ому любитиму... Як я тебе покину?.. ака маленька... така полохлива... Та бе люди заклюють. Як я тебе покину?..

Він плакав.

Узяв її руки в свої, притулив їх до грудей та й затих, знеможений. Вона сиділа, сміючи ворухнутися.

Відпочивши, озвався знову:

— Живи з матір'ю, з дідом, не ходи до тька: там тебе занапастять... Нікому не жи про знахареве зілля. Чуєш? Я тобі лю. І дідові й матері звелів... І сама удь про це... Не думай!.. Мені однак ирати було,—довго не прожив би... йдуже, коли трохи швидше... Тільки бе жалко покидати... Іще жалко: не зро-в... Ох!..

Затих знову.

У неї душа кричала від несвітського лю, але ні одне слово не проходило із уста.

У сінях затупотіло. Це прийшов башка...

Відбули його...

Уже розвиднилося зовсім, як круг Зіньбого ліжка постали товариші.

— Підведіть мене!—промовив хворий.

Підвели, заложили за спину подушки. н сів.

— Уже груди німіють... Час прийшов ирати... Як сидів у тюрмі,—заприсягся покидати цього діла—за правду стояти... Не судив мені бог справдити мою присягу... Короткий мій вік... Може бог вас довшим благословить... Нехай моя присяга буде вашою!..

— Буде!.. Буде, братіку наш, товари наш вірний!..

— Спасибі!.. Добувайтеся правди!.. Тяжко без світу!.. Девін?.. Де він?..—питав хворий, уже блудячи словами.—Коли б хто показав!..

Затих на мить, опритомнів.

— Мати стара зостається в мене, дружина молода—з дідом нехай вони в цій хаті живуть... А ви їх догляньте, братіки!..

— Доглянемо!.. Не турбуйсь тим!..

— Хай вам бог заплатить!.. Мамо! Спасибі тим рученькам, що мене носили-годували!.. Тим ніженькам, що за мною ходили! Прощайте, мамо!..

Ридаючи, припадала до його мати.

— Гаїнко! Дружино моя вірна, серденько моє дорогесеньке, раю мій любий!.. Прощавай!..

Вона мовчки до його припадала, не можучи вимовити слова.

Тоді прощався з дідом, з товаришами і кожному казав останнє привітання.

А вони питали:

— Кажи, брате,—може ще що звелиш?

— Нічого не звелю—тільки не забудьте мого заповіту!..

— Не забудемо!..

Глянув по хаті.

— Одчиніть вікно!..

Відчинили.

— Хоч би сонце зійшло... Як темно!..

Сонце ще не сходило.

— Гаїнко!..

Кинулася до його.—він прихилив її голову собі на груди...

— Ще не зійшло сонце?

— Скоро зійде,—відказав Карпо.

Стих на хвилину, тоді ворухнув устами:

— Прощав...

Зідхнув тихо, не доказавши слова, голова йому похилилася вниз...

Рука впала з Гаїнчиної шиї...

У Чернігові, 1901.